التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

MEFÂTÎHU'L - GAYB

HUZUR
YAYINEVİ

HUZUR YAYINEVİ
Tefsir : 1/19
TK-ISBN 975-8666-14-2
İSBN 975-8666-30-4

EDİTÖR : Ahmet Hikmet Ünalmış
TASHİH HEYETİ : İsmail Karakaya -Ömer Parlak
M. Emin Gümüş
SAYFA DÜZENİ : Suat Teke

© Bu tercüme eserin bütün hakkı **HUZUR YAYINEVİ**'ne aittir.

FİLM : Kubbealtı
BASKI : Özpaşahan Matbaası
CİLT : Özgün Ciltevi

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

MEFÂTÎHU'L - GAYB

19. CİLT

TERCÜME

Prof.Dr. Suat YILDIRIM • Prof.Dr. Lütfullah CEBECİ

Prof.Dr. Sadık KILIÇ • Öğr.Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR YAYIN DAĞITIM

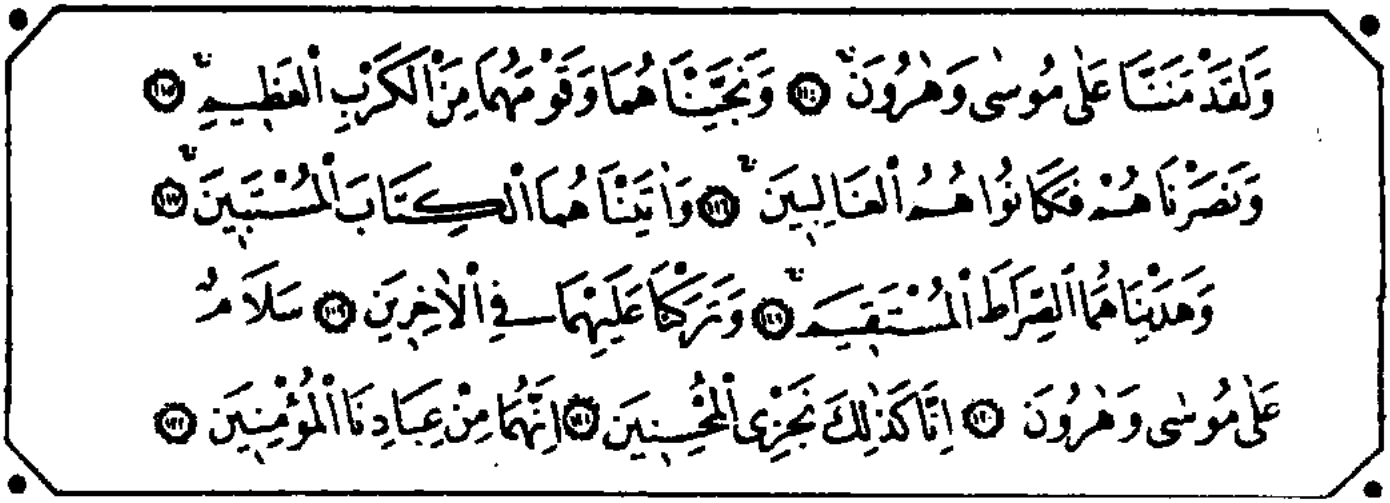
PAZARLAMA TİC.LTD.ŞTİ.

Çatalçeşme Sk. Yücer Han No: 46/1

Tel&Faks 0212.513 01 71 - 513 50 57

Cağaloğlu-İstanbul

3- Hz. Musa ile Harun (a.s)'un Kıssası

"Andolsun ki biz Musa'ya da, Harun'a da nimetler verdik. Hem onları, hem kavimlerini o büyük sıkıntıdan kurtardık. Kendilerine yardım ettik de, gâlibler onlar oldular. Onlara açıklayıcı olan o kitabı verdik. Onlara doğru yolu gösterdik. Sonra gelen peygamberler ve ümmetler arasında da, onlara iyi bir nam bıraktık. Musa'ya ve Harun'a bizden selam olsun. Şüphesiz biz, muhsinleri böyle mükâfaatlandırırız. Gerçekten o ikisi mü'min kullarımızdandı"
(Sâffât, 114-122).

Onlara Yapılan İhsan

Bil ki bu, bu sûredeki kıssaların **üçüncüsüdür**. Yine bil ki, hernekadar nimet vermenin birçok şekli var ise de, bu, menfaati celbetme ve zararı defetme şeklindeki iki çeşit nimete hasredilmiştir. Allah Teâlâ burada, bu iki kısımdan da bahsetmiştir. O halde, *"Andolsun ki Biz Musa'ya da, Harun'a da nimetler verdik..."* ifadesi, menfaat verme şekline; *"Hem onları, hem kavimlerini o büyük sıkıntıdan kurtardık"* ifadesi de, zararı defetme çeşidine işarettir.

Birinci kısma, yani menfaat verme şeklindeki nimete gelince, bil ki menfaatlerin, dünyevî ve dinî olarak iki kısma ayrıldığında şüphe yoktur. Dünyevî menfaatler var etmek, hayat vermek, akıl vermek, terbiye etmek, sıhhat vermek ve herbirinde kemâl sıfatları yaratmadır. Dinî menfaatler ise, ilim ve taat (ibadet) olup, bunların en üstünü de, ezici ve net mûcizelerle içiçe olan peygamberlik nimetidir. Cenâb-ı Hak, bu tafsilatı, diğer surelerde ele alındığı için, burada bunlara işaret etmekle yetinmiştir.

İkinci Kısma, yani zararı giderme nev'inden olan nimete gelince, bu *"Hem onları, hem kavimlerini o büyük sıkıntıdan kurtardık"* cümlesiyle kastedilmiştir. Bu hususta, şu iki görüş vardır:

1) Bu, suda boğma hadisesidir. Allah Teâlâ, Firavun'u ve ordusunu suda boğmuş, İsrailoğullarını kurtarmıştı.

2) Bu, Allah Teâlâ'nın İsrailoğullarını, Firavun'un zulmünden kurtarmasıdır. Çünkü onların, erkek çocuklarını kestiriyor, kız çocuklarını ise bırakıyordu.

Bil ki Allah Teâlâ, Hz. Musa (a.s) ve Hz. Harun (a.s)'a lutfettiğinden bahsedince, bu lütfunun çeşitlerini detaylıca anlatmıştır:

1) وَنَصَرْنَاهُمْ *"Onlara yardım ettik"* cümlesindeki هُمْ hüm "onlar" zamiri, Musâ, Harun (a.s) ve kavimlerine râcîdir. فَكَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ cümlesi, "Bütün hallerinde, delil getirmekle, işin sonunda da devlet kurup, üstün olmak suretiyle, onlar gâlib geldiler" demektir.

2) *"Onlara (herşeyi) açıklayıcı olan o kitabı verdik..."* ayetiyle anlatılan nimet. Buradaki kitap ile, "Tevrat" kastedilmiş olup, Tevrat, dinî ve dünyevî hususlarda, İsrailoğullarının muhtaç olduğu herşeyi ihtiva eden bir kitaptı. Nitekim Hak Teâlâ, *"Biz, içerisinde bir hidayet ve bir nur olan o Tevrat'ı indirdik..."* (Maide, 44) buyurmuştur.

3) *"Onlara doğru yolu gösterdik"* ayetiyle anlatılan nimet: Bu, "Onlara hem aklen, hem naklen hakkın yolunu gösterdik ve onları buna muvaffak kılıp kötülüklerden korumak suretiyle yardım ettik" demektir. Gerçek delillerin, dosdoğru yola (sırat-ı müstakime) benzetilmesini izaha gerek yoktur.

4) *"Sonra gelen (peygamberler ve ümmetler) arasında da, onlar için iyi bir nam bıraktık"* ayetinin ifade ettiği nimet. Bu hususta iki görüş vardır:

a) Bu sonra gelenler, Ümmet-i Muhammed'dir ve onların, *"Musa'ya ve Harun'a bizden selam olsun"* demeleridir.

b) Bundan murad, Ümmet-i Muhammed'dir ve onların, Hz. Musa (a.s) ve Harun (a.s)'u saygı ile anıp, sevmeleridir. Bu ikinci manaya göre, *"Musa'ya ve Harun'a bizden selam olsun"* ifadesi, Allah'ın onlara selamı olmuş olur.

İmanın Ehemmiyeti

Cenâb-ı Hak lütuf ve yüceliklerden bu dört çeşidi dile getirince إِنَّا كَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ *"Şüphesiz biz muhsinleri böyle mükâfaatlandırırız"* buyurmuştur. Bu ifadenin tefsiri biraz önce geçti. Daha sonra da, إِنَّهُمَا مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ *"Gerçekten o ikisi mü'min kullarımızdandı"* buyurmuştur. Bu ifadenin anlatmak istediği de iman ile elde edilen faziletin, bütün faziletlerden daha kıymetli, daha üstün ve daha mükemmel olduğuna dikkat çekmektir. Eğer bu, bu manada olmasaydı, Hz. Musa (a.s) ve Hz. Harun (a.s)'un faziletlerinin, "kendilerinin mü'minlerden olmaları" ile noktalanması yerinde olmazdı. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

4- İlyas (a.s)'ın Kıssası

وَإِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿١٢٣﴾ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ ﴿١٢٤﴾ أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ
أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ ﴿١٢٥﴾ اللَّهَ رَبَّكُمْ وَرَبَّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ ﴿١٢٦﴾ فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ ﴿١٢٧﴾
إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ ﴿١٢٨﴾ وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ ﴿١٢٩﴾ سَلَامٌ عَلَىٰ إِلْ يَاسِينَ ﴿١٣٠﴾
إِنَّا كَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ﴿١٣١﴾ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٣٢﴾

"Şüphesiz İlyas da peygamberlerdendi. Hani o kavmine "Siz ittikâ etmez misiniz?" O en güzel yaratanı, sizin de, evvelki atalarınızın da Rabbi olan Allah'ı bırakıp da Ba'l'a (putuna) mı taparsınız?" dedi. Fakat bunlar onu yalanladılar. Şüphesiz bunlar da, elbette toplanıp (cehenneme) getirileceklerdir. Allah'ın muhlis kulları müstesna... Biz, ona sonra gelenler arasında iyi bir nam (şan) bıraktık. Selam İlyas'a... Şüphe yok ki biz, muhsinleri böyle mükâfaatlandırırız. Gerçekten o, mü'min kullarımızdandı".

(Saffât, 123-132).

Bil ki bu, bu sûredeki kıssaların **dördüncüsüdür**. Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Kıraat

İbn Âmir, elifi vaslederek ve hemzesiz olarak, ve **inne'l-yese** okurken, diğer kıraat imamları hemzeyle okumuşlardır. **Ebu Bekr b. Mihran**, "Kim elifi vaslederken, elifi zikrederse, hata etmiş olur. Çünkü Şamlılar bunu bilmez ve yadırgarlar" demiştir. **Vahidî** şöyle der: "Bunun şöyle iki izahı yapılabilir:

1) Tıpkı **İbn Kesir**'in, إِنَّهَا لَإِحْدَى الْكُبَرِ (Müddessir, 35) ayetinden ve şairin وَيَلْمُهَا فِي هَوَاءِ الْجَوِّ طَالِبَةً beytinden hemzeyi hazfetmeleri gibi, buradaki "**İlyas**" kelimesinden de hemze hazfedilmiştir.

2) Tıpkı وَالْيَسَعَ (En'âm, 86) isminde olduğu gibi, bu elif, lâm-ı tarif olan lâm ile birlikte zikredilmiştir.

İKİNCİ MESELE
İlyas'ın Kim Olduğu?

Ayetteki "**İlyas**"ın kim olduğu hususunda iki görüş ileri sürülmüştür:

a) **İbn Mes'ûd** (r.a)'un, bunu إِنَّ إِدْرِيسَ şeklinde okuyup, "**İlyas, İdris**'dir" dediği rivayet olunmuştur. Bu, **İkrime**'nin görüşüdür.

b) Müfessirlerin ekserisi, bunun İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerden bir peygamber olduğu ve **Musa** (a.s)'nın kardeşi **Harun** (a.s)'un soyundan gelen **İlyas b. Yâsin** olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ *"Hani o kavmine "Siz, ittikâ etmez misiniz?" dedi"* buyurmuştur. Bunun takdiri, "Ey **Muhammed**, kavmine, **İlyas**'ın kendi kavmine "Siz Allah'dan korkmaz mısınız?" dediğini hatırlat" şeklindedir. **Kelbî**, bu ifadeye "Allah'dan başkasına ibadetten ittikâ etmez misiniz, çekinmez misiniz?" manasını vermiştir.

Bil ki **Hz. İlyas** (a.s), önce onları kısaca korkutunca, daha sonra bu korkunun sebebinin ne olduğunu dile getirerek, أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ *"Allah'ı bırakıp da Ba'l'a (putuna) mı tapıyorsunuz?"* demiştir ki, bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Ba'l

Birinci Bahis: Burada geçen "**Ba'l**"in ne demek olduğu hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Bu, tıpkı **Menat** ve **Hübel** gibi, onların bir putlarının özel ismidir. Bu putun altından olduğu; yirmi zirâ' uzunluğunda, dört yüzlü bir put olduğu; bununla fitneye düştükleri (yani aldanıp), alabildiğine saygı duydukları; hatta buna dört yüz tane hizmetçi tayin ettikleri; bu hizmetçilerin herbirini de peygamber kabul ettikleri; şeytanın o **Ba'l**'ın içine girip, sapıklığın hükümlerini onlara söyleyip, hizmetçilerin bunları ezberleyip, insanlara öğrettikleri ve bunların Şam diyarındaki Ba'lebek şehri sakinleri olduğu; işte bundan dolayı şehirlerinin bu adı aldığı ileri sürülmüştür.

Bil ki müfessirlerin "Bu, onların bir putunun adıdır" şeklindeki sözlerinde bir mahzur yok. Fakat, "Şeytan Ba'l'in karın boşluğuna girip, dalâletin ahkâmını oradan konuşuyordu" şeklindeki sözleri müşkillik arzeder. Çünkü eğer böyle birşeyin olabileceğini söylersek, pek çok mucizeyi zedeler. Zira **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in mûcizeleri arasında, kurdun ve devenin onunla konuştuğu, onun için hurma kütüğünün inlediği hususları nakledilmiştir. Eğer biz, şeytanın bir maddenin boşluğuna girip, oradan konuşabileceğini mümkün görürsek, bu, kurt, deve ve hurma kütüğü için de söz konusu olur. Bu da, böylesi şeylerin mûcize olmasına mâni olur.

2) **Ba'l**, Yemen lehçesine göre, eğiticinin-yöneticinin adıdır. Nitekim "Bu evin Rabbi (başkanı-reisi) kimdir?" anlamında مَنْ بَعْلُ هٰذِهِ الدَّارِ ifadesi kullanılır. Yine bu manada olmak üzere, kadının kocasına da "**ba'l**" denmiştir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Ba'lleri (yani kocaları), o kadınları yeniden nikâhlamaya ehaktır"* (Bakara, 228) ve *"Şu ba'lim (yani kocam) da bir ihtiyar"* (Hûd, 72) buyurmuştur. Buna göre ayetin manası, "Sizler, ba'llerinize, yani reislerinize tapıp, Allah'a ibadeti bırakıyor musunuz?" şeklinde olur.

Kul ve Fiilleri

İkinci Bahis: Mu'tezile, kulun, kendi fiillerini yarattığı hususunda bu ayetle istidlâl ederek, "Eğer Allah'dan başka yaratıcılar olmasaydı, Allah kendisini "**Ahsene'l-Hâlikîn**" *"Yaratıcıların en güzeli"* diye tavsif etmezdi" demişlerdir. Bu hususdaki cevabımız, Mü'min 14. ayetinin tefsirinde geçmiştir.

Üçüncü Bahis: Reşid-i Kâtip lakabında birisi, "Eğer أَتَذَرُونَ بَعْلاً وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ denilmiş olsaydı, bu daha güzel olurdu. Çünkü bu durumda, tahsinî (bedîî) manaya da riayet edilmiş olurdu" demiştir. Bu "Kur'ân'ın fesahati, böylesi külfetleri gözetmede değil, aksine manasının kuvvetinde ve lafızlarının çeşitliliğindedir" diye cevap veririz.

Bil ki **İlyas** (a.s) onları, Allah'dan başkasına ibadet etmelerinden ötürü ayıplayıp tenkid edince, Allah'ın bir ve ortaksız olduğunu haykırarak, اَللّٰهَ رَبَّكُمْ وَرَبَّ اٰبَآئِكُمُ الْاَوَّلِينَ *"sizin de, evvelki atalarınızın da Rabbi olan Allah..."* demiştir. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Bu kitabımızda, beşeriyyetin sonradan yaratılmış olduğunun, hür ve irade sahibi bir yaratıcının varlığına, ortağı olmadığına nasıl delil olduğunu anlatmıştık. Binâenaleyh bunu tekrar etmenin bir faydası yok.

Farklı Kıraat

İkinci Bahis: Hamza, Kisâî, Asım'n ravisi Hafs, bu isimlerin hepsini, "**Ahsene'l-Halikîn**"den bedel yaparak nasb ile okurlarken; diğer kıraat imamları,

bunu müste'nef cümle kabul ederek, merfû okumuşlardır. Birincisi, **Ebû Hatim** ve **Ebû Ubeyd**'in de tercihidir. **Keşşâf sahibi** ise, **Hamza**'nın, vaslettiğinde (bu ifadeyi öncesine birleştirdiğinde) mansub; vakfettiğinde (öncesinden ayırdığında ise) merfu okuduğunu nakletmiştir.

Cenâb-ı Allah, **İlyas** (a.s)'ın, kavmine Rabbin birliğini anlattığını nakledince, فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ buyurmuştur. Bu, "Onlar yarın ihzâren (yaka-paça yakalanıp), cehennemde hazır bulundurulacaklardır" demek olup, bu hususta açıklamayı Sâffât, 57 ayetinin tefsirinde yapmıştık.

Daha sonra Allah Teâlâ, إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ *"Allah'ın muhlis kulları müstesna"* buyurmuştur. Çünkü onun kavminin hepsi **İlyas** (a.s)'ı yalanlamamıştı. Onların içinde, tevhidi benimseyen kimseler vardı. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak böyle buyurmuştur ki bu, "Katıksız (şeksiz-şirksiz) olarak tevhide inananlar, cehennemde hazır tutulmayacaklar" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ سَلَامٌ عَلَىٰ إِلْ يَاسِينَ *"Biz ona sonra gelenler arasında iyi bir nam (şan) bıraktık. Selam İlyas'a"* buyurmuştur. **Nâfi, İbn Âmir** ve **Ya'kûb** (a.s) "**Âl**" lafzını, "**Yâsîn**" lafzına muzaf kılarak, "**Âl-ü Yâsîn**" *"Yâsîn âilesi"* şeklinde okurlarken; diğer kıraat imamları elif'in kesresi ile ve lâm'ı "**Yâsîn**"den ayırarak, "**il-yâsin**" şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraatla ilgili olarak şu izahlar yapılabilir:

a) En doğru izaha göre, biz bu peygamberin **İlyas b. Yâsîn** olduğunu söylemiştik. Dolayısıyla **İlyas, Yâsîn**'in âli, yani ehli-soyu-çocuğu olmuş olur.

b) **Yasîn**'in âli (âilesi), **Hz. Muhammed**'in âli'dir.

c) **Yâsîn,** Kur'ân'ın adıdır. Buna göre sanki, "Allah'ın selamı, **Yâsîn** adındaki bu kitaba iman edenlere olsun" denilmek istenmiştir. Esas birincisidir. Çünkü bu, sözün siyâkına daha uygundur. İkinci kıraat hususunda da şu izahlar yapılır:

a) **Zeccâc** şöyle der: "**Mikâl**"; "**Mîkâil**", "**Mîkâilnu**" denildiği gibi, **İlyas** da, **İlyâsîn** de denilebilir."

b) **Ferrâ** ise, "Bu cemî (çoğul) bir kelime olup, bununla **İlyas** (a.s) ve ona tâbi olan mü'minleri kastetmiştir. Bu, Arapların bir âileyi tümden ifade için, "Sa'dlar, Muhallebler, (Ahmedler, Hasanlar)" demeleri gibidir. Nitekim şair de,

* أَنَا ابْنُ سَعْدٍ أَكْرَمُ السَّعْدِينَا *

"Ben, Sâd'ın oğluyum, Sâ'dlerin en kerîminin!" demiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Şüphe yok ki biz muhsinleri böyle mükâfaatlandırırız. Hakikat o, mü'min kullarımızdandı"* buyurmuştur. Bunun tefsiri daha önce geçti. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

5- Lût (a.s)'un Kıssası

وَإِنَّ لُوطًا لَّمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿١٣٣﴾ إِذْ نَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ ﴿١٣٤﴾ إِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ ﴿١٣٥﴾
ثُمَّ دَمَّرْنَا الْآخَرِينَ ﴿١٣٦﴾ وَإِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِم مُّصْبِحِينَ ﴿١٣٧﴾ وَبِاللَّيْلِ ۗ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٣٨﴾

"Lût da hiç şüphesiz peygamberlerdendi. Hani biz, hem onu, hem bütün ehlini kurtarmıştık. Geride kalanlar içinde bırakılan bir kocakarı müstesna... Sonra diğerlerini kökünden helâk ettik. Elbette siz, sabah-akşam onlara uğruyorsunuz. Halâ akıllanmayacak mısınız?"

(Sâffât, 133-138).

Bu ayetler, sûredeki **beşinci kıssayı** anlatmaktadır. Allah Teâlâ, bunu, müşrik Araplar ibret alsınlar diye zikretmiştir. Çünkü **Lût (a.s)'un** kavminden kâfir olanlar helâk olmuş, mü'minler kurtulmuştu. Bu kıssanın tafsilatı daha önce geçmişti. Hak Teâlâ, *"Elbette siz, sabah akşam oralara uğruyorsunuz"* buyurarak, müşriklerin dikkatini çekmiştir. Çünkü onlar Şam'a yolculuk yaparlardı. Yolculuk yapan ise, (genelde) ya gece, ya gündüzün ilk vakitlerinde yolculuk yapar. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, bu iki vakti özellikle zikretmiştir. Sonra da *"Hâlâ akıllanmayacak mısınız?"* yani, "İbret alabileceğiniz, kullanabileceğiniz bir aklınız yok mu?" buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

6- Yûnus (a.s)'un Kıssası

وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿١٣٩﴾ إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ ﴿١٤٠﴾ فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ ﴿١٤١﴾
فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ ﴿١٤٢﴾ فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ ﴿١٤٣﴾ لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَىٰ يَوْمِ
يُبْعَثُونَ ﴿١٤٤﴾ فَنَبَذْنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ سَقِيمٌ ﴿١٤٥﴾ وَأَنبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِّن يَقْطِينٍ ﴿١٤٦﴾
وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَىٰ مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ ﴿١٤٧﴾ فَآمَنُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَىٰ حِينٍ ﴿١٤٨﴾

"Yûnus da, hiç şüphesiz peygamberlerdendi. Hani o, dolu bir gemiye kaçmıştı. Derken kur'a çekmişlerdi de, mağluplardan olmuştu. O, kınanmış bir halde, kendisini hemen balık yuttu. Eğer çok tesbih edenlerden olmasaydı, insanların yeniden dirilecekleri güne kadar, o (balığın) karnında kalıp gitmişti. İşte biz onu, hasta olduğu halde, açık bir araziye bıraktık. Üzerine, kökü olmayan bir ağaç bitirdik. Onu, yüzbin kişiye, hatta (bundan) artan sayıda kişiye peygamber gönderdik. Ona iman ettiler ve onları bir zamana kadar geçindirdik"

(Sâffât, 139-148).

Bil ki bu da, sûrede ele alınan **altıncı** ve son **kıssadır.** Bu, şu sebepten ötürü, sonuncu kıssa olarak anlatılmıştır. Çünkü **Hz. Yûnus** (a.s), kavminin işkencelerine sabretmeyip, bir gemiyle kaçtığı için bu sıkıntılara düştü. İşte bu husus, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, kavminin eziyetlerine sabır göstermesine bir sebep olmuştur.

Gemiye Binmesi

Ayetteki, وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ *"Yûnus da hiç şüphesiz peygamberlerdendi. Hani o, dolu bir gemiye kaçmıştı"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE **Keşşâf sahibi "Yûnus"**un, nûn'un zammesi ve kesresiyle okunduğunu söyler.

İKİNCİ MESELE Bu ayet, bu hâdisenin, **Hz. Yûnus** (a.s)'un, peygamber olduktan sonra başına geldiğini gösterir. Çünkü ayet, "O, gemiye giderken, peygamberlerdendi" manasındadır. Şöyle de denebilir: "Pek çok rivayette, "**Hz. Yûnus** (a.s)'u, zamanın hükümdarı, kendisini, o kavmi Allah'a davet etmek için göndermişti. Sonra o oradan kaçmış; neticede balık kendisini yutmuştu" şeklinde bilgiler gelmişti. İşte bu sıradadır ki Allah onu resûl yapmıştı. Netice olarak diyebiliriz ki: "Ayetteki لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ *"gönderilenlerdendi"* ifadesi, onun o kaçtığı vakitte, Allah tarafından gönderilmiş resûl olduğuna delâlet etmez." İleri sürülen bu hususa, şu şekilde cevap verilebilir: Hak Teâlâ, bu sıfatı onun için, saygı duyulsun diye zikretmiştir. Böyle bir netice de, لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ifade sinden, onun Allah katında mürsellerden olduğu kastedildiğinde, ancak elde edilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE Ayetteki **ebeka** kelimesi, "kölenin ibâkı" deyiminden olup, bu, kölenin efendisinden kaçması anlamındadır. Daha sonra müfessirler ihtilâf etmişler, derken, kimileri **Yûnus** (a.s)'un Allah'dan kaçtığını söylemişlerdir ki, bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu deyim, kasten Rabbine muhalefet eden kimseler hakkında kullanılır Dolayısıyla da, bu husus, peygamberler için düşünülemez. Yine alimler, **Yûnus** (a.s)'un neden dolayı hatâ ettiği hususunda da ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, "Çünkü, İsrailoğullarına gitmesi emrolundu da, o, bu teklifi kabul etmedi ve Rabbine öfkelenerek çekip gitti" denilmiştir ki, bu izah da, Allah ona ister bunu vahy ile, isterse bir başka peygamberin lisanıyla emretmiş olsun akıldan uzaktır, kabul edilemez.

Onun hatasının, kavmini dine daveti bırakıp bu hususta sabretmeyişi olduğu da ileri sürülmüştür. Ama, bu da uzak bir ihtimaldir. Çünkü, Allah Teâlâ ona böyle bir şeyi emredince, onun bunu yapmaması caiz olmazdı. Bu konuda doğruya en yakın olanı, şu iki izahtır:

1) Onun hatası, Allah Teâlâ'nın, kendisini yalanlayan o kavme helâk cezâsını indireceğini vaadetmesi, böylece de onun, bu helâkın mutlaka geleceğini zannederek, Allah böyle bir azâbı indirse bile, Allah'ın o azâbla onları imha etmemesi de söz konusu ve ona düşen de, o kavmi dine davet etmeye devam etmek iken, işte bu davete sabredemeyişindendir. Çünkü bu hareket tarzı, emâreleri görülen bir şeye yönelme olup, her ne kadar bu gibi konularda da evlâ olan, zanna göre hareket etmemek ise de, herhangi bir günahı kasten işlemek değildir. Kavminden iman edenler çıktığı için, daha sonra **Yûnus** (a.s), bu zannında hata ettiğini anlamıştır. İşte ayetteki, *"Hani o, dolu bir gemiye kaçmıştı"* ifadesinin manası, anlattığımız bu hususdur.

2) **Yûnus** (a.s), kavmine, azâbın geleceğini vaadetmişti. Fakat, bu azâb gecikince o, adeta onlardan saklanırcasına ayrılıp gitmiş, o denize yönelmiş ve o gemiye binmiştir. İşte ayetteki, إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ ifadesi bu manadadır. Bu ayetin müşkilliğini çözme hususundaki sözümüzün tamamını biz, Cenâb-ı Hakk'ın, Enbiyâ, 87 ayetinin tefsirinde beyan etmiştik. Ayetteki, إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ *"dolu gemi"* ifadesi de, Yûnus Sûresi'nde açıklanmıştı. Gemi yük ve insanlar ile ağzına kadar dolduğunda, "o gemi, "meşhûn"dur; doludur" denilir.

Kur'anın Kendisine Çıkması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَسَاهَمَ *"Derken kur'a çekmişlerdi"* buyurmuştu. "**el-Müsahemetu**", "kur'a çekmek" demektir. Nitekim Arapça'da, bir topluluk kur'a çektiğinde, أَسْهَمَ الْقَوْمُ deyimi kullanılır. **Müberred** ise, bu ifadenin, kur'a için karıştırılan "sihâm-ok" lafzından alındığını söyler. Derken, فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ *"Mağluplardan olmuştu"* yani, "kur'ada kaybedenlerden..." Nitekim Arapça'da, "Allah giderdi, o da gitti, kaydı" manasında أَدْحَضَ اللَّهُ حُجَّتَهُ فَدَحَضَتْ "Allah onun delilini giderdi, izâle etti; o da gitti" denilir ki, bu kelimenin de kökü, "kaymak" anlamına gelen **dehd** kelimesidir. Nitekim Arapça'da, kaydığında, دَحَضَتْ رِجْلُ الْبَعِيرِ "Devenin ayağı kaydı" denilir.

İbn Abbas, Yûnus (a.s)'un kıssasıyla alâkalı olarak şunları anlatmıştır. "O, kavmiyle birlikte, Filistin'de oturuyordu. Derken, bir kıral onlarla savaştı, onlardan dokuzbuçuk kabîle esir aldı. Sonraları geriye sadece ikibuçuk kabîle kaldı. Halbuki Allah Teâlâ, İsrailoğullarına, *"Düşmanınız sizi esir alır veya başınıza bir musibet gelirse, bana dua edin, kabul edeyim"* diye vahyetmişti. Onlar, bunu unutup da esir düşünce, Allah Teâlâ bir müddet sonra, İsrailoğullarının peygamberlerinden birisine, "Falanca kavmin kralına git ve ona İsrailoğullarına bir elçi (peygamber) göndermesini söyle" diye vahyetti. Derken bu kral da, kuvvetinden ve emîn bir zat oluşundan dolayı **Yûnus** (a.s)'u seçti. **Yûnus** (a.s) da, "Allah bunu sana emretti"

deyince, kral, "Hayır, ben, emin ve kuvvetli birisini göndermekle emrolundum. Sen ise, işte tam bu vasıftasın" dedi. Bunun üzerine **Yûnus** (a.s), "İsrailoğulları içinde, benden daha kuvvetlileri var. O halde ne diye onları göndermiyorsun?" dedi. Kral onda ısrar edince, **Yûnus** (a.s) öfkelendi, çekip gitti. Derken, Rum Denizi (Akdeniz)'ne geldi ve orada dopdolu bir gemi gördü. Derken, gemidekiler onu da gemiye aldılar. Gemi, denizin ortasına gelince, nerdeyse batacak oldu. Bunun üzerine gemiciler, "İçinizde günahkâr ve asi var. Eğer böyle olmasaydı, herhangi bir fırtına ve apaçık bir sebep olmaksızın, böyle bir manzara gemide olmazdı!" dedi. Tüccarlar da, "Bizim başımıza böylesi şeyler gelmiştir; binâenaleyh, biz böyle bir şeyle karşılaştığımızda kur'a çekeriz. Kur'a kime isabet ederse, onu, suya atar boğardık. Çünkü tek bir kimsenin boğulması, herkesin ve herşeyin suya garkolmasından daha hayırlıdır" dediler. Derken, kur'a, **Yûnus** (a.s)'a çıktı. Bunun üzerine tüccarlar, "Günah işlemeye biz. Allah'ın nebisinden daha uygunuz" dediler. Bu işi ikinci, üçüncü kez tekrarladılar. Ama her defasında da kur'a, **Yûnus** (a.s)'a çıktı. Bunun üzerine **Yûnus** (a.s) "Durun, bu günahkâr benim" dedi, bir örtüye bürünerek, kendisini denize attı.

Derken o balık onu yuttu. Allah Teâlâ da o balığa, "Onun kemiklerini kırma ve mafsallarını birbirinden koparma!" diye vahyetti. Derken bu balık, onu, önce Mısır'daki Nil nehrine, daha sonra Fars denizine, oradan el-Betâik Denizi'ne, derken Dicle'ye götürüp, derken onun yüzüne çıkararak, Nusaybin topraklarında düz ve geniş bir yere attı. **Hz. Yûnus** (a.s) bu sırada, üzerinde tüyü ve deri bulunmayan, yolunmuş bir civciv gibiydi. Derken Allah, onun üzerine "Yaktîn" ağacı bitirdi. O, hem bunun gölgesinden yararlanıyor, hem de, güçlenip kuvvetlenineeye kadar onun mahsulünden istifade ediyordu. Daha sonra o toprak, ağacı yedi bitirdi. Derken, kökünden yere devrildi. **Yûnus** (a.s), buna son derece üzüldü. Bunun üzerine, "Ya Rabbi, bu ağacın altında, güneşten ve rüzgârdan korunuyor, onun ürününden yiyordum. Şimdi ise, bu ağaç yere devrildi" deyince ona, "**Yûnus!** Sen, bir anda biten ve bir anda kökünden koparak yere yıkılan ağaca üzüldün, bu kadar kederlendin ama, yüzbine ve daha fazlası insana üzülmedin. Onları bırakıp gittin. Onlara git!" denildi." Olayın hakikatini en iyi bilen Allah'dır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ *"O, kınanmış bir halde, kendisini hemen balık yuttu"* buyurmuştur. Arapça'da aynı manada olmak üzere, اِلْتَقَمَهُ، اِلْتَهَمَهُ kelimeleri kullanılır. وَهُوَ مُلِيمٌ kelimesine gelince, bir kimse, kendisinden dolayı kınanacağı bir şey yaptığında اَلَامَ fiili kullanılır. O halde مُلِيمٌ "yaptığından dolayı, yapılacak olan kınamaya müstehak olmuş olan kimse" demektir.

Tesbîh İlham Edilmesi

Müteakiben فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ *"Eğer çok tesbîh edenlerden olmasaydı, insanların yeniden dirilecekleri güne kadar, o (balığın) karnında kalıp gitmişti"* buyurmuştur. *"Tesbih edenler..."* kelimesinin tefsiri hususunda şu iki açıklama yapılmıştır:

a) Bununla, Allah Teâlâ'nın bir başka ayetinde, **Yûnus** (a.s)'un o zulumâtlar içinde, *"Derken o, karanlıklar içinde: "Senden başka hiçbir tanrı yoktur"* (Enbiyâ, 87) dediği kastedilmiştir.

b) Bu, "Şayet **Yûnus** (a.s), balık kendisini yutmazdan önce "müsebbihînden" yani namaz kılanlardan olmasaydı ve vakitlerinin çoğunda Allah'ın zikrine ve taatına devam etmiş bulunmasaydı, o balığın karnında beklerdi ve o balığın karnı, Kıyamete değin onun kabri olurdu" manasındadır. İşte bu sebepten dolayı bazı alimler şöyle demiştir: "Geniş zamanda Allah'ı anınız ki, Allah da sizi, başınız derde girdiğinde ansın! Çünkü **Yûnus** (a.s), Allah'ı çokça zikreden salih bir kul idi. Binâenaleyh o, o balığın karnına düşünce, Cenâb-ı Hak, *"Eğer çok tesbih edenlerden olmasaydı, insanların yeniden dirilecekleri güne kadar, o (balığın) karnında kalıp gitmişti"* buyurmuştur. **Firavun** ise, azgın, Allah'ı unutan bir kul idi. Boğulacağı sırada *"İsrailoğullarının kendisine iman ettiği o zâttan başka ilâh olmadığına inandım"* (Yûnus, 90) deyince, Cenâb-ı Hak da, *"Daha önce âsi idin; şimdi böyle söylüyorsun"* (Yûnus, 91) buyurmuştur."

Alimler, **Hz. Yûnus** (a.s)'un, o balığın karnında ne kadar beklediği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Kur'ân'ın lafzı ise, bu süreye delâlet etmemektedir. **Hasan el-Basrî**, "O orada çok az bekledi. Balığın onu yutmasını müteakip, balığın karnından çıkarıldı" derken, **Mukatil, İbn Hayyâm**, bu sürenin üç gün olduğunu, **Atâ**, yedi gün olduğunu; **Dahhâk**, yirmi gün olduğunu söylemişlerdir. Bu sürenin bir ay olduğu da ileri sürülmüştür. Ben, onların bu süreleri hangi delille tayin ettiklerini bilemiyorum. **Ebû Hureyre**'den rivayetle **Hz. Peygamber** (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *"Yunus, balığın karnında tesbihatta bulundu da, melekler, onun tesbihatını duydular ve "Ey Rabbimiz, biz, garip bir yerden cılız bir ses duyuyoruz" deyince, Cenâb-ı Hak, "İşte bu, benim Yûnus kulumdur. Bana isyan etti de, onu denizde balığın karnına hapsettim" dedi. Bunun üzerine melekler, "Her gün ve gece, kendisinden sana, salih amellerin yükselip geldiği o salih kul mu?" deyince, Allah, "Evet" diye cevap verdi. Bunun üzerine melekler o kula şefaatçi oldular da, Allah'da o balığa emretti, balık da onu o sahile atıverdi. İşte, ayetteki "İşte biz onu, açık bir araziye bıraktık"* cümlesi de bunu ifade eder." Bu ayetle ilgili birkaç bahis vardır:

Arâ'

Birinci Bahis: اَلْعَرَاءُ **(el-arâ'u)** "ıssız, boş yer" demektir. **Ebû Ubeyde**, bu yerlere bu adın, kendisinde ağaç bulunmadığı ve kendisini kaplayan bir bitki örtüsü olmadığı için verildiğini söyler.

İkinci Bahis: Allah Teâlâ, *"İşte biz onu, açık bir araziye bıraktık"* buyurmuş, atma işi balığın hareketiyle meydana gelmiş olmasına rağmen, bu işi kendisine nisbet etmiştir, ki bu da, kulun fiilini Allah'ın yarattığına delâlet eder.

وَهُوَ سَقِيمٌ tabirinin manasının, "Tıpkı yeni doğmuş bir çocuk ve üzerinde hiç tüy bulunmayan, yumurtadan çıkmış bir civciv gibi, eti çürümüş ve bitkin, zayıf ve güçsüz hale gelmiş idi" şeklinde olduğu söylenmiştir. **Mücâhid** ise, **sakîm** kelimesine, "Derisi soyulmuş" manasını vermiştir.

Yaktîn Bitkisi

Daha sonra Cenâb-ı Hakk وَأَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ buyurmuştur. Lafzın zahiri, balığın, **Hz. Yûnus**'u o ıssız yere attığında, Allah Teâlâ'nın, onun üzerinde "**yaktîn**"

ağacını bitirdiğine delâlet etmektedir ki, bu hadise, ona ait bir mu'cize olmuş olur. **Müberred** ve **Zeccâc**, "Gövdesi olmayan, yerin yüzüne doğru uzayıp giden her bitkiye, "**yaktîn**" denilir. Meselâ kabak, **Ebû Cehil** karpuzu ve karpuz gibi" derken, **Zeccâc**, "Ben bunun, bir şey bir yerde durduğunda söylenen قَطَنَ بِالْمَكَانِ deyiminden alındığını sanıyorum. Çünkü bu bitkilerin yapraklarının tümü, yerin yüzüne serildiği için, işte bundan dolayı ona, "**yaktîn**" denilmiştir" demiştir. **Ferrâ** da, bunun **İbn Abbas**'a göre, kabak bitkisinin yaprakları olduğunu rivâyet etmiş ve "Kim, bitkiler arasından kabağı "**yaktîn**" olarak anlarsa, yaprağı geniş olup ve bir şeyi örten her yaprak, işte bilsin ki, bu kimselere göre bu, "**yaktîn**"dir" demiştir. **Vâhidî** (r.h) ise, "Ayet, müfessirlerin bahsetmediği şu iki şeyin söylenmesini de gerektirmektedir:

1) Bu bitki, daha önce orada bulunmuyorken, Allah onu, **Hz. Yûnus**'dan ötürü bitirmiştir.

2) Bu bitki, gölgesi meydana gelsin diye, çardaklara asılmıştı. Çünkü, şayet yere serilmiş olsaydı, gölge etmesi mümkün olmazdı" demiştir.

Yûnus (a.s)'un Görev Yeri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَىٰ مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ *"Onu, yüzbin kişiye, hatta (bundan) artan sayıda kişiye peygamber gönderdik"* buyurmuştur. Bu ifadeyle alakalı olarak birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Bu ifâdenin manasının, "Biz, **Yûnus**'u, o balık kendisini yutmazdan önce peygamber olarak göndermiştik" şeklinde olması muhtemeldir. Bu izaha göre, ayette, her ne kadar gönderme işi, balığın yutmasından sonra zikredilmiş ise de, bununla, bu ifadenin ötekinden önce olduğu kastedilmiş olup, başındaki vâv da, (atıf yoluyla) cemi[1] etmek için gelmiş olarak vâv'dır. Bu gönderme işinin, balığın yutmasından sonra olduğunun kastedilmiş olması da muhtemeldir. Çünkü, **İbn Abbas** (r.a), "**Yûnus** (a.s)'un peygamberliği, o balık kendisini kıyıya attıktan sonra olmuştur" demiştir. Böyle olması durumunda, **Hz. Yûnus** (a.s)'un, o ilk kavmin dışında, başka bir topluluğa peygamber olarak gönderilmiş olması düşünülebileceği gibi, yine aynı şeriatla, o ilk kavme ikinci kez gönderilmiş olması, onların da ona iman etmiş olması da düşünülebilir.

İkinci Bahis: Ayetteki أَوْ يَزِيدُونَ ifadesinin zahiri, bu hususta, bir şekkin bulunduğunu icâb ettirmekte olup, böyle bir şeyin Allah hakkında düşünülmesi ise, imkânsızdır. Bu ifâdenin benzerleri de لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ (Mürselât, 6) عُذْرًا أَوْ نُذْرًا (Tâhâ, 44) وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ (Tâhâ, 113) لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا (Nahl, 77) فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ (Necm, 9) ayetlerinde yer alır. Ulemâ, işte bu hususa, pekçok biçimde cevap vermiş olup, bunlardan en doğrusu tek bir izahtır. Bu da, takdirin "Onları gören birisi gördüğünde, "Bunlar yüzbin kişidir veya yüzbinden daha fazladırlar" dedi..." manasında olmak üzere, veya "veya bunlar, sizin takdirinize göre daha fazladırlar" şeklinde olmasıdır. İşte bu ifadeye benzer bu tür ifadelerin tümüne verilecek cevap budur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَآمَنُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَىٰ حِينٍ *"Ona iman ettiler ve onları bir zamana kadar geçindirdik"* buyurmuştur. Bu, "O kavim iman edince, Allah Teâlâ onların o korkularını giderdi, kendilerini o azâbtan emin kıldı ve onları bir zamana kadar, yani Allah'ın onlardan herbiri için tayin ettiği vakte kadar geçindirdi.." demektir.

★ ★
★

Allah'a Kız Evlat İsnadının Bâtıllığı

فَاسْتَفْتِهِمْ أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ ﴿١٤٩﴾ أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنَاثًا وَهُمْ شَاهِدُونَ ﴿١٥٠﴾
أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ ﴿١٥١﴾ وَلَدَ اللَّهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿١٥٢﴾ أَصْطَفَى الْبَنَاتِ
عَلَى الْبَنِينَ ﴿١٥٣﴾ مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ ﴿١٥٤﴾ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿١٥٥﴾ أَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُبِينٌ ﴿١٥٦﴾ فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ
إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٥٧﴾ وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ ﴿١٥٨﴾
سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿١٥٩﴾ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ ﴿١٦٠﴾

"Şimdi sor onlara, kızlar Rabbinin de, oğullar onların öyle mi? Yoksa biz, melekleri dişi yarattık da, onlar şahit miydiler? Haberin olsun ki, onlar hakikaten yalan söyleyerek, herhalde. "Allah doğurdu!" derler. Onlar elbette yalancıdırlar. Kızları oğullara tercih mi etmiş O?! Ne oluyor size? Nasıl hükmediyorsunuz? Hiç düşünmez misiniz? Yoksa (elinizde) açık bir hüccetiniz mi var? Öyleyse eğer doğru söyleyenlerseniz, getirin kitabınızı. Bir de O'nunla cinler arasında bir hısımlık uydurdular. Andolsun ki bizzat cinler dahi, onların behemehal cehenneme ihzâren getirileceklerini pekâlâ bilmektedirler. Allah, onların isnâd edegeldiklerinden yücedir, münezzehtir. Lakin Allah'ın ihlasa erdirilmiş kulları bunlar gibi değil"

(Saffât, 149-160).

Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bil ki Cenâb-ı Hak, peygamberler (a.s)'in kıssalarından bahsedince, yeniden müşriklerin inançlarını ve gdişiatlarını açıklamaya; inançlarının çirkinliğini ve tutarsızlığını beyan etmeye başladı. Müşriklerin sözlerinden birisi de, Cenâb-ı Hakk'a çocuk isnât etmeleri, böylesi bir çabaya girip, bu çocukların erkek değil, dişi olduklarını iddia etmeleridir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, فَاسْتَفْتِهِمْ أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ *"Şimdi sor onlara, kızlar Rabbinin de oğullar onların öyle mi"* buyurmuştur ki, bu ifade, bu sûrenin başındaki فَاسْتَفْتِهِمْ أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ مَنْ خَلَقْنَا (Saffat, 11) ifadesine bir atıftır. Bu böyledir, zira Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'e ilk önce Kureyş'in öldükten sonra dirilmeyi

niçin inkâr ettiklerini sormasını emretmiş, daha sonra da **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, o müşriklere, kızları Allah'a erkekleri de kendilerine tercih edişlerinin sebebini sormayı emredinceye değin, sözü birbirine ilave ederek devam ettirmiştir.

Vâhidî, müfessirlerin şöyle dediğini nakletmiştir: "Kureyş ve Arabın kökü sayılan, **Cüheyne, Benî Seleme, Huzâ'a** ve **Benî Müleyh**, "Melekler, Allah'ın kızlarıdır!" demişlerdir. Bil ki bu söz, şu iki durumu kapsar:

a) Allah'a kızlar isnat etmeyi... Halbuki bu olamaz, batıldır. Zira Araplar, kızlardan dolayı ar duyuyor, utanıyorlardı. Mahlûkun (insanın) kendisinden ar duyup utandığı şey, onu yaratana nasıl isnât edilebilir?

Bilgi Kaynakları Yönünden Bâtıllığı

b) Meleklerin dişi olması... Bu da bâtıldır; çünkü ilmin (bilmenin) yolu, ya his, ya haber veya tefekkür ve düşüncedir. Hisse (duyu organlarıyla bilme) gelince, bu konuda, böyle bir şey söz konusu değildir. Çünkü onlar, Allah'ın melekleri nasıl yarattığını müşahede etmemişlerdir. Bu izah, Cenâb-ı Hakk'ın *"Yoksa biz, melekleri dişi yarattık da, onlar şahit miydiler?"* beyanından kastedilen hususdur. Bu hususta bir haber de yoktur. Çünkü haber, doğruluğu kesinkes bilindiği zaman ancak, bir bilgi vesîlesi sayılır. Halbuki, böyle bir hüküm veren bu kimseler, doğruluklarına bir delâlet ve bir emârenin delâlet etmediği, yalancı ve müfterîdirler. Yaptığımız bu izah da, *"Haberin olsun ki, onlar hakikaten yalan söyleyerek, herhalde, "Allah doğurdu?" derler." Onlar, elbette yalancıdırlar"* ayetinden anlaşılandır.

Tefekkür de bulunmamaktadır. Bu hususu da şu iki yönden izah edebiliriz:

a) Akıl, böyle bir inancın yanlış olmasını iktizâ eder. Çünkü Allah Teâlâ, varlıkların en mükemmelidir. Adi şeyleri seçmek ise, en mükemmel olana uygun düşmez. Bu husus da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kızları oğullara tercih mi etmiş o? Ne oluyor size? Nasıl hükmediyorsunuz?"* ayetinden kastedilen hususdur. Yani, "efdal olanın, iyi olana isnâdı, aklen adî olanın efdal olana nisbetinden daha doğrudur. Şu halde, eğer bu konuda aklın hükmü nazar-ı dikkate alınmışsa, bu durumda sizin sözünüz de yine bâtıl olur" demektir.

b) Biz, bir an için onların inançlarının yanlışlığına dair istidlal etmeyi bırakıp, onlardan görüşlerinin doğruluğuna delalet eden delil isteyelim. Onlar böylesi bir delil bulamayacaklarına göre, işte bu noktada, sözlerinin doğruluğuna delalet eden herhangi bir şeyin bulunmadığı ortaya çıkmış olur. Ki, söylediğimiz bu husus da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yoksa, (elinizde) açık bir hüccetiniz mi var? Öyleyse, eğer doğru söyleyenlerseniz, getirin kitabınızı"* beyanından kastedilmiş olandır. Yaptığımız bu izahlarla, benimsemiş oldukları bu görüşün doğruluğuna, ne hissin, ne haberin, ne de tefekkür ve nazarın delâlet etmediği sabit olmuş olur. Dolayısıyla, böylece böylesi bir neticeye varmak kesinlikle batıl olmuş olur.

Bil ki Allah, onlardan, kendi inançlarının doğruluğuna delâlet eden bir delil isteyince bu, taklidin bâtıl olduğuna ve dinin, ancak delil ile sıhhat bulabileceğine delâlet eder.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk, أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ *"Kızları oğullara tercih mi etmiş O?!"* buyurmuştur. Ekseriyetin kıraati, bu ifadenin başından vasl hemzesinin hazfedilmesi ve başındaki elifin fetha okunarak, hemze-i kat' kabul edilmesi şeklindedir. Çünkü bunun başındaki elif, kınama ve başa vurma, takvî elifidir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ (En'âm, 143) أَمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ (Zuhrûf, 16) أَمْ لَهُ الْبَنَاتُ وَلَكُمُ الْبَنُونَ (Tûr, 39) ve أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنْثَى (Necm, 21) ayetlerinde olduğu gibidir. Bu ayetlerin başındaki eliflerin tamamı istifham için olduğu gibi, bu ayetteki de böyledir. Rivayetlerin birine göre **Nâfi**, لَكَاذِبُونَ kelimesini اِصْطَفَى fiiline istifhâm hemzesi olmaksızın vaslederek okumuştur. (اصْطَفَى لَكَاذِبُونَ...) Ama, اِصْطَفَى kelimesinden başlarken, elifi meksûr kılarak, bir haber tarzında (fiil olarak) اِصْطَفَى **"Istafâ"** şeklinde okunmuştur. Buna göre, nasıl ki ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ (Duhan, 49) ayetinin manası, "Sen aziz olduğunu düşünürdün" şeklinde ise, bu ifadenin takdiri de, "Onların iddiasına göre Allah kızları oğullara tercih etti" şeklinde olur.

Allah'la Cinler Arasında Akrabalık İddiaları

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا *"O'nunla cinler arasında bir hısımlık uydurdular"* buyurmuştur. Alimler, bu ifadede geçen **cinne** sözüyle neyin kastedildiği hususunda ihtilaf ederek şu izahları yapmışlardır:

1) **Mukâtil**, "Onlar, meleklerin Allah'ın kızları olduğunu delilsiz olarak iddia ettiklerinde, Allah'la melekler arasında bir yakınlık ve neseb yakınlığı isbât etmeye kalkışmış oldular" demiştir. Bu görüşe göre, ayetteki **cinne** ile, melekler kastedilmiş olur. Meleklerin bu adı almaları da, ya gözle görülmediklerinden, veyahut da cennetin bekçileri oluşlarından dolayıdır.

Ben derim ki, bu görüş bana göre bir problem arzetmektedir. Çünkü Allah Teâlâ, Kureyş'in, *"Melekler, Allah'ın kızlarıdır"* şeklindeki sözlerini çürütmüş, daha sonra da, *"O'nunla cinler arasında bir nesep uydurdular"* cümlesini buna atfetmiştir. Halbuki atıf, matufun, matufun aleyh'den başka olmasını gerektirir. Binâenaleyh, bu ayetten kaştedilenin, öncekinden başka olması gerekir.

2) **Mücâhid** şöyle der: "Kureyş kâfirleri, *"Melekler, Allah'ın kızlarıdır"* deyince, bunun üzerine **Ebû Bekr es-Sıddîk** (r.a) onlara, "Peki, anneleri kimdir?!" deyince de onlar, "Cinlerin en şerefli olan dişileri" dediler. Bu da, bana göre akıldan uzak bir görüştür. Çünkü, evlilik sebebiyle meydana gelen hısımlığa, "neseb" ismi verilmez.

3) Biz, Cenâb-ı Hakk'ın, وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ *"Onlar, cinleri Allah'a ortak koştular"* (En'âm, 100) ayetini tefsir ederken, bir grup zındığın, "Allah ve İblis, iki kardeştirler! Allah, hayırlı ve iyi olan kardeş, İblis de, âdî ve şerli olan kardeştir" dediklerini rivâyet etmiştik. Binâenaleyh, buradaki *"Onunla cinler arasında bir nesep*

uydurdular" cümlesinden, işte bu inanç kastedilmiştir.Bana göre bu görüş, doğruya en yakın olan görüş olup, Yezdân ve Ehrimen şeklinde ikili (düalist) sisteme inanan mecûsilerin görüşüdür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ *"Andolsun ki, bizzat cinler dahi, onların behemehal cehenneme ihzâren getirileceklerini pekâlâ bilmektedirler"* buyurmuştur ki bu, "Andolsun ki cinler, bu sözü söyleyenlerin, ihzâren cehenneme atılacaklarını ve azâb göreceklerini bilmektedirler" anlamındadır. Bu ayetin manasının, "Andolsun ki cinler, kendilerinin azâbta hazır tutulacaklarını bilmektedirler" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür. Binâenaleyh, birinci görüşe göre, **hüm** zamiri, "bu sözü söyleyenlere; ikinci görüşe göre ise, cinlerin bizzat kendilerine râcî olmuş olur.

İstisnanın İzahı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, kendisini, onların ileri sürmüş olduğu o yalan ve iftiralardan tenzih ederek, سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ *"Allah, onların isnâd edegeldiklerinden yücedir, münezzehtir. Lâkin Allah'ın ihlasa erdirilmiş kulları bunlar gibi değil..."* buyurmuştur. Ayetteki bu istisnânın neden yapıldığı (müstesnâ minh'in ne olduğu) hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunun لَمُحْضَرُونَ kelimesinden yapılan bir istisnâ olduğu ileri sürülmüştür ki, buna göre mana, "Allah'ın ihlasa erdirilmiş kulları kurtulmuşlardır" şeklinde olur. Bunun, *"O'nunla cinler arasında bir nesep uydurdular"* cümlesinden yapılmış olan bir istisnâ olduğu da ileri sürülmüştür. Ve yine bunun, **muhdarûn** kelimesinden yapılmış olan bir istisnâ-i munkatı' olduğu da ileri sürülmüştür. Buna göre mana, "Lâkin ihlasa erdirilmiş kimseler, Allah'ı bu şekilde tavsif etmekten berîdirler" şeklinde olur. Lâm'ın kesresiyle, **(muhlısîn)** okunması halinde, bu kelimenin manası, "ibâdetini ve inancını sırf Allah için yapmış olanlar müstesnâ..."; fetha ile **(muhlasîn)** okunması halinde ise, manası, "Allah'ın lütfu ile, kendilerini böylesi kullar kıldığı kimseler müstesnâ" şeklinde olur. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Melekler

فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ ﴿١٦١﴾ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ ﴿١٦٢﴾ إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ ﴿١٦٣﴾ وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ
مَقَامٌ مَعْلُومٌ ﴿١٦٤﴾ وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ ﴿١٦٥﴾ وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ ﴿١٦٦﴾ وَإِنْ كَانُوا لَيَقُولُونَ ﴿١٦٧﴾
لَوْ أَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْأَوَّلِينَ ﴿١٦٨﴾ لَكُنَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ ﴿١٦٩﴾ فَكَفَرُوا بِهِ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿١٧٠﴾

"Ne siz, ne de taptıklarınız, kimseyi Allah'a karşı kandırıp yoldan çıkaramazsınız. Ancak cehenneme girecek olanı kandırabilirsiniz. "Bizden, hiçkimse müstesnâ olmamak üzere, herbiri için malûm birer makam vardır. Biziz, o saf saf dizilenler, biz! Biziz o tesbih edenler, biz! Hakikaten, (müşrikler evvelce) şu katî sözü söylüyorlardı: "Eğer nezdimizde, evvelkilerden bir kitap olsaydı, elbet biz de Allah'ın ihlâsa erdirilmiş kullarından olurduk." Şimdi ise O'na inanmayıp kâfir oldular. İleride, bileceklerdir ya!"

(Sâffât, 161-170).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bil ki, Allah Teâlâ kâfirlerin inançlarının yanlışlığına dair deliller getirince, Allah'ın, haklarında azâba düçar olacaklarını, azâb göreceklerini hükmettiği kimseler hariç, kâfirlerin, hiçkimseyi saptıramayacaklarına dikkat çeken ifadeyi getirmiştir. **Keşşâf sahibi**, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ne siz, ne de tapmakta olduklarınız, siz kimseyi Allah'a karşı kandırıp yoldan çıkaramazsınız (...)"* ifadesiyle ilgili olarak şu iki açıklamayı yapmıştır:

a) **Aleyhi**'deki zamir, Allah'a râcî olup, manası, "Sizler ve mabutlarınız, sizler ve onlar, topyekûn, Allah'ın, ilm-i ezelîsi ile cehennemliklerden olduğuna hükmettiği cehennem yârânı olanlar müstesnâ, Allah'ın aleyhinde fitneye sürükleyemezsiniz" şeklinde olur. Buna göre şayet, "Onlar, onları Allah'a karşı nasıl kışkırtabilirler?" denilirse, biz deriz ki, onlar onları, iğvâlarıyla Allah'a karşı kışkırtırlar. Çünkü bu, senin tıpkı, أَفْسَدَهَا عَلَيْهِ "Falanca, o kadın, ona (kocasına) karşı kışkırttı" demen gibi, فَتَنَ فُلَانٌ عَلَى فُلَانٍ اِمْرَأَتَهُ "Falanca, falancanın hanımını, ona karşı baştan çıkardı" şeklindeki sözüne benzer.

b) Tıpkı Arapların, كُلُّ رَجُلٍ وَضِيْعَتَهُ "Her adam, işiyle ve gücüyle beraberdir; uğraşır" şeklindeki sözlerindeki vav'ın مَعَ (-ile) manasına gelmesi ve cümlenin bu şekilde bitişinin caiz olması gibi, وَمَا تَعْبُدُونَ kelimesindeki vâv da, مَعَ anlamında olup, sözün فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ biçiminde bitmesi mümkündür. Çünkü, ayetteki وَمَا تَعْبُدُونَ ifadesi, haberin yerini tutan bir ifâde olup, (esas haber vücûben hazfedilmiştir). Çünkü bunun takdiri, "Siz taptıklarınızla beraber..." şeklinde olup, manası, "Sizler ilahlarınızla berabersiniz" yani "Sizler, onların eşleri ve yaranlarısınız. Onlara tapmaktan geri durmazsınız" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, مَآ أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ buyurmuştur. Yani "Siz, ancak sizin gibi cehenneme girmek isteyen kimseler dışında hiç kimseyi o tapmanıza yöneltemezsiniz" demektir. **Hasan el-Basrî**, lâm'ın dammesi ile, صَالُ الْجَحِيمِ **(Sâlu'l-cahîm)** şeklinde okumuştur ki, bu okuyuş şu şekilde izah edilir. Buna göre bu kelime çoğul kabul edilip, vâv'ı, iki sâkinin bir araya gelmesinden dolayı düşmüştür.

Eğer: "Ayette مَنْ'e râcî olan هُوَ zamiri varken, bu ism-i fâil sigasının cemî getirilmesi nasıl doğru olur?" denilirse, biz deriz ki, **men**'in lafzı müfred, manası ise çoğuldur. Binâenaleyh **huve** lafzı; **sâlûn:** (ateşe girenler) kelimesi, manasına hamledilebilir.

İKİNCİ MESELE
Şeytanın Nüfuzu Yok

Alimlerimiz, şeytanın iğvasının ve vesvesesinin bir tesiri olmadığına, müessir olanın Allah'ın kaza ve kaderi olduğuna bu ayeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Çünkü ayetteki, *"Ne siz, ne de tapmakta olduklarınız, siz O'nun aleyhinde fitneye sürükleyecek değilsinizdir"* ifadesi, insanları, fitneye ve sapıklığa düşürme hususunda, ne onların sözlerinin, ne de taptıkları şeylerin hallerinin bir tesiri olmadığı hususunda açık ve net bir ifadedir.

Cenâb-ı Hak, إِلاَّ مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ *"Kendisi cehenneme girecek olan kimse müstesna..."* buyurmuştur. Bu, "Allah'ın hükmüne ve takdirine göre, böyle olanlar müstesna" demek olupda, böylesi hâdiselerin meydana gelmesine sebep olan şeyin, Allah'ın hükmü olduğu hususunda açık bir ifadedir. **Ömer b. Abdulaziz**, işte bu neticeyi isbat için, bu ayeti delil getirmiştir. **Cübbâî** şöyle der: "Bu ayetle, meleklere ibadet edenler kastedilmiş olup, onlar meleklerin, Allah'ın kızları olduğunu iddia ediyorlardı. Bu kimseler, Allah'ın ilm-i ezelisinde, kâfir olacakları sâbit olanlar müstesna, hiç kimseyi kâfir yapamazlar. Böylece bu, Allah, şeytanı vesveseden menetmiş olsaydı bile Allah'a iman etmeyecek olanların, şeytanın çağrısı ile, dalâlete düştüklerine delâlet eder. Aksi halde Cenâb-ı Hak, şeytana mânî olurdu. Böylece bununla, asî olan herkesin, kendisinden salah (hayır) namına hiçbir fiilin çıkamayacağı anlaşılmış olur."

Buna şöyle cevap verilir: Bu sözün neticesi, insan ve cin şeytanlarının iğvasının hiçbir tesiri olamayacağı şeklinde olup, bunda bir münakaşa yoktur. Fakat bu ayetten yapılacak istidlalin şekli, Allah Teâlâ'nın, fitneye düşme hususunda, bunların sözlerinin ve vesveselerinin hiçbir tesiri olmayacağını beyan etmiş olmasıdır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu hükümden, *"Kendisi cehenneme girecek olan kimse"*leri müstesnâ etmiştir. Binâenaleyh ayette bahsedilen fitneye düşme ile, o kimsenin cehenneme gireceğine hükmedilmiş olmasının kastedilmesi gerekir ki bu da, "şekavet" ve "saadet"in meydana gelmesinde müessir olanın, Allah'ın o kimsenin şekavetine veya saadetine hükmetmesi olduğunda açık bir ifadedir. Bil ki âlimlerimiz, bu delili, şu meşhur hadisle izah etmişlerdir: Bu hadis, **Hz. Âdem** (a.s)'in, **Hz. Musa** (a.s)'yı ziyaretini anlatan hadistir.

Kader Hakkında Adem ve Musa (a.s) Hadisi

Kâdî bu hadisi, kelâm alimlerinin kabul etmediğini, çünkü bunun, hiçbir kimsenin günahından ötürü kınanmamayı gerektirdiğini; çünkü eğer **Hz. Âdem** (a.s), Allah'ın onu yaratmazdan önce, onun için takdir ettiği bir amelden ötürü, **Musa** (a.s)'nın kendisini kınamasına izin vermemiş ise, bu, her günahkâr için söz konusu olur. Eğer böyle birşey, **Hz. Adem** (a.s) için delil olabiliyor ise, **Hz. Musa** (a.s) niçin tokat atıp (kazaen) öldürdüğü adam hususunda, *"Bu şeytanın işindendir. Çünkü şeytan, apaçık saptırıcı bir düşmandır"* (Kasas, 15) ve *"Günahkârlara destek olmayacağım"* (Kasas, 17) demiştir? Niçin, Allah'ın kendileri için takdir ettiği bir işten ötürü, **Musa** (a.s), **Fıravun**'u ve ordusunu kınamıştır? Hem bunların (ehl-i sünnetin) durumuna şaşıyorum, kaderciliği kabul etmiyorlar. Halbuki bu hadis, **Hz. Adem** (a.s)'in kaderci olmasını gerektiriyor. Binâenaleyh aslında onların, bu hadisi de kabul etmemeleri

gerekir. Hem sonra, **Hz. Adem** (a.s) ve **Hz. Havva**, *"Ey Rabbimiz, biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmet etmezsen, mutlaka hüsrana uğrayanlardan oluruz"* (A'râf, 23) demelerine rağmen, daha nasıl o, **Hz. Musa** (a.s)'ya karşı, "Bundan ötürü kınanamam. Çünkü Allah Teâlâ beni yaratmazdan önce, bunu benim için takdir etmiştir" diye delil getirebilmiştir?"

Kaderi Red Eden Kâdi'ye Reddiye

Kâdî'nin sözlerinin tamamı bundan ibarettir. Ona karşı şöyle denebilir: Farzet ki sen bu hadisi kabul etmiyorsun. Ama söyle bakalım, bu ayeti kabul ediyor musun, etmiyor musun? Çünkü biz, bu ayetin, açıkca vesvesenin tesir etmediğine delalet ettiğini anlattık. Çünkü herşey, Allah'ın hikmetiyle tecelli etmektedir. Bunun delilleri şunlardır:

1) Eğer kâfir, şeytanın vesvesesi sebebiyle sapmış ve şeytanın sapıklığı da başka bir şeytan sebebiyle olmuşsa, o zaman şeytanların teselsülü gerekir ki bu imkânsızdır. Yok eğer bu, daha önce bulunan bir vesvese sebebiyle olmamış olan bir sapıklığa varıp dayanıyorsa, işte biz bunun böyle olduğunu söylüyoruz.

2) Herkes kendisinde gerçek ve doğru bir itikad ve dinin olmasını ister. Bunun zıddının bulunması, bunun kulun kendisinden olmadığına delâlet eder.

3) Fiiller, sebeplere (ona davet eden şeylere) dayanır. Sebeplerin tahakkuku ise, Allah'ın yaratmasıyla olur.

4) Allah Teâlâ'nın hikmeti birşeyi gerektirip, Allah da o şeyin olacağını bildiğine göre, şimdi eğer o şey meydana gelmeyecek olsa, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın daha evvel vermiş olduğu bu hükmün yalana dönüşmesi gerekir. Halbuki o hükmü vermeyi gerektiren o ilmin yalana dönüşmüş olması imkânsızdır. **Kâdî**'nin delil olarak ileri sürdüğü ayetler, herşeyin Allah'dan olduğuna delâlet eden ayetler ile çelişir gibi görünür. Halbuki Kur'ân bu ayetlerle dopdolu bir deniz gibidir. Geriye, bizim bahsettiğimiz aklî deliller sapasağlam kalır. Allah en iyi bilendir.

Meleklerin Sözü

Cenâb-ı Allah daha sonra, o meleklerin وَمَا مِنَّآ إِلَّا لَهُۥ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ *"Bizden hiçbir kimse müstesna olmamak üzere, herbiri için malum birer makam vardır"* dediklerini bildirmiştir. Ekseri âlimler, bu ifadeyle, meleklerin kendilerinin ileri derecede kullar olduklarını ifade ettiklerini, çünkü namaz ve tesbih için yaratıldıklarını anlattıklarını belirtmişlerdir ki bundan maksad, meleklerin Allah'ın çocukları olduğunu söyleyenlerin görüşlerinin yanlışlığına dikkat çekmektir. Çünkü onların, ileri derecede kullar oluşları, kulluklarını itiraf ettiklerine delâlet etmektedir.

Bil ki bu ayet, meleklerin üç çeşit sıfatları bulunduğunu gösterir:

1) *"Bizden hiçbir kimse müstesna olmamak üzere, herbiri için malum birer makam vardır"* ayetinin ifade ettiği husus... Bu, herbir meleğin, daha ilerisine geçemeyeceği ve aşamayacağı mertebe ve derecesi bulunduğuna delâlet eder. İşte bu dereceler, onların, bu âlemin maddeleri üzerinde tasarruf etmedeki ve

marifetullahdaki derecelerine bir işarettir. Onların, tasarruf ve fiillerdeki dereceleri, *"Biziz o saf saf dizilenler, mutlaka biz"* ifadesinin anlattığı husus olup, bundan murad, onların taatları edada, hizmet ve kulluğu îfâdaki saf tutuşlarıdır. Onların marifetullahdaki dereceleri de, *"Biziz o tesbih edenler de, mutlaka biziz"* ayetinin anlattığı hususdur. Tesbih, Allah'ı kendisine yakışmayan şeylerden tenzih etmek demektir.

Bil ki Hak Teâlâ'nın bu iki ayeti, hasr (sadece) manasına olup, sanki "kullukta başkaları değil, sadece biz saf saf oluruz, sadece biz tesbih ederiz" manasınadır. Bu, böyle bir "hasr"ın doğru olabilmesi için, insanın ibadet ve bilgilerinin, meleğin ibadet ve bilgilerine nisbetle âdetâ bir hiç olmasını gerektirir. Netice olarak diyebiliriz ki, bu üç ayet, meleklerin enteresan sıfatlarındaki sırlara işaret eder. O halde bu hasr bulunduğu halde, insanın meleklerden üstün olup olmadığının tartışılması bir yana, insanın derecesinin, meleğinkine yakın olması bile nasıl söylenebilir?

Ayetteki وَإِنْ كَانُوا لَيَقُولُونَ لَوْ أَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْأَوَّلِينَ لَكُنَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ *"Hakikaten müşrikler şu katî sözü söylüyorlardı: "Eğer nezdimizde, evvelkilerden bir kitap olsaydı, elbet biz de, Allah'ın ihlâsa erdirilmiş kullarından olurduk"* ifadesi, "Kureyş müşrikleri ve diğerleri, "Elimizde "zikir" yani, ehl-i kitab'a indirilen **Tevrat** ve **İncil** gibi, geçmiş kitaplardan bir kitap olsaydı, ibadetimizi sırf Allah için yapardık ve onlar gibi, biz tekzib etmezdik" diyorlardı. Daha sonra onlara, zikirlerin efendisi olan bir zikir, bütün kitapların şâhidi ve şahı bir kitap olan Kur'ân gelince, bunu yalanladılar" demektir. Bu ayetin bir benzeri de, *"Onlara bir uyarıcı elçi geldiği zaman, bu, onların ancak nefretini (kaçışını) artırdı"* (Fatır, 42) ayetidir.

Daha sonra Hak Teâlâ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ *"İleride bilecekler (onlar)"* buyurmuştur. Bu, "Onlar, bu inkâr ve yalanlamalarının neticesini ileride anlayacaklar" demektir.

★ ★
★

Allah'ın Resûllere Vâdi

وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ ۝ إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ ۝ وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ ۝
فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ ۝ وَأَبْصِرْهُمْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ ۝ أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ ۝ فَإِذَا نَزَلَ
بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ ۝ وَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ ۝ وَأَبْصِرْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ
۝ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ ۝ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ ۝ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝

"Andolsun ki (peygamber) olarak gönderilen kullarımız hakkında, bizim geçmiş sözümüz vardır: "Muhakkak onlar, mansur olacaklardır. Şüphesiz bizim ordumuz gâlib gelecektir." Onun için, sen bir müddet onlardan yüz çevir, gözetle onları. Onlar da yakında görecekler. Şimdi onlar, bizim azabımızın hemen gelmesini mi istiyorlar? Ama bu, onların bölgesine çökünce, o korkutulanların sabahı ne kötü olacak. Sen, bir müddet onlardan yüz çevir. Gözetle onları. Onlar da yakında görecekler, izzet sahibi Rabbin, onların isnad ettikleri sıfatlardan yüce ve münezzehtir. Gönderilen bütün peygamberlere selâm. Alemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun"

(Sâffât, 171-182).

Galibiyetin Mahiyeti

Bil ki Allah Teâlâ, kâfirleri, "Onlar, bu inkâr ve yalanlamalarının neticesini ileride bilip anlayacaklar" diye tehdid edince, bunun peşinden, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kalbini güçlendirip, ona teselli olacak şeyi getirerek, *"Andolsun ki gönderilen kullarımız hakkında, bizim geçmiş sözümüz vardır. Muhakkak onlar mansur olacaklardır. Şüphesiz bizim ordumuz gâlib gelecektir"* buyurmuş; Hz. Peygamber (s.a.s)'e olan yardım ve destek vaadinin çok önceden takdir edilmiş olduğunu beyan etmiştir. Bunun bu manada oluşunun delili, *"Allah, "Ben ve peygamberlerim, mutlaka gâlib gelecektir" diye hükmetmiştir"* (Mücâdele, 21) ayetidir. Hem "hayır", zâtı gereği, "şer" ise ârızî olarak takdir edilmiştir. Zâtî olan, ârızî olandan daha kuvvetlidir. Allah'ın yardım ve desteği, bazan delilin kuvvetli oluşu, bazan devlet ve hükümranlık, bazan da devam ve sebat vermekle olur. Binâenaleyh eğer (mü'min), bazan dünyevî şartlarının zayıflığı sebebiyle mağlub olsa bile, aslında gâlibtir. Binâenaleyh "ama bazı peygamberler öldürülmüş, birçok mü'minler hezimete uğratılmıştır" diyerek, bu ayete itiraz edilemez.

Bekleyiş Süresi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, daha önce verilmiş olan hükmü ve kaderi bildirince, فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتّٰى حِينٍ *"Sen, bir müddet onlardan yüz çevir, geri dur"* buyurmuştur. Bununla, "onlarla savaşmama ve bizim onlara vaadettiğimiz, bir müddet dünyadan yararlanmaya güvenmeleri" kastedilmiştir. Çünkü daha sonra, onların başına pişmanlık ve nedamet gelecektir. Müfessirler bu hususta ihtilaf etmişlerdir:

1) Bazıları, "bununla Bedr'e kadar bekleme,

2) Bazıları, "Mekke'nin fethine kadar,

3) Bazıları, "Kıyamete kadar bekleme" manasının kastedildiğini söylemiştir.

Daha sonra Hakk Teâlâ, وَأَبْصِرْهُمْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ *"Gözetle onları. Onlar da yakında görecekler"* buyurmuştur. Bu, "Gözetle onları ve onların bu dünyada başlarına gelecek ölüm ve esaret gibi; ahirette de azabı gözetle. Onlar bu dünyada senin için mukaddes olan zaferi ve ilahî nusreti, âhiretteki bol mükâfaatı seyredeceklerdir" demektir. Buradaki emirden murad, onların mutlaka olacak olana

delalet eden o vaadi beklemeleri kastedilmiştir. Bunun meydana gelmesi yakındır, hatta seni gözetmekte olanların, hemen önüsıra olacaktır.

Ayetteki, *"Onlar da yakında görecekler"* ifadesi tehdid ve va'îd ifade eder. Daha sonra Hak Teâlâ, *"Şimdi onlar bizim azabamızın hemen gelmesini mi istiyorlar?"* buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) onları azabla tehdit ediyordu. Ama onlar hiçbirşey görmüyorlardı. Böylece o azabın inmesi hususunda alay ederek, onun hemen gelmesini istiyorlardı. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, bu acele edişin bir cehalet olduğunu, çünkü Allah'ın her bir fiili için, ne öne alınabilecek, ne geri bırakılabilecek belli bir vakti olduğunu, o vakit gelip çatmadan, onu istemenin câhillik olduğunu anlatmıştır.

Daha sonra Hak Teâlâ, onların hemen gelmesini istedikleri o azabı anlatarak فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ *"Ama bu (azab) onların bölgesine çökünce, o korkutulanların sabahı ne kötü olacak!"* buyurmuştur. Bu manalar şüphesiz, bu lafızla ifade edilmiştir. Sanki onlar, âdet üzere sabah vakti üzere geliyorlarmış gibi. Böylece de, bu vaktin zikredilmesi, bu işten bir kinâye kılınmıştır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Onun için, sen bir müddet onlardan yüz çevir, gözetle onları. Onlar da yakında görecekler"* ifadesini yeniden getirmiştir. Birinci ayette (Saffat, 175), daha önce geçmiş olan dünya ahvâli; bununla (Saffat, 179) da, Kıyametin durumu kastedilmiştir denilmiştir. Yapılan bu izaha göre bu demektir ki, ayetlerde herhangi bir tekrar söz konusu değildir. Bu ayetlerin tekrarının, alabildiğince tehdit ve alabildiğince korkutma meydana getirmek için olduğu da ileri sürülmüştür.

Hâtime

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu sureyi, bütün yüksek gayeleri içine alan, son derece şerefli olan bir sonuçla hitama erdirmiştir. Bu böyledir, zira insan için mühim olan şeylerin en mühimi, şu üç şeyi bilip tanımasıdır:

a) Beşerî tâkat ölçülerince, kâinatın ilâhını tanıyıp bilmek... Kişinin, Allah'ın sıfatlarını tanıyabildiği en ileri derecesi, şu üç türdür:

1) Allah'ı ulûhiyyet sıfatlarına uygun olmayan her türlü şeyden tenzih ve takdis etmek, ki bu da, ayetteki **"sübhane"** lafzıyla temin edilmiştir.

2) Cenâb-ı Hakk'ı, ulûhiyyet sıfatlarına yakışan her türlü şey ile tavsif etmek, ki bu da, ayetteki **"Rabbi'l-izzeti"** vasfından elde edilmiştir. Çünkü rubûbiyyet, terbiye ve eğitmeye bir işarettir. Terbiye ise, hikmet ve rahmetinin mükemmel olduğuna delâlet eder. İzzet ise, kudretinin mükemmelliğine bir işarettir.

3) Allah'ın, ulûhiyyet vasfında, eşlerden ve ortaklardan münezzeh olması... Çünkü, ayetteki **"Rabbi'l-izzeti"** vasfı, O'nun bütün hâdisata kâdir olduğuna delalet eder. Çünkü, **izzet** kelimesindeki "elif lâm" (el-) istiğrak ifade etmektedir. "Her şey O'nun mülkü ve milki" olunca, geriye, başkası için hiçbir şey kalmaz. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ ayetinin, alemin ilahını tanıma hususunda, derecelerin en ilerisini, son ve zirve noktaların en mükemmelini ihtiva eden bir cümle olduğu sabit olmuş olur.

b) İnsanın, bu dünya hayatında hem kendisine hem de bütün mahlûkata nasıl muâmele etmesi gerektiğini bilip anlamasıdır. Bil ki, insanların pekçoğu, noksandır. Dolayısıyla, kendilerini kemâle erdiren bir mükemmil (kemâle erdirici), onları hakka ulaştıran bir mürşîd ve onları doğruya sevkeden bir rehberin olması gerekir. Böylesi kimseler ise, ancak peygamber (a.s)'lerdir. İnsanın fıtratı da açıkça ve net bir biçimde, noksan olanın, kemâle erdiriciye (mükemmil olana) uyması gerektiğine şehâdet etmektedir. Binâenaleyh, işte bu hususa da وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ *"Gönderilen bütün peygamberlere selâm"* cümlesiyle dikkat çekmiştir. Çünkü bu ifade, peygamberlerin, beşere uygun kemal vasıflar hususunda, kendilerinin dışında kalanlardan üstün olduklarına ve hiç şüphesiz, kendilerinin dışında kalanların, onlara uymasının gerekli olduğuna delâlet eder.

c) Kişinin, ölümünden sonraki halinin nasıl olacağını bilmesi. Bil ki, kişinin, ölmezden önce bu durumunu bilip tanıması zordur, çetin bir iştir. Binâenaleyh, bu hususta dayanılacak şey tek olup, bu da, âlemin ilahının Ganî ve Rahîm olduğunu bilmektir. Çünkü, Ganî ve Rahîm olan, azâb etmez. Böylece Cenâb-ı Hak, işte bu yola da, وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Alemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun"* cümlesiyle dikkat çekmiştir. Bu böyledir, zira hamde layık ve müstehak olmak, ancak büyük bir in'âm sebebiyle olur. Böylece Cenâb-ı Hak, kendisinin mun'îm olduğunu, bu ayetle beyan etmiştir. Allah'ın âlemlerden müstağni olduğu gayet açıktır. Vasfı böyle olandan, genel olarak sudûr edecek şey, rahmeti, fadlı ve keremidir. İşte böylece, bu özellik de kişinin ölümünden sonraki halinin, (genel olarak) selâmet ve esenlik olduğuna dikkat çekmektedir. Bu anlattıklarımızla, bu sonucun, yıldızların incilerinden en kıymetli incileri içinde barındıran bir sedef gibi olduğu ortaya çıkmış oldu. Hak Teâlâ'dan, hem dünya hem de ahirette, güzel hâtimeler ve âfiyetler niyaz ederiz.

Bu sûrenin tefsiri, 603 yılının Zilkade ayının onyedinci günü olan cuma gününün kuşluk vaktinde tamamlanmıştır. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a; salât ü selâm da, peygamberlerin önderi olan **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, âline, ashâbına, çoluk-çocuğuna, hepsine olsun (Amin!).

★ ★
★

SÂD SÛRESİ

Seksensekiz ayet olup Mekkî'dir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

صٓ وَٱلْقُرْءَانِ ذِى ٱلذِّكْرِ ۝١ بَلِ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ فِى عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ ۝٢ كَمْ أَهْلَكْنَا مِن قَبْلِهِم مِّن قَرْنٍ
فَنَادَوا۟ وَّلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ ۝٣

"Sâd. O şanlı şerefli Kur'ân'a yemin ederim ki, (hâl), küfredenler(in iddiâ ettikleri gibi değildir). Bilâkis, (onların dışı boş) bir onur, (içi ise tam) bir tefrika içindedir. Biz kendilerinden evvel nice ümmetleri helâk ettik. O zaman ne çığlıklar kopardılar. Halbuki, (o vakit azabtan kaçıp) kurtulma vakti değildi"

(Sâd, 1-3).

Bu ifdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Hurûf-u Mukatta'a

Böylesi, **"fevâtihu's-suver"** ile alâkalı geniş açıklamamız, Bakara Sûresi'nde geçmiştir. Bununla beraber bazı şeyleri yeniden ele almamızda bir mahzur yoktur.

1) **"Sâd"** harfi, meselâ, **sâdıku'l-va'd, sâniu'l-mesnûati** ve **samed** kelimeleri gibi, başında sâd harfinin bulunduğu, Allah'ın isimlerinin anahtarıdır.

2) Bu, **"Hz. Muhammed** (s.a.s) Allah'dan haber verdiği her hususta sadık oldu" anlamındadır.

3) Kâfirlerin bu dini kabul etmekten insanları **sadd** etmek istediklerine işarettir. Nitekim, Allah Teâlâ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ buyurmuştur.

4) Bu, "Kur'ân, işte böylesi harflerden meydana gelmiştir. Siz de, bu harfleri telaffuz etmenize rağmen, Kur'ân'a muarazada bulunamıyorsunuz. O halde bu, Kur'ân'ın mu'ciz bir kelâm olduğuna delâlet etmektedir" demektir.

5) Bu kelime, dâl'ın kesresiyle, müfâele babından **Musâdde** masdarından, emr-i hazır olup, bu masdar, muaraza, yarışmak, karşılaştırmak demektir. Nitekim صَدًى (yankı) kelimesi de bu kökten olup tenha yerlerde sesin katı cisimlere çarpması sonucunda oluşur. Buna göre bu kelimenin manası, "Yaptığın işleri, Kur'ân'a vur. Dolayısıyla da, Kur'ân'ın emirlerine göre amel et. Kur'ân'ın yasakladığı şeylerden kaçın" şeklinde olur.

6) Bu sûrenin ismi olup, kelâmın takdiri, "Bu Sâd, yani (Sâd sûresi)'dir" şeklindedir.

Kasemin Konusu

Buna göre, "Burada, şöyle iki problem söz konusudur:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ ifadesi, kasem cümlesidir. Hakkında kasem edilen durum **mukaem aleyh** neresidir?

b) **Bel** edatı, daha önce sabit olan hükmün kaldırılmasını, daha sonra gelen ve önceki hükme zıt olan bir başka hükmün isbat edilmesini gerektirir. Öyleyse, burada bu mana nerede?" denilirse, bunlardan birincisine şu birkaç açıdan cevap verebiliriz:

1) (Biraz önce biz) **sâd** kelimesinin manasının, "**Hz.Muhammed** (s.a.s), Allah'dan haber verdiği her şey hususunda, sadık oldu" şeklinde olduğunu söylemiştik. Buna göre, sâd kelimesi, **mukaem aleyh**, وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ ifadesi de kasem olmuş olur.

2) Kaseme konu teşkil eden husus mahzuf olup, kelamın takdiri, "O şanlı şerefli Kur'ân'a yemin ederim ki, Sâd sûresi, mu'ciz bir kelamdır" şeklinde olur. Çünkü biz, (biraz önce) sâd kelimesinin, bir meydan okumaya dikkat çekme olduğunu açıklamıştık.

3) Bu kelimenin, bu sûrenin ismi kabul edilip, buna göre kelamın takdirinin, "Bu şanlı şerefli Kur'ân'a yemin ederim ki, bu Sâd'dır" şeklinde olmasıdır. **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in bu sûrede, bu sûrenin bir mucize olduğunu iddiâ ettiği meşhur olunca, onun "Bu sâd'dır" demesinin, onun "Bu, mu'ciz bir sûredir" demesi mesâbesinde olmuş olur ki, bu sözün bir benzeri de, "Bu, Hatem'dir. Allah'a yemin ederim ki" şeklindeki sözü olup, bu, "Bu, cömertliğiyle meşhur olandır" demektir.

Bel Edatı İle Giderilen Mana

İkincisine de şu şekilde cevap verebiliriz: **Bel** kelimesinden önce zikredilmiş olan hüküm, ya müfessirlerin de zikrettiği gibi, "**Hz. Muhammed** (s.a.s)'in risâletini tebliğ hususunda sâdık olması veya Kur'ân'ın veyahut da bu sûrenin mu'cize olmasıdır." Burada **bel**'den sonra zikredilmiş olan hüküm ise, Kur'ân'ın böyle olduğu hususundaki münakaşa ve çekişmedir. İşte, böylece matlub hasıl olmuş olur. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Sâd Harfinin Telaffuzu

Hasan el-Basrî, içtimâ-i sakineynden dolayı, dâl'ın kesresiyle, "**Sâdi**" şeklinde okumuştur.

ile(sâden şeklinde ve kasem harfini hazfedip de, fiilini doğrudan îsâl ederek (hazf ve îsâl yaparak) okumuştur, ki bu Arapların tıpkı, اَللّٰهِ لَاَفْعَلَنَّ "Allah'a yemin ederim ki şöyle şöyle yapacağım" demeleri gibidir. Kurrâ'nın ekserisi ise, cezm ile okumuşlardır (Sâd). Zirâ, âmillerden soyutlanmış isimler, sonları sükûn olarak zikredilirler.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Zikr'in Manası

ذِى الذِّكْرِ kelimesi hakkında şu iki izah yapılabilir:

a) Şerefli, kıymetli.. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şüphe yok ki o (Kur'ân) senin için de, kavmin için de katî bir şereftir"* (Zuhruf, 44) ve *"Andolsun, size öyle bir kitap indirmişizdir ki, zikir (ve şeref)iniz ondadır"* (Enbiyâ, 10) buyurmuştur. Arapların sözlerinden olmak üzere, bu sözlerin mecâzı, onların, "Falancanın, şânı ve şöhreti vardır" demeleri gibi; لِفُلَانٍ ذِكْرٌ فِى النَّاسِ "Falancanın, insanlar içinde şânı ve şerefi vardır" ifadesidir.

b) Beyân ve açıklamalar ihtivâ eden Kur'ân... Yani, "Bu Kur'ân'da, evvelkilerin ve sonrakilerin kıssaları, temel ve ikinci derece olan ilimlerin beyânı vardır" demektir. Bu anlamı ihtiva eden bir ayet de, *"Andolsun ki, biz Kur'ân'ı düşünmek için kolaylaştırmışızdır. O halde bir düşünen var mı?"* (Kamer, 17) ayetidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Mu'tezile'ye Cevap

Mu'tezile şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak, وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ buyurmuştur. Zikir ise muhdestir. Birincisini şu şekilde izah edebiliriz: Cenâb-ı Hak meselâ, *"Şüphe yok ki o (Kur'ân), senin için de, kavmin için de katî bir zikirdir"* (Zuhruf, 44), *"Bu, mübarek bir zikirdir"* (Enbiyâ, 50), *"O şanlı şerefli Kur'ân'a yemin ederim"* (Sâd, 1) ve *"Bu, ancak bir zikir ve apaçık bir Kur'ân'dır"* (Yâsîn, 69) buyurmuştur.

İkincisini de şu şekilde izah edebiliriz: Cenâb-ı Hak, *"Rablerinden kendilerine muhdes (yeni) bir zikir gelmeyedursun"* (Enbiya, 2) ve *"Kendilerine Rahman'dan muhdes bir öğüt gelmeyedursun, onlar mutlaka bundan yüz çevirirler"* (Şuara, 5) buyurmuştur.(1)

Cevap: Biz sizin bu delillerinizi, (Kur'ân okurken) çıkarılan harfler ve sesler için geçerli sayıyoruz ki, bunlar muhdestirler.

بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا ayeti hasedde ve hakka inkiyâd etmekten tekebbür etmekte böylesine birleşebilen Kureyş'in önde gelen kâfirleri kastedilmiştir. Bu ayetteki "izzet" kelimesiyle de, tazîm ve insanın, başkasına tâbi olmasına mâni olan ve kendinde bulunduğuna inandığı şey, duygu kastedilmiştir. Çünkü, Cenâb-ı Hak da bu hususu ifade etmek için, *"Ona, Allah'dan kork" denildiği zaman, izzeti kendisini günah işlemeye götürür"*(Bakara, 206) buyurmuştur. Şıkâk kişinin muhalif olduğu kimseye, ya eşitlik ya da ondan üstünlük iddiasıyla muhalefetini ortaya koymak olup, bu şıkk kelimesinden alınmış olur. Buna göre sanki bu kimse, karşı tarafa boyun eğmenin

1) Mu'tezile böylece "Kur'ân mehlûktur" iddiasını güçlendirmek istiyor (ç.).

gerekli olduğu hususunda, kendisinin daha üstün olduğuna inanmış, böylece kendisi bir tarafta,hasmı da bir tarafta bulunmuş; kendisinin tarafında kalmayı istemiş, böylece de hasmının vereceği hükmün kendisi için geçerli olmayacağını bildirmek istemiştir. مُعَادَاةٌ masdarı da böyledir. Bu masdar da, iki kimseden birisinin, bir 'udve'de (tarafta), diğerinin de başka bir 'udve'de (tarafta) olması demektir. 'Udve, vadinin kenarı demektir. **Muhâdde** kelimesi de böyle olup, bu da, iki kimseden birisinin, diğerinin bulunduğu çizgiden başka bir çizgide bulunması anlamındadır. Nitekim "bir tarafta ve muhalifinin bulunduğu taraftan başka bir tarafta bulundu" manasında اِنْحَرَفَ فُلَانٌ عَنْ فُلَانٍ وَجَانَبَ فُلَانٌ عَنْ فُلَانٍ **(inharefe)** denilir. Allah en iyisini bilendir.

Mütekebbirleri Tehdid

Daha sonra Cenâb-ı Hak onları, izzet ve şikâkla tavsif edince, onları korkutmak üzere: كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوْا *"Biz kendilerinden evvel nice ümmetleri helâk ettik O zaman ne çığlıklar kopardılar!"* buyurmuştur ki bu, "Onlar, kendilerine dünyada azab geldiğinde çığlık kopardılar" demektir. Cenâb-ı Hak, onların ne amaçla çığlık attıklarını belirtmemiştir. Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) En açık olan ihtimale göre, "Onlar, yardım istemek maksadıyla çığlık atmışlardır" demektir. Çünkü, başına azâb gelen kimsenin nidâ ve çığlığı, ancak yardım isteme şeklinde olur.

b) "Onlar, azabı görünce, iman ve tevbe ederek çığlık attılar..." demektir.

c) Bu kelime, "Onlar seslerini yükselttiler" anlamındadır. Nitekim, "Ses cihetinden daha üstün, daha fazla" manasında, فُلَانٌ اَلْذى صَوْتاً مِنْ فُلَانٍ denilir.

Cenâb-ı Hak, daha sonra وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ *"Halbuki, (o vakit azabtan kaçıp) kurtulma vakti değildi"* buyurmuştur. Yani "Bu vakit, azâbtan kaçmak vakti değildir" demek olup, bu, tıpkı *"Onlar çetin azabımızı gördükleri zaman, "inandık" dediler"* (Mü'min, 84) ve *"Nihayet refah içinde olanları azab ile yakaladığımız vakit, hemen feryad eder ve yardım isterler"* (يَجْئَرُونَ) (Mü'minûn, 64) ayetleri gibidir

Cu'âr, yalvarıp yakarma ve yardım talebinde bulunmak için, sesi yükseltmek demektir. Yine bu, *"Şimdi mi (iman ediyorsun?) Halbuki sen daha evvel isyan etmiştin!"* (Yûnus, 91) ve *"Fakat hışımımızı gördükleri zaman imanları fâide verecek değildir"* (Mü'min, 85) ayetleri gibidir. Burada geriye şöyle birkaç bahis kalmaktadır:

لَاتَ Kelimesi

Birinci Bahis: Bu, **la'te** kelimesinin izahı ile ilgilidir. **Halil** ve **Sîbeveyh**, bu kelimenin, لَيْسَ 'ye benzeyen (لَا) edatı olduğunu ve kendisine, tıpkı رُبَّ edatının sonuna bazan getirildiği gibi, tâ-ı te'nisin getirildiğini ve bunun te'kid ifade ettiğini, bu sebepten ötürü de, bu edat için yeni bazı hükümlerin (özelliklerin) ortaya çıktığını, meselâ artık bu durumda:

a) Sadece zaman ifade eden kelimelerin başına geldiğini;

b) İki parçasından, sadece birisinin, yani ya isminin ya haberinin açıkça geldiğini, ikisinin birden açıkça getirilmesinin imkânsız olduğunu iddia etmişlerdir. **Ahfeş** ise, bunun, cinsden hükmü nefyeden "lâ" edatı olduğunu, kendisine tâ-ı te'nisin getirilmiş olduğunu ve "zaman"ları nefyetmek için kullanıldığını söylemiştir.

Ayetteki حِينَ مَنَاصٍ *"kurtulma vakti"* ifadesi, **lâte** edatı ile nasbedilmiş olup, sanki, وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ لَهُمْ *"Onlar için kurtulma vakti yoktur"* denilmektedir. Bu ifade mübteda olarak, merfû da kılınabilir. Buna göre mana, "Onlar için olan, bir kurtuluş vakti yok" şeklinde olur.

İkinci Bahis: Ekseri âlimler, tâ üzerinde vakfederlerken, **Kisâî** bu kelime üzerinde, tıpkı müennes isimlerde olduğu gibi, **hâ** ile vakfe yapar (لَاهْ **lâh** diye). **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**Ebû Ubeyde**'nin, "Buradaki ta, "**hîn**"in başına dahil olmuştur" şeklindeki sözünün bir izahı yoktur. **Ebû Ubeyde**'nin, **ta**'nın **Hz. Osman** (r.a)'ın mushafında bu tâ'nın "**hîn**" kelimesine bitişik olarak yazılmasını delil getirişi de tutarsızdır. Mushafta, yazı kurallarına uymayan nice şeyler vardır!"

Üçüncü Bahis: Menâs, kurtuluş yeri ve yardım isteme manalarında olup, Arapça'da, birisi imdat istediğinde, نَاصَهُ – يَنُوصُهُ denilir. Kurtuluş yeri (sığınma) istediğinde, اِسْتَنَاصَ fiili kullanılır. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Müşriklerin Tevhidden Rahatsızlıkları

وَعَجِبُوٓا۟ أَن جَآءَهُم مُّنذِرٌ مِّنْهُمْ ۖ وَقَالَ ٱلْكَٰفِرُونَ هَٰذَا سَٰحِرٌ كَذَّابٌ ﴿٤﴾ أَجَعَلَ ٱلْءَالِهَةَ إِلَٰهًا
وَٰحِدًا ۖ إِنَّ هَٰذَا لَشَىْءٌ عُجَابٌ ﴿٥﴾ وَٱنطَلَقَ ٱلْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنِ ٱمْشُوا۟ وَٱصْبِرُوا۟ عَلَىٰٓ ءَالِهَتِكُمْ ۖ
إِنَّ هَٰذَا لَشَىْءٌ يُرَادُ ﴿٦﴾ مَا سَمِعْنَا بِهَٰذَا فِى ٱلْمِلَّةِ ٱلْءَاخِرَةِ إِنْ هَٰذَآ إِلَّا ٱخْتِلَٰقٌ ﴿٧﴾

"(O kâfirler), içlerinden, tehlikeleri bildiren bir peygamberin gelmesine şaştılar: "Bu bir büyücü, bir yalancı. O, (bütün) tanrıları tek bir tanrı mı yapmış! Bu, gerçekten acâib bir şey!" dediler. Onların elebaşlarından bir gürûh, (birbirine) "yürüyün, ma'budlarınıza tapmakta sebat edin. Sizden beklenen işte budur" diyerek, kalkıp yürüdüler. "Biz bunu, son dinde de işitmedik. Bu, uydurma birşeyden başka birşey değil" (dediler)"

(Sâd, 4-7).

Bil ki Allah Teâlâ, kâfirlerin, kendilerinin bir izzet ve muhalefet içinde olduklarına inandıklarını nakledince, bunun peşinden, onların o bozuk söz ve iddialarını ortaya koyarak, وَعَجِبُوٓا۟ أَن جَآءَهُم مُّنذِرٌ مِّنْهُمْ *"O kâfirler, içlerinden, tehlikeleri bildiren bir peygamber gelmesine şaştılar"* buyurmuştur. Bu ayetteki **minhum** ile ilgili şu iki izah yapılabilir:

a) "Onlar, "**Muhammed**, hem dış hilkati, hem de sîret ve ahlâkı açısından, nesebi, şekli ve sûreti bakımından, bizim gibidir. Binâenaleyh, böylesi yüce bir makamın ve üstün derecenin, içimizden ona verilmiş olması nasıl düşünülebilir?" demişlerdir.

b) Bu kelimenin gayesi, onların ileri derecede câhil oluşlarına dikkat çekmektir. Çünkü onlara, kendilerini Allah'ın birliğine, meleklere saygıya, âhirete teşvike, dünyadan nefrete davet eden birisi gelmiştir. Hem sonra bu şahıs, onların akrabalarından olup, onlar bunun, yalan ve töhmetten tamamen uzak bir insan olduğunu biliyorlardı. İşte bütün bunlar, onu tasdik etmeyi gerektiren şeylerdendir. Fakat bu kâfirler, ahmaklıklarından ötürü onun sözlerine şaşıyorlar."

Resulü Redlerindeki Manasızlık

Bu ifadenin bir benzeri de, *"Peygamberlerini tanımıyorlar mı ki, onu reddediyorlar"* (Mü'minûn, 69) ayetidir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, *"O kâfirler, içlerinden, tehlikeleri bildiren bir peygamberin gelmesine şaştılar..."* buyurmuştur. Bu, "**Muhammed** (s.a.s) onların kendi kavimlerinden ve aşiretlerindendi. Dünyevî bakımlardan onlar gibi idi. Ama gel gör ki, onlar ona itaat edip, tekliflerine boyun eğmekten ar duymuşlar, Allah'ın peygamberliğinin, içlerinden ona verilmiş olmasına ve bu kıymetli özellikle kendilerinden onun temayüz etmesine şaşakalmışlardır" demektir. Velhasıl diyebiliriz ki: Bu şaşıp kalmanın esas sebebi, hasetten başka birşey değildir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَقَالَ الْكَافِرُونَ هٰذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ *"Kâfirler, "Bu bir büyücü, bir yalancı!" dediler"* buyurmuştur. Allah Teâlâ, onların şaşmalarını iyice ortaya koymak ve böyle bir sözün, ancak tam kâfir olanlardan sâdır olacağını anlatmak için, "Onlar dediler ki..." buyurmayıp, *"Kâfirler dediler ki..."* buyurmuştur. Bu: "Çünkü sihirbaz, Allah'a taatten alıkoyan ve şeytana taate davet eden kimsedir. **Hz. Muhammed** (s.a.s) ise, sizce de böyle değildir. Yalancı ise, herhangi birşeyi olduğu gibi, gerçeği üzere haber vermeyen kimsedir. Halbuki **Hz. Muhammed** (s.a.s) aklın delilleri ile, doğru oldukları kesin bilinen, kadîm, alîm ve hakîm bir yaratıcının varlığını; haşir, neşir ve sâire şeyleri haber vermektedir. Öyle ise o nasıl yalancı olabilir?" demektir.

Resule Yalan İsnadının Bâtıllığı

Daha sonra Allah Teâlâ, onların, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in yalancı olduğu iddiasını isbat için dayandıkları bütün şeylerin, şu üç hususdan ibaret olduğunu nakletmiştir:

a) Ulûhiyyetle ilgili olanlar,

b) Nübüvvetle ilgili olanlar,

c) Ahiretle ilgili olanlar.

Ulûhiyyetle ilgili olan hususdaki iddiaları, أَجَعَلَ الْآلِهَةَ إِلٰهاً وَاحِداً إِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ *"O, (bütün) tanrıları, tek bir tanrı mı yapmış! Bu gerçekten acâib bir şey!"* şeklindeki sözleridir. Rivayet olunduğuna göre, **H. Ömer** (r.a) müslüman olunca, müslümanlar

çok sevinmişler, Kureyş ise, buna çok üzülmüştür. Derken ileri gelen kâfirlerden yirmibeşi birleşip, **Ebû Talib**'in yanına gitmişler ve "Sen bizim büyüğümüz ve liderimizsin. Şu akılsız müslümanların ne yaptıklarını biliyorsun. Sana, bizimle yeğenin arasını bulasın diye geldik" dediler. Bunun üzerine, **Ebû Talib**, Hz. Peygamber (s.a.s)'i çağırttı ve ona, "Ey kardeşimin oğlu, bunlar senin kavmindir. Senden bir istekleri var. Artık, kavmine büsbütün yüklenme" dedi. Bunun üzerine, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Onlar benden ne istiyorlar?"* deyince, onlar, "Bizi ve ilahlarımızı rahat bırak. Biz de seni ilahınla başbaşa bırakalım" dediler. Bunun üzerine, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Söyleyin bakalım: Eğer ben sizin istediğinizi yaparsam, siz bana, sayesinde bütün Araplara hükümran olacağınız ve acemin de size boyun eğeceği tek bir kelimeyi bana verir (kabul eder) misiniz?"* deyince, onlar "evet" dediler. Bunun üzerine, Hz. Peygamber (s.a.s) *"Kelime-i tevhid"i (Lâ ilâhe illâllah)'ı söyleyiniz"* deyince, onlar ayağa fırlayıp, "Çok tuhaf!" manasında, *"O, (bütün) tanrıları, tek bir tanrı mı yapmış. Bu gerçekten acâib bir şey"* dediler.

Şirk Saiklerinden Bazıları

Ben derim ki: Onların bu şaşmaları şu iki şeyden kaynaklanmaktadır:

1) Bu kimseler, tefekkür ve istidlâl etmiyorlardı. Aksine onların kafaları, maddi şeylere takılıp kalmıştı. Dolayısıyla görünür âlem olan bu dünyada, tek bir fâilin kudret ve işinin, büyük bir mahlûkatı korumaya yetmeyeceğini gördükleri için, görülmeyen âlemi de, görülene kıyas ederek, "Bu büyük âlemi korumak için, mutlaka her biri, bir tür korumayı üstlenmiş pek çok ilâhın bulunması gerekir" demişlerdir.

2) Bunca geçmişleri ve bunca akıllı kimseler, şirk üzerinde ittifak etmişler. Dolayısıyla onlar, "bunca kimselerin, akılları kuvvetli olduğu halde, câhil ve bâtılı savunan olmaları, bu tek insanın (**Muhammed** (s.a.s)'in) ise, sadık ve hakkı savunan olması, şaşılacak şey" demişlerdir.

Ben derim ki: Yemin ederim ki, eğer biz hiçbir delil ve hüccet olmaksızın, görünen âlemdekilerin hükmünü (durumunu), görünmeyen âleme kıyas edecek olursak, kâfirlerin birinci şüphesi, söz konusu olur. Fakat bunun yanlışlığı hususunda ittifak etmiş olduğumuza göre, görünen âlemdekilerin durumunun, görünmeyen âlemdekilere kıyas edilmesinin, kesinkes yanlış olduğunu anlarız. Bu düstur, temelden yanlış olunca, Allah Teâlâ'nın zatı ve fiilleri hususunda müşebbihe olanların sözleri de temelden bâtıl olmuş olur. Cenâb-ı Hakk'ın zâtı hususunda müşebbihe olanlar şöyle demişlerdir: "Görünür âlemde mevcud olan herşeyin, bir cisim olması ve mutlaka bir mekânda bulunması gerektiğine göre, gayb âleminde de durumun böyle olması gerekir."

Allah Teâlâ'nın fiilleri hususunda müşebbihe olan **Mu'tezile** ise şöyle der: "Falanca iş, bize göre çirkindir. Öyleyse onun Allah hakkında da çirkin olması gerekir." Bu anlattığımız şeylerle, Cenâb-ı Hakk'ın gerek zatı, gerek fiilleri hususunda müşebbihe olanların bu sözleri doğru olacak olsaydı, o zaman bu müşriklerin şüphelerinin de doğru olduğunu söylemek gerekirdi. Bu müşriklerin sözlerinin yanlışlığı hususunda (bütün mezhebler) ittifak ettiğimize göre, Mücessimenin ve **Mu'tezile**'nin sözlerinin temelden yanlış ve bâtıl olduğunu anlarız.

Müşriklerin ikinci şüphelerine gelince, yemin ederim ki, eğer taklid doğru birşey olsaydı, bu şüphe de doğru olabilirdi. Bu şüphe yanlış ve fasid olduğuna göre, taklidin de yanlış ve bâtıl olduğunu anlamış bulunuyoruz. Burada şöyle birkaç bahis var:

Birinci Bahis: "Ucâb", acîb (şaşılacak şey) manasınadır. Ama bu kelime, "acîb"den daha ileri bir manadadır. Bu tıpkı Arapların **tavîl-tuvâl** (uzun), **arîz-urâz** (enli), **kebîr-kübâr** (büyük) kelimeleri gibidir. Bu ikinci şekiller daha ileri bir mana ifade etsinler diye, bazan şeddelenirler. Mesela, مَكْراً كُبّاراً *"çok büyük bir hile"* (Nuh, 22) ayetinde olduğu gibi.

İkinci Bahis: Keşşâf sahibi bu kelimenin, şeddeli ve şeddesiz olarak okunduğunu, şeddeli olanın daha beliğ olduğunu, nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَكَرُوا مَكْراً كُبّاراً buyurduğunu söylemiştir.

Cenâb-ı Allah daha sonra وَانْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ اَنِ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلٰى اٰلِهَتِكُمْ *"Onların elebaşlarından bir gürûh (birbirine), "Yürüyün, ma'budlarınıza tapmakta sebat edin (dediler)"* buyurmuştur. Biz, **"mele"**in, "heybetlerinden ve azametlerinden ötürü, bulundukları yerlerde, kalbleri ve gözleri dolduran kimseler" manasına olduğunu anlatmıştık. Ayetteki, **minhum** *"onların elebaşlarından"* ifadesi, "Kureyş'den" demek olup, "Kureyş'in ileri gelenleri, **Hz. Muhammed** (s.a.s) onları bir hazır cevapla susturduktan sonra, biribirlerine, *"Haydi yürüyün, ma'budlarınıza ibadette sebat edin"* diyerek, **Ebû Tâlib**'in meclisinden ayrıldılar" manasınadır. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Meşhur olan kıraat, اَنِ امْشُوا şeklindedir. **İbn Ebî Able** ise, bunun "en"in hazfiyle اُمْشُوا şeklinde okumuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu ifadenin başındaki **en** edatı tefsir ifade eden ve "yani" manasına gelen اَىْ manasınadır. Çünkü bu karşılıklı konuşmaların cereyan ettiği meclisten çıkanların, mutlaka ayrılırken, o mecliste olup bitenler hakkında konuşmaları gerekir. Dolayısıyla onların oradan ayrılışları, **kavl** manasını zımnen ifade etmektedir (şöyle şöyle diyerek yürüdüler.) Bundan dolayı bu **"en"** edatı gelmiştir). **İbn Abbas** (r.a)'ın bu ifadeyi وَانْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ يَمْشُونَ şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir.

İkinci Bahis: Bunun manası, "Onlar biribirlerine, "Haydi yürüyün ve sebat edin. **Muhammed**'in işini bertaraf etmede bir çareniz yok. İşte sizden beklenen budur" dediler" şeklindedir. Bu hususta şu üç mana verilebilir:

a) Allah'ın bunu dilemesinin hâricinde, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in dininin zuhûrunun gitgide artmasının açık bir sebebi yok. Allah'ın, olmasını istediği şeyi ise, engelleyecek bir güç yoktur.

b) Bu şey, âdeta zamanın getirdiği belâlardan bir şey gibidir. Şu halde bizim bundan kurtuluşumuz mümkün değil.

c) Sizin (Kureyşlilerin) dininiz kasdedilen, yani elinizden alınmak istenen bir şeydir. **Kaffal** şöyle der: "Bu, tehdid veya korkutmak için söylenmiş bir söz olup, **"Muhammed**'in gayesi, dinini anlatmak değil, aksine onun maksadı bize hakim olup, mallarımız ve çoluk çocuğumuz hakkında istediği gibi hükmetmektir" manasınadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların مَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ *"Biz bunu son dinde de işitmedik"* dediklerini nakletmiştir. "Son din" ile, hristiyanlar kastedilmiş olup, "onlar "**Muhammed**'in getirdiği bu tevhidi, hristiyanların dininde de görmedik" dediler" demektir. Yahut da bu ifade ile, Kureyşlilerin, atalarını üzerinde buldukları din kastedilmiştir.

Daha sonra onlar, إِنْ هٰذَآ إِلَّا اخْتِلَاقٌ *"Bu, uydurma birşeyden başka birşey değil!"* demişlerdir. Velhasıl onlar, "Biz, atalarımızdan tevhid diye birşey duymadık. Öyleyse bunun bâtıl (olması gerekir)" demek istemişlerdir. Eğer taklid, hak ve doğru olsaydı, bu müşriklerin sözleri de hak ve doğru olurdu. Bu bâtıl olduğuna, kabul edilmediğine göre, taklidin de bâtıl olduğunu anlıyoruz.

★ ★
★

Vahy İnkârcılarını Red

ءَأُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنۢ بَيْنِنَا ۖ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِّن ذِكْرِي ۖ بَل لَّمَّا يَذُوقُوا عَذَابِ ﴿٨﴾ أَمْ عِندَهُمْ خَزَآئِنُ
رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ ﴿٩﴾ أَمْ لَهُم مُّلْكُ السَّمَٰوَٰتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا ۖ فَلْيَرْتَقُوا
فِي الْأَسْبَابِ ﴿١٠﴾ جُندٌ مَّا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِّنَ الْأَحْزَابِ ﴿١١﴾

"O zikir, aramızda ona mı indirilmiş!?" (dediler). Hayır, onlar benim zikrimden şüphededirler. Hayır, onlar benim azabımı henüz tatmadılar. Onların nezdinde, o yegâne galip ve vehhâb Rabbinin rahmet hazineleri mi var yoksa!? Yahut o göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin mâlikiyeti onlara mı ait? Öyle ise, sebeplerine sarılarak göğe yükselsinler. Onlar derme çatma gruplardan öyle bir ordudur ki, işte şurada hezimete uğratılmışlardır"

(Sâd, 8-11).

Bil ki bu o kâfirlerin üçüncü şüpheleri olup, nübüvvet ile ilgilidir. Onlar bu şüphelerini şu şekilde ifade etmişlerdir: "**Muhammed**, zat, sıfat, zâhirî ve batınî özellikler bakımından diğer insanlar gibi olunca, bu yüksek derecenin ve ulvî makamın ona has kılınması nasıl düşünülebilir?" İşte bu husus onların, ءَأُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنۢ بَيْنِنَا *"O zikir, aramızdan ona mı indirilmiş!"* ifadesidir. Çünkü bu söz, inkârî bir istifham ihtiva eden bir sözdür. **Allah Teâlâ, Hz. Sâlih** (a.s)'in kavminin aynen böyle bir söz söylediğini ve *"Bizim aramızdan zikir (vahiy) ona mı verildi? Hayır o, şımarık, aşırı bir yalancıdır"* (Kamer, 25) dediklerini nakletmiştir. Yine Cenâb-ı Hak, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in kavminin de, *"Şu Kur'ân iki memleketin birindeki büyük bir adama indirilmeli değil miydi?"* (Zuhruf, 31) dediklerini nakletmiştir.

Bu şüphenin izahı hsusunda söyleyeceğimiz sözün tamamı şudur: O kâfirler, "Peygamberlik, insanın ulaşabileceği en yüksek derecedir. Binâenaleyh, bunun ancak insanların en şereflisi için söz konusu olması gerekir. **Muhammed** ise (hâşâ) insanların en şereflisi ve kıymetlisi değil. Dolayısıyla peygamberliğin onda meydana gelmemesi gerekir" diyorlardı. Bu cümleleri meydana getiren, ilk iki mukaddime doğrudur. Ama üçüncüsü yalandır. Bu demogojinin, onlarca geçerli kabul edilişinin sebebi, şerefin ancak mal ve taraftar ile elde edilebileceğini sanmalarıdır. Bu ise, geçersizdir. Çünkü saadet dereceleri üçtür ve bunların en üstünü rûhânî, ortası bedenî, en düşüğü ise, bu ikisi dışındaki hâricî olan derecedir. Bu da, mal ve makamla elde edilendir. İşte o kâfirler, bu sırayı tersine çevirip, en âdî dereceyi en kıymetli olarak kabul etmişlerdir. Bu sebeple, kimin elinde mal ve makamı çok görüyorlarsa, onu **Hz. Muhammed** (s.a.s)'den daha şerefli sayıyorlardı. İşte bu durumda, kafalarında o yanlış kıyas yer etmişti. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah onların bu şüphesine şu birkaç açıdan cevap verdi:

1) بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَذُوقُوا عَذَابِ *"Hayır, onlar benim zikrimden şüphededirler. Hayır onlar benim azabımı henüz tatmadılar"* ayetinin ifade ettiği cevap... Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hayır, onlar benim zikrimden (vahyimden) şüphededirler"* beyanı, "aksine onlar, üzerinde düşünmeleri halinde bu şek ve şüphelerini giderecek olan deliller hususunda bir şüphe içindedirler" manasınadır. Bu böyledir. Çünkü onların ileri sürdükleri şüphelerin tamamı, tutarsız birtakım cümlelerden ibarettir. Ama **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in doğruluğunu gösteren deliller ise, kat'î ve kesindir. Dolayısıyla onlar, söyledikleri sözler üzerinde, gerçekten düşünecek olsalardı, onun peygamberliğini iptal hususunda tutundukları şüphelerinin tutarsızlığını görecekler ve **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in peygamberliğine delâlet eden delillerin doğruluğunu anlayacaklardı. Onlar bunu anlayamadıklarına göre, bunun, onların tefekkür ve istidlâlde bulunmamalarından dolayı olduğu anlaşılmaktadır.

Ayetteki, *"Hayır, onlar benim azabımı henüz tatmadılar"* ifadesine gelince, bu sözün manası "Onlar istidlâl ve tefekkürü, ben onlara azabımı tattırmadığım için terkettiler. Eğer onlar o azabı tatmış olsalardı, o zaman onlardan ancak, emredilenleri yerine getirme, nehyedilenlerden kaçınma sâdır olurdu" şeklindedir.

b) *"Hayır, onlar benim zikrimden şüphededirler"* ifâdesindeki **"zikir"** ile **Hz. Muhammed** (s.a.s) kastedilmiştir. Çünkü **Hz. Muhammed** (s.a.s), onlara küfürlerinde ısrar etmeleri halinde, ilahî azabı hatırlatıyor, bunu zikrediyordu. Ama onlar küfürlerinde ısrar ettikleri halde, başlarına böyle bir azab (hemen) gelmiyordu. Bu durum onların, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in doğruluğu hususunda şüpheye düşmelerine sebep oldu ve onlar *"Allah'ım, eğer bu (senin katından) bir hak ise, hemen bizim üstümüze gökten taş yağdır" dediler"* (Enfâl, 32). Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Hayır, onlar benim zikrimden şüphededirler"* buyurmuştur. Bu ikinci izaha göre, ayetteki, *"Hayır, onlar benim azabımı henüz tatmadılar"* buyruğunun manası, "Bu şüphe, o azabın hemen inmemesi sebebiyle hasıl olmuştur" şeklinde olur.

2) أَمْ عِندَهُمْ خَزَآئِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ *"Onların nezdinde o yegâne galib ve vehhâb Rabbinin rahmet hazineleri mi var"* ayetinin ifade ettiği cevap... Bunu şu şekilde izah ederiz: Peygamberlik mertebesi, yüce bir makam ve üstün bir derecedir. Bunu vermeye kâdir olan zatın, "**azîz**", yani mükemmel kudret sahibi ve "**vehhâb**", yani alabildiğine cömert olması gerekir. Böyle olan ise ancak Allah Teâlâ'dır. Hak Sübhânehû ve Teâlâ, alabildiğine kudretli ve sehavetli olduğuna göre, bu nimeti bağışlaması kendisine bu nimetin bağışlanacağı kimsenin zengin veya fakir olmasına bağlı değildir. Yine bu, kendisine bu nimet hibe edilen şahsın düşmanlarının, onu sevip sevmemesine göre değişmez.

3) أَمْ لَهُم مُّلْكُ السَّمَٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَلْيَرْتَقُوا فِى الْأَسْبَابِ *"Yahut o göklerin yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin mâlikiyeti onlara mı ait? Öyleyse sebeplerine sarılarak göğe yükselsinler"* ayetinin beyan ettiği cevap... Bil ki bu sözden kastedilenin, *"Onların nezdinde o Azîz ve vehhâb Rabbinin rahmet hazineleri mi var?"* ayeti ile anlatılmak istenenden başka olması gerekir. Bu iki ifade arasındaki fark şudur: Allah'ın hazineleri sonsuzdur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Herşeyin hazinesi, katımızdadır"* (Hicr, 21) buyurmuştur. Gökler ve yerler de, o hazineler cümlesindendir. Dolayısıyla Allah bize o hazineleri önce genel olarak zikredince, bunun peşinden, "gökler, yer ve ikisi arasında bulunan şeyler"den bahsetmiştir. Yani, "Bu şeyler de, Allah'ın hazinelerinin çeşitlerindendir. Binâenaleyh siz, bu çeşitlerden bile âciz olduğunuza göre, Allah'ın bütün hazinelerinden haydi haydi âciz olursunuz" demektir.

Bu iki cümle arasındaki fark hususunda söyleyebileceğim söz bundan ibarettir. Ayetteki, *"Öyleyse sebeplerine sarılarak göğe yükselsinler"* cümlesi ise, "Onlar, göklerin ve yerin mülkünün kendilerine ait olduğunu iddia ettiler. İşte bu sebeple onlara, "Sebeblere tutunarak, göğe çıkın ve sayesinde Arş'a ulaşacağınız, onun üzerine oturabileceğiniz, böylece bütün âlemi ve Allah'ın mülkünü idare edebileceğiniz, vahyi istediğiniz kimselere verebileceğiniz makamlara çıkın, çıkabilirseniz!" denilmek istenmiştir.

Bil ki İslâm filozofları bu ifadeye dayanarak, felekî kütlelerin ve Allah'ın onlara verdiği kuvvetlerin ve özelliklerin, süflî âlemde (dünyada) meydana gelen hâdiselerin sebepleri olduğuna, çünkü Allah Teâlâ'nın, felekiyyâtı, "sebebler" olarak adlandırışını delil getirmişlerdir. Bu da bizim söylediğimiz manaya delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

Allah Teâlâ'nın, جُندٌ مَّا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِّنَ الْأَحْزَابِ *"Onlar, derme çatma gruplardan öyle bir ordudur ki, işte şurada hezimete uğratılmışlardır"* beyanıyla ilgili olarak incelenmesi gereken iki husus var: Birisi, bu ayetin lafızlarının izahı hakkında; diğeri ise, bunun daha önceki ifadelerle ilgisinin ne olduğu hakkındadır.

Birincisi: Ayetteki "**cünd**" kelimesi mübteda, **mâ** edatı, müphemlik ifade eden bir edat olup, tıpkı جِئْتُ لِأَمْرٍ مَّا "Herhangi bir iş için geldim" ve عِنْدِى طَعَامٌ مَّا "Yanımda, herhangi bir yiyecek var" denilmesi gibidir. مِّنَ الْأَحْزَابِ kelimesi, **cündün** sıfatı, **mahzûm** kelimesi ise, mübtedanın haberidir. Ayette yer alan هُنَالِكَ kelimesinin cündün sıfatı olması ve mananın, "Orada olan ordu" şeklinde olması

düşünülebileceği gibi, bunun **mahzûm** ile ilgili olup, "O gruplardan meydana gelen o ordu orada, yani **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in peygamberliğini tenkid ettikleri sözleri söyledikleri o yerde hezimete uğramıştır" manasına gelmesi de mümkündür.

Mekke Fethinin Beşareti

İkincisi: Allah Teâlâ, "Eğer onlar göklerin ve yerin sahibi iseler, sebeplere tutunup göğe çıksınlar!" buyurunca, bunun peşinden, onların çeşitli gruplardan meydana gelmiş derme çatma bir ordu olduklarını, bozguna uğratılacaklarını, çok zayıf olduklarını, dolayısıyla göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin sahibi olamayacaklarını anlatmak istemiştir. **Katâde**, ayetteki, *"şurada"* ifadesinin, Bedir gününe bir işaret olduğunu; Allah Teâlâ'nın, henüz müslümanlar Mekke'de iken, müşriklerin ordularının hezimete uğratılacağını haber verdiğini ve bu ayetin manasının (müjdesinin), Bedir günü gerçekleştiğini söylemiştir. Bunun Hendek günü olduğu da söylenmiştir. Ama bence doğruya en yakın olan, bu ifadeyle, Mekke fethi gününe işaret edilmiş olmasıdır. Çünkü ayetin manası bu durumda, "Onlar bu kelimeleri söyledikleri o yerde hezimete uğrayacak olan bir ordudurlar" şeklinde olup, o yer Mekke'dir. Dolayısıyla ayetten kastedilen mananın, "Onlar Mekke'de hezimete uğrayacaklardır" şeklinde olması gerekir. Bu ise, Fetih gününden başkası değildir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Önceki Münkirlerin Âkıbeti

كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ ﴿١٢﴾ وَثَمُودُ وَقَوْمُ لُوطٍ وَأَصْحَابُ لْئَيْكَةِ
أُولَٰئِكَ الْأَحْزَابُ ﴿١٣﴾ إِن كُلٌّ إِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابِ ﴿١٤﴾ وَمَا يَنظُرُ هَٰؤُلَاءِ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَّا لَهَا
مِن فَوَاقٍ ﴿١٥﴾

"Onlardan evvel Nûh kavmi, Âd kavmi ve kazıklar sahibi Firavun kavmi, Semûd ve Lût kavimleri ile Eyke ahalisi de, peygamberlerini yalanlamışlardı. İşte o grupların akıbeti... Onların herbiri, ancak o peygamberleri yalanladıkları için onlara azabım hak oldu. Bunlar da, (hayvan) sağımı aralığı kadar bile gecikmeyecek bir tek korkunç sesten başka birşey beklemiyorlar"

(Sâd, 12-15).

Bil ki Allah Teâlâ, bu kavmin şüphelerine cevap verirken, kendilerine bekledikleri azabın gelmemesinden ötürü, tefekkür ve istidlâle önem vermediklerini belirtince, bu ayette de, önceki peygamberlerin kavimlerinin de böyle olduklarını, ama önünde sonunda, onlara o azabın geldiğini bildirmiştir. Allah Teâlâ'nın bundan maksadı, o

azabın geleceğini haber veren peygamberlerini bu hususta yalanlayan bu kâfirleri korkutmaktır. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, o kavimlerden altısını burada zikretmiştir. Bu kavimlerden ilki, **Nûh** (a.s)'un kavmidir. Onlar, **Hz. Nûh** (a.s)'u yalanlayınca, Allah onları tûfan ile suda boğarak imha etti. İkincisi, **Hûd** (a.s)'un kavmi **Âd**'dır ki, bunlar da **Hz. Hûd** (a.s)'u yalanlayınca, Allah bunları da, bir rüzgâr (kasırga) ile imhâ etti. Üçüncüsü **Firavun** ve kavmidir. **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'yı yalanlayınca Allah onu, ordusuyla birlikte suda boğarak yok etti. Dördüncüsü **Sâlih** (a.s)'in kavmi **Semûd**'dur. Bunlar, **Hz. Sâlih** (a.s)'i yalanlayınca, o sayha (nârâ) ile helâk oluverdiler. Beşincisi, **Hz. Lût** (a.s)'un kavmidir. Bunlar da onu yalanlayınca, yere geçirilerek helâk edildiler. Altıncısı, **Şuâyb** (a.s)'ın kavmi olan **Eyke ahalisidir.** Bunlar da, onu yalanlayınca, (bir bulutla) gölgelendirildikleri o günün azabı ile cezalandırıldılar.

Zil evtâd Firavun

Alimler, "Cenâb-ı Hakk'ın **Firavun**'u, şu sebeplerden ötürü, "Kazıklar sahibi" diye tavsif etmiştir" demişlerdir.

1) Bu "**evtâd (veted)**" (kazık) kelimesinin aslı, çadırın ipleri veya binanın kirişleri gibi binanın sebatına vesile olan şeylere denir. Daha sonra bu kelime, mecazî olarak izzet ve hakimiyyeti ifade için kullanılmıştır. Nitekim şâir,

* وَلَقَدْ غَنَوا فِيهَا بِأَنْعَمِ عَيْشَةٍ / فِي ظِلِّ مُلْكٍ ثَابِتِ الْأَوْتَادِ *

"Andolsun ki onlar orada, kazıkları sağlam mı sağlam olan bir mülk ve saltanatın gölgesinde, en güzel bir yaşayışla ömür sürdüler" demiştir.

Kâdî şöyle der: "Bu kelimeyi, bu manaya almak daha uygundur. Çünkü peygamberleri yalanlayan **Firavun**'un muazzam saltanatına rağmen Allah Teâlâ tarafından gelen imha emriyle helâk olmasının muhatapta uyandıracağı tesir daha büyüktür.

2) **Firavun**, yukarıya doğru kazıklar dikiyor, azâb edilecek şahsın, ellerini ve ayaklarını o dört kazık arasında geriyor, bu uzuvlardan her birini çiviliyor ve bu kimseyi, ölünceye kadar havada asılı bırakıyordu.

3) Azâb edilecek şahsı, yere çakılmış kazıklara bağlıyor ve bu kimsenin üzerine akrep ve yılanları salıveriyordu.

4) **Katâde**, bunların, **Firavun**'un yanında bulunan ve oyun vesilesi olan birtakım kazıklar, ipler ve oyuncakların olduğunu söylemiştir.

5) **Firavun**'un ordusu çok sayıda idi. O geniş ordunun teçhizat ve donanımı ihtişamlı idi. Dolayısıyla, çadırlardan ötürü, çokça kazık kullanıyorlardı. Bu sebeple de, böylece meşhur oldu.

6) Ayetteki, "**zu'l-evtâd**" tabiri, kalabalık cemaati olan demektir. O cemaat "kazıklar" ile ifade edilmiştir, çünkü onlar, tıpkı kirişlerin ve kazıkların binayı sağlam

tutması gibi, Firavun'un işini yerine getiriyor, onun memleketini ve mülkünü sapasağlam yapıyorlardı.[2]

Ayetteki, **eyke** kelimesine gelince, bu da, birbirine girmiş, koruluk demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أُولَٰئِكَ الْأَحْزَابُ *"İşte o grupların âkıbeti"* buyurmuştur ki, bu tabirle ilgili olarak birkaç görüş ileri sürülmüştür:

1) Bu, "Bahsettiğimiz bu ümmetler, peygamberlerinin aleyhine bir araya gelen ve bizim, bu sebepten dolayı kendilerini imha ettiğimiz kimselerdir. Binâenaleyh, benzerini senin kavmine de yaparız" demektir. Bu böyledir, zira Cenâb-ı Hak, *"Öyle bir ordudur ki işte şurada hezimete uğratılmıştır"* (Sâd, 11) ifadesiyle, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in kavminin, bu gruplardan, yani önceki gruplar cinsinden bir hizip olduğunu belirtmiştir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, kendisinin geçmiş gruplara, onları imha etmekle muâmele ettiğini belirtince, bu, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in kavmi için adamakıllı bir tehdit ve korkutma olmuştur.

2) Bu tabirin manası, onları alabildiğince kuvvetli ve çok olmakla vasfetme olup, bu tıpkı, "Adam, falancadır" denilmesi gibidir. Buna göre mana, "O grupların bunca mükemmel kuvvetlerine rağmen akıbetleri, helâk olduğuna göre, ya bu miskin, zayıf ve cılız kimselerin durumu nasıl olur?" şeklinde olur.

Bil ki bu kimseler, bu haberleri tasdik etseler de etmeseler de, bu bir sakındırmadır, korkutmadır. Çünkü, bu hadiselerin neticeleri ve izleri devam ede gelmekte olup, bu kuvvetli bir zan ifade eder. Dolayısıyla da onlar, ister istemez sakınır, kendilerine çekidüzen verirler. Bir de, bu ifadenin yeniden tekrarlanması, yine sakınmayı gerektirir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنْ كُلٌّ إِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابِ *"Onların her biri, ancak o peygamberleri yalanladıkları için onlara azâbım hak oldu"* buyurmuştur ki bu, "Bu grupların her biri peygamberlerini, terğîb ve terhibleri hususunda onları yalanlayınca, bir müddet sonra olsa bile, mutlaka onların üzerine o azâb inivermiştir" demek olup, bundan maksat, dinleyenleri kötülüklerden caydırmak, men etmektir.

Sayhanın Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, helâkleri gecikse bile, o azâbın onların başına geldiğini beyân etmek üzere وَمَا يَنظُرُ هَٰؤُلَاءِ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِن فَوَاقٍ *"Bunlar da (hayvan) sağımı aralığı kadar bile gecikmeyecek, bir tek korkunç sesten başka birşey beklemiyorlar..."* buyurmuştur. Bu sayhanın ne demek olduğu hususunda da şu iki görüş ileri sürülmüştür:

---

2) Bu ayetteki evtad'ın "Piramitler" olarak tefsir edilmesi daha tercihe şayandır. Zira bunlar Mısır Firâvunlarına mahsustur. Piramitler de dağlar gibi yerin içine girme büyüklük özelliklerine sahiptir. Nitekim وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا ayitende dağlar evtad diye nitelendirilmiştir. (Mutbu nüshada neşirin notu).

1) Bununla; onların başına, tek bir defada ve ansızın gelen bir azab kastedilmiştir. Nitekim bir topluluk toptan yok olup gittiğinde صَاحَ الزَّمَانُ بِهِمْ *"Zaman onları silip süpürdü, toptan yok etti"* deyimi kullanılır. Nitekim şair de,

* صَاحَ الزَّمَانُ بِآلِ بَرْمَكَ صَيْحَةً / خَرُّوا لِشِدَّتِهَا عَلَى الأَذْقَانِ *

"Zaman Bermekoğullarına öyle bir çığlık bastı, öyle felaket getirdi ki, onlar, bunun şiddetinden çeneleri üzere kapaklandılar" demiştir. Bu kelimenin aslı, bir topluluğa hücum edildiğinde ortaya çıkan bağrışmadan, *"sayha"*dan da olabilir demiştir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar, kendilerinden evvel geçmişlerin günleri gibi (bir gün)den başkasını mı bekliyorlar?"* (Yûnus, 102) ayetidir.

2) Bu sayha, sûra ilk üflenen nefhanın sayhası ve çığlığıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, Yâsîn Sûresi'nde, *"Onlar birbiriyle itişip dururlarken kendilerini yakalayacak bir tek sayhadan başkasını gözetmezler"* (Yâsîn, 49) buyurmuştur. Buna göre mana, "Onlar, dünyada her ne kadar benim azabımı tatmadıysalar da, bu azab, Kıyamette onlar için hazırdır!" şeklinde olur. Bu azâbın onlara yaklaştığı manasında olmak üzere, kendilerine bu azâb gelmiş ve onları, o azâbı gözetleyenler kılınışcasına, onlar bu azâb sebebiyle tıpkı, bir şeyi gözeten ve her an gelmesini bekleyen ve gözünün ucunu o yana doğru yönelten bir kimse gibi addolunmuşlardır.

Fevak'ın Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu sayhayı nitelemek üzere, مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ *"(hayvan) sağımı aralığı kadar bile gecikmeyecek"* buyurmuştur. **Hamza** ve **Kisâî**, bu kelimeyi fâ'nın dammesiyle **fuvak** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları fethayla, **fevak** şeklinde okumuşlardır. **Kisâî, Ferrâ, Ebû Ubeyde** ve **Ahfeş**, bu ikisinin de Arapların kullandığı فَوَاقَ النَّاقَةِ deyiminden olmak üzere, iki ayrı lehçe olduğunu söylemişlerdir ki, bu deyim "devenin iki sağımı arasındaki zaman" manasında olup, temel anlamı, "dönme ve rücû etme" manasına dayanır. Nitekim, "sağlığına döndü, kavuştu" anlamında أَفَاقَ مِنْ مَرَضِهِ denilir. Binâenaleyh, sütün memeye dönmesi için, iki sağım arasında bulunan zamana, fâ'nın fethası veya dammesiyle **fevâk** veya **fuvâk** denilir. Bu tıpkı senin, قُصَاصُ الشَّعْرِ ve قُصَاصَتُهُ "Makasın saçtaki izi-onun izi" demen gibidir. **Vâhidî, fevâk** ve **fuvâk** kelimelerinin **ifâka** masdarından iki isim olup, **fâka** (فَاقَةْ) kelimesinin de, tıpkı, "hastanın iyileşip kendine gelmesi" manasında, dönmek ve yatışmak manasında olduğunu, ancak ne var ki, fethâ ile olan **fevâk**'ın masdar yerinde kullanılabilen bir kelime; damme ile **fuvâk**'ın ise, sütün memeye dönüş süresine verilen bir ad olduğunu söylemiştir.

Vâhidî, el-Basît adlı eserinde, **Ebû Hureyre**'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bu ayet hakkında, يَأْمُرُ اللَّهُ إِسْرَافِيلَ فَيَنْفُخُ نَفْخَةَ الْفَزَعِ.. فَيَمُدُّهَا وَيُطَوِّلُهَا وَهِيَ الَّتِي يَقُولُ: مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ *"Allah, İsrâfil'e emreder de, o da, yürekleri yerinden oynatan o nefhayı üfler. Derken bu nefhayı uzattıkça uzatır. Ki, işte bu nefha, Cenâb-ı Hakk'ın,* مَالَهَا مِنْ فَوَاقٍ

buyurduğu hususdur" dediğini rivayet etmiştir. **Vâhidî** sözüne devamla şöyle der: "Bu hadîse göre, ayetteki bu tabirin manası,

a) Sayhanın sona ermesi ve dinmesi yoktur.

b) Onun için, bir dönüş ve sükûnet yoktur" şeklinde olabilir ki, bu da, "O sayha, dinmez ve dinme haline de dönmez" demektedir. Ve yine, aynı hal üzere kalan herkes için, "O bundan dönmez **(lâ yufsiku)** ve dönmek istemez **(lâ yestefiku)** denilir. Allah en iyisini bilendir."

Dâvûd (a.s)'un Saltanatı

وَقَالُوا رَبَّنَا عَجِّل لَّنَا قِطَّنَا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ ﴿١٦﴾ اصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُودَ
ذَا الْأَيْدِ ۖ إِنَّهُ أَوَّابٌ ﴿١٧﴾ إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ ﴿١٨﴾ وَالطَّيْرَ
مَحْشُورَةً ۖ كُلٌّ لَّهُ أَوَّابٌ ﴿١٩﴾ وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطَابِ ﴿٢٠﴾

"(Şöyle) dediler: "Ey Rabbimiz, hesap gününden evvel bizim, amel defterlerimizi acele ver..." Onlar ne derlerse, sabret. Kulumuzu, o kuvvet sahibi Dâvûd'u hatırla. Çünkü o, daima Allah'ın rızasına dönen bir zâttı. Biz ona dağları musahhar kıldık da bunlar, akşamleyin ve kuşluk vakti onunla birlikte tesbih ederlerdi. Kuşları da toplu olarak onun emirne bağlı kıldık. Dağlardan ve kuşlardan herbiri onun tesbihiyle devamlı tesbih ederdi. Onun mülkünü de kuvvetlendirdik. Ona hikmet ve fasl-ı hitap verdik"

(Sâd, 16-20).

Üçüncü Şüpheleri: Ba's

Bil ki biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O kâfirler, içlerinden, tehlikeleri bildiren (bir peygamber) geldiğinde şaştılar." Bu dedi(ler), bir büyücü, bir yalancıdır"* **(Sâd, 4)** ifadelerini tefsir ederken, o müşriklerin, şu üç şüpheden dolayı şaştıklarını söylemiştik:

a) Ulûhiyyetle ilgili olan husus... Ki bu, onların, *"o, tanrıları birtek tanrı mı yapmış?!"* **(Sâd, 5)** şeklindeki sözlerinden anlaşılan hususdur.

b) Nübüvvet müessesesi ile ilgili olan husus... Ki, bu da onların, *"O Kur'ân, aramızdan ona mı indirilmiş?"* **(Sâd, 8)** şeklindeki sözlerinden anlaşılan hususdur.

c) Ahiret (meâd)le ilgili olan husus... Bu da onların, *"Şöyle dediler: "Ey Rabbimiz, hesap gününden evvel bizim, amel defterlerimizi acele ver"* şeklindeki sözlerinden anlaşılan hususdur. Bu böyledir, zira bu müşrik topluluk, haşr ve dirilme fikrini alabildiğine inkâr ediyor, böylece de haşr ve neşr fikrinin yanlışlığı ile, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin yanlışlığına istidlâl ediyorlardı. **Kıtt**, bir şeyin parçası, demektir. Çünkü, o onu parçaladığında, onu ondan koparmış olur. Bağış sayfasına da, "kıtt" denilir. Hz. Peygamber (s.a.s), mü'minlere, cennetin vaa'dedildiğinden bahsedince,

bu kâfirler alay ederek, ya, "Bizim, cennetten olan hissemizi peşin ver!" veya "bize amel defterimizi hemencecik ver de bir bakalım!" demişlerdir.

Bil ki o kâfirler, *"Bu, bir büyücüdür, bir yalancıdır"* (Sâd, 4) ve istihzâ ederek, "Bizim nasibimizi hemencecik ver" diyerek, Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı alabildiğine seffh ve alçakca davranınca, Allah, Peygamberine, onların bu beyinsizliklerine karşı sabretmesini emretmiş de, اِصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ *"Onlar ne derlerse, sabret"* buyurmuştur.

Dâvûd (a.s) İle Münasebet

İmdi eğer, bu emirle *"Kulumuz Dâvûd'u an"* emri arasında ne münasebet vardır?" denilirse, biz deriz ki: Bu iki ifâde arasındaki münasebet birkaç yönden izah edilebilir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s)'e sanki, "Sen bu cahillerin, Allah'a karşı cür'etlerini, haşri ve neşri redlerini gördün ise, Allah'ı tazimi ve haşr gününden çekinmesi örnek olan bir zatın, **Dâvûd** (a.s)'un kıssasını hatırla" denilmek istenmiştir. Çünkü, iki zıt şeyden birinin elde ettiği şeref ve kıymet oranında zıddının noksanlığı ortaya çıkar.

b) **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e adetâ, "O müşriklerin senin sözünü ve dinini inkâr etmeleri sebebiyle, kalbin daralmasın. Çünkü onlar sana muhalefet ediyorlarsa bilesin ki, peygamberlerin ulûları ve büyükleri, sana muvafakat etmektedirler" denilmek istenmiştir.

c) Alimlerin, **Hz. Dâvûd** (a.s) kıssasıyla ilgili olarak iki görüşleri bulunmaktadır: Kimileri, bu kıssanın onun hatasına delalet ettiğini söylerlerken, kimileri de, bu kıssanın ondan herhangi bir hata sadır olmadığına delâlet ettiğini söylemişlerdir. Birinci görüşü benimseyenlere göre, bu ikisi arasındaki münasebet şu şekilde kurulabilir: **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e adetâ, "Senin kederin ve üzüntün, ancak o kâfirlerin seni yalanlamalarından kaynaklanmaktadır. **Dâvûd** (a.s)'un kederi ise, bu günaha düşmesi sebebiyledir. **Dâvûd** (a.s)'un kederinin daha şiddetli olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh, senin içinde bulunduğun kederin hafiflemesi için, **Dâvûd** (a.s)'un kıssası ve **Dâvud** (a.s)'daki o büyük üzüntüyü bir düşün!" denilmek istenmiştir.

İkinci fikri benimseyenler ise şöyle demişlerdir: **Dâvûd** (a.s)'un yanına giren o iki davacı, beşer idiler. Onlar, **Dâvûd** (a.s)'un yanına, ancak onu öldürmek için girmişlerdi. Derken **Dâvûd** (a.s), o ikisinden korktu, buna rağmen, onlara eziyyet etmeye yönelmedi ve onların aleyhine, bedduâda da bulunmayıp, -ilerde de geleceği üzere- tam aksine, onlar için mağfiret talebinde bulundu. İşte bu sebeple de, Cenâb-ı Hak, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, **Dâvûd** (a.s)'un bu güzel davranışı ve tutumu hususunda, ona uymasını emretti.

d) Kureyşliler, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i yalanlamış, genelde, onlar, "Bu, fakir bir yetimdir" dedikleri için onu hafife almışlardı. Daha sonra Cenâb-ı Hak, ona, **Dâvûd** (a.s)'un mülkünün mükemmelliğini anlatmış, dünyada, kederler ve üzüntülerden kurtulmanın imkânsız olduğunu anlaması için, **Dâvûd** (a.s)'un, bunca mülküne rağmen, kederlerden, üzüntülerden ve sıkıntılardan kurtulamadığını beyân buyurmuştur.

e) Cenâb-ı Hakk'ın sabır isteyen emri **Dâvûd** (a.s)'a hasredilmemiş, **Dâvûd** (a.s)'un kıssasının peşinden, diğer peygamberlerin kıssaları da anlatılmıştır. Buna göre Cenâb-ı Hak onlardan herbirine, hususî bir kederin ve üzüntünün tahsis edilmiş olduğunu bildirmek için, peygamberine adeta, "Onların dediklerine sabret ve diğer peygamberlerin durumlarını nazar-ı dikkate al. İşte bu durumda, sen, dünyanın, kederlerden, üzüntülerden uzak olmadığını, Allah katında elde edilen o yüce derecelerin ancak dünyada iken, çeşitli sıkıntılara ve yorgunluklara katlanmakla elde edildiğini anlamış olursun" demek istemiştir. Bizim, bu makamda yapabileceğimiz izahlar, bunlardır. Burada, öncekilerden daha kuvvetli ve daha güzel bir izah da vardır ki, bu, İnşaallah, كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا اٰيَاتِهِ (Sad, 29) ayetinin tefsirine geldiğimizde yapılacaktır.

Bil ki, Allah Teâlâ, bundan sonra dokuz peygamberin durumundan bahsetmiş, bunlardan üçünü tafsilatlı, diğer altısını da kısaca ele almıştır.

Dâvûd (a.s)'un Kıssası

Birinci Kıssa: Dâvûd (a.s)'un kıssasıdır. Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, bu kıssada bahsettiği şeylerin temel noktaları, şu üç çeşit sözdür:

a) Allah'ın, **Dâvûd** (a.s)'a verdiği, uhrevî ve dünyevî mutlulukları gerektiren sıfatların tafsilatlı anlatılması.

b) O iki davacının işinden dolayı, **Hz. Dâvûd** (a.s)'un başına gelen o hadisenin izahı.

c) Bu hadisenin vukûundan sonra, Allah Teâlâ'nın, **Dâvûd** (a.s)'u halifesi olarak seçmesi. Birinci nev'e yani, Allah'ın, **Dâvûd** (a.s)'a verdiği mükemmel mutlulukları gerektiren o sıfatların izah edilmesine gelince bunlar on tanedir:

Dâvûd (a.s)'a Yapılan Lütuflar

1) Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, *"(Habibim), onlar ne derlerse, sabret. Kulumuz Dâvûd'u hatırla"* deyip, bu denli kıymetli olmasına rağmen, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, Allah'a taat konusunda sabretmesini teminen, **Dâvûd** (a.s)'a uymasını emretmesidir ki bu,Allah, mahlûkatın en üstünü olan **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e iyi ahlâk hususunda **Dâvûd** (a.s)'a uymasını emrettiğinde, **Dâvûd** (a.s) için alabildiğine bir şeref ve alabildiğine bir ikrâmdır.

2) Cenâb-ı Hak, **Dâvûd** (a.s) hakkında, *"Kulumuz Dâvûd"* buyurmuş, **Hz. Dâvûd** (a.s)'u, Kendisinin kulu olmakla tavsif etmiş; Kendisini de alabildiğine tazîm ve saygı ifâde eden, çoğul sigasıyla anmıştır ki, bu da son derece şeref vermedir. Baksana, Cenâb-ı Hak, miraç gecesinde **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i, şerefyâb etmek isteyince, سُبْحَانَ الَّذِى اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ (İsrâ, 1) buyurarak kulluğun en yüksek mertebe olduğuna işaret etmiştir. Binâenaleyh, tefsirini yapmakta olduğumuz ayetin bu ifadesi, **Dâvûd** (a.s)'un alabildiğine kıymetli bir zât olduğuna delâlet eder. Böylece de bu, aynı zamanda, **Dâvûd** (a.s)'un derecesinin yüksekliğinin bir delili olmuş olur. Çünkü, Allah Teâlâ'nın, peygamberlerini kendisine kul olmakla tavsif etmesi, onların, O'na taatteki gayretleri sebebiyle kulluğu tahakkuk ettirdiklerini ihsâs ettirmektedir.

3) Ayetteki, ذَا الْأَيْدِ *"kudret sahibi"* ifadesinin anlattığı husus... Bu, "taat olan şeyleri edaya ve günahlardan kaçınmaya gücü olan" demektir. Bu böyledir. Çünkü Allah Teâlâ, **Hz. Dâvûd** (a.s)'u, kuvvetli olmakla övünce, bu kuvvetin, övülmeyi gerektiren bir şekilde olması gerekir. Büyük övgüyü gerektiren kuvvet ise, ancak emrolunanı yapmaya ve nehyolunandan kaçmaya dair olan güç-kuvvettir. Burada geçen, "**el-eyd**" ifadesi, tıpkı, *"Ey Yahya kitabı kuvvet ile al"* (Meryem, 13) ve *"Bunu kuvvet ile al"* (yani, emanetleri yerine vermede gayret ile dine daveti ifada şiddet ve âcizliği bırakmak suretiyle, bu levhaları al" (A'râf, 145) ayetlerindeki "kuvvet" kelimesi gibidir. Binâenaleyh "**eyd**" ile "kuvvet" aynı manaya gelir. Hak Teâlâ'nın, ...وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ... (Bakara, 87) ve وَالسَّمَآءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ (Zâriyât, 47) ...هُوَ الَّذِى أَيَّدَكَ بِنَصْرِهِ... (Enfal, 62) ayetlerindeki kelimeler de bu manayadır. **Katâde**'nin, ayetin bu kelimesini, "Cenâb-ı Hak, **Hz. Dâvûd** (a.s)'a, ibadet hususunda bir kuvvet ve din hususunda bir anlayış verdi. Çünkü o, geceleri namaz kılar ve zamanının yarısını oruçlu geçirirdi" diye tefsir ettiği rivayet edilmiştir.

4) Ayetteki, إِنَّهُ أَوَّابٌ *"O dâima (Allah'ın rızasına) dönen bir zattı"* ifadesinin anlattığı husus... Yani **Dâvûd** (a.s), bütün işlerinde Allah'a taata dönerdi. **Evvâb**, birisi döndüğünde kullanılan آبَ fiilinin, fa'âl vezninde bir isimdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ *"Onların dönüşleri şüphesiz bizedir"* (Gâşiye, 25) buyurmuştur. Fa'âl vezni, mübalağa ifade eden bir sîgadır. Nitekim **kattâl** ve **darrâb** kelimelerinin, **kâtil** ve **dârib**den daha mübalağalı (ileri) bir mana ifade ettiği söylenmiştir.

5) Ayetteki, إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ *"Gerçekten biz dağları musahhar kıldık da bunlar, akşamleyin ve kuşluk vaktinde onunla birlikte tesbih ederlerdi"* ayetinin ifade ettiği husus... Bu ayetin bir benzeri de, *"Ey dağ, onunla birlikte (Rabbine) dön" (dedik). Kuşlara da (bunu emrettik)"* (Sebe, 10) ayetidir. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Bu ifadeyle ilgili olarak şu izahlar yapılabilir:

a) Allah Teâlâ, dağın kütlesinde hayatı, aklı, kudreti ve konuşma özelliğini yarattı. Böylece o dağ, Allah'ı tesbih eder hale geldi. Bu ayetin bir benzeri de, *"Rabbi dağa tecelli edince..."* (A'râf, 143) ayetidir. Çünkü bunun manası da, "Allah o dağda aklı, anlayışı, sonra da kendisini görme kabiliyetini yarattı" demektir. İşte tefsir ettiğimiz ayetin manası da böyledir.

b) **Kaffâl**'ın tefsirinde rivayet ettiğine göre şöyle denebilir: Allah Teâlâ **Dâvûd** (a.s)'a, sesinin şiddetli ve güzel oluşundan ötürü, dağda hoş bir yankı ve yine sesinin güzelliğinden ötürü, kuşların kendisine kulak vereceği bir özellik vermiştir. Böylece dağın yankısı ve kuşların **Dâvûd** (a.s)'la beraber cıvıldayışları, âdetâ bir tesbih olmuştur. **Muhammed b. İshâk** şunu anlatmıştır: "Allah Teâlâ, hiçbir mahlûkuna, **Dâvûd** (a.s)'a verdiği gibi güzel bir ses vermemiştir. Öyle ki o, **Zebûr**'u okurken, vahşi hayvanlar, **Dâvûd** (a.s)'un onları boyunlarından yakalayabileceği bir mesafeye kadar yaklaşırlardı."

c) Allah Teâlâ, dağları onun emrine âmâde kılmıştır. Bundan dolayı onlar, onun istediği yöne-yere hareket ediyorlardı. İşte dağların böyle, onun istediği yere gitmeleri bir tesbihtir. Çünkü onların bu hareketi, Allah'ın kudret ve hikmetinin mükemmelliğine delâlet eder.

İkinci Bahis: Keşşâf sahibi, ayetteki يُسَبِّحْنَ *"tesbih ederler"* ifadesinin **"müsebbihât"** (tesbih edici oldukları halde) manasında olduğunu söylemiştir. Buna göre eğer, "Bu iki ifade arasında bir fark var mıdır?" denilirse, biz deriz ki: "Evet. **Abdulkâhir en-Nahvî**'nin (el-Cürcânî'nin) "Delâilü'l-İ'caz"ında dabeyan ettiği gibi, fiil sîgası, o işin tekrar tekrar yapıldığına; isim sîgası ise, o işin devamlı olarak (kesintisiz) yapıldığına delâlet eder. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, ayetteki bu fiil, dağların tesbihinin zaman zaman, peyderpey meydana geldiğine ve bu sesi duyanların,dağların tesbihatını dinlemek için hazır bulunduklarına delalet eder.

İşrak

Üçüncü Bahis: Zeccâc şöyle der: "Güneş doğduğunda, شَرَقَتِ الشَّمْسُ ; etrafı aydınlattığında, اَشْرَقَتِ الشَّمْسُ denilir." Bu ikisinin aynı manaya olduğu da söylenmiştir. Fakat, birinci şekli daha fazla kullanılır. Çünkü Araplar, شَرَقَتِ الشَّمْسُ وَالْمَاءُ يَشْرُقُ *"Güneş doğdu, su ortaya çıktı"* ifadelerini çokça kullanır.

Duha Namazı

Dördüncü Bahis: Alimler, kuşluk namazının meşrû oluşu hususunda bu ayeti delil getirmişlerdir. **Ümmü Hânî** (r.anha)'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir. "Hz. Peygamber (s.a.s) yanımıza geldi, abdest suyu istedi ve abdest alıp, kuşluk namazını kıldı ve sonra, *"Ey Ümmü Hânî, bu işrâk (kuşluk) namazıdır"* dedi. **Tâvûs İbn Abbas** (r.a)'dan şöyle dediğini nakletmiştir: *"Sizler, Kur'ân'da kuşluk namazından bahsedildiğini biliyor musunuz?"* Yanındakiler, "Hayır" deyince o, bu ayeti okuyarak, *"Dâvûd (a.s) bu namazı kılardı. Kuşluk namazı aklıma geldiğinde, bunu bu ayette bulurum"* demiştir.

6) Hak Teâlâ'nın وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً *"Toplanıp gelen kuşların da herbiri onun tesbihi sebebiyle tesbih ediyorlardı"* ayetinin ifâde ettiği sıfat... Bu ifâdeyle ilgili birkaç bahis var:

Birinci Bahis: Tayr, cibâl *"dağ"* üzerine atıf olup, takdiri, "Kuşları da toplanmış olarak, ona musahhar kıldık" şeklindedir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "**Dâvûd** (a.s) tesbîhata başladığında, dağlar ona uyar, kuşlar ona doğru gelip toplanır ve onunla birlikte tesbihatta bulunurlardı. Kuşların ona doğru toplanmaları, onların "haşr"idir." Bu izaha göre, onları böyle biraraya kuşlar toplayan Allah Teâlâ olmuş olur. Eğer "akılları olmadığı halde, kuşlar Allah'ı nasıl tesbih edebilirler?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şöyle denebilir: "Allah Teâlâ, onlarda, kendisini bilebilecekleri kadar akıl yaratmıştır. İşte bu durumda onlar Allah'ı tesbih etmişlerdir. Bütün bunlar (aslında), **Hz. Dâvûd** (a.s)'un birer mucizesidir."

İkinci Bahis: Keşşâf sahibi şöyle der: "Bu ayetteki **mahşûreten** kelimesi, önceki ayette geçen, يُسَبِّحْنَ *"tesbih ederler"* sözünün mukâbili olarak getirilmiştir. Fakat

tesbihde, bu işin zaman zaman meydana geldiğini anlatma gibi bir mana, bu kelimede yoktur. İşte bundan dolayı bu kelime, fiil değil, isim olarak getirilmiştir. Bunun sebebi şudur: "Eğer, "Haşrın (toplanmanın), onları toplayan tarafından bir anda meydana getirildiği" manasında, "Kuşları da, tesbih eder oldukları halde biraraya toplayarak, **Dâvûd** (a.s)'un emrine âmâde kıldık" denilmiş olsaydı, bu da bir önceki ayette olduğu gibi, o tesbihin zaman zaman olduğuna delalet ederdi. Allah en iyi bilendir.

Üçüncü Bahis: Buradaki, "**tayrun**" ve "**mahşûrun**" kelimeleri merfû (ötürelî) olarak da okunmuştur.

7) Ayetteki, كُلٌّ لَهُ أَوَّابٌ ifadesinin anlattığı husus... Bu, "Dağlardan ve kuşlardan herbiri evvâb, yani çokça dönüp gelici idiler. Yani **Dâvûd** (a.s), ne zaman tesbihe başlasa, dağlar da ona icabet eder, uyarlardı, kuşlar da dağların, tesbihatına dönerlerdi, uyarlardı" demektir. Bu sıfat ile, bundan önceki sıfat arasındaki fark şudur: Biz, önceki sıfatta dağların ve kuşların, **Dâvûd** (a.s)'un tesbihi ile birlikte tesbih ettiklerini anlıyoruz. Bu sıfatta ise, bu birlikte tesbih etmenin devamlı olduğunu anlıyoruz.

Lehû (ona) ifadesindeki zamirin, Allah'a râcî olduğu ve "**Dâvûd** (a.s), dağlar ve kuşlar, Allah'a rücû ederlerdi, yani tesbih için O'na yönelir ve O'nu tesbih ederlerdi" manasına geldiği de söylenmiştir.

8) وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ *"Onun mülkünü de kuvvetlendirdik"* ayetinin ifade ettiği sıfat... Cenâb-ı Hak bir başka ayetinde, bu fiili bu manada kullanarak *"Kardeşinle senin pazunu kuvvetlendireceğiz"* (Kasas, 35) buyurmuştur. شَدَّ fiilinin, ileri bir mana ifade ettiği de söylenmiştir.

Bu kuvveti sağlayan sebepler pek çok olup, ya dünyevî, ya dinî sebeplerdir. Dünyevî olanlar ile ilgili olarak âlimler şu iki izahı yapmışlardır:

a) **Vâhidî, Sa'îd b. Cübeyr**'in, **İbn Abbas** (r.a)'dan şunu rivayet ettiğini söylemiştir: **Hz. Dâvûd** (a.s)'u her gece otuzaltı bin adam beklerdi. Dolayısıyla sabah olduğunda onlara, "Haydi artık gidin. Şüphesiz Allah'ın peygamberi (**Dâvûd**) sizden râzı oldu" denilirdi." Başkaları bu sayının daha fazla olduğunu söyleyerek, kırkbin kişi olduklarını ileri sürüp, **Dâvûd** (a.s)'un saltanat açısından, yeryüzü kralларının en güçlüsü olduğunu ifade etmişlerdir.

İkrime, İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Bir adam, **Hz. Dâvûd** (a.s)'a gelerek, bir başkasının kendisinin bir sığırını gasbettiğini iddia etti. Ama o sığırı gasbettiği iddia edilen şahıs bunu kabul etmedi. Bunun üzerine **Dâvûd** (a.s), o iddiada bulunana, "Delilini göster" dedi. Ama o, getiremedi. Bunun üzerine **Dâvûd** (a.s) rüyasında, Allah Teâlâ'nın, kendisine bu iş nisbet edilen şahsı öldürerek cezalandırmasını emretti. **Dâvûd** (a.s), "Bu bir rüyadır" diyerek bekledi. Derken rüyadan sonra o adamı öldürmesi hususunda vahiy geldi. Bunun üzerine o adamı tutuklatıp getirtti ve Allah'ın, kendisine onu öldürmesini vahyettiğini o adama haber verdi. O adam da, "Allah doğrudur. Çünkü ben, o adamın babasını haksız yere

öldürmüştüm" dedi. **Dâvûd** (a.s) bunun üzerine onu öldürttü. İşte bu hâdise, **Dâvûd** (a.s)'un mülkünü ve hükümranlığını kuvvetlendirdi. Bu kuvvetliliği gerektiren dinî sebepler ise, onun sabrı, tam itinası ve mükemmel ihtiyatıdır.

Hikmet

9) وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ *"Ona hikmet verdik"* cümlesinin anlattığı sıfat... Bil ki Allah Teâlâ, *"Kime hikmet verilmiş ise, ona çok hayır verilmiş demektir"* (Bakara, 269) buyurmuştur. Bil ki faziletler, ruhânî, bedenî ve bu ikisi dışında olmak üzere, üçe ayrılır. Ruhanî faziletler de, ilim ve amel olarak iki kısma münhasırdır. İlim, beşer tâkati ölçüsünde insanın, hakikî tasavvurlar ve nefsanî tasdikler ile olmasıdır. Amel de, insanın, dünya ve âhiret işlerine en uygun olanı yapması demektir. İşte hikmet de budur. Hikmet bu adı, **"hikmet"** kelimesinin, işlerin **ihkâm** ile **muhkem** (sağlam) yapılıp, zayıflık sebeplerinden uzak tutulması manasında oluşundan ötürü almıştır. Sapasağlam ve isabetli inançlar, neshi (değişmeyi) ve çelişkiyi kabul etmezler. Dolayısıyla bunlar son derece muhkem olurlar. Dünya ve âhirete uygun olan amellere riayet de vâcib olup, bunlar da yine çelişkiyi ve neshi kabul etmezler. İşte bu sebepten ötürü, bu bilgi ve amellere hikmet adını veriyoruz.

Fasl-ı Hitab

10) وَفَصْلَ الْخِطَابِ **"Fasl-ı hitab"** sıfatı... Bil ki bu âlemin cisimleri üç kısımdır:

a) İdrâk ve şuurdan uzak olanlar... Bunlar, cansızlar ve bitkilerdir.

b) İdrâk ve şuur sahibi olup, genelde tanıyıp bildikleri durumları başkalarına anlatamayan varlıklar... Bunlar da, insan dışındaki hayvanlardır.

c) İdrâk ve şuur sahibi olup, aynı zamanda bildiği durumları başkalarına anlatabilen varlıklar. Bunlar da onların bildikleri durumları konuşarak başkalarına anlatabilen insanlardır.

İnsanlar, kafalarındakini ve kalplerindekini anlatmaya muktedir olma açısından, farklı farklıdırlar: Kimileri için düzenli bir şekilde konuşma sanki imkânsızdır. Böylesi kimselerin sözleri, birbirine karışıktır, tam anlamıyla bir laf salatasıdır. Kimileri de, bazı bakımlardan, düzenli konuşamazlar. Kimileri de, manayı kavramada ve onu ifade etmede çok ileridirler. Kendilerinde böyle bir kudret bulunan herkesin, kendisinde bulunan ruhânî nâtıkadan sâdır olan eserleri (sözleri), o nisbette mükemmel olur. Kendisinde bu kudret az bulunan kimselerin eserleri (sözleri) de, o nisbette zayıf olur.

Cenâb-ı Hak, **Dâvûd** (a.s)'daki "konuşan ruh cevherinin" halinin mükemmel olduğunu, *"Ona hikmeti verdik"* ifadesiyle beyan edince, bunun peşinden onun, konuşmada, telaffuzda ve açıklamadaki halinin de mükemmel olduğunu izah etmek üzere *"ve fasl-ı hitabı verdik"* buyurmuştur ki bu, son derece güzel bir tertibtir.

Bazı müfessirler ilk defa **Dâvûd** (a.s)'un, konuşurken أَمَّا بَعْدُ dediğini söylemişler ve "fasl-ı hitab"ını onun böyle söylemesi olarak tefsir etmişlerdir. Ben derim ki, bu gibi kelimelerin peşine düşüp, bunları araştıranlar, gerçekten Allah'ın kelamının manasını anlamaktan çok mahrum kalmışlardır. Allah en iyi bilendir. Bu ifade ile,

Dâvûd (a.s)'ın, davalıların arasında hükmetmesi, yani delil isteyip, yemin ettirme usulünü bilip kullanmasının kastedildiğini söyleyenlerin görüşü de uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu, hiçbirşeyi diğer birşeye karıştırmadan, her sözün yerini diğerinden ayırdedecek bir biçimde, Dâvûd (a.s)'un, gönlündeki ve kafasındaki fikirleri, güzel bir şekilde ifade etmeye muktedir olmasından ibarettir. İşte bizim verdiğimiz bu mana genel olup, bu hususdaki herşeyi içine alır. Allah en iyi bilendir. Allah Teâlâ'nın, Hz. Dâvûd (a.s)'u medh için zikrettiği bu on sıfat hakkındaki sözümüz burada noktalanmaktadır.

★ ★
★

Dâvûd (a.s)'un Huzurunda Duruşma

وَهَلْ أَتَىٰكَ نَبَؤُا۟ ٱلْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا۟ ٱلْمِحْرَابَ ﴿٢١﴾ إِذْ دَخَلُوا۟ عَلَىٰ دَاوُۥدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ ۖ قَالُوا۟ لَا تَخَفْ ۖ خَصْمَانِ بَغَىٰ بَعْضُنَا عَلَىٰ بَعْضٍ فَٱحْكُم بَيْنَنَا بِٱلْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَٱهْدِنَآ إِلَىٰ سَوَآءِ ٱلصِّرَٰطِ ﴿٢٢﴾ إِنَّ هَٰذَآ أَخِى لَهُۥ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً وَلِىَ نَعْجَةٌ وَٰحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفِلْنِيهَا وَعَزَّنِى فِى ٱلْخِطَابِ ﴿٢٣﴾ قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَىٰ نِعَاجِهِۦ ۖ وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ ٱلْخُلَطَآءِ لَيَبْغِى بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ إِلَّا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَعَمِلُوا۟ ٱلصَّٰلِحَٰتِ وَقَلِيلٌ مَّا هُمْ ۗ وَظَنَّ دَاوُۥدُ أَنَّمَا فَتَنَّٰهُ فَٱسْتَغْفَرَ رَبَّهُۥ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ ﴿٢٤﴾ فَغَفَرْنَا لَهُۥ ذَٰلِكَ ۖ وَإِنَّ لَهُۥ عِندَنَا لَزُلْفَىٰ وَحُسْنَ مَـَٔابٍ ﴿٢٥﴾

"Sana o dâvâcıların haberi geldi mi? Hani onlar, duvardan mescide tırmanıp girmişlerdi. Hani Dâvûd'un huzuruna girmişlerdi ve o bunlardan telaşa düşmüştü. Onlar: "Korkma, biz iki dâvâcıyız. Birimiz ötekinin hakkına tecavüz etti. Şimdi sen aramızda adaletle hükmet, aşırı gitme. Bizi dosdoğru yola ilet" dediler. (İçlerinden biri): "Şu benim kardeşim. Onun doksandokuz koyunu var. Benim ise bir tek koyunum var. Böyle iken "Onu bana ver" dedi ve tartışmada beni yendi" dedi. (Dâvûd) da dedi ki: "Andolsun ki o, senin koyununu, kendi koyunlarına katmak istemesiyle sana zulmetmiştir. Gerçekten ortak iş sahiplerinin çoğu mutlaka birbirine hakızlık eder, ama iman edip, salih ameller işleyen kimseler müstesna. Bunlar da çok azdır!" Dâvûd sandı ki biz kendisini deniyoruz. Bundan dolayı o, Rabbine istiğfar etti, rükû ederek yere kapanıp, Allah'a rücû etti. Biz de bunu onun için affettik. Katımızda muhakkak onun bir yakınlığı ve akıbet güzelliği var"

(Sâd, 21-25).

Bil ki Allah Teâlâ, **Hz. Dâvûd** (a.s)'u medhedip, ona, biraz önce bahsettiğimiz on bakımdan övgüde bulununca, sayesinde bu hâdisede meydana gelen hallerin hiçbirinin, **Dâvûd** (a.s)'un medh-ü senâya müstehak oluşunu ortaya koymadığını anlatmak için, bunun peşinden bir kıssa anlatmıştır:

Vaki Olan Hata

Ayetteki, وَهَلْ أَتَيكَ نَبَؤُا الْخَصْمِ *"Sana o dâvâcıların haberi geldi mi?"* sorusu, *"Sana Musâ'nın sözü geldi mi?"* (Tâhâ, 9) ayeti gibidir. Bu sorunun hikmeti, kendisine kulak vermeye ve ibret almaya sevketsin diye, hakkında bu soru sorulan kıssanın önemine dikkat çekmektir. Ben derim ki: İnsanların, bu kıssa hakkında şu üç görüşleri var:

a) Kıssanın bu şekilde anlatılması, **Dâvûd** (a.s)'dan bir büyük günahın sâdır olduğunu gösterir.

b) Bu, ondan, bir küçük günahın sâdır olduğunu gösterir.

c) Bu kıssa, ondan, ne bir büyük günahın, ne bir küçük günahın sâdır olduğunu göstermeyecek bir biçimdedir.

Birinci İhtimal: Birinci görüştekilerin bu kıssa ile ilgili sözlerinin özü şudur: **Dâvûd** (a.s), **Ûriyâ**'nın hanımına aşık olur. Çeşitli çarelere başvurur. Neticede kocasını öldürtür ve o kadınla evlenir. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak kendisine, bu hâdiseye benzer bir hâdise hakkında, iki davalı adam kılığında iki melek gönderir. Melekler hâdiseyi hüküm vermesi için ona arzederler. Böylece **Dâvûd** (a.s), kendisinin günahkâr olduğunu itiraf edeceği bir biçimde hüküm verir ve sonra bunu anlayıp, Allah'a tevbe eder.

Dâvûd (a.s)'a İftira

Bu hususta inancım ve fikrim, anlatılan bu hikâyenin bâtıl olmasıdır. Bunun delilleri şunlardır:

1) Bu hikâye, insanların en fâsık ve günahkârına nisbet edilecek olsa, o bile bu tür şeylerden utanç duyar. Bu hikâyeyi anlatan o lüzumsuz pis herifin kendisine, böylesine şeyler nisbet edilecek olsa, kendini bundan alabildiğine tenzih eder ve çoğu zaman, kendine böyle şeyler nisbet edene lanet eder. Durum böyle olunca, insana, masum olan bir peygambere böylesi bir şeyi nisbet etmesi nasıl uygun düşer?

2) Bu hikâyenin neticesi, **Dâvûd** (a.s)'un zulmederek bir müslümanı öldürtüp, hanımıyla evlenme gayretine girmesine varır. Birinci husus, dinen kabul edilmez bir şeydir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) مَنْ سَعَى فِي دَمِ مُسْلِمٍ وَلَوْ بِشَطْرِ كَلِمَةٍ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَكْتُوباً بَيْنَ عَيْنَيْهِ آيِسَ مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ *"Kim, isterse bir kelimenin yarısıyla bile olsa, bir müslümanın kanı (öldürülmesi) için gayret gösterirse, Kıyamet günü, iki kaşının arasına, "Bu, Allah'ın rahmetinden uzak kaldı" diye yazılı olarak gelir"*[3] buyurmuştur. İkinci

3) İbni Mace, diyat, 1(2/874) Benzer hadisi....

husus da, gerçekten nâhoş bir şeydir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ *"Müslüman, diğer müslümanların dilinden ve elinden sâlim oldukları kimsedir"*[4] buyurmuştur. Bu hikâyeye göre ise, Ûriya, Dâvûd (a.s)'dan ne canı, ne hanımı hususunda sâlim olmuştur.

3) Allah Teâlâ, bu kıssadan önce, Dâvûd (a.s)'u, biraz önce de anlattığımız gibi, on sıfatla nitelemiştir. Yine bu kıssadan sonra onu, pek çok sıfatlarla tavsîf etmiştir. Bu sıfatların hepsi de, Dâvûd (a.s)'un böylesi kötü bir fiil, çirkin bir işle nitelenmesine terstirler. Bu konuyu iyice anlatabilmemiz için, biraz önce bahsettiğimiz o sıfatları yeniden ele almamızda bir sakınca yok. Binâenaleyh diyoruz ki:

Dâvûd (a.s)'un Sekiz Sıfatı

Birinci Sıfat: Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, sabırda üstün olma ve güçlüklere göğüs germe hususunda, **Dâvûd** (a.s)'un yolunca gitmesini emretmiştir. Şimdi kalkar da, **Dâvûd** (a.s)'un nefsinin muhalefetine (isteğine) dayanamayıp, şehvetini tatmin için bir müslümanın kanını akıtmaya gayret ettiğini söylersek, Ahkemü'l-hâkimîn olan Allah'ın, taatlara sabır konusunda peygamberlerin en üstünü olan **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, **Dâvûd** (a.s)'a uymasını emretmesi nasıl uygun düşer?

İkinci Sıfat: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, **Dâvûd** (a.s)'u, kendisinin "kulu" olarak vasfetmesidir. Bu şekilde vasfetmenin gayesinin, bu sıfata sahip kimsenin, kulluk noktasında kâmil olduğunu, taatları edâda ve haramlardan sakınmada doruk noktaya ulaştığını anlatmak olduğunu açıklamıştık. Şimdi kalkar da **Dâvûd** (a.s)'un böyle bâtıl işlerle meşgul olduğunu söylersek, bu durumda o, Allah'a kullukta kemâle ermiş olmak şöyle dursun, aksine hevâ-ü hevesine ve şehvetine uymada doruğa ulaşmış bir kimse olur.

Üçüncü Sıfat: Bu, ayetteki, *"kuvvetli"* kelimesiyle anlatılan sıfattır. Bu ifadeyle, dinî açıdan kuvvetli oluşun kastedildiğinde şüphe yoktur. Çünkü dînin dışında kalan şeylerdeki kuvvet, kâfir krallarda da var. Dindeki kuvvetin manası ise, farzları yerine getirme ve haramlardan sakınma hususunda mükemmel kuvvettir. Kendisini adam öldürmekten ve bir din kardeşinin hanımına arzu duymaktan alamayan kimse için, böyle bir kuvvetten nasıl bahsedilebilir?

Dördüncü Sıfat: Bu, **Dâvûd** (a.s)'un Allah'a çokça rücû edişini anlatan sıfattır. Böylesi bir sıfat da, kalbi adam öldürmek ve fısk-u fücurla dopdolu olan birisi için nasıl uygun düşer?

Beşinci Sıfat: Bu, *"Dağları ona musahhar kıldık"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Şimdi sen, adam öldürmeye ve fısk-u fücura vesile edilmesi için, dağların onun emrine verildiğini söyleyebilir misin?

Altıncı Sıfat: Bu, *"Toplanmış olarak kuşları (ona musahhar kıldık)"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Rivayet edildiğine göre, **Dâvûd** (a.s)'a, kuşları avlamak haram kılınmıştı. Binâenaleyh kendisinden müslüman bir adamın canı ve hanımı hususunda emin olamadığı birisinden, kuşların emin olması nasıl düşünülebilir?

---

4) Buhârî, İman, 4.5.

Yedinci Sıfat: Bu, *"Onun mülkünü de kuvvetlendirdik"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bununla, Allah Teâlâ'nın dünyevî sebep ve vasıtalarla, onun mülkünü kuvvetlendirmesi manasının kastedilmiş olması imkânsızdır. Aksine bununla kastedilen, Cenâb-ı Hakk'ın dinî ve uhrevî saadetleri takviye eden şeylerle, onun mülkünü kuvvetlendirmesidir. Şu halde bu ayetle, onun mülkünün hem dinî, hem de dünyevî hususlarda kuvvetlendirilmesi kastedilmiştir. Kendisini adam öldürmekten ve fısk-u fücurdan alıkoyamayan kimse için, bu nasıl münasib olur?

Sekizinci Sıfat: Bu, *"Ona hikmet ve fasl-ı hitab verdik"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Hikmet, bilme ve amel bakımından olması gereken herşeyi içine alan bir isimdir. Dolayısıyla **Dâvûd** (a.s)'un, pis şeytanın bile arkadaşlarının en seçkinine, canı ve hanımı hususunda eziyet çektirmekten utanç duyacağı bir işte ısrar etmesi durumunda, Cenâb-ı Hakk'ın onun için, *"Ona hikmet verdik"* demiş olması nasıl düşünülebilir? Binâenaleyh bu kıssanın anlatılmasından önce, Cenâb-ı Hakk'ın bu sıfatları zikretmesi, **Dâvûd** (a.s)'un sahasının, ırz ve namusunun, böylesi hikâyelerden ve yalanlardan uzak olduğuna delâlet eder.

Dâvûd (a.s)'un On Sıfatı

Ayette anlatılan kıssadan sonra, **Hz. Dâvud** (a.s) için zikredilen sıfatlar da on tanedir:

1) Bu, وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَحُسْنَ مَآبٍ *"Katımızda muhakkak onun bir yakınlığı ve âkıbet güzelliği var"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bu ifadenin burada getirilmesi ancak, bundan önce anlatılan kıssanın, **Hz. Dâvûd** (a.s)'un Allah'a itaat konusunda sebatlı olduğunu göstermesi halinde uygun düşer. Ama önceki kıssanın, **Dâvûd** (a.s)'un adam öldürmeye ve fısk-u fücura gayret gösterdiğine delâlet etmesi halinde, *"Katımızda muhakkak onun bir yakınlığı ve âkıbet güzelliği var"* ayetinin zikredilmesi uygun düşmüş olmazdı.

2) Bu, *"Ey Dâvûd, biz seni yeryüzünde bir halife yaptık"* (Sâd, 26) ayetinin ifade ettiği hususdur. Bu ayette de, o hikâyenin yalan ve düzmece olduğuna şu bakımlardan delalet eder:

a) Büyük bir padişah, adamlarının birinin, insanların canlarına, mallarına ve hanımlarına kastettiğini, musallat olduğunu anlatıp, bu durumu bir topluluğa anlatıp tamamladıktan sonra, o adamı için, "Ey kulum, ben halifeliğimi ve nâibliğimi sana havale ediyorum" demesi çok çirkin olur. Çünkü böylesi çirkin ve nahoş işlerin anlatılması, bunları yapanın kovulmasına ve icraattan menedilmesine yol açar. Ama bunun o padişah adına hareket ederek bir halife tarafından yapılması, kesinlikle uygun düşmeyecek bir iştir.

b) Fıkıh usûlünde şöyle bir kural vardır: "Bir sıfatın peşinden getirilen hüküm, bu hükmün, o sıfata bağlı (dayalı) olduğuna delâlet eder." Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, **Dâvûd** (a.s) için, böyle bir çirkin işten bahsedip, sonra da *"Biz seni yeryüzünde bir halife yaptık"* deyince, bu, halife yapmayı gerektiren şeyin, o kimsenin bu kötü fiilleri işlemiş olması olduğu hissini vermektedir. Böyle birşeyin söz konusu olamayacağı ise malumdur. Fakat Cenâb-ı Hakk'ın bu kıssayı, **Hz. Dâvûd** (a.s)'un ırz ve

namusunun, günahlardan uzak alduğuna ve Allah'a taat konusunda olabildiğine sâbırlı olduğuna delâlet etsin diye getirmiş olması halinde, bunun peşinden, *"Biz seni yeryüzünde bir halife kıldık"* demesi uygun olur. Böylece tercih ettiğimiz görüşün daha evlâ olduğu sabit olur.

3) Hem bu kıssadan önceki, hem de sonraki ayetler **Dâvûd** (a.s)'un medhedildiğine, muhterem biri olduğuna delâlet edip, ortada kalanlar, birtakım çirkinliklere ve kusurlara delâlet etmiş olsaydı, bu, tıpkı "Falanca, Allah'a taat konusunda, derece ve mertebesi ulu bir kimsedir. Adam öldürür, zina eder, hırsızlık yapar. Allah onu, yeryüzünde halife kılmıştır. Verdiği hükümleri tasvip etmiştir" denilmesi gibi olur. Böylesi bir sözün, insan tarafından söylenilmesi bile uygun olmadığına göre, buradaki durum da aynıdır. Aşık olma ve adam öldürtme hususunda faaliyet göstermenin en büyük kusurlardan olduğu ise malumdur.

4) Bu görüşü ileri sürenler, bu rivayette, **Dâvûd** (a.s)'un, meselâ ateşe atılması; kesilecek olan oğluna mukabil kurban edilmek üzere koç verilmesi gibi şeylerin **Hz. İbrahim** (a.s) için büyük bir mükâfaatı gerektiren musibetlerin **Yâkub** (a.s) için meydana gelmesi gibi, önceki peygamberlerde bulunan bu yüce makamların, dinî konularda kendisi için de tahakkuk etmesini temenni ettiğini, derken Allah Teâlâ'nın, kendisine, "Onlar, belâya mübtelâ olduklarında sabrettikleri için bu dereceleri elde ettiler" diye vahyettiğini; bunun üzerine de **Dâvûd** (a.s)'un, kendisine de bir belâ (imtihan vesilesi) vermesini istediğini; derken, Allah'ın ona, "Sen falanca gün bir belâya mübtela olacaksın" diye vahyettiğini ve **Dâvûd** (a.s)'un bundan iyice sakındığını, derken o hâdisenin meydana geldiğini zikretmişlerdir.

Şimdi biz diyoruz ki: Onların bu anlattıkları şeyin başı, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Dâvûd** (a.s)'u, onun şerefini arttıracak, ihlasının derecesini mükemmelleştirecek bir belâ ile mübtelâ kıldığına delâlet etmektedir. Binâenaleyh **Dâvûd** (a.s)'un, haksız yere adam öldürmeye çalışması ve aşk konusunda çok ileri gitmesi, onun bu önceki haline nasıl uygun düşer? Böylece, bu adamların anlattıkları bu hikâyenin başının, sonuna ters düştüğü sabit olmuş olur.

5) **Dâvûd** (a.s) *"Gerçekten, ortak iş yapanların çoğu mutlaka birbirine haksızlık eder. İman edip de (...) müstesnâ"* (Sâd, 24) demiş, iman edenleri, haksızlık yapmaktan istisnâ etmiştir. Şimdi biz kalkar da, onun haksızlık ile muttasıf olduğunu söylersek, bu durumda, "O, kendisinin imansız olduğuna hükmetmiştir" denilmesi gerekir ki, bu ise, olamaz ve bâtıldır.

6) Bir mecliste bulunuyordum. Derken orada, meliklerin büyüklerinden olan birisi de bulunuyordu ve bu melik, bunu gerektiren herhangi bir sebepten dolayı, bu fâsit anlayışın ve bu çirkin kıssanın anlatılmasını içtenlikle istiyordu. Bunun üzerine ben, kendisine, "**Dâvûd** (a.s)'un nebîlerin ve resûllerin ulularından olduğunda şüphe yoktur. Andolsun ki, Cenâb-ı Hak *"Allah, peygamberliğini nereye (kime) vereceğini en iyi bilendir"* (En'âm, 124) buyurmuştur. Allah'ın, kendisini böylesi büyük övgüyle övdüğü kimseyi tenkit hususunda ileri gitmemiz, bizim için caiz değildir. Hem, bir an için, onun peygamber olmadığını farzedelim, ama onun bir müslüman olduğunda

şüphe yoktur. Andolsun ki, Hz. Peygamber (s.a.s) لاَ تَذْكُرُوا مَوْتَاكُمْ إِلاَّ بِالْخَيْرِ *"Ölülerinizi ancak hayırla anınız"*(5) buyurmuştur.

Sonra, bizim bu delillerden herhangi birisine iltifat etmediğimizi düşünelim. Ancak ne var ki biz diyoruz ki, göz boyamak için bahsedilen bu kıssanın, bir an için doğru ve gerçek olduğunu düşünelim. Çünkü, bunu rivayet etmek ve bunu anlatmak, herhangi bir mükâfaatı gerektirmez. Çünkü, kötü şeyleri yaymak ikâb ve cezâlandırılmayı gerektirmese bile, sevâbı gerektirmeyeceğini de zorunlu olarak bilmekteyiz. Ama bu kıssanın bâtıl olması halinde, bunu anlatanların büyük bir cezâya müstehak olacakları da malûmdur. Durumu ve niteliği böyle olan bir hadise hakkında aklın sarîh hükmü, susmayı gerektirir. Böylece, bizim benimsediğimiz tutumun isabetli olup, bu kıssanın anlatılmasının haram ve yasak olduğu kesinleşir" dedim. O hükümdar, bu sözleri duyunca sustu ve artık hiçbir şey söylemedi.

7) Hem bu kıssanın, hem de **Yusuf** (a.s) kıssasının anlatılması, kötü şeylerin yayılmasına vesîle olabilir. Dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın *"İman edenler içinde kötülüğün yayılmasını arzulayanlar..."* (Nur, 19) ayetinin yasaklaması sebebiyle haram olması gerekir.

8) **Dâvûd** (a.s) şayet, o adamın öldürülmesine çalışmış olsaydı, o zaman o, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Kim, velev ki bir kelimenin yarısıyla dahi, bir müslümanın kanını heder etme hususunda sa'y-ü gayret gösterirse, o, Kıyamet gününde, iki kaşının arasına, "Allah'ın rahmetinden uzak kaldı" yazılmış olarak gelir"* hadisinin hükmüne dahil olur. Hem, **Dâvûd** (a.s) şayet. böyle bir şey yapmış olsaydı, o zaman zalim olurdu. Bu seferde o, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İyi bilin ki, Allah'ın laneti zalimlerin üzerinedir"* (Hûd, 18) ayetinin hükmüne girmiş olurdu.

9) **Saîd İbnu'l-Müseyyeb**'ten, **Hz. Alî İbn Ebî Tâlib** (r.a)'ın, "Kim size, kussâsın (hikaye anlatanların) anlattığı bir biçimde, **Dâvûd** (a.s)'un kıssasını anlatırsa, ona yüzaltmış değnek vururum" dediği rivayet edilmiştir ki, bu, peygamberlere karşı yapılan iftiranın cezâsıdır.

Şu husus da bunu desteklemektedir: Sahabeden bazıları, "**Muğîre İbn Şu'be** zina etti" deyip, sahabenin adillerinden üç kimse de bunun böyle olduğuna şehâdet edip, dördüncüsü, "Ben, bu işi gördüm" demeyince, **Ömer İbnu'l-Hattab**, o üç kişiyi yalancı saymış, iftira ettikleri için, herbirine seksen değnek vurmuştur. Sahabeden birisi hakkındaki durum böyle olunca, peygamberlerin ulularından olan **Dâvûd** (a.s)'a karşı takınılacak olan tavır nasıl olur?

10) Rivayet olunduğuna göre kimileri bu kıssayı, Allah'ın kitabında yer aldığı kadarıyla ele almış ve şöyle demişlerdir: "Bundan daha fazlasını söylemek uygun olmaz. Çünkü hâdise, bahsedildiği kadarıyla olup, Cenâb-ı Hak da, bu hadisenin, **Dâvûd** (a.s) üzerinde saklı kalması için, bundan bahsetmediğine göre, insanın, bin veya daha az veya daha çok yıldan sonra, bu perdeyi yeniden kaldırma hususunda

5) Tirmizî, cevâiz, 34 (3/339) Benzer hadis...

gayret göstermesi caiz olmaz. Bunun üzerine Ömer[6], "Benim bu şözü duymam, bana, üzerine güneş doğan her şeyden daha sevimli geldi" dedi.

Yaptığımız bu izahlarla, masalcıların anlattıkları bu hikayenin, fâsit ve bâtıl olduğu iyice anlaşıldı. İmdi şayet birisi, "Muhaddis ve müfessirlerin ileri gelenlerinden pekçoğu bu kıssayı nakletmişlerdir. O halde bu kıssa hakkındaki durum, nasıl çözülebilir?" diyecek olursa, buna karşı verilecek gerçek cevap şudur: Katî deliller ile, âhâd haberlerden herhangi birisi arasında bir çelişki ve teâruz meydana geldiğinde, katî delillere dönmek ve onları benimsemek daha evlâdır. Hem aslolan, "berâet-i zimmet"tir. Yine, haram kılan delil ile, helâl kılan tearuz ettiğinde, haram kılan delili almak daha evlâ olur. İhtiyâta tutunma metodu da, bizim görüşümüzün tercih edilmesini gerektirir. Yine biz, iki kere iki dört edercesine biliyoruz ki, bu hâdisenin olduğunun farzedilmesi durumunda, Allah Teâlâ Kıyamet gününde bize, "Bu hâdisenin teşhiri hususunda niçin gayret göstermediniz?" demeyecektir. Ama, bu hâdisenin aslı ve esasının olmaması halinde, bunun anlatılması halinde ise, bize en büyük bir cezâ terettüp eder. Hem, Hz. Peygamber (s.a.s) إِذَا عَلِمْتَ مِثْلَ الشَّمْسِ فَاشْهَدْ *"(Bir meseleyi) güneş gibi berrak bir biçimde bildiğin zaman, şehâdette bulun"*[7] buyurmuştur. Halbuki, bu hikâyenin doğruluğu hususunda, ne bir ilim, ne de bir zann-ı gâlib bulunmamaktadır. Tam aksine bahsettiğimiz tarzda, (aleyhte) kesin deliller bulunur. Dolayısıyla bunun böyle olduğuna şehâdet etmenin caiz olmaması vâcib olur.

Hem, bütün müfessirler bu görüşte ittifâk etmemişlerdir. Tam aksine, hakkı, hakikati araştıran büyük bir grup ulemâ, bunu reddetmiş ve bunun, yalan ve fâsit olduğuna hükmetmişlerdir. Yine, müfessirlerin ve muhaddislerin görüşleri birbirleriyle teâruz ettiğinde, her iki tarafın görüşü de düşer, geriye, bizim bahsettiğimiz bu delillere sarılma kalır. Bizim bu hâdise hakkındaki sözümüzün tamamı bundan ibarettir.

Küçük Günah İhtimali

İkinci İhtimale, yani, bu kıssanın **Hz. Dâvûd** (a.s)'dan büyük günahın sâdır etmiş olmasını gerektirmeyip, küçük günahın sâdır olmuş olmasını gerektirdiği manasına hamledilmesi görüşüne gelince, biz diyoruz ki: Bu duruma göre, bu kıssanın keyfiyyeti hususunda şu izahlar yapılabilir:

1) Bu kadına, **Uriya** denilen zât dünürcü, talip oldu. Derken, kadının velileri bunu uygun buldular. Ama daha sonra, **Dâvûd** (a.s) da talip olunca, bu kadının ailesi, **Dâvûd** (a.s)'u tercih ettiler. Böylece, **Dâvûd** (a.s)'un hatası, onca karısı olmasına rağmen, mü'min kardeşinin talib olduğu kadına talip olması olmuş oldu.

2) **Dâvûd** (a.s)'un gözü o kadına ilişti; derken kalbi ona meyletti. **Dâvûd** (a.s)'un bu noktada, kesin olarak günahı yoktur. Çünkü, onun o kadına herhangi bir kasti

6) Matbû nüshada ve baktığımız Hacı Selim Ağa, 90 (v. 935/a) nüshasında ibare böyledir. Burada bir metin boşluğu olabilir. Allah û ağlem (ç.).

7) Hadisin kaynağını bulamakdık (ç.).

olmaksızın gözünün ilişmesi bir günah değildir. Bu bakmanın peşinden onda böyle bir meylin meydana gelmesi de, yine günah sayılmaz. Çünkü bu meyl, onun gücü dahilinde değildir. Dolayısıyla, o bundan sorumlu olamaz. Daha doğrusu, o kadının kocası tesadüfen (dahli olmaksızın) ölünce, o kadınla evlenmeyi umduğu için, onun öldürülmesi sebebiyle kendisinde büyük bir üzüntü hissetmemiştir. İşte böylece bu zelle, yani bu adamın öldürülüşünün ona zor gelmeyişi meydana gelmiştir.

3) **Dâvûd** (a.s) zamanındakiler, kendisi onunla evlenebilmesi için, birbirlerinden hanımını boşamasını isteyebiliyorlardı. İşte bu hususlaki örfleri, alışılmış ve bilinen birşey idi. Biz de, ensârın, bu manada muhacire eşit davrandıklarını görmekteyiz. Böylece, tesadüfen **Dâvûd** (a.s)'un gözünün o kadına ilişmiş olması, onu arzulaması, derken kocasından, o kadından vazgeçmesini istemiş olması, kocasının da, **Dâvûd** (a.s)'ın bu talebini reddetmekten utandığı, böyle bir şeyi yaptığı ihtimal dahilindedir. Bu kadın, (hâdise eğer böyleyse), **Süleyman** (a.s)'ın annesidir. Bunun üzerine **Dâvûd** (a.s)'un bu talebini reddetmekten utandığı, böyle bir şeyi yaptığı ihtimal dahilindedir. yakışmaz. Çünkü ebrâra (iyi kullara) göre güzel olan şeyler, mukarreblere göre günah sayılırlar'' denilmiştir.

Bu, yapılmış olan üç izahtır. Şayet biz bu kıssayı, bunlardan herhangi birisine hamledersek, **Dâvûd** (a.s) hakkında söylenecek en fazla şeyin, onun terk-i evlâ (en efdal olanı terketme) yaptığıdır.

Kıssanın Ona Övgü Olması

Üçüncü ihtimale, yani bu hadisenin, **Dâvûd** (a.s) hakkında ne büyük ne de küçük günahı gerektirmeyip, tam aksine en büyük övgü ve medih çeşitlerini gerektirdiğine gelince biz diyoruz ki: Rivayet olunduğuna göre, bir grup düşman Allah'ın nebîsi **Dâvûd** (a.s)'u öldürmek istediler. Bir gün onu, yalnız başına ve Rabbine taat ederken buldular da, o gün fırsatı değerlendirerek, mescidin duvarına tırmandılar. Yanına girince de, yanında, **Dâvûd** (a.s)'u onlardan koruyacak bir topluluğun olduğunu gördüler. Bunun üzerine çekinerek, hemen orada bir yalan uydurarak, *"İki davacı(yız). Birimiz ötekinin hakkına tecâvüz etti"* (Sâd, 22) dediler.

Ku'ân'ın lafızlarında, **Dâvûd** (a.s)'un günaha girdiği hususunda şu dört lafız ve cümleden başka, hüccet olabilecek hiçbir şey yoktur.:

a) *"Dâvûd sandı ki, biz kendisine mutlaka bir azab hazırladık"* (Sâd, 24) cümlesi;

b) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bunun üzerine o, Rabbinden bağışlanmasını diledi"* (Sâd, 24) cümlesi;

c) *"(Allah'a) döndü"* cümlesi,

d) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz de bunu, onun için bağışladık"* cümlesi... Biz diyoruz ki, bu lafızlardan hiçbiri, onların (birincilerin) ileri sürdükleri şeye delâlet etmemekte olup, bunu şu birkaç açıdan izah edebiliriz:

1) Onlar; **Dâvûd** (a.s)'u öldürmek maksadıyla, işte bu yolla, onun yanına girip, **Dâvûd** (a.s) da onların maksatlarını anlayınca, öfkesi, **Dâvûd** (a.s)'u, onlardan intikam

alma düşüncesiyle meşgul etmeye sevketti. Ancak ne var ki, Allah'ın rızasını elde etmek maksadıyla onları affetmeye ve bağışlamaya yöneldi ve, "Bu hâdise, işte o fitnedir. Çünkü bu, bir deneme ve bir mübtelâ kılma gibidir" dedi, daha sonra da, Rabbinden, onlardan intikam almayı aklından geçirdiği için, bağışlanmasını istedi, bu düşüncesinden vazgeçti, Allah'a döndü ve Cenâb-ı Hak da, ondan kaynaklanan bu kadarcık azim ve niyyeti bağışladı.

2) **Dâvûd** (a.s) her nekadar onların kendisini öldürmek için yanına girdiklerine zann-ı galipte bulunmuş ise de, ancak ne var ki o, bu zann-ı galibinden dolayı pişman olmuş ve "Durumun böyle olduğuna bir delâlet ve emâre olmadığına göre, onlar hakkında böylesi kötü bir zanda bulunduğu için, onlar hakkında ne kötü davrandım!" demiştir ki, işte bu *"Dâvûd sandı ki, biz kendisine mutlaka bir azab hazırladık.. Bunun üzerine o, Rabbinden bağışlanmasını diledi, rükû ile yere kapanıp, bu zannından döndü"* ayetinden kastedilendir. Böylece de Allah bunu, **Dâvûd** (a.s)'dan bağışladı.

3) Onların **Dâvûd** (a.s)'un yanına girmesi, **Dâvûd** (a.s) için bir fitne olmuştur. Ancak ne var ki **Dâvûd** (a.s), bu giren ve kendisini öldürmeye kasteden kimselerin bağışlanmasını Allah'dan istemiştir..." ki, bu tıpkı **Hz. Muhammed** (s.a.s) hakkında Cenâb-ı Hakk'ın *"Hem kendinin, hem erkek mü'minlerle kadın mü'minlerin günahının bağışlanmasını iste..."* (Muhammed, 19) buyurmasına benzer. Binâenaleyh **Dâvûd** (a.s) onların bağışlanmasını istemiş, kendisini öldürmeyi kafalarına koyan ve içeri giren bu kimselerin bağışlanmasını isteme hususunda Allah'a yönelmiştir. Bu izaha göre ayetteki, فَغَفَرْنَا لَهُ ذٰلِكَ cümlesinin manası da, *"Dâvûd'a duyulan saygı ve hürmetten dolayı biz, onun (bu girenin günahını) bağışladık"* demek olur ki bu, bazı müfessirlerin, لِيَغْفِرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ ayetinin *"Allah Teâlâ, senin hatırın için ve senden dolayı, ümmetinin geçmiş günahlarını bağışlar"* anlamında olduğunu söylemesi gibidir.

4) Farzedelim ki, **Dâvûd** (a.s) kendisinden südûr eden bir zelleden dolayı tevbe etmiştir. Ancak ne var ki biz, bu zellenin, o kadın sebebiyle meydana geldiğini kabul etmiyoruz. Bu zellenin, davalı olan iki şahıstan diğerinin ifadesini almadan önce, birisinin lehine olarak hükmetmiş olmasından dolayı meydana gelmiş olduğunun söylenmesi niçin mümkün olmasın? Çünkü **Dâvûd** (a.s), *"Andolsun ki o, senin koyununu kendi koyunlarına (katmak) istemesiyle sana zulmetmiştir"* deyince, verdiği bu hüküm doğru olana uymadığı için, bir delil ve şahit bulunmadan, karşı tarafın mücerred iddiasıyla, berikinin zalim olduğuna hükmetmiş oldu. İşte bu esnada, istiğfar ve tevbe ile meşgul oldu. Ancak ne var ki, **Dâvûd** (a.s)'un bu hareket tarzı terk-i evlâ (daha efdal ve uygun olanı terketmek) babındandır.

Yaptığımız bu izahlarla, ayetleri bu manaya hamlettiğimizde, **Dâvûd** (a.s)'a herhangi bir günahın isnad edilmesi şöyle dursun, tam aksine bu, taatların en büyüğünün ona isnad edilmesini gerektirir. Sonra biz diyoruz ki: Şu sebeplerden ötürü ayeti bu manaya hamletmek daha uygundur:

1) Müslümanın hareketleri hakkında, aslolan düşünce, o kimsenin menhiyyâttan uzak olduğunu düşünmektir. Hele de, bu kimse, nebî ve resûllerin ulularındansa...

2) Bu, daha ihtiyatlı olandır.

3) Cenâb-ı Hak, bu sûrenin başlarında, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, *"Onlar ne derlerse sabret. Kulumuzu, o kuvvet sahibi Dâvûd'u hatırla"* (Sâd, 17) buyurmuştur. Çünkü **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in kavmi, "O, sihirbazdır, yalancıdır" dedikleri için, alçaklıklarını, adiliklerini, akılsız olduklarını ortaya koyduklarından, *"Ey Rabbimiz, hesap gününden evvel bizim amel defterimizi acele ver"* (Sâd, 16) diyerek, onunla alay ettiklerinden, Cenâb-ı Hak, bu sûrenin başlarında, *"Ey Muhammed, onların alçaklıklarına, beyinsizliklerine sabret, buna katlan. Akıllı ve sabırlı ol. Öfkeni ortaya koyma ve kulumuz Dâvûd'u hatırla"* demiştir. Binâenaleyh, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in **Dâvûd** (a.s)'u hatırlaması, ancak, **Dâvûd** (a.s)'un, kendi kavminin eziyyetlerine sabretmiş olması, beyinsizleklerine katlanmış olması, akıllı davranmış olması, öfkesini ve duygularını ortaya koymamış olması durumunda mâkul olur. Böyle bir mana ise ancak, bizim, ayeti bahsettiğimiz manaya hamlettiğimizde mümkün olur. Ama, bu ayeti onların ileri sürdüğü manaya hamlettiğimizde, bu iki söz, çelişki arzeder ve fâsit olur.

4) Bu rivayet, ancak, biz o iki davalının melek olduğunu kabul etmemiz durumunda geçerli olur. O iki dâvâlı, meleklerden olup, aralarında herhangi bir husumet bulunmayıp, biri de diğerine tecâvüz etmemiş olduğuna göre, o iki şahsın, "Biz, birbirimize zulmetmiş iki dâvâlıyız" şeklindeki sözleri yalan olmuş olur. Dolayısıyla bu rivayet ancak şu iki şeyle tam olur:

a) O yalanın, meleklere isnad edilmesi;

b) Meleklere yalan isnad etmeyi vasıta kılarak, kabahatlerin en adisini peygamberlerin ulularından olan büyük bir zâta isnât etme çabası. Ama biz ayeti, bahsettiğimiz manaya aldığımızda, o yalanı meleklere isnât etmekten ve bu çirkin işi peygamberlere mal etmekten kurtulmuş oluruz. Şu halde, bizim görüşümüz daha evladır. İşte bu konuda, yanımızda olan bilgiler bundan ibarettir. Allah, kendi kelâmının inceliklerini en iyi bilendir.

Şimdi biz, ayetlerin tefsirine dönüyoruz. وَهَلْ أَتَيكَ نَبَأُ الْخَصْمِ *"Sana o davacıların haberi geldi mi?"* ifadesine gelince, **Vâhidî** şöyle der:" خَصْماً – أَخْصِمُهُ – خَصَمْتُهُ "onunla davalaştım" fiilinin masdarıdır. Daha sonra bu masdar, iki ve daha çok kimseler için kullanılır olmuştur. Halbuki masdar ne tesniye ne de cemî olur. Nitekim Arapça'da, tıpkı, هُمَا عَدْلٌ – هُمْ عَدْلٌ "O ikisi, âdildir(ler); onlar adildir(ler)" denilmesi gibi, هُمَا خَصْمٌ – هُمْ خَصْمٌ *"O ikisi hasımdırlar; onlar hasımdırlar"* denilir. Buna göre mana, "İki davalı veya davalılar" şeklinde olur. Ayetteki **hasm** kelimesiyle, **Dâvûd** (a.s)'un yanına giren o iki şahıs kastedilmiştir.

Dâvûd (a.s)'un Mihrabı

Cenâb-ı Hak, إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ *"Hani onlar, duvardan mescide tırmanmışlardı"* buyurmuştur. Sen, sûrun üzerine çıktığında, تَسَوَّرْتُ السُّورَ تَسَوُّراً dersin. O halde

تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ lâfzının manası, "Onlar, **Dâvûd** (a.s)'un yanına, o mihrabın sûrlarından geldi" demek olup, sûr, mihrabın en üst kısmı demektir. Nitekim, bir kimse evin sûru tarafından eve geldiğinde تَسَوَّرَ فُلَانٌ الدَّارَ denilir. Ayetteki **mihrâb** kelimesiyle de, **Dâvûd** (a.s)'un içine girip, Rabbine taatle meşgul olduğu ev kastedilmiştir. Bir şeyin, parçalarının en kıymetlisi ile isimlendirilmesi gibi, o evde mihrâb bulunduğu için, o eve **mihrâb** denilmiştir.

Cem'in En Azı

Burada, usûl-i fıkıh ilmine dair şöyle bir mesele vardır: Bazı kimselere göre, cem'in (çokluğun), en azı, ikidir. Bunlar, işte bu ayete tutunarak, şöyle demişlerdir: "Çünkü Cenâb-ı Hak, bu ayetlerde çoğul sîgasını şu dört yerde kullanmıştır:

a) اِذْ تَسَوَّرُوا ...

b) اِذْ دَخَلُوا ...

c) مِنْهُمْ ...

d) قَالُوا ... Binâenaleyh, onların خَصْمَانِ demelerinin delâletiyle, iki kişi oldukları halde, bu dört lafzın hepsi de cemî, çoğul sîgasındadır. Dolayısıyla bu ayet cem'in en azının iki olduğuna delâlet eder." Bu görüşte olanlara şu şekilde cevap verilebilir: Bu iki hasımdan her birinin, büyük bir topluluk olmaları imkânsız değildir. Çünkü, biraz önce biz, **hasm** kelimesinin isim kabul edilmesi halinde, tesniye ve cemi olamayacağını açıkladık.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِذْ دَخَلُوا عَلٰى دَاوٗدَ *"O vakit Dâvûd'un karşısına girivermişlerdi"* buyurmuştur ki, bu "Onlar mihrâba, o eve tırmandılar da, ama **Dâvûd** (a.s)'un yanına giremediler. Ama Cenâb-ı Hak, *"O vakit Dâvûd'un karşısına girivermişlerdi"* deyince, bu ifâde, onların tırmandıktan sonra, **Dâvûd** (a.s)'un yanına girdiklerini gösterir" demektir. **Ferrâ** şöyle der: "Bazen, iz edatı iki defa getirilir, ama bu iki **iz** edatının manası da, bir **iz** gibi olur. Bu, meselâ senin, girme ve saldırma vakti aynı olmasına rağmen, ضَرَبْتُكَ اِنْ دَخَلْتَ عَلَيَّ اِذْ اِجْتَرَأْتَ *"Yanına girip de, bana saldırdığında seni dövdüm"* demen gibidir.

Dâvûd (a.s)'un Telâşının Sebebi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَفَزِعَ مِنْهُمْ *"O, bunlardan telâşa düşmüştü"* buyurmuştur. Bunun sebebi şudur: **Dâvûd** (a.s) kendi, yanına onların mutâd olan yoldan gelmediklerini görünce, bir kötülük yapmak için girdiklerini anladı da, işte bundan dolayı telaşa düştü.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغٰى بَعْضُنَا عَلٰى بَعْضٍ *"Korkma, dediler, biz iki dâvâcıyız. Birimiz ötekinin hakkına tecâvüz etti"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Ayetteki **hasmâni** lafzı, mahzuf bir mübtedânın haberi olup, kelamın takdiri, **nahnu hasmâni** şeklindedir.

İKİNCİ MESELE
Gelenlerin Melek Veya İnsan Olduğu

Burada, ayetle ilgili iki görüş bulunur:

1) Bunlar, gökten inen iki melek olup, **Dâvûd** (a.s)'un daha önce yeltendiği o çirkin işe dikkatini çekmek istemişlerdir.

2) Bunlar, iki insan olup, **Dâvûd** (a.s)'un yanına kötülük yapmak ve onu öldürmek maksadıyla girmişlerdi. Onlar, **Dâvûd** (a.s)'u yapayalnız bulacaklarını sanmışlardı. Ama, **Dâvûd** (a.s)'un yanında, hizmetçilerden müteşekkil bir grup görünce, ortaya çıkacak bir kötülüğü savuşturmak için, işte bu yalanı uydurdular.

Bu iki kimsenin melek olmadığını söyleyenler, şu şekilde istidlâl etmişlerdir: Şayet onlar melek olmuş olsalardı, *"Biz, iki davacıyız"* şeklindeki sözleriyle, yalan söylemiş olurlardı. Çünkü melekler arasında husûmet bulunmaz. Yine onlar, *"Birimiz ötekinin hakkına tecavüz etti"* demelerinde ve *"Şu, benim biraderimdir. Onun doksan dokuz dişi koyunu var"* sözlerinde, yalancı olmuş olurlardı. Böylece, onların melek olmaları halinde, onların yalancı olmaları gerekirdi. Halbuki, *"Melekler sözle, aslâ O'nun önüne geçemezler"* (Enbiyâ, 27) ve *"Ne emrolunursa, onu yaparlar"* (Nahl, 50) ayetlerinden dolayı, meleklerin yalan söylemeleri caiz değildir.

Birinci görüşün sahipleri, bu açıklamaya şu şekilde cevap vermişlerdir: "Melekler bu sözü, hakiki manada değil, darb-ı mesel olarak söylemişlerdir. Dolayısıyla bundan, onların yalancı oldukları neticesi çıkarılamaz." Bu görüşe de şu şekilde karşılık verilmiştir:

Sizin ileri sürdüğünüz bu şey, lafzın zâhirinden udûl etmeyi gerektirir. Halbuki bunun, aslolanın hilâfına bir hareket tarzı olduğu malumdur. Ama biz bu kelâmı, "O iki hasım, iki insandı. Bir kötülük maksadıyla **Dâvûd**'un yanına girmişlerdi. Daha sonra bu yalanı uydurdular" manasına alırsak, bu durumda bu yalan, fâsık iki şahsa isnad edilmiş olur. Binâenaleyh, bu, birinci görüşten daha evlâdır. Allah en iyisini bilendir.

Bu iki şahsın melek olduğunu söyleyenlerin delilleri de şunlardır:

1) Müfessirlerin ekserisinin bunda ittifak etmiş olmaları.

2) **Dâvûd** (a.s)'un makamının, ibâdet ederken halkının fertlerinden herhangi bir kimsenin yanına tırmanmasına imkân vermeyecek biçimde olması... Binâenaleyh, bu işin melekler tarafından yapılmış olması gerekir.

3) *"Onlar, "Korkma..." dediler"* cümlesi, bu iki şahsın melek olduklarına adeta delâlet eder gibidir. Çünkü, halkından herhangi bir kimse, bu makamdaki şahsa, kolay kolay böyle bir söz söyleyemez...

4) Bu iki şahsın, *"Aşırı gitme"* şeklindeki sözleri de, bunların melek olduklarına delâlet eder gibidir. Çünkü, **Dâvûd** (a.s)'un yönettiği kimselerden herhangi biri, ona, "zulmetme, haktan ayrılma" demek cesaretini gösteremez.

Bilki, bu delillerin tutarsızlığı açık olup, bunlara cevap vermeye gerek yoktur. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Bağy

Cenâb-ı Hak, بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ buyurmuştur ki, bu *"Haddi aştı, sınırı tecâvüz etti"* demektir. Nitekim, aşırı derecede ağrı verip doruk noktaya çıktığında, بَغَى الْجُرْحُ; kadın zina ettiğinde de, بَغَتِ الْمَرْأَةُ denilir. Çünkü zina, büyük günahtır ve dinen yasaktır. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Cariyelerinizi, kızlarınızı (...) siz fuhşa mecbur etmeyin..."* (Nur, 33) buyurmuştur.

Hükm, فَاحْكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ *"Şimdi sen aramızda adâletle hükmet..."* cümlesine gelince, "Hüküm vermenin manası, o hâdise hususunda, Allah'ın teklif ve emrini, o iki şahıs üzerinde infâz etmede, o işi sapasağlam yapmak" şeklindedir. Atın, gemi azıya almasına mani olduğu için, حَكَمَةُ الدَّابَّةِ "Hayvanın, atın geminin ağızlığı" kelimesi de bu manadadır. Yine, sapasağlam olduğunda بِنَاءٌ مُحْكَمٌ "sağlam, muhkem yapı" denilmesi de bunun gibidir. Ayetteki, بِالْحَقِّ lâfzı, *"hak olan hüküm ile"* manasında olup, bu da, "Allah'ın verdiği hüküm.." demektir.

وَلَا تُشْطِطْ sözüne gelince; bir kimse uzaklaştığında, شَطَّ الرَّجُلُ denilir. Yine, sen evden uzaklaştığında, شَطَّتِ الدَّارُ "ev uzaktadır"denilmesii de böyledir. Nitekim ayette, لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا varid olmuş, *"yani, o zaman biz, haktan uzak bir söz söylemiş oluruz"* (Kehf, 14) demektir. وَلَا تُشْطِطْ "Vereceğin bu hükümde, haktan uzaklaşma.." demektir.

وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ : **Sevâu's-Sırât**, yolun ortası anlamındadır. Nitekim فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ *"Derken o bakıp bunu o çılgın ateşin ta ortasında gördü..."* (Saffat, 55) buyurulmuştur. Bir şeyin ortası, onun en üstünü ve en mutedil olanıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Böylece sizi vasat bir ümmet yapmışızdır"* (Bakara, 143) buyurmuştur.

Ben diyorum ki, o hasımlar, aynı maksadı şu üç şey ile ifade etmişlerdir:

a) "Hak olan hükümle hükmet."

b) "Haktan ayrılma! ki, bu, bâtıl şeylerden nehyi ihtiva eder.."

c) "Bizi, yolun ortasına sevket..." Yani, "Senin, hakkı gerçekleştirmede ve batıldan da sakındırma hususunda, gayret göstererek bizi, bâtıl yoldan hak yola iletmen, döndürmen gerekir" demektir ki, bütün bunlar, matlûbu izahta, tam ve mükemmel ifadelerdir.

Bil ki onlar, bir anlaşmazlık bulunduğunu kısaca haber verince, bunun peşinden, bu anlaşmazlığın sebebini tafsilatlı bir biçimde getirerek, إِنَّ هَٰذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً *"Şu benim birâderimdir. Onun doksandokuz dişi koyunu var"* demişlerdir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "Bu ayetteki *"kardeşim, biraderim"* kelimesi, ya **hâzâ** kelimesinden bedeldir, ya da **inne** edâtının haberidir ki bununla, ya din kardeşliği, veya

dostluk, samimiyetten kaynaklanan kardeşlik, veyahut da *"Ortak iş yapanların çoğu mutlaka birbirine haksızlık eder"* ayetinden dolayı, ortaklık ve iştirak kardeşliğidir ki, bu kardeşliklerden herbiri, zulümden ve haksızlıklardan kaçınmayı gerektirir."

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "Tâ'nın fethasıyla, لِسْعٌ وَتِسْعُونَ; nûnun kesresiyle نِعْجَةً şeklinde de okunmuştur ki bu, lehçelerin farklılığından kaynaklanmış olup, tıpkı نِطْعٌ – نَطْعٌ "sahtiyan döşek" ve لِقْوَةٌ ve لَقْوَةٌ "dişi kartal" kelimeleri gibidir."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Leys, na'ce'nin vahşi sığırın, koyunun ve keçinin dişisi demek olduğunu; bunun çoğulunun, نَعَجَاتٌ olduğunu; Arapların örfünün, النَّعْجَةُ ve الظَّبْيَةُ "dişi hayvan ve ceylân" kelimelerini, kadından kinaye olarak kullanma biçiminde sürüp geldiğini söylemiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Abdullah ibn Mes'ûd تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً أُنْثَى diye okumuştur ki, bu, tekîd için olup, tıpkı, وَقَالَ اللّٰهُ لاَ تَتَّخِذُوا اِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌ (Nahl 51) ayeti gibidir.

Ortağın Tek Koyunu İstemesi

Müteakip فَقَالَ اَكْفِلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ ayeti hakkında **Keşşâf sahibi** şöyle der: "اَكْفِلْنِيهَا kelimesinin asıl manası, "Beni, tıpkı elimin altındakilere sahip olmam, kefil olmam gibi, ona da sahip olacak hale getir..." şeklindedir. عَزَّنِي "Beni yendi" manasında olup, عَزَّهُ – يَعُزُّهُ "Falancayı yendi" denilir. Buna göre mana, "O bana, getirdiği delillerin aleyhine delil getiremeyeceğim bir biçimde deliller getirdi..." şeklinde olur. Yine bu kelime, عَازَنِي şeklinde okunmuş olup, الْمُعَازَّةُ masdarından gelir. Manası da, "Muğalebe, karşılıklı üstün gelme çabası gösterme" şeklindedir.

Bil ki, bu iki şahsın meleklerden olduğunu söyleyenler, burada "na'ce, dişi koyun"dan bahsedilmesinin maksadının bir temsil ve teşbih olduğunu; zira **Dâvûd** (a.s)'un doksandokuz tane karısının bulunduğunu, **Uriyâ**'nın tek bir karısı bulunduğunu, dolayısıyla da meleklerin bu hadiseyi bir tariz ve çıtlatma şeklinde söylediklerini iddia etmişlerdir.

Dâvûd (a.s)'un Onu Reddetmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ اِلٰى نِعَاجِهِ buyurmuştur ki, bu **Dâvûd** (a.s) dedi ki: *"O, muhakkak sana, senin, bir tek koyununu, kendi koyunlarına katmak istemesi sebebiyle zulmetmiştir"* demektir. Rivâyet olunduğuna göre **Dâvûd** (a.s) dâvâlıya: "Eğer sen bunu istersen", senin alnını, burnunu kırarız" deyince, o, "Ey **Dâvûd**, sen şöyle şöyle yaptığın için, esasen bizim sana böyle yapmamız gerekir" dedi. Daha sonra **Dâvûd** (a.s), etrafa bakındı, derken hiç kimseyi göremedi, durumu anladı.

Sadece Dâvâcıya Dayanarak Hükmetmesi

İmdi eğer, "**Dâvûd** (a.s)'un, sırf karşı tarafın sözü ile, iki dâvâlıdan birisinin

aleyhine hükmetmesi nasıl câiz olur?" denilirse, biz deriz ki: İnsanlar bu hususta, şu izahları yapmışlardır:

a) **Muhammed b. İshâk** şöyle der: Davacı sözünü bitirince, **Hz. Dâvûd (a.s)**, konuşmayan davalıya baktı ve "Eğer bu doğru söylüyorsa, sen şüphesiz ona zulmetmişsin" dedi. Velhasıl **Dâvûd (a.s)**'un bu hükmü davacının, iddiasında doğru olması şartına bağlı bir hükümdür."

b) **İbnü'l-Enbârî** şöyle demiştir: "Davalılardan birisi bu iddiada bulununca, ikincisi bunu kabul etti. Bunun üzerine **Dâvûd (a.s)** hükmünü verdi. Allah Teâlâ, bu sözden açıkça anlaşıldığı için, karşı tarafın bunu itiraf ettiğini belirtmemiştir ki bu tıpkı senin, "Ticaret ettin ve kazandın" manasında, "Ben sana ticareti emrettim, sen de kazandın" demen gibidir. Keza Cenâb-ı Hak, (**Hz. Musa**'ya), *"Asanla denize vur" dedik, deniz de yarıldı"* (Şuârâ, 63) buyurmuştur. Bu da, "O asâsıyla vurdu ve deniz yarıldı" takdirindedir."

c) Bunun takdiri, "Durumu böyle olan bir kimse sana zulmetmiştir" şeklindedir.

Ortaklıktaki Güçlük

Dâvûd (a.s) وَإِنَّ كَثِيراً مِنَ الْخُلَطَآءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ *"Gerçekten ortakların çoğu, mutlaka birbirine haksızlık eder"* demiştir. **Leys**, **"Halîtü'r-Reculî"** deyimi, "kişinin ortağı" demektir" der. **Zeccâc** de **"Huletâ**, ortaklar manasınadır" demiştir.

Eğer, "Ortaklar dışında zulmedenler de çokca bulunduğu halde **Dâvûd (a.s)** neden ortakların birbirinin hakkına tecavüzünü özellikle zikretmiştir?" denilirse, buna şu şekilde cevap verilir: Ortaklığın, birçok durumda münakaşaya ve çekişmeye sebep olduğunda şüphe yoktur. Çünkü iki kişi, birbiriyle içli-dışlı yaşadığında, herbiri diğerinin hallerine muttali olur. Taraflardan birinin sahib olduğu güzel şeylerden herbirinden haberdar olduğunda, karşı tarafın o hususdaki arzusu artar. Bu da, kişiler arasında yarışma ve çekişmenin artmasına sebep olur. İşte bundan ötürü, **Dâvûd (a.s)** ortakları haksızlık yapma işi ile daha çok ilgili görmüştür. Daha sonra bu genel hükümden (durumdan), iman edip salih ameller işleyenleri istisnâ etmiştir. Çünkü böyle insanların, biribirlerine karışmaları, ancak dinî ve gerçek rûhî mutlulukları elde etme maksadıyladır. Dolayısıyla bunların ortaklığı, münakaşa, çekişme ve hasımlaşma sebebi olmaz.

Bil ki bu istisna, iman edip salih ameller işleyenlerin, biribirlerine haksızlık edemeyeceklerine delâlet eder. Dolayısıyla eğer **Dâvûd (a.s)**, o adama (**Ûriyâ'ya**) haksızlık ve zulmetmiş olsaydı, verdiği bu fetva gereğince, kendisinin iman edip, salih amelde bulunanlardan olmaması gerekirdi. Onun mü'minlerden olmamasının bâtıl oluşu ise malumdur. Böylece "Ayetteki bu koyun kıssası ile, **Dâvûd (a.s)**'un başından geçen kıssa kastedilmiştir" diyenlerin grüşlerinin bâtıl olduğu sübût bulmuştur.

İyilerin Azlığı

Daha sonra **Dâvûd (a.s)**, وَقَلِيلٌ مَا هُمْ *"Fakat bunlar da ne kadar azdır!"* demiştir. Bil ki, Kur'ân'da ehl-i hayrın (mü'minlerin, iyi kimselerin) azlığını bildiren ayetler pek çoktur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şükredici kullarım ne azdır!"* (Sebe, 13) buyurmuştur. **Dâvûd (a.s)** da bu ayette aynı şeyi söylemiştir. Yine Cenâb-ı Allah,

İblis'in *"Sen, O kulların çoğunu şükredici bulamayacaksın"* (A'raf, 17) dediğini nakletmiştir.

Bu azlığın sebebi, dünyaya cezbeden ve çağıran sebeplerin çok olmasıdır. Bu sebepler, bâtınî ve zâhirî hisler (duyular) olup, on tanedirler. Ayrıca şehvet, gazab (öfke) ve yedi tabiî kuvvettirler. Bunların toplamı ondokuzdur. Bu ondokuz güç (âdetâ cehennemin zebânîleri gibi), beden cehenneminin kapılarında beklemektedirler. Hepsi de insanı, yaratılmışlara ve dünyaya karışmaya ve maddî lezzetlere davet ederler. Hakka ve dine davet eden ise sadece akıldır. İnsanlar üzerinde, hissî ve tabiî kuvvetlerin hükümranlığı (tesiri), onlardaki aklî kuvvetin tesirinden daha çoktur. İşte bu sebepten ötürü, iyiler tarafında azlık, kötüler (kâfirler) tarafında çokluk söz konusudur.

Keşşâf sahibi, bu ayetteki **mâ** lafzının, müphemlik ifade ettiğini ve bunda, o iyi kimselerin azlığına şaşılması gerektiği manasının yattığını belirterek, "Eğer sen bu lafzın, hikmetini ve yerini öğrenmek istiyorsan, bunu, **İmru'ul-Kays**'ın şu beytinden anla:

* وَحَدِيثٌ مَا عَلَى قِصَرِهِ / وَانْظُرْ هَلْ بَقِيَ لَهُ مَعْنًى قَطُّ *

"Onca kısalığına karşın, herhangi bir söz; bak (nerdeyse) herhangi bir manası kalmış mı?"

Zan ve İlim

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ *"Dâvûd sandı ki Biz kendisini deniyoruz"* buyurmuştur. Müfessirler, "Bu, "Dâvûd, Bizim kendisini imtihan ettiğimizi anladı" manasındadır. Buradaki **"zann"** kelimesinin, bilme (anlama) manasına hamledilmesinin gerekişinin sebebi şudur: **Hz. Dâvûd** (a.s) o iki davalı arasında hüküm verince, onlar biribirlerine bakıp güldüler. Sonra da onun gözü önünde göğe yükseldiler. Böylece **Hz. Dâvûd** (a.s), Allah Teâlâ'nın kendisini, bu şekilde imtihan ettiğini anladı. Dolayısıyla onun bunu bildiği sabit olur. **Zann** kelimesini ilim (bilme-anlama) manasına almak mümkündür. Çünkü istidlâl yoluyla elde edilen ilim, zanna çok benzer. İşte bu benzerlik, bu zann kelimesinin ilim manasına mecazî olarak anlaşılmasının sebebidir" demişlerdir. Ben derim ki: Böyle bir söz, "O iki davalı, insan şekline girmiş iki melekti" dememiz halinde mümkün olur. Ama bunu söylemezsek, buradaki **zann** kelimesini "ilim" manasına almamız gerekmez. Hatta bir kimse, "**Dâvûd** (a.s), Allah tarafından böyle bir imtihanın olabileceğini zann-ı galibi ile anladığı için, istiğfar ve inâbe (tevbe) ile meşgul olmuştur" diyebilir.

Dâvûd (a.s)'un İstiğfarının Sebebi

Ayetteki, فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ *"Bunun üzerine Rabbine istiğfar etti"* cümlesi, "**Dâvûd**, Rabbinden bağışlanmasını istedi" demektir. Bu cümle ile ilgili olarak şu iki izah yapılabilir:

1) Eğer **Dâvûd** (a.s)'dan bir hata ve günahın sâdır olduğunu söylersek, ayetteki istiğfarın bundan ötürü yapıldığını söyleriz.

2) Yok eğer bunu söyleyemiyorsak, o zaman deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) O kimseler, **Dâvûd** (a.s)'u öldürmek maksadıyla yanına girdiler. **Dâvûd** (a.s) da, çok kudretli ve kuvvetli bir padişah olduğu için, onlardan intikam almaya tam gücü olmasına ve o anda hafif bir korku duymuş olmasına rağmen, onları affedip birşey söylemeyince, bundan dolayı kendine bir "ucub" (beğenme duygusu) geldi. İşte bundan dolayı, Cenâb-ı Hakk'a istiğfar ve tevbede bulundu ve bu güzel hale yönelişinin, ancak Allah'ın buna muvaffak kılmasıyla olduğunu itiraf etti. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, onun hatırına gelen bu güzel duygu sebebiyle, ona mağfiret etti ve bağışladı.

b) Belki de **Hz. Dâvûd** (a.s), önce o girenlere eziyet etmek, cezalandırmak istedi. Daha sonra kendi kendine, "Bu, onların kötü niyetli olduklarına dair bir delil bulunmayan bir durumdur" deyip, onları bağışladı. Sonra da gönlüne gelen o ilk niyetten ötürü, Rabbinden bağışlanmasını istedi.

c) Belki de o iki kişi, hemen o anda Allah'a yönelip, **Dâvûd** (a.s)'dan tevbelerinin kabul edilmesi için, ondan kendileri namına Allah'dan bağışlanma dilemesini istediler. Bunun üzerine **Dâvûd** (a.s), Allah'dan af diledi ve yalvarıp yakararak Allah'a yöneldi. Allah Teâlâ da, **Dâvûd** (a.s)'un şefaatı ve duası sebebiyle onları bağışladı.

Bütün bu izahlar, açık ve düşünülebilecek izahlar olup, Kur'ân bu gibi şeylerle dopdoludur. Dolayısıyla ayetin lafzı, bütün bu izahlarımıza muhtemel olup, onların ileri sürdükleri ve dine uymayan o uydurma ve nahoş hikâyeyi kabul etmemiz için, ne kat'î, ne de zannî bir delil bulunmadığına göre, böylesine münker şeyleri kabule ve söylemeye sevkedecek şey nedir? Yaptığımız bu izahların doğruya daha yakın ve daha güçlü olduğunu, Cenâb-ı Hakk'ın bu kıssayı, *"Katımızda onun muhakkak bir yakınlığı ve bir akıbet güzelliği var"* diyerek bitirmiş olması da te'kid eder. Bu gibi bitirişler, ancak Allah'a hizmet ve ibadet hususunda pek çok amel sâdır olmuş olan ve Allah'ın emirlerine boyun eğme yolunda pek çok şiddetlere katlanan kimseler hakkında güzel olur. Fakat onun yukarıda bahsedilen türden bir suça ve günaha yönelen bir kimse olduğu kabul edilecek olursa, ayeti böyle sona erdirmek, onun durumuna uygun düşmez. **Melih b. Dînar** şöyle der: "Kıyamet günü, yüksek bir minber getirilir ve cennete yerleştirilir. Sonra da, Allah, "Ey **Dâvûd**, dünyada iken beni medh-ü senâ ettiğin şu tatlı ve güzel sesinle, şimdi de beni medh-ü senâ et" der." Allah en iyi bilendir. Burada şöyle birkaç bahis var:

Müteferrik Meseleler

1) فَتَّاهُ kelimesi, فَتَّاهُ ve فَتَاهُ şekillerinde okunmuştur. Bu kıraata göre, fiillerdeki tesniye elifi, o iki meleğe râcî olur.

2) Meşhur olan görüşe göre, bu istiğfarın, o koyun davası ile ilgili olmasıdır. Yine bunun **Hz. Dâvûd** (a.s)'un, ikincisinin sözünü dinlemeden, berikisi lehine hükmetmesi sebebiyle olduğu da söylenmiştir. Ama bu mümkün değildir.

3) Ayetteki, وَخَرَّ رَاكِعاً وَأَنَابَ cümlesi, sadece rükû yapıldığını gösterir. Secde ise, haberler (hadisler) ile sâbit olmuştur. Yine **Hz. Dâvûd** (a.s)'un, kırk gün şiddetli bir şekilde ağladığı da haberlerle sabit olmuştur.

4) **Şâfiî** (r.h)'ye göre, bu ayet, secde ayeti değildir. Çünkü **Şâfiî**'ye göre, bir peygamberin tevbesini haber veren bir ayet, tilavet secdesini gerektirmez.

5) **Ebû Hanîfe** (r.ah), bu ayeti, tilavet secdesinde, rükûnun secde yerine geçeceğine delil getirmiştir.

★ ★
★

Halifeliğin Manası

يَٰدَاوُۥدُ إِنَّا جَعَلْنَٰكَ خَلِيفَةً فِى ٱلْأَرْضِ فَٱحْكُم بَيْنَ ٱلنَّاسِ بِٱلْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ ٱلْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ
عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ ۚ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَضِلُّونَ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌۢ بِمَا نَسُوا۟ يَوْ
مَ ٱلْحِسَابِ ﴿٢٦﴾ وَمَا خَلَقْنَا ٱلسَّمَآءَ وَٱلْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَٰطِلًا ۚ ذَٰلِكَ ظَنُّ ٱلَّذِينَ
كَفَرُوا۟ ۚ فَوَيْلٌ لِّلَّذِينَ كَفَرُوا۟ مِنَ ٱلنَّارِ ﴿٢٧﴾ أَمْ نَجْعَلُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَعَمِلُوا۟ ٱلصَّٰلِحَٰتِ كَٱلْمُفْسِدِينَ
فِى ٱلْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ ٱلْمُتَّقِينَ كَٱلْفُجَّارِ ﴿٢٨﴾ كِتَٰبٌ أَنزَلْنَٰهُ إِلَيْكَ مُبَٰرَكٌ لِّيَدَّبَّرُوٓا۟ ءَايَٰتِهِۦ
وَلِيَتَذَكَّرَ أُو۟لُوا۟ ٱلْأَلْبَٰبِ ﴿٢٩﴾

"Ey Dâvûd, biz seni yeryüzünde bir halife yaptık. Öyleyse sen de insanlar arasında adalet ile hükmet ve hevâ-ü hevesine tâbi olma ki bu seni Allah yolundan saptırır. Çünkü Allah yolundan sapanlar, hesap gününü unuttukları için, onlara pek çetin bir azab vardır. O göğü, o yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri biz boşuna yaratmadık. Bu, o kâfirlerin (yanlış) zannıdır. Bu yüzden o kâfirler için, ateşten helâk vardır. Yoksa biz, iman edip salih ameller işleyen kimseleri, yeryüzünde fesat çıkaran kimseler gibi mi sayacağız? Yahut muttakileri, fâcirlerle bir mi tutacağız? (Bu Kur'ân), ayetlerini insanlar iyice düşünsünler ve temiz akıl sahipleri ibret alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır"

(Sâd, 26-29).

Bil ki Allah Teâlâ, bu kıssayı anlatıp, tamamlayınca, peşisıra, yeryüzü halifeliğini **Dâvûd** (a.s)'a havale ettiğini ifade ettiği ayetleri getirmiştir. Bu, bu kıssa ile ilgili o meşhur uydurma hikâyenin yanlışlığına delâlet eden en güçlü delillerdendir. Çünkü bir adamın, müslümanların kanını dökmeye gayret gösteren ve hanımlarını onlardan zorla almaya arzulu olan birisi olarak nitelendirilip, bunun hemen peşinden, Allah'ın bu kimseye yeryüzünün halifeliğini havale ettiğini söylemek, gerçekten akıl kârı olmayan bir iştir.

Dâvûd (a.s)'un Halifeliği

Hz. Dâvûd (a.s)'un halife oluşunun izahı hususunda şu iki şey söylenebilir:

a) Bu, "Biz seni Allah'a çağırma ve insanları idare etme hususunda, senden önceki peygamberlere halef kıldık..." demektir. Bu böyledir, çünkü bir adamın halifesi (halefi), onun peşinden gelip, onun yerini alan kimsedir. Bu ise, yok olması (ölmesi) düşünülebilecek kimseler için söz konusu olur. Bu manada halifesi olmak, Allah hakkında muhaldir.

b) Bu, "Biz seni, insanların mâliki ve onlar üzerinde hükmü geçen bir kimse kıldık..." demektir. İşte bu manada olmak üzere, ona, "Allah'ın halifesi" denilebilir. "Allah'ın yeryüzündeki halifeleri" ifadesi de, bu manadadır. Velhasıl bir kimsenin halife olması, hükmünün, idare ettiği insanlar üzerinde geçerli olması demektir. "Halife kılma" (yapma) lafzının hakikî manada alınması, bunun Allah hakkında olması imkânsızdır. Dolayısıyla, bu, hakikî manada alınamayacağına göre, o hakikî mananın ayrılmaz vasfını ifade etmiş olur. O ayrılmaz vasıf da, halifenin hükmünün geçerliliğidir.

İçtimaî Anlaşma

Daha sonra Allah Teâlâ, فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ *"Öyleyse sen de insanlar arasında adalet ile hükmet"* buyurmuştur. Bil ki insan, tabiatı itibarıyla medenî olarak (yani toplu halde yaşama ihtiyacı içinde) yaratılmıştır. Çünkü bir insanın işleri ancak, böyle bir sistem içinde tam olarak karşılanır. Dolayısıyla bu ziraatcı, şu değirmenci, öbürü ayakkabıcı, falanca dokumacı, öteki terzi vs. olur. Netice olarak diyebiliriz ki, herbiri kendi işini yaparak, hepsinin işlerinin toplamı ile, cemiyetin düzeni sağlanır. Böylece, insanın yaratılıştan medenî bir varlık olduğu sabit olmuş olur. Onlar, bir yerde bir araya geldiklerinde, aralarında anlaşmazlıklar ve husumetler meydana gelir. Kâdir ve muktedir bir kimsenin ise, bu husûmetleri sona erdirmesi gerekmektedir ki, bu da, herkes üzerinde hükmünü yürüten ve infâz eden sultandır, hükümdardır. İşte böylece, insanların işlerinin ancak, yönetimi bilen muktedir bir sultan sayesinde düzene gireceği hususu kesinlik kazanır. Sonra, bu yönetici ve muktedir sultanın hükmü, onun hevâsına göreyse, onun kendi dünyasının menfaatlerini talep etmesi, halk üzerinde büyük zararlara yol açar. Çünkü o halkını, kendisine fedâ etmekte ve onları, kendi menfaatlerini elde etmek için araç olarak kullanmaktadır. Bu da, âlemin harap olmasına, insanların anarşiye düşmesine yol açar. Bu ise sonunda, o hükümdarı helâk olması neticesine götürür.

Ama bu hükümdarın hüküm ve kararları, ilahî olan hak şeriata uygun olduğunda, âlemin düzeni sağlanır, en güzel bir biçimde de, hayır kapıları ardına kadar açılır. İşte *"Öyleyse sen de insanlar arasında adalet ile hükmet"* sözünden kastedilen budur. Yani, "İnsanlar arasında, adalet ile, hakka göre hükmeden birisinin bulunması mutlaka gereklidir. Böylesi kimse de, sen ol" demektir.

Daha sonra *"Ve heva'u hevesine tâbi olma ki, bu, seni Allah yolundan saptırır"* denilmiştir. Bunun tefsiri şudur: Hevâya tâbi olmak, Allah'ın yolundan sapmaya yol açar. Allah'ın yolundan sapmak ise, azâbların en kötüsünü mûcib olur. Bu da, hevâya ittikâ etmenin, çok kötü bir azâbı gerektireceği sonucunu verir.

Hevâ Yoldan Çıkarır

Birincisine, yani, kişinin hevâ ve hevesine tâbi olmasının, Allah yolundan sapmış olmayı gerektirdiği hususuna gelince, bunu şu şekilde izah edebiliriz: Kişinin hevâsı, onu maddî lezzetlere gömülmeye ve onların içine batmaya çağırır. Bunlara gömülmek ise, bakî olan sâlih ameller demek olan, ruhanî manevî mutlulukları elde etmekle meşgul olmaktan alıkor. Çünkü bu iki şey, birbirine zıt olan iki durumdur. Bunlardan birisinin artması oranında, diğeri azalır.

Yoldan Çıkmak Azaba Götürür

İkincisine, yani, Allah yolundan sapmanın, çok kötü bir azâbı gerektirdiği hususuna gelince, bu, son derece açıktır: Çünkü insan, bu maddî şeylere alabildiğine ünsiyyet eder, rûhânî, manevî halleri tamamıyla unutur da, böylece ölürse, mahbûbundan ve maşûkundan ayrılmış olur. Böylece de, ahalisi ile hiçbir ülfet ve ünsiyyeti bulunmayan bir beldeye (ahirete) girmiş olur. Ve onun, bu memleketin nûrlarını mütalâa edecek, kuvvetli bir basarı, gözü de yoktur. Böylece bu kimse, adetâ, sevgilisinden ayrılmış ve hoşlanmadığı şeylerle başbaşa kalmış olan bir kimse gibi olur. Neticede bu şahıs, pek yerinde olarak, en büyük belâ ve sıkıntılara düşmüş olur. Binâenaleyh, kişinin hevâ ve hevesine uymasının, Allah yolundan sapmış olmasını; Allah yolundan sapmasının da, o kötü azâbı mûcib olduğu sabit olmuş olur ki, işte bu, mükemmel bir biçimde yapılmış olan bir izahtır:

بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ buyruğunun manası *"Bu sapmanın ortaya çıkmasının temel sebebi, o hesap gününün unutulmasıdır. Çünkü bu kimseler, şayet o günün hesabını nazar-ı dikkate almış olsalardı, ahiret günü için azık hazırlama işinden yüz çevirmez, bu bozuk lezzetlere böylesine dalıp gitmezlerdi"* demektir.

Raşid Halifeden Ders

Mervânoğulları halifelerinden birisinin, **Ömer İbn Abdilaziz**'e, "Bize "Halife olan kimselerin aleyhine olarak kader kalemi hareket etmez ve onun aleyhine olarak, ona günah yazılmaz" şeklinde ulaşmış olan haberi sen de duydun mu?" dediği, bunun üzerine de, **Ömer İbn Abdilaziz**'in, "Ey mü'minlerin emîri, halife mi daha üstündür, yoksa peygamber mi?" deyip, daha sonra da, *"Çünkü Allah yolundan sapanlar, hesap gününü unuttukları için, onlara pek çetin bir azab vardır"* ayetini okuduğu rivayet edilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا خَلَقْنَا السَّمَآءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلاً ذٰلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِّلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ *"O göğü, o yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri biz boşuna yaratmadık. Bu, o kâfirlerin (yanlış) zannıdır. Bu yüzden o kâfirler için, ateşten helâk vardır"* (Sâd, 27) buyurmuştur ki, bu ayetin bir benzeri de, *"Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın. Sen, pâk ve münezzehsin. Bizi ateşin azâbından koru"* (Âl-i İmrân, 191) ve *"Allah gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunan şeyleri ancak gerçek bir gaye ile yaratmıştır.."* (Rum, 8) ayetleri olup, bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Ef'al İbad

Cübbaî, kulların amellerini yaratanın Allah olmadığına dair, bu ayetle istidlâl ederek şöyle der: "Çünkü, kulların amelleri, küfrü ve fıskı da içine alır ki, bunların hepsi, bâtıl şeylerdir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak, *"Göğü, yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri biz boşuna yaratmadık"* şeklinde izahta bulununca bu, kulların amellerini yaratanın Allah olmadığına delâlet eder ki, bunun bir benzeri de, *"Gökleri, yeri ve aralarındaki şeyleri biz, ancak gerçek bir gaye ile yarattık..."* (Hicr, 85) ayetidir. Cebriyye'ye[8] göre ise, Cenâb-ı Hak, küfretsin diye kâfiri yaratmıştır. Halbuki küfür, bâtıldır. O halde bu demektir ki, Allah, bâtılı yaratmıştır. Daha sonra Cenâb-ı Hak bu hususu, *"Bu, o kâfirlerin (yanlış) zannıdır"* diyerek pekiştirmiştir ki bu, "Bu sözü söyleyen herkes kâfirdir" demek olup, bu da, Cebriyye mezhebinin, küfrün bizzat kendisi olduğu hususunda sarîh bir ifadedir."

Ehl-i sünnet alimlerimiz ise, bu ayet ile, kulların amellerini yaratanın Allah olduğuna dair istidlâlde bulunarak şöyle demişlerdir: "Bu ayet, Allah Teâlâ'nın, göklerle yer arasında bulunan her şeyin yaratıcısı olduğuna delâlet etmektedir. Kulların amelleri de, göklerle yer arasında bulunanlar cümlesindendir. Dolayısıyla Allah'ın, bunların da yaratıcısı olması gerekir."

İKİNCİ MESELE
Ayetin Haşre Delaleti

Bu ayet, haşr, neşr ve kıyametin vâkî olacağına ve doğruluğuna delâlet etmektedir. Bu böyledir, zirâ Allah Teâlâ, mahlûkatı bu alemde yaratmıştır. Bu durumda O'nun bunları ya zarar vermek, yahut fayda vermek için yarattığı; veyahut da, ne fayda ne de zarar amacıyla yaratmış olduğu söylenebilir. Birincisi bâtıldır; çünkü bu, rahîm ve kerîm olan Allah'a uygun düşmez. Üçüncü ihtimal de batıldır; çünkü, bu durum, onlar yok iken de mevcuttu. Öyleyse, geriye ancak "O, onları, fayda sağlamak için yaratmıştır" denilmesi kalmaktadır.

Şimdi biz diyoruz ki, bu fayda verme işi, ya dünya ya da ahiret hayatında meydana gelir. Birincisi bâtıldır, çünkü dünyanın faydaları az, zararları ise çoktur. Ancak bir menfaatten dolayı, pekçok zararı üstlenmek ise, hikmete uygun düşmez. Bu kısım da bâtıl olunca, bu dünya hayatından sonra, diğer bir dünyanın mevcûdiyeti konusunda hüküm vermek sâbit olur ki, bu da, haşrin, neşrin ve kıyametin mevcûdiyetini kabul etmek demektir.

Bil ki, bu delîl, pekçok yönden izah etmek mümkün olup, biz bunları, Yûnûs Sûresi'nin başında iyice özetledik. Binâenaleyh, bunları tekrarlamaya gerek yoktur. Böylece bahsettiklerimizle, Allah Teâlâ'nın, "Gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri bâtıl, boş yere yaratmadığı" sabit olmuş olur. Bu ikisinin yaratılışları bâtıl olmayınca da, haşrin ve neşrin olacağını söylemek gerekir. Yine, haşrin ve neşrin olacağını kabul etmeyen kimse, Allah'ın, gökleri ve yeri yaratmasındaki hikmeti hususunda şüphe etmiş olur ki, *"Bu, o kâfirlerin (yanlış) zannıdır. Bu yüzden o kâfirler için, ateşten helâk vardır"* ayetinden maksad da budur.

---

8) Cübbâî, Ehl-i Sünneti kastediyor (ç.).

Cenâb-ı Hak, haşri ve neşri inkâr etmenin, Allah'ın, gökleri ve yeri yaratmasındaki hikmet hususunda şüphe etmemeyi gerektirdiğini kısaca beyan edip açıklayınca, bunu tafsilatlı bir biçimde ele almak üzere: أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ *"Yoksa biz, iman edip salih ameller işleyenleri yeryüzünde fesat çıkaranlar gibi mi sayacağız? Yahut müttakileri fâcirlerle bir mi tutacağız?"* (Sad, 28) buyurmuştur. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Biz dünyada, Allah'a itaat edip, O'na isyandan sakınan kimselerin fakirlik, müzmin hastalık, kötürümlük ve çeşitli belâların içine düştüğünü; kâfir ve fâsık kimselerin ise, alabildiğine nimet ve rahatlıklar içinde bulunduklarını görmekteyiz. Binâenaleyh, haşr, neşr ve kıyamet olmasaydı, bu durumda, itaat eden kimsenin hali, isyân edeninkinden daha düşük olurdu ki, bu, hakîm ve rahîm olan Allah'ın hikmetine uygun düşmez. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın hikmetini zedeleyeceğine göre, haşrı ve neşri kabul etmemenin, Allah'ın hikmetini inkâr etmiş olmayı gerektireceği kesinleşir.

Kur'ân'ı Düşünme Görevi

Daha sonra Cenâb-ı Hak كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ *"(Bu Kur'ân), ayetlerini insanlar iyice düşünsünler ve öz akıl sahipleri ibret alsınlar diye, sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır"* buyurmuştur ki, bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Mu'tezile şöyle demektedir: "Bu ayet, Allah Teâlâ'nın, Kur'ân'ı ancak, hayır (iyilik), rahmet ve hidayet için indirdiğine delâlet etmektedir. Bu ise, şu iki şeyi ifâde eder:

1) Allah'ın fiilleri, maslahatları gözetme şartına bağlıdır.

2) Allah, herkesin iman etmesini, iyiliğini (hayrını) ve taatta bulunmasını ister. Halbuki, "Allah, kâfirin küfrünü irâde etmiş, dilemiştir" diyenlerin sözü böyle değildir."

İKİNCİ MESELE

Ayetlerarası Münasebet

Bu, ayetlerin birbiriyle olan münasebeti hususundadır. Buna göre biz diyoruz ki: Birisi şöyle bir soru sorabilir: Allah Teâlâ, bu sûrenin başında, kâfirlerden alaycı olan kimselerin; öldükten sonra dirilme ile Kıyameti inkâr etme hususunda, alabildiğince ileri gittiklerini ve *"Ey Rabbimiz, hesap gününden evvel bizim amel defterimizi acele ver"* (Sâd, 16) dediklerini nakletmiştir. Allah Teâlâ, onların böyle söylediklerini nakledince, bunun cevâbını vermemiş, tam aksine, *"Onlar ne derlerse sabret. Kulumuz Dâvûd'u hatırla"* (Sâd, 17) demiştir. Halbuki, Kıyametin hak oluşu ile, **Dâvûd** (a.s)'dan bahsetme arasında bir münasebetin olmadığı malûm olur. Derken, Cenâb-ı Hak, **Dâvûd** (a.s) kıssasını açıklamaya geniş yer vermiş, bu kıssanın akabinde de, *"Göğü, yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri"* ifadesini getirmiştir. Allah'ın hikmetini isbat etmenin, **Dâvûd** (a.s) kıssasıyla bir münasebeti olmadığı da malûmdur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, gökleri ve yeri yaratmasında hikmet bulunduğundan bahsedip, haşir ve neşrin hak olduğu meselesinin isbatını da buna dayayınca, bundan sonra, Kur'ân'ın şerefli, üstün, faydası ve hayrı çok bir kitap olduğunu belirten beyana yer vermiştir. Halbuki, bu kısmın da, önceki sözlerle ilgisi olmadığı meydandadır.

Durum böyle olunca, bu bölümler birbirleriyle alâkası olmayan, birbirinden uzak birtakım bölüm ve fasıllar olmuş olur. Durum böyle olunca, burada bu noktada Kur'ân-ı kıymetli ve şerefli bir kitap olarak nitelemek nasıl yerinde olur? İşte sorunun tamamı bundan ibarettir. Buna cevap vererek şöyle deriz:

Hukemâ şöyle demiştir: Bir kimse, câhil, ısrarlı, mutaassıp bir kimse ile karşı karşıya gelir ve bu kimsenin, o taassup ve ısrarına iyice daldığını görürse, bu kimsenin, o mesele ile ilgili olan sözünü yarıda kesmesi gerekir. Çünkü, bu kimse her ne zaman, o meseleyi daha çok izah etmek isterse, karşı tarafın, o meseleyi kabul hususunda duyacağı nefret de o nisbette fazlalaşır. Binâenaleyh, bu durumda uygulanacak metod, o meseleyle ilgili sözü burada kesmek ve o birinci meseleden tamamen uzak, yeni bir söze geçmek ve bu sözü, o mutaassıp kimseye, birinci meseleyi unutturacak bir biçimde uzatmaktır. Karşı tarafın zihni, bu yeni mesele ile meşgul olup, birinci meseleyi unuttuğunda, beri taraf, söz esnasında, bu yeni mesele içinde, birinci mesele ve matlûba uygun mukaddimeler sokar. Çünkü, bu mutaassıp kimse, bu esnada bu mukaddimeyi kabul edecektir. O bunu kabul edince de, beri taraf, o ilk meseleyi isbat hususunda bu uygun mukaddimeye tutunur. Böylece, o mutaassıp karşı taraf, susturulmuş ve yenilmiş olur.

Bunu iyice kavradığına göre, şimdi biz diyoruz ki: Kâfirler, haşri, neşri ve Kıyameti inkâr hususunda istihzâvârî, *"Ey Rabbimiz, hesap gününden evvel bizim amel defterimizi acele ver"* (Sâd, 16) deme noktasına gelince, Cenâb-ı Hak, "Ey Muhammed, bu meseledeki sözü burada kes ve bu meseleden tamamen uzak olan başka bir söze başla, geç" demiştir ki, işte bu başka söz de Dâvûd (a.s) kıssasıdır. Çünkü, bu kıssanın haşr ve neşir meselesiyle alâkası olmadığı malumdur. Cenâb-ı Hak bu kıssayı genişçe açıklayıp, kıssanın sonunda da, *"Ey Dâvûd, biz seni yeryüzünde bir halife yaptık. Öyleyse sen de insanlar arasında adalet ile hükmet"* (Sâd, 26) buyurmuştur. Bu sözü duyan herkes, "Ne güzel yaptı! Çünkü ona, adalet ile hükmetmesini emretti" diyecektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak sanki, "Ben sana, sadece hakkı emretmedim. Tam aksine, ben alemlerin Rabbi olmamın yanısıra, bir de, ancak adalet ile iş yaparım ve bâtıl ile hükmetmem!" demiştir. İşte bu noktada da, karşı taraf yine, "Ne güzel yaptı! Çünkü, ancak hak ile hükmettî!" diyecektir. Binâenaleyh, bu noktada (karşı tarafa) "Allah'ın hükmünün, bâtıl ile değil, adalet ile olması gerektiğini kabul ettiğine göre, senin, haşr ve neşrin vâki olacağını da kabul etmen gerekir. Çünkü, şayet böyle olmasa, o zaman, hayırlara kendisini ulaştırma hususunda kâfirin müslümana tercih edilmiş olması gerekirdi ki, işte bu durum hikmetin zıddı ve bâtılın da tâ kendisi olurdu" denilir. Binâenaleyh, işte bu güzel ve ince metodla Cenâb-ı Hak, karşı tarafın, kendisinden kurtulması mümkün olmayacak bir biçimde, haşri ve neşri inkâr edenlere karşı, kesin bir ilzâm ve susturmayı murad etmiştir. Böylece, Kıyameti inkâr hususunda, onunla istihzâ etme derecesine çıkan bu karşı tarafı işte bu yolla susturulmuş ve ilzam edilmiş olur. Cenâb-ı Hak, "Kur'ân'da, ilzâm etme hususunda işte bu ince metoddan bahsedince, pek yerinde olarak, Kur'ân'ı mükemmel ve üstün olarak tavsif ederek, *"indirdiğimiz mübarek bir kitap"*

buyurmuştur. Çünkü düşünmeyen, tefekkür etmeyen ve ilahî muvaffakiyet kendisinin yardımına koşmayan kimseler, bu büyük Kur'ân'ın yüce sırlarına vakıf olamaz. Zira Kur'ân, gerçekte, ayetler arasındaki tertibin en mükemmelini ihtiva etmişken, o, işin zâhirine bakarak, Kur'ân'da bir sıranın bulunmadığını iddia etmektedir. Bu ayetlerin tefsiri hususunda kafamızda mevcut olan şeylerin tamamı bundan ibarettir. Muvaffakıyet Allah'dandır.

Süleyman (a.s) ve Atlar

وَوَهَبْنَا لِدَاوُۥدَ سُلَيْمَٰنَ ۚ نِعْمَ ٱلْعَبْدُ ۖ إِنَّهُۥٓ أَوَّابٌ ﴿٣٠﴾ إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِٱلْعَشِىِّ ٱلصَّٰفِنَٰتُ ٱلْجِيَادُ ﴿٣١﴾
فَقَالَ إِنِّىٓ أَحْبَبْتُ حُبَّ ٱلْخَيْرِ عَن ذِكْرِ رَبِّى ۖ حَتَّىٰ تَوَارَتْ بِٱلْحِجَابِ ﴿٣٢﴾ رُدُّوهَا عَلَىَّ ۖ
فَطَفِقَ مَسْحًۢا بِٱلسُّوقِ وَٱلْأَعْنَاقِ ﴿٣٣﴾

"Biz Dâvûd'a, (oğlu) Süleyman'ı ihsan ettik. O, ne güzel kuldu. Çünkü o, dâima Allah'a rücû ederdi. Hani ona öğleden sonra, bir ayağını tırnağı üzerine dikip, üç ayağı üzerinde duran süratlı koşu atları gösterilmişti de, "Gerçekten ben, mal sevgisine Rabbimi zikretmek için düştüm" demişti. Nihayet bu atlar, perdenin arkasına gizlenmişlerdi. "Onları bana getirin" (dedi) ve hemen ayakları ile boyunlarını okşamaya başladı"

(Sâd, 30-33).

Bil ki bu, ikinci kıssadır.

Övülen Kulun Kim Olduğu?

Ayetteki, نِعْمَ الْعَبْدُ *"O, ne güzel kul!"* ifâdesiyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Diyoruz ki burada mahsûs bil-medh (övülen şahıs), mahzûftur. Bunun **Süleyman** (a.s) veya **Dâvûd** (a.s) olduğu ileri sürülmüştür. Birincisi daha uygundur. Çünkü **Hz. Süleyman** (a.s) bahsi geçen iki zattan, bu ifadeye daha yakın olarak zikredilmiş olandır. Bir de, bu ifadenin peşinden Cenâb-ı Hak, *"O, daima Allah'a rücû ederdi"* buyurmuştur. Bununla, **Dâvûd** (a.s)'un kasdedilmiş olması mümkün değildir. Zira bu manada **Hz. Dâvûd** (a.s) daha önceki ayetlerde tavsif edilerek, *"Çünkü o, dâima (Allah'a) rücû eden (evvâb) bir zat"* (Sâd, 17) buyurulmuştur. Eğer biz, tefsir ettiğimiz ayetteki **"evvab"**ın da, **Dâvûd** (a.s)'ın sıfatı olduğunu söyleyecek olursak, bir tekrar söz konusu olur. Fakat bunun, **Hz. Süleyman** (a.s)ın sıfatı olduğunu söylersek, o zaman, fazîletteki kemâl sıfatları açısından, oğlunun, babasına benzemiş olması gerekir. Dolayısıyla bu daha uygun olur.

İkinci Bahis: Allah Teâlâ, *"O, ne güzel kul"* buyurmuş, sonra da, *"Çünkü o, dâima Allah'a rücû ederdi"* demiştir. Bu ikinci cümle, birincisinin illeti (sebebi-izahı) gibidir. Binâenaleyh bu, onun ancak çokça dönen **(evvâb)** olmasından ötürü, güzel kul olduğunu gösterir. Böylece de, çoğu vakitlerinde ve işlerinde, Allah'a çokça

başvuran herkesin, "güzel bir kul" olarak tavsif edilmesi gerekir. İşte bu şüphe olmayan gerçeğin tâ kendisidir. Zira insanın mükemmeliliği, zâtı gereği, hakkı tanımada; kendisiyle amel etmek için de, hayrı bilmede yatmaktadır. Bilgilerin en önemlisi ve birincisi mârifetullahtır. Taatların en önemlisi ve başı da, iyi ve güzel şeylerin ancak Allah'ın yardımıyla tam ve mükemmel olacağını itiraf etmektir. Böyle düşünen kimse, Allah'a çokça rücû eder, başvurur. Böylece de "**evvâb**" olmuş olur. Dolayısıyla "**evvâb**" olan herkesin, "güzel bir kul" olması gerektiği sâbit olmuş olur.

Cenâb-ı Hakk'ın ...اِذْعُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ *"Hani ona öğleden sonra süratli koşu atları gösterilmişti..."* ayeti ile ilgili olarak şu izahlar yapılabilir:

a) İfâdenin takdiri, ...نِعْمَ الْعَبْدُ اِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ *"Onun amelleri şöyle şöyle olduğu zaman, o ne güzel bir kuldu"* şeklindedir.

b) Bu ifade, yeni bir cümle olup, ...اُذْكُرْ اِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ "Ey Muhammed, ona bu atlar arzedildiği zamanki halini düşün" takdirindedir. " **'Aşiyy**", ikindiden akşama kadar olan zaman dilimidir. Kendilerine bakıp, durumlarını görsün diye, **Hz. Süleyman** (a.s)'a bu zamanda, atlar sunulmuştur. **Sâfinâtü'l-ciyâd** deyimi ile atlar kastedilmiştir. Bu atlar, iki sıfatla nitelenmiştir:

1) **Sâfinât** olarak.. **Sıhah** müellifi **(Cevherî)** şöyle der: **Sâfin**, ayaklarını biraraya getiren demektir. Nitekim hadiste de, كُنَّا اِذَا صَلَّيْنَا خَلْفَهُ فَرَفَعَ رَأْسَهُ مِنَ الرُّكُوعِ قُمْنَا صُفُوناً *"Biz (ashab), Hz. Peygamber (s.a.s)'in arkasında namaz kıldığımızda, o başını rükûdan kaldırınca, biz "sufûn" olarak, yani ayaklarımızı birleştirmiş olarak kalkardık"*[9] denilmiştir. Ben derim ki: Her iki durumda da, "**sufûn**", atın faziletine delâlet eden bir sıfattır.

2) "**Ciyâd**" olarak... **Müberred** şöyle der: **Ciyâd, cevâdın** çoğulu olup, hızlı koşan manasınadır. Nitekim insanlardan, cömert olanlar **(cevâd'lar)** da, mallarını hızlı bir şekilde verip harcarlar. Binâenaleyh ayetin maksadı, o atların, dururlarken de, hareket ederlerken de mükemmel ve kaliteli olduklarını anlatmaktır. Onlar dururken, "**sâfinât**" olarak, hareket halinde iken de, "**ciyâd**" olarak nitelenmişlerdir. Yani, "Onlar durduklarında, en güzel bir biçimde sakin olarak dururlar. Hareket ettiklerinde de, hızlıca giderler. Dolayısıyla bazan istersin ona yetişirsin, ama bazan istediğin halde, ona yetişemezsin.

Fanî Varlıklara İlgi

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, فَقَالَ اِنِّي اَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي *"Gerçekten ben mal sevgisine Rabbimi zikretmek için düştüm" demişti"* buyurmuştur. Bu lafızların tefsiri hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) Ayetteki, اَحْبَبْتُ fiili, عَنْ harf-i cerri ile müteaddi olan bir fiil manasını taşımaktadır ve "Ben mal sevgisini Rabbimin zikrinin yerine geçirdim (...اَثَبْتُ عَنْ)" takdirindedir.

2) Bu fiil, اَلْزَمْتُ "lüzumlu kıldım" manasındadır. Yani, "Bunun, Rabbimin zikrinden, kitabı olan Tevrat'tan lüzumlu olduğunu öğrendim" demektir. Çünkü at beslemek Kur'ân'da övülüp, tavsiye edildiği gibi, Tevrat'ta da övülmüştür.

9) Hadisin kaynağını bulamadık (ç.).

3) İnsan bazan bir şeyi sever. Ama aslında onu sevmemesi gerekir. Meselâ, hasta birisinin, hastalığını artıracak şeyi arzu etmesi ve bir babanın, kötü evladını sevmesi gibi. Fakat birşeyi seven ve onu sevmeyi seven kimse, sevginin doruğunda olmuş olur. Buna göre ayetteki bu ifade, أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْلِ لِهَذِهِ "atları sevmemi sevdim" manasınadır.

4) Daha sonra o, عَنْ ذِكْرِ رَبِّي *"Rabbimin zikrinden..."* demiştir. Bu "ileri derecedeki bu sevgi, şehvetten ve hevâ-ü hevesten kaynaklanmayıp, ancak Allah'ın zikrinden ve emrinden kaynaklanmıştır" demektir. Yapılan izahların en güzeli budur.

Zamirlerin Mercii

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, حَتَّىٰ تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ رُدُّوهَا عَلَيَّ *"Nihayet bu atlar perdenin arkasına gizlenmişlerdi."Onları bana getirin" dedi"* buyurmuştur. Derim ki, hem تَوَارَتْ hem رُدُّوهَا kelimelerindeki zamirlerin, güneşe râcî olması muhtemeldir. Çünkü güneşle ilgili olan bir şeyden bahsedilmiştir. Bu da ayetteki **aşiyy** *"öğleden sonra"* kelimesidir. Yine bu iki zamirin, o atlara râcî olması da muhtemeldir. Birinci zamirin güneşle, ikincisinin atlarla ilgili olması muhtemel olması gibi, bunun tersinin olması da ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla bütün bunlar, artık daha fazlası bulunmayan iki ihtimaldir:

1) Her iki zamirin de, atlara râcî olması ihtimaline göre, Cenâb-ı Hak sanki, *"O atlar perdenin arkasına gizlenince, "onları bana getirin" dedi"* buyurmuştur.

2) Her iki zamirin de güneşe râcî olması ihtimaline göre, "Güneş perdelenince "Onu bana getirin" (yeniden doğdurun)" dedi" manasında olur. Rivayet olunduğuna göre, **Hz. Süleyman** (a.s) atlarla meşgul olduğu için, ikindi namazını kaçırmış ve Allah'dan, güneşi geri döndürmesini istemiştir. O halde, ayetteki, *"Onu bana getirin"* ifadesi, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın güneşin geri getirilmesini istemesine bir işarettir.

Merciin "Güneş" Olmayacağı

Bence bu ihtimal çok uzak olup, bunun delilleri şunlardır:

a) **Sâffınât** (atlar), ayette açık olarak zikredilmiştir. Güneş ise bu ayette zikredilmemiştir. Zamirin, açıkça belirtilen birşeye râcî olması, mukadder birşeye râcî olmasından daha evlâdır.

b) O, *"Gerçekten ben, mal sevgisine Rabbimi zikretmek için düştüm" demişti. Nihayet bu atlar perdenin arkasına gizlenmişlerdi."* Bu ayetin zâhiri, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın böyle söylediğine ve bu kelimeleri atlar perdenin arkasında gizlenınceye kadar tekrar ettiğine delâlet eder. Binâenaleyh "Bununla, "O atlar perde gerisinde kaybolmuştur" manası kastedilmiştir" dersek, o zaman mana, "Gözü, o atlara, atlar hareket ettiğinde ilişti̇ğinde, bu sözü söyledi ve onlar gözden kayboluncaya kadar tekrarladı" şeklinde olur ki, bu uygun bir manadır. Ama bu ifade ile "Güneş perdelenınceye, gözden kayboluncaya kadar" manasının kastedildiğini söylersek, ayet, "O bu sözleri, ikindiden akşama kadar tekrar edip durdu" manasında olur ki bu son derece uzak bir ihtimaldir.

c) تَوَارَتْ fiilindeki zamirin (failin), güneş olduğunu söyler ve bu lafızları, Hz. Süleyman (a.s)'ın, ikindi namazını kaçırdığı manasına alırsak, bu, onun, *"Gerçekten ben, mal sevgisine Rabbimi zikretmek için düştüm"* şeklindeki sözüne ters düşer. Çünkü bu sevgi, eğer Allah'ın zikrinden kaynaklanmış ise, Süleyman (a.s), ne namazını unutabilir, ne de Allah'ın zikrini bırakabilirdi.

d) Hz. Süleyman (a.s)'ın, güneş batıncaya, böylece de ikindi namazını kaçırıncaya kadar, o atlarla meşgul olmakla kalakaldığı farzedilse, bu iş büyük bir günah ve ileri derecede bir suç olur. Dolayısıyla bu duruma uygun düşen, tevbeyi ortaya koymak için, alabildiğine yalvarıp yakarması ve alabildiğine ağlayıp sızlaması idi. Fakat onun, hiç aldırmadan, âlemlerin Rabbine saygı duymadan, bu büyük suçun peşinden, hertürlü edebten uzak bir şekilde, *"Onları bana getirin"* demesi, hayır ve güzellikten tamamen uzak kimselerden bile çıkacak bir söz değildir. Dolayısıyla böylesi bir işin, o ma'sûm peygambere isnadı nasıl câiz olabilir?

e) Felekleri ve yıldızları hareket ettirebilen Allah Teâlâ'dır. Binâenaleyh Hz. Süleyman'ın "onları bana getir" demesi ve "getiriniz" dememesi gerekir. Eğer muhalifler Hz. Süleyman (a.s), muhatabın büyüklüğüne dikkat çekmek için cemî sigası kullanmıştır" derlerse, biz deriz ki: "Onları getirin" cümlesi, hakâretin en büyüğünü ihsâs ettiren bir lafızdır. Binâenaleyh bu lafızla, onun Cenâb-ı Hakk'a hakkıyla ta'zim ettiği nasıl söylenebilir?

f) Güneş şayet battıktan sonra geri dönmüş olsaydı, bütün dünyadakilerce müşâhede edilirdi. Eğer böyle olmuş olsaydı, o zaman bu hâdiseyi anlatmaya sevkeden bolca sebep olmuş olurdu. Böyle birşeyi hiç kimse söylemediğine göre, bu mananın yanlışlığını anlıyoruz.

g) Allah Teâlâ, *"Hani ona öğleden sonra,o süratli koşu atları gösterilmiştir"* buyurmuş, bunun peşinden de, *"Nihayet bu atlar perdenin arkasına gizlenmişlerdi"* demiştir. Zamiri, bahsedilen iki şeyden en yakın olana râcî kılmak daha evlâdır. Bahsedilen iki şeyin en yakını ise, *"O atlar"*dır. Aşiyy *"öğleden sonra, akşamüstü"* ifadesi ise, bu iki şeyden, zamire daha uzak olanıdır. Şu halde zamirin, atlara râcî olması daha evlâdır. Böylece, bu anlattıklarımızla, ayetteki, حَتّٰى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ ifadesini güneşin batışına; رُدُّوهَا عَلَيَّ ifadesini de, Hz. Süleyman (a.s)'ın, Cenâb-ı Hak'tan, batmış güneşi yeniden doğdurmasını istemesi manasına hamletmenin bu ifadeler arasındaki münasebetten alabildiğine uzak bir söz olduğu sâbit olmuş olur.

Atları Okşama

فَطَفِقَ مَسْحاً بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ *"Süleyman (a.s), atların ayaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı"* demektir. Ekseri âlimler ise bunun, "O, o atların ayaklarını ve boyunlarını kılıçla meshetti, yani kesti" manasında olduğunu söyleyerek şöyle demişlerdir: "Hz. Süleyman (a.s) o atlara bakmakla oyalandığı için, ikindi namazını kaçırınca, o atların tekrar getirilmesini isteyip, Allah'a yaklaşmak (kurban) maksadıyla, onların boyunlarını ve ayaklarını kesti." Bence bu da uzak bir izahtır.

Atları Kesmedi

Bunun akıldan uzak oluşunun delilleri şunlardır:

1) Eğer bu ifade, "O onları kesti" manasında olsaydı, o zaman, *"Başlarını meshedin"* (Maide, 6) ayetindeki "mesh" de, kesme manasına olurdu ki, bu hiç kimsenin söylemediği birşeydir. "Kılıçla onun başını meshetti" ifadesi kullanılsa bile, bundan o kimsenin boynunun vurulduğu manası anlaşılır. Fakat eğer, "kılıç" lafzı yer almazsa, o zaman "mesh"den, kesinlikle kesmek ve vurmak manası anlaşılmaz.

2) Bu görüşte olanlar, **Süleyman** (a.s)'ın, dinen mezmûm olan şu pek çok fiili yapmış olacağı konusunda müttefiktirler:

a) Namazı terk (geciktirme).

b) Namazını unutacak kadar dünya sevgisinin ona hakim olması... Hz. Peygamber (s.a.s) حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيْئَةٍ *"Dünya sevgisi, her hatanın başıdır"*[10] buyurmuştur.

c) **Hz. Süleyman** (a.s)'ın, bu büyük günahı işledikten sonra bir tevbe ve rücû etmemesi...

d) Âlemlerin Rabbine, *"Onları bana getirin..."* diye hitab etme cür'eti. Bu ise, akıllı bir kimsenin ancak değersiz hizmetcisine hitaben söyleyebileceği bir sözdür.

e) O, bütün bu günahların yanısıra, atları bacaklarından ve boyunlarından kesmiş olmaktadır. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s)'in, yemek için olmaları durumu hariç, hayvanları öldürmeyi nehyettiği rivayet edilmiştir. Binâenaleyh bütün bunlar, Kur'ân'ın lafzı, bunlardan hiçbirini delalet etmediği halde, bu kimselerin **Hz. Süleyman** (a.s)'a isnad etmiş oldukları büyük günah çeşitleridir.

f) Bu kıssaları, Cenâb-ı Hak, *"(Şöyle) dediler: "Ey Rabbimiz hesap gününden evvel, bizim amel defterimizi acele ver"* (Sâd, 16) ayetinin peşinden zikretmiştir. Kâfirler, akılsızlık ve beyinsizlik hususunda, işte bu sözü söyleyecek noktaya gelince, Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, *"Ey Muhammed, onların beyinsizliklerine sabret ve kulumuz Dâvûd'un halini an (düşün)"* deyip, bunun peşinden, **Hz. Dâvûd** (a.s)'un kıssasını, daha sonra da, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın kıssasını ele almıştır ki, buna göre kelamın takdiri, Allah Teâlâ'nın, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, *"Ey Muhammed, onların dedîklerine sabret, aldırma ve kulumuz Süleyman'ı da hatırla"* şeklinde olur. böylesi bir söz ise, ancak **Süleyman** (a.s)'ın bu kıssada üstün ve faziletli işler yaptığını, güzel ahlâk örnekleri verdiğini, Allah'a taat hususunda sabr-u sebât gösterdiğini, şehevî şeylere iltifat etmediğini söylememiz halinde uygun düşer. Ama eğer **Süleyman** (a.s) kıssasında, bu ayetlerde kastedilen şeyin, onun büyük günahlara yeltenmesi ve işlemesi olmuş olsaydı, bu kıssa buraya uygun düşmezdi. Böylece Allah'ın kitabının, bu bozuk görüşleri reddedip, onların fasid ve yanlış oldukları çağrısında bulunduğu sabit olmuş olur.

Şu halde, hakka, Kur'ân'ın lafızlarına ve doğruya uygun olan tefsir, şöyle dememizdir: "**Hz. Muhammed** (s.a.s)'in dininde olduğu gibi, onların dininde de, at beslemek, **Hz. Süleyman** (a.s) için mendubtu. **Süleyman** (a.s), savaşma ihtiyacı hissetti, tahtına oturup, atların getirilip, idman ettirilmesini emretti ve "Ben Bu atları, dünyadan ve nefsimin hoşlanışından ötürü değil, ancak Allah'ın emrinden ve O'nun

10) Keşfül-Hafa, 1/344.

dinini güçlendirmeden ötürü seviyorum" dedi ki, işte *"Rabbimin zikrinden..."* ifadesinden kastedilen budur. **Hz. Süleyman** (a.s) sonra, o atların koşturulmasını, hareket ettirilmesini, perde ile örtülünceye kadar, yani gözden kayboluncaya kadar koşturulmasını emretti. Daha sonra da atları eğiten seyislere, o atları kendine getirmelerini emretti. Atlar getirilince de, onların bacaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı.

Atları Okşamadan Maksad

Bu sıvazlamadan maksadı şunlardı:

a) Atlar, düşmanı savuşturmada en büyük yardımcılar oldukları için, onların kıymetli oluşlarını göstermek.

b) **Hz. Süleyman** (a.s) bu hareketiyle, idaresini ve mülkünü koruma hususunda, işlerin çoğunu bizzat kendisinin yapabileceği derecelere indiğini göstermek istemiştir.

c) **Hz. Süleyman** (a.s), atların durumlarını, hastalıklarını ve kusurlarını en iyi bilenlerdendi. Böylece onlarda hastalık emâreleri bulunup bulunmadığını anlamak için, onları böylece denedi ve bacakları ile boyunlarını sıvazladı.

Râzî'nin, Farklı Tefsirini İzahı

Yaptığımız bu tefsir, Kur'ân'ın (bu ayetlerin) lafızlarına tıpatıp uygun düşen bir tefsirdir. Böylece dinen câiz ve uygun olmayan şeylerden hiçbirini, **Hz. Süleyman** (a.s)'a mal etmemiş oluruz. Ben, insanların (âlimlerin), aklın ve naklin kabul etmediği ve delili olmak şöyle dursun, isbatı için bir şüphe bile bulunmadığı halde, böyle zayıf izahları nasıl kabul edebildiklerine çok şaşıyorum. Eğer, "Alimlerin çoğu, ayeti bu şekilde tefsir etmişlerdir. Dolayısıyla sen onlar hakkında ne diyebilirsin?" denilirse, biz deriz ki: Burada bizim için şu iki makam söz konusudur:

Birinci Makam: Ayetin lafızlarının, o âlimlerin ileri sürdükleri bu izahlardan hiçbirine delâlet etmediğini iddiâ ederiz. Elhamdülillah ki bunun, bizim söylediğimiz manada olduğu da ortaya çıkmıştır. Bunun netliği ve berraklığı hususunda hiç kimse şüphe edemez.

İkinci Makam: "Ayetin lafzının, bu görüşlerden hiçbirine delâlet etmediğini farzedelim. Fakat bunlar, o âlimlerin görüşleridir. Peki, senin bu hususta sözün ne olabilir?" denebilir. Bizim buna karşı cevabımız şudur: Pek çok delil, peygamberlerin "ismet" sahibi (yani masum, günahtan uzak) olduklarına delâlet eder ve hiçbir delil, bu hikayelerin doğruluğuna delâlet etmemektedir. Halbuki âhad rivayetler, çok kuvvetli delillere muâraza edemezler (karşı delil olamazlar). Binâenaleyh kendilerine iltifat edilmeyen, sözleri muteber olmayan kimselerden nakledilen bu hikâyelerin durumunun nice olacağını var sen düşün. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Süleyman (a.s)'a Yapılan İhsanlar

وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمٰنَ وَأَلْقَيْنَا عَلٰى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ ﴿٣٤﴾ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي
مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ ﴿٣٥﴾ فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ أَصَابَ
﴿٣٦﴾ وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَغَوَّاصٍ ﴿٣٧﴾ وَآخَرِينَ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ ﴿٣٨﴾ هٰذَا عَطَاؤُنَا
فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٣٩﴾ وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى وَحُسْنَ مَآبٍ ﴿٤٠﴾

"Andolsun biz, Süleyman'ı imtihan da ettik ve tahtının üstüne bir cesed bırakıverdik. Sonra o, yine (Allah'a) rücû etti ve dedi ki: "Ya Rabbi, affet beni, bana öyle bir mülk ver ki, o benden başka hiçbir kimseye müyesser olmasın. Şüphesiz bütün muradları ihsan eden sensin sen!" Bunun üzerine biz de, ona rüzgârı musahhar ettik. Bu (rüzgâr), onun emriyle, onun dilediği yere, yumuşacık akar giderdi. Şeytanları (onlardan) her binâ ustasını ve her dalgıcı, (yine onlardan) zincirlerle bağlanmış olan diğerlerini de (Onun emrine râm ettik ve dedik ki): "Bu, bizim bir bağışımızdır. Artık (dilediğine) hesapsız ver, yahut tut (kıs). Şüphe yok ki katımızda, onun mutlak bir yakınlığı ve ulaşacağı güzel bir yer var"

(Sâd, 34-40).

Onun İmtihanına Dair Asılsız Hikâyeler

Bil ki bu ayet, **Süleyman (a.s)** ile ilgili ikinci bir hâdiseyi anlatmaktadır. Alimler ayetteki, *"Andolsun biz, Süleyman'ı imtihan da ettik"* ifadesinden ne kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta hem hikâyeci ve nakilcilerin, hem de ehl-i ilmin ve araştırmacıların ayrı ayrı görüşleri vardır: Hikâyecilerin görüşlerine gelince, onlar bu hususta şu hikâyeleri nakletmişlerdir:

1) **Hz. Süleyman (a.s)**'a, bir adada bulunan bir şehrin haberi ulaşır. Böylece o, ordusuyla birlikte, rüzgâra binerek oraya çıkar. O şehri alıp, kralını öldürür. Bu arada, insanların en güzel yüzlüsü olan, **Cerâde** ismindeki, kral kızını da ele geçirir ve onu kendisine ayırır. Bu kız müslüman olur. **Süleyman (a.s)** onu sever. Ama kız, hep babası için ağlar. Bunun üzerine, **Hz. Süleyman (a.s)** bir cine emir verir ve o kız için babası şeklinde bir heykel yaptırtır. Heykele kızın babasının elbiselerinden giydirir. Kız, sabah akşam hizmetcileriyle birlikte, hep o heykelin yanına gidip, ona secde ederler. Derken **Âsaf**, bu durumu **Süleyman (a.s)**'a haber verir. Bunun üzerine **Hz. Süleyman (a.s)** o heykeli kırdırtıp, kadını cezalandırır. Daha sonra tek başına bir sahraya çıkıp, oraya kül yaydırıp, Allah'a tevbe için, külün üzerine oturur.

Süleyman (a.s)'ın, **Emine** adında, bir ümmü veledi (çocuğunun annesi olan bir cariyesi) vardır. Tuvalete gittiğinde, yahut hanımlarıyla yatmak istediğinde mührünü ona emanet ederdi. **Hz. Süleyman** (a.s)'ın mülkünün kuvveti de, o mühründe saklı idi. Yine bir gün mührünü o kadının yanına bıraktı. Şeytan, **Hz. Süleyman** (a.s) şeklinde, bir denizci kıyafetiyle kadının yanına gelip, "**Emine**! mührümü ver" dedi. Böylece mührü eline geçirip, **Süleyman** (a.s)'ın tahtına oturdu. Kuşlar, cinler ve insanlar, ona gelip gitmeye başladı. O (sahrada), **Hz. Süleyman** (a.s)'ın görünümü değişmişti. Bu sırada mührünü almak için, **Emine**'nin yanına vardı. Ama **Emine** onu tanımadı ve kovdu. Böylece **Hz. Süleyman** (a.s) bir suç işlemiş olduğunu anladı. Derken ev ev, el açıp dilenmeye başladı. "Ben **Süleyman**'ım" dediğinde, insanlar üzerine toprak atıp, ona sövüp sayıyorlardı. Daha sonra, balıklarını taşımak suretiyle, balıkçıların yanında çalışmaya başladı. Onlar ona her gün iki balık (ücret) veriyorlardı.

Hz. Süleyman (a.s), evinde o puta tapıldığı gün sayısınca, yani kırk gün bu hal üzere oldu. **Âsâf** ve İsrailoğullarının ileri gelenleri, **Hz Süleyman** (a.s)'ın kılığına girmiş olan şeytanın verdiği hükümleri ve kararları yadırgamaya başladı. Bunun üzerine **Âsâf, Hz. Süleyman** (a.s)'ın hanımlarına birtakım sorular sormaya başladı. Onlar, "Bu, bizler hayızlı iken de bizlerle birleşiyor. Üstelik, cünüplükten ötürü de yıkanmıyor" dediler. -Şeytanın hükmünün bu kadınlar hariç, diğer bütün konularda geçerli olduğu da ileri sürülmüştür. - Derken uçup kaçtı ve o mührü denize attı. Mührü bir balık yuttu ve bu balık neticede, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın eline geçti. **Hz. Süleyman** (a.s) balığın karnını yardı, bir de baktı ki mührü orada. Mührünü alıp, Allah'a secdeye kapandı. Böylece mülkü yeniden eline geçti. O şeytanı yakalayıp, bir kaya parçasının içine tıkayıp, o kayayı denize attı.

2) O hükümdarın kızı, bu heykele ibadete başlayınca, **Hz. Süleyman** (a.s) fitneye düşmüş oldu. Mührü elinden düştü ve mührü eline alamadı. Bunun üzerine **Âsâf**: "Sen bir günahından (hatandan) ötürü bu fitneye düşürüldün. Binâenaleyh Allah'a tevbe et" dedi.

3) **Süleyman** (a.s), şeytanlardan birisine, "İnsanları nasıl fitneye düşürüyorsunuz?" dedi. Bunun üzerine şeytan, "Mührünü bana ver de, sana göstereyim" dedi. **Hz. Süleyman** (a.s), mührünü ona verince, şeytan mührü denize attı. Böylece **Hz. Süleyman** (a.s)'ın elinden mülkü gitti. Şeytan böylece **Hz. Süleyman** (a.s)'ın tahtına oturdu.

Bu rivayetleri anladığına göre, bu görüşte olanlar, ayetteki, *"Andolsun ki biz, Süleyman'ı imtihan ettik (fitneye düşürdük)"* ifadesinden, "Allah Teâlâ'nın onu bu şekilde imtihan etmesi; *"ve tahtının üstüne bir cesed bırakıverdik"* ifadesinden de, bu şeytanın onun tahtı üzerine oturması kastedilmiştir" derler.

4) **Hz. Süleyman** (a.s)'ın fitneye düşüşünün sebebi, üç gün insanlara gözükmemesidir. Bundan dolayı onun mülkü elinden alındı, bir ceza olmak üzere, tahtına bir şeytan oturtturuldu.

Bunların Asılsızlığının İspatı

Bil ki muhakkik alimler, bu rivayetleri birçok açıdan akıldan uzak görmüşlerdir:

1) Eğer şeytan, gerek şekil, gerek huy bakımından, peygamberlerin kılığına girebilseydi, bu durumda, şeriatın hiçbir hükmü hususunda bir güven kalmazdı. İnsanların, **Hz. Musa** (a.s), **Hz. İsa** (a.s), **Hz. Muhammed** (s.a.s) şeklinde gördüğü insanlar, bu durumda, gerçekte bunlar değil, aksine, saptırmak ve iğvâ etmek için, bunların kılığına girmiş şeytanlar olduğu iddia edilebilirdi. Bunun söz konusu olmasının ise, bütün hak dinleri kökünden bâtıl kılacağı mâlumdur.

2) Eğer şeytan, Allah'ın peygamberi olan **Hz. Süleyman** (a.s)'a bunları yapabilseydi, onun bütün alim ve zâhid kimselere karşı da bunları yapabilmesi gerekirdi. Bu durumda da, onun onları öldürebilmesi, eserlerini paramparça etmesi ve evlerini-barklarını yıkıp dökebilmesi gerekirdi. Bunun herhangi bir âlim hakkında söz konusu olması imkânsız olduğuna göre, böyle şeyler, yüce peygamberler hakkında haydi haydi imkânsız olur.

3) Allah'ın hikmet ve ihsanına, şeytanı, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın hanımlarına musallat kılması nasıl uygun düşer? Böyle birşeyin çirkin olduğunda şüphe yoktur.

4) Eğer **Süleyman** (a.s)'ın, o hükümdarın kızına o heykele tapma hususunda müsaade ettiğini söylersek, bu, bizzat **Hz. Süleyman** (a.s)'dan kaynaklanan bir küfür olur. Yok eğer o buna kesinlikle müsaade etmemiş ise, bu günah o kadına aittir. Dolayısıyla, Cenâb-ı Hak, ondan kaynaklanmayan bir fiil yüzünden **Hz. Süleyman** (a.s)'ı neden cezalandırsın?

Ayetin Makbul Tefsiri

Muhakkik âlimlerin, ayetin tefsiri olarak ileri sürdükleri izahlar ise şunlardır:

1) **Hz. Süleyman** (a.s)'ın başına gelen fitne (imtihan) şöyledir: Onun bir oğlu oldu. Bunun üzerine şeytanlar, "Eğer bu yaşarsa, aynen babası gibi bize hükümran olur. Öyleyse ne yapıp edip, onu öldürmemiz gerekir" dediler. **Hz. Süleyman** (a.s) bu komployu öğrenip, o oğlunu, bulutlar arasında büyütmeye başladı. Bir gün işleriyle meşgulken, o çocuk ölü olarak, tahtının önüne düşüverdi. **Hz. Süleyman** (a.s) o anda, bu konuda Allah'a tevekkül etmediği için, hata etmiş olduğunu anlayıp, Rabbinden bağışlanmasını istedi ve O'na rücû etti.

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "**Hz. Süleyman** (a.s), "Ben, herbiri Allah yolunda mücahede eden bir arslan doğursun diye, her gece yetmiş hanımımı ziyaret edeceğim" dedi. Fakat bu arada "inşâallah" demedi. Derken, bütün kadınlarını dolaştı, hiçbiri hamile kalmadı; bunlardan sadece birisi hamile kaldı ki, o da, yarım adam doğurdu. Derken bu çocuk, **Hz. Süleyman** (a.s) tahtında otururken, onun yanına getirildi ve kucağına verildi. *"Nefsim, kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, şayet Hz. Süleyman (a.s), "İnşaallah-Eğer Allah dilerse" demiş olsaydı, onların hepsi de, birer arslan gibi, Allah yolunda cihâd ederlerdi."* İşte, ayetteki, وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمٰنَ ifadesinden kastedilen budur.

3) "Allah'ın, kendisine verdiği şiddetli bir hastalık sebebiyle, biz **Süleyman**'ı imtihan ettik ve onun kürsîsi üzerine, ondan olan bir cesed atıverdik. Bu, hastalığın

şiddetinden ötürüdür" demektir. Çünkü Araplar, zayıf ve çelimsiz çocuklar hakkında, "Bu, kasabın kütüğü üzerindeki bir et ve ruhsuz bir ceseddir" derler. ثُمَّ أَنَابَ yani, "Sıhhatli ve sağlıklı durumuna döndü" demektir. Binâenaleyh lâfız, bu tür izahlara muhtemel iken, onu, biraz önce söylediğimiz o tutarsız izahlara hamletmeye gerek yoktur.

4) Ben derim ki: Şöyle de denilebilir: Allah Teâlâ, bazı yönlerden kendisine gelebilecek olan bir belâyı bekleme ve ona bir musibet musallat kılma gibi şeylerle, **Hz. Süleyman**'ı imtihan etmiş ve işte bu korkunun şiddetinden dolayı o da, o taht üzerine atılmış olan zayıf bir ceset gibi oluvermiştir. Daha sonra Allah Teâlâ ondan bu korkuyu izâle etmiş ve onu eski güç ve kuvvetine, huzuruna tekrar döndürmüştür.

قَالَ رَبِّ اغْفِرْلِي *"Affet beni ya Rabbî"* ifadesine gelince, bil ki, önceki ayetleri, **Hz. Süleyman** (a.s)'dan zelle ve küçük günahların sudûr ettiği manasına alanlar, işte bu cümleye tutunarak, "Şayet ondan bir günah südûr etmemiş olsaydı, o, bağışlanmayı talep etmezdi" demişlerdir. Buna şu şekilde cevap verilmesi mmkündür:

İnsan bazan, daha iyi ve daha güzel olanı yapamayabilir. İşte bu durumda da, bağışlanma talebinde bulunabilir. Çünkü, "ebrârın hasenatı (iyilikleri), mukarrebînin seyyiesi (hatası) sayılır. Bir de, peygamberler, devamlı olarak nefsi kırma, tevâzu ve huşû izhar etme makamındadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) de إِنِّي لَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ سَبْعِينَ مَرَّةً *"Ben, her gün ve her gece, Allah'dan, yetmiş kez bağışlanmamı isterim"*(11) beyanından, işte böylesi bir mananın kastedilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Allah en iyi bilendir.

Daha sonraki duası وَهَبْ لِي مُلْكاً لاَ يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي... Bu ayet, din işlerinin dünya işlerine takdim edilmesi gerektiğine delâlet etmektedir. Çünkü **Süleyman** (a.s) ilk önce affını istemiş, daha sonra da, mülk verilmesi talebinde bulunmuştur. Ayrıca bu ayet, Allah'tan mağfiret talebinde bulunmanın, dünyada çeşitli hayır kapılarının açılmasına vesile olduğuna da delâlet etmektedir. Çünkü **Süleyman** (a.s), ilk önce bağışlanmasını talep etmiş, daha sonra da bunu, mülk talebinde bulunmaya vesile kılmıştır.

Nûh (a.s) da böyle yapmıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak, **Nûh** (a.s)'un, *"Artık, dedim, Rabbinizden mağfiret dileyin. Çünkü O, çok bağışlayıcıdır. O, üstünüze bol yağmur salıverir. Sizin mallarınızı, oğullarınızı da çoğaltır"* (Nûh, 10-12) dediğini nakletmiştir ve, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e de, *"Ehline namazı emret. Kendin de ona sebât ile devam eyle. Biz senden bir rızık istemiyoruz. Seni biz rızıklandırırız"* (Tâhâ, 132) demiştir. Şayet, "**Hz. Süleyman** (a.s)'ın *"Bana öyle bir mülk ver ki o benden başka hiçbir kimseye müyesser olmasın"* ifadesi, onun haset ettiğini ihsâs ettirmektir" denilirse, buna şu şekilde cevap veririz: Şeytanın, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın mülkûne hükümran olduğunu söyleyenler, Cenâb-ı Hakk'ın لاَ يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي ifadesinin manası, "Allah ona, şeytanların onun yerini asla tanımayacakları ve alamayacakları bir mülk verdi..." şeklindedir" demişlerdir.

Ama, bunu kabul etmeyenler ise, buna şu birkaç yönden cevap vermişlerdir:

11) **Müslim**, zikir, 41 (4/2075) "Yüz ker... şeklinde.

a) "Mülk" kudret anlamındadır. Buna göre ayetin manası, "Benim onlara muktedir olmamın, peygamberliğimin ve risaletimin doğruluğuna delâlet eden bir mucize olabilmesi için, beni, benden başka hiçbir kimsenin asla kâdir olamayacağı birtakım şeylere muktedir kıl" şeklinde olur. Bu izahın doğru olduğunun delili şudur ki: Cenâb-ı Hakk'ın, bu ifadenin hemen peşinden, *"Biz de, ona rüzgârı müsahhar ettik. Bu (rüzgâr), onun emriyle, onun dilediği yere, yumuşacık akar giderdi"* buyurmuş olmasıdır. Binâenaleyh rüzgârın, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın emriyle hareket etmesi şaşılacak bir kudret ve şaşılacak bir mülktür. Bunun, onun nübüvvetine delâlet eden bir mucize olduğunda ise şüphe yoktur. Dolayısıyla وَهَبْ لِي مُلْكاً لاَ يَنْبَغِي لأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي beyanından kastedilen mana işte budur. Çünkü mucizenin şartı, başkasının ona muarazada bulunamamasıdır. O halde Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadesinin manası, "Hiçkimsenin kendisine muarazada bulunamayacağı bir mülk ver" şeklinde olur.

b) **Hz. Süleyman** (a.s) hastalanıp, daha sonra da iyileşince, dünyanın iyiliklerinin, verâset ya da başka bir sebeple başkalarına intikal ettiğini anladı da, Rabbinden, kendisinden başkasına intikâl etmeyen bir mülk vermesini talep etti. İşte bu, onun Cenâb-ı Hak'tan, وَهَبْ لِي مُلْكاً لاَ يَنْبَغِي لأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي ifadesiyle talep ettiği şey olup bu, "Benden başkasına geçmeyen bir mülk ver" demektir.

c) Onları yapmaya ve yerine getirmeye kâdir olduğu halde, dünyanın hoş ve leziz şeylerinden kaçınmak, yapmaya kâdir olamadığı halde onlardan kaçınmaktan çok daha zordur. Böylece, adetâ **Hz. Süleyman** (a.s)'ın sanki, "Ey Allah'ım, mükâfaatımın daha tam ve daha üstün olabilmesi için, kendilerini yerine getirebilme imkânım olduğu halde onlardan kaçınabilmem için, bana beşerin sahip olduğu şeylerden tamamen uzak ve onlardan üstün olan bir mülk ver!" demek istemiştir.

d) Bazı kimseler şöyle demişlerdir: Dünyanın hoş ve leziz şeylerinden uzak durabilmek,çetin ve zor bir iştir. Çünkü, hazır ve mevcut olan şeylerdir. Ahiretin saadetleri ise, ileriki bir zamanda olacaktır. Halbuki, şimdiden var olanın, sonradan olacak olanla değiştirilmesi, zordur. İşte bu cümleden olarak **Süleyman** (a.s), "Halk tarafından, dünyalık elde etmenin, Mevlâ'ya hizmet etmeye mani olmadığının anlaşılması için, "Ya Rabbî bana beşerin sahip olduğu mülklerin en büyüğü olan bir mülk ver ki, böylece ben, onları yapabilme imkânına sahip iken, onlardan son derece uzak kalabileyim" demiştir.

e) Dünyayı elde edemeyenlerin kalbleri, daima bunlara asılı kalır. Böylece de, dünyada büyük mutlulukların ve faydalı şeylerin bulunduğunu zanneder. İşte bu cümleden olarak **Süleyman** (a.s), "Ey izzet ve ululuğun Rabbi, bana, mülklerin en büyüğünü ver" demiştir. Böylece, insanlar, o mülklerin hallerinin en mükemmeline vakıf olabilsinler de, bu durumda akıl, bunlarda da bir fayda bulunmadığını anlar; kalb, bunlardan yüz çevirir, bunlara iltifât etmez, Allah'a kullukla meşgul olur, dünya ile ilgili şeylerle iştigal etmez ve nefis, böylece de itminâna erer.

Havanın Onun Hizmetine Verilmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَآءً حَيْثُ أَصَابَ

"Biz de, ona rüzgârı müsahhar ettik. Bu (rüzgâr), onun emriyle, onun dilediği yere, yumuşacık akar giderdi" buyurmuştur. رُخَاءً "yumuşacık biçimde" demek olup, **"rehâvet"** kökündendir. Rüzgâr, sarsmayacak ve itmeyecek bir biçimde yumuşak olduğunda, hoş ve güzel olur.

İmdi, eğer: "Cenâb-ı Hak, bir başka ayetinde, *"Süleyman'a da şiddetli esen rüzgârı (müsahhar kıldık)"* (Enbiyâ, 81) buyurmuştur" denilirse, biz deriz ki: Buna da şu iki bakımdan cevap verilebilir:

a) Bu iki ayet arasında bir çelişki yoktur. Çünkü, bundan kastedilen mana, o rüzgârın, şiddetli esen rüzgâr kuvvetinde olduğu, ancak ne var ki, **Süleyman** (a.s)'ın emriyle hareket ettiği için, hoş ve tatlı olduğu, bu sebeple de yumuşacık oluşudur.

b) O rüzgâr, bazen yumuşacık, bazen de sert ve şiddetli olabiliyordu. Bu ikisi arasında bir tezât yoktur. Ayetteki حَيْثُ أَصَابَ ifadesine gelince, buradaki **esâbe** "kastetti ve irâde etti" manasındadır.

Nitekim **el-Esmaî**, Arapların, أَصَابَ الصَّوَابَ فَأَخْطَأَ الْجَوَابَ *"Doğruyu kastetti, ama cevapta hata etti"* dediklerini nakletmiştir. **Ru'be**'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: Dil alimlerinden iki adam, bu kelimenin manasını sormak için, kendisine gelirler. Derken, onların yanına varır ve, أَيْنَ تُصِيبَانِ "Nereyi kastediyorsunuz?" der. Bunun üzerine o ikisi, "Öğrenmek istediğimiz buydu, أَصَابَ kelimesinin anlamı-" derler. Velhasıl, diyebiliriz ki, bu ayetten kastedilen, Allah Teâlâ'nın, rüzgârı **Hz. Süleyman** (a.s)'ın isteği doğrultusunda onun emriyle hareket edecek bir biçimde emrine müsahhar kılmış olmasıdır.

Şeytanları Ona Âmade Kılması

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَغَوَّاصٍ *"Şeytanları, (onlardan) her binâ ustasını ve her dalgıcı..."* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Ayetteki, **şeyâtîn**, bir önceki ayette geçen **rîh** kelimesine matuftur. كُلَّ بَنَّاءٍ kelimesi de **şeyâtîn** lafzından bedeldir. (Bundan sonra gelen) آخَرِينَ de, كُلَّ بَنَّاءٍ kelimesine matuftur. Buradaki bedel, **"bedel-i kül mine'l-kül"**dür. Yani, "O şeytanlar, **Hz. Süleyman**'a dilediği binayı yapıyorlardı. Onun için denize dalıyor ve inciler çıkarıyorlardı" demektir. مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ "O, onları iplerle bağladı" deyiminden gelir. Fiilin şeddeli kullanılması kesret ve çokluk ifade eder. **Esfâd, "bukağı ve zincirler"** anlamında olup, bunun tekili, **safed** kelimesidir. **Safed** aynı zamanda bağış anlamındadır. Nitekim **şair Nabiğa**,

* وَلَمْ أُعَرِّضْ أَبَيْتَ اللَّعْنَ بِالصَّفَدِ *

"Ebeyte'l-la'ne (Hep iyilikte bulunmuş olan!) Bana ikramda bulunasın diye seni kınamamış değilim" demiştir. Buna göre, **safed**, bağ ve bukağı anlamına gelir. Binâenaleyh, sen kimi sıkı biçimde bağlarsan, فَقَدْ صَفَدْتُهُ dersin. Kime de, bolca bağış verirsen, o zaman da فَقَدْ أَصْفَدْتُهُ dersin.

Cinler Maharetlerini Şimdi Göstermiyorlar?

Burada şöyle bir bahis vardır: Bu ayetler, şeytanların çok büyük kudret ve kuvvete sahip olduklarına delâlet eder. İşte bu kudret ve kuvvet sayesinde onlar, beşerin yapamayacağı, muhkem binâlar yapmışlar, o denizlere dalabilmişler ve Hz. Süleyman (a.s) da onları bağlama ihtiyacını hissetmiştir. Birisi, "Bu şeytanların bedenleri ya kesîftir, ya da latîftir. Eğer birincisi olursa, duyu organları (gözleri) sağlam olan kimselerin onları görmesi gerekir. Çünkü, eğer onların bedenleri kesîf olmasına rağmen, biz onları göremezsek, yanımızda kendisini görüp duyamadığımız dağların ve korkunç seslerin bulunması da mümkün olur ki, bu iş "safsata"ya düşmektir. Eğer ikincisi, yani onların bedenleri kesîf değil, tam aksine şeffaf ve latîf olursa, bu gibi şeylerin "alabildiğine kuvvetli olmakla" nitelenmeleri imkânsız olur. Bir de, kuvvetli rüzgârlar sebebiyle, onların bedenlerinin dağılıp parçalanmaları ve o anda ölmeleri gerekir ki, bu da onları, güçlü ve kuvvetli binalar yapmakla nitelemeye bir engel teşkil eder. Bir de, cinler ve şeytanlar, böylesi bir kuvvete sahip iseler, daha niçin onlar, zamanımızdaki alim ve zâhid kimseleri öldürmüyor ve müslümanların alabildiğine onlara lanette bulunmalarına ve onlara olan düşmanlıklarını izhâr etmelerine rağmen, insanların bedenlerini niçin harap etmiyorlar? Bu hususlara dair herhangi bir şey görülüp hissedilmediğine göre, biz cin ve şeytanın varlığına dair ileri sürülen görüşün zayıf olduğunu anlamaktayız" diyebiliriz."

Bil ki, alimlerimiz, bizim onları görmemize rağmen, onların cisimlerinin kesîf olabileceğini söylemişlerdir. Bir de, onların cisimlerinin latîf olmasının, renkleri olmadığı anlamında; yoğun ve katı olmalarının da, bölünüp parçalanmama manasında olduğu da ileri sürülebilir.

Cübbâî, bunların cisimlerinin kesîf olduğunu kabul eder ve, "İnsanlar, Hz. Süleyman (a.s) zamanında onları görebiliyorlardı. Ama ne zaman ki, Süleyman (a.s) vefât etti, Allah o zaman o cinleri ve şeytanları öldürdü ve bedenleri alabildiğine şeffâf ve latîf olan başka bir grup cin ve şeytan yarattı ki, bunların kuvvetten yana bir güçleri yoktur. Zamanımızdaki cin ve şeytanlar da işte bu türdendir" iddiasında bulunur.

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, هٰذَا عَطَآؤُنَا فَامْنُنْ اَوْاَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ *"Bu, bizim bir bağışımızdır. Artık (dilediğine) hesapsız ver, yahut tut (kıs)"* buyurmuştur. Bu hususta da şu iki açıklama vardır:

a) **İbn Abbas** (r.a), "Bu, dilediğine hesapsız ver. Dilediğine de verme. Verip vermeme hususunda sana bir zorluk yoktur" manasındadır" demiştir.

b) Bu, özellikle şeytanlar hakkındadır. Buna göre mana, "Bu, emre âmâde kılınmış şeytanlar, bizim (sana olan) bir bağışımızdır. Binâenaleyh, onlardan dilediklerine ihsan ve ikramda bulun da, onların yolunu açıp gitsinler; istediklerini de, hadsiz hesapsız biçimde işte alıkoy. Çalıştır" şeklindedir.

Cenâb-ı Hak, Süleyman (a.s)'a dünyada verdiği nimetlerden bahsedince, bunun peşinden ona ahirette vereceği nimetleri getirerek, وَاِنَّ لَهٗ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى وَحُسْنَ مَاٰبٍ *"Şüphe yok ki katımızda, onun mutlak bir yakınlığı ve ulaşacağı güzel bir yer var"* buyurmuştur. Bunun tefsiri, daha önce geçmişti.

Eyyûb (a.s)'un Sabrı

وَاذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ ﴿٤١﴾ ارْكُضْ بِرِجْلِكَ هَٰذَا
مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ ﴿٤٢﴾ وَوَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرَىٰ لِأُولِي الْأَلْبَابِ
﴿٤٣﴾ وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنَثْ ۗ إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا ۚ نِّعْمَ الْعَبْدُ ۖ إِنَّهُ أَوَّابٌ ﴿٤٤﴾

"Kulumuz Eyyûb'u da an. Ama o, Rabbine şöyle nidâ etmişti: "Gerçekten, şeytan beni yorgunluğa ve azâba uğrattı." Ayağınla vur. İşte hem, yıkanacak, hem içecek soğuk (bir su). Ona hem ailesini, hem onlarla beraber olan bir mislini, bizden bir rahmet ve temiz akıl sahipleri için de bir ibret olmak üzere bağışladık. "Elinle bir demet sap al da, onunla vur. Yemininde durmazlık etme" (dedik). Biz, onu hakikaten sabırlı bulduk. O, ne güzel kuldu! Gerçekten o, daima Allah'a dönen bir zât idi"

(Sâd, 41-44).

Bil ki bu, bu sûrede ele alınan, **kıssaların üçüncüsüdür.** Yine bil ki, **Dâvûd (a.s)** ve **Süleyman (a.s)'lar,** Allah'ın, kendilerine çeşitli nimet ve in'âmları bolca verdiği kimselerden; **Eyyûb (a.s)** ise, kendisine çeşitli belâları tahsis ettiği kimselerdendir. Bu kıssalardan tamamının maksadı, insanların ibret almalarını sağlamaktır. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Ey **Muhammed,** kavminin beyinsizliğine sabret. Çünkü dünyada hiç kimse, nimet, mal ve makam bakımından **Dâvûd (a.s)** ve **Süleyman (a.s)'dan;** belâ, sıkıntı ve musibetler açısından da, **Eyyûb (a.s)'dan** daha ileri değildir. Dünyanın hallerinin, hiç kimse için aynı durumu arzetmediğini ve insanın mutlaka, kötülük ve sıkıntılara karşı sabretmesi gerektiğini anlayabilmen için, işte bu kimselerin durumunu bir düşün" demek istemiştir. Bu ifadelerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "**Eyyûb**" kelimesi, atf-ı beyândır. **İz** edatının başına geldiği cümle ise, bundan bedel-i iştimâldir. ..اُذْكُرْ kelimesi, ..بِاُذْكُرِ takdirinde olup, kendisi sebebiyle Cenâb-ı Hakk'a yalvarıp yakardığı **Eyyûb (a.s)'un** söylediği sözü, bir hikâyedir. Eğer Cenâb-ı Hak bu ifadeyi bir hikâye (nakil) şeklinde getirmemiş olsaydı o zaman, (bunun yerine) بِأَنَّهُ مَسَّهُ "Ona dokunmuş olması sebebiyle" derdi. Çünkü **Hz. Eyyûb (a.s),** gâib olup, üçüncü şahıstır. Ayetteki بِنُصْبٍ **(bi nusbin)** kelimesi, **nasab, nusub** sâd'ın sükûnu, fethası ve dammesiyle birlikte, nûn'un dammesi ve fethasıyla okunmuştur. O halde meselâ نَصَبٌ ve نُصْبٌ okunuşu, tıpkı **resed rușd; adem, udm** ve **sekam, sukm** kelimeleri gibidir. نَصَبٌ **nasb** masdar olup, **nusub, nasab** kelimesinin müsakkali (ağırlaştırılmış şekli) olup, aynı manadadırlar ki, yorgunluk, meşakkat ve acı demektir."

Bil ki, **Hz. Eyyûb** (a.s)'da, iki tür meşakkat ve sıkıntı bulunuyordu:

a) Malının mülkünün yok olup gidip de, bunun yerini belâ ve sıkıntıların alması sebebiyle meydana gelen ileri derecedeki üzüntü ve keder...

b) Bedenindeki şiddetli acılar ve sızılar... Bu iki tür sıkıntı onda tahakkuk edip meydana gelince, şüphesiz Cenâb-ı Hak bunu beyan için, ayette şu iki lafzı, **nusb** ve **azâb** kelimelerini getirmiştir.

İKİNCİ MESELE
İmtihanda Şeytanın Dahli

Alimlerin bu mevzûda şu iki görüşleri bulunmaktadır:
a) **Eyyûb** (a.s)'un bedenini saran, o acılar ve hastalıklar, şeytanın fiilinden dolayı meydana gelmiştir.
b) Bunlar, Allah'ın fiilinden ötürü meydana gelmişlerdir. Bu ayette şeytana mal edilen bu azâb, onun, vesvese ve kötü düşünceleri **Hz. Eyyûb** (a.s)'un kalbine atmasından doğan azâbtır.

Eyyûb (a.s)'ın Kıssası

Birinci görüşe gelince, bunun izahı şöyledir: "Rivâyet olunduğuna göre **İblis**, Rabbine bir soru sorarak, "Kulların arasında, beni kendisine musallat etmen durumunda, benden kaçınacak ve bana yaklaşmayacak kimseler var mıdır?" der. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak da, *"Evet, kulum Eyyûb!"* cevabını verir. Derken şeytan, **Eyyûb** (a.s)'a vesvese vermeye başlar. **Eyyûb** (a.s) ise, **İblis**'i bizzât görür ama ona iltifât etmez.

Bunun üzerine **İblis**, "Ya Rabbi, o benden kaçınıp bana iltifât etmedi; beni, onun malına musallat et" dedi. Ve **Eyyûb** (a.s)'a gelerek, "Malından, şunlar şunlar yok oldu gitti" dedi. Bunun üzerine **Eyyûb** (a.s), *"Allah verdi; Allah aldı"* dedi ve Allah'a hamd-ü senâda bulundu.

Derken, şeytan, "Ya Rabbi, **Eyyûb**, malına da aldırış etmedi. Beni onun çocuklarına musallat et" dedi. Ve, gelerek, **Eyûb** (a.s)'un evini yıktı. Bunun üzerine de, **Eyyûb** (a.s)'un çocuklarının tamamı öldü. Peşinden de gelerek, durumu **Eyyûb** (a.s)'a bildirdi, ama o, buna da aldırmadı.

Derken şeytan, "Ya Rabbi, o malına ve çocuklarına aldırış etmedi. Beni, onun bedenine musallat kıl" dedi. Cenâb-ı Hak da buna müsaade etti. O da, **Eyyûb** (a.s)'un derisine üfledi, bunun üzerine **Eyyûb** (a.s)'da şiddetli hastalıklar ve yoğun acılar meydana geldi. **Eyyûb** (a.s), bu belâ ve sıkıntı içinde yıllarca kaldı. Ve, o şehir halkının kendisinden tiksineceği bir hale geldi.

Bunun üzerine, tenhâ bir yere götürüldü ve artık kendisine hiç kimse de yaklaşmadı.. Derken şeytan, **Eyyûb** (a.s)'un hanımına gelerek, "Şayet kocan, benden yardım isterse, onu bu sıkıntıdan kurtarırım" dedi. Hanımı bu hususu kocasına anlatınca, **Eyyûb** (a.s), Allah'ın kendisine sıhhat ve afiyet vermesi halinde, hanımına yüz değnek vuracağına yemin etti. İşte o zaman **Eyyûb** (a.s), *"Gerçekten, şeytan beni, yorgunluğa ve azâba uğrattı"* dedi. Bunun üzerine Allah, duâsına icâbet ederek, ona, *"Ayağınla vur"* diye vahyetti. Bunun üzerine Allah, onun ayağının altından soğuk ve güzel bir su fışkırttı. Derken, **Eyyûb** (a.s), o suyla yıkandı. Bunun üzerine Allah Teâlâ da, onun içindeki ve dışındaki bütün hastalıkları ondan giderdi; ailesini ve malını

Şeytanın Etkisizliği

İkinci görüş: Şeytanın, insanları hastalık ve acılara düşürme hususunda asla bir kudreti yoktur. Bunun delilleri şunlardır:

a) Şayet biz, ölümün, hayatın, sıhhat ve hastalığın şeytan tarafından meydana getirildiğini kabul edecek olursak, bu durumda, meselâ bizden biri hayatını, ancak, şeytanın yapması sebebiyle elde etmiş olur ve yine meselâ, belki de elde ettiğimiz hayır ve mutlulukların tamamı şeytanın fiiliyle meydana gelmiş olur. Böyle olması halinde, hayatı-ölümü, sıhhat ve hastalığı verenin, Allah Teâlâ olduğunu bilme imkânını elde edemezdik.

b) Şeytan, şayet böylesi şeye kâdir ise, daha niçin, peygamberleri ve velileri öldürmek için çaba sarfetmiyor, onların evlerini barklarını harap etmiyor ve çocuklarını öldürmüyor?

c) Allah Teâlâ, şeytanın, *"Zaten benim, sizin üzerinizde hiçbir hükmüm, nüfûzum da yoktur. Yalnız ben sizi çağırdım, siz de bana hemen icabet ettiniz"* (İbrahim, 22) dediğini nakletmiştir. Böylece şeytan, kendisinin, vesvese ve bozuk fikirler verme ve telkin etme dışında, beşer üzerinde bir güç ve kuvvetinin bulunmadığını açıkca ifade etmiştir. İşte bu da, **Hz. Eyyûb** (a.s)'u o hastalığa ve afetlere mübtelâ kılanın şeytan olduğunu söyleyenlerin görüşlerinin aksine delildir.

İmdi eğer, birisi, "Bu halleri yapan Allah'dır, fakat Allah, bütün bunları, şeytanın talebine uygun olarak yapmıştır" demek niçin caiz olmasın?" derse, biz deriz ki: "Bu elem, acı ve hastalıkların yaratıcısının Allah olduğu mutlaka itiraf edildiğine göre, şeytanı bu hususta vasıta kılmanın faydası ve manası nedir? Tam aksine, doğru olan **Eyyûb** (a.s)'un, *"Gerçekten şeytan beni, yorgunluğa ve azaba uğrattı"* ifadesinden kastedilen, şeytanın, bozuk vesveseler ve bâtınî bazı hatıralar atması sebebiyle, onu o çeşitli azâb ve sıkıntılara düşürmüş olmasıdır.

Vesvesenin Çeşitleri

Sonra, bu görüşü benimseyenler, bu vesveselerin nasıl olduğu hususunda ihtilaf etmiş ve bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) Onun hastalığı, son derece acı veren bir hastalık idi. Bu hastalığın zamanı uzayıp insanlar ondan tiksinip, ona yaklaşmaktan iğrenip, mal namına hiçbir şeyi kalmayıp; hanımı insanlara hizmet etmek suretiyle onun için bir miktar azık elde edip, insanların ondan nefret ve iğrenmesi de, hanımını kendi yanına girmekten ve kendilerine hizmetten men edecek dereceye ulaşıp, bu arada şeytan da, kendisine, içinde bulunduğu önceki nimetlerle şimdi içinde bulunduğu sıkıntıları hatırlatıp, **Eyyûb** (a.s) da, bu vesveseleri def etme çabasına düşüp ve bu vesveseler onun kalbinde gittikçe kuvvet kazanınca, **Eyyûb** (a.s) korktu ve Allah'a yalvarıp yakararak, *"Gerçekten şeytan beni, yorgunluğa ve azâba uğrattı"* demiştir. Çünkü, bu tür düşünceler her ne zaman ileri safhaya varırsa, onun bunlardan ötürü kalbinin elemi de o nisbette artardı.

2) **Eyyûb** (a.s)'un hastalığının süresi uzayınca, şeytan ona geldi, onu, Rabbi konusunda ümitsizliğe düşürmeye çalıştı ve sabırsızlanmayı ona süslemeye başladı. İşte bu sebeple de, **Eyyûb** (a.s), kalbinde, ümitsizliğe düşme vehminin kuvvet kazanacağından endişelendi de, bunun üzerine Allah'a yalvararak, *"Gerçekten, şeytan beni, yorgunluğa ve azâba uğrattı"* dedi.

3) Denildiğine göre şeytan, **Hz. Eyyûb** (a.s)'un hanımına, "şayet kocan bana itaat eder, benim sözümü dinlerse, ondaki bu afetleri gideririm" deyip, hanımı da bunu ona anlatınca, şeytanın, dinine şaşacağı hususunu zann-ı galible anladı ve bu husus kendisine son derece ağır geldi de Allah'a yalvarıp yakararak, *"Gerçekten şeytan beni, yorgunluğa ve azaba uğrattı"* dedi.

4) Rivayet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: **Eyyûb** (a.s), onsekiz yıl, bu belâ içinde kalıverdi. Öyle ki, iki kişi hariç, yakını ve uzağı, herkes onu terketti. Daha sonra da, bu iki kişiden biri diğerine, "Andolsun ki, **Eyyûb** (a.s), bu alemde, hiçkimsenin işlemediği bir günah işlemiştir. Şayet o böylesi bir günah işlemeseydi, bu tür sıkıntılara düşmezdi" dedi. Ve onlar bunu, **Eyyûb** (a.s)'a açtılar. Bunun üzerine **Eyyûb** (a.s), "Sizin ne dediğinizi bilmem, ama şu var ki, Allah Teâlâ, benim münakaşa eden ve bu arada Allah'ı zikreden iki kişiye uğrayıp, evime döndüğümde, onların, hak olan şeyler dışında Allah'ı anmalarını kerîh gördüğümden dolayı onlardan nefret etmiş olduğumu bilir"dedi.

5) Denildiğine göre, **Eyyûb** (a.s)'un hanımı, insanların yanında çalışıyor onlardan azık miktarı kadar ücret alıyar ve azığı da **Eyyûb** (a.s)'a getiriyordu. Derken, insanlar, onu artık hiçbir zaman çalıştırmayacakları hususunda anlaştılar. Bunun üzerine kadınlardan birisi, kendisine bir miktar azık vermek mukabilinde, iki örüğünden birisini kesmesini istedi. O da, bunu yaptı. Daha sonra, ikinci günde de, aynı şeyi yaptı. Derken kendisinin, hiçbir örüğü kalmadı. **Eyyûb** (a.s) yatağında yan dönmek istediğinde, o örüklere tutunurdu.[12] **Eyyûb** (a.s) örükleri bulamayınca, kalbine, kendisine eziyyet veren düşünceler yerleşti, gitgide kederi arttı da, işte bunun üzerine, *"Gerçekten, şeytan bent yorgunluğa ve azâba uğrattı"* dedi.

b) **Eyyûb** (a.s), zaman zaman, "Ya Rabbî, andolsun ki, üzerimde, iki şeyin birleştiğini biliyorum. Sen bana, o malı verdiğinde, ben, muhtaçlar için dayanak, yolcular için yardımcı, yetimler için de baba oldum" dedi. Bunun üzerine, bir buluttan, "**Eyyûb**! bu muvaffakiyet kimden?" diye kendisine nidâ edildi de, bunun üzerine **Eyyûb** (a.s), yerden toprak aldı, başına saçarak, "Senden Ya Rabbî!" dedi.

Daha sonra da, kalbine gelen ilk düşüncenin yeniden geleceğinden endişelenerek ve bundan korkarak, *"Gerçekten, şeytan beni, yorgunluğa ve azâba uğrattı"* dedi. Alimler, daha değişik görüşler de ileri sürmüştür. Allah, durumun iç yüzünü en iyi bilendir.

Bir yahudinin şöyle dediğini duydum. **İmrân İbn Musa**'nın, **Hz. Eyyûb** (a.s) hâdisesi hakkında müstakil bir kitabı vardı. Bu kitapta yer alanların özeti şuydu: **Eyyûb**

12) Bize ma'kul görünmese de metni başka türlü çeviremedik (ç.).

(a.s), Allah'a alabildiğine itaat eden, ona itaata devam eden, Allah'ın emirlerine tazimde ve Allah'ın mahlûkatına duyulması gereken şefkatte, doruk noktaya çıkmıştı. Ama, derken o, böylesi zor ve büyük belâ ve sıkıntılara dûçar oldu. Şu halde bu, bir hikmetten dolayı mıdır, yoksa değil midir? Eğer bu, bir hikmetten ötürü ise, onun geçmiş zamanda bir suç işlemediği ve böylece de, bu azâbın o suç mukabili olmadığı malumdur. Yok eğer bu iş, onun elde edeceği mükâfaatın çoğalmasını sağlamak için ise, hakîm ve rahîm olan Allah, bu uzun ve hoş olmayan hastalıkları, kederleri, acıları vasıta kılmaksızın da, hertürlü güzel, faydalı ve iyi şeyleri ona ulaştırmaya kâdirdir. Bu durumda, bu hastalık ve belâlarda, herhangi bir fayda ve hikmet yok demektir. Bunlar açık ve yüce kelimeler olup, Allah Teâlâ'nın fiillerinin, maslahat ve mefsedetlere bağlanmaktan münezzeh olduğuna delâlet etmektedir. Açık olan gerçek O'nun yaptıklarından mesûl olmaması, insanların ise, yaptıklarından mesûl oluşlarıdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ayetin lafzı, bu yorgunluğun ve bu azabın, ancak şeytan tarafından olduğuna delâlet etmektedir. Ayette bahsedilen bu azab, birinci görüşe göre, **Hz. Eyyûb** (a.s)'un bedenindeki hastalıklardan; ikinci görüşe göre ise, şeytanın vesveselerinin artması sebebiyle, onun kalbinde meydana gelen kederlerden ve hüzünlerden ibarettir. Her iki duruma göre de, bu fiilin şeytana ait olduğunu söylemek gerekir. Ehl-i sünnet alimlerimiz (r.h), buna, "Biz, fiilin, şeytana ait olduğunu inkâr etmiyoruz. Ancak ne var ki biz, kulun fiilini de, daha evvel yaptığımız malum açıklamalara göre, "Allah'ın yarattığını söylüyoruz" diyerek cevap vermişlerdir.

Ayağıyla Göze Fışkırtması

Cenâb-ı Hakk'ın, ارْكُضْ بِرِجْلِكَ *"Ayağınla vur..."* ifadesine gelince, bu, "**Hz. Eyyûb** (a.s) şeytandan şikayet edince, adetâ Rabbinden, bu sıkıntıyı kendisinden gidermesini istemiş, Allah da onun bu isteğine, *"Ayağınla vur"* demek suretiyle icâbet etmiştir. **rekd** ارْكُضْ ayakla, kuvvetli bir biçimde itmek, tepmek demektir. Nitekim رَكَضَتْكَ الْفَرَسُ "At, seni tepti"denilmesi de bu manadadır. Buna göre kelâmın takdiri, "Biz ona, "ayağınla vur.." dedik" şeklinde olur. Denildiğine göre o, ayağıyla o yere vurunca, oradan bir göze fışkırdı. Bunun üzerine, هٰذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ *"İşte hem yıkanacak, hem içecek soğuk (bir su).."* denildi. Yani, "Bu, kendisiyle yıkanacağın ve böylece de içini temizleyip hastalıklardan sıhhat bulacağın bir sudur.." demektir.

Bu lafzın zahiri, **Eyyûb** (a.s) için tek bir gözenin fışkırdığına, onun ondan içip yıkandığına delâlet etmektedir. Ama müfessirler, "Onun için iki göze fışkırdı.. Derken onlardan birisinden yıkandı, diğerinden içti. Böylece, Allah'ın izniyle, o hastalık onun içinden ve dışından temizlendi demişlerdi. Yine denildiğine göre, o, sağ ayağıyla yere vurdu. Yerden sıcak bir su fışkırdı. O, bu suyla yıkandı. Sol ayağıyla vurdu. Bundan dolayı soğuk bir su fışkırdı ve ondan içti.

Ailesine Kavuşması

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, وَوَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ *"Ona ailesini bağışladık"* buyurmuştur. Bağışlanan bu ehlinin, ilk ailesinin aynısı olduğu ve onlar gibisinin

ilaveten verildiği ileri sürüldüğü gibi, başkalarının o ehli gibi ona verildiği de söylenmiştir. Ama birincisi daha uygundur. Çünkü ayetin zâhirinden anlaşılan budur. Binâenaleyh zaruret yok iken, ayetin zâhirinden ayrılmak câiz değildir. Alimler bu hususta farklı izahlar yapmışlardır: Bazıları bunun manasının, "Biz onlardan o hastalığı giderdik ve yeniden sapasağlam oldular" şeklinde olduğunu söylerlerken, bazıları da bunun manasının, "Ondan ayrılmış iken, yeniden onun yanına geldiler, oradan gitmişlerken, yeniden oraya döndüler" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Kimileri de bunun manasının, "O, onlara; onlar da ona yeniden kavuşup, birlikte olma imkânı buldular" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Hak Teâlâ'nın وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ *"Ve onlarla beraber olan bir mislini (verdik)"* ifadesinin manası, "Allah Teâlâ, **Eyyûb** (a.s)'u, yeniden sıhhat ve mal vermek suretiyle dünya nimetlerinden faydalandırdı. Ona güç-kuvvet verdi. Böylece nesli çoğaldı. Derken, ehl-ü ıyâli, evvelki halinden kat kat fazla sayıda oldu" şeklindedir. **Hasan el-Basrî** (r.h), ayette bahsedilen "ona ehlinin bağışlanması..." ile kastedilen mananın, onların Allah Teâlâ'nın, ölmelerinden sonra yeniden diriltmesi olduğunu söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, رَحْمَةً مِنَّا *"Bizden bir rahmet olarak..."* buyurmuştur. Bu, "Biz, bütün bunları bir mecburiyetten dolayı değil, bir lütuf ve ihsan olarak yaptık" demektir.

Allah Teâlâ sonra, وَذِكْرَىٰ لِأُولِي الْأَلْبَابِ *"ve temiz akıl sahipleri için bir ibret olarak"* buyurmuştur. Bu, "Biz önce ona belâ verdik. O ise sabretti. Sonra ondan bu belâyı kaldırıp, sabredenin kazanacağına akıl sahiplerinin dikkatini çekmek için, ona çeşitli nimetlerimizi ve ihsanlarımızı verdik" demektir ki, bunun maksadı da yine, söze başlanılan o ilk cümleye, yani Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e hitaben söylediği, *"Onlar ne derlerse sabret. Kulumuz Dâvûd'u hatırla"* (Sâd, 17) ayetine dikkat çekmektir. **Mu'tezile,** *"Bizden bir rahmet ve temiz akıl sahipleri için bir ibret olarak..."* ayetinin manasının, "Biz, bütün bunları işte bu maksad ve gayelerden ötürü yaptık" şeklinde olduğunu, bunun ise, Allah'ın hükümlerinin ve fiillerinin birtakım maksad ve gayelere bağlı olduğuna delâlet ettiğini söylemişlerdir ki bu konudaki sözümüz (cevabımız) defalarca geçti.

Yeminini Tutması

Ayetteki, وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا *"Elinle bir demet sap al"* ifadesi, *"Ayağınla vur"* ifadesine atfedilmiştir. ضِغْثٌ kelimesi, ot, fesleğen ve benzeri şeylerden küçük bir demet manasınadır. Bil ki bu söz, daha evvel, **Hz. Eyyûb** (a.s)'dan bir yeminin sâdır olduğuna delâlet etmektedir. Bir hadiste, onun hanımına karşı yemin ettiği bildirilmiştir. Alimler, onun, hangi sebepten ötürü hanımına karşı yemin ettiği hususunda ihtilaf etmişlerdir: Bu yeminin, o kadının, **Hz. Eyyûb** (a.s)'u şeytana taata meylettirmeye gayretinden dolayı olduğunu söylemek uzak bir ihtimal olduğu gibi, yine saç örüğünü kesip vermesinden ötürü olduğunu söylemek de akıldan uzaktır. Çünkü yiyecek almaya mecbur olan birisinin böylesi bir harekette bulunması mübahtır. Doğruya en yakın olan, o hanımının, **Hz. Eyyûb** (a.s)'a, bazı işlerinde muhalefet

etmesinden ötürü bu yeminin olmasıdır. Çünkü o kadın, bazı işlerini görmeye gidiyor, bu yüzden gecikiyordu. **Hz. Eyyûb** (a.s), iyileştiğinde ona yüz sopa vuracağına dair hasta iken yemin etti. O kadın, ona çok güzel hizmet ettiği gibi, Cenâb-ı Hak, **Hz. Eyyûb** (a.s)'un yeminini, hem kendine hem hanımına kolay olan en basit yolla çözdü. Bu ruhsat, devam etmektedir. Hz. Peygamber (s.a.s)'e, bir câriyeyle zinâ eden sakat, sıska biri getirildi. Hz. Peygamber (s.a.s): خُذُوا عِثْكَالاً فِيهِ مِائَةُ شِمْرَاخٍ فَاضْرِبُوهُ بِهِ ضَرْبَةً *"İçinde yüz çöpü bulunan bir hurma salkımı alıp, ona onunla bir kere vurunuz"*(13) buyurdu.

Destanlaşan Sabır

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِراً *"Biz onu hakikaten sabırlı kıldık"* buyurmuştur. Buna göre eğer, "**Hz. Eyyûb** (a.s), Cenâb-ı Hakk'a serzenişte bulunup halinden şikayet etmişken, Cenâb-ı Hak onu nasıl sabırlı olarak nitelemiştir?" denilirse, buna şöyle birkaç şekilde cevap veririz:

1) O, Cenâb-ı Hakk'a şeytandan dolayı şikâyette bulunmuş, Cenâb-ı Hakk'dan ötürü hiç kimseye şikâyette bulunmamıştır.

2) O acı ve sızılar, onun bedeninde ortaya çıktığında hiç sızlanmamış, ama kalbindeki vesveseler büyüdüğü zaman, kalbi ve dini hususunda endişeye kapılarak, yalvarıp yakarmaya başlamıştır.

3) Şeytan bir düşmandır. Düşmanı sevgiliye dosta şikayet etmek, şikayet edenin sabrını zedelemez.

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ *"O ne güzel kuldu! Gerçekten o, dâima Allah'a dönen bir zattı"* buyurmuştur ki bu, güzel bir kul olan o zatın şerefinin, "**evvâb**" oluşundan kaynaklandığına delâlet eder. Birisinin şöyle dediğini duydum: Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Süleyman** (a.s) hakkındaki, *"O ne güzel kuldu!"* (Sâd, 30) ifadesiyle, yine bir keresinde **Hz. Eyyûb** (a.s) hakkında aynı ifade nazil olunca, **ümmet-i Muhammed**'in (ashabın) kalbindeki keder büyüdü ve "Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Eyyûb** (a.s) hakkındaki bu ayet, onun için büyük bir şerefi ifade eder. Böylesi bir şerefi elde edebilmemiz için, **Hz. Eyyûb** (a.s)'un mülkü gibi bir mülkü elde etmeye kalksak, buna gücümüz yetmez. Eğer **Eyyûb** (a.s) gibi, bir belâyı taşımak istesek, buna da gücümüz yetmez. Şu halde böylesi bir şerefi elde etmemiz nasıl mümkün olur acaba?" dediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hakk, *"O ne güzel bir mevlâdır ve ne güzel bir yardımcıdır!"* (Hacc, 78) ayetini indirdi. İşte bu ayet, "Sen güzel bir kul olamazsan da, ben güzel bir mevlâyım. Dolayısıyla eğer senden lüzumsuz-hatalı şeyler sâdır olursa, lütuf ve fazl bendendir. Eğer senden bir kusur sâdır olursa, rahmet ve kolaylık benden" demektir.

★ ★
★

13) **Ebû Davut:** Hudûd, 33; (İbn. Mace Hudûd, 18).

Resûllerin Yolu

وَاذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرٰهِيمَ وَإِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ ﴿٤٥﴾ إِنَّا
أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ ﴿٤٦﴾ وَإِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْأَخْيَارِ ﴿٤٧﴾
وَاذْكُرْ إِسْمٰعِيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ وَكُلٌّ مِنَ الْأَخْيَارِ ﴿٤٨﴾

"Kuvvetlerin ve basiretlerin sahibleri olan kullarımız, İbrahim'i, İshâk'ı ve Yakûb'u da an. Çünkü biz onları, hâlis bir hasletle, yani yurtlarını hatırlamaları (hasletiyle) hâlis yaptık. Çünkü onlar, bizim katımızda, cidden seçkinlerden ve hayırlı zatlardandı. İsmâil'i, Elyesâ ve Zülkifl'i de an. İşte bütün bunlar hayırlı insanlardı"

(Sâd, 45-48).

Ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Farklı Kıraat

İbn Kesir, müfred olarak **abdena** şeklinde okumuştur. Bu, **İbn Abbas**'ın kıraatıdır. **İbn Kesir** der ki: *"Kulumuz"* ifâdesi, büyük bir şerefi gösterir. Binâenaleyh bu şerefin, bu ayette bahsedilenlerin en büyüğüne verilmesi gerekir ki o da, **Hz. İbrahim** (a.s)'dir." Diğer kıraat imamları bunu cemî olarak **ibadena** okuyarak şöyle demişlerdir: "Çünkü bu sıfat, **Hz. İbrahim** (a.s)'in dışındaki peygamberler için de kullanılmıştır. Meselâ **Hz. İsâ** (a.s) hakkında da, *"O, kendisine in'am ettiğimiz bir kuldur"* (Zuhruf, 59); **Hz. Eyyûb** (a.s) hakkında, *"O, ne güzel bir kuldu!"* (Sâd, 44); **Hz. Nûh** (a.s) hakkında, *"O, çok şükreden bir kuldu!"* (İsrâ, 3) denilmiştir. Binâenaleyh, ayetteki bu kelimeyi **abdenâ** okuyan, sadece "**İbrahim**" kelimesini bunun atf-ı beyânı yapmış olur. Daha sonra onun zürriyeti olan **İshâk** ve **Ya'kûb** kelimelerini **abdenâ** üzerine atfetmiş olur. Kim de bunu cemî olarak **ibâdenâ** okursa, **İbrahim, İshâk** ve **Ya'kûb** kelimelerinin tümünü birden, bu kelimenin atf-ı beyânı yapmış olur.

İKİNCİ MESELE

Ayetin takdiri şöyledir: Allah Teâlâ, ta baştan **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, *"Onların dediklerine sabret. Kulumuz Dâvûd'u hatırla"* demiş ve bu işi, *"Kulumuz İbrahim'i de an"* deyinceye kadar devam ettirmiştir ki bu, "Ey **Muhammed**! Ateşe atıldığında **İbrahim**'in, kesilmek istendiğinde **İshâk**'ın, çocuğu kaybolup, üzüntüden gözlerini yitirdiğinde **Yâ'kûb**'un sabrını an" demektir.

Yed ve Basar'ın Delâleti

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ *"Kuvvet ve basiret sahipleri..."* buyurmuştur. Bil ki el, birçok işin yapma aletidir. Göz de, idrak edilenlerin en kuvvetlisi

için bir alettir. Binâenaleyh işleri el ile, idrâki (anlayışı) da göz ile ifade etmek, güzel ve yerindedir. Bunu iyice kavradığın zaman diyoruz ki, insanın ruhunun, biri çalışan (iş yapan), diğeri idrâk eden iki kuvveti vardır. Çalışan kuvvetinden sâdır olan en şerefli şey, Allah'a itaattir; idrâk eden-bilen, kuvvetinden kaynaklanan en şerefli şey de marifetullahdır. Bu ikisinin dışındaki işler ve bilgiler, âdetâ boş ve bâtıl şeylerdir. Binâenaleyh ayetteki bu ifade, bu iki şeye işarettir.

Yurdunu Hatırlama

Daha sonra Cenâb-ı Hakk إِنَّآ أَخْلَصْنَاهُم بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ *"Çünkü biz onları hâlis bir hasletler yani yurtlarını hatırlamaları (hasletiyle) hâlis yaptık"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Hâlise**, tenvinle veya izafetle okunmuştur. Binâenaleyh bunu tenvinle okuyanlara göre takdiri, "Biz onları, kendisinde hiçbir şâibe bulunmayan hâlis bir hasletten ötürü, kendimize has (kullar) kıldık. O haslet de, yurtlarını hatırlama hasletidir" şeklindedir. Bu kelimeyi izafetle okuyanlara göre ise mana, "Yurtlarını hatırlama hasletleri sebebiyle biz onları..." şeklinde olur, yani, "Yurtları hatırlama işi, bazan Allah için, bazan Allah'dan başka gayelerden dolayı olur" demektir. Bu da, "Biz onları, işte bu hatırlama hasleti sebebiyle, hâlis kıldık" demektir.

İKİNCİ MESELE Ayetteki, **zikrâ'd-dâr** *"yurtlarını hatırlamaları..."* ifadesiyle ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

1) Bununla, "Onlar âhiret yurdunu hatırlamaya gark oldular ve bu hatırlayışta dünyayı unutacak dereceye vardılar" manası kastedilmiştir.

2) Bu ifade ile, "Ahiret yurdunda onlar için yüce bir nâm olacaktır" manası kastedilmiştir.

3) Bu "Allah Teâlâ, onlar için dünyada güzel bir nam bırakıp, *"Bizim için, sonradan gelecek insanlar arasında güzel bir nam nasib et"* (Şuara, 84) şeklindeki dualarını kabul etmiş oldu.

Hak Teâlâ وَإِنَّهُمْ عِندَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْأَخْيَارِ *"Çünkü onlar bizim katımızda cidden seçkinlerden ve hayırlı zatlardandı"* yani " "Onlar kendi soylarının seçkinlerindendi" buyurmuştur. **"Ahyâr"** kelimesi **"hayyir"** yahut **"hayr"** kelimesinin çoğulu olup, tıpkı **meyyit** ve **meyt** kelimelerinin çoğulunun, **emvât** gelmesi gibidir. Alimler, peygamberlerin **ismet** sıfatına sahip olduklarına bu ayeti delil getirerek, şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ, bunların, mutlak olarak, her hâlükârda iyi ve hayırlı kimseler olduklarını söylemiştir. Bu, istisnâ yapılabilecek ve mücmelliği giderilebilecek bir ifade olmasının delâleti ile, onların hakkında hayırlılık vasfının bütün fiil ve sıfatlarda geçerliliğini gösterir.

Allah Teâlâ sonra, *"İsmâil'i, Elyesa'ı ve Zülkifl'i de an. İşte bütün bunlar hayırlı insanlardı"* buyurmuştur. Bunlar, Allah'ın dini uğrunda sıkıntılara göğüs geren, diğer

bir grup peygamberdirler. Biz, bu isimlerin izahları ve bu peygamberlerin özellikleri hususunda, Enbiyâ ve En'âm sûrelerinde gerekli açıklamalarda bulunduk. Artık onları tekrar etmeye gerek yok. Bu sûredeki peygamber kıssaları ile sözün sonu işte burasıdır.

★ ★
★

Adn Cennetleri

هَٰذَا ذِكْرٌ ۗ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ ﴿٤٩﴾ جَنَّاتِ عَدْنٍ مُّفَتَّحَةً لَّهُمُ الْأَبْوَابُ ﴿٥٠﴾ مُتَّكِئِينَ فِيهَا
يَدْعُونَ فِيهَا بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَشَرَابٍ ﴿٥١﴾ وَعِندَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ أَتْرَابٌ ﴿٥٢﴾ هَٰذَا
مَا تُوعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ ﴿٥٣﴾ إِنَّ هَٰذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِن نَّفَادٍ ﴿٥٤﴾

"Bu, bir zikirdir. Müttakiler için bir güzel dönüp varma yeri, Adn cennetleri. Onlar için bütün kapılar tamamen açılmıştır. Orada tahtlarına kurulurlar onlar. Orada birçok yemiş ve bir içecek isterler. Yanlarında gözlerini yalnız (kocalarına) dikmiş, yaşıt birçok dilberler vardır. İşte hesap günü için size vaadolunan şeyler bunlardır. Şüphesiz bu, bizim, bitip tükenmeyecek rızkımızdır"

(Sâd, 49-54).

Bil ki **zikr** hakkında iki izah şekli bulunmaktadır:

a) Buna göre Cenâb-ı Hak, bu peygamberlerin (a.s) hallerinin zikrini, sırf **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, kavminin beyinsizliğine sabretmesi için açıklamıştır. İşte bu yol tamamlanıp, bunun peşinden, cahillerin beyinsizliklerine sabretmeyi gerektiren başka bir yolu zikretmeyi dileyip ve nihayet, iki konudan birini de diğerinden ayırmayı murad edince, pek yerinde olarak هَٰذَا ذِكْرٌ *"Bu, bir zikirdir"* buyurmuş; sonra da, bu ikinci konunun anlatımına başlayarak, *"Muttakiler için..."* buyurmuştur. Nitekim, ehl-i imân olan bir kimse, bir sözü tamamladığında, "Bu birinci konu" der, sonra da, diğer konunun izahına başlar. Yine, kâtib (yazar), kitabının bir faslını bitirip de, bir başkasına başlamayı dilediği zaman, "İşte böyle. Şimdiye kadar şunları şunları görmüş olduk" der. Bunun delili ise şudur: Cenâb-ı Hak cennetlikleri anlatmayı tamamlayıp da, bunun peşinden cehennemliklerin anlatımını getirmeyi dilediğinde, *"Bu, böyledir. Azgınların gideceği yer ise, muhakkak en kötü bir mercidir"* (Sâd, 55) buyurmuştur.

b) İkinci izah şekli de şudur: Bununla, "Bu, bir peygamber (a.s) için, bir şeref ve bir yâd-ı cemildir. Onlar, ebediyyen anılırlar" manası kastedilmiştir... Sahîh olan ise, birinci izah şeklidir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ *"Müttakîler için bir güzel dönüp varma yeridir"* beyanına gelince, bil ki, Allah onu yalancı bir sihirbaz olarak nitelemeleri ve onun için, istihzâ yoluyla, *"Ey Rabbimiz, bizim amel defterimizi acele ver (de görelim!)"* (Sâd, 16) demeleri suretiyle, Kureyş kâfirlerinin Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı yaptıkları beyinsizlikleri naklettiğinde, işte bundan sonra Hz. Muhammed (s.a.s)'e bu beyinsizliklere katlanmasını emretmiş ve şu iki bakımdan da, mutlaka sabretmek gerektiğini açıklamıştır:

a) Cenâb-ı Hak, önceki o peygamberlerin sıkıntı ve musibetlere sabretmiş olduğunu beyan edince, *"İşte bu sabır konusunda, ey Muhammed, senin de onlara uyman gerekir"* demek istemiştir.

b) Bu ayet-i kerimede, Allah'a itaat eden kimse için, şöyle şöyle mükâfaatlar; ona muhalefet eden kimse için de, şöyle şöyle ikâb ve cezâ olduğunu Allah beyan etmiştir. Bütün bunlar ise, Allah'ın emirlerine sabretmeyi gerektirmektedir. İşte bu, çok güzel bir nazm ve hoş bir tertiptir.

Ruhların Kıdemi İddiasına Red

Cenâb-ı Hakk'ın وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ ifadesine gelince, buradaki **meâb,** *"merci dönüş yeri"* anlamındadır. Ruhların kadîm olduğunu söyleyenler, bu ayet ve "**rucû**-(geriye dönüş)" kelimesini ihtiva eden diğer ayetlerle istidlâl etmişlerdir. İstidlâl biçimi ise şöyledir: "**Rucû**" kelimesi ancak, bu ruhların, bedenlerden önce de mevcut olmaları; Allah'ın celâlinin huzurunda bulunup da, sonradan bedene ilişmeleri halinde uygun ve yerinde olur. İşte, ruhlar bedenlerden ayrıldıklarında ise bu hal, **rücû**-"geriye dönüş" olarak isimlenidirilir." Buna göre şöyle cevap verilir: Bu şayet bir manaya delâlet ediyorsa, bu, ruhların bedenlerden önce mevcut olduğu hususudur; yoksa bu lafız, ruhların kadîm (ezelî ve ebedî) olduklarına delâlet etmez.

Açılan Cennet Kapıları

Ayetteki, ifadesi, لَحُسْنَ مَآبٍ جَنَّاتِ عَدْنٍ ifâdesinden bedeldir. Daha sonra, gelen مُفَتَّحَةً لَهُمُ الْأَبْوَابُ tabiri ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Alimler, bu lafzın izahı konusunda, birkaç vecih zikretmişlerdir:

a) **Ferrâ** şöyle demiştir: "Bunun manası, "Cennetin bütün kapıları onlar için açılmıştır" anlamındadır. Çünkü Araplar, elif-lâm'ı, izafetten bedel sayarlar. Nitekim Araplar, مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنِ الْوَجْهِ "Yüzü güzel olan bir adama rastladım" derler. İşte, **el-vechi** kelimesindeki elif-lâm, izafetten bedeldir. (Yani وَجْهِهِ ... anlamında)."

b) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bu ifadenin manası, "Onlar için, cennetten, kapılar açılmıştır..." şeklindedir.

c) **Keşşâf sahibi** ise şöyle demiştir: "الْأَبْوَابُ "kapılar" kelimesi, zamirden bedeldir.

ifadenin takdiri ise, مُفَتَّحَةٌ هِيَ الْأَبْوَابُ "Onlar için onlar, yani kapılar açılmıştır" şeklindedir. Bu, senin tıpkı, ضُرِبَ زَيْدٌ الْيَدُ وَالرِّجْلُ "Zeyd'e, yani eline ve ayağına vuruldu.."demen gibidir. Binâenaleyh **el-ebvâb** kelimesi, bedel-i iştimaldir."

İKİNCİ MESELE جَنَّاتُ عَدْنٍ mübtedâ, kendisinin de onun haberi olarak bu kelime ref ile **mufettehatun** şeklinde de okunmuştur. Bu durumda, her ikisi de, mahzûf bir mübtedânın haberi olup, bu da, **hüve** (zamiri)dir.

ÜÇÜNCÜ MESELE Bil ki, Allah Teâlâ bu ayet-i kerimede, cennetliklerin hallerine dair birkaç şey zikretmiştir:

a) Onların, meskenlerinin halleri... O halde, *"Adn cennetleri"* ifadesi iki şeye delâlet eder:

1) Bu meskenlerin, bahçeler ve bostanlar olduğuna...

2) Bu meskenlerin daimi olup sona ermeyeceğine...

"Onlar için bütün kapılar tamamiyle açılmıştır" ifadesi hakkında birkaç izah şekli bulunur:

a) Mananın şu şekilde olması: "Cennetlerde görevli melekler, o cennetin sahibini gördüklerinde, ona, o cennetin kapılarını açarlar ve onları, "selâm!" diyerek selâmlarlar. İşte böylece o da, meleklerle çevrelenmiş olarak, çok izzetli bir biçimde ve en güzel bir hâl üzere, oraya girer. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Nihayet oraya varıp kapıları açılınca (cennetin) bekçileri (şöyle) dedi(ler): "Selâm size! Tertemiz geldiniz! Artık ebedî kalmak üzere girin buraya"* (Zümer, 73) buyurmuştur.

b) O cennetlikler, bu kapıların açılmasını istediklerinde, onlar kendiliklerinden onlara açılırlar; kapanmasını istediklerinde de, yine onlara kendiliklerinden kapanırlar.

c) Buradaki "açılma" kelimesinden kastedilen, o meskenlerin genişliğini, gözlerin onu tarayıp dolaştığını ve orada çok hoş ve leziz hallerin müşahede edildiğini (edileceğini) anlatmaktır.

Cennetliklerin Rahatı

Daha sonra gelen مُتَّكِئِينَ فِيهَا hakkında birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Cenâb-ı Hak bu ayette, onların, cennette yaslanıp kuruldüklarını, anlatmış, diğer ayetlerde de, bu yaslanıp kurulmanın nasıl olduğunu beyan etmiştir. Meselâ bir ayette, *"Tahtların üzerine kurulup dayanmışlardır"* (Yâsîn, 56), başka bir ayette ise, *"(Zevceleri) yeşil yastıklara ve güzel döşemelere yaslanarak (nimetlenirler)"* (Rahmân, 76) buyurmuştur.

İkinci Bahis: مُتَّكِئِينَ فِيهَا ifadesi, kendisinde âmil olan (zîhâl olan kelime)den önce gelmiş olan bir hal ifadesidir. Bu ifadede âmil olan ise يَدْعُونَ فِيهَا ifadesidir. Mana, "Cennetlerde, onlar yaslanıp kurulmuş oldukları halde isterler" (يَدْعُونَ فِي الْجَنَّاتِ مُتَّكِئِينَ فِيهَا) şeklinde olur.

Cenâb-ı Hak sonra, بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَشَرَابٍ buyurmuştur. Bu, "Çeşit çeşit yemişler ve yine, çeşit çeşit içecekler isterler" manasındadır. İfade, "Çok yemiş ve çok içecek..." takdirindedir. Böyle bir mananın serdedilmesinin sebebi ise şudur: Arapların yurtları çok sıcak olup, meyvesi ve içecekleri gayet az idi. İşte bu sebeple Cenâ b-ı Hak onları (cennetteki) bu şeylere arzulandırmış, teşvik etmiştir.

Cennet Zevceleri

Cenâb-ı Hak meskenin, yenilecek ve içilecek şeylerin durumunu anlatınca, bunun peşinden nikâhlanılacak olanın halini de bildirmek üzere وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ *"Yanlarında, gözlerini yalnız (kocalarına) dikmiş dilberler vardır"* buyurmuştur. Bunun tefsiri, daha önce Sâffât Sûresi'nde geçmişti. Kısaca mana, "onların, kalbleri sadece kendi kocalarına yönelerek, onların dışındakilerden yüz çevirmiş oldukları" şeklindedir.

Etrâb

Ayetteki **etrâb** kelimesine gelince, bu, "aynı yaşta olan" anlamındadır. O dilberlerin aynı yaşta olmaları muhtemel olduğu gibi, onların, kocalarla aynı yaşta olmaları da muhtemeldir. **Kaffâl** şöyle demiştir: "Böyle bir sıfatın zikredilmesinin sebebi şudur: O dilberler, gerek görünüm, gerek yaş, gerekse süs ve nimet bakımından hep biribirine benzeyince, onlara meyil ve arzu da aynı seviyede olacaktır, ki bu da, kıskançlığın olmamasını gerektirir."

Cenâb-ı Hak daha sonra هَٰذَا مَا تُوعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ *"İşte hesap günü için size vaadolunan şeyler bunlardır"* buyurmuştur. Yani, "Allah müttakilere, bu sıfatlarla nitelenmiş olan mükâfaatlar vaadetmiştir" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu mükâfaatın devamlı olduğundan bahsetmiş ve إِنَّ هَٰذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِن نَّفَادٍ *"Şüphesiz bu, bizim, bitip tükenmeyecek rızkımızdır"* buyurmuştur.

★ ★
★

Azgınların Akıbeti

هَٰذَا ۚ وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَآبٍ ﴿٥٥﴾ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا ۖ فَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿٥٦﴾ هَٰذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ ﴿٥٧﴾
وَآخَرُ مِن شَكْلِهِ أَزْوَاجٌ ﴿٥٨﴾ هَٰذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ ۖ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ ۚ إِنَّهُمْ صَالُو النَّارِ ﴿٥٩﴾
قَالُوا بَلْ أَنتُمْ ۖ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ ۚ أَنتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا ۖ فَبِئْسَ الْقَرَارُ ﴿٦٠﴾ قَالُوا رَبَّنَا مَن قَدَّمَ لَنَا هَٰذَا
فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِي النَّارِ ﴿٦١﴾ وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرَىٰ رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُم مِّنَ الْأَشْرَارِ ﴿٦٢﴾ أَتَّخَذْنَاهُمْ
سِخْرِيًّا أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمُ الْأَبْصَارُ ﴿٦٣﴾ إِنَّ ذَٰلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ أَهْلِ النَّارِ ﴿٦٤﴾

"Bu (böyledir). Azgınların gideceği yer ise, muhakkak, en kötü bir mercidir. Cehennem! Onlar buraya girecekler. Artık, ne kötü döşektir o! İşte o azâbı, (evet) onu tatsınlar, (ki bu), kaynar su ve irindir. O şekilden başka daha diğer nevi azaplar da vardır. İşte şu, körükörüne maiyyetinize koşup giren güruhtur. Onlar, rahat (yüzü) görmesinler. Çünkü onlar, o ateşe gireceklerdir. Derler ki: "Hayır, siz, asıl rahat (yüzü) görmeyin. Bunu bizim önümüze siz getirdiniz. Ne çirkin durum!" Onlar derler: "Ey Rabbimiz, bunu bizim önümüze kim getirdiyse, onun ateş içindeki azâbını katmerli olarak arttır." (Azgınlar) derler: "Kendilerini bayağılardan saydığımız adamları niye görmüyorsunuz? Biz onları eğlence edinirdik. Yoksa gözler onlardan uzaklaşıp kaydı mı?" İşte bu, ehl-i cehennemin birbiriyle davalaşması muhakkak ve kati bir gerçektir"

(Sâd, 55-64).

Bil ki Cenâb-ı Hak, müttakilerin mükâfaatının durumunu vasfedince, bundan sonra, azgınların ikâbının niteliğini zikretmiştir ki, böylece, vaadin peşinden vaîd (tehdit), terğîbin peşinden de terhîb (korkutma) gelmiş olsun...

Cehennemliklerin Bazı Halleri

Bil ki Cenâb-ı Hak, cehennemliklerin hallerinden birkaç nevi zikretmiştir:

a) Onların, varacakları mercileri ve dönüş yerleri... Bu *"Bu, (böyledir). Azgınların gideceği yer ise, muhakkak, en kötü bir mercidir"* ayetiyle bildirilmiş olup, bu, *"Müttakiler için bir güzel dönüp varma yeri vardır"* (Sâd, 49) ayetinin mukabilinde zikredilmiştir. Böylece Cenâb-ı Hak, azgınların halinin, müttakilerin halinin zıddı olduğunu beyan etmiştir.

Alimler, burada geçen **tâğîn** (azgınlar) kelimesiyle kimlerin murad edildiği hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Müfessirlerin ekserisi bunu, "kâfirler" manasına hamletmiştir. **Cübbâî,** "Bu kelime, ister kâfir olsun, ister olmasın, büyük günah işlemiş olan "ehl-i kebâir"e hamledilir" demiştir.

Birinciler, birkaç bakımdan istidlâlde bulunmuşlardır:

a) Ayetteki, لَشَرَّ مَاٰبٍ kelimesi onların dönüş yerlerinin, başkalarınınkilerden daha kötü ve şer olmasını iktizâ eder. Bu ise ancak, kâfirlere uygun düşer.

b) Allah Teâlâ onlardan, onların, *"Biz onları eğlence edinirdik"* dediklerini nakletmiştir. Bu da ancak kâfirlere yakışan bir durumdur. Çünkü fâsık, mü'mini alay konusu edinmez.

c) Bu, kınama için getirilmiş olan bir ifadedir. Mutlak isim ise, kemâl manasına hamledilir. Azgınlıkta kâmil olan ise, kâfirdir.

Cübbâî görüşünün doğruluğuna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sakın! Çünkü insan muhakkak azar, kendisini ihtiyaçtan vâreste gördü diye.."* (Alak, 6-7) ayetiyle istidlâl etmiştir. Bu, tuğyan ile vasfetmenin, bazan büyük günah sahibi kimse hakkında da söz konusu olduğuna delâlet etmektedir. Bir de, Allah'ın, mükellefiyetlerini çiğneyen ve o hususlarda haddi aşan, tuğyân etmiş olur.

Bunu iyice kavradığına göre, şimdi diyoruz ki: **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "Bu ayetin manası, "Tuğyan edip, peygamberlerimi yalanlayanlar için, en kötü bir mercî (varış yeri) vardır" şeklindedir.

Daha sonra جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا *"Cehennem, onlar oraya girecekler"* buyurulmuştur. Cenâb-ı Hak tuğyan edenler için, en kötü bir dönüş yeri olduğunu bildirince, bu kötü dönüş yerini bu ifadeyle açıklamıştır.

Hak, Teâlâ sonra da, فَبِئْسَ الْمِهَادُ *"Artık ne kötü döşektir o!"* buyurmuştur. Bu tıpkı, *"Onlar için cehennemde bir döşek vardır. Üzerlerinde (yine ateşten) örtüler vardır"* (A'raf, 41) ayeti gibidir. Allah Teâlâ, cehennemliklerin altında olan o ateşi, uyumak isteyenlerin altlarına döşedikleri yatağa benzetmiştir.

Hamîm ve Gassâk

Sonra Cenâb-ı Hak, هٰذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ *"İşte o azabı, (evet) onu tatsınlar (ki bu), kaynar su ve irindir"* buyurmuştur. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bununla ilgili olarak şu iki izah yapılmıştır:

1) Ayette bir takdim-tehir söz konusu olup, kelamın takdiri, هٰذَا حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ فَلْيَذُوقُوهُ "Bu, bir kaynar su ve irindir. İşte bunu tatsınlar" şeklindedir.

2) Ayetin takdiri, "Cehennem. Onlar oraya girerler. Ne kötü bir döşektir bu! Onlar bunu tatsınlar" şeklindedir. Daha sonra söze yeniden başlayıp, *"Kaynar su ve irin..."* denilmiştir.

İKİNCİ MESELE

غَسَّاقٌ hem şeddeli, hem şeddesiz okunmuş olup, bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, cehennemliklerden akan irin, sarı su demektir. Nitekim Arapça'da göz yaşı aktığında غَسَقَتِ الْعَيْنُ denir. **İbn Ömer** (r.a), "Bu, cehennemliklerden akan irin manasınadır. Bu irinler bir yere toplanır. Onlar da onu içerler" demiştir.

b) "**Hamîm**, sıcağı ile yakan; **gassâk** ise soğuğu ile yakan şey" denilmiştir. **Ezherî**, "**Gâsik**, soğuk manasınadır. Bundan ötürü, geceye, gündüzden daha soğuk olduğu için, **gâsik** denilmiştir" der.

c) **Gassâk**, kokmuş ve kokuşmuş demektir. **Zeccâc**, "Eğer, ondan bir damla, dünyanın doğusuna düşse, bütün batıdakileri; batıya düşse, doğudakileri kokutur" demiştir.

d) **Kâ'b**, "**Gassâk**, akreb ve yılan gibi, zehirli canlıların, zehirlerinin içine aktığı bir cehennem gözesidir" demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hamza, Kisâî ve Asım'ın ravisi Hafs, Kur'ân'ın her yerinde bu kelimeyi, sîn'in şeddesiyle, **gassâk** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, şeddesiz olarak okumuşlardır. **Ebû Ali el-Fârisî**, "Benim tercihim, bunu şeddesiz okumaktır. Çünkü şeddeli okununca bu kelime, ya isim, ya da sıfat olmuş olur. Eğer isim kabul edilirse, isimler çok nâdir

durumlar hariç, bu vezinde gelmezler. Eğer sıfat kabul edilirse, bu demektir ki bu kelime mevsûfunun yerine geçmiştir. Binâenaleyh asıl olan bu durumda bunun câiz olmamasıdır" demiştir.

Başka Azaplar

Allah Teâlâ sonra, وَءَاخَرُ مِن شَكْلِهِۦٓ أَزْوَٰجٌ buyurmuş olup, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Ebû Amr, "uhrâ"** kelimesinin çoğulu olarak, elif'in zammesi ile bunu, أُخَرُ şeklinde okumuştur. Buna göre mana, "çeşitli diğer azablar" şeklindedir. Bu aynı zamanda, **Mücâhid**'in de kıraatidir. Diğer kıraat imamları ise bunu, müfred sîga ile, آخَرُ (diğer bir azab) şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraate göre mana, "Tadılan bu azabın şeklinde, tadılacak diğer azablar, yani, şiddet ve korkunçluk bakımından bunun gibi azablar..." şeklindedir. Buna göre, ayetteki **ezvâc, ecnâs** (aynı cinsten azablar) manasınadır. İkinci kıraate göre ise mana, "Ya diğer bir azab, yahut tadılacak diğer bir şey..." manasınadır. Bu durumda **ezvâc, âher**'in sıfatı olur. Çünkü bu azabın çeşitli olması mümkündür. (Dolayısıyla sıfatı cemî olarak gelmiştir.) Yahut da, her üç kelimenin, yani **hamîm, gassâk** ve **âher** kelimelerinin hepsinin birden sıfatıdır. **Keşşâf sahibi**, bu kelimenin, şîn'ın kesresi ile **şiklihi** diye okunduğunu ve bunun bir lehçe (kullanım şekli) olduğunu, (buna benzer olan) غِنَجٌ kelimesinin ise sadece kesre ile okunduğunu[14] söylemiştir.

Bil ki Allah Teâlâ, azgınların âhiretteki yerlerini ve yiyeceklerini anlatınca, önce onların dünyada iken dostlarıyla olan hallerini, sonra ikinci olarak da, düşmanlarına karşı hallerini ele almıştır.

Birincisi, ayetteki, هَٰذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ *"İşte şu, körükörüne maiyyetinize giren güruhtur"* ifadesidir. Bil ki bu, o cehennemliklerin liderlerinin, biribirlerine söyledikleri sözlerinin nakledilişidir. Bunun böyle olduğunun delili, bundan sonra, tâbî olan o insanların, *"Hayır, asıl siz, rahat (yüzü) görmeyin. Bunu bizim önümüze siz getirdiniz"* demeleridir. Ayetteki, *"İşte şu, körükörüne maiyyetinize giren güruhtur"* ifadesinin, cehennem bekçilerinin, küfrün liderlerine, onlara uyanlar için söyledikleri sözleri; *"Onlar rahat yüzü görmesinler. Çünkü onlar o ateşe gireceklerdir"* ifadesinin de, küfür liderlerinin sözü olduğu da ileri sürülmüştür. Buna göre, هَٰذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ cümlesi, "Bu, tıpkı onların, cehâlet ve sapıklık hususunda sizinle birlikte olmaları gibi, sizinle cehennemde birlikte olan, izdihamlı kalabalık bir topluluktur" manasında olur. "Sizinle birlikte olmaları"nın manası, "size dost ve sizinle birlikte olma uğrunda, cehenneme girmişlerdir" şeklinde olur. Çünkü اِقْتَحَمَ bir sıkıntıyı üstlenme ve o sıkıntıya râzı olma demektir. Zira **kuhme** *"şiddet"* manasınadır.

14) Mana itibariyle münasebet bulunmadığı halde, anlaşılan, müfessirimiz lügavî mukayese yapmak gayesiyle bu kelimeyi zikretmiştir (ç.).

Ayetteki, لاَ مَرْحَباً بِهِمْ *"Onlar rahat (yüzü) görmesinler"* deyimi, o liderlerin, kendilerine tâbî olanlara yönelik bir beddualarıdır. Nitekim kişi, lehine dua ettiği kimselere, "merhaba" der. Bu ya "Darlık ve sıkıntı olmayan, rahat bir yere geldin" manasınadır, yahut da "Sen yurduna geldin" manasınadır. Bu kelime ile beddua etmek için, başına lâ edatı getirilir. Ayetteki **bihim**, kendilerine beddua edilenlerin cehenneme girdiklerini ve onların bu azaba müstehak oluşlarının sebebini bildirip, bir benzeri de, *"Her ne zaman oraya bir ümmet (bir millet) girse, kardeşine (yoldaşına) lanet eder"* (A'raf, 38) ayetidir. Tâbi olanlar ise, بَلْ أَنْتُمْ لاَ مَرْحَباً بِكُمْ *"Hayır, asıl siz rahat (yüzü) görmeyin"* derler. Onlar, bu sözleriyle, "Ey liderler, bize beddua ettiğiniz bu söze siz daha layıksınız" manasını kastederler ve bunun sebebini, *"Bunu bizim önümüze siz getirdiniz"* diyerek açıklarlar. Bu ayetteki "bunu" zamiri, ya ayetteki "azâb"a yahut da cehenneme girişlerine râcîdir.

İmdi, "onların bunlara bu azabı getirmeleri ne demektir?" denilirse, biz deriz ki: Bu getirmeyi gerektiren şey, kötü amellerdir. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Tadın bu yakıcı azabı. Çünkü bu, ellerinizle yapıp, sunduğunuz şeydir"* (Enfal, 50-51) buyurmuştur. Fakat o küfür liderleri, iğvâları ile bunun esas sebebi olup, bu azab da, o iğvânın cezası olunca, işte o zaman tâbi olanlar, *"Bunu bizim önümüze siz getirdiniz"* diyerek reisleri, öne getirenler (sunanlar), o cezayı da sunulan şey kılmışlardır. O halde "bunu" zamiri, *"Azgınların gideceği yer ise, muhakkak en kötü bir mercidir"* cümlesinin delâlet ettiği o "azgınlıktan" bir kinayedir. فَبِئْسَ الْقَرَارُ "yani "Durulacak ve iskan edilecek bir yer olarak, cehennem ne kötü bir yerdir!"

Daha sonra liderlere tâbi olanlar, رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هٰذَا فَزِدْهُ عَذَاباً ضِعْفاً فِي النَّارِ *"Ey Rabbimiz, bunu bizim önümüze kim getirdiyse, onun ateş içindeki azabını katmerli olarak arttır"* demişlerdir. Ayetteki ضِعْفاً kelimesi, "muzaaf" demek olup, "kat kat, katmerli" manasınadır. Bunun bir benzeri de, *"Rabbimiz bizi bunlar saptırdılar. Binâenaleyh onlara kat kat azab ver"* (A'raf, 38) ve *"Rabbimiz biz efendilerimize ve büyüklerimize itaat ettik. Onlar da bizi saptırdılar. Ey Rabbimiz, onlara iki kat azab ver"* (Ahzab, 67-68) ayetleridir.

İmdi eğer, "Takdir edilmiş, biçilmiş her azab, eğer hakedilişe göre ise, buna kat kat denmez. Yok eğer, hakedilenden fazla ise, o zaman da bu zulüm olur. Zulüm ise câiz değildir?" denilirse, biz deriz ki: Bununla, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Kim kötü bir yol icâd ederse, Kıyamete kadar kendi mes'ûliyeti ile beraber bu yol üzere hareket edenlerin günahı-vebali de ona olur"* hadisinin manası kastedilmiş olup, buna göre mana, ikiye katlanan bu azabın bir katı saptırma, bir katı da sapma azabı olur. Allah en iyi bilendir.

Burada, kâfirlerin dünyada iken, kendilerinin dostları oldukları kimselere karşı ahiretteki hallerinin anlatımı son bulmaktadır. Dünyada iken düşman oldukları insanlara karşı ahiretteki tutumları ise, وَقَالُوا مَا لَنَا لاَ نَرَى رِجَالاً كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرَارِ *"(Azgınlar) derler ki: "Kendilerini bayağı kimselerden saydığımız adamları niye görmüyoruz?"* ifadesi ile anlatılmıştır. Yani o kâfirler, cehenneme bakıp

araştırdıklarında böyle söylerler ve bununla, değer vermedikleri o müslüman fakirleri kastederek, onlara ya kendilerinde mal-mülk olmayan alt tabakadan, yahut da kendilerinin dininin aksine hareket eden kimseler oldukları için, şerli kabul ettiklerinden, o müslümanlara "**eşrâr**" (şerliler) demişlerdir.

Daha sonra o kâfirler, اَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا *"Biz onları eğlence edinirdik"* demişlerdir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebû Amr, Hamza ve **Kisâî**, bu ayetin başındaki elifi vasledip مِنَ الْاَشْرَارِ اَتَّخَذْنَاهُمْ şeklinde okurlarken; diğer kıraat imamları bunu, istifham olarak, اَتَّخَذْنَاهُمْ şeklinde okumuşlardır. **Ebû Ubeyd** şöyle der: "İstifham, önce مَا لَنَا لَا نَرَى "niye görmüyoruz?" şeklinde geçtiği için, ve müşrikler dünyada iken mü'minleri alaya aldıklarında, kendilerinden şüphe etmedikleri için, bu elif vasl ile okunmuştur. Çünkü Allah Teâlâ bu hususu, *"Onları eğlence edindiniz. Hatta onlar size beni hatırlamayı unutturdu"* (Mü'minûn, 110) ayetiyle haber vermiştir. Dolayısıyla onların, kendilerinin bildikleri birşeyi sormaları yerinde olmaz." **Ferrâ** "Bu istifhamın manası, taaccüb ve azarlamadır. Bu manada, bilinen birşeyi soru şeklinde ifade etmek câizdir" diye cevap verir.

Ayetteki, اَتَّخَذْنَاهُمْ kelimesi اَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ kelimesine denk düşsün diye, mutlaka bunun başına istifham hemzesi getirilmesinin gerekli olduğunu söyleyenlerin görüşünün izahına göre eğer, "Birinci kıraate göre, o halde, اَمْ زَاغَتْ ifadesinin dengi olan cümle nedir?" denilirse, biz deriz ki: O cümle mahzûf olup buna göre mana, "Kastedilenler onlar mıdır, yoksa gözler onlardan uzaklaşıp kaydı mı?" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Nâfi, sîn'in zammesiyle **suhriyyen** okurken, diğerleri sîn'in kesresiyle **sihriyyen** okumuşlardır. Her ikisi de aynı manayadır. Kesre ile okunması halinde manasının, alay etmek; zammesiyle okunması halinde ise, zelil kılmak, aşağı kabul etmek ve musallat olmak olduğu ileri sürülmüştür.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Alimler, bahsi geçen iki kıraate binâen ayetin, kendinden öncekilerle münasebeti hususunda iki görüş üzere ihtilaf etmişlerdir: Haber cümlesi olarak okunan kıraate göre, kelâmın takdiri, "Onlar, hakir oldukları için o kimseleri terkettiler, yahut da gözleri onlardan uzaklaştığı için, "Niye onları görmüyoruz?" dediler" şeklinde olup, onları hakir görüşleri, *"Onları eğlence edinirdik"* şeklindeki sözleriyle ifade edilmiştir. İstifham cümlesi şeklinde okunmasına göre kelamın takdiri, "ya, biz onlar hiç de böyle olmadıkları ve dolayısıyla cehenneme girmedikleri halde, onlarla alay ettiğimiz için, yahut da gözler onlardan uzaklaşıp kaydığı için, *"niye onları görmüyoruz?"* derler" şeklinde olur.

Bil ki Allah Teâlâ, onların işte bu şekilde çekiştiklerini nakledince, "onlar hakkında haber verdiğimiz bu durum, mutlaka onların başına gelmesi haktır" demiş, sonra

da onlardan naklettiği o şeyi açıklayarak, تَخَاصُمُ أَهْلِ النَّارِ *"İşte bu, ehl-i cehennemin birbiriyle dâvâlaşmasıdır"* buyurmuştur. Hak Teâlâ, bu sözleri bir dâvâlaşma olarak isimlendirmiştir. Çünkü, liderlerin, *"Onlar, rahat (yüzü) görmesinler"* şeklindeki sözlerine karşılık; tâbi olanların, *"Asıl siz rahat (yüzü) görmeyin"* şeklindeki sözleri bir çekişmeyi ifade etmektedir.

★ ★
★

Kur'ân Mühim Haberdir

قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ وَمَا مِنْ إِلَٰهٍ إِلَّا اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ ﴿٦٥﴾ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ ﴿٦٦﴾ قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ ﴿٦٧﴾ أَنتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ ﴿٦٨﴾ مَا كَانَ لِيَ مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَإِ الْأَعْلَىٰ إِذْ يَخْتَصِمُونَ ﴿٦٩﴾ إِن يُوحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ ﴿٧٠﴾

"De ki: "Ben, sadece gelecek tehlikeleri haber veren bir peygamberim. Tek hakim Allah'dan başka hiçbir tanrı yoktur. Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin Rabbidir, O Azîz ve Gaffar'dır." De ki: "Bu (Kur'ân), en mühim bir haberdir. Siz ise ondan yüz çeviriyorsunuz. Mele-i A'lâ hakkında onlar aralarında münazara ederlerken, benim hiç bir bilgim yoktu. Ben ancak gelecek tehlikeleri apaçık haber verici olduğum için, bana vahyolunuyor"

(Sâd, 65-70).

Bil ki Allah Teâlâ, bu sûrenin başında, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, insanları, Allah'tan başka ilah olmadığı ve kendisinin Allah katından gönderilmiş, hakkı ve hakikatı açıklayan bir peygamber olup, Kıyametin vuku bulacağına inanmaya davet edince, o kâfirlerin beyinsizlik edip Resûlullah'ın sihirbaz ve yalancı olduğunu söyleyerek, onun sözüyle alay ettiklerini nakletmiş, sonra da şu iki sebepten ötürü peygamberlerin kıssalarına yer vermiştir: Birincisi, Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kavminin beyinsizliklerine sabretme hususunda, bu peygamberleri kendisine örnek almaya sevkedici olması için; ikincisi; kâfirleri, inkâr ve beyinsizlikte ısrar etmekten caydırıcı, imanı kabule sevkedici olsun diye... Cenâb-ı Allah, işte bu metodu tamamlayınca, bunun peşinden bir başka metodu zikretmiştir: Bu da, cennetliklere verdiği nimetler ile cehennemliklere verdiği cezaların açıklanmasıdır.

Hak Teâlâ bu açıklamaları tamamlayınca, yine bu sûrenin başında ele alınan tevhid, nübüvvet ve öldükten sonra dirilme esaslarını yeniden ele alarak, "Ey **Muhammed**, "Ben sadece gelecek tehlikeleri haber veren bir peygamberim (münzirim) ve tek hakim olan Allah'dan başka bir ilah olmadığının ikrarı gereklidir" de" buyurmuştur. Çünkü doğru sıra, önce karşı tarafın şüphelerinin ele alınması, sonra bu şüphelere cevap verilmesi, daha sonra da bunun peşinden, isbat edilmek

istenen şeyin doğruluğunu gösterecek delillerin getirilmesidir. İşte Cenâb-ı Hak da burada önce, karşı tarafın şüphelerine cevap vermiş, görüşlerinin yanlış olduğuna dikkatleri çekmiş, bunun peşisıra da, ortaya konulmak istenen şeylerin doğruluğunu gösteren delilleri zikretmiştir. Çünkü yanlış ve uygun olmayan şeyleri bertaraf etmek, uygun olanı isbattan önce gelir. Yine tahtayı-levhayı yıkayıp temizlemek, onun üzerine doğru şekil ve yazıları yazmaktan önce gelir. Bu sırayı iyice düşünen kimse, sûrenin başından sonuna kadar bütün ayetlerin, en güzel bir tertip ve münasebet (ilgi) üzere geldiğini ister istemez kabul edecektir.

قُلْ إِنَّمَآ أَنَا مُنذِرٌ *"De ki: "Ben, tevhidi, nübüvveti ve Kıyameti inkâr edenlere verilecek cezalar ile bunlara inanacaklara verilecek mükâfaatları tebliğ ediyorum""* demektir. Allah Teâlâ, o kâfirlerin, *"O (bütün) tanrıları bir tek tanrı mı yapmış?"* (Sâd, 5) dediklerini nakletmek suretiyle, sûrenin başında tevhid delillerini ele aldığı gibi, bu ayetlerde de, işe yine birliğinin izahı ile başlamış ve وَمَا مِنْ إِلَٰهٍ إِلَّا اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ *"Tek hâkim Allah'dan başka hiçbir tanrı yoktur"* buyurmuştur. İşte bu cümlede, Hak Teâlâ'nın ortaktan ve benzerden münezzeh olduğunu gösteren delile bir işaret vardır. Bunu şöyle izah edebiliriz: İlah olma vasfında, Allah'a ortak koşulmak istenen şey, ya mutlak manada âlemde tasarruf etmeye kâdir bir varlık olur, yahut böyle olmayıp, âciz ve cansız bir varlık olur. Birinci ihtimal söz konusu olamaz. Çünkü ortağı mutlak manada tasarrufa kâdir olunca, kendisi kâdir ve kâhir olamaz. Çünkü bu, bir şeyin olmasını, ortağı ise o şeyin zıddını irade etse, bu iki zıddan birisinin meydana gelmesi, diğerinden daha evla olmaz. Bu durumda da bu, bunlardan herbirinin diğeri ile bertaraf edilmesi neticesine götürür. Böyle olması halinde ise, o, artık kâdir ve kâhir değil, aksine âciz ve güçsüz bir varlık olmuş olur. Âciz olan ise, ilah olmaya elverişli değildir. O halde ayetteki, *"Tek hâkim olan Allah'dan başka hiçbir tanrı yoktur"* cümlesi, kendisinin tek hakim oluşuna bir işarettir. İkincisi, yani O'na ortak koşulan varlıkların, meselâ bu putların, kesinlikle hiçbirşeye kadir olamayan ortaklar olduklarının söylenmesi de yanlıştır. Çünkü akıl sarih olarak, kâdir ve kâhir olan ilaha ibadet etmenin, duymayan, görmeyen ve hiçbir bakımdan senden zararı gideremeyen o cansız varlıklara ibadet etmekten daha uygun olduğu hükmünü verir. Şu halde ayet-i kerime, işte anlattığımız bu iki tür delile işaret etmektedir.

Buradaki İlahî Vasıflar

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın kahhâr (hakîm) olması, kendisinden korkulması ve sakınılması gerektiğini anlatmaktadır. Binâenaleyh Hak Teâlâ bu hususu önceki ifade ile anlatınca, bunun peşinden bir ümid ve teşviki ifade eden ayetini getirerek, رَبُّ السَّمَٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ *"Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin Rabbi'dir, Azîz, Gaffâr'dır"* buyurmuştur. Binâenaleyh O'nun, *"Rabb"* oluşu, terbiye edişini, ihsan, kerem ve cömertliğini; *"Gaffâr"* oluşu da, teşvik ve ümidi ihsâs ettirmektedir. Öyleyse O, ibadet edilmesi gerekli olan bir varlıktır. Çünkü O, azabından korkulan, fazl'ı ve mükâfaatı ümid edilen bir zattır.

Bu ayetleri tefsir etmek için, başka bir yola girip şöyle diyoruz: Allah Teâlâ burada, sıfatlarından şu beşini, yani, birliğini, kahhâr oluşunu, rubûbiyyetini, azîz ve gaffâr

oluşunu zikretmiştir. O'nun birliği, haktan yana olanlar ile müşrikler arasında münakaşa konusudur. Hak Teâlâ, birliğine yine kahhâr oluşu ile istidlâl etmiştir ki biz, bunun buna nasıl delil olduğunu açıkladık. Fakat O'nun kahhâr oluşu, birliğinin isbatına delâlet etse bile, bu sıfat, aynı zamanda O'ndan alabildiğine korkulmasını gerektiren bir vasıftır. Dolayısıyla bunun peşinden, rahmetine, lutfuna ve keremine delâlet eden şu üç sıfatını getirmiştir:

a) Göklerin, yerin ve ikisi arasındaki herşeyin Rabbi olması... Bunu anlamak, ancak Allah'ın, gökleri, yeri, dört ana unsuru ve onlardan doğan üç varlık çeşidini yaratışındaki hikmetinin eserlerine bakıp, bunlar üzerinde tefekkür etmekle tam olur. Bu iş ise, sâhili olmayan bir okyanustur. Binâenaleyh sen, Hak Teâlâ'nın işte bu şeyleri yaratışındaki hikmet ve rahmetinin neticeleri hususunda tefekkür ettiğinde, onun bütün bunlardaki sırasını iyice kavramış olursun. Bu ise büyük bir ümidi doğurur.

b) O'nun azîz oluşu... Bu sıfatın bu sadedde getirilmesinin hikmeti şudur: Birisi, farzet ki O, Rabtir, eğiticidir ve kerimdir. Fakat o, herşeye kâdir değildir" diyebilir. Cenâb-ı Allah işte böyle bir soruya, kendisinin azîz olduğunu, yani bütün mümkinata kâdir, herşeyin üstesinden gelen, hiçbirşeyin mağlub edemeyeceği bir zat olduğunu bildirerek cevap vermiştir.

c) O'nun gaffâr oluşu... Bu sıfatın burada getirilişinin hikmeti de şudur: Yine birisi, "Farzedelim ki O, Rabtir ve lütuf sahibidir. Fakat O, itaat edenler ve ibadette ihlasa ermiş kimseler için böyledir" diyebilir. Cenâb-ı Hak işte bu hususa da şu şekilde cevap vermiştir: Birisi, meselâ yetmiş yıl küfür üzere devam etse (yaşasa), sonra tevbekâr olsa, ben, bu kimsenin ismini, günahkârlar defterinden siler, fazlım ve rahmetimle onun bütün günahlarını örter ve onu ebrârın (iyilerin) derecelerine çıkarırım."

Niçin Mühim Haber?

Bil ki Allah Teâlâ, işte bu hususu beyân edince, قُلْ هُوَ نَبَؤٌا عَظِيمٌ أَنتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ *"De ki: "Bu en büyük bir haberdir. Siz ise ondan yüz çeviriyorsunuz"* buyurmuştur. Bu ayette bahsedilen, "en mühim haber" şunlar olabilir: Bununla, Allah Teâlâ'nın tek oluşunun, büyük bir haber olduğunun kastedilmesi mümkündür. Yine bununla, nübüvvetin (peygamberliğin) mühim bir haber oluşunun kastedilmesi de mümkündür. Yine bununla, haşr, neşr ve Kıyamet inancının mühim haber oluşunun kastedilmesi de mümkündür. Bu böyledir. Çünkü bu üç esas, sûrenin başında ele alınmış ve o üç esastan ötürü söz, buraya kadar uzayıp gelmiştir.

Yine bu "en büyük bir haber" ifadesiyle, Kur'ân'ın bir mucize oluşunun kastedilmesi de mümkündür. Çünkü bu sûrede Kur'ân'dan da, *"Sana indirdiğimiz feyz kaynağı (mübarek) bir kitaptır"* (Sâd, 29) ayetinde bahsedilmiştir. İşte bu kimseler, Allah'ın, *"De ki: "Bu en büyük bir haberdir. Siz ise ondan yüz çeviriyorsunuz"* ayetinde bahsedilen şeyden yüz çevirmişlerdir. *"Siz ise ondan yüz çeviriyorsunuz"* beyanı bütün bunlar hakkında tefekkür etmeye ve istidlâlde bulunmaya bir teşvik olup, taklidden menetmektir. Çünkü bunlar, çok yüce esaslardır. İnsan bunlar

hakkında gerçek üzere olması halinde, en büyük saadet kapılarını elde etmiş olur. Yine insan eğer bu hususlarda bâtıl (yanlış) üzere olursa, şekavet kapılarının en büyüğüne düşmüş olur. Dolayısıyla bu konular büyük ve önemli haberlerdir ve yüce esaslardır. Akıl sarih olarak, insanın bu hususta tam bir ihtiyat içinde olmasını, vurdum duymaz ve aldırış etmez bir kimse olmamasını gerektirir.

Mele-i A'lâ'daki Tereddüt

Ayetteki, مَا كَانَ لِيَ مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَإِ الْأَعْلَىٰ إِذْ يَخْتَصِمُونَ *"Mele-i A'lâ hakkında onlar aralarında münazara ederlerken, benim hiçbir bilgim yoktu"* ayetine gelince, bil ki Allah Teâlâ mükellefleri, bu dört meselede ihtiyatlı olmaya teşvik etmiş ve şu açılardan bu teşviki pekiştirmiştir:

a) Bunlardan herbirisi *"en büyük haber"*dir. Büyük haberde ise, ihtiyatlı olmak gerekir.

b) Mele-i A'lâ, bu hususta çekişmişlerdir. Bu konuda söylenenlerin en güzeli, bunun Cenâb-ı Hakk'ın *"(Allah) ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" dedi. (Melekler) dediler ki: "Orada fesad çıkaracak ve kan dökecek kimse mi yaratacaksın? Halbuki biz, seni hamdinle tesbih ediyor ve takdis ediyoruz." (Allah) dedi ki: "Ben, sizin bilmediğinizi biliyorum"* (Bakara, 30) ayetinde beyan edilen husus olmasıdır. Bu, şu manayadır: O melekler, "İnsanlar, şehvetlerini yerine getirmekle meşguller iken (ki bu husus ayette, *"Orada fesad çıkaracak..."* ifadesiyle anlatılmaktadır) ve öfkelerini uygulamakla meşguller iken, (ki bu da ayette *"kan dökecek kimse"* ifadesiyle anlatılmaktadır) biz ise, seni hamdinle tesbih ederken, insanın yaratılmasında hangi hikmet ve fayda vardır?" demek istemişlerdir. Bunun üzerine Allah Teâlâ da, *"Ben, sizin bilmediğinizi biliyorum"* diyerek cevap vermiştir.

En iyisini Allah bilir ya, bunu şu şekilde izah ederiz: Aklın yaptığı taksimata göre mahlûkat dört kısma ayrılır:

a) Kendilerinde akıl ve hikmet bulunup, nefs ve şehvet bulunmayan varlıklar. Bunlar, sadece meleklerdir.

b) Kendilerinde nefis ve şehvet bulunup, ilim ve hikmet yer almayanlar. Bunlar, hayvanlardır.

c) Bu iki kısımdan uzak olan varlıklar. Bunlar, cansız varlıklardır.

d) Bu taksime göre geriye dördüncü bir kısım kalır. Bu da, kendisinde bu iki hususun birlikte bulunduğu varlıklardır. Bunlar insanlardır. İnsanın yaratılış maksadı, cehâlet, taklid, tekebbür ve temerrüd (inad) değildir. Çünkü bütün bunlar, hayvanların ve yırtıcı hayvanların sıfatlarıdır. Aksine insanın yaratılış maksadı, ondan ilim, hikmet ve taatın zuhûr etmesidir.

Şu halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben sizin bilmediklerinizi biliyorum"* (Bakara, 30) ayetinin manası şudur: "Bu tür mahlûkatta (insanda), her nekadar kendisini yanlışa davet eden, şehvet ve kan dökmeye sevkeden gazab (öfke) bulunsa bile, onu marifetullaha, muhabbetullaha, taata ve hikmete sevkedecek olan akıl da var." Allah

Teâlâ'nın meleklere işte bu şekilde cevap verdiği sabit olunca, insanın, bu sıfatları elde etme hususunda gayret ve cehd sarfetmesi, cehalet, taklid, ısrar, inad ve tekebbürden sakınması gerekir. Durum böyle olunca da, bu hâdisenin keyfiyetine vâkıf olan herkesin, buna vakıf oluşu kendisini, ilahî bilgileri ve üstün huyları elde etme hususunda çalışıp çabalamaya ve kendini bunların zıdlarından menetmeye sevkedici olması gerekir. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak bu makamda böyle buyurmuştur.

İmdi eğer, "Meleklerin, *"Orada fesad çıkaracak ve kan dökecek kimse mi yaratacaksın?"* şeklindeki sözleri sebebiyle, onların bu konuda karşı koyduklarının söylenilmesi câiz değil. Çünkü Allah'a karşı gelmek küfürdür?" denilirse, biz deriz ki: Bu ayette, bir soru ve bir cevabın olduğunda şüphe yoktur. Bu ise, bir hasımlaşmaya ve münazaraya benzer bir durumdur. Benzerlik ise, mecazî mananın kullanılmasının bir sebebidir. İşte bu sebepten ötürü, bu durum için, hasımlaşma (münazara) denilmesi yerinde olmuştur.

Cenâb-ı Hak, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e bu sözü bir rumuz şeklinde (telmihli olarak) söylemesini emredince, إِنْ يُوحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ *"Ben ancak gelecek tehlikeleri apaçık haber verici olduğum için bana vahyolunuyor"* demesini emretmiştir. Bu, "Beni bu münazarayı vahiy ile öğrendim. Allah bana, sizi inzar edeyim diye ve bu kıssa, sizin taatlarınızda ihlasa, cehalet ve taklidden kaçınmaya sevketsin diye, bu kıssayı vahyetti" demektir.

★ ★
★

Âdem (a.s)'in Yaratılışı

إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَٰٓئِكَةِ إِنِّي خَٰلِقٌۢ بَشَرًا مِّن طِينٍ ﴿٧١﴾ فَإِذَا سَوَّيْتُهُۥ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا۟ لَهُۥ
سَٰجِدِينَ ﴿٧٢﴾ فَسَجَدَ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ ﴿٧٣﴾ إِلَّآ إِبْلِيسَ ٱسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ ٱلْكَٰفِرِينَ ﴿٧٤﴾
قَالَ يَٰٓإِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَن تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ ۖ أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنتَ مِنَ ٱلْعَالِينَ ﴿٧٥﴾ قَالَ أَنَا
خَيْرٌ مِّنْهُ ۖ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ وَخَلَقْتَهُۥ مِن طِينٍ ﴿٧٦﴾ قَالَ فَٱخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ ﴿٧٧﴾ وَإِنَّ عَلَيْكَ
لَعْنَتِىٓ إِلَىٰ يَوْمِ ٱلدِّينِ ﴿٧٨﴾ قَالَ رَبِّ فَأَنظِرْنِىٓ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿٧٩﴾ قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ ٱلْمُنظَرِينَ ﴿٨٠﴾ إِلَىٰ
يَوْمِ ٱلْوَقْتِ ٱلْمَعْلُومِ ﴿٨١﴾ قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٨٢﴾ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ ٱلْمُخْلَصِينَ ﴿٨٣﴾
قَالَ فَٱلْحَقُّ وَٱلْحَقَّ أَقُولُ ﴿٨٤﴾ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنكَ وَمِمَّن تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٨٥﴾

"Rabbin, O, (münazara) zamanında meleklere demişti ki: "Ben, çamurdan bir insan yaratacağım. Artık o(nun hilkatini) tamamlayıp, içerisine de ruhumdan üfürdüğüm zaman, kendisi için derhal, (bana) secdeye kapan!." Bunun üzerine bütün melekler toptan secde etmiş, yalnız İblis kibirlenmeye yeltenmişti. (Zaten) o, (ilm-i ilahîde) kâfirlerdendi. Buyurdu ki: "Ey İblis, ellerimle (yani bizzat) yarattığıma secde etmekten seni hangi şey menetti? Kibirlenmek mi istedin, yoksa yücelerden mi oldun?" (İblis) dedi: "Ben ondan üstünüm, beni ateşten, onu çamurdan yarattın." Allah buyurdu: "Hemen buradan çık, zira artık sen, taşlanan (rahmet-i ilâhiyeden kovulan bir mel'ûn)sun. Ve şüphesiz ki, cezâ gününe kadar, lânetim senin üstünedir." (İblis) dedi: "Ya Rabbi, o halde, (insanların) tekrar dirilecekleri güne kadar, bana mühlet ver." (Allah) buyurdu: "Haydi sen, mühlet verilenlerdensin, bence malûm olan zamanın (bir) gününe kadar." (İblis) dedi: "İzzetin hakkı için, (mutlak kudret ve kahrına andederim ki) ben de artık onların hepsini muhakkak azdıracağım. İçlerinden ihlâsa erdirilmiş (mü'min) kulların müstesna." (Allah) buyurdu: "İşte, bu doğru. Ben, şu hakikati söyleyeyim: "Cehennemi, senden, (senin cinsinden) ve onların (insanların) içinden sana tâbi olanların hepsiyle dolduracağım"

(Sâd, 71-85).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki, bu kıssanın ele alınışının maksadı, hasetten ve kibirden men etmektir. Bu böyledir, çünkü **İblis**, düştüğü şeye ancak, hasedi ve kibri sebebiyle düşmüştür. Kâfirler de, **Hz. Muhammed** (s.a.s) ile ancak, hasetleri ve kibirleri sebebiyle münakaşa edip, karşı koymuşlardı. Binâenaleyh, Allah Teâlâ bu kıssayı, onu dinlemek böylece de, kendilerini bu iki kötü huydan alıkoysun diye zikretmiştir. Netice olarak diyebiliriz ki, Allah Teâlâ, mükellefleri düşünmeye ve istidlâlde bulunmaya, tefekkürde bulunmaya teşvik etmiş; onları inattan, ısrardan ve taklitcilikten men etmiş ve böylece de, işte bu hususun izahı sadedinde şunları zikretmiştir:

a) Bu, "önemli, büyük bir haberdir. Öyleyse, bu konuda ihtiyatlı olmak gerekir."

b) Meleklerin, beşerin yaratılmasındaki hikmeti sormalarının anlatılması... **Hz. Âdem** (a.s)'in yaratılışındaki asıl hikmetin, cehâlet ve tekebbür değil, marifet ve taat olduğuna delâlet eder.

c) **İblis, Hz. Âdem** (a.s)'le, ancak haset ve kibirden dolayı cedelleşmiş ve ona hasım olmuştur. Şu halde insanın, bu iki şeyden kaçınması gerekir. İşte bu ayetlerdeki münasebet vechinin izahı budur. Bil ki bu kıssanın izahı, pekçok sûrede geçmiştir. Dolayısıyla, söylenmesi mutlaka gerekli olanın dışındaki sözleri tekrarda fayda yoktur. Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Çamurdan Beşer

إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ ifadesi hususunda şöyle birkaç soru sorulabilir: **Birinci Soru:** Bu, şuna benzer: Meselâ gümüş bilezik edinmek de mümkün olduğunda "Ben, altın bilezik takacağım" denilmesinin yeri vardır. Acaba çamurdan başka birşeyden beşeri yaratma imkânı var mıydı ki böyle denildi?

İkinci Soru: Cenâb-ı Hak burada, beşeri, çamurdan yarattığını bildirmiş, diğer ayetlerinde de, onu, diğer şeylerden yarattığını belirtmiştir. Meselâ, **Hz. Âdem** (a.s) hakkında, onu, topraktan yaratmış olduğunu bildirmesi; yine O'nun, **Hz. Âdem** (a.s)'i *"Kuru bir çamurdan, suretlenmiş bir balçıktan"* (Hicr, 28) yarattığını bildiren ayetiyle, yine O'nun, *"İnsan, aceleden yaratılmış..."* (Enbiyâ, 37) ayetinde olduğu gibi.

Üçüncü Soru: Bu ayet, Cenâb-ı Hak meleklerine, *"Ben, çamurdan bir beşer yaratacağım"* diye haber verdiğinde, meleklerin hiçbir şey söylemediklerine, diğer bir ayette, yani Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben, yeryüzünde bir halife varedeceğim"* (Bakara, 30) dediğini belirttiği ayette ise, o meleklerin soru sorduklarını ve kendisinin de buna cevap verdiğini beyan ettiğine delâlet etmektedir. Şu halde, bu iki ifade arasında bir çelişki olduğu düşünülebiliyor.

Birincisine şöyle cevap verilir: Kelamın takdiri şöyledir: Cenâb-ı Hak onlara, ilk önce, yaratacağı bu beşerin, hayvanî, yırtıcı, şeytanî ve melekî kuvvetleri kendinde toplayan bir şahıs olduğunu anlatmıştır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak, *"Ben, çamurdan bir insan yaratacağım"* deyince, O, adeta "İşte bu sıfatları kendinde taşıyacak bu varlığı, ben sadece çamurdan yaratacağım" demek istemiştir.

İkincisine de şöyle cevap verilir: (Bu hususta), en uzak madde topraktır. Sonra, buna daha yakın olan, çamurdur. Yaratılmaya, bundan da yakın olan, sûretlenmiş balçık; yine, yaratılmaya bundan daha da yakın olan **salsâl** (kuru, özlü çamur)dır... Böylece, bu kelimeler arasında bir tezât olmadığı kesinleşmiş olur.

Üçüncüsüne de şu şekilde cevap verilir: Allah, Bakara Sûresi'nde geçen o ayette, meleklere, yeryüzünde bir halife yaratacağını beyan etmiştir. Buradaki ayet ile de, o halifenin, çamurdan yaratılmış bir beşer olduğunu beyan etmiştir.

İKİNCİ MESELE فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي ayeti, beşeri yaratmanın, ancak şu iki şeyle, yani ilk önce tesviye edip düzeltmek, daha sonra da ona ruh üflemekle tam olduğuna delâlet etmektedir. Bu doğrudur, zira insan, beden ve ruhtan meydana gelmiştir. İnsana bedeni, menî (nutfe)den, nutfe de hayız kanı gibi kirli kandan, bu da **ahlât-ı erbaa** (dört karışım)dan; bunlar da **erkân-ı erbaa** (dört rükünden) meydana gelmektedir. Binâenaleyh, böylesi bir tesviyenin meydana gelebilmesi için mutlaka, bu sayılan şeylerin her biri için, hususî bir mikdarın; bunların karışım ve terkiblerinin nasıl olacağının ve kendisinden ötürü "nefs-i natıka" (insan ruhu)nın kabul edilmesi için bir kabiliyetin meydana geldiği o mizâç ve karışımın kendisinde meydana geleceği bir müddetin bulunmasının gözetilmesi gerekir.

İnsanın rûhuna ise, *"içerisine de, rûhumdan üfürdüğüm zaman"* cümlesiyle, işâret edilmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın bu rûhu kendisine nisbet edişi, rûhun kıymetli, yüce, kudsî bir cevher olduğuna delâlet etmiştir. **Hulûliyye (fırkası),** bu ifadenin başında yer alan **min** edâtının, teb'îz için olduğunu ve bunun da, bu rûhun, Allah'ın parçalarından bir parça olduğu zannını uyandırdığını iddia etmişlerdir ki, bu, son derece yanlıştır. Çünkü, hakkında, cüz'ün ve küllün (parça ve bütünün) düşünülebildiği her varlık mürekkeb, zâtı gereği "mümkinü'l-vücûd" ve "muhdes" varlıktır.

Ruh Üflenmesi

Bu rûhun, o kalıba nasıl üflendiği meselesine gelince, bil ki, doğruya en yakın olanı şöyle denilmesidir: Rûhun cevheri şeffâf, nûrânî, elementleri ulvî ve cevheri kudsî olan birtakım maddelerden ibaret olup, bu, bedende tıpkı ışığın havada, ateşin de kömürdeki nüfuz ve hareketi gibi hareket edip ona sirayet eder. Binâenaleyh, bizce ancak bu kadar bilinmektedir. Ama bu üfleyişin nasıl yapıldığı meselesine gelince bu, ancak Allah Teâlâ'nın bilebileceği şeylerdendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Secde Emrinin Kapsamı

فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ cümlesindeki **fâ**, o bedenine o rûhun üflenmesi tamam olur olmaz, o meleklere, secde etmelerine dair Allah'ın emrinin teveccüh ettiğine delâlet etmektedir. Ama, bu secde ile, sadece yeryüzünün melekleri mi emrolunmuştu, yoksa, bu ifadenin içine, *"O gün rûh ve melekler saf halinde ayakta duracaktır"* (Nebe, 38) ayetinde bahsedilen **Cebrâil**, **Mikâil** ve en büyük **Rûh** gibi, gökyüzünün melekleri de girmekte midir meselesine gelince, işte burada, derin konular bulunmaktadır.

Sûfiyye, nin bir kısmı şöyle demektedirler: "**Hz. Âdem** (a.s)'e secde etmekle emrolunan o melekler, bitkisel ve hissî-hareketsel hayvanî kuvvetlerdir. Çünkü bu kuvvetler, insan bedeninde rûh cevherinin hizmetçileridir. Secde etmeyen **İblis** ise, akıl cevherine karşı gelen, vehmî kuvvettir. Bu hususdaki söz, uzundur...

Diğer Sorular

Geriye kalan diğer meseleler, yani, meleklerin **Hz. Âdem** (a.s)'e nasıl secde ettikleri; bunun, **Hz. Âdem** (a.s)'in meleklerden üstün olup olmadığına delâlet edip etmediği; **İblis**'in meleklerden olup olmadığı ve onun zaten kâfir olup olmadığı gibi meselelere gelince, bütün bunların izahı, Bakara ve diğer sûrelerde geçmişti.

DÖRÜNCÜ MESELE
Müşebbihe'ye Red

Cenâb-ı Hakk'ın, uzuv ve organları bulunduğunu söyleyen kimseler, Allah'ın iki eli olduğunu isbat hususunda, مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ *"iki elimle, (yani bizzat) yarattığıma secde etmeden seni hangi şey men etti?"* ifadesiyle istidlâlde bulunarak, "Ayetin zahiri, buna delâlet etmektedir. Dolayısıyla, bunu benimsemek gerekir. Pekçok ayet de, bu ayete uygun bir şekilde gelmiştir. Binâenaleyh, kesinkes buna hükmetmek gerekir" demişlerdir.

Bil ki Allah Teâlâ'nın, birtakım cüzlerden ve uzuvlardan meydana gelmiş bir cisim olmadığına delâlet eden deliller daha önce geçmişti. Ancak ne var ki, biz burada, çok net bir biçimde susturucu şöylesi birkaç nükteden bahsedelim:

1) Allah'ın, uzuvlardan ve cüzlerden meydana geldiğini söyleyenler ya sadece Kur'ân'da bahsedilen uzuvları ele almakla ve buna ilavede bulunmamakla yetinecekler; yahut da buna ilavede bulunacaklar. Binâenaleyh, eğer birincisi olursa, o zaman onların, çirkinlikte, daha fazlasının uygulanmayacağı bir biçimi ve şekli ortaya koymuş olmaları gerekir... Çünkü, onların *"O'nun vechi hariç, her şey yok olucudur"* (Kasas, 88) ayetinden dolayı, sadece bir yüz parçası bulunacak bir biçimde, O'na bir yüz kabul etmiş olmaları gerekir.

Yine o parçada, تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا *"Gözlerimin önünde akıp gider"* (Kamer, 14) ayetinden ötürü, pekçok gözler; عَلَىٰ مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ (Zümer, 56) ayetinden dolayı, (o yüzde) tek bir cenb (yan); مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا *"Ellerimizin yaptığından"* (Yâsîn, 71) ayetinden dolayı, o "yan"da pekçok eller; -O'nun iki elinin olduğunun farzedilmesi halinde, bu iki elin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْحَجَرُ الْأَسْوَدُ يَمِينُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ *"Hacer-i Esved, Allah'ın yeryüzündeki sağ elidir"*[15] hadisinden dolayı, tek bir tarafta olması gerekir Keza يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ *"O gün, baldır açılır"* (Kalem, 42) ayetinden dolayı, O'nun tek bir bacağı olduğunu isbat edip kabul etmiş olmaları... gerekir.

İşte (çizilen) bu şekilden, üzerinde pekçok gözlerin, tek bir yanın (böğür) ve yanın üzerinde, pekçok ellerin ve tek bir bacağın bulunduğu (sadece) bir yüz parçası meydana gelir... Halbuki, ortaya çıkan bu şeklin, en çirkin şekil olduğu mâlûmdur. Şayet bu, bir köle olsaydı, hiçkimse onu almak için rağbet etmezdi. Öyleyse nasıl olur da insan, âlemlerin Rabbinin bu şekilde olduğunu söyleyebilir?

İkincisine, yani, Kur'ân'da ele alınan o uzuvlarla yetinmeyip, tam aksine, uygun te'villere göre, bu uzuvları arttırıp eksiltmesine gelince, bu durumda, bunun görüş ve mezhebi, ayetlerin, sadece zâhirî manasına hamledilmesi halinde dahi bâtıl ve geçersiz olur. Ve onun, mutlaka er geç aklın delillerini kabul etmesi gerekir.

2) Onlar, Allah'ın uzuvları olduğunu isbâta kalkıştıklarında, bu durumda sen bak. Eğer onlar O'na, erkeğin uzvunu isbât edip verirlerse, o zaman o, erkek olur; eğer, kadının uzvunu isbât ederlerse, bu durumda o, dişi olur. Yok ikisi de değil derlerse, bu durumda o, ya burulmuş, ya da cinsî münasebetten âciz, (innîn) olur. Allah bu zalimlerin, (O'nun hakkında) söyledikleri şeylerden iyice uzak, yüce ve münezzehtir!

3) Bu delilimiz, Cenâb-ı Hakk'ın zâtıyla ilgilidir. Binâenaleyh şöyle diyebiliriz: Onun cismi, ya kesinlikle nüfuz edilmeyen, katı ve sert bir cisim olur ve böylece de, çok sert bir taş olmuş olur; yahut da, kendisine nüfuz olunabilen bir varlık olur, böylece de, bölünebilen ve parçalanabilen, yumuşak bir varlık olur. Halbuki Allah, bütün bunlardan yüce ve münezzehtir.

4) Eğer Cenâb-ı Hak, yerinden kımıldayamayacak bir biçimde ise, bu durumda O, aciz, kötürüm, oturduğu yerden kalkamaz bir varlık olmuş olur. Yok eğer O, olduğu yerden hareket edecek bir biçimde ise, bu durumda O, birtakım değişikliklere mahal olur ve böylece de, *"Batıp kaybolanları sevmem"* (En'âm, 76) ifâdesinin muhtevasına girmiş olur.

5) Eğer O, yemiyor, içmiyor, uyumuyor ve hareket de etmiyorsa, ölü gibidir. Eğer bu işleri yapıyor ise, çok obur ve yemeye içmeye, cinsî münasebette bulunmaya muhtaç olan bir insandır, ki bu, bâtıl ve temelsizdir.

6) Onlar demektedirler ki, Allah her gece, Arş'dan dünya semasına inmektedir. Allah'ın inmesi sırasında biz onlara deriz ki: Allah, Arş'ın üzerinde iken, hem Arş'ın müdebbiri, hem de dünya semasının müdebbiri olarak kalır mı? O zaman da, O'nun

15) Kenzûl-Ummâl, 12/34744.

inmesinde bir fayda söz konusu olmaz. Yok eğer, Arş'ın müdebbiri olarak kalmıyor ise, o zaman O'nun inmesi sırasında Arş'ın ve göklerin ilahî olmaktan uzak kalmış olması gerekir.

7) Onlar, Allah Teâlâ'nın Arş'dan daha büyük olduğunu, Arş'ın büyüklüğünün ise Kürsî'nin büyüklüğüne nisbet edilemeyeceğini, dünya semasına varıncaya değin, bunun bu tertip üzere devam ettiğini söylerler... İşte durum böyle olunca, dünya semasının Allah'ın azametine nisbeti, zerrenin denize olan nisbeti gibi olur. Allah dünya semasına indiğinde de, ya ilâh, dünya semasına sığacak bir biçimde küçülür" denilir, ya da "Dünya seması, Arş'dan daha büyük hale gelir" denilir ki, bütün bunlar batıl ve yanlıştır.

8) Alemi (dünyanın) bir küre biçiminde olduğu sabit olmuştur. Dünya eğer, bir topluluğa nisbetle üst ise, diğerine nisbetle de, alt olur. Ki bu, batıldır. Eğer o, herkese nisbetle üst ise, o zaman da, bu alemi bütün yönlerden kuşatan bir cisim olur. Bu görüşe göre, bu alemin ilahı da, feleklerden bir felek olur.

9) Yeryüzü küre biçiminde, gökler de aynı biçimde küre şeklinde olunca, senin farzedip takdir edeceğin her saat, güneşi görmeyen küre sakinlerinden, belli bir topluluk hakkında gecenin üçte biri olur. Binâenaleyh, şimdi şayet Cenâb-ı Hak, gecenin üçte birinde Arş'dan inecek olsaydı, O'nun, devamlı olarak Arş'dan inmiş ve artık hiçbir şekilde Arş'a dönmemiş olması gerekirdi.

10) Biz, güneşin ve ayın, şu üç kusurdan dolayı ilâh olamayacaklarını belirtmiştik:

a) Bunların, parça ve kısımlardan meydana gelmiş olmaları...

b) Sınırlı ve sonlu olmaları...

c) Hareket, sükûn, doğup-batma gibi özelliklerle muttasıf olmaları... Şu halde, şayet **Müşebbihe**'nin ileri sürdüğü ilah, kısımlardan ve parçalardan meydana gelmiş olsa, o zaman **mürekkeb** bir varlık olmuş olur. Arş üzerinde olsa, o zaman sınırlı ve sonlu olur. Eğer, Arş'dan inip yine oraya dönecek olsa, hareket ve sükûn ile tavsif edilmiş olur. Binâenaleyh, bu üç sıfat, şayet ulûhiyyete ters ise, Allah'ın, bütün bunlardan tenzih edilmesi gerekir. Bu da, **Müşebbihe**'nin görüşünü iptal eder. Yok eğer, ulûhiyyete aykırı değilse, bu durumda hiç kimse, güneşin ve ayın ulûhiyyetini, ta'n ve tenkit edemez.

11) Cenâb-ı Hak, *"De ki: "O Allah, birdir"* (İhlas, 1) buyurmuştur. Halbuki **ehad** lafzı, mükemmel bir biçimde bir vahdeti ifade eder. Bu ise, Allah'ın cüzlerden ve parçalardan meydana gelmiş olmasına ters düşer.

12) Cenâb-ı Allah, *"Allah ganîdir, sizlerse fakir..."* (Muhammed, 38) buyurmuştur. Şimdi, Allah şayet parça ve kısımlardan meydana gelmiş olsaydı, bu durumda O, kendisini meydana getiren bu kısımlara muhtaç olmuş olurdu ki, bu, Allah'ın mutlak manada ganî-müstağnî olmasına aykırıdır. Şu halde, yaptığımız bu izahlarla, Allah'ın uzuvlarının ve kısımlarının bulunduğunun söylenilmesinin imkânsız olduğu sabit olmuştur.

Müteşabihlerin Yorumu

Cenâb-ı Hakk'ın, uzuvlardan ve organlardan tenzih edilmesinin vâcib olduğu, yakînî ve kesin delillerle sabit olunca, biz diyoruz ki, ulemâ, (meselâ) Allah hakkında ifade edilen "el-yedu" (el) lafzı hakkında şu izahları yapmışlardır:

1) **Yed** *"kudret"* anlamındadır. Nitekim Araplar, "Benim gücüm ve kudretim yetmez" anlamında, مَالِي بِهٰذَا الْأَمْرِ يَدٌ derler. Cenâb-ı Hak da, أَوْ يَعْفُوَا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ *"Yahut nikâh düğümü elinde bulunan kimse bağış yapmış olsun"* (Bakara, 237) buyurmuştur.

2) **Yed** kelimesi, *"nimet"* manasındadır. Nitekim Arapça'da, kendisiyle nimet manası kastedilerek, أَيَادِي فُلَانٍ فِي حَقِّ فُلَانٍ ظَاهِرَةٌ "Falan hakkında, falancanın nimet ve iyilikleri, apaçıktır" denilir. O halde, Allah hakkında kullanılan, "iki el" tabiriyle ya açık ve gizli nimetler, yahut da, dinî-dünyevî nimetler kastedilmiştir.

3) Bu lafız, bazan, tekîd için getirilir. Meselâ bir kimsenin, eliyle suç işleyen kimseye هٰذَا مَا كَسَبَتْ يَدَاكَ "Bu, senin iki elinin kazandığı, yaptığı şeydir" demesi gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ *"Rahmetimin öncesinde bir müjdeci olarak..."* (A'râf, 57) buyurmuştur.

Yed'in Te'vilinin Tenkidi

Birisi, "Burada, **yed** lafzını "kudret" anlamına almak caiz değildir. Bunun delilleri de şunlardır:

a) Ayetin zâhiri, Allah'ın, iki elinin bulunduğunu ifade etmektedir. Binâenaleyh, şimdi, **yed**, kudret anlamına alınacak olursa, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, iki kudretinin olduğunun söylenmesi gerekir ki, bu olamaz.

b) Ayet, **Hz. Âdem** (a.s)'in, iki el ile yaratılmış olmasının, onun üstünlüğünü ve melekler tarafından kendisine secde edilmiş olmayı gerektirmesini iktizâ eder. Binâenaleyh, şayet "el" **yed** "kudret" anlamında olursa, o zaman, **Hz. Âdem** (a.s) kudret ile yaratılmış olur. Ne var ki, bütün eşya, Cenâb-ı Hakk'ın kudreti ile yaratılmıştır. Bu sebeple, **Hz. Âdem** (a.s)'in Allah'ın eliyle yaratılmış olması gibi, **İblis** de, Allah'ın eliyle yaratılmıştır. Bu sebeple, **yed**'in, "kudret" anlamına alınması durumunda, bunun, **Âdem** (a.s)'e **İblis** tarafından secde edilmesinin illeti olması, **İblis**'e **Âdem** (a.s)'in secde etmesine illet olmasından daha evlâ olamaz Böylece de, ayetin nazmı (düzeni) bozulur ve bâtıl olur.

c) Hz. Peygamber (s.a.s), bir hadiste, كِلْتَا يَدَيْهِ يُمْنَى *"Allah'ın her iki eli de sağ eldir"* buyurmuştur. Bu vasfın, kudrete uygun düşmeyeceği malumdur.

İkinci te'vîle, yani, "iki yed"in, "iki nimet" manasına alınmasına gelince, bu da şu sebeplerden dolayı olamaz:

1) Allah'ın nimetleri pekçoktur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın nimetlerini saymaya kalksanız, sayamazsınız"* (Nahl, 18) buyurmuştur. Halbuki, ayetin zahiri el sayısının sadece iki olduğunu bildirmektedir.

2) Şayet, "yed" nimet anlamına gelseydi, bu durumda biz, şöyle diyebilirdik: Nimet, Allah tarafından mahluklar için yaratılır. Bu durumda da, Âdem (a.s) Allah için değil, bazı mahlûkat için yaratılmış olurdu. Bu ise onun kemâlinden ziyade, noksanlığına sebep olurdu.

3) Şayet "yed" nimet anlamında olsaydı, o zaman تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ (Mülk, 1) ayetinin manası, *"Mülkü, nimetinde olan zât ne yücedir;"* بِيَدِكَ الْخَيْرُ (Âl-i İmrân, 26) cümlesinin manası *"Hayır senin nimetindendir"* ve بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ (Maide, 64) cümlesinin manası da, *"Hayır, doğrusu, O'nun iki nimeti yayılmıştır"* şeklinde olurdu ki, bütün bu mânaların bozuk olduğu malumdur.

Üçüncü te'vile, yani yed lafzının bazen te'kîd için ziyâde olarak getirilmesi meselesine gelince, biz şöyle deriz: Bu lafız, hem kendisinde böyle bir uzuv bulunanlar, hem de bulunmayanlar hakkında kullanılır. Birincisine gelince, bu, meselâ Arapların, eliyle suç işleyen kimse hakkındaki, هٰذَا مَا كَسَبَتْ يَدَاكَ "Bu, senin iki elinin kazandığı şeydir" demeleri gibidir. Bunun sebebi şudur: Kudretin, kendisini gösterdiği yer, eldir. İşte bu sebeple, yed lafzı, kudret anlamına alınabilmiştir. Böyle olması halinde, yed lafzından kudret manası kastedilmiş olur. Halbuki, bu izahın iptal edilişi, daha önce geçmişti. İkincisine gelince, bu da, meselâ بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ *"Çetin bir azâbtan evvel"* (Sebe, 46) ayeti ile, Hz. Peygamber (s.a.s)'in بَيْنَ يَدَيِ السَّاعَةِ *"Kıyamet öncesinde"* ifadesi gibidir. Ancak ne var ki biz, bu lafızla bu mecâzın yapıldığını söylüyor, kabul ediyoruz. Fakat, mecâza kıyas uygulanmaz ve bu, daima aynı olmaz. İşte bu sebepten elbette, bu cümlelerin manası "azâbın eliyle" "saatin eliyle meydana gelmiştir" şeklindedir, denilemez. Biz, لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ *"Allah ve Resûlünün önüne geçmeyiz"* (Hucûrat, 1) hitabıyla, tekîd ve ziyadeliğin kastedilebileceğini kabul ediyoruz. Ama bu ayette bahsedilen, mecazî manada olarak bu lafız değil, tam aksine, خَلَقْتُ بِيَدَيَّ *"İki elimle yarattım"* ifadesidir. Mecâzlara kıyas etme bâtıl olunca, sizin bu iddialarınız tamamiyle sakıt olur, düşer. Bu konuda benim söyleyeceklerim bundan ibarettir" diyebiliriz.

Mezkûr Tenkidin Tenkidi

Bu konuda, bence, özet olarak şu söylenebilir: Büyük bir hükümdar, ilgi ve alâkasını bütünüyle o işe yöneltmesi durumu hariç, herhangi birşeyi kendi eliyle yapmaz. Binâenaleyh, son derece gösterilecek ilgi ve alâka, el ile yapılacak işin ayrılmaz vasfı olunca, o zaman, kesin deliller bulunduğunda, bu kelimeyi mecâzî manada almak mümkün olur. Benim bu konuda özetle söyleyeceğim şeyler bundan ibaret olup, Allah en iyisini bilendir.

İblis'in Gururu

Cenâb-ı Hakk'ın, أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ hitabına gelince bu, *"Şu anda mı kibirlendin, yoksa, hep eskiden beri kibirlenenlerden, yücelerden misin?"* demektir. İblis bu soruya أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ *"Ben ondan üstünüm, beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın"* diyerek cevap vermiştir ki, bu da, "Şayet ben,

şeref ve kıymet bakımından ona denk isem, benim ona secde etmemin emredilmesi çirkin olur. Nasıl böyle olmasın ki, ben ondan üstünüm" demek olup, daha sonra İblis, kendisinin Âdem (a.s)'den daha üstün olduğunu şu şeklide açıklamıştır: "Benim aslım, ateştendir. Ateş ise çamurdan daha kıymetlidir. Şu halde, benim aslımın, Âdem'in aslından daha iyi olduğu ortadadır. Aslı, aslından daha iyi olan, ondan daha üstündür."İblis'in bu cümleleri, şu üç mukaddimeden ibarettir.

İblis'in Kıyası

Birinci Mukaddime: İblis, ateşten yaratılmıştır. Bunun delili ise Cenâb-ı Hakk'ın, İblis'ten naklettiği, *"beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın"* (A'râf, 12) ve *"Cânnı da daha önce çok zehirleyici ateşten yarattık"* (Hicr. 27) şeklindeki ifadeleridir.

Ateşin Üstünlüğü

İkinci Mukaddime: Ateş, çamurdan daha üstündür. Bunun delilleri ise şunlardır:

a) Felekî (göksel) kütleler, unsurî (yerel) kütlelerden kıymetlidir. Ateş, feleklere en yakın olan unsurdur. Yer ise, onlardan en uzak olan unsurdur. Öyleyse, ateşin yerden daha üstün olması gerekir.

b) Ateş, battıklarında, bu alemi aydınlatma hususunda, güneşin ve ayın yerini alır. Halbuki, güneş ile ay, yerden daha kıymetlidirler. Şu halde, aydınlatma hususunda onların yerini alan şey, yerden daha üstündür.

c) Asîl ve etken keyfiyyetler, ya hararettir, ya da bürûdet (soğukluk)tur. Hararet (sıcaklık), bürûdetten daha üstündür. Çünkü hararet, hayata; bürûdet ise, ölüme uygun olan vasıflardır.

d) Yer, kesîf, yoğun; ateş ise, latîf ve şeffâftır. Şeffâf olan ise, yoğun ve kesîf olandan daha kıymetlidir.

e) Ateş, aydınlatıcılık vasfını haizdir. Yer ise, karanlıktır. Halbuki aydınlık, karanlıktan daha iyidir.

f) Ateş, hafiftir. Dolayısıyla, rûha benzer. Yer ise ağırdır. Dolayısıyla bedene benzer. Rûh ise, bedenden daha üstündür. O halde ateş, yerden daha üstündür. İşte bundan dolayı tabibler, iki ağır unsurun, bedenlerin terkibinde; iki hafif unsurun da, rûhların meydana gelmesinde daha elverişli ve müsait olduğu hususunda mutabıktırlar.

g) Ateş, yükselme özelliğine sahiptir. Yer (toprak) ise, inme özelliğine sahiptir. Yükselen, inenden daha üstündür.

i) Felekler burçlarının ilki, koç burcudur. Çünkü, Kuzey Ekvator noktasından ilk başlayan bu burçtur. İşte bu burç, ateş karakterindedir. Canlılardaki uzuvların en şereflisi ise, onun kalbi ve rûhudur ki bu, kalb ile rûh da, ateş karakterindedir. Canlılardaki uzuvların en değersizi ise kemiktir. Halbuki, kemik ise, soğuktur, kurudur ve yer özelliğindedir.

j) Yere ait maddeler, her ne zaman daha ileri derecede nûranî ve ateşe benzer özellik arzederlerse, o nisbette kıymetli olurlar. Yine bunlar, her ne zaman daha çok bulanık, yoğun, tozlu ve yer karakterinde olurlarsa, o nisbette de, değerden düşerler. Meselâ, ateşe benzeyen maddeler, altın yakut parlak kıymetli taşlar gibi. Yine bunların, giyim eşyasından misali ve örneği ise, has ipek ile, ondan yapılan elbisedir. Yer karakterinde ve tozlu topraklı olan şeyin daha değersiz olmasına gelince, bu gayet açıktır.

k) Görme kuvveti şeref ve üstünlük bakımından, zirvede olan kuvvettir. Bu kuvvetin fonksiyonu ise ancak ışık sayesinde tam olur. Halbuki ışık ve ışınlar, ateşe benzeyen maddelerdir.

l) Maddî alemdeki maddelerin en kıymetlisi, güneştir. Bunun, şekil, karakter ve tesir bakımından, ateşe benzediğinde şüphe yoktur.

m) Pişme, olgunlaşma ve hayat, ancak hararet (sıcaklık) ile kemâl bulur, tam noksansız olur. Şayet, sıcaklık kuvveti olmasaydı, karakterler tamamlanmaz ve terkibler meydana gelmezdi.

n) Enerji ve fiil kuvveti açısından, unsurların en kuvvetlisi, ateştir. İnfiâl (tepkilenme) kuvveti açısından, unsurların en mükemmeli ise yerdir. Fiil ve enerji, infialden daha üstündür. O halde ateş yerden (topraktan) daha üstündür.

Toprağın Üstünlüğü

Yerin, ateşten daha üstün olduğunu söyleyenlere gelince, bunlar şu izahları yapmışlardır:

a) Yer (toprak) güvenilirdir, muslih (yapıcı)dır. Çünkü sen ona bir tohum attığında, sana o tohumu meyveli bir ağaç olarak geri verir. Ateş ise hâindir. Kendisine teslim ettiğin herşeyi bozar.

b) Görme kuvveti ateşi övmüşse, bir de dokunma duyusunun söylediklerine kulak versin.

c) Yer, ateşe hükümrandır. Çünkü o, ateşi (üzerine atıldığında) söndürür. Ateş ise, öz toprağa tesir edemez.

Üçüncü Mukaddime, "Bir şeyin aslı, diğer şeyin aslından daha değerli olursa, o şey de ötekinden daha değerli olur" iddiası şeklindedir. Bil ki bu mukaddime, gerçekten yalan ve yanlıştır. Çünkü külün aslı ateştir. Güzel bahçelerin ve meyveli ağaçların aslı ise topraktır. Meyveli ağacın, külden daha hayırlı olduğu iki kere iki dört edercesine malumdur. Hem farzedelim ki, ateşin bu cihetini nazar-ı dikkate almak bir üstünlüğü gerektirmektedir... Ama bunun, üstünlüğü gerektirecek başka bir cihetle çelişki teşkil etmesi mümkündür. Meselâ, her türlü faziletten uzak ama asil bir insanın nesebinin, o kişinin üstün sayılmasını gerektirmesi gibi. Ama asil (soylu) olmayan bir kimse, ilmi ve takvası çok olursa, sınırsız derecelerle o soyludan daha üstündür. İşte İblis'in ileri sürdüğü kıyasındaki, yalan ve yanlış olan mukaddimesi budur.

Hatanın Cezasının Büyüklüğü

Eğer birisi, "Farzedelim ki **İblis**, yaptığı bu kıyasta hata etmiştir. Fakat bu muhalefetinden ötürü, küfre girmesi neden gerekmiştir? diye sorabilir. Bu soruyu, şöyle birkaç yönden daha iyi ortaya koymak mümkündür:

a) Ayetteki *"secde edin"* ifadesi bir emirdir. Emir ise her zaman, vücûbu gerektirmez. Aksine mendubluğu da ifade eder. Mendub olana muhalefet etmek, onu yapmamak ise, muhalefet edeni küfre düşürmesi şöyle dursun, âsî olmasını bile gerektirmez. Hem sonra, emrin vücûb (farziyyet) ifade ettiğini söyleyenler de, bu emrin net olarak, mendubluğu ifade etme ihtimalini inkâr etmiyorlar. Dolayısıyla böyle açık ve net bir ihtimal varken **İblis**'in, bu küfre düşmesi şöyle dursun, âsî sayılmasını bile gerektirmemelidir.

b) Farzedelim ki emir, vücûb ifade eder. Ama **İblis**, meleklerden değildi. Binâenaleyh meleklere, **Âdem** (a.s)'e secde etmelerinin emredilmesi hükmüne **İblis** dahil olmaz.

c) Farzedelim ki bu emir, **İblis**'i de içine almaktadır. Ama genel bir ifadenin, kıyas ile "tahsis" edilmesi câizdir. Dolayısıyla **İblis**, bu emrin umûmiliğinden kendisini kıyas ile "tahsis" etmiş (hariç tutmuştur).

d) Farzedelim ki kendisinin bu secde emriyle memur olduğunu bile bile, secde etmedi. Fakat bu kadar bir şey, ancak âsî olmayı gerektirir, küfrü değil. Öyleyse, **İblis**'in secde etmemekle kâfir olduğu nasıl söylenebilir?" diyebilir.

Buna şöyle cevap verilir: Farzedelim ki emir sîgası, vâcib oluşu göstermez. Ama bu sîgaya, vucûba delâlet eden pek çok karine eklenmiştir. Meselâ buradaki o karinelerden birisi, *"Kibirlenmek mi istedin, yoksa yücelerden mi oldun?"* hitabıdır. Şu halde **İblis**, o fâsid kıyasını yapınca, bu onun, bunu Allah'ın emirleri ve teklifleri hususunda tenkid yapabilmek için yaptığını gösterir. Bu durum ise onun kâfir olmasını gerektirir.

Racîm Sıfatının İzahı

Bunu iyice kavradığına göre, diyoruz ki: **İblis** bu fâsid kıyasını yapınca, Cenâb-ı Hak, فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ *"Hemen buradan defol. Zira artık sen taşlananlardan (mel'ûnlardan)sın"* buyurmuştur. Bil ki Usûl-ü Fıkıh'da şöyle bir kâide vardır: Uygun bir vasfın peşisıra bir hüküm getirildiğinde, bu o hükmün o vasfa bağlı olduğunu gösterir. Buradaki hüküm, Hak Teâlâ'nın, onun nassı (ayeti) kıyas ile tahsis ettiğini (sınırladığını) haber vermesinin peşisıra gelen, taşlanmış (ilahî rahmetten koğulmuş olması) hükmüdür. Binâenaleyh bu, nassı kıyas ile tahsis etmenin, işte bu hükmü gerektirdiğine delalet eder. Ayetteki *"buradan"* ifadesi, ya cennetten, yahut "göklerden" defol manasında olup, yine buradaki "**racîm**" kelimesi, "**mercûm**" (taşlanıp kovulmuş, uzaklaştırılmış) manasınadır. Bu kelime ile ilgili iki izah vardır:

1) Bu, şeytanın koğulduğunu anlatan mecâzî bir ifadedir. Çünkü açıktır ki, kovulan (bazan) taşlanarak kovulur. İşte "recm" budur. Binâenaleyh "recm" (taşlama), kovmadan ayrılmaz, ondan ayrı düşünülmez bir şey olunca, bu kelime, kovma manasında mecâzî olarak kullanılmış olabilir.

Eğer, "Kovmak, aynı zamanda lanet etmek (uzaklaştırmak) demektir. Ayetteki "**recîm**" kelimesini kovma manasına alırsak, bunun hemen peşinden gelen, *"lanetim senin üzerinedir"* cümlesi, lüzumsuz bir tekrar olmuş olur?" denilirse, buna da şu iki şekilde cevap verilir:

a) Biz "recm"i, cennetten veya göklerden kovma; laneti ise, Allah'ın rahmetinden uzaklaştırma manasına alıyoruz.

b) Biz, "recm"i kovma manasına; "laneti" de, bu kovmanın Kıyamete kadar sürüp gitmesi manasına alıyoruz. Binâenaleyh bu, sırf kovmadan daha fazla birşey olup, lüzumsuz bir tekrar olmaz.

2) Biz bu kelimeyi hakiki manaya, yani şeytanın gök taşlarıyla taşlanması manasına da alabiliriz. Allah en iyi bilendir.

Lânet Süreli Mi?

Şimdi buna göre eğer, sonunu) إِلَى harf-i cerri, intiha-i gâyeyi (mesafenin gösterir. O halde ayetteki "**ilâ yevmiddîn**" *"din gününe kadar"* tabiri bu ilahî lanetin, Kıyamet gününün gelmesiyle son bulmasını gerektirir?" denilirse, **Keşşâf sahibi** buna şu şekilde cevap vermiştir: "**İblis**'e lanet dünya hayatında devam etmektedir. Binâenaleyh Kıyamet günü geldiğinde, bu lanetin yanısıra, tahakkukuyla, bu lanetin bile unutulacağı çeşitli ilâhî azablar olacaktır."

Ba'se Kadar Mühlet

Bil ki **İblis** mel'un olunca, فَأَنظِرْنِي إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ *"O halde (insanların) tekrar diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver"* dedi. **İblis**'in, ölümden kurtulmak için, insanların diriltilecekleri güne kadar mühlet verilmesini istediği; çünkü öldükten sonra dirilme gününe kadar kendisine mühlet verilmesi halinde, o gün gelmezden önce ölmeyeceği, o gün gelince de artık zaten canının alınmayacağı, böylece de ölümden kurtulmuş olacağını düşündüğü ileri sürülmüştür. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, *"Haydi sen, malum olan zamanın gününe kadar, mühlet verilenlerdensin"* buyurmuştur. Bu, "Sen, Allah'ın bileceği, ama O'ndan başka hiç kimsenin bilemeyeceği bir güne kadar mühletlisin" demektir.

Azdırma Çabası

Bu söz üzerine **İblis**, فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ *"Senin izzetine yemin ederim ki, ben de artık onların hepsini azdıracağım"* demiştir ki bu, Allah'ın izzet ve hükümranlığına yapılan bir yemindir. Şeytan burada azdırma işini, kendisine nisbet etmiştir. Dolayısıyla o, bu sözüne göre, **Kaderiyye**'nin (**Mu'tezile**'nin) görüşündedir. Bir defasında ise o, *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil, ben de..."* (Hicr, 39) diyerek, azdırma işini, **Cebriyye**'de olduğu gibi, Allah'a nisbet etmiştir ki bu, şeytanın bu meselede şaşkın olduğuna delâlet etmektedir.

İhlaslılara Etkisizliği

Ayetteki, إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ *"İçlerinden ihlasa erdirilmiş kulların müstesnâ"* ifadesi ile ilgili şu incelikler var:

İblis Bile Yalandan Kaçınır

Birinci İncelik: İblis'in bu istisnadan muradının, sözünde (yemininde) bir yalan meydana gelmemesi olduğu; çünkü eğer böyle bir istisna yapmayıp, herkesi azdıracağını iddiâ etmiş olsaydı, o zaman Allah'ın sâlih kullarını yoldan çıkarmaktan âciz kaldığında yalanının ortaya çıkacağı söylenmiştir. Buna göre İblis âdetâ, "Bu yeminimde yalan olmasın diye, işte bu istisnâyı yaptım" demek istemiştir. İşte bu noktada şöyle denilebilir: Yalan, İblis'in bile ar duyduğu bir şeydir. Dolayısıyla bir müslümanın yalana yeltenmesi nasıl uygun düşebilir?

Eğer, "Bu ayet ile *"Biz, senden evvel gönderdiğimiz her resûl ve nebî, bir şey arzu ettikleri zaman, mutlaka şeytan onun dilediği hakkında (bir fitne meydana) atmış olmasın"* (Hacc. 52) ayeti nasıl te'lif edilebilir?" denilirse, biz deriz ki: İblis, "Ben, Allah'ın sâlih kullarını azdırmayı kastetmedim" demeniş, aksine, "Ben onları azdırmak isteyeceğim" demiştir. Ne var ki şeytan onları azdırmak istese de, onları azdıramamıştır.

İkinci İncelik: Bu ayet, İblis'in, Allah'ın muhlis kullarını azdıramayacağına delâlet etmektedir. Cenâb-ı Hak, Hz. Yusuf (a.s) hakkında da, *"Şüphesiz o muhlis kullarımızdandır"* (Yusuf, 24) buyurmuştur. Binâenaleyh, bu iki ayetin toplamından, İblis'in (şeytanın), Yusuf (a.s)'u azdıramadığı neticesi çıkmaktadır ki bu, Haşeviyye'nin, Hz. Yusuf (a.s)'a isnad ettikleri o çirkin iddialarda yalancı olduklarına delâlet eder.

İblis'e Tabi Olanların Akıbeti

Bil ki İblis, işte bu sözü söyleyince, Allah Teâlâ, فَالْحَقُّ وَالْحَقَّ أَقُولُ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ *"İşte bu doğru. Ben şu hakikati söylüyorum: "Andolsun cehennemi senden ve onların içinden sana tâbî olanların hepsi ile dolduracağız"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE Âsım ve Hamza, birinci "hakk"ı فَالْحَقُّ şeklinde, ikincisini nasb ile وَالْحَقَّ şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları her ikisini nasbile okumuşlardır. Bu kelimelerin merfû okunuşu, فَالْحَقُّ قَسَمِي "Hak olan yeminimdir" takdirindedir. Yine nasb okunuşları da "kasem"den ötürüdür, yani فَبِالْحَقِّ *"hakka yemin olsun ki"* takdirindedir. Bu tıpkı وَاللّٰهِ (Vallahı...) demen gibidir. وَالْحَقَّ أَقُولُ cümlesindeki "Hak" kelimesi, kendinden sonraki fiilin mef'ulü olarak mensuptur, Yani "Hakkı söylüyormu" demektir.

İKİNCİ MESELE Ayetteki **minke** kelimesi, "senin cinsinden" manasınadır. İblis'in cinsinden olanlar ise, şeytanlardır. وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ ifadesi de, "Âdem (a.s)'in neslinden, sana tâbî olanlar" manasınadır.

Eğer, "Bunun peşisıra gelen "**ecma'in**" (hepsi) kelimesi, neyi te'kid etmektedir?" denilirse, deriz ki: Bu kelime ile, **minhum** "onların" zamirinin, yahut **minke** ve **tebiake** kelimelerindeki kâf (sen) zamirlerinin te'kid edilmiş olması muhtemeldir ve "Ben, tabî olanlar ve olunanlar ile, hiçbirinin yakasını bırakmamak şartıyla, cehennemi dolduracağım" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Kadere Delil

Alimlerimiz herşeyin Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğu konusunda bu ayeti, şu şekillerde delil getirmişlerdir:

1) Allah Teâlâ, **İblis** hakkında, *"Hemen buradan çık (defol). Zira artık sen artık taşlanıp (kovulanlardansın) ve şüphesiz ceza gününe kadar lanetim senin üzerinedir"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, Allah'ın, o şeytanın hiç iman etmeyeceğine dair bir haber; dir. Eğer **İblis**, farzımuhal, iman edecek olsa, Allah'ın doğru olan bu haberi yalana dönüşmüş olurdu. Bu ise imkânsızdır. Binâenaleyh iman etmekle emrolunmuş olmasına rağmen, **İblis**'in iman etmesi imkânsızdır.

2) O, *"Senin izzetin hakkı için, ben de artık muhakkak onların hepsini azdıracağım"* demiştir. Dolayısıyla Hak Teâlâ şeytanın kullarını iğvâ edeceğini biliyor ve şeytanın bu iddiasını duyuyordu. Hem de **İblis**'i bu işten men etmeye kâdirdi. Men etmeye kâdir olan kimse, men etmediği zaman, o işe razı demektir.

İmdi eğer, "Bu men etme işi, ifsâd edecek (durumu bozacak) birşeydir" denilirse, biz deriz ki: Bu yanlış bir sözdür. Çünkü bu engelleme, hem **İblis**'i saptırmaktan, hem de insanoğlunu sapmaktan kurtaracaktı. Bunun ifsad edecek birşey olması bir tarafa, maslahatın tâ kendisidir.

3) Allah Teâlâ, cehennemi kâfirler ile dolduracağını haber vermiştir. Dolayısıyla eğer onlar kâfir olmasalardı, Allah'ın yalan söylemiş olması ve câhil olması gerekirdi.

4) Eğer Cenâb-ı Allah, kâfirin inkâr etmemesini dilemiş olsaydı, peygamberleri ve salihleri ebedî bırakması, **İblis**'i ve şeytanları öldürmesi gerekirdi. O, bu işin aksini yaptığına göre, biz, kâfirin küfrünü irade ettiğini anlıyoruz.

5) Allah'ın bu kâfirleri imanla mükellef tutması, onların, kendilerinin kesinlikle iman etmeyeceklerine delâlet eden bu ayetler ile, iman etmekle mükellef kılınmalarını gerektirir. Bu durumda da onların kesinlikle, asla, iman etmeyeceklerine inanmakla mükellef olmaları gerekir. Bu ise, teklif-i mâ-lâ yutaktır. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Tebliğ Ücretsizdir

قُلْ مَآ أَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَمَآ أَنَا۠ مِنَ ٱلْمُتَكَلِّفِينَ ﴿٨٦﴾ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَـٰلَمِينَ ﴿٨٧﴾
وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُۥ بَعْدَ حِينٍ ﴿٨٨﴾

"De ki: "Ben buna karşı sizden hiçbir ücret istemiyorum ve ben külfet çıkaranlardan değilim." O (Kur'ân), âlemlere bir öğütten başka (birşey) değildir. Her halde onun mühim haberini bir zaman sonra bileceksiniz" (Sâd, 86-88).

Bil ki Allah Teâlâ bu sûreyi işte bu güzel sonuçla bitirdi. Çünkü Allah dinî konularda ihtiyatlı olmanın farziyyetine delâlet eden pek çok esaslardan bahsetmiş ve sonra bu sûreyi bitirirken, "İnsanları davet ettiğim bu şeyin hak mı, bâtıl mı olduğunun anlaşılabilmesi için, hem davet edenin, hem de davetin hakkında düşünülmesi gereken olan şeydir. Davet edene gelince, o benim. Ben, bu davetime karşılık bir ücret ve mal istemiyorum. Halbuki yalancı kimselerin mal talebinden kesinlikle vazgeçmeyecekleri açıktır" buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in ise dünyadan uzak olduğu, ona rağbet etmediği açıktır.

Külfetsizlik Nedir?

Davet keyfiyetine gelince Hz. Peygamber (s.a.s), *"Ben külfet çıkaranlardan değilim"* demiştir. Müfessirler bu hususta pek çok izahlar yapmışlardır. Ama zannıma gâlib olan mana şudur: "Benim sizi davet ettiğim bu şey, doğruluğunu anlama hususunda ileri derecede birtakım külfetlere girmeye gerek olmayan, aksine doğruluğuna aklın sarih olarak şahadet ettiği bir dindir. Dolayısıyla ben sizi önce Allah'ın varlığını ikrar etmeye, ikinci olarak O'nu kendisine layık olmayan herşeyden tenzih ve takdis etmeye -ki bu manayı *"Allah gibi hiçbirşey yoktur"* (Şûra, 11) ve benzeri ayetler desteklemektedir- ;üçüncü olarak, Allah'ın ilim, kudret, hikmet ve rahmet ile mükemmel manada mevsuf olduğunu kabule; dördüncü olarak O'nun ortaklardan ve zıdlardan münezzeh olduğunu ikrara; beşinci olarak, âdî cansızlar olan ve kendilerine ibadet etmede hiçbir fayda, ibadet etmemeden dolayı hiçbir zarar bulunmayan bu putlara ibadetten vazgeçmeye; altıncı olarak, melekler ve peygamberler olan, mukaddes-tertemiz ruhlara saygı duymaya; yedinci olarak,*"Kötü ameller işleyenleri, yaptıklarına göre cezalandırmak, güzel ameller işleyenleri de, en güzel (mükâfaatla) mükâfaatlandırmak için"* (Necm, 31) ayetinden ötürü, öldükten sonra dirilişin ve Kıyametin olacağını ikrara ve sekizinci olarak da dünyadan yüz çevirip, ahirete yönelmeye davet ediyorum.

Şu halde, işte bu sekiz esas, Allah'ın ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in dini hususunda, nazar-ı dikkate alınması gerekli çok kuvvetli esaslardır. Ufacık akıl ve bir nebze fikir bile, bu sekiz esasın doğruluğuna şehadet eder. Böylece benim insanları davet ettiğim bu şeriat hususunda, külfet çıkaranlardan olmadığım, aksine doğruluğuna ve yüceliğine, bâtıl ve fasit şeylerden uzak olduğuna her akl-ı selimin ve bozulmamış fıtrat sahibinin şehâdet ettiği bir din olduğu anlaşılır." İşte bu mana ayetteki, *"O (Kur'ân), âlemlere bir öğütten başka (birşey) değildir"* ifadesi ile anlatılmak istenendir. Allah bu mukaddimeleri beyan edince, *"Her halde onun mühim haberini bir zaman sonra bileceksin"* buyurmuştur. Bu, "Sizler, cehâlet ve takliddde ısrar edip,

anlattığımız bu çok net şeyleri kabule yanaşmazsanız, bir müddet sonra bu yanaşmamada isabetli mi, yoksa hatalı mı olduğunuzu anlayacaksınız" demektir. Korkutma ve sakındırma konusunda, önceki açıklamaların peşisıra böyle sözlerin söylenilmesi, kuvvet bakımından daha fazlası olmayan ifadelerdendir. Allah en iyi bilendir.

Allah rahmet etsin (ben) musannif şöyle derim: Bu sûrenin tefsiri, altıyüz üç hicrî senesinde, zilkâde ayının ikinci üçtebirinin sonunda, perşembe günü tamamlanmıştır. Bütün nimet ve ihsanlarına karşılık Allah'a hamd olsun. Salat-u selâm, O'nun yerdeki ve gökteki tertemiz kullarına olsun. Yine sıfatlarına ve isimlerine uygun bir biçimde medh-ü sena Allah'a, tam ta'zîm (saygı), O'nun peygamberleri ile veli kullarına olsun ve Cenâb-ı Hak din gününe kadar, bunlara salat-u selâm etsin, rahmet etsin.

★ ★
★

ZÜMER SÛRESİ

Bu sûre Mekkî'dir ve yetmişbeş ayettir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

Allah'ın Birliği

تَنزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ۝١ إِنَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَّهُ الدِّينَ ۝٢ أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ ۚ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ ۝٣ لَّوْ أَرَادَ اللَّهُ أَن يَتَّخِذَ وَلَدًا لَّاصْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ ۚ سُبْحَانَهُ ۖ هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ ۝٤

"Kitabın indirilmesi, o azîz ve hakîm Allah'dandır. Şüphesiz biz o kitabı sana hak olarak indirdik. O halde Allah'a, dini O'na has kılarak ibadet et. Gözünü aç, hâlis din Allah'ındır. Onu bırakıp da, kendilerine birtakım dostlar edinenler, "Biz bunlara ancak, bizi Allah'a daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz" dediler. Şüphe yok ki Allah onlarla (mü'minler) arasında, ihtilaf edegeldikleri şeyler hakkında hükmünü verecektir. Muhakkak ki yalancı, tam kâfir olan o kimseleri, Allah doğruya iletmez. Eğer Allah, bir evlad edinmek isteseydi, elbette yaratacaklarından dilediğini seçerdi. Fakat O, münezzeh ve yücedir! O, eşi ve benzeri olmayan Allah'dır, birdir ve herşeye hakimdir"

(Zümer, 1-4).

Bil ki bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
İ'rab

Ferrâ ve Zeccâc, tenzîlu kelimesinin merfû okunuşu hususunda şu iki izahı yapmışlardır:
a) Bu kelime mübtedâ, ...مِنَ اللّٰهِ ise haberdir.
b) Kelamın takdiri, هٰذَا تَنْزِيلُ الْكِتَابِ *"Bu, o kitabın indirilişidir"* şeklindedir. O halde buna göre, ayetin başında mahzûf bir mübteda vardır. Bu tıpkı, سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا (Nur, 1) ayeti gibidir. Bunun takdiri de, ...هٰذِهِ سُورَةٌ "Bu, indirdiğimiz bir sûredir" şeklindedir.

Bazıları şu sebeplerden ötürü birinci izahın daha tercihe şayan olduğunu söylemişlerdir:

1) Takdirde bulunmak, asılların aksine yapılan bir hareket tarzıdır. Dolayısıyla ancak bir zaruret bulunduğu zaman takdire başvurulur. Burada ise bir zaruret yoktur.

2) Biz, bu ifadenin mübteda ve haberden meydana gelmiş tam bir cümle olduğunu söylediğimiz zaman, önemli bir mana ifade etmiş olur. Bu önemli mana da, bu kitabın, başkasından değil, Allah'dan gelmiş olmasıdır. Binâenaleyh bu hasr (sadece) manası, nazar-ı dikkate alınması gereken bir manadır. Ama bu cümlenin başına bir mübteda takdir edersen, bu önemli mana elde edilemez.

3) Biz, cümlenin başına bir mübteda getirdiğimizde, هٰذَا تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ "Bu, Allah'dan olan o kitabın indirilişidir" takdirinde olur. Bu durumda da, bizim bir mecâzî mana vermemiz gerekir. Çünkü *"bu"* ifadesi, sûreye işarettir. Sûre ise, indirilişin kendisi değil, indirilen şeydir. Bu durumda, **"tenzîl"** masdarından ism-i mef'ûl (indirilmiş şey) manasının kastedildiğini söyleme ihtiyacı duyarız. Yine bu da, bir zaruret yok iken, üstlendiğimiz bir mecaz olur.

İKİNCİ MESELE
Kur'ân Mahluk Değil

Kur'ân'ın mahlûk (yaratılmış) olduğunu söyleyenler, bu ayeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ Kur'ân'ı, indirmek ve indirilmiş olmakla nitelemiştir. Böyle bir nitelik (sıfat) ise, ancak muhdes ve mahluk olan şeylere uygun düşer." Buna karşı vereceğimiz cevap, "Biz, bu lafızları kalıplar ve harfler manasına alıyoruz" şeklinde olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Pek çok ayet, Kur'ân'ın, **tenzîl** sıfatı bazı ayetler de, **münzel** veya **münezzel** sıfatı nitelendiğine delâlet etmektedir. **Birincisi**, meselâ, *"Hiç şüphesiz o, âlemlerin Rabbinin bir tenzilidir"* (Şuara, 192), *"O, (Kur'ân), Hakîm ve Hamîd'den bir tenzildir"* (Fussilet, 42) ve *"O rahman ve rahîm (Allah'tan) bir tenzildir"* (Fussilet, 2)ayetlerinde olduğu gibidir. **İkincisi** de, *"Biz, zikri inzâl ettik"* (Hicr, 9) ve *"Onu gerçek olarak inzal ettik ve o da hak ile indi"* (İsra, 105) ayetlerinde olduğu gibidir. Sen, Kur'ân'ın münzel (indirilmiş) oluşunun, mecâzî manaya değil hakiki manaya, onun bir tenzîl (indiriliş) olmasından daha yakın olduğunu bilmektesin. Dolayısıyla **münzel** de mecazdır. Çünkü eğer Kur'ân ile, Cenâb-ı Hakk'ın zâtıyla kâim olan (zatında bulunan kelâm sıfatı) kastedilince, bu sıfat, zattan ayrılmayı ve inmeyi kabul etmez birşeydir. Yok eğer

Kur'ân ile, harfler ve sesler kastedilirse, bunlar da, ayrılmayı ve inmeyi kabul etmeyen vasıflardır. Dolayısıyla nüzûl (inme) ile kastedilen, bunları Hz. Peygamber (s.a.s)'e tebliğ eden o meleğin inmesidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Allah Müstağnidir

Mu'tezile şöyle der: "**Azîz**", mağlub olmayan kâdir demektir. Dolayısıyla bu sıfat, Cenâb-ı Hakk'ın sınırsız kudrete sahip olduğuna delâlet eder. "**Hakîm**", işlerini, his ve iştahına göre değil, hikmete göre yapan demektir. Bu manalar ise, ancak Hak Teâlâ'nın herşeyi bilen bir âlim ve herşeyden müstağnî bir ganî olduğu sâbit olduğu zaman tam olur." Bunun böyle olduğu sâbit olduğuna göre, Allah'ın azîz ve hakîm olması, O'nun şu üç sıfatına, yani bütün herşeyi bilmesine, bütün mümkinâta kâdir olmasına ve herşeyden müstağni oluşuna (hiçbirşeye ihtiyacı olmadığına) delâlet eder. Dolayısıyla böyle olan bir varlık, çirkin şeyleri yapmaktan ve çirkin şeye hükmetmekten kaçınır. Durum böyle olunca da, O'nun her yaptığı şey bir hikmet ve bir doğru olmuş olur.

Kur'ân'ın Mahiyeti

Bunun da böyle olduğu sâbit olduğuna göre, diyoruz ki, Kur'ân'dan faydalanmak, şu iki esasa dayanır:

a) Kur'ân'ın ilahî kelam olduğunun bilinmesi... Bunun delili, Hz. Peygamber (s.a.s)'in doğru (sâdık) oluşunun, mûcizelerle isbat edilmiş olması ve onun, *"Kur'ân Allah'ın sözüdür"* dediğinin mütevatir olarak sâbit olmasıdır. Dolayısıyla bu iki mukaddimenin toplamından Kur'ân'ın, Allah'ın kelâmı olduğu neticesi çıkar.

b) Allah Teâlâ, bu lafızlarla, ya o lafızların konulmuş oldukları manaları; ya lügat açısından (sonradan) kazandıkları manaları; ya da örfî veya şer'î karine ve emarelere göre kazandıkları manaları kastetmiştir. Çünkü eğer Cenâb-ı Hak bu manaları kastetmemiş olsaydı, bu, karışıklığa sebebiyet verme olurdu. Bu ise, hakîm olan zata yakışmaz. Anlattıklarımız ile, Kur'ân'dan istifade etmenin, ancak bu iki esası kabul etmekle olacağı ve bu iki esasın isbat edilmesinin yolunun da, Cenâb-ı Hakk'ın, hakîm oluşuna dayandığı; Allah'ın hakîm oluşunun isbatının yolu ise, meseleyi O'nun "**azîz**" olmasına dayamakla olacağı anlaşılır. İşte bundan ötürü Hak Teâlâ, *"Kitabın tenzili (indirilmesi), o azîz ve hakîm Allah'dandır"* buyurmuştur.

İnzal ve Tenzîl

Cenâb-ı Hakk'ın إِنَّآ أَنزَلْنَآ إِلَيْكَ ٱلْكِتَٰبَ بِٱلْحَقِّ *"Şüphesiz biz kitabı sana hak olarak indirdik"* ayetiyle ilgili iki soru var:

Birinci Soru: "**Tenzîl**" kelimesi, Cenâb-ı Hakk'ın Kur'ân'ı, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, tedrici bir biçimde, parça parça indirdiğine; "**İnzâl**" kelimesi de, toptan indirdiğini düşündürmektedir. Böyle olunca, bu iki ifade nasıl bağdaştırılabilir?

Cevap: Eğer, bahsettiğimiz tarzda "**tenzîl**" ile "**İnzâl**" arasında bir fark bulunduğu doğru ise, bu iki ifadeyi, telif etmenin yolu, "Biz, sana o kitabı, külli bir hüküm olarak indirmeye ve ulaştırmaya, kesinkes karar verdik." Bu, "İnzâl"in manası; "daha sonra da onu sana, maslahatlara uygun olarak parça parça indirdik" - ki bu da tenzîlin manasıdır-" şeklinde denilmesidir.

İkinci Soru: Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz biz o kitabı sana hak olarak indirdik"* ifadesinden ne kastedilmiştir?

Cevap: Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Bununla, "Kur'ân'da, tevhîdin, nübüvvetin, âhiretin ve çeşitli mükellefiyetlerin isbâtına dair koymuş olduğumuz herşey, amel edilip benimsenmesi gerekli olan hak ve gerçektir" manasında olmak üzere, "Biz, sana, o kitabı gerçek olarak indirdik" anlamı kastedilmiştir.

b) Bununla, bu kitabın, Allah katından indirildiğine delâlet eden, hak bir delile binâen, "Biz sana o kitabı indirdik" manası kastedilmiştir. Bu delil de, fasîh kimsenin, Kur'ân'a muaraza etmekten âciz oluşlarıdır. Binâenaleyh, şayet Kur'ân mu'cîz bir kelâm olmasaydı, onlar ona muaraza etmekten âciz kalmazlardı.

İhlâs

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصاً لَهُ الدِّينَ *"O halde Allah'a, dini O'na has kılarak, ibadet et"* buyurmuş olup, bu cümle ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz biz kitabı sana hak olarak indirdik"* cümlesinde bu kitabın, hakkı, gerçeği, doğruluğu ihtiva ettiğini beyan buyurunca, işte bu noktada, onda yer alan o gerçeklerden birisini zikretmiştir ki bu da, insanın, ihlaslı olarak, Allah'a ibadetle meşgul olup O'ndan başkasına ibadetten tamamen uzak kalmasıdır. İnsanın, ihlaslı ve samimi bir biçimde Allah'a ibadetle meşgul olması, Hak Teâlâ'nın *"O halde Allah'a, ihlasla ibadet et"* emrinden; insanın, Allah'tan başkasına ibadet etmekten kesinlikle uzak kalmasının gerekliliği de, *"Gözünü aç, halis din Allah'ındır"* ifadesinden anlaşılmaktadır. Çünkü, ayetteki ...أَلَا لِلَّهِ lafzı, hasr ifade eder. "Hasr, hükmü, mezkûr olana vermek, mezkûr olmayandansa nefyetmek" demektir.

İhlâsın Şartları

Bil ki, ibadetin ihlasla yapıldığı, hakikatte anlaşılamaz. Ancak, ne var ki biz, ibadetin, ihlasın ve ihlâsa aykırı olan şeylerin ne olduğunu anladığımız zaman, bunu bilebiliriz. Şu halde, bunlar, kendilerinden mutlaka bahsedilmesi gerekli olan üç şeydir.

İbadete gelince, bu, yapmak veya söylemek; veyahut da yapmamak veya söylememektir. Ve bu, sırf o emrin mutlaka kabul edilmesi gerekli olan yüce bir buyruk olduğuna inanıldığı için ifâ edilir.

İhlasa gelince, bu da, o fiili yapmaya veya yapmamaya kişiyi sevkeden şeyin, sırf (bu emre) inkıyâd ve imtisâlden ötürü yapılmasıdır. İmdi, eğer bundan başka bir sebep sözkonusu olursa, bu durumda, kişiyi taate sevkeden bu sebep, diğer sebepten ya üstün olur, ya ona denk olur veyahut da ondan aşağı olur. Ulemâ, bu sebebin, o sebebe denk veya ondan aşağı olabileceği ihtimalinin kabul edilmeyeceği hususunda ittifak etmişlerdir. Kişiyi Allah'a taate sevkeden bu sebebin, o sebebe baskın çıkmasına gelince, ulema bunun bunu ifade edip etmeyeceği hususunda ihtilaf

etmiştir Biz, bu meseleyi defalarca ele aldık. Kur'ân'ın lafzı, ibadetlerin ihlaslı bir biçimde yapılmasının farz olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"O halde Allah'a, dini O'na has kılarak ibadet et"* buyruğu, ibadetleri, ihlaslı bir biçimde yapmanın gerekliliği hususunda açık bir ifadedir. Bu husus, *"Halbuki onlar Allah'a, O'nun dininde ihlâs erbâbı ve muvahhidler olarak, ibadet etmelerinden başkasıyla emrolunmamışlardır"* (Beyyine, 5) ayet-i kerimesiyle de kuvvet kazanır.

İhlâsa Aykırı Şeyler

İhlasa ters düşen şeylerin izahına gelince, bunlar, şirki tedaî ettiren, çağrıştıran şeyler olup, şunlardır:

1) İbadetin gösteriş için yapılması... Bunun, kahramanlık duygusuyla yapılmış olması da riyâya girer.

2) Kişinin, taatta bulunuş maksadının, cenneti elde etmek ve cehennemden kurtulmak arzusu olması...

3) Onun bu ibadetleri yaparken, bunların, mükâfaatı gerektirmede veya cezâyı gidermede tesirleri olduğuna inanması.

4) O taatların makbul olabilmeleri için, kişinin, büyük günahlardan beri olması. Bu son görüş, **Mu'tezile**'nin görüşüne binâen nazar-ı dikkate alınacak olan görüştür.

İKİNCİ MESELE
İhlasın Başı Tevhid

Bazı kimseler, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O halde Allah'a, dini O'na has kılarak, ibâdet et"* emrinden, Allah'tan başka ilâh olmadığına şehâdet etmenin; (Yani, Lâ ilâhe illâllâh demenin) kastedildiğini ileri sürerek, Hz. Peygamber (s.a.s)'in söylediği rivayet edilen, لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللَّهُ حِصْنِي وَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي *"Lâ ilâhe illâllâh, benim kale'mdir. Kim benim bu kaleme girerse, azâbımdan emin olur"*[16] hadis-i kudsisiyle istidlâl etmişlerdir ki, bu, "küfür bulunduğu sürece, taat fayda vermediği gibi, iman olduğu sürece, günahlar da zarar vermez" diyen kimselerin görüşüdür. Ekseri ulemâ ise, bu ayetin, Cenâb-ı Hakk'ın, emir ve yasaklar namına, teklif ettiği herşeyi içine aldığını söylemişlerdir ki, evlâ olan da budur. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O halde, Allah'a ibadet et"* ifadesi, genel bir ifadedir.

Hasan el-Basrî İle Ferazdak

Rivayet olunduğuna göre, **Ferezdak**'ın hanımının vefatı yaklaşınca, namazını **Hasan el-Basrî**'nin kıldırmasını vasiyyet eder. **Hasan el-Basrî**, kadının namazını kıldırıp, kadın kabre defnolununca, **Hasan el-Basrî**,**el-Ferazdak**'a, "Ey **Ebû Firâs**, bu iş (ölüm) için ne hazırladın?" dedi. Bunun üzerine **Ferazdak**, "Allah'tan başka ilâh olmadığına şehâdeti..." cevabını verdi. Bunun üzerine **Hasan el-Basrî** (r.a), "Bu, (bu işin) direği. Peki bunun ipleri nerde?" buyurdu ve böylece, çadırdan istifade edilebilmesi için, çadırın direğinden, ancak ipler sayesinde yararlanılabileceğini beyân buyurdu.

---

16) **Kenzûl- Ummal** 1/158.

Mu'tezile'nin Amel Anlayışı

Kâdî şöyle der: "Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Muâz** ve **Ebû'd-Derdâ**'ya, وَإِنْ زَنَى وَإِنْ سَرَقَ عَلَى رَغْمِ أَنْفِ أَبِي الدَّرْدَاءِ *"Ebû'd-Derdâ'ya rağmen, zina etse ve hırsızlık yapsa bile (cennete girecek)"*[17] dediği sahîh ise, bu, bu manaya, tevbe etmenin şart koşulması ile hamledilebilir. Aksi halde, bu haberi kabul etmek caiz olmaz. Çünkü bu, bir kere Kur'ân'a muhaliftir. İnsanın, zinâ ve hırsızlıktan men edilmemesini doğurur. Bir de, böylesi kimse bu fiilleriyle haddi aşmamış olur. Çünkü, bu kimse, çirkin şeylere alabildiğine arzu duyarken, kelime-i şehâdete tutunması halinde, bu günahların ona zarar vermeyeceğini zanneder ve bu, o kişiyi, o çirkin fiilleri yapmaya bir nevi teşvik etmiş olur. Halbuki, bütün bunlar, Allah'ın (emir ve yasaklarındaki) hikmetine aykırı düşer.

Bundan günahların zararının tevbe ile zâil olup silinmesi de, yine kişiyi o kötü şeyler yapmaya bir teşvik sayılmaz mı?" neticesi çıkarılmasın! Çünkü biz diyoruz ki, günahların zararının tevbe ile zail olacağına inanan kimse, aynı zamanda o kötü şeylerin yapılmasının zararlı olduğuna da inanmakla beraber, ne var ki, tevbenin o zararları silip süpüreceğine de inanmıştır. Ama, "Kelime-i şehâdeti söylediğin müddetçe, çirkin şeyleri yapmak zarar vermez" diyen kimsenin sözü böyle değildir." **Kadî**'nin sözünün tamamı bundan ibarettir.

Mu'tezile'ye Cevap

Kâdî'ye şöyle cevap verilebilir: Senin, "(Hadisle alakalı olarak) onların bağışlanacağına dair söz, Kur'ân'a muhaliftir" şeklindeki sözüne gelince, bu hiç de böyle değildir. Tam aksine Kur'ân, buna delalet etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındakileri, dilediği kimseler için bağışlar"* (Nisa, 48) ve *"Rabbin, zulümlerine rağmen, insanlar için mağfiret sahibidir"* (Ra'd, 6) buyurmuştur ki bu son ayet, "zulüm yapmalarına rağmen..." demek olup, bu tıpkı, "yerken, içerken" manasında olarak, عَلَى أَكْلِهِ وَشُرْبِهِ "Emiri, yerken ve içerken gördüm" denilmesi gibidir. Ve yine Cenâb-ı Hak, *"Ey kendilerinin aleyhinde haddi aşanlar, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Allah bütün günahları dilerse affeder"* (Zümer, 53) buyurmuştur.

Kâdî'nin, "Bu, (o kişiyi), o çirkin şeyleri yapmaya teşvik etmeyi gerektirir" şeklindeki sözüne gelince, ona şöyle denilir: Eğer durum böyle olsaydı, o zaman, Cenâb-ı Hakk'ın, (günahkâr kişileri) bağışlamasının da, aklen çirkin olması gerekirdi. Halbuki bu görüş, Bağdatlı Mu'tezilîlerin görüşüdür. Sen ise bunu demezsin. Çünkü Basralı Mu'tezile'nin görüşüne göre, günahkâra azab etmek, aklen câizdir. Hem bu durumda, kişinin tevbesi ile de bağışlanmaması gerekir. Çünkü kişi, günah işleyip, tevbe ettiğinde, Allah'ın kendisini bağışlayacağını bildiği an, bu da o kötü şeyleri yapmaktan men edici olmaz. **Kâdî**'nin ileri sürdüğü farka gelince, bu haktan uzak bir şeydir. Çünkü kişi, o günahtan o anda tevbe etmeye azmettiği an, bu günahın kendisine artık kesinlikle zarar vermeyeceğini anlar. Sonra biz diyoruz ki:

Biz ehl-i sünnetin görüşü şudur: Biz, genel olarak, büyük günahların da

17) Libas bâbûs-siyabi'l-ebyad. Burada Ebu'd-Derda (r.a) denilmesi zühul olup doğrusu Ebu Zerr (r.a) denilmesidir (ç.).

affedileceğine kesin olarak hükmediyoruz. Ama bunun, bütün herkes hakkında söz konusu olması meselesi şüphelidir. Çünkü Allah Teâlâ, *"Bunun dışındakileri, dilediği kimseler için bağışlar"* (Nisa, 48) buyurmuş, genel olarak mağfiretin olabileceğini kesinkes belirtmiştir. Ancak ne var ki, Cenâb-ı Hak, bu bağışlamanın herkes hakkında olacağını kesin olarak belirtmemiş, tam aksine, kendisinin dilediği kimseler hakkında sözkonusu olduğunu belirtmiştir. Böyle bir korku kişide mevcut olduğu sürece, günahları işlemeye teşvik etme diye birşey sözkonusu olamaz! Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Farklı Kıraat

Keşşâf sahibi şöyle der: **"Ed-dîn"** (الدِّينَ) kelimesi, (şâz olarak) ref ile de okunmuştur. Bunu ref ile okuyanların hakkı ve görevi, Cenâb-ı Hakk'ın, أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ (Zümer, 3) ifadesine uygun olabilmesi için, وَاعْتَصَمُوا بِهِ وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ (Nisa, 146) ifadesinden dolayı ayetteki مُخْلِصاً kelimesini de lâm'ın fethası ile **muhlasan** okumalarıdır. Çünkü, **"hâlis"** de, "muhles" de aynıdır. Ancak ne var ki, ed-dîn kelimesi, "mecâz-i isnadî" olarak, sahibinin (dini yaşayanın) sıfatı ile vasfedilmiş olur ve bu tıpkı, Arapların, شِعْرٌ شَاعِرٌ "Şair olan şiir" demelerine benzer.

Şirkin Masum Yüzü

Bil ki, Allah Teâlâ, ibâdetlerin başının tevhîd konusunda samimiyyet ve ihlas olduğunu beyan edince, bunun peşinden, müşriklerin tuttukları yolu kınayan ayeti getirerek, وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى *"O'ndan başka kendilerine birtakım dostlar edinenler, "Biz bunlara ancak, bizi Allah'a daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz" dediler"* buyurmuştur ki, bu ifadenin takdiri, "Allah'ın dışında dost edinenler, "Biz onlara ancak, onlar bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz" derler" şeklindedir. Takdirin böyle olması halinde, ayetteki **ed-dîn** kelimesinin haberi mahzûf olup, bu da يَقُولُونَ *"derler"* kelimesidir.

Putlaştırılan Nesneler

Bil ki, ayetteki, *"..onlara..."* zamiri, Allah'ın dışında, kendisine tapınılan mabûdlara ait olup, bunlar da, akıllı ve akılsız diye ikiye ayrılırlar. Akıl sahibi olan mabûdlara gelince, birtakım kimseler, meselâ **Hz. İsa** (a.s)'ya, **Hz. Üzeyr** (a.s)'e ve meleklere tapmışlardır. Pekçok kimse de, güneşe, aya, yıldızlara tapmışlar ve fakat bunların düşünebilen, konuşabilen canlılar olduklarına inanmışlardır. Kendilerinde hayat ve akıl bulunmadığı halde, tapınılan mabutlara gelince, bunlar da putlardır. Bunu iyice kavradığın zaman biz diyoruz ki: (Haydi diyelim ki), kâfirlerin ileri sürdüğü bu söz, akıl sahibi olan bu mabutlar hakkında uygun bir sözdürl Ama bu söz, akılı olmayanlar için, hiç de uygun düşmez. Bunu şu iki açıdan izah edebiliriz:

a) مَا نَعْبُدُهُمْ ifadesindeki **hum** zamiri, akıllılara râci olan bir zamirdir. Dolayısıyla putlara râci olması uygun düşmez.

b) O kâfirlerin, **Hz. İsa** (a.s), **Üzeyr** (a.s) ve melekler hakkında, Allah katında kendilerine şefaatçi olacaklarına inanmış olmaları uzak ihtimal değildir (inanmış olabilirler). Ama, insanın, putların ve cansız şeylerin, kendilerini Allah'a yaklaştıracağına itikad edip inanması, akıldan uzak bir şeydir. Bu takdire göre, onların maksatları, onlara ibadet etmenin, kendilerini Allah'a yaklaştıracağına inanmalarıdır.

Şöyle de denebilir: İnsan, o putlar bir ağaç ya da bir taş olmaları itibariyle, onlara tapmaz. Onlar onlara ancak, onların, ya yıldızların, ya semavî ruhların, veyahut da gelmiş geçmiş peygamber ve salih kimselerin heykelleri olduklarına inandıkları için ibadet ederler ki, o insanların bu putlara ibadet ediş maksatları, ibadetleri, bu heykelleri kendilerinin birer sûretleri (sembolleri) kabul ettikleri o varlıklara yöneltmektir.

Netice olarak diyebiliriz ki: Putperestler şöyle diyebilirler: "En büyük ilah, beşerin kendisine ibâdet etmesinden yüce ve münezzeh olan bir zâttır. Beşere düşen, meselâ yıldızlar, semavî ruhlar (ve **Hz. İsa** (a.s), **Üzeyr** (a.s), melekler...) gibi, Allah'ın kullarından ve yaratıklarından en büyüklerine ibadet etmektir. Onlara düşen ise en büyük ilâha ibâdet etmekle meşgul olmalarıdır." İşte onların, ayetteki, *"Biz bunlara ancak, bizi Allah'a daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz"* şeklindeki sözlerinden kastedilen budur.

Şirke Red

Bil ki Allah Teâlâ, onların bu inançlarını nakledince, buna şu birkaç açıdan cevap vermiştir:

1) Allah, cevap verme hususunda sadece tehditle yetinerek, *"Şüphe yok ki Allah onlarla (mü'minler) arasında, ihtilaf edegeldikleri şeyler hakkında hükmünü verecektir"* buyurmuştur. Bil ki, batıldan yana olan bir kimse, bâtıl bir görüş ileri sürüp, onda ısrar ettiğinde, buna müdahale etmenin yolu, bu ısrarını onun kalbinden silip süpürecek bir yol araştırmaktır. Binâenaleyh, böylece, adamın kalbindeki ısrarı zâil olup, müteakiben, beriki de ona, görüşünün batıl olduğuna dair deliller işittirince, bu metod, maksada daha fazla ulaştırıcı olur. İşte bundan dolayı tabipler, **mundıc** (olgunlaştırıcı) ilacın, **müshil** (ishal edici)den mutlaka önce verilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Çünkü, olgunlaştırıcı olması suretiyle içteki bozuk maddeler yumuşar ve dışarıya çıkabilecek hale gelir. Böylece, sen ona, işte bundan sonra ishâl edici ilacı içirdiğinde tam bir temizlenme (boşalma) sağlanır. Aynen bunun gibi, burada da, karşı taraf ilk önce o korkutma ve o tehditleri duyunca, bu, aynen, doktorun hastasına ilk defa olgunlaştırıcı ilacı vermesi gibi; ikinci olarak da, görüşünün batıl olduğuna dair o delilleri ona duyurmak da doktorun, o hastaya ikinci olarak ishâl edici ilacı vermesi gibi olur. Binâenaleyh, ayetteki bu tehdidin öncelikle ifade edilmesinin faydası, işte budur.

Hidayetten Mahrum Olanlar

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ *"Muhakkak ki yalancı, gerçekten kâfir olan o kimseleri Allah, doğruya iletmez"* buyurmuştur ki bu, "Kim, yalanda ve küfürde ısrar ederse, hidayetten mahrum olarak kalakalır" demek olup, buradaki yalan ile, o müşriklerin, o putları kendi elleriyle yonttuklarını, onlar üzerinde tasarrufta bulunduklarını ve onların, değersiz cansız nesneler olduklarını bile bile, onların bu putları ibadete müstehak olan ilahlar olarak tavsif etmiş olmalarıdır. Bu şeyleri, ulûhiyyetle vasfetmenin, katıksız bir yalan olduğuna dair ise, zarurî bir bilgi vardır.

Ayetteki küfür sözüyle, itikâdla ilgili olan küfrün kastedilmiş olması muhtemeldir. Burada böyledir, çünkü o müşriklerin o putları ilâhlar olarak nitelemeleri bir yalan; onların o putların ulûhiyyetine inanmaları ise, derin bir cehâlet ve bir küfürdür. Yine bu ifâde ile, nimete karşı nankörlük etme, manasının kastedilmiş olması da muhtemel olup, bunun izahı şöyle yapılır: İbadet, tazimin doruk noktasıdır. Sonsuz tazim de, ancak, kendisinden sonsuz in'âm ve lütufların çıkıp südûr ettiği kimseye uygun ve lâyıktır. Nimetler veren ise, Allah (c.c)'dır. Bu putların ise, bu işte herhangi bir etki ve fonksiyonları yoktur. Bu putlara ve heykellere ibadetle meşgul olmak, gerçek in'âm edicinin meşgul olmak, gerçek inâm edicinin nimetini inkâr etmiş olmayı gerektirir (küfrân-ı nimet).

Allah'ın Evlâdı Yoktur

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَوْ اَرَادَ اللّٰهُ اَنْ يَتَّخِذَ وَلَداً لَاصْطَفٰى مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ سُبْحَانَهُ هُوَ اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ *"Eğer Allah, bir evlâd edinmek isteseydi, elbette yaratacaklarından dilediğini seçerdi. Fakat O, münezzeh ve yücedir. O, eşi ve benzeri olmayan Allah'dır, birdir ve herşeye hakimdir"* buyurmuştur. Bu sözün maksadı, kendisinin, çocuktan münezzeh ve berî olduğuna dair kesin birtakım deliller getirmektir. Ki, bunun izahı, şu birkaç açıdan yapılabilir:

1) "Şayet O, bir çocuk edinmiş olsaydı, ancak, çocukların en mükemmeli olan, erkek evlâd edinmekten hoşnut olurdu. Durum böyle olunca, nasıl olur da siz O'na, kızları nisbet edebilirsiniz?" demektir.

2) Allah, gerçek birdir, tektir. Gerçek tek olanın ise, çocuğunun olması imkânsızdır. O'nun gerçek tek oluşuna gelince, bu şöyledir: Şayet O, mürekkeb bir varlık olsaydı, O kendisini meydana getiren her bir parçaya muhtaç olurdu. Halbuki parçası, kendisinden (bütünden) başkadır. Şu halde, bu demektir ki O, başkasına muhtaçtır. Başkasına muhtaç olan ise, zâtı gereği "mümkin" varlıktır. Zâtı gereği mümkin olan ise, zâtı gereği vâcibü'l-vücûd olamaz.

"Gerçekte tek olanın, çocuğu olmaz" meselesine gelince, bunun delilleri şunlardır:

a) Çocuk, bir şeyin kendisinden ayrılan, sonra da, çocuk sûretine denk olan bir sûretin oluştuğu bir kısım ve parça demektir. Bu ise ancak, kendisinden bir parçanın ayrılabileceği şeyler hakkında düşünülebilir. Mutlak tek olan varlık hakkında ise, böyle bir şey söylenemez.

b) Çocuğun şartı, mahiyetinin tamamı bakımından, babasına denk olmasıdır. Bu demektir ki bu şeyin hakikati bu iki şahıs için de geçerli olan bir hakikat-i nev'iyye (nev' ile ilgili bir hakikat) olmuş olur. Bu ise imkânsızdır. Çünkü onlardan herbirini tayin etmek eğer o mahiyetin ayrılmaz vasıflarından ise, o zaman o mahiyyetten ancak ve ancak, tek bir şahsın meydana gelmesi gerekir. Eğer, bu tayin etmek, o mahiyetin ayrılmaz vasıflarından değilse, o zaman bu tayin etme işi, o şeyin ayrılması sebebiyle bilinir hale gelmiş olur. Dolayısıyla da o şey, zâtı gereği vâcibü'l-vücûd olan bir ilâh olmuş olmaz. Bu sebeple O'nun zâtı gereği vâcibü'l-vücûd olan bir ilâh olmasının,

kendisinin gerçekte tek bir fert olmasını gerektirdiği sabit olmuş olur. O'nun, hakiki manada tek olması ise, kendisinin bir çocuğunun bulunmasına manidir. Böylece, O'nun tek oluşunun, çocuğunun olmasına mani olduğu kesinlik kazanmış olur.

c) Çocuk ancak, bir çiftten meydana gelir. Çiftlerin ise, mutlaka, aynı cinsten olmaları gerekir. Şayet O'nun çocuğu olmuş olsaydı, o tek olmaz, tam aksine O'nun eşi, hanımı(!) da, O'nun cinsinden olurdu.

Allah'ın kahhâr olmasının, O'nun çocuğunun olmasına mani olmasına gelince, bu da şöyledir: Çocuğa muhtaç olan, ölen, böylece de, yerini tutabilecek bir çocuğa muhtaç olan kimse demektir. Şu halde, çocuğa muhtaç olan, ölüme yenilmiş kimsedir. Kendisi kahhâr olup da, hiçkimsenin, kendisine hükmedemediği zât hakkında ise, çocuk düşünülmesi imkânsız olur. Bu sebeple *"O, eşi ve benzeri olmayan Allah'dır, birdir ve herşeye hakimdir"* ayetinin, Cenâb-ı Hakk'ın çocuğu olmadığını gösterme hususunda, kesin delillere şamil olan lafızlar olduğu sabit olmuş olur.

★ ★
★

Yaratıcı Kudret

خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ الَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى الَّيْلِ
وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَّجْرِيْ لِاَجَلٍ مُّسَمًّى اَلَا هُوَ الْعَزِيْزُ الْغَفَّارُ ۝
خَلَقَكُمْ مِّنْ نَّفْسٍ وَّاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَاَنْزَلَ لَكُمْ مِّنَ الْاَنْعَامِ ثَمٰنِيَةَ اَزْوَاجٍ
يَخْلُقُكُمْ فِيْ بُطُوْنِ اُمَّهٰتِكُمْ خَلْقًا مِّنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِيْ ظُلُمٰتٍ ثَلٰثٍ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَآ اِلٰهَ
اِلَّا هُوَ فَاَنّٰى تُصْرَفُوْنَ ۝ اِنْ تَكْفُرُوْا فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضٰى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَاِنْ
تَشْكُرُوْا يَرْضَهُ لَكُمْ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰى ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَّرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ
تَعْمَلُوْنَ اِنَّهٗ عَلِيْمٌ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ ۝

"Sizi bir kişiden yarattı. Sonra ondan da, eşini meydana getirdi. Sizin için, davarlardan sekiz çift indirdi. Sizi, analarınızın karınlarında, üç karanlık içinde, bir yaratılıştan sonra öbür yaratılışla halkedip duruyor. İşte, Rabbimiz olan Allah, budur. Mülk O'nun. O'ndan başka hiçbir Tanrı yok. Böyle iken, siz nasıl olup da (haktan) döndürülüyorsunuz? Eğer küfrederseniz, şüphesiz, Allah sizden müstağnîdir. Bununla beraber O, kullarının küfrüne razı olmaz. Eğer şükrederseniz, sizin faydanız için, bundan hoşnut olur. Hiçbir günahkâr,

diğerinin günahını çekmez. Nihayet, hepinizin dönüşü ancak Rabbinizedir. Artık neler yapmakta idiniz, O, size haber verir. Çünkü O, göğüslerin içinde olan her gizliyi hakkıyla bilendir"

(Zümer, 5-7).

Bil ki, önceki ayetler, Cenâb-ı Hakk'ın, kendisinin bir, kahhâr ve gâlib, yani kudretinin mükemmel oluşu ile, kendisinin çocuk edinmiş olmaktan münezzeh olduğuna delil getirmektedir. O, bu meseleyi bu hususlara istinad ettirince, bunun peşinden, kudretinin tam müstağnî oluşuna delâlet edecek şeyleri zikretmiştir. Bir de, Cenâb-ı Hak, o putların, ilâh kabul edilmelerini tenkit etmiş, bunun peşinden de, nazar-ı dikkate alındığında, ulûhiyyetin tahakkuk edeceği vasıfları getirmiştir.

Ulûhiyyetin Delilleri

Bil ki biz, bu kitabın çeşitli yerlerinde, Allah'ın, ulûhiyyeti isbât sadedinde zikrettiği delillerin ya felekî, ya da unsurî olduğunu beyan etmiştik.

Felekî semavî deliller olanlara gelince, bunlar şunlardır:

a) Göklerin ve yerin yaratılması... Bunun, kâdir bir ilâhın varlığına pekçok yönden delâlet ettiğini, اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ (En'âm, 1) ayetinin tefsirinde açıklamıştık.

b) Gece ve gündüzün hallerinin değişmesi... ki bu husus burada, *"O, geceyi gündüzün üstüne doluyor, gündüzü de gecenin üstüne doluyor"* buyruğunda kastedilmiş olandır. Bu böyledir, zira aydınlıkla karanlık, heybetli iki ordudurlar. Her gün biri diğerine, diğeri de öbürüne galip gelir. Bu hâdise, bunlardan herbirinin mağlûp ve makhûr olduğuna ve bunların kendisinin yönetim ve hakimiyeti altında oldukları bir Kâhir ve Gâlib; bulunduğuna delâlet eder. İşte bu kâhir ve gâlib olan, Allah (c.c)'dır. Buradaki **"tekvîr"**den maksat, bunların herbirinde, diğerinden noksanlaştığı kadarıyla bir artışın meydana gelmesidir. Gece ve gündüzün tekvîri ile, نَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الْحَوْرِ بَعْدَ الْكَوْرِ *"Geldikten sonra, arkasını dönüp gitmesinden Allah'a sığınırım..."* hadisinde ifâde edilen şey kastedilmiştir. Bil ki, Cenâb-ı Hak işte bu manayı, hem bu ifâdeyle, hem de, *"Geceyi gündüze bürür"* (Arâf, 54), *"Geceyi gündüze sokar* (Hadîd, 6) ve *"O, iyice düşünüp ibret almak arzusunda bulunan kimseler ... için gece ile gündüzü birbiri ardınca getirendir"* (Furkân, 62) ayetleriyle açıklamıştır.

c) Yıldızların hallerinin nazar-ı dikkate alınması... Özellikle, güneşle ayın.. Çünkü güneş gündüzün; ay da, gecenin sultanıdır. Bu alemin pekçok faydaları bu ikisine bağlıdır.

كُلٌّ يَجْرِى لِاَجَلٍ مُسَمًّى *"Herbiri muayyen bir vakit için akıp gitmektedir..."* buyruğundaki muayyen vakit, Kıyamet günüdür. Çünkü bu iki şey, bu güne kadar sürüp gider. Ama bu gün tahakkuk ettiğinde, onlar da yok olur giderler. Bu ifadenin bir benzeri de *"Güneşle ay toplandı..."* (Kıyame, 9) ifâdesidir. Bu müsahhar kılma ile, bu feleklerin, Kıyamete değin, tıpkı, sığırın döndердiği o dolap gibi, aynı şekilde dönmeleri, o gün geldiğinde ise, kitapların sayfalarının dürülmesi gibi (Enbiyâ, 104), semânın dürülmesi kastedilmiştir.

Cenâb-ı Hak, işte bu üç çeşit felekî delilden bahsedince, أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ *"Gözünü aç. O, emrinde mutlak galiptir. Çok bağışlayıcıdır"* buyurmuştur. Ki bu, "Bu büyük kütleleri yaratmak, her ne kadar O'nun azîz, yani kudretinin mükemmel olduğuna delâlet ediyorsa da, ancak ne var ki O, rahmeti, lütfu ve ihsanı büyük ve sonsuz olan, çok affedici bir Rab'dir" demektir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, kendisinin, kudretinin büyük olduğunu haber vermesi, O'ndan korkmayı ve çekinmeyi; kendisinin çok affedici olduğunu haber vermesi de, rahmetinin çokluğunu; rahmetinin çokluğu da, ümidi ve O'na karşı şevk duymayı gerektirmiştir.

Arzî Delilleri

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, bu felekî delillere, bu süflî alemden alınan delilleri de eklemiş ve böylece bu işe, ilk önce insandan bahsederek, خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا *"O, sizi bir kişiden yarattı. Sonra ondan da, eşini meydana getirdi"* buyurmuştur. İnsanın oluşumunun, hür ve irâde sahibi bir ilâha delâlet edişinin izahı, defalarca geçmişti. Buna göre şayet, "Hz. Adem (a.s) insanlar yaratılmazdan evvel yaratılmışken, daha nasıl Cenâb-ı Hak, *"O, sizi bir kişiden yarattı. Sonra ondan da, eşini meydana getirdi"* diyebilmiştir?" denilirse, alimler işte bu soruya, birkaç şekilde cevap vermişlerdir:

1) **Sümme** kelimesi, iki hâdiseden birisinin diğerinden sonra olduğunu beyan etmek için kullanıldığı gibi, iki kelâmdan birisinin, diğerinden sonra söylendiğini beyan etmek için de gelebilir. Bu, meselâ bir kimsenin, "Bugün ne yaptıkların bana ulaştı. Sonra senin dün yaptığın ise, çok enteresandı" demesi gibidir. Yine birisi, "Ben sana bu gün bir şeyler verdim. Sonra sana dün verdiğim o şey ise, daha çok idi" diyebilir.

2) İfadenin takdiri, "Sizi tek başına yaratılmış bir nefisten; sonra da o nefisten onun eşini yarattı.." şeklinde olabilir.

3) Allah, **Adem** (a.s)'in zürriyetini, kendi belinden, zerreler halinde çıkardı, bundan sonra da, **Havvâ**'yı yarattı.

Helâl Kılınan Sekiz Eş

Bil ki Allah Teâlâ, bir yaratıcının (kendisinin) varlığına, insanın yaratılması ile istidlâlde bulununca, bu istidlâlinin peşinden, yine bir yaratıcının varlığına, hayvanların varlığı ile de istidlâlde bulunarak, وَأَنْزَلْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ *"Sizin için, davarlardan sekiz çift indirdi"* buyurmuştur ki, bunlar deve, sığır, koyun ve keçidir. Biz, bu hayvanların, bir yaratıcının varlığına nasıl delâlet ettiklerini, Nahl 5. in ayetinin tefsirinde açıklamıştık.

İnzal Tabirinin Kullanılışı

Hak Teâlâ'nın, *"Sizin için ... indirdi"* ifadesinin tefsiri hususunda şu izahlar yapılmıştır.

a) Allah'ın hükmü, takdiri ve kaderi, Levh-i Mahfuz'da olacak herşey yazılı olduğu için, "gökten inme" ile ifade edilmiştir.

b) Her canlı, bitki ile hayatiyetini sürdürür. Bitkiler de ancak su ve toprak ile hayatiyetlerini sürdürebilirler. Su ise esas olarak gökten iner. Böylece de esas itibarıyla, bu hayvanlar da sanki gökten inmiş gibidir.

c) Allah Teâlâ bu hayvanları önce cennette yarattı, daha sonra yere indirdi.

"Sekiz çift" tabiri, "Deve, sığır, koyun ve keçi'den, birer erkek ve dişi olarak sekiz eş demektir." "**Zevç**", beraberinde bir diğeri bulunan herşey için kullanılır. Binâenaleyh bu, tek başına kaldığında "ferd" olur. Nitekim Cenâb-ı Hakk, *"Velhasıl ondan, erkek ve dişi, iki zevc (sınıf) çıkarmıştır"* (Kıyamet, 39) buyurmuştur.

Ana Karnında Yaratılış

Daha sonra Cenâb-ı Hak, يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقاً مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ *"Sizi analarınızın karınlarında ... bir yaratılıştan sonra öbür yaratılışla yaratıp duruyor"* buyurmuştur. Bu ayetle ilgili bir kaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Hamza, elif'in ve mim'in kesresiyle **Kisâî**, hemze'nin fethası ve mim'in kesresiyle اِمَّهَاتِكُمْ **(Immehâtikum)** okurlarken; diğer kıraat imamları, elif'in zammesi ve mim'in fethasıyla okumuşlardır.

İkinci Bahis: Allah Teâlâ insanları tek bir şahıstan yani **Adem** (a.s)'den yarattığını anlatınca, bunun peşisıra en'âm'ı yaratışından bahsetmiştir. Cenâb-ı Hak, insandan sonra hayvanların en kıymetlileri "en'âm" olduğu için, özellikle bunlardan bahsetmiştir. Daha sonra, bu ikisinin peşinden, insan ile en'âm hayvanları arasında müşterek olan, ana karnında yaratılmış olma durumundan bahsetmiştir. Ayetteki *"Bir yaratılıştan sonra öbür yaratılışla"* ifadesinden murad, Allah Teâlâ'nın, *"Andolsun biz insanı çamurdan süzülmüş bir özden yarattık. Sonra onu sarp ve metin bir karargâhta bir nutfe yaptık. Sonra o nutfeyi bir alak (rahme tutunmuş bir parça) haline getirdik. Derken bunu bir çiğnem et yaptık. O bir çiğnem eti de kemikler haline getirip, o kemiklere et giydirdik. Sonra onu bir başka yaratılışla inşâ ettik. Sûret verenlerin en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir"* (Mü'minûn, 12-14) ayetlerinde anlattığı şeylerdir.

Üç Karanlık

Ayetteki, فِي ظُلُمَاتٍ ثَلٰثٍ *"üç karanlık"* tabirinin, ananın karnı, rahmi ve rahimdeki, çocuk kesesi olduğu söylendiği gibi, babanın beli, ananın rahmi ve karnı olabileceği de ileri sürülmüştür ki biz, bu şeyler ile nasıl istidlâl edildiğini (delil getirildiğini), Âl-i İmrân, 6 ayetinin tefsirinde anlatmıştık.

Bil ki Allah Teâlâ, bu delilleri ortaya koyup açıklayınca, ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ *"İşte Rabbiniz olan Allah budur"* buyurmuştur. Bu, "Size diyorum, fiillerinin harikalığını görüp anladığınız bu varlık, Rabbiniz Allah'dır" demektir. Bu ayette, Allah Sübhânehû ve Teâlâ'nın, cüzlerden ve kısımlardan, maddelerden ve mekândan münezzeh olduğuna bir delâlet vardır. Çünkü Hak Teâlâ, kullarına kendi zatını anlatmak istediğinde, bu şeyleri yaratan ve yönetenin, ancak kendisi olduğunu söylemiştir. Eğer O'nun kendisi, parçalardan ve kısımlardan meydana gelmiş bir cisim olsaydı, kendisini bu kısımlar

ve parçalardan bahsederek anlatırdı. Ama O'nun kendisini fiilleri, halleri ve eserlerinden bahsederek anlatması, kendini kendi zatının dışındaki birtakım unsurlarla anlatmadır. Halbuki birinci anlatma, ikinci anlatmadan (tariften) daha mükemmeldir. Dolayısıyla şayet birinci şekil anlatım mümkün olsaydı, Cenâb-ı Hakk'ın ikinci şekli tercih etmesi bir noksanlık ve kusur olurdu. Bu ise, Allah hakkında câiz (doğru) olmazdı. Böylece bu ikinci şekli tercih etmenin, ancak birinci şeklin imkânsız olması durumunda makul ve yerinde olduğunu anlamış oluyoruz. Bu ise, Allah'ın cisim olmaktan ve birtakım kısımlar ile parçalardan meydana gelmekten çok yüce ve uzak olduğuna delâlet eder.

Hükümranlık O'nundur

Daha sonra Allah Teâlâ, لَهُ الْمُلْكُ buyurmuştur. Bu, hasr (sadece) manasını ifade eder ve "Mülk başkasının değil, ancak O'nundur" demektir. Mülkün, başkasının değil sadece O'nun olduğu ortaya çıkınca, Allah'dan başka ilahın olmadığını söylemek ve inanmak gerekir. Zira eğer bir başka ilah daha bulunsaydı, bu mülk ya onun da olur, veya olmazdı. Eğer onun da olsaydı, bu durumda onlardan herbiri malik ve kâdir olurdu. Böylece de aralarında "temânû" (karşılıklı engelleme) olurdu. Nitekim Cenâb-ı Hak bu hususu, *"Eğer o ikisinde, yani göklerde ve yerde, Allah'dan başka ilahlar olsaydı, onlar fesada uğrar, düzeni bozulurdu"* (Enbiyâ, 22) ayetiyle beyan etmiştir. Bu, muhaldir. Eğer ikincisi için, bu mülkten birşey yok ise, o zaman o noksan bir varlık olur. Dolayısıyla da ilah olmaya elverişli olmaz. Bu sebeple delil, Allah'dan başka bir "melik" olmadığına delâlet edince, âlemin (kâinatın) ilahının ve bütün mahlûkâtın mâbudunun ancak tek, gerçek, hiçbir şeye muhtaç olmayan, herşey kendisine muhtaç Allah Teâlâ olduğunun söylenmesi gerekir.

Bil ki Allah Teâlâ işte bu deliller ile, kendisinin hikmet-kudret ve rahmetinin tam ve mükemmel olduğunu ortaya koyunca, bunun peşisıra müşrikler ve sapıkların yollarını şu birkaç açıdan çürütme işini yapmıştır:

1) Bu, فَأَنَّىٰ تُصْرَفُونَ *"Böyle iken siz nasıl olup da (hakdan) döndürülüyorsunuz?"* cümlesi ile anlatılan husus... Bu ayeti, hem ehl-i sünnet, hem **Mu'tezile** delil olarak kullanmıştır. Ehl-i sünnet âlimlerimizin bunu delil getirişleri şu şekildedir: Bu, onların bunca açık seçik şeylerden, kendi kendilerine sapmayıp, aksine onları bu hakikatlerden başkalarının vazgeçirdiği, o başkasının ise ancak Allah olduğu hususunda net bir ifadedir ki aklî delil de bunu destekler. Çünkü herkes, gerçeğe ve doğruya ulaşmak ister. İnsan buna ulaşamayıp, kendinde cehalet ve sapıklık tahakkuk edince, bu işin onun kendisinden değil, başkasından olduğunu anlıyoruz." **Mu'tezile**'nin istidlâl şekli ise şöyledir: "Hak Teâlâ'nın bu beyanı, bu döndürülüşten ötürü duyduğu hayreti ifade eder. Binâenaleyh eğer bu döndürme (saptırma) işinin fâili Allah olsaydı, bu teaccüb manasız birşey olmuş olurdu."

Allah'ın İhtiyaçsızlığı

Daha sonra Allah Teâlâ, إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ *"Eğer inkâr ederseniz, şüphesiz Allah sizden müstağnîdir"* buyurmuştur ki bu, "Allah, menfaat elde etmek

yahut kendisinden bir zararı gidermek için insanları mükellef tutmamıştır. Çünkü Allah Teâlâ, herşeyden müstağnîdir, hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. O'nun hakkında, bir menfaat elde etme ve bir zararı giderme gibi şeyleri düşünmek imkânsızdır" demektir. Şu hususlardan ötürü, Allah'ın herşeyden müstağnî olduğunu söylüyoruz:

1) O, hem zâtı, hem de bütün sıfatları bakımından vâcibü'l-vücûd (varlığı zorunlu) olandır. Böyle olan bir varlık ise, mutlak olarak, hiçbir şeye muhtaç olmaz.

2) Eğer O bir şeye muhtaç olsaydı, bu ihtiyaç ya ezelî, ya sonradan çıkma bir ihtiyaç olurdu. Birinci ihtimal bâtıldır. Aksi halde ezelde, muhtaç olduğu şeyin kendisi tarafından yaratılmış olması gerekirdi ki bu imkânsızdır. Çünkü yaratılmış olma ile ezelî olma birbirine zıddırlar. İkinci ihtimal de olamaz. Çünkü ihtiyaç, bir noksanlıktır. Hakîm olan varlığı, herhangi bir şey, kendisinin noksanlığını gerektirecek bir işi yapmaya sevkedemez.

3) Farzedelim ki Allah Teâlâ hakkında, şehvet, nefret ve ihtiyaç gibi şeylerin söz konusu olup olamayacağı konusunda bir şüphe vardır. Fakat gökleri, yeri, güneşi, ayı, yıldızları, Arş'ı, Kürsî'yi, dört ana elementi (unsuru) ve bunlardan çıkan üç esas varlık çeşidini yaratmaya kâdir olan bir ilahın, (meselâ) Zeyd'in namazından, Amr'ın orucundan istifade etmesinin ve Zeyd'in namazı kılmayışından, Amr'ın oruç tutmamasından zarar görmesinin imkânsız olduğu açık ve kesin olarak malumdur. Böylece, bu anlattığımız şeyler vasıtasıyla, bütün âlemin kâfir olması ve cehaletlerini sürdürmeleri halinde bile, Allah'ın onlara hiçbir ihtiyacı olmadığı, müstağnî olduğu anlaşılır.

Küfre Râzı Değil

Daha sonra Allah Teâlâ, وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ *"Bununla beraber O, kullarının küfrüne râzı olmaz"* yani "O, her ne kadar hiç kimsenin imanı kendisine fayda, ve hiç kimsenin inkârı kendisine zarar vermediği halde, yine de küfre râzı olmaz, onun olmasını istemez" buyurmuştur. **Cübbâî** bu ayeti şu iki açıdan kendine delil getirmiştir:

a) **Cebriye** (Ehl-i sünneti kastediyor), "Kulların küfrünü de Allah yaratmıştır. Binâenaleyh bu küfür (inkâr), Allah'ın yarattığı bir şey olması açısından doğru ve haktır" demektedirler. Eğer durum onların dediği gibi olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hak, onu kendisi yarattığı için, küfre râzı olmuş olurdu. Bu mana ise, bu ayete zıttır.

b) Eğer küfür, Allah'ın takdiri ve kazası ile olmuş olsaydı, o zaman bizim de küfre râzı olmamız gerekirdi. Çünkü "Allah'ın kazasına rızâ" vaciptir. Ümmet, "küfre râzı olmanın küfür" olduğu hususunda müttefik olduğuna göre, bu işin Allah'ın kazasıyla olmadığı ve Allah'ın rızasına uygun olmadığı sâbit olmuş olur."

Cübbâî'ye Cevap

Ehl-i sünnet âlimlerimiz, **Cübbâî**'nin bu istidlâllerine cevap vererek şunları söylemişlerdir:

a) Kur'ân'ın âdeti, "kullar" ifadesini mü'minler için kullanma şeklinde cereyan eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Yeryüzünde ağırbaşlı olarak yürüyen Rahmanın*

kulları..." (Furkan, 63); *"Allah'ın kullarının içtiği bir göze..."* (İnsan, 6) ve *"Benim kullarım üzerinde senin (ey şeytan) bir tesirin olamaz"* (Hicr, 42) buyurmuştur. Buna göre, *"O, kullarının küfrüne râzı olmaz"* cümlesi, "O, mü'min kulları için küfre râzı olmaz" manasında olur. Bu mana ise, biz ehl-i sünnetin inancına zarar vermez.

b) Küfrün, Allah'ın iradesiyle olduğunu söylüyoruz. Ama küfrün, Allah'ın rızası ile olduğunu söylemiyoruz. Çünkü *"rızâ"* o şeyi övmek, yapılışını medh-ü senâ etmek demektir. Zira Hak Teâlâ, *"Şüphesiz Allah mü'minlerden râzı oldu..."* (Fetih, 18) buyurmuştur ki bu, "Allah o mü'minleri över, medh-ü senâ eder" demektir.

c) Allah kendisine rahmet etsin, babam **Ziyâüddîn Ömer** şöyle derdi: "Rızâ, kınamamak ve karşı gelmemek demektir. Bu ise irâde etmek demek değildir. Bunun delili, **İbn Düreyd**'in رضيت قسراً وعلى القسر رضاً * من كان ذ سخط على ضرف القرض sözüdür. O, bu şiirinde rızanın, zorlama ile birlikte bulunacağını kabul etmiştir. Bu da, bizim dediğimiz hususa delâlet eder.

d) Farzedelim ki "rızâ", bir şeyi irâde etmek (istemek) manasınadır. Ama ayetteki *"O, kullarının küfrüne râzı olmaz"* ifadesi genel bir ifadedir. Binâenaleyh bu, Allah Teâlâ'nın, kâfirin küfrünü irâde ettiğine delâlet eden ayetlerle tahsis edilir (sınırlandırılır). Bu tıpkı, *"Siz ancak Allah'ın dilediği şeyleri dilersiniz"* (İnsan, 30) ayetinde olduğu gibidir. Allah en iyi bilendir.

Şükre Razı Olur

Daha sonra Cenâb-ı Allah وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ *"Eğer şükrederseniz, sizin için bundan hoşnud olur"* buyurmuştur. Allah küfre rızası olmadığını bildirince, şükürden râzı olduğunu beyan etmiştir. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kıraat âlimleri, يَرْضَهُ kelimesinde "hû" zamirini şu üç değişik şekilde okumuşlardır:

1) **Nâfi, Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım, Hamza**, bunu zammeli olarak ve "ihtilâs" ile okumuşlardır.

2) Bir diğer rivayete göre **Ebû Amr** ve **Hamza**, tahfif (kolaylık için), bunu sükûn ile okumuşlardır.

3) Yine bir diğer rivayete göre **Nâfi** ve **İbn Kesir, İbn Âmir, Kisâî**, bunu zamme ve **"işbâ' "** ile okumuşlardır. **Vâhidî** (r.h) şöyle der: "Kıraat imamlarından, bu zamire vâv ekleyecek kadar, bunu işbâ ile okuyanlar var. Çünkü "hû"dan önceki harf harekeli olunca, tıpkı لَهُ عَرَّفَهُ daki hâ'lar gibi olur. Dolayısıyla bunlar, bütün kıraat imamlarınca işbâ ile okunduğuna göre, bu "hâ" da böyle okunabilir. Yine kıraat imamlarından hâ'yı harekeli okuyup, bunu sanki önünde vâv varmış gibi çekmeyenler de vardır. Çünkü bu kelimenin aslı, يَرْضَاهُ şeklindedir. Cezmden ötürü hazfedilen elifin, bu hazfi vâcip değildir. Dolayısıyla sanki var gibi hükmündedir. Elif varken nasıl vâv getirmek câiz değilse, işte burada da böyledir.

İKİNCİ MESELE

"Şükr", söz, inanç ve amelden mürekkeb bir haldir. Söz, nimetin olduğunu ikrar etmek; inanç, o nimetin, nimeti veren O zattan çıktığına inanmaktır.

Suçun Şahsiliği

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ *"Hiçbir günahkâr diğerinin günahını çekmez"* buyurmuştur. **Cübbâî** şöyle der: "Bu, Allah Teâlâ'nın hiç kimseye, başkasının fiilinden ötürü azâb etmeyeceğine delâlet etmektedir. Eğer kâfirlerin fiilini Allah yapmış ve yaratmış olsaydı, onlara bu fiillerden ötürü azabetmesi câiz olmazdı. Yine atalarının günahı yüzünden torunlara azab etme de câiz değildir. Ama ehl-i sünnet bunun aksini söylüyor. Âkilenin (yani suçlunun akrabalarının), diyeti ödemesini kabul etmeyenler de bu ayeti delil getirmişlerdir.

Dönüş Allah'adır

Allah Teâlâ sonra, ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُم مَّرْجِعُكُمْ *"Nihayet, hepinizin dönüşü ancak Rabbinizedir"* buyurmuştur. Bil ki biz, insan için en önemli şeylerin, mümkün olduğu kadar yaratanını tanıması, bu dünya hayatında kendisine zararlı ve faydalı şeyleri, ölümden sonraki hallerini öğrenmek olduğunu defalarca anlattık. Dolayısıyla bu ayette, gerek ulvî âlem, gerek süflî âlemden olmak üzere, Allah'ın kudretinin, ilminin ve hikmetinin mükemmelliğine delâlet eden pek çok deliller vardır. Cenâb-ı Hak, daha sonra şükretmeyi emretmiş ve küfrü nehyetmiş; peşisıra da, *"Nihayet, hepinizin dönüşü ancak Rabbinizedir"* buyurarak, insanın ölüm sonrası hallerini anlatmıştır. Bu ifadeyle ilgili bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE — **Müşebbihe, ilâ** edatına tutunarak, âlemin ilahının bir cihette bulunduğu görüşüne yol bulmaya çalışmıştır ki, biz buna defalarca cevap vermiştik.

İKİNCİ MESELE — Bir topluluk da, bu rûhların bedenlerden önce de var olduğunu iddia etmiş ve bu ayet ile diğer ayetlerde bulunan "rûcû-geri dönmek" kelimesine tutunmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE — Bu ayet, ba's ile Kıyametin isbâtına, vaki olacağına delâlet etmektedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ *"Artık neler yapmakta idiniz, O, size haber verir"* buyurmuştur. Bu ifade, günahkâr için bir tehdit, mutî için ise bir müjdedir. Cenâb-ı Hakk'ın إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ *"Çünkü O, göğüslerin içinde olan her gizliyi hakkıyla bilendir"* cümlesi ise, önceki ifadenin bir illeti de (sebebi) gibidir. Yani, "Amellerinizi size haber vermesi, O'nun için mümkündür. Çünkü O, bütün malûmatı bilendir. Binâenaleyh O, sizin kalplerinizdeki davet edici sebeplerle alıkoyucu şeyleri de bilir" demektir. (Nitekim) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَىٰ صُوَرِكُمْ وَلَا إِلَىٰ أَقْوَالِكُمْ وَلَٰكِنْ يَنْظُرُ إِلَىٰ قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ *"Muhakkak Allah sizin hizmetlerinize ve sözlerinize bakmaz; fakat O, sizin kalplerinize ve amellerinize bakar."*(17)

★ ★
★

17) Müslim, birr, 33,34 (4/1987).

Farz Olan Bilgi

وَإِذَا مَسَّ الْإِنسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنِيبًا إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِّنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُو إِلَيْهِ
مِن قَبْلُ وَجَعَلَ لِلَّهِ أَندَادًا لِّيُضِلَّ عَن سَبِيلِهِ قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ ﴿٨﴾
أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُو رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي
الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ ﴿٩﴾

"İnsana bir zarar dokunduğu zaman o, Rabbine, bütün (varlığı ile) O'na dönerek, yalvarır. Sonra ona kendinden bir nimet verdiği vakit ise, evvelce O'na yalvardığını unutur. Allah'a, O'nun yolundan saptırmak için, eşler katmaya başlar. De ki: "Küfrünle biraz eğlenedur! Çünkü sen, muhakkak cehennemliklerdensin!" Ahiret (azabı)ndan korkarak, Rabbinin rahmetini umarak gecenin saatlerinde secdeye kapanır, kıyamda durur bir halde taat ve ibadet eden kimsenin durumu böyle midir? De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak temiz akıl sahipleridir ki, hakkıyla düşünür"

(Zümer, 8-9).

Bil ki, Cenâb-ı Hak şirkin çürüklüğünü bildirip, kendisine ibadet edilmesi gerekenin Allah olduğunu açıklayınca, bu ayette de, putlara tapan o kâfirlerin yolunun tutarsız olduğunu beyan etmiştir. Bu böyledir, çünkü, onlara herhangi türden bir zarar dokununca onun izalesi için ancak Allah'a yönelirler. Bu sıkıntı ve zarar onlardan zâil olup gidince de, yeniden putlara tapmaya başlarlar. Şu bilinmektedir ki onlar, zarar bulunduğu zaman Allah'a yönelirler; zira, hayır ve zarar iletmeye kâdir olan ancak O'dur. Bazı durumlarda durumun böyle olduğunu bilince, onların, bütün durumlardan bunun böyle olduğunu itiraf etmeleri vacib olur. İşte böylece, onların bu konudaki yollarının çelişik olduğu sabit olmuş olur.

Musîbet Zamanında Rabbe Dönüş

Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِذَا مَسَّ الْإِنسَانَ *"İnsana... dokunduğu zaman"* ifadesine gelince, buradaki, "insan" ile, **Utbe b. Rebîa**, vb. muayyen kimselerin kastedildiği söylendiği gibi, yine bu ayette, daha önce zikredilmiş olan kâfirin kastedildiği de söylenmiştir. Çünkü ifade, daha önce geçmiş olan malûm bir şey hakkında varid olmuştur.

Ayetteki **durr**, ister bedeni, ister malı, ister ailesi, isterse çocukları hakkında olsun, hoşlanılmayan bütün durumlar bunun kapsamına dahildir. Zira lafız, mutlak olup,

onu kayıtlamanın anlamı yoktur. دَعَا رَبَّهُ *"O, Rabbine... yalvarır"* ifadesi ise, "Rabbine sığındı ve O'na nida etti. O sıkıntıyı O'ndan başkasının kaldırabileceğini de ummadı" anlamındadır. İşte bundan dolayı, مُنِيباً إِلَيْهِ *"O'na dönerek"* buyurmuştur. Yani, "Bu zararın ve sıkıntının izâlesi hususunda sadece O'na dönerek ve rücû ederek" demektir. Zira, **ibâne** masdarı, dönmek ve rücû etmek anlamına gelir.

ثُمَّ إِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِنْهُ ayetindeki خَوَّلَهُ **(havvelehû)** kelimesi, *"ona verdi"* anlamındadır. **Keşşâf sahibi** şunu demiştir: "Bu kelimenin hakikatine dair iki izah şekli bulunur:

1) Bu, "Allah onu, bir malın gözeticisi ve sahibi kıldığında" demektir. Bu deyim Arapların, bir kimse, malı iyice görüp gözetmeyi, ona bakmayı taahhüt edip taahhüdünü ifa ettiği zaman, onun hakkında kullanılan, هُوَ خَائِلُ مَالٍ وَخَالُ مَالٍ "O, malı iyi koruyup gözeten, ıslah edendir" deyiminden alınmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivayet edilen şu haber de bunun gibidir: أَنَّهُ كَانَ يَتَخَوَّلُ أَصْحَابَهُ بِالْمَوْعِظَةِ *"O, ashâbına öğüt vermek için elverişli durumlarını kollardı."*.

2) Bu, "onu, gururlanır ve iftihar eder duruma getirdiği zaman" demektir ki, o zaman kelime, "iftihâr etti ve kendinde bir şeyler vehmetti" anlamında olan خَالَ–يَخُولُ kelimesinden iştikak etmiş olur. Nitekim bu manada olmak üzeredir ki, Araplar şunu demiştir: إِنَّ الْغَنِيَّ طَوِيلُ الذَّيْلِ مَيَّاسٌ "Muhakkak ki zenginin etekleri yerde sürünür ve o, gururlanarak yürür."

Nisyan'dan Maksad

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُوآ إِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ *"Evvelce ona yalvardığını unutur"* buyurmuştur. Yani, "Daha önce kendisine yalvarıp yakardığı Rabbini unutur" demektir. Buradaki **mâ** edatı وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى (Leyl, 3) وَلَآ أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ (Kâfirûn, 3) ve فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ (Nisa, 3) ayetlerindeki **mâ** gibi, **men** anlamındadır. Mananın, "izale etmesi için kendisinden ötürü Allah'a yalvarıp yakardığı o sıkıntı ve belâyı unuttu" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Ayetteki نَسِيَ **(nesiye)** "unuttu" kelimesinden maksad, "Daha önce hiç O'na yönelmemiş gibi, O'na duâ etmeyi terketti" manasıdır. Bununla şayet, hakiki anlamda unutmak manasını kastetmiş olsaydı, bundan ötürü onu kınamazdı. Bundan muradın, "Feryât etmemesi (gerektiği)ni, O'ndan başka ilâh olmadığını unuttu da, böylece, Allah'la beraber başka ortaklar edinmeye başladı" manasının olduğu da söylenmiştir.

Daha sonra وَجَعَلَ لِلَّهِ أَنْدَاداً لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ *"Allah'a, O'nun yolundan saptırmak için, eşler katmaya başlar"* kısmı ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Kıraat Farkı

İbn Kesîr, Ebû Amr, yâ'nın fethasıyla **(li yadılle)**; geriye kalanlar da, "başkasını saptırmak için" anlamında yâ'nın dammesiyle, **li yudille** şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Maksad şudur: Allah Teâlâ, aklı başında olan bu kimselerin, bu iki durumdaki çelişkilerin ne denli şaşırtıcı olduğuna dikkat etmelerini ister. Onlar, bir sıkıntı anında, Allah'tan başka

iltica makamı olmadığına inanırlar, ama kendilerine nimetler verildiği zaman ise, O'nunla beraber, başka ilâhlar edinmeye dönerler!... Şurası malumdur ki, Allah Teâlâ hayra ve şerre sadece o kâdir ve muktedir olduğu için, sıkıntı ve belâ anlarında sadece kendisine iltica edilen olduğunda, bu hal ve manâ, rahatlık ve huzur vakitleri için de geçerlidir. Onların bu iki vakitteki durumlarının anlatılmasında, onların çelişki içinde bulunduklarını ve akıllarının kıt olduğunu, ortaya koymayı gerektiren bir maksat bulunur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ ifadesinin manası, "O, sadece kendisini saptırmakla yetinmez. Bilakis, ister fiiliyle olsun, ister sözle, o, başkasını da kendisine ortak olmaya, ona katılmaya çağırır. Böylece, günahı arttıkça artar" لِيُضِلَّ şeklindedir kelimesindeki lâm لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوّاً وَحَزَناً (Kasas, 8) ayetindeki lâm gibi, "akibet lâmı"dır. Cenâb-ı Hak, onların bu çelişkili fiilini nakledince, onları tehdit etmek üzere şöyle buyurdu: قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلاً *"De ki: "Küfrünle biraz eğlenedur."* Bundan kastedilen, emir manası değildir. Bilâkis, men ve nehiy olup, dünyadaki menfaatlenmesinin az olup, varacağı yerin de cehennem olduğunu ona anlatmak ve bildirmektir.

Allah Teâlâ, müşrikler ile sapıkların sıfatlarını ve onların, Allah'dan başkalarına tutunmalarını anlatınca, bunun peşinden, ancak Allah'a rücû eden, Allah'ın lütfundan başkasına itimat etmeyen hak ehli, mü'minlerin durumunu anlatmak üzere أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِداً وَقَائِماً *"Yoksa, o, "... gecenin saatlerinde secdeye kapanır, kıyamda durur bir halde taat ve ibâdet eden kimsenin durumu böyle midir?"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfi, İbn Kesîr ve Hamza, bu ifadeyi şeddesiz mim ile أَمَنْ (e men..); geriye kalanlar da, şedde ile أَمَّنْ (em men) diye okumuşlardır. Şeddesiz okunması halinde bunun iki izah şekli vardır:

1) Buradaki elif, istifham elifi olup, men'in başına gelmiştir.

Cevap: Mahzûf olup takdiri, كَمَنْ لَيْسَ كَذٰلِكَ *"Şöyle şöyle olan, böyle olmayan gibi midir?"* şeklindedir. Cevâbın, "Allah'a ortaklar tutan gibi midir?" şeklinde olduğu, ancak, daha önce zikri geçmiş olan ifade ile yetinildiği de söylenmiştir.

2) أَمَنْ 'deki elifin nidâ elifi olması... Buna göre sanki, "Ey, cennet ehlinden olan, itaatkâr kimse!.." denilmiştir. Şeddeli okunmasına gelince, Ferrâ şöyle demiştir: "İfadenin aslı, أَمْ مَنْ şeklinde olup, mîm mîm'e idğâm edilmiştir." Buna göre buradaki em edâtı, senin أَزَيْدٌ أَفْضَلُ أَمْ عَمْرٌو "Zeyd mi daha faziletlidir, yoksa Amr mı?" sözündeki em edâtı gibi olmuş olur.

İKİNCİ MESELE

Kunût

Kânit farz olan tâat ve ibadetleri yapan kimsedir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, أَفْضَلُ الصَّلَاةِ صَلَاةُ الْقُنُوتِ *"Namazın en efdali içinde kunût olan namazdır"*; bu, namazda, kıyamda durmaktır. Sabah namazında kunûtta bulunmak da, bu

manadadır. Çünkü kişi, ayakta bulunduğu halde, duâ eder. **İbn Ömer** (r.a): "Ben **kunût**'un manasının Kur'ân okuma, uzun uzun kıyamda durmadan başka manaya geldiğini bilmiyorum" dediği, sonra da, bu ayeti okuduğu; **İbn Abbas** (r.a)'dan, Cenâb-ı Hakk'ın, كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ (Bakara, 116) ayetinden dolayı, "kunût, Allah'a tâatte bulunmaktır" ve **Katâde**'den de, آنَاءَ اللَّيْلِ deyiminin, "Gece saatleri; onun başı, ortası ve sonu boyunca.." manasında olduğu rivayet edilmiştir.

Gece İbadetinin Fazileti

Bu lafızda, gece ibadete durmanın faziletine ve onun, gündüz ibadete durmaktan daha üstün olduğuna bir dikkat çekme bulunur. Bazı açıklamalar da bunu teyit eder:

1) Gece ibâdeti, gözlerden daha saklıdır. Bu sebeple, riyâdan da çok uzak olur?

2) Karanlık, görmeyi engellerken, insanların uykuda olmaları da, duyulmaya mani olur. Kalb, haricî hallerle meşgûliyyetten uzak olunca, esas arzu edilmesi gereken (asîl matluba) döner ki bu da, Marifetullâh ve O'na kulluk hizmetidir.

3) Gece, uyku zamanıdır. Uykuyu terketmekte, ağır ve zor olur. Bu vakitte yapılan ibadetin sevabı da, daha çok olur.

4) Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: *"Şüphesiz, gece kalkışı (kalb ile uzuvlar arasında) tam bir uyuma ve sağlam bir kıraata daha elverişlidir"* (Müzzemmil, 6) buyurmuştur. Ayetteki, **sâciden** kelimesi, hâl'dir. Bu kelimeler, peşpeşe gelen iki haber olmak üzere, **sâcidun ve kâimun** şeklinde de okunmuştur. Aradaki vâv ise, iki sıfatın arasını birleştirmek için gelmiştir.

Bil ki bu ayet, pekçok acîb sırlara delâlet etmektedir:

Ayetteki Bazı Sırlar

1. Bu ayetê, amel'in zikredilmesiyle başlanmış, ilmin zikredilmesiyle de bitirilmiştir. Amel'e gelince, bu, kişinin itâatkâr, sâcid ve kâim olmasıdır. İlme gelince, bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hiç, bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* buyruğudur. Bu ifade, insanın kemâlinin bu iki maksûdun gerçekleşmesine bağlı olduğunu gösterir. Çünkü amel, başlangıç; ilim ve mükaşefe ise, nihâyet ve sonuçtur:

2) Allah Teâlâ, amelden yararlanmanın, ancak insan, ona devam ettiği sürece meydana geleceğine dikkat çekmiştir. Çünkü **kunût**, kişinin, kendisine vâcib olan tâatleri yapmasını ifade eder. Bu da, amelin ancak, insan ona devam ettiği sürece faydalı olacağını gösterir. Ayetteki, سَاجِداً وَقَائِماً kelimeleri amellerin çeşidine; *"ahiret (azabın)dan korkarak, Rabbinin rahmetini umarak (...)"* ifadesi de, insan amellere devam ettiğinde ona önce, kahr ve korku makamının tecellî ettiğine işarettir. *"Ahiret (azabı)ndan korkarak.."* ifadesi, bunu gösterir. Bundan sonra ise rahmet makamı gelir ki, *"Rabbinin rahmetini umarak"* ifadesi de bunu gösterir. Sonra da, mükâşefe nevileri meydana gelir ki, *"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* ayeti de bunu gösterir.

Recâ'nın Havf'a Galibiyeti

3) Cenâb-ı Hak, korku makamından da, *"ahiret azabından korkarak..."* diyerek bu korkuyu kendisine nisbet etmemiştir. Ümit makamında ise, *"Rabbinin rahmetini umarak"* buyurmuş ve bu ümidi kendisine nisbet etmiştir ki Allah'ın huzurunda olmaya, recâ (ümid) tarafının daha uygun olduğuna delâlet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE *"Gecenin saatlerinde secdeye kapanan... kimse (gibi) midir?"* ayeti ile, **Hz. Osman** (r.a)'ın kastedildiği, çünkü onun tek bir rekâtla bütün geceyi ihyâ ettiği ve tek rekâtta bütün Kur'ân'ı okuduğu söylenmiştir. Ama doğru olan, bu ifade ile, böyle olan herkesin kastedilmiş olmasıdır. Buna böyle mana verilmesi halinde, içine hem **Hz. Osman** (r.a), hem de başkaları girmiş olur. Çünkü ayet, **Hz. Osman** (r.a)'a hasredilmemiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE Bu ayette bir hazfin bulunduğunda bir şüphe yoktur. Buna göre kelamın takdiri, "taat ve ibadet eden kimse, başkası gibi midir?" şeklindedir. Sözden anlaşıldığı için bu kısmın hazfi makul ve yerindedir. Zira Allah Teâlâ, bundan önce kâfirden bahsetmiş, bunun peşinden de, *"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* buyurmuştur. Buna göre ayetin manası, "sıfatları ve özellikleri, gecenin saatlerinde secde ve kıyam etmek suretiyle itaatkârlık olan, bilen kimseler, ancak belâ ve korku anında Allah'ın birliğine inanan, rahat ve boş zamanlarında ise müşrik olanlar hiç bir olur mu?" şeklindedir. Dolayısıyla bu takdiri yaptığında, ayetten kastedilen mana ortaya çıkmış olur. Cenâb-ı Hak, kâfirleri *"bilmeyenler"* diye tavsif etmiştir. Çünkü onlara her nekadar bilme vasıta ve organlarını vermiş ise de, onlar ilim elde etmekten, bilmekten yüz çevirmişlerdir. İşte bu sebepten ötürü Hak Teâlâ onları, akılları ve kalplerinden istifade etmedikleri için sanki akıl sahibi olmayanlar sırasına koymuştur.

İlmin Önemi

Allah Teâlâ'nın, قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لاَ يَعْلَمُونَ *"De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* hitabı ilmin fazileti ile ilgili önemli bir dikkat çekiştir. Bu hususu, *"Âdem'e bütün isimleri öğretti"* (Bakara, 31) ayetini tefsir ederken, alabildiğine anlattık. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Hak Teâlâ, *"bilenler"* ifadesiyle, bahsi geçenleri, yani *"taat ve ibadet eden"* kimseleri; *"bilmeyenler"* ifadesiyle de, böyle olmayan kimseleri kastetmiştir. Böylece, **kânitu** (yani taat ve ibadet edenleri) "âlimler" saymıştır ki bu, ameli olmayanın, gerçek âlim olamayacağına dikkat çekmedir." **Keşşâf sahibi** sözüne şöyle devam eder: "İşte bu ayette, ilimleri az olup, sonra da itaat ve ibadette bulunmayıp, hem o ilimlerinde aldanan, hem de dünya hususunda fitneye düşen kimseler için büyük bir ayıp vardır. O halde bunlar, Allah katında câhil kimselerdir."

Daha sonra Allah Teâlâ, إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الأَلْبَابِ *"Ancak temiz akıl sahipleridir ki, hakkıyla düşünür"* buyurmuştur ki bu, "Alimler ile cahiller arasındaki büyük farkı, yine ancak temiz akıl sahipleri anlar" demektir. Alimlerden birisine "Sizler, ilmin maldan daha üstün olduğunu söylüyorsunuz. Ama ilim adamlarını, kralların ve

zenginlerin kapılarında görüyoruz. Bunların, âlimlerin kapılarına gittiklerini görmüyoruz" denilmiş. Buna o âlim, "Bu da ilmin üstün olduğuna delâlet eder. Çünkü âlimler, maldaki-zenginlikteki menfaati anlamış ve dolayısıyla bunun peşine düşmüştür. Cahiller ise, ilmin faydasını anlamadıkları için, ilmin peşine düşmemişlerdir" diye cevap vermiştir.

★ ★
★

İhlas

قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَأَرْضُ
اللَّهِ وَاسِعَةٌ إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿١٠﴾ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ
الدِّينَ ﴿١١﴾ وَأُمِرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ ﴿١٢﴾ قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿١٣﴾
قُلِ اللَّهَ أَعْبُدُ مُخْلِصًا لَهُ دِينِي ﴿١٤﴾ فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ
وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا ذَٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ ﴿١٥﴾ لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَمِنْ تَحْتِهِمْ
ظُلَلٌ ذَٰلِكَ يُخَوِّفُ اللَّهُ بِهِ عِبَادَهُ يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ ﴿١٦﴾

"De ki: "Ey iman eden kullarım, Rabbinizin azabından korkun. Bu dünyada iyi hareket edenler için bir güzellik vardır. Allah'ın arzı geniştir. Elbette sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir." De ki: "Ben, Allah'a, onun dininde ihlaslı olarak, ibadet etmekle emrolundum. Bana müslümanların ilki olmam emrolundu." De ki: "Eğer ben Rabbime isyan edersem, gerçekten o büyük günün azabından korkarım." De ki: "Ben, dininde O'na muhlis olarak, ancak Allah'a ibadet ederim. Artık siz de, O'nu bırakıp dilediğinize tapın!" De ki: "Gerçekten hüsrana düşenler, kendilerini de, mensublarını da ziyana uğratanlardır. Dikkat et ki bu, apaçık hüsrânın tâ kendisidir. Onların hem üstlerinde, hem de altlarında ateşten tabakalar vardır (olacaktır). İşte Allah, kullarını bununla korkutuyor: "Ey kullarım, benden korkun"

(Zümer, 10-16).

Bil ki Allah Teâlâ, bilenlerle bilmeyenler arasında eşitlik olmadığını beyan edince, bunun peşinden peygamberine, mü'minlere şu tür ifadelerle hitap etmeyi emretmiştir.

Birincisi: قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ *"Ey iman eden kullarım, Rabbinizden ittikâ edin"* hitabıdır. Bu, "Allah, mü'minlere, imanlarına takvayı eklemelerini

emrediyor" demektir. Bu, kişinin günah işlediği zaman imanının kaldığına delâlet eden birinci derecede delillerdendir. **Kâdî:** "Allah onlara, imanlarının boşa gitmemesi için, takvaya ermelerini de emretmiştir. Çünkü onlar büyük günahlardan korundukları müddetçe, kendilerine mükâfaat verilir. Büyük günahlara yöneldikleri zaman ise, mükâfaatları silinir" der. **Kâdî'ye** şöyle denebilir: "Bunun, senin görüşünün zıddına delâlet etmesi daha uygun düşer. Çünkü Allah Teâlâ, mü'minlere takvayı emredince bu, o kimsenin takvası olmadığı zamanda da mü'min olmaya devam ettiğine delalet eder ki bu, fasıklığın (günahkârlığın) imanı yoketmeyeceğine delâlet eder."

Hasene (İyilik)

Bil ki Allah Teâlâ, mü'minlere ittikayı (takvayı-korkuyu) emredince onlara, bu takvanın faydalarını da bildirerek, لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا فِي هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ *"Bu dünyada iyi hareket edenler için, bir iyilik vardır"* buyurmuştur. *"Bu dünyada"* kaydının, hem *"iyi hareket edenler"*, hem de *"güzellik vardır"* ifadesiyle ilgili olması muhtemeldir. Birincisiyle ilgili olmasına göre ayet, "Bu dünyada iken o iyi hareket eden, muhsinlerden olan herkes için, âhirette bir hasene (mükâfaat) vardır. O mükâfaat da cennete girişitir" manası gelir. Buradaki "hasene" (iyilik) kelimesinin nekire getirilmesi, o hasenenin (mükâfaatın) büyüklüğünü anlatmak içindir, yani "Aklın, onun mükemmelliğinin künhüne ulaşamayacağı bir hasene" demektir. Bunun, ikincisiyle ilgili olmasına göre ise, "Muhsinler için, bu dünyada bir iyilik (mükâfaat) vardır" manasındadır. Bu görüşte olanlar, "O güzellik de sıhhat ve afiyettir" (huzurdur)" demişlerdir. Bence evlâ olan, bu ifadenin Hz. Peygamber (s.a.s)'in, ثَلَاثَةٌ لَيْسَ لَهَا نِهَايَةٌ: اَلْاَمْنُ وَالصِّحَّةُ وَالْكِفَايَةُ *"Üç şeyin sonu-sınırı yoktur: Emniyet, sıhhat ve kifayet (yeterli maîşet..)"* hadis-i şerifinde bahsedilen bu üç şey manasında alınmasıdır. Bazı kimseler birinci görüşün daha uygun olduğunu ileri sürerek şu delilleri getirmişlerdir:

1) "**Hasene**" kelimesinin nekire oluşu, sonsuzluğa, yüksekliğe ve yüceliğe delâlet eder. Bu durum ise, dünya hallerine uygun düşmez. Çünkü dünyanın her şeyi değersiz ve sonludur. Dolayısıyla bu özellikler, âhiret hallerine uygun düşer. Çünkü âhiret halleri kıymetlidir, son bulmaktan ve sona ermekten uzaktırlar.

2) Allah'ın birliğine inanıp, salih ameller işleyerek iyi hareket etmiş olan, yani muhsin olanlara verilecek mükâfaatlar ancak âhirette verilecektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"İşte bu gün her nefse kazandığı şey tastamam verilecektir"* (Mü'min, 17) buyurmuştur. Hem sonra, sıhhat, emniyet ve yeterli maîşet gibi dünya nimetleri kâfirler için de söz konusudur. Üstelik bu nimetlerin kâfirler için oluşu, mü'minlere nisbetle daha çok ve daha ileridir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s): اَلدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ *"Dünya mü'min için bir hapishane, kâfir için bir cennettir"*[18] buyurmuştur. Cenâb-ı Hak da, *"Eğer insanlar bir tek ümmet haline gelmeyecek olsalardı, Rahman'ı inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını, çıkacakları merdivenleri ... gümüşten yapardık"* (Zuhruf, 33) buyurmuştur.

---

18) **Müslim, zühd, 1 (4/2272).**

3) "Bu dünyanın iyilikleri ancak iyilik yapanlar (muhsinler) içindir" manasında olmak üzere, ayetteki bu kelime, hasr ifade etmiş olur. Bu ise, olamaz. Fakat bu ayetteki **hasene** kelimesini, ahiretteki mükâfaat manasına alırsak, ayetteki hasr yerini bulmuş olur. Dolayısıyla bunu âhiret iyilikleri manasına almak daha evlâdır.

Allah'ın Arzı Geniştir

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةٌ *"Allah'ın arzı geniştir"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili olarak şu iki görüş var:

a) Bu, "iyilik yapmada (muhsinlikte) kusur edenler için bir mazeret kapısı yoktur. Öyle ki, eğer bunlar, bu işi kendi vatanlarında ve kendi yurtlarında olmaları şartına bağlayıp, gayretleri iyi işlere sarfedememe babında, imkân bulamadıklarını ileri sürerlerse, onlara "Allah'ın arzı geniş, beldeleri çoktur. Binâenaleyh bulunduğunuz yerlerden, taat ve ibadetlerinizi tam yapabileceğiniz beldelere göçün. İyiliklerine iyilik, taatlarına taat katma maksadıyla, yurtlarını bırakıp başka yerlere göçmeleri hususunda, peygamberleri ve salihleri örnek alın" de" demektir. Bu Mekke'den Medine'ye hicrete ve vatandan ayrılmanın ızdırabına katlanmaya bir teşviktir. Ayetin bir benzeri de, *"(Melekler) onlara derler ki: "Ne işte idiniz?" Onlar, "Biz yeryüzünde (dinin emirlerini tatbikten) âciz kimselerdik" derler. Melekler de, "Allah'ın arzı geniş değil miydi? Siz orada hicret edeydiniz ya" derler"* (Nisa, 97) ayetidir.

b) **Ebû Müslim** şöyle der: "Ayetteki "**arz**" (yer-toprak) sözü ile, cennetin kastedilmiş olması imkânsız değildir. Çünkü Allah Teâlâ mü'minlere takvayı, yani Allah korkusunu emretmiş, daha sonra da, takvaya eren kimsenin âhirette hasene elde edeceğini, yani bir daha çıkmamak üzere cennete gireceğini, daha sonra da Allah'ın arzının yani cennetinin, *"Bizi cennetten, neresini dilersek konmak üzere bu yere mirasçı yapan Allah'a hamdolsun"* (Zümer, 74) ve *"Genişliği gökler ve yer kadar olan ve müttakiler için hazırlanmış olan cennetlere koşun"* (Âl-i İmran, 133) ayetlerinde de anlatıldığı gibi, geniş olduğunu bildirmiştir." Bence birinci görüş daha evlâdır. Çünkü ayetteki, *"Sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir"* ifadesi, ancak bu manaya daha uygun düşer. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE "Sabr"ın ne demek olduğu hususundaki izahı, Bakara Sûresi'nde yapmıştık. Burada, *"sabredenler"* ile, Allah'a taat uğrunda, vatanlarından ve akrabalarından ayrılmanın verdiği acı ve kederleri yudumlayıp, belâlara katlanmaya tahammül edenler kastedilmiştir.

İKİNCİ MESELE Allah Teâlâ'nın sabredenlere vaadettiği bu menfaatleri, "ecir" (ücret) olarak ifade etmesi, amelin mükâfaat için yapıldığı zannını uyandırmaktadır. Çünkü ecir, çalışarak hakedilen şeydir. Fakat amel ve ibadetlerin, mükâfaat için yapılmadığına dair kesin deliller vardır. Binâenaleyh ayetteki ecir (ücret) sözünü, bu mükâfaatların haketmeye göre değil, ilahî vaade göre bir ecir oluşu manasına hamletmek gerekir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Hesapsız Mükâfaat

Allah Teâlâ bu ücretin, "hesapsız", "sınırsız" olduğunu söylemiştir. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) **Cübbâî** şöyle der: "Onlara, hakettikleri şey ile birlikte, lütuf olarak fazlası verilir. Dolayısıyla bu, hesapsız bir ecir olmuş olur. Eğer onlara sadece hakettikleri verilmiş olsaydı, bu hesaplı olmuş olurdu." **Kâdî**, "Bu izah yanlıştır. Çünkü Allah Teâlâ bu ecri "hesapsız" diye nitelemiştir. Eğer onlara sadece hakettikleri ücret verilmiş olsaydı, o zaman ücret lütuftan başka olurdu" demiştir.

b) Bu mükâfaatın üç vasfı vardı:

1) Onlar için bunun devamlı olması... O halde ayetteki *"hesapsız"* ifadesi, "sınırsız, sonsuz" demektir. Çünkü hesap altına girebilen herşey sonludur. Sınırsız olanlar, hesapsız olmuş olurlar.

2) Bunun,aslında mükemmel bir menfaat olması... İtaat edenin aklı, onun künhünü kavrayamaz. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) إِنَّ فِي الْجَنَّةِ مَا لاَ عَيْنٌ رَأَتْ وَلاَ أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلاَ خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ *"Cennette gözlerin görmediği, kulakların duymadığı ve hiçbir beşerin kalbinden geçmeyen şeyler vardır"*[19] buyurmuştur. Binâenaleyh cennetlikler görüp müşâhede ettikleri her türlü mükâfaatı, tasavvur ettiklerinden ve beklediklerinden daha ileri bulurlar. İnsanın beklemediği şey hakkında, "Bu onun hesabında yoktu" ifadesi kullanılır. O halde, ayetteki *"hesapsız"* ifadesi işte bu manaya kullanılmıştır.

3) Belâya dûçâr edilmiş kimselerin mükâfaatı, tartılarla-ölçülerle takdir edilmez. **Keşşâf sahibi**, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: يُنْصِبُ اللَّهُ الْمَوَازِينَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُؤْتَى بِأَهْلِ الصَّلاَةِ فَيُوَفَّوْنَ أُجُورَهُمْ بِالْمَوَازِينِ وَيُؤْتَى بِأَهْلِ الصَّدَقَةِ فَيُوَفَّوْنَ أُجُورَهُمْ بِالْمَوَازِينِ وَيُؤْتَى بِأَهْلِ الْبَلاَءِ فَلاَ يُنْصَبُ لَهُمْ مِيزَانٌ وَلاَ يُنْشَرُ لَهُمْ دِيوَانٌ وَيُصَبُّ عَلَيْهِمُ الأَجْرُ صَبّاً *"Allah Teâlâ, Kıyamet günü teraziler kor: Namaz kılanlar getirilir ve ücretleri tartılarak kendilerine tastamam verilir. Zekât verenler getirilir, bunların da ücretleri tartılarak tastamam verilir. Sonra belâlara uğramış olanlar getirilir. Bunlar için ne bir terazi kurulur, ne de defterler açılır. Bunların ücretleri kendilerine sağanak yağmuru gibi bol bol verilir."*[20] Cenâb-ı Allah da burada, *"Fakat sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir"* buyurmuştur. Hatta dünyada sıhhatli yaşayanlar, belaya uğrayanların mazhar oldukları lütufları görünce, bedenlerinin makaslarla doğranmış olmasını temennî ederler.

İkincisi: Allah Teâlâ, Resûlüne, إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصاً لَهُ الدِّينَ *"Ben Allah'a O'nun dininde ihlas edici olarak ibadet etmekle emrolundum"* demesini emretmiştir. **Mukâtil** şöyle der: "Kureyş kâfirleri, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Seni, bize getirdiğin bu dine sevkeden şey ne? Babanın, dedenin ve kavminin ulularının dinine baksana.

19) Müsnet, 2 (313,370).

20) Deylemî,5/8829.

Onlar, **Lât'a ve Uzzâ'ya tapmaktalar" dediler.** Allah Teâlâ bunun üzerine bu ayeti indirerek, *"Ey Muhammed de ki: "Ben Allah'a O'nun dininde ihlas edici olarak ibadet etmekle emrolundum"* buyurdu." Ben derim ki: İki çeşit mükelleflyet vardır:

1) Dinen câiz olmayanları yapmaktan sakınmak,

2) Dinen uygun olanları yapmak... Birincisi gerekli olan sıradan ötürü, ikincisinden önce gelir. Bunun böyle olduğu sâbit olduğuna göre, diyoruz ki: Cenâb-ı Hak önce, uygun olmayan şeylerin yapılmamasını emrederek, *"Rabbinizden ittika edin"* buyurmuştur. Çünkü ittikâ-takvâ, uygun olmayanlardan sakınmak demektir. Daha sonra bunun peşinden, uygun olanları yapmayı emrederek, *"Ben Allah'a O'nun dininde ihlas edici olarak ibadet etmekle emrolundum" de"* buyurmuştur. Bu ifade, şu iki kayd-şartı ihtiva etmektedir:

a) Allah'a ibadet emrini,

b) Bu ibadetlerin, gerek açık, gerek gizli şirk şâibelerinden arı ve duru olması... Cenâb-ı Allah, bu hususu başkalarının haydi haydi yerine getirmesi gerektiğine dikkat çekmek için, bu emri peygambere yönelik olarak emretmiştir. O halde bu, âdetâ başkalarını teşvik eden bir ifadedir.

İlk Müslümanın Manası

Cenâb-ı Hak, وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ *"Bana, müslümanların ilki olmam emrolundu"* demesini emretmiştir. Bunun, "Ben, vazifeli olarak gönderildiğim bu ifadelere sımsıkı sarılanların ilkiyim" manasında olduğunda şüphe yoktur. Bu ifadede şöyle iki incelik vardır:

Birinci İncelik: Hz. Peygamber (s.a.s) sanki, "Ben, kendileri yapmadıkları halde, insanlara birtakım şeyler emreden zorba krallardan değilim. Aksine size emrettiğim herşeyi yapmak ve ona devam etme açısından, insanların ilkiyim ve en çok yapanım" demektedir.

İkinci İncelik: Hz. Peygamber (s.a.s), *"Bana, müslümanların ilki olmam emrolundu"* buyurmuştur. İbadetin, biri kalp, diğeri organlarla ilgili iki esası vardır. Kalp ile ilgili olan, organlarınkinden daha kıymetlidir. Bundan ötürü Cenâb-ı Hak, daha kıymetli olanı önce zikredip *"Dîni (ibadeti) O'na tahsis ederek"* demesini istemiştir. Bunun peşinden ise, daha az kıymetli olanı zikretmiştir. Bu da, organların amelidir, yani İslâm'dır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), **"Cibrîl"** hadîsinde, "İslâm"ı, zâhirî ameller olarak açıklamıştır. İşte bu husus, bu ayette, *"Bana, müslümanların ilki olmam emrolundu"* cümlesiyle anlatılmıştır. Birisi, ayetteki *"emrolundum"* kelimesinin tekrar edilmesinin faydası ve gereği yoktur" diyemez. Çünkü biz diyoruz ki: Bu kelime önce, kalbin amelleri hakkında, sonra da uzuvların amelleri hakkında kullanılmıştır. Dolayısıyla bu, bir lüzumsuz tekrar değildir.

Üçüncü Bir İncelik: Ayetteki bu ifadede, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, Allah katından gönderilmiş, itaat olunması farz bir peygamber olduğuna bir dikkat çekme vardır. Çünkü Allah'ın kanunlarına teslim olanların ilkinin, Resûlüllah (s.a.s)'dan

başkası olması mümkûn değildir. Çünkü o kanun ve mükelleflyetleri tanıyıp öğrenenlerin ilki, onu tebliğ eden peygamberdir.

Kıyamet Korkusu

Cenâb-ı Allah, kalp ile ve peygambere mahsus amellerde, Hz. Peygamber (s.a.s)'e ihlaslı olmasını emrettiğini beyan edip, emir de, hem vücûba (farz oluşa), hem de nedbe (mendub oluşa) ihtimalli olunca, bu emrin vücûb ifade ettiğini beyan buyurarak قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ *"De ki: "Eğer ben Rabbime isyan edersem, gerçekten o büyük günün azabından korkarım"* demiştir. Bu ifadeyle ilgili şöyle bir incelik var:

Birinci İncelik: Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, bu hükmü önce kendi nefsine uygulamasını emretmiştir. Bundan muradı, başkalarını günahlardan alabildiğine uzaklaştırmaktır. Çünkü **Hz. Muhammed** (s.a.s), bunca kıymetine ve peygamberlik şerefine rağmen, onun bile, günahlardan çekinip sakınması vâcip olunca, bu, başkaları için haydi haydi gerekir.

İkinci İncelik: Bu ayet, günaha terettüp eden şeyin, cezanın tahakkuku değil, aksine cezâdan korkma olduğuna delâlet eder ki bu da bizim, "Allah bazan günahkârı ve büyük günah sahibini affedebilir" şeklindeki görüşümüze uygun düşer. Binâenaleyh günah işlendiğinde gerekli olan, ilahî cezadan korkmadır, yoksa ilahî cezanın bizzat tahakkuk etmesi değildir.

Üçüncü İncelik Bu ayet, emrin zâhirinin vücûb ifade ettiğine delâlet eder. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hakk ayetin başında, *"Bana müslümanların ilki olmam emrolundu"* demeyi emretmiş, bundan sonra da, *"Eğer ben Rabbime isyan edersem, gerçekten o büyük günün azabından korkarım" de"* buyurmuştur. Binâenaleyh buradaki isyanın manası, biraz önce geçen o emri yerine getirmemektir. Bu ise, o emri terkedenin isyankâr olmasını gerektirir. İsyan eden kimseye, ilahî cezâdan korkmak düşer. Zaten vücûbun manası da budur:

İbadette İhlas

Üçüncüsü: قُلِ اللَّهَ أَعْبُدُ مُخْلِصاً لَهُ دِينِي *"Ben dininde O'na muhlis olarak ancak Allah'a ibadet ederim" de"* hitabıdır... Eğer, *"Ben, dîni (ibadeti) O'na tahsis etmekle emrolundum"* ifadesi ile bu ifadedeki tekrarın manası nedir?" denilirse, biz deriz ki: "Aslında bu bir tekrar değildir. Çünkü birincisi, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Allah tarafından, ibadetleri yapmakla emrolunduğunu; ikincisi ise, onun, Allah'dan başka hiç kimseye ibadet etmemekle emrolunduğunu haber vermektedir. Bu böyledir, zira, "Allah'a ibadet etmekle emrolundum" sözü hasr ifade etmez, ama *"De ki:" Ancak Allah'a ibadet ederim"* ayeti, hasr ifade edip, *"Sadece Allah'a ibadet ederim. O'nun dışında hiçbirşeye ibadet etmem"* manasınadır. Bunun delili, *"De ki: "Ben dininde O'na muhlis olarak ancak Allah'a ibadet ederim"* ifadesinin peşinden, *"Artık siz de (ey müşrikler) O'nu bırakıp dilediğinize tapın"* buyurulmuş olmasıdır. Bu ifadenin, bir emir değil, aksine bir yasaklama manasında olduğunda şüphe yoktur. Buna göre sanki Cenâb-ı Hakk şöyle demek istemiştir: "Tevhide riayet etmenin gerektiğini anlatışımız zirveye ulaşınca, artık bundan sonra sizler kendinizi daha iyi tanırsınız."

Asıl Hüsran

Daha sonra Hak Teâlâ, bu ifadenin alabildiğine bir yasaklama olduğunu, قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ *"De ki: "Gerçekten hüsrana düşenler, kendilerini de, mensuplarını da ziyana uğratanlardır"* ifadesiyle bildirmiştir. Çünkü bunlar, daha büyüğü tasavvur edilemez bir helâke düşmüşlerdir. Yine bunlar mensûplarını, çoluk-çocuklarını da zarara sokmuşlardır. Çünkü eğer onlara tâbî olan bu kimseler de cehennemliklerdense, bunlar kendilerini ziyana soktukları gibi, onları da ziyana sokmuşlar demektir. Yok eğer bunlar cennetliklerdense, bunlar, berikilerden artık kesinlikle bir daha dönüşü olmayan bir ayrılışla ayrılmışlardır. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Herkesin cennette bir yeri, çoluk-çocuğu ve hizmetçileri vardır. Eğer o, itaat edenlerden olursa, bütün bunlar kendisine verilir. Yok eğer cehennemliklerdense, bunlardan mahrum olur. Kendisi, çoluk-çocuğu ve o yeri bakımından zarar-ziyan etmiş olur ve o yere, başka müslümanlar vâris olur."

Cenâb-ı Hak, bu kimselerin ziyanlarını anlatınca, bu ziyanın son derece korkunç ve kötü olduğunu belirtmek üzere أَلَا ذَٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ *"Dikkat et ki bu apaçık hüsrânın tâ kendisidir"* buyurunca, bu tekrar,

1) Te'kid için olmuş olur;

2) Allah Teâlâ, bu cümlenin başında **elâ** edatını getirmiştir. Bu, tenbih (dikkat çekmek) içindir. Bu gibi yerlerde, tenbih edatının getirilmesi, işin ehemmiyetine delâlet eder. Buna göre sanki: "Bu iş, ululuk ve büyüklük açısından, havsalanızın alamayacağı derecededir. Dolayısıyla uyanık olun" denilmektedir.

3) Ayetteki **huve** zamiri, hasr (sadece) manasınadır. Sanki, "Bütün hüsranlar, bu ziyanın karşısında ziyan sayılmaz" denilmektedir.

4) Hak Teâlâ'nın bu hüsranı (zarar-ziyanı) **mübîn** "(apaçık)" kelimesiyle nitelemesi onun korkunçluğunu gösterir. Ben derim ki: Ayetin lafzını, bunun apaçık bir hüsran olduğuna delâlet ettiğini beyan ettik. Dolayısıyla bunun apaçık bir hüsran oluşunu aklen beyan edelim:

Hüsranın Aklî İzahı

Diyorum ki: İki şeyi, yani bunun bir hüsran olduğunu ve sonra da bu ziyanın apaçık olduğunu beyan etmeliyiz. Birincisinin izahı şöyledir: Allah Teâlâ insana bu hayatı, aklı ve (maddeden) yararlanma gücünü vermiştir. İşte bütün bunlar, insanın sermayesidir. Bu hayattan maksad, ahiret için güzel bir hayatı kazanmaktır. Akıl, bedihî (açık) ilimlerden ibarettir. Keza bu ilimler, sermayenin ta kendisidir. Tefekkür ve fikir ise, birtakım ilimleri sıralamadan ibarettir ki, bu sıralamadan gaye kesbî ilimleri tahsis etmektir. Binâenaleyh akıl denen bu bedihî ilimler (bilgiler), sermayedir. Bunların belli bir tarzda ele alınıp kullanılması, tıpkı bir tâcirin, sermâyede ve o sermayeyi alış-veriş ile çeşitli kalıplara sokmadaki tasarrufuna benzer. Neticede yeni ilimlerin (bilgilerin) hâsıl oluşu da âdeta kâr elde etmeye benzer. Ayrıca iş yapabilme gücü de, sermâyeye benzer. Bu kuvveti, iyi ve güzel şeyleri elde etmede kullanma, tâcirin anaparasındaki tasarruflarına; iyi ve güzel şeyleri elde etme de, yine tâcirin

tasarrufları alış-verişleri) neticesinde elde ettiği kâra benzer. Bunun böyle olduğu sâbit olunca diyoruz ki: Allah bir kimseye, hayatı, aklı ve imkânı verir, sonra o bunlardan, ne hakikati öğrenmek, ne de güzel işler yapmak suretiyle istifade edemezse, kârdan tamamen mahrum kalmış olur. Öldüğü zaman, sermâye tamamen bitmiş olur. Böylece de bu, bir hüsrân olmuş olur. Bunun bir hüsrân (zarar-ziyan) olduğunun izahı böyledir.

İkinci hususun, yani bu hüsrânın mübîn (apaçık) oluşunun izahı ise şöyledir: Bir kimse, alış-verişlerinden fazla kazanç temin etmeyebilir. Ama bunun yanısıra âfetlerden ve zararlardan emin olabilir. Bu tıpkı, fazla kâr elde etmediği gibi, fazla zarara da uğramayan durumunda olduğu gibidir. Ama bu kâfirler, sermâyeleri demek olan akıllarını, çeşitli şüpheleri ortaya atmak, cehaletlerini ve sapıklıklarını takviye etmek için kullanmışlardır. Yine bunları güç ve kuvvetleri şer, bâtıl ve fâsid işlerde kullanmışlardır. Dolayısıyla bunlar, tamamen kötü olan şu gibi işleri yapmışlardır:

a) Onlar bedenlerini ve akıllarını, yanlış inançlar ve bozuk işler uğrunda harcamışlardır.

b) Öldüklerinde sermâyeleri, hiç bir kazanç getirmemiş olarak tükenmiştir.

c) Dünyada iken o sapık şeyleri desteklemeden dolayı çektikleri ileri derecede yorgunluklar, ölümden sonra büyük ceza ve belâların sebepleri olmuşlardır. İşte insanın, bu gibi hususlara vakıf olunca, onların zarar-ziyanlarından daha büyük, onların mahrûmiyetlerinden daha ileri bir hüsran ve mahrûmiyeti düşünemeyeceği ortaya çıkmış olur. Böylesi bir hüsrandan Allah'a sığınıyoruz.

Alttan Üstten Ateşin Sarması

Cenâb-ı Allah, onların kârdan tamamen mahrum olduklarını, nasıl zarara girdiklerini açıklayınca, onların bu mahrûmiyet ve zararla da kalmayıp, buna büyük bir azab ve dehşetli bir cezayı haketmeyi de eklediklerini anlatmak üzere; لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَمِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ *"Onların hem üstlerinde, hem de altlarında ateşten tabakalar vardır"* buyurmuştur ki bununla cehennemin onları hertaraftan kuşatması kastedilmiştir. Bunun ruhanî haller hususundaki bir benzeri de, insanı, cehaletin, mahrumiyetin, hırsın ve diğer kötü huyların çepeçevre sarmasıdır. Buna göre şayet, "Gölge (zulel) insanın üzerinde olana denilir. Binâenaleyh, insanın altında olana daha nasıl gölge denilir?" denilirse, buna şu birkaç açıdan cevap verilir:

a) Bu, iki zıddan birinin adının, diğeri için de kullanılmış olması bâbından olup, bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bir kötülüğün cezâsı, onun gibi bir kötülüktür"* (Şûra, 40) ayeti gibidir.

b) Altta olan da, onun altında olan diğer bir insan için bir tabaka, gölge olur. Çünkü, ateş de, tıpkı cennetin derece derece olması gibi, dereke dereke (tabaka tabaka)dir.

c) Alttaki tabaka (gölge), hararet, yakma ve eziyyet verme açısından üsttekine benzeyince, işte bu benzeme ve denklikten dolayı, bunlardan birinin ismi, diğeri için de kullanılmıştır. **Hasan el-Basrî** de şöyle demiştir: "Onlar, cehennemin iki tabakası

arasındadırlar. Üstlerinde olanın, altlarında olandan daha fazla olduğunu bilemezler." Bu ayetin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O günde azap onları hem üstlerinden, hem ayakları altından saracak..."* (Ankebût, 55) ve *"Onlara cehennemden döşekler, üstlerinde örtüler vardır"* (A'râf, 41) ayetleridir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ذٰلِكَ يُخَوِّفُ اللّٰهُ بِهِ عِبَادَهُ *"İşte Allah, kullarını bununla korkutuyor"* buyurmuştur ki bu, "Azâbın vasfına dair az önce geçen bu şey..." demektir. Binâenaleyh, ayetteki **zâlike** kelimesi mübtedâ, يُخَوِّفُ اللّٰهُ بِهِ عِبَادَهُ cümlesi de haberdir. Ayetteki bu cümle ile alâkalı olarak şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Kelamın takdiri, "Kâfirler için hazırlanmış olan bu azâb, Cenâb-ı Hakk'ın, kendisi ile kullarını, yani mü'minleri korkuttuğu şeydir" şeklindedir. Çünkü biz, Kur'ân'da geçen **ibâd** (kullar) lafzının, iman ehli için kullanıldığını, onlara has olduğunu beyan etmiştik. Bu, mü'minler kâfirlerin halinin böyle olduğunu duyup dinlediklerinde korktukları ve böylece de, Cenâb-ı Hakk'ın birliği ve O'na taat hususunda ihlâslı olduklarından, mü'minler için bir korkutma olmuştur.

b) Bu ifâde, bir soruya verilmiş olan cevap niteliğindedir. Çünkü, "Allah Teâlâ alemlerden müstağnîdir. Şehvetten, intikam almaktan ve eziyyet etmekten münezzehtir. Binâenaleyh, böylesi bir zâta, bu münkirlere işte bu şekilde azâb etmesi nasıl uygun düşer?" denilmektedir. Buna şu şekilde cevap verilir: Cenâb-ı Hakk'ın böyle buyurmaktan maksadı, kâfirleri ve sapıkları, küfürlerinden ve sapıklıklarından sakındırıp, korkutmaktır. Binâenaleyh, mükellefiyet, ancak korkutma ile tam olup, bundan yeterli miktarda yararlanma da, bu şeyi varlık âlemine sokmakla olunca, işte mükellefiyet demek olan bu neticeyi elde etmek için, işte bu tür bir azâbı varlık alemine sokmak gerekmiştir. Bence, birinci izah doğruya daha yakın olup, Cenâb-ı Hakk'ın bundan sonra, يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ *"Ey kullarım, benden korkun"* buyurmuş olmasıdır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey kullarım"* ifadesinden açıkça kastedilenin, mü'minler olduğu ortadadır. Buna göre sanki, "Kâfirlerin azâbını mü'minlere anlatmanın maksadı, mü'minleri korkutmak ve sakındırmaktır. Binâenaleyh, ey o mü'minler, korkuda sakınmada ve takvada çok ileri gidin, bunları çok yapın..." denilmek istenmiştir.

★ ★
★

Müttakîlerin Güzel Âkıbeti

وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَىٰ ۚ فَبَشِّرْ عِبَادِ ﴿١٧﴾ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ
الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ ۚ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ ﴿١٨﴾ أَفَمَنْ
حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ ۚ أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ ﴿١٩﴾ لَٰكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ غُرَفٌ مِنْ
فَوْقِهَا غُرَفٌ مَبْنِيَّةٌ ۖ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ۖ وَعْدَ اللَّهِ ۖ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ ﴿٢٠﴾

"Tağût'tan, ona tapmaktan kaçınıp da Allah'a yönelenlere (gelince), onlar için de müjde vardır. O halde, kullarımı müjdele. (O kullarım ki), onlar söze, (dikkatle) kulak verirler de, onun en güzeline uyarlar. İşte bunlar, Allah'ın kendilerine hidâyet verdiği kimselerdir. İşte bunlar, temiz akıl sahipleri olanların ta kendileridir. Kendisine azâp hükmü hak olmuş kimseyi, (bu yüzden) ateşte bulunan kişiyi, artık sen mi kurtaracaksın? Fakat Rablerinden korkanlar (yok mu), onlar için, üzerlerinde (başka başka) konaklar binâ edilmiş, altlarından da ırmaklar akan yüksek konaklar bulunur. Bu, Allah'ın vaadidir. Allah, sözünden caymaz"

(Zümer, 17-20).

Bil ki, Allah Teâlâ, vaadi, her zaman vaîdiyle (tehdidiyle) birlikte zikredilsin, böylece de mükemmel manada bir terhîb ve terğîb olsun diye, putlara ve heykellere tapanlarla ilgili olan tehditlerden bahsedince, (bunun peşinden) bunlara ibâdetten kaçınan ve şirkten korunan kimselerle alâkalı olan vaadini getirmiştir. Bu kelime ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Tâğût

Keşşâf sahibi şöyle der: **Tâğût**, tıpkı **melekût** ve **rahemût** vezninden olup, **"tuğyân"** masdarından, **feelût** veznindedir. Ancak ne var ki bu kelimede, lame'l fiilin ayne'l-fiil'den önce getirilmesi suretiyle, bir kalp (çevirme, değiştirme) bulunur. Lafızda şu tür mübalağalar vardır:

a) Bu husus, bizzat masdarın kendisiyle ifâde edilmiştir. Buna göre bu şey, adeta o tuğyân ve azgınlığın kendisi olmuş olur.

b) Bu kalıp, mübalağa kalıbıdır. Çünkü **rahemût**, *"geniş rahmet"*; **melekût** da, *"yaygın ve şumüllü mülk"* demektir.

c) Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi, bu kelimede lame'l fiil, aynelfiilden önce getirilmiştir. Bu gibi şeylere de ancak, mübalağa ifade etmek için başvurulur.

İKİNCİ MESELE

Alimler, bu ayetteki **"tâğût"** kelimesi ile, şeytanın mı yoksa putların mı kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bunun, şeytan olduğu ileri sürülmüştür. Eğer, "Bu müşrikler şeytana değil, putlara tapmışlardır" denilirse, biz deriz ki: Putlara tapmaya kışkırtan şeytan olunca, putlara ibâdete yönelmek, şeytana ibâdet etmek olmuş olur.

Buradaki **tâğût** kelimesiyle, putun kastedildiği gibi; bu harekette bulunamadıkları için, onlara, mecazî olarak **"tâğûtlar"** adının verildiği de ileri sürülmüştür. O halde azgınlar (tağîler), bu putlara tapanlardır. Ancak ne var ki, tuğyân, putlar görülüp onlara yaklaşıldığında tahakkuk edince, putlar, zâhir itibariyle, müsebbebin (neticenin) vasfının sebebe verilmesi kabîlindendir. İşte bu şekilde tavsif edilmişlerdir. Allah'ın dışında kendisine tapılan ve itaat edilen her şeyin, **tâğût** olduğu da ileri sürülmüştür.

Tarihlerde şu ifade edilmektedir: Putlara ibâdetin temeli şudur: Birtakım kimseler, ilâhın büyük bir nûr; meleklerin de, küçüklük ve büyüklük açısından, farklı farklı birtakım nûrlar olduğuna inanan, ve böylece teşbih inancını benimsemiş olan kimselerdi. Derken, bu hayallerine uygun birtakım heykeller ve şekiller icâd ettiler ve kendilerinin Allah'a ve meleklere ibadet ettikleri inancıyla, bu heykellere ve şekillere ibadet etmeye başladılar.

Ben diyorum ki: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Tâğût'tan ... kaçınıp da..."* ifadesinden sonuç olarak elde edilen mâna, "Allah'ın dışında kalan her şeye kulluk etmekten yüz çevirenler" şeklindedir.

Bütün Varlığı ile Allah'a Dönme

وَأَنَابُوٓا إِلَى اللَّهِ cümlesi, "Bütün varlıklarıyla Allah'a yönelirler" demektir. Ben, **Tevrât**'ın beşinci bölümünde, "Allah Teâlâ'nın **Hz. Mûsa**'ya: *"Ey Mûsa bütün kalbinle, Allah'a icâbet et"* buyurduğunu gördüm. Şimdi ben diyorum ki: Kişinin kalbinde, Allah'dan başkasına bir alâka olduğu sürece, bu kimse, bütün kalbiyle Allah'ına icâbet etmiş olmaz. Bütün kalble Allah'a icâbet, ancak taat konusunda bile, kalbin, Allah'ın dışında kalan her şeyden yüz çevirdiğinde elde edilebileceğine göre, daha nasıl kalp, bu alemde birtakım sebeplerin neticelere götürdüğünü hissi ile müşahede edip dururken, Allah'ın dışında kalan her şeyden yüz çevirebilecektir?! Biz diyoruz ki: Kalbin, Allah'ın dışında kalanlardan yüz çevirmesi ile onun bunların yokluğuna hükmetmesi kastedilmemiştir; çünkü bu, safsataya düşmek olur. Bu ise, bâtıldır. Tam aksine bundan maksat, kişinin, zâtı gereği vâcibü'l-vücûd olanın tek olduğunu; O'nun dışında kalan her şeyin, zâtı gereği mümkinü'l-vücûd olduğunu ve zâtı gereği mümkin olan her şeyin, ancak vâcibü'l-vücûd'un var etmesiyle meydana geleceğini bilmesidir.

Allah'ın Yaratma Mekanizması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, eşyâyı yaratmasını iki kısma ayırmıştır.

a) Vasıtasız olanlar, ki bunlar, gökler âlemi ile, rûhanî alemlerdir.

b) Vasıtalı olanlar ki, bunlar da unsurlar âlemi ile süflî alemdir. Eşyanın işte bu tarzda olduğunu anladığın an, bütün her şeyin Allah için, Allah'dan, Allah ile olduğunu ve O'ndan başka herhangi bir müdebbirin ve O'nun dışında herhangi bir müessirin olmadığını anlarsın. İşte bu durumda kişinin bakışları, mümkin varlıklardan kesilir, kalbi, ilk müessir ve ilk mûcid ile meşgul hale gelir. Çünkü bu kimse şayet, böylesi bir neticeye ulaştıracak bir biçimde maddî-manevî sebepleri araya sokarsa, o zaman bu durum gerçekleşir. Eğer kişi, böylesi bir neticeye ulaştıracak bir biçimde bu şeyleri kullanmazsa, o zaman bu netice meydana gelmez. İşte bu yolla da, bu noktada onun bakışları her şeyden uzaklaşır, kalbinde, sadece ilk mûcid (Allah) hariç, hiçbir şeye karşı ilgi ve alâka kalmaz.

Tevekkülün Manası

Bir gün ben, ırz, namus, malı ve canı koruma hususunda çocuklardan birisine nasihat ediyordum. Derken çocuk bana karşı geldi ve "Çalışıp çabalamaya; sa'y ü

gayrete değil, tam aksine Allah'ın kaderine dayanmak gerekir" dedi. Bunun üzerine ben de, "Senin söylediğin bu söz, doğrudur, ancak ne var ki, sen bunun ne manaya geldiğini bilmiyorsun" dedim. Çünkü, her şeyin Allah'dan olduğunda şüphe yoktur. Ancak ne var ki Allah, eşyâyı şu iki şekilde idare etmektedir:

a) Bunların bir kısmının meydana gelmesini ve gerçekleşmesini, bilinen birtakım sebeplere bağlamıştır.

b) Bir kısmını da, bu sebepleri vâsıta kılmaksızın yaratır. Birinci kısım, süflî alemde meydana gelen hadiselerdir. İkinci kısım da, ulvî alemde meydana gelen hadiselerdir. İmdi, biz diyoruz ki: Kim, süflî alemde meydana gelen bu hadiseleri, Cenâb-ı Hakk'ın tayin edip belirlediği o sebeplerden hareketle elde etmek istemezse, bu kimse Cenâb-ı Hakk'a hikmeti hususunda karşı koymuş, yönetimi hususunda muhalif olmuş olur. Çünkü Allah Teâlâ, süflî alemdeki şeylerin, o belli, malûm sebeplere binâen meydana gelmelerine hükmetmiş; sen ise, bunları o sebepler olmaksızın elde etmek istiyorsun. İşte, Allah'tan başkasından yüz çevirmenin ve tamamiyle Allah'a yönelmenin hakikati hususundaki sözümüz budur. Şu halde, ayetteki وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ ifadesi, kişinin, Allah'dan başka her şeyden yüz çevirmesine; وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ cümlesi de, kişinin bütün varlığıyla Allah'a yönelmesine bir işârettir.

Müjde

Daha sonra Cenâb-ı Hak, işte bu kimselere birtakım şeyler vaadetmiştir:

a) لَهُمُ الْبُشْرَىٰ *"Onlar için de müjde vardır"* cümlesinin ifade ettiği hususdur. Bil ki bu husus, şöylesi birtakım cihetleri alâkadar etmektedir:

1) Bu müjde ne zaman tahakkuk edecek? Biz deriz ki: Bu, kişinin ölümü yaklaştığında; kabre konulduğunda; Kıyamet meydanında durduğunda; bir kısım cennete bir kısım da cehenneme gittiğinde ve mü'minler cennete girdiğinde olacaktır. İşte bu duraklardan herbirinde, hayır, huzur, rahatlık ve genişlik gibi bir müjde meydana gelir.

2) Bu müjde, ne ile elde edilecektir? Biz diyoruz ki, bu müjde, kötülüklerin ortadan kalkması ve kişinin muradını elde etmesiyle olacaktır. Başa gelmesinden hoşlanılmayan şeylerin ortadan kalkmasına gelince, bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Korkmayın ve hüzünlenmeyin...diye..."* (Fussilet, 30) ayetinden anlaşılmaktadır. Korku, ilerde olacak şeylerden ötürü duyulur. Hüzün ise, geçmiş şeyler sebebiyle olur. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, *"korkmayınız ... diye"* buyurması, "İlerde Kıyametin hallerinden korkmayın; dünyada elde edemediğiniz o güzel şeyleri elde edemediğinizden dolayı da üzülmeyiniz..." anlamındadır.

Allah Teâlâ, başlarına gelmesini istemedikleri bu şeyleri onlardan izâle edince, onlara, hayırlar ve mutluluklar meydana geleceği müjdesini vererek, *"cennetle sevinin..."* (Fussilet, 30) buyurdu. Yine Cenâb-ı Hak bir başka ayette, *"O günde ki, erkek mü'minlerle kadın mü'minleri, nurları önlerinden ve sağlarından koşar bir halde görürsün. (Melekler onlara), "Bugün sizin müjdeniz, içlerinde ebedî*

kalacağınız, altlarından ırmaklar akan cennetlerdir" (diyeceklerdir)" (Hadîd, 12) buyurmuş, başka bir yerde ise (aynı şekilde), *"Canlarının isteyeceği, gözleri aydın edecek ne varsa, oradadır ve siz, içinde ebedî kalacaksınız"* (Zuhruf, 71) buyurmuştur.

3) Müjdeyi veren kimdir? Biz diyoruz ki: Bunların, melekler olması muhtemeldir. Onlar ya ölüm sırasında bu müjdeyi verirler, -ki nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ki bunlar, meleklerin, pâk ve âsûde olarak canlarını alacakları kimselerdir. "Selâm size..." derler"* (Nahl, 32) buyurmuştur-, yahut da, onlar cennete girdikten sonra bu müjdeyi verirler. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sabrettiğiniz şeylere mukabil, sizlere selâm! Dâr(-ı dünya)nın ne güzel sonucudur bu!"* (Ra'd, 24) buyurmuştur. Bu müjdeyi verenin, Allah Teâlâ olması da muhtemeldir. Nitekim O, *"Kendisine kavuşacakları gün onlara edeceği mutluluk dileği, selâmdır"* (Ahzâb, 44) buyurmuştur.

لَهُمُ الْبُشْرٰى daki Te'kîd Üslûbu

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, لَهُمُ الْبُشْرٰى ifadesinde, şu tür tekîdler bulunmaktadır:

a) Bu, hasr ifâde eder. Çünkü bu cümle, "başkaları için değil, onlar için müjde vardır!" manasındadır ki bu da, bu müjdenin, herhangi bir kimse hakkında, bu kimsenin, Allah'dan başkasına ibadet etmekten kaçınıp, tamamen Allah'a yöneldiğinde, tahakkuk edeceğini ifade eder.

b) **el-Büşrâ** kelimesinin başındaki eliflâm, mahiyeti ifade eder. Binâenaleyh bu eliflâm, bu mâhiyetin tamamının, işte bu kimselere ait olduğunu ifade eder. Dolayısıyla da, bu müjdeden, başkaları için bir pay söz konusu olmaz.

c) Haber verme ile müjdeleme arasında bir fark yoktur. O halde, müjde, o iyiliklerin tahakkuk ettiğine dair verilen, ilk haberdir.

Bunu iyice kavradığında şimdi biz diyoruz ki: Bu kimseler, dünyada iken, çeşitli mükâfaat ve hayırlara dair duydukları her şeyi, işte bunlar ölürken veya kabirde iken duyduklarında, bu bir haber vermek olur. Binâenaleyh, bu müjdenin, ancak, onların bu dünyada iken duyup bildikleri şeyin üzerinde, başka çeşitli mutlulukların gerçekleşeceğine dair bir haber hasıl olduğu zaman vaki olacağı sabit olmuş olur. Biz, Allah'dan, bunu elde edebilmeyi isteriz. Nitekim Cenâb-ı Hak da,*"...gözlerin aydın olacağı (nimetlerden) kendilerine neler gizlenmiş bulunduğunu kimse bilmez..."* (Secde, 17) buyurmuştur.

d) لَهُمُ الْبُشْرٰى ifadesiyle, (bu müjdeyi veren), Allah'dır. Allah ise büyükler büyüğü ve mevcûdatın en mükemmelidir. Bu müjdenin tahakkuk etmesinde nazar-ı dikkate alınan şart da büyük olup, bu da, Allah'ın dışında kalanlardan içtinâb ederek, bütün varlığıyla O'na yönelmedir. Büyük bir hükümdar ortaya büyük bir şart koyup, sonra da, "Bu büyük şartı yerine getirenlere (şunu) müjdelerim" dediğinde, bu büyük şarta bağlanmış olan ve bu büyük hükümlerden sâdır olacak olan bu müjde, müjdelenen o şeyin, mükemmellik ve üstünlük bakımından, akılların ve fikirlerin açıklayamayacağı bir dereceye ulaştığına delâlet eder. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın لَهُمُ الْبُشْرٰى ifadesinin, işte bu bakımlardan sonsuz mükemmellik ve sonsuz mutluluğa delâlet ettiği sabit olmuş olur. Allah en iyisini bilendir.

Müjdelenenlerin Sıfatı

Bil ki Allah Teâlâ, *"Onlar için de müjde vardır"* deyip, bu da, adeta mücmel bir ifade gibi olunca, bunun peşinden onu açıklayacak bir kelâmı getirerek, فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ *"O halde, kullarımı müjdele. (O kullarım ki), onlar söze, (dikkatle) kulak verirler de, onun en güzeline uyarlar..."* buyurmuş ve, "Sözü iyice dinleyip de, böylece o sözün en güzeline tâbi olan" bu kulları ile, başkalarını değil, tâğûtlardan uzaklaşarak, büsbütün Allah'a yönelenleri kastetmiştir. İşte bu da, saadetlerin başının, hayır kaynaklarının, iyilik madenlerinin, Allah'dan başkasından yüz çevirip ve tamamen kendini Allah'a tâate vermek olduğunu gösterir ki, bu ifadenin maksadı, tâğûtlardan uzaklaşıp bütünüyle Allah'a yönelen o kimselerin, işte sözü iyice dinleyip de, o sözün en güzeline tâbi olanlar diye nitelenenlerin bu kimseler olduğuna dikkat çekmektir! Böylece, işte bu metoda dikkatleri çekmek için, zâhir isim, zamirin yerine konulmuştur.

Sözün En Güzeli

Ulemâdan bazıları da şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hak, tâğûtlardan uzaklaşıp, tamamen Allah'a yönelenler için müjde olduğunu beyân edip, bu da, sadece evvelkilerin kendisine ulaşıp elde ettiği yüce bir derece olup, ayrıca saadet ve mutlulukları sadece onlara tahsis etmek de, büyük bir çoğunluğun bundan mahrum olmasına yol açıp, bu da, tam ve mükemmel bir rahmete uygun düşmeyince, hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak, hükmü daha genel tutmuş ve "Bütün her hususta ve her şeyde, en güzelini seçen herkes, mutlular zümresine dahildir!" buyurmuştur." Bil ki bu ayet, şöyle birtakım incelikleri gösterir:

Birinci İncelik: Tefekkür ve istidlâlde bulunmanın farz olması... Bu böyledir, zira Allah Teâlâ, hidâyet ve felâhın, insanın, dinlemiş olduğu o pekçok şeylere bağlı olduğunu beyan buyurmuştur. Çünkü insan bu durumda, dinlediği bu şeylerden, en güzelini ve en doğrusunu seçip alır. En güzelini ve en doğrusunu diğerlerinden seçip almanın ise, ancak duyup dinleme ile olmayacağı malûmdur. Çünkü duyup dinleme, herkes için müşterek olan bir husustur. Zira, Allah Teâlâ'nın, *"(O kullarım ki), onlar söze, (dikkatle) kulak verirler..."* ifadesi, okuyup dinlemenin, herkes için müşterek olduğuna delâlet etmektedir. Böylece, en güzelini diğerlerinden seçip almanın, duyup dinleme değil de, aklî deliller ve tefekkür ile olacağı sabit olmuş olur. Bu da, övgü ve medhe mazhar olmayı gerektirenin, aklın delillerine tâbi olmak ve işi, düşünmeye, tefekkür etmeye ve istidlâlde bulunmaya bağlamak olduğuna delâlet eder.

İkinci İncelik: Mezhepleri ve dinleri doğru kabul etmenin yolu, şu iki şeyden geçer:

a) Dini elde etmek amacıyla, onun doğruluğuna dair, deliller ve hüccet getirmek... Bu ise ancak, (o dinin) bütün meselelerine dair tafsilatlı bir izaha girmekle elde edilmesi mümkün olan bir şeydir.

b) Biz, bu dinin delillerini araştırmaya, onları izah etmeye, şüphelerini gidermeye ve o şüphelerin asılsızlığını ortaya koymaya girmeden önce, bu görüşler ve dinler

ile, bunların zıtlarını aklımıza vururuz. Aklın daha ilk bakışta, daha üstün ve daha mükemmel olduğuna hükmettiği her şey, kabul edilmeye daha uygun ve daha evlâ olur. Bunu şöyle bir misâl ile açıklayalım: Akıl, açıkça, âlemin ilâhının, Hayy, Âlim, Kâdir, Halîm, Hakîm ve Rahîm olan bir ilâh olduğunu kabul etmenin, bunları inkâr etmekten daha makul olduğuna şehâdet etmektedir. Binâenaleyh, bu yol ve bu din, daha evlâ olmuş olur.

Yine, Allah'ın, mülkünde ve hükümranlığında, ancak O'nun meşîetine uygun olan şeylerin olabileceğini ikrar ve kabul etmek, Allah'ın hükümranlığında meydana gelenlerin çoğunun, O'nun irâdesinin aksine olarak meydana geldiğini söylemekten daha uygundur. Allah'ın tek, hiçbir şeye muhtaç olmayıp, aksine her şeyin kendisine muhtaç olduğu **Samed** olup, mürekkeb olmaktan ve uzuvlara sahip olmaktan münezzeh olduğunu söylemek, O'nun, cüzlerinin ve parçalarının bulunduğunu ve bunlardan meydana geldiğini söylemekten daha uygundur.

Yine, O'nun zamandan ve mekândan azâde bir zât olduğunu söylemek, O'nun, zamana ve mekâna muhtaç olan bir zât olduğunu söylemekten daha evlâdır. Yine, Allah'ın Rahîm, Kerîm olduğunu; bazan, vereceği cezâdan vazgeçtiğini söylemek, O'nun, asla affetmeyen bir zât olduğunu söylemekten daha evlâdır Binâenaleyh, işte bütün bu hususlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"(O kullarım ki), onlar söze, dikkatle kulak verirler de, onun en güzeline uyarlar..."* ayetinin muhtevasına girer. Bu sebeple diyoruz ki, işte bunlar, itikâd konularında sözün en güzelini seçmeyi ilgilendiren hususlardır.

Mükellefiyetle ilgili olanlarına gelince, bunlar da iki kısma ayrılır:

a) İbâdetlerle ilgili olanlar...

b) Muâmelâtla ilgili olanlar...

İbadetle ilgili olanlara gelince, bu meselâ, bizim, "Girişinde, Allahu Ekber, denilen; bu tekbirle berâber niyet edilen; Fâtiha sûresi okunan; beş durakta tadîl-i erkân yapılan; teşehhüd okunulan ve "es-Selâmü aleyküm..." ifadesiyle kendisinden çıkılan namaz, hiç şüphesiz bu, kendisinde bu tür kurallara riayet edilmeyen namazdan daha güzeldir. Akıllı kimseye, işte böylesi namazı tercih etmesi, bunun dışındakileri terk etmesi gerekir" şeklindeki sözümüzdür. Bütün, ibâdet konularında hüküm, aynıdır.

Muâmelâtla ilgili olanlara gelince, bu da böyledir. Çünkü Allah Teâlâ, kısası, diyeti ve affetmeyi meşrû kılmış; ne var ki bu arada, (insanları), affetmeye teşvik ederek, *"Affetmemiz, takvâya daha yakındır.."* (Bakara, 237) buyurmuştur. İbn Abbas'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bununla şu kastedilmiştir: Kişi, bir toplulukla beraber oturur; oradaki iyi, güzel, ya da kötü sözleri dinler, ama sonunda, dinlediği şeylerin, en güzelini anlatır; diğerlerini ise terkeder (unutur)."

Akıl-Hidayet İlişkisi

Bil ki Allah Teâlâ, sözü dinleyip de, böylece o sözün en güzeline tâbi olanlar hakkında, أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَٰئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ *"İşte bunlar, Allah'ın kendilerine*

hidâyet ettiği kimselerdir işte bunlar temiz akıl sahiplerinin ta kendileridir" demek suretiyle hükmetmiştir ki, burada şöyle ilginç bir incelik vardır: Akılda ve ruhta hidayetin meydana gelmesi, sonradan olan (muhdes) bir iştir. Binâenaleyh bu iş için, mutlaka bir fail; ve bu işi kabullenen bir varlığın bulunması gerekir. Binâenaleyh fâile gelince, işte bu, Allah (c.c) olup, bu mânâ O'nun *"işte bunlar Allah'ın kendilerine hidayet ettiği kimselerdir"* cümlesinden kastedilendir. Bunu kabul eden varlığa da, O'nun, *"İşte bunlar, temiz akıl sahiplerinin ta kendileridir"* cümlesiyle işâret edilmiştir. Çünkü insan, akıllı ve kâmil manada anlayışlı olmadığı müddetçe, bu tür gerçek bilgilerin, onun kalbinde meydana gelmesi imkânsız olur. Biz, "Bu hidâyetin fâili, Allah'dır!" dedik, zira, rûh cevheri, hem kendisindeki aklın nûru ile birlikte, gerçek ve bâtıl inançları kabûl edebilecek bir konumdadır. Birşey, iki zıd şeyi de kabullenebilecek biçimde olursa, onu üstlenebilecek olanın bu iki duruma nisbeti, eşit seviyededir. Durum böyle olunca, bu kabul edenin, iki taraftan birisinin ağır basmasına sebep olması imkânsız olur. Baksana, madde, aynı derecede hareket ve sükûnu kabul edici olduğunda, maddenin bizzat kendisinin bu iki taraftan birinin diğerine üstün olmasına sebep olması imkânsız olur.

İmdi, şayet onlar, "Biz, rûhun ve aklın bizzat kendisinin, böyle bir üstünlüğü gerektirdiğini söylemiyoruz. Tam aksine biz, onun bu iki taraftan birisini elde etmeyi istediğini söylüyoruz... Dolayısıyla da, işte bu istek, bu tercihin sebebi olmuş olur, diyoruz.." derlerse, biz deriz ki: "Bu da bâtıldır. Çünkü, rûhun bizzât kendisi, böylesi bir irâdeyi üstlenebileceği, kabul edebileceği gibi; aklın bizzat kendisi de nefsin üstlendiği bu irâdeye taban tabana zıt bir iradeyi izhâr edebilir. Böylece de, nefis cevherinin, bu irâdenin sebebi olması, imkânsız olur. Dolayısıyla, hidâyetin tahakkuk etmesi için, mutlaka ve mutlaka, bir fâilin ve o hidâyeti üstlenecek bir kâbil'in (varlığın) bulunması gerektiği sabit olmuş olur. Fâilin, nefsin bizzat kendisi olması imkânsızdır. Tam aksine fâil, Allah'dır. Kâbile, benimseyene gelince, işte bu, nefis cevheridir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, *"İşte bunlar, Allah'ın kendilerine hidâyet ettiği kimselerdir. İşte bunlar, temiz akıl sahiplerinin ta kendileridir.."* buyurmuştur.

İstifham Cümlesinin İzahı

Daha sonra Cenâb-ı Hak أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ ***"Kendisine azâp hükmü hak olmuş kimseyi, (bu yüzden) ateşte bulunan kişiyi, artık sen mi kurtaracaksın?"*** buyurmuştur. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Ayetin lafzıyla alâkalı bir soru vardır ve şöyledir: "Cenâb-ı Hak, أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ buyurmuştur. Halbuki Arapça'da, aynı anda, hem isim hem de haberin başına istifham harfinin, hemzenin getirilmesi doğru olmaz. Meselâ أَزَيْدٌ أَنْتَ قَاتِلُهُ "Zeyd'i mi, onu öldürüyor musun?" denilmez. Tam aksine burada, bir başka şey vardır ki bu da şudur: İstifham harfi, şart ve şartın cevâbının başına gelebildiği gibi, aynı anda fâ harfi de, her ikisinin başına gelir ki bu da, ayetteki أَفَمَنْ حَقَّ ifadesiyle أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ ifadesidir. İşte böyle bir sorudan dolayı nahiv âlimleri ihtilaf etmiş ve bu hususta şu izahları yapmışlardır:

a) **Kisâî** şöyle der: "Ayet, iki cümle olup, ifadenin takdiri, "Kendisine azâb hükmü hak olmuş kimseyi mi, sen mi onu himaye ediyorsun? Onu sen mi, ateşten kurtaracaksın?" şeklindedir.

b) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "İfadenin aslı, "Kendisine azâb hükmü hak olmuş kimseyi, onu sen mi kunrtaracaksın? أَتُنْقِذُهُ -...onu kurtaracaksın)" şeklinde olup, bu, başına, inkâr için olan hemze ile, cezâ için (şartın cevabı) olan fâ'nın geldiği bir şart cümlesidir. Daha sonra ise bunun başına, hitâbın kendisine delâlet ettiği mahzûf bir şeye atfedebilmek için fâ gelmiştir ki, kelamın takdiri, أَأَنْتَ مَالِكُ أَمْرِهِمْ فَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَفَأَنْتَ تُنْقِذُهُ "Sen mi onların işini üstlenmişsin? Bir kimseye azâb hükmü hak olmuşsa, onu sen mi kurtaracaksın?!.." şeklindedir. İkinci (أَفَأَنْتَ) hemze, birincinin aynısı olup, "yadırgama ve inkâr" manalarını tekîd için, tekrarlanmıştır. مَنْ فِي النَّارِ ifadesi de, تُنْقِذُهُ 'deki **huve** zamirinin yerine konulmuştur. Bu izaha göre ayet, tek bir cümledir.

c) Bu istifham harfinin, burada inkâr manasını ifade için getirildiği söylenebilir. Cenâb-ı Hakk'ın işte bu hususu yadırgaması tam ve mükemmel olunca, hiç şüphesiz bu inkârı alabildiğine yapabilmek için, hem şartta, hem de cezada (azab) da, istifham edatını getirmiştir.

İKİNCİ MESELE

Alimlerimiz, hidayet ve dalalet meselesinde bu ayeti delil getirerek şöyle demişlerdir: *"Allah Teâlâ, "Kendisine azab hükmü hak olmuş kimseyi ... sen mi kurtaracaksın?"* buyurmuştur. Binâenaleyh, o kimse hakkında azab hükmü kesinleşince, artık ondan iman ve ibadetin sâdır olması imkânsızdır. Aksi halde "Allah'ın doğru olan haberi yalana, ilmi de cehle dönüşmüş olur ki, bu imkânsızdır." Bu hususta ikinci bir izah da şöyledir: Allah Teâlâ, azab hükmünün, kişiden iman ve taatın sâdır olması hususunda tam bir yadırgamayı gerektirdiğini bildirmiştir. Eğer aksi mümkün olsaydı ve azab hükmünün hak oluşu, o kişiden imânın sâdır olmasına engel teşkil etmeseydi, o zaman bu yadırgamanın ve bu işi uzak görmenin bir manası kalmazdı."

ÜÇÜNÇÜ MESELE

Büyük Günaha Şefaat

Kâdî, bu ayet ile, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, büyük günah sahiplerine şefaat etmeyeceğine dâir istidlâlde bulunarak "Çünkü bunlar için artık ilahî azap kesinleşmiş-hak olmuştur. Dolayısıyla şefaat, onları cehennemden kurtarma demek olur. Halbuki Allah Teâlâ, bunun olamayacağını belirtmiştir" der. **Kâdî'ye** şöyle cevap verilebilir: "Biz, büyük günah sahipleri için ilahî azabın hak olduğunu kabul etmiyoruz. Allah Teâlâ, *"Şüphesiz Allah, kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Ama bunun dışında kalanları, dilediği kimseler için bağışlayabilir"* (Nisa, 48) ve *"Allah bütün günahları bağışlar"* (Zümer, 53) buyurmuşken, büyük günah sahipleri için azâb nasıl hak olur? Allah en iyi bilendir."

Cennette Yüksek Konaklar

Allah Teâlâ'nın tâğûtlardan kaçınıp, tamamen (ihlasla) Allah'a yönelen bu kimselere vaadettiği şeylerden ikincisi de لَكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ مَبْنِيَّةٌ

"Fakat Rablerinden korkanlar (yok mu)? Onlar için, üzerlerinde (başka başka) konaklar bina edilmiş, yüksek konaklar bulunur" ayetiyle ifade edilen hususdur. Bu, Hak Teâlâ'nın, kâfirlerle ilgili, *"Onların üstlerinde ateşten tabakalar, altlarında tabakalar vardır"* (Zümer, 16) ayetinin mukabili gibidir. Buna göre eğer, "Ayetteki "**mebniyyetün**" kelimesi ne demektir?" denilirse, biz deriz ki: Bir konak, bir diğer konağın üzerine binâ edildiğinde, üstte olan, altta olandan, yapı açısından daha zayıf olur. Dolayısıyla bu kelimenin manası şudur: "Her nekadar bu konaklar, başkalarının üzerinde ise de, kuvvet ve sağlamlık açısından, altta olana eşittir. Velhasıl, hem üstte, hem de altta olan konakların herbirinde bir bakıma üstünlük, bir bakıma noksanlık vardır: Üstte olanın üstünlüğü, yüksekliği ve üstte oluşudur. Noksanlığı ise, gevşekliği ve zayıflığıdır. Altta olan ise bunun zıddıdır. Ama cennet konakları, her bakımdan üstünlüğe sahip konaklardır. Yani onlar yüksektirler, yücedirler, alabildiğine muhkem ve sağlamdırlar."

İslâm filozofları şöyle demişlerdir: Üst üste yapılmış bu konakların, ruhî ve manevî bakımdan örneği şudur: Kesbî ilimler birbirine dayalıdırlar. Allah'ın zatını ve sıfatlarını bilmek demek olan, en üstteki ilimler, alabildiğine kuvvetli, hatta muhkemlik ve tutarlılık açısından, aslî-bedîhî ilimler gibidirler."

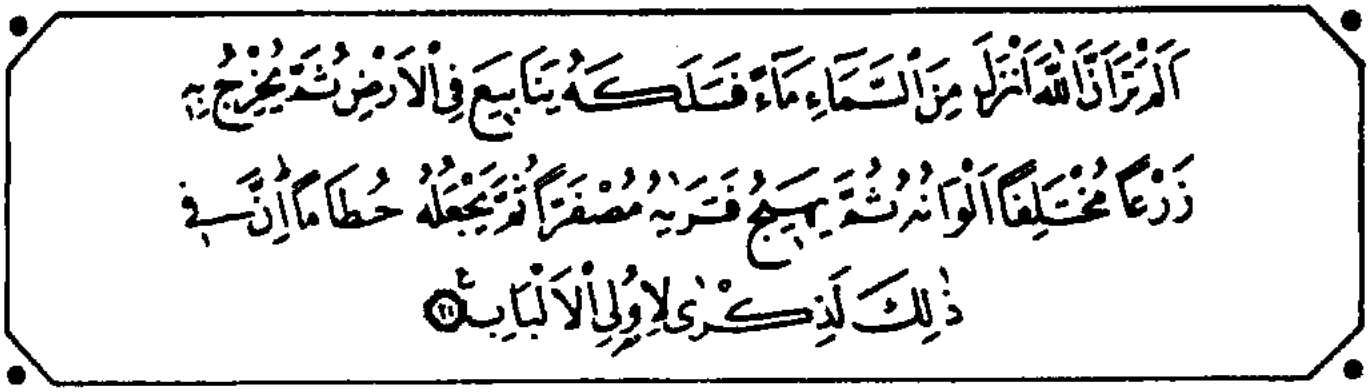
Cenâb-ı Allah sonra, تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ *"Altlarından ırmaklar akan (konaklar)"* buyurmuştur. Bunun manası açıktır. Sonra sözü sona erdirerek, وَعْدَ اللَّهِ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ *"Bu, Allah'ın vaadidir. Allah sözünden caymaz"* buyurmuştur. Ayetteki, *"Bu, Allah'ın vaadidir"* ifadesi, لَهُمْ غُرَفٌ *"Onlar için konaklar vardır"* cümlesini, *te'kid eden bir mef'ûl-i mutlaktır. Çünkü bu, "Allah onlara, bunu vaadetti" demektir.*

Vaad ile Vaîd'in Farkı

Ayette, şöyle önemli bir incelik vardır: Allah Teâlâ, vaadleri bulunan pek çok ayette, "Bu, Allah'ın vaadidir. Allah vaadinden dönmez" gibi açık ifâdeler kullanmıştır. Halbuki vaîd (tehdid)leri bulunan ayetlerinde böylesi net ve te'kidli ifadeler kulanmamıştır. Bu, **Mu'tezile**'nin söylediğinin aksine, vaad tarafının va'îd tarafından daha tecihe şayan olduğuna delâlet eder. Eğer onlar, "Cenâb-ı Allah, va'îd ile ilgili olarak, *"Allah'ın katında söz değiştirilmez ve ben (Allah) kullarıma zulmedici değilim"* (Kaf, 29) buyurmuştur. (Bu da kesin ifadedir)" derlerse, biz deriz ki: Bu ayet, va'îd ile ilgili olan bir ifade olmayıp aksine, hem vaadi hem va'îdi içine alan genel bir ifadedir. Dolayısıyla biz (ehl-i sünnetin) tercihi olan görüşün hak olduğu sâbit olur.

★ ★
★

Kaynaklar ve Bitkiler

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُ يَنَابِيعَ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ
زَرْعًا مُّخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَامًا إِنَّ فِي
ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِأُولِي الْأَلْبَابِ ﴿٢١﴾

"Görmedin mi ki Allah gökten bir su indirdi ve onu yerde kaynaklara soktu. Sonra onunla çeşit çeşit ekinler çıkardı. Daha sonra onları kupkuru hale getirdi. Böylece sen onları sapsarı halde görürsün. Sonra onları, kuru bir kırıntı yapar. Şüphesiz bunda temiz akıl sahipleri için mutlaka bir ibret vardır"
(Zümer, 21).

Bil ki Allah Teâlâ, âhireti akıl sahipleri için büyük bir arzu ve iştahı çekecek bazı sıfatlarla nitelemiştir. Ahireti bu şekilde nitelemede, aynı nisbette dünyadan nefreti gerektiren bir mana da vardır. Çünkü Allah Teâlâ, gökten bir su yani yağmur indirdiğini beyan etmiştir. -İşte bundan dolayı, yerde olan herşeyin gökten olduğu söylenmiştir.- Sonra o yağmuru bazı yerlere indirip, taksim ettiği ve yerin altındaki kaynaklara sokarak, gözeler, tıpkı bedenlerdeki damarlar gibi, bazı kanallar ve yollar haline koyduğunu, sonra bu sayede, yeşil, kırmızı, sarı, beyaz ve benzeri çeşitli renklerde ekinler veya arpa, buğday, susam vs. gibi çeşit çeşit bitkiler çıkardığını, daha sonra bütün bu bitkilerin sararıp kuruduğunu beyan etmiştir. Bu şöyle olur. Bir bitkinin kuruma işi tamamlanınca yerinden ayrılması mümkün olur, ama parçaları dağılmayabilir. İşte bu cüzler, dağılmak üzere kurur, sonra da elle ufalanacak kuru kırıntı haline gelir. Ayet bunu ifade eder.

Bitkilerdeki Ders

"Elbette bunda alınacak ders vardır." Yani kim bitkilerin bu hallerini görüp müşâhede ederse, hayvanlar ile insanların hallerinin de neticede böyle olacağını anlar. Çünkü ömrü ne kadar uzun olursa olsun, insanın mutlaka renginin sararıp solacağı, kemiklerinin ve uzuvlarının âdetâ kuruyacağı bir noktaya gelecek, sonra da ölecektir. Binâenaleyh bitkiler üzerinde böyle bir gözlem yapıldığında, bu insana, aynı şeylerin kendisi ve hayatı için sözkonusu olduğunu hatırlatır. Bu durumda da, kendisinin dünya ve lezzetlerine karşı nefreti (isteksizliği) artar. Velhasıl Allah Teâlâ önceki ayetlerde, kişileri dünyadan nefret ettirecek şeyleri zikretmiş, Kıyametle ilgili özellikleri, insanı daha çok taata sevkedecek; dünya ile ilgili sıfatları da, insanı daha çok dünyadan nefret ettirecek bir şekilde açıklamıştır. Ahirete teşvik işini, dünyadan nefret ettirmeden önce yapmıştır. Çünkü ahirete teşvik, bizzat maksad olan bir şeydir. Dünyadan nefret ettirmek ise, dolaylı olarak maksad olan bir şeydir. Bizzat maksad olan, dolaylı olarak maksad olandan önce gelir. Bu ayetin tefsiri ile ilgili sözümüzün hepsi bundan ibarettir.

Geriye, ayetteki bazı lafızların açıklanması kalmıştır: **Vâhidî** şöyle der: " يَنَابِيعَ kelimesi يَنْبُوعٌ lafzının çoğulu olup, bu kelime يَنْبَعُ – يَنْبَعُ، نَبَعَ – نَبَعَ ve يَنْبُعُ – نَبُعَ fiillerinden, يَفْعُولٌ vezninde bir isim olup, bunlar, **Kisâî** ve **Ferrâ**'nın bahsettiği üç değişik kullanım şeklidir. Bu kelime, ayette, harf-i cerrin hazfiyle mansubtur. Çünkü فِي يَنَابِيعَ takdirindedir. Ayetteki يَهِيجُ kelimesi, "yeşerir" manasına da gelir. **Hutâm** ise, kuruyup, kırıntı haline gelen bitki demektir.

★ ★
★

Kur'ân Hidayeti

أَفَمَن شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٍ مِّن رَّبِّهِ ۚ فَوَيْلٌ لِّلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُم مِّن ذِكْرِ اللَّهِ
أُولَٰئِكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٢٢﴾ اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ
جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ هُدَى اللَّهِ
يَهْدِي بِهِ مَن يَشَاءُ ۚ وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ ﴿٢٣﴾ أَفَمَن يَتَّقِي بِوَجْهِهِ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ ﴿٢٤﴾ كَذَّبَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ فَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ
حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٢٥﴾ فَأَذَاقَهُمُ اللَّهُ الْخِزْيَ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ۖ وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ
لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿٢٦﴾ وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَٰذَا الْقُرْآنِ مِن كُلِّ مَثَلٍ لَّعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴿٢٧﴾ قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَّعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿٢٨﴾

"Öyle ya, Allah'ın göğsünü İslâm'a açtığı, dolayısıyla onun da Rabbisinden bir nûr üzere olduğu kimse, hiç (kalbi mühürlenmiş kimse gibi olur mu?) Artık kalpleri Allah'ın zikrinden bomboş ve kaskatı kalmış olanların vay haline! Onlar apaçık bir dalâlet içindedirler. Allah kelâmın en güzelini, ayetleri birbiriyle ahenktar, katmerli, (tıklım-salkım hakikatlerle dolu) bir kitap halinde indirmiştir. Rablerine derin saygı göstermekte olanların derileri onun karşısında ürperir. Sonra da hem derileri hem kalpleri Allah'ın zikrine (yatışıp) yumuşar. İşte bu (kitap) Allah'ın gönderdiği bir rehberdir. O, dilediğine bununla hidayet eder. Allah kimi de saptırırsa, artık onun için hiçbir hidayet edici yoktur. Zalimlere, "Tadın, kazandığınız şeyin azabını" denilirken, kıyamet günü onun yüzünü, o kötü azaptan kim koruyacak? Onlardan

evvelkiler de peygamberlerini yalanladılar ve hiç akıllarına gelmeyecek bir yönden kendilerine azab geldi. Böylece Allah onlara dünya hayatında rüsvaylığı taddırdı. Ahiret azabı ise elbet daha büyüktür, eğer bilseler!.. Andolsun ki biz, bu Kur'ân'da insanlar için, va'z-u nasihat alsınlar diye, her misalden örnekler gönderdik ve onu her türlü tenakuz ve ihtilaftan uzak, dosdoğru, Arapça bir Kur'ân olarak indirdik. Umulur ki onlar ittika ederler"

(Zümer, 22-28).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE Bil ki Allah Teâlâ, kendisine taat ve ibadet edip, dünyadan yüz çevirmenin gerekliliği hususundaki delilleri iyice ortaya koyunca, bunun peşinden, o apaçık delillerden, ancak Allah'ın, göğüsleri açıp, kalpleri nurlandırması ile mükemmel olarak istifade edileceğini beyan buyurmak üzere, أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٍ مِنْ رَبِّهِ *"Öyle ya, Allah'ın, göğsünü İslâm'a açtığı, dolayısıyla onun da Rabbisinden bir nur üzere olduğu kimse, hiç kalbi mühürlenmiş kimse gibi olur mu?"* demiştir.

Göğsü Açmanın Manası

Bil ki biz, En'âm Sûresi'nde 125. ayetin tefsirinde, göğse inşirah vermenin ve hidayetin ne demek olduğunu iyice anlatmıştık. Burada bunları kısmen tekrar etmekte bir beis yoktur. Dolayısıyla diyoruz ki: Allah Teâlâ, "nefis" cevherlerini mahiyet olarak farklı farklı yaratmıştır: Bir kısmı hayırlı, nurlu, kıymetli, ilahî meselelere meyyâl ve rûhanî varlıklarla beraber olmaya alabildiğine istekli; bir kısmı da kötü, bulanık, âdi ve maddeye düşkündür. İşte bu farklılıktan, beşerî ruhların (nefislerin) cevherlerinde (özünde) mevcut birşeyin olduğu anlaşılmaktadır. İstikvâ (işi iyice incelemek) da bu işin böyle olduğunu göstermektedir. Bunu iyice anladığında, biz deriz ki: Ayette bahsedilen "**İnşirah**" (göğsü açma) ile kastedilen, işte nefsin yaratılışında mevcut olan, ileri derecedeki istidâddır. Böyle ileri derecede bir istidâd (kâbiliyet) mevcut olunca, tıpkı ufacık bir ateş ile hemen tutuşan kibrit misali, bu hâlin, ufacık bir sebep ile, kuvveden fiile çıkmasına yeter. Nefsin, kudsî ve parlak şeyler ile ruhânî halleri kabulden uzak olup, aksine maddi şeyleri elde etmeye gömülmesi, ilahî şeylere uygun düşen durumlardan pek az tesir almasına gelince, bu durumda nefis, katı, bulanık ve zulmânî olmuş olur. Ne zaman yakînî ve açık deliller, böyle nefislere çokça getirilse, bunların katılıkları ve zulmetleri o nisbette azalır. Bu kâideyi anlayınca, diyoruz ki: Göğşün inşirahı, anlattığımız bu hususdur.

Ayetteki "**nûr**" hidayet ve marifet (bilgi) demektir. Önce göğüste bir "inşirâh" meydana gelmeden, bu "**nûr**" tahakkuk etmez. Hasıl olan bu kuvvet, ruhtaki kuvvet olduğuna göre, elbette bu kuvvet, delilleri işitmekle elde edilmiş değildir. Hatta bazan, naklî delilleri işitmek, kasvet ve nefreti artırır. İşte bu anlattıklarım, bu ayetlerin manalarına iyice vâkıf olunması için, insan tarafından bilinmesi gereken kesin kâidelerdir. Âlimlerimizin "cebr ve kader" meselesi hususunda ve yine **Mu'tezile**'nin aynı konudaki söz ve delilleri, ilgili yerlerde geçmişti. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Ayetteki **men** kelimesi, haberi mahzûf bir mübteda olup, tıpkı önceki ayetteki ...أَمَّنْ هُوَ (Zümer, 10) ifadesi gibidir. Buna göre takdiri, "Allah'ın, göğsünü İslâm için açıp, böylece hidayete eren bir kimse, Allah'ın, kalbini mühürlediği, dolayısıyla kalbinin kasvetinden ötürü hidayete eremeyen kimse gibi midir?" şeklindedir. Bu takdire göre, cevap (haber) zikredilmemiştir. Çünkü zikredilen sözlerden bu cevap anlaşılmıştır. O sözler de, *"Artık kalpleri Allah'ın zikrinden bomboş ve kaskatı kalmış olanların vay haline..."* ifadesidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Katı Kalpler Zikirden Kaçar

Ayetteki, فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ *"Artık kalpleri Allah'ın zikrinden bomboş ve kaskatı kalmış olanların vay haline.."* ifadesi ile ilgili şöyle bir soru vardır: "Allah'ı zikretmek, *"Dikkat edin, ancak Allah'ın zikriyle kalpler mutmain olur (sükûnet bulur)"* (Râd, 28) ayetinin de ifade ettiği gibi, nûrun, hidayetin ve alabildiğine bir sükûnetin (itminânın-yatışmanın) meydana gelmesine sebeptir. Öyleyse, nasıl olmuş da, Cenâb-ı Hak bu ayette, kendisinin "zikr"ini, kalplerin katılaşmasına sebep göstermiştir?

Cevap: Diyoruz ki: nefis (ruh), bozuk yapıda olur, unsurları bulanık, ruhânî şeylere ilgi duymaktan uzak, behîmî karakterlere ve kötü huylara alabildiğine meyyâl olursa, işte bu nefsin Allah'ın zikrini duyması, onun katılığını ve bulanıklığını artırır. Bu sözümüzü şöyle birkaç misalle izah edelim: Tek bir failin fiilleri, bu fiilleri kabul eden (bunların tesirinde olan) varlıkların farklılığına göre farklılık arzeder. Meselâ güneşin ışığı, çamaşırcının yüzünü karartırken, çamaşırlarını beyazlatır. Güneşin sıcaklığı mumu yumuşatırken, tuzu katılaştırır. Yine biz, aynı mecliste (toplulukta) aynı sözü söyleyen bir insan düşünelim. Birisi bunun sözlerini beğenirken, bir diğeri beğenmeyebilir. Bu durum, biraz önce de bahsettiğimiz gibi, nefis cevherlerinin ve o nefsin hallerinin farklılığından başka birşeyden kaynaklanmamaktadır. Hak Teâlâ'nın, *"Andolsun ki biz insanı özlü bir çamurdan yarattık..."* (Mü'minûn, 12) ayeti nâzil olunca, orada **Hz. Ömer** (r.a) ile bir başkası vardı. Resûlüllah (s.a.s), *"Sonra onu bir diğer yaratılışla inşâ ettik"* (Mü'minûn, 14) ayeti ile sözü bitirince, oradakilerden her biri, "Yaratıcıların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir" dediler. Bunun üzerine Resûlüllah (s.a.s), vahiy kâtibine, *"Yaz. İşte bu şekilde nâzil oldu"* dedi. Bu hâdise, **Hz. Ömer** (r.a)'in imanına iman katarken, berikinin küfrünü artırmıştır. Bunu iyice kavradığına göre, Allah'ın zikrinin de, ruhânî ve temiz nefislerdeki, nuru, hidayeti ve itminânı; şeytânî ve pis nefislerde ise, kasveti ve haktan uzaklaşmayı gerektirmiş olması uzak bir ihtimal değildir.

Bu hususu da iyice kavradığına göre şimdi biz diyoruz ki: Ruhî ve manevî sıhhati sağlayan ilaçların başı ve en önemlisi Allah'ın zikridir. Binâenaleyh meselâ Allah'ı zikir, bazı nefislerin hastalığının artmasına sebep oluyorsa, onların hastalığı, artık giderilmesi umulmayan ve ilacı bulunmayan bir hastalık olmuş olur. Böylece o, alabildiğine ileri bir şer noktasında bulunmuş olur. İşte bu incelikten ötürü, Hak Teâlâ, *"Artık kalpleri Allah'ın zikrinden bomboş ve kaskatı kalmış olanların vay haline! Onlar apaçık bir dalâlet içindedirler"* buyurmuştur. Bu, hakikatı ortaya koyan mükemmel bir sözdür.

Cenâb-ı Allah, bunun böyle olduğunu beyan edince, peşisıra, Kur'ân'ın, nur, şifâ, hidâyet ve alabildiğine bir itminân sebebi olduğunu anlatan ifadesini getirmiştir. Bundan maksad şunu anlatmaktır: Kur'ân böylesi sıfatlara sahip olarak, o insanın kalbinin katılığının artmasına sebep olunca, bu durum o kimsenin nefis cevherinin âdillik ve kötülük hususunda zirveye çıktığına delâlet etmiştir.

Kur'ân'ın Vasıfları

Binâenaleyh diyoruz ki: Allah Teâlâ Kur'ân'ı bu ayetlerde şu kemâl sıfatları ile nitelemiştir:

Birinci Sıfat: اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيثِ *"Allah sözlerin en güzelini indirmiştir"* ayetinin ifade ettiği sıfat... Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Kur'ân'ın Hâdis Olması

Kur'ân'ın mahluk olduğunu söyleyenler, bu ayeti şu birkaç açıdan delil getirmişlerdir:

1) Allah Teâlâ, hem bu ayetinde, hem de şu ayetlerinde Kur'ân'ın hâdis (sonradan meydana gelme, yaratılmış olma) sıfatı ile nitelemiştir). *"Öyle ise şayet iddialarında doğru iseler onlar bir hadîs (söz) getirsinler"* (Tûr, 34); *"Bu hadisi (sözü) mü hor görüyorsunuz?"* (Vâkıa, 81). "Hadîs"in, mutlaka hâdis (mahluk) olması gerekir. Hatta, hâdis olmaya delalet etme açısından, "hadîs" kelimesi, "hâdis"den daha ileridir. Çünkü Arapça'da, "Bu hadîsdir (yenidir), eski değildir"; "Bu eskidir, ama "hâdis" değildir" denilir ve böylece "hadîs"in, çok yakın zamanda meydana gelmiş birşey olduğu anlaşılır. Hâdise, hadîs denmiştir, çünkü bu, harflerden ve kelimelerden meydana gelmiştir. Harfler ve kelimeler ise, an be an meydana gelir, böylece "hâdis" olurlar. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin izahı bundan ibarettir.

2) Allah Teâlâ Kur'ân'ı, "indirilen" bir kitap olarak nitelemiştir. İndirilen birşey ise, başkasının kendisinde tasarruf edebileceği bir konumdadır. Böyle olan ise, hâdis (mahluk)tur.

3) Ayetteki, "**Ahsenü'l-hadis**" ifadesi, Kur'ân'ın, tıpkı "**Zeyd**'in kardeşlerinin en üstünüdür" ifadesinin, **Zeyd**'in "kardeş" olma bakımından ötekilerle müşterek ve onlar cinsinden olmasını gerektirdiği gibi, diğer sözler cinsinden bir söz olmasını gerektirir. Böylece Kur'ân'ın diğer sözler cinsinden olduğu sâbit olur. Diğer sözler "hâdis" olduğuna göre, Kur'ân'ın da hâdis olması gerekir.

4) Allah Teâlâ Kur'ân'ı "kitap" diye nitelemiştir. Kitap ise, toplanmak-biraraya gelmek manasına gelen **ketb** masdarından türemiştir. Bu durum, Kur'ân'ın, bir toplayıcı tarafından toplanan ve bir tasarruf edicinin tasarruf mahalli bir şey olduğunu gösterir. Bu ise, Kur'ân'ın muhdes (mahluk) olduğuna delâlet eder.

Bunların hepsine birden şu şekilde cevap verebiliriz: Bu delilleri, harflerden, seslerden, lafızlardan ve satırlardan meydana gelmiş "söz" için geçerli sayıyoruz ve o manada mahluktur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE
En Güzel Söz olması

Kur'ân'ın "**ahsenü'l-hadîs**" (sözlerin en güzeli) olması, ya lafzı, ya manası açısındandır.
Birinci kısım, yani lafzı açısından, sözlerin en güzeli olması şu iki bakımdandır:

a) Bu güzelliği, Kur'ân'ın fesâhati ve vecizliği bakımındandır.

b) Üslûbundaki nazmı açısındandır. Çünkü Kur'ân, ne şiir, ne hitap, ne de hitabe cinsinden bir şeydir. Aksine bu, bütün bunlardan farklı bir türdür. Şu da var ki, her selîm fıtrat sahibi, Kur'ân'ı beğenir ve ondan tad alır.

İkinci kısım, yani manası açısından, onun sözlerin en güzeli olması hususunda da şu izahlar yapılabilir:

a) Bu, tenâkuzlardan uzak bir kitaptır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer bu, Allah'dan başkasının katından olsaydı, onlar bunda çok ihtilaflar (zıtlıklar) bulurlar"* (Nisa, 82) buyurmuştur. Bu kadar büyük ve hacimli bir kitap, her türlü tenakuzdan uzak olunca, bir mucize olur.

b) Kur'ân'ın geçmiş ve gelecekle ilgili, pek çok gaybi haberleri taşıması...

c) Kur'ân'da bulunan ilimler gerçekten çoktur. Bu ilimleri şöyle diyerek anlatabiliriz: Faydalı ilimler, Allah Teâlâ'nın hitabında, *"Mü'minlerin hepsi, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine imân ederler ve "O'nun peygamberlerinin hiçbirini diğerinden ayırmayız" (derler). Yine derler ki: "Dinledik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz, senin affını isteriz. Dönüşümüz sanadır"* (Bakara, 285) ayetiyle ifade ettiği hususlar. Binâenaleyh faydalı ilimler için söylenebilecek en özlü tarif budur.

Allah'a İmanın Kapsamı

Birinci Nev: Birinci kısma, yani Allah'a iman meselesine gelince, bil ki bu husus, şu beş hususu kapsar: Cenâb-ı Hakk'ın zatını, sıfatlarını, fiillerini, hükümlerini ve isimlerini tanıyıp bilmek... Hak Teâlâ'nın zâtını bilmek, kişinin Allah'ın varlığını, kıdemini ve bekâsını bilmesi demektir. Allah'ın sıfatlarını bilme ise, iki çeşittir:

1) Kendisini tenzih etmek, gerekli olan hususları bilmek. Bu da, Cenâb-ı Allah'ın bir cevher, parça ve kısımlardan meydana gelmiş bir mürekkeb, bir yönde ve mekânda bulunan bir varlık olmadığını bilmek, böyle olmaktan O'nu tenzih etmektir. Kişinin, Cenâb-ı Hakk'ı böylesi şeylerden tenzihi anlatan lafızların şu dört tane lafız olduğunu, yani لَمْ، مَا لاَ ve لَيْسَ lafızları olduğunu bilmesi gerekir. Bahsedilen bu dört lafız, Kitabullah'da, Allah'ı tenzih için kullanılmıştır. Meselâ **leyse,** لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"O'nun gibisi yoktur"* (Şûra, 11) ayetinde; **lem** لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً أَحَدٌ *"O doğurmadı, doğurulmadı ve hiçbirşey O'na denk olmadı"* (İhlas, 3-4) ayetinde; **mâ** وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيّاً *"Senin Rabbin unutmaz"* (Meryem, 64) مَا كَانَ لِلّٰهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ *"Allah bir çocuk edinmez."* (Meryem, 35) ayetinde ve **lâ** da, لاَ تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلاَ نَوْمٌ *"Onu ne bir uyuklama, ne de bir uyku tutar"* (Bakara, 255); وَهُوَ يُطْعِمُ وَلاَ يُطْعَمُ *"O, doyurur, doyurulmaz"* (En'âm, 14); وَهُوَ يُجِيرُ وَلاَ يُجَارُ عَلَيْهِ *"O, himâye eder, himâye edilmez"* (Mü'minûn, 88) ve Kur'ân'ın otuz yedi yerinde geçen, لاَ إِلٰهَ إِلاَّ اللّٰهُ *"Allah'dan başka ilah yoktur"* ayetlerinde kullanılmıştır.

Kur'ân'da Mevcut Sıfatları Bilme

İkinci Nev'e yani Kur'ân'a göre Cenâb-ı Hakk'ın tavsif edilmesi gereken sıfatlarıdır. Bunlardan birincisi, Allah'ı bilmek ve O'nun mühdis ve hâlik (var edici ve yaratıcı) olduğunu bilmektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Gökleri ve yeri yaratan Allah'a hamdolsun"* (En'âm, 1) buyurmuştur. **İkincisi,** Allah'ın kâdir olduğunu bilmektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, Kıyâme Sûresi'nde, *"Evet, biz onun parmak uçlarını bile derleyip yeniden yaratmaya kâdiriz"* (Kıyame, 4) ve *"(Bütün bunları yapan Allah), ölüleri tekrar diriltmeye kâdir değil midir?"* (Kıyame, 40) buyurmuştur. **Üçüncüsü,** Hak Teâlâ'nın âlim olduğunu bilmek... Nitekim o, *"O, kendisinden başka ilah olmayan, gayb ve şehâdet âlemini bilen Allah'dır"* (Haşr, 22) buyurmuştur. **Dördüncüsü,** O'nun herşeyi bildiğini bilmektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Gaybın anahtarları O'nun katındadır. Onları ancak o bilir"* (En'âm, 59) buyurmuştur. Yine O, *"Allah, her dişinin neye gebe olduğunu bilir"* (Ra'd, 8) buyurmuştur. **Beşincisi,** O'nun hayy (diri) olduğunu bilmektir. Nitekim Allah, *"O, kendinden başka hiç (gerçek) tanrı olmayan hayydır. Dolayısıyla dini O'na has kılarak, O'na ibadet edin"* (Mü'min, 65) buyurmuştur. **Altıncısı,** Allah'ın, irâde edici olduğunu bilmek... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah kime doğru yolu gösterir, imana muvaffak ederse, onun göğsünü İslâm için açar..."* (En'âm, 124) buyurmuştur. **Yedincisi,** Allah'ın semî ve basîr olduğunu bilmek... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O, semî ve basîrdir"* (Şûra, 11) ve *"Şüphesiz ben sizinleyim; işitiyor ve görüyorum"* (Tâhâ, 46) buyurmuştur. **Sekizincisi,** Allah'ın konuşucu olduğunu bilmek. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer yerdeki ağaçlar kalem olsa, deniz de, arkasından yedi deniz daha kendisine yardım ederek (mürekkeb) olsa, yine Allah'ın kelimeleri tükenmez..."* (Lokman, 27) buyurmuştur. **Dokuzuncusu,** işin, külliyyen O'na ait olduğunu bilmek... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Önce de sonra da, iş, Allah'a aittir"* (Rum, 4) buyurmuştur. **Onuncusu,** Allah'ın, Rahmân, Rahîm ve Mâlik olduğunu bilmek... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rahman ve Rahîm olan.. Din gününün mâliki olan..."* (Fatiha, 2-3) buyurmuştur. Allah'ın, vasıflandığı sıfatları bilme ile alakalı olarak ele alınan husus, bundan ibarettir.

Allah'ın Fiillerini Bilme

Üçüncü Nev': Bunlar, Allah'ın fiillerine dairdir. Bil ki fiiller, ya manevî, ya da maddî olurlar. Manevî olanlara gelince, pek azı müstesnâ, bunlara vâkıf olmak mümkün değildir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rabbimin ordularını, kendisinden başka kimse bilemez"* (Müddessir, 33) buyurmuştur. **Maddî olanlara gelince,** bunlar, ya ulvî âlem veya süflî âlemdir. Ulvî âlemler hakkında, şu bakımlardan söz edebiliriz:

1) Göklerin hallerinden bahsetmek..

2) Güneşin ve ayın hallerinden bahsetmek.. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arş üzerinde hükümrân olan Allah'dır. Kendisini durmayıp kovalayan gündüze geceyi o bürüyüp örter. Güneşi, ayı, yıldızları -hepsi de emrine râm olarak- (yaratan O)"* (A'râf, 54) buyurmuştur.

3) Işınların hallerinden bahsetmek.. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah, göklerin ve yerin nûrudur"* (Nûr, 35) ve *"Güneşi bir ziyâ, ayı da bir nûr kılan O'dur"* (Yunus, 5) buyurmuştur.

4) Göklerin hallerinden bahsetmek... Nitekim O, *"Rabbine bir bakmadın mı? Gölgeyi nasıl uzatmıştır O? Eğer dileseydi onu elbet sâkin de kılardı.."* (Furkan, 45) buyurmuştur.

5) Gece ve gündüzün ardarda gelmesi... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Geceyi gündüze sarar, gündüzü de geceye..."* (Zümer, 5) buyurmuştur.

6) Yıldızların faydaları... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O, karanın ve denizin karanlıkları içinde kendileriyle yollarınızı bulmanız için, sizin faydanıza yıldızları yaratandır.."* (En'âm, 97) buyurmuştur.

7) Cennetin sıfatları... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Genişliği, semânın ve yerin genişliği gibi olan cennetler için (...) yarışın"* (Hadîd, 21) buyurmuştur.

8) Cehennemin sıfatları... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onun yedi kapısı, onlardan her kapının ayrılmış birer nasibi vardır"* (Hicr, 44) buyurmuştur.

9) Arşın sıfatları... Cenâb-ı Hak, *"Arşı yüklenen, bir de onun etrafında bulunan (melekler).."* (Mü'min, 7) buyurmuştur.

10) Kürsînin sıfatı... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kürsîsi, gökleri ve yeri kuşattı.."* (Bakara, 255) buyurmuştur.

11) Levh-i Mahfûz'un ve "kelâm"ın sıfatı... Cenâb-ı Hak, *"Daha doğrusu o çok şerefli bir Kur'ân'dır ki mahfûz bir levhadır"* (Burûç, 21-22) buyurmuştur. Kalem'e gelince, bu da Cenâb-ı Hak'ın, *"Nûn. Kalem'e ve onların yazdıklarına kasem olsun..."* (Kalem, 1) ayetinin beyan ettiği hususdur.

Süflî âlemin hallerini izaha gelince, bunlardan **birincisi**, Arz'dır. Cenâb-ı Hak, arz'ı, şu pekçok sıfatlarla nitelemiştir:

1) Onu bir beşik (mehd) olmakla... Allah Teâlâ, *"Ki O, arzı sizin için bir beşik (gibi) kıldı"* (Tâhâ, 53) buyurmuştur.

2) Döşek (mihâd) olmakla.. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz, arzı bir döşek (gibi) kılmadık mı?"* (Nebe, 6) buyurmuştur.

3) Onu bir toplantı yeri (kifât) olmakla... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz, yeri bir toplantı yeri yapmadık mı? Dirilere de ölülelere de?"* (Mürselât, 25-26) buyurmuştur.

4) Zelûl (emre âmâde kılınmış, boyun eğmiş) olmakla... Cenâb-ı Hak, *"O, yeri, sizin faidenize, kor (ve müsahhar) kılandır...)"* (Mülk, 15) buyurmuştur.

5) Halı gibi dümdüz olmakla (bisât)... Cenâb-ı Hak, *"Allah yeri sizin için bir döşek yapmıştır, onun geniş yollarından gezip dolaşınız diye..."* (Nûh, 19-20) buyurmuştur. Bu hususdaki söz, uzundur. **İkincisi**, denizdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O, denizi ondan taze et yemeniz... için (hizmetinize) ram edendir"* (Nahl, 14) buyurmuştur. **Üçüncüsü**, hava ve rüzgârlar. Nitekim Cenab-ı Hak *"O rahmetinin önünden rüzgârı müjdeci gönderendir...* (Arâf 57) ve *"Bir aşılayıcı rüzgâr gönderdik"* (Hicr, 22) buyurmuştur. **Dördüncüsü** gök gürültüsü, şimşek çakması gibi göksel olayları... Nitekim Cenab-ı Hak, *"Gök gürültüsü O'nu hamd ile, melekler de o'ndan korkusuna tesbih eder.."*

(Ra'd, 13)ve *"İşte görüyorsun ki yağmur bunların arasından çıkıyor...* (Nur, 43) buyurmuştur. Yıldırımların, yağmurların ve bulutların teraküm̈ünden, üstüste gelmesinden bahsetilmesi de işte bu türdendir. **Beşincisi**, ağaçların, meyvelerin halleri ve bunların tür ve çeşitleridir. **Altıncısı** hayvanların halleri. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"..deprenen her canlıyı, orada üretip yaydı.."* (Bakara, 164) ve *"Davarları da o yaratmıştır ki, bunlarda sizin için ısıtıcı ve koruyucu maddeler ve nice nice menfaatler vardır"* (Nahl, 5) buyurmuştur. **Yedincisi**, insanın ilk yaratılışındaki enteresanlıklar.. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Andolsun biz insanı çamurdan bir hülâsadan yarattık..."* (Mü'minûn, 12) buyurmuştur. **Sekizincisi**, insanın gözü, kulağı, dili, aklı ve anlayışındaki harikalar... **Dokuzuncusu**, âlemin ilk yaratılışından Kıyametin sonuna kadar, peygamberlerin ve hükümdarların tarihi ile, insanların hallerinin ele alınması.. **Onuncusu**, insanların ölürken ve öldükten sonraki hallerinden; öldükten sonra dirilmesi ve Kıyametin keyfiyetinden bahsedip, said ve şakî kimselerin hallerini izah etmek.. Böylece biz, gökler âleminde mevcut ilim çeşitlerinden on tanesi ile, unsurlar; yani arz âlemindeki diğer on çeşit ilme işaret etmiş olduk. Kur'ân, işte bu denli yüksek yüce ilim çeşitlerinin izahını kapsamaktadır.

Allah'ın Hükümlerini Bilmek

Dördüncü Nev'e gelince, ki bu, Allah'ın hüküm ve tekliflerinin açıklanmasıdır. Biz diyoruz ki: Bu teklifler, ya kalbin işleri, yahut da uzuvların amelleri hususunda olurlar.. Bunlardan **birincisi**, ahlâk ilmi yani güzel ahlâkın kötü ahlâktan ayırdedilmesi ilmi adını alır. Kur'ân, bütün bunları kapsamaktadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz ki Allah adâleti, iyiliği, akrabaya vermeyi emreder. Taşkın kötülükten, münkerden, zulüm ve tecebbürden nehyeder"* (Nahl, 90) ve *"Kolaylığı tut. İyiliği emret. Câhillerden yüz çevir.."* (A'râf, 199) buyurmuştur. **İkincisine**, yani uzuvların amellerine dair olan mükellefiyetlere gelince, bu da, Fıkıh ilmi adını almaktadır. Kur'ân, bu ilmin düsturlarını en mükemmel bir biçimde kapsamaktadır.

Beşinci Nev'e, yani Allah'ın isimlerini bilmeye gelince, bu hususta da Cenâb-ı Hak, *"En güzel isimler Allah'ındır. O halde O'na bunlarla duâ edin"* (A'râf, 180) buyurmuştur. İşte bütün bunların hepsi de, Allah'ı tanıma ile ilgilidir.

Meleklere İman

İman konusunda nazar-ı dikate alınan esaslardan **ikinci kısım** da, meleklere inanmaktır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Mü'minlerin hepsi, Allah'a, meleklerine ... iman ederler"* (Bakara, 285) buyurmuştur. Kur'ân, bazen kısa, bazen de tafsilatlı bir biçimde, meleklerin sıfatlarının açıklanmasını kapsamaktadır. İcmalî açıklama, meselâ Cenâb-ı Hakk'ın, (bu ayette olduğu gibi), *"... ve meleklerine ..."* buyurmasıdır. Ayrıntılı açıklamaya gelince, bu şunlardır:

a) Onların, Allah'ın elçileri olduğuna delâlet eden ifâdeler... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Melekleri ... elçiler yapan Allah..."* (Fatır, 1) buyurmuştur.

b) Bu âlemin görevlileri olduklarını gösteren ifadeler... Cenâb-ı Hak, *"... sonra iş bölümü yapan melekler ..."* (Zâriyat, 4), *"bir de icra edenler..."* (Nâziat, 5) ve *"Saflar bağlayıp duranlara ... yemin ederim ki..."* (Saffât, 1) buyurmuştur.

c) Meleklerin, Arşın taşıyıcıları olduğunu bildiren ifadeler... Nitekim Cenâb-ı Allah, *"O gün Rabbinin Arşını, üstlerinde bulunan sekiz (melek) yüklenir"* (Hakka, 17) buyurmuştur.

d) Meleklerin, Arşın etrafında dönüp dolaştıklarını ifade eden ayetler... Cenâb-ı Hak, *"Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arşın etrafını kuşatmışlardır"* (Zümer, 75) buyurmuştur.

e) Meleklerin, cehennemin bekçileri olduğunu bildiren ayetler... Nitekim *"(o ateşin) üzerinde iri gövdeli, sert tabiatlı melekler vardır..."* (Tahrim, 6) buyurulmuştur.

f) Meleklerin, kerîm yazıcılar olduklarını ifâde eden husus... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Halbuki sizin üzerinizde hakiki bekçiler, çok şerefli yazıcılar vardır"* (İnfitâr, 10-11) buyurmuştur.

g) Meleklerin, takipçiler olduğunu gösteren ifadeler... Cenâb-ı Hak, *"Onun önünde, arkasında kendisini ... takip eden (melek)ler vardır"* (Ra'd, 11) buyurmuştur. Cinlerin ve şeytanların halleri de, meleklerin halleri babında zikredilir.

Kitaplara İman

İmanda, nazar-ı dikkate alınan esaslardan **üçüncü kısım**, kitapları tanımaktır. Kur'ân, **Hz. Âdem** (a.s)'in kitabının hallerini açıklamayı kapsamaktadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Derken, Âdem, Rabbinden birtakım kelimeler belleyip aldı.."* (Bakara, 37) buyurmuştur. **İbrahim** (a.s)'e verilen sahifelerin hallerinden bahsetmek de, bu kısma dahildir. Nitekim, *"... Rabbi, İbrahim'i birtakım kelimelerle imtihan edip de o, bunları tamamen yerine getirince..."* (Bakara, 124) buyurulmuştur. **Tevrât, İncil** ve **Zebûr**'un hallerinden bahsetmek de, yine bu kısma dahildir.

Resullere İmân

İmân konusunda, nazar-ı dikkate alınan esaslardan **dördüncü kısım**, peygamberleri tanımaktır. Allah Teâlâ, bir kısım peygamberlerin hallerini genişçe anlatmış, diğerlerinin hallerini ise, müphem bırakmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onların içinden, sana kıssalarını anlattığımız kimseler de var, sana bildirmediğimiz kimseler de var.."* (Mü'min, 78) buyurmuştur.

Allah'ın İnsanlara Emirleri

Beşinci kısım: Mükelleflerin halleriyle ilgili olan kısım olup, bu da ikiye ayrılır:

a) Mükelleflerin, kendilerine yüklenen bu mükellefiyetlerin farz oluşlarını kabul etmeleridir. Ki bu, mevzûbahs, *"dinledik ve itaat ettik, dediler"* (Bakara, 285) şeklindeki ayetinden kastedilendir.

b) Bu ameller sırasında, kendilerinden bir takım kusurlar sâdır olduğunu itiraf edip, daha sonra da, ilahî bağış talep etmiş olmalarıdır ki, bu da, *"Ey Rabbimiz, senin bağışını isteriz.."* (Bakara, 286) ayetinden kastedilendir. Sonra, kulluk duraklarındaki kusurları görmenin miktarları, rubûbiyyetin izzetini mütalâa etme nisbetinde artacağından ötürü, kulun "Ey Rabbimiz! Senin affetmeni isteriz" sözü de fazla miktarda olmuştur.

Ahiret Hakkında Bilgi

Altıncı Kısım: Ahiret, öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti bilmek... Ki bu, ayetteki, *"Dönüşümüz sanadır"* ifadesinden kastedilendir. Bu da, dini talep hususunda, mühim olan birtakım esasların bilinmesi gerektiğine bir işarettir. Kur'ân, bu esasların izahı, tarifi ve açıklaması hususunda, sonu olmayan bir ummandır. Sen, Kur'ân'ın bunları kapsadığı gibi, yerin ne doğusunda ne de batısında bunları kapsayan başka bir kitap göremezsin. Yaptığımız bu tefsiri iyice düşünen herkes, bizim, Kur'ân'ın faziletler denizinin sadece bir damlasından bahsettiğimizi anlar. Durum böyle olunca, pek yerinde olarak Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı *"Allah, kelâmın en güzelini ... indirmiştir"* diyerek medhetmiştir. Allah, en iyisini bilendir.

Müteşâbih

Kur'ân'ın **ikinci sıfatı**, Cenâb-ı Hakk'ın, كِتَابًا مُتَشَابِهًا *"Ayetleri birbiriyle ahenkdar... bir kitap halinde"* ayetinin ifade ettiği hususdur. **"Kitap"**'ın ne demek olduğunu, Cenâb-ı Hakk'ın ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ (Bakara, 2) ayetinin tefsirinde açıkladık. Bunun, "müteşâbih ahenkdâr" olmasına gelince, bil ki bu âyet, Kur'ân'ın tamamının müteşâbih olduğuna delâlet etmektedir. *"Sana kitabı indiren O'dur. Ondan bir kısım ayetler muhkemdir ki bunlar, kitabın anasıdır. Diğer bir kısım da müteşâbihlerdir..."* (Al-i İmran, 7) ayeti ise, bu kitabın tamamının değil, bir kısmının müteşâbih olduğunu göstermektedir. Bu kitabın, bu ayette de belirtildiği gibi, tamamının müteşâbih olması meselesine gelince, **İbn Abbas**, bunun manasının, "Bu kitabın bir kısmı bir kısmına benzer.." şeklinde olduğunu söylemiştir. Ben de diyorum ki, bu benzerlik şu hususlardadır:

Ayetlerin Benzeme Yönleri

1) Belâğat sahibi bir yazar, uzunca bir kitap kaleme aldığında, onun kullandığı kelimelerin bir kısmı fasîh olur, bir kısmı ise olmaz. Halbuki Kur'ân böyle değildir. Çünkü Kur'ân, bütün cüzleriyle, alabildiğine fasîhtir.

2) Edîb bir kimse, bir hâdise hakkında, fasîh lafızlarıyla bir kitap yazıp, bir başka hâdise hakkında ise bir başka kitap yazdığında genel olarak, onun ikinci kitaptaki sözleri, birinci kitaptakilerden başka olur. Halbuki, Allah Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s) kıssasını Kur'ân'ın pekçok yerinde nakletmiş, ama bütün bunlar, fesâhatta birbirine denk ve birbirine benzerdirler.

3) Kur'ân'daki ayet ve açıklamaların hepsi, birbirini takviye ve birbirini teyid eder.

4) Bahsettiğimiz ilimlerden pekçok çeşidi, hepsinin maksadı, dine davet ve Allah'ın azametini izah olması bakımından, birbirlerine benzerler. İşte bundan dolayı sen, Kur'ân'da ele alınan her kıssanın maksadının, bahsettiğimiz bu hususlar olduğunu görürsün. Binâenaleyh, Kur'ân'ın "müteşâbih" olmasından maksat, işte budur. Doğruya ileten Allah'tır.

Mesânî

Kur'ân'ın sıfatlarından **üçüncü sıfat,** onun, مَثَانِيَ "katmerli" olmasıdır. Biz, bu kelimenin tefsirini, *"Andolsun ki biz sana, tekrarlanan yediyi ... verdik"* (Hicr, 87) ayetinde iyice anlatmıştık. Hülasa olarak, bahsettiğimiz bu şeylerin pekçoğu, emir-nehiy, umûm-husûs; mücmel-müfesser; göklerin-yerin halleri; cennet-cehennem; karanlık-aydınlık; Levh-i Mahfuz-Kalem; Melekler-Şeytan; Arş-Kürsî; vaad-vaîd ve ümit-korku... gibi çift bulunurlar. Ki bunun gayesi, Hakk'ın dışında kalan her şeyin çift olduğunu beyan etmektir. Yine bu, herşeyin, zıddı ve karşıtı ile (aynı anda bulunup) onunla mübtelâ olduğuna; gerçek Bir'in, Hak Teâlâ olduğuna delâlet etmektedir.

Derileri Ürpertmesi

Kur'ân'ın sıfatlarından **dördüncü sıfat,** Cenâb-ı Hakk'ın, تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ *"Rablerine derin saygı göstermekte olanların derileri onun karşısında ürperir. Sonra da hem derileri hem kalpleri Allah'ın zikrine (yatışıp) yumuşar..."* (Zümer, 23) ayetinin ifade ettiği hususdur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُهُمْ tabirinin manası, "Onları bir ürperiş yakalar" demek olup, bu, korku esnasında insanın derisinde meydana gelen bir değişikliktir. Müfessirler, "Bu ifadenin manası, "Bunlar, rahmet, ihsan, lütuf ayetlerini dinlediklerinde, kendilerinde bir ferahlık meydana gelir de, böylece kalpleri, Allah'ın zikrine (yatışıp) yumuşar" şeklindedir" demişlerdir. Ama, ben diyorum ki: "Ariflerden muhakkik kimseler şöyle demektedirler: "Allah'ın celâlinin henüz başlangıcında yürüyen kimseler, şayet celâl âlemine bakacak olurlarsa, şaşırıp kalırlar. Eğer onlar, cemâl âleminden bir eser görürlerse, hayat bulurlar." Binâenaleyh, bizim bu konuda, iyice açıklamada bulunmamız ve bu meseleyi aydınlatmamız gerekir. Bu sebeple biz diyoruz ki:

İnsan, Allah'ın mekân ve cihetten tenzih edilmesi gerektiğine delâlet eden deliller hususunda şöyle iyice bir düşündüğünde, işte o zaman onun derisi ürperir. Çünkü alemin ne içinde, ne dışında, ne ona bitişik, ne ondan ayrı olmayan bir varlığı isbat edip kabul etmek, tasavvuru ve düşünülmesi zor olan şeylerdendir. İşte bu noktada, böyle düşünen kimsenin derisi ürperir. Ama, bu kimse, Allah'ın tek, bir olması gerektiğine delâlet eden deliller hususunda iyice düşünüp, bir mekânda bulunan her şeyin parçalanabileceği de sabit olunca, işte tam o zaman, (aynı şahsın) derisi yumuşar ve kalbi, gönlü, Allah'ın zikrine yönelir. Hem bu insanın aklı, "ezel"in ne demek olduğunu tam anlayıp ihata etmek isteyip; onun zihninde milyonlarca sene önceye gitmek, daha sonra da yine, bu müddetin her lahzasında aynı şekilde milyonlarca sene önceye gitmeyi dilese, bu hususta yollar aramaya devam etse, daha daha önceye gitme tasavvurunu devam ettirse, evet bu hususa daldıkça dalıverse ve, ezelin anlamını kafasında toparladığını zannetse, yine de o kimsenin aklı, "Bu da ne ki?" der. Çünkü, kişinin kafasında tasavvur ettiği bütün bunlar, yine de sonludur. "Ezel" ise, işte sonlu olan bu müddetten önce olan şey, varlık demektir. Dolayısıyla kişinin aklı, bu noktada dehşete kapılır, şaşar ve derisi ürperir. Ama bu

tür itibar ve değerlendirmeleri bırakıp, "Burda bir varlık var.. Bu varlık ise, ya Vâcibü'l-Vücûd'dur; ya da Mümkinü'l-Vücûd'dur. Binâenaleyh, eğer Vâcibü'l-Vücûd ise, bu devamlıdır, evveli ve sonu olmaktan münezzehtir; yok eğer, Mümkinü'l-Vücûd ise, bu Vâcibü'l-Vücûd olana muhtaçtır, dolayısıyla, Vâcibü'l-Vücûd olan yine ezelî ve ebedî olur..." diyerek, aklı, "ezel"in manasını bu şekilde, anlamaya yöneldiğinde, işte bu noktada onun derisi ve kalbi, Allah'ın zikriyle yumuşar. Binâenaleyh, ayette bahsedilen bu iki makamın, azâb veya rahmet ayetlerini duymaya hasretmeyi gerektirmediği; tam aksine, bunun o mertebelerin başlangıcı olduğu, bundan sonra ise, sınırsız mertebelerin bulunduğu ve ayette bahsedilen bu iki halin bulunmasıyla sınırlanamayacağı sabit olmuş olur.

İKİNCİ MESELE
Kur'ân ve Şiirin Etkisi

Vahidî, Kitâbü'l-Basît adlı eserinde, **Katâde**'nin şöyle dediğini rivayet eder: "Kur'ân, Allah'ın velî kullarının, mükâşefe ve müşahedeler esnasında, bazan derilerinin ürperdiğine; bazan da, derilerinin ve kalplerinin, Allah'ın zikrine doğru yumuşadığına delâlet etmektedir. Bunda, onların akıllarının aradan çekildiğine, uzuvların düzeninin bozulup şaşırdıklarına dair herhangi bir delâlet yoktur. Binâenaleyh, bu, bu tür hallerin (yani aklın kaybolup uzuvların çırpınmasının) bulunması halinde, mutlaka ve mutlaka şeytandan olduğunu gösterir." Ben derim ki: Burada, şöylesi bir hususu da ele almak gerekir: Allâme **Ebû Hamid el-Gazâlî, "İhyâu Ulûmi'd-Dîn"** adlı eserinde şöyle bir mesele ele alır: "Biz, hicrân ve vuslat gibi hususların izahını kapsayan şiir beyitleri dinlediğinde, pekçok kimsede, son derece etkili bir vecd halinin (kendinden geçme) görüldüğünü, ama ayetleri dinlediğinde ise, bu hallerden yana, onda hiçbir şeyin zuhûr etmediğini müşahede etmekteyiz.

Gazâlî, bunu kabullenmiş ve bu hususta da, pekçok mazeret bulmaya çalışmıştır. Ben diyorum ki: Ben, bu tür şeyleri anlamaktan mahrum yaratıldım, (bunları sezemiyorum). Çünkü ben, Kur'ân'ın sırları hakkında, her ne zaman iyiden iyiye düşündüysem, tüylerim ürperdi, adeta aklım durdu ve kalbimde, bir dehşet ve korku meydana geldi. Ama, her ne zaman bu şiirleri düşündüysem, bunlar bana çok basit geldi ve kendimde, bunlardan dolayı kesinlikle bir etki ve tesir hissetmedim. Doğru yolun ve isabetli metodun, şu olduğunu zannediyorum:

1) Bu şiirler, insanlara mahsus olan vuslat ve hicrânı, buğz ve sevgiyi anlatan birtakım kelimelerdir. Bunların, (bu şekilleriyle) Allah'da olduğunu söylemek ise küfürdür. Bu hallerden, Allah'ın celâline uygun olan manalara geçmek ise, ancak ilimde rüsûh, derinlik sahibi ulemanın yapabileceği şeydir... Kur'ân'ın kapsadığı manalar ise, Allah'ın celâlına lâyık ve uygun olan hallerdir. Binâenaleyh, kim bu manalara vakıf olursa, aşkın tesirinden dolayı, kalbinin şaşkınlığı artar. Zira, kendisinde iman nûru bulunan bir kimsenin, *"Gaybın anahtarları O'nun yanındadır. Kendinden başkası bunları bilmez.."* (En'âm, 59) ayetini dinlediğinde, ızdırabının büyük olması gerekir.

2) Meşayih'den birisinin şöyle dediğini duydum: Sözün tesiri bulunduğu gibi, o sözün, o sözü rûhen ve psikolojik olarak destekleyen bir kişinin ağzından çıkmasının

da, bir tesiri vardır. Çünkü, o sözü söyleyenin ruhî kuvveti, bu sözün diğer rûhlarda müessir olmasında yardımcı olur. Burada, Kur'ân'da söyleyen ve konuşan ise, **Cibrîl** (a.s)'in masûm olan peygambere tebliğ etmesi yoluyla, Cenâb-ı Hak'dır. Halbuki, beri yerde söz söyleyen ise, şehvetle dolup taşan, fısk u fücûra davet eden, (kimi kez) yalancı olan şairdir.

3) Kur'ân'ın hedefi, hakka davet etmeye yöneliktir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz ki sen, muhakkak doğru bir yolun rehberliğini yapıyorsun. Göklerde ne var, yerde ne varsa, hepsi kendisinin olan Allah'ın yoludur"* (Şurâ, 52-53) buyurmuştur. Şiirin hedefi ise, (çoğunlukla) batıla yöneliktir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şairlere (gelince), onlara da sapıklar uyarlar. Onların her vadide hakikaten ifrata düşegeldiklerini ve hakikaten yapmayacakları şeyleri söyleyen kimseler olduklarını görmedin mi?"* (Şuarâ, 224-226) buyurmuştur. Binâenaleyh, yaptığım bu izah, bu iki durum arasında açıkca mevcûd olan farklardır. Gönülde hissolunanlarla alâkalı olanlara gelince, herkes, içinde hissedip duyduğunu dile getirir. Benim içimde ve aklımda bulup hissettiklerimse, söylemiş olduğum bu şeylerdir. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE Bu mesele, bu ayetteki diğer müşkil hususların izahı konusundadır. Biz bunları soru ve cevap şeklinde ele alacağız.

İkşi'rar Kelimesi

Birinci Soru: تَقْشَعِرُّ lafzının terkibi nedir, nasıl oluşmuştur?

Cevap: Keşşâf sahibi şöyle der: "Bunun terkibi, rubaî olması için kendisine ilâve edilen râ harfinin yanısıra, "kurumuş eski deri" demek olan, تَقَشُّعَ kelimesinin harflerinden oluşmuştur. Nitekim Arapça'da, اِقْشَعَرَّ جِلْدُهُ "Korkudan derisi ürperdi" "ve tüyleri dimdik oldu..." denilir. Bu ise, şiddetli korku hakkında söylenmiş olan bir darb-ı meseldir.

Fi'lin Müteaddiliği

İkinci Soru: تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ cümlesinde fiilin **ila** edatı ile Cenab-ı Hakk'ın; bu fiili, إِلَى (-e, -a) harf-i müteaddi kılmasının sebebi nedir?

Cevap: Kelâmın takdiri, "Onların kalpleri Allah'ın huzuruna vardığında, derileri ve kalpleri yumuşar" şeklinde olup, kişi bunu, idrâkiyle hissedip duyamaz.

Üçüncü Soru: Cenâb-ı Hak, niçin "Allah'ın rahmetinin zikrine doğru..." demeyip de, doğrudan doğruya, *"Allah'ın zikrine..."* buyurmuştur?

Cevap: Allah'ı, rahmetinden dolayı seven kimse, Allah'ı sevmemiştir. O, ancak Allah'tan başka şeyi (rahmetini) sevmiştir. Ama Allah'ı, kendisi dışındaki bir şey için değil de, O'nu bizzat seven kimse, işte gerçek seven kişi bu olup, bu da yüksek bir derecedir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, "Sonra, onların derileri ve kalpleri, Allah'ın rahmetinin zikrine doğru yumuşar.." buyurmamış, tam aksine, *"Allah'ın zikrine..."* buyurmuştur. Allah Teâlâ bu manayı, *"Allah kime doğru yolu gösterir, imana*

muvaffak ederse, onun göğsünü İslâm için açar..." (En'âm, 125) ayetiyle, *"Haberiniz olsun ki, kalpler ancak zikrullâh ile kuvvetlenip tatmîn olur"* (Râd, 28) ayetinde açıklamıştır. Yine Cenâb-ı Hak, **Musa** (a.s)'nın ümmetine, *"Ey İsrâiloğulları, size ihsan ettiğim bunca nimetlerimi hatırlayın.."* (Bakara, 40) ve **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in ümmetine de, *"Öyle ise siz beni anın, ben de sizi anayım.."* (Bakara, 152) buyurmuştur.

Mükâşefe

Dördüncü Soru: Cenâb-ı Hak niçin, korkudan bahsederken, sadece derilerin ürperdiğini; ümidden bahsederken de, hem derilerin, hem de kalplerin yumuşadığını belirtmiştir?

Cevap: Çünkü, ümit makamındaki mükâşefe, korku makamındakinden daha mükemmeldir. Çünkü hayır, iyi ve güzel, bizatihî matlûbtur. Kötü ise, dolaylı olarak matlûbtur. Mükâşefelerin yeri ise, kalpler ve ruhlar, gönüllerdir. Allah, en iyisini bilendir.

Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı işte bu şekilde niteleyince, ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِى بِهِ مَنْ يَشَآءُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ *"İşte bu (kitap), Allah'ın gönderdiği bir rehberdir. O, dilediğine bununla hidayet eder. Allah kimi de saptırırsa, artık onun için hiçbir hidayet edici yoktur"* buyurmuştur. Bu ayetin başında geçen **za'lik** kelimesi, aynı ayette geçen **kitap** lafzına bir işâret olup, "Bu, Allah'ın, kullarından dilediği kimseleri hidayete erdirme vesilesi kıldığı hidayet rehberi olup, bu kulları da, bu hidayete ehil olabilmeleri için, Cenâb-ı Hakk'ın herşeyden önce gönülleri açtığı, inşiraha kavuşturduğu kimselerdir. *"Kimi saptırırsa"*, yani, kimin de kalplerini kaskatı, karanlık, anlayışsız ve bu hidâyete ehil olmaya aykırı bir halde kılarsa, *"Onun için hiçbir hidayet edici yoktur."* Ehl-i sünnet âlimlerimizin bu ayetle istidlâlleri, **Mu'tezile**'nin soruları ve âlimlerimizin verdiği cevaplar, aynen, En'âm 125 ayetinin tefsirinde geçtiği şekildedir.

Yüzü Cehennemden Kurtarma ve Tebliğ

أَفَمَنْ يَتَّقِى بِوَجْهِهِ سُوٓءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"... Kıyamet günü onun yüzünü o kötü azaptan kim koruyacak ..."* ayetine gelince, bil ki, Allah Teâlâ, kalpleri katı olan kimseler hakkında, birisi dünyevî, diğeri de uhrevî olmak üzere iki hüküm vermiştir. Onlar hakkında verilen dünyevî hüküm, tam bir sapmalarıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah kimi de saptırırsa, artık onun için hiçbir hidâyet edici yoktur"* buyurmuştur. Onlar hakkında verilen uhrevî hüküm ise, şiddetli azâb olup, bu da *"... Kıyamet günü onun yüzünü, o kötü azaptan kim koruyacak"* ayetinden anlaşılan hususdur.

Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Uzuvların en kıymetlisi yüzdür. Zira yüz, güzelliğin ve parlaklığın mahallidir. Yüz aynı zamanda, hislerin ve duyu organlarının ambarı ve mekânıdır. İnsanlar, birbirlerinden, yüzleri sayesinde ayrılırlar. Saadet ve şekâvetin izleri de, ancak yüzde belirir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O gün yüzler vardır; parıl parıl parlayıcıdır, gülücüdür, sevinicidir. O gün yüzler de vardır; üzerlerini toztoprak (bürümüştür). Onu bir karanlık ve siyahlık kaplayacaktır. İşte bunlar kâfirler, fâcirlerdir"* (Abese, 38-42) buyurmuştur. Yine, Arapların eşrafı ve önde geleni hakkında,

"Ey Arabın yüz akı, ve gözü gözdesi..." ve bir şeyin künhüne delâlet eden yola ve metoda da, "Bu işin özü ve künhü; aslı esası, (وَجْهُهُ) işte şudur" denilir. Binâenaleyh, anlattıklarımızla, uzuvların en kıymetlisinin "yüz" olduğu sabit olmuş olur. Hem insan, herhangi bir azâba duçar olduğunda, o elini, yüzünü koruyan bir kalkan gibi kullanır.

Sen bunu iyice anladığında şimdi biz diyoruz ki: Korunabilen herkes, yüzünün dışında kalan her şeyi, yüzü için fedâ edince, hiç şüphesiz, kişinin "yüzü ile korunması" ifadesinin, onun korunmaktan aciz olduğuna dair bir kinâye olması güzel ve yerinde olmuştur. Bunun bir benzeri de, **Nâbiğa**'nın şu şiiridir:

* وَلاَ عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ اَنَّ سُيُوفَهُمْ / بِهِنَّ فُلُولٌ عَنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ *

"Onların kılıçlarında ordularla çarpışmaktan ötürü meydana gelen, kırıklardan başka kusur yoktur", yani, "Onlarda bundan başka kusur yok. Bu ise zaten kusur sayılmaz. Binâenaleyh onların hiç bir bakımdan (vecihden) kusurları yoktur" demektir. İşte ayette de "ehl-i cehennem, "hiç bir bakımdan korunamazlar. Ancak yüzleriyle korunmaya çalışırlar. Bu ise aslında korunma değildir. O halde, korunmaya hiç kudretleri yoktur" manası kastedilmiştir. Yine, cehenneme atılanların, elleri boyunlarına bağlanmış olarak atıldıkları söylenir. Bu durumda onların ancak yüzleriyle cehennemden sakınmaya çalışacakları açıktır. Bunu iyice kavradığına göre diyoruz ki: Bu şart edatının cevabı mahzûf olup, takdiri, "Kıyamet günü, yüzü ile o azabın kötüsünden korunan kimse, hiç azaptan emin olan gibi olur mu?" şeklinde olur. Dolayısıyla benzerlerinde hazfedildiği gibi, burada da bu cevap hazfedilmiştir. Azabın kötüsü, şiddetlisi demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ *"Zalimlere, "Tadın kazandığınız şeyin azabını" denilecek"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak kalpleri katılaşanların ahiretteki azaplarını anlatınca, onların dünyada iken azaba nasıl düçâr olduklarını da anlatmak üzere; *"Onlardan evvelkiler de peygamberlerini yalanladılar ve azap onlara, akıllarına gelmeyecek yönden geliverdi"* buyurmuştur. Bu, o kimselerin durumlarına bir dikkat çekmektir. Çünkü, فَأَتَيهُمُ الْعَذَابُ *"Azab kendilerine geldi"* cümlesinin başındaki "fâ" edatı, bu azabın onlara, o tekzipleri (yalanlamaları) sebebiyle geldiğine delâlet etmektedir. Binâenaleyh ortada bir tekzip bulununca, sebepten neticeye bir işarette bulunmak için, o azabın da olması gerekmiştir. Ayetteki, *"hiç akıllarına gelmeyecek yönden"* ifadesi, "hiç hesaba katmayıp, hatırlarına getirmedikleri yönlerden..." demektir. Çünkü belâ ve azaplar onlara işte böyle yönlerden gelir. Onlar, kendilerini ne zaman emin hissetseler, azap onlara, emin oldukları o cihetlerden gelir. Allah Teâlâ onlara, dünyada iken böyle bir azabın geldiğini beyan buyurunca, onlara zillet, rezillik, rüsvaylık ve alçaklığın geldiğini de bildirmiştir. Ayette böyle bir kaydın getirilmesinin hikmeti, tam bir azabta, rezillik ve zilletle içiçe olan bir acının bulunduğunu anlatmaktır.

Ahiret Azabı Daha Büyük

Cenâb-ı Allah sonra, وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ *"Ahiret azabı ise elbet*

daha büyüktür, eğer bilseler" buyurmuştur. Bu, "işte o kimseler yok mu, onlara, biraz önce de bahsedildiği gibi, bu azap ne rezillik gelmiş ise de, Kıyamet gününe bırakılan azapları, bundan çok daha büyük ve şiddetlidir" demektir. Bundan murad, korkutma ve çekindirmedir.

Allah Teâlâ, bu hususlarda, bu üstün hikmetlerden ve güzel şeylerden bahsedince, bunun, açıklamada mükemmellik noktasına ulaştığına da işaret etmek üzere: وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هٰذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ *"Andolsun ki biz bu Kur'ân'da insanlar için va'z-u nasihat alsınlar diye, her misalden örnekler gönderdik"* buyurmuştur. Bunun hikmeti açıktır. **Mu'tezile** bu ayetin, Allah'ın fiil ve hükümlerinin bir sebebe bağlı olduğuna, "Allah Teâlâ'nın, herkesin imanını ve kendisini tanımasını istediğine delâlet ettiğine, çünkü ayetteki *"Kur'ân'da insanlar için... örnekler gönderdik"* ifadesinin, bir sebebi ihsâs ettirdiğini, ayetin sonundaki, *"va'z-u nasihat alsınlar diye..."* ifadesinin de yine bir sebebi ihsâs ettirdiğini, bu örneklerin maksadının, Cenâb-ı Hak'ın, düşünce ve ilmin meydana gelmesini irâde edişi olduğunu söylemişlerdir.

Kur'ân'da böylesi faydalı ve net açıklamalar bulununca, Kur'ân'ı medh-ü senâ ile anmak gerektiği için Cenâb-ı Hak, قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ *"Onu her türlü tenâkuz ve ihtilaftan uzak, dosdoğru Arapça bir Kur'ân olarak indirdik. Umulur ki onlar ittikâ ederler. diye..."* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Halku'l-Kur'an İddiası

Kur'ân'ın muhdes (mahluk) olduğunu söyleyenler, işte bu ayeti, şu birkaç açıdan delil getirmişlerdir:

1) Ayetteki bu ifade, Allah Teâlâ'nın bu darb-ı meselleri, insanların öğüt almaları için getirdiğine delalet eder. Bir başka şeye bağlı olarak yapılan şey ise, muhdes olur. Çünkü kadîm, ezelde zaten var olan demektir. Bu ise, "O bunu falanca maksaddan ötürü yapmıştır" denilmesine mânî olur.

2) Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ın Arapça olduğunu söylemiştir. Kur'ân ise ancak, lafızları, Arab'ın diline ve ıstılahlarına göre bu manalara delâlet ettiği zaman Arapça olur. Arab'ın dili ve ıstılahına göre meydana gelen şey ise, mahlûk ve muhdes olur.

3) Cenâb-ı Hak, bu Kur'ân'ı "**Kur'ân**" diye nitelemiştir. "**Kur'ân**" ise, kıraat (okuma) manasınadır. Kıraat masdardır. Masdar ise, cümlede mef'ûl-ü mutlaktır. Dolayısıyla Kur'ân, bir iş, bir mef'ûl olmuş olur."

Bunlara şöyle cevap verilir: Siz (**Mu'tezile**'nin) yaptığı bu izahların hepsini biz (ehl-i sünnet), harfler ve sesler manasına alıyoruz. Bunlar ise zaten (bizce de) hâdis ve muhdestir.

İKİNCİ MESELE

"**Arabiyyen**" kelimesi hal olarak mansubtur. Buna göre mana, "Biz insanlara, bu Kur'ân'da Arapça olarak ve Arapça açıklanmış olarak, o misalleri getirdik" şeklindedir. Bu kelimenin (medih ifade eden ve durumu düzelten) bir cümle sebebiyle mansub olması da muhtemeldir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, bu kitabı şu üç sıfatla nitelemiştir:

1) "Kur'ân" (okunma) sıfatıyla... Bu sıfatla, onun Kıyamete kadar, mihraplarda ve her yerde okunması kastedilmiştir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Şüphesiz o zikri biz indirdik ve onu muhafaza edecek olanlar da bizleriz"* (Hicr, 9) buyurmuştur.

2) "Arapça" sıfatıyla... Bununla da, fasîh ve belîğ (edîb) kimselerin, o Kur'ân'a benzer söz söylemekten âciz kalacakları anlatılmak istenmiştir. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"De ki:" İnsanlar ve cinler, bu Kur'ân gibisini getirmek üzere birleşseler, birbirlerine destek olsalar bile, bunun gibisini kesinlikle getiremezler"* (İsra, 88) buyurmuştur.

3) **"Gayra zî ivec"** *"her türlü tenakuz ve ihtilaftan uzak"* sıfatıyla... Bununla, Kur'ân'ın çelişki ve tenakuzdan uzak ve berî oluşu anlatılmak istenmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer Kur'ân, Allah'dan başkasının katından olmuş olsaydı, o (insanlar) onda pek çok ihtilaf (çelişki) bulurdu"* (Nisâ, 82) buyurmuştur.

Ayetteki, لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ *"Umulur ki onlar ittikâ ederler"* cümlesine gelince **Mu'tezile** Allah'ın hükümlerini bir sebebe bağlama görüşünde bu ifadeyi de delil getirmiştir. Burada şöyle bir incelik var: Hak Teâlâ önceki ayette, *"va'z-u nasihat alsınlar diye..."*, burada ise *"ittikâ ederler diye"* buyurmuştur. Bunun sebebi şudur: Vaz'u nasihat alma, ittikâ etmekten önce gelir. Çünkü insan bunlardan ibret alıp, bunları öğrenip, künhüne erip, manalarını iyice anladığında, ittikâ ve sakınma meydana gelir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Şirkteki Çelişki

ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَّجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِّرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا ۚ الْحَمْدُ لِلَّهِ ۚ
بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٢٩﴾ إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُم مَّيِّتُونَ ﴿٣٠﴾ ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
عِندَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ ﴿٣١﴾ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّن كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ
إِذْ جَاءَهُ ۚ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ ﴿٣٢﴾

"Allah Teâlâ, üzerinde birbirine karşı sert ve geçimsiz bir çok ortakların hakkı (ortaklığı) bulunan bir köle (hizmetçi) ile, sadece bir kişinin adamı olan birisini, (müşrik ile mü'mine) bir misal olarak getirmiştir. Bu ikisinin hali bir olur mu? Bütün hamd Allah'a mahsustur. Fakat onların çoğu bilmezler. Muhakkak sen de öleceksin, onlar da ölecekler. Sonra şüphesiz siz de

Rabbinizin huzurunda mahkemeye çıkarılacaksınız. Allah'a karşı yalan söyleyenden ve sıdk-u hakikatı, kendisine gelir gelmez yalanlayandan daha zâlim kimdir? Kâfirler için, cehennemde bir karargâh yok mu?"

(Zümer, 29-32).

Bil ki Allah Teâlâ, kâfirlere yönelik tehdidi alabildiğine ortaya koyunca, bunun peşinden, onların gidişâtlarının bozukluğunu ve yollarının yanlışlığını gösteren bir darb-ı mesel getirerek böyle buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Müteşâkis

"**Müteşâkisûn**" *"ihtilaf edenler, huysuzluk yapanlar, problem çıkaranlar"* demektir. Nitekim birisi bir problem çıkardığında, شَكِسَ – يَشْكَسُ – شَكْساً denilir. Yine problem çıkaran manasında رَجُلٌ شَكِسٌ denilir. Karşılıklı olarak birbirlerine güçlük ve zorluk çıkaranlar için تَشَاكَسَ fiili kullanılır. Nitekim **Leys**, "**Teşâküs**, karşılıklı çekişme ve ihtilaf çıkarmadır" demiştir. Yine biri gidip, diğeri geldiğinde, "Bu ikisi birbirine zıddır" manasında, "Gece ve gündüz müteşâkistirler" denilir. Ayetteki **fîhi** kelimesi, tıpkı, "Onda müşterektirler" demen gibi, **şürekâ** kelimesine müteallliktır.

İKİNCİ MESELE

Farklı Kıraatler

İbn Kesîr ve **Ebû Amr**, elif ile ve lâm'ın kesresiyle **sâlimen** okumuşlardır. Arapça'da bu, **selime**'nin ism-i fâilidir. Diğer kıraat imamları ise, bu kelimeyi elifsiz olarak, sîn ve lâm'ın fethasıyla **selemen** diye okumuşlardır. Yine bu kelimenin, ayne'l-fiili sâkin olarak, sîn'in fethası ve kesresiyle, **selmen** ve **silmen** şekillerinde okunduğu da söylenmiştir. **Sâlim** okuyanlara göre kelime, ism-i fâil olup, "**racülün**" ve "**sâlimun**" takdirindedir. Diğer kıraatlere göre ise kelime, masdar olup, "selâmetli, kurtulmuş adam" manasındadır. سَلَماً لِرَجُلٍ sadece bir adama ait olup, üzerinde başkasının ortaklığı bulunmayan (köle) demektir. رَجُلاً kelimesi, mübteda olarak merfû da okunmuştur. Buna göre mana, "Bu adam, sadece bir adama âit (olan bir köledir)" şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kelamın takdiri, "Kavmin için bir darb-ı mesel (benzetme) yap ve onlara, "Aralarında ihtilaf ve çekişme bulunan ve herbiri, "O benim kölemdir" diyen, bir çok ortağa ait bir köle için söyledikleri şeyleri hatırlat: Ortaklardan herbiri, o köleyi kendi hizmetinde kullanmaya çekmek ister, böylece köle ne yapacağını şaşırır. Birisini râzı etse, diğerleri öfkelenir. Birinin işini yapmaya kalksa, diğerlerinden herbiri onu bir başka işe sevkeder. Dolayısıyla bu köle, hangisini râzı etmesinin daha uygun olduğunu, hangisinin kendisinin ihtiyaçlarına destek olduğunu bilemez bir halde şaşkın kalır. İşte bu kimse, bu durumdan dolayı, hep bir rahatsızlık ve bitmeyen bir yorgunluk içindedir. Misal verilen diğer kölenin ise, tek bir sahibi vardır. Köle sadece ona hizmet etmektedir. Hizmet edilen sahibi ise, kölenin işlerine ve ihtiyaçlarına destek oluyor. Öyleyse, bu iki kölenin hangisinin hali daha güzel ve daha iyidir?" şeklinde olup,

bununla anlatılmak istenen şey, birkaç ilahın olduğunu söyleyenlerin halini bir temsildir. Çünkü bu durumda Hak Teâlâ'nın da, *"Eğer yerde ve gökte Allah'dan başka ilahlar olsaydı, yer ile göğün düzeni bozulurdu"* (Enbiya, 22) ve *"Onların bazısı bazısına üstünlük sağlardı"* (Mü'minun, 91) ayetlerinde anlattığı gibi, bu ilahlar biribirleriyle çekişir ve biribirlerine baskın çıkmaya çalışırlardı. Böylece de o müşrik, şaşkın bir halde kalır, o ilahların hangisine ibadet edeceğini bilemez, hangisinin Rab olduğuna, kimden rızkını isteyeceğine, kimin şefkatine tutunacağına karar veremez. Onun şefaatcisi, tasasıdır. Kalbi ise parça parçadır. Ama sadece bir ilaha inanan, o ilahın mükellef tuttuğu şeyleri yerine getiren, onu memnun edecek ve kızdıracak şeyleri bilen kimsedir. Binâenaleyh bunun hali, kurtuluşa birincisinden daha yakındır. Bu, şirkin çirkinliğini, tevhidin güzelliğini göstermede alabildiğine hoş bir benzetmedir.

Eğer, "Bu misal, putlara ibadet etmeye tam uygun bir misal değildir. Çünkü putlar cansız olup, aralarında, böylesi bir çekişme ve geçimsizlik yoktur" denilirse, biz deriz ki: Putperestler çeşit çeşittirler. Kimileri, "Bu putlar, yedi yıldızın heykelleridir" deyip, gerçekte o yedi yıldıza taparlar. Sonra da, bu yıldızlar arasında bir çekişmenin olduğunu söylerler. Baksana, bu kimseler **Zuhal**'in en büyük uğursuz; **Müşteri**'nin "en büyük uğur" olduğunu söylerler. Kimileri de bu putların, felekî ruhların heykelleri olduğunu söylerler. Bu görüşte olanlar âlemde meydana gelen her türlü hadisenin, semavî ruhlardan birisi ile ilgili olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre bu ruhlar arasında çekişme ve rekâbet vardır. Bu durumda, ayetteki misal, bunlara tıpatıp uyar. Kimi müşrikler de, putlarının, geçmiş âlimlerinin ve zâhidlerinin heykelleri olduklarını söylerler. O halde bunlar, o âlimler ve zâhidler kendilerine şefaatçi olsunlar diye, bu heykellere tapıyorlar. Bu inançta olanlardan her bir fırka, doğru olanın, kendi dininde olan o büyük adam olduğunu, onun dışındakilerin ise bâtıl yolda olduğunu iddia etmiş olur. Bu durumda da misal, yine uygun düşer. Böylece bu misalin, anlatılmak istenen şeye uygun olduğu anlaşılır.

Hak Teâlâ'nın هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلاً *"Bu ikisinin hali bir olur mu?"* ifadesine gelince, ifadenin takdiri, هَلْ يَسْتَوِيَانِ صِفَةً *"Bu ikisi, durum ve halce bir olur mu?"* şeklindedir. Buna göre مَثَلاً **(meselen)** kelimesi, temyiz olmak üzere, mansubtur. İfâdenin manası, "O ikisinin sıfatı ve hâli bir olur mu? Eşit olur mu?" şeklindedir. Temyizde, cinsi beyan etmek için, müfret ifâdeyle (مَثَلاً) yetinilmiştir. مَثَلَيْنِ **(meseleyni**-iki mesel ve durum olarak) şeklinde de okunmuştur. Sonra Cenâb-ı Hak, اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ *"Bütün hamd, Allah'a mahsustur"* buyurmuştur. Manası ise, "Şeriklerin ve ortakların (endâd) bulunduğunu söylemek bâtıl olup, Vâhid, Ehad ve Hak olan o Allah'dan başka da hiçbir ilâhın bulunmadığı sabit olunca, işte o zaman, hamdin de, başkasına değil ancak O'na mahsus olduğu sâbit olmuştur" şeklindedir. Cenâb-ı Hak bundan sonra, بَلْ اَكْثَرُهُمْ لاَ يَعْلَمُونَ *"Fakat onların çoğu bilmezler"* buyurmuştur ki, "Bütün hamdin, başkasına değil de, ancak O'na mahsus olduğunu ve ibâdete müstehak olanın da, başkası değil, ancak O olduğunu bilmezler" demektir. Bununla kastedilenin, "Bu apaçık deliller ve kesin burhanlar zikredilip geçmiş olunca, Allah Teâlâ, her ne kadar insanların ekserisi bunu bilmeseler ve bunlara vakıf olmasalar bile, "Bu açıklamaların meydana gelmesi ve bu delillerin zuhûr etmesi sebebiyle,

Allah'a hamdolsun; bütün hamdler O'na mahsustur!" buyurmuştur" şeklinde olduğu da söylenmiştir.

Allah Teâlâ bu açıklamaları tamamlayınca, إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ *"(Habîbim), muhakkak (sen de öleceksin) onlar da ölecekler.."* buyurmuştur. Murad ise, "Bu topluluk var ya, onlar, dünyada kendilerini hırs ve hased istila ettiği için bu kesin delillere iltifat etmezlerse, sen sakın buna aldırma! Çünkü, sen öleceksin, onlar da ölecekler; sonra, Kıyamet gününde Allah'ın huzuruna götürülecek ve O'nun nezdinde hükümleşeceksiniz. Adil ve kak olan Allah, aranızda hükmedecek, böylece de, hakkı olan şeyi herkese iletip verecektir. İşte o vakit de, hakdan yana olan, batıldan yana olandan; doğru olan da, bozuk olan (zındîk)dan ayrılacaktır..." manasıdır. İşte ayetten hedeflenen budur. إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ cümlesi "Her ne kadar diri olsanız da, sen ve onlar, ölüler mesabesindesiniz... Çünkü, (yakın ve) gelecek olan her şey, mutlaka vukû bulacaktır (onun için gelmiş sayılır)" demektir.

Sonra Cenâb-ı Hak, onların çirkin fiillerinden başka bir çeşidini beyan etmiştir ki, bu, doğru söyleyeni tekzibi ilave etmeleridir. Onların yalan söylemeleri ve buna da, haktan yana olup doğru söyleyeni tekzibi ilave etmeleridir. Onların yalan söyledikleri şeye gelince, bu onların, Allah'a çocuk ve ortaklar isnâd etmesidir. Onların, doğru söyleyenleri yalanlamada ısrar etmelerine gelince, çünkü onlar, nübüvvet iddiası hususunda doğru olduğuna dair kesin hüccet sabit olduktan sonra dahi, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i yalanlamaya devam etmişlerdir.

Sonra Cenâb-ı Hak bunun peşinden tehdit ve vaîdi getirmiş ve أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ *"Kâfirler için, cehennemde yer mi yok?"* buyurmuştur. Bazı kimseler, ehl-i kıbleden olan kimi muhalif ve muarızları tekfir etme hususunda bu ayete sarılmışlardır. Çünkü, (bunlara göre), bütün kati meselelerde muhalif ve karşı olan kimse, sözünde yalancı olur. Aynı zamanda da, hak mezhebi yalanlamış bulunur; böylece de, bu tehdit ve vaîdin kapsamına girmiş olur...

★ ★
★

Doğruların Hâli

وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿٣٣﴾ لَهُم مَّا يَشَاءُونَ عِندَ
رَبِّهِمْ ذَٰلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ ﴿٣٤﴾ لِيُكَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا وَيَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُم
بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٣٥﴾ أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ
مِن دُونِهِ وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ ﴿٣٦﴾ وَمَن يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن مُّضِلٍّ
أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انتِقَامٍ ﴿٣٧﴾

"Sıdkı getirene ve onu tasdik edenlere gelince: İşte onlar takvâya erenlerin ta kendileridir. Rableri nezdinde dileyecekleri şeyler onlarındır. İşte bu, iyi hareket edenlerin mükâfaatıdır. Çünkü Allah, onların geçmişte yaptıkları en kötü (hareketlerini bile) örtecek, yapmakta olduklarının en güzeliyle mükâfaatlarını ihsan edecektir. Allah kuluna kâfi değil mi? Seni, O'ndan başkalarıyla korkutuyorlar. Allah kimi saptırırsa, onun yolunu bir doğrultucu yoktur. Allah kime de hidayet ederse, onu bir saptırıcı yoktur. Allah intikam sahibi, mutlak bir galip değil midir?"

(Zümer, 34-37).

Bil ki, Allah Teâlâ, yalancıları ve doğru olanları yalanlayıcıları konu alan tehdidini zikredince, bunun peşinden de, vaadi tehdidine bitişsin diye, doğrular ile tasdik edenlerin vaad ve mükâfaatını zikretmiştir. Konuyla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِى جَآءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِۦٓ ifadesinin takdiri, وَالَّذِى صَدَّقَ بِهِۦ şeklindedir. Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

a) Bundan murad tek şahıs olup, sıdkı getiren, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'dir, onu tasdik eden ise, **Ebû Bekir** (r.a)'dir. Bu görüş, **Ali ibn Ebî Talib** (r.a) ile, bir grup müfessirden (r.a) nakledilmiştir.

b) Maksad, sıdkı getiren herkestir. O halde, sıdkı getirenler, peygamberlerdir. Onu tasdik edenler ise, onlara tâbi olanlardır. Bu görüşü savunanlar, sıdkı getirenin bir cemaat olduğunu; zira, böyle olmasaydı, *"İşte onlar takvaya erenlerin ta kendileridir"* denilmesinin caiz olmayacağını söyleyerek, istidlâlde bulunmuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Risalet ancak dört rükûn ile tamamlanır: Gönderen **(mursil)**, gönderilen **(mursel)**, risâlet ve kendilerine gönderilenler **(mürsel ileyh)**. Resûl göndermeden kastedilen, kendilerine resûl gönderilen toplumun, risâleti kabul ve onu tasdike yönelmesidir. Binâenaleyh, tasdikte bulunan ilk şahıs, gönderme **(irsâl)** işinin kendisiyle tamamlanmış olduğu kişidir. Ben, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet eden kişilerden anlatan ve bahseden birisinin, Hz.. Peygamber (s.a.s)'in şöyle demiş olduğunu söylerken duydum: دَعُوا اَبَا بَكْرٍ فَاِنَّهُ مِنْ تَمَّةِ النُّبُوَّةِ *"Ebû Bekr'e ilişmeyin, onu kendi haline bırakın; çünkü o, nübüvvetin tamamlayıcısıdır."*(19)

Bil ki: İster tasdik edenden maksad muayyen bir şahıs olsun, ister bu sıfatla muttasıf bütün şahıslar olsun, netice itibariyle **Hz. Ebû Bekr** (r.a) buna dahildir. Birinci duruma göre olmasına gelince, **Ebû Bekr** (r.a)'in de buna dahil olduğu aşikârdır. Çünkü ifade, tasdike ilk yönelmiş olan kişiyi de şümûlüne alır. Ulemâ ise, ilk tasdik eden en faziletli kişinin ya **Hz. Ebû Bekir** ya da **Hz. Ali** (r.a) olduğunda icmâ etmişlerdir. Bu lafzı **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'e hamletmek ise daha evlâdır. Zira **Hz. Ali** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in bi'seti sırasında küçük idi. Böylece de o, evdeki küçük bir çocuk gibiydi. Malumdur ki, onun tasdiki ve yönelmiş olması, öyle pek fazla bir

19) **Kenzûl Ummal 7/18790.**

kuvvet ve güç ifade etmez. **Ebu Bekir** (r.a)'e gelince, o, hem yaşça, hem de makam ve mevkice büyük bir kimse idi. O halde, onun tasdike yönelmesi, İslâm için, bir hayli güç ve kuvvet ifade eder. Buna göre bu lafzı, **Hz. Ebû Bekir** (r.a)'e hamletmek daha evlâdır. İkinci duruma göre olmasına gelince, bu, bundan muradın, bu sıfatla muttasıf olan herkes olmasıdır. Bu takdire göre, **Ebû Bekir** (r.a) de bunun kapsamına girer.

ÜÇÜNCÜ MESELE **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "Bu kelime, şeddesiz olarak صَدَقَ **(sadaka)** şeklinde de okunmuştur. Yani, "Onunla, insanlara doğru davrandı; onlara yalan söylemedi. Kendisine (Kur'ân) nasıl inmişse, hiçbir tahrif olmaksızın, onu insanlara iletti" demektir. Bunun manasının, "Onunla, yani onun vesilesiyle sâdık ve doğru oldu... Çünkü Kur'ân mucizedir, mucize ise, çirkin bir şey yapmayan sonsuz hikmet sahibi Allah tarafından bir te'yit ve doğrulamadır. Böylece, risâleti iddia eden kimse, bu mucize sebebiyle, sâdık, doğru olmuş oldu..." şeklinde olduğu da söylenmiştir. Bu ifade **sudıka** şeklinde de okunmuştur.

Bil ki, Allah Teâlâ, sıdkı getiren ile onu tasdik eden hakkında pekçok hükümden bahsetmiştir.

Birinci Hüküm: أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ *"İşte onlar, takvâya erenlerin ta kendileridir"* cümlesinin ifâde ettiği husus olup şöyledir: Tevhîd ve şirk, birbirine zıt iki şeydir. İki zıddan birisi daha şerefli ve daha faziletli olunca, ikinci zıd da, daha değersiz ve düşük olur. Tevhîd, vasıfların en şereflisi olunca, şirk de, en değersiz şey olur. İki zıddan birisini yapan da, ikinci zıddı terketmiş olur. Binâenaleyh, en kıymetli şey olan tevhîdi icrâ eden de, en değersiz ve âdi şey olan şirki terketmiş olur. İşte bu manadan dolayı tasdik edenler, müttakîler olmakla nitelenmişlerdir.

İkinci Hüküm: Tasdik edenler hakkındaki لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِندَ رَبِّهِمْ ذَٰلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ *"Rableri nezdinde dileyecekleri şeyler onlarındır. İşte bu, iyi hareket edenlerin mükâfaatıdır"* cümlesidir. Bu vaadin içine, mükellefin arzu ettiği her şey girmektedir.

Cennetteki Farklılık Hüzün Verir Mi?

İmdi eğer "Kemâlin, bizzat sevildiği ve bizatihi arzu edildiği hususunda şüphe yoktur. Cennetlikler ise, akıllı kimselerdir. Onlar, nebîler ile büyük velilerin yüce makamlarını müşahede ettiklerinde, bunların yüce hayırlar ve mükemmel dereceler olduklarını anlarlar. Kemâl ve hayır olarak bir şeyi bilmek ise, ona meyli ve arzu duymayı gerektirir. Durum böyle olunca da, bu derecelerin kendileri için de hasıl olmasını arzularlar. O zaman da, bu ayetin hükmüne göre, bunların hasıl olması gerekir. Ve yine, eğer bu onlar için meydana gelmezse, o zaman da onlar keder ve yalnızlık içinde kalırlar" denilirse, buna şöyle cevap verilir: "Allah Teâlâ, cennetliklerin kalbinden kin ve hasedi izâle edecektir. Bu da, onların ahiretteki hallerinin dünyadakinin hilâfına olmasını iktizâ eder..."

Rabbi Görmek İsteyenler

Kıyamet gününde mü'minlerin Allah'ı göreceklerini söyleyenler bu ayete (de) tutunmuşlar ve şöyle demişlerdir: Kendilerinin Allah'ı göreceklerine inananlar, O'nun,

"ve onu tasdik edene..." ifadesinin kapsamına dahildirler Çünkü onlar, nebîleri (a.s) tasdik etmişlerdir. Sonra bu şahıs, Allah Teâlâ'yı görmek diler.. (İşte o zaman) bunun, *"Rableri nezdinde arzu ettikleri şeyler onlarındır"* ayetinden dolayı meydana gelmesi gerekir...

Eğer muarızlar, "Biz, cennetliklerin bunu isteyeceklerini kabul etmiyoruz" derlerse, biz deriz ki: Bu, bâtıldır. Çünkü rü'yet, Allah'ı görmek hicâbın (perdenin) kalkması ile tecellî vecihlerinin en büyüğüdür. Bunun, bu bakımdan, herkesçe talep edilecek bir hal olduğunda hiçbir şüphe yoktur. Hatta, bu matlûbun bulunmasının varlığı bizzat imkânsız bir şey olduğu delil ile sabit bile olsa, bunu talep etmek terkedilir, ama bu, talebi gerektiren şeyin bulunmamasından değil, aksine, bir mâniin bulunmasındandır ki, bu da, onun bizatihî imkânsız oluşudur. İşte böylece, bu ihtimalin kaim olduğu; nassın ise, onların dileyip istedikleri her şeyin meydana geleceğini bildirdiği, dolayısıyla bunun, Rü'yetullâhın hasıl olmasını da gerektirdiği sabit olmuş olur.

Bil ki, عِنْدَ رَبِّهِمْ tabiri, cihet ve mekân anlamında, bir "yan, nezd" manasına değildir. Aksine bu عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ *"Kudret sahibi, mülkü yüce olanın yanında..."* (Kamer, 55) ayetinde de olduğu gibi, samediyyet ve ihlas manasındadır. Şunu bil ki **Mu'tezile** Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte bu, iyi hareket edenlerin mükâfaatıdır"* ayetine tutunarak, bu mükâfaatın, onların ibadetlerinde iyi davranmış olmaları sebebiyle, onlar tarafından hak edilmiş olduğunu söylerler.

Üçüncü Hüküm: وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ *"Çünkü Allah onların geçmişte yaptıkları en kötü (hareketlerini bile) örtecek, yapmakta olduklarının en güzeliyle mükâfaatlarını ihsan edecektir"* buyruğudur. *"Rableri nezdinde dileyecekleri şey onlarındır"* cümlesi, bu mükâfaatın geleceğine delâlet etmektedir.

Hak Teâlâ'nın, *"Çünkü Allah onların en kötü (hareketlerini bile) örtecek"* ayeti, o azabın onlardan düşeceğine en mükemmel bir biçimde delâlet etmektedir. Bununla, onların peygamberleri, Allah'dan getirdikleri şeyler hususunda tasdik etmeleri halinde Allah'ın onların amellerinin en kötüsünü, yani bu tasdik ve imanlarında önceki inkârlarını silip, onlara sevabın en güzel çeşidini vereceği manasının kastedildiği de ileri sürülmüştür.

Mukâtil, Cenâb-ı Hakk'ın onlara amellerinin güzellerine karşılık verip, kötü amellerine karşılık vermeyeceğini söylemiştir. Bil ki **Mukâtil, Mürcie** fırkasının önderlerindendir. **Mürcie** ise, küfür (inkâr) var ise, insanın taatlarının hiçbir menfaat sağlayamayacağı gibi, kişinin imanı var ise, günahlarının ona zarar vermeyeceğini iddia ederler. **Mukâtil**, bu ayeti delil getirerek şöyle der: "Bu ayet, peygamberleri tasdik edenlerin, Cenâb-ı Hakk'ın, kötü amellerini sileceğine delâlet eder. Ayetteki "en kötü" ifadesini, onların iman öncesi küfürlerine hamletmek câiz değildir. Çünkü ayetin zahiri, bu silme işinin, Cenâb-ı Hakk'ın bunları müttakiler olarak nitelediği zaman olduğuna delâlet eder. Bu takva ile, onların şirkten kendilerini korumaları demektir. Durum böyle olunca da bununla, imandan sonra yapılmış olan büyük günahların kastedilmiş olması gerekir. Böylece bu ayet, Allah Teâlâ'nın, onların, iman ettikten sonra yaptıkları şeylerin en kötülerini sileceği hususunda bir nas (kesin hüküm) olur. Onların yaptıkları şeylerin en kötüleri de, büyük günahlardır.

Allah Kuluna Yeter

Dördüncü Hüküm: Örf, bâtılı savunanların, hakkı savunanları pek çok tehdidle korkuttuklarını göstermektedir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hakk, bu şüphenin belini de, *"Allah kuluna kâfi değil mi?"* buyurarak kırmış ve bu hususu, bir soru üslûbuyla ele almıştır. Bundan maksad, bunu insanların aklına iyice yerleştirmektir. Gerçek de budur. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın bütün malumatı bilen bir âlim, herşeye gücü yeten bir kâdir, her türlü ihtiyaçtan müstağnî bir ganî olduğu sabittir. Binâenaleyh bu demektir ki Allah Teâlâ, kullarının ihtiyacını bilir, onları gidermeye kâdirdir ve o ihtiyaçları daha iyi ve rahat şeylerle değiştirmeye gücü yetendir. O cimri ve muhtaç değildir ki, cimri ve muhtaç oluşu, bu maksadı yerine getirmesine engel teşkil etsin. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, Hak Teâlâ'nın belâları defedip, âfetleri kaldıran, insana muradlarını veren bir zât olduğu açıkca anlaşılır. İşte bundan ötürü Hak Teâlâ, *"Allah kuluna kâfi değil mi?"* buyurmuştur.

Cenâb-ı Allah, bu mukaddimeyi (girişi) yapınca, buna dayanan matlub neticeyi de bildirmek üzere وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ *"Seni O'ndan başkalarıyla korkutuyorlar"* buyurmuştur. Bu, "Allah Teâlâ'nın kuluna yeter olduğu sâbit olunca, Allah'dan başkası ile korkutma, abes, boş ve asılsız olur" demektir. Kıraat imamlarının çoğu, ayetteki **"abd"** kelimesini müfred olarak okumuşlardır ki bu **Ebû Ubeyde**'nin de tercihidir. Çünkü Cenâb-ı Hakk, **"abd"** *"kul"* kelimesine işareten, *"Seni korkutuyorlar"* ifadesiyle, "seni" zamirini kullanmıştır. Rivayet olunduğuna göre Kureyş, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Biz, ilahlarımızın seni çarpacağından korkarız" dediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak bu ayeti indirdi. Bazıları da ayetteki **"abd"** kelimesini cemî olarak **"ıbâd"** okumuşlar. Bu kıraate göre, "kullar" ile, peygamberlerin kastedildiği ileri sürülmüştür. "Çünkü **Hz. Nuh** (a.s)'a kavmine karşı tufan; **İbrahim** (a.s)'e ateş; **Yunûs** (a.s)'a da, düştüğü belâdan kurtarılması yetmiştir. O halde **Ey Muhammed** (s.a.s), ben senden önceki o peygamberlere yettiğim gibi sana da yeterim". Bununla, peygamberlerin kavimlerinin onlara kötü davranmış olduğunun anlaşıldığı da ileri sürülmüştür. Çünkü Hak Teâlâ, *"Her ümmet kendi peygamberlerine kastetti"* (Mü'min, 5) buyurmuştur. Fakat O, peygamberlerine, düşmanlarının şerlerine karşı yetmiştir.

Bil ki Allah Teâlâ, vaad, va'îd, tergîb ve terhîb (korkutma ve teşvik) için, uzun uzun sözler sarfedince, sözü bir sonuçta bitirmiştir. Esas hüküm de budur. İşte bundan dolayı O, وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ وَمَنْ يَهْدِى اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ *"Allah kimi saptırırsa, O'nun yolunu bir doğrultucu yoktur. Allah kime de hidayet ederse, onu bir saptırıcı yoktur"* buyurmuştur. Bu, "O lütuf ve açıklamalar, ancak Allah'ın kuluna hidayet ve tevfiki nasip etmesi halinde fayda verir" demektir.

Ayetteki, *"Allah, intikam sahibi, mutlak bir galip değil midir?"* ifadesi, kâfirler için bir tehdiddir.

Bil ki ehl-i sünnet âlimlerimiz, kulların amellerinin yaratılması ve olacak şeylerin irade edilmesi meselesinde, Hak Teâlâ'nın bu ayetini delil getirmişlerdir. Bu konuda

her iki tarafın söyledikleri malumdur: **Mu'tezile**, bu iki meselede kendi mezheblerinin doğruluğuna dair, *"Allah, intikam sahibi, mutlak bir galib değil midir?"* ifadesini delil getirerek, "Eğer onlardaki küfrün yaratıcısı (kendileri değil de), Allah olsaydı, intikam ve tehdid ifade eden bu ifade, onlar hakkında kullanılamazdı" demişlerdir.

★ ★
★

Allah Hâkim-i Mutlaktır

وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ ۚ قُلْ أَفَرَأَيْتُم مَّا تَدْعُونَ
مِن دُونِ اللَّهِ إِنْ أَرَادَنِيَ اللَّهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ أَوْ أَرَادَنِي بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ
مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ ۚ قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ ۖ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ ﴿٣٨﴾ قُلْ يَا قَوْمِ
اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ ۖ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٣٩﴾ مَن يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَحِلُّ
عَلَيْهِ عَذَابٌ مُّقِيمٌ ﴿٤٠﴾

"Yemin olsun ki onlara "gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorsan, muhakkak, "Allah" diyecekler. De ki: "O halde söyleyin bana, Allah benim için bir zarar dilerse sizin Allah'ı bırakıp taptığınız o şeyler, O'nun bu zararını giderebilirler mi? Yahut Allah benim için bir rahmet dilerse, onlar O'nun bu rahmetini engelleyebilirler mi?" De ki" Bana Allah yeter. Tevekkül edenler ancak O'na tevekkül ederler." De ki: "Ey kavmim, bulunduğunuz hal ve minvâl üzere (dilediğinizi) yapın. Ben de yaparım. Kendisine rüsvay edici bir azab gelecek olan ve üzerine dâimi bir azap konacak olan kim imiş, ileride anlayacaksınız"

(Zümer, 38-40).

Bil ki Allah Teâlâ, müşriklerle ilgili va'id ile, mü'minlerle ilgili va'd hususunda genişce malumat verince, putperestlerin yolunun çürük ve bozuk olduğunu göstermek için, yeniden deliller getirip, bunu şu iki esasa dayamıştır:

Allah'ın Varlığındaki İttifak

Birinci Esas: O müşrikler, kâdir, âlim, hakim ve rahîm bir ilahın varlığını kabul etmekte idiler. Ayetteki, *"Yemin olsun ki onlara, "gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorsan, muhakkak, "Allah" diyecekler"* ifadesi ile bu anlatılmaktadır. Bil ki bazı kimseler şöyle derler: Kâdir, hakîm ve rahîm bir ilahın var olduğunu bilmek, çoğu insanların, üzerinde, ittifâk ettikleri bir husus olup, bu hususta onlar arasında bir münakaşa yoktur. Fıtrî akıl da, bu bilginin doğruluğuna şehâdet etmektedir. Çünkü göklerin, yerin, özellikle bitkilerin ve hayvanların ve insanın bedenindeki enteresan şeyler ile insandaki harikulade çeşitli hikmetler ve acaib maslahatlar hususu üzerinde

düşünüldüğünde, bu düşünen kişi, mutlaka kâdir, rahîm ve hakîm bir ilahın varlığını kabul edecektir.

İkinci Esas: Putların hayra ve şerre hiçbir kudretleri yoktur. Bu husus da, *"O halde söyleyin bana, Allah benim için bir zarar dilerse, sizin Allah'ı bırakıp taptığınız o şeyler, O'nun bu zararını giderebilirler mi? Yahut Allah benim için bir rahmet dilerse, onlar O'nun bu rahmetini engelleyebilirler mi?"* ayetiyle anlatılmıştır. Böylece bu kimsenin, mutlaka kâdir, hakîm ve rahîm bir ilahın varlığını ikrâr etmesi gerektiği ve o putların ne hayra ne şerre bir kudretinin bulunmadığı sâbit olur. Durum böyle olunca, Allah'a ibadet etmek ve O'na güvenip dayanmak yeterli olur. İşte ayetteki, *"De ki: "Bana Allah yeter. Tevekkül edenler ancak O'na tevekkül ederler"* ifadesi ile bu anlatılmıştır. Böyle bir esas bulunduğuna göre, insan müşriklerin korkutmalarına aldırmaz. Binâenaleyh ayetin muradı, bu ayetten önce bahsedilen, *"Seni O'ndan başkalarıyla korkutuyorlar"* cümlesine karşı verilecek cevaba bir dikkat çekiştir.

Aslı üzere, kelimeler tenvin ile **kâşifâtûn, mumsikâtun** şeklinde; kolaylık olsun diye, (tenvini düşürerek) izafetle, كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ ve مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ şeklinde; okunmuştur.

Müennesdeki İncelik

Eğer, "Ayetteki, *"Seni O'ndan başkalarıyla korkutuyorlar"* ifadesinden sonra niçin o korkutan şeyleri "müennes" olarak, **kâşifât** ve **mümsikât** şeklinde ifade etmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bundan maksad, o şeylerin alabildiğine güçsüz ve zayıf olduklarına dikkat çekmektir. Çünkü dişilik, zayıflığın bulunduğu farzedilen bir durumdur. Bir de müşrikler, putlarını, müennes isimlerle niteleyip, "**Lât, Uzzâ** ve **Menât**" gibi isimler veriyorlardı. Bu sebepten de olabilir.

Cenâb-ı Hak, müşriklere karşı, savuşturulmasına imkân bulunmayan böylesine güçlü deliller getirince, bunun peşinden, tehdid üslûbu ile, *"De ki: "Ey kavmim, bulunduğunuz hal ve minval üzere (dilediğinizi) yapın..."* yani "Sizler, son derece güçlü ve kuvvetli olduğunuza inanıyorsunuz. Öyle ise ellerinizden gelen her türlü hile ve tuzağa başvurun. Ben de, dinimi anlatmak için çalışıp çabalayacağım. Çünkü sizler o azabın ve rezilliğin, bana mı, yoksa sizin başınıza mı geleceğini göreceksiniz" buyurmuştur. Bu ifadenin maksadı, tehdid ve korkutmadır.

★ ★
★

Hayatın Kıymeti

إِنَّآ أَنزَلْنَا عَلَيْكَ ٱلْكِتَٰبَ لِلنَّاسِ بِٱلْحَقِّ ۖ فَمَنِ ٱهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِۦ ۖ وَمَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ
عَلَيْهَا ۖ وَمَآ أَنتَ عَلَيْهِم بِوَكِيلٍ ﴿٤١﴾ ٱللَّهُ يَتَوَفَّى ٱلْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَٱلَّتِى لَمْ تَمُتْ
فِى مَنَامِهَا ۖ فَيُمْسِكُ ٱلَّتِى قَضَىٰ عَلَيْهَا ٱلْمَوْتَ وَيُرْسِلُ ٱلْأُخْرَىٰٓ إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُّسَمًّى ۚ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ

لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٤٢﴾ أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ قُلْ أَوَلَوْ كَانُوا
لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ ﴿٤٣﴾ قُل لِّلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا لَّهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٤٤﴾

"Şüphesiz biz sana kitabı insanların faydası için, hak olarak indirdik. Artık kim hidayete ererse, bu, kendi lehinedir. Kim de saparsa, ancak kendi aleyhine sapmış olur. Sen, onlar üzerinde bir vekil değilsin. Allah, insanın ölümü zamanında ve ölmemiş olanı uykusu zamanında ruhlarını alır. Hakkında ölüme hükmettiğinin ruhunu tutar, diğerini ise, muayyen bir vakte kadar salar. Şüphe yok ki bunda iyi düşünecek kimseler için kesin ibretler vardır. Yoksa o (kâfirler), Allah'dan başka varlıkları şefaatçiler mi edindiler?" De ki: "Hiç bir şeye güç yetiremeseler, akıl erdiremez olsalar da mı (onları şefaatci ediniyorlar)?" De ki: "Bütün şefaat Allah'ındır. Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. Nihayet hepiniz ancak O'na döndürüleceksiniz"

(Zümer, 41-44).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın da, *"İman etmeyecekler diye, neredeyse kendini helâk edeceksin"* (Şuara, 3); *"İnanmıyorlar diye, bir üzüntü duyarak arkalarından kendini âdetâ tüketeceksin"* (Kehf, 6) ve *"O halde (habibim), nefsin onlara karşı (üzüntülerle tükenip) gitmesin"* (Fâtır, 8) buyurduğu gibi, onların küfürde ısrarları, Hz. Peygamber (s.a.s)'e ağır geliyordu. Binâenaleyh Hak Teâlâ, işte bu ayetlerinde, bazan delil ve beyyinelerle, bazan darb-ı meseller (benzetmeler yaparak), bazan da vaad ve va'idlerle, müşriklerin yollarının yanlışlığı hususunda detaylı malumat verince, bunun peşinden, Peygamber (s.a.s)'in kalbinden bu büyük üzüntü ve endişeyi silip götürecek bir ifade getirerek, إِنَّا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ *"Şüphesiz biz o kitabı insanların faydası için, hak olarak indirdik sana..."* buyurmuştur. Bu şu manayadır: "Biz sana, insanların faydalanmaları ve sayesinde hidayete ermeleri için, kıymetli ve mükemmel bir kitap indirdik ve onun inişine hak ile birlikte kıldık." Bu hak, onun Allah katından olduğunu gösteren mûcize oluşudur. Binâenaleyh kim hidayete ererse, bu hidayete erişinin faydası kendisinedir. Kim de sapıtırsa, bu sapmasının zararı kendinedir. وَمَآ أَنتَ عَلَيْهِم بِوَكِيلٍ *"Sen onlar üzerinde bir vekil değilsin"* yani "Sen onları zorla imana sevketmekle görevli değilsin. Kabul etmek veya etmemek onlara havale edilmiştir" demektir. Bu, onların inkârda ısrarları karşısında Hz. Peygamber (s.a.s)'i teselli etmek içindir.

Cenâb-ı Hak sonra, hidayet ve dalâletin, ancak kendisinden olduğunu beyan etmiştir. Çünkü hidayet, hayata ve uyanıklığa; dalalet ve ölüme ve uykuya

benzemektedir. Hayat ve uyanıklık, ölüm ve uyku, ancak Allah'ın yaratması ve var etmesiyle meydana geldiği gibi, hidayet ve dalalet de ancak Allah'dan olur. Binâenaleyh kim bu inceliği iyice kavrarsa, Allah'ın kader sırrını anlamış olur. Kim de Allah'ın kader sırrını iyice anlarsa, bela ve musibetler kendisine kolay gelir. Binâenaleyh işte bu inceliğe dikkat çekme, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kalbinden o hüznün giderilmesine sebep olur. İşte ayetin, önceki ayetlerle münasebeti budur. Bu münasebet hususunda, şu izah da yapılmıştır: Allah Teâlâ, ibadete putlardan daha müstehak olduğunu anlatmak için, âlemin ilâhının olduğu hususunda bu delili de zikretmiştir.

İKİNCİ MESELE

Ayetin maksadı şudur: Allah Teâlâ, ölüm esnasında ruhları alıyor. Uyurken de ölmesine hükmettiği ruhları tutup, diğerlerini, yani uyuyanı belirlenmiş zamanına, yani ölümü için biçilmiş vaktine kadar (ecelleri gelinceye kadar) salıyor. Binâenaleyh اَللّٰهُ يَتَوَ فَّى الْاَنْفُسَ حِيْنَ مَوْتِهَا ayeti, *"Allah, ölürken çıkacak olan o ruhları tutup bedenlerine geri göndermiyor"* manasında, وَيُرْسِلُ الْاُخْرٰى اِلٰى اَجَلٍ مُّسَمًّى ifadesi, de, *"Uyurken aldığı o ruhları, uyandıklarında bedenlerine geri gönderiyor ve bu durum belli bir zamana kadar devam ediyor. O belli zaman da o canın ölüm vaktidir"* manasındadır. İşte ayetin lafzının izahı böyledir ve gerçeğe tıpatıp uymaktadır.

Ruhdaki Büyük Kabiliyet

Fakat bu hususu iyice izah etmemiz gerekir. Bu sebeple diyoruz ki: İnsanî ruhlar, ruhânî, aydınlatıcı cevherler demektir. Ruh, bedenin tamamıyla alâka kurduğunda, onun ışığı-tesiri bütün uzuvlarda ortaya çıkar. Buna hayat denir. Diyoruz ki: Ölüm esnasında bu cevherin bütün ilgi ve münasebeti, bedenin içinden ve dışından kesilir. Buna da ölüm denir. Ama uyurken, rûhun tesir ve ışığı, bazı bakımlardan, bedenin zâhirinden kesilir, ama bedenin içinden kesilmez. Böylece ölüm ve uykunun aynı cins şeyler olduğu görülür. Ama ölüm, tam olarak alakayı kesmek, uyku ise bazı bakımlardan ve eksik olarak (kısmen) alakayı kesmektir.

Ruh-Beden Münasebetleri

Bunun böyle olduğu anlaşıldığına göre, kâdir, âlim ve hakîm olan o yüce zatın, ruh cevherinin bedenle alâkasını şu üç şekilde idâre ettiği sâbit olur:

a) Ruhun ışık ve tesirinin, bedenin bütün parçalarında, içinde ve dışında gözükmesi... İşte bu uyanıklık halidir.

b) Ruh cevherinin ışık ve tesirinin, bazı bakımlardan, bedenin zâhirinden alakasını kesip, bedenin batınındaki alakasını sürdürmesi... Bu da uyku halidir.

c) Ruh cevherinin ışık ve tesirinin bedenin tamamından kesilmesi... İşte ölüm de budur. Böylece ölüm ve uykunun her birinin, ruh cevherinin ölümü manasına gelmede müşterek oldukları, sonra bu ikisinin birbirinden, belli özellikler sayesinde ayrıldıkları sâbit olmuş olur. Böylesi acaib (enteresan) bir idare, ancak kâdir, alîm ve hakîm bir zattan olur. İşte ayetteki, *"Şüphe yok ki bunda iyi düşünecek bir kavim için kesin ibretler vardır"* ifadesi ile anlatılmak istenen budur. Bununla şu mana da

murad edilmiş olabilir: "Deliller, insana gerekli olanın, işte böylesi bir kudret ve hikmete sahip olan bir ilaha ibadet edilmesine, şuursuz ve idraksiz birtakım cansız varlıklar olan putlara ibadet edilmemesine delalet etmektedir."

Şirkin Masum Yüzü

Bil ki kâfirler, bu söze karşı bir soru yönelterek, "Biz bunların zarar ve fayda veren ilahlar olduğuna inandığımız için bu putlara tapmıyoruz. Biz ancak bunlara, Allah katında mukarreb (yakın) bazı kimselerin heykelleri oldukları için ibadet ediyoruz. Binâenaleyh bu demektir ki biz bunlara, o büyük kimselerin, Allah katında bizim şefaatçilerimiz olmaları için ibadet ediyoruz" demişlerdir. Böylece Allah Teâlâ, onların bu sorusuna, أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ شُفَعَآءَ قُلْ أَوَلَوْ كَانُوا لاَيَمْلِكُونَ شَيْئاً وَلاَ يَعْقِلُونَ *"Yoksa o kâfirler Allah'dan başka varlıkları şefaatçiler mi edindiler?" De ki: "Hiçbirşeye güç yetirmeseler, akıl erdiremez olsalar da mı?"* diyerek cevap vermiştir.

Şefat Yalnız Allah'ındır

Bu cevabın izahı şöyledir: O kâfirler, bu şefaati ya bu putlardan, yahut da putların, heykelleri olduğunu söyledikleri o âlim ve zahid kimselerden beklemektedirler. Birinci ihtimal olamaz, çünkü bu cansızlar, yani putlar, hiç bir şeye güç yetiremezler ve hiç bir şey düşünemezler. Binâenaleyh daha nasıl bunlardan o şefaatin olması beklenebilir? İkinci ihtimal de olamaz. Çünkü Kıyamet günü hiç kimse, hiç bir şeye sahip olamaz ve Allah'ın izni olmaksızın o şefaate de kâdir değildir. Böylece, gerçek şefaatci, o şefaatin yapılmasına müsâade edecek olan Allah Teâlâ'dır. Binâenaleyh Allah'a ibadet etmek, başkasına ibadet etmekten daha evladır. İşte Hak Teâlâ'nın قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعاً *"De ki: "Bütün şefaat Allah'ındır"* ifadesi ile kastedilen budur.

Allah'ın Hükümranlığı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, kendisinden başka hiç bir kimsenin bir (gerçek) mülkü olmadığını, لَهُ مُلْكُ السَّمَٰوَاتِ وَالأَرْضِ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. Nihayet hepiniz ancak O'na döndürüleceksiniz"* buyurarak açıklamıştır. Bazı kimseler, şefaatin hiç olmayacağına dair, *"De ki: "Bütün şefaat Allah'ındır"* ayetine tutunmuşlardır. Çünkü Hak Teâlâ'nın, yapılacak şefaate müsaade etmediği sürece, hiç kimsenin şefaat edemeyeceğini biz de kabul etmekteyiz. Eğer, "Allah Teâlâ'nın, *"Allah, insanın ölümü zamanında ... ruhlarınızı alır"* ifadesi ile ilgili olarak şöyle bir soru sorulabilir: Bu ayet, canları alanın, ancak Allah olduğunu gösterir. Bu husus, *"Ölümü ve hayatı yaratan (Allah'ın) şanı yücedir"* (Mülk, 2); *"Benim Rabbim, dirilten ve öldürendir"* (Bakara, 285) ve *"Sizler ölüler iken, sizleri dirilttiği halde, Allah'ı nasıl inkâr edebilirsiniz?"* (Bakara, 28) ayetleri ile de kuvvet bulur. Ama Cenâb-ı Hak bir başka ayette, *"De ki: "Sizlerin canını ölüm meleği alır"* (Secde, 11); bir üçüncü ayetinde de, *"Sizden birine ölüm (vakti) geldiğinde, onun canını elçilerimiz alır"* (En'âm, 61) buyurmuştur, (ne dersiniz?)" denilirse, buna şöyle cevap veririz: Gerçekten can alan, Allah Teâlâ'dır. Fakat O, sebepler âleminde çeşitli işlerden her birini bir meleğe havale etmiştir. Böylece de, canları alma işini ölüm meleğine (Azrail (a.s)'e) havale etmiştir ki o, başkandır. Onun emri altında, hizmetcisi ve tâbisi olan melekler

vardır. Binâenaleyh işte bu ayette, can alma işi gerçek manada Allah'a; ikinci ayette, bu işin baş görevlisi olduğu için ölüm meleğine, diğer ayette de, ölüm meleğinin emrinde oldukları için, diğer meleklere nisbet edilmiştir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Alay Edilen Gerçeğin Onları Sarması

وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ ۖ وَإِذَا ذُكِرَ
الَّذِينَ مِن دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٤٥﴾ قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمَ الْغَيْبِ
وَالشَّهَادَةِ أَنتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِي مَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿٤٦﴾ وَلَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ
ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ مِن سُوءِ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۚ
وَبَدَا لَهُم مِّنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ ﴿٤٧﴾ وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا
وَحَاقَ بِهِم مَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ﴿٤٨﴾

"Allah, bir olarak anıldığı zaman, âhirete inanmazların kalpleri tiksinir. Ama Allah'dan başkası anıldı mı, bunların derhal yüzleri güler. De ki: "Ey gökleri ve yeri yaratan, gizliyi de, âşikârı da bilen Allah'ım, kullarının aralarında ihtilaf etmekte oldukları şeyler hakkındaki hükmü sen vereceksin. Eğer yerde ne varsa hepsi ve bunlarla birlikte bir misli daha, o zâlimlerin elinde olsaydı, Kıyamet günü uğrayacakları azabın kötülüğünden kurtulmak için elbette bunları fedâ ederlerdi. Halbuki (o gün) onlar için Allah'dan hiç de ummayacakları nice şeyler meydana gelecektir. Onların (dünyada) kazandıkları kötülükler o gün açığa çıkmış ve eğlence edinmekte oldukları şey onları çepeçevre sarıp kuşatmış olacaktır"

(Zümer, 45-48).

İşmi'zaz

Bil ki bu, müşriklerin o kötü işlerinden bir diğeridir. "Bir olan Allah'dan başka Allah yoktur. O birdir, ortağı ve benzeri yoktur" dediğinde, onların yüzlerinde ve kalplerinde nefret izleri belirir. Ama putlardan ve heykellerden bahsettiğinde, onların kalplerinde ve gönüllerinde sevinç izleri belirir ki bu, onların cehâletine ve ahmaklığına delâlet eder. Çünkü Allah'ı zikretme, mutlulukların başı, hayır ve güzel şeylerin en birincisidir. Âdî cansızlar demek olan o putların zikri ise, cehaletin ve ahmaklığın başıdır. Binâenaleyh onların, bir olan Allah'ı zikirden nefret etmeleri ve bu putların anılması ile sevinip ferahlamaları, onlarda çok bulunan o cehâlete ve ileri derecedeki ahmaklığa delâlet eden en kuvvetli delillerdendir.

Keşşâf sahibi şöyle der: "Bazan bu iki fiil yani, "**istibşâr**" ve "**işmi'zâz**", birbirinin mukâbili olarak kullanılır. Çünkü bunlardan herbiri, kendi babında zirveyi ifade eder. Zira "**istibşâr**", kişinin kalbinin, sevincinin eserinin yüzünün beşeresinde (derisinde) görülebilecek kadar ileri olmasını ifade eder. "**İşmi'zâz**" ise, kişinin öfke ve üzüntüsünün iyice artıp, böylece canını kalbinin içinde sıktığına, böylece de yüzünün derisinde, yerin karanlığına benzer bir karanlığın ve bir bulanıklığın belirmesini ifade eder."

Allah Teâlâ, akıl fıtratının da, yanlışlığına şehadet ettiği bu enteresan işi nakledince, bunun peşinden şu iki şeyden bahsetmiştir:

1) Büyük bir duâyı zikredip, önce bu duada kendini tam bir kudret ile niteleyerek, *"De ki: "Ey gökleri ve yeri yaratan Allah'ım..."* buyurmuş, ikinci olarak da yine kendisini tam bir ilimle tavsif edip *"Gizliyi de âşikârı da bilen Allah'ım"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak bu ayette kudretini, ilminden önce getirmiştir. Çünkü O'nun kudretini bilme, ilmini bilmeden öncedir.

2) Cenâb-ı Allah bu duayı zikredince, *"Kullarının aralarında ihtilaf etmekte oldukları şeyler hakkındaki hükmü sen vereceksin"* yani "Onların, Allah'ın birliğinin zikrinden nefretleri, ama şirkin bahsinden hoşlanmaları, aklın bedâheti ile, yanlışlığı bilinen bir hususdur. Buna rağmen, onlar bu işte ısrar etmişlerdir. Binâenaleyh sen hariç, hiç kimse onlardan bu yanlış inancı ve batıl görüşü silmeye kâdir olamaz. **Ebû Seleme**'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "**Aişe**'ye, Hz. Peygamber (s.a.s)'in gece namazına ne ile başladığını sordum. O da, şöyle dedi: اَللّٰهُمَّ رَبَّ جِبْرِيلَ وَمِيكَائِيلَ وَاِسْرَافِيلَ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ اَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ اِهْدِنِي لِمَا اخْتُلِفَ فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِاِذْنِكَ وَاِنَّكَ تَهْدِي مَنْ تَشَاءُ اِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"Hz. Peygamber şöyle dua ederek başlardı: "Ey Allah'ım, Ey Cebrail'in, Mikâil'in ve İsrâfil'in Rabbi, Ey göklerin ve yerin yaratıcısı, gizliyi de âşikârı da bilen Allah'ım, kullarının aralarında ihtilaf etmekte oldukları şeyler hakkındaki hükmü sen vereceksin. Beni, izninle, ihtilaf edilen o hakka ilet. Şüphesiz sen, dilediğini, sırat-ı müstakime iletensin"*[20]

Kâfirlere Tehditler

Bil ki Allah Teâlâ, onlardan bu batıl görüşü nakledince, onlara yönelik va'id (tehdid) olarak şunları zikretmiştir:

1) O kâfirler şayet, yeryüzündeki malların tamamına malik olsalardı, bir o kadar da ellerinde bulunsaydı, onlar, o şiddetli azabtan kendilerini kurtarmak için, bütün bunları fidye olarak verirlerdi.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ *"Halbuki (o gün) onlar için Allah'dan hiç de ummayacakları nice şeyler meydana gelecektir"* ayetinin ifade ettiği husus olup, bu, "Onlar için, hesaplarında olmayan çeşitli azaplar meydana

20) **Nesâî**, kıyamu'l-leyl, 12 (3/213).

gelecek..." demektir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in cennetteki mükâfaatın vasfı hususunda, فِيهِمَا مَا لاَ عَيْنٌ رَأَتْ وَلاَ أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلاَ خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ *"O cennette, hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşerin hatırından bile geçmediği şeyler vardır"*[21] buyurduğu gibi ilahî ceza hususunda da böylesi bir cezâ kullanılmıştır ki, bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Halbuki (o gün) onlar için Allah'dan hiç de ummayacakları nice şeyler meydana gelecektir"* ayetinin ifade ettiği hususdur.

3) Cenâb-ı Hakk'ın, وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا *"Onların (dünyada) kazandıkları kötülükler o gün açığa çıkmış..."* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bu da, "Kazandıkları o günahların neticeleri, kendilerine zuhur etti, tahakkuk etti" demek olup, bu da, "Kazandıkları o günahların neticeleri olan çeşitli azaplar, onlar için zuhur edip meydana geldi" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُونَ *"Onların istihzâlarının cezası, onları her taraftan kuşattı"* buyurmuş, işte bu hususlarla, onların cezalarının büyüklüğüne dikkat çekmiştir.

★ ★
★

İnsanın Yersiz Gururu

فَإِذَا مَسَّ الْإِنسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِّنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ ۚ بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ
وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٤٩﴾ قَدْ قَالَهَا الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُم مَّا كَانُوا
يَكْسِبُونَ ﴿٥٠﴾ فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا ۚ وَالَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هَٰؤُلَاءِ سَيُصِيبُهُمْ
سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَمَا هُم بِمُعْجِزِينَ ﴿٥١﴾ أَوَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ ۚ
إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٥٢﴾

"İnsana bir zarar dokunduğu zaman, bizi çağırır. Sonra kendisine, bizden bir nimet verdiğimiz vakit, "Bu, bana ancak, bilgimden dolayı verilmiştir" der. Hayır, bu bir imtihandır. Lakin, onların çoğu bilmezler. Bu (sözü), onlardan evvelkiler de söylemişlerdi de, kazanmakta oldukları o şeyler kendilerine hiçbir fayda vermemişti. Binnetice, o kazandıkları kötülükler, onları musibete uğratmıştı. Bunlar içinden zulmedenlere gelince, onların kazandıkları kötülükler de, kendilerini çarpacaktır. Ve onlar da, bizim azabımızın önüne geçebilecek değildirler. Allah'ın, kimi dilerse, onun rızkını yaymakta, (kimi de dilerse onunkini) kısmakta olduğunu hâlâ anlamadılar mı? Şüphesiz bunda, iman edecek bir kavim için katî ibretler vardır"

(Zümer, 49-52).

21) Müsned, 2 / 313.

Bil ki bu, onların o yanlış yollarından başka bir yolun anlatılışıdır. Zira onlar, fakirlik ve hastalık demek olan bir zarara düştüklerinde, Allah'a yalvarıp yakarıyorlar ve bunun giderilmesinin, sadece O'nun sayesinde olacağını biliyorlardı... Ama, Allah onlara nimetler lütfedip bağışladığında ise, -ki bu nimet ya, maldaki bolluk veyahut da kişinin can sağlığı ve âfiyetidir-, bunun, ancak kendi kesbi ve gayreti, çabası ile meydana geldiğini iddia ediyor; eğer verilen bu şey mal ise, "Bu benim kazancımla"; eğer sıhhat ise, "bu ancak, benim falanca ilacı kullanmam sebebi ile meydana gelmiştir" diyor ki, bu büyük bir çelişkidir. Çünkü bu kimse aciz ve ihtiyaçlar içinde kıvranıyorken herşeyi Allah'a nisbet ediyor, ama emniyyette, sıhhat ve afiyette iken bunu Allah'a nisbet etmeyerek, kendisinin kesbine isnâd ediyor ki, bu kabîh bir çelişkidir. Böylece Allah Teâlâ, onların, sıkıntı ve rahatlık içinde bulunuyorlarken, izledikleri bu tutarsız yolun kötülüğünü vecîz ve fasih bir lafızla beyân ederek, بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ *"Hayır, bu bir imtihandır"* buyurmuştur ki bu, "kâfire verilen bu nimet, bir imtihan vesilesidir. Çünkü, bu nimet verildiğinde şükredilmesi, geri alındığında ise sabredilmesi gerekli olan bir nimettir. Durumu böyle olan şey ise, kendisine nimet verilen kimsenin durumu o esnâda sınanıp denendiği için, "fitne" olarak nitelenebilir. Nitekim Arapca'da, özünü posasından ayırıp da miktarını belirlemek için, ateşe koyduğunda, فَتَنْتُ الذَّهَبَ بِالنَّارِ "Altını, ateş ile fitneledim, yeni hasım potasından ayırdım" denilir.

Fa ve Vav ile Yapılan Atıf

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لاَ يَعْلَمُونَ *"Lakin, onların çoğu bilmezler..."* buyurmuştur. Bu, "Bizim bu verdiğimiz nimet, ancak bir deneme içindi..." demektir. Ayette geriye, soru ve cevabı sadedinde ele alacağımız şöylesi birkaç bahis kalmıştır:

Birinci Soru: Bu ayetin, fâ ile; bu sûrenin başındaki aynı manadaki ayetin (Zümer, 8) vâv ile atfedilmesinin sebebi nedir?

Cevap: Allah Teâlâ, bu ayetten önce, o müşriklerin Cenâb-ı Hakk'ın birliğini duyduklarında nefrete kapıldıklarını, bozulduklarını; ama, şeriklerden bahsedildiğini duyduklarında ise sevindiklerini nakletmiş, daha sonra da, takîb için olan fâ ile, bir zarara ve bir belâya dûçar olduklarında, bir olan Allah'a sığındıklarını belirtmiştir. Böylece, ilk fiilleri, ikinci hareketlerine ters düşmüştür. Bu sebeple Cenâb-ı Hak (bu ifadeyi), bu müşriklerin o anda çok açık bir çelişkiye düştüklerine; herbiri diğerine zıt olmasına rağmen, birinci ile ikinci arasında bir fâsıla bulunmadığına delâlet etsin diye, fâ-i takîbiyyeyi getirmiştir. İşte burada, takîb için getirilen fâ'nın getirilişindeki fayda budur. Birinci ayetteki (Zümer, 8) gaye ise, onların o anda bir tenakuz içinde bulunduklarını beyan etmek değildir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak bu ayeti, fâ ile değil de vâv ile getirmiştir.

İkinci Soru: "Tahvîl" (التخويل) ne demektir?

Cevap: Tahvîl, lutfetmek, karşılıksız vermek demektir. Buna göre ayetin manası, "Biz, onlara lutfediyoruz, onlar ise, bunu hak ettiklerini zannediyorlar" şeklinde olur.

Kibirden Kurtulma Gereği

Üçüncü Soru: Ayetteki, *"Bu, bana ancak, bilgimden dolayı verilmiştir"* ifadesinden ne kastedilmiştir?

Cevap: Bununla, "Bu bana, Allah'ın benim ona müstehak olduğumu bilmesinden dolayı"; "Bu bana, benim buna müstehak olduğumu bilmemden ötürü verilmiştir..." manasının kastedilmiş olması muhtemeldir. Bu ifadeyle şöyle bir mananın da kastedilmiş olması muhtemeldir: "Bu bana, -meselâ kişinin hasta olup da kendisini tedavi etmesi gibi- ilmim, yani onu elde etmeye muktedir olabilmeyi bilmemden dolayı verilmiştir." Yani bu kimse, "Ben bu sıhhati, hastalığın nasıl tedavi edileceğini bilmemden; bu malı da, nasıl kazanılacağını bilmemden dolayı... elde ettim" demek istemiştir.

Dördüncü Soru: Ni'metu kelimesi, müennestir. أُوتِيتُهُ **ifâdesindeki "hû" zamiri de, nimete râcidir. Binâenaleyh, müzekker bir zamir (-hu), müennese râcî olabilmiştir?** Hatta Cenâb-ı Hak, bu ifadenin hemen ardından, بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ buyurmuş, buradaki (nimete râcî olacak) bu zamiri de müennes getirmiştir. Binâenaleyh, bunun sebebi nedir?

Cevap: Kelamın takdiri, "Biz ona, nimete dair bir şey verdiğimizde..." şeklinde olup, böylece **ni'met** kelimesinin lafzı müennes, manası ise müzekker olmuş olur. İşte bu sebeple de, hiç şüphesiz bu iki husus caiz olabilmiştir.

İddialar İlahî Hükmü Değiştiremez

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَدْ قَالَهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَآ أَغْنٰى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ *"Bu sözü onlardan evvelkiler de söylemişlerdir de, kazanmakta oldukları o şeyler, kendilerine hiçbir fayda vermemiştir"* buyurmuştur. قَالَهَا ifadesindeki **"hâ"** zamiri; **"el-kelimetu"** veya **"el-cümletu"** te'vilinde olduğu için, إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلٰى عِلْمٍ عِنْدِى ifadesine râcidir. الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ifadesiyle kastedilenler de, **Kârun** ve onun kavmidir. Çünkü **Kârun**, *"Bu bana ancak, bende olan ilimle verilmiştir..."* (Kasas, 78) demiş, kavmi de bunu benimsemiş, buna razı olmuştu. Dolayısıyla adetâ, sanki onlar bu sözü söylemiş gibi olmuşlardı. Geçmiş ümmetlerin içinde aynı sözü söyleyenlerin de mevcut olmuş olması mümkündür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"... kazanmakta oldukları o şeyler, kendilerine hiçbir fayda vermemiştir"* buyurmuştur ki, bu, "Bu batıl inanç ve kesbettikleri ve benimsedikleri bu yanlış görüş, Allah'ın azâbından hiçbir şeyi onlardan def edememiş; tam aksine, kesbettikleri bu şeylerin cezâsı, başlarına gelmiştir!" demektir.

Cenâb-ı Hak, öncekilerin içinde, kazandıkları şeylerin kötülüğünün, yani batıl inançlarının ve fasit görüşlerinin azabına uğrayanlar olduğunu beyan edince, وَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ *"Ve onlar da, bizim azâbımızın önüne geçebilecek değildirler..."* buyurmuştur ki, bu da, "Onlar beni, ne dünyada, ne de ahirette acze düşüremezler (elimden kurtulamazlar)" demektir.

Rızık Allah'ın Elinde

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أَوَلَمْ يَعْلَمُوٓا أَنَّ اللّٰهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَآءُ وَيَقْدِرُ buyurmuş

olup, bu, "ne kadar, Allah Teâlâ'nın, dilediği kimselerin bazan rızkını genişleten, bazan da kısan bir zât olduğunu yoksa anlamadılar mı?" demektir. Ayetteki, **yakdıru** kelimesinin manası, *"kıt verir, daraltır"* demektir.

Bunun (aklen) delili ise şudur: Biz, insanların rızkının bol ve dar oluşları açısından farklı farklı olduklarını görmekteyiz. Bunun mutlaka bir sebebi vardır. Bunun sebebi ise kişinin aklı ya da cehâleti değildir. Çünkü biz, nice akıllı ve kudretli kimselerin, geçim sıkıntısına düştüklerini ve nice cahil, hasta ve zayıf kimselerin de bolluk içinde yüzdüklerini görmekteyiz... Bu, tabiatın, yıldızların ve feleklerin tesiriyle de değildir. Çünkü kendisinde, büyük bir hükümdarın ve kâhir bir padişahın doğduğu o saatte, gerek insanlardan, gerekse insanların dışındaki diğer canlılardan nice alemler de doğmaktadır. Yine o saatte, bitkilerden de bir âlem meydana gelmektedir. Binâenaleyh biz, o aynı saat içinde mutluluk ve bedbahtlık açısından farklı olmalarına rağmen, pekçok şeylerin meydana geldiğini görüp müşahede ettiğimize göre, mutluluk ve bedbahtlık hususunda müessir olanın bu doğan (yıldızlar) olmadığını anlamış oluyoruz. Bu kısımlar batıl ve geçersiz olunca da, bu hususta müessir olanın, Allah Teâlâ olduğunu anlamış oluyoruz. İşte bu kesin, aklî delil ile, أَوَلَمْ يَعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ يَبْسُطُ ٱلرِّزْقَ لِمَن يَشَآءُ وَيَقْدِرُ ayetinin ifade ettiği mananın doğruluğu ortaya çıkmış olur. Nitekim şair de, فَلاَ السَّعْدُ يَقْضِي بِهِ الْمُشْتَرِي وَلاَ النَّحْسُ يَقْفِرُ عَلَيْنَا زُحَلْ وَلٰكِنَّهُ حُكْمُ رَبِّ السَّمَاءِ وَقَاضِي الْقَضَاءِ تَعَالَى وَجَلّ *"Ne, Müşterî yıldızının hükmettiği bir mutluluk söz konusudur, ne de Zuhal yıldızının aleyhimize olarak yazdığı mutsuzluk! Fakat bütün bunlar, semavatın Rabbi ve hakimler hakimi olan Yüce Allah'ın hükmüdür"*

★ ★
★

Affın Genişliği

قُلْ يَٰعِبَادِيَ ٱلَّذِينَ أَسْرَفُوا۟ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا۟ مِن رَّحْمَةِ ٱللَّهِ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ يَغْفِرُ
ٱلذُّنُوبَ جَمِيعًا ۚ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلْغَفُورُ ٱلرَّحِيمُ ﴿٥٣﴾ وَأَنِيبُوٓا۟ إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَأَسْلِمُوا۟ لَهُۥ مِن قَبْلِ أَن يَأْتِيَكُمُ
ٱلْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ ﴿٥٤﴾ وَٱتَّبِعُوٓا۟ أَحْسَنَ مَآ أُنزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُم مِّن
قَبْلِ أَن يَأْتِيَكُمُ ٱلْعَذَابُ بَغْتَةً وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿٥٥﴾ أَن تَقُولَ نَفْسٌ يَٰحَسْرَتَىٰ
عَلَىٰ مَا فَرَّطتُّ فِى جَنۢبِ ٱللَّهِ وَإِن كُنتُ لَمِنَ ٱلسَّٰخِرِينَ ﴿٥٦﴾ أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ ٱللَّهَ
هَدَىٰنِى لَكُنتُ مِنَ ٱلْمُتَّقِينَ ﴿٥٧﴾ أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى ٱلْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِى كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ
ٱلْمُحْسِنِينَ ﴿٥٨﴾ بَلَىٰ قَدْ جَآءَتْكَ ءَايَٰتِى فَكَذَّبْتَ بِهَا وَٱسْتَكْبَرْتَ وَكُنتَ مِنَ ٱلْكَٰفِرِينَ ﴿٥٩﴾

"De ki: "Ey kendi aleyhlerine olarak haddi aşan kullarım, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz o, çok affedicidir. Çok merhametlidir. Size azab gelip çatmazdan önce Rabbinize dönün, O'na teslim olun. Aksi takdirde yardım edilmezsiniz. Rabbinizden size indirilenin en güzeline, kendiniz farkında olmayarak, ansızın (başınıza) azab gelmezden önce, tâbî olun. Her nefsin, "Allah yanında, işlediğim taksirâttan dolayı yazıklar olsun bana. Gerçekten ben, eğlenenlerdendim" diyeceği, yahut "Allah bana hidayet verseydi elbette ben de müttakîlerden olurdum" diyeceği yahut azabı görürken, "Benim için bir dönüş daha olsaydı da, iyi hareket edenlerden bulunsaydım" diyeceği gün gelmeden önce (Rabbinizden indirilene tabi olun.)" Hayır, sana ayetlerim gelmişti de, sen onları yalan saymış, kibirlenmeye kalkmış, kâfirlerden olmuştun"

(Zümer, 53-59).

Bil ki Allah Teâlâ, kâfirlerle ilgili tehdidler hususunda, genişçe bilgi verince, kulları hakkındaki rahmetinin, fazlının ve ihsanının mükemmel olduğunu da bunun peşi sıra haber vermiştir.

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Büyük Günahların Affı

Ehl-i sünnet âlimlerimiz, Allah Teâlâ'nın, büyük günahları atfedebileceğine dair, bu ayeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Biz, bu kitapta, Kur'ân'ın örfünün, *"kullarım"* ifadesinin, mü'minler için olacak şekilde kullandığını anlatmıştık. Nitekim Hak Teâlâ, *"Rahman'ın yeryüzünde mütevazî olarak yürüyen kulları..."* (Furkân, 63) ve *"Allah'ın kullarının içeceği göze..."* (İnsan, 6) buyurmuştur. Bir de *"kullarım"* lafzı, ta'zim (saygı ve değeri) gösterme sadedinde kullanılmıştır. Dolayısıyla bunun, sadece mü'minler hakkında kullanılmış olması gerekir. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, bu ayetteki, *"Ey kullarım"* lafzının, mü'minler hakkında kullanıldığı anlaşılır. Bir de mü'min, kendisinin Allah'ın abdi (kulu) olduğunu itiraf eden kimsedir. Müşrikler ise, kendilerini **Abdullât, Abduluzzâ** ve **Abdulmesih** diye adlandırmışlardır. Böylece *"ey kullarım"* ifadesinin ancak mü'minlere uygun düştüğü sâbit olur.

Bu da sâbit olunca diyoruz ki: Allah Teâlâ, *"Kendilerine karşı israf eden, haddi aşan kullarım..."* buyurmuştur. Bu ise, bütün isrâf edenleri içine alan genel bir ifadedir. Cenâb-ı Hak, bundan sonra, *"Çünkü Allah bütün günahları bağışlar"* buyurmuştur ki bu, O'nun, mü'minlerden sâdır olan günahların hepsini bağışlayıcı olmasını gerektirir. Bizim anlatmak istediğimiz de budur.

Af İçin Tevbe Şart mı?

İmdi, eğer sorulacak olursa ki: "Bu ayeti zahirî manasına almak mümkün değildir. Aksi halde, günahların bağışlanmış olduğuna kesin hükmetmek gerekir. Siz (ehl-i sünnet) ise, böyle demiyorsunuz. Dolayısıyla, bu ayetin manası, sizin söylediğiniz şey değildir. Sizin söylediğinize ise bu ayet delâlet etmemektedir. Binâenaleyh

yaptığınız istidlâl düşer. Bir de Allah Teâlâ, bunun peşisıra, *"Size azab gelip çatmazdan önce Rabbinize dönün, O'na teslim olun ... farkında olmaksızın, ansızın (başınıza) azap gelmezden önce..."* buyurmuştur. Eğer ayetin evvelinden, Allah Teâlâ'nın bütün günahları kesinkes bağışlayacağı kastedilmiş olsaydı, bunun peşinden tevbeyi emretmez ve onları, anlamadıkları ve beklemedikleri bir yönden kendilerine gelecek bir azabla korkutmazdı. Hem sonra Cenâb-ı Hak, *"Her nefsin, "Allah yanında işlediğim taksirâttan dolayı vay yazıklar olsun bana..." diyeceği gün (...)"* buyurmuştur. Eğer bütün günahlar affedilmiş olsaydı, insanın böyle demesine gerek kalmazdı. Ayrıca eğer, anlatılmak istenen şey, ayetin lafzının zâhirinin delâlet ettiği şey olsaydı, o zaman bu, adetâ günahları işlemeye bir teşvik ve günah yapmaya bir salıverme gibi olurdu ki böyle birşey Allah'ın hikmetine uygun düşmez. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, o zaman ayetten "Günahkârın ilâhî azabtan kesinlikle kurtulamayacağı" zannına kapılmasının caiz olmayacağına dikkat çekmek olduğunu söylemek gerekir. Çünkü böyle inanan kimse, Allah'ın rahmetinden ümit kesmiş olur. Zira her günahkâr ve asî, ne zaman tevbe etse, cezası silinip, mağfiret ve rahmet ehlinden olur. Dolayısıyla ayetteki, *"Allah bütün günahları bağışlar"* ifadesi, "Tevbe etmek ve O'na yönelmek şartıyla Allah günahları bağışlar" manasında olmuş olur." Evet böyle bir suale karşı şöyle cevap verilir:

Karşı tarafın (**Mu'tezile**'nin) "Ayet bütün günahların kesinkes affını gerektirir. Siz ise bunu söylemiyorsunuz" şeklindeki sözüne gelince, biz diyoruz ki, "Aksine biz bunu söylüyor ve benimsiyoruz. Çünkü **yağfiru** *"affeder"* fiili muzârî olup, muzârî gelecek zaman için kullanılır. Bize göre Allah, "**Lâ ilahe illâllah, Muhammedü'n-Rasûlüllah**" diyen herkesi, cehennemden çıkaracaktır. Böyle olması halinde büyük günah sahibi de, ister cehennem ateşine girmeden önce, ister girdikten sonra olsun, kesinlikle neticede affedilecektir. Böylece ayetin zâhirinin delâlet ettiği mananın, bizim inancımızın tâ kendisi olduğu sâbit olur.

Yine karşı tarafın, "Günahların tamamının bağışlanması durumunda, Allah Teâlâ tevbeyi emretmezdi" şeklindeki sözüne de şöyle cevap verebiliriz: Bize göre, insanın her zaman tevbesi vâcibtir (gereklidir). Çünkü ilahî cezâ, her zaman için söz konusudur. Çünkü ilâhî cezânın hiç olmadığını söylemiyoruz. Aksine Cenâb-ı Hak kayıtsız şartsız da affedebilir, bir müddet cehennemde azab ettikten sonra da affedebilir, diyoruz. İşte aynı yol ile, onların diğer sorularına da cevap verilebilir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Âyet Delilleri

Bil ki bu ayet, ilahî rahmetin olacağına, şu bakımlardan delâlet eder:

1) Allah Teâlâ günahkârı "kulum" diye adlandırmıştır. Kulluk ise, kişinin ihtiyaç içinde olduğunu, zillete düştüğünü anlatır. Rahîm ve Kerîm'e uygun düşen ise, miskin ve muhtaç kuluna, hayır ve rahmetini bol bol vermesidir.

2) Allah Teâlâ, mütekellim ya'sı ile onları kendisine nisbet ederek, *"Ey kendi aleyhlerine olarak israf eden kullarım"* buyurmuştur. Allah'a nisbet edilme şeref ve bahtiyarlığı, ilahî azabtan emin olmayı ifade eder.

3) Cenâb-ı Hakk, *"Kendi aleyhlerine olarak israf edenler..."* buyurmuştur. Bu, "O günahların zararı bana değil onlaradır. Dolayısıyla, günahlardan ötürü zararın onlara yönelik olması onlara yeter. Öyleyse, bu kullara, ayrıca bir zararın verilmesine gerek yok" demektir.

4) Allah Teâlâ, *"Allah'ın rahmetinden ümid kesmeyin"* buyurarak, kullarını, ümidsizliğe düşmekten nehyetmiştir. Binâenaleyh bu, adetâ bir ümid ve keremi (ikramı) bekleme hususunda bir emir olur. Ümidi ve keremi beklemeyi emrettiğinde Kirîm'e uygun düşen ancak keremdir.

5) Allah Teâlâ önce, *"Ey kullarım..."* demiştir. Binâenaleyh buna uygun olan O'nun, "Rahmetimden ümid kesmeyiniz" demesi idi. Ama o, böyle değil de, *"Allah'ın rahmetinden ümid kesmeyiniz"* buyurmuştur. Çünkü bizim "Allah" dememiz, Allah'ın en büyük ve yüce ismidir. Dolayısıyla, böylesi yüce bir isme nisbet (izâfe) edilen rahmetin de, rahmet ve lütuf çeşidlerinin en büyüğü olması gerekir.

6) Cenâb-ı Hakk, *"Allah'ın rahmetinden ümid kesmeyiniz"* buyurunca, gerekli olan, bunun peşisıra, "Çünkü O, bütün günahları bağışlar" demesi idi. Ama O, böyle değil de, "Allah" ismini tekrarlayarak, en büyük te'kidi ifâde eden إِنَّ edatını eklemiştir. Bütün bunlar, Rahman'ın vaadindeki mükemmelliğe delâlet eder.

7) Eğer Cenâb-ı Hak, "O, günahları bağışlar" demiş olsaydı, maksad yine anlatılmış olurdu. Ama O, buna te'kid ifade eden, **"cemî'an"** lafzını da eklemiştir. Bu da, rahmeti te'kid eden bir diğer husustur.

8) Allah, kendisini **gafûr** diye tavsif etmiştir. **Gafûr** lafzı ise, bu mağfiret hususunda çok ileri dereceyi ifade eder.

9) Cenâb-ı Allah, Kendisini "Rahîm" diye tavsif etmiştir. Rahmet ise, mağfirete ilave bir mana ifade eder. Dolayısıyla, *"O, gafûrdur"* ayeti, ilahî cezayı gerektiren suç ve günahları sileceğine; *"rahîmdir"* ifadesi de, rahmeti ve mükâfaatı gerektiren şeyleri varedeceğine ve vereceğine bir işarettir.

10) Hak Teâlâ'nın إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ yani, *"Gafûr ve rahîm olan ancak O'dur O"* sözü, hasr (sadece) manası ifade edip, "Ondan başka gafûr ve rahîm yoktur" demektir. Bu, Allah'ın alabildiğine gufran ve rahmet sahibi olduğunu gösterir. Binâenaleyh işte bu on husus, ayette mevcuttur ve herbiri de Allah'ın rahmet ve mağfiretinin mükemmelliğini göstermektedir. Allah'dan, bunları elde etmemizi ve fazl-u rahmeti sayesinde cezasından kurtulmamızı temenni ediyoruz.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Ayetin Nüzul Vesilesi

Alimler, ayetin sebeb-i nüzûlü hususunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. "Bu Mekkeliler hakkında nâzil olmuştur. Çünkü onlar, "**Muhammed**, putlara tapanların ve adam öldürenlerin bağışlanmayacağını iddia ediyor. Biz ise putlara taptık ve adam öldürdük. Dolayısıyla daha nasıl müslüman olabiliriz?" demişler (ayet bunun üzerine nazil olmuştur)" denildiği gibi, ayetin, müslüman olmayıp, arzu edip de, tevbesinin kabul olmayacağından korktuğu için, **Hz. Hamza** (r.a)'nın katili **Vahşî** (r.a) hakkında nâzil olduğu ve ayet nazil olunca müslüman olduğu

da söylenmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Bu ayet ona mı mahsustur. Yoksa bütün müslümanlar için genel midir?" diye sorulduğunda O, *"Hayır, bütün müslümanlar için geneldir"* buyurmuştur.

Yine bu ayetin, câhiliyye döneminde büyük günahlar işleyip, İslâmiyet gelince, Allah Teâlâ'nın tevbelerini kabul etmeyeceği korkusu ile tirtir/titreyen bazı müslümanlar hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Yine bu ayetin, **İyâş b. Ebî Rebî'a** ile **Velîd b. Velîd** ve bir grup müslüman hakkında nâzil olduğu söylenmiştir: Bunlar müslüman oldular, sonra fitneye düşüp (irtidâd ettiler). Müslümanlar onlar hakkında, "Artık Allah onların tevbelerini kabul etmez" demeye başladılar. İşte bunun üzerine, bu ayetler nazil oldu. **Hz. Ömer** (r.a), bu ayetleri yazıp onlara gönderdi. Böylece onlar da müslüman olup, hicret ettiler. Bil ki ayetlerde nazar-ı dikkate alınması gereken şey, sebeb-i nüzûlün husûsî oluşu değil, ayetin lafzının umûmî manasıdır. Dolayısıyla bu ayetlerin, işte yukarıda sayılan hadiselerden dolayı, nâzil oluşu, hükmünün umûmî (genel) oluşuna mânî değildir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Farklı Kıraat

Nâfi, İbn Kesîr, İbn Âmir ve **Âsım** yâ'nın fethası ile **yâ ibâdiye** okurlarken; diğer kıraat imamları ile rivayetlerin birine göre **Âsım**, fethasız **yâ ibâdî** okumuşlardır. Ama bütün kıraat imamları burada vakfe yaparken, yâ üzerinde vakfetmişlerdir. Çünkü bu ya, mushafın esas yazısında yer almıştır. Fakat **Âsım'ın râvisi Ebû Bekr**'in rivayetine göre, **Âsım**, burada "yâ"sız vakfedermiş. **Ebû Amr** ve **Kisâî** fiili, nûn'un kesresiyle تَقْنِطُوا; diğerleri fetha ile, تَقْنَطُوا şeklinde okumuşlardır. Her iki okuyuş da, kullanılan birer lehcedir. **Keşşâf sahibi, İbn Abbas** ve **İbn Mes'ûd**'un bu ayeti, يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً لِمَنْ يَشَاءُ *"Allah, dilediği kimselerin bütün günahlarını bağışlar"* tarzında okuduğunu[22] nakletmiştir.

Cenâb-ı Hak sonra, وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ *"Rabbinize dönün..."* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi**, "Bu, "O'na yönelin, O'na teslim olun, yani amellerinizi sırf O'nun için yapın" demektir. Hak Teâlâ, bir, bu işin tevbesiz olacağını hiç kimsenin ummaması, bir de tevbenin, mağfiret için ayrılmaz bir şart olduğuna delâlet etsin diye, mağfiretin peşisıra, inâbeyi, yani Allah'a dönmeyi zikretmiştir" der. Ama ben diyorum ki bu söz gerçekten tutarsızdır. Çünkü bize (ehl-i sünnete) göre, günahlardan tevbe etmek gereklidir. Dolayısıyla tevbenin emredilmesi, ilahî mağfiret vaadini zedeleyecek birşey değildir.

Eğer **Mu'tezile** "Şayet mağfiret va'di kesinkes bulunsaydı, insanın tevbesine hiç gerek yoktu. Çünkü tevbe ancak, ilahî cezayı kaldırmak için yapılır. Dolayısıyla, Hak Teâlâ'nın kişiyi affetmesiyle, ilahî ceza kalkınca, artık kişinin tevbesine gerek kalmamış olur" derlerse, biz deriz ki: Bu da tutarsızdır. Çünkü bize göre, her nekadar Cenâb-ı Hak, günahları kesinkes affedecek ve mağfiret edecek ise de, bu af ve bağışlama, şu iki şekilde, yani bazan doğrudan, bazan da bir müddet cehennemde

22) "Yani yorumladığını" (ç.).

azab edip, sonra cehennemden çıkarıp onu affetmesi şeklinde olur. Binaenaleyh tevbenin gayesi, bu ilahî cezayı kaldırmaktır. Böylece **Keşşâf sahibi**nin dediği şeyin tutarsız ve manasız olduğu anlaşılır.

İndirilenin En Güzeline Uyun

Cenâb-ı Allah sonra وَاتَّبِعُوٓا اَحْسَنَ مَآ اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ *"Rabbinizden size indirilenin en güzeline ... tabi olun"* buyurmuştur. Bil ki, Allah Teâlâ, mağfireti va'dedince, bu va'dden sonra bazı şeyleri emretmiştir ki, bunlar şunlardır:

1) O'na dönmeyi... Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinize dönün..."* ayetinin ifade ettiği hususdur.

2) En güzel olana tâbi olmayı emretmiştir. "En güzel olan"la neyin murad edildiği hususunda birkaç izah şekli bulunur:

a) Bu, Kur'ân olup, ifadenin manası, "Kur'ân'a tâbi olun" şeklindedir. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah, kelâmın en güzelini ... indirmiştir"* (Zümer, 23) ayetidir.

b) **Hasan el-Basrî**, bunun manasının, "Allah'a taate sarılın ve O'na isyândan kaçının.." şeklinde olduğunu, çünkü, indirilenin, üç vecih üzere olup, bunların da, kendisinden kaçınılması için kabih, (çirkin) olanın; kendisine rağbet olunmaması için, en aşağı olanın ve de, kendisiyle korunulup, takvâya erişilip tâbi olunması için de, en güzel olanın zikredilmesi olduğunu söylemiştir.

c) "en güzel" ile murad edilen, mensûh değil de, nâsihtir. Çünkü nesheden hüküm (nâsih), mensûhtan daha güzeldir. Zira Cenâb-ı Hak, *"Biz neshettiğimiz veya unutturduğumuz bir ayetin (yerine), ya ondan daha hayırlısını, yahut onun benzerini getiririz"* (Bakara, 106) buyurmuştur. Bir de, Allah Teâlâ, bir hükmü neshedip onun yerine başka bir hüküm getirince, bizim nâsih (neshedici) olana dayanmamız, mensûh olana dayanmasından daha güzel olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, مِنْ قَبْلِ اَنْ يَّاْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَّاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُوْنَ *"Kendinizi farkında olmayarak, ansızın (başınıza) azab gelmezden önce..."* buyurmuştur. Bu ifadeden amaç, tehdit ve korkutmadır. Mana ise, "O azâb size, siz ondan gâfil bulunduğunuz bir sırada gelir.." şeklindedir. Bilesin ki, Allah Teâlâ onları azab ile korkutunca, bundan sonra Cenâb-ı Hakk, onların başına azabın gelmesi durumunda ne söyleyeceklerini açıklamış ve bunun üzerine onlardan, üç tür söz nakletmiştir:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, اَنْ تَقُوْلَ نَفْسٌ يّٰحَسْرَتٰى عَلٰى مَا فَرَّطْتُّ فِيْ جَنْۢبِ اللّٰهِ وَاِنْ كُنْتُ لَمِنَ السّٰخِرِيْنَ *"Her nefsin, "Allah yanında işlediğim taksirattan dolayı vay, yazıklar olsun bana. Gerçekten ben, eğlenenlerdenim..."* ayetinin ifade ettiği husus. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE اَنْ تَقُوْلَ ifadesi, "mef'ûlün leh" olup, manası, "Her bir nefis, Allah yanında işlediğim taksirattan dolayı vay, yazıklar olsun bana.." demesin diye ..." şeklindedir. Ayetteki "nefs" kelimesinin nekre getirilmesine gelince, bu hususta şu iki izah yapılabilir:

1) Bundan maksad fazlasıyla zarar verme hususunda diğer nefislerden ayrılıp dikkat çeken nefis olabilir.

2) Bununla, çokluk manasının murad edilmiş olması mümkündür. Çünkü, usûl-ü fıkıhta şöyle bir kural vardır: Kendisine münasip bir vasfın peşinden gelen bir hüküm, o hükmün o vasfa bağlı olduğu zannını ifade eder. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, يَاحَسْرَتَا ifadesi, alabildiğine bir kedere ve bir hüzne delâlet etmektedir. Bir de, bu ifade, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah yanında işlediğim taksirattan dolayı..."* ifadesinin peşinden gelmiştir. Allah'a taatta kusur etmek, alabildiğine nedâmet ve pişmanlık duymaya uygun düşer; ki bu da, duyulan bu hasretin, böylesi bir kusurun olması halinde olmasını iktizâ eder. Binâenaleyh bu ifade, işte yaptığımız bu izahla, umumîlik ifade eder.

İKİNCİ MESELE
Müşebbiheyi Red

Allah'ın uzuvları olduğunu söyleyenler, bu ayete dayanarak Allah'ın cenbinin, yanının olduğunu söylemişlerdir. Bil ki, bizim, Allah'ın uzuvları olmadığına dair getirdiğimiz deliller bir hayli fazladır. Bunları tekrarlamanın faydası yoktur. Yine de biz diyoruz ki, ayetteki **cenb** *"yan"* lafzından, Allah'a ait bir uzvun kastedilmesi halinde, bu uzuvda kusur işlemek imkânsız olur. Binâenaleyh, bu ifadeyi mutlaka te'vil etmek gerekir. Bu sebeple, ayetin bu ifadesi, yani "kusur işleme" ifadesi hususunda müfessirlerin değişik izahları vardır: **Meselâ İbn Abbas**, Cenâb-ı Hakk'ın bu lafız ile, "Allah'ın sevap ve mükâfaatını elde edemedim.." manasını kastetmiştir, derken, **Mukâtil**, "Allah'ın zikrini yitirdim, zayi ettim manası kastedilmiştir" demişlerdir. **Mücahit** "Allah'ın cenbi" ifadesine, "Allah'ın emri..." manasını verirken, **Hasan el-Basrî**, "Allah'ın taatince.."; **Said İbn Cübeyr** de, "Allah'ın hakkında.." manalarını vermişlerdir.

Bil ki, bu tür ifadelere çokca yer vermek, sadra şifâ ve derde devâ olmaz. Bu sebeple biz diyoruz ki, **cenb**'e bu ad, onun, o şeyin taraflarından bir taraf olduğu için verilmiştir. Bir şeyin ayrılmaz vasfı ve ayrılmaz unsuru olan bu şey ise, adeta onun ordularından bir ordu, onun taraflarından bir taraf gibi olmuş olur. Binâenaleyh, uzuv manasına gelen "yan, taraf" ile, bir şeyin ayrılmaz vasfı ve ayrılmaz unsuru olan şey arasında böylesi bir benzerlik meydana gelince, pek yerinde olarak, "yan" lafzının, "Hak, emir ve tâat" manalarına alınması, güzel ve yerinde olmuştur. Nitekim şair, أَمَا تَتَّقِينَ اللَّهَ جَنْبَ وَامِقٍ لَهُ كَبِدٌ حُرَّاءُ عَلَيْكِ تُقَطَّعُ demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Dinle Alayın Sonu

Keşşâf sahibi, "Ayetin bu ifadesi, aslı üzere hem, يَاحَسْرَتِي şeklinde, hem de, **ivaz** ile kendisinden **ivaz** kılınan, cem etmek suretiyle, يَا حَسْرَتَايَ şeklinde de okunmuştur" demiştir. وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَ *"Gerçekten ben, eğlenenlerdendim..."* cümlesine gelince bu, "O, bu kusuruyla da yetinmedi de, tam aksine, üstelik, din ile alay edenlerden oldu.." demektir. **Katâde** de, "Bu kimseye, Allah'ın tâatını zayi etmesi yetmemiş, kalkmış taat ehliyle de alay etmiş..." manasını vermiştir. وَإِنْ كُنْتُ cümlesinin mahalli, hal olduğu için, mansûbtur. Buna göre, bu kimse sanki, "Ben, alay ede ede, Allah'ın taatı konusunda kusur işledim" demiştir. Yani, "Alay ederek kusur işledim" demektir.

2) Onlar, kendilerine bu azabın gelmesini müteakip, أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ *"Yahut, "Hakikaten Allah bana hidayet verseydi herhalde sakınanlardan olurdum"* demişlerdir.

3) Bu, أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ *"Yuhat azâbı görürken, "Benim için bir dönüş daha olsaydı da, iyi hareket edenlerden bulunsaydım" diyeceği..."* ayetinin ifade ettiği husus.

Netice olarak, kusurlu olan bu kimse, şu üç şeyi yapmıştır:

a) Taâtteki kusuruna hayıflanmak..

b) Hidayeti kaybettiğini ileri sürmek...

c) Tekrar döndürülme temennisinde bulunmak..

Özürün Geçersizliği

Daha sonra Cenâb-ı Hak onların, hidayeti bulamama mazeretlerinin bâtıl ve geçersiz olduğunu belirterek, bu sözlerine cevap vermiştir. Çünkü, hidayet mevcut idi, orada mazeret ve mani de yok idi. İşte bu mana, Cenâb-ı Hakk'ın بَلَىٰ قَدْ جَاءَتْكَ آيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ *"Hayır, sana ayetlerim gelmişti de, sen onları yalan saymış, kibirlenmeye kalkmış, kâfirlerden olmuştun.."* ayetinde ifade edilmektedir. Burada, şöyle birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
بَلَىٰ Edatının Yeri

Zeccâc şöyle der: "Ayetteki, **belâ** kelimesi, nefyin cevabını ifade eder. Çünkü, her ne kadar kelamda nefy olmasa dahi, bu mana burada, hasıl olmuştur. Çünkü ayetteki *"Allah bana hidâyet verseydi..."* ifadesi, مَا هَدَانِي Bana hidayet etmedi" takdirindedir. Dolayısıyla, bundan sonra, **belâ** lafzının getirilmesi güzel ve yerinde olmuştur.

İKİNCİ MESELE
Nefs Kelimesinin Kullanılışı

Vahidî (r.h) şöyle der: بَلَىٰ قَدْ جَاءَتْكَ آيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ ayetinin, meşhur kıraatinde, fiiller müzekker olarak getirilmiştir. Çünkü "**nefs**" kelimesi, hem müzekker, hem de müennes için kullanılır. Dolayısıyla da, ayette, müzekkere hitap olunmuştur. **Rebî İbn Enes, Ümmü Seleme**'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, ayetin bu ifâdelerini müennes olarak okuduğunu rivayet etmiştir. **Ebû Ubeyd** şöyle der: "Şayet, Hz. Peygamber (s.a.s)'in böyle okuduğu doğru olsaydı, bu, hiç kimsenin bu okuyuşu terketmesinin caiz olmayacağı bir biçimde bir delil ve hüccet olurdu. Ancak ne var ki, bu hadis, müsned hadis değildir. Çünkü, **Rebî, Ümmü Seleme**'ye yetişmemiş, onu görmemiştir. Müennes okunmasına gelince, **nefs** kelimesinin zikredilmesinden dolayıdır. "**Nefs**" kelimesi Kur'ân'da genellikle, müennes olarak ifade edilmiştir. Meselâ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي *"Bunu bana nefsim hoş gösterdi.."* (Tâhâ, 96), إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ *"Çünkü nefs, olanca şiddetiyle kötülüğü emredendir"* (Yusuf, 53) ve يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ *"Ey itminana ermiş nefs, cân..."* (Fecr, 27) ayetlerinde olduğu gibi.."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Mu'tezile'nin Kader Hakkındaki İddiası

Kâdî şöyle der: "Bu ayetler, şu bakımlardan kader görüşünün doğruluğuna delâlet eder:

1) Kınayarak, "Falanca, nefsine karşı haddi aşmış, israfta bulunmuştur" denilemez. Ama bu işin, o nefs tarafından yapılmış olması hali müstesna... Böyle olması halinde ise bu, kulların fiillerinin Allah tarafından değil, kendileri tarafından meydana getirildiğine delâlet eder.

2) Mağfiret talebinde bulunmak veya bunu ummak ya da bu hususta ye'se düşmek, ancak, yapılan o iş kulun işi olduğu zaman güzel ve yerinde olur.

3) Kendisine o azâp gelip çatmadan önce "Allah'a dönme ve O'na teslim olma"nın kula nisbet edilmiş olması... Bu ise ancak, kulun o azâp başına gelmeden önce, bunlara imkân bulabilmesi halinde söz konusudur. Halbuki, onların (ehl-i sünnetin) görüşüne göre, kâfir, böylesi bir şeye imkân bulamamaktadır.

4) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinizden size indirilenin en güzeline, ... tabi olun"* ayetidir. Bu ise, ancak, tâbi olanlar için, onların lehine olan şey ile mümkün olur..

5) Cenâb-ı Hak bunları, azâb gerektirecek şeyi hissedememekle zemmetmiştir. Bu ise, ancak kul yapabilme imkânını elde ettiği zaman muteber olur.

6) Bunların, *"Allah yanında işlediğim taksirattan dolayı vay, yazıklar olsun bana"* şeklindeki sözleridir. Halbuki kişi, önceki bir şeye, ancak o işi yapabilme imkânına sahip iken yapmaması halinde nedâmet ve hasret duyar.

7) Cenâb-ı Hakk'ın, *"... Allah yanında işlediğim taksirattan dolayı..."* ifadesinin kastettiği husus.. Binâenaleyh, (ehl-i sünnetin) dediği gibi; kişi imana muktedir olamaz ve iman, onun işlemiş olduğu kendi fiili olmazsa, o kimse kusur işlemiş olmaz.

8) Cenâb-ı Hak onları, *"alay ediciler"* olmakla kınamıştır. Bu ise ancak, alay etme işinin, onların fiili olması ve onların bunu yapmamalarının da mümkün olması halinde tam ve geçerli olur.

9) Ayetteki, *"Allah bana hidayet verseydi"* yani, bana bunu yapma imkânı verseydi, *"elbette müttakilerden olurdum"* ifadesi... Onlar, takvaya muktedir olamadıklarını ifade ettiklerine göre, Allah'ın onları kınaması nasıl doğru olur?

10) *"Benim için bir dönüş daha olsaydı da, iyi hareket edenlerden bulunsaydım.."* şeklindeki sözüdür. Onların, "Allah kendilerini her zaman defalarca geriye, dünyaya döndürmüş olsaydı ve bu döndürmede de, onlar sadece küfre muktedir olsalardı, o zaman onlar hiçbir zaman iyi kullardan, muhsinlerden olamazlardı.

11) Cenâb-ı Hak, onları azarlamak üzere *"Hayır, sana ayetlerim gelmişti de, sen onları yalan saymış, kibirlenmeye kalkmış, kâfirlerden olmuştun"* buyurmuş; delilin, onların aleyhine; kendisinin lehine olduğunu; onların lehine, kendisinin aleyhine bir delilin bulunmadığını beyan buyurmuştur. Binâenaleyh, şayet durum bunların dediği gibi olsaydı, bunlar, "Bize ayetlerin geldi, ancak ne var ki sen bizde, onda yalanlama duygusunu yarattın ve bize, onları tasdik etme kudretini vermedin" diyebilirlerdi.

12) Allah Teâlâ, zemm üslûbuyla, onları, yalanlamak büyüklük taslamak ve inkâr etmekle nitelemiştir. Şayet bu fiiller onların işi olmasaydı, bu söz doğru olmazdı.

Buna, şu şekilde cevap verilir: Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın kâfirler hakkında idlâl (saptırma) (hidayetten) men' etme, istidrac (yavaş yavaş azaba yaklaştırma) gibi fiillerine delâlet eden ayetler mevcuttur. Sizin mezkûr iddialarınız o ayetlere aykırıdır. Tefsirimiz bu tür delillerle dolu olunca, bunu tekrarlamaya hacet kalmamıştır.

★ ★
★

Allah Adına Yalan Uyduranlar

وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللّٰهِ وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى
لِّلْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٦٠﴾ وَيُنَجِّي اللّٰهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦١﴾

"Allah adına yalan uyduranların Kıyamet günü yüzleri, göreceksin ki kapkaradır. Kibir taslayanlar için cehennemde yer mi yok? Allah, ittikâ edenleri, umduklarına nâiliyetlerine sebep olan (iyi amelleriyle) selâmete erdirir. Onlara hiçbir fenalık dokunmaz. Onlar mahzun da olmazlar"

(Zümer, 60-61).

Bil ki ayette bahsedilen husus, bir diğer vaad ve va'îd anlatımıdır. Buradaki va'ıd, *"Allah adına yalan uyduranların Kıyamet günü yüzleri, göreceksin ki kapkaradır..."* ifadesidir. Bu ayetle ilgili iki bahis var:

Birincisi: "Bu tekzîb (yalan söyleme) nasıl olur?" konusudur.

İkincisi de, yüzlerin kararması nasıldır? konusudur.

Bu Yalanın Mahiyeti

Birinci Bahis: Bu, o tekzîbin ne demek olduğu hakkındadır. Biz diyoruz ki: Meşhur olan görüşe göre tekzîb (yalan söyleme), birşey hakkında gerçeğin aksine haber vermedir. Bazı alimler, "Bu kadarcık şey, yalan olmaz. Aksine bir sözün yalan olması için, haberi verilen hususun gerçeğinin aksine haber vermenin kasden yapılmış olması da şarttır" demişlerdir. Bu prensibi anladığına göre, şimdi bununla ilgili görüşleri zikredelim:

Kâ'bî şöyle demiştir: "Mücebbire[25] şöyle denilerek reddedilir: Bu ayet mücebbire hakkında vârid olmuştur. Durumun böyle olduğunun delili şudur: Bu ayet, *"Eğer Allah bana hidayet verseydi..."* (Zümer, 57-58) ayetinin peşisıra gelmiştir. Bu, "Allah bana hidayet etmedi, aksine beni dalâlete sevketti" demektir. Cenâb-ı Hak kâfirlerin böyle söylediklerini nakledip, peşisıra, *"Allah adına yalan söyleyenlerin*

25) Ehl-i Sünneti kastediyor (ç.).

Kıyamet günü yüzleri, göreceksin ki kapkaradır" buyurunca, bu yalan söyleyişin, o geçen sözle ilgili olması gerekir. Hem sonra, **Hasan** Hz. Peygamber (s.a.s)'den şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: مَا بَالُ أَقْوَامٍ يُصَلُّونَ وَيَقْرَأُونَ الْقُرْآنَ يَزْعُمُونَ أَنَّ اللّٰهَ كَتَبَ الذُّنُوبَ عَلَى الْعِبَادِ وَهُمْ كَذَبَةٌ عَلَى اللّٰهِ وَاللّٰهُ مُسْوِدٌ وُجُوهَهُمْ *"Namaz kılan, Kur'ân'ı okuyan birtakım kimselere ne oluyor ki onlar, Allah'ın insanlar hakkında günahları takdir ettiğini iddia ediyorlar! Böyle yapmakla onlar Allah adına yalan uydurmuş oluyorlar. Allah onların yüzlerini kara çıkaracaktır."*

Bil ki bizim âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Ayetin sonu, (**Ka'bî**'nin) bu te'vilinin yanlışlığına delâlet eder. Çünkü Allah Teâlâ ayetin sonunda, *"Kibir taslayanlar için cehennemde yer mi yok?"* buyurmuştur. Bu, Kıyamet günü yüzleri kararan kimselerin, kibir taslayan kimseler olduğunu gösterir. Kibir, "Ben yaratmaya, diriltmeye ve varetmeye kâdir değilim. Çünkü bunlara kâdir olan ancak Allah subhanehû ve Teâlâ'dır" diyen kimselere uygun düşmez. Ama, "Allah birşey irâde eder, ben de onun zıddını irâde ederim ve benim muradım hasıl olur, Allah'ınki hasıl olmaz" diyen kimselere gelince, kibir bu iddiaya daha uygundur. Böylece onların (**Mu'tezile**'nin) yaptığı bu izahın yanlışlığı sâbit olmuştur.

Bazı kimseler, "Bu va'îd (ilahî tehdid) yahûdî ve hristiyanlarla ilgilidir" derken, bazıları da, "Bu, müşrik araplarla ilgilidir" demişlerdir. **Kâdî** ise, "Ayetin bütün **Müşebbihe, Cebriye** ve bunlar gibi, Allah'ı olumlu ve olumsuz olarak uygun olmayan şeylerle niteleyen, O'na tenzîh edilmesi gereken şeyleri isnad edip, izâfe edilmesi gereken şeyleri O'ndan tenzîh eden kimselerle ilgili olduğunu söylemek gerekir. Binâenaleyh bunların herbiri bu ayetin manasına dahildir. Çünkü bunların hepsi de, Allah adına yalan söylemişlerdir. Binâenaleyh ayetin sadece **Cebriye** ve **Müşebbihe** ile, yahut yahûdî ve hristiyanlarla ilgili olduğunu söylemek câiz değildir" demişlerdir.

Bil ki eğer ayeti, **Kâdî (Abdulcebbâr**'ın) dediği gibi, bu umûmî manasında anlarsak, ümmetin tekfiri (kâfir olduğunu söylemek) gerekir. Çünkü Ümmet-i Muhammed'in fırkaları arasında, Allah'ın sıfatları hususunda aralarında şiddetli bir ihtilaf bulunmayan hiçbir fırka göremezsin. Baksana **Ebû Hâşim** ve **Ehl-i Sünnet** arasında, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili bir çok meselede ihtilaf meydana gelmiştir. **Kâdî**'nin söylediği söze göre, bunlardan birini tekfir etmek gerekir.

Böylece ayette zikredilen yalan söylemeyi, söylediğinin yalan olduğunu bile bile, kasten gerçeğin aksini söylemek manasına almak gerekir. Bunun misâli Kureyş kâfirleridir. Çünkü onlar, putların cansız olduklarını kesin olarak bildikleri halde, onları ilah sayıyorlardı. Yine onlar, "Allah şunları haram kılmıştır, şunları helâl kılmıştır" gibi bir inanca sahip olmamalarına rağmen, "Allah bahîreyi, sâibeyi, vasîleyi ve Hâm'ı (Mâide, 103) haram kılmıştır" diyorlardı. Halbuki bunu söyleyenler, yalan olduğunu bile bile söylüyorlardı. Durum böyle olunca, ayetteki vaîdin, bu cahil, yalancı, sapmış ve saptıran kimseler hakkında olduğunu söylemek daha uygun olur. Fakat bu vâ'îdin maksadı sadece hak ve doğruluk olan, ama hatâ eden kimseler hakkında olduğunu söylemek uzak bir görüştür.

Kararmanın Mahiyeti

İkinci Bahis: Bu, o yalancıların yüzlerinde meydana gelen kararmanın nasıl olduğu konusundadır. Doğruya en yakın olan şudur: Onların yüzlerinde meydana gelen bu kararma, diğer kararmalardan farklı bir şeydir. Bu, kişinin Allah'a inanmadığına, Allah hakkında iftira edip yalan söylediğine delâlet eden bir kararmadır. Derim ki: Cehâlet bir zulmet (karanlıktır). Zulmet, siyah olarak tahayyül edilir. Dolayısıyla onların kalplerindeki siyahlık, onların yüzlerinin kararmasına sebep olmuştur. Ayetin altında, Kıyamet halleriyle ilgili pek çok derin sırlar yatmaktadır. Binâenaleyh Allah Teâlâ bu tehdidi zikredince, bunun peşinden vaadini de getirerek, *"Allah, ittikâ edenleri ... selâmete erdirir"* buyurmuştur.

Kâdî, ayetteki *"ittikâ edenler"* ifadesiyle, büyük günahların hepsinden korunan kimselerin kastedildiğini, çünkü mutlak olarak zikredilen **"ittikâ"** ile, ancak bu durumdaki kimselerin tavsîf edilebileceğini söylemiştir. Ama **Kâdî**'ye şöyle denilebilir: Senin halin gerçekten şaşırtıcı. Çünkü sen, *"Allah eğer bana hidayet etseydi, muttakîlerden olurdum"* (Zümer, 57) ayetine bakarak, *"Allah'a karşı yalan söyleyenlerin Kıyamet günü yüzleri, göreceksin ki kapkaradır"* ayetinin, *"Allah eğer bana hidayet etseydi"* diyen kimselerle ilgili olması gerektiğini söylemiştin. Binâenaleyh aynı prensipten hareketle, *"Allah'a karşı yalan söyleyenler..."* ayetinin peşinden, *"Allah ittikâ edenleri ... selâmete erdirir"* ayeti gelince, bundan muradın da, işte o yalandan korunan kimselerin olması gerekir. Dolayısıyla bu, öyle yalan söylemeyen herkesin, *"Allah ittikâ edenleri ... selâmete erdirir"* vaadine dâhil olmasını ve senin, "ittikâ edenler" ile, bütün büyük günahlardan korunanlar kastedilmiştir" şeklindeki sözünün yanlışlığını gerektirir. Böylece taassubun, akıllı kimseleri bile, tenakuzlu şeyler söylemeye sevkettiği görülür. Hatta gerçek olan, senin, "Muttaki, ittikâ (sakınma) işini yapandır. Tek bir hususta bile bu işi yapanın ittikâ ismini alabileceğini" söylemendir. İşte bu yoldan hareketle bizler, "Mutlak emir, tekrar (yapmayı) ifade etmez" dedik. Hem sonra bu ittikâ, bizzat bu ayette zikredilmemiştir. Binâenaleyh bunu, daha önce bahsedilen şeyden ittikâ (sakınma) manasına hamletmek gerekir. Bahsi geçen şey de, Allah adına yalan söylemektir. Böylece ayetin zâhirinin, bu yalan söylemeden korunan herkesin, ayetteki bu yüce vaadin kapsamına girmesini gerektirdiği anlaşılır.

Daha sonraki بِمَفَازَتِهِمْ ile ilgili bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Masdarın Cemî Kullanılması

Hamza, Kisâî ve Âsım'ın râvisi Ebû Bekr, bunu cemî olarak بِمَفَازَاتِهِمْ; diğerleri müfred olarak بِمَفَازَتِهِمْ şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî, Ferrâ'nın**, her iki kıraatin de doğru olduğunu, çünkü Arapça'da, "Kavmin işi ortaya çıktı" denildiği gibi, "Kavmin işleri ortaya çıktı" da denilir" dediğini nakletmiştir. **Ebû Alî el-Fârisî** şöyle der: "Masdarın müfred olarak kullanılması gerekir. Cemî (çoğul) olarak kullanılır ise, bu durumda söylenecek söz, "Masdarlar, ifade ettikleri şeylerin cinsleri farklı farklı olduğunda cemî getirilebilirler" şeklindedir. Meselâ, وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا *"Allah hakkında çeşitli "zanlar"da bulunuyordunuz"* (Ahzâb, 10) ayetindeki "zanlar" böyledir. Çünkü her ittikâ eden için, değişik **"mefâze"** (kurtuluş vesileleri) vardır.

İKİNCİ MESELE

Mefâze, "fevz" kökünden, mef'ale vezninde bir masdar olup, "fevz", saadet-mutluluk demektir. Buna göre ayette âdeta, "Kıyamet günü kurtuluş, onların dünyada iken yaptıkları çeşitli hayır ve taatlarda bulunup, bunları elde etmeleri sebebiyle olacaktır" denilmektedir. İşte bu saadet, ayette saadetin vaktini ve yerini ifade eden (ism-i zaman, ism-i mekân olan) "mefâze" kelimesiyle ifade edilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, لَا يَمَسُّهُمُ السُّوٓءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"Onlara hiçbir fenalık dokunmaz, onlar mahzun da olmazlar"* buyurmuştur. Bu âdetâ, o kurtuluşun nasıl olacağını anlatan bir şey gibi olup, sanki "Allah onları nasıl selâmete erdirmiş?" diye sorulmuş da, buna cevap olarak, *"Onlara hiçbir fenâlık dokunmaz. Onlar mahzun da olmazlar"* buyurulmuştur. Binâenaleyh bu, herşeyi içine alan bir ifadedir. Çünkü kişi, kendisine artık hiçbir kötülüğün dokunmayacağını anladığında, geçmişi elden kaçırmadan dolayı kalbinde yer alan o şeylerden, o anda kalbi temizlenir. Böylece de, onun, bütün fenâlıklardan kurtulduğu anlaşılır. Allah Teâlâ'dan, lutf-u keremi ile bizleri de bu derecelere nâil kılmasını istiyoruz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ayet, Kıyamet günü, mü'minler için hiçbir korku ve dehşetin olmayacağına delâlet etmektedir. Bu husus, *"Büyük korku ve dehşet onları mahzun etmez"* **(Enbiya, 103) ayetiyle destek bulur.**

★ ★
★

Göklerin ve Yerin Anahtarları

اَللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ۖ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ ﴿٦٢﴾ لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ۗ
وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيٰتِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْخٰسِرُونَ ﴿٦٣﴾ قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَاْمُرُٓونِّٓى اَعْبُدُ
اَيُّهَا الْجٰهِلُونَ ﴿٦٤﴾ وَلَقَدْ اُوحِىَ اِلَيْكَ وَاِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ ۚ لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ
عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخٰسِرِينَ ﴿٦٥﴾ بَلِ اللّٰهَ فَاعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشّٰكِرِينَ ﴿٦٦﴾

"Allah, herşeyi yaratandır ve herşeyin üstünde vekildir. Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur. Allah'ın ayetlerini inkâr edenler, hüsrâna uğrayanların tâ kendileridir. De ki: "Siz ey câhiller, bana, Allah'dan başkasına tapmamı mı emrediyorsunuz?" Andolsun ki sana da, senden evvelki peygamberlere de şu vahyolunmuştur: "Eğer bil-farz, Allah'a şirk koşarsan, muhakkak ki bütün amellerin boşa gider ve şüphesiz hüsrâna düşenlerden olursun. Öyle ise Allah'a kulluk et ve şükredenlerden ol"

(Zümer, 62-66).

Bil ki Allah Teâlâ, vaad ve va'idlerini uzun uzadıya zikredince, yeniden tevhid ve ulûhiyyetinin delillerine dönmüştür.

Ayetle ilgili bir kaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE
Kulların Fiilleri

(Ehl-i sünnet) âlimlerimizin, Hak Teâlâ'nın, kulların amellerinin de yaratıcısı olduğu hususunda, *"Allah herşeyi yaratandır"* ayetine tutunduklarını En'âm Sûresi (102.) ayetin tefsirinde anlatmış ve orada bu hususu, soru-cevap tarzında iyice ortaya koymuştuk. Artık, burada, onları yeniden anlatmaya gerek yok. Ancak ne var ki, **Ka'bî**, burada birkaç şeyden bahsetmiştir. Dolayısıyla biz de bunları ele alıp, cevaplarını vereceğiz:

Ka'bî şöyle der: *"Allah, herşeyi yaratandır"* ifadesiyle, kendisini övmüştür. Halbuki, küfrü ve çirkin şeyleri yaratmakla övünülmez. Binâenaleyh, karşı tarafın (ehl-i sünnetin) bu ayetle istidlal etmesi doğru olmaz. Hem, bu ümmetin içinde, kulların amelleri hususunda bir ihtilâf yer almamıştır. Tam aksine, böylesi bir ihtilaf, hastalıkların, yırtıcı hayvanların ve haşeratın yaratılması meselesinde, bu ümmet ile Mecûsî zındıklar arasında söz konusudur. Böylece Allah Teâlâ, bu şeylerin de, mahlûkatından bir topluluk olduğunu beyân buyurmuştur. Hem, Hak Teâlâ'nın, şu ayetlerinden dolayı, كُلٌّ **(küllün)** kelimesi bazan umûmî bir mana gerektirmeyebilir. وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ *"Kendisine her şey verilmiştir"* (Neml, 23)ve تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ *"Herşeyi helâk eder"* (Ahkâf, 25). Yine, kulların fiillerini, şayet Allah yaratmış olsaydı, *"... ruhlarındaki hasetten ötürü ..."* (Bakara, 109) ifâdesiyle, bunu, onlara isnad etmezdi. Ve yine, *"Bu, Allah katındandır derler, halbuki, Allah katından değildir"* (Ali İmrân, 78) ayeti ise, *"Göğü, yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri biz boşuna yaratmadık.."* (Sad, 27) ifadeleri yerinde ve doğru olmazdı." **Ka'bî**'nin, tefsirinde ele aldığı şeylerin tamamı bunlardır.

Cübbâî şunu demiştir: "Kullarının, kendisinde emir ve nehiy doğru olup, kendisinden ötürü, sevap ya da ikâbe müstehak oldukları fiilleri hariç, Allah her şeyin yaratıcısıdır. Onların fiilleri şayet Allah'ın yaratması olsaydı, tıpkı renkleri ve sûretleri sebebiyle olmadığı gibi, bu (yani ikâb, ya da sevâb) bunda da caiz olmazdı."

Ebû Müslim ise şöyle demiştir: "**halk**" kelimesi, îcab manasında olmayıp, takdir etmek anlamındadır. Binâenaleyh, Allah Teâlâ, kullarının falanca fiili yaptığını haber verdiğinde, muhakkak ki bu fiili takdir etmiş olur. Bu sebeple de, her ne kadar îcâb edeni, olmasa bile, Allah Teâlâ'nın o fiili halkettiğinin söylenmesi doğru olur."

Şunu bil ki biz, bu açıklamalara verilen cevabı, daha önce, En'âm Sûresi'nde genişliğine ele alıp anlatmıştık. Buna vakıf olmak isteyen kimse, bu kitabın o kısmına müracaat etsin. Allah en iyisini bilendir.

وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ cümlesinin manası şudur: "Bütün şeyler, varlıklar O'nun vekâletindedirler. Ve Allah, herhangi bir çekişeni ve ortağı olmaksızın, onları korumayı ve yönetmeyi üstlenmiş olandır." Bu aynı zamanda, kulun fiilinin Allah tarafından yaratıldığına da delâlet eder. Zira, kulun fiili şayet kendi yaratmasıyla meydana gelseydi o zaman bu fiil, Allah'ın vekâletinde olmamış olurdu. O zaman da, Allah ona vekîl olmazdı. Bu ise, ayetin umumî manasına aykırı düşer.

Anahtarlardan Maksad

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ *"Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur"* buyurmuştur ki bu, "Allah Teâlâ, göklerin ve yerin hallerinin sahibi ve mâliki olup, onların koruyucusu, muhafaza edenidir" demektir. Bu ifade, bir kinâyedir. Çünkü, hazineleri koruyup, onun işlerine bakan kimsenin elinde, o hazinelerin anahtarları bulunur. Arapların, "Mülkün anahtarları, eline verilmiş olan falanca kimse.." ifadesi de, bu kabildendir. **Makâlîd** kelimesi, "anahtarlar" **Mefâtîh** anlamındadır. **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "**Makâlîd** kelimesinin, lafızdan müfredi yoktur." Bunun, مِفْتَاحٌ؛ مَقَالِيدُ–مِقْلِيدُ–مَقَالِيدُ kelimesinde olduğu gibi, مِقْلَادٌ–مَقَالِيدُ ve اِقْلِيدُ – اَقَالِيدُ şeklinde kullanıldığı da söylenmiştir. **Keşşâf sahibi**, "Kelimenin aslı, Farsça'dır. Ancak ne var ki, kavim onu Arapçalaştırınca, o da Arapça bir kelime oluvermiştir" demiştir.

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadesinin tefsiri hakkında söylenecek olanlar, O'nun, وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ (En'âm, 59) ayetinin tefsirinde söylenmiş olanlara yakındır. Bu hususta uzun açıklamalar daha önce geçmişti. Denildiğine göre **Hz. Osman** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'e bu ayetin tefsiri hakkında sorunca, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurur: *"Ey Osman, bunu bana, daha önce kimse sormadı. Bunun tefsiri şudur: "Allah'dan başka tanrı yoktur, Allah uludur. Allah'ı tesbih eder, O'na hamd-ü senâda bulunurum. O'ndan bağışlanmamı dilerim. Güç ve kuvvet, ancak Allah'tandır. O, evveldir, ahirdir, zâhirdir, bâtındır; Hayır O'nun elindedir. Diriltir ve öldürür. O her şeye kâdirdir."* **Keşşâf sahibi**nin naklettiği, işte bu kadardır.

Yalanlayanların Hasreti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللّٰهِ أُولٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ *"Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, hüsrana uğrayanların ta kendileridir"* buyurmuştur. Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Ayetin açık ifadesi, kâfirden başka hüsrâna düşenin olmamasını iktizâ eder. Ve bu, kâfir olmayan herkes için, mutlaka Allah'ın rahmetinden bir pay ve nasibin meydana gelmesi gerektiğine delâlet eder.

İKİNCİ MESELE **Keşşâf sahibi** bir soru îrâd ederek, وَالَّذِينَ كَفَرُوا ifadesinin ne ile irtibâtlı olduğunu sormuştur. O buna, bu ifâdenin, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah, müttakileri selâmete erdirir"* (Zümer, 61) ayetiyle irtibatlı olduğunu söyleyerek cevap vermiştir. Yani, "Allah müttakileri, o kazançları ile kurtarmış, selâmete erdirmiştir. Allah'ın ayetlerini inkâr edenler ise, hüsrana uğrayanların ta kendileridir." Allah'ın, her şeyin yaratıcısı oluşu ile, göklerin ve yerin anahtarlarının O'nun elinde oluşu hususları, bu iki ifadenin arasına girmiştir.

Ben derim ki: Bu, şu iki bakımdan zayıftır:

1) Matûf ile matûfun aleyh arasına, uzunca bir fâsıla cümlesinin girmesi, uzak bir ihtimaldir.

2) *"Allah müttakîleri, umduklarına nâiliyyetleri sebebiyle selâmete erdirir"* (Zümer, 61) sözü bir fiil cümlesi; ...وَالَّذِينَ كَفَرُوا *"Allah'ın ayetlerini inkâr edenler..."* ayeti ise, isim cümlesidir. İsim cümlesinin, fiil cümlesine atfedilmesi caiz olmaz. Doğrusu, bana göre doğruya en yakın olanı, şöyle denilmesidir: Allah kendisini, O'nun, bütün şeylerin yaratıcısı olması ile, gökler ile yerin bütün anahtarlarına mâlik olması demek olan, ulûhiyyet ve celâl sıfatları ile vasfedince, bundan sonra da, *"Bu apaçık ve kesin ayetleri inkâr edenler, hüsrana uğrayanların ta kendileridir"* buyurmuştur.

Allah'dan Başkasına İbadet Yok

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قُلْ أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَأْمُرُونِّي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ *"De ki: "Siz, ey câhiller, bana, Allah'dan başkasına tapmamı mı emrediyorsunuz?"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Farklı Kıraatler

İbn Amir bu kelimeyi ya sakin olarak, iki nûn ile تَأْمُرُونِي (te'murûnenî) şeklinde okumuştur. Bu kelime, Şam nüshasında da böyledir. Vahidî, bunun asıl olduğunu söyler. İbn Kesir ise, birincisini sakin kılıp, ikincisine idğâm etmek üzere, şeddeli nûn ile, تَأْمُرُونِّي (te'mûrûnnî); Nâfi, iki nûn'dan birisini hazfetmek suretiyle, şeddesiz tek nûn ile, تَأْمُرُونِي (te'murûnî); diğer kıraat imamları ise, şeddeli ve kesreli bir nûn ile تَأْمُرُونِّي şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

أَفَغَيْرَ اللَّهِ ifadesi, أَعْبُدُ fiilinden ötürü, (onun mefûlü olarak) mansûbtur. تَأْمُرُونِّي kelimesi ise, mu'tarize cümlesidir. Kelâmın manası, "Sizin emrinizle ben, Allah'dan başkasına mı tapacağım?" şeklindedir. Bu, müşrikler Hz. Peygamber (s.a.s)'e "Sen bizim bazı ilahlarımıza boyun eğ; biz de senin ilâhına iman edelim" dedikleri zaman olmuştur. Ben diyorum ki: Bu ayetin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"De ki: "Gökleri, yeri yoktan var eden ... Allah'dan başkasını mı tanrı edinecek miyim ben?"* (En'âm, 14) ayetidir. Biz, fiilin başa geçmesindeki hikmetin ne olduğunu o ayetin tefsirinde anlatmıştık.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak onları, cehâletle nitelemiştir. Çünkü, ilâhın, eşyâyı yaratıcı olmakla ve göklerin ve yerin anahtarlarının maliki olmakla nitelenmiş olduğu; bu putların ise, herhangi bir zarar ve faydası olmayan birtakım cansız varlıklar olduğu açıktır. Binâenaleyh kim, bu mukaddes ve yüce sıfatları taşıyan ilâha ibadet etmekten yüz çevirir de, o değersiz nesnelere ibâdet ederse, cehâlette, artık daha fazlası mümkün olmayan bir dereceye varmış olur... İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, *"Ey, o cahiller"* buyurmuştur. Onları, bu şekilde nitelemenin burada uygun olduğu hususunda ise, hiç şüphe yoktur.

Amellerin Hebt Edilmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ *"Andolsun ki sana da, senden evvelki peygamberlere de şu*

vahyolunmuştur: "Eğer bilfarz Allah'a şirk koşarsan, muhakkak ki bütün amellerin boşa gider ve şüphesiz hüsrâna düşenlerden olursun..." buyurmuştur. Bil ki, "amellerin habtı, boşa gitmesi" hususunda, kuvvetli delilleriyle beraber tam açıklamayı bu hususlaki şüphelere dair verdiğimiz cevapları, Bakara Sûresi'nde ele almıştık. Binâenaleyh, tekrarlamıyoruz. **Keşşâf sahibi**, meçhûl olarak, لَيُحْبَطَنَّ عَمَلُكَ şeklinde okunduğunu ve bunun, yâ ve nûn ile de okunduğunu söylemiştir. Buna göre mana, "Ya, Allah geçersiz kılar, siler; ya da şirkiniz amellerinizi siler, geçersiz kılar" şeklinde olur. Bu ifadeyle alâkalı birkaç soru vardır:

Birinci Soru: Aynı anda hem **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, hem de ondan öncekilere vahyedilme işi nasıl düşünülebilir?

Cevap: Ayetin takdiri أُوحِيَ إِلَيْكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ مِثْلَهُ olup, *"Faraza, şirk koşman halinde, amellerin boşa çıkar, diye sana vahyolundu. Nitekim, bu, senden önceki peygamberlere de vahyolunmuştu"* demektir, yahut kelâmın takdiri أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ لَئِنْ أَشْرَكْتَ olup, *"Sana ve senden öncekilerden herbirine vahyolundu ki şayet şirk koşarsan amellerin boşa çıkar"* demektir. Bu senin tıpkı, "Herbirimize bir hulle elbise giydirdi" manasına gelmek üzere كَسَانَا حُلَّةً (yani, o nesnenin tekil olması mümkündür. Zira her şahıs için bir elbise söz konusudur) demen gibidir.

İkinci Soru: Bu ayette geçen iki lâm arasındaki fark nedir?

Cevap: Birinci lâm, mahzûf olan kasem için gelmiş olan lâm; ikincisi de, in şart edâtının cevabında gelmiş olan lâm'dır.

Kazıyye-i Şartıyye

Üçüncü Soru: Allah Teâlâ, peygamberlerinin müşrik olmayacağını ve böylece de amellerinin boşa çıkmayacağını bildiği halde, bu söz nasıl doğru olur?

Cevap: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şirk koşarsan, amelin boşa gider"* ifadesi, kaziyye-i şartıyyedir (şarta bağlı bir hükümdür). Kaziyye-i şartıyyenin doğruluğundan, kendisini meydana getiren cüzlerinin de doğru olması sonucu çıkmaz. Baksana, senin, kendisini meydana getiren her bir cüz'ün doğru olmamasına rağmen, "Şayet beş rakamı, çift sayı olsaydı, o zaman eşit bir şekilde bölünebilirdi" şeklindeki sözün, doğru bir cümledir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Eğer gökte ve yerde Allah'dan başka tanrılar olsaydı onların ikisi de muhakkak ki harap olup gitmişti"* (Enbiya, 22) buyurmuştur. Bu sözün doğru olmasından, yer ile gökte başka ilâhların bulunduğu ve yer ile göklerin fesâda uğradığı sonucu çıkmaz.

Dördüncü Soru: Ayetteki *"ve şüphesiz hüsrana düşenlerden olursun"* cümlesinin manası nedir?

Cevap: Peygamberlerin ve resûllerin taatlerinin başkalarının taatlerinden üstün olması gibi, onlardan sudûr eden kabahatler de, aynen bunun gibidir. Binâenaleyh, onlardan böylesi bir kabahatin sudûrunun farzedilmesi halinde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O takdirde ise biz sana hem hayatın, hem de ölümün katmerli (acısını) sana taddırırdık*

muhakkak" (lera. 75) ifadesinden dolayı, bu çirkinlik, daha çirkin ve kabîh olmuş olurdu. Böylece de mana, "Ondan meydana gelen şirk, kat kat olmuş olurdu" şeklinde olur. Ondan böylesi bir şeyin meydana geldiğinin kabul edilmesi halinde de, bu Allah'ın gazâblanmasına daha fazla sebep olurdu.

Bil ki, Allah Teâlâ, böyle bir mukaddimede bulununca, maksadının ne olduğunu ifade ederek بَلِ اللَّهَ فَاعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ *"Öyle ise Allah'a kulluk et ve şükredenlerden ol"* buyurmuştur. Ki, bundan maksadı da, o müşriklerin **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, ilâhlarının bir kısmını kabul etmesini emretmiş olduklarını dile getirmektir. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.s), sanki, "Siz bana, ancak Allah'dan başkasına tapmamı emrediyorsunuz..." demek istemiştir. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"De ki: Siz, bana, Allah'tan başkasına tapmamı mı emrediyorsunuz!"* ayeti, o müşriklerin, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, Allah'tan başkasına ibadet etmesini teklif ettiklerini ifade etmektedir. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, "Onlar ne kötü söylediler! Ne var ki sen, onların dediklerinin tam zıddı üzeresin. Öyleyse, Allah'tan başkasına ibadet etme.." demiştir. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Öyle ise Allah'a kulluk et.."* ayeti, hasr ifade eder. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"ve şükredenlerden ol"* buyurmuştur ki, bu, "o seni, ancak, kâmil anlamda kâdir, alîm ve hakîm olan bir ilâha ibadet etmeye sevkettiği ve seni, kendisi dışında kalan herhangi bir şeye ibâdet etmekten yüz çevirmeye yönelttiği için, şükredicilerden ol" demektir.

★ ★
★

Kıyamet ve Diriliş

وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ
بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٦٧﴾ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي
السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ ﴿٦٨﴾
وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ
بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٦٩﴾ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ ﴿٧٠﴾

"(Müşrikler), Allah'ı hakkıyla takdir etmediler. Halbuki, Kıyamet günü, arz, toptan (ancak) O'nun kabzasındadır. Gökler de, O'nun sağ eliyle, (toplanıp) dürülmüşlerdir. O, müşriklerin (kendisine) koşmakta oldukları ortaklardan münezzehtir, çok yücedir. (Birinci) sûr'a üfürülecek; artık, Allah'ın dilediklerî

müstesna olmak üzere, göklerde ve yerde kim varsa, düşüp ölecektir. Sonra ona, bir daha üfürülecektir. O anda görürsün ki, (ölüler dirilip), ayakta bakınıp duruyorlar. (Haşir) yeri Rabbinin nûruyla aydınlandı. Kitap, konuldu. Peygamberler ve şahitler getirildi. (Allah'ın kulları) arasında, onlar asla haksızlığa uğratılmayarak, hak ile hükmolundu. Her kişi, ne yaptıysa, karşılığı tastamam ona ödendi. Ne yapıyorlar idiyse, (zaten) O, çok iyi bilendir"

(Zümer, 67-70).

Bil ki Allah Teâlâ, müşriklerin Hz. Peygamber (s.a.s)'e putlara tapmayı teklif ettiklerini nakledip, daha sonra da onların görüşlerinin fesâdına delâlet eden delilleri getirip, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, kendisine ibadet etmesini emredip, O'ndan başka şeylere ibadet edemeyeceğini söyleyince, o müşriklerin, Allah'ı gerçek manada tanımış olmaları halinde, bu değersiz nesneleri, ibâdette kendisine ortak koşamayacaklarını beyan ederek, وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ *"(Müşrikler), Allah'ı hakkıyla takdir etmediler"* buyurmuştur. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Allah'ı Bilmeyenler Kâfirlerdir

Bazı kimseler, insanların Allah'ın hakikatini bilip anlayamayacaklarına dair bu ayetle istidlâl ederek, "Çünkü, Allah'ın, *"Allah'ı hakkıyla takdir etmediler"* sözü bu manayı ifade etmektedir" demişlerdir, ama biz, ayetin ifade ettiği durumun, kâfirlerin hallerini nitelemesi olduğunu; kâfirleri bu şekilde vasfetmeden dolayı mü'minlerin vasfının da böyle olduğu neticesinin çıkmayacağını anlatmıştık. Binâenaleyh, bu söz sakıttır, düşer.

İKİNCİ MESELE

وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ , *"O'nu, hakkıyla tazim edip ululayamadılar"* manasında olup, bu ayet şu üç sûrede, yani En'âm, Hacc ve bu sûrede geçmektedir.

Bil ki Allah Teâlâ, o müşriklerin, kendisini kendisine yakışır bir biçimde ululayıp tazim edemediklerini beyan buyurunca, kendisinin azametinin kemâline, celâlinin sonsuzluğuna delâlet eden şeyi getirerek, وَالْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوٰتُ مَطْوِيّٰتٌ بِيَمِينِهِ *"Halbuki, Kıyamet günü, arz toptan (ancak) O'nun kabzasındadır. Gökler de, O'nun sağ eliyle (toplanıp) dürülmüşlerdir"* buyurmuştur. **Kaffâl**, bu ayetin, tıpkı bir kimsenin, "Sen beni gerçek manada takdir edemedin; ben, şöyle şöyle yapan zâtım" demesine benzediğini; yani, "Benim halimin ve vasfımın, bahsettiğim şekilde olduğunu bilseydin, beni, değerimden ve bulunmam gereken makamdan aşağı düşürmemen gerekirdi.." demek olduğunu; bunun bir benzerinin de, *"Allah'a nasıl olup da küfrediyorsunuz? Halbuki siz ölüler iken, O (sizi) dirilti..."* (Bakara, 28) ayeti olduğunu; bunun da, "Vasfı ve mülkünün durumu böyle olan bir zâtı nasıl inkâr edebilirsiniz?" demek olduğunu söylemiştir. Binâenaleyh, burada da mana, "Onlar, Allah'ı hakkıyla tazim edemediler. Çünkü, ortakları olduğunu, yer ve gökler O'nun kabzasında olmasına rağmen, O'nun ölüleri diriltemiyeceğini iddia ettiler" şeklinde olur.

Keşşâf sahibi şöyle der: "Ayetin bu ifâdesini olduğu gibi ele aldığında, bu ayetin maksadının, O'nun azametini tasvir etmek ve ayetteki **kabza** *"avuç"*, **yemîn** *"sağ el"* lafızlarıyla, hakikat ya da mecâz cihetine gitmeden, O'nun azâmetinin künhüne işâret ederek, onları buna vakıf kılmak olduğunu (görürsün).

Bir yahudinin, Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelerek, "Ey Ebâ'l-Kâsım, Allah Kıyamet gününde, gökleri bir parmağı üzerinde, yerleri bir parmağı üzerinde, dağları bir parmağı üzerinde, ağaçları bir parmağı üzerinde, toprağı bir parmağı üzerinde ve diğer mahlûkatı bir parmağı üzerinde tutup, sonra da bunları sallayarak, "Hükümdar benim beni" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), yahudinin bu sözüne şaşarak güler" şeklinde rivayet edilen haber de bunun gibidir." **Keşşâf sahibi** sözüne devamla şöyle der: "Arabın en fasihi olan Hz. Peygamber, yahudinin bu sözüne, maddî manada, "tutmak, "parmak" "sallamak" gibi şeyler düşünmeksizin beyân alimlerinin anladığı şeyi anladığı için gülmüştür. Ancak ne var ki, Hz. Peygamber (s.a.s)'in anlayışı, her şeyden önce, apaçık bir kudrete delâlet etmek demek olan; vehimlerin, hakkında hayrete düştüğü; zihinlerin künhüne vakıf olamadığı o büyük şeylerin, O'na basit olduğu, şeklinde anlamıştır. Biz, beyan ilminde bundan daha ince ve bundan daha hafif bir konu göremiyoruz."

Niçin Aslolan Zahirdir

Keşşâf sahibine şöyle denebilir: Sen, sözde aslolanın, onu hakiki manasına hamletmek olduğuna; hakiki manadan, mecâzî manaya ancak, o sözü hakikî manasına hamletmenin imkânsız olduğuna; dolayısıyla da onu mecazi manasına hamletmek gerektiğine dair delil bulunduğunda başvurulacağını kabul ediyor musun? Eğer o, bu esası kabul etmezse, bu durumda Kur'ân, tamamiyle bir hüccet olmaktan çıkar. Çünkü herkes, "Falanca ayetin maksadı, şu ve şudur, ama, ben o ayeti şu gayeye hamlediyor, zâhirine iltifat etmiyorum" diyebilir. Bunun misâli, cennetliklerin mükâfaatı, cehennemliklerin de cezâsı hakkında gelmiş olan ayetlere tutunarak, bir kimsenin, "Bu ayetlerin gâyesi, itaat edenlerin mutluluğa ereceklerini; günahkârların da bedbaht olacaklarını beyandır. İşte bu ayetleri, mutluluk ve mutsuzluk manasına alıyor; cennetteki yeme, içme .. vb. hallere dair hiçbir şey kabul etmiyorum" diyebilmesidir.

Yine bir kimse, namazın farz olduğunu isbat için varit olmuş olan ayetlere tutunarak, "Bunların maksadı, zikrullah ile kalbi nurlandırmanın gerekli olduğunu belirtmektir. Bense, işte bu kadarla yetiniyor ve bu hususî ve muayyen amelleri gerekli görmüyorum" diyebilir. Bu, iki misaldeki sözü iyice anladığında, buna, usûlî ve fer'î olan diğer meseleleri de kıyasla. Bu durumda Kur'ân, usulî ve fer'î meselelere dair bir delil olmaktan çıkar ki, bu kesinlikle bâtıldır. Ama, **Keşşâf sahibi**, Kur'ân ilminde aslolanın, "Kelâmda aslolanın, onu hakiki manaya hamletmek olduğuna; hakikî manaya hamletmenin imkânsız olduğuna dair ayrı bir delilin bulunması halinde, bu sözü mecazi manaya sarfetmenin gerekli olacağına; eğer bu noktada, birden fazla mecazî mana bulunuyorsa, bunlardan sadece birisine hamletmenin gerekli olduğuna dair de delil bulunmuyorsa, o zaman muayyen bir mecazi manaya hamledilemeyeceğini kabul ediyorsa, şimdi biz diyoruz ki: Ayetteki, **kabza** ve **yemîn** lafızları, o hususî muayyen lafızlar hakkında, hakikî manadadırlar. Binâenaleyh, senin bu sözü bu manadan alman, ancak, bu lafızları zahirî manalarına hamletmenin imkânsız olduğuna dair delil getirdiğinde mümkün olur. Bu durumda da bunları, çeşitli mecazî manalara hamletmek gerekir. Daha sonra delil ile sen, falanca manayı, o

hakiki manadan mecâz kılmanın doğru olduğunu beyan edersin. Daha sonra da, yine delille dayanarak, bu mecâzî mananın da diğerlerinden daha evlâ olduğunu beyân edersin. Bu mukaddimelerin ve bunların sırasının, işte bu şekilde olduğu sabit olunca, bu tahkîk ehlinin kendisine itimat ettiği, sahih ve doğru bir yöntemdir. Sen ise bu konuda, yeni bir metod ortaya koyamadın ve ilginç bir şey söyleyemedin. Tam aksine, söylediklerin tahkik ehlinin söylediği ile aynı şeydir. Böylece, **Keşşâf** sahibinin, kendisinden başkasının bilmediği bir yöntemi bulmuş olmasından dolayı izhâr ettiği sevincin, yanlış bir yönteme dayandığı; manalara vukûfiyyetin azlığını gösterdiği sabit olmuş olur. Binâenaleyh, bu hususta biz gerçek yönteme başvuruyor ve şöyle diyoruz: "**Kabza** ve **yemîn** lafızlarının, bu uzuv ve organları hissettirdiğinde herhangi bir şüphe yoktur. Ancak ne var ki, Allah Teâlâ hakkında birtakım uzuv ve organların düşünülmesinin imkânsızlığına dair, aklî deliller vardır. Binâenaleyh, uzuv ifade eden bu kelimeleri çeşitli mecazi manalara hamletmek gerekir.

Bu sebeple biz diyoruz ki: Birisi bir kimsenin emri ve idaresi altında olduğunda, "Falanca, falancanın kabzasındadır" denilir. Cenâb-ı Hak da, *"Şu var ki zevcelerine, yahut sağ ellerinin mâlik olduklarına müstesnâ.."* (Mü'minûn, 6) buyurmuştur ki, bu ifadeyle, onun memlûkü olduğu kastedilmiştir. Yine, "Bu ev, falancanın elindedir"; "Falanca, el sahibidir" denilir ki, bütün bunlardan, "kudret" manası kastedilir. Fukaha, (alışverişin) şartları bahsinde, "Falanca, şunu kabzetti ve o onun kabzasında oldu.." ifadesini kullanırlar ve bununla, onun ona malik olduğu manasını kastederler. Bu lafızları, hakiki manalarına hamletmenin imkânsızlığı sabit olunca, bu gibi nasları, manasız olmaktan (ta'tîl) muhafaza etmek için, mecazî manalarına hamletmek gerekir ki, işte bu konudaki gerçek söz budur: Bizim, "Tesîsu't-takdîs" adını verdiğimiz, Cenâb-ı Hakk'ın cisim olmaktan ve mekânda bulunmaktan tenzih edilmesi gerektiği hakkında, müstakil bir kitabımız vardır. Bu konuda iyice malumat sahibi olmak isteyenler, oraya müracaat etsinler.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu mesele, ayetin ihtiva ettiği lafızların tefsiri hakkındadır. Ayetteki **arz** kelimesinden, yedikat yer kastedilmiş olup, bunun delilleri şunlardır:

1) Ayetteki, جَمِيعاً *"toptan"* sözü.. Çünkü bu tekidin ancak, çoğul kelimeler hakkında yapılması doğrudur. Bunun bir benzeri de, كُلُّ الطَّعَامِ (Âli İmrân, 93) أَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ (Nûr, 31) وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ (Kâf, 10) ve إِنَّ الْإِنسَانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ (Asr, 2-3) ayetleridir. Çünkü müfret lafızlarla kullanılan diğer cemi kelimeler, müfret kelimelerden çoğul manası kastedildiğine delâlet eder. İşte burada da böyledir.

2) Cenâb-ı Hak bundan sonra, وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ *"Gökler de (...) dürülmüşlerdir"* buyurmuştur. Binâenaleyh, **arz** kelimesiyle, yedi kat yerin kastedilmiş olması gerekir.

3) Burası, tazim ve telkîn yeridir. Binâenaleyh bu, mübalağa manasını iktizâ eder.

Ayetteki **kabza** kelimesine gelince, bu **kabd** kökünden **masdar-ı binâ-i merre** olup bir defa olmaya delâlet eder. فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ *"Binâenaleyh o*

peygamberin izinden bir avuç (toprak) aldım..." (Tâhâ, 96) buyurulmuştur. Damme ile, **kubza** kelimesi ise, ele geçirilen miktar, şey anlamındadır. Yine, masdar ile ad verilip ele geçirmek manası kastedilerek, أَعْطِنِي قَبْضَةً مِنْ كَذَا "Bana şundan bir avuç ver..." denilir. Buna göre mana, "Yerlerin tümü, O'nun kabzasıdır. Yani, "Bu yerlerin tümü Cenâb-ı Hakk'ın kabzalarından bir kabza (bir avuç)dır. Bu da, "Bunca büyüklüklerine ve genişliklerine rağmen yerler, Cenâb-ı Hakk'ın avuçlamalarından sadece bir avuç miktarına ulaşabilirler.." demektir. **Kubza** manasının murad edilmesine gelince, bu açıktır. Çünkü mana, "Yerlerin tümü, Cenâb-ı Hakk'ın tek bir avucuna aldığı şey kadardır" demektir.

İmdi, eğer; "Bu ifadeyi nasb ile, قَبْضَتَهُ **(kabzatehû)** şeklinde okuyan kimsenin kıraatinin izahı ne şekilde yapılır?" denilirse, biz deriz ki, bu kıraat bu kelimeyi zarf, yani kendisinden harf-i cerrin hazfedildiği bir kelime kabul etmiştir. Ayetteki **matriyyat**, yaymanın zıddı olan **tayy** (dürmek) kökündendir. Nitekim Cenâb-ı Hak يَوْمَ نَطْوِي السَّمَآءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ *"O günü ki biz göğü, kitapların sahifesini dürüp büker gibi, düreceğiz.."* (Enbiyâ, 104) buyurmuştur. Defteri düren kimsenin, (genelde) örfü, âdeti ise, onu sağ eliyle **(yemîn)** dürmesidir.

Zemahşerî'ye Red

Keşşâf sahibi ayrıca şöyle der: "Ayetteki قَبْضَتَهُ kelimesinin, O'nun mülkü; بِيَمِينِهِ kelimesinin de, O'nun kudreti manasında olduğu ileri sürülmüştür. مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ ifadesinin manasının da, "O'nun yemini sebebiyle yok olmuşlardır. Çünkü O, onları almaya yemin etmiştir" şeklinde olduğu ileri sürülmüştür." **Keşşâf sahibi** bu izahları yapınca, bunlardan birinci görüşe dönerek, "Bunlar, tutuk ve bozuk izahlardır. Ayetin bu ifadesini sırf temsîle ve teşbîhe hamletmek daha evlâdır" der ve bu sözü izah hususunda genişçe izahatta bulunur.

Ben de diyorum ki: Bu adamın, kendi metodunun güzel, eskilerin metodlarının çirkin olduğunu söylemeye cüret etmesindeki bu tutumu, cidden şaşırtıcıdır. Çünkü, eğer ona göre, delil olmadan lafzın zahiri terkedilebiliyor ve mecâzî manaya gidilebiliyorsa, bu Kur'ân'ı ta'n etmek ve onu hiç bir hususta delil saymamaya gitmek demektir. Yok eğer inancı ve mezhebi, "kelâmda asıl olan hakikattir; hakikî manada ise, ancak ayrı bir delil bulunduğunda vazgeçilebilir" şeklinde ise, işte bu, eskilerin çoğunluğunun uyguladığı yolun ta kendisidir. Öyleyse, daha onun, ancak kendisinin bildiğini iddia ettiği söz nerede? Ve yine, başkasının değil de, kendisinin bildiği ilim nerede? Şurası da bir gerçek ki, kendisi de, zor tevillere ve düşük ifadelere yönelmiştir.

Eğer onlar, "Bundan maksad, delil, ayetteki "**kabza**" ve "**yemin**" kelimelerinden, bu uzuvların kastedilmediğine delâlet edince, bizim bu kadarla yetinmemiz ve bundan ne kastedildiği işiyle meşgul olmayıp, bunu Allah'a havale etmemizdir" derlerse, biz deriz ki: İşte bu, "Biz, bu lafızlardan o uzuvların kastedilmediğini biliyoruz. Bunlarla kasdedilen manayı belirlemeye gelince, bu hususu Allah'a havale ediyoruz" diyen mü'minlerin yolunun tâ kendisidir. Bu yol, te'villere yanaşmayan selef yolunun tâ kendisidir. Böylece bu adamın yaptığı te'villerin içinde hiçbir faydanın olmadığı sâbit olur. Allah en iyi bilendir.

Bil ki Allah Teâlâ, biraz önce geçtiği gibi kendi azamet ve ululuğunu beyan edince, سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ *"O, müşriklerin (kendisine) koşmakta oldukları ortaklardan münezzehtir"* buyurmuştur. Bu, "Akılların ve gönüllerin, O'nun ululuğunu anlatmakta âciz kalıp, şaşkınlığa düştüğü bu kâhir, ulu, kâdir; putların ma'bûdiyyette kendisine ortak koşulmalarından münezzeh ve yücedir" demektir.

Önemli Sorular

Eğer, "Bu söz hususunda birkaç açıdan soru yöneltilebilir:

a) Arş, hem yedi kat gökten, hem yedi kat yerden daha büyüktür. Cenâb-ı Hak, Arş'ı anlatırken, *"O gün Rabbinin Arş'ını o meleklerin üzerinde, sekiz (melek) taşır"* (Hâkka, 17) buyurmuştur. Melekler büyük Arş'ın taşıyıcıları olarak nitelendiklerine göre, Allah'ın büyüklüğü, O'nun göklerin ve yerin taşıyıcısı olmakla nasıl ölçülebilir?[23]

b) Ayetteki, *"Kıyamet günü arz toptan (ancak) O'nun kabzasındadır. Gökler de O'nun sağ eliyle (toplanıp) dürülmüşlerdir"* ifadesi, sadece Kıyamet günü olacak bir durumu anlatmaktadır. Halbuki müşrikler bunu görüp müşâhede etmemişlerdir. Dolayısıyla bu hitap eğer peygamberleri tasdik edenlere ise, bunlar zaten, putların Allah'a ortak olamayacaklarına inanmaktadırlar. Binâenaleyh bu delilin bunlara getirilmesinin bir manası yok. Yok eğer bu hitap, yerin tamamının Cenâb-ı Allah'ın kabzasında olmasını inkâr ederlerken, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in peygamberliğini de yalanlayanlara ise, o zaman bu ayet ile, şirk inancının bâtıl olduğuna istidlâl edilemez..?

c) "**Kabza**" ve "**yemîn**" kelimeleri hakkında söylenilebilecek son söz, bu büyük ecrâmı muhafazaya, tam ve mükemmel bir kudretin bulunduğunu ifade etmektir. Kıyamet günü, bu büyük kütleleri tutmak, ancak Allah'ın kudretiyle olduğu gibi, şu anda da böyledir. Dolayısıyla bu durumun sadece Kıyamet günü olacağını söylemenin hikmet ve manası nedir?

Bunlardan birincisine şöyle cevap veririz: Ululama dereceleri pek çok olup, ilki, Allah'ın ululuğunu, bu büyük kütleleri muhafazaya kâdir oluşuyla anlatmak, sonra da, yine O'nun ululuğunu, Arş'ı taşıyan melekleri yönetimi altında bulundurmaya kâdir oluşuyla anlatmaktır.

İkinci soruya şöyle cevap veririz: Maksad, Hak Teâlâ'nın bu zamanda, gökleri ve yeri mamûr (düzenli) bir şekilde devam ettirmeyi üstlenmesi, kıyamet günü de, göklerin ve yerin harap ve yok edilmesini üstlenmesidir ki bu, hem varetme, hem de yoketme hususunda tam ve mükemmel bir kudretin O'nda bulunduğuna delâlet ettiği gibi, ayni zamanda O'nun mutlak manada herşeyden müstağnî olduğuna da dikkat çekmektir. Çünkü bu, O'nun, yeri harap etmek istediğinde yapacağı işin, avuçladığı gibi birden yere çalıp imha etmekten ibaret olduğuna delâlet eder. Bu da, Cenâb-ı Allah'ın tam manada, herşeyden müstağnî olduğuna delâlet eder.

---

23) Yani "meleklerin yapabildiği bir işi yapması Allah hakkında sena sayılmaz" demek istiyor (ç.).

Üçüncü soruya da şöyle cevap verebiliriz: Hak Teâlâ bu hususun, dünyayı mamûr ederken, var edişteki kudretinin mükemmelliğinin ortaya çıkışı gibi, dünyayı yokederken de kudretinin mükemmelliğinin ortaya çıkmasına delâlet etsin diye, bu işin Kıyamet günü olacağını söylemiştir. Allah en iyi bilendir.

Sûr'a Üflenmesi

Bil ki Allah Teâlâ, biraz önce geçen şeyler ile, azametinin mükemmelliğini anlatınca, bunun peşinden yine kudret ve azametinin mükemmelliğine delâlet eden, başka bir şeyi daha zikretmiştir. Bu da, Kıyamet gününün emâreleri olan şeylerin anlatılmasıdır. Çünkü sûr'a üfleme işi, o günden önce olacaktır. İşte bu sebeple, Hak Teâlâ, وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَآءَ اللّٰهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرٰى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ *"(Birinci) sûr'a üfürülecek; artık, Allah'ın dilediklerî müstesnâ olmak üzere, göklerde ve yerde kim varsa, düşüp ölecektir. Sonra ona bir daha üfürülecek. O anda görürsün ki (ölüler dirilip), ayakta bakınıp duruyorlar"* buyurmuştur. Alimler صَعِقَ kelimesinin manası hususunda değişik şeyler söylemişlerdir:

1) Kimileri, bunun "ölme" manasına olmadığını söylemiş, delilinin ise, Hak Teâlâ'nın, **Hz. Musâ** (a.s) hakkında, o ölmediği halde, وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا *"Musâ bayılıp düştü"* (A'râf, 143) ayetinin olduğunu, dolayısıyla bunun, alabildiğine bir dehşete sebep olan nefhâ (üfleniş) olduğunu söylemişlerdir. Böyle olması halinde, sûr'a "**sa'k**" için üflenişi ile, "**fezâ**" için üflenişten aynı şey kastedilmiştir. "**Fezâ**" için sûr'a üfleniş de, Neml, 87 ayetinde bahsedilmiştir. Bu görüşe göre, sûr'a üfleme işi iki kere olacaktır.

Sûr'a Üfleme Üçtür

2) "**Sa'ika**", ölüm demektir. Bu görüşte olanlar "Onların bu dehşetten ve şiddetli sesten ötürü öldüklerini" söylerler. Böyle olması halinde, sûr'a üfleniş şu üç defada olacaktır:

a) Neml 87. ayette bahsedilen **feza'** (dehşet) üflenişi,

b) **Sa'ika** üflenişi,

c) **Kıyâm** üflenişi. Son ikisi, bu ayette mevzubahs edilmiştir.

Üflemede Ölmeyecek Olanlar

Ayetteki, *"Allah'ın dilediklerî müstesnâ"* ifadesiyle ilgili şu izahlar yapılmıştır:

1) **İbn Abbâs** (r.a), "**Cebrâil, Mikâil, İsrâfil** ve **Ölüm Meleği (Azrâil)** (a.s)'lar hariç, **sâ'ika** üflenişinde bütün göklerde ve yerde olanlar ölürler. Daha sonra Allah Teâlâ, **Mikâil** ve **İsrâfil** (a.s)'i de öldürür, geriye **Cebrâil** (a.s) ile ölüm meleği kalır. Daha sonra da **Cebrâil** (a.s)'i öldürür" demiştir.

2) Bunlar, Hak Teâlâ'nın, *"Aksine (o şehidler) diridirler ve Rableri katında rızıklandırılmaktadırlar"* (Âl-i İmrân, 169) ayetinde bahsedilen şehidlerdir. **Ebû Hureyre**

(r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in, هُمُ الشُّهَدَاءُ مُتَقَلِّدُونَ أَسْيَافَهُمْ حَوْلَ الْعَرْشِ *"Bu ayette bahsedilenler, kılıçlarını Arş'ın etrafına asmış şehidlerdir"*[24] buyurduğunu rivayet etmiştir.

3) **Câbir** (r.a), "Ayette istisnâ edilen **Musâ** (a.s)'dır. Çünkü o bir kere, "**sa'k**"a uğramıştır. İkinci kez uğramayacaktır" demiştir.

4) Bunlar, hûriler ile Arş ve Kürsî'nin sakinleri meleklerdir.

5) **Katâde**, "Bunların kim olduğunu en iyi bilecek olan Allah'dır. Bunların kim olduğu hususunda Kur'ân'da ve hadislerde bir bilgi yoktur" demiştir.

Kalk Borusu

Daha sonra Hak Teâlâ, ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنظُرُونَ *"Sonra ona bir daha üflenecek. O anda görürsün ki (ölüler dirilmiş), ayakta bakınıp duruyorlar"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis var:

Birinci Bahis: Ayetin lafzı, bu üfleyişin, birinci üfleyişten sonra olduğunu göstermektedir. Çünkü "**sümme**" kelimesi, sonralığı ifade eder. **Hasan el-Basrî**, "Kur'ân, bunun birinci üfleyiş olduğuna delâlet eder. Hz. Peygamber (s.a.s)'den, bu iki üfleyiş arasında "kırk" olduğu rivayet edilir. Ben bunun kırk gün mü, kırk ay mı, kırk yıl mı, kırk bin sene mi olduğunu bilemem" demiştir.

İkinci Bahis: Ayetteki "**uhrâ**" (bir daha) kelimesinin takdiri, "Sûr'a bir defa üflendi, sonra bir defa daha üflendi" şeklindedir. **Uhra** kelimesi nefha (üfleme)ye delâlet ettiği için ve bu husus açık olduğu için, bu "**nefha**"nın hazfi yerinde olmuştur.

Üçüncü Bahis: Ayetteki, *"O anda görürsün ki ayakta bakınıp duruyorlar"* ifadesi, "Onların kabirlerinden kalkışları, bu üfleyişin hemen peşinden, derhal, araya fasıla girmeksizin olmuştur" manasına gelir. Çünkü bu ifadenin başındaki "fâ" edatı fâ-ı ta'kîbiyyedir.

Dördüncü Bahis: Ayetteki *"bakınıp duruyorlar"* ifadesiyle ilgili şu iki izah yapılır:

a) Onlar, ansızın büyük bir hâdise ile yüzyüze geldikleri için, gözlerini etrafa, tıpkı şaşırmış bir kimsenin çevirişi gibi çevirirler.

b) Onlar, ne yapacaklarına bakar, düşünmeye başlarlar. Ayetteki "**kıyam**" (ayakta durmanın), kendilerini bürüyen şaşkınlık ve dehşetten ötürü, oldukları yerde çakılıp kalma, donup kalma manasında olması da mümkündür.

İlahî Tecellînin Yeri Aydınlatması

Cenâb-ı Allah, bu iki üfleyişi anlatınca, وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا *"Yer, Rabbisinin nuruyla aydınlandı"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE Bu ifadede geçen "yer", *"Yeryüzünün başka bir yeryüzüne dönüştüğü günde..."* (İbrahim, 48) ve *"Yer ve dağlar yerlerinden kaldırılıp bir çarpışta hepsi toz*

24) Buhârî, cihad, 156.

haline getirilir" (Hâkka, 14) ayetlerinin delâlet ettiği gibi, şu anda üzerinde oturulan yeryüzü olmayıp, aksine haşir için, Cenâb-ı Hakk'ın yarattığı bir başka yerdir.

İKİNCİ MESELE
Mücessimeye Red

Mücessime "Allah Teâlâ sırf nurdur. Binâenaleyh Allah orada, kulları arasında hükmetmek için bakındığında, orası, Allah'ın nuruyla aydınlanır" der ve bu hususu, *"Allah göklerin ve yerin nûrudur"* (Nûr, 35) ayetini delil getirirler.

Bil ki **Mücessime**'nin bu şüphesine şu bakımlardan cevap verilir:

1) Nûr, 35 ayetinin tefsirinde, Hak Teâlâ'nın, gördüğümüz bu nurlar cinsinden bir nur olmasının mümkün olmadığını, ayetteki "**nûr**"u hakikî manasına hamletmek câiz olmayınca, mecazî olarak "adalet" manasına hamletmek gerektiğini anlatmıştık. Dolayısıyla bu noktada "**nûr**" lafzının bu manada kullanılabildiğini izah edip, sonra, bu "**nûr**" ile ancak bu mananın kastedilebileceğini anlatalım:

Nûr, Adalet Manasına Gelir

Nûr lafzının adalet manasında kullanılmasının izahı şöyledir: İnsanlar, adaletli padişah için, "ufuklar adaletinde nurlandı", "Dünya adaletinde ışıdı" gibi ifadeler kullanmalarının yanısıra, "zulmünden ötürü, her yer karardı" da derler. Hz. Peygamber (s.a.s), اَلظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ *"Zulüm, Kıyamet günü zulmetler (karanlıklar) olur"* buyurmuştur. Bu ayetteki **nûr** ile "adalet" manasının kastedilebileceğinin izahı da şöyledir: Cenâb-ı Allah, (Bu ifadenin peşisıra), *"Kitap konuldu. Peygamberler ve şâhidler getirildi..."* buyurmuştur. Şâhidlerin getirilişinin ise, sırf adaletin ortaya çıkarılması için olduğu malumdur. Yine Cenâb-ı Hak, ayetin sonunda, *"Onlar asla zulme uğratılmayacaklardır"* buyurur. İşte bu ifadede, buradaki "**nûr**" ile, bu zulmün izâle edileceği manasının kastedildiğine delâlet eder. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, ayete adâletinin olduğunu bildirerek başlayıp, zulmü olmadığını bildirerek tamamlamıştır.

2) Ayetteki, *"Yer Rabbisinin nuruyla aydınlandı"* ifadesi, Allah'ın nûrunun olduğuna delâlet eder. Bu nûrun, Allah'ın zâtının sıfatı olması gerekmez. Çünkü bunun Allah'a sıfat olarak nisbet edilmesinin doğruluğu hususunda ufacık bir sebep yeter. Dolayısıyla bu nûr, Allah'ın yaratması ve kendisine nisbet etmek suretiyle kıymetlendirdiği bir nur olunca, buna Allah'ın nûru denilmiştir. Bu tıpkı Beytullah (Allah'ın evi)", ve naketullah (Allah'ın devesi) denilmesi gibidir. Bu cevap, birincisinden daha kuvvetlidir. Çünkü bunda, kelimenin hakiki manasını bırakıp, mecazî manaya gitmeye ihtiyaç duyulmamıştır.

3) Bazan, "Bu yerin rabbi (sahibi) falandır. Bu evin rabbi, bu câriyenin rabbi falandır" denilir. Binâenaleyh ayetteki "Yerin Rabbi" ifadesiyle, bir padişahın kastedilmiş olması da mümkündür. Böyle olması halinde, padişahın nurunun (adaletinin) bulunması imkânsız değildir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Getirilen Kitaplar

Cenâb-ı Hak ayette, o günün özelliklerinden olarak şunları zikretmiştir:

a) "Yer, Rabbisinin nuruyla aydınlanır." Bu hususdaki izahımız geçti.

b) *"Kitap konuldu"* ifadesinin anlattığı husus... Bu **"kitap"** ile ne kastedildiği hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu, Kıyametin kopacağı zamana kadar, kendisinde, dünya âleminin hallerinin şerh ve beyânının bulunduğu Levh-i Mahfûz'dur.

2) Bundan murad, insanların amel defterleridir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Herkesin amelini kendi boynuna doladık. Kıyamet günü onun için bir kitap çıkaracağız ki, neşredilmiş olarak kendisine kavuşacak.."* (İsrâ, 13) buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak bir başka ayette, *"Eyvah bize derler, bu kitaba ne olmuş, küçük-büyük hiçbir şey bırakmayıp onları saymış!.."* (Kehf, 49) buyurur.

3) Ayetteki, *"Peygamberler getirildi.."* cümlesinden kastedilen, peygamberlerin, insanlara karşı şahitler olduklarıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Her ümmetten birer şahit, onların üzerine de seni bir şahit olarak getirdiğimiz zaman (onların halleri) nice (olur?)"* (Nisa, 41) ve *"O günde ki, Allah bütün peygamberleri toplayıp da, "Size verilen o cevap nedir?.." diyecek"* (Maide, 109) buyurmuştur.

4) Bu ayette **şühedâ** kelimesinden maksad, Allah Teâlâ'nın, *"Böylece sizi (ey Muhammed ümmeti) vasat (örnek) bir ümmet yapmışızdır, insanlara karşı şahitler olasınız... diye"* (Bakara, 143) ayetinde de buyurduğu hususdur.

Yahut Cenâb-ı Hak **şühedâ** kelimesi ile, mü'minleri murad etmiştir. **Mukâtil** ise şöyle demiştir: "Allah, kaydeden melekleri (Hafaza meleklerini) murad ediyor. Cenâb-ı Hakk'ın, *"(O gün) herkes, beraberinde sürücü ve şahit bulunduğu halde, (mahşere) gelmiştir"* (Kaf, 21) ayeti de buna delâlet eder.

Allah Teâlâ'nın **şühedâ** kelimesiyle Allah yolunda şehit düşenleri murad ettiği de söylenmiştir.

İşlerin Karşılığı

Allah Teâlâ, hükümleri hall-ü fasl etmek ve dâvâları sona erdirmek hususunda kendisine ihtiyaç duyulan bütün şeylerin, kıyamet meclisinde hazır olacağını beyan edince, bundan sonra O, herkesin hakkını herkese ileteceğini beyan etmiş ve bu hususu da, şu dört ibare ile ifâde etmiştir:

a) وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ *"(Allah'ın kulları) arasında ... hak ile hükmolundu"* **ayeti,**

b) وَهُمْ لاَ يُظْلَمُونَ *"asla haksızlığa uğratılmayarak"* **ifadesi,**

c) وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ *"Her nefs, ne yaptıysa, karşılığı tastamam ona ödendi"* ifadesi: Yani, "Her nefse, yaptığının karşılığı tastamam, eksiksiz verildi." ifadesi...

d) وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ *"Ne yapıyorlar idiyse, (zaten) o, çok iyi bilendir"* **ifadesidir.** Yani, "Allah Teâlâ, onların hallerinin keyfiyyetlerini biliyor olmasaydı, o zaman belki de, ilmi olmadığı için, hak ile hükmedemeyebilirdi. Ama o, onların fiillerinin miktarlarını ve bunların keyfiyetlerini bilen olunca, bu hükme herhangi bir hatanın karışması imkânsız olmuştur" demektir. İşte böylece, Allah Teâlâ'nın bu maksadı, bu farklı lafızlarla ifade ettiği; esas amacın, her mükellefin, kendi hakkına ulaşıp elde edeceği hususunu vurgulamak olduğu sabit olmuştur.

★ ★

Cehenneme Sevkiyat

وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا ۚ قَالُوا بَلَىٰ وَلَٰكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٧١﴾ قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا ۖ فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٧٢﴾

"O küfredenler, ayrı ayrı zümreler halinde cehenneme sürüldü. Nihayet oraya geldikleri zaman onun kapıları açıldı. (Cehennemin) bekçileri onlara (şöyle) dedi: "Size içinizden Rabbinizin ayetlerini karşınızda okuyacak, sizi bu gününüze kavuşmakla uyaracak peygamberler gelmedi mi?" Onlar, "Evet (geldi)" dedi(ler), fakat azâp kelimesi kâfirlerin üzerine hak oldu" Denildi: "İçinde ebedî kalmak üzere girin cehennemin kapılarından! Kibir taslayanların karargâhı ne kötü!"

(Zümer, 71-72).

Bil ki, Allah Teâlâ, Kıyamet ehlinin hallerini genel olarak açıklayıp, *"Her nefs, ne yaptıysa, karşılığı tastamam ona ödendi"* buyurunca; bundan sonra da, cezalandırılan kimselerin hallerinin keyfiyyetini; sonra da, mükâfaatlandırılan kimselerin hallerinin niteliğini beyân etmiş, böylece de sûreyi bitirmiştir.

Bu ayette zikredilen, ikâb (cezâ) ehlinin hallerinin izahına gelince bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا *"O küfredenler, ayrı ayrı zümreler halinde cehenneme sürüldü"* buyruğudur. İbn Zeydân şöyle demiştir: "Kâfirlerin cehenneme sürülmeleri, sertlik ve şiddetle olur. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O gün onlar, cehennem ateşine itilip kakılırlar"* (Tûr, 13) ayetidir. Yani, "Bir itilişle itilirler..." Bu ifadenin bir benzeri, Cenâb-ı Hakk'ın, فَذَٰلِكَ الَّذِي يَدُعُّ الْيَتِيمَ *"İşte, yetimi unf ü şiddetle (kaba ve sertçe) iten.."* (Mâun, 2) ayetidir. Yani, "Onu def eder, savuşturur, iter." Cenâb-ı Hakk'ın, *"Günahkârları ise, susuz olarak cehenneme süreceğiz.."* (Meryem, 86) ayeti de, bu manaya delâlet eder.

Zümer Kelimesi

Zümer kelimesine gelince, bu, birbiri ardınca dağılan topluluklar anlamındadır. Böylece Cenâb-ı Hak, onların, cehenneme sevk olunacaklarını; oraya geldiklerinde onun kapılarının açılacağını beyan etmiş oldu. Bu durum, cehennemin kapılarının ancak, bunlar oraya ulaştıklarında açılacağına delâlet eder. Onlar oraya girdiklerindeyse, cehennem bekçileri onlara, أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ

وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَآءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا *"Size içinizden, yani kendi cinsinizden, Rabbinizin ayetlerini karşınızda okuyacak, sizi bu gününüze kavuşturmakla uyaracak peygamberler gelmedi mi?"* der.

"Yevmikum" İzafetinin İzahı

Eğer, "Gün, niye onlara nisbet edilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Cenâb-ı Hak, "bu vaktinizle, yani ateşe girme vaktiniz ve zamanınızla" manasını murad etmiştir; "Kıyamet günü" manasını değil. "Gün" ve "günler" lafzının, sıkıntı ve şiddet vakitleri hakkında kullanılması, meşhûr bir olaydır. İşte o zaman kâfirler şöyle der: Evet, bize geldiler ve ayetleri de okudular. وَلٰكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ *"Fakat azâb kelimesi kâfirlerin üzerine hak oldu."*

Bu ayetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kelamın takdiri şöyledir: حَقَّتْ عَلَيْنَا كَلِمَةُ الْعَذَابِ "Azâb kelimesi, bizim üzerimize hak oldu. Her kimin üzerine azâb kelimesi hak olursa, onun, azâbtan kurtulması nasıl mümkün olur?" Bu ifade, saîd (cennetlik) olan kulun, şakîye (cehennemliğe), şakînin de saîde dönüşemeyeceği hususunda, sarih bir hükümdür. Bu sözü savuşturma hususunda **Mu'tezile**'nin söyledikleri ise, malûmdur. Aynı şekilde, bizim, onlara verdiğimiz cevaplar da malumdur.

İKİNCİ MESELE
Vücûb Şeriatte Olur

Bu ayet, şeriat (hüküm) gelmeden önce, vücûbiyyetin olmadığına delâlet eder. Çünkü melekler, peygamberler geldikten sonra, onların hiçbir bahane ve gerekçelerinin kalmadığını beyan etmişlerdir. Şayet, azaba müstehak olmak için, peygamberlerin gelmesi şart olmasaydı, onların bu sözlerinin bir manası kalmazdı. Sonra, melekler onların bu sözünü duyduklarında onlara, قِيلَ ادْخُلُوٓا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ *"İçinde ebedî kalmak üzere girin cehennemin kapılarından. Kibir taslayanların karargâhı ne kötü!.."* demiştir. **Mu'tezile** şöyle demiştir: "Şayet onlar, azâb kelimesi onlara hak olduğu için ateşe girmiş olsalardı, meleklerin, *"Kibir taslayanların karargâhı ne kötü!"* demelerinin bir manası ve anlamı olmazdı. Bilakis bu söz ancak, biz, "Onlar, peygamberlere karşı büyüklük taslayıp, onların sözlerini dinlemedikleri ve onların delillerine iltifat etmedikleri için cehennem ateşine girdiler" dediğimizde, manalı ve anlamlı olmuş olur. Bu da bizim görüşümüzün doğruluğuna delâlet eder." Allah, doğru olanı en iyi bilendir.

★ ★
★

Cennete Sevkiyat

وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ
خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ ﴿٧٣﴾ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا

وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ ﴿٧٤﴾
وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَقِيلَ
الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٧٥﴾

"Rablerini sayanlar ise, fevc fevc cennete sevkedildi. Nihayet oraya varıp kapıları açılınca, (cennetin) bekçileri (şöyle) dedi: "Selâm size! Tertemiz geldiniz! Artık, ebedî kalmak üzere girin buraya." Dediler ki: "Bize vaadinde sadık olan, bizi, cennetten neresini dilersek konmak üzere bu yere mirasçı yapan Allah'a hamdolsun. (İyi) amelde bulunanların mükâfaatı ne güzel!" Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arşın etrafını kuşatmışlardır. Aralarında adaletle hükmolundu ve "Alemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun" denildi"

(Zümer, 73-75).

Bil ki Allah Teâlâ, önceki ayette, ikâba dûçâr olanların hallerini anlatınca bu ayette de, mükâfaata nail olanların durumlarını beyan etmiş ve وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا *"Rablerini sayanlar ise, fevc fevc cennete sevkedildi"* buyurmuştur.

Cennete Sevkiyata Lüzum Var mı?

İmdi, eğer; "Cehennemliklerin, azaba sevkedilmeleri makûl ve anlaşılır bir şeydir. Çünkü onlara, azâb ve bedbahtlık mahalline gitmeleri emredilince, onların oraya sevkolunmuş olmaları kaçınılmazdır. Mükâfaata nail olanlara gelince, onlar ikrâm, rahatlık ve saadet mahalline gitmekle emrolunduklarında, o zaman orada, sevke daha ne ihtiyaç olur?" denilirse, buna birkaç bakımdan cevap verilir:

1) Sevgi ve bağlılık, Kıyamet gününde, müttakî kimseler arasında devam etmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Dostlar o gün birbirine düşmandır, takvâ sahipleri müstesnâ..."* (Zuhruf, 67) buyurmuştur. İşte, onların birisine, "cennete gir!" denildiğinde o, "Sevdiklerim ve dostlarım oraya gitmedikçe ben oraya girmem" der; bu sebepten dolayı da gecikir, geride kalırlar. İşte o zaman da, cennete sevkolunmaları ihtiyacı hasıl olur.

2) Rablerini sayanlar Allah'a, ne cennet ne de ateş için ibâdet etmişlerdir. (Onlar, sırf Allah için ibadet etmişlerdir). İşte bundan dolayı, onların cennete sevkolunmaları ihtiyacı hasıl olur.

3) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: أَكْثَرُ أَهْلِ الْجَنَّةِ الْبُلْهُ وَعِلِّيُّونَ لِلْأَبْرَارِ *"Cennetliklerin çoğu saf ve temiz kimselerdir. İlliyyûn, ebrâra aittir"*(25). İşte bu sebeple onlar, cennete sevkolunurlar..

4) Hem cennetlikler, hem de cehennemlikler sevkolunurlar.. Ancak ne var ki, ateş ehlinin sevkolunmasıyla, tıpkı hapse ve zincirlere vurulmaya sürüldüğünde bir esire

25) Camiu's-Sağir, 1/53.

yapıldığı gibi, şiddet ve hakaretler içinde ateşe atılmaları; cennetliklerin sevkolunmalarıyla da, onların binitlerinin sevkolunması kastolunmuştur. Çünkü onlar ancak, binitli oldukları halde cennete götürülürler. Onların sevkolunuşlarından kastedilen öyleyse, onların sür'atle, bir an önce, ikrâm ve hoşnutluk yurduna götürülmeleridir. Tıpkı, hükümdarlara elçi olarak gelen heyet mensuplarına yapılan ikrâm, izzet ve ağırlama gibi... Şu halde, iki sevk arasında muazzam bir fark vardır...

Cenâb-ı Hak daha sonra şöyle buyurmuştur: حَتَّىٰ إِذَا جَآءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا *"Nihayet oraya varıp kapıları açılınca, (cennetin) bekçileri (şöyle) dedi..."* Bil ki bu sözün tamamı, birtakım kayıtlardan meydana gelmiş tek bir şarttır: **Birinci kayıt,** onların cennete gelmeleri...

İkinci Kayıt, Cenâb-ı Hakk'ın, *"kapıları açılınca"* ayetinin ifade ettiği husus...

Eğer, "Cenâb-ı Hak, cehennemlikler hakkında, فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا şeklinde vâv'sız olarak, burada ise vâv ile وَفُتِحَتْ buyurmuştur. Fark nedir?" denilirse biz deriz ki: Cehennemin kapıları ancak, ehli oraya girdiğinde açılacak. Cennetin kapılarına gelince, onun açılması, ehlinin oraya ulaşmasından önce olur. Bunun delili de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Adn cennetleri... Onlar için bütün kapılar tastamam açılmıştır"* (Sad, 50) ayetidir. Bundan dolayı vâv ile وَفُتِحَتْ getirilmiştir. Buna göre sanki, "Onlar oraya geldiklerinde cennetin kapıları onlara çoktan, ardına kadar açılmıştır.." denilmiştir.

Üçüncü Kayıt, Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ *"(Cennetin) bekçileri (şöyle) dedi: "Selâm size! Tertemiz geldiniz! Artık, ebedî kalmak üzere girin buraya"* ayetinin ifade ettiği husus... Böylece Cenâb-ı Hak, cennet bekçilerinin, cennetlikler için şu üç ifadeyi kullandıklarını beyân etmiştir:

a) Onların, *"Selâm size"* cümlesi... Bu, cennetliklerin, bütün belâ ve afetlerden, selâmet ve esenlikle müjdelenmiş olduklarına delâlet eder.

b) Onların طِبْتُمْ demeleri, "Günah kirlerinden temiz oldunuz ve hata kirlerinden arındınız" manasınadır.

c) فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ şeklindeki sözlerinin başındaki "fâ" edatı, bu girme işinin, o temiz olma ve kirlerden arınma işine sıkı sıkıya bağlı olduğuna delâlet eder. Bu sebeple **Mu'tezile,** "Bu, cennete, hertürlü günahtan temiz olmayanların giremeyeceğine delâlet eder" demişlerdir. Ama diyoruz ki: "Bu tutarsız bir görüştür. Çünkü Allah Teâlâ, onların günahlarını haseneye (iyiliğe) çevirir. Böylece onlar, Allah'ın lütfu sayesinde, temiz ve pâk olurlar."

Eğer bahsi geçen bu husus şarttır. Ya bunun cevabı nerede?" denilirse, deriz ki: Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Bunun cevabı mahzûf olup, bunu hazfetmenin gayesi, bu işin mükemmellik açısından anlatılamayacak bir dereceye ulaştığını göstermektir.

b) Cevap, ayetteki *"(cennetin) bekçileri şöyle dedi.."* ifadesi olup, buna göre, ifadenin başındaki vâv hazfedilir. Ama daha doğru izah, birincisidir.

Cennete Varislik

Daha sonra Cenâb-ı Allah, meleklerin, müttakî olan kimselere, bu şekilde konuşunca, muttakiler, *"Korkmayın, üzülmeyin, va'dolunduğunuz bu cennette sevinin..."* (Fussilet, 30) ayetindeki ilahî vaadi اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى صَدَقَنَا وَعْدَهُ *"Bu vaadini bizim için gerçekleştiren Allah'a hamdolsun"* dediklerini haber vermiştir.

وَاَوْرَثَنَا الْاَرْضَ ifadesi, *"Bizi cennet arzına mirascı yapan"* demektir. Buradaki "Arz" ile cennetin arzı kastedilmiştir. Bunu, şu sebeplerden ötürü, "mirascı olma" fiili ile ifade etmiştir:

1) Cennet başlangıçta, **Hz. Âdem** (a.s) içindi. Çünkü Allah Teâlâ, ona *"O cennetten dilediğiniz gibi, bol bol yeyiniz"* (Bakara, 35) buyurmuştur. Binâenaleyh bu cennet, **Hz. Âdem** (a.s)'in soyuna geçince, bu, cennetin veraset ile geçtiğini söylemenin bir sebebi olmuştur.

2) Bu ifade, birisinin, "Şu iş, şunu irâs etti (doğurdu)" ve "Şu iş, şunu gerektirdi" gibi deyimlerden alınmadır. Dolayısıyla, onların taatları, kendilerine bu cenneti sağlayınca, şüphe yok ki onlar, "Bu cennet arzına bizi mirasçı yapana..." demişlerdir. Buna göre mana, "Allah Teâlâ, bizi, neticesi cenneti gerektirecek, birtakım ameller yapmaya muvaffak kılmak suretiyle, bizi cennete mirasçı kıldı" şeklinde olur.

3) Vâris, mirasçısı olduğu şeyde, herhangi bir münakaşa yapmadan ve savunma ihtiyacı duymadan, istediği gibi tasarruf eder. İşte mü'min ve muttakiler de, cennette istedikleri ve diledikleri biçimde tasarruf ederler. Bu benzerlik, bu manada mecazî kullanımın yerinde olmasının sebebidir.

İki Çeşit Cennet

Eğer "حَيْثُ نَشَاءُ *"neresini dilersek (konmak üzere)"* ifadesi ne demektir? Onlardan biri, diğerinin yerine konup, oraya yerleşebilir mi?" denilirse, biz deriz ki: Onlardan herbiri elde ettiği cennet sayesinde, başkasının cennetine muhtaç olmaz. Nitekim İslâm düşünürleri şöyle demişlerdir: "İki çeşit cennet vardır:

a) Cismanî (maddî) cennetler,

b) Ruhanî cennetler... Maddî cennetlerde ortaklık söz konusu olmaz. Manevî cennetlere gelince, böylesi cennetin bir kişi için tahakkuk etmesi, aynısının diğeri için de tahakkuk etmesine mânî değildir."

Cenâb-ı Allah, cennetliklerin hallerini anlatınca, فَنِعْمَ اَجْرُ الْعَامِلِينَ *"(İyi) amellerde bulunanların mükâfaatı ne güzel!"* buyurmuştur. **Mukâtil**, "Bu sözü cennetlikler değil, Allah Teâlâ söylemektedir. Çünkü Hak Teâlâ, melekler ile muttakiler arasında, cennetliklerin mükâfaatlarıyla ilgili olarak geçen bu konuşmayı nakledince, bunun peşisıra, *"(iyi) amellerde bulunanların mükâfaatı ne güzel!"* buyurmuştur.

Meleklerin Yeri

Allah Teâlâ, وَتَرَى الْمَلٰٓئِكَةَ حَآفِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ *"Melekleri görürsün ki, Arş'ın etrafını kuşatmışlardır"* buyurunca, peşisıra, meleklerin mükâfaatlarından bahsederek,

mü'min ve müttakilerin mükâfaatlarının verileceği yer, cennet olduğu gibi, onların mükâfaatlarının yerinin de Arş'ın etrafı olduğunu bildirmiştir. İşte bundan ötürü böyle buyurmuştur. Leys, "Adamları, lideri ziyaret edip, onun etrafında dönüp dolaştığında حَفَّ الْقَوْمُ بِيَدِهِمْ يَحُفُّونَ – حَفّاً denilir" demiştir.

Bunu iyice anladığın zaman diyoruz ki: Allah Teâlâ, meleklerin mükâfaat yeri, Arş'ın kenarları ve etrafı olduğunu beyan edip, sonra da, يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ *"Rablerine, hamd ile tesbih ederler"* buyurmuştur ki bu, onların mükâfaatlarının, hamd ve tesbih etmenin bizzat kendisi olduğunu ihsâs ettirmektedir. Bu durumda da söz dönüp dolaşıp, mükâfaat ehlinin elde edebileceği derecelerin en büyüğünün, kulların kalplerinin tenzih derecelerine ve takdis makamlarına gark olması olduğuna varır.

Melekler Hakkındaki Hüküm

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ *"Aralarında hak ile hükmolundu"* buyurmuştur ki bu, "Onlar, farklı farklı derecelerdedirler. Onların herbirinin, marifet ve taat derecelerinde, aşıp ötesine geçemeyecekleri, çizilmiş bir sınırları var" demektir. İşte ayetteki, *"Aralarında adaletle hükmolundu ve "Alemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun" denildi"* ifadesiyle anlatılmak istenen mana budur, yani, melekler arasında, adaletle hükmedilince, onlar, "Aramızda adaletle hükmettiği için hamd Rabbü'l-âlemîn Allah'a mahsustur" dediler.

Burada, önceki izahdan daha yüce bir incelik daha vardır ve şudur: Allah Teâlâ, onlar arasında adaletle hükmedince, onlar, O'na, bu hükmünden ötürü değil, aksine Allah'a vâcip olan "Âlemlerin Rabbi" sıfatından ötürü hamdetmişlerdir: Çünkü nimet verene, nimetleri vermesinden ötürü hamdeden kimse, gerçekte nimeti verene değil, nimet verme işine hamdetmiş olur. Ama, nimet verene, nimet verdiği için değil de, doğrudan doğruya hamdeden, tevhid deryasına ulaşmış olur.

Yaptığımız bu izah, ayetteki, *"Melekleri görürsün ki Arş'ın etrafını kuşatmışlardır"* cümlesinin meleklerin mükâfaatlandırılması ile ilgili olduğunu söylediğimiz zaman söz konusu olur. Ayetteki bu ifadenin, mü'minlerin mükâfaatını açıklayan ifadenin devamı olduğunu söylersek, izah için şunu söyleyebiliriz: Muttakîler, *"Bize vaadinde sâdık olan, bizi, cennetten neresini dilersek konmak üzere bu yere mirasçı yapan Allah'a hamdolsun"* deyince, onların cennette de, Allah'a hamd, medh-ü senâ ve zikirle meşgul oldukları anlaşılır. Böylece de Allah Teâlâ, "cennette müttakilerin işi, bu hamd ve senâ ile meşgul olma olduğu gibi, Arş'ın etrafını kuşatan meleklerin işi de, yine hamd ve tesbihdir" demek istemiştir. Hem sonra Arş'ın sınırları ile, cennetin sınırları bitişiktir. Bu durumda, mü'min-müttakiler ile, mukarreb meleklerin, Allah'a hamd ve tesbihe dalma konusunda, aynı oldukları anlaşılır. Bu da, o muttakilerin, yaptıkları tesbih ve hamdlerden daha fazla tad almalarına sebep olur. Daha sonra Cenâb-ı Allah, *"Aralarında, yani insanlar arasında hak ile hükmolundu"* buyurunca, peşisıra, *"ve "Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun" denildi"* buyurmuştur. Bu, "Onlar, tesbihatta bulunurlar" demek olup, bununla, Allah Teâlâ'nın, ulûhiyyete yakışmayan herşeyden tenzih edilmesi kastedilmiştir. Ayetteki, *"Âlemlerin Rabbi olan*

Allah'a hamdolsun" ifadesi ile, O'nun ulûhiyyet sıfatları ile mevsûf olduğu anlatılmak istenmiştir. O halde tesbih, Hak Teâlâ'nın, kendisine yakışmayan şeylerden tenzih edilmesi gerektiğini söylemek demek olup, bu şeyler celâl sıfatlarıdır. *"Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun"* ifadesi de, O'nun ulûhiyyet (kemâl) sıfatlarıyla mevsûf olduğunu ortaya koymak demek olup, bunlar da ikrâm sıfatlarıdır. Bu iki çeşit sıfat, *"Celâl ve ikram sahibi Rabbinin ismi (şânı) yücedir"* (Rahmân, 78) ayetinde bahsolunmuştur. Bu da, meleklerin, âlem[26] yaratılmazdan önce Cenâb-ı Hakk'ı zikrettikleri söz olup, *"Biz seni hamdinle tesbih eder ve seni takdis ederiz"* (Bakara, 30) şeklindeki sözleriyle kastettikleri zikirleridir.

Hamd İle Hatime

Ayetteki, *"ve "Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun" denildi"* ifadesinde şöyle bir incelik daha vardır: Allah Teâlâ, bu hamdi kimin yaptığını belirtmemiştir. Allah'ın bunu müphem bırakmasının maksadı, insanların, Celâl ve Kibriyâ'nın huzurunda, hamdü senâda bulunurken, söyleyebilecekleri en ileri sözün, **"Elhamdülillahi Rabbi'l-Âlemîn"** olduğuna dikkat çekmektir. Bu husus, cennetliklerin vasfı anlatılırken, *"Onların sözlerinin (dualarının) sonu, "Elhamdülillâhi Rabbi'l-Âlemîn" demeleridir"* (Yûnus, 10) buyurulmasıyla da destek bulur.

Ben musannif (Râzî) -Allah ona merhamet eylesin- şöyle derim: Bu sûrenin tefsiri, 603 (hicrî) senesinin, Zilkâde ayının, son çarşamba gecesinde tamamlandı. Ben musannif (yazar) derim ki: Allahım! Mukarreb melekler bile, sana olan hamd-ü senâları tek tek sayıp dökmekten âciz kalmışlardır. Onların yanında ben kim oluyorum ki? Resûller ve Nebîler, buna âciz olduklarını itiraf etmişlerdir. Ya ben neciyim (ki acziyetimi itiraf etmeyeyim). Ben ancak şöyle diyebilirim: Sen, azamet ve rahmetinle sensin, ben de aczimle ben!.. Rahmet, lütuf, cömertlik ve ihsan senden; acziyet, zillet, umduğuna nâil olamama, zarar-ziyan benden... Ya Rahman, Ya Deyyân, Ya Hannân, Ya Mennân, Ya Erhame'r-Râhimîn! Rahmetinle bana, gufrân ve rahmetini bol bol dök. Allah'ın selât-ü selâmı, efendimiz Nebiyy'i Ümmî Hz. Muhammed (s.a.s)'e, âl ve ashabına ve mü'minlerin anneleri olan O'nun zevcelerine olsun.

★ ★
★

26) Matbû nüshada "âlem" yazılı fakat bunun aslının Adem olduğunu zannediyoruz (ç.).

MÜ'MİN SÛRESİ

•

Bu sûre 85 ayettir ve Mekkîdir.

•

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

Kitabın Sahibi

حٰمٓ ﴿١﴾ تَنزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ ﴿٢﴾ غَافِرِ الذَّنبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ
ذِي الطَّوْلِ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ ﴿٣﴾ مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَا يَغْرُرْكَ
تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ ﴿٤﴾ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْأَحْزَابُ مِن بَعْدِهِمْ وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ
بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ فَأَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ
عِقَابِ ﴿٥﴾ وَكَذَٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ ﴿٦﴾

"Hâ mîm. Bu kitabın indirilmesi, azîz ve alîm olan (mü'minlerin) günahını affeden, günahları af, tevbeleri kabul eden, azabı çetin, fazl-u ikram sahibi olan Allah katındandır. Ondan başka hiçbir tanrı yoktur. Dönüş ancak O'nadır. Allah'ın ayetleri hakkında, inkâr edenlerden başkası mücâdele etmez. Şimdilik onların şehirler içinde dönüp dolaşması seni aldatmasın. Onlardan evvel Nûh kavmi de, bunlardan sonraki sürü sürü fırkalar da, (peygamberlerini) yalanladılar. Her ümmet, kendi peygamberlerinin aleyhinde harekete geçti. Hakikatı olmayan şeylerle, hakkı yok etmek için savaşıp durdular. Neticede ben de onları tutup yakaladım. İşte (bak), benim azabım nice imiş! Kâfirlere karşı Rabbinin, onların muhakkak cehennemlik oldukları (şeklindeki) sözü (hükmü), işte böyle gerçekleşmiştir"

(Mü'min, 1-6).

Bil ki bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Hâ mîm'deki Kıraat Vecihleri

Ebû Bekr'in rivayetine göre **Âsım, Hamza** ve **Kisâî**, hâ'nın kesresiyle bunu "**Hî mîm**" şeklinde okurlarken, diğerleri, hâ'nın fethasıyla "**hâ mîm**" şeklinde okumuşlardır. Bir rivayette **Nâfi** ile **İbn Âmir**, fetha ile kesre arası bir şekilde okumuşlardır ki bu da, hâ harfini tam bir fethayla okumamaktır. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu kelime mîm'in fethasıyla ve sükûnuyla da okunur. Bir, içtima-i sakineynden (iki sakin harfin yanyana gelmesinden) dolayı harekelemek, bir de harekelerin en hafifi olanı tercihten ötürü bu harf fethayla okunur. كَيْفَ، أَيْنَ kelimelerinin durumu da böyledir. Yahut da başına bir اِقْرَأْ *"oku"* kelimesinin takdiriyle, mansub olarak "**hâ-mîme**" şeklinde okunur. Bu kelimenin, gayr-ı munsarif olmasıysa, bir müennesliğinden, bir de, sûrenin alem ismi olmasından ötürüdür. Yahut tıpkı, "**Kâbil**" ve "**Hâbîl**" kelimeleri gibi, a'cemî bir kalıpta olmalarından (ve müennes olmalarından) ötürüdür. **Ha-mîm**'in sükûn ile okunmaları ise, daha önce de beyan ettiğimiz gibi, mücerred (âmili olmayan) isimlerin sonlarının mevkûf (sükûn) okunmalarından ötürüdür.

İKİNCİ MESELE

Sûrelerin başlangıçları ile ilgili tafsilatlı izahımız, Bakara Sûresi'nin başında ele alınmıştı. Burada bu sûreyle ilgili doğruya en yakın görüş, "**Hâ mîm**" lafzının, bu sûrenin ismi olduğunu söylemektir. Binâenaleyh "**Hâ-mîm**" lafzı, mübteda, تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ ise haberdir. Buna göre kelâmın takdiri "**Hâ-mîm** diye adlandırılan bu sûre, bu kitabın Allah katından indirilmesidir" şeklinde olur. Binâenaleyh "**tenzîl**" kelimesi masdardır, fakat kendisi ile ism-i mef'ûl olan "münzel" (indirilmiş kitap) manası kastedilmektedir. Ayetteki مِنَ اللَّهِ "Allah'dandır" ifâdesine gelince, Hak Teâlâ, "**Hâ-mîm, tenzîlü'l-kitâb**" deyince, indirenin kim olduğunu beyan etmesi gerekmiştir. İşte bu sebeple "**mîn-Allah**" "Allah'dandır" buyurmuştur. Daha sonra Allah Teâlâ, dinledikleri zaman insanları işe ciddiyetle sarılmaya sevkedici ve bu hususta gerçek davranmaktan alıkoyucu olsun diye, kendisinin celâl sıfatlarıyla ve azamet alametleriyle mevsûf olduğunu beyan etmiştir. Böylece de bu kitabı indirenin, azîz ve alîm olan Allah olduğunu bildirmiştir.

Allah'ı Bilmenin Manası

Bil ki insanlar, Allah'ı bilmenin ne demek olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir: Bu cümleden olarak, büyük bir kesim, "Bu, Allah'ın önce kâdir olduğunu bilmek, sonra da âlim olduğunu bilmektir" demişlerdir. Bunu iyice anladığına göre, diyoruz ki: "**Azîz**" kelimesinin iki manası vardır:

a) Gâlib, üstün... Buna göre ayetin manası, "O kudret açısından hiç kimsenin kendisiyle boy ölçüşemeyeceği bir kâdirdir" şeklindedir.

b) "Eşi-benzeri olmayan"... Buradaki "**azîz**" sözü ile, kâdir manasının kastedilmiş olması câiz değildir. Çünkü ayetteki "Allah" lafzı, Hak Teâlâ'nın kâdir olduğuna zaten delâlet etmektedir. Binâenaleyh "**aziz**"in, ikinci manaya, yani "eşi-benzeri

bulunmayan" manasına hamledilmesi gerekir. Böyle olan bir varlığın, "cisim" olmaması gerekir. Cisim olmayan da, şehvet ve nefretten (arzu etmek ve etmemekten) münezzeh olur. Böyle münezzeh olan ise, ihtiyaçtan, başkalarına muhtaç olmaktan uzak olur. "**Alîm**" sıfatı, ilim (bilme) masdarının, mübalağa (ileri mana) ifade eden bir sîgadır. Bu hususta ileri mana ise, ancak Hak Teâlâ'nın herşeyi bilmesi durumunda söz konusu olur. Dolayısıyla, *"Aziz ve alîm olan Allah'dandır"* cümlesinin manası, "Bu kitab, mutlak kâdir, mutlak müstağnî (ganî) ve mutlak âlim olanın indirdiği bir kitaptır" manasına varıp ulaşır. Böyle olan ise bütün iyilik ve kötülük yönlerini bilen ve kendisinin menfaatları celbetme ve zararları gidermeden müstağnî olduğunu bilen olur. Binâenaleyh kim böyle olursa, rahîm ve cömert olur. Fiilleri de, çirkinlikten, yanlışlıktan ve bâtıllıktan münezzeh, hikmetli ve doğru fiiller olur.

Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, fiillerinin hikmet ve doğru olduğunu anlatmak için, "**tenzîl**" ifadesinin hemen peşinden işte bu üç ismini zikretmiştir. Durum böyle olunca, bu "**tenzîl**"in hak ve doğru olması gerekir. "**el-Azîz**" ve "**el-alîm**" kelimelerinin burada zikredilmesindeki hikmetin, şu iki şey olduğu da söylenmiştir:

1) Allah, bu kudreti ve ilmi sayesinde, Kur'ân'ı, her türlü maslahatı (uygun şeyi) içine alan, mucize vasfını taşıyan bir biçimde indirmiştir. Eğer o, azîz ve alîm olmasaydı, Kur'ân bu vasıfları taşıyamazdı.

2) Allah Teâlâ, Kur'ân'ı muhafaza etmeyi, mükellefiyetlerini (hükümlerini) yaşatmayı ve mükellefiyetlerin sona ereceği (Kıyamete) kadar onu dimdik ayakta tutmayı garanti etmiştir. Bu ise, ancak O'nun, yenilmez bir azîz, kendisine hiçbirşey gizli kalmayan bir alîm olmasıyla mümkündür.

Daha sonra Hak Teâlâ kendisini, vaad ve va'idi, tergib (teşvik) ve terhibi (tehdidi) birlikte yapan birisi olarak niteleyerek, غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِى الطَّوْلِ لاَ إِلَهَ إِلاَّ هُوَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ *"Günahları af, tevbeleri kabul eden, azabı çetin, fazl-u ikram sahibi olan Allah katındandır"* buyurmuştur. Bu, Allah'ın altı çeşit sıfatını ifade eder.

Gâfirü'z-Zenb

Allah'ın Altı Sıfatı

Birinci Sıfat: Gâfirü'z-Zenb *"günahları affeden"*dir. **Cübbâî** şöyle der: "Bu, "İnsanın tevbe etmesi," yahut işlediği günahtan daha büyük bir taatta bulunmak suretiyle, bağışlanmaya müstehak olduğunda onu bağışlayan" manasınadır." **Cübbâî**'nin kastettiği şudur: Günah işleyen kimse için, ya onun bu günahını, mükâfaatı bu günahın cezasından daha büyük bir taat işlemeden önce yaptığı yahut böyle olmadığı söylenebilir. Binâenaleyh eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, işlenen günah küçük olur. Yok eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, işlenen günah büyük olmuş olur ve cezası ancak sahibinin tevbesiyle kalkabilir.

Af İçin Tevbe Şartı Yok

Biz (ehl-i sünnet) âlimlerinin görüşü şöyledir: Allah Teâlâ, tevbe olmaksızın da büyük günahı affedebilir. Ayet buna delâlet eder ve bunun izahı şu şekillerde olur:

1) Tevbe edilme ile büyük günahın bağışlanması ve küçük günahların bağışlanması, kul için zaten düşünülen şeylerdendir. Bütün peygamberler, veliler, sâlih kullar, yani genelde bütün insanlar, yapmaları gereken fiillerde müşterektirler. Dolayısıyla eğer, ayetteki "Günahı bağışlayan (Gâfir)" sıfatını, (Ey **Cübbâî**), senin verdiğin manada alırsak, ayette Allah'ı medhi gerektiren husus hakkında, peygamberler ile itaat edenlerden mertebeleri daha düşük olanlar arasında bir fark kalmaz. Halbuki böyle birşey olamaz. Binâenaleyh ayetteki bu sıfat ile, Cenâb-ı Hakk'ın, tevbe edilmese de büyük günahları bağışlayabileceği manası kastedilmiş olur ki bizim de ulaşmak istediğimiz netice budur.

2) Mağfiret (bağışlama), örtme manasınadır. Örtme ise, mevcud olup, üzeri örtülebilecek şeyler hakkında söz konusu olur. Halbuki küçük günahlar, onu işleyenin çokca yaptığı taatlar sayesinde, silinir gider. Dolayısıyla küçük günahlar için "örtme" düşünülemez. Bu sebeple de, ayetteki bu sıfatın, kulun tevbe etmesi halinde, büyük günahlarının bağışlanması manasına hamledilmesi mümkün değildir. Çünkü Allah'ın "**kâbilü't-tevbe**" *(tevbeleri kabul edici)* sıfatının manası zaten budur. Dolayısıyla eğer, "**Gâfirü'z-Zenb**" ifadesiyle de bu mana kastedilmiş olacak olsa, lüzumsuz bir tekrar söz konusu olur ki bu Kur'an için düşünülemez. Böylece, Allah Teâlâ'nın "**Gâfir**"i olmasının, kulun tevbesinden önce büyük günahları bağışlayıcı olduğunu anlattığı sâbit olur.

3) "**Gâfirü'z-Zenb**" tabiri, büyük bir övgü olarak getirilmiştir. Dolayısıyla bunu, en büyük medih çeşidini ifade edecek bir manaya hamletmek gerekir. Bu mana da, Cenâb-ı Hakk'ın, kul tevbe etmese de, onun büyük günahlarını bağışlayıcı olmasıdır. Biz ehl-i sünnetin de, ulaşmak istediği netice budur.

2- Kabilü't-tevb

İkinci Sıfat: Kabilu't-tevbe *(tevbeyi kabul eden)* sıfatıdır. Bununla ilgili iki bahis vardır:

Birinci Bahis: Ayetteki "**tevbe**" ile ilgili iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu, masdardır. Bu görüş **Ebû Ubeyde**'nindir.

b) Bu, "**tevbe**" kelimesinin cemisidir. Bu görüş de **Ahfeş**'indir. **Müberred** ise bu kelimenin, tıpkı قَالَ – يَقُولُ – قَوْلاً – قَوْلَةً gibi, تَابَ – يَتُوبُ – تَوْباً – تَوْبَةً çekimi ile, masdar olabileceği تَمْـرٌ – تَمْـرَةٌ gibi, tevbenin cemisi olabileceğini, fakat masdar kabul edilmesinin daha doğru olacağını, çünkü bu durumda manasının, "O bu fiili kabul eder" şeklinde olacağını söylemiştir.

İkinci Bahis: Ehl-i sünnet âlimlerimizin görüşüne göre, günahkârın tevbelerini kabul işi, Cenâb-ı Hakk'ın bir lütfu ve ikramıdır, tevbeyi kabul, Allah'a vâcip (gerekli) değildir. **Mu'tezile** ise, Allah'ın tevbeyi mutlaka kabul etmesi gerektiğini (vâcib olduğunu) söylemiştir. Ehl-i sünnet âlimlerimiz şöyle delil getirmişlerdir: Allah Teâlâ, tevbeleri kabul edici oluşunu, bir medh-ü senâ sadedinde zikretmiştir. Binâenaleyh eğer bu iş kendisine vâcip olmuş olsaydı, bunda, salih kulları, görevlerini hakkıyla yapıp, yasaklardan sakındıklarında, bunlar için tahakkuk edecek az bir fazlalık hâriç, medih nâmına hiçbirşey kalmazdı.

3- Şedidu'l-İkab

Üçüncü Sıfat: "Şedîdü'l-ikâb" *"azabı çetin olan"* sıfatıdır. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Bununla ilgili olarak şöyle bir soru söz konusudur: **"Şedidü'l-ikâb"** kelimesi ancak nekire bir kelimeye sıfat olmaya elverişli olup marife bir kelimeye sıfat olmaya elverişli değildir. Çünkü meselâ sen, مَرَرْتُ بِرَجُلٍ شَدِيدِ الْبَطْشِ "Yakalaması kuvvetli-çetin bir adama rastladım" dersin ama, مَرَرْتُ بِعَبْدِ اللّٰهِ شَدِيدِ الْبَطْشِ "Çetin bir Abdullah'a rastladım" diyemezsin. "Allah" ismi, bir alem isimdir, dolayısıyla marifedir. Bu sebeple, ancak nekire bir kelimeye sıfat olabilecek bir kelime olan **"şedîdü'l-ikâb"** ile, bu âlem ismi nitelemek nasıl câiz olabilir? **"Gâfirü'z-zenb"** ve **"Kabulü't-tevb"** vasıfları böyle değildir. Çünkü bu iki ifadeden, bu iki işin (sıfatın) yeni meydana geldiği ve Allah Teâlâ'nın "şu anda, yahut yarın, günahları bağışlayan ve tevbeleri kabul eden" manası kastedilmemiştir. Bu vasıflarla bu iki hususun Cenâb-ı Hakk'ın ezelden beri vasfı olduğu anlatılmak istenmiştir. Binâenaleyh bunlar tıpkı, **"ilahu'l-halkı"** "halkın ilahı", **"Rabbü'l-Arş"** "Arş'ın Rabbi" ifadeleri gibi olur. Ama **"şedîdü'l-ikâb"**ın böyle olduğunu söylemek zordur. Çünkü O'nun ikâbının şiddetli olduğunun kabul edilmesi durumunda bile, ifade yine nekire olur, dolayısıyla bir marifeye sıfat olamaz. İşte soru bundan ibarettir. Buna şu şekillerde cevap verilmiştir.

1) Bu sıfat, her nekadar nekire olsa da, marife olan diğer (önceki) sıfatlarla birlikte zikredilince, bunun da zikredilmesi makul ve yerinde olmuş olup, tıpkı وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ (Burûc, 14-16) ayetindeki gibi olur.

2) **Zeccâc "Şedîdü'l-ikâb"** ifadesinin mecrûr oluşu (sıfat oluşundan değil), bedel oluşundan ötürüdür. Çünkü nekirenin marifeden ve marifenin nekireden bedel kılınması câiz olan bir hususdur" demiştir. Ama buna da, "Bu kelimeyi tek başına, geçen birkaç sıfattan bedel yapmada, doğru olandan açıkça bir uzaklaşma var" diye itiraz edilmiştir.

3) **"Gâfiri'z-Zenb"** ve **"Kabili't-tevb"**i ifadelerinin, "Allah" lafzının sıfatı kabul edilmesinin yerinde oluşunda bir münakaşa yoktur. Bunun böyle olması, bu iki sıfatın, devam ve süreklilik manalarını taşımalarından dolayıdır. İşte aynen bunun gibi, **"şedîdü'l-ikâb"** ifadesi de, devamlı ve sürekli bir çetinlik manası taşır. Çünkü Allah'ın sıfatları, sonradan olmaktan ve yeniden oluşmaktan münezzehtir. O halde bu ifadenin manası O'nun azabının şiddetli olmasıdır. Bu mana, hep böyledir ve sonradan böyle olduğu söylenemez. İşte bu konuda söylenenlerin hepsi bundan ibarettir.

İkinci Bahis: Bu ayet, Allah'ın rahmet ve lûtuf tarafından daha ağır basacağını hissettirmektedir. Çünkü Hak Teâlâ kendisini **"şedîdü'l-ikâb"** olarak nitelemek istediğinde, bu sıfattan önce, herbiri ikâbın (cezanın) kaldırılmasını gerektiren iki sıfatı, yani **"Gâfiru'z-Zenb"** ve **"Kâbilü't-Tevb"** sıfatlarını zikretmiş, bu sıfattan sonra yine, büyük rahmetinin tahakkukuna işaret olan sıfatını yani **"Zi't-tavl"** *"fazl-u ikrâm sahibi"* sıfatını zikretmiştir. Binâenaleyh **"şedîdü'l-ikâb"** sıfatının önüsıra o iki sıfatın, peşisırada bu sıfatın getirilmiş olması, ilahî rahmet ve kerem tarafının daha ağır bastığına delâlet eder.

Üçüncü Bahis: Birisi şöyle diyebilir: Hak Teâlâ, **Kabilü't-tevb** vasfının başına "vâv" (ve) edatını getirmiş, ama "**şedidü'l-ikâb**"ın başına getirmemiştir, bu ikisinin farkı nedir?" Deriz ki: Eğer Hak Teâlâ oraya vâvı getirmemiş olsaydı, insanın hatırına, Hak Teâlâ'nın "**Gâfir**" *"bağışlayıcı"* oluşunun, "**kabilü't-tevb**" *"tevbeleri kabul edici"* oluşu manasına olduğu gelebilirdi. Ama bunun başına "vâv" gelince, bu ihtimal ortadan kalktı. Çünkü birşeyi, yine kendisine (aynısına) atfetmek muhaldir. Fakat "**şedidü'l-ikâb**"ın, ilk iki sıfattan başka olduğu malumdur. Dolayısıyla bunun başına vâv getirmeye gerek kalmamıştır.

4- Zi't-tavl

Dördüncü Sıfat: "**Zi't-tavl**" *"fazl ve ikram sahibi"* sıfatıdır. Arapça'da, "Bize son derece lütfetti' manasında, طَالَ عَلَيْنَا طَوْلاً denilir. Arapların طَوِّلْ عَلَيَّ بِفَضْلِكَ "Bana fazlınla ikrâm et" şeklindeki sözleri de bu köktendir. Yine أُولُوا الطَّوْلِ مِنْهُمْ *"Onlardan imkân (servet) sahibi olanlar...."* (Tevbe, 86) ayeti de bunun gibidir. Bu ifadenin tefsiri, وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلاً (Nisa, 25) ayetinde geçmişti.

Bil ki Hak Teâlâ kendisini **şedidü'l-ikâb** olarak tavsif edince, mutlak bununla yapması çirkin olmayıp, hatta çirkin olanı yapmakla tavsif bile edilemeyeceği, şiddetli bir azab verici olduğu manası kastedilir. Bunun böyle olduğu sabit olunca diyoruz ki: Hak Teâlâ, hemen bunun peşisıra, **Zi't-tavl**, yani lütuf sahibi olduğunu belirtmiştir. Binâenaleyh bunun manasının, Allah'ın yapacağı o cezayı yapmamak suretiyle lütfedici olması şeklinde anlaşılması gerekir. Çünkü Cenâb-ı Hak, kendisinin lütuf ve ikram sahibi olduğunu bildirmiş, ama lütfunun hangi hususta olacağını belirtmemiştir. Dolayısıyla bu lütfunun, daha önce geçen şey hususunda olduğunu anlamak gerekir. Ayetteki mücmelliği kaldırmak için daha önce geçen şeyin o güzel ve yerinde olan ikâb fiili olduğunu söylemek gerekir. Bu da, Allah Teâlâ'nın yapmasının makul ve yerinde olan o ikâbı yapmayacağına delâlet eder ki bu da büyük günah sahiplerinin affının mümkün olduğunu gösterir. İşte bizim ulaşmak istediğimiz netice de budur.

5- Lâ İlâhe İllâ Hû

Beşinci Sıfat: Mutlak tevhid olup, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ondan başka hiçbir tanrı yoktur"* ayetinin ifade ettiği husustur. Mana şudur: Cenâb-ı Hak kendisini, rahmet ve lütuf sıfatlarıyla nitelemiştir. Binâenaleyh şayet, rahmet ve lütuf sıfatında O'na ortak olan ve O'nunla boy ölçüşebilen başka ilâhlar da bulunmuş olsaydı, buna, (yani Allah'a) ibadet etmeye duyulan ihtiyaç şiddetli olmazdı. Ama, bu ilâh, tek olup, eşi ve benzeri, ortağı olmayınca, O'na kulluk etmeyi kabullenmeye duyulan ihtiyaç, bu nisbette de güçlü ve kuvvetli olmuştur. Binâenaleyh, en mükemmel anlamda bir terkîb ve tergîb, işte Cenâb-ı Hakk'ın bu tek oluşu ile tahakkuk eder.

6- İleyhi'l-Masîr

Altıncı Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, إِلَيْهِ الْمَصِيرُ *"Dönüş ancak O'nadır"* ayetinin ifade ettiği husustur. Bu sıfat da, Cenâb-ı Hakk'a kulluğu kabul etmeyi teşvik eden, buna kuvvet katan hususlardandır. Çünkü, Allah'ın lütuf ve kerem sıfatlarıyla muttasıf

ve ortağı ve benzeri olmayan tek bir varlık olması; ancak ne var ki, haşir ve dirilmenin bâtıl olması halinde, o zaman, O'na isyan etmekten dolayı, şiddetli ve yoğun bir korku meydana gelmez. Ama, haşrin ve Kıyametin varlığının kabul edilmesi durumunda ise, bu korku, daha şiddetli ve bu sakınma daha mükemmel olmuş olur. İşte bu sebepten dolayı Allah Teâlâ bu sıfatlara yer vermiştir. **Müşebbihe**, ayetteki **ilâ** edatına tutunarak bunun bir mesâfenin nihayetini ifâde ettiğini (yani Cenâb-ı Hakk'ın bir mekânda bulunduğunu) söylemişlerdir. Ama, bunun cevabı, bu kitabımızın pek çok yerinde verilmiştir.

Ayetlerle Mücadele Edenler

Bil ki Allah Teâlâ, Kur'ân'ın sayesinde dinî konularda doğruya ulaştıran bir rehber olmak üzere indirdiği bir kitap olduğunu beyan buyurunca, onu iptâl ve onun halini tersyüz etmek maksadıyla bu konuda mücadele eden kimselerin hallerini de belirtmek için مَا يُجَادِلُ فِيْ اٰيَاتِ اللّٰهِ اِلاَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا *"Allah'ın ayetleri hakkında inkâr edenlerden başkası mücâdele etmez"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESEL
Cidal Çeşitleri

Cidâl, iki çeşittir:
a) Hakkı anlatma hususunda yapılan mücadele;
b) Bâtılı anlatmak için yapılan cidâl.. "Hakkı anlatmak için yapılan cidâl ve mücadele, peygamberlerin izlediği yoldur. Nitekim Cenâb-ı Hak, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e *"Onlarla, en güzel bir yolla mücadele et..."* (Neml, 125) buyurmuştur. Yine o, kâfirlerin, **Nûh** (a.s)'a, *"Ey Nûh, bizimle cidden uğraştın. Bizimle olan bu mücadelende ileri de gittin"* (Hûd, 32) dediklerini nakletmiştir. Bâtılı anlatmak için yapılan mücadele ise, kınanmış olup, bu da bu ayetle kastedilendir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın ayetleri hakkında, inkâr edenlerden başkası mücadele etmez"* buyurmuştur. Ve yine, *"Meseli sana sırf mücadele etmek için irad ettiler"* (Zuhrûf, 58) ve *"Hakikatı olmayan şeylerle, hakkı yok edebilmeleri için savaşıp durdular"* (Mü'min, 5) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) اِنَّ جِدَالاً فِى الْقُرْآنِ كُفْرٌ *"Kur'ân hakkında cidâl etmek küfürdür"*[27] buyurmuştur. Binâenaleyh, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, nekire, belirsiz bir lafızla جِدَالاً buyurması, جَادَلَ فِي ile جَادَلَ عَنْ kullanışları arasındaki farka delâlet eder. Bil ki, bu fiil **fî** ile kullanılması halinde, bâtıl bir mücadeleyi, **an** ile kullanılması halinde de, meşrû olan bir mücadeleyi ifade eder. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), hem az önceki hadiste böyle buyurmuş (اِنَّ جِدَالاً فِى الْقُرْآنِ... hem de لاَ تُمَارُوا فِى الْقُرْآنِ فَاِنَّ الْمِرَاءَ فِيهِ كُفْرٌ *"Kur'an Hakkında şüphe ve mücadele etmeyin; çünkü onun hakkında mücadele küfürdür"*[28] hadisinde böyle buyurmuştur.

---

27) **Müsned**, 2/258, 478.

28) **Müsned**, 2/475, 478, 494.

İKİNCİ MESELE

Allah'ın ayetleri hakkında mücadele etmek onun hakkında, "o, sihirdir; o şiirdir; o, kâhinlerin sözüdür; o, evvelkilerin masallarıdır; onu, bir beşer talim etmiş ve uydurmuştur!" demek ve onların buna benzer bâtıl şüpheler ileri sürmeleri suretiyle olur. Böylece Allah Teâlâ, bunu ancak, kâfir olup haktan yüz çevirenlerin yapabileceğini belirtmiştir.

Mühlet Aldatmasın

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَا يَغُرُّكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ *"Şimdilik onların şehirleri içinde dönüp dolaşması seni aldatmasın.."* buyurmuştur. Bu, "Ey Resûlüm, senin, Benim onlara mühlet verip, onları, canları ve malları hususunda, yani ticâret etmek ve geçimlerini sağlamak amacıyla şehir şehir dolaşmalarına imkân verip onları sapasağlam bırakmama aldanmamak gerekir. Çünkü ben, her ne kadar (şimdilik) onlara mühmet verip, bu hususta onlara zaman tanısam da, geçmiş ümmetlerden benzerlerine yaptığım gibi, bunların da yakasına yapışacağım ve bunlardan da intikam alacağım..." demektir. Çünkü Kureyş de böyleydi; Şam ve Yemen beldelerini dolaşıyor ve o çok malları sebebiyle buralarda ticaret yapıyor, çok da kazanıyorlardı.

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu manayı açarak كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْأَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ *"Onlardan evvel Nûh kavmi de, bunlardan sonraki sürü sürü fırkalar da, (peygamberlerini) yalanladılar"* buyurmuş, bu yalanlayanlar cümlesinden olmak üzere, **Nûh** (a.s)'un kavmi ile, onlardan sonra gelen hizipleri, yani **Âd, Semûd** vs. kavimler gibi, küfürde ısrar ve devam eden toplulukları zikretmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak Sâd Sûresi'nde de *"Onlardan evvel Nûh kavmi, Âd ve kazıklar sahibi Firavun, Semûd, Lût kavimleri ile Eyke ahalisi de tekzib etmişlerdi. İşte gruplar"* (Sad, 12-13) buyurmuştur.

Resullere Karşı Çıkanların Sonu

Cenâb-ı Hak, وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ *"Her ümmet, kendi peygamberi aleyhinde harekete geçti"* buyurmuştur. Bu, "O gruplardan her biri, kendisini öldürmek, ona işkencede bulunarak hapsetmek için, peygamberlerini yakalamaya azmettiler, وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ yani, *"Peygamberlerine karşı bâtıl savundular"* araya şüpheler attılar. لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ Yani, "Araya attıkları o şüpheler sayesinde, hakkı ve doğruyu ortadan kaldırmak için (yaptılar bunu).." فَأَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ Yani, "Onların, o peygamberlerin başına getirmek istedikleri ve onları yakalamak için düzenledikleri o tuzak ile yok etme eylemini, ben onların başına geçirdim de, aksine Ben çarptım onları... Bak da gör, benim cezalandırmam nasıl olurmuş!" demektir. Yani, "Bu helâk edici, kök kazıyıcı ve öğüt ve ders almada heybetli birşey olmadı mı ya!?. Binâenaleyh ben, küfürde ve (benim) ayetlerim hususunda mücadelede ısrarlarını devam ettirirlerse, o kavimlere yaptığım şeyi, senin kavmine de yaparım" demektir. Cenâb-ı Hak bu hususu da biraz daha açarak, وَكَذَٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ *"Kâfirlere karşı Rabbimin, onların muhakkak cehennemlik oldukları (şeklindeki) sözü, işte böyle gerçekleşmişti"* buyurmuştur. Bu, "O geçmiş ümmetlerin başına gelen, onlar hakkında kaçınılmaz olmuş olan o

azâbın bir benzeri, senin kavminden kâfir olanlara da gelip çatmış, hak olmuştur. Çünkü bunlar da, kendilerine böylesi bir azâbın ineceği bir zirvede, tepede bulunuyorlar" demektir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Ayetteki أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ cümlesi, mahallen merfû olup, yine ayetteki, كَلِمَةُ رَبِّكَ ifadesinden bedeldir. Yani, "İşte bu vacip ve kaçınılmaz oluş gibi, kâfir olanlara, onların cehennemlik olmaları da kaçınılmaz olmuştur" demek olup, bu da, "Onların, dünyada iken, kökü kazıyan bir azâp ile helâk olmaları vacip ve kaçınılmaz olduğu gibi, aynı şekilde onların ahirette de, cehennem azabı ile helâk edilmeleri kaçınılmaz olmuştur" demektir.

Yahut bu ifade, kendisinden lâm harf-i cerrinin hazfedilip, doğrudan doğruya fiile taalluk etmesiyle, (yani hazf ve îsâl yapılarak) mahallen mansûbtur."

Ehl-i sünnet âlimlerimiz, Allah'ın, kişilerin saîd ve şakî olmalarına dair verdiği hükmün değişmesi mümkün olmayan şart ve zorunlu bir hüküm olduğu hususunda bu ayeti delil göstererek şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ, bu kimselere, azâp kelimesinin hak olduğunu haber vermiştir ki bu, onların, iman etmeye kudretlerinin olmayacağına delâlet eder. Çünkü eğer bunlar buna imkân bulanın, o şeyin ayrılmaz parçası olan herşeye de imkân bulabileceği zarûretinden dolayı, bu hak olmuş kelimeyi de, aynı zamanda Allah'ın ilim ve hikmetini de iptal etme imkânını bulmuş olurlardı. Bir de, şayet onlar iman edecek olsalardı, onların bu ayetin hükmüne de iman etmeleri gerekirdi. Bu durumda da bunlar, kendilerinin asla iman edemeyeceklerine iman etmiş olurlardı ki, bu ise, "**teklîf-i mâlâ yutâk**" *"takat getirilemeyen iş yükleme"*dir.

Nâfi ve **İbn Âmir**, çoğul sigasıyla **kelimâtu** okurlarken, diğer kıraat imamları müfred olarak **kelimetu** şeklinde okumuşlardır.

★ ★
★

Meleklerin Mü'minler İçin Duası

اَلَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ
لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ
وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ ۝٧ رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ
مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ۝٨ وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ وَمَنْ تَقِ السَّيِّئَاتِ
يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ وَذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ۝٩

"Arş'ı yüklenen, bir de onun etrafında bulunan (melekler), Rablerini hamd ile tesbih ederler. Ona iman ederler. Mü'minlerin de, bağışlanmasını (şöylece) isterler: "Ey Rabbimiz, senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O halde tevbe edenleri, senin yoluna uyup gidenleri bağışla. Onları, cehennem azâbından koru. Ey Rabbimiz, onları da, onların atalarından, zevcelerinden ve nesillerinden salih olanları da, -kendilerine vaadettiğin- Adn cennetlerine sok. Yegâne galip, hüküm ve hikmet sahibi olan, şüphesiz ki sensin sen.. Bir de onları, (bu dünyada) her türlü fenalıktan koru; sen o gün, kimi kötülüklerden korursan, muhakkak ki onu, (rahmetin)e mazhar kılmışsındır. Bu en büyük kurtuluş ve saadetin ta kendisidir"

(Mü'min. 7-9).

Bil ki Allah Teâlâ, kâfirlerin, mü'minlere karşı olan düşmanlarını ortaya koymada aşırı gittiklerini beyan buyurunca, yaratıklarının teşkil ettiği tabakaların en şereflisi olan Arş'ın taşıyıcısı ve onun etrafında dönüp dolaşan o meleklerin de, mü'minlere karşı sevgi, teyit ve muhabbetlerini izhârda ileri gittiklerini beyân buyurmuş, bu sebeple Cenâb-ı Hak adeta, "Eğer bu reziller, düşmanlıkta ileri gidiyorlarsa, onlara aldırma, yüzünü dönüp bakma ve onlara değer verme. Çünkü, Arş'ın taşıyıcısı olan melekler seninledir; Arş'ın etrafında dönüp dolaşan melekler, seninledir. Onlar, sana yardım ederler" demek istemiştir. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Cenâb-ı Hak şu iki grup melekten, onların böyle dediklerini nakletmiştir:

Arş'ı Taşıyan Melekler

Birinci Kısım: Arş'ın taşıyıcısı olan melekler... Cenâb-ı Hak, Kıyamette, Arş'ı taşıyanların sekiz melek olduğunu bildirmiştir. Binâenaleyh, "Şu anda Arş'ı taşıyan melekler, Kıyamet gününde onu taşıyacak olan meleklerdir" denilmesi mümkündür. Arş'ın taşıyanların meleklerin en kıymetlileri ve en büyüklerinden olduklarında ise şüphe yoktur. **Keşşâf sahibi** şunu rivayet etmiştir: "Arş'ı taşıyan o meleklerin ayakları, yedi kat yerin altında olup, başları da, Arş'ın üzerindedir. Bunlar, gözkapaklarını hiç kaldırmaksızın, huşû ve huzû içindedirler. Hz. Peygamber (s.a.s)'in de لاَ تَفَكَّرُوا فِي عِظَمِ رَبِّكُمْ وَلٰكِنْ تَفَكَّرُوا فِيمَا خَلَقَ اللّٰهُ تَعَالَى مِنَ الْمَلٰئِكَةِ فَإِنَّ خَلْقاً مِنَ الْمَلٰئِكَةِ يُقَالُ لَهُ إِسْرَافِيلُ زَاوِيَةٌ مِنْ زَوَايَا الْعَرْشِ عَلٰى كَاهِلِهِ وَقَدَمَاهُ فِي الْأَرْضِ السُّفْلَى وَقَدْمَرَقَ رَأْسُهُ مِنْ سَبْعِ سَمٰوَاتٍ وَإِنَّهُ لَيَتَضَاءَلُ مِنْ عَظَمَةِ اللّٰهِ حَتّٰى يَصِيرَ كَأَنَّهُ الْوَصْعُ *"Rabbinizin azameti hususunda, düşünmeyin! Fakat siz, Rabbinizin yarattığı melekler hakkında düşünün. Çünkü, meleklerden, kendisine İsrafil adı verilen bir yaratık vardır ki, Arş'ın köşelerinden birisi onun omuzları üzerinde olup, onun iki ayağı yedi kat yerin altında, başı da yedi kat gökleri delip geçmiştir. Ama buna rağmen o, Allah'ın azameti karşısında, adetâ küçük bir kuş olacak denli küçülür..."*[29] buyurduğu rivayet edilmiştir. اَلْوَصْعُ

29) **Müsned**, 2/353, 363, camiûs-Sağir, 1/132.

kelimesinin, küçük kuş anlamına geldiği söylenmiştir. Rivayet olunduğuna göre Allah Teâlâ, bütün meleklere, onların diğer meleklerden üstün olduğunu belirtmek için, Arş'ı taşıyan meleklere, sabah akşam boi boi selâm vermelerini emretmiştir. Yine, Allah'ın, Arş'ı, yeşil bir cevherden yarattığı; onun iki sütunu arasının, hızlı uçan kuşlara nisbetle seksen bin yıllık bir mesafe olduğu da söylenmiştir. Yine, Arş'ın etrafında, Cenâb-ı Hakk'a tehlil ve tekbirde bulunarak (**Lâ ilâhe illâllah; Allahu Ekber** diyerek) tavaf eden yetmişbin saf meleğin; bunların arkasında da, ayakta oldukları halde, ellerini öncekilerin omuzlarına koymuş olan tehlîl ve tekbir getirerek seslerini yükselten ve nihayet bunların arkasında da, sağ ellerini sol elleri üzerine koymuş, yüzbin saf meleğin bulunduğu; onlardan herbirinin de, diğerinin yaptığı tesbihten başka bir tesbihle tesbihatta bulunduğu ileri sürülmüştür. Bu haberleri **Keşşâf**'tan naklettim.

İkinci Kısım: Cenâb-ı Hakk'ın bu ayette zikrettiği meleklerin **ikinci kısmı** ise, Cenâb-ı Hakk'ın وَمَنْ حَوْلَهُ *"bir de onun etrafında bulunanlar"* ayetinin ifade ettiği husutur. Oldukça açık ve zahir olan şudur ki, bunlardan murad edilen, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arş'ın etrafını kuşatmışlardır"* (Zümer, 75) ayetinde zikrettiğidir. Ben derim ki: Akıl, Arş'ı taşıyan melekler ile, Arş'ın etrafını kuşatmış olan meleklerin, meleklerin en üstünü olduklarına delâlet eder. Bu böyledir, çünkü, rûhların rûhlara nisbeti, bedenlerin bedenlere nisbeti gibidir. Arş, maddî-cismanî varlıkların en kıymetlisi ve üstünü olunca, Arş'ın tedbir ve idaresiyle ilgilenen ruhların da, bedenleri yöneten rûhlardan daha faziletli ve üstün olması gerekir. Yine burada, Arş'ın cismini taşıyan başka rûhlar da var gibidir. Sonra ise, Arş'ın cismini istilâ etmiş olan bu kahir ve ezici rûhlardan, aynı cinsten olmak üzere, başka rûhlar meydana gelir. Bunlar da, Arş'ın etraf ve kenarlarına tutunmuşlardır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Melekleri görürsün ki, ... Arş'ın etrafını kuşatmışlardır"* (Zümer, 75) hitabıyla da bunlara işaret edilmektedir. Kısaca, gerek yakînî delillerle, gerekse gerçek ve sadık mükaşefe yoluyla şu hakikat açık ve aşikâr olmuştur: Bedenler alemi, rûhlar alemine nisbet edilemez. Binâenaleyh, müşahede ettiğin herşey, bedenler aleminin, farklı farklı mertebelerinde olarak, şu maddî görme gözüyledir. O halde Senin bunu, rûhlar aleminin farklı farklı mertebelerinde olarak, basîret gözüyle müşahede etmen gerekir.

İKİNCİ MESELE
Allah'ın Arş'ta Olmadığının Delilleri

Bu ayet-i kerime, Cenâb-ı Hakk'ın, Arş'da bulunmaktan münezzeh olduğuna delâlet etmiştir. Çünkü Allah Teâlâ, bu ayette, *"Arşı yüklenenler..."* buyurmuş, bir başka ayette ise, *"O gün Rabbinin Arş'ını, üstlerinde bulunan sekiz (melek) yüklenir.."* (Hakka, 17) buyurmuştur. Arş'ı yüklenenin, Arş'da bulunan her şeyi de yüklenmiş olduğunda şüphe yoktur. Şayet âlemin ilâhı Allah Arş'da bulunmuş olsaydı, bu melekler, Âlemin İlahının da taşımış olurlardı.. O zaman da onlar, Âlemin İlâhı'nın bekçi ve koruyucuları olmuş olurlar.. Muktedir koruyucu, ilâh olmaya; korunan ve taşınan ise, kullukta bulunmaya daha uygundur. O vakit de, İlâh, bir kul haline; kul da, bir İlâh haline dönüşmüş olur. Bu ise, fasit ve yanlıştır. Binâenaleyh bu durum, Arş'ın ve cisimlerinin İlâhının, hem Arş'dan hem de cisimlerden münezzeh ve yüce olduğuna delâlet etmiş olur.

Bilesin ki Allah Teâlâ, Arş'ı taşıyan melekler ise Arş'ı kuşatmış olan meleklerden şu üç şeyi nakletmiştir:

Birinci nev: Cenâb-ı Hakk'ın يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ *"Rabbini hamd ile tesbih ederler"* ayetinin ifade ettiği husus... Bunun bir benzeri de, O'nun, meleklerden naklen buyurduğu, *"Biz seni hamdinle tesbih ... edip dururken"* (Bakara, 30) ayeti ile, O'nun, *"Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arş'ın etrafını kuşatmışlardır"* (Zümer, 75) ayetidir. O halde tesbih, Allah Teâlâ'yı, O'na uygun olmayan şeylerden tenzih etmek; tahmîd ise, O'nun, mutlak mun'im, nimetler ihsan eden olduğunu kabul etmektir. O halde tesbih, celâl sıfatına; tahmîd ise, ikrâm vasfına işâret eder. O'nun, *"Rabbini hamd ile tesbih ederler"* ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Azamet, saltanat ve ikrâm sahibi Rabbinin adı ne yücedir"* (Rahman, 78) ayetinin manasına yakındır.

İmanın İhtiva Ettiği Nükte

İkinci nev: وَيُؤْمِنُونَ بِهِ *"O'na iman ederler"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bu na göre eğer, *"O'na iman ederler"* ifadesinde ne fayda vardır ki?! Çünkü, tesbih ve tahmîdle meşgul olmak ancak, daha önce Allah'a iman etmekle mümkündür" denilirse, biz deriz ki: Bundaki fayda, **Keşşâf sahibi**nin zikredip ve cidden güzel ifade ettiği şu hususdur: "Bundan maksat, şayet Allah Teâlâ Arş'da bulunsaydı, Arş'ı taşıyan melekler ile, Arş'ın etrafını kuşatmış olan meleklerin O'nu müşahede edip göreceklerine; o meleklerin Allah'ın varlığına iman etmelerinin ise, medh ve övgüyü gerektirdiğine; çünkü, karşımızda bulunan ve müşahede olunan bir şeyin varlığını kabul etmenin övülme ve medholunmayı gerektirmediğine..." dikkat çekmek içindir. Baksana, güneşin varlığı ile, onun aydınlatıcı olduğunu kabul ve ikrar etmek, medholunma ve övülmeyi gerektirmez. İşte, Allah Teâlâ, senâ ve övgü üslûbuyla onların Allah'a iman etmiş olduklarını zikredince, onların Allah'a, O'nu orada hazır ve oturur bir vaziyette görmeksizin iman etmiş oldukları anlaşılmış olur." Allah **Keşşâf sahibine** rahmet etsin; onun kitabında şayet sadece bir nükte bulunmuş olsaydı bile, şeref ve iftihar vesilesi olarak ona yeterdi.

Hakkı Tazim Halka Şefkat

Üçüncü Nev: Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا *"Mü'minlerin de bağışlanmasını isterler"* ayetinin ifade ettiği husus... Şunu bil ki, saâdetin kemâle ermesi, şu iki şeye bağlıdır: Allah'ın emrine saygı, mahlûklarına da şefkât.. O halde, Allah'ın emrine saygı göstermesi, O'nun mahlûkatına şefkatten önce gelmesi gerekir. Buna göre, *"Rabbini hamd ile tesbih ederler. O'na iman ederler"* ayetleri, Allah'ın emrine saygı göstermeyi ihsas ederlerken, *"Mü'minlerin de, bağışlanmasını isterler"* ayeti de, Allah'ın mahlûkatına şefkat göstermeye manasını ihsas ve iş'âr eder. Sonra, ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Melek - Beşer Üstünlüğü

Pekçok alim bu ayetle, meleğin beşerden üstün olduğuna istidlâlde bulunmuş ve şöyle demişlerdir: Çünkü bu ayet, melekler, Allah'ı medh ve takdis ile zikretmeyi bitirdiğinde, onların başkaları, -yani mü'minler- için mağfiret ve bağış

talebinde bulunmakla meşgul olduklarına delâlet eder. Bu da onların, kendileri için mağfiret talebinde bulunmaktan müstağni olduğunu gösterir. Çünkü, şayet onlar kendileri için mağfiret talebinde bulunmaya muhtaç olsa idiler, başkaları için mağfiret talebinden önce, kendileri için mağfiret talebinde bulunurlardı. Bunun delili, *"İşe, önce kendinden başla..."* şeklindeki hadisidir. Yine Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, *"Allah'dan başka hiçbir tanrı yoktur" hakikatını bil, hem kendinin, hem erkek mü'minlerle kadın mü'minlerin günahının bağışlanmasını iste..* (Muhammed, 19) buyurmuş, böylece, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, ilk önce kendisi için mağfiret talebinde bulunmasını, daha sonra da başkaları için mağfiret talebinde bulunmasını istemiştir.

Yine Cenâb-ı Hak, Nûh (a.s)'ın *"Ya Rabbi, beni, anamı, babamı, iman etmiş olarak evime giren kimseleri, erkek mü'minleri ve kadın mü'minleri sen bağışla.."* (Nûh, 28) dediğini nakletmiştir ki, bu da, mağfiret talebinde bulunmaya ihtiyaç duyan herkesin, kendisi için af talebinde bulunmayı, başkaları için mağfiret talebinde bulunmadan önce getireceğine delâlet eder. Dolayısıyla melekler şayet af dilemeye muhtaç olsalardı, onların, kendileri için mağfiret talebinde bulunmakla meşgul olmaları, başkaları için af dilemeyle meşgul olmalarından önce gelirdi. Cenâb-ı Hak, meleklerin kendileri için mağfiret talebinde bulunduklarından bahsetmeyince, biz bunun ancak, o meleklerin af dilemeye ihtiyaçları bulunmadığı için olduğunu anlamış oluruz. Peygamberler (a.s)'e gelince, onlar, mağfiret talep etmeye muhtaçtırlar. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Muhammed (s.a.s)'e *"Hem kendin hem de mü'minler için af dile"* (Muhammed, 19) buyurmuş olmasıdır. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, meleğin, beşerden daha üstün olduğu ortaya çıkmış olur. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE
Şefaat Hakkında

Ka'bî, şefâatin tesirinin, günahkâr kimsenin günahını düşürme hususunda değil de, mü'minlerin mükâfaatının artması hususunda olacağına dair bu ayetle istidlâl ederek, şöyle der: "Çünkü melekler, *"O halde tevbe edenleri, senin yoluna uyup gidenleri bağışla.."* demişlerdir. Halbuki bundan maksad, "Onlar, fıskta ister ısrar etsinler isterse ısrar etmesinler, küfürden tevbe edenleri bağışla.." manası değildir. Çünkü, durumu böyle olan kimse, *"Rabbinin yoluna uymuş olan.."* diye nitelenemez.. Bu hususta da, böyle bir ifade kullanılmaz. Bir de, melekler, *"Ey Rabbimiz, onları ... kendilerine vaadettiğin Adn cennetlerine sok.."* demişlerdir ki, bu, fısk içinde bulunan kimseler hakkında söylenmez. Çünkü, muarızlarımız (ehl-i sünnet), Allah Teâlâ'nın, fasık kimselere de cenneti vaadettiği hususunda kesin konuşmamış, bunun olabileceğini belirtmişlerdir. Böylece, meleklerin şefaatinin, ancak taat edenleri içine aldığı sabit olmuş olur.. Böylece de, bu ikisi arasında bir farkın bulunduğunu söyleyenlerin olmaması zaruretinden dolayı, peygamberlerin şefaatinin de böyle olması gerekir."

Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Bu ayet, meleklerin, günahkâr kimselere şefaat edebileceklerine delâlet etmektedir. Böylece biz, önce bu hususu açıklayacağız, sonra da, Ka'bî'nin ileri sürdüğü şeyi cevaplayacağız.

Bu ayetin, bizim söylediğimiz manaya delâlet ettiğinin izahı, şu bakımlardan yapılabilir:

a) Ayetteki, *"Mü'minlerin de, bağışlanmasını isterler"* cümlesi, istiğfâr, af dilemek, talep etmek demektir. Af ise, ancak cezânın düşürülmesi hakkında söz konusu olur. Ama, ilâve bir menfaatin talep edilmesine ise, istiğfar adı verilmez.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, yine bu ifadesidir. Zira bu âyet, o meleklerin, iman etmiş herkes için mağfiret talebinde bulunduklarını gösterir. Binâenaleyh biz, büyük günah sahibinin mü'min olduğunu delillerle isbat ettiğimize göre, bu kimsenin, şefaatin kapsamına girmesi gerekir...

c) Ayetteki, *"O halde tevbe edenleri, ... bağışla"* cümlesidir. Bu ifade, tevbe edenler için, mağfiret talebinde bulunmayı anlatan bir sözdür. Binâenaleyh, bu ifade ile, tevbe ettikten sonra, büyük günah sahibinin cezasının düşürülmesinin kastedilmiş olması caiz değildir. Çünkü bu, hasmımıza (**Mu'tezile**'ye) göre, Allah'a zaten vaciptir. Yapılması vacip olan şeyin ise, dua ile talep edilmesi kabîh olur.

Yine bu ifade ile, küçük günahların cezasının düşürülmesinin kastedilmiş olması da caiz değildir. Çünkü bu da, (**Mu'tezile**'ye göre), Allah'a vaciptir. Binâenaleyh, bunun da duâ ile istenmesi makul ve yerinde olmaz. Bununla, hak edilen mükâfaatın üzerine ilâve bir mükâfaatın verilmesini istemenin kasdedilmesi de caiz değildir. Çünkü buna, "mağfiret" adı verilmez.. Böylece, *"O halde tevbe edenleri ... bağışla"* ifadesinin ancak, kişinin tevbe etmeden önce, büyük günahının cezasının düşürülmesi manasına hamledilebileceği sabit olmuş olur. Arada bir farkın bulunmadığı hususunda bir icmâ bulunduğu için, bu, melekler hakkında söz konusu olunca, peygamberler hakkında da söz konusu olur...

Ka'bî'nin bu konudaki istidlâline, yani o meleklerin tevbe edenler için mağfiret talebinde bulunduklarını söylemesine gelince biz diyoruz ki: Bununla, küfürden tevbe edenlerin ve böylece de iman yoluna tâbi olanların kastedilmiş olması gerekir. **Ka'bî**'nin, "Fıskta ısrarlı olan ve küfürden dönen kimseler, "Tevbe edici ve Allah yoluna uymuş olan diye nitelendirilmez" şeklindeki sözüne gelince, biz diyoruz ki, biz senin bu sözünü kabul edemeyiz, tam aksine, "O, küfürden tevbe etti, din ve şeriat hususunda Allah'ın yoluna tâbi oldu" denilir.. Onun, küfürden tevbe ettiği, "tâib olduğu" sâbit olduğuna göre, (mutlak sûrette), tâib olduğu sâbit olur. Baksana, bir kimsenin, "döven" veya "gülen" diye vasfedilebilmesinde, o kimseden tek bir defâ, dövmenin ya da gülmenin sudûr etmesi yeterlidir. Ve bu iş, o kimseden, bütün dövmek veya gülmek çeşitlerinin sâdır olmasını gerektirmez. İşte burada da böyledir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Meleklerin İnsanlardan Özür Dilemesi

Ehl-i tahkîk şöyle der: İnsanlar için meleklerden sâdır olan bu şefâat, o meleklerden daha önce sâdır olmuş olan o zelleden bir af dilemenin yerine geçer. Bu böyledir, çünkü onlar, insanın yaratılmak istediği o ilk anda, *"... orada bozgunculuk edecek, kanlar dökecek kimse mi yaratacaksın?"* (Bakara, 30) demişlerdi. Binâenaleyh, işte onlardan, başlangıçta böyle bir söz sudûr edince, bu sözlerini, neticede, *"o halde tevbe edenleri, senin yoluna uyup gidenleri bağışla.."* diyerek telafi etmişlerdir. Ki bu adeta, kazara, bir başkasına eziyyette bulunan bir kimseye yakışanın, verdiği bu sıkıntıyı, ona herhangi bir hususta iyilik yapmak sûretiyle onarıp sarması ve telafî etmesi olduğuna, adeta dikkat çeker gibidir.

Rahmet Ve İlmin İhatası

Bil kî Cenâb-ı Hak o meleklerin tevbe edenlere mağfiret talebinde bulunduklarını nakledince, bu af dilemenin keyfiyetini de beyan ederek, o meleklerin, رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْماً *"Ey Rabbimiz, senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır"* dediklerini nakletmiştir ki bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Rab İsmi ile Dua

Genelde duâ, **Rabbenâ** lafzıyla yapılmaktadır. Bunun delili şudur: Bu ayetin de gösterdiği gibi, melekler duâ ederken, **Rabbenâ** demişlerdir. **Âdem** (a.s), *"Ey Rabbimiz, biz nefsimize zulmettik.."* (Arâf, 23); **Nûh** (a.s), *"Ya Rabbî, ben bilgimin olmadığı şeyi senden istemekten sana sığınırım.."* (Hûd, 47); *"Ya Rabbî, ben kavmimi gece gündüz, hakka davet ettim"* (Nûh, 5) ve *"Ya Rabbî, beni, anamı babamı ... bağışla"* (Nûh, 28); **İbrahim** (a.s), *"Ey Rabbim, bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster.."* (Bakara, 260); *"Ya Rabbî, hesâbın görüleceği gün beni, ana ve babamı ve bütün iman edenleri bağışla.."* (İbrahim, 41) ve *"Ey Rabbimiz, ikimizi de sana teslimiyette sabit kıl.."* (Bakara, 128); **Yusuf** (a.s), *"Ya Rab, sen bana mülk verdin.."* (Yusuf, 101); **Musa** (a.s), *"Rabbim, bana göster, (ne olur) seni göreyim.."* (Arâf, 143) ve "tokatlama hadisesi"yle ilgili olarak, *"Rabbim, ben cidden kendime yazık ettim. Artık beni bağışla." Bunun üzerine, (Allah) onu bağışladı. Çünkü O, çok affedici, çok merhametli olanın ta kendisidir. Rabbim, bana in'âm ettiğin şeyler hakkı için, artık suçlulara asla arka olmayacağım"* (Kasas, 16-17) demişlerdir.

Cenâb-ı Hak, **Hz. Dâvûd** (a.s)'un, *"Rabbine istiğfar edip, rukûya kapandığını"* (Sâ'd, 24); **Hz. Süleyman** (a.s)'ın, *"Ya Rabbî bana mülk ver"* (Sâ'd, 35) dediğini; **Hz. Zekeriyyâ** (a.s)'nın, *"Rabbisine gizlice tazarrûda bulunduğunu"* (Meryem, 3); **Hz. İsâ** (a.s)'nın *"Ey Rabbimiz, üzerimize gökten bir sofra indir"* (Mâide, 114) diye duâ ettiğini; **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in de *"Rabbim, şeytanların dürtüştürmelerinden sana sığınırım"* (Mü'minun, 97) demekle emrolunduğunu ve mü'minlerin, *"Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın..."* (Âl-i İmrân, 191-194) diyerek, beş kere *"Ey Rabbimiz"* dediklerini, yine mü'minlerin, *"Ey Rabbimiz, gufrânını (dileriz). Dönüşümüz sanadır"* (Bakara, 285) deyip, peşisıra gelen ayette de, *"Ya Rabbi"* nidasını tekrar ettiklerini nakletmiştir. Böylece, anlattıklarımızla, duaların en hoş olanının, kulun Rabbisine, *"Ya Rabbî"* diye nidâ etmesi olduğu anlaşılır.

Duada Neden Rab İsmi Zikredilir?

Bu hususta şöyle bir problem var: "Allah" ismi, Rab isminden daha önemli ve manalıdır. Öyle ise niçin, duâ ederken özellikle "Rab" ismi kullanılmıştır?

Cevap: Kul, sanki bu isimle dua ederek, şöyle demek istemiştir: "Ben, sırf bir yokluk ve hiçlik içinde idim. Sen beni varlık âlemine çıkarıp, terbiye ettin, büyüttün. Binâenaleyh beni, bir göz açıp kapama sûresi kadar (bir an) bile, ihsan, lütuf ve terbiyenden boş bırakmaman için, beni terbiye edişini (Rabbım olup, beni yokluktan varlığa çıkarışını) sana şefaatci-aracı kılıyorum."

İKİNCİ MESELE
Dua Âdabı

Duada sünnet olan, kişinin duaya önce Allah'ı överek başlamaktır. Bunun peşisıra da dua etmektir (yani isteği bildirmektir). Bunun böyle olmasının delili bu ayettir. Çünkü melekler, duaya ve mü'minler için mağfiret talebinde bulunmaya yönelince, işe Allah'ı övmekle başlamışlar ve *"Ey Rabbimiz senin rahmetin ve ilmin herşeyi kuşatmıştır"* demişlerdir. Hz. İbrahim (a.s) de dua etmek istediğinde işe önce, Allah'a medh-u senâ ile başlayıp, *"Beni yaratıp, bana hidayet eden, beni yedirip içiren; hastalandığımda bana şifa veren, beni öldürüp dirilten, din gününde hatalarımı bağışlamasını umduğum (zat O'dur)"* (Şuarâ, 78-82) demiştir. Bütün bunlar, Allah'a birer övgüdür. Bunun peşisıra duasında bulunarak, *"Ya Rabbî, bana bir hüküm (ve hikmet) bağışla, beni sâlih kullarına kat"* (Şuarâ, 83) demiştir.

Bil ki akıl da bu sıranın gözetilmesi gerektiğine delalet eder. Çünkü Allah'ı övüp, O'na saygı göstermek ruh cevheri için, tıpkı bakır için en tesirli olan **iksir-i a'zam** gibidir. Bir damla iksir bakır âlemine düştüğünde, hepsinin altına dönüşmesi gibi[30], Allah'ın celâlinin bilgisi iksirinden bir damla (bir zerre), insanın ruhuna düştüğünde, o bakırın kızıllığında, kutsiyyetin saflığına, temizlik âleminin bekasına geçmiş olur. Böylece insanın ruh cevherinde, marifetullah nûrunun ışıldamasıyla bu ruh, daha seçkin hale gelip, daha aydın olur. Ruh ne zaman böyle olsa, kuvveti ilerler, tesiri artar. Böylece de dua ile istenen şeyin meydana gelişi, o nisbette kuvvet kazanır ve mükemmel olarak meydana gelir. Cenâb-ı Hakk'ı, duanın başlangıcında medh-ü senâ etmenin sebebi işte budur.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Bu Duada Allah'ın Vasıfları

Bil ki melekler, Allah Teâlâ'yı burada şu üç sıfatla nitelemişlerdir:
1) Rubûbiyyet,
2) Rahmet,

3) İlim... Rubûbiyyet, O'nun yoktan varetmesine ve yaratmasına bir işarettir. Burada şöyle bir başka incelik var: Meleklerin, "Ey Rabbimiz (Rabbenâ)" demeleri, O'nun terbiye edişine bir işarettir. Terbiye ise, birşeyi en mükemmel hal ve en güzel bir sıfat üzere getirip bırakmak demektir. Bu da mümkinât (varlıklar) âleminin, yoktan varedilirken, Hak Teâlâ'nın varetmesine ve yaratmasına muhtaç olduğu gibi, bu mümkinat âleminin, devâm etmesi için de, yine Allah'ın onu devam ettirmesine muhtaç olduğuna delâlet eder. Rahmet sıfatı da, Allah'ın rahmet ve ihsanı ve hayır tarafının, zarar (gazab) tarafına baskın çıktığına ve Allah'ın mahlûkatı, zarar vermek ve onların kötü olmaları için değil, onlara merhamet etmek ve hayırlı olmaları için yarattığına bir işarettir.

30) Bu ifade bazı eski kimyacılar arasında yaygın olan bir idealin doğru telakkî edilmesini nazar-ı itibare alan bir mecazdır. Yoksa, mufessirin bunu doğru kabûl ettiği manasına gelmez (ç.).

Rahmete Mazhar Olmayanlar Yok mu?

Eğer, "Ayetteki, *"Ey Rabbimiz, senin rahmetin ve ilmin herşeyi kuşatmıştır"* ifadesi ile ilgili şöyle bir soru sorulabilir: Allah'ın ilmi herşeyi kuşatmıştır. Rahmet-i ilâhiyye ise, herşeye ulaşmamıştır. Çünkü zarara uğramış kimseler ve şeyler, zarara düştüklerinde bu zarar onlar için bir rahmet olmaz. Bu soru *"Rahmetim herşeyi kuşatmıştır"* (A'râf, 156) ayeti için de geçerlidir?.." denilirse, biz deriz ki: Her varlık, Allah'ın rahmetinden hissesini almış, ona nâil olmuştur. Çünkü varlık, ya vâcibü'l-vücûddur (zorunlu varlık), ya mümkinü'l-vücûd (varlığı zorunlu olmayan)dır. Vâcibü'l-vücûd olan, sadece Allah Teâlâ'dır. Mümkinu'l-vücûd varlıkların varlığı ise, Allah Teâlâ'dandır ve Allah'ın var etmesiyledir ki işte bu varetme bir rahmettir. Böylece Allah'ın dışındaki her varlığın, Allah'ın rahmetinden bir hisse ve nasip aldığı sâbit olur. Bundan dolayı melekler, böyle duâ etmişlerdir.

Ayette şöyle bir incelik daha vardır: Melekler rahmet sıfatını, ilim sıfatından önce getirerek, böyle demişlerdir. Çünkü onların maksatları ilâhî rahmetin herkese gitmesini istemek ve insanların günahlarını silmesini Allah'tan dilemektir. O halde zatı gereği matlub olan rahmettir, ikinci derecede matlub olan da, Cenâb-ı Hakk'ın insanlarla ilgili olarak bildiklerini bağışlamasıdır. Esas matlub olan, ikinci derecede matlub olandan önce gelir. Baksana, sıhhatin devamını sağlamak, esas olarak matlub olup hastalığı gidermek ikinci dereceyi işgal ettiği için, ilim adamları "tıb"bı tarif ederken, "sıhhatin korunmasının, hastalıkların tedavisinden önce geldiğini ifade ederek, "Tıbb, mevcut sıhhatı korumak ve kaybolan sıhhatı tekrar sağlamak için, insan bedeninin hallerine hangi şeylerin uygun, hangi şeylerin sıhhata zararlı olduğu, kendisi sayesinde bilinen bir ilimdir" demişlerdir. İşte meleklerin bu duasında da öncelikle matlub olan rahmettir. Allah Teâlâ'nın, işledikleri çeşitli günahlardan bildiklerini affetmesi ise, mükemmel manada rahmetin tahakkuku, ancak Allah'ın günahları bağışlamasıyla olacağı için, ikinci derecede matlubtur. İşte bu sebepten ötürü, rahmet-i ilâhiyyeye, ilminden önce yer verilmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Hayır ve Şerrin Mahiyeti

Bu ayet, yaratma ve varetme ile ilgili birinci kıssadan maksadın, ancak merhamet, lütuf, kerem ve cûd olduğuna delâlet etmektedir. Yakînî deliller de, hayır ve şer saadet ve şakavet gibi, varlık âlemine giren herşeyin Allah'ın takdiri ve kazası ile olduğuna delâlet etmektedir. Bu iki temel unsurun arasını birleştirmek, son derece güçtür. İşte bu noktada ehl-i hikmet şöyle demişlerdir: Hayır, Allah'ın rızası olarak irade ettiği şey, şer ise, razı olmayarak irade ettiği şeydir. Hayır, zatı gereği (hayır olduğu için) yaratılmıştır. Şer ise, ârızî sebeplerden ötürü yaratılmıştır" demişlerdir. Burada büyük derinlik vardır.

BEŞİNCİ MESELE
Allah Bütün Malumatı Bilir

Ayetteki, *"Rahmetin ve ilmin herşeyi kuşatmıştır"* ifadesi, Hak Teâlâ'nın sınırsız külliyât ve cüziyyata dair, her türlü malumâtı bildiğine delâlet eder. Hem eğer O böyle olmasaydı, O'na yalvarıp yakarmanın faydası olmazdı. Çünkü bazı şeylerin O'nun ilmi dışında kaldığını farzedersek, o zaman, dua eden

kimse, Allah Teâlâ'nın, kendisine duasından haberdar olduğunu bilemez. Bu durumda da yaptığı duanın bir manası kalmaz.

Bil ki Allah Teâlâ, meleklerin Allah'a nasıl medh-ü senâda bulunduklarını nakledince, bunun peşisıra nasıl duâ ettiklerini de nakletmiş ve şöyle dediklerini nakletmiştir. فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ *"O halde tevbe edenleri, senin yoluna uyup gidenleri bağışla. Onları cehennem azabından koru"*. Bil ki melekler bu duaları ile, Allah'dan, mü'minler için çok şey istemiş olmaktadırlar. Birinci istekleri, ilahî mağfiret olup, bunun izahı, ayetin tefsirinde yukarıda geçti. Eğer, "Gufrân (af), azabı düşürmek (silmek)tir. Buna göre, meleklerin *"Onları bağışla" demeleri ile, "Onları cehennem azabından koru"* demeleri arasında bir mana farkı yoktur?" denilirse, biz deriz ki: Mağfiret kelimesinin, Cehennem azabının affedilmesi manasına delâleti, rumuz ve işaret yoluyla (dolaylı olarak) anlaşılan bir şeydir. Binâenaleyh melekler mağfiret duasını böyle dolaylı olarak yapınca, bunu iyice te'kid etmek için, peşisıra, bu isteklerini açıkça da belirtmişlerdir.

Affın Ardından İhsan

Bil ki melekler, Allah'dan, mü'minlerin azabını affetmesini talebedince, bunun peşinden, onlara mükâfaat vermesini de niyaz etmek üzere رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ نِ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ *"Ey Rabbimiz, onları, kendilerine va'dettiğin Adn cennetlerine sok"* demişlerdir. Eğer, "Siz (ehl-i sünnet), şefaatin günahkârlar için olacağını iddia ediyorsunuz. Bu ayet ise, görüşünüzün yanlışlığını ortaya koymaktadır. Çünkü Allah Teâlâ günahkârları Adn cennetlerine sokacağı vaadinde bulunmamıştır?" denilirse, biz deriz ki: Biz, Cenâb-ı Hakk'ın günahkârlara bu vaad de bulunmadığı görüşünü kabul etmiyoruz. Çünkü Kur'ân'daki pek çok delilin, Allah Teâlâ'nın, **"Lâ ilâhe illâllah Muhammedü'r-Rasûlüllah"** diyen herkesi, cehennemde ebedî bırakmayacağına delâlet ettiğini anlatmıştık. Öyle ise Cenâb-ı Hak, bunları cehennemden çıkarınca, cennetine sokar. İşte bundan dolayı bu, ya cehenneme hiç sokmadan, yahut da oradan çıkardıktan sonra Allah'ın, günahkârları Adn cennetlerine sokacağı hususunda bir vaadi olmuş olur.

Melekler وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ *"Onların atalarından, zevcelerinden, nesillerinden sâlih olanları da..."* yani, "Onlarla birlikte cennete bu üç grubu da; atalarından, eşlerinden ve çocuklarından sâlih olanları da sok" demişlerdir. Bu böyledir, çünkü insanın yaşadığı ve sevinç duyduğu yerde, çoluk-çocuğu ve hısım-akrabası da bulunursa, sevinci, daha ileri ve çok olur. **Ferrâ** ve **Zeccâc**, مَنْ صَلَحَ ifadesindeki **men** edatının, iki yerden ötürü mahallen mansub olabileceğini, istersen bunu, أَدْخِلْهُمْ'daki zamire, istersen, وَعَدْتَهُمْ'deki zamire atfedebileceğini söylemişlerdir. "Salih olanlar" ifadesi ile, "mü'min olanlar" manası kastedilmiştir.

İzzet ve Hikmet Dengesi

Daha sonra melekler, إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *"Azîz ve gâlib olan şüphesiz ki sensin sen.."* demişlerdir. Melekler, dualarında, özellikle bu iki vasf-ı ilâhiye yer

vermişlerdir. Çünkü Allah, azîz değil de, mağlub ve güçsüz olsaydı, O'ndan talep edilen şey, meydana gelmezdi. Eğer hakîm olmasaydı, istenilen şey, hikmet ve maslahata uygun olarak meydana gelmezdi.

Melekler sonra, وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ *"Bir de onları her türlü fenalıklardan koru..."* demişlerdir. Bazıları bunun manasının, "Onları, o fena (amellerinin) azabından koru" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

İmdi, eğer, "Mananın böyle olması halinde bu ifade ile, biraz önce geçen, *"Onları cehennem azabından koru"* ifadesi arasında manaca bir fark yoktur. Bu durumda da faydasız bir tekrar olmuş olur ki bu doğru değildir?" denilirse, biz deriz ki: Aksine bu iki cümle arasında, şu iki bakımdan fark bulunmaktadır:

a) Meleklerin, *"Onları cehennem azabından koru"* şeklindeki sözlerinin, mü'minlerin asılları (ana-babaları) için; *"Onları her türlü fenalıklardan koru"* şeklindeki sözlerinin de, furûları (çoluk-çocukları) için yapılmış bir duası olması..

b) *"Onları cehennem azabından koru"* cümlesinin, cehennemin izâlesine (uzaklaştırılması) ile ilgili; *"Onları her türlü fenalıklardan koru"* cümlesinin de, cehennemin, kıyamet durağının, hesâbın ve süalin bütün azab ve işkencelerini içine alan bir ifade olması...

Bu ifadeyle ilgili bir diğer tefsir de şöyledir: Melekler, *"Onları cehennem azabından koru"* diyerek, onlardan cehennem azabının giderilmesini; *"Onları kendilerine vaadettiğin Adn cennetlerine sok"* diyerek de, onlara cennet mükâfaatlarının ulaştırılmasını istemişler, bundan sonra da Hak Teâlâ'nın onları dünyada bozuk inanç ve fenâ amellerden korumasını isemişlerdir. İşte, *"Onları her* türlü fenalıktan koru" ifadesiyle kastedilen budur. Daha sonra onlar وَمَنْ تَقِ السَّيِّئَاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ yani, *"Kimi, dünyada, kötülüklerden ve fenalıklardan koruduysan, hiç şüphe yok ki Kıyamet günü ona rahmet etmiş oldun"* demişlerdir. Daha sonra da, وَذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ *"Bu en büyük kurtuluş ve saadetin tâ kendisidir"*. Çünkü onlar, birtakım sonlu amellerle, sonsuz nimetleri; önemsiz bir takım işler sayesinde, yüceliğinin künhünü akılların ulaşamadığı bir mülkü elde etmişlerdi.." demişlerdir.

★ ★
★

Allah'ın Şirke Buğzu

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادَوْنَ لَمَقْتُ اللَّهِ أَكْبَرُ مِن مَّقْتِكُمْ أَنفُسَكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ
فَتَكْفُرُونَ ﴿١٠﴾ قَالُوا رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ
إِلَىٰ خُرُوجٍ مِّن سَبِيلٍ ﴿١١﴾ ذٰلِكُم بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ ۖ وَإِن

يُشْرَكْ بِهِ تُؤْمِنُوا فَالْحُكْمُ لِلّٰهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ ﴿١٢﴾

"İnkâr edenlere (melekler tarafından) nidâ edilir: Allah'ın buğzu, sizin kendinize olan buğzunuzdan elbette daha büyüktür. Çünkü siz, dünyada imana davet olunuyordunuz ama küfürde ısrar ediyordunuz. Onlar dediler ki: "Ey Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin. İşte günahlarımızı bilip itiraf ettik. Buradan çıkmaya bir yol var mı?" Bunun sebebi şudur: Allah'a tek olarak dua edildiği zaman siz inkâr ettiniz. Ona şirk koşulduğunda ise bunu kabul ediyordunuz. Artık hüküm yüce ve büyük olan Allah'ındır"

(Mü'min, 10-12).

Bil ki Allah Teâlâ, ayetlerine karşı mücadele eden kâfirlerin, yani *"Allah'ın ayetleri hakkında inkâr edenlerden başkası mücâdele etmez"* (Mü'min, 4) ayetinde bahsettiği kimselerin hallerini anlatmaya yeniden başlayınca, bunların, Kıyamet günü günahlarını ve başlarına gelen o azabı hakettiklerini itiraf ettiklerini, yapamadıkları şeyleri telafi etmek için yeniden dünyaya dönmeyi talep ettiklerini beyân ederek, *"inkâr edenlere (melekler tarafından) nidâ edilir.."* buyurmuştur. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Ayette hem bir hazif, hem de bir takdim-tehir söz konusudur. Ayetteki hazfe gelince, aslında kelâmın takdiri, "Allah'ın size olan buğzu..." şeklindedir. Takdim ve tehir de, "Allah'ın, imana çağırılıp inkâr ettiğiniz zaman, size olan buğzu, sizin kendinize (biribirinize) olan buğzunuzdan elbette daha büyüktür" şeklindedir. Kâfirlerin, kendilerine buğzetmelerinin ne demek olduğu hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

a) Onlar, Kıyameti, cenneti ve cehennemi bizzat gördüklerinde, dünyada iken böyle şeyleri ısrarla yalanlamış oldukları için kendi kendilerine buğzettiler, kızdılar.

b) "Tâbî olan insanlar, kendilerini dünyada iken inkâra çağıran ve sevkeden başkanlarına, reislerine alabildiğine kızdılar, onlar da tâbîlerine alabildiğine kızdılar" demek olup, Cenâb-ı Hak, bunların biribirlerine olan buğz ve öfkelerini, "kendilerine olan buğzu" diye ifade etmiştir. Bu tıpkı, *"Kendinizi öldürünüz"* (Bakara, 54) ayetinde olduğu gibidir. Bu ayette de, "Biribirinizi öldürünüz" manası kastedilmiştir.

c) **Muhammed b. Ka'b el-Kurazî** şöyle demiştir: "İblis cehennemliklere, cehennemde iken, *"Benim sizin üzerinizde hiçbir hükmüm ve nüfuzum yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de bana icâbet ettiniz. O halde suçu bana yüklemeyin. Kendinizi kınayın"* (İbrahim, 22) diye seslendiğinde, işte bu esnada onlar kendi kendilerine kızmışlardır.

Bil ki onların kendi kendilerine buğzlarının Kıyamet günü olacağında münakaşa yoktur. Ama Allah'ın onlara buğzu ile ilgili olarak şu iki izah yapılır:

1) Bu da âhirette olacaktır. Buna göre mana, "Allah'ın âhirette size olan buğzu, sizin yine âhirette kendinize olan buğzunuzdan daha şiddetlidir" şeklindedir.

2) Ekseri âlimlerin görüşüne göre ifadenin manası, "İmana çağrıldığınız halde inkâr ettiğinizde, dünyada Allah'ın size olan gazabı, sizin şu anda (ahirette) kendinize olan buğzunuzdan daha büyüktür" şeklindedir.

Nida, Makt Lafızları

Ayette geçen lafızların tefsiri hususunda şu izahlar yapılır.

1) Onlara nida edip bu sözü söyleyen, cehennemin bekçisi olan meleklerdir.

2) "**Makt**" buğzun en şiddetlisidir. Aslında bu Allah hakkında düşünülemez. Binâenaleyh bunun manası Cenâb-ı Hakk'ın bu işten hiç hoşlanmaması ve bunu yasaklamasıdır.

3) **Ferrâ**, لَمَقْتُ اللّٰهِ يُنَادَوْنَ ifadesi, "Onlara, "Allah'ın buğzu en büyüktür" diye nidâ olundu" manasınadır. Arapça'da, نَادَيْتُ اِنَّ زَيْداً قَائِمٌ ve نَادَيْتُ اِنَّ زَيْداً لَقَائِمٌ "**Zeyd** ayakta diye nidâ ettim" denilir" demiştir.

4) اِذْ تُدْعَوْنَ اِلَى الْاِيمَانِ ifadesinde bir hazif olup, takdiri, "Allah'ın, imana çağrılıp inkâr ettiğinizde size olan buğzu, sizin şu anda kendinize olan buğzunuzdan daha büyüktür" şeklindedir.

Cehennemden Dünyaya Dönme İstekleri

Daha sonra Hak Teâlâ, o kâfirlere böyle hitap olunduğunda onların, رَبَّنَآ اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ... *"Ey Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin"* dediklerini haber vermiştir. Bu, "Onlar dünyada iken yaptıkları o şeylerin yanlış olduğunu anlayınca, dünyaya döndürülüp sâlih ameller yapmaları için, yeniden dünyaya gönderilmelerini isterler" demektir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Kabir Azabı

Alimlerin çoğu, kabir azabının varlığı hususunda bu ayeti delil getirmiştir. Bunun izahı şöyledir: O kâfirler, *"Ey Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün.."* diyerek, iki defa öldürüldüklerini kabul etmişlerdir. Binâenaleyh bu iki ölümden birisi, dünyada görülen ölümdür. Bu sebeple, dünya ölümünün peşinden olacak ölümün ikincisi olabilmesi için, mutlaka kabirde yeni bir hayatın olduğunu kabul etmek gerekir. İşte bu, kabirde bir hayatın bulunduğuna delâlet eder.

Dört Soru

Birinci Soru: Birçok müfessir eğer "Birinci ölüm, insanın nutfe (meni) ve alaka (rahimde tutunmuş bir parça) olması haline; ikinci ölüm de dünyadaki haline işarettir. Binâenaleyh durumun böyle olması niçin düşünülmesin? Durumun, bahsettiğimiz gibi olduğunun delili, *"Siz ölüler iken sizi diriltip, sonra sizi öldürdüğü halde, Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz?"* (Bakara, 28) ayetidir. Buradaki, *"Siz ölüler iken"* ifadesiyle, insanın bir nutfe ve alaka olmaları durumu kastedilmiştir. Velhasıl öldürme iki manaya kullanılır:

a) Bir şeyi ölü olarak varetmek.

b) Birşeyi canlı iken, ölü hale getirmek... Bu tıpkı, وَسَّعَ الْخَيَّاطُ ثَوْبِي "Terzi elbisemi geniş tuttu" demen gibidir. Bu söz hem terzinin o elbiseyi geniş diktiği manasına, hem de dar iken genişletmesi manasına gelir. Binâenaleyh bu ayetteki öldürme ile, Allah'ın insanı ölü olarak yaratması niçin kastedilmiş olmasın? Bu durumda da bununla, "O diri iken onu öldürdü" manası kastedilmemiş olur."

İkinci Soru: Bu, kâfirlerin söylediği bir sözdür. Dolayısıyla bir hüccet olmaz.

Üçüncü Soru: Ayet, kabirde bir hayatın bulunamayacağını gösterir. Bunu şöyle izah ederiz: Eğer kabirde bir hayat bulunsaydı, o zaman, birincisi dünyada, ikincisi kabirde, üçüncüsü de Kıyamette olmak üzere üç hayat olurdu. Halbuki bu ayette iki hayattan bahsedilmektedir. Dolayısıyla bunlardan birisi dünyadaki hayattır, ikincisi de Kıyametteki hayattır. Bu ikisi arasındaki ölüm de, dünyadaki ölümdür.

Dördüncü Soru: Bu ayet eğer kabirde bir hayatın olduğuna delâlet edecek olsa bile, ortada kabirde hayatın olmadığına delâlet eden deliller de vardır. Bunlar naklî ve aklî delillerdir. Naklî deliller şunlardır:

a) Cenâb-ı Hak, *"Ahiret azabından korkarak Rabbinin rahmetini umarak gecenin saatlerinde secdeye kapanır, kıyamda durur bir halde tâat ve ibadet eden kimse (hiç böyle olmayan gibi olur mu?)"* (Zümer, 9) ayetinde sadece âhiretten sakınmadan bahsetmiştir. Eğer kabirde de bir hayat olsaydı, o zaman ondan da sakındırma söz konusu olurdu. Durum böyle olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hak bundan da bahsederdi. Bundan söz etmediğine göre, bunun mevcut olmadığını anlarız.

b) Allah Teâlâ, Sâffât Sûresi'nde, hakka ermiş mü'minlerin cennete girdikten sonra, *"Biz ilk ölümümüzden başka bir daha ölmeyecek değil miyimişiz?"* (Saffat, 57-58) dediklerini nakletmiştir. Cennetliklerin sözlerinin doğru olacağında şüphe yoktur. Binâenaleyh eğer onlar için kabirde bir hayat söz konusu olsaydı, iki kez ölmüş olurlardı. Bu durum ise, cennetliklerin söylediklerine ters düşerdi." Bu soruları soran kimseler, bu ayetle yapılan istidlâlin, muhaliflerin delil getirdiği ayetlerle yapılan istidlâlden daha kuvvetli olduğunu söyleyerek "Çünkü bizim delil getirdiğimiz bu ayet, cennete girmiş mü'minlerin sözünü nakletmektedir. Sizin delil getirdiğiniz ayet ise, cehenneme girmiş kâfirlerin sözünün nakledildiği bir ayettir" demişlerdir.

Bu hususta aklî deliller de şunlardır:

1) Yırtıcı hayvanlarca parçalanıp yenen bir insan, (bu ölümünden sonra kabir dirilişiyle diriltilse), ya o hayvanların midesinde bütün cüzleriyle diriltilecekler, yahut da orada bulunan parçalarıyla diriltilecekler. Birinci ihtimal olamaz. Çünkü duyularımız ve müşâhedelerimiz, bu kimsenin bütünü ile orada olmadığını bilmektedir. İkinci ihtimal de olamaz. Çünkü yırtıcı hayvanlar onu yediğinde, parçaları eğer diriltilecek olsa, o zaman bu canlılık, ya o hayvanın midesinde, yahut bağırsaklarında olacaktır. Bu da son derece uzak bir ihtimaldir.

2) Biz, ölen kimseyi eğer herkesin görebileceği şekilde meydanda bıraksak, herkes onun ölü olarak kalmaya devam ettiğini görecektir. Bu haline rağmen, diriltilmiş olduğunu söyleyecek olsak, bu, duyu organlarımız hakkında bir şüpheye düşürme ve safsataya düşme olurdu.

Birinci Soruya Cevap

Bunlara şöyle cevap verilir: Onların "İlk ölümle, insanın nutfe ve alaka iken bulunduğu cansız durumun kastedilmiş olması niçin düşünülmesin?" şeklindeki görüşlerine karşı diyoruz ki: Bu câiz değildir. Çünkü ayette bahsedilen, Allah'ın onları öldürmesidir. Öldürmenin olabilmesi için, bundan önce bir hayatın olması şarttır. Eğer ölüm bundan önce bulunacak olsaydı, o zaman buna bir öldürme denmesi imkânsız olurdu. Aksi halde zaten olanı yeniden oldurmak gerekirdi. Bu imkânsızdır. Cenab-ı Hakk'ın ayetteki bu ifadesi, *"Siz ölüler iken sizi diriltiği halde ... Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz?"* (Bakara, 28) ayetinden farklıdır. Çünkü bu ayette, onların ölüler olduğundan bahsedilmiştir. Burada, Allah'ın onları öldürdüğü ifadesi yoktur. Ama tefsir ettiğimiz ayet böyle değildir. Çünkü bu ayet, Allah Teâlâ'nın onları iki kez öldürdüğüne delâlet etmektedir. Biz biraz önce, "öldürme" işinin olabilmesi için, bundan önce bir hayatın bulunmasının şart olduğunu söylemiştik. Böylece bu iki durum arasındaki fark ortaya çıkar.

İkinci Soruya Cevap

Karşı tarafın, "Ayette nakledilen bu söz, kâfirlere aittir. Dolayısıyla delil olmaz" şeklindeki görüşlerine karşı deriz ki: Onlar böyle deyince, Cenâb-ı Hak onları yalanlamamıştır. Çünkü onlar, eğer yalan söylemiş olsalardı, Allah, onların yalan söylediklerini belirtirdi. Nitekim onlar, *"Ey Rabbimiz, biz (dünyada iken) müşrik değildik"* (En'âm, 23) dediklerinde, Cenâb-ı Hak yalan söylediklerini belirterek, *"Bak, nasıl da yalan söylüyorlar!"* (En'am, 24) buyurmuştur.

Üçüncü Soruya Cevap

Karşı tarafın, "Ayetin zahiri, kabirde bir hayatın bulunmadığını gösterir. Çünkü eğer kabirde de bir hayat olsaydı, hayatların sayısı iki değil üç olurdu" şeklindeki sözlerine karşı da şu birkaç açıdan cevap veririz:

1) Onların maksadları, belâ ve sıkıntı vakitlerini denkleştirmedir. Belâ ve sıkıntı vakitleri dörttür: İlk ölüm, kabir hayatı, ikinci ölüm ve Kıyamet hayatı... İşte bu dört şey, belâ ve sıkıntı vaktidir. Dünya hayatı, belâ ve sıkıntı vakitlerinden değildir. İşte bundan ötürü, kâfirler buna yer vermemişlerdir.

2) Belki de onlar, sadece iki hayattan, yani dünya hayatı ile Kıyamet hayatından bahsetmişlerdir. Kabir hayatını ise, varlığının ve müddetinin kısalığından ötürü söz konusu etmemişlerdir.

3) Belki de onlar kabirlerde diriltildiklerinde, artık ölmeyip, diri olarak kalacaklar. Bu diri olarak kalma işi, ya bir saadet içinde, yahut da şekâvet (azap) içinde sürüp gidecek ve peşisıra Kıyamet hayatı gelecek ve bunlar, *"Allah'ın dilediklerî müstesna, sûr'a üflendiğinde, gökdekiler ve yerdekiler düşüp ölecek"* (Zümer, 68) ayetinde istisnâ edilenlerden olacaklar.

4) Eğer kabirde bir dirilme (ve hesap) olmasaydı, ölüm, bir defa olmuş olurdu. Böylece de, ölümün iki defa olduğunu söylemek yalan olurdu. Bu ise Kur'ân'ın haber verdiği şeyin zıddına bir durum olurdu. Ama kabirde bir hayatın olduğunu kabul

ettiğimizde, üç hayatın bulunduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu ayette ise, hayatın iki defa oluşu belirtilmiştir. Üçüncü hayatın varlığına veya yokluğuna delâlet eden birşey (Kur'ân'da) yoktur. Böylece kabir hayatının olmadığını söylemenin, ayetin lafzının delâlet ettiği mananın terkedilmesi demek olduğu sabit olur. Ama kabir hayatının olduğunu kabul etmek de ayetin lafzında ne varlığı ne de yokluğu konusunda, hiçbir ipucu olmadığı halde, ayetin lafzının delâlet ettiği şeye ilaveten bir şeyin kabulünü gerektirir. Binâenaleyh bu daha uygundur.

Dördüncü Soruya Cevap

a) Ama karşı tarafın, naklî delillere dair ileri sürdükleri birinci maddelerine gelince, biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hakk'ın, *"ahiret (azabın)dan korkar..."* (Zümer, 9) ifadesi, "İster kabirde isterse Kıyamette olsun, diğer bir hayattan sakınır, korkar..." manasındadır.

b) İkinci maddelerine mukabil vereceğimiz cevap da, "Biz, görüşümüzü, kabir azabı hakkında varid olan sahih hadislerle isbat ediyor ve bunu tercih ediyoruz.." şeklinde olur.

c ve d) Karşı tarafın, aklen yapmış olduğu o iki izah da kabul edilemez. Çünkü, biz diyoruz ki insan, bu görünen heykelden ibaret olmayıp, tam aksine, bu bedene nüfuz etmiş olan nuranî bir cisimdir. Binâenaleyh, sizin ileri sürdüğünüz bu probleminiz, bu konuda geçerli değildir. Allah, en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE
Hayat ve Ölüm Nevileri

Bil ki, biz, kabirde bir hayatın olduğunu isbat ettiğimizde, bazıları hakkında dört çeşit, bazıları hakkında da üç çeşit bir hayat tahakkuk etmiş olur. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, Bakara Sûresi'ndeki, *"Binlerce olduğu halde ölüm korkusuyla yurtlarından çıkanları görmedin mi? Allah onlara, "ölün!" dedi, sonunda kendilerini diriltti"* (Bakara, 243) ifadesidir. Binâenaleyh, bütün bunlar, hayat hakkında dört derecedir. İkisi dünyada, biri kabirde, dördüncüsü de Kıyametteki hayattır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ayetteki اِثْنَتَيْنِ kelimeleri, mahzûf olan mef'ûl-i mutlakın sıfatı olup, kelamın takdiri, اِمَاتَتَيْنِ اثْنَتَيْنِ "Bizi iki kez öldürmekle öldürdün..." şeklindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu kimselerin, فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا *"İşte günahlarımızı bilip itiraf ettik.."* dediklerini nakletmiştir. Buna göre şayet, فَاعْتَرَفْنَا ifadesindeki fâ, bu iki kez öldürmenin ve diriltmenin, bu itirafın sebebi olduğunu, dolayısıyla da onların, işte bu sebebi beyan etmiş olmalarını iktizâ eder" denilirse biz deriz ki, o kâfirler, öldükten sonra dirilmeyi kabul etmiyorlardı. Binâenaleyh onlar, öldürüldükten sonra dirilmenin de iki kez olduğunu görüp müşahede edince, artık onlar için, öldükten sonra dirilmeyi ikrar etme hususunda herhangi bir özürleri (bahaneleri) kalmamıştır. İşte bu sebeple de hiç şüphesiz, bu kabul ediş, o diriltme ve o öldürmenin neticesi gibi kabul edilmiştir.

Çıkma Ümitlerinin Kalmaması

Daha sonra onlar, فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ *"Buradan çıkmaya bir yol var mı?"*

demişlerdir ki bu, "Hızlı ya da yavaş olsun, herhangi bir çıkma türüne bir yol ve imkân var mıdır, yoksa, ümitsizlik mi vardır? Dolayısıyla da, herhangi bir çıkış ve ona götüren herhangi bir yol söz konusu değil midir?" demek olup, bu, ümitsizliğe düşmüş ve ümidini kesmiş olan kimseler tarafından söylenecek olan bir sözdür.

Bil ki, bunun açık cevabı, "hayır" veya "evet" denilmesiydi. Ancak ne var ki, Cenâb-ı Hak bunu yapmadı da, tam aksine, onların çıkmalarının imkânsız olduğuna delâlet eden bir söz getirerek, ذٰلِكُمْ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللّٰهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِنْ يُشْرَكْ بِهِ تُؤْمِنُوا *"Bunun sebebi şudur: Allah'a tek olarak dua edildiği zaman siz inkâr ettiniz. Ona şirk koşulduğunda ise kabul ediyordunuz.."* buyurmuştur ki bu, "Size diyorum; içine düştüğünüz bu şey, yani, asla bir çıkış yolu bulamamanız, ancak, Allah'ın birliğini kabul etmeyip, O'na koşulan ortakları tasdik etmeniz sebebiyledir. Binâenaleyh, فَالْحُكْمُ لِلّٰهِ *"Artık hüküm ... Allah'ındır."* Çünkü O, size, ebedî olan o azapla hükmetmiştir" demektir.

Ayetteki الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ *"yüce ve büyük.."* ifadesi, Allah'ın kibriya ve azâmeti ile, ikâbının, ancak bu şekilde olduğuna; delâlet eder. **Müşebbihe**, ayetteki اَلْعَلِيّ isim-i şerifi ile, Allah'ın cihet itibariyle en yüksekte olduğuna; اَلْكَبِير isim-i şerifi ile de, zatının ve cüssesinin büyük olduğuna istidlâl etmiştir ki, bütün bunlar, batıldır. Çünkü biz, cisim oluş ve mekânda olmanın, Allah hakkında düşünülmesinin imkânsız olduğunu delillendirmiştik. Binâenaleyh, الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ vasıfları sebebiyle Cenâb-ı Hakk'ın kudret ve ulûhiyyeti açısından yüceliği ve büyüklüğünün kastedilmiş olması gerekir.

★ ★
★

Allah'a Yönelen Muhlisler

هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ ﴿١٣﴾
فَادْعُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿١٤﴾

"O, ayetlerini size göstermekte, sizin için gökten rızık indirmekte olandır. (Şirkten tevbe ile imana) dönecek olan kimseden başkası, ibret alamaz. Haydi, (ey mü'minler) kâfirlerin hoşuna gitmese de, Allah'a, O'nun dininde ihlâs erbâbı olarak ibâdet edin.."

(Mü'min, 13-14).

Bil ki Allah Teâlâ, müşrikler hakkında, böylesi ağır bir tehdidi gerektiren şeylerden bahsedince, bu yontulmuş taşların ve şekil verilmiş kütüklerin, mabûd olma konusunda da, Allah'ın şerikleri kabul edilmelerinin caiz olmayacağına bir delil olsun diye, bunun peşinden kudret ve hikmetin mükemmelliğine delâlet eden şeyi de getirerek هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ *"O, ayetlerini size göstermekte.."* buyurmuştur. Bil ki,

en mühim olan şey, dinlerin ve bedenlerin faydasına olan şeyi görüp gözetmektir. Binâenaleyh, Cenab-ı Hak, kulların dinlerinin faydasına olan şeyi, beyyinelerini ve ayetlerini açıklamak suretiyle; bedenlerinin faydasına olan şeyi de, rızıklarını gökten indirmek suretiyle görüp gözetmiştir. Dinlere göre, ayet ve delillerin konumu; bedenlere göre rızıkların konumu gibidir. O halde ayetler dinlerin hayatiyyeti; rızıklar da, bedenlerin hayatiyyeti için vazgeçilmezdir. Bu iki şey tahakkuk ettiği an, nimet verme işi, en mükemmel ve tam bir biçimde tahakkuk etmiş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ *"(Şirkten tevbe ile imana) dönecek olan kimseden başkası, ibret alamaz.."* buyurmuştur. Bu, "Allah'ın birliğinin delillerine vakıf olmak, adeta, akılda kesinleşmiş ve yerleşmiş bir hakikattir. Ama ne var ki, şirki benimsemek ve Allah'tan başkasına ibâdet etmekle meşgul olmak da, o nûrların tecellî etmesine bir engel gibidirler. Kul, bunlardan yüz çevirip, kendini tamamiyle Allah'a verdiğinde, perdeler ve örtüler kalkar, böylece de, tam bir kurtuluş elde edilmiş olur" manasındadır.

Cenâb-ı Hak işte bu hususu anlatınca, esas olanı, yani Allah'dan başkasından yüz çevirip büsbütün Allah'a yönelmeyi beyan buyurmak üzere فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ *"Kâfirlerin hoşuna gitmese de, Allah'a, şirkten ve O'ndan başkasına iltifât etmekten arınmış, O'nun dininde ihlâs erbâbı olarak ibadet edin.."* buyurmuştur. İbn Keşir, ayetteki يُنَزِّلُ kelimesini şeddesiz olarak yunzilu okurken, diğer kıraat imamları şeddeli olarak yunezzilu şeklinde okumuşlardır.

★ ★
★

Haksızlık Olmayan Gün

رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ
لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ ﴿١٥﴾ يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ لِمَنِ الْمُلْكُ
الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ﴿١٦﴾ الْيَوْمَ تُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ
سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿١٧﴾

"Sıfatları yüce, Arşın sahibi (Allah, insanları), o kavuşma günü ile korkutmak için, kendi emrinden olan vahyi, kullarından kimi dilerse ona ilkâ eder. (O kavuşma) günü, onlar, (kabirlerinden fırlayıp) çıkarlar. Onlardan (sâdır olan) hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz. (Allah buyurur): "Bu gün mülk kimindir? Bir olan Kahhâr olan Allah'ındır. Bugün herkes, ne kazandıysa, onunla karşılanacak. Bugün haksızlık yok. Şüphesiz ki, Allah, hesâbı çabuk görendir"

(Mü'min, 15-17).

Bil ki Allah Teâlâ, ayetleri açıklayıcı, rızıkları indirici olmasını, kibriyâ ve ikrâm sıfatlarından olmak üzere ele alıp bahsedince, bu ayette celâl ve azamet sıfatlarından diğer bir üçüncüsünü zikretmiştir ki, bu da, O'nun رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ *"Sıfatları yüce, Arşın sahibi, (Allah) ... vahyi ... ilkâ eder"* ayetinde beyan ettiği hususdur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu ifadeler, ya هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ ayetindeki هُوَ 'nin üç ayrı haberidir; veyahut da, marife ve nekirelik açısından farklılık arzetmesine rağmen, mahzûf bir mübtedâ'nın haberleridir. Medh üzere, nasb ile رَفِيعَ الدَّرَجَاتِ ("Sıfatları yüce olan Allah'ı kastediyor, O'nu medhediyorum") şeklinde de okunmuştur." Ben de diyorum ki, bu üç sıfatın mutlaka tefsir edilmesi gerekir.

Refîu'd-Derecât Vasfı

Birinci Sıfat, رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ vasfıdır. Bil ki, رَفِيعُ kelimesiyle, "yükselten" manasının kastedilmiş olması muhtemel olduğu gibi, "yüksek, yükselen" manasının kastedilmiş olması da muhtemeldir. Biz bu kelimeyi birinci manaya hamlettiğimizde şu izahlar yapılabilir:

1) Allah Teâlâ, cennette, peygamberlerinin ve veli kullarının derecelerini yükseltir.

2) Allah Teâlâ, mahlûkatının derecelerini, ilim ve üstün ahlâk ile yükseltir. Çünkü Allah, meleklerden, herbiri için muayyen dereceler tayin etmiştir. Nitekim meleklerin, *"Bizden kimse müstesna olmamak üzere her biri için malûm birer makam vardır"* (Saffât, 164) dediklerini nakleder. Yine, Cenâb-ı Hak, ulemâdan herbiri için muayyen bir derece tayin etmiş ve *"Allah, içinizden iman etmiş olanlarla kendilerine ilim verilmiş bulunanların derecelerini arttırır"* (Mücadele, 11) buyurmuştur. Ve yine her cisim için, belli bir derece tayin etmiş, böylece kimisini süflî-unsurî (aşağı ve yersel) ve kimisini, felekî-kevkebî (göksel) ve kimisini de, Arşın ve kürsînin cevherlerinden yapmış, böylece, bunların bir kısmının derecesini, diğerininkinden daha üstün kılmıştır.

Keza, Cenâb-ı Hak, yaratma, rızık ve ecel açısından herbiri için, belli dereceler tayin etmiş ve *"O, sizi yeryüzünün halifeleri yapan, (...) kiminizi derecelerle kiminizin üstüne çıkarandır"* (En'âm, 165) buyurmuş, her bir saîd ve şakî için, saadetini veya şakâvetini gerektiren şeylerden, dünyada ona belli bir derece, ahirette de, bu şakâvet ve saâdetin ortaya çıkması için, bir tanım vermiştir. Demek ki رَفِيعُ kelimesini bu manaya aldığında, onun anlamı, bahsettiğimiz biçimde olur. Ama biz bu kelimeyi, "yüksek" manasına aldığımızda, Hak Sübhânehû ve Teâlâ, bütün kemal ve celâl sıfatları açısından, mevcûdatın en yükseği olmuş olur. Asıl var olma hususunda, Allah, mevcûdatın en yücesidir. Çünkü O, zâtı gereği vâcibü'l-vücûddur; O'nun dışında kalanlar ise, mümkinü'l-vücûd olup, O'na muhtaçtırlar. Varlığın devamı hususunda da, Allah mevcûdâtın en yükseğidir. Çünkü O, zâtı gereği vâcibü'l-vücûd olup, ezelî, ebedî ve kendisi dışında kalan her şey için, evvel olan ve kendisi dışında kalanlar için söz konusu olan evvellik ile ahirlik kavramları kendisi için düşünülemeyen bir sermedî (sonsuz-mutlak varlık)'dir. İlim açısından da böyledir; çünkü O, kendisinin de, *"Gaybın anahtarları O'nun yanındadır. Bunları, O'ndan başkası bilemez"* (En'âm, 59) buyurduğu gibi, zâtlar ile, bu zâtların sıfatlarını; külliyât ile cüzîyyâtı bilen

bir Zât-ı Mutlâk'tır. Kudretinde de böyledir; zira O, kâdirlerin en yücesi ve en üstünüdür. Çünkü O, varlığı ve varlığının bütün kemâlâtı hususunda, kendisi dışında kalan her şeyden bağımsız; fakat, kendisi dışında kalan her şey ise, varlığı ile, varlığının bütün kemâlâtı hususunda O'na muhtaçtır. Vahdâniyyeti hususunda da böyledir; zira o, kendisinin eşi, benzeri, şeriki ve nazîrinin olması imkânsız olan bir tektir.

Ben diyorum ki: Cenâb-ı Hakk'ın, iki sıfatı söz konusudur:

a) O'nun varlığı ve varlığının bütün sıfatları hususunda, kendisi dışında kalan her şeyden müstağnî olmasıdır.

b) Kendisi dışında kalan herşeyin, varlığı ve varlığının sıfatları hususunda, O'na muhtaç olması.. O halde, ayetteki **refî** kelimesini "yüksek" manasına alırsak, bunun manası, "O, mevcûdatın en üstünü, bütün celâl ve ikrâm sıfatları açısından en yücesidir" olur. Yok eğer, bu kelimeyi, "yükselten" diye tefsir edersek, ayetin manası, "Kendisi dışında kalanlar için söz konusu olan her türlü derece, fazilet, rahmet ve şeref O'nun yaratması, var etmesi, fazlı ve rahmeti ile vücûd bulmuştur" şeklinde olur.

Zu'l-Arş

İkinci Sıfat: ذُو الْعَرْشِ olup, manası, "O, Arşın mâliki, idarecisi ve hâlıkıdır" şeklindedir. Ahmak müşebbihe, *"Sıfatları yüce, Arşın sahibi.."* ifadesine tutunmuş, ayetteki, "dereceler" sözü ile göklerin kastedildiğini; *"Arşın sahibi"* ifadesiyle de, Allah'ın, yedi kat göğün üzerindeki Arş'da bulunduğunu söylemiş ve Allah hakkında en büyük yalanı uydurmuşlardır. Çünkü, biz, Allah'ın cisim olmasının ve bir cihet ile bir mekânda bulunmasının imkânsız olduğunu, kesin delillerle beyan etmiştik. Üstelik, bu ayetin lafzının zahiri de, **Müşebbihe**'nin dediğine delâlet etmemektedir. Çünkü, ذُو الْعَرْشِ sözü O'nun ancak Arş'a nisbet edilmesini ifade eder. O'nun, O Arşın mâliki ve O'nu, yokluktan varlığa çıkaran olması ise, onun O'na nisbet edilmesi için yeter sebeptir. Binâenaleyh, daha hangi zaruret bizi, bu yanlış görüşe ve fasit olan kanaate iletebilir? Ayette, özellikle Arşın zikredilmesinin faydası ise, o Arşın, cisimlerin en büyüğü olmasıdır ki, bunun da maksadı, Cenâb-ı Hakk'ın, mükemmel ilahlığını, kudret, nüfuz ve hükümranlığını açıklamaktır. Binâenaleyh, kendisinde tasarruf ve tedbirde bulunulan mahal ve yer ne kadar üstün ve büyük olursa, bu mahallin, o kudretin mükemmel oluşuna delaleti de o nisbette güçlü ve kuvvetli olur.

Rûhu Emri İle Göndermesi

Üçüncü Sıfat: يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ *"Kendi emrinde olan vahyi, kullarından kimi dilerse, ona ilkâ eder.."* ayetinin beyan ettiği husus olup bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Rûh Kelimesinin Manası

Birinci Bahis: Alimler bu ifadede geçen **er-rûh** kelimesiyle neyin kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Doğrusu, bununla murad edilenin, "vahiy" olmasıdır.

Biz, vahye rûh denilmesinin sebebini, Nahl Sûresi'nin başlarındaki, تُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ (Nahl, 2) ayetinin tefsirinde genişçe ele almıştık. Ve yine Cenâb-ı Hak, أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ (En'âm, 122) buyurmuştur.

Sözün özü şudur: Rûhların hayatiyyeti, ilahî bilgiler ve kudsî cilâlar iledir. Binâenaleyh vahiy, bu tür ruhların oluşmasının sebebi olunca, "rûh" diye adlandırılmıştır. Çünkü rûh, hayatın gerçekleşmesinin sebebidir. Vahiy de, işte bu tür rûhanî hayatın tahakkuk etmesinin vesilesidir.

Bil ki bu ayet, mükâşefe ilimlerine dair, enteresan sırlar kapsamaktadır. Bu böyledir, zirâ, akıllar ve idrâkler, Allah'ın kibriyasının kemâline ulaşamamaktadır. Binâenaleyh, beşer kudretine göre bunu tarif etmedeki en mükemmel yol, bu sözün küllî ve aklî bir biçimde zikredilmesi, daha sonra da bunun peşinden, işte bu yol ile elde hasr ifâdesi aklî-küllî bir biçimde zikredileni desteklesin diye, işte bu aklî manayı teyid edecek olan hissî, yani maddî bir şeyin zikredilmesidir. İşte, ayette de böyledir. Binâenaleyh, ayetteki رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ sıfatı, ya dereceleri yükselten manasında olarak, Allah Teâlâ'nın, mümkin varlıkların farklı derecelerde, farklı makamlarda ve farklı vasıflarda yaratmasındaki kudretinin tesirine işârettir, yahut da, celâl ve izzet sıfatları bakımından bütün mevcûdattan yüksek olması manasınadır. Dolayısıyla, bu kelime, aklî-burhanî bir sözdür.

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, bu küllî kelâmını iyice izah etmiştir. Zira, O'nun dışında kalanlar, ya cismanî yahut da rûhanîdirler. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak işte bu ayetinde, bu iki kısmın ikisinin de, kendisinin idâresi ve emri altında olduğunu beyan etmiştir. Cismanî olanların en büyüğü, Arş'dır. O halde ذُو الْعَرْشِ kelimesi Cenâb-ı Hakk'ın, maddeler âleminin tamamına hükümran olduğuna delâlet eder. Arş, mahsûsat âlemi cinsinden olunca, işte bu maddî olan Arş, aklî olanı, yani رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ifadesini tekid etmiştir. Rûhanîlerin hepsi de, Cenâb-ı Hakk'ın emri ve idaresi altındadır ki, işte bu hususa da, Cenâb-ı Hak, *"Kendi emrinden olan vahyi ... ilkâ eder"* ifadesiyle işaret etmiştir.

Vahyin Unsurları

Bil ki, bu âlemin rûhanîleri hususunda müşahede edilen hallerin en kıymetlisi, vahyin eserlerinin zuhûr etmesidir. Vahiy de, şu dört ana unsur ile, ancak tamam olur.

a) Gönderen (**mursil**). Bu, Allah (c.c)'dır.İşte bundan dolayı O, vahyi ilkâ etme işini, kendisine nisbet ederek, *"Vahyi...ilkâ eder"* demiştir.

b) Gönderme ve vahyetmek (**irsâl, vahy**). Bu da, (bu ayetle), **er-rûh** diye adlandırılan şeydir.

c) Allah'dan olan vahyin, peygamberlere ulaşması, ancak melek vasıtasıyla mümkün olur ki, işte bu ayette bu hususa da, مِنْ أَمْرِهِ sözüyle işaret edilmiştir. Binâenaleyh, rûhanî olan bu kısım da, emr kelimesiyle ifade edilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا *"Her semâya, emrini vahyetti"* (Fussilet, 12) ve *"Dikkat ediniz, emir de O'nundur, halk da.."* (A'raf, 54) buyurmuştur.

d) Allah'ın, vahyi kendilerine ilkâ ettiği peygamberler ki bu hususa da, bu ayette, *"kullarından kimi dilerse, ona.."* buyurarak işaret edilmiştir. Bir beşinci temel husus da, peygamberlere bu vahyin ilkâ edilmesinin maksad ve gayesinin tayin edilmesidir. Bu böyledir, zira, peygamberler (a.s) halkı, dünya aleminden ahiret alemine yöneltir ve onları, maddî şeylerde (boğulmaktan) yüz çevirip, rûhanî-manevî şeylere yönelmeye sevkederler ki, işte bu hususa da لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ يَوْمَ هُم بَارِزُونَ *"(O kavuşma) günü, onlar, (kabirlerinden fırlayıp) çıkarlar.."* ifadesiyle işâret olunmuştur. Binâenaleyh bütün bunlar, ilahî mükâşefe ilimlerinden yüksek birtakım alâmet ve işaretlere delâlet eden çok ilginç bir tertiptir.

Kıyamet: Kavuşma Günü

Burada geriye, bizim, Kıyametin, "kavuşma günü" olarak adlandırılmasının sebebi ile, Cenâb-ı Hakk'ın bu sûrede, "kavuşma günü" hakkında zikretmiş olduğu sıfatların miktarını beyan etmek kalmıştır.

Kıyamete, "kavuşma günü" denmesinin sebebine gelince, bu hususta şu izahlar yapılabilir:

1) Rûhlar, bedenlerden ayrılır. Binâenaleyh, Kıyamet günü geldiğinde rûhlar, bedenlerle karşılaşır (onlara girer). İşte, bundan dolayı bu güne, "kavuşma günü" denilmiştir.

2) Mahlûkat, o günde birbirleriyle karşı karşıya gelir. Böylece, birbirlerinin hallerine vâkıf olur.

3) Göktekiler, yerdekilerin yanına gelir. Böylece, o günde, göktekilerle yerdekiler, birbirleriyle mülakî olurlar. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O gün semâ, bulutlar (çıkıp) parçalanacak, melekler indirilecek, indirilecek.."* (Furkan, 25) buyurmuştur.

4) O gün herkes, yaptığının karşılığını görür, ona mülakî olur. Binâenaleyh, bu husus da, işte böyle adlandırılır ki bu, Arapların "Falanca yaptığının karşılığını gördü – لَقِيَ عَمَلَهُ –" şeklindeki sözlerinden alınmıştır.

5) Bu ifadenin, *"Artık kim Rabbine kavuşmayı ümid (ve arzu) ediyorsa.."* (Kehf, 110) ayetiyle, *"Kendisine kavuşacakları gün onlara edeceği sağlık dileği selamdır.."* (Ahzâb, 44) ayetindeki manaya varıp dayanması da mümkündür.

6) O gün, tapanlar ile kendilerine tapınılanlar karşı karşıya gelir.

7) O gün, **Hz. Âdem** (a.s) ile, en son çocuğu dahi yüzyüze gelir.

8) **Meymûn İbn Mihrân** şöyle demektedir: "O günde, zalimle mazlûm karşı karşıya gelir. Dünyada, çoğu kez, birisi birisine zulmedip, zulmeden zulmedilenden ayrıldı mı, kendisine zulmedilen, zulmedeni bulmak istese bile, buna kâdir olamaz ve onu da tanıyamaz.. Ama, Kıyamet gününde her ikisi de bir arada bulunur ve birbirleriyle karşılaşırlar. **İbn Kesir**, vasl ve vakıf halinde, yâ ile التَّلَاقِي (**et-telâkî**) ve التَّنَادِي (**et-tenâdî**); vakıf halinde, yâ ile هَادِي (**hâdî**) ve وَاقِي (**vâkî**) kelimelerini ise vakf halinde ya, ile, vasl halinde ise هَادٍ (**hâdin**) ve وَاقٍ (**vâkın**) şeklinde okur.

Kıyametin Sıfatları

Cenâb-ı Hakk'ın, bu ayette, "Kıyamet günü" için zikretmiş olduğu sıfatların izahına gelince, biz şunu diyebiliriz:

Birinci Sıfat: Bu günün, "kavuşma günü" olarak vasfedilmesidir ki, biz bunun ne demek olduğunu az önce anlattık.

İkinci Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ *"(O kavuşma) günü, onlar, (kabirlerinden fırlayıp), çıkarlar.."* ayetinin ifade ettiği husus. Bu çıkmanın ne anlama geldiği hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

a) İnsanlar, kabirleri içinden dışarı çıkarlar.

b) Onlar, görünür, ortaya çıkarlar.. Kendilerini, dağ, tepe, bina vb. herhangi bir şey perdelemez.. Çünkü o gün yeryüzü, dümdüz ve çöl halindedir. Ve yine onların üzerinde, elbise namına bir şey yoktur. Çünkü onlar, çıplak ve açıktırlar. Nitekim hadiste de, يُحْشَرُونَ عُرَاةً حُفَاةً غُرْلاً *"Onlar, çıplak, yalınayak ve sünnetli olarak haşrolunurlar.."* buyurulmuştur.

c) Ayetteki bu tabir, Cenâb-ı Hakk'ın da, *"O günde ki (bütün) sırlar yoklanıp meydana çıkarılacaktır"* (Tarık, 9) buyurduğu gibi, onların amellerinin ortaya çıkmasından ve sırların fâş edilmesinden bir kinâyedir.

d) Beşerî ruhlar, bu dünyada adeta, bedenin amellerinin karanlıklarına batmış bir vaziyettedirler. Binâenaleyh, Kıyamet günü geldiğinde bu rûhlar, maddî şeyleri tedbir ile meşgul olmaktan yüz çevirip ve tamamen kıyamet âlemine ve rûhanîlerin toplandıkları o yere yöneldiklerinde âdeta, maddelere gömülmüş olmaktan kurtularak ortaya çıkmış olurlar.

Üçüncü Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, لاَ يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ *"Onlardan (sâdır olan) hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz.."* ayetinin ifade ettiği husus. Çünkü bu ayet, "Onlardan (sâdır olan) hiçbir şeyin Allah'a gizli kalmadığı gün.." takdirinde olup, bunun da amacı, tehdît ve korkutmaktır. Çünkü Allah Teâlâ, "Onlar, kabirlerinden çıkıp, bir araya gelip, birbirleriyle karşılaştıklarında, ben, (Allah), onların herbirinin yaptığı o şeyleri bilir ve her birine, yaptığının karşılığını veririm.. Eğer yaptıkları iyi ise, karşılığı iyi; kötü ise, kötüdür.." diye beyânatta bulunmuştur. Binâenaleyh bu demektir ki, o insanlar, yaptıklarının teferruatını bilmeseler dahi, Allah Teâlâ bunu bilir. Bu ifadenin benzeri olan ifadeler ise, *"O gün arzolunacaksınız. (Öyle ki) size ait hiçbir sır gizli kalmayacak.."* (Hakka, 18), *"O gün ki (bütün) sırlar yoklanıp meydana çıkarılacaktır"* (Tarık, 9); *"... kabirlerin içindekiler çıkarıldığı zaman, göğüslerde ne varsa onlar da derlenip toparlandığında.."* (Adiyât, 9-10) ve *"O gün (yer) bütün haberlerini anlatacaktır.."* (Zilzal, 4) ayetleridir.

Ahiret Gününün Özelliği

İmdi eğer; Allah'a hiçbir zaman hiçbir şey saklı kalmaz. Öyleyse, bu hususu bu güne tahsis etmenin sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki: Onlar, bu dünyada iken, bir perdenin gerisine saklandıklarında, Allah'ın kendilerini görmediği ve yaptıklarının

Allah'a saklı kaldığı vehmine kapılıyorlardı. Bu demektir ki onlar, bu günde, artık dünyada vehmettikleri gibi, artık kendisi hakkında vehme düşemeyecekleri bir biçimde, apaçık ortaya çıkacaklardır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Bilakis Allah yapmakta olduklarının birçoğunu bilmez sandınız.."* (Fussilet, 22) ve *"İnsanlardan gizlerler de, Allah'dan gizlemezler"* (Nisa, 108) buyurmuştur ki, bu da *"... bir olan, kahhâr olan Allah'ın huzurunda toplanacaklardır.."* (İbrahim, 48) ayetinde ifade edilen hususdur.

Hakimiyet Allah'ındır

Dördüncü Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ *"(Allah buyurur): "Bugün mülk kimindir?" "Bir olan, kahhâr olan Allah'ındır"* ayetinin ifade ettiği husus.. İfâdenin takdiri, "Kendisinde, "Bugün mülk kimindir?" diye nidâ edildiği gün.." şeklindedir. Bu nidânın ne zaman yapılacağı hususunda da şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci Görüş: Müfessirler şöyle demişlerdir: "Göktekiler ve yerdekiler namına ne varsa hepsi helâk olduğunda, Allah Teâlâ, "Bugün, hakimiyet kimindir?" diye, "Kıyamet günü..." nidâ eder de, kendisine hiç kimse cevap vermez.. Bunun üzerine de Cenâb-ı Hak, bu sorusuna yine kendisi cevap vererek, *"Bir olan, kahhâr olan Allah'ındır"* der." Usûlcüler ise, bu görüşün zayıf olduğunu ileri sürerek şu izahları yapmışlardır:

a) Allah Teâlâ, böyle bir nidânın, ancak "karşılaşma, ortaya çıkma ve her nefsin, karşılığını göreceği gün"de tahakkuk edeceğini beyan buyurmuştur ki, insanlar o zaman diridirler. Dolayısıyla, müfessirlerin, göktekiler ve yerdekiler namına ne varsa hepsi helâk olduğunda, Cenâb-ı Hakk'ın bu şekilde nidâ edeceğini söylemeleri yanlış olur.

b) Söylenen sözün mutlaka bir faydası olması lâzım. Çünkü söz, ya başkası mevcût iken söylenir, ya da mevcût değilken söylenir. Burada, birincisi batıldır. Çünkü müfessirler, Cenâb-ı Hakk'ın bu sözü, her şey yok olduğunda söylediğini söylemişlerdir. İkincisi de batıldır, çünkü, bir kimsenin, yalnız iken konuşması, ya o kimsenin, bir dersi tekrarlayan kimse gibi onu ezberlemesinden dolayı güzel olur, -ki bu Allah hakkında imkânsızdır-, veyahut söylediği o sözden dolayı bir sevinç ve haz hasıl olmasından dolayı güzel olur, -ki bu da Allah hakkında muhaldir-, yahut böylesi bir sözle Allah'a ibadet etmesinden dolayı güzel olur, -ki, aynen bu da Allah için düşünülemez-. Böylece, "Allah, bu nidâyı, bütün mahlûkat yok olduğu sırada yapar.." diyenlerin görüşünün batıl olduğu, aslı esasının olmadığı sabit olur.

İkinci Görüş: Kavuşma gününde, evvelkiler ve sonrakiler bir araya gelip, Allah'ın huzuruna çıktıklarında, birisi, *"Bu gün mülk kimindir?"* diye nidâ eder de, Kıyamet meydanında bulunanların tümü birden, *"Tek olan, kahhâr olan Allah'ındır!"* derler. Böylece mü'minler bu sözü, bu söz sayesinde, yüksek makamlara nail olacakları için, haz içinde söylerler; kâfirler de bu sözü, onlar böylesi bir zikri dünyada kaçırmış olduklarına nedâmet duyup üzülerek, aşağılık ve utanç duygusu içinde söylerler. Bu görüşü savunanlar, "Eğer İbn Abbas ve diğerlerinden gelen birinci görüş doğru ise, bundan muradın, bu nidânın, tüm herkesin yok olmasından sonra olması; ancak ne

var ki orada, bu nidâyı duyan meleklerin bulunmuş olduğu şeklinde olması da imkânsız değildir. Ben de diyorum ki, onların bu görüşüne göre, soranın da cevap verenin de Allah olması uzak değildir. Yine soruyu soranın, bir grup melek, cevap verenin diğer bir gurup melek olması da uzak bir ihtimal değildir. Bütün bunlar söz konusu ihtimallerdir. Bunlardan birini belirlemek (tercih etmek) için delil yoktur.

İmdi eğer, "Böyle bir nidânın bu günde yapılmasının hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: İnsanlar dünyada iken zâhirî sebeplere aldanmışlardır. Babam üstad Ömer (Allah ondan razı olsun) şöyle derdi: "Eğer sebepler olmasaydı, hiç kimse (Allah'dan) şüphe etmezdi. Ama Kıyamet günü sebepler (vasıtalar) tamamen ortadan kalkmış, rabler, sahte tanrılar bir kenara çekilmişlerdir. İşte bu sebeple o gün, **müsebbibü'l-esbâb** (sebeplerin sebebi) Allah'ın hükmünden başka hüküm kalmamıştır. İşte bundan ötürü bu nidâ, o Kıyamet gününe bırakılmıştır." Bil ki ayetin lafzının zâhiri, her ne kadar bu nidânın (seslenişin) o gün yapılacağına delâlet etse de, ayetteki *"Bir olan, kahhâr olan Allah'ındır"* sözü, bu nidânın mana açısından (aslında) her zaman için mevcût olduğunu gösterir. Çünkü bizim "Allah" sözümüz, zatı gereği Vâcibu'l-Vücûd olanın adıdır. Zatı gereği Vâcibü'l-Vücûd (varlığı zorunlu) olan ise tektir. O'nun dışındaki her varlık ise, zatı gereği mümkin varlıktır. Zâtı gereği mümkin varlık ise ancak Vâcibü'l-Vücûd olanın yaratmasıyla var olur. Varetmek ise varlık tarafını yokluk tarafına tercih etmek demektir. Bu tercih, tercih edilmeyen tarafı mağlub etmek, kahretmek demektir. Böylece kahhâr olanın her zaman bir-tek olduğu anlaşılır. O halde *"Bugün mülk kimindir?"* şeklindeki nidâ, Cenâb-ı Hakk'ın bir ve kahhâr olmasından kaynaklanmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın kahhâr oluşu, ezelden ebede kadar sürdüğüne göre, şüphe yok ki, *"Bugün mülk kimindir?"* nidası, mana bakımından, ezelden ebede sürüp giden bir nidâ olur.

5. Sıfat: Tam Karşılık Günü

Beşinci Sıfat: اَلْيَوْمَ تُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ *"Bugün, herkes ne kazandıysa onunla karşılanacak"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bil ki Allah Sübhânehû ve Teâlâ, Kıyamet günündeki kahhârlığını açıklayınca, peşisıra, o gündeki adalet ve lütfunu açıklamak üzere böyle buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili iki mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Bu söz, şu üç hususu ihtiva eder:
1) İnsanın kazanabilen bir varlık olduğu,
2) Kazancının, karşılığı gerektirdiği;

3) Bu karşılığın o günde eksiksiz verileceği hususu... Binâenaleyh bu söz, kısa olmasına rağmen, Kur'ân'daki bu üç temeli ihtivâ eder. Bunlar, dinde değeri olan büyük şeyler olup, bunların izahı defalarca geçmişti. Bu esaslar hususunda bazı noktaların anlatılmasında bir beis yoktur:

İnsanın Kesbi

Birincisi, yani insanın kazanabilen bir varlık oluşu şöyledir: Kesb (kazanma) insanın yapmaya ve yapmamaya elverişli birtakım uzuvlarının yerli yerinde oluşundan ibarettir. Binâenaleyh insan bu denge üzere kaldığı müddetçe, ondan bir fiilin sâdır

olması veya olmaması imkânsızdır. Fakat ona, yapmamaya veya yapmaya sevkedecek bir dâî (sebep-sevk) eklendiğinde, ondan yapma veya yapmamanın sâdır olması vâcip (kesin) olur. **İkincisi** yani, bu kazanca bir karşılığın terettüb etmesinin izahı da şöyledir: Bil ki fiiller ikiye ayrılır:

a) O fiillere sevkeden şey, dünyâ âlemindeki maddî olan iyi şeyleri elde etme duygusudur.

b) Bunlara sevkeden şey, mükemmel oldukları, ancak âhiret âleminde meydana çıkacak olan ruhanî-manevî iyilikleri elde etme duygusudur. Pek çok fiilin, insanda yerleşmiş mertebelerin tahakkukunun sebebi olduğu tecrübeyle sâbittir. Binâenaleyh kendisinde birinci kısım gâlib olan kimsenin, ilgi ve alâkası, dünya ve maddî şeyler hususunda daha kuvvetli olur. Böyle bir kimse ölünce de, kendisiyle elde etmek istediği şeyler arasında, büyük ve zor bir ayrılık olur ve bu ona çok ağır gelir. İkinci kısım fiiller ve duygular kendisinde ağır basan kimse öldüğünde ise, zaten kızmakta-değer vermemekte olduğu bu şeylerden kolayca ayrılıp, sevdiklerine kavuşur. Böylece de bu nimetler ve lütuflar ona çok büyük gelir. İşte kesb (kazanma) ve bunun bir karşılığı gerektirmesi budur. Yaptığımız bu izahla, en mükemmel karşılığın ancak Kıyamet gününde olacağı ortaya çıkmış olur. Binâenaleyh bu, külî ve aklî bir kanundur. Gerçek şeriat, amellerin ve sözlerin tafsilatı hususunda, bu külî kanunu kuvvetlendirecek şeyleri getirmiştir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE
Amel Has Hükme Göredir

Bu ayet, usûl-ü fıkıhta büyük bir prensibin (kaidenin) dayanağıdır. Çünkü diyoruz ki: Eğer herhangi bir zarar meşrû olmuş olsaydı, ya bir cinâyetin (suçun) karşılığı olduğu için meşrû olmuş olurdu, yahut da bir cinayetin karşılığı olduğu için, meşrû olmamış olurdu. Her iki ihtimal de söz konusu olamaz. Demek ki zararın meşrû olması söz konusu olamaz. Her hangi bir işin karşılığı olması için, zararın meşrû olamayacağının izahına gelince, bu nass (ayet), ilahî cezaların kıyamet gününe tehirini gerektirmektedir. Binâenaleyh bu cezanın dünyada verileceğini söylemek, ayetin hilafına olur. Zararın, bir cezâdan ötürü meşrû olamayacağı da, *"Allah sizin kolaylığınızı diler, zorluğunuzu dilemez"* (Bakara, 185) ayetleri ile Hz. Peygamber (s.a.s)'in لَاضَرَرَ وَلَاضِرَارَ فِي الْإِسْلَامِ *"İslâm'da zarar ve zarara zararla karşılık verme yoktur"* hadis-i şerifinden ötürüdür. Zarar vermenin bir cezâ (karşılık) olduğu konularda ve meselâ, hayvanların kesilmesine izin gibi, hakkında nass bulunan konularda, bu umûmî ifâdelerin hükmünü uygulamadık. Binâenaleyh bu umûmî ifadelerin, bu gibi konular dışında, haramlığı ifade etme üzerine devam etmeleri gerekir. Böylece anlattıklarımız ile, zarar ve elem vermede, temel hükmün haramlık olduğu sâbit olur. Şimdi eğer, şer'î bir meseleye delâlet eden husûsî bir nass bulursak, husûsî olan bu nassı, genel nassa takdim edip (onun önüne alarak), husûsî olana göre hareket ederiz. Aksi halde umûmî olan asıl haramlık hükmünü ifadeye devam eder. İşte bu, şeriatta istifâde edilen bir külî (genel) kâidedir. Allah en iyi bilendir.

6. Zulmün Olmadığı Gün

Altıncı Sıfat: لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ *"Bugün haksızlık yok"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bu ifadenin anlatmak istediği şudur: Cenâb-ı Hak, *"Bugün herkes, ne kazandıysa onunla karşılanacak"* buyurunca, bunun peşinden, o gün hiçbir zulmün olmayacağını anlatan bu ifadeyi getirmiştir. Muhakkik âlimler şöyle derler: "Cezâda (karşılık vermede) zulüm, şu dört şekilde olabilir:

a) Kişi bir sevabı (mükâfaatı) hakettiğinde, bunun ona verilmemesi,

b) Hakedilenin hepsinin değil, bir kısmının verilmesi,

c) Azaba müstehak olmayana azab edilmesi,

d) Azaba müstehak olana, hakettiğinden fazla azab edilmesi.. Binâenâleyh *"Bugün haksızlık yok"* ayeti, Kıyamet günü bu dördünün de olmayacağını ifade eder. **Kâdî**, "Bu, **Cebriyye**'nin (ehl-i sünnetin) görüşünün yanlışlığını gösteren kuvvetli bir ayettir. Çünkü onlara göre, görünür-görünmez bütün zulümler ancak Allah'tandır. Bir de Allah Teâlâ, insanda küfrü yaratıp, sonra ona inkâr etti diye azap ettiğinde, bu, zulmün tâ kendisi olur" der. **Kâdî**'nin bu görüşüne verilecek cevabımız malumdur.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ *"Şüphesiz ki Allah hesabı çabuk görendir"* buyurur. Bu sözün bu sadedde getirilmesi, gerçekten çok yerinde ve uygundur. Çünkü Allah Teâlâ o günde zulüm olmayacağını beyân edince, hesabı çabuk göreceğini de beyân etmiştir ki bu, onlara hakettikleri karşılıkların anında verileceğine delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Allah'ın Çarpması

وَأَنذِرْهُمْ يَوْمَ الْآزِفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاظِمِينَ ۚ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ
وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ ﴿١٨﴾ يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ ﴿١٩﴾ وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ ۖ
وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ ۗ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴿٢٠﴾
أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِن قَبْلِهِمْ ۚ
كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَآثَارًا فِي الْأَرْضِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُم
مِّنَ اللَّهِ مِن وَاقٍ ﴿٢١﴾ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَتْ تَّأْتِيهِمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَكَفَرُوا
فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ ۖ إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٢٢﴾

"Onları yaklaşmakta olan gün ile uyar. Yürekler ağza gelir, gamla dolu olarak yutkun o gün. Zalimlerin, ne müşfik bir yakını, ne sözü dinlenir bir şefaatçisi vardır. (Allah) gözlerin hain bakışlarını ve göğüslerin gizlediği şeyleri bilir. Allah, hak ve adaletle hükmeder. O'nun dışında taptıkları şeyler ise, hiçbirşeye hükmedemezler. Şüphesiz Allah, işiten ve görendir. Onlar yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden evvelkilerin âkıbetinin nasıl olduğuna baksınlar. Onlar, kuvvetleri ve yeryüzündeki eserleri ile bunlardan daha üstündü. Böyle iken Allah onları, günahları yüzünden yakalayıp çarptı. Onları Allah'ın azabından bir koruyan da olmadı. Bunun sebebi şu idi: Peygamberleri onlara apaçık mûcize getirdiğinde, onlar inkâr ettiler. Allah da onları yakalayıp çarpıverdi. Çünkü O herşeye kâdirdir, azabı pek çetindir"

(Mü'min; 18-22).

Bil ki ayet Kıyamet gününü, korkunç ve dehşetli, değişik sıfatlarla anlatmak istemektedir. Bu ayetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Âzife Günü

Alimler, "**Âzife**" gününün ne demek olduğu hususunda şu izahları yapmışlardır:

Bu, Kıyamet günü demektir. "**Âzife**", birşey yaklaşıp geldiğinde kullanılan أَزِفَ الْأَمْرُ (iş yaklaştı-gelip çattı) fiilinin ism-i fâilidir. Nitekim Cenâb-ı Hak Kıyameti anlatırken, ...أَزِفَتِ الْآزِفَةُ *"Yaklaşan yaklaştı, gelip çattı. Allah dışında, onu kaldıracak hiç kimse yok"* (Necm, 57-58) buyurmuş, şair de şöyle demiştir: أَزِفَ التَّرَحُّلُ غَيْرَانَ رِكَابَنَا لَمَّا تَزُلْ بِرِحَالِنَا وَكَأَنْ قَدِ "Göç yaklaştı, ama ne var ki kervanlarımız henüz denklerimizle birlikte (yola koyulup) gözden kaybolmadılar.. Fakat şimdi sanki, (yola koyulup) gözden kayboldular..."

Ayetin maksadı, Kıyametin yaklaştığına dikkat çekmek olup, bir benzeri de, *"Saat (kıyamet) yaklaştı"* (Kamer, 1) ayetidir. **Zeccâc**, "Kıyamet hakkında "**âzife**" denilmiştir. Çünkü insanlar, onun zamanını uzak görseler de, aslında o yakındır. Zira gelecek olan her şey yakındır" demiştir.

Bil ki "**âzife**" kelimesi, mahzûf bir müennes kelimenin sıfatı olup, takdiri, **el-kıyametü'l-âzife** yahut, **el-mücâzâtü'l-âzife** şeklindedir. **Kaffâl** şöyle der: Kıyametin isimleri, onlarda bir **dahiye** (dehşet) manası bulunduğu için **tâmme, hakkâ** ve benzeri isimlerinde olduğu gibi, müennes olarak gelirler (çünkü bunlar mübalağa (ileri derece) ifade ederler).

2) Bu "**âzife**" kelimesiyle, "**âzife**"nin vakti kastedilmiştir. **Âzife vakti** de, kâfirlerin hızlı bir şekilde cehenneme girmeye doğru koşmalarıdır. Çünkü o esnada onların kalpleri, korkunun şiddetinden ötürü, yerinden oynar.

3) **Ebû Müslim**, "Bu, ölümün gelmesi ve zamanının gelip çatması manasınadır. Bunun delili, Hak Teâlâ'nın, kıyamet gününü, *"(O kavuşma günü) onlar kabirlerinden fırlayıp çıkarlar"* (Mü'min, 16) ifadesiyle anlatıp, bundan sonra da, *"Onlara o yakın günün (âzife'nin) tehlikesini anlat"* buyurmuş olmasıdır. Binâenaleyh **âzife**

gününün, Kıyamet gününden başka olması gerekir. Bir de, diğer ayetlerde kalplerin boğaza gelip dayanması, ölüm günü için kullanılmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Hele can boğaza gelince, o vakit siz görürsünüz..."* (Vâkıa, 83-84) ve *"(Can) köprücük kemiğine dayandığı zaman..."* (Kıyame, 26) buyurmuştur. Bir de ölüm gününün yakınlıkla nitelenmesi, Kıyamet gününün yakınlıkla nitelenmesinden daha evlâdır. Yine, **âzife** *"yakın"* kelimesinden sonra zikredilen sıfatlar, ölümün gelip hazır olduğu güne daha uygundur. Çünkü, kişinin, azâb meleklerini gördüğünde korkusu büyür.. Sanki, insanların o zaman, korkunun şiddetinden dolayı, kalpleri boğazlarına çıkar da, yutkunur dururlar ve kalplerindeki şiddetli korkudan söz edemezler. Başlarına gelen muhtelif sıkıntı ve korkulara karşı, onları savunacak hiçbir dost ve şefaatçi de olmaz.

İKİNCİ MESELE
Yüreğin Ağza Geldiği Gün

Alimler, إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاظِمِينَ "Yürekler ağza gelir, gamla dolu olarak yutkunur o gün" ifadesinden muradın, korkunun şiddetinden bir kinâye mi olduğu, yoksa bunun zahirî manasına mı hamledileceği hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bundan muradın, bu günü şiddetli bir korku ve panik içinde olmakla vasfetmek olduğu söylenmiştir. Bunun benzeri olan deyimler, Cenâb-ı Hakk'ın, *"yürekler gırtlaklara dayanmıştı.. ve siz Allah'a karşı (türlü) zanlarda bulunuyordunuz.."* (Ahzab, 20) ve *"Hele can boğaza gelince, o vakit siz görürsünüz"* (Vakıa, 83-84) ayetleridir. Bunun bilakis, zahirine hamledileceği de söylenmiştir. **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "Kalpler, korkunun şiddetinden ötürü göğüslerden sökülür. Onlar boğazlara dayanırlar, ama çıkmazlar ki (insanlar) ölsünler; yerlerine geri dönmezler ki, biraz nefes alıp rahatlasınlar... Fakat onlar, Cenâb-ı Hakk'ın da, *"Artık onu yakında gördükleri zaman, küfredenlerin yüzleri kötü bir hale getirilmiş.."* (Mülk, 27) buyurduğu gibi, tıpkı büyük kovalar misali (metinde böyle Ç.) çıkarılarak kabzolunacaklardır."

Kâzımîn

كَاظِمِينَ *"gam ve kederlere boğulmuş.."* anlamındadır. **Kâzım**, gam ve öfkeyle dolu olduğunda sesini çıkarmayan kimseye denilir. Eğer, "كَاظِمِينَ kelimesi neyle mansûb olmuştur?" denilirse, biz deriz ki: Bu, kalplerin sahiplerinin mana bakımından hâlini anlatan bir ifadedir. Çünkü ifadeden murad, "O zaman kalpleri, onlar gam ve kederden yutkunur oldukları bir hal ve vaziyette, boğazlarına dayanmıştır.." şeklindedir. Bu ifadenin, "kalpler"in hali olması da caizdir. Buna göre kalpler, boğazlara dayanmış oldukları halde, içlerindeki gam ve kederlerden dolayı yutkunur dururlar. **Kâzımîn**, cem-i müzekker sâlimdir. Çünkü Cenâb-ı Hak kalpleri, rûh ve akıl sahibi kimselerin fiillerinden olan, yutkunma ile nitelemiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, (**Yûsuf**'tan naklen), *"Gördüm ki onlar, (yıldızlar, ay, güneş) bana secde edicilerdir"* (سَاجِدِينَ)(Yûsuf, 4) ve *"ona boyunları eğilekalır"* (خَاضِعِينَ)(Şuara, 4) buyurmuştur. Bu kelimenin كَاظِمُونَ **(kâzımûn)** şeklindeki kıraati de bunu teyit eder.

Kısaca, bu ayetten maksat, şu iki şeyi iyice anlatmaktır:

1) Şiddetli korku.. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O zaman kalpleri, boğazlarına gelmiştir"* ifadelerinden kastolunandır.

2) Konuşamamak.. Bu da, *"gamla dolu olarak yutkunur vaziyette"* kelimesinden murad olunandır. Çünkü çok kederli olan bir kimse konuşmaya muktedir olduğu zaman, onda hafif bir çarpıntı ve sükûnet hali meydana gelir. Ama konuşmaya muktedir olamayıp da, şikâyeti daha da genişlediğinde, dağıldığında, sıkıntısı büyür, korkusu da şiddetlenir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Şefaatin İnkârı Tutarsız

Mu'tezile'nin ekserisi, günahkârlara şefaat edilmeyeceği hususunda, Cenâb-ı Hakk'ın مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ *"Zalimlerin, ne müşfik bir yakını, ne sözü dinlenir bir şefaatçisi vardır.."* ifâdesiyle istidlâlde bulunmuş ve şöyle demişlerdir: "Burada onların, sözü dinlenir bir şefaatçilerinin olmayacağı belirtilmiştir. O halde, onlar için böyle bir şefaatçinin bulunmaması vacip olur." Alimlerimiz buna birkaç bakımdan cevap vermişlerdir:

1) Cenâb-ı Hak, onların, sözü dinlenir bir şefaatçinin bulunmasını nefyetmiştir. Bu ise, şefâatçinin bulunmamasına delâlet etmez. Baksana, sen, "Yanımda satılık kitap yoktur" dediğinde, bu, satılık bir kitabın bulunmasını nefyeder; kitap cinsinin bulunmamasını iktizâ etmez. Nitekim Araplar şöyle demişlerdir: وَلَا تَرَى الضَّبَّ بِهَا يَنْجَحِرُ "Orada, deliğine giren keler görmezsiniz". Bu ayetteki يُطَاعُ lafzı, 'sözü dinlenir bir şefaat"çinin bulunmamasını iktiza eder. Böylece bu da, eğer onlar için Kıyamet gününde, Allah'ın dinleyeceği bir şefaatçilerinin olmadığına delâlet eder. Çünkü varlık aleminde, hali Allah'dan daha yüce olan bir kimse yoktur ki, "Allah ona itaat eder, boyun eğer" denilebilsin..

2) "Zalimler" ifadesinden burada murad, kâfirlerdir. Bunun delili şudur: Bu ayet, Allah'ın ayetlerine karşı cidâl eden kâfirleri men edip, yıldırmak için gelmiştir. O halde bu vasfın, onlara tahsis edilmesi gerekir. Bize göre, kâfirler hakkında şefaat bulunmamaktadır.

3) **ez-Zâlimîn** kelimesi, ya istiğrâk ifade eder, ya da etmez. İstiğrâk (şümûl ve kapsamlılık) ifade ederse, o zaman bundan maksad, zulûm yapmış olan kimselerin tümü olmuş olur ki, bu sözün kapsamı ve şümûlüne, kâfirler de dahil olur. Çünkü bize göre, bu yekûn ve toplamın tamamı için şefaatçi yoktur, zira bu yekûnun bir kısmı da kâfirlerdir. O halde onlar için şefaatçi yoktur. O vakit, bu yekûn için şefaatçi olmaz. Bu, eğer istiğrak ifâde etmiyorsa, "zalimler" ifâdesiyle kastolunanlar, bu sıfatla (zulûm) muttasıf olanların bir kısmıdır. Bize göre de, bu sıfatla muttasıf olan bazıları için şefaatçi yoktur; ki bunlar da, kâfirlerdir.

İstidlalde bulunanlar birinci soruya cevap vermiş ve şöyle demişlerdir: "Allah'ın kelâmını, manalı bir söze hamletmek gerekir. Bütün herkes şunu bilir ki, mevcûdatta, Allah'ın, kendisine itaat edeceği herhangi bir şey yoktur. Çünkü itaat eden, itaat edilenden, daha aşağı hal ve mertebededir. Mevcûdatta, hali ve mertebesi Allah'dan

daha yüce olan hiçbir şey yoktur ki, Allah ona itaat eder denilebilsin! Bu husus zarûret yoluyla bilindiğinde, onu anlamlı kılabilmek için, bu manaya hamletmek gerekir. O zaman da "taat" kelimesinin, "icâbet etme" manasına hamledilmesi vacib olur. "Taat" lafzının "icabet etme" manasında vârid olabileceğine dair delil ise, şairin şu sözüdür:

رَبٌّ مَنْ أَنْضَجْتُ غَيْظاً صَدْرُهُ ★ قَدْ تَمَنَّى لِي مَوْتاً لَمْ يُطِعْ

"Bir Rabb ki, her kimin kalbi kin ve öfkeden kabarsa da benim ölümümü temenni etse, o, buna icâbet etmez."

İkinci soruya ise şu şekilde cevap vermişlerdir: "**ez-Zâlimûn**, çoğul bir sîga olup, başına elif-lâm gelmiştir. Böylece kelime, umûm ifade eder. Bu konuda söylenebilecek olan en son şey, bu ayet-i kerimenin, kâfirleri kınamak için geldiğidir. Çünkü itibar, sebebin husûsîliğine değil de, lafzın umûmîliğinedir.

Üçüncü soruya gelince, bunun cevabı da şöyledir: مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ ayeti, zalimlerden herbiri hakkında, "müşfik bir yakının ve sözü dinlenir bir şefaatçinin" bulunmadığına hükmedilmiş olmasını ifade eder. Bu istidlâlin anlatımı hususunda **Mu'tezile**'nin sözünün tamamı budur.

Ehl-i sünnet alimlerimiz de onların birinci cevabına cevap vermişler ve şöyle demişlerdir: "Müşrikler putları hakkında, "Bunlar bizim, Allah katındaki şefaatçilerimizdir"; "Bunlar Allah katında bize, bu konuda Allah'ın iznine gerek kalmaksızın, şefaat edeceklerdir" diyorlardı. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak onların bu iddiasını, *"O'nun izni olmadıkça nezdinde şefaat edecek kim imiş?"* (Bakara, 255) beyanıyla reddetmiştir. Bu da gösterir ki, müşrikler, bu şefaatte, Allah Teâlâ'nın putlara icabet etmesinin farz olduğuna inanmıyorlardı. Bu ise, bir tür itâattır. Bunun üzerine Allah da, *"Zalimlerin, ne müşfik bir yakını, ne sözü dinlenir bir şefaatçisi vardır"* buyurarak, böyle bir itaati nefyetmiştir.

İkincisine de şöyle diyerek cevap vermişlerdir: Harf-i tarifte aslolan, onun daha önce geçmiş bilinen ve ma'hûd olan birisine ait olmasıdır. Bu ayette de, daha önce geçmiş ve mahûd olan kimseler bulunmaktadır, ki bunlar da, Allah'ın ayetlerine karşı mücadele eden kâfirlerdir. O halde elif lâm'ın buna yönelik olması gerekir.

Ehl-i sünnet alimleri onların üçüncü sözüne de şöyle diyerek cevap vermişlerdir: Cenâb-ı Hakk'ın, مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ buyruğunun, selbin umûmîliğini **(umûmu's-selb)** ifade etmesi muhtemel olduğu gibi, **(selbu'l-umûm)** umûmîliği selbetme manasına gelmesi de muhtemeldir. Birinci durumda, "Zalimlerden herbiri hakkında, (istisnasız), onun ne müşfik bir yakını, ne de şefaatçisi bulunmamakla hükmolunmuştur!" şeklinde takdir edilmesine göredir.

İkinci durumda ise mana, "Zalimlerin toplamı var ya, onlar için ne müşfik bir yakın, ne de sözü dinlenir bir şefaatçi vardır!" şeklinde olur. Burada, hükmü, yekûn ve toplamdan nefyetmekten, onu, bu yekûn ve toplamın fertlerinin herbirinden de

nefyetmek gerekmez. Söylediğimiz bu şeyi teyid eden de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şu muhakkak ki, küfredenleri inzâr etsen de onlarca bir, kendilerini inzâr etmesen de.. İnanmazlar.."* (Bakara, 6) ayetidir.

Eğer biz, *"Kâfirler inanmazlar"*ifadesini, "Onlardan herbiri hakkında, iman etmemekle hükmolunmuştur" manasına hemledersek, bu durumda, Allah Teâlâ'nın sözüne aykırı bir halin olması, yalanın bulunmuş olması gerekir. Çünkü, kâfirlerden pekçoğu, daha sonra iman etmişlerdir. Ama biz bunu, "Onların bir kısmı iman etse ya da iman etmese de, işte bu kâfirlerin yekûnü ve tamamı iman etmeyecek.." manasına hamledersek, o zaman mana doğru ve yalan secibesinden de kurtulmuş olur. O halde biz, pek yerinde olarak, bu sözü, **selbu'l-umûma** hamledip, **umumu's-selbe** hamletmedik. İşte, Cenâb-ı Hakk'ın مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلاَ شَفِيعٍ يُطَاعُ ayetinin de **selbu'l-umûm** şeklinde anlaşılıp **umûmu's-selb** tarzında anlaşılmaması gerekir. O zaman da, **Mu'tezile**'nin bu ayet ile istidlâli düşer, sâkıt olur. Bu konudaki sözün tamamı, işte budur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Önceki Kısımla Münasebet

Ayetin önceki kısımla münasebetine dairdir. Biz diyoruz ki: Allah Teâlâ bu ayet-i kerimede, korkuyu gerektiren bütün sebepleri zikretmiştir:

1) O, bu günü, "yakın gün" olarak isimlendirmiştir. Yani, "Büyük günaha dûçar olan kimse için, azâbı yakın olan gün.." Çünkü, o günahın azâbının zamanı yaklaştığında, o, korkuların zirvesinde bulunur. Hatta denilmiştir ki, korku ve yakınlık içinde gam ve kederleri beklemek, endişe ile beklemek o cezânın bizzat kendisinden daha ağır ve büyüktür.

2) إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ cümlesi olup, manası şudur: "Bu korku, kalp göğüsten sökülüp de, boğaza yükselerek, oraya yapışıp, böylece de nefes almaya mani olacak bir raddeye ulaşmıştır."

3) كَاظِمِينَ kelimesi olup, "Kendilerindeki hüzün ve korku sebebiyle, konuşmaları ve o hüznü dile getirmeleri mümkün değildir" demektir ki, bu da tam bir can sıkıntısı ve huzursuzluğa sebebiyet verir.

4) مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلاَ شَفِيعٍ يُطَاعُ cümlesi olup, onların kendilerine faydası dokunacak bir yakınları; onlar lehine, sözü dinlenen ve böylece de şefaati kabul edilen bir şefaatçinin olmadığını ifade eder.

5) يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ cümlesi olup, manası: "Allah Teâlâ ne göklerde ne de yerde, bir zerreden bile habersiz olmayan bir alîmdir" demektir. Hüküm verecek olan zat, ilimde işte böyle bir dereceye ulaştığında, suçlunun ondan korkusu da, son derece fazla olur.

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "Ayetteki **hainze** kelimesi, ya, bakan kimselerin sıfatıdır; yahut da, tıpkı **âfiye** ism-i fâilinin masdarı olan **muâfât** manasında olması gibi, masdar manasında bir ism-i faildir -ki bunun gayesi de şek ve şüphe içinde olanların yaptığı gibi, bakışı helâl olmayan şeylere yöneltmektir-. وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ tabirinden, kalplerde saklı tutulan şeyler kastedilmiştir. Hasılı, fiiller, ef'âl-i cevârih

(uzuvların fiilleri) ve ef'âl-i kulûb (kalplerin fiilleri) diye ikiye ayrılır. Uzuvların fiillerine gelince, bunların en saklı ve bilinmez olanı, gözlerin hainee bakışıdır. Bunları en iyi bilen, Allah'dır. Diğer işler hususundaki durumu ise var sen düşün! Kalbin fiillerine gelince, Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ... ifadesinden dolayı, bunlar, Allah'ca malumdur. Böylece bu, Allah Teâlâ'nın, insanların bütün fiillerini bilen bir zât olduğuna delâlet etmektedir:

6) وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ *"Allah, hak ve adaletle hükmeder.."* cümlesi olup, bu da, Allah'dan iyice korkmayı gerektiren bir hususdur. Çünkü, hâkimin, hüküm verecek zâtın, bütün halleri bilen ve gizli ve aşikâr her şey hususunda ancak hak ve adâletle hükmeden birisi olduğu sabit olduğunda, o zaman suçlunun korkusu da zirvede olur.

7) Kâfirler, ilâhî cezâyı kendilerinden savuşturma hususunda, işte bu putların şefaatine bel bağlayıp, Allah Teâlâ da, bunlarda kesinlikle bir faydanın bulunmadığını beyan edince, وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ *"O'nun dışında taptıkları şeyler ise, hiçbir şeye hükmedemezler"* buyurmuştur.

8) إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ cümlesi olup, "Allah, bu kâfirlerin, putlarını medhettiklerini duyuyor, fakat onlardan kendisi hakkında herhangi bir övgünün sudûr ettiğini duymuyor; onların, o putlara boyun eğip onlara secde ettiklerini görüyor, fakat o kâfirlerin, Allah'a boyun eğip, O'nun önünde eğildiklerini görmüyor.." demektir. Binâenaleyh, işte bu sekiz durum, suçu büyük olan bir günahkârda bir arada bulununca, bu, korkusu açısından daha fazlasının düşünülmeyeceği bir noktaya varır.

İbret İçin Seyahat

Daha sonra Cenâb-ı Hak, kâfirleri ahiret azabıyla iyice korkutunca, bunun peşinden onları dünya halleriyle de korkutmayı ifade eden beyanı getirmiş ve şöyle buyurmuş: أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ *"Onlar yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden evvelkilerin âkıbetinin nasıl olduğuna baksınlar."* Bu, "Akıllı insan, başkasından ibret alandır. Çünkü geçmiş kâfirler, şimdiki kâfirlerden daha kuvvetli ve yeryüzünde daha tesirli idiler.." demektir. Bu kuvvet ve tesirle, onların kaleleri, köşkleri ve orduları kastedilmiştir. Binâenaleyh o eski kâfirler, peygamberlerini yalanlayıp, onu dinlemeyince, Allah Teâlâ onları dünyada, çeşitli helâk vasıtaları ile peşin olarak cezalandırıp imha etmiştir. Şimdiki kâfirler de bu helâkin izlerini-kalıntılarını görmekte, seyretmektedirler. Bundan dolayı Allah Teâlâ onları, bu gibi ifadelerle, aynı şekilde hareket etmekten sakındırmış ve onları yakaladığı zaman başlarına gelecek azab anında, kendilerine yardım edecek ve o azabtan kurtaracak hiç kimseyi bulamayacaklarını, وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ *"Onları Allah'ın (azabından) bir koruyan da olmadı"* beyanıyla anlatıp, sonra da, onlara gelecek azabın, peygamberleri kabul etmeyip inkâr etmeleri sebebiyle olduğunu açıklamış, böylece Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmetini de aynı şeyleri yapmaktan sakındırmış ve sözünü, iyice sakındırsın ve korkutsun diye, *"Çünkü O, herşeye kâdirdir, azabı pek çetindir"* diyerek noktalamıştır. Allah en iyi bilendir.

Sadece İbn Âmir, zamiri kâf'lı olarak مِنكُمْ *"sizden üstün"* şeklinde okurken, diğer kıraat imamları hâ ile مِنْهُمْ *"onlardan"* şeklinde okumuşlardır. İbn Âmir'in bu kıraatı, gâib (3. şahıstan) muhatab sigasına geçiş olup, tıpkı, **"Elhamdülillâhi Rabbi'l-âlemîn"**den sonra, ...إِيَّاكَ نَعْبُدُ *"sadece sana ibadet ederiz..."* denilmesi gibidir. Bu muhatab sîgasına geçişin güzel oluşunun izahı şöyle olur: Bu hitab Mekkelilere yönelik olup, mevcut oldukları için, mevcudlara yapılmış bir hitap kabul edilir. Ayet, mana bakımından, *"Onlara, yeryüzünde size vermediğimiz imkânları verdik"* (En'âm, 6) ayeti gibidir. Diğer imamların, bu zamiri gâib sigasıyla okuyuşu da, bunun, kendinden önceki gâib lafızlarına uygunluğundan ötürü böyle okunmuştur.

★ ★
★

Firavun'un Telaşı

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ ﴿٢٣﴾ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَقَارُونَ
فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ ﴿٢٤﴾ فَلَمَّا جَاءَهُم بِالْحَقِّ مِنْ عِندِنَا قَالُوا اقْتُلُوا أَبْنَاءَ الَّذِينَ
آمَنُوا مَعَهُ وَاسْتَحْيُوا نِسَاءَهُمْ ۚ وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ ﴿٢٥﴾
وَقَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَىٰ وَلْيَدْعُ رَبَّهُ ۖ إِنِّي أَخَافُ أَن يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ
أَن يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ ﴿٢٦﴾ وَقَالَ مُوسَىٰ إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُم مِّن كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَّا يُؤْمِنُ
بِيَوْمِ الْحِسَابِ ﴿٢٧﴾

"Biz Musa'yı ayetlerimizle ve apaçık bir hüccetle Firavun'a, Hâmân'a ve Kârûn'a gönderdik de (onlar ona), "Çok yalancı bir sihirbaz" dediler. İşte o, tarafımızdan kendilerine hakkı getirince, "Onunla beraber iman edenlerin oğullarını öldürün, kadınlarını sağ bırakın" dediler. Kâfirlerin hilesi, boşa çıkmaktan başka (bir şeye mahkûm) değildir. Firavun, "Bırakın beni, Musa'yı öldüreyim. (Varsın) Rabbine yalvarsın. Çünkü ben onun, dininizi değiştirmesinden, yahut yeryüzünde fesad çıkarmasından korkuyorum" dedi. Musa da, "Ben hesap gününe inanmayan her kibirliden, benim ve sizin Rabbiniz olan (Allah'a) sığındım" dedi"

(Mü'min, 23-27).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki Allah Teâlâ peygamberi **Hz. Muhammed (s.a.s)**'i, önceki peygamberleri yalanlayan o kâfirleri dile getirmek ve onların uğradıkları âkıbete bakıp ibret almasını

emredince, yine **Hz. Musa** (a.s)'dan bahsedip onu **Firavun, Hâmân** ve **Kârûn**'a peygamber olarak gönderip, bunca kuvvetli mûcizelerine rağmen, onların onu yalanlayıp, hak karşısında diretip, *"Bu, yalancı bir sihirbazdır"* dediklerini nakletmek suretiyle onu teselli etmiştir.

Firavun'un Çevresinin İddiaları

Bil ki **Hz. Musa** (a.s) bunlara, açık mucizeleri ve nübüvvetini getirince ki bu, *"O, tarafımızdan kendilerine hakkı getirince.."* ayetiyle kastedilen durumdur, onlardan sâdır olan şu câhilce işleri nakletmiştir:

Büyücü İddiası

1) Onlar, **Hz. Musa** (a.s)'yı yalancı bir sihirbaz olarak tavsif etmişlerdir. Bu, son derece uzak bir iddiadır. Çünkü o mûcizeler, her akl-ı selîm sahibinin sihir olmadığını kesin olarak anlayacağı bir biçimde kuvvetli ve açık idi.

Çocukları Öldürmeleri

2) Onlar, *"Onunla beraber iman edenlerin oğullarını öldürün. Kadınlarını sağ bırakın"* demişlerdir. Doğrusu, bu öldürme işinin, **Hz. Musa** (a.s)'nın doğumu sırasında meydana gelen öldürmeden (çocuk katliamından) başka bir öldürme olmasıdır. Çünkü o vakit müneccimler **Firavun**'a ona gâlip gelecek bir düşmanının doğduğunu haber verdiler. Böylece o, işte yahûdilerin o zamanki bütün erkek çocuklarını öldürme emri verdi. Fakat bu vakitte, **Musa** (a.s) ona gelmiş ve apaçık mucizeler getirmişti. İşte bu sırada **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'nın dini üzere büyüyüp, böylece onun tarafını kuvvetlendirmesinler diye, **Musa** (a.s)'ya iman edenlerin erkek çocuklarını öldürme emrini vermiştir. Bu sebep, kızlarla değil erkeklerle ilgili olup, bundan dolayı **Firavun**, erkek çocukların öldürülmesini emretmiştir.

Daha sonra Hak Teâlâ, وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلاَّ فِي ضَلاَلٍ *"Kâfirlerin hilesi boşa çıkmaktan başka birşeye mahkûm değildir"* buyurmuştur. Bu, "Onların, **Hz. Musa** (a.s) ve mü'minlerine tuzak kurma hususundaki bütün çabaları boşa çıkmıştır. Çünkü Allah Teâlâ'nın insanlar için, kapılarını açıp gönderdiği rahmeti engelleyebilecek hiçbir kuvvet yoktur.

Hz. Musa (a.s)'yı Öldürme Teşebbüsü

3) Bu kâfirlerin, **Musa** (a.s)'ya karşı işledikleri ve Allah'ın naklettiği çirkin fiillerinden üçüncüsü, **Firavun**'un *"Bırakın beni, Musa'yı öldüreyim. (Varsın) Rabbine yalvarsın"* demesidir. Bu söz, **Firavun**'un adamlarının, **Firavun**'un **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmesine sanki mânî olduğuna delâlet etmektedir. Bu hususta şu iki ihtimal düşünülebilir:

a) Onlar, şu sebeplerden ötürü, onun **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmesine mânî olmuş olabilirler:

1) Belki de içlerinde, içten içe **Hz. Musa** (a.s)'nın doğruluğuna inananlar vardı. Bundan dolayı, **Firavun**'un **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmemesi için her türlü çareye başvurmuş ve ellerinden geleni yapmışlardır.

2) **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "**Firavun**'un adamları (erkân-ı harbiyesi) ona, "**Musa**'yı öldürme. Çünkü o, güçsüz bir sihirbazdır. Onun sihri ile sana üstün gelmesi mümkün değildir. Binâenaleyh eğer onu öldürürsen, insanların kafasına ve kalplerine bir şüphe sokmuş olursun ve böylece onlar, "**Musa** haklı idi. **Firavun** ve taraftarları ona karşılık veremedikleri için onu öldürdüler" derler."

3) Belki de onlar, **Firavun**'un aklı-fikri hep **Musa** (problemiyle) meşgul olup, kendileriyle uğraşmaya zaman bulamasın diye, **Firavun**'un **Hz. Musa**'yı öldürmemesi için, her çareye başvurmuşlardır. Çünkü, meliklerinin kalbinin ve aklının, hâricî bir düşmanla meşgul olup, kendilerinin onun şerrinden emin kalmaları için, melikleri oyalama, ileri gelen devlet adamlarının işidir.

b) Hiç kimse, **Firavun**'u **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmekten ve onun onu öldürmeyi istemesinden alıkoymamıştır. Fakat **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'yı öldürdüğü takdirde, kendisini bu işten engelleyecek mûcizelerin zuhûr etmesinden, böylece de rezil-rüsvay olmaktan korkuyordu. Fakat işi gürültüye verip, böyle demiştir. Bundan maksadı, "Ben taraftarlarının kalplerini kırmamak için onu öldürmüyorum" manasıdır. Esas gayesi, **Hz. Musa** (a.s)'dan korktuğunu kamufle etmektir.

Ayetteki, وَلْيَدْعُ رَبَّهُ *"(Varsın) Rabbine yalvarsın"* sözünü, **Firavun** istihzâ yollu söylemiş olup, "Ben onu öldüreyim de, o da varıp Rabbine şikayet etsin. O da benim elimden **Musa**'yı kurtarsın göreyim" demektir.

Toplumu Bozma İddiası

Ayetteki, إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ أَنْ يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ *"Çünkü ben onun dininizi değiştirmesinden, yahut yeryüzünde fesad çıkarmasından korkuyorum" dedi"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesîr, ذَرُونِي kelimesindeki yâ harfini; **Nâfi, İbn Kesîr** ve **Ebû Amr,** إِنِّي 'deki yâ'yı, fetha ile **zerûniye, inniye** şeklinde okumuşlardır. Yine **Nâfi** ve **İbn Âmir,** vâv ile وَأَنْ يُظْهِرَ şeklinde okuyup, bunu أَوْ edatıyla atfetmemişlerdir. Bu kıraate göre, dini değiştirme işi ile, fesat çıkarma işinin bir arada yapılacağı söylenmiş olur. أَوْ edatı ile bu işi birbirini atfedenlere göre, ayetin manası, onun bu iki işten birisini yapacağı şeklinde olur. Fiil yâ'nın zammesi, hâ'nın kesresi ve "**fesâd**" kelimesinin nasbı ile, müteaddî olarak, يُظْهِرَ (izhar etmesinden, ortaya koymasından...) şeklinde okunmuştur. Ama **Hamza, Kisâî** ve **Âsım**'ın râvisi **Ebu Bekr**, yâ'nın ve hâ'nın fethası, **fesâd** kelimesinin ref'i ile, أَوْ يَظْهَرَ ... الْفَسَادُ *"yahut yeryüzünde fesadın ortaya çıkmasından (korkuyorum)"* şeklinde okumuşlardır.

Bunlardan birinci kıraatin izahı şöyle yapılabilir: Tebdîl (değiştirme) fiilinin fâili **Musa** (a.s)'dır. Söz, birlik arzetsin diye, ikinci fiilin fâili de **Hz. Musa** (a.s) olmuştur. İkinci kıraatin izahı da şöyledir: Söz, "**Musa** dini değiştirince, yeryüzünde fesad çıkmış olur" manasında olur.

İKİNCİ MESELE

Bu sözün maksadı, **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmeyi gerektiren sebebi ortaya koymaktır. Bu sebep de, "**Hz. Musa** (a.s)'nın varlığı ya dinin, ya dünyanın fesada gitmesine sebeptir. Dinin fesadı şöyle olur: **Firavun** ve adamları, doğru dinin, kendi dinleri olduğuna inanmışlardı ve dolayısıyla **Musa** (a.s), onu ifsâd için uğraşınca, adeta, onların inancında, hak olan dini, **Hz. Musa** (a.s) ifsâda uğratmış oldu. Onun dünyayı ifsadı da, **Hz. Musa** (a.s)'nın etrafında mutlaka bazı insanlar toplanacak, böylece bu iş birtakım düşmanlıkların meydana gelmesine ve fitnenin eşelenmesine sebep olacak olmasıdır. İnsanların, dinlerine olan sevgisi, mallarına olan sevgilerinden daha fazla olunca, **Firavun** önce dini ileri sürmüş, *"Onun dininizi değiştirmesinden (korkuyorum)"* demiş; sonra da dünyanın fesada uğramasını ileri sürerek, *"Yahut yeryüzünde fesad çıkarmasından korkuyorum"* demiştir.

Musa (a.s)'nın Allah'a Sığınması

Bil ki Allah Teâlâ, **Firavun**'un bu sözünü nakledince, bundan sonra, **Musa** (a.s)'nın sözünü nakledip, إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ *"Ben hesap gününe inanmayan her kibirliden, benim ve sizin Rabbiniz olan (Allah'a) sığındım"* dediğini bildirmiştir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfi, Ebû Bekr, Hamza ve **Kisâî**, zâl'ı tâ'ya idğâm ederek fiili, **'uttü"** okurlarken, diğer kıraat imamları idğamsız olarak, **'uztü** şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Musa (a.s)'nın Sözündeki İncelikler

Bu, "**Hz. Musa, Firavun**'un şerrini savuşturmak için, Allah'a sığınmaktan ve O'nun fazlına güvenmekten başka hiçbirşey yapamamıştır. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, onu her türlü beladan korumuş ve her türlü emniyeti ona nasip etmiştir" demektir.

Bil ki **Hz. Musa** (a.s)'nın bu sözü şu gibi incelikleri ihtiva eder:

Birinci İncelik: Cümlenin başındaki **innî** lafzı, te'kid ifade eder. Binâenaleyh bu ifade, canlardan şerleri ve afetleri defetmek için, nazar-ı dikkate alınacak en güçlü yolun, Allah'a itimâd edip dayanmak ve O'nun korumasına güvenmek olduğunu gösterir.

Cin ve İns Şeytanlarından Sığınma

İkinci İncelik: Hz. Musa (a.s), *"Benim ve sizin Rabbiniz (olan Allah'a) sığındım"* demiştir. Binâenaleyh bir müslüman Kur'an okurken nasıl euzü besmele çekip (Allah'a) sığınır, Allah Teâlâ da onun dinini (imanını) ve ihlasını, cin şeytanlarının vesveselerinden korursa, aynen bunun gibi, insan şeytanlarından (kötülerinden) birtakım belalar ve kötülükler kendisine yöneldiğinde bir müslüman "**Euzü billahi...**" derse, Allah onu hertürlü afetlerden ve korkularından korur, muhafaza eder.

Üçüncü İncelik: Hz. Musa (a.s), *"Benim ve sizin Rabbiniz (olan Allah)..."* demiştir ki bu, "Kul, âdetâ, "Beni eğitip büyüten, her türlü hayra nâil eden, belâlardan

koruyan ve bana sınırsız-sayısız nimetler veren Hak Teâlâ'dır. Binâenaleyh Mevlam, sadece Allah olduğuna göre, her âfet ve belayı savuşturmada, akıllıya düşen ve yakışan, ancak Allah'ın muhafazasına güvenmektir" demektir.

Cemaatteki Kuvvet

Dördüncü İncelik: Ayetteki, وَرَبِّكُمْ ifâdesinde, **Hz. Musa** (a.s)'nın kavmini, Allah'a sığınma hususunda, onun yolunu izlemeye bir teşvik olup, bunun manası, "Temiz ve güçlü ruhlar, aynı gaye üzerinde mutabık olduklarında, bunun tesiri cidden kuvvetli olur" şeklinde olur ki, namazların cemaatla edâ edilmesindeki asıl sebep de işte budur.

Beşinci İncelik: Hz. Musa, bu bedduâsında, **Firavun**'u açıkça zikretmemiştir. Çünkü, bazı bakımlardan onun, **Hz. Musa** (a.s) üzerinde, terbiye etmiş olması sebebiyle bir hakkı bulunuyordu. İşte o hakkı gözettiği için, bizzat ve ismen, **Firavun**'dan bahsetmemiştir.

Altıncı İncelik: Firavun, her ne kadar bu fiili açıkça yapmış ise de, ancak ne var ki, **Hz. Musa** (a.s)'nın, **Firavun**'un aleyhine bizatihi ismini anarak duâda bulunmasında bir fayda yoktur. Tam aksine uygun olanı, bu sıfatları taşıyan herkesin kötülüğünü önleme hususunda, Allah'a sığınmak ve O'ndan yardım istemektir. Böylece, bu sığınmanın şümulüne, düşmanlığını ister izhar etsin, isterse etmesin, düşman olan herkes dahil olur.

Kötü Kimsenin Psikolojisi

Yedinci İncelik: İnsanlara eziyyet etmeye yönelmeyi gerektiren şey, ikidir:

a) İnsanın kibirli ve katı kalpli olması.

b) Öldükten sonra dirilme ile, Kıyameti inkâr edici olması... Çünkü, kibirli ve katı kalpli kimseyi, yaratılışı bazan, insanlara eziyyet etmeye sevkedebilir. Ancak ne var ki bu kimse, öldükten sonra dirilmeyi ve "hesabı" kabul eden birisi olursa, onun hesap verme hususundaki korkusu, onun kibrinin muktezâsınca hareket etmesine mani olur. Ama, bu kimse öldükten sonra dirilmeye ve Kıyamete iman etmemiş bir kimse ise, onun yaratılışı, onu, insanlara eziyyet etmeye yöneltici olduğu gibi, buna mani olan şey de, yani, "hesâp verme ve sîğaya çekilme korkusu" da zâil olmuş olur. Hesâp vermeye ve siğaya çekilmeye dair duyduğu o korku ve endişe de zail olunca, hiç şüphesiz katı kalpli olma ve eziyyet verme işi de tahakkuk etmiş olur.

Sekizinci İncelik: Firavun, *"Bırakın beni, Musa'yı öldüreyim.."* deyince, istihzâ ederek, *"Musa, Rabbine dûa etsin bakalım!"* demiş. Bunun üzerine de **Musa**, *"Ey Firavun, istihzâ ederek andığın o şey var ya, apaçık ve aşikâr olan din olup, aydınlatıcı olan hakkın ta kendisidir. Ben Rabbime duâ edip, O'ndan senin şerrini benden defetmesini isteyeceğim. Ve sen, benim Rabbimin, seni nasıl kahredeceğini ve beni sana, nasıl hükümran kılacağını göreceksin.."* demiştir.

Bil ki, aklı ve zekâsı bu incelikleri kuşatan herkes, düşmanların tuzaklarını

savuşturmada, hilelerini geçersiz hale getirmede en uygun ve en doğru olan yolun, Allah'a sığınmak ve O'nun korumasına başvurmak olduğunu anlar. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Hükümetteki Gizli Mü'min

وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَن يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ
وَقَدْ جَاءَكُم بِالْبَيِّنَاتِ مِن رَّبِّكُمْ ۖ وَإِن يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ ۖ وَإِن يَكُ صَادِقًا يُصِبْكُم
بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ ۖ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ ﴿٢٨﴾

"Firavun âilesinden olup, imanını gizlemekte olan bir mü'min, (şöyle) dedi: "Siz, bir adamı, "Rabbim Allah'dır" demesi sebebiyle öldürür müsünüz? Halbuki o, size, Rabbinizden apaçık mucizeler de getirmiştir. Bununla beraber eğer o, bir yalancı ise, yalanı kendisine. Eğer doğru söylüyor ise, sizi tehdit edegeldiği o şeylerin bir kısmı olsun, gelir sizi bulur. (Size isabet eder).. Şüphesiz Allah, haddi aşan, çok yalancı olan kimseyi muvaffak etmez" .

(Mü'min, 28).

Bil ki Allah Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'nın, **Firavun**'un kötülüğü ve şerrini savuşturma hususunda, kendisine sığınmaktan başka birşey yapmadığını nakledince, **Hz. Musa** (a.s)'dan başka bir kimseyi, bu konuda (yardımcı olarak) bahsedip lutfettiğini, böylece de, en güzel bir biçimde, **Hz. Musa** (a.s)'yı müdafaa edip, o fitneyi yatıştırma hususunda çaba sarfettiğini ve o şerri bertaraf etme hususunda gayret gösterdiğini beyân buyurmuştur.

Razî'nin Dinî Tecrübesi

Allah kendisine rahmet etsin, bu kitabın müellifi, ben **Razî**, şöyle der(im): "Andolsun ki ben, kendi hallerim ve durumlarım hakkında, "Her ne zaman bir beşerin kötülüğü bana yönelse ve beni gelip bulmak istese de, ben de ona ilişmeyip, bu işi Allah'a havale etmekle yetinsem, Allah (c.c)'ın bu kötülüğü savuşturma hususunda ellerinden gelen gayreti sarfeden ve benim kendilerini hiç tanımadığım birtakım kimseler bahşettiğini" görmüş ve tecrübe etmişimdir. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Gizli Mü'minin Kimliği

Alimler, **Firavun**'un hânedânından olan o şahsın kim olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bunun, **Firavun**'un amcasının oğlu olup, onun adına hareket etme yetkisine sahip olduğu ve emniyyet teşkilâtı başkanının yetkilerini deruhte ettiği ileri sürüldüğü gibi, onun akrabasından olmayıp

Firavun kavminden bir kıbtî olduğu da ileri sürülmüştür. Yine bunun, İsrailoğullarından birisi olduğu da ifade edilmiştir, ama, birinci görüş doğruya daha yakındır. Çünkü, آل (âl) kelimesi akraba ve aşiret, kabile manalarına gelmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, إِلاَّ آلَ لُوطٍ نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍ *"Lût'un ailesi müstesnâ. Onları bir seher vakti kurtardık"* (Kamer, 34) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in de, *"Sıddîkler üçtür: Yâ-sîn ailesinden olup, mü'min olan Habibu'n-Neccâr; Siz adamı, sırf "Rabbim Allah'tır" demesi sebebiyle mi öldürürsünüz?" diyen, Firavun âilesinden mü'min olan kişi; üçüncüsü de, Ali İbn Ebî Tâlib'tir ki, bu onların en üstünüdür"* dediği rivayet edilmiştir.

Câfer İbn Muhammed'in de, şöyle dediği rivayet edilmiştir: "**Ebû Bekir, Firavun** âilesinden olup da iman eden o kimseden daha hayırlıdır. Çünkü o, imanını gizlemiş; **Ebû Bekir** ise izhâr etmiştir. Zira o, *"Siz adamı, sırf "Rabbim Allah'tır" demesi sebebiyle mi öldürürsünüz!"* demiştir. Binâenaleyh bu kimse, (ayetin gösterdiği gibi), imanını gizlemiş de, bu bir sır olmuş olur; **Hz. Ebû Bekir**'in iman edişi ise açıktan açığa iman etmek olmuş olur.

İKİNCİ MESELE

مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ ifâdesindeki **min** harf-i cerrinin, ayetteki, مُؤْمِنٌ lafzına taalluk etmesi; buna göre mana, "O mü'min kimse, **Firâvun**'un ailesinden bir şahıs idi" şeklinde olması mümkün olabileceği gibi, **yektümu** fiiline taalluk etmesi ve mânanın: "İmanını **Firavun**'dan gizleyen mü'min birisi ... dedi" şeklinde olması da mümkündür. Bu ikinci ihtimalin caiz olmadığı, zira Arapça'da, كَتَمْتُ مِنْ فُلاَنٍ كَذَا denilmediği; ancak, كَتَمْتُهُ كَذَا "Bunu ondan gizledim.." denildiği; nitekim Cenâb-ı Hakk'ın da, وَلاَ يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثاً *"Allah'dan bir sözü gizlememiş..."* (Nisa, 42) buyurduğu ileri sürülmüştür.

ÜÇÜNCÜ MESELE

رَجُلٌ kelimesini, kıraat imamlarının ekserisi cîm'in dammesiyle **recûl** şeklinde okurken, tıpkı عَضُدٌ *"yardım, kuvvet, destek"* kelimesinin, **'adıd** diye telaffuz edilmesi gibi, cim'in kesresi ile, **recil** şeklinde de okunmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Delil ve Mucizeler

Cenâb-ı Hak, "istifhâm-ı inkârî" üslûbuyla, *"Siz adamı, sırf "Rabbim Allah'dır" demesi sebebiyle mi öldürürsünüz?"* buyurmuş ve bu ifadede, "istifhâm-ı inkârî"nin getirilmesinin yerinde ve güzel olduğuna delâlet eden şeyi de zikretmiştir. Çünkü **Hz. Musa** (a.s), *"Rabbim Allah'tır"* deyip, bu hususta deliller getirmekten başka bir şey yapmamıştır. Bu (söz ve hareket tarzı) ise, öldürmeyi asla gerektirmez. Ayetteki, *"Halbuki o, size, Rabbinizden apaçık mucizeler de getirmiştir"* cümlesi hakkında şu iki izah yapılabilir:

a) *"Rabbim Allah'dır.."* cümlesi, Allah'ın birliğine; *"Halbuki o, size ... apaçık mucizeler de getirmiştir"* cümlesi de O'nun birliğine delâlet eden delillere bir işârettir ki, bu deliller de, **Hz. Musa** (a.s)'nın, Tâhâ Sûresi'ndeki, *"Bizim Rabbimiz her bir şeye hilkatini veren, sonra da ona hayatını devam ettirmek imkânları verendir"* (Tâhâ, 50) sözleri ile, Şuarâ Sûresi'ndeki, *"Göklerin, yerin ve bunların arasında bulunan şeylerin Rabbidir. Eğer hakikatı yakînen bilmeye ehil kimselerseniz.."* (Şuarâ, 24) sözüdür.

Bu Zatın Müdahalesi

Daha sonra, bu mü'min zat, **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmeye teşebbüs etmenin caiz olmadığına dair bir hüccet öne sürmüştür ki, bu da, meseleyi taksime tabi tutmak suretiyle ifade etmektir. İşte bu sebeple bu zât, "Eğer bu adam (yani, **Musa**), yalan söylüyorsa, onun yalanının günahı ve sorumluluğu kendisinedir. Binâenaleyh, onun yakasını bırakınız. Yok eğer, doğru söylüyor ise, sizi uyarageldiği o şeylerin bazısı, sizi mutlaka bulacaktır! Böylece, her iki durumda da, evlâ olan hareket tarzının, onu öldürmemek olduğu sâbit olmuş olur" demiştir.

Sualler

İmdi, eğer "Bu delil hakkında, şu iki açıdan soru yöneltilebilir:

a) Onun, *"Eğer o, bir yalancı ise, yalanı kendisinedir"* sözünün manası, "Onun yalan söylemesinin zararı, onunla sınırlıdır. Bu, başkasına dokunmaz.." şeklindedir. Halbuki bu söz, şu bakımlardan yanlıştır:

1) Biz, onun yalan söylemesinin farzedilmesi halinde, onun yalanının zararının onunla sınırlı olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü o, insanları, bâtıl olan o dine davet eder; dolayısıyla, çağırılan insanlardan herhangi bir grup onun sözüne aldanır, böylece de onlar, bâtıl bir yola girmiş ve bozuk bir inancı benimsemiş olurlar. Daha sonra da, bunlarla başkaları arasında şiddetli düşmanlıklar meydana gelir... Böylece, onun yalancı olduğunun farzedilmesi halinde, onun yalanının zararının, kendisiyle sınırlı olmadığı, tam aksine başkalarına sirayet edeceği sâbit olmuş olur. İşte bundan dolayı alimler, insanları dinsizliğe davet eden kişinin öldürülmesinin vacib olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

2) Eğer bu söz, onun için bir delil olursa, her yalancının, böylesi bir yol tutması mümkün olur. Böylece de, bütün zındıklar ve bâtılı savunanlar, kendi bâtıl dinlerini anlatma ve ortaya koyma imkânı bulurlar.

3) **Hz. Musa** (a.s)'nın peygamberliğini kabul etmeyen o kâfirlerin, bu tutumlarının yadırganmasının caiz olmaması gerekir. Çünkü, eğer bu inkârcı, inkâr ettiği bu şey hususunda yalancı ise, (aynen **Hz. Musa** (a.s) hakkında olduğu gibi), yalanının günahı kendisinedir. Yok eğer doğru ise, o zaman sizler, onun doğruluğundan yararlanabilirsiniz... Böylece, bu usûlün, zıddını tasvip etmeyi gerektirdiği sâbit olmuş olur. Halbuki, varlığı, yokluğuna ('ademine) götüren şey ise, bâtıldır."

b) Bu kimseye düşen, "Eğer bu, doğru söylüyorsa, size, sizi tehdit edegeldiği şeylerin hepsi isâbet eder.." demesi idi.. Çünkü, yaptıkları tehditlerinin bir kısmında isabet edip bir kısmında yanılan kimseler, kâhinler ve müneccimlerdir. Ama, sadece vahye müstenit olarak konuşan doğru sözlü peygambere gelince, onun, söylediği her şey hususunda sâdık ve doğru olması gerekir. Böylece bu kimsenin, "Sizi tehdit edegeldiği şeylerin birkısmı size isâbet eder.." biçimindeki sözü buraya uygun düşmez.

Sualere Cevap

Sorulardan birincisinin üç şıkkına birden, aynı şekilde cevap verilir: Bu da, kelamın

takdirinin şöyle olmasıdır: "Onun şerrini savuşturma hususunda, sizin onu öldürmeye ihtiyacınız yoktur. Tam aksine size, onu, bu görüşünü ortaya koymaktan men etmeniz, kâfidir!.. Hem sonra siz onu niye öldüreceksiniz ki?! Çünkü, o eğer yalancı ise, bu durumda onun yalanının zararı, sadece kendisine dokunur. Yok eğer sâdık ise, o zaman da ondan yararlanırsınız. Hülasa, bu taksimatın maksadı, onu öldürmeye gerek olmadığını, tam aksine, onların, bundan vazgeçip, onu, dinini izhâr etmekten men etmelerinin yeterli olacağını beyân etmektir. İşte, verdiğimiz bu cevapla, bu üç şık da cevaplanmış olur.

Münazarada İnsaf Prensibi

İkinci soruya, yani, ona düşenin "Sizi tehdit edegeldiği şeylerin tamamı size isabet eder.." demesi olduğunun söylenmesine" gelince, buna da şu bakımlardan cevap verebiliriz:

1) Bu istidlâlin medarı, insaf prensibini ortaya koyma ve çekişmeyi farketme esasıdır. Çünkü bu sözün maksadı şudur: "Eğer o yalancı ise, onun yalanının zararı, kendisiyle sınırlıdır. Yok eğer doğru ise, sizi tehdit edegeldiği şeylerin, en azından bazıları sizi gelip bulacaktır." Eğer bu sözün maksadı bu ise, bu doğru olup, bunun bir benzeri de, *"Her halde ya biz, ya siz mutlak bir hidayet üzerindeyiz. Yahut apaçık bir sapıklıkta.."* (Sebe, 24) ayetidir.

2) **Hz. Musa** (a.s), onları, hem dünya hem ahiret azabı ile tehdit ediyordu. Binâenaleyh, dünyada onlara, dünya azâbı gelip çattığında, bu demektir ki, **Hz. Musa** (a.s)'nın onları tehdit edegeldiği azabın bir kısmı, yani dünyevî olan kısmı, onları gelmiş bulmuştur.

3) **Ebû Ubeyde**'nin, **ba'z** kelimesinin **küll** *"bütün, hepsi"* manasında kullanılmasının caiz olduğunu söylediği ve **Lebîd**'in, تَرَاكِ اَمْكِنَةٌ اِذَا لَمْ اُرْضَهَا اَوْ مَرْبِطْ بُعْضُ النُّفُوسِ حِمَامُهَا "Artık hoşnut olmadığımda ya da, bütün canları, ölümleriyle (el-himâm) irtibatlı (ve ona raptolunmuş, yatıyorken adetâ ölü) olduklarında, böylesi yerleri terket ey gönül" beytiyle istidlâl ettiği nakledilmiştir. Ama, ulemânın ekserisi, bunun hata olduğunu ve **Lebîd**'in, بَعْضُ النُّفُوسِ ifadesiyle kendisini kastettiğini söylemişlerdir. Allah en iyisini bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu mü'min kimsenin **Hz. Musa** (a.s)'ya eziyet etmenin câiz olmayacağı hususunda üçüncü bir cümlesini de nakledererek, إِنَّ اللّٰهَ لاَ يَهْدِى مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ *"Şüphesiz Allah, haddi aşan çok yalancı olan kimseyi muvaffak etmez"* buyurmuştur. Bu delili şu şekilde izah ederiz: Allah Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'yı bu açık mûcizeleri getirmeye muvaffak etmiş ve bunları ona nasip etmiştir. Allah'ın böylesi mucizeler verdiği bir kimse, yalancı bir müsrif olamaz. Dolayısıyla bu durum, **Hz. Musa** (a.s)'nın yalancılardan olmadığına delâlet eder. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın bu buyruğu, rumuz ve **ta'rîz** (çıtlatma) yoluyla, **Hz. Musa** (a.s)'nın şanının yüceliğine bir işâret olur. Yine bununla, **Firavun**'un, **Hz. Mûsa** (a.s)'yı öldürme azmi hususunda bir müsrif (haddi aşmış), uluhiyyet iddiası hususunda bir yalancı olduğu, Allah Teâlâ'nın ise bu durumdaki birisini umduğuna ulaştırmayıp, aksine işini boşa çıkarıp, berhevâ edeceği manası da kastedilmiş olabilir.

Mü'min Zatın Naslhatı

يَٰقَوْمِ لَكُمُ ٱلْمُلْكُ ٱلْيَوْمَ ظَٰهِرِينَ فِى ٱلْأَرْضِ فَمَن يَنصُرُنَا مِنۢ بَأْسِ ٱللَّهِ إِن جَآءَنَا ۚ قَالَ فِرْعَوْنُ
مَآ أُرِيكُمْ إِلَّا مَآ أَرَىٰ وَمَآ أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ ٱلرَّشَادِ ﴿٢٩﴾ وَقَالَ ٱلَّذِىٓ ءَامَنَ يَٰقَوْمِ إِنِّىٓ
أَخَافُ عَلَيْكُم مِّثْلَ يَوْمِ ٱلْأَحْزَابِ ﴿٣٠﴾ مِثْلَ دَأْبِ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَٱلَّذِينَ
مِنۢ بَعْدِهِمْ ۗ وَمَا ٱللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعِبَادِ ﴿٣١﴾ وَيَٰقَوْمِ إِنِّىٓ أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ ٱلتَّنَادِ ﴿٣٢﴾
يَوْمَ تُوَلُّونَ مُدْبِرِينَ ۖ مَا لَكُم مِّنَ ٱللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ ۗ وَمَن يُضْلِلِ ٱللَّهُ فَمَا لَهُۥ مِنْ هَادٍ ﴿٣٣﴾

"Ey kavmim, bugün bu yerde siz gâlipler olarak, mülk sizindir. Fakat Allah'ın azâbı-belâsı bize gelip çatarsa, kim bize yardım eder?" Firavun dedi ki: "Ben size ancak uygun gördüğümü ve kendi görüşümü bildiriyorum. Size, doğru yolun hilafını da göstermiyorum." Mü'min o zat da dedi ki: "Ey kavmim, gerçekten ben o sürü sürü fırkaların birleştiği gündeki gibi bir durumun, Nuh kavminin, Âd'ın, Semûd'un ve daha sonrakilerin hali gibi bir durumun sizin de başınıza gelmesinden korkuyorum. Yoksa Allah kulları için zulüm dilemez. Ey kavmim, doğrusu ben size karşı o bağrışıp-çağrışma gününden korkmaktayım. (O gün, hesap yerini) arkanızda bırakıp, cehenneme döneceğiniz gündür. (O gün sizi) Allah'ın azabından kurtaracak hiçbirşey yoktur. Allah kimi şaşırtırsa, onun yolunu doğrultabilecek birisi de yoktur"

(Mü'min, 29-33).

Bil ki **Firavun'un hânedanından olup da inanmış olan bu kimse, Hz. Musa (a.s)'yı öldürmeye yeltenmenin câiz olmayacağı hususunda çeşitli deliller getirince, onları bu hususta, Allah'ın azabını hatırlatmak suretiyle çekindirerek,** *"Ey kavmim, bugün bu yerde, siz gâlipler olarak, mülk sizindir"* **demiştir ki bu, "Siz insanlara hâkim olup, onları ezip geçtiniz. Binâenaleyh işinizi-hâkimiyetinizi kendi aleyhinize döndürerek bozmayın ve Allah'ın gücüne-azabına karşı çıkmayın. Çünkü sizin O'na karşı çıkma gücünüz yok" manasınadır. Bu mü'min,** *"bize"* **ifadesini kullanmıştır. Çünkü kendisinin onlardan olduğunu ve onlara nasihat edenin, bu hususta onlarla aynı durumda olan birisi olduğunu belirtmek istiyordu. O bunu söyleyince, Firavun,** مَآ أُرِيكُمْ إِلَّا مَآ أَرَىٰ **yani "Ben size, anlattığım fitne konusunu halletmek için onun öldürülmesi gerektiği görüşünden başka bir görüşü belirtmiyorum. Bu görüşümle sizi, ancak doğru ve uygun yola sevkediyorum" demiştir.**

Gizli Mü'minin Cesaretinin İzahı

Cenâb-ı Allah, o mü'min zâtın, **Firavun**'un bu görüşünü kabul etmeyip, إِنِّيٓ أَخَافُ عَلَيْكُم مِّثْلَ يَوْمِ ٱلْأَحْزَابِ *"Gerçekten ben, o sürü sürü fırkaların birleştiği gündeki gibi bir durumun sizin başınıza gelmesinden korkuyorum"* dediğini bildirmiştir. Bil ki Allah Teâlâ bu mü'minin, mü'min olduğunu gizlediğini anlatmıştır. İmanını gizleyen kimse **Firavun**'a karşı nasıl böyle konuşabilir? İşte bu sebepten ötürü, bu hususta şöyle iki görüş ileri sürülmüştür:

a) **Firavun**, *"Bırakın beni, Musa'yı öldüreyim"* deyince, bu mü'min zat, **Hz. Musa**'nın dini üzere olduğunu belirtmeden, aksine **Firavun**'un yanında, onun dini üzere olduğu zannını uyandırmıştır. Ancak uygun olanın, **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmemeyi gerektirdiğini, çünkü ondan sâdır olan işin, sadece Allah'a davet etmek ve buna deliller getirmek olduğunu, bunun ise, onu öldürmeyi gerektirmeyeceğini ve onu öldürmeye yeltenmenin, insanların dillerinde (aralarında), çok çirkin kelimelerle anılmaya sebep olacağını, hatta onun şimdilik öldürülmemesinin daha uygun olacağını, yapılacak işin, onun dinini yaymasına mânî olmak olduğunu, çünkü bu durumda eğer o yalancı ise, yalanının mesuliyetinin kendisine olacağını, eğer doğru ise, bazı bakımlardan ondan istifâde edilebileceğini iddia edip, bu hususu, *"Şüphesiz Allah haddi aşan, çok yalancı olan kimseyi muvaffak etmez"* ifadesiyle te'kid etmiştir. Bu, "Eğer o, kâdir ve hakîm bir ilahın olduğu iddiasında doğru ise, o Allah, müsrif (haddi aşan) ve çok yalancı olanı muvaffak etmez" demektir. O zat, bu ifadesiyle, **Firavun**'a, **Hz. Musa** (a.s)'yı kastettiği vehmini verdi, ama aslında bu *"haddi aşan-çok yalancı olan"* ifadesiyle **Firavun**'un kendisini kastetmiştir. Çünkü aslında "**müsrif**" ve "**kezzâb**" olan **Firavun**'dur.

b) **Firavun**'un hanedânından mü'min olan bu zat, imanını önce gizlemişti. Ama **Firavun**'un, *"Bırakın beni, Musa'yı öldüreyim"* deyince, artık gizlemeyi bırakıp, kendisinin **Musa** (a.s)'nın dini üzere olduğunu açıklayıp, **Firavun**'a doğru olanı bizzat anlatmaya çalışmıştı.

Bil ki Allah Teâlâ bu mü'minin **Firavun**'a şöyle birtakım sözler söylediğini nakletmiştir:

1) *"Ey kavmim, gerçekten ben o sürü sürü fırkaların birleştiği yöndeki gibi bir durumun başınıza gelmesinden korkuyorum"* sözü.. Bu, "Onların başına gelen kötü günler gibi günlerin sizin de başınıza gelmesinden korkarım" demek olup, fakat Cenâb-ı Hak, **yevm** (gün) kelimesini, "**ahzâb**"a (fırkalara) muzaf kılıp, **ahzabı** da, **Nûh, Âd** ve **Semûd** kavimleri olarak açıklayınca, her gurubun belâ hususunda, belli bir günü olduğu ortaya çıkmış oldu. Dolayısıyla da bir karışıklık olmadığı için, cemî kelime (**eyyam**-günler) yerine, müfred "**yevm**" kelimesiyle yetindi. Daha sonra bu ifadeyi, *"Nûh kavminin, Âd'ın, Semûd'un ve daha sonrakilerin hali gibi..."* ifadesiyle açıkladı. Onların hâli ise, küfür, yalanlama ve diğer türlü isyanlar açısından, bunların amellerinin dûnundadır (altındadır). Binâenaleyh bu, onların hiç bırakmadıkları, devamlı olan bir adetleri olmuş olur. O halde burada, mahzûf bir muzaf var. Cenâb-ı Hak bu ifade ile, مِثْلَ جَزَاءِ دَأْبِهِمْ *"Onların halinin cezası gibi bir cezanın..."*

manasını kastetmiştir. Velhasıl Allah onları bu dünyada peşin (hemen gelecek) bir helâk ile, daha sonra da âhiret helâkiyle korkutmuştur. Bu âhiret helâki, *"Allah kimi şaşırtırsa, onun yolunu doğrultabilecek birisi de yoktur"* beyanıyla anlatmıştır. Bu cümlenin maksadı, ahiret azabına dikkat çekmektir.

2) *"Allah kulları için zulüm dilemez"* sözü... Bu, "o ahzâbı (fırkaları) helâk, adaletin tâ kendisidir. Çünkü onlar, peygamberleri yalanladıkları için bunu haketmişlerdir. Aynı şey, burada da söz konusudur. Öyleyse bu hükmün (neticenin), burada da tahakkuk etmesi gerekir" demektir.

İrade Hakkında Mu'tezile'nin Görüşü

Mu'tezile, "Ayetteki bu ifade, Cenâb-ı Hakk'ın, kullarının bir kısmına zulmetmeyi istemediğini gösterir. Dolayısıyla bu, kullarından hiçbiri için zulmetmek istemediğine delâlet eder. Dolayısıyla, eğer kullarda inkârı yaratıp, sonra da bu inkârdan dolayı onlara azabetmiş olsaydı, şüphesiz zulmetmiş olurdu. Cenâb-ı Allah'ın, kesinlikle zulmetmek istemediği sabit olduğuna göre, kullarının fiillerinin yaratıcısı olmadığı sabit olur. Çünkü eğer O, kullarının fiillerini yaratmış olsaydı, mutlaka onları irâde etmiş de olur ve O'nun zulûm yapabileceği de sâbit olurdu. Çünkü eğer o zulme kâdir olmasaydı, zulûm yapmadığı için, övünemezdi" demiştir. **Mu'tezile**'nin bu istidlâlini, tefsirimizde cevaplarıyla birlikte defalarca anlattık. Binâenaleyh tekrar etmenin anlamı yok.

3) *"Ey kavmim, doğrusu, ben size karşı o bağrışıp çağrışma gününden korkmaktayım"* sözü... Bu tabir ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Tenâd (Çağrışma) Günü

"Tenâd", nidâ masdarından, "tefâ'ûl" vezninde bir kelimedir. Arapça'da **"Kavm**, birbirlerine seslendiler" manasında, تَنَادَى الْقَوْمُ denilir. Aslolan, bu kelimenin yâ'lı okunmasıdır. Fasıladan ötürü yâ'nın hazfi de güzel ve yerinde olup, bunu يَوْمَ التَّلَاقِ (Mü'min, 15) ayetinin tefsirinde anlatmıştık. Müfessirler, **"Tenâd günü"**nün, Kıyamet günü olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Kıyamet gününün, böyle adlandırılışının sebebi hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Cehennemlikler, cennetliklere; cennetlikler de cehennemliklere, Allah Teâlâ'nın A'raf Sûresi'nde, *"Ashâb-ı cehennem ashâb-ı cennete, seslendiler ..."* (A'râf 50); ve *"Ashab-ı cennet, ashab-ı cehenneme seslendiler ki..."* (A'râf, 44) ayetlerinde de anlattığı gibi, seslenirler.

b) **Zeccâc**, "bunun sebebinin, *"Biz her insanı, imamı (önderi) ile birlikte çağırırız"* (İsrâ, 71) ayetinde bahsedilen durum olması da uzak bir ihtimal değildir" der.

c) Zalimler, biribirlerine helâki, yok olmayı diler ve **"Yâ veylenâ"** *"yazıklar olsun bize, yandık bittik"* derler.

d) İnsanlar bu günde mahşere nidâ olunur, çağrılırlar.

e) Mü'min, *"İşte kitabımı okuyun"* (Hakka, 19) diye nidâ ederken, kâfir, *"Keşke kitabım (amel defterim) elime verilmeseydi"* (Hakka, 25) der.

f) O gün zâlimlere lanet olunur.

g) O gün ölüm, güzel bir koç şeklinde getirilir, kurban edilir. "Ey mahşer halkı, artık bundan sonra ölüm yok" diye nidâ edilir. Böylece bu, cennetliklerin sevincini, cehennemliklerin hüznünü artırır.

h) **Ebû Ali el-Fârisî** şöyle der: "**Tenâdî**", **tenâd** masdarından müştak olup, "Falanca kaçtı" manasındaki نَدَّ فُلَانٌ sözüne dayanır." **İbn Abbas**'ın kıraati bu şekilde olup, o bunu bu şekilde açıklayarak, "Onlar Kıyamet günü, develerin kaçıştığı gibi kaçışırlar" demiştir. Bu kıraatin doğruluğuna, hem *"O gün kişi, kardeşinden ... kaçar"* (Abese, 34-35) ayeti, hem de bu ayetteki, *"(O gün hesap yerini) arkanızda bırakıp, cehenneme döneceğiniz (kaçacağınız) gündür"* ifadesi delâlet eder. Çünkü onlar, cehennemin dehşetli sesini duyduklarında kaçarlar ve her kaçtıkları yerde, saf saf meleklerle yüzyüze gelirler. Böylece yerlerine geri dönerler.

İKİNCİ MESELE

Ayetteki "**yevm**" (gün) ifadesi şu iki sebepten ötürü mansub kılınmıştır:

a) Bu kelime, "korkarım" fiilinin zarfıdır. Buna göre o mü'min zat, iman etmezlerse, o günde başlarına gelecek azabtan dolayı endişesini belirtmiştir.

b) Kelâmın takdiri, "Ben sizin için, o bağrışıp-çağrışma gününün azabından korkuyorum" şeklindedir. Buna göre **yevm** (gün) kelimesi, mef'ûl-ü fih olarak, mef'ûl-ü bih olarak mansub olur. Çünkü "**yevm**" kelimesi, mahzûf olan muzaafının (yani **azap** kelimesinin) iğrabını almıştır.

Mahşerde Kaçma Teşebbüsü

Daha sonra Cenâb-ı Hak, يَوْمَ تُوَلُّونَ مُدْبِرِينَ *"O gün (hesap yerini) arkanızda bırakıp kaçacağınız gündür"* buyurmuştur. Bu, bir önceki "gün"den bedeldir. **Katâde** buna, "Hesap gününün durağından, cehenneme döndüğünüz gün" manasını verirken, **Mücâhid**, "Gücünüz yetmediği halde, cehennemden kaçmaya çalıştığınız gün.." manasını vermiştir.

O mü'min zat, daha sonra bu tehdidi te'kid edip, *"O gün sizi Allah'ın azabından kurtaracak hiçbirşey yoktur"* demiş, sonra dalâletlerinin kuvveti ile cehaletlerinin fazlalığına dikkat çekmek üzere, *"Allah kimi şaşırtırsa, onun yolunu doğrultabilecek birisi de yoktur"* buyurmuştur.

★ ★
★

Yusuf (a.s)'dan Sonra Resûl

وَلَقَدْ جَآءَكُمْ يُوسُفُ مِن قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِّمَّا جَآءَكُم بِهِ ۖ حَتَّىٰ إِذَا هَلَكَ
قُلْتُمْ لَن يَبْعَثَ اللَّهُ مِن بَعْدِهِ رَسُولًا ۚ كَذَٰلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُّرْتَابٌ ﴿٣٤﴾
الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ ۖ كَبُرَ مَقْتًا عِندَ اللَّهِ وَعِندَ الَّذِينَ

أَمَنُوا كَذَٰلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ ۝

"Andolsun daha evvel, Yusuf da size apaçık bürhanlar getirmişti. O vakit de onun size getirdiği şeyler hakkında şüphe edip durmuştunuz. Hatta o vefat edince de dediniz ki: "Bundan sonra Allah asla bir peygamber göndermez." İşte Allah o haddi aşan şüpheci kimseleri böyle şaşırtır. Onlar, hiçbir delil olmadığı halde Allah'ın ayetleri hakkında mücâdele edenlerdir. Gerek Allah katında, gerek iman edenler katında buna buğz büyük olmuştur. Allah, büyüklük taslayan her zorbanın kalbini işte böyle mühürler"

(Mü'min, 34-35).

Bil ki **Firavun** hanedânından iman eden o zat, *"Allah kimi şaşırtırsa onun yolunu doğrultabilecek birisi de yoktur"* deyince, bu hususa şu misali getirmiştir: **Hz. Yusuf** (a.s), onlara apaçık deliller getirdiği zaman, onlar şek ve şüphelerinde ısrar edip, o delillerden yararlanmadılar. İşte bu durumda, Allah'ın saptırdığı kimseler için, hiçbir hidâyetçi olmadığına delâlet etmektedir. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Hangi Hz. Yusuf?

Bu ayette bahsedilenin, **Hz. Yusuf b. Ya'kûb** (a.s) olduğu söylenmiştir. **Keşşâf sahibi**, bunun, **Yusuf b. Efrâyim b. Yusuf b. Ya'kûb** olduğunu, bu **Yusuf**'un onlar içinde yirmi küsûr sene kaldığını nakletmiştir. Yine **Hz. Musa** (a.s) zamanındaki **Firavun**'un, **Hz. Yusuf** (a.s) zamanındaki **Firavun** olup, **Hz. Musa** (a.s) zamanına kadar yaşamış olduğu ileri sürüldüğü gibi, bunun diğer bir **Firavun** olduğu da söylenmiştir. Her ne olursa olsun, bütün bunlardan bahsedilen, tek şey olup, o da **Yusuf** (a.s)'un, kavmine apaçık deliller getirmiş olmasıdır. Bu "deliller" ile ne murad edildiği hususundada şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu deliller, onun, *"Darmadağınık birçok düzme tanrılar mı hayırlıdır, yoksa hepsine ve her şeye galib ve kahhâr olan bir tek Allah mı?"* (Yusuf, 39) şeklindeki sözüdür.

b) Bununla, mûcizeler kastedilmiştir. Bu görüş daha uygundur. Daha sonra onlar, **Yusuf** (a.s)'un peygamberliği hususunda şüphe etmeye devam edip, bu delil ve bürhanlardan kesinlikle yararlanmadılar. O ölünce, onlar, لَنْ يَبْعَثَ اللَّهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولاً *"Bundan sonra Allah asla bir peygamber göndermez"* demişlerdir. Onlar bu hükme (neticeye), bir delile dayanarak değil, arzu ve temennilerine göre varmışlar, hatta bunu, bundan sonra gelen peygamberleri yalanlama hususunda bir esas olarak söylemişlerdir. Onların bu sözlerinde, **Hz. Yusuf** (a.s)'un peygamberliğini kabul yatmamaktadır. Çünkü onlar onun peygamberliği hususunda şüphe etmiş ve onu kabul etmemişlerdir. Bu, **Hz. Yusuf**'un peygamberliğini yalanlamanın yanı sıra, ondan sonra gelecek peygamberlerin peygamberliğini de yalanlamadır.

Bu zat daha sonra, كَذَٰلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتَابٌ *"Allah o haddi aşan şüpheci kimseleri böyle şaşırtır"* demiştir. Bu, "Böylesi sapıklıkta olduğu gibi, Allah, isyanda ileri giden, dinde şüpheye düşen herkesi saptırır" demektir. **Ka'bî**, "Bu ayet,

Kaderiyye (Mu'tezile) için bir delildir. Çünkü Allah Teâlâ onların inkârlarını beyan etmiş; sonra da kendisinin, müsrif ve mürtâb (haddi aşan ve şüpheci) oldukları için onları saptırdığını açıklamıştır. Böylece kul dinden sapmadığı müddetçe, Allah'ın onu saptırmayacağı sâbit olur" demiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, onların niçin bu şüphe ve haddi aşmanın içinde kalakaldıklarını beyan buyurarak, اَلَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي اٰيَاتِ اللّٰهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ *"Onlar, hiçbir delil olmadığı halde Allah'ın ayetleri hakkında mücâdele edenlerdir"* demiştir. Bu, "Delilsiz olarak, yani ya sırf taklide binâen, yahut da değersiz şüphelere binâen mücâdele edenlerdir" demektir.

Makt

Allah Teâlâ, كَبُرَ مَقْتاً عِنْدَ اللّٰهِ *"Buna buğz büyük olmuştur"* buyurmuştur. "**Makt**", kişinin yaşadığı toplum içerisinde, ileri bir dereceye ulaşmasından sonra Allah'ın gazabına uğrayıp, Allah'ın onu rezil ve rüsvay edip tökezletmesidir." Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Cenâb-ı Hakk'ın, bu kimselerin delilsiz olarak münakaşa ve mücâdele etmelerini zemmetmesinde, delile dayanarak yapılan mücâdelenin güzel ve hak olduğuna bir delil vardır. Yine bunda, taklidin yanlış oluşunun vurgulanması sözkonusudur.

İKİNCİ MESELE **Kâdî** şöyle der: "Allah'ın bunlara buğzu (maktı), onların fiillerini Allah'ın yaratmadığına delâlet eder. Çünkü O'nun, hem bu fiillerinin yaratıcısı, hem de bu fiillere buğzeden olması imkânsızdır."

ÜÇÜNCÜ MESELE Bu ayet, Allah Teâlâ hakkında, "Kullarından bir kısmına bazan buğzedebilir" denebileceğine delâlet eder. Fakat bu, tıpkı gazab, haya (utanma) ve taaccüb (hayret etme) kelimeleri gibi, Allah hakkında kullanıldığında, te'vil edilmesi gereken bir ifadedir. Allah en iyi bilendir.

Kibirli Kalplerin Mühürlenmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu buğzun kendinde bulunduğu gibi, iman edenlerde de bulunduğunu beyân etmiş, bunun akabinden de, كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ *"Allah büyüklük taslayan her zorbanın kalbini işte böyle mühürler"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE
Kıraat Farkı

İbn Âmir, Ebû Amr ve Kisâî'nin ravisi Kuteybe, "kalb" kelimesini tenvinle, "mütekebbir" kelimesini "kalb"e sıfat vererek okurlarken; diğer kıraat imamları, "kalb"i, "mütekebbir"e izâfe ederek tenvinsiz okumuşlardır. Ebû Ubeyd, şu sebeplerden ötürü bunu izâfetle okumanın tercihe şayan olduğunu söylemiştir:

a) Abdullah b. Mes'ûd, bunu böyle tenvinsiz okumuştur ki bu, bu kıraat için bir delilidir.

b) İnsanın "**mütekebbir**" ve "**cebbar**" (zorba) olarak tavsif edilmesi, kalbin bu şekilde tavsif edilmesinden daha evlâdır. Tenvinle okuyanlar ise şöyle demişlerdir: Kibr, bazan meselâ, *"Onların gönüllerinde ancak kibir var"* (Mü'min, 56) ve *"Onun kalbi günahkârdır"* (Bakara, 283) ayetlerinde de olduğu gibi, kalbe nisbet edilir. Hem sonra bu kıraatin, bir muzafın hazfi ile böyle olmuş olması da mümkündür. Buna göre kelamın takdiri, عَلَى كُلِّ ذِى قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ "Her kibirli kalp sahibini..." şeklindedir. Yine birtakım âlimler, "Gerçek insan kalptir" demişlerdir. Bu konu uzundur ve biz bunu Şuârâ, 194. ayetin tefsirinde ele almıştık. Bu kıraate göre, izâfet ile olan kıraate göre de yine mahzuf bir kelime olduğunu kabul etmek gerekir. Buna göre, kelamın takdiri, عَلَى قَلْبِ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ "Her mütekebbirin kalbini mühürler" şeklinde olur" demişlerdir.

İKİNCİ MESELE
Kalbin Mühürlenmesi

Kalbin mühürlenmesinin, paslanmasının, katılaşmasının ve perdelenmesinin ne demek olduğu, bu tefsirde daha önce detaylıca anlatılmıştır. Ehl-i sünnet âlimlerimiz, ayetteki bu ifadenin, herşeyin Allah'dan olduğuna delâlet ettiğini söylemişlerdir. **Mu'tezile** ise, *"Allah, büyüklük taslayan her mütekebbirin kalbini işte böyle mühürler"* sözü, bu mühürleme işinin, Allah tarafından yapılması, sırf onların kibirli ve zorba olmalarından ileri gelmiştir" demiştir.

Buna göre ayet, her iki taraf için de, bir bakıma lehde, bir bakıma aleyhde bir delil olur.

Razî'nin İzahı

Bu iki hususun aleyhine olduğu görüş ise, bizim taraftar olduğumuz şu hususdur: Allah Teâlâ, kibrin ve lider olmanın sebeplerini kalbte yaratır. Böylece bu sebepler, taata ve Allah'ın emirlerine uymaya sevkeden şeylerin olmasına mânî olur. Böylece de işlerin kaza ve kaderle olduğunu söylemek doğru olur. Mütekebbir ve zorba olma sebebi ile, o şahsı dinden uzak tutma sebebi de geçerli olur. Böylece kaza ve kader hususunda tercih ettiğimiz görüşün, Kur'ân'ın (ayetin) lafzının başından sonuna kadar, tıpatıp uygun olduğu görüş olduğu sâbit olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"**Mütekebbir**" ve "**cebbâr**" arasındaki mana farkının izahı gerekir: Bu cümleden olarak, **Mukâtil**, "**Mütekebbir**, (büyüklük taslayan), tevhidi kabul etmeyendir. **cebbâr** (zorba) da, haksızlıkta diretendir" diye tefsir etmiştir. Ben de derim ki: Saadetlerin zirvesi, iki şeyde, yani Allah'ın emirlerine alabildiğine saygıda ve Allah'ın yarattıklarına alabildiğine şefkat duymadadır. Binâenaleyh **Mukâtil**'in görüşüne göre **tekebbür**, Allah'ın emirlerine saygıya zıd, **cebbarlık** da, mahlûkata şefkata zıd gibi olur. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Kule Veya Piramit Yaptırması

وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا لَّعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ ﴿٣٦﴾ أَسْبَابَ
السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَىٰ إِلَٰهِ مُوسَىٰ وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ كَاذِبًا ۚ وَكَذَٰلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءُ
عَمَلِهِ وَصُدَّ عَنِ السَّبِيلِ ۚ وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ ﴿٣٧﴾

"Firavun şöyle dedi: "Ey Hâman, benim için yüksek bir kule yap. Olur ki ben o yollara, göklerin yollarına ulaşırım ve Musa'nın tanrısına yükselip çıkarım (!) Esasen ben onun yalancının teki olduğunu sanıyorum ya..." İşte bu suretle Firavun'un kötü ameli, kendisine süslü gösterildi. O, yoldan saptırıldı. Firavun'un hilesi zaten helâke mahkûmdu"

(Mü'min, 36-37).

Bil ki Allah Teâlâ, **Firavun**'u, mütekebbir ve cebbâr (zorba) olarak tavsif edince, göklere çıkmayı kafasına koyacak kadar ahmak ve aptal olduğunu da beyan buyurmuştur. Bu ayetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE
Müşebbihe'nin İddiası

Müşebbihe'nin büyük bir ekseriyeti, bu ayeti, Allah'ın göklerde olduğunu isbat için delil getirmiş ve şu şekillerde izah etmişlerdir:

1) **Firavun** Allah'ın varlığını kabul etmiyordu. Allah'ın sıfatları namına söylediği herşeyi **Firavun Hz. Musa** (a.s)'nın Allah'ı o şekilde tavsif ettiğini duyduğu için söylüyordu. Binâenaleyh **Firavun** da Allah'ı, **Hz. Musa** (a.s)'dan duyduğu gibi tavsif ediyordu. Demek ki **Firavun Musa** (a.s)'dan, Allah'ın göklerde olduğunu duymuş olmasaydı, O'nu göklerde aramazdı.

2) **Firavun**, *"Esasen ben onun yalancının teki olduğunu sanıyorum ya"* demiş, ama onu hangi hususta yalancı sandığını beyân etmemiştir. Halbuki söz, daha önce geçen bir şeyle ilgili kılınır. Böylece bu ifadenin manası sanki, "**Musa**'nın göklerde olduğunu iddia ettiği o tanrıya ulaşayım. Ama ben, ilahın göklerde olduğuna dâir iddiası hususunda **Musa** (a.s)'nın yalan söylediğini sanıyorum" şeklinde olur ki bu, **Hz. Musa** (a.s)'nın dinine göre, ilahın göklerde olduğuna delâlet eder.

3) Bir ilahın bulunması halinde, onun göklerde olduğu hususundaki bilgi bütün akıllarda yer eden, açık bir bilgidir. İşte bundan ötürüdür ki, çocuklar bile Allah'a yalvarıp-yakarırken, yüzlerini ve ellerini göğe doğru kaldırırlar. **Firavun** bile, bunca küfrüne rağmen, tanrıyı göklerde aramıştır. Şu halde bu ilahın göklerde olduğu hususundaki bilginin, sıddık ve zındığın, mülhid ve muvahhidin, âlim ve cahilin aklında yer etmiş bir bilgi olduğuna delâlet eder. İşte **Müşebbihe**'nin bu ayetle istidlâli bu şekildedir.

Buna şöyle cevap verilir: **Müşebbihe**'nin, mel'ûn **Firavun**'un görüşünü, kendi inançlarının doğruluğuna delil kabul etmeleri, bu cahillerin, rüsvaylığın ve sapıklığın doruğuna ulaştıklarını göstermeye hususunda yeterlidir. **Hz. Musa** (a.s)'ya gelince, o, âlemin ilahını anlatmak için, O'nun yaratıcı olduğunu söylemekten başka birşey yapmamıştır. Nitekim Tâhâ Sûresi'nde, *"Rabbim, her şeyin yaratılışını veren ve sonra ona hayat imkânlarını gösterendir"* (Tâhâ, 50) ve Şuârâ Sûresi'nde, *"O, sizin ve evvelki babalarınızın Rabbidir, şarkın, garbın ve bunlar arasında olanların Rabbidir.."* (Şuârâ, 26-28) demiştir. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın zâtının göklerde olduğunu söylemenin, **Firavun**'a ait bir görüş ve inanç olduğu; Cenâb-ı Hakk'ın zâtını yaratıcı olmak ve var olmakla tavsif etmenin de **Hz. Musa** (a.s)'nın dini ve inancı olduğu ortaya çıkmış olur. Binâenaleyh kim birinci görüşü benimserse, **Firavun**'un dini üzere olmuş olur, kim de ikinci görüşü benimserse, **Musa** (a.s)'nın dini üzere olmuş olur.

Hem sonra biz, **Firavun**'un, Allah'ın sıfatları ile ilgili olarak söylediği hirşeyi **Hz. Musa** (a.s)'dan duymuş olduğunu da kabul etmiyoruz. Belki o da, **Müşebbihe**'nin inancı üzere idi, bundan dolayı bir ilahın var olması takdirinde, mutlaka göklerde olabileceği inancını taşıyordu. Binâenaleyh **Firavun** bu inancı, **Hz. Musa** (a.s)'dan duymuş olduğu için değil, kendisinden (aklından) kaynaklanan bir şey olarak ileri sürmüştür.

Firavun'un, *"Esasen ben onun yalancının teki olduğunu sanıyorum ya..."* şeklindeki sözü hakkında diyoruz ki: Belki de o, **Hz. Musa** (a.s)'nın, *"Göklerin ve yerin Rabbi"* dediğini duyunca, bundan hareketle, **Hz. Musa** (a.s)'nın, Allah'ın sadece göklerin Rabbi olduğunu sanmıştır. Bu tıpkı, "orada oturuyor" manasında, içimizden birisi için, رَبُّ الدَّارِ "evin rabbi (efendisi)" denilmesi gibidir. Binâenaleyh, **Firavun** bunun böyle olduğuna zann-ı gâlibi ile hükmedince, bu husus ondan bu şekilde nakledilmiştir ki, bu uzak ve imkânsız bir şey değildir. Çünkü **Firavun**, cehâlet ve ahmaklık hususunda, böyle bir hayal ve düşüncenin kendisine nisbet edilmesinin uzak addedilmeyeceği bir noktada bulunuyordu. Eğer karşı taraf, **Müşebbihe**, bu hayalin **Firavun**'a nisbet edilmesini uzak addediyorlarsa, bu şey (o zaman) kendilerine uygun düşer. Çünkü onlar, **Firavun**'un dini üzere olunca, onlara, ona saygı duymaları gerekir.

Müşebbihe'nin, "**Firavun**'un fıtratı, bir ilâhın mevcut olması halinde, onun mutlaka göklerde bulunacağına dair şehâdet ettiğini..." söylemelerine gelince, biz diyoruz ki: Biz de, insanların ekserisinin fıtratının, onlara, bunun doğru olduğunu vehmettirdiğini inkâr etmiyoruz. Hele de bu kimseler, ahmaklıkta **Firavun** derecesine varmışlarsa!.. Böylece **Müşebbihe**'nin sözlerinin geçersiz olduğu sabit olmuş olur.

İKİNCİ MESELE
Kule Yaptırma Hikâyesi

İnsanlar, **Firavun**'un, kendisinden göklere çıkması için bir kule yapmaya yeltenip yeltenmediği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Müfessirlerden, ayet-i kerimenin zahirine göre hareket edenler, bunun böyle olduğuna kesinkes hükmetmiş ve onun o kuleyi nasıl yaptığı hususunda uzunca bir hikaye anlatmışlardır. Buna göre onların anlattıkları bu şey uzak bir ihtimal olup, delili şudur: **Firavun**'un, ya deli

ya akıllı olduğu ileri sürülebilir. Eğer biz, onun deli olduğunu söylersek, o zaman Allah Teâlâ'nın ona bir elçi yollaması caiz olmaz. Çünkü mükellef tutulmada, akıl şarttır. Ve yine, Allah'ın, bir delinin sözünü Kur'ân'da nakletmesi caiz değildir. Biz onun akıllı olduğunu söylersek, o zaman şöyle deriz: Her akıllı kimse, aklının bedâhet hissine dayanarak, beşerin, yüksek bir dağdan daha yüksek bir bina yapmasının imkânsız olduğunu bildiği gibi, yine aklının bedaheti ile, gökyüzüne bir dağın dibinden bakan ile, o dağın üst noktasından bakan arasında bir fark olmadığını anlar. Bu iki bilgi şekli de bedihî (apaçık surette doğru, kesin) olunca, insanın kendisinden göklere yükselip çıkacağı bir bina yapmaya yeltenmesi, anlamsız olur, imkânsız olur. Bunun yanlışlığı zaruri olarak açık olunca, **Firavun**'a isnât edilmesi de imkânsız olur.

Buna göre bu ayetin tefsiri hususunda söylenilecek şey şudur: **Firavun** "dehrî" idi. Onun bu sözü söylemesinin maksadı ise, yaratıcıyı kabul etmeme hususunda ortaya bir şüphe atmaktır. Bunun izahı şöyle yapılabilir: **Firavun** şöyle demiştir: "Biz, kendisinin, alemin ilâhı olduğuna hükmedeceğimiz bir şey göremiyoruz. Binâenaleyh böyle bir ilâhın var olduğunu söylemek doğru değildir. Onu göremeyişimize gelince, şayet o mevcut olsaydı, göklerde olurdu. Bizim ise, göklere tırmanma imkânımız yoktur. Binâenaleyh, biz onu daha nasıl görme imkânına sahip olabiliriz?.. Daha sonra **Firavun**, göklere tırmanmanın imkânsız olduğunu iyice vurgulamak için, *"Ey Hâmân, benim için yüksek bir kule yap. Olur ki ben, o yollara, göklerin yollarına ulaşırım..."* demiştir ki, onun bu sözü söylemesinden maksadı şudur: "Herkes, böyle bir şeyin imkânsız olduğunu anlayınca, Allah'ın varlığını, duyu organları yoluyla anlamaya vasıl olmanın da imkânsız olduğunu anlar."

Bu ifâdenin bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"... kendilerine bir ayet getirmen için yerde bir baca veya gökte bir merdiven araman (gibi ham ve icabsız tekliflere) uymak istersen..."* (En'âm, 35) ayetidir. Bu ifadeden, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, yerin dibine doğru tünel kazması veya kendisiyle gökyüzüne doğru çıkacağı merdivenler kurması kastedilmemiştir. Tam aksine mana, o böyle bir şeyin imkânsız olduğunu anlayınca, o maksadı gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu da anlamış olur. Binâenaleyh mevzûbahs bu ayette de **Firavun**'un, *"Ey Hâmân, benim için yüksek bir kule yap..."* sözünden maksadı şudur: "**Musa**'nın ilâhına yükselmek için, işte bu yoldan başka bir yol olmayıp, bu yol da imkânsız olunca, bundan, **Musa**'nın isbata çalıştığı o ilâhı tanıyıp bilmenin imkânsız olduğu neticesi çıkar." Binâenaleyh biz diyoruz ki, işte bu konuda söyleyeceğimiz bundan ibarettir.

Bilgi Kaynakları

Bil ki, böyle bir şüphe yanlıştır. Çünkü bilgi kaynakları: İdrak (duyu organları), haber (nakil) ve nazar (tefekkür, düşünce) olmak üzere üçtür. Bu üç yoldan birinin, yani duyu organlarının O'nu göremeyişinden, matlûbun, yani aranılan o şeyin yokluğu neticesi çıkmaz. Bu böyledir, zira **Musa** (a.s) **Firavun**'a, Allah'ı tanıyıp bilmenin yolunun, Cenâb-ı Hakk'ın, **Musa** (a.s)'dan naklen bildirdiği *"(O), sizin de, evvelki atalarınızın da Rabbidir..."* (Şuarâ, 26) ve *"(O), meşrıkla mağribin ... Rabbidir..."* (Şuarâ, 28) ayetlerindeki gibi, bilmenin yolunun, hüccet ve delil olduğunu beyan etmiştir. Ancak ne var ki, **Firavun**, kötülüğünden ve kuracağı tuzaktan dolayı bu delillere iltifat

etmemiş, cahil kimselerin kalbine, "Bu ilâhı, duyu organlarıyla tanımak imkânsız olunca, onun kabul edilmemesi gerekir" fikrini atmıştır. Benim bu konuda söyleyeceklerim bundan ibarettir. Muvaffakiyet ve koruma ancak, Allah'a aittir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bazı kimseler, Cenâb-ı Hakk'ın, feleklerin kütlelerini ve hareketlerini süflî alemde meydana gelen hadislerin sebepleri olabilecek bir biçimde yarattığı fikrini benimseyerek, *"Olur ki ben, o yollara, göklerin yollarına ulaşırım..."* cümlesiyle istidlâl etmişler ve şöyle demişlerdir: Bunların, ancak bu alemdeki hadiselerin birer sebepleri olduğu malumdur. Bu hususu, Cenâb-ı Hakk'ın, Sâd Sûresi'ndeki, *"Öyle ise sebeplerine yapışarak göğe yükselsinler"* (Sâd, 10) ifadesi de desteklemektedir. Müfessirlere gelince, onlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Olur ki ben, o yollara, göklerin yollarına ulaşırım"* ifâdesi hakkında şunu söylemişlerdir: Ayetteki, أَسْبَابَ السَّمٰوٰاتِ *"göklerin yolları, kapıları ve oraya ileten her şey"* kastedilmiştir. Çünkü, seni bir şeye iletip ulaştıran şeye "sebep" denilir. Meselâ, (hidayete ulaştıran) doğruluk (**reşâd**) gibi...

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hamân

Yahudiler şöyle demiştir: "İsrailoğullarıyla **Firavun**'un tarihini araştıranlar, **Hz. Musa** (a.s) ile **Firavun** zamanında, **Hamân** denilen bir kimsenin hiç mevcut olmadığı; bunun, **Hz. Musa** (a.s) ve **Firavun**'dan çok uzun zaman asırlar sonra bulunduğu hususunda müttefiktirler. Binâenaleyh, **Firavun** zamanında **Hamân**'ın var olduğunu söylemek tarihen hatadır. Bir kimse, "**Firavun** zamanından sonra **Hamân** adında bir şahsın bulunması, **Firavun** zamanında aynı ismi taşıyan bir başka şahsın bulunmuş olmasına mâni değildir" de, diyemez.. Çünkü, **Firavun** zamanında **Hamân** adını taşıyan bu şahıs, **Firavun**'un nezdinde, değeri olmayan bir kimse değil, tam aksine, onun veziri mesabesinde olan bir şahıstır. Böylesi bir kimsenin ise, şekli ve şemaili meçhul olamaz... Binâenaleyh, şayet böyle bir şahıs olmuş olsaydı, onun hali ve durumu, mutlaka ve mutlaka bilinirdi. **Firavun** ve **Musa** (a.s)'nın hallerini tetkik edenler, **Firavun** zamanında, **Hamân** ismini taşıyan birisinin bulunmadığı, bunun asırlar sonra yaşamış birisi olduğu konusunda hemfikir olunca, bu ifâdenin, tarih nokta-i nazarından yanlış olduğu anlaşılmış olur." Bunlar sözlerine devamla şöyle derler: "Bunun bir benzeri de, bizim, İslâm dininde, **Ebû Hanîfe**'nin **Hz. Muhammed** (s.a.s)'den sonra yaşamış birisi olduğunu bilmemizdir. Şimdi, birisi kalkıp, **Ebû Hanîfe**'nin, **Hz. Muhammed** (s.a.s) zamanında yaşamış olduğunu iddia etse ve bunun, birincisinden başka, farklı bir şahıs olduğunu ve bunun da **Ebû Hanîfe** adını aldığını ileri sürse, tarihçiler, bunun hata olacağına hükmettikleri gibi, işte burada da böyledir."

Hamân'ın Musaır Olmadığı İddiasına Cevap

Musa (a.s) ile **Firavun**'un tarihleri hususunda, aradan uzun yıllar geçmiş, durumlar ve devirler birbirine karışmış, belirsizleşmiştir. Böylece de, tarihçilerin sözlerine, bu konuda güven kalmamıştır. Binâenaleyh bu hususta, Allah'ın sözüne yapışmak daha uygun olur. Bizim peygamberimizin durumunun **Ebû Hanîfe**'yle birlikte ele alınması ise böyle değildir. Çünkü bu tarih, yakın zamana aittir. Henüz

zamanlar, işler, durumlar ve bilgiler birbirine girip karışmamıştır. Tam aksine, iyice tesbit edilmiş bir tarih söz konusudur. Böylece, bu iki konu arasındaki fark ortaya çıkmış olur. Bu ayetteki mana ile ilgili hususların tamamı bundan ibaret olup, geriye, onun lafızlarıyla ilgili hususların açıklanması kalmıştır.

Bu cümleden olarak ayetteki **sarh** kelimesine gelince, bunun, her ne kadar uzakta olsa dahi, bakan herkesin göremeyeceği kadar yüksek bir binâ anlamına geldiği ve bu kelimenin, ortaya çıkıp göründüğünde kullanılan صَرَحَ الشَّيْءُ deyiminden alındığı söylenmiştir. أَسْبَابَ السَّمٰوَاتِ ayeti de "göklerin yolları" anlamındadır. İmdi, eğer, "Ayetteki bu tekrarın hikmeti nedir? Şayet, "Olur ki, göklerin yollarına ulaşırım.." denilmiş olsaydı yeterli olurdu" denilirse, **Keşşâf sahibi** bu hususa cevap vererek şöyle der: "Bir şey müphem bırakılıp, sonra da açıklandığında, o şeyin durumu ve şanı yüceltilmiş olur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk, göklerin yollarının tazim edilip yüceltilmesini murad edince, bunu önce müphem bırakmış, daha sonra da açıklamıştır."

Farklı Kıraat ve İ'rab

Ayetteki, فَاَطَّلِعَ اِلٰٓى اِلٰهِ مُوسٰى *"ve Musa'nın tanrısına yükselip çıkarım"* cümlesine gelince, **Asım**'ın ravisi **Hafs**, ayn'ın fethasıyla فَاَطَّلِعَ okurken, diğer kıraat alimleri, ref ile فَاَطَّلِعُ şeklinde okumuşlardır. **Müberred** şöyle der: "Merfû kıraat, bunu **ebluğu** fiiline atfetmiş olur. Buna göre kelamın takdiri, لَعَلِّى اَبْلُغُ الْاَسْبَابَ ثُمَّ اَطَّلِعُ şeklinde olur. Ne var ki, ثُمَّ **(sümme)** edatı, fâ'dan daha fazla sonralığı (terahî) ifade eder. Mansûb okuyanlar ise, bunu, cevap addetmiş olurlar. Buna göre mana, "Olur ki ben, o yollara ulaşırım.. Oraya ulaştığımda ise, **Musa**'nın ilâhına muttali olurum" şeklinde olur. Ama manalar, farklı farklıdır. Çünkü mana birincisinde, "Belki muttali olurum..."; ikincisinde ise, "İçimden, "Göklerin yollarına ulaştığımda, bence artık **Musa**'nın ilâhına muttali olmam kesindir" şeklinde olur.

Bil ki, Cenâb-ı Hakk, **Firavun**'un bu sözünü nakledince, bunun peşinden وَكَذٰلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوٓءُ عَمَلِهٖ وَصُدَّ عَنِ السَّبِيلِ *"İşte bu suretle Firavun'un kötü ameli, kendisine süslü gösterildi. O, yoldan saptırıldı"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Asım, Hamza ve Kisâî**, sâd harfinin dammesiyle, وَصُدَّ **(ve sudde)** şeklinde okumuşlardır. **Ebû Ubeyde** şöyle der: "Bu şekilde okunabilir, zira bu ifadeden önceki ifade de meçhûldür. Böylece, meçhûle atfedilen şey de meçhûl kılınmış olur." Diğer kıraat imamları ise, **Firavun**'un insanları" imandan men ettiği manasında **sadde** şeklinde okuyarak şöyle demişlerdir: "**Firavun**'un, *"Elbet ve elbet ellerinizi, ayaklarınızı çaprazına kestireceğim"* (A'râf, 124) sözü de, onun böyle yaptığını, men ettiğini göstermektedir. Bu kıraati, Cenâb-ı Hakk'ın, اَلَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ *"Küfredip de Allah'ın yolundan men edenler..."* (Muhammed, 1); هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Onlar küfreden, sizi Mescid-i Haram'dan ... men edenlerdir"* (Fetih, 25) ayetleri de destekler.

İKİNCİ MESELE
Tezyîn İşinin Faili

Cenâb-ı Hakk'ın bu ayetindeki زُيِّنَ ifadesine göre, mutlaka bir süslü gösterenin bulunması gerekir. Bu cümleden olarak **Mu'tezile**, bunun, şeytan olduğunu söyleyince onlara, "Eğer **Firavun**'a bu işleri süslü gösteren şeytan ise, o şeytana, bu işleri hoş gösteren eğer bir başka şeytan ise, o zaman ya şeytanların bu işi zincirleme olarak yaptıklarının söylenmesi gerekir, yahut "devr-i fasit" lazım gelir. Ki, hem teselsül, hem de devr-i fâsit imkânsızdır. Bu, batıl olunca, sebep ve neticelerin, ihtiyaçların dereceleri bakımından bir Vâcibü'l-Vücûd'a varıp dayanması gerekir. Hem, ayetin bu ifadesi زُيِّنَ bu şey, onu yapanın inancına göre hayır, güzel, hoş değilse, o kimsenin bunu yapmaya yönelmeyeceğine delâlet eder. Eğer bu inanç doğru ise, bu bir ilimdir. Yok, eğer hata ise, bu da cehâlettir. Binâenaleyh, bu cehâletin faili, bu insan olamaz. Çünkü, aklı olan kimse, kendisi için cehâleti elde etmek istemez. Bir de o, onun cehâlet olduğunu bildiği zaman ancak, kendisi için cehâleti elde etmeye yönelir. O onun bir cehalet olduğunu anladığı an, onun artık, câhil olarak kalması imkânsız olur. Böylece, bu cehâletin failinin, bu insan olmadığı sabit olmuş olur. Bunun faili şeytan da olamaz. Çünkü birinci bahis, aynen bu konuda da söz konusu olur. Binâenaleyh geriye, bunun failinin Allah Teâlâ olduğu hususu kalır. Allah en iyisini bilendir. Bizim bu söylediğimizi, **Keşşâf sahibi**nin, ayetin bu ifadesinin, malum olarak okunduğunu; failinin de Allah olduğunu nakletmiş olması da destekler. Yine bunun delili, ayet-i kerimedeki إِلَىٰ إِلٰهِ مُوسَىٰ ifadesidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ *"Firavun'un hilesi zaten helâke mahkûmdu"* buyurmuştur. **Tebâb**, helâk ve hüsran anlamında olup, bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبِيبٍ *"sahte tanrılar, Rabbimin (azâb) emri geldiği zaman, onlara hiçbir fâide vermedi"* (Hûd, 101) ve تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ *"Ebu Leheb'in elleri kurusun.."* (Tebbet, 1) ayetleridir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

O Zatın Nasihatı

وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ ﴿٣٨﴾ يَا قَوْمِ إِنَّمَا هَٰذِهِ الْحَيَاةُ
الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ ﴿٣٩﴾ مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا
وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ
الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٤٠﴾ وَيَا قَوْمِ مَا لِي أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَاةِ وَتَدْعُونَنِي
إِلَى النَّارِ ﴿٤١﴾ تَدْعُونَنِي لِأَكْفُرَ بِاللَّهِ وَأُشْرِكَ بِهِ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ وَأَنَا أَدْعُوكُمْ

إِلَى الْعَزِيزِ الْغَفَّارِ ﴿٤٢﴾ لَا جَرَمَ أَنَّمَا تَدْعُونَنِي إِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا
وَلَا فِي الْآخِرَةِ وَأَنَّ مَرَدَّنَا إِلَى اللَّهِ وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ ﴿٤٣﴾ فَسَتَذْكُرُونَ
مَا أَقُولُ لَكُمْ ۚ وَأُفَوِّضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ ۚ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ ﴿٤٤﴾

"İman eden (o zât), "Ey kavmim, siz bana uyun. Size doğru yolu göstereceğim. Ey kavmim, bu dünya hayatı, ancak fani bir eğlencedir. Ahiret ise, asıl durulacak yurdun ta kendisidir. Kim bir kötülük işlerse, ona, bunun denginden başkasıyla karşılık verilmez. Kim de, -erkek olsun kadın olsun, (fakat) mü'min olarak- iyi amel ve harekette bulunursa, işte onlar, içinde hesapsız rızıklara kavuşturulmak üzere, cennete girerler. Ey kavmim, benim (karşılaştığım) bu hal nedir? (Çünkü), ben sizi kurtuluşa davet ediyorum, siz ise, beni ateşe çağırıyorsunuz? Siz, beni Allah'a küfredeyim, (rubûbiyyetini) asla tanımadığım şeyleri O'na eş koşayım diye çağırıyorsunuz. Ben ise sizi, Azîz-u Gaffâr'a davet ediyorum. Sizin beni (tapmaya) davet ettiğiniz şeylerin, dünyada da, ahirette de (hakka) davete hiçbir selâhiyyeti yoktur. Hakikatte, hepimizin dönüp gidişimiz Allah'adır. Size söylemekte olduklarımı, yakında hatırlayacaksınız. Ben işimi, Allah'a havale ediyorum. Çünkü Allah, kullarını çok iyi görendir"

(Mü'min, 38-44).

Bu Zâtın Üç Nevi Daveti

Bil ki, **Firavun**'un hanedanından iman eden o zâtın, son sözleridir. Çünkü o, onları, **Hz. Musa** (a.s)'yı tasdike ve onun yoluna sımsıkı girmeye davet etmişti. Yine bil ki, bu zât, kavmi içinde üç kez çağrıda bulunmuştu. Birincisinde onları, o dini kabule, icmâlen davette bulunmuş; diğer ikisinde ise, tafsilatlı bir biçimde davette bulunmuştur. İcmalî olana gelince, bu, onun, يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ *"Ey kavmim, siz bana uyun. Size doğru yolu göstereceğim..."* şeklindeki sözüdür. *"Bana uyun..."* ifadesiyle, takîden uymak kastedilmemiştir. Çünkü O, bu ifadesinin hemen peşinden, *"Size doğru yolu göstereceğim"* demiştir. **el-Hüdâ** masdarı, işâret etmek, yol göstermek anlamındadır. Binâenaleyh, başkasına delilleri gösteren kimse, "O, onu falanca şeye sevketti, o ona onu gösterdi.." diye tavsif edilip, **"Sebîlü'r-Reşâd"** *"mükâfaatın, hayrın ve bunlara ileten her şeyin yolu"* anlamındadır. Çünkü, **"reşâd"** sapmak ve azgınlığın zıddıdır. Bu ifadede, **Firavun** ve kavminin izledikleri yolun sapıklık yolu olduğunu çok net biçimde bir anlatma bulunmaktadır.

Bu çağrının, tafsilatlı şekline gelince, bu zât, dünyanın halinin önemsiz; ahiretinkinin ise, kâmil ve mükemmel olduğunu beyan etmiştir. Dünyanın önemsiz olduğunu, onun, يَا قَوْمِ إِنَّمَا هَٰذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ *"Ey kavmim, bu dünya hayatı,*

ancak fani bir eğlencedir.." şeklindeki sözü ifade etmektedir ki bu, "Dünya hayatından çok az bir süre içinde istifade edilir. Ama daha sonra bu hayat, sona erer ve nihayet bulur. Ama ahirete gelince o, karar, bekâ ve devamlı kalış yurdudur. Velhasıl ahiret bakî; dünya ise fanîdir. Devamlı olan ise, son bulandan daha iyi ve hayırlıdır" demektir. Ariflerden birisi şöyle demiştir: "Şayet dünya, fanî olan altın; ahiret de, devamlı olan kiremit olsaydı, ahiret, dünyadan yine hayırlı olurdu. Dünya, son bulan kiremit, ahiret ise, devamlı olan altın mesabesinde iken, nasıl böyle olmasın ki?!..

Bil ki, ahiretteki nimetlerin devamlı ve süresiz olması gibi, ahiret azâbı da, devamlı ve sonsuzdur. Devamlı olan nimetlere teşvik; devamlı olan azâbtan sakındırmak ise, "terğîb ve terhîb" nevilerinin en kuvvetlilerindendir.

Daha sonra, bu zât, ahiretteki cezânın nasıl tahakkuk edeceğini beyan etmiş ve burada, rahmet tarafının ikâb tarafına gâlib geleceğine işarette bulunarak مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا *"Kim bir kötülük işlerse, ona, bunun denginden başkasıyla karşılık verilmez"* demiştir. Bu cümledeki **misl** kelimesiyle, müstehak olmada, o kötülüğe denk düşen, ona muâdil olan şey, cezâ kastedilmiştir.

Kâfir ile Fâsıkın Farkı

Eğer, "Bir anlık küfür, ebedî bir cezâyı gerektirdiğine göre, daha bu söz nasıl doğru olabilir?" denilirse, biz deriz ki: Kâfir, küfrünün, bu taât ve iman olduğuna inanır, (taât ve imanın bu olduğunu zanneder), işte bundan dolayıdır ki kâfir ömür boyu böyle bir inanç üzere ısrar etme azmi içindedir. İşte bundan dolayı, hiç şüphesiz, azâbı da, ebedî ve devamlı kılınmıştır. Ama fasık böyle değildir. Çünkü o, fıskının bir hiyanet ve masiyet olduğuna inanmaktadır. Böylece fasık, fıskında ısrar etmeme azmini taşımaktadır. İşte bundan dolayı pek yerinde olarak biz, fasık kimsenin azabının sonlu olacağını söylüyoruz. **Mu'tezile**'nin, fasıkın cezasının ebedî olduğunu söylemesi ise, bâtıldır. Çünkü bu günahın müddeti sonludur. Bunu yapma konusundaki azim ve niyeti de devamlı olmayıp, tam aksine sonludur. Binâenaleyh, fasıkın fıskına, devamlı bir cezanın terettüp edeceğini söylemek, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim bir kötülük işlerse, ona, bunun denginden başkasıyla karşılık verilmez"* ayetinin hilâfına olur.

Bu Ayetten Çıkan Hukuk Prensibi

Bil ki, bu ayet, şer'ı ilimlerde, ahkâm-ı cinâyet (suçlarla ilgili olan hükümlerde), son derece mühim olan bir esastır. Çünkü bu ayet, "misl"in, meşrû olup, "misl"den fazla olanın ise, meşrû olmamasını iktizâ eder. Sonra biz diyoruz ki, ayette, bu denkliğin hangi hususlarda nazar-ı dikkate alınacağı beyan edilmemiştir. Binâenaleyh, bu muayyen şey ayette mezkûr olmayıp ele alınmadığına göre biz kalkar da, ayetin hükmünü, "belli bir şeyde denkliğin gözetilmesi" manasına alırsak, ayet mücmel; "bütün işlerde denkliğin gözetilmesi" manasına alırsak, ayet tahsis edilmiş bir genel hüküm olmuş olur. Halbuki, usûl-i fıkıhta, "mücmel ifade ile tahsis görmüş ifade arasında bir çelişki bulunursa, mücmel olanı almamak daha evlâ olur.." şeklinde bir kaide bulunmaktadır. Binâenaleyh, bizim bu ayeti, tahsis edilen hususlar hariç, "her

bakımdan denkliğin gözetilmesi gerektiğine" hamletmemiz gerekir. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, canlara, uzuvlara ve mallara karşı işlenmiş suçlardaki pekçok hükmü, bu ayete göre çıkarmak mümkün olur.

İyiliğin Mükâfaatı

Daha sonra biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hak, "seyyie"nin cezâsını beyan edince, "hasene"nin karşılığının, dengi bir karşılık değil, tam aksine, hesapsız ve sınırsız olduğunu beyan buyurmak üzere وَمَنْ عَمِلَ صَالِحاً مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ *"Kim de, -erkek olsun kadın olsun, (fakat) mü'min olarak- iyi amel ve harekette bulunursa, işte onlar, içinde hesapsız rızıklara kavuşturulmak üzere, cennete girerler"* buyurmuştur. Alimlerimiz bu ayetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: وَمَنْ عَمِلَ صَالِحاً ifâdesi, müsbet tarafta (manada), şart sadedinde getirilmiş, belirsiz bir ifâdedir. Binâenaleyh bu ifâde, "kim bir kelime söyler ve zikreder veya kim tek bir adım atarsa, onun için şu şu ... vardır" denilmesine benzer. Çünkü bu ifadenin içine, o kelimeyi veya o adamı, tek bir defa söyleyen ve atan herkes girer. İşte burada da, "Salih amellerden tek bir tanesini, (iman şartıyla) yapan herkes, cennete girer ve orada hesapsız olarak rızıklandırılır" denilmesi gerekir. İman etmiş, seksen yıl tevhide ve tesbihe devam etmiş olan bir kimse, salih amellerin en büyüğünü, taatların en güzelini yapmış kimsedir. Binâenaleyh bu kimsenin, cennete girmesi gerekir. Halbuki muarızımız, (Mu'tezile), büyük günah işlemiş kimsenin, ebedî olarak cehennemde kalacağını söylüyor. Bu iddia ise, bu açık nassın hilafına bir hareket tarzı olmuş olur. Mu'tezile şöyle demektedir: "Allah Teâlâ burada, kişinin mü'min olma şartını koşmuştur. Halbuki, bize göre, büyük günah sahibi mü'min değildir. Binâenaleyh, bu vaadin kapsamına girmez..."

Cevap: Biz, Bakara Sûresi'nin başında, الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ (Bakara, 3) ayetini tefsir ederken, büyük günah sahibinin mü'min olduğunu delilleriyle açıklamıştık. Dolayısıyla bu söz sâkıt olur.

Hesapsız Rızık

Alimler, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Orada hesapsız rızıklara kavuşturulurlar"* ifadesinin tefsiri hususunda ihtilaf etmişlerdir: Bu cümleden olarak kimileri, "Bu mükâfaat sonsuz olduğu için, "hesapsız" denilmiştir" derken, diğerleri, "Çünkü Allah Teâlâ onlara, yaptıklarının mükabilini vermiş ve bu karşılığa da, lütfunun çeşitlerinden, sınırsız ve sonsuz olanı ilâve etmiştir. Ayetteki, بِغَيْرِ حِسَابٍ ifadesi, az önce geçen, إِلاَّ مِثْلَهَا 'nın mukabili olan bir ifade olup, bu, "Hak edilenden ve müstehak olunandan fazla olmasın diye, günahın cezâsı, hesap ve takdir iledir; ölçüyle verilir. Ama, salih amelin karşılığı ölçülmez ve biçilmez, hesapsızdır. Hatta alabildiğine, hak edilenden ve istenilenden daha fazla, daha çok ve daha boldur. Ben derim ki: Bu, rahmet ve lütfun, kahr ve ikâb tarafına baskın çıktığını gösterir. Binâenaleyh biz, vaad bildiren umûm ifadeleri, vaadle bildiren umûmî ifadelerle karşılaştırdığımızda, vâ'dle ilgili umumî ifâdelerin tarafını, diğerine tercih etmemiz gerekir. İşte bu, Mu'tezile'nin temellerini yıkar.

Daha sonra bu mü'min zat, yeniden söze başlar, üçüncü olarak çağrıda bulunarak وَيَا قَوْمِ مَا لِيٓ أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجٰوةِ وَتَدْعُونَنِيٓ إِلَى النَّارِ *"Ey kavmim, benim (karşılaştığım) bu hal nedir? (Çünkü), ben sizi kurtuluşa davet ediyorum, siz ise, beni ateşe çağırıyorsunuz"* demiştir. Ki bu, "Ben sizi, kurtuluşunuzu gerektiren imana; siz ise beni, cehennemi gerektiren küfre davet ediyorsunuz" demektir. Şayet, "Bu zât, kavmine yaptığı çağrıyı niçin tekrarlamış ve ikincisinde değil de, üçüncü nidanın başına vâv getirmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Nidânın tekrar tekrar yapılmasında onların, iyice dikkatlerinin çekilmesi, gaflet uykusundan uyandırılmaları, kendisinin bu işe çok önem ve ihtimam gösterdiğini bildirme ve o topluluğa son derece şefkat duyulması gibi kusurların beyanı bulunmaktadır. Vâv harfinin getirilişine gelince, ikinci nidâ birincisinin aynısı olmaya daha yakındır. Çünkü, ikinci nidâ birincisinin beyânıdır. Beyân ise, beyân edilenin aynısıdır. Üçüncü nidâya gelince bu, birinci nidâ ile ikinci nidâdan farklıdır. Dolayısıyla, bu sözün başında atıf harfinin getirilmesi güzel ve yerinde olmuştur.

Bu mü'min zât, kendisinin onları, kurtuluşa; onların ise kendisini cehenneme çağırdıklarını beyan edince, bunu, onların kendisini Allah'ı inkâr etmeye ve O'na şirk koşmaya davet ettikleri hususu ile açıklamıştır. Allah'ı inkâş meselesine gelince Firavun'un kavminin ekserisi, bir ilâhın mevcûdiyetini kabul etmiyordu. Kavminin içinde, Allah'ın varlığını kabul edenler de vardı, ancak ne var ki, putlara da ibadet etmenin gerekli olduğunu söylüyorlardı.

Ayetteki, وَأُشْرِكَ بِهِۦ مَا لَيْسَ لِي بِهِۦ عِلْمٌ "... *hiçbir surette asla tanımadığın şeyleri O'na eş koşayım deme...*" ifadesine gelince, bu ifâdede ilmin nefyedilmesiyle, malûmun nefyi kastedilmiştir. Buna göre bu zât âdetâ, "İlâh olmayanı O'na ortak koşmaya beni çağırıyorsunuz. Halbuki, ilâh olmayanın, ilâh olana ortak kılınması nasıl düşünülebilir?.." demiştir. O, onların, kendisini küfre ve şirk koşmaya davet ettiklerini beyan edince, kendisinin onları, Aziz ve Gaffâr olan Allah'a inanmaya davet ettiğini beyan etmiştir. Binâenaleyh, ayetteki el-Azîz ism-i celîli O'nun kudretinin mükemmel olduğuna bir işarettir. Ki burada, ilâh olanın, kudreti mükemmel ve en üstün olan zât olduğuna dikkat çekme vardır. Firavun ise, alabildiğine aciz bir kimsedir. Öyleyse, nasıl ilâh olabilir? Putlar da yontulmuş taşlardır. Şu halde, onların ilâh olmaları nasıl düşünülebilir. Ayetteki, el-Gaffâr ism-i şerifi de, kişinin, uzun süreden beri küfürde ısrar etmiş olması sebebiyle, Allah'ın rahmetinden ümit kesmemesi gerektiğine; çünkü, bu âlemin ilâhı, her ne kadar mağlup edilemeyen bir Azîz; karşı konulamayan bir kâdir ise de, ne var ki O'nun bir anlık iman ile yetmiş senelik bir küfrü bağışlayan bir Gaffâr olduğuna bir işârettir.

Lâ Cerem Tabiri

Daha sonra bu mü'min zât, لَا جَرَمَ demiştir. Bu ifadenin ne demek olduğu hususundaki açıklamamız, Cenâb-ı Hakk'ın Hûd Sûresi'ndeki لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي ٱلْأٓخِرَةِ هُمُ ٱلْأَخْسَرُونَ (Hûd, 22) ayetin tefsirinde geçmişti. Ne var ki, Keşşâf sahibi, bu hususu burada yeniden ele almış ve şöyle demiştir: "Basralılara göre, bu ifâdenin getirilişi şöyledir: Lâ (لَا) kelimesi burada, kavminin davet ettikleri şeyi reddetmek için

getirilmiştir. جَرَمَ kelimesi ise, حَقَّ "hak oldu, gerekti, sabit oldu..." manasında bir fiildir.أَنَّمَا ise, kendisinden sonra gelenlerle birlikte, bu fiilin fâilidir. Yani, "Bu davetin bâtıl oluşu, hak ve vacib oldu; zorunludur.." demektir. Yahut da bu kelime, كَسَبَ manasında olabilir. Nitekim وَلاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ (Maide, 2) ayetindeki لاَ يَجْرِمَنَّكُمْ kelimesinde bu mâna vardır. Yani, "Yapılan o davet, davetin bâtıl olmasını sağlamıştır" demektir. Ki bu da, "Bu davetten ancak, bu davetin batıl olması hakikati ortaya çıkmıştır" anlamındadır.

Şöyle de denilebilir: لاَ جَرَمَ deyimi, لاَ بُدَّ 'nin benzeri bir ifade olup, bu ifade, tıpkı بُدَّ (budd..) kelimesinin, ayırmak ve dağıtmak anlamına gelen "tebdîd" kökünden bir fiil olması gibi, kesmek, kat etmek anlamında olan cerm veya curm kökünden bir kelimedir. لاَ بُدَّ 'nin manasının, "Sen, şunu yaparsın, mutlaka bunu yapman lazım" şeklinde olması gibi, لاَ جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ (Nahl, 62) ayetinin manası da, "Onlar ebedî olarak cehenneme müstehaktırlar. Bu müstehaklığın sonu yoktur" manasında olmak üzere, "bu ateşin sonu yoktur" şeklindedir. Putların davetinin batıl oluşu da sonsuzdur, yani bu her zaman batıldır. Bu batıllık sona ermez, hiçbir zaman hakka dönüşmez.

Bazı Arapların bu deyimi, cimin zammesi ve râ'nın sükûnu ile, "**büdvün**" vezninde, "mutlaka o onu yapacak" manasında, لاَ جُرْمَ أَنَّهُ يَفْعَلُ şeklinde kullandıkları rivayet edilmiştir. Ki **fa'al** ve **fü'l**, tıpkı "**reşed**" ve "**rüşd**", "**adem**" ve "**üdm**" kelimeleri gibi, kardeş vezindirler. Bütün bunlar **Keşşâf sahibi**nin söylediği sözlerdir.

Putların Daveti Yoktur?

Daha sonra o zat أَنَّمَا تَدْعُونَنِي إِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا وَلاَ فِي الْآخِرَةِ *"Sizin beni tapmaya davet ettiğinizin dünyada da, âhirette de (hakka) davete hiçbir selâhiyeti yoktur"* demiştir. Bu, "Beni, ibadete davet ettiğiniz o putlarınızın, ne dünyada, ne âhirette, davet imkânları yoktur" demektir. Bu davetin ne demek olduğu hususunda şöyle iki ihtimal vardır:

Birinci İhtimal: Bu, "Sizin beni, ibadete çağırdığınız o şeyler, kendisine davet edemezler. Çünkü onlar cansızdırlar. Cansızlar ise hiç kimseyi, kendisine ibadete çağıramaz" demektir. Bu manaya göre, ayetteki "âhiret" kelimesi şu manayı ifade eder: Allah Teâlâ bu putları âhirette canlı hale getirdiğinde, bunlar dünyada iken kendilerine tapan o kimselerden kaçar, uzak durur, onlara sahip çıkmazlar."

İkinci İhtimal: Bu tabir, "Bu putların ne dünya, ne ahiret konusunda, kabul edilebilecek bir duaları yoktur" demektir. Bu izaha göre, eşanlamlı iki kelimeden birisinin, diğeri yerine kullanılması suretiyle, "dâvet" (dua) kelimesi ile, duanın kabulü manası kastedilmiş olup, bu tıpkı, *"Kötülüğün cezası, misliyle kötülüktür"* (Şurâ, 40) ayetinde olduğu gibidir.

Dönüş Allah'adır

Daha sonra o, وَأَنَّ مَرَدَّنَا إِلَى اللَّهِ *"Hakikatte hepimizin dönüp gidişimiz Allah'adır"* deyip, bu putlarda hiç bir faydanın olmadığını, neticede herkesin dönüp varacağının,

herşeyi bilen, herşeye kâdir olan, katında sözün (hükmün) değişmediği, kullarına zulmetmeyen ve hertürlü ihtiyaçtan müstağnî Allah olacağını; binâenaleyh hiç kimsenin, bu batıl şeylere ibadetle meşgul olmasının yerinde ve uygun olacağını, mutlaka herkesin varıp huzurunda duracağı bu İlah'dan yüz çevirmenin câiz olacağını savunamayacağını anlatmak istemiştir.

Bu zat, وَاَنَّ الْمُسْرِفِيْنَ هُمْ اَصْحَابُ النَّارِ *"Haddi aşanlar cehennemliklerin tâ kendileridir"* demiştir. **Katâde**, o zatın bu ifadeyle müşrikleri kastettiğini; **Mücahid** ise, kan dökenleri kastettiğini söylemiştir. Doğru olan onların, kemiyet ve keyfiyet bakımından Allah'a isyanda ileri gidip, böylece israf etmiş, haddi aşmış olmalarını ifadedir. Kemiyet, bu isyanın devamlılığını; keyfiyet de, bunun tekrar tekrar ve ısrarla yapılmasını ifade eder.

Yakında Hatırlayacaksınız!

Firavun'un hânedanından olup, iman etmiş olan bu zat, bütün bunları böylece tafsilatlı bir şekilde anlatınca, sözünü güzel bir hâtime ile tamamlayıp, فَسَتَذْكُرُوْنَ مَآ اَقُوْلُ لَكُمْ *"Size söylemekte olduklarımı yakında hatırlayacaksınız"* demiştir. Bu, tehdit manası taşıyan kapalı (müphem) bir ifadedir. Bu ifadedeki "hatırlatma (zikr)" işinin, dünyada ölüm vaktinde olması muhtemel olduğu gibi, Kıyamette, insanın Kıyamet dehşetlerini müşahede ettiği zamanda olması da muhtemeldir. Velhasıl bu söz son derece kuvvetli bir uyarıdır.

Allah'a Tevekkül

Daha sonra bu zat, وَاُفَوِّضُ اَمْرِىْٓ اِلَى اللّٰهِ *"Ben işimi Allah'a havale ediyorum"* demiştir. Bu, kişiyi korktuğu şeyle tehdid edenin söyleyeceği bir sözdür. Binâenaleyh sanki onlar, bu zâtı ölümle tehdid etmişler, bu da onları, önce, *"Size söylemekte olduklarımı yakında hatırlayacaksınız!"* diyerek uyarmış; daha sonra onların tehdid, hile ve tuzaklarını savuşturma hususunda, Allah'ın lütfuna ve korumasına dayanarak, *"Ben işimi Allah'a havale ediyorum"* demiştir ki bu zat, bu yolu, **Hz. Musa** (a.s)'dan öğrenmişti. Çünkü **Firavun Musa** (a.s)'yı ölümle tehdid edince, o da, bu belayı savuşturma hususunda Allah'a tevekkül etmiş, *"Ben, hesap gününe inanmayan her kibirliden, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a sığındım"* (Mü'min, 27) demiştir. **Nâfi ve Ebû Amr**, "emr" kelimesini, yâ'nın fethasıyla اَمْرِىْ **(emriyê)**, diğerleri sükûn ile **emrî** şeklinde okumuşlardır.

Bu zat sonra da, اِنَّ اللّٰهَ بَصِيْرٌ بِالْعِبَادِ *"Çünkü Allah kullarını çok iyi görendir"* buyurmuştur ki bu, "O, kullarının hallerini ve ihtiyaçlarının miktarlarını bilendir" demektir.

Ehl-i sünnet âlimlerimiz, ayetteki, *"Ben işimi Allah'a havale ediyorum"* cümlesine dayanarak, herşeyin Allah'dan olduğunu ve Allah'dan geldiğini söyleyip, şöyle demişlerdir: "Hayır ve şerrin, insanın kendi kudret ve yaratmasıyla meydana geldiğini söyleyen **Mu'tezile**, işlerini kendilerine havale etmiş, Allah'a havale etmemişlerdir." **Mu'tezile** de yine bu ayeti delil getirerek, "Ayetteki "havale ediyorum" ifadesi,

insanın, fiilinin bağımsız olarak failî olduğunu itiraftır" demişlerdir. "Eûzû Besmele'de (Tefsirin başında) ele alınan konuların tamamı, bu ayet için de söz konusudur. Firavun Hânedânından mü'min olan o zatın sözleri burada tamamlanmıştır. Hidayet eden, ancak Allah Teâlâ'dır.

★ ★
★

Firavun'un Feci Akıbeti

فَوَقٰىهُ اللّٰهُ سَيِّاٰتِ مَا مَكَرُوْا وَحَاقَ بِاٰلِ فِرْعَوْنَ سُوْٓءُ الْعَذَابِ ﴿٤٥﴾ اَلنَّارُ يُعْرَضُوْنَ
عَلَيْهَا غُدُوًّا وَّعَشِيًّا ۚ وَيَوْمَ تَقُوْمُ السَّاعَةُ ۣ اَدْخِلُوْٓا اٰلَ فِرْعَوْنَ اَشَدَّ الْعَذَابِ
﴿٤٦﴾ وَاِذْ يَتَحَآجُّوْنَ فِى النَّارِ فَيَقُوْلُ الضُّعَفٰٓؤُا لِلَّذِيْنَ اسْتَكْبَرُوْٓا اِنَّا كُنَّا لَكُمْ
تَبَعًا فَهَلْ اَنْتُمْ مُّغْنُوْنَ عَنَّا نَصِيْبًا مِّنَ النَّارِ ﴿٤٧﴾ قَالَ الَّذِيْنَ اسْتَكْبَرُوْٓا
اِنَّا كُلٌّ فِيْهَآ اِنَّ اللّٰهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ ﴿٤٨﴾ وَقَالَ الَّذِيْنَ فِى النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ
ادْعُوْا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِّنَ الْعَذَابِ ﴿٤٩﴾ قَالُوْٓا اَوَلَمْ تَكُ تَاْتِيْكُمْ رُسُلُكُمْ
بِالْبَيِّنٰتِ ۭ قَالُوْا بَلٰى ۭ قَالُوْا فَادْعُوْا ۚ وَمَا دُعٰٓؤُا الْكٰفِرِيْنَ اِلَّا فِىْ ضَلٰلٍ ۩

"Nihayet Allah, onların kurdukları tuzakların fenalıklarından onu korudu. Firavun'un kavmini ise kötü azap kuşatıverdi. (O azap) ateştir ki, onlar buna, sabah-akşam arzolunurlar. Kıyametin koptuğu gün ise, "Firavun hânedânını azabın en çetinine sokun" (denilecek). (Kâfirler) ateşin içinde birbirleriyle hüccet göstererek çekişirlerken, zayıf olanlar büyüklük taslayanlara, "Biz, size tâbî olanlardık. Şimdi siz, hiç olmazsa ateşten bir parçasını bizden savabilir misiniz? Bari bunu yapın" derler. O büyüklük taslayanlar da derler ki: "Biz hepimiz bunun içindeyiz. Şüphe yok ki Allah kulları arasında hükmü verdi." Ateşte bulunanlar cehennem bekçilerine, "Rabbimize duâ edin bizden bir gün olsun azâbı hafifletsin" dediler. (Bekçiler de) şöyle derler: "Size peygamberleriniz, apaçık bürhanlar getirmedi mi?" (Öbürleri) "Evet getirdiler" diye cevap verirler. (Bekçiler de onlara:) "Öyleyse kendiniz dua edip isteyin." Fakat ne var ki kâfirlerin duası boşa çıkmaya mahkûmdur"

(Mü'min, 45-50).

O Zata Suikasd

Bil ki Allah Teâlâ, o zatın hak dini anlatma ve müdafaada kusur etmeyip, bu işi tastamam yaptığını anlatınca, kendisinin bu zâtı, kâfirlerin tuzaklarından ve kötü emellerinden kurtardığını beyân buyurmuştur. Binâenaleyh ayetteki, *"Nihayet Allah onların kurdukları tuzakların fenâlıklarından onu korudu"* cümlesi, o zatın hakkı açıkça anlattığı zaman, kâfirlerin ona suikasd düzenlediklerini gösterir. Bundan dolayı **Mukâtil** şöyle der: "O zat bunları söyleyince, onlar onu öldürmek istediler. O da onlardan kaçıp dağa sığındı. Aradılar, ama bulup yakalayamadılar" demiştir. Bu ifade ile, onların onu, küfre sokmayı, İslâm'dan geri döndürmeyi isteyip, buna gayret ettikleri, ama Allah'ın onu bundan koruduğu manasının kastedildiği de söylenmiştir. Fakat birinci mana daha uygundur. Çünkü bu sözün peşinden gelen *"Firavun'un kavmini ise kötü azab kuşatıverdi"* cümlesi ancak birinci izaha uygun düşer. Bu: "Firavun hânedânını, en şiddetli bir azap kuşattı, yani denizde boğuldular" demektir.

Bununla, bundan sonraki *"Onlar bu (ateşe) sabah-akşam arzolunurlar"* ifadesinde bahsedilen cehennem azabının kastedilmiş olduğu da söylenmiştir. **Zeccâc en-Nâr** (ateş) kelimesinin, **"sû-ü'l-azâb** (kötü azab)"dan bedel olduğunu söylemiştir. **Nâr** (ateş) kelimesinin, "kötü azab"ı tefsir eden şeyden ötürü merfû olması da mümkündür: Buna göre sanki birisi, "Bu kötü azab nedir?" demiş de, buna cevaben, *"Bu ateştir. Onlar bu (ateşe) sabah-akşam arzolunurlar"* denilmiştir.

Hamza, hâ'nın kesresiyle حِقَ şeklinde okumuştur. O, bu kelimeyi Kur'ân'ın heryerinde böyle okur. Diğer kıraat imamları ise bunu, hâ'nın fethasıyla حَاقَ şeklinde okumuşlardır.

Kabir Azabı

Ayetteki اَلنَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا *"(O azab) ateştir ki, onlar buna sabah-akşam arzolunurlar"* ayetiyle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE Ehl-i sünnet âlimlerimiz, kabir azabının olduğuna bu ayeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Bu ayet, sabah-akşam onların ateşe arzolunduklarını (sunulduklarını) gösterir. Bu arzolma ile, ahiret azabı kastolunmuştur. Çünkü Hak Teâlâ, bu ifadenin peşisıra da, *"Kıyametin koptuğu gün ise, "Firavun hânedânını azabın en çetinine sokun"* buyurmuştur. Bu ayetle, dünyadaki azab da kastedilmemiştir. Çünkü dünyada iken, onlara böyle, sabah-akşam bir ateş (azabı) verilmemiştir. Dolayısıyla, bu arz işinin, ölümden sonra, Kıyametten önce olduğu anlaşılır. Bu, bu kimseler için kabir azabının olacağına delâlet eder. Bu azap, onlar hakkında söz konusu olunca, başkaları hakkında da söz konusu olur. Çünkü başkalarıyla bunlar arasında bir fark olduğunu söyleyen yoktur.

Bir Soru

İmdi eğer denirse ki "sabah-akşam onların ateşe arzolunmalarından, dünyada iken yapılan nasihatların kastedilmesi niçin mümkün olmasın? Çünkü dindarlar onlara terğib ve terhibden (teşvik ve korkutmalardan) bahsedip, onları Allah'ın azabı ile

korkuttuklarında, sanki onlara ateşi arzetmiş olurlar." Hem sonra, biz deriz ki: Ayetin kabir azabı manasına hamledilmesine mâni birtakım hususlar vardır. Çünkü:

a) Bu azabın, kesintisiz devam etmesi gerekir. Halbuki "sabah-akşam" ifadesi, bu azabın ancak bu iki vakitte olduğunu gösterir. Böylece bunu kabir azabı manasına almanın imkânsızlığı sabit olur.

b) Ayetteki "sabah-akşam" ifadesi, ancak dünya için söz konusudur. Kabirde ise, sabah-akşam söz konusu değildir. İşte bu iki izah ile, ayetteki azabı, kabir azabı manasına hamletmenin mümkün olamayacağı sabit olur."

Cevap: Sualin birinci şıkkına şöyle cevap verilir: Dünyada iken bunlara ateşin durumunu anlatan kelimeler-sözler arzedilmiştir, yoksa ateşin kendisi arzolunmamıştır. Dolayısıyla, bu görüştekilere göre ayetin manası, "Cehennemin durumunu anlatan sözler onlara arzolunur" şeklinde olur, ki bu mana, ayetin lafzının zâhirî manasını bırakıp, mecâzî manayı tercihi gerektirir.

Bu görüşte olanların, "Ayet, azabın iki vakitte olduğuna delâlet eder, bu ise câiz olmaz" şeklindeki sözlerine karşı da deriz ki: Kabirde işte bu iki vakitte, onlara bu azabın yapılmasıyla yetinilmesi ve Kıyamet kopunca da, cehenneme atılıp, devamlı bir azaba sokulmaları niçin düşünülmesin? Hem tıpkı, *"Cennette sabah-akşam onlar için rızıklar vardır"* (Meryem, 62) ayetinde olduğu gibi, "sabah-akşam" deyiminin devamlılık manasında mecâzî bir ifade olması da imkânsız değildir.

Bunların "kabirde ve Kıyamette sabah-akşam mefhumları söz konusu olmaz" şeklindeki sözlerine cevaben de pekâla şöyle denilebilir: "Dünyadakiler için bu vakitler geldiği zaman, işte tam bu sıralarda onlara azap edilir." Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Nâfi, Hamza, Kisâî, Âsım'ın ravisi **Hafs**, أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ şeklinde okurlar ki bu, "Cehennem bekçilerine, 'Al-i Firavn'ı, azabın *en şiddetlisine sokun*'denilir" manasındadır. Diğer kıraat imamları ise bunu, "O kâfirlere *"Ey Firavun hânedânı. Azâbın en şiddetlisine girin"* denilir" manasında, أُدْخُلُوا آلَ فِرْعَوْنَ şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraati **Ebû Ubeyde** tercih eder ve bu hususta ayetteki يُعْرَضُونَ (arzolunurlar) ifadesini delil getirerek şöyle der:"Bu arzolunma işi başkası tarafından yapıldığına göre, cehenneme sokma işi de başkası tarafından yapılır" demiştir. İkinci kıraatın delîli ise, Hak Teâlâ'nın, bir başka ayetteki *"Haydi cehennem kapılarından girin"* (أُدْخُلُو) (Nahl, 29) ifadesidir.

Firavun hânedânından iman eden o zatın hadisesiyle ilgili ayetlerin sonu burasıdır.

Bil ki bu hâdise hakkındaki söz, cehennemin hallerinin açıklanmasına kadar uzayınca, Allah Teâlâ, cehennemlik liderlerle onlara tâbî olanlar arasında cereyan eden münazara ve münakaşalardan bahsetmek üzere; وَإِذْ يَتَحَآجُّونَ فِى النَّارِ buyurmuştur

ki bu "Ey **Muhammed**, kavmine, onların biribirleriyle nasıl cedelleşeceklerini de hatırlat" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların nasıl cedelleşeceklerini açıklamıştır: Çünkü zayıf olup, tâbi durumunda olanlar, liderlere إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعاً *"Biz, dünyada iken size tâbî olmuştuk"* derler. **Keşşâf sahibi**, "Bu cümledeki "**tebeûn**" kelimesi, tıpkı **hâdimin** çoğulu olan **hedem** gibidir, yahut "tâbî olanlar" manasındaki "**zevî tebâin**" takdirindedir. Yahut da, "**tebeûn**" masdarıyla, ism-i fail manası kastedilmiştir" der.

Azâbı Hafifletme Dileği

Ayetteki, فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا نَصِيباً مِنَ النَّارِ *"Şimdi siz, hiç olmazsa ateşten, bir parçasını bizden savabilir misiniz?"* ifadesi, "Ey liderler, bizim o azabımızın hiç değilse bir kısmını savuşturabilir misiniz, bari bunu yapın" demektir. Bil ki tâbî olanlar liderlerin bu azabın hafifletme ve giderme imkânları olmadığını biliyorlardı. Onların böyle söylemekten maksadları, o liderleri alabildiğine utandırmak ve üzmektir. Çünkü tâbî olanları hertürlü sapıklığa düşürmeye gayret gösteren bunlardır. İşte bu noktada o liderler de إِنَّا كُلٌّ فِيهَآ *"Biz hepimiz bunun içindeyiz"* yani "Hepimiz bu azabın içindeyiz. Eğer biz, bu azabı sizden defedebilecek olsaydık, önce kendi başımızdan savuştururduk" demişlerdir. Daha sonra bu liderler, إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ *"Şüphe yok ki Allah kulları arasında hükmü verdi"* demişlerdir. Bu, "Allah herkese layıkı olan nimet veya azabı vermiştir" demektir.

Bekçilerden Şefaat Umma

Daha sonra tâbî olanlar, liderlerinden ümid kesince, cehennem bekçilerine dönüp, onlara, اُدْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْماً مِنَ الْعَذَابِ *"Rabbinize duâ edin bizden bir gün olsun azabı hafifletsin"* derler.

Eğer, "Niçin onlar, zamir kullanarak" oranın bekçilerine dediler ki..." denilmeyip, cehennemi bizzat zikrederek, "cehennemin bekçilerine dediler ki..." denildi? diye sorulursa, bu hususta şu iki izah yapılır:

a) Burada cehennemin bizzat söylenmesinin maksadı dehşete düşürmek ve alabildiğine korkutmaktır.

b) Bu ifadedeki "cehennem", cehennemin en dip yerinin adı olup, Arapların "derin kuyu, derin çukur" manasındaki, بِئْرٌ جَهَنَّامٌ deyimine dayanır.

Bu ifadede, o kâfirlerin azap cihetinden en ileri derecede olduklarına ve o yerin bekçilerinin de, Allah katında, cehennem bekçilerinin pek büyük ve itibarlıları olduklarına bir işaret vardır. O kâfirler durumun böyle olduğunu anlayınca, cehennem bekçisi olan o meleklerden medet umacak, onlar da bu kâfirlere, *"Size peygamberleriniz apaçık bürhanlar getirmedi mi?"* diyecekler. Bu sözün gayesi şudur: Allah Teâlâ, peygamber göndermeseydi, kâfirler, *"Bize hiçbir uyarıcı ve müjdeci (peygamber) gelmedi"* (Maide,19) diyebilirlerdi. Ama peygamberler gönderilmiş olduğu için, onların hiçbir mazeretleri ve tutunacakları dal kalmamıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz peygamber göndermedikçe, hiçbir kimseye azabedici*

değiliz" (Isra, 15) buyurmuştur. Bu ayet, insanın mükelleffiyetinin ancak, şeriat geldikten sonra söz konusu olacağını göeterir.

Sonra o melekler bu kâfirlere, "Siz kendiniz dua edin. Çünkü biz buna cesaret edemeyiz ve iki şart, yani:

a) Şefaat edilecek şahsın mü'min olması,

b) Şefaat izninin verilmesi şartı olmadan, biz şefaatçi olamayız. (Bu iki şart sizde bulunmadığına göre), size şefaatçi olmamız imkânsız. Fakat "dua edeceksenız siz edin (bizden birşey beklemeyin)" demişlerdir. Melekler, onlara "Bir fayda umarak dua edin" dememişler, ama "Artık iş işten geçmiştir" manasında böyle demişlerdir. Çünkü bu konuda mukarreb meleklerin duası bile geçerli olmadığına göre, kâfirlerin duası hiç dinlenmez. Melekler onlara daha sonra, dualarının hiçbir faydası olmayacağını açıkça ifade ederek, وَمَا دُعٰٓؤُا الْكَافِرِينَ اِلاَّ فِى ضَلَالٍ *"Fakat ne var ki, kâfirlerin duası boşa çıkmaya mahkumdur (bir değere sahip değildir)"* demişlerdir.

Kâfirler Affedilse?

İmdi eğer, sorulursa ki: "Allah Teâlâ'nın herhangi bir şeye muhtaç olduğu düşünülemez. Durum böyle olunca da Allah o mücrimlerden, suçları sebebiyle etkilenmiş, rahatsız olmuştur" denilemez. Eziyet duygusu, rahatsız olma, etkilenme gibi şeyler Allah için imkânsız olunca, Allah'ın intikam alma duygusuna kapılması da düşünülemez. Bu sâbit olduğuna göre diyoruz ki: O kâfirlere böyle eziyet etmede, böyle zarara düçâr etmede, ne Allah'ın, ne herhangi bir kulun faydası vardır. Binâenaleyh bu azab, hiçbir faydası olmayan bir zarardır. Binâenaleyh Rahîm ve Kerîm Allah'a, onların ihtiyaçları içinde kıvranmalarına acımaksızın, yakarışlarına aldırmaksızın ve dualarına ve hükümlerine iltifat etmeksizin, yıllarca ve asırlarca bu azabı sürdürmesi nasıl uygun düşer? İnsanların en katı kalpli si bile, bir kölesine böyle işkence etse, onun keremi ve merhameti, yine de kendisinin faydalanma, zarar görme, ihtiyaç içinde olma özelliklerinin bulunmasına rağmen, o köleyi affetmeye sevkeder. Öyleyse ekremü'l-ekremîn (kerimlerin en kerimi, cömertlerin en cömerti) Allah'a, böylesi bir zarar veriş nasıl uygun düşer?" denilirse, biz deriz ki: Allah'a yaptığı işlerin sebebi sorulmaz. *"Çünkü O yaptıklarından mes'ûl değildir, ama insanlar mes'ûldürler"* (Enbiyâ, 23). Allah, hak kitabında hak hükmü getirince, onu kabullenmek gerekir. Allah en doğrusunu bilendir.

★ ★
★

Resûllere Nusret

لَنَنصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْاَشْهَادُ ﴿٥١﴾ يَوْمَ لَا
يَنفَعُ الظّٰلِمِينَ مَعْذِرَتُهُمْ وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوٓءُ الدَّارِ ﴿٥٢﴾ وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى

أَلْهُدَىٰ وَأَوْرَثْنَا بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ ٱلْكِتَٰبَ ۝٥٣ هُدًى وَذِكْرَىٰ لِأُو۟لِى
ٱلْأَلْبَٰبِ ۝٥٤ فَٱصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ ٱللَّهِ حَقٌّ وَٱسْتَغْفِرْ لِذَنۢبِكَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ
بِٱلْعَشِىِّ وَٱلْإِبْكَٰرِ ۝٥٥

"Şüphesiz biz, peygamberlerimize ve iman edenlere hem dünya hayatında, hem şâhidlerin dikileceği o günde mutlaka yardım edeceğiz. O gün, zâlimlere, özür dilemeleri hiç fayda vermeyecek. Lanet onların, fenâ yurd onlarındır. Yemin olsun ki biz, Musa'ya hidayeti verdik. Kendisinden sonra İsrailoğullarına, hem doğru yolun rehberi, hem halis akıl sahipleri için bir öğüt olsun diye, kitabı miras bıraktık. Şimdi sen sabret. Çünkü Allah'ın vaadi gerçektir. Günahının affedilmesini iste. Sabah-akşam Rabbini ham dile tesbih et"

(Mü'min, 51-55).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki ayetin, önceki ayetlerle münasebeti hususunda şu izahlar yapılabilir:

a) Allah Teâlâ, hem Hz. Musa (a.s)'yı, hem de o mü'min zâtı, Firavun'un hile ve tuzaklarından koruduğunu anlatınca, bu ayetinde de, genel olarak, peygamberlere ve onlara inananlara yardım ettiğini (ve edeceğini) beyan etmiştir.

b) Allah Teâlâ biraz önce, cehennemlikler arasında geçen münakaşa ve mücâdelelerden, onların korku esnasında, cehennem bekçilerine başvurup, cehennem bekçilerinin de, "Size peygamberleriniz, o delilleri getirmedi mi?" dediklerinden bahsedince, bunun peşinden, peygamberlerden ve onlara dünya ve ahirette yardım edeceğinden bahsetmiştir.

c) Bence en doğru izaha göre, sûrenin başında bu konuyla ilgili söz, tâ, *"Allah'ın ayetleri hakkında kâfir olanlardan başkası mücadele etmez"* (Mü'min, 4) ayetinden başlamış ve bu mücâdele edenleri redde ve hak ehli olanların her zaman, bâtılcıların tuzak ve belâlarını savuşturmakla meşgul olduklarını anlatmaya kadar varmıştır. Bütün bu hususları Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'i teselli edip, kavminin eziyetlerine göğüs germeye teşvik için zikretmiştir.

Haklılara Yardımın Mahiyeti

Söz, anlatılmak istenilen şeyi, iyice ortaya koyunca, Allah Teâlâ Peygamberine, hem dünyada hem ahirette, düşmanlarına karşı yardım vaadinde bulunarak, *"Şüphesiz biz, peygamberlerimize ve iman edenlere ... mutlaka yardım edeceğiz"* buyurmuştur. Bu yardımın dünyada olacağı hususu ayetteki, *"dünya hayatında"* kaydından, ahirette olacağı da, *"şahidlerin dikileceği o günde"* kaydından anlaşılmaktadır. Velhasıl Allah Teâlâ, gerek peygamberlerine, gerekse onları destekleyenlere, neticesi hem dünya, hem âhirette gözükecek bir biçimde yardım edeceğini vaadetmiştir.

Bil ki Allah Teâlâ'nın hakkı savunanlara yardımı şu şekillerde tahakkuk edebilir:

1) **Hüccet** (delil) bakımından yardım... Allah, hücceti, birçok ayette *"sultan"* (güç) olarak isimlendirmiştir. Böylesi yardım, hakkı savunan herkes için söz konusudur. Allah'ın bu çeşit yardıma "sultan" adı vermesi ne kadar güzel ve yerindedir. Çünkü dünya sultanlığı (saltanatı), bazan sona erer, bazan yerini fakirlik, zillet, ihtiyaç ve gevşekliğe bırakır. Ama delil ile meydana gelen üstünlük, hüccet bakımından olan saltanat, hep devam eder gider. Buna gevşeklik ve zarar-ziyanın arız olması imkânsızdır.

2) Böylesi "sultan"a (güce) sahip olanlar, övülerek yardım olunurlar. Çünkü zalimler, hakkı savunan birisini zulm ile ezip geçseler bile, onun namını nesiller boyu insanların dillerinden düşürmeye kâdir olamazlar.

3) Bunlar, hüccetlerin nûru ve yakînî delillerin kuvveti ile içleri dopdolu olmaları sebebiyle yardıma nail olmuşlardır. Çünkü bunlar, zâlim ve câhil kimselere âdeta, gökteki meleklerin en değersiz varlığa bakışları gibi bakarlar.

4) Bâtılı savunanlar için, tesâdüfen (bazan) hakkı savunanlara karşı bir gâlibiyet söz konusu olsa bile, genelde bu uzun sürmez. Aksine insanlar, gerçek ve doğrunun, onun aksi olduğunu kısa zamanda anlarlar.

5) Hakkı savunan, tesâdüfen bir bela ve musibet içine düşse bile, bu onun mükâfaatının artmasına sebep olur.

6) Zâlimler ve bâtılcılar, ölümlü oldukları gibi, eserleri de ölümlüdür. Dünyada adı-sanı kalmaz. Ama hakkı savunanların eserleri, nâmları, tesirleri asırlarca sürer, insanlar iyi ve güzel işlerinde hep onları örnek alırlar. İşte bütün bunlar, hak taraftarları için söz konusu olan, dünyadaki çeşitli ilahî yardımlardır.

7) Allah Teâlâ, tıpkı **Yahya** (a.s) ve **Zekeriyyâ** (a.s)'ya yardımı gibi, ölümlerinden sonra da, peygamberlerinin ve velilerinin intikamını alır. Çünkü **Zekeriyyâ** (a.s) öldürülünce, ona karşılık yetmiş bin kişi öldürülmüştür.

Cenâb-ı Hakk'ın, peygamberlere ve onlara destek olan mü'minlere âhiretteki yardımı da, onların mükâfaat mertebelerindeki derecelerini yükseltmek ve o mü'minleri, peygamberlerini arkadaş (ashab), kılmakla olur. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"İşte bunlar, Allah'ın in'âm ettiği peygamberler, sıddîkler, şahidler ve sâlih kimselerle birlikte olanlardır. Bunlar ne güzel arkadaştırlar"* (Nisa, 69) buyurmuştur.

Bil ki Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz biz peygamberlerimize ve iman edenlere ... mutlaka yardım edeceğiz"* ayetinde, şöyle bir kıymetli incelik var: En büyük padişah (Allah), has kullarından birine, şarktan garba bütün ahalinin huzurunda, büyük bir ikramda bulunup, mükemmel bir şeref verdiğinde, bu çok hoş ve o insana tad veren birşey olur. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın bu ayetinde, işte bu incelik vardır.

Alimler ayetteki, *"şahidler"* ile ne kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir: Ayetin zâhirine göre bununla, kulların amellerine Kıyamet gününde, melek, peygamber ve mü'minlerden herkesin şâhid olacağı manası kastedilmiştir. Şâhid olacak melekler, kirâmen kâtibîn (kıymetli yazıcı melekler) olup, bunlar kul için, gördükleri herşeye

şâhidlik edeceklerdir. Peygamberlerin şâhid oluşu, *"Her ümmetten bir şâhid, o (Ümmeti Muhammed) üzerine de seni bir şâhid olarak getirdiğimiz zaman, onların hali nice olacak?.."* (Nisa, 41) ayetinde anlatılmıştır. Mü'minlerin şâhid oluşu da, *"Sizi (ey Muhammed ümmeti), insanlara karşı şâhidler olasınız diye, (...) örnek bir ümmet yaptık"* (Bakara, 143) ayetinde beyan edilmiştir. **Müberred**, buradaki **eşhâd** kelimesinin müfredinin, **tâir** (c.**etyâr**, kuşlar); **sahib** (c.**ashab**, arkadaşlar) kelimelerinde olduğu gibi, **"şâhid"** kelimesinin cem'i olabileceği gibi, **şerîf** (c.**eşrâf**); **yetim** (c.**eytam**) kelimelerinde olduğu gibi **şehid**, (**şâhid** olan) kelimesinin çoğulu olabileceğini de söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, يَوْمَ لاَ يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعْذِرَتُهُمْ وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ *"O gün zalimlerin özür dilemeleri hiç fayda vermeyecek. Lanet onların, fenâ yurt onlarındır"* buyurmuştur. **İbn Kesîr, Ebû Amr ve İbn Âmir, "mazîret"** kelimesinin müennes oluşundan ötürü, fiili müennes olarak, tâ ile لاَ تَنْفَعُ şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, **"mazîret"** ile **i'tizar** masdarı kastedilmişcesine, fiili, yâ ile, لاَ يَنْفَعُ şeklinde okumuşlardır.

Bil ki, bu ifadenin maksadı da, mükâfaatı hak etmiş kimselerin mükâfaatlarının büyük olduğunu anlatmaktır. Bu böyledir, zira Allah Teâlâ, evvelkilerin ve sonrakilerin bir araya geldiği o günde, bu kimselere yardım edeceğini beyan buyurmuştur. Binâenaleyh bunların o günde derecelerinin âli ve yüce olacağı konusundaki durumları, (biraz önce) anlattığımız gibidir. Ama, onlara düşman olanların durumlarına gelince, onlar için şu üç şey söz konusu olur:

a) Onlara, mazeret namına hiçbir şey fayda veremez!..

b) *"Lanet, o gün, onların üzerinedir.."* İşte bu cümle, hasr ifade edip, lânetin onlara hasredildiğini, başkasına olmadığını gösterir. Lanet ise, hakîr ve zelil kılmaktır.

c) Ayetteki, سُوءُ الدَّارِ ifadesidir ki, bu, "çetin azâp" anlamındadır. Binâenaleyh, işte bugün bu düşmanlar, bu üç vahşet, yalnızlık ve belânın içine düşeceklerdir.

Allah Teâlâ, o büyük kalabalığın içinde meydana gelecek muhtelif şereflendirme ve ikramları, peygamberlerine ve velilerine tahsis edecektir. İşte o noktada, mü'minin sevincinin ne kadar olacağı; kâfirin kederinin ise, nereye varacağı zuhur edecektir.

Özür Konusundaki Müşkil

İmdi eğer: "Ayetteki, *"O gün zalimlerin özür dilemeleri hiç faydı vermeyecek.."* cümlesi, o kâfirlerin mazeret beyanında bulunacaklarına ve fakat bunun kendilerine fayda vermeyeceğini gösteriyor. Binâenaleyh bu ifade ile, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlara izin de verilmeyecek ki, özür dilesinler.."* (Mürselât, 36) ayeti nasıl birleştirilebilir?" denilirse biz deriz ki: *"O gün zalimlerin özür dilemeleri hiç fayda vermeyecek.."* buyruğu, onların mazeret beyanında bulunduklarına delâlet etmez. Hatta bu ifadede, onların nezdinde, makbul ve faydalı bir mazeretin olmadığı manası vardır. Bu ise, onların bu özrü dile getirip getirmediklerini göstermez. Ayrıca şöyle de denebilir: Kıyamet günü çok uzun bir gündür. Binâenaleyh onlar, bu günün herhangi bir safhasında, mazeret beyanında bulunabilirler, diğer safhalarında ise bulunmayabilirler..

Cenâb-ı Hak, peygamberlerine ve mü'min kullarına, dünya ve ahirette yardımda bulunacağını beyan buyurunca, dünyada olan o yardım nevilerinden birisini dile getirmek üzere, وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْهُدٰى *"Yemin olsun ki biz, Musa'ya hidayeti verdik.."* buyurmuştur. Bu ayette geçen **hüdâ** kelimesiyle, Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Musa** (a.s)'ya verdiği, dünya ve ahirette faydalı olacak olan pek çok ilim kastedilebileceği gibi, bununla **Hz. Musa** (a.s)'nın **Firavun** ve tâbilerine karşı getirip de, böylece onun tuzaklarına bir karşı tuzak oluşturduğu o kesin delillerin kastedilmiş olması da mümkündür. Yine bununla, insana ait makamların en büyüğü olan nübüvvet makamı kastedilmiş olabileceği gibi, **Hz. Musa** (a.s)'ya, Tevrât'ın indirilmiş olması da kastedilmiş olabilir..

Benî İsrâil'in Mîsyonu

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاَوْرَثْنَا بَنِىٓ اِسْرَآئِيلَ الْكِتَابَ هُدًى وَذِكْرٰى لِاُولِى الْاَلْبَابِ *"Kendisinden sonra İsrailoğullarına, hem doğru yolun rehberi, hem halis akıl sahipleri için bir öğüt olsun diye, kitabı miras bıraktık"* buyurmuştur ki, bu ayette, "Cenâb-ı Hak, **Tevrât'ı Hz. Musa** (a.s)'ya indirince, bu ilim, (**Tevrât** kültürü) onların içinde kalakaldı, onlar bu ilme, nesil nesil varis oldu.." manası kastedilebileceği gibi, bununla, Allah'ın İsrailoğullarına indirdiği diğer kitaplar da kastedilmiş olabilir ki, bu kitaplar da, İsrailoğullarının diğer kitapları olan **Tevrât**'la birlikte **Zebûr** ve **İncil**'dir. Ayetteki **hüdâ** ve **zikrâ** kelimeleri arasındaki fark da şudur: "Hüdâ, bir şeye delil ve rehber olan şeydir. Daha evvel malûm olup da sonra unutulan herhangi bir şeyi zikretmek de, şartından değildir. "**Zikrâ**" ya gelince, bu da böyledir. Binâenaleyh, bu demektir ki, Allah'ın kitapları, bir kısmı hadd-i zâtında müstakil olan delilleri, bir kısmı da, eski ilahî kitaplarda bildirilen şeyleri hatırlatıcı olmak üzere, **müzekkirât** durumundadırlar.

Allah Teâlâ, dünya ve âhirette, peygamberlerine ve onlara destek veren mü'minlere yardım edeceğini beyan edip, bu hususta, **Hz. Musa** (a.s)'nın durumunu örnek vererek, bundan sonra da **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e hitap etmiş ve فَاصْبِرْ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ *"Şimdi sen sabret. Çünkü Allah'ın vaadi gerçektir.."* buyurmuştur. Bu, "Allah, onlara yardım ettiği gibi, sana da yardım eder. Onların hakkında gerçekleştirdiği gibi, senin hakkındaki vaadini gerçekleştirir" demektir. Daha sonra **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, dünya ve ahiret hususunda faydalı olan, Allah'a taate yönelmeyi emretmiştir. Çünkü kim Allah için olur, (O'nun için çalışır, çabalar, hareket ederse), Allah da onun için olur.." (O'nun lehinedir..).

Taatlerin Taksimi

Bil ki, taatların tümü şu iki kısımda toplanır:

a) Uygun olmayan şeylerden tevbe etmek.

b) Uygun olanlarla meşgul olmak. Birincisi, zâtî mertebe bakımından, ikincisinden önce gelir. Binâenaleyh bunun, önce ifade edilmesi gerekir. Uygun olmayanlardan tevbe edilmesi hususu, ayetteki, وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ *"Günahının affedilmesini iste..."* ifâdesiyle anlatılmıştır. Peygamberlerin ismet sıfatlarını tenkit edenler bu ayete

tutunmuşlardır. Biz ise, ayetin manasının, daha uygun ve efdal olanı yapmamadan dolayı tevbe etmek manasına hamlederiz; ya da, peygamberlerden nübüvvetten önce sudûr edenlerden tevbe etmeleri anlamına alırız. Ayrıca bununla, sırf taabbüdün kasdedildiği de ileri sürülmüştür. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ey Rabbimiz, peygamberlerinin lisanı ile bize vaad ettiklerini bize ihsan et"* (Âl-i İmrân, 194) buyurmuştur. Çünkü bu şeyi vermek zaten söz konusudur. Ama buna rağmen Cenâb-ı Hak, yine de onu talep etmeyi bize emretmiştir. Ve yine bizim, Allah'ın sadece hak ile hükmedeceğini bilmemize rağmen, *"Rabbim, hak ile hükmet.."* (Enbiyâ, 112) demesi de böyledir. Yine, masdarın fâiline ve mef'ûlüne izafe edilebileceği, nahivde sabit olan bir gerçektir. O halde, وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ cümlesi, masdarın mef'ûlüne izafe edilmesi kabilindendir. Yani, "ümmetinin, senin hakkındaki günahlarına istiğfarda bulun.." demektir.

Yapılması uygun olan şeylerle meşgul olmaya gelince, bu da, ayetteki, وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ *"Sabah-akşam tesbih et.."* cümlesinden anlaşılmaktadır. **"Tesbih"** kendisine yakışmayan her türlü şeyden Allah'ı tenzih ve takdis etmek demektir. **Bi'l-aşiyyi ve'l-ibkâr** kelimelerine gelince, bunların ikindi ve sabah namazları olduğu ileri sürüldüğü gibi, **"ibkâr**, gündüzün evvelinden yarısına kadar, **aşiyy** ise, yarısından sonuna kadar olan kısım demektir" de denilmiştir. Böylece bu ifadenin içine bütün vakitler girmiş olur. Bununla, gündüzün iki tarafının kastedilmiş olduğu da söylenmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Gündüzün iki tarafında namaz kıl.."* (Hûd, 114) buyurmuştur. Netice olarak, bu ifâdeyle kişinin, Allah'ı zikretmeye devam etmesi, lisanının, o zikirden ayrılmaması, kalbinin bundan gafil olmaması ve bu sayede de melekler zümresine girmesi kastedilmiştir. Ki Cenâb-ı Hak melekleri vasfederken, *"Onlar gece gündüz ara vermeyerek (onu) tesbih ediyorlar.."* (Enbiya, 20) buyurmuştur. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Dünya Ahiretsiz Olamaz

إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ
مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴿٥٦﴾ لَخَلْقُ السَّمَاوَاتِ
وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٥٧﴾
وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ
قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ ﴿٥٨﴾ إِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ
لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٥٩﴾

"Kendilerine gelmiş katî bir delil olmaksızın, (körü körüne) Allah'ın ayetleri hakkında mücadele edenlerin göğüslerinde, hiç şüphe yok ki, asla yetişemeyecekleri bir büyüklük (hevesinden) başka bir şey yoktur. Hemen, Allah'a sığın. Çünkü O, hakkıyla işiten ve görendir. Göklerin ve yerin, örneksiz ilk yaratılışı, insanların (ikinci) yaratılışından elbet daha büyüktür. Fakat insanların çoğu bilmezler. Kör olanla gören; iman edip de iyi amellerde bulunanlarla kötülük yapan bir olmaz. Ne az düşünüyorsunuz! O saat, muhakkak ve mutlaka gelecektir. Onda hiçbir şüphe yoktur. Ne var ki insanların çoğu buna inanmazlar"

(Mü'min, 56-59).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki, bu sûrenin başındaki söz, başlangıçta, Allah'ın ayetleriyle mücadele edenlere reddiye olarak başlamış, söz sözü açа açа, biraz önce özetle bahsettiğimiz tertib ve ifade ettiğimiz tarz üzere, buraya kadar devam edip gelmiştir. Derken Allah Teâlâ bu ayette, o kâfirleri bu mücadeleye şevkeden sebebe dikkat çekerek, إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ *"Kendilerine gelmiş katî bir delil olmaksızın, (körü körüne) Allah'ın ayetleri hakkında mücadele edenler..."* buyurmuştur. Ki bu, "Onları bu bâtıl mücadeleye sevkeden şey, kalplerindeki kibirdir. İşte onları, bu bâtıl mücadeleye sevkeden şey, bu kibirdir. Bu kibir ise onların, senin nübüvvetini kabul etmeleri halinde, senin elinin altına, emir ve yasaklamak altına girmelerini gerektirmesinden neşet eder. Çünkü her hükümdar ve reis, nübüvvetin komutası altındadır. Onların göğüslerinde ise, senin hizmetinde bulunmaya razı olmayan bir kibir yatmaktadır. İşte onları bu bâtıl mücadeleye ve fasit düşmanlığa sevkeden de budur" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ buyurmuştur. Yani "Onlar, senin elinin altında da olmayı istemezler. Ama onlar, bu muratlarına ulaşamayacaklar; tam aksine, mutlaka ve mutlaka, emir ve yasakların altında olacaklar, bunun hükmü altında olacaklardır" demektir. Daha sonra فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ buyurmuştur ki bu, "Seninle mücadele edenlerin, hile ve tuzaklarından bana sığın. Çünkü o إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ "onların ve senin dediklerini hakkıyla duyan; senin ve onların yaptıklarını hakkıyla görendir. Binâenaleyh O, seni, onlara hükümran kılan ve onların hile ve tuzaklarından koruyandır" demektir.

Ahiretin İspatı

Bil ki Allah Teâlâ, onların Allah'ın ayetleri hakkındaki mücadelelerini, delilsiz diye, vasfedince, buna bir misâl getirerek, لَخَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ *"Göklerin ve yerin, örneksiz. ilk yaratılışı insanların (ikinci) yaratılışından elbet daha büyüktür"* buyurmuştur. Daha büyüğüne kâdir olan, muhakkak ki, küçüğüne de kâdirdir. Allah'ın bu ayetini şu şekilde izah etmemiz mümkündür: Bir şeyle, başkasıyla istidlâlde bulunmak şu üç şekilde olur:

a) "En basitine kâdir olanın, en kuvvetlisi ve en ilerisine de kâdir olması gerekir" denilmesi ki bu, fasittir.

b) "Bir şeye kâdir olan, onun dengi şeye de kâdir olur" denilmesi. Bu gerçek bir istidlâldir. Çünkü, bir şeye hükümran olanın, onun dengi şeye kâdir olacağı, aklen sabittir.

c) "En kuvvetli en mükemmeline kâdir olan, en az ve en basitine haydi haydi kâdir olur" denilmesi. İşte bu istidlâl, alabildiğine sıhhatli ve kuvvetlidir ki, bunda hiçbir insan, asla şüphe etmez. Gel gör ki bu kimseler, göklerin ve yerin yaratıcısının Allah (c.c) olduğunu kabul ediyor ve gökleri ve yeri yaratmanın, insanları yaratmaktan daha çetin olduğunu da, ister istemez biliyorlardı... Binâenaleyh bunlara düşen, gökleri ve yeri yaratmaya kâdir olanın, doğrudan doğruya yarattığı o insanı, yeniden yaratabilme kudretine sahip olduğunu kabul etmeleridir. İşte bu, bu neticeyi ifâde etmede çok net bir aklî delildir. Bu burhânın bu denli kuvvetli olmasına rağmen, insanların ekserisi,-ki bu ifadeyle haşri ve neşri kabul etmeyenler kastedilmiştir- bunu tanımayan bir tavır takınmışlardır. İşte bu misâl ile bu kâfirlerin, Allah'ın ayetleri hakkında bir delil ve hüccet bulunmadan, hatta sırf haset, cehâlet, kibir ve taassuplarıyla mücadele ettikleri ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Allah Teâlâ, kibir, cehâlet ve hasetle içiçe olarak yapılan mücadele ile, hüccet ve bürhanla içiçe olan mücadelenin nasıl yapılacağını beyan edince, bu iki şekil arasındaki farka bir misal getirerek وَمَا يَسْتَوِى الْأَعْمٰى وَالْبَصِيرُ *"Kör olanla gören bir olmaz"* buyurmuştur ki, bu, "istidlâlde bulunan ile körükörüne hareket eden mukallit bir olur mu" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصّٰلِحَاتِ وَلَا الْمُسِيٓءُ *"İman edip de iyi amellerde bulunanlarla kötülük yapan bir olmaz"* buyurmuştur. Ki bu ifadelerden birincisiyle, alimle cahil arasındaki fark; ikincisiyle de, salih amel yapanla fasit ve bâtıl amel yapan arasındaki fark murad edilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ *"Ne az düşünüyorsunuz?"* buyurmuştur ki bu, "Onlar, her ne kadar ilmin, cehaletten; amel-i sâlihin de, fasit ve bozuk amelden hayırlı olduğunu biliyor idiyseler de, belli bir itikâd türünde, bunun ilim mi yoksa, cehâlet mi; yine, belli bir amel türünde, bunun salih amel mi yoksa fasit amel mi olduğu hususunda az düşünürler. Çünkü haset, onların kalplerini kör eder, böylece de, cehâlet ve taklîdin, sırf marifet ve bilgi olduğuna; haset, kin ve kibrin de katıksız taat olduğuna inanırlar ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ne az düşünüyorsunuz!"* buyurmasından kastedilen de budur. **Asım, Hamza** ve **Kisâî**, tâ ile, muhatap sigasında, تَتَذَكَّرُونَ yani, *"onlara de ki, "Ne kadar da az düşünüyorsunuz?.."* şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları yâ ile gâib sigasında, يَتَذَكَّرُونَ şeklinde okumuşlardır.

Kıyametin Vukû Bulması

Cenâb-ı Hak, Kıyametin varlığının mümkün olduğuna dair delilleri izah edince, bunun peşinden, (muhakkaku'l-vukû olduğundan, olmuş bitmiş şey gibi olduğunu)

haber veren ifadeyi getirerek, إِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ *"O saat, muhakkak ve mutlaka gelecektir. Onda hiçbir şüphe yoktur. Ne var ki insanların çoğu buna inanmazlar"* buyurmuştur. Ayetteki, *"insanların çoğu"* ifâdesiyle, öldükten sonra dirilmeyi ve Kıyameti inkâr eden kâfirler kastedilmiştir.

★ ★
★

Dua ve İbadet

وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ ۚ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ
دَاخِرِينَ ﴿٦٠﴾ اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا ۚ إِنَّ اللَّهَ لَذُو
فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٦١﴾ ذَٰلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ
كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ۖ فَأَنَّىٰ تُؤْفَكُونَ ﴿٦٢﴾ كَذَٰلِكَ يُؤْفَكُ الَّذِينَ كَانُوا بِآيَاتِ
اللَّهِ يَجْحَدُونَ ﴿٦٣﴾

"Rabbiniz buyurdu: "Bana dua edin, size icâbet edeyim. Çünkü bana ibadetten büyüklük taslayıp uzaklaşanlar, hor ve hakîr olarak cehenneme gireceklerdir. Allah, sizin için, içinde dinlenesiniz diye geceyi; görüp işlemenize (vasıta) olarak gündüzü yaratandır. Şüphesiz ki Allah, insanlar üzerinde lütf-u inayet sahibidir. Fakat insanların çoğu şükretmezler. İşte Rabbimiz olan, her şeyi yaratan Allah budur. Ondan başka hiçbir tanrı yoktur. O halde nasıl olup da döndürülüyorsunuz? Allah'ın ayetlerini bilerek inkâr edenler, işte böyle döndürülür"

(Mü'min, 60-63).

Bil ki Allah Teâlâ Kıyamete dair olan hükmün, Kıyamet görüşünün hak ve doğru olduğunu beyan edip, insanın Kıyamet gününde ancak, Allah'a yapmış olduğu taatlardan yararlanacağı zoruniu olarak malum olunca, hiç şüphesiz, taatlarla meşgul olmak en mühim şeylerden olmuştur. Taat çeşitlerinin en kıymetlisi de, yalvarıp yakarma ve duâ etmek olunca, hiç şüphesiz Allah Teâlâ bunu bu ayette emrederek, اُدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Rabbiniz buyurdu: "Bana duâ edin. Size icâbet edeyim..."* buyurmuştur. İnsanlar, bu ifadedeki, *"Bana duâ edin"* cümlesiyle neyin kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bu ifadenin, dua etmeyi emreden bir söz olduğu ileri sürüldüğü gibi, bunun, Allah'a ibadet etmeyi emreden bir ifade olduğu da söylenmiştir. Bunun delili ise, bundan sonraki, *"Çünkü bana ibadetten büyüklük taslayıp..."* kısmıdır. Şayet, duâ etmek, mutlak anlamda ibâdeti de emretmek olmasaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, *"Çünkü bana ibadetten büyüklük taslayıp..."* ifadesinin bir manası kalmazdı.

Hem, ibâdet manasında duâ, Kur'ân'da pekçok kullanılmaktadır. Meselâ bu, Cenâb-ı Hakk'ın إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنَاثًا *"Onlar O'nu bırakırlar da yalnız dişilere taparlar.."* (Nisâ, 117) ifadesinde böyledir. Buna, "Duâ, kişinin kulluğu, Allah karşısındaki zillet ve miskinliği kabul edip, itiraf etmesi demektir. Buna göre sanki, "Duâyı terkeden, onu, kulluğunu ortaya koyma konusunda büyüklenip ar duyduğu için terketmiştir" denilmek istenmiştir" şeklinde cevap verilir. Karşı tarafın, "ibâdet manasında duâ kelimesi, Kur'ân'da çok kullanılmaktadır" şeklindeki görüşüne de, "Nassın zahiri, ancak ayrı bir delil (munfasıl delil) bulunduğunda terkedilebilir..." diye cevap verilir.

İcabetsiz Duâ Var Mı?

İmdi şayet, "Çokça duâ edilip, fakat bir türlü makbul olmamasına rağmen daha nasıl Cenâb-ı Hak, *"Bana duâ edin. Size icâbet edeyim"* buyurmuştur?" denilirse, Ka'bî buna şöyle cevap vermiştir: "Duâ ancak, şarta göre yapılır. Şartına uygun olarak duâ edenin, duâsı kabul edilir, icâbet olunur. Bu şart ise, duâ etmekle talep edilen o şeyin, bir maslahat ve hikmet olmasıdır."

Ka'bî, daha sonra kendi kendine bir soru sorarak, "Aslah"ı (daha faydalı olan şeyi), o, kişi duâ etmeksizin de bilir yapar. Binâenaleyh, duâ etmenin hikmeti nedir?" demiş, bu sorusuna şu iki şekilde cevap vermiştir:

a) "Duâ etmede, Allah'a sığınma, O'na yalvarıp yakarma manası vardır.

b) Bu, her şey için söz konusudur. Çünkü kul, Cenâb-ı Hakk'ın, yapacağını bildiği zaman, O onu mutlaka yapar. Binâenaleyh duâ etmede fayda yoktur. Eğer kul, Allah'ın yapmayacağını biliyorsa, mutlaka O onu kesinlikle yapmaz. Binâenaleyh, duâ etmede yine bir fayda yoktur. Onların bu konuda söyledikleri her şey, bizim de cevâbımızdır." Ka'bî'nin söylediği şeyin tamamı budur.

Bana göre bu hususta şu şekilde bir izah da yapılabilir: Allah Teâlâ, *"Bana duâ edin. Size icâbet edeyim"* buyurmuştur. Binâenaleyh, kalbinde, malına, makamına, akrabasına, dostlarına, sa'y ü gayretine dair zerre kadar bir itimat ve güven olduğu halde, Allah'a duâ eden herkes, gerçekte, Allah'a, sadece diliyle duâ etmiştir. O kimsenin kalben gafil oluşu, o matlubunun hasıl olması hususunda Allah'tan başkasına güvenmiş olmasındadır. Demek ki o şahıs, hiç bir zaman, esasen Rabbine duâ etmemiştir. Ama, kalbinde, Allah'tan başkasına bir iltifat ve itimat bulunmaksızın dua ettiğinde ise, zahir olanı onun duasına icabetin tahakkuk etmesidir.

Bunu iyice kavradığında, bunda, kâmil manada şöyle bir müjde vardır: Kalbin, Allah'ın dışında kalanlardan tamamiyle sıyrılması, o kişinin ölümü yaklaştığında yaklaşır. Çünkü insan, işte o vakitte, Allah'ın lütf-u inayetinden başka hiçbir şeyin kendisine fayda veremeyeceğine kesinkes inanmış, karar vermiştir. Binâenaleyh, bizim biraz önce kabul ettiğimiz düstura göre, işte bu vakitte yapılan duânın, Allah nezdinde makbul olması gerekir. Biz, Allah'ın lütfu ve ihsanından bizi, işte bu vakitte, ihlâs ve tazarrû ile içiçe olan duâya muvaffak kılmasını ümid ederiz. Bil ki, duâ hususundaki detaylı izahımız, Bakara Sûresi'nde, (Bakara, 186) ayetinin tefsirinde geçmişti.

Duânın Ehemmiyeti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ *"Çünkü bana ibadetten büyüklük taslayıp uzaklaşanlar, hor ve hakir olarak cehenneme gireceklerdir"* buyurmuştur. **Dâhirîn** *"aşağılanmış ve hor hakir olarak"* demektir. Ki, duâyı terketme hususunda böylesi şiddetli bir tehdidi getirmiş olması bakımından bu, Allah'ın büyük bir lûtfu ve ihsanıdır. Buna göre şayet, "Hz. Peygamber, bir hadis-i kudsîde, Allah (c.c)'ın, مَنْ شَغَلَهُ ذِكْرِي عَنْ مَسْأَلَتِي أَعْطَيْتُهُ أَفْضَلَ مَا أُعْطِي السَّائِلِينَ *"Beni zikretmesinden dolayı Benden istemeye (bana duâ etmeye) vakit bulamayan kimseye, (bana duâ etmek suretiyle) isteyenlere verdiğimden daha fazlasını veririm"*[34] buyurduğunu anlatmıştır. Binâenaleyh bu haber, duâ etmemenin efdal olduğunu; bu ayet ise, duâyı terketmenin, büyük bir tehdidi gerektirdiğini göstermektedir. Şu halde, bu iki durum nasıl birleştirilebilir?" denilirse, biz deriz ki: Akıl, Allah'ı övgüye dalıp buna garkolduğunda, bu hal, duâ etmekten daha efdal ve üstün olur. Çünkü duâ etmek, bir pay elde etmek için yapılır. Halbuki, Allah'ın yüce marifetine dalıp garkolmak ise, pay talep etmeden daha üstündür. Ama böylesi bir istiğrak ve manevî dalış söz konusu değilse, duâ etmek evlâ olur. Çünkü duâ, rubûbiyyetin izzetini, kulluğun ise, zilletini tanımayı ve bilmeyi ifâde eder.

Dinlenme İçin Gece

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَللّٰهُ الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ *"Allah sizin için, içinde dinlenesiniz diye geceyi ... yaratandır"* buyurmuştur. Bil ki, bu ifadenin kendinden öncekilerle ilgisi, şu iki bakımdandır:

a) Cenâb-ı Hak adetâ, "Ben sana, bu büyük ve yüce nimetleri, senin talep etmenden önce lutfettim, in'âm ettim. Sen istemeden bu muazzam nimetleri lutfeden yüce zât, talep ettikten sonra, bu az ve basit şeyleri niçin in'âm etmesin?" demek istemiştir.

b) Cenâb-ı Hak, duâ etmeyi emredince sanki, "kişinin duâ etmeden önce mutlaka seni tanıması gerekir. Şu halde, kâdir bir ilahın (senin) varlığına dair delil nedir?" denilmiş de, bunun üzerine de Allah Teâlâ, varlığına, kudret ve hikmetine dair şu on delili zikretmiştir:

Tevhîdin Gökteki Delilleri

Bil ki biz, Allah'ın varlığının ve kudretinin delillerinin, ya felekî (göksel), yahut da unsurî (yersel) olduğunu beyân etmiştik. Felekî olanların kısımları pek çoktur.

1) Gece ve gündüzün, peşpeşe gelmeleri. Âlemin faydasına olan şeylerin büyük bir kısmı, bu iki şeye, yani gece ile gündüzün ardarda gelmesine bağlı olunca, Allah Teâlâ bu mekânda bu ikisini zikretmiş ve gecenin yaratılmasındaki hikmeti, uyku ve sükûnet sebebiyle, rahatlığın tahakkuk etmesi olduğunu; gündüzün yaratılmasındaki hikmetin de, kendisinde, en faydalı bir biçimde tasarrufta bulunabilme imkânının sağlanması için, eşyâyı göstermek olduğunu beyân buyurmuştur.

34) Tirmizî, Sevabu'l-Kur'ân, 25 (5/184).

Uyurken sükûnetin, rahatlığın vesilesi olduğu meselesini, şu iki bakımdan izah edebiliriz:

a) Yapılan hareketler, hareketin, yanmayı ve kurumayı gerektirmiş olmasından dolayı, yorgunluğa yol açar ki bu da, vücutta bir elem ve acıya sebep olur.

b) Eşyâyı algılamak ancak, cismanî olan rûhların (canlılık ve hayatî aktivitenin), hissin (duyu organlarının) zahirine ulaşması sayesinde mümkün olur. Sonra bu rûhlar, hareketlerin çokluğu sebebiyle sökülür. Böylece de hisler, (duyu organları) ve bunların sağladığı algılama zayıflar. Ama insan uyuduğunda, bu cismanî aktivite, bedenin içine yeniden döner, orada odaklaşır ve kuvvetlenir, böylece de yorgunluktan ve aczîyyetten uzak kalır.

Hem gece, soğuk ve nemlidir. Binâenaleyh, gecenin soğuk ve rutûbetli olması, çokça hareket sebebiyle meydana gelen, gündüzdeki yanma ve kuruma hususunda meydana gelmiş olan şeyleri telâfi eder, bunları yeniden tedarik ederler. Binâenaleyh işte bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah sizin için, içinde dinlenesiniz diye geceyi...yaratandır"* ifadesinden anlaşılan mana ve faydalardır.

İnsan Medenîdir

Ayetteki, وَالنَّهَارَ مُبْصِراً *"Görüp işlemenize (vasıta) olarak gündüzü yaratandır"* ifadesine gelince, bil ki insan, yaratılışı itibariyle medenîdir. Bu şu demektir: Tam bir medeniyyet tahakkuk etmediği müddetçe, insanın yemesi, içmesi, giyimi ve aile hayatındaki işleri nizama girmez. Bu işler ise, ancak pekçok işin bir araya gelmesi sonucunda, çalışıp çabalama ile elde edilir. Bu işler birtakım şeylerde tasarrufta bulunmak demektir. Bu tasarruflar ise, insanın, o aydınlık ve o nûr (gündüz) sebebiyle, uygun olan ile uygun olmayanı ayırabilmesi için, ancak ışık ve aydınlık vasıtasıyla mükemmel biçimde tahakkuk eder. İşte وَالنَّهَارَ مُبْصِراً cümlesindeki hikmet de budur.

Fiil ve İsm-i Fail Farkı

Şayet, "Bu ayetin içindeki üslûbuna riâyet etmek için, nazmın, ya لِتَسْكُنُوا... وَلِتُبْصِرُوا şeklinde, yahut da جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ سَاكِناً وَالنَّهَارَ مُبْصِراً şeklinde olması gerekirdi. Ancak ne var ki, Cenâb-ı Hak böyle buyurmamış, tam aksine, gece hakkında, لِتَسْكُنُوا fiilini, gündüz hakkında da, مُبْصِراً sıfatını kullanmıştır. Şu halde, bunun hikmeti ne olabilir? Bir de, gündüz geceden daha kıymetli olmasına rağmen, bu ayette, gecenin gündüzden önce zikredilmenin hikmeti nedir?" denilirse, biz diyoruz ki, bunlardan birincisinin cevabı şudur: Gece ve uyku, gerçekte olumsuz (menfî, selbî) karakterlerdir. Binâenaleyh bunlar, zâtları gereği matlûb değillerdir. Ama uyanıklık ise, olumlu kârakterdir. Binâenaleyh bu, zâtı gereği maksûd olan bir husustur. Ayrıca, allâme **Abdulkâhir en-Nahvî, "Delâilu'l-İ'câz"** adlı eserinde, "İsm-i fâil kalıbının, tamlığa ve mükemmelliğe delâleti, fiil sîgasının bunlara delâletinden daha kuvvetlidir" şeklinde bir beyanatta bulunmuştur ki, işte farklılığın sebebi budur. Allah en iyisini bilendir.

Gece ve Gündüzden Efdal Olan

İkincisine de şu şekilde cevap verebiliriz: Zulmet, olumsuz, selbî bir karakterdir.

Nûr, aydınlık ise, olumlu, müsbet bir karakterdir. Sonradan yaratılmışlar hakkında adem ve yokluk, varlıktan önce gelir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, En'âm Sûresi'nin başında, وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ (En'am, 1) buyurmuş (böylece, "zulumât" kelimesini "nûr"dan önce getirmiştir).

Bil ki Allah Teâlâ, gece ve gündüzdeki fayda ve üstün hikmetlerin neler olduğunu belirtince, وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ *"Şüphesiz ki Allah, insanlar üzerinde lutf-u inâyet sahibidir. Fakat insanların çoğu şükretmezler..."* buyurmuştur ki bu, "Allah'ın, (benim), mahlûkata olan lütfum, cidden çoktur. Ancak ne var ki, onlar, buna şükretmezler" demektir.

Şükür Hakkında

Bil ki, şu sebeplerden dolayı şükür terkedilir:

1) Kişinin, bu nimetlerin, Allah'tan olmadığına inanması... Meselâ, kişinin bu feleklerin, zâtları gereği var olduklarına ve zâtları gereği döndüklerine inanması gibi... Bu durumda kişi, bu nimetlerin Allah'dan olduğuna inanmaz...

2) Kişi, her ne kadar bu âlemin, Allah'ın yaratması ve var etmesiyle vücûd bulduğuna inansa bile, ancak ne var ki, bu büyük nimet, yani gece ve gündüzün birbirini takip etmesi nimeti, sürüp giden ve devamlı bir şey olduğu için, onun bir nimet oluşunu unutur. Binâenaleyh insan, herhangi bir nimeti elden kaçırmak sûretiyle onu yitirdiğinde, o zaman onun kadr-u kıymetini anlar. Bu meselâ, -Allah'a sığınırız- bazı kimselerin, derin, karanlık bir kuyunun içinde uzun süre hapsedilmesi gibidir... Bu durumda bu insan, o temiz hava ve o ışık nimetinin kadr-u kıymetini anlar.

Bir hükümdarın, hizmetçisine ceza vermek istediğinde, bazı kimselere, bunun duvarlara yaslanmasına ve uyumasına mânî olmaları emrini verdiğini gördüm. İşte böylece, buna yapılan eziyet, iyice büyük olmuş olur.

3) Kişi her nekadar bu nimetlerin kadr-ü kıymetini bilse de, dünyaya düşkün, mal ve makamı seven birisi olursa, pek çok mal elde edememe ve yüksek bir makama sahip olamama sebebiyle, bu büyük nimetleri inkâr etme suçuna düşebilir. İnsanların çoğu, bahsettiğimiz bu üç uçurumdan birinde helâk olup gittiği için, Cenâb-ı Allah, وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ *"Fakat insanların çoğu şükretmezler"* buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, *"Kullarımızdan şükredenler ne azdır!"* (Sebe, 13) ayeti ve İblis'in *"Sen onların çoğunu şükredici bulamayacaksın"* (A'raf, 17) ifadesidir.

Allah Teâlâ, bu ayetlerde bahsedilen delillerle, kâdir, rahîm ve hakîm bir ilahın varlığını beyan edince, ذَٰلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ *"İşte Rabbiniz olan, herşeyi yaratan Allah budur. O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi**, bu ayete, "Size diyorum, kendisinde hiç kimsenin ortak olmadığı bu hususî işlerle temayüz etmiş ve malum olan bu zat, Allah'dır, Rabbinizdir. Herşeyin yaratıcısı, O'dur ve O'ndan başka ilah yoktur" manasını vermiş ve bunların ardarda sıralanmış birer haber olduğunu söylemiştir ki bu, "O, ulûhiyyet, rubûbiyyet, yaratma ve eşi olmama gibi sıfatların hepsine birden sahip olandır. Binâenaleyh o halde nasıl

olup da döndürülüyorsunuz" demektir. Bu da "Nasıl saptırılıyorsunuz; bu delillerden nasıl dönüp, bunları yalanlıyorsunuz?" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, كَذٰلِكَ يُؤْفَكُ الَّذِينَ كَانُوا بِآيَاتِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ *"Allah'ın ayetlerini bilerek inkâr edenler işte böyle döndürülür"* buyurmuştur, yani Allah'ın ayetlerini bile bile inkâr edip, onlar üzerinde düşünmeyen, içinde hakkı elde etme endişesi ve cezalandırılma korkusu duymayan herkes, tıpkı bu kâfirler gibi, haktan döndürülürler.

★ ★
★

İnsanın Yaratılışı

اَللّٰهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴿٦٤﴾ هُوَ الْحَيُّ لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٦٥﴾ قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَمَّا جَاءَنِيَ الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّي وَأُمِرْتُ أَنْ أُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٦٦﴾ هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لِتَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفّٰى مِنْ قَبْلُ وَلِتَبْلُغُوا أَجَلًا مُسَمًّى وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٦٧﴾

"Allah sizin için, yeryüzünü bir karargâh, gökyüzünü de bir bina yapan, size sûret veren, sonra sûretlerinizi güzelleştiren; en temiz ve güzel şeylerden sizi rızıklandırandır. İşte Rabbiniz olan Allah budur. Demek ki âlemlerin Rabbi ne yücedir! O, dâima yaşayandır. O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur. O halde O'na dininde muhlis olarak, "Hamdolsun kâinatın Rabbi Allah'a" diyerek dua edin. De ki: "Bana Rabbimden apaçık deliller gelince, o sizin, Allah'ı bırakıp taptıklarınıza kulluk etmekten kesinlikle nehyolundum. Âlemlerin Rabbine teslim olmam emrolundu. O, sizi bir topraktan, sonra bir meniden, sonra bir alakadan yaratıp, sonra bebek olarak (ana karnından) çıkaran, sonra sizi, güçlü-kuvvetli bir çağa eriştirip, sonra ihtiyar olmanız için yaşatandır. İçinizden kimi daha evvel öldürülür. Muayyen bir vakte ulaşmanız ve aklınızı kullanmanız için (O böyle yapar)"

(Mü'min, 64-67).

Bil ki biz, Allah'ın varlığının ve kudretinin delillerinin, yâ âfâkî deliller, ya enfüsî deliller cinsinden olduğunu beyân etmiştik. Âfâkî deliller ile, insanın dış dünyasında kalan, bu âlemdeki herşey kastedilmiş olup, bunların kısımları pek çoktur. Fakat âfâkî delillerden, bu ayetlerde bahsedilenler, gece ile gündüzün durumları ki, bu biraz önce geçti ve yer ile göğün halleridir. İşte bu da, *"Allah sizin için, yeryüzünü de bir binâ yapandır"* ayetinde ifade edilmektedir. **İbn Abbas**, buradaki karar (karargâh) ifadesine, "yaşarken de ve öldükten sonra da, insanın bulunduğu yer" manası vermiştir. Gökyüzünün bir "binâ" oluşuna da, "yeryüzü üzerine kurulmuş bir kubbe" manası vermiştir. Bu ifadeyle, üzerinde tasarruf edilebilmesi için, yeryüzünün direksiz olarak tutulması, "gökyüzünün bir bina olması ifadesiyle de, duran, sâbit olan, böyle olmasaydı üzerimize düşecek olan" manasının kastedildiği de söylenmiştir.

Enfüsî Deliller

Enfüsî deliller ile, insanın bedeninin halleri ile ruh hallerinin, kâdir ve hakîm bir yaratıcının varlığına delâleti kastedilmiştir ki, bu tür delillerden, bu ayetlerde şu ikisi ele alınmıştır:

a) İnsanın halinin kemâle ermesinde, olgunlaşmasında görülen halleri,

b) Yaratılışının ve varedilişinin başlangıcındaki hali...

Bunlardan birincisinin pek çok çeşitleri olup, bu ayette, onlardan şu üçü ele alınmıştır:

1) İnsanın şeklinin yaratılışı... Bu, ayette وَصَوَّرَكُمْ *"Size sûret verdi"* ifadesiyle anlatılmaktadır.

2) İnsanın sûretinin-şeklinin güzelliği ve mükemmelliği... Bu da ayette, فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ *"Sonra sûretlerinizi güzelleştirdi"* ifadesiyle anlatılmaktadır.

3) İnsanı, tayyibât hoş ve güzel şeylerle) rızıklandırması... Bu da, وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ *"En temiz ve güzel şeylerden sizi rızıklandırdı"* ifadesidir. Biz, bunların tefsirini, bu kitabımızda defalarca uzun uzadıya yaptık ve bilhassa وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ (Isrâ, 70) ayetinin tefsirinde detaylıca anlattık.

Allah Teâlâ, iki âfâkî delillere, üçü de enfüsî delillere âit olan bu beş delili anlatınca, ذَٰلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ *"İşte Rabbiniz olan Allah budur. Demek ki âlemlerin Rabbi ne yücedir!"* buyurmuştur. Buradaki **"tebâreke"**, ya devam ve sebatı olan, yahut da hayrı bol olan demektir.

Cenâb-ı Allah daha sonra, هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ *"O dâima yaşayandır. O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur"* buyurmuştur. Bu ayet, hasr (sadece) manası ifade eder ve "O'ndan başka hayy (diri) yoktur" demektir. Binâenaleyh bunu "zâtı bakımından ölmesi imkânsız bir hayy oluş" manasına hamletmek gerekir. Bu durumda, Allah'dan başka böyle hayy (diri) olan olamaz. Böylece Cenâb-ı Hak, yok olması düşünülebilen şeyi âdetâ yok hükmünde kabul etmiştir. Bil ki **"hayy"**, **derrâk** (son derece idrâk edici) ve **fa'âl** (son derece aktif olan) demektir. Binâenaleyh derrâk oluş, tam ve

mükemmel bir ilme, fa'âl oluş ise mükemmel manada bir kudrete işarettir. Allah Teâlâ, celâl sıfatlarından bu iki sıfata böylece dikkat çekince, üçüncü bir sıfatı olan vahdaniyyetine de, *"O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur"* cümlesiyle dikkat çekmiştir.

Allah Teâlâ, kendisini bu sıfatlarla tavsîf edince, kullarına iki şey; a) duayı, b) duada ihlası emretmiştir. Bunun için önce, فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ *"O halde O'na dininde muhlis olarak dua edin"* buyurmuş ve sonra **"Elhamdülillâhi Rabbi'l-âlemîn"** demiştir. Binâenaleyh bu ifadeyle, **"Elhamdülillâh..."** ifadesinin bizzat lafzı murad edilmiş olabileceği gibi, "Allah, celâl ve izzet sıfatlarıyla mevsûf olduğuna göre, zatı gereği O'nun hakkında, "Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur" denilmeye müstehaktır" manasının kastedilmiş olması da mümkündür.

Hak Teâlâ, celâl ve azamet sıfatlarını zikredince, قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ *"De ki:" O sizin Allah'ı bırakıp taptıklarınıza kulluk etmekten kesinlikle nehyolundum"* buyurmuş, böylece bunu, müşrikleri putperestlikten çevirebilmek için, en yumuşak bir tarzda, müşrikler için zikretmiş, bu hususta nehyin sebebinin, getirilen o beyyineler (deliller) olduğunu beyân etmiştir. O beyyineler de, âlemin gerçek tanrısının, biraz önce de geçtiği gibi, celâl ve azamet sıfatlarıyla mevsûf olduğunun, aklın açıkça ibâdetin O'na yapılması gerektiğine şehâdet ettiğinin, yontulmuş, şekil verilmiş taş ve ağaçların ma'bûd olmada, O'na ortak olmalarının kötülüğünü aklın açıkça gösterdiğinin sâbit olmasıdır.

Allah Teâlâ, kendisine ibadeti emredince, peygamberine وَأُمِرْتُ أَنْ أُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ *"Âlemlerin Rabbine teslim olmam emrolundu"* demesini emretmiştir. Hak Teâlâ, kendisi hakkındaki bu gerçekleri zikretmiştir. Çünkü müşrikler onun, son derece akıllı ve mükemmel bir cevher (öz) olduğuna inanıyorlardı. Herkesin, kendisi için, en üstün ve en mükemmeli isteyeceği zarûrî olarak bilinir. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak, kişinin faydasına olan şeyin, Allah'dan başkasından yüz çevirmesi ve tamamen Allah'a itaata yönelmeyle olacağını bildirince, bu yolun, dışındaki her yoldan daha mükemmel ve sağlam olduğu ortaya çıkmış olur.

Topraktan Yaratma

Daha sonra Hak Teâlâ, هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ *"O sizi bir topraktan yaratandır"* buyurmuştur. Bil ki biz, delillerin, âfâkî ve enfüsî olarak ikiye ayrıldığını söylemiştik. Âfâkî deliller pek çok olup, bu ayetlerde bahsedilenler, gece ile gündüz, yer ile gök olmak üzere dörttür. Enfüsî delillerin de, şu iki kısma ayrıldığını biraz önce söylemiştik:

a) Kişinin bedenen ulaştığı kemâl noktasındaki halleri... Bunlar pek çok olup, bu ayetlerde onlardan ele alınanlar, insanın şekli, şeklinin güzelliği ve güzel rızıkla beslenme olarak, üçtür. İkinci kısma, yani bedenin önce nutfe (meni) ve cenîn oluşundan başlayıp, ihtiyarlayıp ölmesine kadar geçirdiği devrelerin nasıllığı hususu da bu ayetlerde ele alınmış ve Cenâb-ı Hak, *"O sizi bir topraktan, sonra bir meniden, sonra da bir alakadan...yarattı"* buyurmuştur. Buradaki *"sizi"* ifadesiyle, Hz. Âdem (a.s)'in kastedildiği söylenmiştir. Bana göre, bunu söylemeye gerek yok. Çünkü her insan meniden ve hayız kanından (yani yumurtadan) yaratılmıştır. Meni de kandandır.

O halde insan kandan yaratılmıştır. Kan da, gıdalardan meydana gelir. Gıdalar, ya hayvansal, ya bitkisel olurlar. Dolayısıyla hayvanların oluşumundaki durum, tıpkı insanın oluşumundaki durum gibidir. Binâenaleyh gıdaların tümü bitkilere varıp dayanır. Bitkiler de topraktan ve sudan meydana gelir. Böylece her insanın topraktan oluştuğu; bu toprağın önce nutfe, sonra alaka, sonra da -ana karnından ayrılıncaya kadar- pek çok merhaleler geçiren bir cenin olduğu, Allah'ın bu mertebeleri, başka ayetlerde anlattığı için zikretmediği sâbit olmuş olur.

Hayat Safhaları

Bil ki Allah Teâlâ, insanın ömrünü şu üç mertebeye göre düzenlemiştir:

a) Çocukluğu,

b) Erginlik çağı,

c) İhtiyarlık dönemi... Bu, akla uygun, güzel ve doğru bir sıralamadır. Çünkü insan, ömrünün ilk çağlarında büyümeye, gelişmeye, gürleşmeye başlar. Buna tufûliyyet (çocukluk) çağı denir. İkinci merhale insanın gelişme çağına, zayıflık namına hiçbirşeyin yer almadığı yaşının en mükemmel çağına ulaşmasıdır ki işte bu mertebe, *"güçlü-kuvvetli bir çağa erişmeniz için.."* ifadesiyle anlatılmaktadır. Üçüncü merhale de, insanın, geriye sayması, âcizlik-noksanlık eserlerinin başgöstermeeidir. Bu da ayette, *"Sonra ihtiyar olmanız için..."* cümlesi ile kastedilmiştir. Bu taksimâtı iyice kavradığında, yapılan bu taksimâta göre, ömrün derecelerinin esasta bu üçden fazla olmadığını anlamış olursun. **Keşşâf sahibi** ayetteki, لِتَبْلُغُوا 'deki lâm harf-i cerrinin, mahzûf bir fiile taalluk ettiğini ve takdirin, ثُمَّ يُبْقِيكُمْ لِتَبْلُغُوا "Güçlü-kuvvetli bir çağa erişesiniz diye, sizi sağ bırakır" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمِنكُم مَّن يُتَوَفَّىٰ مِن قَبْلُ *"İçinizden kimi daha evvel öldürülür"* buyurmuştur. Ayetteki, *"daha evvel"* ifadesi, ya "İhtiyarlık yaşına gelmezden önce" yahut da "düşük olarak doğduğunda, ayette bahsedilen devreleri tamamlamazdan önce.." demektir.

Allah Teâlâ sonra, وَلِتَبْلُغُوا أَجَلًا مُّسَمًّى *"Muayyen bir vakte ulaşmanız için..."* buyurmuştur ki bu da, "O bunu, belli bir zamana, yani ölüm vaktinize ulaşmanız için böyle yapar" demektir. "Muayyen (belli) vakit"in, Kıyamet günü olduğu da söylenmiştir.

Sonra Hak Teâlâ, وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ *"ve aklınızı kullanmanız için..."* buyurmuştur. Bu da, "Bu enteresan durumlardaki çeşitli delilleri ve ibretleri düşünesiniz diye..." demektir.

★ ★
★

Allah'ın Mutlak Kudreti

هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ فَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ ﴿٦٨﴾

"O, dirilten ve öldürendir. O, bir işin olmasını dilediği zaman, sadece "Ol" der, o iş de oluverir"

(Mü'min, 68).

Bil ki Allah Teâlâ, insanın toprak oluştan, nutfe oluşa, sonra alaka, sonra çocuk, sonra ergin, sonra da ihtiyar oluşa geçişinden bahsedip, bu değişiklikleri kâdir bir ilâhın varlığına delil gösterince, *"O, dirilten ve öldürendir"* buyurmuştur ki bu, biraz önce de bahsi geçtiği gibi, "Bir sıfattan başka bir sıfata geçiş, kâdir bir ilahın varlığına delâlet ettiği gibi, hayattan ölüme, ölümden hayata geçiş de kâdir bir ilahın varlığına delâlet eder" demektir.

Ayetteki, *"O, bir işin olmasını dilediği zaman, sadece "ol" der, o iş de oluverir"* ifadesi ile ilgili olarak şu izahlar yapılabilir:

a) Bu, "Allah, bu maddeleri, bir halden bir hale geçirince, bu işlerinde yorulmaz, herhangi bir alet-edevâta da ihtiyaç duymamıştır. Binâenaleyh kâinatta ve muhdesâtta (yaratılmış şeylerde) kudretinin, herhangi bir karşı koymayla yüzyüze gelmeksizin, geçerliliğini, كُنْ فَيَكُونُ *"ol" der, o iş de oluverir.."* demek suretiyle anlatmıştır.

b) Diriltme ve öldürmeyi, *"ol" der, o da oluverir.."* ifadesiyle anlatmak istemiştir. Buna göre sanki, "İnsanın toprak iken nutfe oluşu ve alaka oluşa geçişi, tedricî olarak, kademe kademe meydana gelen bir tekâmüldür. Ama hayatın meydana gelişi, ruh cevherinin insanla ilgi kurması anında derhal olur" demektir. İşte bu sebepten ötürü, hayat verme işi, ayette bu ifadeyle anlatılmıştır.

c) Bazı kimseler şöyle derler: "İnsan, ana rahminde belli bir müddet içinde, meni ve kandan ve bunların çeşitli devrelerinden meydana gelir. Buna göre sanki âdeta "Her insanın başka bir insandan meydana gelmesi imkânsızdır. Çünkü "teselsül" imkânsızdır. Sonradan var olan muhdes bir varlığın ezelde bulunması da muhaldir. Binâenaleyh mutlaka bir ilk insanın olduğunu kabul etmek gerekir. Bu durumda o insanın meydana gelişi, meni ve kan (yumurta) ile değil, aksine Allah'ın doğrudan doğruya yaratmasıyla meydana gelir. İşte Allah Teâlâ bunu, "Kün feyekûn" ifadesiyle anlatmıştır.

★ ★
★

Müşriklerin Feci Akıbeti

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنَّىٰ يُصْرَفُونَ ﴿٦٩﴾ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ وَبِمَا
أَرْسَلْنَا بِهِ رُسُلَنَا ۖ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿٧٠﴾ إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ ﴿٧١﴾
فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ ﴿٧٢﴾ ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ ﴿٧٣﴾ مِنْ دُونِ

اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا بَل لَّمْ نَكُن نَّدْعُو مِن قَبْلُ شَيْئًا كَذَٰلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ
﴿٧٤﴾ ذَٰلِكُم بِمَا كُنتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنتُمْ تَمْرَحُونَ ﴿٧٥﴾
ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٧٦﴾

"Allah'ın ayetleri hakkında çekişenlere bakmadın mı, nasıl haktan döndürülüyorlar? Onlar, kitabı ve peygamberlerimizle gönderdiğimiz şeyleri yalanlayanlardır. Artık bilecekler, boyunlarında bukağılar ve zincirler bulunduğu zaman... Onlar sıcak suyun içinde sürüklenecekler, sonra ateşte yakılacaklar. Sonra onlara, "Allah'a şerik sayıp taptığınız şeyler nerede?" denilecek, onlar da, "Bizden uzaklaşıp kayboldular. Daha doğrusu zaten biz daha evvel de asla onlara tapmadık" diyecekler. İşte Allah kâfirleri böyle şaşırtır. Size olan azap şundandır: Çünkü siz yeryüzünde haksız yere şımarıklık ediyorsunuz. Cehennem kapılarından, içinde ebedî kalıcı olarak girin. Bak o kibirlenenlerin varıp gidecekleri yer ne kötüdür!"

(Mü'min, 69-76).

Bil ki Allah Teâlâ, ayetleriyle mücâdele edenleri tekrar kınamaya başlayarak, *"Allah'ın ayetleri hakkında çekişenlere bakmadın mı, ..."* buyurmuştur. Bu, Allah'ın ayetlerine karşı mücadele edip, kabullenmeyip onları yalanlamaları yüzünden, onları kınayan bir ifadedir. Böylece Allah Teâlâ, *"nasıl döndürülüyorlar"* ifadesiyle, onlar hakkındaki taaccübünü (hayretini) bildirmiştir ki bu, tıpkı bir kimsenin, sebebini açıklamayan birisine, onun gafletine şaşarak, "Nereye götürülüyorsunuz?" demesi gibidir.

Allah Teâlâ sonra, kitabı yani Kur'ân'ı ve peygamberleriyle gönderdiği diğer kitapları yalanlayanların, bu mücâdele edenler olduğunu beyan etmiştir. Eğer, **sevfe** edatı geleceği ifade eder, **lz** edatı ise geçmiş zaman için kullanılır. Binâenaleyh ayetteki فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ ifadesi tıpkı, "oruç tutacağım dün" demene benzer" denilirse, biz deriz ki: "Buradaki **lz** ile **lzâ** manası kastedilmiştir. Çünkü gelecek zamana âit şeyler Allah'ın haberleri içinde, kesin ve şeksiz şeyler olduğu için, Allah bunları olup-bitmişliği ifade eden lafızlarla anlatmıştır. Bu lafızlara rağmen mana gelecekle ilgilidir. Bu açıklama **Keşşâf sahibine** aittir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak onların azaplarının nasıl olacağını anlatmak üzere إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ فِي الْحَمِيمِ *"Boyunlarında bukağılar ve zincirler bulunduğu zaman, onlar sıcak suyun içinde sürüklenecekler"* buyurmuştur. Bu, "Onların boyunlarında bukağılar ve zincirler olduğu halde, bu zincirlerle, hamîm'de, yani cehennem ateşiyle kaynatılmış sıcak su içerisinde sürüklenirler. Sonra da ateşte yakılırlar" demektir. Arapça'da "**secr**", ateşte yakma manasınadır ki bu da, "Onlar

cehennemde iken, ateş onları her taraftan kuşatır" demektir. Hak Teâlâ'nın, *"O, Allah'ın tutuşturulmuş bir ateşidir ki tırmanıp yüreklerinin tâ üstüne çıkacak (kaplayacak)tır o"* (Hümeze, 6-7) ayeti de buna yakın bir manadadır.

Şeriklerden Vazgeçmeleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ *"Sonra onlara, "Allah'dan başka şerik sayıp taptığınız şeyler nerede?"* denildiğinde onlar "ضَلُّوا عَنَّا yani sıvışıp gözümüzden kayboldular. Artık onları göremiyor, onlardan medet umamıyoruz" diyecekler, sonra da بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْئًا *"Daha doğrusu zaten biz, daha evvel de asla onlara tapmadık"* diyecekler ki bu, "Putperestler putların bir şey olmadıklarını anlayıp, "Onlara asla ibadet etmemiştik" diyecekler" demektir ki bu tıpkı senin, birisini deneyip onda hiçbir hayır bulamadığında, "Ben falancayı birşey sanırdım. Meğer o hiçbir şey değilmiş" demen gibidir. Bu ifade ile, Allah Teâlâ'nın, En'âm Sûresi'nde, onların, *"Allah'a yemin olsun ki ey Rabbimiz, biz şirk koşmamıştık"* (En'âm, 23) dediklerini haber verişinde de olduğu gibi, "Onlar âhirette yalan söyleyip, Allah'dan başkasına ibadet edişlerini inkâr ettiler" manasının kastedilmiş olması da mümkündür.

Daha sonra Hak Teâlâ, كَذَٰلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ *"İşte Allah kâfirleri böyle şaşırtır"* buyurmuştur. **Kâdî** şöyle der: "Bu ifade, "Allah kâfirleri cennet yolundan şaşırtır, saptırır" manasındadır. Çünkü Allah'ın onları, delillerden ve hüccetlerden saptırıp uzaklaştırdığı söylenemez. Zira dünyada iken onları Allah bu delillere sevketmiştir." **Keşşâf sahibi** ise buna, "Onların putlarının sıvışıp kaybolması gibi, Allah onları da putlarından saptırıp, uzaklaştırır. Öyle ki, eğer onlar putlarını, yahut putları (taptıkları şeyler) onları arayacak olsalar, biribirlerini bulamazlar" şeklinde mana vermiştir.

Cenâb-ı Allah daha sonra ذَٰلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ *"Size olan (azap) şundandır: Çünkü siz yeryüzünde haksız yere şımarıklık ediyorsunuz"* buyurmuştur ki bu: "Bu saptırılışınız, haksız yere şımarıklık ve taşkınlık etmenizden ötürüdür. Bu şımarıklık ve taşkınlığınız da, müşrik olup, putlara tapmanızdır. Sizin için ayrılmış, o yedi cehennem kapısından giriniz." demektir. Bir başka ayette de, *"Onun yedi kapısı vardır. Onlardan her kapı için, ayrılmış bir kısım (insanlar) vardır"* (Hicr, 44) buyurulmuştur خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ *"Onlar orada ebedî kalıcı olarak, (oraya girerler). O kibirlilerin varıp gidecekleri yer ne kötüdür!"* Bununla, önceki ayetlerde, Kur'ân ayetleriyle mücâdele edenlerin sıfatlarından olarak belirttiği, *"Allah'ın ayetleriyle mücâdele edenlerin göğüslerinde ... bir büyüklükten başka bir şey yok"* (Mü'min, 56) hususu kastedilmiştir.

★ ★
★

Hz. Peygamberi Teselli

فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ ﴿٧٧﴾

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِّن قَبْلِكَ مِنْهُم مَّن قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُم مَّن لَّمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ ۗ وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَن يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ ۚ فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ ﴿٧٨﴾

"Artık sen sabret. Şüphesiz Allah'ın vaadi bir gerçektir. Velhasıl ya onlara yapmakta olduğumuz tehdidin (gerçekleşmesini) kısmen sana göstereceğiz, yahut seni kendi (katımıza) alacağız. Nihayet onlar ancak bize döndürülüp getirileceklerdir. Andolsun ki senden evvel de peygamberler gönderdik. Onlardan, sana kıssalarını anlattığımız kimseler de, sana anlatmadığımız kimseler de var. Hiç bir peygamber, Allah'ın izni olmaksızın herhangi bir mucizeyi kendiliğinden getiremez. Allah'ın emri gelince de, hak ile hükmolunur. Bâtılı savunanlar, işte burada hüsrana düşmüşlerdir" (Mü'min, 77-78).

Bil ki Allah Teâlâ, sûrenin başından buraya kadar, ayetlerine karşı mücâdele edenlerin yollarını çürütmek için söz söyleyince, bu ayette, Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s)'e, onların eziyetlerine ve bu mücadelelerle rahatsız edilişine sabretmesini emretmiş, sonra da, *"Şüphesiz Allah'ın vaadi bir gerçektir"* demiş, bu vaad ile, ona söz verdiği yardımı ve düşmanlarına azap indirmeyi kastetmiş, daha sonra da, *"ya onlara yapmakta olduğumuz tehdidin (gerçekleşmesini) kısmen sana göstereceğiz"* buyurmuş; *"onlar"* ifadesi ile o kâfirleri, tehdid ile de, Bedir günündeki öldürülmeleri gibi, onların başına gelen azabı kastetmiştir ki matlub olan budur. *"Yahut, onlara bu azabı indirmezden önce, seni kendi (katımıza) alacağız. Çünkü nihayet onlar, Kıyamette bize döndürülüp getirileceklerdir. Biz de onlardan, alabildiğine intikam alacağız."* Bunun bir benzeri ayet de, *"Eğer seni (alır) götürürsek de şüphe yok ki biz onlardan mutlaka intikam alırız. Yahut onlara vaadettiğimiz azabı, hemen kendilerine göstereceğiz. Çünkü biz onlara hükümranız"* (Zuhruf, 41-42) ayetidir.

İlave Mûcize

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِّن قَبْلِكَ مِنْهُم مَّن قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُم مَّن لَّمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ *"Andolsun ki senden evvel de peygamberler gönderdik. Onlardan, sana kıssalarını anlattığımız kimseler de, sana anlatmadığımız kimseler de var"* buyurmuştur. Bu, şu manayadır: Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'e *"Sen de, senden önceki peygamberler gibisin. Biz onlardan bazısını sana anlattık, diğerlerini ise anlatmadık. Onlar içinde de, Allah'ın ayetler ve mûcizeler verdiği, ama kavminin mücâdele edip, kavmince yalanlanan; senin başına gelenlere benzer, başlarına keder ve belâlar gelip, sabredenler vardı. Onların kavimleri hep bir inad ve işi yokuşa*

sürme babında, onlardan fazladan mûcizeler istiyorlardı. Ama Allah, göstermesinde fayda olan mûcizeleri veriyordu. Fakat, fayda olmayan mûcizeleri göstermiyordu. İşte bu durum nasıl onların nübüvvetlerini zedeleyen bir şey değilse, senin için de aynı durum geçerlidir. Senin kavminin de fazladan mûcize istemedeki durumu da aynıdır. Onları göstermede bir fayda olmadığı için, pek yerinde olarak onları göstermedik." İşte, "Hiç bir peygamber, Allah'ın izni olmaksızın, herhangi bir ayeti (mûcizeyi) kendiliğinden getiremez" ifadesi ile anlatılmak istenen budur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَإِذَا جَآءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ *"Allah'ın emri gelince de, hak ile hükmolunur.."* buyurmuştur ki bu, yeniden mucize talebinin peşinden gelmiş olan, bir tehdittir. Ayetteki, *"Allah'ın emri.."* ifadesiyle, kıyamet günü; *"bâtılı savunanlar"* ifadesiyle de, işi sarpa sardırmak maksadıyla, gereğinden fazla mucize getirilmesini isteyenler ile, Allah'ın ayetleri hakkında dedikodu yapan muannitler kastedilmiştir.

* *
*

Hayvanların Verdiği Hizmet

اَللّٰهُ الَّذِيْ جَعَلَ لَكُمُ الْاَنْعَامَ لِتَرْكَبُوْا مِنْهَا وَمِنْهَا تَاْكُلُوْنَ ﴿٧٩﴾ وَلَكُمْ فِيْهَا مَنَافِعُ
وَلِتَبْلُغُوْا عَلَيْهَا حَاجَةً فِيْ صُدُوْرِكُمْ وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُوْنَ ﴿٨٠﴾ وَيُرِيْكُمْ اٰيٰتِهٖ فَاَيَّ اٰيٰتِ
اللّٰهِ تُنْكِرُوْنَ ﴿٨١﴾

"Allah, kimine binesiniz, kimini yiyesiniz diye, sizin için davarlar yaratandır. Onlarda, size, (daha başka) faydalar da vardır. Göğüslerinizdeki bir hacete ermeniz için, onların üzerine biniyorsunuz. (Karada), onların üzerinde, (denizde) gemilerin üstünde taşınıyorsunuz. (Allah) size ayetlerini gösteriyor. Artık siz, Allah'ın ayetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?"

(Mü'min, 79-81).

Bil ki Allah Teâlâ, vaîd ve tehditlerini iyice anlatınca, hem rahîm, hakîm bir ilâhın varlığına delâlet edecek şeyleri, hem de kullarına in'âm ve lûtuf sayılacak şeyleri, yeniden anlatmaya başlamıştır. **Zeccâc**, "En'âm, sadece devedir" derken, **Kadî**, buradaki "**en'âm**" sözüyle sekiz çift hayvanın kastedildiğini (En'âm, 143) söylemiştir. Bu ayetle ilgili şöylesi birkaç soru sorulabilir:

Ta'lîl Lâm'ı Hakkında

Birinci Soru: Niçin, ayetteki لِتَرْكَبُوا ve لِتَبْلُغُوا ifadelerine, "ta'lîl (maksat) lâm'ı, gelmiş de, diğerlerinin başına gelmemiştir? Bunun sebebi nedir?

Cevap: Keşşâf sahibi şöyle der: "Binmek, ister vâcip ister mendûb olsun, hac ve savaş için söz konusudur. Binâenaleyh, bu iki şey de, dinî bir hedef taşır.

Dolayısıyla, bu iki ifadenin başına bu harf (garaz lâm'ı) gelmiştir. Ama, yemek ve menfaat temin etme işleri ise, mübah olan şeyler türündendir. Bu sebeple, pek yerinde olarak bu ifâdelerin başına bu harf getirilmemiştir. Ki, bunun bir benzeri de, (Nahl, 8) وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً ayetidir... Dolayısıyla, burada da, binmeye delâlet eden fiilin başına lâm getirilmiş, ama zînete ait kelimenin başına getirilmemiştir.

İkinci Soru: Cenâb-ı Hakk'ın وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ ifadesinin manası, "Karada ve denizde taşınırsınız..." şeklindedir. Bunu iyice kavrayınca, hatıra şöyle bir soru gelmektedir: Cenâb-ı Hak, قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ (Hûd, 40) ayetinde (فِيهَا "orada") buyurduğu halde, niçin bu ayette وَفِي الْفُلْكِ demeyip de, (وَعَلَى الْفُلْكِ) buyurmuştur?

Cevap: عَلَى lafzı, istilâ (bir şeyin üzerinde olmayı ifâde) içindir. Binâenaleyh, gemiye konulan o şey hakkında, وُضِعَ فِيهِ "oraya konuldu..." denildiği gibi, وُضِعَ عَلَيْهِ "onun üzerine konuldu..." da denilebilir. Bu iki kullanılış da, sahih ve doğru olunca, وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ ifâdesindeki mananın tamam olabilmesi için, alâ lafzının kullanılması daha uygun olmuştur. (Yani, وَفِي الْفُلْكِ denilmesi gerekirken عَلَيْهَا kelimesine uygun olsun diye, وَعَلَى الْفُلْكِ ifadesinin kullanılması daha uygun ve yerinde olmuştur).

Cenâb-ı Hak, bunca delillerden bahsedince, وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ *"(Allah), size ayetlerini gösteriyor. Siz, Allah'ın ayetlerinden hangisini inkâr ediyorsunuz?"* buyurmuştur. Bu, "sayıp döktüğünüz bu delillerin hepsi, açık ve net delillerdir..." demektir. Binâenaleyh, *"Siz, Allah'ın ayetlerinden hangisini inkâr ediyorsunuz?"* ifâdesi, bahsi geçen delillerin hiçbirinin inkâr edilmesinin mümkün olmadığına bir dikkat çekmedir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Ayetteki, أَيٍّ *"hangi"* kelimesi, meşhûr ve yaygın olan kullanılışa göre getirilmiştir. Çünkü فَأَيَّةَ آيَاتِ اللَّهِ şeklindeki kullanış, azdır. Çünkü, müzekkerlik ve müennesliği belirtmek, sıfatlarda değil, isimlerde söz konusu olur. Meselâ حِمَارٌ غَرِيبٌ denildiği gibi حِمَارَةٌ غَرِيبٌ de denilebilir.

★ ★
★

Ders Almayanlara Azap

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا
أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَأَشَدَّ قُوَّةً وَآثَارًا فِي الْأَرْضِ فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٨٢﴾ فَلَمَّا
جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ

يَسْتَهْزِءُونَ ﴿٨٣﴾ فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَحْدَهُ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ
﴿٨٤﴾ فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا سُنَّتَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ
وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ ﴿٨٥﴾

"Ya onlar, yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden evvelkilerin akibeti nice olmuştur, baksınlar? Hem onlar, bunlardan daha çok idi. Kuvvetçe ve yeryüzündeki eserlerce de daha güçlü ve satvetli idiler. Fakat, kazanıp durdukları, kendilerine asla fayda vermedi. Öyle ya, kendilerine peygamberleri apaçık mucizeler getirince, onların nezdindeki ilme karşı, şımarıklık gösterdiler de, istihzâ edegeldikleri şey kendilerini çepeçevre kuşatıverdi. Artık, vaktaki o çetin azâbımızı gördüler. "Allah'a, bir olarak inandık. O'na eş koşmakta olduğumuz şeyleri inkâr ettik" dediler. Fakat, hışmımızı gördükleri zaman, imanları fayda verecek değildi. Allah'ın, kulları hakkında carî olan âdeti budur. İşte kâfirler, burada hüsrana uğradı"

(Mü'min, 82-85).

Bil ki, Allah Teâlâ, bu sûrenin sonunda hoş ve güzel bir tertîbi gözetmiştir. Çünkü O, ilk önce, ulûhiyyetinin delilleri ile kudret, rahmet ve hikmetinin mükemmel oluşu hususunda bir fasıl zikretmiş, bunun peşinden de, tehdit ve vaîdleri hususunda diğer bölümü getirmiştir. Bu sûrenin sona erdiği fasıl ise, işte bu tehdîdi ifade eden bölümüdür ki, bundan maksad ise, "Allah'ın ayetleri hakkında mücadele eden ve bu sebeple de göğüslerinde alabildiğine kibir bulunan o kâfirler yok mu, bütün bunların sebebi, riyâset peşinde koşmak, mal ve makamca başkalarını ileri geçmek arzusudur. Binâenaleyh, işte bu tür şeyleri elde etmek maksadıyla, kim hakka inkiyâd etmezse, dünyaya mukabil, âhiretini satmış olur!" manasıdır. Böylece Allah Teâlâ, bu yolun yanlış olduğunu, zira dünyanın fani ve geçici olduğunu beyan etmiş, bu hususa delil olarak da, أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ *"Ya onlar, yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden evvelkilerin akibeti nice olmuştur, baksınlar?.."* buyurmuştur. Ki bu, "şayet onlar, yeryüzünü köşe bucak gezmiş olsalardı, direten ve kibirlenen kimselerin akibetlerinin, sonrakilerden malca, sayıca ve makamca daha üstün ve ileri olmalarına rağmen, yok olmak olduğunu görür ve anlarlardı. Binâenaleyh onlar, bu büyük imkânlarından ve ezici kudretlerinden ancak, hayal kırıklığı, hüsran, nedâmet ve helâk elde edebildiler. Ya bu, miskin yoksulların hali nasıl olacaktır?!

Onların bunlardan sayıca çok olmalarının izahına gelince, bu, haberlerden anlaşılan bir husustur. Onların yeryüzünde kuvvet ve eserce ileri olmaları ise, onların, kendilerinden geriye kalan, büyük ve göz alıcı eserlerinden anlaşılır. Ki bunlar, meselâ Mısır'da bulunan ehrâmlar gibi büyük kale mezarlar, eski kralların kurdukları büyük beldeler ve Cenâb-ı Hakk'ın onların dağlardan yontarak evler edindiklerine dair naklettiği şeylerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَمَآ أَغْنٰى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ *"Fakat, kazanır oldukları şeyler, kendilerine asla fayda vermedi.."* buyurmuştur. فَمَا أَغْنٰى ifadesinin başında mâ kelimesi, ya olumsuzluk manasındadır, yahut da istifham manasında olup, mahallen mansûbtur. مَاكَانُوا يَكْسِبُونَ ifâdesinin başındaki mâ ise, ya mâ-i mevsûle veya masdariyye olup, mahallen merfûdur. Yani, "Onların kazanmış oldukları ya da kazanmaları, onlara ne fayda verebildi ki?!" demektir.

Resullere Müstağni Davrananlar

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o kâfirlere, peygamberlerinin, delil ve mucizeler getirdiğinde, kendi yanlarındaki ilimleriyle şımardıklarını beyan buyurmuştur. Bil ki, فَرِحُوا ifâdesindeki vâv zamirinin, kâfirlere de, peygamberlere de râci olması muhtemeldir.

Zamirin Kâfirlere Aidiyyeti

Ama biz bunun, kâfirlere râcî olduğunu söylersek, bu durumda "o kâfirlerin şımarıp sevinmelerine sebep olan ilim, hangi ilimdir?" diye bir soru sorulabilir. İşte bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) Bununla, onların ilim adını verdiği şeyler, yani Allah'ın, onlardan, Kur'ân'da naklettiği şüpheleri kastedilmiştir.. Bu meselâ onların, *"Bizi ancak o dehr helâk eder"* (Câsiye, 24); *"Şayet Allah dileseydi biz şirk koşmazdık, atalarımız da..."* (En'âm, 107), *"Unufak olmuşlarken, bu kemikleri kim diriltecekmiş?!"* (Yasin, 78) ve *"...Eğer ben Rabbime döndürülüp götürülürsem, elbette, bundan daha hayırlı bir akıbet bulurum..."* (Kehf, 36) şeklindeki sözleridir. Ki onlar, bu sözleriyle sevinip şımarıyor, taşkınlık ediyor, böylece de peygamberlerin sözlerini kabul etmeyip, onlara tepeden bakıyorlardı. Nitekim Cenâb-ı Hak da *"her fırka kendi ellerindeki ile böbürlenmek suretiyle parça parça oldular"* (Mü'minun, 53) buyurmuştur.

b) Bununla, felsefecilerin ilimlerinin kastedilmiş olması da mümkündür. Çünkü onlar, Allah'ın vahyini duyduklarında onu kabul etmez, peygamberlerin ilimlerini, kendi ilimleri yanında küçük görürlerdi. Nitekim, Sokrat'ın, bir peygamberin gelmiş olduğunu duyduğu; ona, "Keşke onun yanına gitsen" denildiğinde, onun, "Biz yolumuzu bulmuş kimseleriz, artık bize doğru yol gösterecek bir kimseye ihtiyacımız yoktur" dediği söylenmiştir.

c) Bununla, o kâfirlerin, dünya işlerini bilmeleri, o işleri güzelce yürütmeleri de kastedilmiş olabilir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Onlar dünya hayatından yalnız bir dış taraf bilirler.. Ahiretten ise onlar, gafillerin ta kendileridir"* (Rum, 7) ve *"Onların ilimden erebildikleri işte budur..."* (Necm, 30) buyurmuştur. Binâenaleyh, peygamberleri onlara, dinî ilimleri, yani Allah'ı tanıma, ahireti bilip inanma, rûhu kötü şeylerden temizleyip arındırma bilgilerini getirince, onlar bunlara aldırmamış, bunlarla alay etmiş, kendilerininkinden daha faydalı, daha kapsamlı ve daha yararlı olan bir ilim bulunmadığına inanmışlar ve bununla şımarmışlardır.

Zamirin Nebilere Aidiyyeti

Ama biz, bu zamirin, peygamberlere râcî olduğunu söylersek, bu hususta da şu iki izahı yapabiliriz:

a) Bu sevinme, peygamberler için söz konusudur. Bu, "O peygamberler, kendi kavimlerinden ileri derecede bir cehâlet; haktan yüz çevirme müşâhede edip, onların akibetlerinin kötü olacağını ve onların, cehâletlerinden ve haktan yüz çevirmelerinden dolayı başlarına gelecek olan cezâ ve ukûbeti anlamış olduklarında, işte o zaman o peygamberler kendilerine verilen bir ilimle sevinmişler ve Allah'a şükretmişlerdir. Kâfirleri de, cehâlet ve istihzalarının cezası kuşatmıştır.

b) Bu ifadelerle, "kâfirler, peygamberlerin yanındaki ilimlerle, ona gülmek ve onunla alay etmek suretiyle şımarmışlardır" manası kastedilmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Şımararak, bu deliller ve onların getirdiği vahiy bilgisiyle alay ettiler.." demek istemiştir. Mananın böyle olduğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ *"İstihzâ edegeldikleri şey kendilerini çepeçevre kuşatıverdi.."* ifadesidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَحْدَهُ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ *"Artık, vaktaki o çetin azâbımızı gördüler, "Allah'a, bir olarak inandık. O'na eş koşmakta olduğumuz şeyleri inkâr ettik.." dediler"* buyurmuştur. Bu ifâdede geçen **be's** kelimesiyle, şiddetli azâp kastedilmiştir ki, بِعَذَابٍ بَئِيسٍ (A'râf, 165) ifadesi de, bu anlamdadır.

Buna göre eğer: "Ayetteki, فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ ifadesiyle, şayet söylenmiş olsaydı, فَلَمْ يَنْفَعْهُمْ إِيمَانُهُمْ ifadesi arasında ne fark olurdu?" denilirse, biz deriz ki: Bu tıpkı, مَا كَانَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ *"Allah hiçbir oğul edinmemiştir.."* (Meryem, 53) ayetindeki كَانَ gibidir. Buna göre mana, "Onların imanlarının onlara fayda vermesi sahih ve doğru olmamıştır, olmaz!" şeklindedir.

İmanın Fayda Vermediği Gün

İmdi şayet, "İman etmesinin kişiye fayda vermeyeceği vakit hakkında katî bir şey söyleyebilir misin?" denilirse, biz deriz ki: Bu, kendisinde, rahmet ve azap meleklerinin inişinin bizzât müşâhede edildiği vakittir. Çünkü bu vakitte kişi, iman etmeye mecbûr kalmış olur. Bu iman ise, fayda vermez. İman ancak, aksini yapabilmeye muktedir olunup, kişi böylece hür ve irâde sahibi olduğunda fayda verir, geçerli ve sahîh olur. Ama insanlar, ahiret alametlerini, (ölürken) görüp müşahede ettiklerinde, (ettikleri iman ise), fayda vermez.

Daha sonra Cenâb-ı Hak سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ *"Allah'ın, kulları hakkında carî olan âdeti budur..."* buyurmuştur. Bu, "ye's halinde, (iman etmekten başka bir çaresi kalmadığı durumunda), imanın makbûl olmayışı, Allah'ın, bütün ümmetler hakkında sürüp gelen değişmez yasasıdır" demektir.

وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ cümlesindeki هُنَالِكَ kelimesi, zaman manasını ifade eden bir kelime olup, buna göre mana, "Onlar, o şiddetli azâbın vaktini gördüklerinde hüsrana uğradılar.." şeklindedir. Doğruya ileten ise, Allah'dır.

Bu sûrenin tefsiri, Herât şehrinde, hicrî 603 yılının Zilhicce ayının ikinci cumartesi gününde tamamlandı.

Ey niteleyenlerin en mükemmel nitelemelerinin bile, celâl ve izzetin adına, (bilgisini ancak) kendisine ayırdığın şeylerin en küçüğüne dahi ulaşılamayan! Ey, tefekkür edenlerin anlayışlarının ve düşünenlerin fikirlerinin, senin kibriyânın sırlarının ilke ve yasalarını kuşatmaktan aciz olan zât! Lütfunla ve rahmetinle bizi, bâtılı savunan, böylece de ziyana uğrayan kimseler arasına katma. Ve, bizi, Kıyamet gününde mahrûm olanlardan kılma... Çünkü sen, ekremü'l-ekremîn ve erhamu'r-râhimîn'sin...

Hamd, alemlerin rabbi olan Allah'a, salât ü selâm, Peygamber Efendimiz **Hz. Muhammed**'e, O'nun âline, ashabına ve bütün ümmet-i Muhamed'e olsun...

★ ★
★

FUSSİLET (SECDE) SÛRESİ

•

Ellidört ayet olup Mekkî'dir.

•

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

حٰمٓ ۝١ تَنزِيلٌ مِّنَ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ ۝٢ كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِّقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ۝٣ بَشِيرًا وَنَذِيرًا
فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ ۝٤ وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِّمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِن
بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ فَاعْمَلْ إِنَّنَا عَامِلُونَ ۝٥ قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَٰهُكُمْ
إِلَٰهٌ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُ وَوَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ ۝٦ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُم
بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ ۝٧ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ۝٨

"Hâ mîm. (Bu), bilecek herhangi bir topluluk için, ayetleri ayrı ayrı açıklanmış, müjdeler verici, korkutucu, Arapça bir Kur'ân olmak üzere, Rahmân ve Rahîm tarafından indirilmiş bir kitaptır. (Böyle iken), onların çoğu, (bunu düşünüp kabulden) yüz çevirmiştir. Artık dinlemezler onlar. Onlar, "Bizi kendisine davet edegeldiğin şeye, kalplerimiz örtülüdür. Kulaklarımızda bir ağırlık, bizimle senin aranda bir perde vardır. O halde sen, (dininice) amel ve (hareket) et... Biz de elbette, (dinimize göre) amel ediciyiz.." derler. De ki: "Ben ancak sizin gibi bir insanım. Bana şu vahyolunuyor: Sizin Tanrınız, ancak bir tek Tanrı'dır. Onun için hepiniz O'na doğrulun, O'ndan mağfiret isteyin. Vay haline, o Allah'a ortak koşanların! Ki onlar, zekât vermezler. Onlar âhireti (inkâr ile) kâfir olanların ta kendileridir. Gerçekten, iman edip de iyi iyi amel ve hareketlerde bulunanlar yok mu? Onlar için başa kakılmayan bir mükâfaat vardır"

(Fussilet, 1-8).

Hurûf-i Mukattaanın İ'rabı

Bil ki, bu sûrenin başında, (terkibi) hususunda pekçok ihtimal söz konusudur:

a) En kuvvetli olanına göre, "حٰمٓ (**hâ, mîm**) bu sûrenin ismi olup, mübtedâ, تَنْزِيلٌ kelimesi de haberidir" denilmesidir.

b) **Ahfeş**, "تَنْزِيلٌ kelimesi merfû, mübtedâ; **kitabun** kelimesi ise, haberidir" derken,

c) **Zeccâc**, "تَنْزِيلٌ mübtedâ, merfû; haberi ise, كِتَابٌ فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ ifadesidir" der. Bu şu demektir: "**Tenzîlün**" kelimesi, sıfatla, مِنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ ifâdesiyle husûsileşmiş, (tahassus kesbetmiş), böylece de mübtedâ olarak gelmesi caiz olmuş olan bir kelimedir.

Bil ki Allah Teâlâ, **Hâ, Mîm** adını taşıyan bu sûre hakkında şu hükümleri bildirmiştir:

1) Bu sûrenin, indirilmiş olmasına "**Tenzîl**" kelimesiyle, ism-i mef'ûl (münezzel-indirilmiş) manası kastedilmiş olup, masdardan ism-i mef'ûl manasının kastedilmesi meşhûr olan bir mecâzdır. Nitekim Arapça'da, onun için binâ edilmiş, yapılmış manasında, هٰذَا بِنَاءُ الْأَمِيرِ; "Bu emirin binâsıdır"; "onun sikkesini taşıyan ve onun sikkesi vurulmuş" manasında da, هٰذَا الدِّرْهَمُ ضَرْبُ السُّلْطَانِ "Bu dirhem, sultanın *darbıdır; onun, sikkesi basılmıştır"* denilir.

Bu sûrenin "indirilmiş" olması ile, Allah Teâlâ'nın onu, Levh-i Mahfûz'a yazması, **Cibrîl** (a.s)'e, o yazılan şeyleri hıfzedip ezberlemesini, daha sonra da onu, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e indirip ona tebliğ etmesini emretmesi kastedilmiştir. Binâenaleyh, bu kelimelerin **Cebrâîl** (a.s)'in indirmesi vasıtasıyla anlatılması tahakkuk edince, işte bu hadiseye "**tenzîl**" adı verilmiştir.

Kur'ân'ın İndirilmesi Rahmettir

2) Bu indirme işinin, doğrudan doğruya Rahman ve Rahîm tarafından olması... Bu, bu indirmenin Allah'dan sudûr etmiş, büyük bir lütuf olduğuna delâlet eder. Çünkü bir sıfatla birlikte zikredilen fiil, mutlaka o sıfata uygun ve münasip olur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, Rahmân ve Rahîm olması, rahmetinin mükemmelliğine delâlet eden iki sıfattır.. Binâenaleyh, bu iki sıfata nisbet edilen "**tenzîl**" işi, mutlaka ve mutlaka, nimet çeşitlerinin en büyüğüne delâlet eder. Aslında durum da böyledir. Çünkü, bu alemdeki mahlûkat, âdeta hasta, kötürüm ve ihtiyaç içinde kıvranan varlıklar gibidirler. Kur'ân da, hastanın ihtiyaç hissettiği ilâçları ve sağlam kimselerin ihtiyaç duyduğu gıdaları kapsamaktadır. Binâenaleyh, Allah nezdinde bu alemdekiler için gerekli olan en büyük nimet, Kur'ân'ı insanlara indirmesidir.

Kitap Olması

3) Bunun, bir kitap olması... Biz, "kitap" isminin, cem etmek anlamındaki bir kökten türemiş olduğunu ve Kur'ân'a, içinde, evvelkilerin ve sonrakilerin ilimlerini bulundurduğu için, "kitap" adının verildiğini beyan etmiştik.

Ayetlerinin Açıklanması

4) "Ayetlerinin ayrı ayrı açıklanmış" olması.. Ki, bu ifadeyle, ayetlerinin, farklı farklı konularda olması ve çeşitli manaları tafsilatlı olarak ifade etmesi kastedilmiştir. Binâenaleyh, bu ayetlerin bir kısmı, Allah'ın zâtının vasfı, "tenzîh" ve "takdîs" sıfatlarının; ilim, kudret, rahmet ve hikmetinin mükemmelliğinin; göklerin, yerin, yıldızların yaratılmasındaki hallerin ilginçliğinin; gece ve gündüzün birbirini takip etmesinin ve bitkiler, hayvanlar ve insanların hallerinin ilginçliğinin izahı hakkındadır. Bir kısmı da, kalbe ve uzuvlara yönelik mükemmelliyetlerin halleri ve durumları hakkındadır. Diğer bir kısmı, vaad-vaîd; cennet ve cehennem ehlinin derecelerini belirleyen mükâfaat ve cezâlar hakkındadır. Bir kısmı, va'z ve nasihat, bir kısmı, ahlâkı güzelleştirme, nefsi terbiye etme ve bir kısmı da evvelkilerin kıssaları, geçmişlerin tarihi hakkındadır. Velhasıl, kim (bu hususta) insaflı düşünürse, insanların elinde, Kur'ân kadar, kendisinde farklı ilim ve konuların yer aldığı başka bir kitabın olmadığını anlar.

Kur'ân Olması

5) Bunun, Kur'ân (قُرْآناً) olması.. Kur'ân'a bu adın verilmesinin sebebi, daha önce geçmişti. Bu ifade, "ihtisâs ve medh" üzere mansûbtur. Yani, "Ben, bu mufassal kitap ile, sıfatları şöyle şöyle... olan Kur'ân'ı kastediyor ve onu medhediyorum.." takdirindedir. Bu ifadenin, hal olarak mansûb olduğu da ileri sürülmüştür.

Arapça Olması

6) Bunun, Arapça **arabiyyen** olması. Bu, "Bu Kur'ân, sadece ve sadece Arap dili üzere inmiştir" demektir. Ki bu husus, *"Biz her peygamberi ancak kendi kavminin lisanıyla göndermişizdir"* (İbrahim, 4) ayetiyle de kuvvet kazanır.

Anlayışlı Kimseler İçin

7) Bunun, "anlayan herhangi bir kavim için لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ olması ki bu da, "Biz o Kur'ân'ı, Arap olan bir toplum üzerine indirdiğimiz için, onu Arapça yaptık.. Ne demek istediğini anlasınlar diye, işte böylece biz onu, Arapların dili üzere inzâl buyurduk" demektir.

İmdi, eğer "لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ifadesi, neye taalluk etmektedir?" denilirse, biz deriz ki: Bunun, hem **tenzîl**, hem de فُصِّلَتْ kelimesine taalluk etmesi mümkündür. Buna göre mana ya, "Bu, onlardan ötürü, Allah tarafından indirilmiştir" şeklinde olur, ya da, "Onlar için, ayetleri ayrı ayrı açıklamıştır" şeklinde olur. Ama, en uygun olanın, hem kendinden öncekiler hem de sonrakiler gibi, bu ifadenin de sıfat olmasıdır. Böylece, sılası (yani mevsûf) ile sıfatları arası açılmamış fasledilmemiş olur. Buna göre de mana, "Arap olan bir toplum için olan, Arapça bir Kur'ân olarak..." şeklinde olur.

Müjdeci ve Uyarıcı Olması

8-9) O'nun bir "müjdeci ve uyarıcı" olması. Yani, itaat edenlere, mükâfaat müjdesini verici; günahkâr olanları da ilahî cezâ ile tehdit edici olmasıdır. Gerçek

şu ki, Kur'ân, bir müjde ve bir uyarmadır (ikazdır). Fakat onun bu hususlarda mükemmel olduğuna dikkat çekmek için, bu beşâret nezâret masdarlarının ismi fâil sîgaları olan **beşîr** ve **nezîr** kullanılmıştır. Bu tıpkı, "Şair şiir, kâil (konuşan) kelam" denilmesi gibidir.

Müşriklerin Yüz Çevirmeleri

10) Onların Kur'ân'dan yüz çevirip, onu dinlemeyip, ona iltifat etmeyişleri... İşte bütün bunlar Allah Teâlâ'nın (bu ayetlerde) Kur'ân'ı tavsif ettiği on sıfattır. Bunlara şöyle birkaç mesele dayanır:

BİRİNCİ MESELE
Kur'ân Mahluktur İddiası

Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenler, şu bakımlardan bu ayetle istidlâl etmişlerdir:

1) Allah Teâlâ Kur'ân'ı, "**tenzîl**" (indirme) ve "**münzel**" (indirilmiş) diye nitelemiştir. **Tenzîl**: bir halden başka bir hale geçirmeyi ihsâs ettirir. Şu halde Kur'ân'ın mahlûk olması gerekir.

2) **Tenzîl**, masdardır. Masdar ise, nahivcilerin ittifakıyla, cümlede mef'ûl-ü mutlaktır. (Mef'ul'dür, yani mahluktur).

3) Bu ayetlerde geçen "kitap" ile, ya mef'ûl-ü mutlak olan masdar "kitap" kastedilmiştir, yahut da mef'ûl olan mektûb (yazılmış şey) manası kastedilmiştir.

4) Ayetteki فُصِّلَتْ *"ayrı ayrı açıklanmış"* ifadesi, Kur'ân'da tafsil ve temyiz yapılmak suretiyle, tasarruf eden birinin icraatını gösterir. Tasarruf ise, kadîm olan bir kitaba uygun düşmez.

5) Kur'ân'a, parçaları birbiriyle birleşip biraraya geldiği için, "Kur'ân" adı verilmiştir ki bu durum, onun bir failin mef'ûlü, bir yapanın yapısı olduğunu gösterir.

6) Allah Teâlâ onu, "Arapça" diye nitelemiştir. Böyle bir sıfat ise ancak, bu lafızların, Arapların kullanımlarına ve ıstılahlarına göre manalar almasından ötürü söz konusu olur. Binâenaleyh bir yapanın yapması ile olan şeyin mutlaka muhdes (sonradan) ve mahlûk olması gerekir.

Bunlara şöyle cevap verilir: Bütün bu delilleriniz, kullanılan kelimeler, harfler ve ifadelerle ilgilidir. Zaten bunlar bize göre de mahluktur. Bizim, kadîm olduğunu iddia ettiğimiz şey, bunların dışında kalan bir şeydir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE
Zâhirî Mana Asıldır

Kelamcıların çoğu, mükellefin görevinin, Kur'ân'ın lafızlarını, Arapça'ya göre konulmuş (ifade ettiği) manalar ile indirildiğine inanmak olduğu, ama bu lafızları, bunun dışında başka manalara hamletmenin kesinlikle yanlış olduğu inancındadırlar. Meselâ, ehl-i bâtının (kelimelerden bâtınî manalar çıkaranların) ileri sürdükleri şeyler gibi... Onlar meselâ, bazan harfleri, cümmel (ebced) hesabına göre değerlendirip, manalandırıyorlar; bazan da her harfi başka bir manaya hamlediyorlar. Sufîlerin de bu konuda pek çok metod ve usulleri vardır. Onlar buna "mükâşefe" ilmi adını vermişlerdir. Bütün bunların hepsinin yanlış olacağının delili, ayetteki *"Arapça bir Kur'ân"* ifadesidir. Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı, Arabın kullanımına ve ıstılahlarına göre manalara delalet ettiği için "**Arapca**" olarak sıfatlandırmıştır.

İşte bu sıfat, Kur'ân'ın lafızlarının o manalara delâlet ettiğini, bunun dışındaki manaların yanlış olduğunu göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Kur'ân'da Mukarreb Kelime

Bazı kimseler, Kur'ân'da Arapça dışındaki dillerden de bazı kelimeler bulunduğu görüşündedirler. Bunlara göre meselâ **istebrâk** (ipek) ve **siccil** (taşlaşmış çamur) kelimeleri Farsça; **mişkât** (lamba) kelimesi Habeşçe, **Kıstas** (ölçü) kelimesi Rumca'dır. Bu görüşün yanlış olduğunun delili ise, bu ayetteki *"Arapça bir Kur'ân..."* ifadesi ile, *"Biz her peygamberi ancak kendi kavminin lisanı ile gönderdik"* (İbrahim, 4) ayetidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Lügavî ve Şer'î Mâna

Mu'tezile, "iman, inkâr (küfür), salât (namaz), zekât, savm (oruç) ve hacc gibi kelimeler, lügavî manada değil, şer'î (ıstılâhî) manadadırlar" der. Bu şu demektir: Şeriat bu lafızları, asîl lügavî manalarından alıp, başka manalara taşımıştır. Bize göre bu görüş yanlıştır. Çünkü şeriat bu lafızları değiştirmemiştir. Şeriatın yaptığı tek değişiklik bu kelimeleri ifade ettikleri manalardan bir tanesine tahsis etmektir. Meselâ, "imân", tasdik etmek manasınadır. Ama şeriat bunu, belli bir tasdik çeşidine has olarak (tahsis ederek) kullanmıştır. Salat, duâ manasınadır. Şeriat da bu lafzı, belli bir duâ çeşidi olan namaza tahsis etmiştir. Diğer kelimelerdeki durum da böyledir. Bizim görüşümüzün doğruluğunun delili ise, bu ayetteki *"Arapça bir Kur'ân olarak.."* ifadesi ile, *"Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin lisanıyla gönderdik"* (İbrahim, 4) ayetidir.

BEŞİNCİ MESELE
Arapça'nın Özelliği

Cenâb-ı Hakk Kur'ân'ı, bir övgü ve saygı sadedinde, "Arapça" olmakla nitelemiştir. Böyle bir hüküm, ancak Arap dilinin, diğer dillerden üstün olduğu söz konusu ise doğru olur. Bil ki bu netice, ancak dillerin çeşitli faziletlerini (üstünlüklerini), belli kâideye bağlayıp, sonra da bu çeşitlerin sadece Arapça'da mevcud olduğunu açıkladığımızda elde edilir. Bu sebeple diyoruz ki: Sözün, müfred kelimelerden, kelimelerin de harflerden meydana geldiğinde şüphe yoktur. Binâenaleyh kelimelerin maddesi vardır. Bu madde de, kelimelerin harfleridir. Yine demek ki, kelimelerin şekilleri vardır. Bu şekiller ise, kelimeler, harflerden meydana geldiği zaman ortaya çıkan o belli şekildir. Binâenaleyh yukarıda söz konusu edilen üstünlük, ya kelimelerin maddelerine (yani harflerine) göre, yahut da şekillerine göre tahakkuk eder. Kelimelerin maddeleri açısından olan üstünlük, o kelimeleri meydana getiren her bir harftir. Bil ki harfler de, bir kısmı mahreçleri açık, harekeleri net; bir kısmı ise mahreçleri kapalı (belirsiz), harekeleri karışık olmak üzere ikiye ayrılır. Arap harflerinin tamamı, mahreçleri açık, harekeleri seçik olan harflerdir ve bunlardan hiçbiri diğeri ile karışmaz. Diğer dillerin harfleri ise böyle değildir. Aksine o dillerde, birbiriyle karışan harfler vardır. Bu durum, fesâhatın mükemmel olmasına mânidir. Hem sonra Arapça dışındaki dillerde bulunan harekeler (sesli harfler) açık harekeler olup, bunlar nasb, ref ve cerrdir. Bu üç harekeden her biri diğerinden çok net bir biçimde ayrılır. "İşmâm" ve "ravm", Arap lehçelerinde pek az bulunur. Bu durum da, fesahatı sağlayan özelliklerdendir. Terkib ile meydana gelen kelimeler de, şu kısımlara ayrılır:

a) Harfler, mahreçler. Birbirlerine yakın ve uzak olmak üzere ikiye ayrılır. Yine harfler sert ve yumuşak olmak üzere de ikiye ayrılır. Bu taksimat neticesinde şu dört kısım söz konusu olur:

1) Mahreçleri biribirine yakın sert harfler,

2) Mahreçleri biribirine yakın yumuşak harfler,

3) Mahreçleri biribirinden uzak sert harfler,

4) Mahreçleri birbirine uzak yumuşak harfler... Binâenaleyh bir kelimede, mahreçleri biribirine yakın iki sert harf ardarda geldiğinde bu kelimeyi telaffuz etmek güçleşir. Çünkü mahreçlerinin yakın olması sebebiyle, bu kelimeyi telaffuz etmek, adetâ insanın elini ayağını bağlayıp, sonra ona "yürü" demek gibi olur. O harflerin sert olması sebebiyle güç ve zor işlerin aynı mahreç üzerinde yoğunlaşması söz konusu olur. Güç işlerin ardarda yapılması ise, aciz kalmaya ve yorgunluğa sebep olur. İşte böylesi terkipler Arap dilinde pek azdır.

b) Harflerin bir kısmı, duyulduğunda hoş ve güzel olur. İşte içinde böylesi harfler bulunan kelimeleri dinlemek ve duymak hoş olur.

c) Vezin meselesi... Diyoruz ki: Kelime, ya iki harfli, ya üç (sessiz) harfli yahut, dört harfli olur. Bunların normali, üç harflisidir. Çünkü ses, harekeler (sesliler) sayesinde oluşur. Harekelerin ise, mutlaka ve mutlaka bir başlangıcı, ortası ve sonu vardır. Binâenaleyh bu durum da üçlü bir sistemdir. Her kelimede, onun tam olabilmesi için, bu üçlü sistemin bulunması gerekir. İki harflisi normalden noksandır, dörtlüsü ise normalden fazladır. Arap dilindeki genel durum, kelimelerini üç harfli oluşudur. Binâenaleyh anlattığımız bu hususlar ile dillerin üstünlük kâidesi ortaya çıkmış oldu. İstikrâ (enine boyuna yapılan araştırmalar) da Arapça'nın bu sayılan özellikleri taşıdığını gösterir. Diğer diller böyle değildir. Allah en iyi bilendir.

ALTINCI MESELE
Allah'ın Fiillerinde Hikmet

Allah Teâlâ, *"bilecek herhangi bir topluluk için..."* buyurmuştur. Bu, "Biz, insanların ondan ne kastedildiğini anlamaları için o Kur'ân'ı Arapça olarak indirdik" demektir. Allah'ın fiillerinin, maslahatlara ve hikmetlere bağlı olduğunu söyleyenler, bu ifadeye tutunarak, "Bu, Allah Teâlâ'nın, işte bahsedilen hikmetten ötürü, Kur'ân'ı Arapça yaptığına delâlet eder. Binâenaleyh bu, Allah'ın fiillerinin ve hükümlerinin, birtakım sebeplere bağlı oluşunu gösterir" derler.

YEDİNCİ MESELE
Kur'an'ın Anlaşılır Olması

Bazı kimseler, "Kur'ân'ın hepsi bilinemez. Onda, bilinebilecek olanlar, bilinemeyecek olan şeyler vardır" derler. Kelamcılar ise, Kur'ân'da, bilinmeyen ve anlaşılmayan birşeyin bulunmasının câiz olmayacağını, bunun delilinin, *"Bilecek herhangi bir topluluk için... Arapça bir Kur'ân olmak üzere... indirilmiş bir kitap"* ayeti olduğunu; bu ayetin "Biz onu, anlaşılsın diye Arapça yaptık" demek olduğunu; dolayısıyla Kur'ân'ın anlaşılamayacağını söylemenin, bu hükme ters olduğunu söylemişlerdir.

SEKİZİNCİ MESELE
Kur'ân'dan Yüz Çevirenler

Cenâb-ı Hakk'ın فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ *"Böyle iken onların çoğu, yüz çevirmişlerdir. Artık dinlemezler onlar"* ifadesi, hidayet edenin, Allah'ın hidayet verdiği kimseler; sapmış olanların da Allah'ın saptırmış olduğu kimseler olduğunu gösterir. Bunu şu şekilde izah ederiz: Kur'ân için bahsedilen bu dokuz sıfat, Kur'ân'ı bilmeye, manalarına ulaşmaya alabildiğine ihtimam göstermeyi gerektirir. Çünkü biraz önce, Kur'ân'ın Rahman ve Rahîm Allah'ın katından indirilmiş olmasının, o Kur'ân'ın, menfaatlerin en üstününü, arzu edilen şeylerin en yücesini kapsadığına delâlet ettiğini açıklamıştık. Kur'ân'ın, mufassal (iyice açık olan) bir Arapça oluşu, son derece açık-seçik; beşir ve nezîr (müjdeci ve ikazcı) oluşu da, onda yer alan şeyleri anlamaya duyulan ihtiyacın en önemli şeylerden olduğuna delâlet eder. Çünkü insanın, kendisini sevaba, yahut ilahî ikaba (cezaya) götürecek şeyleri öğrenip-bilmesi en önemli şeylerdendir. İşte Kur'ân'ı anlamaya iyice teşvik etmede ve onu çepeçevre kuşatma meylini artırmada bu üç gerekçe söz konusu iken, onlar bu Kur'ân'a aldırmamış, ona önem vermemiş ve onu kulak ardı etmişlerdir, ki bu hidayete erenin, Allah'ın hidayet ettiği; sapıtanın da, Allah'ın saptırdığı kimse olduğuna delâlet eder.

Bil ki Allah Teâlâ onların Kur'ân'dan yüz çevirip, ona kulak vermediklerini belirtince, onların bu nefretlerini ve uzaklaşmalarını açıkca beyan edip, şu üç hususu dile getirdiklerini bildirmiştir:

a) Onlar, قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ *"Bizi kendisine davet edegeldiğiniz şeye karşı kalplerimiz örtülüdür"* demişlerdir. **Ekinne**, tıpkı **gıtâ** (örtü)'nın çoğulunun أَغْطِيَةٌ şeklinde gelişi gibi, **kinân**'ın çoğuludur. **Kinân** ise, okların konulduğu kap, okdanlıktır.

b) Onlar, وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ *"Kulaklarımızda bir ağırlık var"* demişlerdir. Bu, "Kulaklarımızda, senin sözünü duyup dinlemeye manî bir ağırlık ve kapalılık var" demektir.

c) Onlar, وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ *"Bizimle senin aranda bir perde vardır"* demişlerdir. **Hicâb** (perde) kişinin görmesine mânî olan şey demektir. Buradaki **min** edatının kullanılış hikmeti şudur: Eğer, burada **min** kullanılmamış olsaydı, o zaman, bu perdenin iki tarafın tam ortasında olduğu manası çıkardı. Ama bu harf-i cerr kullanılınca, mana, "Bu perde hem bizim, hem de senin tarafında oluşmaya başladı" şeklinde olur. Bu da, "Bizim ile senin arandaki bütün mesâfe perde ile kaplıdır. O mesâfenin hiçbir yeri perdesiz değildir" demektir. Binâenaleyh bu **min** lafzı o, perdenin son derece kuvvetli olduğuna delâlet eder." Bu izahları **Keşşâf sahibi** yapmış olup, bunlar son derece güzel izahlardır.

Bil ki bu üç uzuv zikredilmekle yetinilmiştir. Çünkü kalp, marifetullah'ın yeri ve bedenin sultanıdır. Kulak ile göz, marifet (bilgi) elde etmek için, kalbi destekleyen ve ona yardımcı olan iki alet (vasıtadırlar). Binâenaleyh bu üç uzvun da kapalı olduğu beyan edilince, bu, kabul etmeme hususunda söylenebilecek en ileri ve te'kidli bir söz olmuş olur.

Bil ki birşeye karşı nefret gerçekleşince bu nefret kalbe iyice yerleşir. Binâenaleyh kişi, karşı taraftan manasını gerektiği şekilde anlamadığı bir söz dinleyip-duyduğunda, bu duyma, duyulup-görülen o şeyin inceliklerine vâkıf olmak için bir sebep olmaz. Bu idrak eden ve algılayan nefistir (ruhtur). Nefsin birşeyden alabildiğine nefret etmesi ise, onun, o şeyi düşünmesine ve o şeyin inceliklerine vakıf olmasına mânî olur. Durum böyle olunca da onların, *"Bizi kendisine davet edegeldiğiniz şeye karşı, kalplerimiz örtülüdür. Kulaklarımızda bir ağırlık, bizimle senin aranda bir perde vardır"* şeklindeki sözleri, kastedilen manayı ifade etmede, tam ve mükemmel bir istiâre (teşbih) olmuş olur.

İmdi eğer, "Cenâb-ı Hak bu sözü o kâfirlerden bir zemm sadedinde nakletmiştir. Yine zemm sadedinde buna yakın birşey daha zikrederek onların, *"Kalplerimiz perdelidir"* (Bakara, 88) dediklerini de bildirmiştir. Bu üç şeyin aynısını, bir izah sadedinde ve bunu kendisinin yaptığını bildirerek, *"Biz onu iyice anlayabilmelerine mani olmak için kalplerinin üstüne perdeler, kulaklarının içine de ağırlık koyduk"* (En'âm, 25) buyurmuştur. Binâenaleyh bu iki ayetin arası nasıl te'lif edilebilir?" denilirse, biz deriz ki: Cenâb-ı Hak En'âm Sûresi'nde, onların bu hususta yalan söylediklerini belirtmemiştir. Onları zemmettiği şey ise, onların, "Biz bu durumda olduğumuza göre, bizi Kur'ân'ı kabulle mükellef tutmak ve bize emirlerle yasakları yöneltmek doğru olmaz" demeleridir. Bu iddia bâtıldır. Birinci ayette ise, onların bu hususta yalan söylediklerine dair bir delâlet yoktur.

Bil ki onlar kendilerini bu üç vasıfla niteleyince فَاعْمَلْ إِنَّنَا عَامِلُونَ *"O halde sen (bildiğin gibi) amel ve hareket et"* yani "Sen kendi dinine göre, biz de dinimize göre hareket edelim" demişlerdir. Yahut da bu, "Sen bizim işimizi, biz de senin işini boşa çıkarmaya çalışalım" demektir. Velhasıl bize göre, bu kâfirler, *"Bizi kendisine davet edegeldiğiniz şeye karşı kalplerimiz örtülüdür..."* şeklindeki sözlerinde yalancı değiller. Aksine onlar, *"O halde sen (bildiğin gibi) amel ve hareket et"* demek suretiyle, bâtıl bir söz söylemiş ve inkâr etmişlerdir.

Allah Teâlâ, onların bu şüphelerini nakledince, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, onların bu şüphelerine karşı, إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ *"Ben ancak sizin gibi bir insanım. Bana şu vahyolunuyor"* demesini emretmiştir. Verilecek bu cevabı şu şekilde izah edebiliriz: Hz. Peygamber (s.a.s) sanki şöyle demekle emrolunmuştur: "Ben sizi zorla imana sevkedecek değilim, böyle bir gücüm yok. Çünkü ben de sizin gibi bir beşerim. Benim ile sizin aranızdaki fark, Allah'ın bana vahyedip size vahyetmemiş olmasıdır. Ben sadece bu vahyi size tebliğ ediyorum. Bundan sonra eğer Allah size tevhid ve muvaffakiyyet nasip etmiş, sizi bununla şereflendirmek istemiş ise, onu kabul edersiniz. Yok eğer sizi bundan mahrum edip, kendi başınıza bırakmak istemişse, bunu kabul etmezsiniz. Bunun, benim peygamberliğimle ve görevimle bir ilgisi yoktur."

Daha sonra Hz. Peygamber (s.a.s), bu vahyin özünün iki şeye, ilme ve amele varıp dayandığını beyan etmiştir. İlim hususundaki önder, tevhid bilgisidir. Çünkü gerçek, A"ah'ın bir oluşudur. Bu husus ayette, إِنَّمَا إِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ *"Sizin tanrınız*

ancak bir tek tanrıdır" cümlesiyle anlatılmaktadır. Aslında hakikat böyle olunca, bizim bu hakikatı kabul etmemiz gerekir ki, bu kabul işi de ayette, فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ *"Onun için hepiniz O'na doğrulun"* cümlesiyle anlatılmıştır ki bunun bir benzeri de, *"Bizi sırat-ı müstakime ilet"* (Fatiha, 5) *"Rabbimiz "Allah" deyip sonra dosdoğru olanlar..."* (Fussilet, 30) *"Şüphesiz bu, benim doğru yolumdur. Öyleyse haydi ona tâbî olun"* (En'âm, 153) ayetleridir. Hak Teâlâ'nın bu emri hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) O'na yönelerek, dosdoğru olun.

b) Ayetteki **ilâ** harf-i cerri, لَهُ (Onun için) manasınadır ve ayet, "Onun için dosdoğru olun" demektir. Harf-i cerler biribirlerinin yerini tutabilirler.

Bil ki mükellefiyetin iki temel taşı vardır:

1) İnanç: İnanç hususunda, baş ve re's, Allah'ın birliğine imandır. Allah Teâlâ bu imanı emredince, ikinci temel taş olan amele (ibadete) geçmiştir. Bunda da başı çeken, istiğfardır. İşte bundan ötürü, *"Ondan mağfiret isteyin"* buyurmuştur. Buna göre eğer, "Tevbe ve istiğfarın maksadı, uygun olmayan-yakışık almayan şeyleri izale etmektir. Bu izale işi, yapılması gerekli olanları yapmaktan önce gelir. Öyleyse, Cenâb-ı Hak bu ayette niçin bu sıraya uymayıp, yapılması gerekli olanı, yapılmaması gerekli olanları izâle etme işinden önce zikretmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu ayette geçen istiğfar (mağfiret isteme) ile, küfürden ötürü yapılan istiğfâr kastedilmemiştir. Aksine bununla, önce bir işin yapılması, sonra da yapılan o işte kusur olduğu endişesi duyularak, bundan dolayı istiğfarda bulunma kastedilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), وَإِنَّهُ لَيُغَانُ عَلَى قَلْبِي وَإِنِّي لَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ سَبْعِينَ مَرَّةً *"Şüphesiz benim kalbim de bulanır ve ben her gece ve gündüz Allah'a yetmiş kez istiğfar ederim"*[35] buyurmuştur.

Kâfirleri Tehdit

Allah Teâlâ, halkı hayra ve taata teşvik edince, yapılmaması gerekli şeylerden sakınmayı da emrederek, وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ *"Vay haline o Allah'a ortak koşanların! Ki onlar, zekât vermezler. Onlar ahireti inkâr ile kâfir olanların tâ kendileridir"* buyurmuştur. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Daha Öncekilerle Münasebet

Bu ayetin, kendinden öncekilerle münasebeti hususunda şu izahlar yapılabilir:

a) Akıl ve şeriat, saadetin özünün, Allah'ın emirlerine alabildiğine saygı duyma ve mahlûkata o nisbette şefkatli olmaya bağlı olduğunu söyler.

Bu böyledir, çünkü varlıklar, ya hâlik, ya mahlûk olarak ikiye ayrılır. Hâlık (yaratıcı) ile muamelede bulunmadaki tam saadet önce O'nun celâl ve azamet sıfatlarına sahip

35) **Müslim**, zikir, 41 (4/2075) "yüzker..." şeklinde

olduğunu kabul ve ikrâr etmek, sonra da inancımıza göre, O'na alabildiğine tazîm (saygı) manası taşıyan fiilleri yapmaktır. İşte "Allah'ın emirleri ve alabildiğine saygı duyma" ile bu kastedilmektedir. Mahlukata karşı davranıştaki mükemmel mutluluk da, bütün kötülükleri onlardan defetmeye ve her türlü hayrı onlara ulaştırmaya gayrette yatmaktadır. İşte, "Mahlûkata o nisbette şefkatli olma"dan murad da budur. Böylece en büyük taatın, Allah'ın emirlerine saygı; Allah'ın emrine saygının en efdali de, O'nun birliğini kabul olduğu anlaşılır. Tevhid, bu manadaki derecelerin en üstünü ve kıymetlisi olunca, bunun zıddı olan şirk de, derekelerin en âdisi ve en düşüğü olmuş olur. İnsanlara karşı davranış çeşitlerinin en efdali, onlara şefkatli olmak olunca, zekâttan kaçınıp ve zekât vermemek de, amellerin en âdsi ve kötüsü olmuş olur. Çünkü zekât vermemek, mahlûkata şefkat duymanın zıddı bir harekettir.

Bunu iyice anladığına göre, diyoruz ki Allah Teâlâ, *"Şu üç sıfatı taşıyan herkese yazıklar olsun"* demiştir: Birinci sıfat, kişinin müşrik olmasıdır. Şirk, tevhidin zıddıdır. Ayetteki, *"Vay haline o Allah'a ortak koşanların"* ifadesiyle buna işaret edilmiştir. İkinci sıfat, zekât vermemeleridir. Bu da, Allah'ın mahlûkatına şefkatli olmanın zıddıdır. İşte bu hususa da ayette, *"Onlar zekât vermezler"* ifadesiyle işaret edilmiştir. Üçüncü sıfat, kişinin Kıyamete inanmayıp, dünyayı ve lezzetlerini elde etmeye alabildiğine gayret göstermesidir. Buna da, *"Onlar âhireti inkâr ile kâfir olanların tâ kendileridir"* cümlesiyle işaret edilmiştir. Velhasıl bu üç şeye ilavede bulunulamaz. Çünkü insan için üç günü vardır: Dünü, bugünü, yarını... Dünün (mazinin) hallerinin ezelde nasıl olduğunu bilmek, Allah Teâlâ'nın ezelî ve bu âlemi yaratan zat olduğunu bilmeyle elde edilir. Bugünün hallerinin nasıl olacağını bilmek, bu âlemdekilere, güç yettiği kadar iyilikte bulunmayla elde edilir; ilerideki halleri bilmek ise, öldükten sonra dirilme ile Kıyameti kabul etmeden geçer. Binâenaleyh insan, işte bu üç mertebedeki gerçeklerin zıddına olursa, son derece câhil ve sapık olmuş olur. İşte bu sebepten ötürü, Allah bu kimseye "veyl" hükmünü vermiş ve *"Vay haline o Allah'a ortak koşanların..."* buyurmuştur ki bu son derece güzel bir tertiptir. Allah en iyi bilendir.

Zekâtın Manası

b) Hak Teâlâ'nın *"Onlar zekât vermezler"* ifadesiyle, "Onlar, kendilerini "Lâ ilâhe illâllah demek sûretiyle, şirk kirlerinden tezkiye etmezler (temizlemezler)" manasının kastedildiği söylenebilir. Bu mana, *"Nefse ve onu tesviye edene (düzenleyene) yemin olsun ki..."* (Şems, 7) ifadesinden kastedilen hususdur.

c) **Ferrâ** şöyle demiştir: "Kureyşliler, hacılara yemek yedirirdi. Onlar, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e iman edenlere, yemek yedirmediler."

İKİNCİ MESELE Alimlerimiz, kâfirlerin de İslâmiyetin furû (ayrıntı) ile mükellef ve muhatap oldukları hususunda bu ayeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ, şu iki şeye binâen, şiddetli bir va'îd(tehdidde) bulunmuştur:

1) Müşrik olmaya karşı,

2) Zekât vermemeye karşı... Binâenaleyh bu iki şeyin, böylesi bir tehdidin gerçekleşmesinde mutlaka bir tesirinin olması gerekir ki bu, müşriklerin zekât

vermeyişlerinin, bu tehdidin artmasında büyük bir tesiri olduğunu gösterir. Ulaşmak istediğimiz netice de budur."

ÜÇÜNCÜ MESELE
Zekâtı Terk Küfür mü?

Bazı kimseler, zekât vermeyip, bundan imtinâ etmenin küfrü gerektirdiğine delil getirerek şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ zekât vermemeden bahsederken, hem bundan önce küfrü gerektiren ifadeye yani, *"Vay haline o Allah'a ortak koşanların"* ifadesine, hem de bundan sonra küfrü gerektiren ifadeye, yani, *"Onlar âhireti inkâr ile kâfir olanların tâ kendileridir"* ifadesine yer vermiştir. Binâenaleyh eğer zekât vermeme küfür olmasaydı, küfrü ifade eden bu iki söz arasında, zekât vermeme işinden bahsedilmesi yersiz olurdu. Çünkü söz, bütün parçaları arasında ilgi ve münasebet gözetildiği zaman, ancak fasih olur." Bu görüşte olanlar, sonra da bu görüşlerini, **Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk** (r.a)'in, zekât vermeyenlerin kâfir olduğuna hükmetmesini de delil getirerek kuvvetlendirmişlerdir.

Bu görüşe şöyle cevap verebiliriz: İmanın, kalbin tasdiki ve dilin ikrarından ibaret olduğu delil ile sabit olup, bu iki husus, zekât vermeme durumunda insanda mevcut ise, zekât vermeyişinden ötürü kişinin kâfir olması gerekmez. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, kâfirlerle ilgili va'îdi (tehdidi) tamamlayınca, peşisıra mü'minlerle ilgili va'di getirerek إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ *"İman edip de iyi iyi amel ve hareketlerde bulunanlar yok mu, onlar için başa kakılmayan bir mükâfaat vardır"* buyurmuştur. **"Gayru memnûn"** ifadesi, kesilmeyen, sona ermeyen demek olup, bu senin, "O ipi kestim" manasında, لاَ يَمُنُّ عَلَيْهِمْ şeklindeki sözüne dayanır. Arapların, "Yolculuk onu kesti, bitkin hale getirdi" manasında مَنَتْ الْحَبْلَ şeklindeki sözleri de aynı köktendir. Yine bu kökten قَدْ مَنَّهُ السَّفَرُ "O, yaptığı iyilikleri onların başına kakmaz" denilir. **"Gayr-ı memnûn"** ifadesine, "onların başına kakılmayan bir ücret-mükâfaat" manası da verilmiştir. Çünkü Allah Teâlâ, buna "ücret" adını verince, ücret başa kakmayı gerektirmez. Bu ayetin, hasta ve kötürüm kimseler hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Çünkü bunlar Allah'a taattan âciz olunca, bunlar için, sağlıklı hallerinde, işledikleri amellerin en güzeline verilen ücret gibi ücret yazılır.

★ ★
★

Yer ve Göğün Yaratılışı

قُلْ أَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَندَادًا ذَٰلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴿٩﴾
وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِن فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ ﴿١٠﴾
ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ

فَقَضٰىهُنَّ سَبْعَ سَمٰوٰتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحٰى فِي كُلِّ سَمَآءٍ أَمْرَهَا وَزَيَّنَّا السَّمَآءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَحِفْظًا ذٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ

"De ki: "Gerçekten siz mi, yeri iki günde yaratanı ısrarla inkâr ediyor ve O'na ortaklar koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir. (Allah), oranın üstünden boşluklar yaptı. Orada bereketler yarattı. Orada, arayanlar için, tam dört günde, gıdalar takdir etti. Sonra, o gök bir buhar halinde iken, göğe yöneldi, ona ve yeryüzüne, "ikiniz de, isteyerek veya istemeyerek emrime gelin" buyurdu. Onlar da, "İsteyerek geldik" dediler. Böylece onları, yedi gök olarak iki günde meydana getirdi. Her gökte, ona âit emri vahyetti. En yakın göğü de kandillerle donattık, afetlerden koruduk. İşte bütün bunlar, aziz ve alîm Allah'ın takdiridir"·

(Mü'min, 9-12).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, önceki ayette, *"Ben ancak sizin gibi bir insanım. Bana şu vahyolunuyor. Sizin tanrınız ancak bir tek ilahtır. Onun için hepiniz O'na doğrulun. O'ndan mağfiret isteyin"* demesini emredince, bunun peşinden, ulûhiyyet ve ma'bûdiyyet vasıflarında, kendisiyle putlar arasında bir ortaklığın bulunamayacağına delâlet eden ifadeyi getirmiştir. Zira O, göklerin ve yerin, kısa bir müddet içinde yaratılmasındaki hikmet ve kudretinin mükemmel olduğunu beyan buyurmuştur. Binâenaleyh, vasfı bu olan bir zâta, ulûhiyyet ve ma'bûdiyyet vasıflarında, bu değersiz ve adi putları, O'nun ortakları saymak nasıl düşünülebilir? Ayetlerin kendinden öncekilerle münasebeti bu şekilde olup, bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE İbn Kesir, hemze ve hemzeden sonra sakin bir yâ ile, medsiz olarak, أَئِنَّكُمْ **"eynekum..."** şeklinde okumuştur. **Kâlûn**'un rivayetine göre, **Nâfi** ile **Ebû Amr** da bu şekilde okumuşlar ve meddedip uzatmışlardır. آيْنَكُمْ **(Âynekum...)**. Diğerleri ise, iki hemze ile medsiz olarak okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE أَئِنَّكُمْ inkarî manada bir istifhamdır. Cenâb-ı Hak, bunlardan, şu iki çirkin şeyi nakletmiştir.

a) Allah'ı inkâr etme. Ki bu, ayetteki, لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ *"Yeri o iki günde yaratanı inkâr mı ediyorsunuz?"* ayetinden anlaşılan husustur.

b) Kendisine, ortaklar, eşler ve benzerlerin koşulmuş olması. İlk önce bahsedilen "küfr"ün, bu iki ifadeden birisinin diğerine atfedilmiş olması, bu iki ifade arasında

bir başkalığın bulunmasını gerektireceği zaruretinden dolayı, O'na eşlerin ortak koşulmasından başka olması gerekir. Görünen, onların küfürlerinden, şu manaların kastedilmiş olduğudur:

1) Onların, "Allah, ölüleri haşretmeye kâdir değildir" şeklindeki sözleri. Binâenaleyh onlar, böylesi bir kudretin varlığı hususunda çekişip tartışınca, Allah'a küfretmiş olurlar.

2) Onlar, mükellef tutulmanın sıhhati ile peygamber gönderme (inzâl) hususunda çekişip duruyorlardı. Ki, bütün bunlar, ulûhiyyette nazar-ı dikkate alınan vasıfları zedelemektedir. Bu da, Allah'ı inkâr etmek demektir.

3) Onlar, Allah'a çocuk isnâdında bulunuyorlardı. Bu da, ulûhiyyet vasfını zedeler. Dolayısıyla, bu da Allah'ı inkâr etmiş olmayı gerektirir. Velhasıl onlar, bu tür sözleri söyleyip, o putların ulûhiyyetini ileri sürdükleri için, Allah'a eşler koşmuş, böylece onu inkâr etmişlerdir. Cenâb-ı Hak, onların bu şekildeki sözlerinin yanlışlığına, "tesir" ile istidlâlde bulunarak, şöyle demiştir: "Allah Teâlâ yeri, iki günde yaratan; yerin faydasına olan diğer şeyleri de, diğer iki günde yaratan; göklerin tamamını da, başka bir iki günde yaratan zât iken, o halde daha nasıl Allah inkâr edilebilir ve daha nasıl, adî, değersiz ve (hiçbir faaliyeti olamayan) bu putlar O'na eş koşulabilir?"

Binâenaleyh, her kim bu denli büyük şeyleri yaratmaya muktedir olursa, O'nu, O'nun haşre ve neşre dair olan kudretini; O'nun mükellef tutma ve peygamber gönderme konusundaki kudretini inkâr nasıl düşünülebilir? Ve yine, bu adi putların, mabûdiyyet ve ulûhiyyet vasfında, O'nun eş ve ortakları addedilmesi nasıl düşünülebilir?!

Geçerli Delil

İmdi eğer, "Bir şey ile, herhangi bir şeyin ispâtına istidlâl eden kimsenin, yaptığı bu istidlâlin doğru olabilmesi için, kendisiyle istidlâl olunan o şeyin, karşı tarafça da benimsenmiş, kabul edilmiş ve müsellem olması gerekir. Halbuki Allah Teâlâ'nın, yerin iki günde yaratıcısı olması meselesi, sırf akıl ile ispâtı mümkün olmayan bir iştir. Bunu isbât, ancak nakil ve peygamberlere gelen vahy yoluyla mümkündür. Halbuki kâfirler, zaten vahiy ve nübüvvet hususunda çekişiyorlardı. Binâenaleyh, bu mukaddimenin onlara izah edilmiş olması düşünülemez.. Bu mukaddimenin onlara anlatılması imkânsız olunca da, bu mukaddime ile onların görüşlerinin yanlışlığına istidlâlde bulunmak imkânsız olur..." denilirse, biz deriz ki: "Göklerin ve yerin yaratılmış olduklarını akıl yoluyla isbât etmek mümkündür. Bunun böyle olduğu sabit olunca da bununla kâdir, kâhir ve yüce bir ilahın varlığına istidlâlde bulunmak, mümkün olur. İşte bu noktada da kâfirlere, "Böylesine kâhir bir kudret ile muttasıl olan ilâhla, zararı ve faydası bulunmayan, cansız olan o putlar arasında, mabûdiyyet ve ulûhiyyet vasfında bir eşitlik ve denklik, nasıl düşünülebilir?" denilebilir. Geriye, "Bu durumda, Allah Teâlâ'nın, iki günde yerin yaratıcısı olmasıyla istidlâlde bulunmanın herhangi bir tesiri kalmaz!.." denilmesi kalmaz. Bu sebeple biz diyoruz ki, bunun da bu konuda bir tesiri söz konusudur; zira, Tevrât'ın başında, bu konu bulunmamaktadır. Binâenaleyh bu, ehl-i kitap arasında son derece meşhur ve

yaygındır. Mekke kâfirleri de, ehl-i kitabın, ilim ve hakikat erbâbı kimseler olduğuna inanırlardı.

Görünen odur ki, bu kâfirler, işte bu hususu ehl-i kitaptan duymuş ve bunun, bir gerçek olduğuna inanmışlardı. Durum böyle olunca da, onlara, "Bu kısa müddeti içinde, bu denli büyük şeyleri yaratmaya kâdir olan ilâh hakkında, yontulmuş ağaçların, işlenmiş taşların mabûdiyyet ve ulûhiyyet vasıflarında, O'na ortak koşulması akleri nasıl uygun olur?" denilmesi, yerinde ve makul olur. Yaptığımız bu açıklamalarla ayetteki bu istidlallerin, kuvvetli, güzel ve yerinde olduğu ortaya çıkar.

Ayetteki ذٰلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ *"O, alemlerin Rabbidir"* ifâdesine gelince, bu, "Yeri iki günde yaratmak, şânından ve kudretinden olduğunu anladığımız bu yüce zât, alemlerin Rabbi, yaratıcısı ve onların yoktan var edicisidir. Binâenaleyh daha nasıl sizler, ağaçların ve taşların, O'nun ortağı ve eşleri olduğunu söylüyorsunuz?!" demektir.

Ağır Dağlar Konulması

Cenâb-ı Hak, kendisinin, yerin iki günde yaratıcısı olduğunu haber verince, bunun peşinden, kendisinin şu üç nevi ilginç fiilleri ve akıl almaz şeyleri yaptığını da haber vermiştir:

a) Bu, وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا *"(Allah) oranın üstünden baskılar yaptı.."* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bu ifadedeki, رَوَاسِيَ **(revâsî)** sözüyle dağlar kastedilmiş olup, bunların "**revâsî**" olmalarının ne demek olduğu hususu ise, Nahl 15 ayetinin tefsirinde geçmişti.

İmdi eğer, "Ayette, مِنْ فَوْقِهَا kaydının getirilmesinin ne faydası vardır? Tıpkı, وَجَعَلْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ (Mürselât, 27) ve وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ (Enbiyâ, 31) ayetlerinde olduğu gibi, niçin وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ demekle yetinilmemiştir?" denilirse, biz deriz ki: Şayet yerde, yerin altından baskı odakları kılınmış olsaydı, bu, alttaki baskı sütunlarının, bu ağır kütleyi, içeri geçmekten alıkoyan, bunu önleyen şeyler olduğu zannını verirdi. Ancak ne var ki, Allah Teâlâ, insanın, bizzat gözüyle yerlerin ve dağların, üst üste binmiş ağırlıklar olduğunu; hepsinin de bir tutana ve muhafaza edene muhtaç olduklarını; bu tutup muhafaza edenin de, sadece Cenâb-ı Hak olduğunu görüp anlayabilmesi için, bu ağır dağları yerin üstünde yaratmıştır.

b) Ayetteki وَبَارَكَ فِيهَا *"Orada bereketler yarattı..."* "Bereket", hayrın bolluğu anlamındadır. Yerden elde edilen iyilik ve hayırlar ise, her türlü izah ve açıklamanın kendisini kuşatamayacağı kadar çok olup, biz bu hususu, Bakara Sûresi'nde tafsilatlı olarak anlatmıştık. **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Hakk'ın, bu ayetle nehir yatakları açmayı, dağları, ağaçları, meyveleri, çeşitli canlıları ve kendisine ihtiyaç duyulan her türlü hayır ve iyiliği yaratmayı murad ettiğini söylemiştir.

c) Bu, وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا *"Onda, ... gıdalar takdir etti"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bu hususta şu hususlar ileri sürülmüştür:

1) Bu ifâdenin manası, "Cenâb-ı Hakk yeryüzünde, orada yaşayanların azıklarını, geçim vasıtalarını ve menfaatlarına olan şeyleri yaratmış, takdir etmiştir" şeklindedir. Bu manada **Muhammed İbn Ka'b**, "Cenâb-ı Hak, bedenlerini yaratmadan önce, onların rızıklarını yaratmıştır" demiştir.

2) **Mücâhid**, bu ifadeye, "Cenâb-ı Hak, yeryüzünde, o yeryüzünün yağmurdan yana olan nasibini takdir etmiştir" şeklinde mana vermiştir. Bu görüşe göre, ayette bahsedilen azıklar, yeryüzünde bulunanlar için değil de, yer için söz konusu olmuş olur ki, bu da, "Allah Teâlâ, yeryüzünün herbir parçası için, yağmurdan yana olan hissesini takdir etmiştir" şeklinde olur.

3) Bu azıkların yere nisbet edilmesi ile, onların, yerden elde edilmesi ve orada meydana gelmeleri kastedilmiştir. Çünkü, nahiv alimleri, "Bir şeyin bir şeye nisbet edilmesinin güzel olması için, ufacık bir alâka ve sebebin bulunması bile yeterlidir" demişlerdir. Binâenaleyh, bir şey bazan, onu yapana; bazan da, o şeyin mahalline nisbet edilir. Böylece, Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا cümlesinin manası, "Meydana gelmeleri yere has olan o azık ve gıdaları takdir etti" şeklinde olur. Zira, Allah Teâlâ, kır beldeyi, matlûb olan ve istenilen bir şeyin mahalli ve merkezi kılmıştır. Öyle ki, meselâ bu beldenin halkı, o beldede meydana gelen şeylere; o beldenin halkı da, kendi beldesindekilere muhtaçtır. Böylece bu, insanların, mal kazanma hususundaki ticârete arzu duymalarına bir vesile olmuş olur. Ben, "Ziraat ve çiftçilik sanatı, bereket bakımından, diğer sanat ve zanaatlardan daha çok kazançlıdır. Çünkü Allah Teâlâ, rızıkları ve gıdaları, yerde halketmiş ve *"Onda ... gıdalar takdir etti"* buyurmuştur. Azık ve rızıklar, yere konulmuş olunca, onları yerden arayıp bulmak, ister istemez ön plâna çıkmış olur" diyenler duydum.

Cenâb-ı Hak, işte bu üç tür tedbir ve idâresinden bahsedince, bunun peşinden فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ *"arayanlar için, dört günde, müsavi..."* buyurmuştur. Burada şöyle birkaç soru bulunmaktadır.

Günlerin Toplamı

Birinci Soru: Allah Teâlâ, yeri iki günde yarattığını belirtmiş ve bahsettiği bu üç şeyi de, diğer dört günde ıslah ettiğini belirtmiş, daha sonra da, gökleri iki günde yarattığını ifade buyurmuştur. Böylece bu günlerin toplamı sekize baliğ olmuştur. Ancak ne var ki O, diğer ayetlerinde, gökleri ve yeri altı günde yarattığını ifade etmiştir. Böylece, bir tenakuz ortaya çıkar. (Ne dersiniz?)

Bil ki alimler buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Yeryüzünde, yeryüzündekilerin azıklarını, ilk iki gün ile birlikte dört günde takdir etmiştir" şeklinde olup, bu tıpkı, bir kimsenin, "Basra'dan Bağdat'a on günde, Kûfe'ye de, onbeş günde gittim" demesi gibidir. Bu son cümlesi ile Basra-Bağdat ve Bağdat-Kûfe mesafelerini kastederek böyle söylemiştir. Yine bir kimsenin başka bir kimseye, "Ben sana, bir ayda bin; iki ayda da, binler(ce lira) verdim" deyip, "bin"i, "binler" ifadesinin içine; "ayı"ı da, "aylar" ifadesinin içine sokması, onun içinde mütalaa etmesi gibidir.

Bu Müphemliğin Hikmeti

İkinci Soru: Cenâb-ı Hak, yeri iki günde yarattığını belirtmiştir. Binâenaleyh, şayet O, geriye kalan bu üç şeyi de diğer iki günde yaratmış olduğunu belirtmiş olsaydı, durum karışık ve yanılgıdan da iyice uzak olmuş olurdu. Öyleyse niçin Cenâb-ı Hak böylesi bir sarih ifadeyi terketmiş de, bu mücmel sözü getirmiştir?

Cevap: Cenâb-ı Hakk'ın, *"arayanlar için, dört günde, müsavi..."* ifadesinde, O'nun, "Ben bu üç şeyi iki günde yarattım..." demesinden daha kuvvetli bir mana vardır. Zira O, "Ben bu üç şeyi iki günde yarattım" demiş olsaydı, bu söz, o iki günün, bütünüyle o işlerle dopdolu olarak geçirilmiş olduğunu ifade etmezdi. Çünkü Arapça'da, o işin o iki günü kaplamadığı, almadığı halde, "Ben bu işi iki günde yaptım.." denebilir. Ama, Cenâb-ı Hak, yerin yaratılmasından bahsedip, bu şeyleri yaratıp, bundan sonra, *"arayanlar için, tam dört günde..."* buyurunca, , bu dört günün, herhangi bir fazlalık ya da noksanlık olmaksızın, o işlerle dopdolu geçmiş olduğuna delâlet etmiştir.

Farklı Kıraatler

Üçüncü Soru: Ayetteki kıraatler nelerdir?

Cevap: سَوَاءً kelimesi hakkındaki Keşşâf sahibi, bu kelimenin üç harekeyle, yani sıfat olduğu için mecrûr: سَوَاءٍ; mef'ûl'i mutlak olduğu için mansûb, سَوَاءً -ki bu durumda اِسْتَوَتْ سَوَاءً yani, اِسْتِوَاءً şeklinde olur-, ve, merfû olarak, هِيَ سَوَاءٌ şeklinde okunduğunu söylemiştir.

Sevâ'nın Manası

Dördüncü Soru: O dört günün, müsavî oluşu ile ne kastedilmiştir?

Cevap: Meselâ ekvator çizgisinde mevcut memleketlerdeki günler gibi, günlerin miktarı eşit olabilir. Bazan da, diğer mıntıkalardaki günler gibi, farklı olabilir. Böylece Cenâb-ı Hak, bu dört günün farklı değil, eşit olduğunu beyan buyurmuştur.

Sâilîn'in Manası

Beşinci Soru: Ayetteki, لِلسَّائِلِينَ ifâdesi, neye taalluk eder?

Cevap: Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) **Zeccâc,** *"dört günde"* tabiri, "dört günün bitiminde" demektir" demiştir. Bunu iyice kavradığın zaman, وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا kelamının takdiri, "O yeryüzünde, yeryüzündekilerin, kendisine muhtaç oldukları azıkları talep etmelerinden ötürü, dört günün bitiminde, işte bu rızıkları yarattı, takdir etti" şeklinde olur.

b) Bu ifâde, hazfedilmiş bir şeye taalluk edip, kelâmın takdiri, "Bu tahsis ve izah, yerin ve yerdekilerin ne kadar zamanda yaratıldığını soran kimselerden dolayıdır" şeklinde olur.

Göklerin Yaratılışı

Cenâb-ı Hak, yeri ve yerdekileri nasıl yarattığını izah edince, bunun peşinden

gökleri nasıl yarattığını belirterek, ثُمَّ اسْتَوٰى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ *"Sonra, gök bir buhar halinde iken, göğe yöneldi..."* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Bu cümle, birisinin bir şeye, başka hiçbir şeye dönüp bakmaksızın yöneldiğinde, Arapların اِسْتَوٰى إِلَى مَكَانِ كَذَا şeklindeki sözlerindendir. Ki bu durumda bu fiil, eğri büğrülüğün zıddı olan, "istivâ-doğrulmak" ifâdesinden alınmış olur. Bunun bir benzeri de Arapların, اِعْتَدَلَ إِلَيْهِ؛ اِسْتَقَامَ إِلَيْهِ "Dümdüz ve dosdoğru ona yöneldi" şeklindeki sözleridir. Cenâb-ı Hakk'ın, فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ *"Dosdoğru ona yönelin"* (Fussilet, 6) ifâdesi de, bu ifadedendir. Buna göre mana, "Daha sonra, hikmet" gereği, O'na, yeri ve yerdekileri yarattıktan sonra, herhangi bir engelleyici, O'nu bundan alıkoymaksızın, gökleri yaratmaya sevketti..." şeklinde olur.

Duhan'ın Manası

İkinci Bahis: "Eser (rivayet) ashabı şunu nakletmiştir: "Gökleri ve yeri yaratmadan önce, Allah Teâlâ'nın arşı suyun üzerinde idi. Derken o suda, bir hararet hali meydana getirdi. Bunun peşinden, o sudan bir köpük ve bir buhar yükseliverdi. Köpük su yüzünde kaldı. Allah onda kuruluğu, kuruluktan da yeri meydana getirdi. Duman ise, kabararak yükseldi; derken, Allah Teâlâ bundan da gökleri yarattı."

Bil ki anlatılan bu şey, Kur'ân'da mevcut değildir. Eğer bunun doğru ve sağlam bir delili varsa, kabul edilir; aksi halde edilmez. Bu hadise, Yahudilerin, **Tevrât** olduğunu iddia ettikleri kitabın başında bulunmaktadır. Ki bu kitapta, "Allah gökleri, karanlık parçalardan yaratmıştır..." ifadesi yer almıştır. Bu, makuldur. Çünkü biz, akîl meselelerle ilgili kitaplarımızda, zulmetin, karanlığın, olumlu (îcabî) bir keyfiyyet olmadığına işaret etmiştik. Bunun delili şudur: Şayet bir insan, kandilin ışık alanı içinde otursa, bir başkası da karanlık alan içinde otursa; ışığın alanı içinde oturan kimse, karanlığın içinde oturanın yerini göremez. Ve o hava ve yeri karanlık görür. Ama, karanlığın içinde oturan kimse ise, ışığın alanı içinde oturanı gördüğü gibi, o havayı da aydınlık görür. Şayet karanlık, "hava" ile kaim olan, (onunla var olan) bir sıfat olsaydı, anlatılan bu haller, bakan kimselerin durumlarının farklılığına göre, farklı farklı olmazlardı. Böylece zulmetin, "ışıksızlık, nûrsuzluk" olduğu sabit olmuş olur. Allah Teâlâ, bölünmeyen cüzleri yaratınca, onlarda ışık keyfiyyetini yaratmadan önce, onlar nûrsuz ve karanlık idi. Vaktaki onları bir araya getirdi ve onları, gökler, yıldızlar, güneş ve ay olarak yaratarak, bunlarda ışık sıfatını halketti, işte o zaman bunlar aydınlanmış oldu. Böylece de, Allah Teâlâ'nın, onlardan gökleri, güneşi ve ayı yaratmayı kastettiğinde, o cüzlerin karanlık olduğu sabit olmuş olur. Böylece de onlara, "duhân-duman, buhar" vasfının verilmesi yerinde olmuş olur. Çünkü, "**duhân**"ın manası, "Bu birine bitişmemiş, ışıksız, ayrı ayrı parçalar" şeklindedir. "Duhân"ın tefsiri hususunda hatırıma gelen bunlardan ibarettir. Gerçeğin ne olduğunu en iyi bilen ise Allah'tır.

Gök mü, Yer mi Önce?

Üçüncü Bahis: *"Sonra, o gök bir buhar halinde iken, göğe yöneldi"* ayeti, göklerin yaratılmasının, yerin yaratılmasından sonra olduğunu; *"Bundan sanra da*

yeri yayıp döşedi!..." (Nazi'at 30) ayeti ise yerin yaratılmasının, göklerin yaratılmasından sonra olduğunu ihsas ettirmektedir ki, bu durum bir çelişkidir: Alimler bu mesele hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta verilen meşhur cevap, şöyle denilmesidir. Allah Teâlâ önce yeri, iki günde yarattı. Bundan sonra da göğü yarattı. Göğü yaratmasından sonra da, göğü yayıp döşedi. İşte bu açıklamayla, çelişki giderilmiş olur.

Bil ki, bence bu cevap, şu bakımlardan bir problem arzeder:

1) Allah, yeri iki günde yarattığını beyan etmiş, üçüncü günde ise, oranın üstünden bazı şeyler yaptığını; onda hareketler yaratıp, ... onda, gıdalar takdir ettiğini beyan etmiştir. Bütün bu durumların meydana getirilebilmesi için, yerin yayılıp döşenmiş olması gerekir. Çünkü, yeryüzünde dağları yaratma işi, ancak, yerin yayılıp döşenmiş olmasından sonra mümkün olur. Cenâb-ı Hakk'ın bu ayetteki, وَبَارَكَ فِيهَا buyruğu da, ağaçların, bitkilerin ve hayvanların, o yeryüzünde yaratılması şeklinde tefsir edilmiştir. Bu ise, ancak, aynı şekilde yerin yayılıp döşenmiş olmasından sonra mümkün olur. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Sonra ... göğe yöneldi"* buyurmuştur ki, bu da, göğün yaratılmasının, yerin yaratılmasından ve o yerin, yayılıp döşenmesinden sonra olmasını iktizâ eder. Bu durumda ise, geçen soru, aynen devam ediyor demektir.

2) Geometrik deliller, yerin, küre biçiminde olduğunu göstermektedir. Binâenaleyh şimdi biz, "Yerin yaratılışının başlangıcından, onun küre şeklinde olduğunu ve şu anda da, aynen küre biçiminde bulunduğunu söylersek, bu durumda yer yaratıldığından beri, yayılıp döşenmiş olur. Yok eğer onun, (daha önce) küre olmadığını, sonradan küre haline geldiğini söylersek, bu durumda da, "O, bundan önce yayılıp döşenmişti. Daha sonra, bu sıfat ondan giderildi. (O küre halinde)" denilmesi gerekir. Halbuki bu, yanlıştır.

3) Yer, oldukça büyük bir kütledir. Böyle olan bir nesne ise, varlık alemine girdiği andan itibaren, yayılıp döşenmiş olur. Binâenaleyh, "O, daha önce yayılıp döşenmiş değildi, sonra, yayılıp döşenmiş oldu.." demek, batıl bir söz olur. Tarih kitaplarında, "Yeryüzü, Beyt-i Makdis'teki, o kayanın mahallinden başlanarak yaratıldı" biçiminde gelen söz ise, müşkillik arzeden bir sözdür. Çünkü, eğer bununla, yerin bunca büyüklüğüne rağmen, orada yaratılmış olduğu kastediliyorsa, bu, kesif ve yoğun maddelerin, birbiri içine girmiş olduklarını söylemek olur ki, bu imkânsızdır. Yok eğer bundan, onun ilk önce, orada küçük parçalar halinde yaratıldığı, daha sonra da, geriye kalan parçalarının yaratılıp; derken, ilk önce yaratılan parçalarla bitiştikleri kastediliyorsa, bu, yerin yaratılmasının göğün yaratılmasından sonra olduğunu söylemek olur.

4) Yerin bizzat kendisinin iki günde; yerde bulunan diğer şeylerin, diğer iki günde ve göklerin de, bir diğer iki günde yaratılmış olduğu söz konusu olunca, bunların toplamı altı gün eder. Binâenaleyh, yerin yayılıp döşenmesi işi bundan sonra meydana gelecek olsa, bu döşenme işi, altı günden sonraki bir başka zamanda olmuş olur. Bu durumda da göklerin ve yerin yaratılması, altı günden daha fazla bir zamanda olmuş olur ki, bu bâtıldır, olamaz.

5) Bu ifadeden sonra Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sonra, o gök bir buhar halinde iken, göğe yöneldi, ona ve yeryüzüne, "İkiniz de, isteyerek veya istemeyerek gelin"*

cümlesinin göklerin ve yerin yaratılmasını dile getiren bir ifade olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh şayet, göklerin yaratılması, yerin halkedilmesinden önce olmuş olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, *"İkiniz de, isteyerek, veya istemeyerek gelin.."* emri, var olanın yeniden var edilmesini gerektirirdi. Halbuki bu bâtıldır, imkânsızdır. Meşhur olan cevaba karşı söyleyeceğimiz sözlerin tamamı bundan ibarettir.

Vâhidî, "Kitâb'ı Bâsît"inde, **Mukâtil**'in şöyle dediğini nakletmiştir: "Allah, gökleri, yerden önce yaratmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın, ثُمَّ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَآءِ ifadesinin takdiri ise, "..., ثُمَّ كَانَ قَدِ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَآءِ "Sonra, o yer bir duman halinde iken, Allah Teâlâ, semâya yönelmiş ve ona, yeri yaratmazdan önce, ... demiş idi.." şeklindedir. Bu takdire göre Cenâb-ı Hakk'ın, tıpkı, اِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ *"Eğer o çalmış bulunuyorsa, zaten daha evvel onun kardeşi de çalmıştı"* (Yusuf, 77) ifadesinin, اِنْ يَسْرِقْ... ifadesinin takdirinin, اِنْ يَكُنْ سَرَقَ ve *"Biz nice memleketleri helâk ettik! Öyle ki, ... azabımız gelip çattı onlara..."* (A'râf, 4) ayetindeki, فَجَاءَهَا ifadesinin takdirinin, فَكَانَ قَدْ جَاءَهَا şeklinde olması gibi, burada da كَانَ takdir edilmiştir. **Vahidî**'nin naklettiği bu olup, bence tutarsızdır. Çünkü ifadenin takdiri, ثُمَّ كَانَ قَدِ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَآءِ şeklinde olmuş olur ki bu, iki zıddı bir arada bulundurmak demektir. Çünkü **sümme** edatı sonralığı; **kâne** kelimesi ise, önceliği ifade eder. Dolayısıyla, bu ikisinin arasını cem etmek tenakuz olur. Ki bu, bu ifadeyi zâhirine göre manalandırmanın mümkün olmayışının delilidir. Biz, Cenâb-ı Hakk'ın, اِئْتِيَا طَوْعاً اَوْ كَرْهاً ifadesinin, yer ile göğün var edilmesinden önce söylendiğini beyan etmiştik. Durum böyle olunca, ayetteki, *"geliniz"* ifadesini, emir ve mükellefiyete hamletmek imkânsız olur. Binâenaleyh bunu, bahsettiğimiz manaya hamletmek gerekir. Geriye ayetin lafızlarıyla ilgili birkaç soru kalmaktadır:

Bazı Sorular

Birinci Soru: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ona ve yeryüzüne, "ikiniz de, isteyerek veya istemeyerek gelin..." buyurdu"* ifadesindeki incelik nedir?

Cevap: Bundan maksat, Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin mükemmelliğini ortaya koymaktır ki, buna göre kelamın takdiri, "Bunu isteseniz de istemeseniz de, geliniz" şeklinde olur. Ve bu tıpkı, zorba bir kimsenin eli altındakine "İstesen de istemesen de, bunu yapacaksın" demesi gibidir. Ve yine bu kimsenin, "Sen bunu, ister istemez yapacaksın" demesi gibi olur ki, bu iki kelimenin (طَوْعاً اَوْ كَرْهاً) mansûb oluşları, طَائِعِينَ وَكَارِهِينَ manasında olmak üzere, "hâl" oluşlarından ötürüdür. Onlarda, "Biz bunu, istemeyerek değil, isteğimizle yaparız, geliriz" dediler.

Şöyle bir açıklama da ileri sürülmüştür. Allah Teâlâ, (bu ayette göklerden ve yerden bahsederken) önce göğü, daha sonra da yeri zikretmiş, bunun peşinden de, önce "istemeyi" sonra da, "istememeyi" zikretmiştir. Binâenaleyh itaat halini, göğe; istememeyi de, yere hamletmek gerekir. İtaatı, semaya tahsis etmenin sebepleri ise şunlardır:

1) Semâ, hareketini, değişmez bir tarzda, aynı metod üzere devam ettirdiği için, Allah'a itaat eden bir canlıya benzemiş olur. Yer ise böyle değildir. Çünkü yerin halleri değişik değişiktir. Bazan sükûnet içinde, bazan da birbirine girmiş hareketler içinde olur.

2) Gökteki varlıklar, sadece taat içindedirler. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kendilerine her surette kahir ve hakim olan Rablerinden korkarak ne emirolunurlarsa onu yaparlar.."* (Nahl, 50) buyurmuştur. Yerdekilere gelince, onlar hakkında durum, hiç de böyle değildir.

3) Semâ, her şeyinde, mükemmelilikle vasfedilmiştir. Çünkü o, renklerin en güzelini taşımaktadır ki, bu, aydınlık olmasıdır. Onun sebebi, yine en üstün şekildir ki, bu da, yuvarlak oluşlarıdır. Onun yeri, yerlerin en üstünüdür ki, bu da yüksekte ve yüce olmasıdır. Kütleleri de, kütlelerin en üstünüdür ki, bu da onların, inciler kakılmış yıldızlar olmalarıdır. Ama yeryüzü böyle değildir, çünkü yer, karanlıklar ve yoğunluklar mekânıdır. Halleri farklı farklıdır. Zâtları ve sıfatları başka başkadır. İşte bu sebeple hiç şüphesiz, semânın itaat içinde olduğu, yerin ise, bu işe istemeyerek boyun eğdiği ifade edilmiştir. Yerin yaratılmasının illeti onun isteksiz olmasına varıp dayanınca; yerdekiler de, hep isteksizliği, sıkıntıyı, kahr ve adaletsizliği gerektiren şeyler ile tavsif edilmişlerdir.

İkinci Soru: Ayetteki, اِئْتِيَا ve اَتَيْنَا ifadesiyle ne kastedilmiştir?

Cevap: اِئْتِيَا ile "varlığa, var oluşa geliniz" manası kastedilmiş olup, bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, كُنْ فَيَكُوْنُ *"ol! o da oluverir"* emri gibi olmuş olur. Bunun manasının, "Sizler, olmanız gerekli olan şekil ve vasıf üzere geliniz" yani, yer, döşenmiş, karar kılınmış ve bir beşik gibi olmuş olduğu halde; semâ da, yerdekiler için bir tavan, bir kubbe gibi olmuş olduğu halde, gelsin; bu şekilde geliniz.." şeklinde olduğu da söylenmiştir. اَتَيْنَا 'nın manasının ise, "İstenilene uygun bir biçimde geldik, hazır olduk" demektir. Ki bu, senin tıpkı اَتَى عَمَلُهُ مَرْضِيّاً وَجَاءَ مَقْبُولاً "Onun ameli, beğenilmiş ve makbul olmuş olarak geldi" demen gibidir. Mananın, "Sizden herbiriniz, diğerine, hikmetin ve tedbirin gerektirdiği bir biçimde, yani yerin, semâ için karar kılınacak bir mekân; semânın da yer için bir tavan olacağı bir halde (varlığa) geliniz.." şeklinde olması da mümkündür.

Gökte Şuurlu Varlıklar

Üçüncü Soru: Ya, kelimelerinin lafızlarına göre, طَائِعِينَ **yahut da manlarına göre** طَائِعَاتٍ denilmesi değil miydi? Çünkü, bunlar yedi kat gök, yedi kat yerdirler?!

Cevap: Bunlar, kendilerine hitâp olunan, sonra da cevâp verenler kabul edilip, "istemek" ve "istememek" ile vasfedilince, طَائِعَاتٍ ifadesinin yerine طَائِعِينَ denilebilir. Ki bu tıpkı, سَاجِدِينَ (Yusuf, 4) *"Secde ediciler olarak..."* ifadesi gibi olmuş olur. Bazı kimseler, bu ifadeyle, göklerin diri olduğuna dair istidlalde bulunmuş ve şöyle demiştir: "Yer, göklerin ortasında, büyük bir dağın ortasındaki küçük bir zerreden daha küçüktür. İşte bu sebepten dolayı, akla ve hayata delâlet eden lafız, (cem-i müzekker

sâlim kalıbı), tağlib yoluyla kullanılmıştır. Ancak ne var ki, kelamcılar bu görüşün yanlış olduğu hususunda ittifak ettikleri için, bu görüş batıldır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَقَضٰىهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ *"Böylece onları yedi gök olarak iki günde meydana getirdi"* buyurmuştur. Birşeyin "kaza"sı, tamamlanması ve bitirilmesi demektir. Ayetteki *"onlar"* zamirinin, mana bakımından semâ'ya (göğe), (yedi tane olacakları için) racî olması mümkün olup, tıpkı طَائِعِينَ denilmesi gibidir. Bunun bir benzeri de أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ (Hakka, 7) ifadesidir. Bu zamirin, daha sonra *"yedi kat gök"* (Bakara, 29) ile tefsir edilmiş müphem bir zamir olması da mümkündür. Bu iki mansub oluş arasındaki fark, birisinin hal olmadan ötürü, diğerinin de temyiz olmadan ötürü mansub olmasıdır.

Ehl-i eser (hadisciler), Allah Teâlâ'nın yeryüzünü, pazar ve pazartesi günlerinde, yerdeki şeyleri salı ve çarşamba gününde, gökleri ve göktekileri perşembe ve cuma gününde yarattığını, cuma gününün son saatinde, hepsinin yaratılışını tamamladığını ve bu son saatte Hz. Âdem (a.s)'i yarattığını söylemişlerdir ki bu son saat, Kıyametin koptuğu saattir.

İmdi, "**yevm**" (gün), bir gece ve gündüzün toplamıdır. Bu ise, ancak, güneşin doğması ve batmasıyla meydana gelir. Gökler, güneş ve ay yaratılmazdan önce, "gün" kavramı nasıl düşünülebilir?" denilirse, biz deriz ki: "Bu, "Eğer ortada bir gezegen ve güneş bulunmuş olsaydı, bu yaratma müddeti, bir günlük bir miktar olurdu" demek olan, bir zaman dilimi manasınadır.

Daha sonra Allah Teâlâ وَأَوْحٰى فِي كُلِّ سَمَآءٍ أَمْرَهَا *"Her göğe, ona ait emri vahyetti"* buyurmuştur. **Mükâtil**, buradaki أَوْحٰى *"vahyetti"* ifadesine, "Allah her gökte, istediğini emretti" manası verdi. **Katâde** de, "Her gökte, onun güneşini, ayını ve yıldızlarını yarattı" demiştir. **Süddî** ise, "Allah her gökte melekler, denizler ve buz dağları ve benzeri mahlûkatı yarattı" der ve şöyle devam eder: "Allah'ın her gökte, meleklerin herbirinin kendisine yönelip, tavaf ettiği bir beytullahı vardır. Bu beytullahlardan herbiri, Kâbe'nin hizasına düşmektedir. Eğer onlardan bir çakıl düşecek olsa, Kâbe'ye düşer." Doğruya en yakın olan şöyle denilmesidir: Nahiv ilminde, birşeyin birşeye izafe edilmesi (nisbet edilmesi) için, ufacık bir sebebin yeterli olacağı hükmü vardır. Allah Teâlâ'nın her gök ehlinde, belli mükelleflyetleri vardır. Bu cümleden olarak, kimi melekler, bu âlemin yaratılışının başlangıcından Kıyâmete kadar kıyâmda; kimileri başlarını kaldırmadan, rükûda; kimileri de yine aynı şekilde secdededirler. Meselâ bir iş, bir gök ehline mahsus olunca, bu iş o göktekilerin işi olmuş olur. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, *"(Allah) her göğe, ona ait emri (işi) vahyetti"* ayetinin manası, "Allah her göğe, ona âit olan işi vermiştir" şeklinde olur. Bu tıpkı, (A'raf, 4) âyetteki فَجَآءَهَا azabımız o beldeye geldi fiilinin فَكَانَ فَرْجَانُهَا (gelmişti) takdirinde olması gibidir. Bunu **Vahidî** nakletmiştir ki bu bence zayıftır. Çünkü aslında bu lamın

takdiri, "Daha sonra göğe yöneldi ... ve vahyetti" şeklindedir. Ki bu, iki zıd şeyin arasını cemetmektir. Çünkü "**sümme**" (sonra) edatı, sonralığı; **kâne** kelimesi ise, önceliği gerektirir. Binâenaleyh bu iki şeyin arasını cemetmek tenâkuz olur. Bunun bir benzeri de bir kimsenin, "Bu gün **Zeyd**'i dövdüm, sonra da dün **Amr**'ı dövdüm" demesidir. Bu denilemeyeceğine göre, sizin (yani **Vahidî**'nin) söylediği şey de bâtıldır. Allah'ın kelâmını, tenâkuza ve tezada götürecek şekilde te'vil ve tefsir etmek câiz değildir.

Bence, tercihe şayan olan şöyle denilmesidir: Göklerin yaratılması, yerlerin yaratılışından öncedir. Geriye bu ayetin nasıl te'vil edileceği sorusu kalıyor. Bundan dolayı diyoruz ki: **Halk**, aslında yaratmak ve var etmek değildir. Bunun delili ise, Hak Teâlâ'nın, *"Allah katında İsâ'nın (yaratılışının) durumu, Âdem'in durumu gibidir. (Allah) Âdem'i topraktan halketti. Sonra da O'na "ol" dedi, O da oldu"* (Âl-i İmrân, 59) ayetidir. Binâenaleyh eğer, "**halk**", yoktan varetmek demek olsaydı, bu durumda ayetin takdiri, "**Âdem** (a.s)'i topraktan varetti ve sonra ona "ol" dedi, o da oluverdi" şeklinde olurdu ki bu imkânsızdır. Çünkü bu durumda, Allah Teâlâ'nın, olmuş (mevcud) bir şeye; "ol" demiş olması ve o mevcud şeyin, bunun üzerine yeniden var olması gerekirdi ki bu imkânsızdır. Böylece "**halk**"ın yoktan varetmek manasına olmayıp, aksine takdir etmek (ölçüp-biçmek, planlamak) demek olduğu anlaşılır. "**Takdir**" ise, Allah'a aittir. Bu iş, O'nun birşeyi varedeceğine hükmetmesi ve bunu gerçekleştirmesi demektir.

Bunun böyle olduğu sâbit olduğuna göre, ayetteki, *"Yeri iki günde halketti"* ifadesi, "Allah, yerin, iki günde meydana gelmesine hükmetti" demektir. Allah'ın, birşeyi şu şekilde ve şu süre içinde meydana getirmesi hususundaki hükmü, o şeyin o anda hemen meydana gelmesini gerektirmez. Böylece, Allah Teâla'nın, yerin iki günde meydana geldiğine dair hükmü, gökleri meydana getirmeden önce olan bir hükümdür. Binâenaleyh yerin yaratılması ile ilgili hükümden, yerin göklerin yaratılışından önce yaratıldığı hükmü çıkmaz. İşte bu durumda, söz konusu olan problem ortadan kalkmış olur. Dolayısıyla bu problemin çözümü hususunda, ulaşabildiğim netice budur.

o anda hemen meydana gelmesini gerektirmez. Böylece, Allah Teâla'nın, yerin iki günde meydana geldiğine dair hükmü, gökleri meydana getirmeden önce olan bir hükümdür. Binâenaleyh yerin yaratılması ile ilgili hükümden, yerin göklerin yaratılışından önce yaratıldığı hükmü çıkmaz. İşte bu durumda, söz konusu olan problem ortadan kalkmış olur. Dolayısıyla bu problemin çözümü hususunda, ulaşabildiğim netice budur.

Yer ve Göğün İtaati

Cenâb-ı Hak daha sonra, فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ *"Ona ve yeryüzüne, "İkiniz de, isteyerek veya istemeyerek gelin" buyurdu." Onlar da, "isteyerek geldik" dediler"* buyurmuştur. Bil ki bu sözün zâhiri, Allah Teâlâ'nın göğe ve yere gelmelerini emrettiğini, onların da itaat ederek emre uyduklarını göstermektedir. İşte bu noktada, ayetin bu ifadesiyle ilgili şöyle iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci Görüş: Ayetin zahirine göre manalandırırsak şöyle deriz: "Allah Teâlâ, yer ile göğe, gelmelerini emretmiştir. Onlar da Allah'ın emrine imtisâl etmişlerdir." Bu görüşte olanlar şöyle derler: "Bu akıldan uzak görülecek bir iş değildir. Baksana Allah Teâlâ, dağlara **Dâvûd** (a.s) ile birlikte tesbih etmelerini emredip, *"Ey dağlar, onunla birlikte tesbih edin"* (Sebe, 10) buyurmuştur. Allah Teâlâ, dağa tecelli etmiş ve *"Rabbi dağa tecelli ettiği (göründüğü) zaman..."* (A'raf, 143) buyurmuştur.

Kezâ, Allah Teâlâ, elleri ve ayakları konuşturacağını bildirerek, *"O gün, dilleri, elleri ve ayakları, yaptıkları şeyler hususunda onlar aleyhine şâhidlik ederler"* (Nûr, 24) buyurmuştur. Durum böyle olunca, Allah Teâlâ'nın, göklerin ve yerin bizzat kendilerinde, hayat, akıl ve anlayış yaratması, onlara bu özellikleri verip, sonra onlara emir ve mükellefiyetler yöneltmesi nasıl uzak görülür? Bu ihtimal şunlar ile de destek bulur:

a) Bir engel bulunmadığı müddetçe asıl olan, ayetin lafzını zâhirine hamletmektir. Buradaysa bir engel yoktur ve dolayısıyla, ayetin lafzını zâhirî manasına almak gerekir.

b) Allah Teâlâ, gökler ve yer ile ilgili haberler vermiş ve onların *"isteyerek geldik"* dediklerini belirtmiştir. Bu ifadede geçen "isteyerek" (isteyenler olarak) طَائِعِينَ şeklindeki cemi (çoğul) kelime, akleden ve bilen varlıklar için kullanılan bir cemidir.

c) Allah Teâlâ'nın, *"Biz emâneti göklere, yere ve dağlara arzettik (vermek istedik), ama onlar bunu yüklenmekten çekindiler"* (Ahzâb, 72) ayeti, bu varlıkların, Allah'ın mükellefiyetlerinin yöneltilmesine uygun olarak, Allah'ı bildiklerini gösterir.

Bu hususta bir problem şöyle denilmesidir: Ayetteki, *"İkiniz de ister isteyerek, ister istemeden gelin"* ifadesinden, "varlık âlemine, var olmaya gelme" manası kastedilmiştir. Böyle olması halinde, bu emrin yöneltilmesi zamanında gökler ve yerler henüz mevcud değil demektir. Çünkü eğer mevcud olmuş olsalardı, o zaman bu emir, "Ey mevcud, mevcud ol" demek olurdu ki bu mümkün değildir. Böylece de, bu emir kendilerine yöneltildiği esnada onların ma'dûm (yok) oldukları sâbit olur. Onlar yok olunca da, hitabı anlamaz ve bilmezler. Dolayısıyla onlara bir emir yöneltmek mümkün olmaz.

Eğer birisi, "**Mücahid, İbn Abbas** (r.a)'ın "Allah Teâlâ, göklere "Güneşini, ayını ve yıldızlarını doğdur" diye; yere de, "Yataklarını (vâdilerini) aç, meyvelerini ver"

diye emretmiştir. Bunlara bu şeyleri yerleştirmiş, sonra da onlara bunları, ortaya çıkarmalarını emretmiştir" dediğini rivayet etmiştir. (Buna ne dersiniz)?" derse, biz deriz ki: Böyle olması halinde, *"isteyerek geldik"* ifadesinden, yerlerin ve göklerin kendilerinin meydana gelişi manası değil, içlerine yerleştirilmiş bu şeyleri ortaya koymaları manası kastedilmiş olur. Fakat bunu söylemek yanlış olur. Çünkü Allah Teâlâ, *"Böylece (Allah) onları yedi gök olarak iki günde meydana getirdi"* buyurmuştur. Bu ayetin başındaki "fâ" edatı, tâkibiyyedir. Bu ise, göklerin meydana gelişinin, Hak Teâlâ'nın, *"isteyerek veya istemeden gelin"* demesinden hemen sonra olduğunu gösterir. Bu konuda söylenebilecek şeylerin hepsi bundan ibarettir.

İkinci Görüş: Ayetteki, *"(Allah) ona ve yeryüzüne "ikiniz de isteyerek veya istemeden gelin" buyurdu"* ifadesinden, göklere ve yere emir ve mükellefiyet yöneltilmesi manası değil, aksine, Cenâb-ı Hakk'ın onları varetmeyi isteyip onların da buna karşı koymaması, Allah'ın istediği şekilde varolmaları ve bu hususta, kendisine itaat olunan bir padişahın emr-ü fermanı geldiğinde, itaat eden bir memur gibi olmaları kastedilmiştir.

Bunun bir benzeri de, bir kimsenin şöyle söylemesidir. Duvar, kazığa beni niçin yarıyorsun? dediğinde, kazık, "Bunu bana değil, bana vurana sor. Çünkü arkamdaki bu taş (balyoz), peşimi bırakmıyor" der. Bil ki bu görüş, ayetin zâhirini bırakmaktır. Zâhiri terketmek ise, ifadeyi zâhirî manaya almanın mümkün olamayacağına dair bir delil bulunduğunda söz konusudur. Halbuki biraz önce, ayetin, *"ister isteyerek, ister istemeden gelin"* ifadesinin, ancak yer ile gök yok iken söylenmiş bir emir olduğunu anlatmıştık. Durum böyle olunca da, ayetin bu ifadesini, emir ve mükellefiyet manasına hamletmek imkânsız olur. Dolayısıyla bunu bahsettiğimiz hususa hamletmek gerekir. Bil ki yer ile gök hususunda, emir ve mükellefiyet olabileceği emredilen şeyin onlarda bulunması şartına bağlıdır. Bu ise, Allah Teâlâ'nın göklerde melekleri oturttuğuna, yahut da onlara bazı şeyler emredip nehyettiğine delâlet eder. Ayette, Allah Teâlâ'nın, melekleri gökerle birlikte, yahut onlardan önce yaratıp, sonra onları göklere yerleştirdiğine dâir bir açıklama yok. Yine ayette, meleklerin, emrolundukları o kanunların (emirlerin-yasakların) neler olduğu da belirtilmemiştir. Bu sırlar, insan aklının çözemeyeceği-bilemeyeceği şeylerdir. Hatta insanların anlayış ve vehimlerinin ulaşabileceği noktalardan çok yüce ve uzaktırlar. .

Göğün Kandilleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَزَيَّنَّا السَّمَآءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ *"En yakın göğü de kandillerle donattık"* buyurmuştur. **"Mesâbîh"**, Allah'ın göklerde yarattığı ve herbirine ancak Kendisinin bilebileceği belli bir ışık, belli bir sır ve belli bir özellik verdiği, aydınlatıcılardır. Bundan sonra وَحِفْظًا *"âfetlerden koruduk"* buyurmuştur ki bu وَحَفِظْنَاهَا حِفْظًا "Onu iyice koruduk" takdirindedir ve "Onları, vahyi çalmaya-öğrenmeye uğraşan o şeytanlardan koruduk ve herbir şeytana, taşlayıcı ve isabetsizlik etmeyen

bir yıldız hazırladık" demektir. Bu yıldızların kimi yakıcı, kimi öldürücü, kimi çarpıcıdır. **İbn Abbas** (r.a)'dan şu rivayet edilmiştir: "Yahûdîler, **Hz. Muhammed** (a.a.s)'e göklerin ve yerlerin yaratılışını sordular. O da, خَلَقَ اللّٰهُ تَعَالٰى الْاَرْضَ فِى يَوْمِ الْاَحَدِ وَالْاِثْنَيْنِ وَخَلَقَ الْجِبَالَ وَالشَّجَرَ فِى يَوْمَيْنِ وَخَلَقَ فِى يَوْمِ الْخَمِيسِ السَّمَاءَ وَخَلَقَ فِى يَوْمِ الْجُمُعَةِ النُّجُومَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالْمَلَائِكَةَ ثُمَّ خَلَقَ اٰدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَاَسْكَنَهُ الْجَنَّةَ *Allah, yeri pazar ve pazartesi gününde, dağları ve ağaçları iki günde (salı-çarşamba gününde), perşembe günü göğü, Cuma günü de yıldızları, güneşi, ayı ve melekleri yarattı. Sonra da Âdem (a.s)'i yaratıp, onu cennete yerleştirdi"*[36] buyurmuştur. Daha sonra yahûdîler, *"Yâ Muhammed, sonra neyi (yarattı)?"* dediklerinde, o, *"Sonra Arş'a istivâ etti"* buyurdu. Bunun üzerine onlar, "Sonra da istirahat etti" deyince de, Resûlüllah (a.s) öfkelendi. Bunun üzerine *"Bize hiçbir yorgunluk gelmez"* (Kaf, 38) ayeti nazil oldu.

Bil ki Allah Teâlâ, böylesi tafsilatlı açıklamalarda bulununca, ذٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ *"İşte bütün bunlar, aziz ve alîm Allah'ın takdiridir"* buyurmuştur. Buradaki "**azîz**", Allah'ın kudretinin mükemmeliğine; **âlîm**" de, ilminin mükemmelliğine bir işarettir. Bu ne harikulâde bir bitiriştir: Çünkü bütün bu işler, ancak kâmil bir kudret, kapsamlı bir ilim sayesinde olabilir.

★ ★
★

Müşriklere Tehdîd

فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنذَرْتُكُمْ صَٰعِقَةً مِّثْلَ صَٰعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ ﴿١٣﴾ إِذْ جَآءَتْهُمُ الرُّسُلُ مِنۢ بَيْنِ
أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوٓا إِلَّا اللَّهَ قَالُوا لَوْ شَآءَ رَبُّنَا لَأَنزَلَ مَلَٰٓئِكَةً فَإِنَّا بِمَآ
أُرْسِلْتُم بِهِۦ كَٰفِرُونَ ﴿١٤﴾ فَأَمَّا عَادٌ فَٱسْتَكْبَرُوا فِى ٱلْأَرْضِ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ وَقَالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً
أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ ٱللَّهَ ٱلَّذِى خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَكَانُوا بِـَٔايَٰتِنَا يَجْحَدُونَ ﴿١٥﴾
فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِىٓ أَيَّامٍ نَّحِسَاتٍ لِّنُذِيقَهُمْ عَذَابَ ٱلْخِزْىِ فِى ٱلْحَيَوٰةِ
ٱلدُّنْيَا وَلَعَذَابُ ٱلْءَاخِرَةِ أَخْزَىٰ وَهُمْ لَا يُنصَرُونَ ﴿١٦﴾ وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَٰهُمْ فَٱسْتَحَبُّوا ٱلْعَمَىٰ
عَلَى ٱلْهُدَىٰ فَأَخَذَتْهُمْ صَٰعِقَةُ ٱلْعَذَابِ ٱلْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿١٧﴾ وَنَجَّيْنَا ٱلَّذِينَ
ءَامَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ ﴿١٨﴾

36) Müstedrek 2/543.

"Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, de ki: "Âd ve Semûd'u çarpan yıldırım gibi, size de bir azabın gelip çatacağını hatırlatırım." Onlara, "Allah'dan başkasına tapmayın diye, önlerinden ve arkalarından peygamberler geldiği vakit dediler ki, "Eğer Rabbimiz dileseydi, elbette üstümüze melekler indirirdi. Bundan dolayı biz, sizinle gönderilen şeyleri inkâr ediyoruz. Âd kavmine gelince, onlar yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar ve "Kuvvetçe bizden daha güçlü kim imiş?" dediler. Onlar, kendilerini yaratan Allah'ın kendilerinden çok daha kuvvetli olduğunu düşünmediler mi? Onlar bizim mûcizelerimizi bilerek inkâr ediyorlardı. Bundan dolayı biz de, dünya hayatında, zelîl kılıcı azabı onlara tattırmak için, uğursuz günlerde, onların üzerine çok gürültülü bir kasırga gönderdik. Ahiret azabı, elbet daha rüsvay edicidir. Onlara hiçbir surette yardım da olunmaz. Semûd'a gelince, onlara da doğru yolu gösterdik. Ama onlar, körlüğü hidayete tercih ettiler. Onun için kendilerini, kazanmış oldukları (şirkleri) yüzünden o horlayıcı azab yıldırımı yakaladı. İman edip, müttakî olanları ise kurtardık"

(Fussilet, 13-18).

Bil ki söz, tâa *"Sizin tanrınız ancak bir tek tanrıdır"* (Fussilet, 6) ayetinden başlamıştır. Cenâb-ı Hak, bunun böyle olduğuna, *"De ki: "Siz mi o yeryüzünü iki günde yaratana küfrediyorsunuz..."* (Fussilet, 9) ifadesini delil getirmiştir. Velhasıl bu sözün özü şudur: Bu kadar kâhir ve kâdir bir ilâh nasıl inkâr edilebilir ve ilahlık vasfında, bu âdî maddeler nasıl O'nun ortakları sayılabilir.

Âd'a Gelen Azabın Benzeri

Allah Teâlâ bu delilini böylece tamamlayınca, فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِّثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ *"Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, de ki: "Âd ve Semûd'a çarpan yıldırım gibi, size de bir azabın gelip çatabileceğini hatırlatırım"* buyurmuştur. Bu şu manayadır: Delil getirme en mükemmel bir biçimde tamamlanmıştır. Eğer onlar buna rağmen cehaletlerinde yine de ısrar edeceklerse, onların başına azab indirmekten başka bir müdâhale ve iş kalmamıştır. Bundan ötürü, "Eğer onlar gönderdiğimiz bu kesin hüccetleri kabul etmez, cehalet ve taklidlerinde ısrar ederlerse, de ki: "Ben sizi uyardım" buyurmuştur. **Müberred, "sâika", hangi şey olursa olsun, helâk eden ve yok eden herşey manasınadır" der.** Bu kelime elifsiz olarak صَعْقَةً şeklinde de okunmuştur. **Keşşâf sahibi,** bu okuyuşa göre kelimenin, اَلصَّعْقُ masdarının, "masdar bina-ı merre"si olduğunu söylemiştir.

Allah Teâlâ sonra إِذْ جَاءَتْهُمُ الرُّسُلُ مِن بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ *"Onlara önlerinden ve arkalarından peygamber geldiği vakit..."* buyurmuştur. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu, "Kendilerine gönderilen o peygamberler, onlara her taraftan yaklaştılar, ellerinden gelen gayreti sarfettiler ve onları doğru yola getirmek için her çâreye başvurdular. Fakat onlardan karşılık olarak ancak yüzçevirme ve isyân gördüler" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, şeytanın da, *"Sonra onlara önlerinden ve*

arkalarından mutlaka gelirim" (A'râf, 17) dediğini nakletmiştir ki bu, "Onlara her yönden gelir ve onları azdırmak için her çareye-hileye başvururum" demektir. Yine birisi, "Falancanın etrafında her çareye başvurup döndüm dolaştım ve her yandan yaklaştım. Fakat bu çabam ona tesir etmedi" der.

2) Bu ifâde şu manayadır: "Peygamberler onlara, onlardan önce ve sonra gelmiştir." Buna göre eğer, "Onlardan önce ve sonra gelen peygamberlerin, onlara geldiğini söylemek nasıl mümkün olur?" denilirse, biz deriz ki: **Hûd** ve **Sâlih (a.s)** onların hem kendilerini hem de kavimlerini imana davet için gelmişlerdir. Bu durumda bütün peygamberler sanki onlara gelmiş olurlar.

Daha sonra Allah Teâlâ, أَلَّا تَعْبُدُوٓا إِلَّا اللَّهَ *"Allah'dan başkasına tapmayın diye..."* buyurmuştur. Bu, "Onlara önlerinden ve arkalarından gelen o peygamberler, onlara tevhidi ve şirk koşmamayı emrettiler" demektir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: " أَنْ لَا تَعْبُدُوا ifâdesinin başındaki en edatı, ya "yani" (diye) manasınadır, yahut da **enne**'nin hafifletilmiş şekli olup, بِأَنَّهُ لَا تَعْبُدُوا takdirindedir ve "Durum, bizim size: "Allah'dan başkasına ibadet etmeyiniz" dememizden ibarettir" manasına gelir."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o kâfirlerin şöyle dediklerini nakletmiştir: لَوْ شَآءَ رَبُّنَا لَأَنزَلَ مَلَٰٓئِكَةً *"Eğer Rabbimiz dileseydi, elbette üstümüze melekler indirirdi"* yani onlar, o peygamberleri yalanladılar ve "sizin yalancı oluşunuzun delili şudur: Eğer Allah Teâlâ insanlara peygamber göndermek isteseydi, peygamberlerini meleklerden gönderirdi. Çünkü meleklerin gönderilmesi, öldükten sonra dirilişe ve peygamberliğe inanmaya daha fazla sevkedici olurdu" dediler. Onlar bu şüphelerini ileri sürünce, *"Bundan dolayı biz, sizinle gönderilen şeyleri inkâr ediyoruz"* demişlerdir ki bu, "Binâenaleyh siz insan olup, melek olmadığınıza göre, peygamber değilsiniz. Peygamber olmayınca da, sizlerin sözünüzü kabul etmeyiz" demektir. İşte bu ifadeden kastedilen budur. Bil ki biz, bu şüphenin cevabı ile ilgili, Enâm Sûresi'nde yeterli açıklamayı yaptık.

Ayetteki, أُرْسِلْتُم بِهِۦ *"Sizinle gönderilen"* ifadesi, o kâfirlerin, peygamberlerin peygamberliğini kabul ettikleri manasında değildir. Onlar bunu, ya peygamberlerin sözü olarak nakletmişlerdir, yahut da alayvârî söylemişlerdir ki bu tıpkı **Firavun**'un, *"Size gönderilen o peygamberiniz, hiç şüphe yok ki mecnundur"* (Şuara, 27) demesi gibidir.

Nüzul Sebebi

Rivayet olunduğuna göre **Ebû Cehil, Kureyşten** bir topluluğun içinde, "**Muhammed**'in işi bize karışık geliyor, tam seçip-anlayamaz olduk. Dolayısıyla şiiri, sihri ve kehâneti bilen bir adam arayıp bulun da, o onunla konuşup, sonra onun ne demek istediğini bize açıklasın" dedi. Bunun üzerine **Utbe b. Rebia**, "Vallahi, ben şiiri, sihri, kehâneti dinledim ve benim bu hususta bilgim var. Bu işler bana kapalı değil" dedi ve **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e gelerek, "Ey **Muhammed**, sen mi yoksa **Hâşim** mi; sen mi yoksa **Abdulmuttalib** mi, sen mi yoksa (baban) **Abdullah** mı daha hayırlı? Niçin bizim putlarımızı tenkid ediyor ve bizi saptırmaya uğraşıyorsun? Eğer

maksadın başkanlıksa, sancağı sana teslim edelim ve liderimiz ol. Yok eğer evlenmeye ihtiyacın varsa, seni istediğin on kızla evlendirelim. Yani Kureyş'den dilediğin on kızı sana verelim. Yok eğer maksadın mal ise, seni zengin kılacak kadar mal toplayalım" dedi. Resûlüllah (a.s) bütün bunları dinledi ve o sözünü bitirince, *"Bismillâhirrahmânirrahîm. Hâ. Mîm. (Bu) Rahmân ve rahîm tarafından indirilmiş bir kitabtır.."* diye başlayıp, (bu sûrenin) *"Âd ve Semûd'u çarpan yıldırım gibi, size de bir azabın gelip çatması..."* ayetine kadar okudu. Tam burada **Utbe**, Hz. Peygamber (s.a.s)'in ağzını kapatarak, "Hısım-akraban aşkına yeter" dedi ve evine döndü, Kureyşlilerin yanına varmadı. Onların yanına varmayıp, (ortalıklarda görünmeyince) Kureyşliler, "Zannediyoruz ki **Utbe** dinini değiştirdi" dedi ve yanına gittiler. Ona, "Ey **Utbe**, seni bizden alıkoyan, dinden çıkmış olmandır (herhalde)" dediler. Bunun üzerine **Utbe** kızdı ve artık bir daha **Muhammed** (s.a.s) ile konuşmayacağına yemin edip, "Vallahi onunla konuştum. Fakat o bana, ne şiir, ne sihir ne de kehânet olmayan bir sözle karşılık verdi. *"Âd ve Semûd'u çarpan yıldırım gibi..."* deyince, ağzını tuttum ve hısım akraba aşkına artık devam etmemesini istedim. Yemin olsun ki **Muhammed** birşey söyleyince yalan söylemeyeceğini biliyorum. Dolayısıyla başınıza bir azab inmesinden korktum" dedi.

Âd Kavminin Felâketi

Bil ki Allah Teâlâ, Âd ve Semûd kavimlerinin inkârlarını kısaca belirtince, bunlardan herbirinin özelliklerini de beyân etmek üzere, Âd kavmi için, فَأَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ *"Âd kavmine gelince, onlar yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar"* buyurdu. Buradaki "büyüklük taslama" hususunda, şu iki mana verilir:

a) Burun kıvırma, kibrini ortaya koyma, başkasına iltifat etmeyip değer vermeme,

b) Başkalarına hükümran olup, onları hizmetci gibi çalıştırma...

Daha sonra Hak Teâlâ bu büyüklük taslamanın (tekebbürün) sebebini, onların مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً *"Kuvvetce bizden daha güçlü kim imiş?"* sözleriyle açıklamıştır. Onlar, iri cüsseli ve alabildiğine güçlü idiler.

Allah Teâlâ sonra, onların, ileri derecedeki kuvvetlerine aldanmalarının doğru olmadığını anlatmak için أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً *"Olar kendilerini yaratan Allah'ın kendilerinden çok daha kuvvetli olduğunu düşünmediler mi?"* buyurmuştur, yani, onlar başkalarından daha kuvvetli idiyseler de, bilsinler ki, kendilerini yaratan Allah, onlardan çok çok daha kuvvetlidir. Binâenaleyh eğer kuvvetteki fazlalık, kuvveti az olanın, mükemmel olana itaatını gerektiriyorsa, bu durum onların Allah'a boyun eğip, O'nun emir ve yasaklarını dinlemelerini gerektirir" demektir.

Âlimlerimiz, bu ayeti, bütün kuvvet ve kudretin Allah'ın olduğuna delil getirerek, "Bütün güç kudret Allah'a âittir" demişlerdir ki bu husus, ayetteki bu ifadeyle destek bulur. Çünkü bu ifadede, kuvvet ve kudretin Allah'ın olduğuna delâlet eder. Yine bu husus, *"Allah, rızık verendir, kuvvet sahibi ve metin olandır"* (Zâriyat, 58) ayetiyle de desteklenir.

İlahî Kuvvetle Kul Kuvvetinin Mukayesesi

Eğer "ism-i tafdil kalıbı, aralarında bir ilgi ve benzerlik bulunan iki şey için kullanılır: Ama kulun kudreti sonlu, Allah'ın kudreti sonsuzdur. Sonlu olan, sonsuz olanla (aralarında ilgi olmadığı için) mukayese edilemez. Binâenaleyh ayetteki, *"Allah'ın, kendilerinden çok daha kuvvetli olduğunu düşünmediler mi?"* ifadesindeki mukayese nasıl olur?" denilirse, biz deriz ki: Bu, Allahu Ekber (Allah büyüktür) sözümüzün kâidesince gelmiş bir sözdür.

Daha sonra Allah Teâlâ, وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ *"Onlar bizim mûcizelerimizi (ayetlerimizi) bilerek inkâr ediyorlardı"* buyurmuştur ki bu, "Onlar, ayetlerimizin gerçek olduğunu biliyorlardı. Fakat, tıpkı emânet bırakılan kimsenin, bırakılan o emaneti, bile bile inkâr etmesi gibi, inkâr ettiler" demektir.

Bil ki sözün dizisi, "Âd kavmine gelince, onlar yeryüzünde tekebbür ettiler ve ayetlerimizi inkâr ettiler" şeklindedir. Ayetteki, "Onlar, *"Kuvvetce bizden daha güçlü kimmiş?" dediler. Onlar, kendilerini yaratan Allah'ın kendilerinden çok daha kuvvetli olduğunu düşünmediler mi?"* ifadesi ise, onları bu tekebbüre sevkeden sebebi anlatmak için, söz arasına girmiş, bir "itirâz" cümlesidir.

Âd Kavminin İmhası

Bil ki bütün güzel ahlâk ve huyların esasının, mahlûkata ihsan (iyilik yapma) ve Halık'a (yaratıcıya), alabildiğine saygı göstermek olduğunu anlatmıştık. Binâenaleyh buradaki, *"Yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar"* ifadesi, mahlûkata (insanlara) iyi davranmanın zıddı bir tutumdur; *"Onlar bizim ayetlerimizi bilerek inkâr ediyorlardı"* ifadesi de, Yaratıcı'ya saygıya zıddır. Durum böyle olunca, Âd kavmi, helâki (ölümü) ve ibtâli (işi boşa çıkarmayı) gerektiren kötü sıfatlar bakımından en ileri noktaya varmışlardı. İşte bundan dolayı, Allah Teâlâ onlara azabı musallat kıldı ve فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا *"Bundan dolayı biz de onların üzerine çok gürültülü bir kasırga gönderdik"* buyurmuştur.

Sarsar

Buradaki "**sarsar**" hakkında iki görüş var:

1) Bu, sesli ve gürültülü esen fırtına demektir. Buna bu adın verilmesinin sebebi hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu rüzgâr şiddetli estiğinde, ondan soğuk ve gürültülü esen rüzgârın sesine (sarsarına) benzer bir ses duyulur. Bundan ötürü buna bu ad verilmiştir.

b) Bu, "kapı sarîrî (gıcırtısı)" tabirinden alınmadır.

c) Bu, gürültülü ve sesli manasına gelen "surre" kökündendir. فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ فِي صَرَّةٍ (Zâriyat, 29) ayetindeki kelime de bu köktendir.

2) Bu, tıpkı ateşin yakıp kavurması gibi soğuğu ile yakıp kavuran, dondurucu bir rüzgâr demektir ve "soğuk" manasına gelen "**sırr**" kelimesindendir. Nitekim Cenâb-ı

Hak da, *"Kendisinde "sırr" (soğukluk) bulunan rüzgâr gibi..."* (Âl-i İmrân, 117) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: ثَمَانٍ أَرْبَعٌ مِنْهَا عَذَابُ الْعَاصِفُ وَالصَّرْصَرُ وَالْعَقِيمُ وَالسَّمُومُ وَأَرْبَعٌ مِنْهَا رَحْمَةٌ النَّاشِرَاتُ وَالْمُبَشِّرَاتُ وَالْمُرْسَلَاتُ وَالذَّارِيَاتُ *"Rüzgârlar sekiz tanedir. Bunlardan dördü azab (rüzgarıdır). Âsıf, sarsar, akîm ve semûm; dördü ise rahmet rüzgârlarıdır. Naşirat, mübeşşirat, mürselât, zâriyat..."* İbn Abbas (r.a)'ın da, "Allah Teâlâ kulları üzerine, ancak yüzüğüm kadar rüzgâr göndermiştir" dediği rivayet edilmiştir. Onun bu söz ile anlatmak istediği şudur: O rüzgâr bu kadar az olmasına rağmen herşeyi helâk etmiştir. Bu da, Allah'ın kudretinin mükemmelliğine delâlet eder.

Ayetteki, فِي أَيَّامٍ نَحِسَاتٍ *"Uğursuz uğursuz günlerde"* ifadesiyle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Nâfi, İbn Kesîr ve **Ebû Amr**, bunu, hâ'nın sükûnu ile **nehsat**; diğerleri de hâ'nın kesresiyle **nehisat**; şeklinde okumuşlardır. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Arapça'da سَعِدَ يَسْعَدُ سَعْداً "Mes'ud oldu, uğurlu oldu" fiilinin zıddına نَحِسَ – يَنْحَسُ – نَحْساً نَحِسٌ fiili kullanılır. "**Nahs**" kelimesi, ya ism-i fail olan **nahis**'in, muhaffefi (kolaylaştırılmış şekli)dir, yahut fa'l vezninde sıfattır, yahut da ismi fâil manasında bir masdardır.

İKİNCİ MESELE

Uğursuz Gün Var mı?

Yıldızlardan hüküm çıkaran müneccimler, bu ayete dayanarak, bazı günlerin uğurlu, bazı günlerin de uğursuz olduğunu ileri sürerek, "İşte bu ayet, bu manada son derece sarihtir" demişlerdir. Kelamcılar da, ayetteki أَيَّامٍ نَحِسَاتٍ *"Uğursuz günler"* ifadesinin, "tozlu, topraklı; nerdeyse, hiçbir şeyin görülmediği, hiçbir tasarrufta bulunulamayan" günler anlamında olduğunu söyleyerek cevap vermişlerdir. Yine kelâmcılar, "Bu günlerin uğursuz olması, Allah Teâlâ'nın onları, bu günlerde helâk etmesi manasındadır" demişlerdir. Birinci görüşü benimseyenler buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Arapça'da, **nehisât**, uğursuz şeyler anlamındadır. Çünkü, nasıl "bulanık" şeyin mukabili, "saf, temiz" olan ise, bunun karşılığı da, mutluluk, bahtiyarlık ve uğurluluktur." Bunlar, kelâmcıların ikinci görüşlerine de şu şekilde cevap vermişlerdir: Allah Teâlâ o azâbı, o uğursuz günlerde gerçekleştirdiğini haber vermiştir. Binâenaleyh, o günlerin "uğursuz olması"nın, o günlerde tahakkuk eden azabtan başka ve ayrı olması gerekir.

Dünya ve Ahiret Zilleti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لِنُذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"Bundan dolayı Biz de, dünya hayatında, zelîl kılıcı azâbı onlara taddırmak için..."* buyurmuştur. Yani, "Hor ve hakîr kılıcı, zelîl edici o azâbı taddırırız..." demek olup, bunun sebebi de, onların kibirlenmeleridir. Bu sebeple Cenâb-ı Hak, onların büyüklenmelerine, onlara rüsvaylık, aşağılık ve zilleti ulaştırmakla mukabelede bulunmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزٰى *"Ahiret azâbı, elbet daha rüsvay edicidir"* buyurmuştur. Yani, "Ahiret azâbı ise, daha fazla hor kılıcı, zelîl ve rüsvay

edicidir" demektir. وَهُمْ لاَ يُنصَرُونَ *"Onlara hiçbir surette yardım da olunmaz"*. Yani, "Onlar, bu şiddetli ve son derece fazla olan hor ve hakirliğin içine düşmelerinin yanı sıra, onu bunlardan men edecek bir yardımcı da yoktur" demektir.

Semûd Kavmi

Allah Teâlâ Âd kıssasından bahsedince, bunun peşinden Semûd kıssasını getirerek, وَأَمَّا ثَمُودُ *"Semûd'a gelince"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**Semûd** kelimesi, ref ve nasb ile, tenvinli ve tenvinsiz olarak okunmuştur. Ama, mübtedânın başına gelen **emmâ**'dan sonra geldiği için, merfû olarak okunması daha fasihtir. Yine bu kelime sâ (ث) harfinin dammesiyle de okunmuştur (**sünûd**). Cenâb-ı Hak, فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى buyurmuştur ki bu, *"Biz onlara, hayır ve şer yollarını gösterdik. Ama onlar, delâlate düşmeyi, doğru yola girmeye tercih ettiler"* demektir.

Hidayet

Bil ki **Keşşâf sahibi**, Cenâb-ı Hakk'ın هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (Bakara, 2) ayetini tefsir ederken, ayetteki "**el-hudâ**" kelimesini, "Arzu edilen şeye ulaştıran delâlet ve işâret" şeklinde açıklamıştır. Halbuki bu ayet, onun bu görüşünü iptal etmektedir. Çünkü bu ayet, "**hidayet**"in, arzu edilen elde edilmediği halde, bulunduğuna ve tahakkuk ettiğine delâlet etmektedir. Böylece, **keşşâf sahibi**nin, "Arzu edilene ulaştıran" kaydının, hidâyetin te'vilinde nazar-ı dikkate alınmayan gereksiz bir kayıt olduğu sabit olmuş olur. Bu ayette bunu ihsas eden bir soru da bulunmaktadır. Ancak ne var ki o, yeterli ve sadra şifa verici bir cevap zikretmediği için, biz bu soruyu zikretmiyoruz.

Mu'tezile şöyle demektedir: "Bu ayet, Allah Teâlâ'nın, deliller zikrettiğine, hertürlü mazeret ve bahaneleri ortadan kaldırdığına, ancak ne var ki imanın kuldan sudûr ettiğine delâlet eder. Çünkü ayetteki, *"Semûd'a gelince, onlara da doğru yolu gösterdik"* ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın, deliller koyduğuna; *"Ama onlar, körlüğü hidâyete tercih ettiler"* ifadesi ise, onların bu körlüğü, bizzat kendilerinin işlediğine delâlet eder. Binâenaleyh bu ifade, küfür ve imanın kuldan sudûr edip, onun fiili olduğunu gösterir." Ben derim ki, tam aksine bu ayet, bu iki şeyin kuldan değil, Allah'tan olduğuna delâlet eden en kuvvetli delillerdendir. Bunu şu iki şekilde izah edebiliriz:

a) Onlar, bunu elde etmeyi arzuladıkları için, bu körlük ancak onlardan sudûr etmiştir. Binâenaleyh onların kalplerinde bu şeyin zıddını değil de bunu sevme bulunduğuna göre, şimdi sen bak! Eğer bu tercih, herhangi bir müreccih bulunmaksızın olmuş olursa, o zaman bunu söylemek batıl olur. Yok eğer, bu müreccih (tercihi yapan) kul ise, taleb, (soru) yeniden avdet eder. Yok eğer bu müreccih, Allah ise, o zaman matlûb (netice) elde edilmiş olur.

b) Allah Teâlâ, *"Ama onlar, körlüğü hidayete tercih ettiler"* buyurmuştur. Bir kimsenin, o şeyin bir körlük ve cehalet olduğunu bile bile, körlüğü ve cehâleti sevmeyeceği, bunu arzu edemeyeceği, hatta o körlükte ve cehalette bir bilgi ve yol göstericiliğin bulunduğunu zannetmediği sürece asla ona rağbet etmeyeceği zarurî

olarak bilinen bir husustur. Binâenaleyh bu kimsenin böylesi bir cehâleti tercih etmeye yeltenmesinden önce, başka bir cehâletin mutlaka ve mutlaka bulunmuş olması gerekir. Şimdi sen bak, eğer bu ikinci cehâlet, kulun seçeneği ile olmuş ise, o zaman teselsül gerekir. Halbuki bu, imkânsızdır. Binâenaleyh, bütün bu cehâletlerin, kulun ihtiyarı olmadan bu işin kendisinde meydana geldiği bir cehalete varıp dayanması gerekir ki, elde edilmek istenen netice de budur.

Allah Teâlâ, onların küfürlerini tavsif edince, فَأَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ *"Onları o horlayıcı azâb yıldırımı yakaladı..."* buyurmuştur. صَاعِقَةُ الْعَذَابِ kelimesi, "azâbın en büyüğü", "bel kıranı" demek olup, **hûn** ise, "zelîl eden, aşağılayan" anlamındadır. **Azâb** kelimesinin masdar ile **hûn** diye vasfedilmesi, bu azâbın son derece çetin olduğunu bildirmek içindir. Yahut da **hûn** kelimesi, **azâb** kelimesinden bedeldir. بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ *"kazanmış oldukları şeyler yüzünden..."* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak bu ifadeyle, onların şirk koşmalarını, Salih peygamberi yalanlamalarını ve o deveyi boğazlamalarını kastetmiştir. **Keşşâf sahibi** burada, yine, büyük bir tutarsızlık içine düşmüştür. Uygun olanı, ona iltifat edilmemesidir. Çünkü bu, her ne kadar lafızlarla ve kelimelerle ilgili hususta sa'y ü gayret göstermiş ise de, ancak ne var ki bu zavallı kişi, manaları anlamaktan uzak bir kimsedir.

Korunanları Allah'ın Kurtarması

Cenâb-ı Hak, bu ilahî tehdidi zikredince, bunun peşinden vaadini de getirerek, وَنَجَّيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ *"İman edip, müttaki olanları ise kurtardık"* buyurmuştur. Yani, "Bunlar, Âd ve Semûd kavminin yaptığı o fiillerden kendilerini ittika etmişlerdir..." demektir. Buna göre şayet, "Böylesi bir şeyin Ümmet-i Muhammed hakkında olmayacağını ve Allah'ın da bu hususu, *"Sen onların içinde olduğun sürece, Allah onlara azâb etmeyecektir"* (Enfâl, 33) ayetinde açıkça belirttiğini ve sahih hadislerde de, Allah Teâlâ'nın, bu ümmetten bu tür âfetleri kaldırdığının yer aldığını bile bile, daha Hz. Peygamber (s.a.s)'in, kavmini; Âd ve Semûd'un başına gelen azâb yıldırımı gibi şeylerle uyarması nasıl uygun düşer?" denilirse, biz deriz ki: Kureyşliler bu azâb yıldırımı gibisine müstehak olmada, kendilerinin Âd ve Semûd'a denk ve müsavi olduklarını anlayınca, derece ve yoğunluğu onlarınkinden az olsa bile, bu tür bir azâbın tahakkuk edebileceğini bekleyedurmuşlardır. Korkutma hususunda bu kadarcık şey dahi kâfidir.

* *
*

Âzâların İtirafları

وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ ﴿١٩﴾ حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ
وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُم بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢٠﴾ وَقَالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدتُّمْ عَلَيْنَا قَالُوا

اَنْطَقَنَا اللّٰهُ الَّذِيْٓ اَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَّهُوَ خَلَقَكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَّاِلَيْهِ تُرْجَعُوْنَ ﴿٢١﴾ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُوْنَ
اَنْ يَّشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَآ اَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُوْدُكُمْ وَلٰكِنْ ظَنَنْتُمْ اَنَّ اللّٰهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيْرًا
مِّمَّا تَعْمَلُوْنَ ﴿٢٢﴾ وَذٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِيْ ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ اَرْدٰىكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ مِّنَ الْخٰسِرِيْنَ ﴿٢٣﴾
فَاِنْ يَّصْبِرُوْا فَالنَّارُ مَثْوًى لَّهُمْ وَاِنْ يَّسْتَعْتِبُوْا فَمَا هُمْ مِّنَ الْمُعْتَبِيْنَ ﴿٢٤﴾

"Gün gelecek o gün Allah'ın düşmanları, işte onlar, toplu halde ateşe sürüleceklerdir. Nihayet oraya geldikleri zaman, onlar ne yapıyor idiyseler, kulakları, gözleri, derileri kendilerinin aleyhine şahitlik edecektir. Derilerine, (şöyle) dediler: "Bizim aleyhimize niye şahitlik ettiniz?" Onlar da, "Bizi, her şeyi söyleten Allah söyletti. Sizi ilk defa o yaratmıştır. Yine ancak O'na döndürülüyorsunuz" dediler. "Siz, ne kulaklarınız, ne gözleriniz, ne de derileriniz kendi aleyhinize şahitlik eder diye, (düşünüp) sakınmadınız. Bilakis, Allah, yapmakta olduklarının birçoğunu bilmez sandınız. Rabbinize karşı beslediğiniz şu zannınız yok mu? İşte sizi o helâk etti. Bu yüzden, hüsrana düşenlerden oldunuz. Şimdi eğer (azâba) dayanabilirlerse, işte onların yurdu, ateş! Eğer rızalık vermek için dünyaya dönmek isterlerse onların bu dilekleri kabul edilmez"

(Fussilet, 19-24).

Bil ki Allah Teâlâ, o kâfirlerin dünyadaki azâbının keyfiyetini beyân buyurunca, zecr ve sakındırma hususundaki ibret alma işinin tam bir şekilde gerçekleşebilmesi için, bunun peşinden ahiretteki azablarının keyfiyetini anlatan ifadelere yer vermiştir. **Nafi kıraati**, haşr işini Allah'a izafe ederek **nahşuru e'dâe** okunmuştur ki, bunun takdirî manası "Allah Teâlâ, kendisinin, baştan sona kadar gelmiş geçmiş düşmanları olan kâfirlerin topunu haşredip cehenneme sürecektir" şeklindedir. Bu kıraatin delili ise, bu ifadenin وَنَجَّيْنَا *"Biz kurtardık.."* (Fussilet, 18) kelimesine atfedilmiş olmasıdır. Böylece de, lafzı bakımından ona muvafık olmasının güzel oluşudur ki, bu okuyuşu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِيْنَ (Meryem, 85) ve وَحَشَرْنَاهُمْ (Kehf, 47) ifâdeleri de teyit eder.

Diğer kıraat imamları ise, bu ifadeyi, meçhûl olarak okumuşlardır. Çünkü, Semûd kıssası artık bitmiştir. Dolayısıyla, ayetteki وَيَوْمَ يُحْشَرُ ifadesi, başka bir sözün başlangıcıdır. Bir de, onları haşredenler, Cenâb-ı Hakk'ın, اُحْشُرُوا *"toplayın, haşredin..."* (Saffât, 22) emrine muhatab olanlardır ki, bunlar da meleklerdir. Üstelik bu kıraat da, Cenâb-ı Hakk'ın, فَهُمْ يُوزَعُوْنَ *"dağıtıma tabi tutulurlar"* buyruğuna mutabıktır. Yine, birinci kıraatin takdiri, Allah Teâlâ'nın, "Biz, Allah'ın düşmanlarını toplayıp cehenneme süreriz" demesi şeklinde olunca, bu takdire göre evlâ olanın, ayetin ifadesinin "Biz, bizim düşmanlarımızı toplar da ateşe süreriz" şeklinde olması gerekirdi.

Bil ki Allah Teâlâ, kendisinin düşmanlarının toplanıp cehenneme sürüleceklerini belirtince, فَهُمْ يُوزَعُونَ buyurmuştur. Yani, "Sonrakiler onlara yetişsinler diye, baştakiler tutulurlar. Yani, geriden gelenler onlara ulaşsınlar diye, en öndekiler durdurulurlar" demektir ki bu da, onların bir araya geldiklerinde yaptıklarının kendilerine sorulacağını, bundan mesûl tutulacaklarını beyân etmektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ *"Nihayet oraya geldikleri zaman, kulakları, gözleri, derileri kendilerinin aleyhine şahitlik edecektir"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kelâmın takdiri, ...حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا şeklindedir. Takdirin böyle olmasına göre, ayetteki مَا kelimesi, zâid addedilmiş olur. Burada şöylesi bir ek faydanın olduğu da söylenmiştir ki, bu fayda da, "Onlar gelir gelmez, işte bu şehâdetin mutlaka ve mutlaka tahakkuk edeceği"nin belirtilmesidir. Ki bu tıpkı, ثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنتُم بِهِ *"Bu (azâb) vaki olduktan sonra mı O'na iman edeceksiniz?"* (Yunus, 51) ifadesi gibidir. Yani, "O azâbın meydana geldiği o vakitte, onların O'na iman etmeleri vaktinin mutlaka ve mutlaka bulunması gerekir" demektir.

İKİNCİ MESELE
Âzâların Şahitliği

Rivayet olunduğuna göre, kıyamet gününde kul şöyle diyecektir: "Ey Azîz Rabbim, sen bana zulmetmeyeceğin vaadinde bulunmadın mı?" Bunun üzerine Allah Teâlâ, "Bu, senin için, aynen söz konusudur, vakidir" buyurur. Kul, "Ben, kendime, yine kendimden olan bir şahidi kabul ederim" der, bunun üzerine de Allah, onun ağzını kapatır ve ondan sudûr eden fiilleri, onun uzuvlarına söyletir. İşte, *"Kulakları, gözleri, derileri kendilerinin aleyhine şahitlik edecektir"* ifadesi bunu anlatmaktadır.

Alimler, bu şehâdetin nasıl olacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bu hususta şu üç görüş ileri sürülmüştür:

a) Allah Teâlâ, o uzuvlarda, anlayış, konuşma kudreti ve konuşma fiilini halkeder de, böylece o uzuvlar tıpkı, bir adamın görüp bildiği şeye şehâdet etmesi gibi şehâdette bulunurlar.

b) Allah Teâlâ, tıpkı o ağaçta (**Hz. Musa** (a.s)'yla ilgili ağaçta) o konuşmayı yarattığı gibi, bu uzuvlarda da bunlara delâlet eden sesleri ve harfleri yaratır.

c) Allah o uzuvlarda, o insandan bu işlerin sudûr ettiğine delâlet eden birtakım haller meydana getirir. İşte bu emârelere, şehâdet etmek adı verilmiştir. Bu meselâ, tıpkı bu âlemin hallerinin değişmesinin, âlemin kendisinin "muhdes" olduğuna delâlet etmesi gibidir.

Mutezilenin Zorlanması

Bil ki, bu mesele, **Mutezile** için, (izahı) zor olan bir meseledir. Birinci görüşe, (yani, a maddesindeki açıklamaya) gelince: Bu, onların mezhebine göre, izahı zor olan bir meseledir. Çünkü aklın, kudretin ve anlayışın olabilmesi için, **Mutezile**'ye

göre, bedenin olması şarttır. Binâenaleyh dil, dil olarak kaldığı müddetçe, ilim ve aklın mahalli, yeri olması imkânsızdır. Bu sebeple, şayet Allah Teâlâ, bu bünyeyi ve onun şeklini değiştirecek olsa, o bir lisân ve deri olmaktan çıkar. Halbuki ayetin zahiri, bu "şehâdet"in kulağa, göze ve deriye nisbet edilmiş olduğuna delâlet etmektedir. Şimdi biz, "Cenâb-ı Hak, bu uzuvların yapısını değiştirmez" diyecek olsak, bu durumda onların, akıllı, anlayışlı ve konuşan olmaları mümkün olmaz. İkinci görüşe, yani, Allah Teâlâ'nın, bu sesleri ve harfleri o uzuvlarda yaratmış olduğu şeklindeki izaha gelince, bu da, **Mutezile**'nin prensiplerine göre, doğru değildir. Zira, onlara göre, konuşan (mütekellim), kelâm (konuşma) ile vasfedilen değil, bizzat konuşma fiilini yapandır. Çünkü onlar, Allah'ın, o konuşmayı o ağaçta yarattığını söylüyorlar. Dolayısıyla, o konuşma fiilini yapan o ağaç değil, bizzat Allah Teâlâ'dır. Bu sebeple şimdi biz şayet, "Allah Teâlâ, o sesleri, o harfleri o uzuvlarda yaratmıştır" dersek, bu durumda şahitlik yapan o uzuvlar değil, Allah'ın kendisinin olması gerekir. Ve yine, bu konuşmayı yapanın o uzuvlar değil, Allah Teâlâ olması gerekir. Halbuki, Kur'ân'ın (ayetin) zahiri, bu şehâdetin, Allah'dan değil, o uzuvlardan sudûr ettiğine delâlet etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Allah, *"Kulakları, gözleri, derileri kendilerinin aleyhine şahitlik edecektir"* buyurmuştur. Üstelik onlar da, o uzuvlara, *"Niye bizim aleyhimize şâhitlik ettiniz?"* diyeceklerdir. Bunun üzerine o uzuvlar da, أَنطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنطَقَ كُلَّ شَيْءٍ *"Bizi, her şeyi söyleten Allah söyletti"* şeklinde cevap vereceklerdir. Bütün bu ayetler, o sözleri söyleyenin, o uzuvlar olduğuna ve bu sözlerin Allah'ın sözü olmadığına delâlet etmektedir. Bu iki görüşe göre, problemin arzedilmesi, işte bu şekildedir.

Üçüncü görüşe, yani, bu şahitliğin, o işlerin onlardan sudûr ettiğine delâlet edercesine o uzuvlar üzerinde husûsî birtakım emâre ve alâmetlerin zuhûr etmesi şeklinde yorumlanmasına gelince bu, hakikaten ??? geçmektir. Halbuki asl olan, bunun yapılmamasıdır. Bu konudaki sözün sonu budur.

Ama bizim, ehl-i sünnet alimlerimize göre, böyle bir problem söz konusu değildir. Çünkü biz ehl-i sünnete göre, hayat, ilim ve kudretin olabilmesi için, bünye (beden)'in olması şart değildir. O halde bu demektir ki, Allah Teâlâ, bu uzuvların herbir parçasında aklı, kudreti ve konuşmayı yaratmaya kâdirdir. Böyle olması halinde, bu problem söz konusu olmaz. Hayat ve hayat ile alâkalı herhangi bir sıfat için bünyenin şart olmadığını beyan hususunda bu ayetle istidlâlde bulunmak son derece güzel olur. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Üç Duyunun Özelliği

Bu üç uzvun özellikle ele alınması hususunda müfessirlerin herhangi bir sebep ve hikmetten bahsettiklerini görüp müşahede etmedim. Şimdi ben diyorum ki: Duyu organlarının, işitme, görme, koklama, tadma ve dokunma diye beş tane olduğunda şüphe yoktur. Ve yine, dokunmayı sağlayan vasıtanın deri olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh Allah Teâlâ, burada duyu organlarından işitmeyi, görmeyi ve dokunmayı ele almış; tadma ve koklama şeklinde ele alınan diğer ikisini zikretmemiştir. Çünkü, tadma işi de, bazı bakımlardan dokunmanın içine dahildir. Çünkü bir şeyin tadını algılama, dilin derisi ile, damağın, yiyeceğin kütlesine temas

etmesiyle meydana gelir. Dolayısıyla bu iş, dokunma işine dahildir. Geriye koklama duyusu kalmaktadır ki, bu, insanda zâten zayıf olan bir duygudur. Allah'ın, koklama duyusu ile ilgili bir mükelleflyeti, bir emri ve bir yasağı yoktur.

Bunu iyice kavradığında şimdi biz diyoruz ki: İbn Abbas'tan şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Buradaki derilerin şehâdeti ile, insanın, tenasül uzuvlarının şehâdeti kastedilmiş olup, bu, kinaye üslûbunda söylenmiş olan bir sözdür. Nitekim Cenâb-ı Hak, cinsî münâsebeti kastederek, *"Onlarla, randevulaşmayınız"* (Bakara, 235)' ve def-i hâcet, yani tuvâlet ihtiyacını gidermek manasını kastederek, *"Veya içinizden biri gait'den (ayak yolundan) gelmişse..."* (Maide, 6) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in de, أَوَّلُ مَا يَتَكَلَّمُ مِنَ الْآدَمِيِّ فَخِذُهُ وَكَفُّهُ *"İnsanoğlunun konuşacak olan ilk uzvu, onun uyluğu ile elidir..."*[37] dediği rivayet edilmiştir."

Böyle olması halinde, bu ayet, zinâ fiilini yapanlar hakkında şiddetli bir tehdit olmuş olur. Çünkü zinanın başlangıcı, el ile olduğu gibi; sonu da, uyluk iledir.

Daha sonra Allah Teâlâ, onların uzuvlara, لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوٓا اَنْطَقَنَا اللّٰهُ الَّذِىٓ اَنْطَقَ كُلَّ شَىْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"Bizim aleyhimize niye şahitlik ettiniz?" Onlar da: "Her şeyi söyleten Allah bizi söyletti. Sizi ilk defa O yaratmıştır. Yine ancak O'na döndürülüyorsunuz"* dediklerini nakletmiştir ki, bu, "Sizi yaratmaya ve dünyada iken sizi konuşturmaya kâdir olan Allah, Kıyamet gününde iken, sizi yine yaratmaya ve yeniden konuşturmaya, öldükten sonra diriltmeye de kâdirdir. O halde O'nun, uzuv ve organları konuşturması nasıl imkânsız görülebilir?!" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ اَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَآ اَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ *"Siz, ne kulaklarınız, ne gözleriniz, ne de derileriniz kendi aleyhinize şahitlik eder diye, (düşünüp) sakınmadınız"* buyurmuştur. Bu, onların, o kötü işlere yöneldiklerini gizlendiklerini, ancak ne var ki onların gizlenmelerinin, kendilerinin aleyhine olarak kulaklarının, gözlerinin ve derilerinin şehâdet etmesi endişesinden ötürü olmadığını; zira onların, öldükten sonra dirilmeyi ve Kıyameti inkâr ettiklerini, ancak ne var ki, bu gizlenmenin, onların gizlice ve görünmeksizin yapılan fiilleri Allah'ın bilemeyeceği zannını taşıdıkları için olduğunu belirtmektedir.

Nüzûl Sebebi

İbn Mes'ûd'un şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ben, Kâ'be'nin örtüsüne bürünmüştüm. Derken yanıma, ikisi Sakîfli, biri de Kureyşli olan üç adam geldi. Bunlardan birisi, "Siz, Allah'ın, dediklerinizi duyduğunu zanneder misiniz?" dedi. Bunun üzerine ikisi, "Konuştuğumuz zaman, (yüksek sesle konuşur da), seslerimizi duyarsak, O da seslerimizi duyar. Aksi durumda duymaz" dediler. Ben bunu Hz. Peygamber (s.a.s)'e anlattıktan sonra, وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ ayeti nazil oldu."

Allah Hakkında Hüsn-i Zan

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَذٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِى ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ اَرْدٰيكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخٰسِرِينَ *"Rabbinize karşı beslediğiniz şu zannınız yok mu? İşte sizi, o helâk etti. Bu yüzden,*

37) Müsned, 5 / 3.

hüsrana düşenlerden oldunuz..." buyurmuştur. Bu, Allah Teâlâ hakkında, herhangi bir şeyin bilgisinin O'nun ilminden hariç olduğunu zanneden bir kimsenin, şüphesiz ki hüsrâna düşen ve helâk olan kimselerden olacağı hususunda sarîh bir delildir. Ehl-i tahkîk şunu demiştir: Zan, iki kısımdır. Allah hakkında, hüsn-i zan ve fâsit zan. Hüsn-i zanna gelince, bu, O'nun hakkında hep rahmet ve lütuf zannında bulunmak, hüsn-i zan beslemektir. Bir kutsî hadiste Cenâb-ı Hakk şöyle buyurmuştur: أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي *"Ben, kulumun benim hakkımdaki zannıncayım, zanni üzereyim."*[38] Yine Hz. Peygamber (s.a.s) لاَ يَمُوتَنَّ أَحَدُكُمْ إِلاَّ وَهُوَ يُحْسِنُ الظَّنَّ بِاللَّهِ *"Sizden hiç biriniz, Allah hakkında iyi zanda bulunmaksızın ölmesin"*[39] buyurmuştur. Kabîh, çirkin zan ise, fasittir, bâtıldır. Bu bazı hallerin Allah'ın ilminden gizli kaldığını sanmaktır.

Katâde şöyle demiştir: "Zan, iki çeşittir: Kurtaran zan ve helâk eden zan. Kurtaran zanna gelince bu, *"Çünkü ben, hakikaten hesabıma kavuşacağımı zannetmiştim.."* (Hakka, 20) ve *"... onlar hakikaten Rablerine kavuşup döneceklerini bilirler.."* (Bakara, 46) ayetlerinde ifade buyurduğudur. Helâk edici zanna gelince, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinize karşı beslediğiniz şu zanınız yok mu? İşte sizi, o helâk etti..."* ayetinde ifade ettiği zandır. **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "**Zâlikûm**, mübtedâ olduğu için merfû, **zannukum** ve **erdâkum** kelimeleri de, iki haberdirler. **Zannukum** kelimesinin **zâlikum**'dan bedel, **erdâkum** kelimesinin haber olması mümkündür."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَإِنْ يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ *"Şimdi eğer (azâba) dayanabilirlerse, işte onların yurdu, ateş!.."* buyurmuştur. Yani, "Eğer onlar, bekledikleri bir yardım talebinde bulunmaktan geri durmuşlarsa, bunu bulamamışlardır. Ateş de onların yurdu, yani makamları olmuştur" demektir. وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ *"Eğer rızalık vermek isterlerse, onların bu dilekleri kabul edilmeyecektir"* yani, "Onlara, arzuladıkları şey verilmeyecek ve buna icâbet edilmeyecektir." Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şimdi bizler sızlansak da, katlansak da birdir. Bizim için sığınacak hiçbir yer yoktur"* (İbrahim, 21) ayetidir. Bu ifade, إِنْ يَسْتَعْتِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ **(mine'l-mu'tibîne)** şeklinde de okunmuştur. Yani, "Onlar Rablerini hoşnut kılmak isteseler bile, bunu yapamazlar. Yani, "Onların buna imkânı yoktur."

★ ★
★

Kur'an'ı Susturma Çabaları

وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ
مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ ﴿٢٥﴾ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَٰذَا

38) **Buhari**, tevhid, 15; **müslim**, tevbe, 1 (4/2102)

39) **Müslim**, cennet, 81 (4/2205)

الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيْهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُوْنَ ﴿٢٦﴾ فَلَنُذِيْقَنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا عَذَابًا شَدِيْدًا وَّلَنَجْزِيَنَّهُمْ
اَسْوَاَ الَّذِيْ كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ ﴿٢٧﴾ ذٰلِكَ جَزَآءُ اَعْدَآءِ اللّٰهِ النَّارُ لَهُمْ فِيْهَا دَارُ الْخُلْدِ جَزَآءً
بِمَا كَانُوْا بِاٰيٰتِنَا يَجْحَدُوْنَ ﴿٢٨﴾ وَقَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا رَبَّنَآ اَرِنَا الَّذَيْنِ اَضَلّٰنَا مِنَ الْجِنِّ
وَالْاِنْسِ نَجْعَلْهُمَا تَحْتَ اَقْدَامِنَا لِيَكُوْنَا مِنَ الْاَسْفَلِيْنَ ﴿٢٩﴾

"Biz onlara birtakım yanaşmaları sebep yaptık da, önlerinde ne var, ardlarında ne varsa, onlar bunları süslü gösterdiler. Cin ve insanlardan kendilerinden evvel geçmiş ümmetler içinde, bunlara karşı da o söz hak olmuştur. Çünkü onlar hüsrana düşenlerdi. O küfredenler (şöyle) dediler: "Bu Kur'ân'ı dinlemeyin. Onun hakkında manasız yaygaralar yapın. Belki üstün gelirsiniz." İşte biz o kâfirlere, muhakkak ki en çetin bir azabı tattıracağız. Onları, yapageldiklerinin en kötüsüyle cezâlandıracağız. Bu, Allah'ın düşmanlarının cezâsıdır ki, ateştir. Bizim ayetlerimizi bilerek inkâr etmelerinin cezâsı olarak orada onlara (cehennemde) ebedîlik yurdu vardır. O küfredenler (cehennemde), "Ey Rabbimiz, cinden ve insandan bizi saptıranları göster bize de, onları ayaklarımız altına alalım. Ta ki en aşağıda kalanlardan olsunlar" dediler"

(Fussilet, 25-29).

Bil ki Allah Teâlâ, bu kâfirlerin küfrü üzerine, onlar için hem dünyada hem de ahiretteki şiddetli tehdid ve vaîdini zikredince, bunun ardından, küfre düşmelerinin sebebini zikretmiş ve وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَآءَ *"Biz onlara birtakım yanaşmaları sebep yaptık da"* buyurmuştur. Bu ifade hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **es-Sıhâh sahibi** şöyle demiştir: "Arapça'da, "(Buna bedel) ona, bir metâ verdim" anlamında, قَايَضْتُ الرَّجُلَ مُقَايَضَةً denilir. Bu iki kimse hakkında, يَتَقَايَضَانِ **(bey'âni)** denildiği gibi قَيَّضَانِ **(kaydâni)** de denilir. قَيَّضَ اللّٰهُ فُلَانًا لِفُلَانٍ ise, "Allah, onu ona getirdi ve onu ona verdi" anlamındadır." Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz onlara birtakım yanaşmaları sebep yaptık da..."* ifadesi, bu anlamdadır.

İKİNCİ MESELE Ehl-i sünnet bu ayet ile, Allah Teâlâ'nın kâfirden küfrü murat ettiği hususunda istidlâlde bulunmuşlar ve şöyle demişlerdir: "Allah, bu yanaşmaları onlara sebep kıldığını zikretmiştir. Allah Teâlâ, bu yanaşmaları her ne zaman onlara sebep kılarsa, onların, bâtılı onlara süslü göstereceğini bilmektedir. Bir fiil yapıp da, bu fiilin, mutlaka bir neticeye götüreceğini bilen kimse yok mu? İşte bu fiilin fâilinin mutlaka, bu neticeyi murad etmiş olması gerekir.. İşte böylece, Allah Teâlâ bu yanaşmaları onlara sebep kılınca, O'nun, onlardan bu küfrü murad etmiş olduğu sâbit olmuş olur."

Cübbâî, buna şöyle diyerek cevap vermiştir: "Şayet Allah, isyânları murad etmiş olsaydı, o zaman asîlerin bunu işlemekle mutî olmuş olmaları gerekirdi. Çünkü, bir başkasının kendisinden dilediğini yapan kişinin, o kimseye itaat etmiş olması, mutî olmuş olması gerekir. Bir de, *"Ben, cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım"* (Zariyat, 56) ayeti, Allah Teâlâ'nın, kullardan ancak ibâdeti dilemiş olduğuna delâlet eder. İşte böylece, Cenâb-ı Allah'ın onlardan ma'siyyeti dilememiş olduğu sübût bulmuş olur. Bu ayete gelince, biz deriz ki: Cenâb-ı Hak burada, "Biz, onlara günahları, süslesinler diye birtakım yanaşmaları onlara vesile kıldık" buyurmamış, aksine, زَيَّنُوا لَهُمْ *"Onlar ... onlara süslü gösterdiler"* buyurmuştur. Allah Teâlâ'nın bu buyruğunun anlamı, "Allah, herkesi, kendi cinsinden olan diğerine yaklaştırdı da, böylece, ikisinden herbirini diğerine sebep kıldı; zengini fakire, fakiri zengine.." şeklindedir. Sonra Cenâb-ı Hak, onların bir kısmının, diğerlerine, günahları süslemiş olduğunu beyan etmiştir.

Bil ki, âlimlerimizin istidlâl şekli daha önce de bahsettiğimiz gibi şöyledir: Bir kimse bir iş yapar ve o işin bir neticeye götüreceğini kesinkes bilirse, muhakkak ki bu işi yapan kimse, o neticeyi murad eder, ister. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak burada, o yanaşmaları-arkadaşları onlara musallat etmiş ve o arkadaşları onlara musallat ettiğinde, onların bu küfre ve sapıklığa düşeceklerini bilmiştir. **Cübbâî**'nin ileri sürdüğü itiraz, bu durumu değiştirmez. **Cübbâî**'nin, "Eğer Allah Teâlâ, onların günah işlemelerini dilemiş olsaydı, onlar bu isyan ve günahları işlemekle, Allah'a itaat etmiş olurlardı" şeklindeki görüşüne karşı diyoruz ki: Eğer birinin, istenen şeyi yapması onu isteyene itaat manasına gelseydi, o zaman Allah'ın da, kullarının istedikleri ve duâ ettikleri şeyi onlara verdiğinde, kullarına itaat etmiş sayılması gerekirdi. Bunun böyle olmadığı malumdur. Keza bu lafzî ilzamdır, sözde olan bir itaat durumudur. Zira "itaat" ile falancanın istediğini yaptığını kastedersen, bu, muayyen bir şeyi insanın kendi kendisine gerekli kılmasıdır. Yok eğer başka bir şey kastedersen, mutlaka onu açıklamak gerekir. Ta ki onun sahih olup olmadığı incelenebilsin.

İKİNCİ MESELE
Süslenen Şey

Alimler, ayetteki, *"Önlerinde ne var, ardlarında ne varsa bunları süslü gösterdiler"* ifadesiyle ne murad edildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir.

1) **Zeccâc** bu hususta şu iki izahı yapmıştır:

a) "O arkadaşları onlara, önleri sıra gelecek olan âhiret işlerine dâir, öldükten sonra dirilişin, cennetin, cehennemin olmadığını ve ardları sıra olan dünyanın hoş olduğunu söylediler, böylece de dünyanın kadîm olduğu, yaratıcısının ve fâilinin ise tabiat ve felekler olduğu fikrini verirler.

b) Onlar bunlara, görüp bildikleri amellerini ve *"ardlarında ne varsa"* yani yaptıklarını iddia ettikleri şeyleri hoş ve süslü gösterdiler." **İbn Zeyd** de buna "Onlar onlara daha önce yapmış oldukları âdî işler ile, yapacakları âdî ve kötü amelleri, güzelmiş gibi gösterdiler" manasını vermiştir.

Cehennemlik Hükmü

Cenâb-ı Allah, daha sonra وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ

وَٱلْإِنسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ *"Cin ve insanlardan, kendilerinden evvel geçmiş ümmetler içinde, bunlara karşı da o söz hak olmuştur. Çünkü onlar hüsrana düşenlerdi"* buyurmuştur. Ayetteki, *"ümmetler içinde"* ifadesi, عَلَيْهِمْ 'deki **"hüm"** zamirinden hal olmak üzere mahallen mansubtur. Buna göre kelâmın takdiri, "Bu söz onlara, onlar geçmiş ümmetler içinde olarak hak oldu. Çünkü o geçmiş ümmetler de hüsrana düşenlerdi" şeklindedir.

Ehl-i sünnet âlimlerimiz bu ayetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ bu hükmün bu kimselere hak olduğunu, bunlar hakkında kesinleştiğini haber vermiştir. Eğer onlar kâfir olmasalardı, bu hak hüküm bâtıla, bu bilgi cehâlete, bu doğru haber yalana dönüşmüş olurdu. Böyle olması ise imkânsızdır. İmkânsızlığı gerektiren şey de imkânsızdır. Böylece onlardan imanın sâdır olup, küfrün sâdır olmamasının imkânsız olduğu sâbit olur.

Bil ki bu söz sûrenin başındaki tâ, *"Onlar, "Bizim kendisine davet edegeldiğimiz şeyden, kalbimiz örtülüdür..." derler"* (Fussilet, 5) ayetinden başlamaktadır. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, işte bu şüpheye çeşitli cevaplar vermiş ve söz, sözü açа açа buraya kadar gelip dayanmış.

Kur'ân'ı Gürültüye Getirmek İstemeleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların yeni bir şüphesini nakletmek üzere: وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَٰذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ *"O küfredenler şöyle dediler: "Bu Kur'ân'ı dinlemeyin. Onun hakkında manasız yaygaralar yapın. Belki üstün gelirsiniz"* demiştir. **Keşşâf sahibi**, "Bu kelime, hem ğayn'ın fethası, hem de zammesiyle وَالْغَوْا ve وَالْغَوْا şekillerinde okunmuştur. Çünkü Arapça'da bu fiil, hem لَغَى – يَلْغَى hem de لَغَا – يَلْغُوا şeklinde kullanılır. **"Lağv"**, manasız-faydasız, düşük sözdür" demiştir.

Bil ki bu kimseler Kur'ân'ın, hem lafız, hem de mana bakımından mükemmel bir söz olduğunu, onu duyan-dinleyen herkesin, lafızlarının sağlamlığını görüp, aklı, onun manalarını anlayacağını ve onun hak bir kelâm, kabul edilmesi gerekli bir söz olduğunu biliyorlardı. Bundan dolayı, insanları onu dinlemekten alıkoymak için tedbir alıp, biribirlerine, "Kur'ân okunduğunda, onu dinlemeyin. O okunurken seslerinizi hurafeler, masallar anlatarak, yalan-yanlış şiirler okuyarak, batıl sözler söyleyerek yükseltin ki, Kur'ân'ı okuyanın okuyuşunu karıştırır-şaşırtır ve onun okuyuşunu bastırırsınız" dediler. İşte Kureyşliler biribirine bunu tavsiye ediyorlardı ki bu, "Kur'ân'ın okunuşunu, insanlara anlaşılır bir halden çıkarabilmek için, "Kur'ân okunurken, "lağv" (boş sözler) ve batıl işler yapın. Ancak böylece **Muhammed**'e üstün gelebilirsiniz" diyorlardı. Bu, onlardan sâdır olan câhilce bir düşüncedir. Çünkü onlar o anda bile kendilerinin lüzumsuz işlerle ve boş sözlerle meşgul olduklarını; Allah Teâlâ'nın ise fazlı ile **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e yardım etmekte olduğunu kabul etmişlerdir.

Cenâb-ı Hak, bunu anlatınca, onları şiddetli bir azabla tehdit ederek, فَلَنُذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا *"İşte biz o kâfirlere, muhakkak ki en çetin bir azabı tattıracağız"*

buyurmuştur. Çünkü "zevk" (tatma) kelimesi, ancak denemek için yapılan az miktarda birşey için kullanılır. Fakat Allah Teâlâ, bu tadışın çok şiddetli bir azab olduğunu belirtmiş Binâenaleyh onun azı böylesine şiddetli bir azab olunca, kim bilir tadılan şeyin çoğunun durumu ne olur!

Hak Teâlâ sonra, وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Onları, yapageldiklerinin en kötüsüyle cezalandıracağız"* buyurmuştur. Âlimler bunun manası hususunda değişik izahlar yapmışlar ve ekserisi, "Bununla, onların amellerinin kötü olanlarının cezası kastedilmiştir" demişlerdir. **Hasan el-Basrî**, "Hayır, bununla Cenâb-ı Hakk'ın, o kimselere, iyi amellerine karşı mükâfaat vermeyeceğini anlatmak istemiştir. Çünkü onlar, iyi amellerini küfür (inkâr) ile boşa çıkarmışlar ve böylece o güzel amelleri zâyî olmuştur. Geriye ellerinde ancak o kötü işleri kalmış ve şüphesiz böylece o kötü amellerinin karşılığıyla başbaşa kalmışlardır" demiştir.

Allah Düşmanlarının Cezası

Daha sonra Cenâb-ı Allah, ذَٰلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ *"Bu Allah'ın düşmanlarının cezasıdır ki, ateştir"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak az önce, *"Onları, yapageldiklerinin en kötüsüyle cezalandıracağız"* buyurunca, Allah düşmanlarının cezası kılınan o en kötü cezanın cehennem olduğunu beyân etmiştir. Daha sonra da, ...لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ *"Bizim ayetlerimizi bilerek inkâr etmelerinin cezası olarak onlar için cehennemde kötülük (işkence-azab) yerleri belirlenmiştir ve bu yerler onlar için ebedî kalacakları azab yurdlarıdır"* buyurmuştur. Bu, o kâfirlerin, Kur'ân okunurken yaptıkları şamatanın cezasıdır. Cenâb-ı Hak bu şamataya, *"bile bile inkâr"* demiştir. Çünkü onlar Kur'ân'ın mucize olarak zirvede bir söz olduğunu bildikleri için, eğer insanlar onu duyup dinlerlerse, mutlaka ona iman edeceği endişesini taşımalarından dolayı, bu fasit yöntemi bulmuşlardı. Bu da, onların, Kur'ân'ın mûcize olduğunu bildiklerini, ama hasetlerinden ötürü bile bile inkâr ettiklerini gösterir.

Cin ve İnsan Şeytanları

Bil ki Allah Teâlâ, onları bu şiddetli azabı gerektirecek küfre sevkeden şeyin, kötü arkadaşlarla düşüp-kalkmak olduğunu açıklayınca, bu şiddetli azaba düştüklerinde o kâfirlerin, *"Ey Rabbimiz, cin ve insanlardan bizi saptıranları göster bize de (...)"* demişlerdir. Burada cinlerin ve insan türünün zikrediliş sebebi şudur: Şeytanlar, cin şeytanları-insan şeytanları diye ikiye ayrılır. Nitekim Allah Teâlâ, *"İşte böylece biz, her peygambere, insan ve cin şeytanlarını birer düşman yaptık"* (En'âm, 112) ve *"Cinlerden ve insanlardan, insanların kalblerine vesvese verenlerin şerrinden (sığınırım de)"* (Nâs, 5-6) buyurmuştur. Bu iki türün, **İblis** ve **Kâbil** olduğu da ileri sürülmüştür. Çünkü inkâr **İblis**'in; haksız yere adam öldürme de **Kâbil**'in yoludur. **Erinâ** (bize göster) kelimesi, kesrenin ağırlığından ötürü, râ'nın sükûnu ile **ernâ** diye de okunmuştur. Bu tıpkı Arapların, فِخِذ (uyluk) kelimesini, **fahz** diye telaffuz etmeleri gibidir. Bunun, "Bize, bizi saptıran o iki tür kimseyi ver" manasında olduğu da söylenmiştir. Alimler, **Halil (b. Ahmed**'in) şöyle dediğini nakletmişlerdir: "Râ'nın kesresiyle أَرِنِي ثَوْبَكَ "Elbiseni bana göster" dediğinde, bu, "Onu bana göster"

manasına olur, ama bunu sükûn ile... أَرْنِي şeklinde söylersen, bu o elbisenin verilmesini istemek, yani *"Elbiseni bana ver"* manasına olur."

Daha sonra, *"Onları ayaklarımızın altına alalım. Tâ ki en aşağıda kalanlardan olsunlar" dediler"* buyurulmuştur. **Mukâtil** buna, "Onlar cehennemde bizden daha aşağıda olsunlar..." manasını verirken, **Zeccâc**, "Onlar cehennemin en alt tabakasında olsunlar..." manasını vermiştir.

Hikmete meyleden bir talebem şöyle demişti: "Ayetteki saptıran o iki tür ile, şehvet ve gazab kastedilmektedir. Buna, meleklerle ilgili kıssadaki, *"(Allah'ım) o yeryüzünde, fesad çıkarıp, kan akıtacak kimseler mi yaratacaksın?"* (Bakara, 30) ayetiyle işaret edilmiştir. *"Ayaklarımızın altına alalım"* ifadesiyle de, "Ey Rabbimiz, bize yardım et de şehvet ve gazabımızı, kudsî ruh cevherinin ayakları altına alalım" manası kastedilmiştir. Bu ikisinin, o ruh cevherinin ayakları altında olması ile, bunların o ruhun emrine verilmesi, ona itaat etmeleri, nefse (ruha) hâkim ve gâlib olmamaları kastedilmiştir."

★ ★
★

Rabbim Allah Diyen Dürüstler

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا
وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ ﴿٣٠﴾ نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ
الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي أَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَ ﴿٣١﴾
نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ ﴿٣٢﴾

"Gerçekten, "Rabbimiz Allah'tır" deyip de sonra dosdoğru olanlar (yok mu), işte onların üzerlerine, "Korkmayın, tasalanmayın, vaadolunduğunuz cennetle sevinin" diye diye melekler inecektir." Biz, dünya hayatında da âhiret hayatında da sizin dostlarınızız. Af ve merhameti çok olan Gafûr ve Rahîm'den bir lütuf ve ikram olmak üzere, burada canlarınız neyi arzu ederse sizindir, burada ne isterseniz sizindir"

(Fussilet, 30-32).

Bil ki Allah Teâlâ (tehdidini) uzun uzun anlatınca, peşisıra bu kıymetli vaadini zikretmiştir. Bu, bütün Kur'ân'da gözetilmiş olan güzel bir sıralamadır. Defalarca

anlattığımız gibi, kemâlât, üç kısımdır; nefsanî kemâlât, bedenî kemâlât ve hâricî kemâlât. Bunların en şereflisi, nefsanî kemâlât; ortası bedenî kemâlât; en aşağı olanı da hâricî kemâlâttır. Yine daha önce anlattığımız gibi, nefsânî kemâlât, iki kısma münhasırdır, yakînî ilim ve amel-i sâlih. Muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "İnsanın kemâli, zâtı gereği hakikatı tanımada; kendisiyle amel edebilmesi için de hayrı tanımadadır. Salih amellerin başı ve başkanı ise, insanın ifrat ve tefrite düşmeksizin, ortada ve dosdoğru olmasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"İşte böylece sizi mûtedil (örnek) bir ümmet yaptık"* (Bakara, 143) ve *"Ya Rabbî, bizi sırat-ı müstakime hidayet et"* (Fatiha, 5) dememizi buyurmuştur ki, bu ayette buna: *"Sonra da dosdoğru olanlar..."* ifadesiyle işaret edilmişti. Bir hafız efendi **el-Abbadî**'nin meclisinde bu ayeti okumuştur. Bunun üzerine **el-Abbâdî**'nin şöyle dediğini duydum: "Kıyametteki kıymet[40] istikâmete göredir."

Bunu iyice kavradığına göre diyoruz ki: "Ayetteki, *"Gerçekten, "Rabbimiz Allah'dır" deyip de sonra dosdoğru olanlar.."* ifadesiyle, sadece sözü doğru olmak kastedilmemiştir. Çünkü sırf sözü doğru oluş, "istikameti" ifade etmez. Cenâb-ı Hak, sözün peşinden "istikâmeti" (dosdoğru olmayı) da getirince, bu sözün, tam bir yakîn ve gerçek marifetullah ile içiçe olması gerektiğini anlamış oluruz.

İstikametin İzahı

Bunu iyice kavradığına göre diyoruz ki: İstikâmet hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bununla, din, tevhid ve marifetullah hususundaki istikamet (doğruluk) kastedilmiştir.

b) Bununla, sâlih amellerdeki istikamet kastedilmiştir. Birinci görüşe göre, bu hususta şunlar söylenir:

1) **Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk** (r.a), *"Sonra da dosdoğru olanlar..."* ifadesine, "Başkalarının ilahlarına değer vermediler.." manasını vermiştir.

2) **İbn Abbas** (r.a), bir rivayetinde, bu ayetin **Hz. Ebû Bekir** (r.a) hakkında nâzil olduğunu; çünkü onun, belâ ve sıkıntıların en şiddetlisine düştüğü halde, dininden asla ve kat'a zerrece dönmediğini, tavrını hiç değiştirmediğini söylemiştir. O halde, **Hz. Ebû Bekir**, "Rabbimiz Allah'dır" deyip, hiçbir sebepten ötürü değişmeden, bu yolda, bu sözde dosdoğru kalan zat olmuş olur. Ben diyorum ki: Bu hususta şu izahlar da yapılabilir: Bu âlemin bir ilahı olduğunu inkâr eden kimse için, geriye şöyle birtakım işler kalır:

1) Allah Teâlâ'nın sıfatlarını nefy (red) hususunda, "ta'tîl"e, yani Cenâb-ı Hakk'ın hiç sıfatı olmadığını söyleyecek kadar ileri gitmemesi ve yine Allah'a sıfatlar vermede de "teşbîh"e (mahlûkata benzetmeye) varıp dayanacak kadar ileri gitmemesi, aksine "teşbîh" ile "ta'tîl" arasında dosdoğru bir itidal çizgisi üzerinde kalmasıdır. Yine bu kişinin, "cebr" ile "kader" arasında, mu'tedil (doğru-orta) bir çizgi üzerinde kalması

40) 1 Matbu nüshada Kıymet yerine elifle Kıyamet ise de, mananın düzgün olması için büyük olması gerekmektedir (ç.).

gerekir. Ümit ve ümitsizlik arasında dosdoğru bir çizgi üzerinde, orta bir yolda olması gerekir ki, *"Gerçekten "Rabbimiz Allah'dır" deyip de sonra dosdoğru olanlar.."* ayetinden kastedilen de budur.

2) İkinci görüşe gelince ki bu, ayetteki "istikâmet"i, amel-i salihte bulunma manasına almamızdır, bu sahabe ve tabiinden pek çok kimsenin görüşüdür. Onlar bu görüşün daha evlâ olduğunu söylemişlerdir. Çünkü böylece ayetteki, *"Gerçekten, "Rabbimiz Allah'dır" deyip de"* ifadesi, söz ve inanç bakımından istikâmeti, *"sonra dosdoğru olanlar"* ifadesi de, sâlih amelleri içine alır.

Meleklerin Onlara İnmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَٰٓئِكَةُ *"Onların üzerine... melekler inerler"* buyurmuştur. Bunun, ölürken olacağı ileri sürülmüştür. Yine bunun şu üç yerde, ölürken, kabirde ve diriliş esnasında Kıyamete kadarki zamanda olacağı da söylenmiştir. اَنْ لاَ تَخَافُوا *"korkmayın" diye"*, ifadesinin başındaki en edatı, ya "ey" (yani) manasınadır, yahut da enne edatının muhaffef şekli olup, بِاَنَّهُ لاَ تَخَافُوا takdirindedir. Bu takdirdeki hû zamiri, zamir-i şândır. Bil ki faydaların gözetilmesindeki en ileri nokta, zararları gidermek ve menfaatleri celbetmektir. Halbuki zararları savuşturmanın, menfaatleri celbetmeden daha önemli olduğu malumdur. Zararlar, ya gelecekte, ya şu anda, yahut geçmişte olur.

Burada şöyle aklî bir incelik vardır: Gelecek, şimdiki zamandan öncedir. Şimdiki zaman da, geçmişten öncedir. Çünkü henüz olmamış ama olması beklenen şey "gelecek"tir, meydana geldiğinde "şimdiki zaman" olur, meydana gelip yok olduktan sonra da mazî olur. Hem sonra, gelecek, her ân olmaya doğru yaklaşır. Mazî ise, her an meydana gelmişlikten gittikçe uzaklaşır. İşte bundan ötürü şâir,

فَلاَ زَالَ مَا تَهْوَاهُ اَقْرَبُ مِنْ غَدٍ / وَلاَ زَالَ مَا تَخْشَاهُ اَبْعَدُ مِنْ اَمْسِ

"Arzu ettiğin şey, yarından da yakındır. Korktuğun şey de, dünden daha uzaktır" demiştir. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, gelecekte olması beklenen zararları savuşturmak, geçmişteki zararları defetmekten daha evladır. Hem sonra korku, kalbin gelecekte olabilecek bir zarardan dolayı, kalbin acı duymasından; "gam" (keder) ise, geçmişte olan bir menfaatin kaybedilmesi sebebiyle kalbin ızdırab duymasından ibarettir. Durum böyle olunca korkuyu gidermek, gam sebebiyle meydana gelen hüznü gidermekten daha ileri olur, öncelik arzeder.

Bunu iyice kavradığına göre diyoruz ki: Allah Teâlâ meleklerin, tâ işin başından, mü'minlere ileride Kıyametin halleri içinde meydana gelecek şeylerden dolayı "Size korku yoktur" diye haber verdiklerini, sonra da, "Dünya hallerinden olarak, elden kaçırdığınız şeyler sebebiyle size keder yok" dediklerini bildirmiştir. Bu iki şey tahakkuk edince de zararlar, yorgunluklar ve bitkinlikler tamamen bertaraf olur.

Melekler onlara bu haberi verdikten sonra, onlar için birtakım menfaatler olduğu müjdesini vermişler ve وَاَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِى كُنْتُمْ تُوعَدُونَ *"vaadolunduğunuz*

cennetle sevinin" demişlerdir. İmdi eğer, "Beşâret (sevinç-müjde), o menfaatin tahakkuk ettiğine dâir verilen ilk haberden ibarettir. Fakat bir adama, bir faydasının tahakkuk ettiği haber verilip, sonra bu haber ikinci kez verilince, bu ikinci haber müjde değil, sadece haber olur. Binâenaleyh mü'min kimse, hayır müjdelerini duyup, sonra aynı haberi meleklerden duyunca, bunun bir haber olup, müjde sayılmaması gerekir. Öyleyse bu habere, müjde (beşâret) denilişinin sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki: Mü'min, inanan müttakî kişinin cennetlik olduğunu işitir. Fakat bizzat kendisinin cennetlik olduğunu işitmemiştir. İşte meleklerden bunu işitmesi, kendisi için ilk haber dolayısıyla beşaret olduğu gibi, muazzam faydası olan bir haber olmuş olur.

Bil ki bu söz mü'minin, ölürken, kabirde ve diriliş esnasında, birtakım korkunç ve dehşetli hallerden dolayı korku duymayacağına, aksine kalbi emîn ve gönlü yatışmış olacağına delâlet eder. Çünkü ayetteki, *"Korkmayın, tasalanmayın"* ifadesi, kesinlikle hiçbir korku ve tasanın olmayacağını ifade eder.

"Biz Sizinle Beraberiz" Demeleri

Daha sonra Cenâb-ı Allah, meleklerin mü'minlere نَحْنُ أَوْلِيَآؤُكُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ *"Biz, dünya hayatında da, ahiret hayatında da sizin dostlarınızız"* dediklerini haber vermiştir ki bu kâfirlerle ilgili olarak zikredilen tehdidin mukâbilidir. Çünkü Cenâb-ı Hak onlarla ilgili olarak, *"Biz onlara birtakım yanaşmaları (arkadaşları) sebep yaptık (musallat kıldık)"* (Fussilet, 25) buyurmuştur. Meleklerin, mü'minlerin dostları olmaları şu manayadır: Şeytanların, birtakım vesveseler vermek ve batıl şeyleri hayal ettirmek suretiyle, ruhlar (insanlar) üzerinde tesiri olduğu gibi, ilham vermek, yakınî mükaşefeler ve gerçek makamlar vasıtasıyla da meleklerin insan ruhu üzerinde tesirleri vardır. Velhasıl meleklerin, temiz ve arınmış ruhların, yâr ve yardımcıları oluşları pek çok yönden olup, mükaşefe ve müşâhede sahipleri için malumdur. Çünkü bu kimseler şöyle derler: Bu dostluk dünyada mevcud olduğuna göre, ahirette de devam edecektir. Çünkü bu ilgi ve münasebetler, zâtî ve ayrılmaz şeyler olup, sona ermezler. Bu ilgiler, kişinin ölümünden sonra daha kuvvetli olarak devam ederler. Çünkü insanın ruh cevheri melekler cinsindendir. Dolayısıyla bu ruh, güneşe oranla bir şûle, denize oranla bir katre gibidir. Maddî bağlar ve bağlılıklar ise, ruh ile melekler arasına girmiş şeylerdir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) لَوْلاَ اَنَّ الشَّيَاطِينَ يَحُومُونَ عَلَى قُلُوبِ بَنِي آدَمَ لَنَظَرُوا اِلَى مَلَكُوتِ السَّمٰوَاتِ *"Eğer şeytanlar insanoğlunun kalbini sarıp kuşatmasaydı, onlar gökler âlemini seyrederlerdi"*[41] buyurmuştur. Binâenaleyh maddî bağlar ve bağlılıklar, bedenî tedbirler ortadan kalktığında, aradaki engeller ortadan kalkar, eser müessire, katre denize, şûle de güneşe ulaşmış olur. İşte ayetteki *"Biz dünya hayatında da âhiret hayatında da sizin dostlarınızız"* ifadesi ile anlatılmak istenen budur.

Allah Teâlâ sonra, وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي اَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَ *"Burada canlarınız neyi arzu ederse sizindir. Burada ne isterseniz sizindir"* buyurmuştur. İbn Abbas

41) Benzeri hadis: Müsned, 2/363.

(r.a), bu ifadenin, "temennî ettiğiniz herşey" manasına olduğunu söylemiştir. Bu tıpkı, *"Orada taze yemişler onların, temennî edecekleri herşey onlarındır"* (Yâsîn, 57) ayeti gibidir.

İmdi eğer, "Bu tefsire göre, *"Canlarınız neyi arzu ederse sizindir"* ifadesiyle, *"Burada ne isterseniz sizindir"* ifadesi arasında bir fark kalmamış olur" denilirse, biz deriz ki: Bence, "birinci ifade maddî cennetlere, ikincisi ise, Hak Teâlâ'nın *"Onların orada duaları, "Sübhâneke Allahümme" demeleri, oradaki selâmları da, "selâm" demeleridir. Dualarının sonu da, "Elhamdülillâhi Rabbi'l-âlemîn"dir"* (Yûnus, 10) ayetinde zikredilen ruhânî-manevî cennetlere işarettir.

Nüzûl

Daha sonra Cenâb-ı Hak, نُزُلاً مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ *"afv ve merhamet sahibi Gafûr ve Rahîm'den lütuf ve ikram olmak üzere..."* buyurmuştur. "**Nüzûl**", "**nezl**"in rızkı demektir, "**nezl**" de, misafir manasınadır. Bu kelimenin mansûb oluşu, hal oluşundan ötürüdür. Ârifler şöyle demişlerdir: "Bu ayet, bahsedilen bu şeylerin âdetâ bir ziyafet olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü kerim bir zat, ziyafet verdiğinde mutlaka, bunun sonunda güzel bir elbise verir. Bu güzel elbise de, ru'yet, tecellî ve tam mükaşefe esnasında tahakkuk edecek mutluluklardır. Allah'dan fazl-u ikramı ile bizi buna ehil kılmasını niyaz ederiz. O yakındır, dualara icâbet eder.

★ ★
★

En Makbul Kişi

وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّن دَعَآ إِلَى ٱللَّهِ وَعَمِلَ صَٰلِحًا وَقَالَ إِنَّنِى مِنَ ٱلْمُسْلِمِينَ ﴿٣٣﴾ وَلَا تَسْتَوِى
ٱلْحَسَنَةُ وَلَا ٱلسَّيِّئَةُ ۚ ٱدْفَعْ بِٱلَّتِى هِىَ أَحْسَنُ فَإِذَا ٱلَّذِى بَيْنَكَ وَبَيْنَهُۥ عَدَٰوَةٌ
كَأَنَّهُۥ وَلِىٌّ حَمِيمٌ ﴿٣٤﴾ وَمَا يُلَقَّىٰهَآ إِلَّا ٱلَّذِينَ صَبَرُوا۟ وَمَا يُلَقَّىٰهَآ إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ
﴿٣٥﴾ وَإِمَّا يَنزَغَنَّكَ مِنَ ٱلشَّيْطَٰنِ نَزْغٌ فَٱسْتَعِذْ بِٱللَّهِ ۖ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلْعَلِيمُ ﴿٣٦﴾

"(İnsanları) Allah'a davet eden salih amel işleyen ve "Ben şüphesiz müslümanlardanım" diyen kimseden daha güzel sözlü kimdir? Ne iyilik, ne de kötülük bir olmaz. Sen en güzel tarzda karşılık ver. O zaman, seninle arasında düşmanlık bulunan kimse bile, sanki yakın dost olur. Buna, sabredenlerden başkası kavuşamaz. Buna, ancak büyük bir hazza sahip olan erişebilir. Eğer seni şeytandan bir dürtüş fitlerse, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, hakkıyla işiten, çok iyi bilendir"

(Fussilet, 33-36).

Bil ki ayetle ilgili bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Daha önce bahsettiğimiz gibi, söz, sûrenin başında, kâfirlerin Hz. Peygamber (s.a.s)'e *"Bizi kendisine davet edegeldiğiniz şeyden kalblerimiz örtülüdür"* (Fussilet, 5) dedikleri yerde başlamıştır. Onların bu sözden maksadları, "Biz senin sözüne itibar etmiyor, delilini kabul etmiyoruz" demektir. Daha sonra onlar, bu beyinsizlikleri hususunda bir başka yola başvurarak, *"Bu Kur'ân'ı dinlemeyin, onun hakkında manasız yaygaralar yapın"* (Fussilet, 26) demişlerdir. Hak Teâlâ da bu şüpheleri giderme ve bu sapıklıkları bertaraf etme hususunda yeterli cevap ve izahta bulunmuştur. Daha sonra Hak Teâlâ şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "O Kureyş kâfirleri, her ne kadar bu yanlış sözleri söylüyorlarsa da, sana düşen tebliğe devam etmektir. Çünkü hak dine davet taatların en mükemmeli ve ibadetlerin başıdır. Cenâb-ı Hak bu hususa, *"(İnsanları) Allah'a davet eden, sâlih amel işleyen ve "Ben şüphesiz müslümanlardanım" diyen kimseden daha güzel sözlü kimdir?"* diyerek işaret etmiştir. Bu, bu sûrenin ayetleri arasındaki en güzel bir tertibi ifâde eder. Bu hususta şöyle bir diğer izah da yapılabilir: Saadet mertebeleri, tam ve tam üstü olmak üzere ikidir. Tam mertebe, zatında kâmil olmayı sağlayan üstün sıfatları iktisab etmektir. Binâenaleyh insan bu dereceye erişince, artık bundan sonra nâkıs olanları kemâle eriştirme işiyle uğraşır. İşte "tam üstü" olan budur.

Bunu anladığın zaman biz deriz ki: *"Gerçekten, "Rabbimiz Allah'dır" deyip, sonra da dosdoğru olanlar..."* ifadesi, birinci mertebeye işaret olup, bu, nefis cevherinin (ruhun) mükemmelliğini ifade eden hallerin elde edilmesi demektir. Binâenaleyh, kişi bu mertebeyi elde ettiğinde, ikinci mertebeye geçiş gerçekleşir. Bu da, noksan olan kimseleri kemâle erdirme işiyle meşgul olmaktır. Bu da, halkı, hak dine davet etmekle olur. İşte bu, *"(İnsanları) Allah'a davet edenden ... daha güzel sözlü kimdir?"* ifadesiyle anlatılmak istenen şeydir. Bu da, bu ayetler arasındaki ilgi ve münasebet hususunda yapılmış güzel bir izahtır. Bil ki Allah'ın, kuvvetli bir akıl ve mükâşefe yolunu açan ilahî ilimlerden bol nasip verdiği kimse, bu sûredeki ayetler arasındaki tertibe bakıp, bundan daha güzelinin ve mükemmelinin bulunmayacağını anlar.

İKİNCİ MESELE Bazı kimseler, ayetteki, *"(İnsanları) Allah'a davet edenden ... daha güzel sözlü kimdir?"* ifadesiyle, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kastedildiğini söylerken, bazıları, bunların, müezzinler olduğunu söylemişlerdir. Fakat gerçek olan, hangi yolla olursa olsun, Allah'a çağıran herkesin, bu ayetin muhtevasına girmesidir. Allah'a davetin çeşitli mertebeleri vardır:

Peygamber Tebliğinin Üstünlüğü

Birinci Mertebe: Peygamberlerin daveti, şu bakımlardan, başkalarının davetinden üstündür:

a) Onlar, ilk önce hüccet ile davet etmekle, ikinci sırada da kılıçla davette bulunmayı aynı anda yapmışlardır. Bu iki yolu birleştirme işi, nadiren söz konusu olmuştur.

b) Bu daveti ilk başlatan, peygamberlerdir. Alimler ise, davetlerini, peygamberlerin davetine binâ etmişlerdir. Değerli bir işi ilk defa yapıp ihdas etmek ise, daha efdaldir.

c) Peygamberlerin rûhları, kuvvet bakımından daha güçlü, cevher bakımından daha katıksız ve berraktırlar. Binâenaleyh, ölü kalpleri diriltmede, bulanık rûhları arındırmada peygamberlerin ruhlarının tesiri daha mükemmel olur. O halde, onların davetleri daha üstündür.

d) Ruhlar, şu üç kısma ayrılır:

1) Kusurlu ve nâkıs olan...

2) Noksanları kemâle erdiremeyecek durumdaki kâmil...

3) Nâkıs olanları kemâle erdirmeye muktedir olan kâmil rûh.. Birinci kısım, avâm kimseler; ikinci kısım, evliyâ; üçüncü kısım da, enbiyâ ve peygamberlerdir. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s) عُلَمَاءُ أُمَّتِي كَأَنْبِيَاءِ بَنِي إِسْرَائِيلَ *"Ümmetimin alimleri, İsrâiloğullarının peygamberleri gibidir"*[42] buyurmuştur.

Bunu iyice kavradığına göre, şimdi biz diyoruz ki: Peygamberlerin ruhları için şöyle iki meziyyet söz konusudur:

a) Zâtları bakımından mükemmel oluşu,

b) Başkalarını kemâle erdirmeleri.. Binâenaleyh onların, bu davete olan kudret ve kuvvetleri daha ileri derecede olur. Dereceleri de daha üstün ve mükemmel olmuş olur.

Bunu iyice anladığında şimdi biz diyoruz ki: Peygamberlerin, şöyle olan iki sıfatları vardır: İlim ve kudret.. Alimler ilim bakımından peygamberlerin naibleri; idareciler de kudret bakımından peygamberlerin vekilleridir. İlim, rûhlara hükümran olmayı; kudret ise, maddelere hükümran olmayı gerektirir. O halde bu demektir ki âlimler, rûhlar âlemi hususunda peygamberlerin nâibi; idareciler de, maddelere hükmetme hususunda peygamberlerin halefidirler.

Alimlerin Taksimi

Bunu iyice kavradığına göre, Allah'a davet hususunda, peygamberlerden sonra gelen derecelerin en mükümmeli, âlimlerin derecesinin olduğu ortaya çıkmış olur. Sonra alimler de üç kısma ayrılır:

a) Allah'ı (iyi) bilenler.

b) Allah'ın sıfatlarını bilenler.

c) Allah'ın ahkâmını bilenler. Allah'ı (iyi) bilenler, Hak Teâlâ'nın, haklarında, *"Hikmeti dilediğine verir. Kime de hikmet verilirse, ona çok hayır verilmiştir"* (Bakara, 269) buyurmuş olduğu hukemâ'dır. Allah'ın sıfatlarını bilenler ise, kelâmcılardır. Allah'ın ahkâmını bilenler ise, fakîhlerdir. Bu üç makamdan herbiri için, nihayeti

42) Elmekasıd, s. 459.

olmayan üç derece söz konusudur. İşte bu sebepten dolayı, Allah'a davet etmenin sonu ve sınırı olmayan, mertebe ve dereceleri vardır. İdârecilere gelince, bunlar da, Allah'ın dinine kılıç ile davet ederler. Bu da, şu iki şekilde olur:

a) İman olmadığı zaman, imanı gerçekleştirmek için.. Bu, kâfirlerle yapılan savaş gibidir.

b) İmanın devâmını sağlamak için.. Bu da, meselâ bizim, "Mürted öldürülür" şeklindeki hükmümüz gibidir.

Müezzinlere gelince, bunlar, ayetin ifadesine, doğrudan doğruya girmezler... Onların bu ifadenin kapsamına girmelerine gelince, "ezân"daki kelimelerin zikredilmesinin, namaza bir çağrı ve davet olmasından dolayıdır. Böylece bu iş, Allah'a davet etmenin şümûlüne girmiş olur. Bu dahil olmanın, dolaylı ve zayıf olmasına gelince, genel olarak müezzinler bu kelimelerin manalarını tam olarak bilemezler. Onların, bu kelimelerin manalarını kavramış oldukları kabul edilse bile, ne var ki onlar, bu kelimeleri telaffuz ederlerken, bu yüce manaları kastetmezler.. Allah'a davet etmenin mertebeleri hususundaki sözün tamamı bundan ibarettir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
En Mühim İş: Tebliğ

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'a davet edenden ... daha güzel sözlü kimdir?"* ifadesi, Allah'a davet etmenin, dışındaki bütün şeylerden daha güzel olduğuna delâlet eder. Bunu iyice kavradığına göre şimdi biz diyoruz ki: Amellerin en güzeli olan herşeyin, vâcib olması gerekir. Çünkü vâcib olmayan her şeyden, vâcib elbette daha güzeldir. Böylece, amellerin en güzeli olan bütün şeylerin de, vâcib olması gerekir. Bunu da iyice kavradığına göre, şimdi biz diyoruz ki: Allah'a davet etmek, bu ayetin muktezâsına göre, amellerin en güzelidir. Amellerin en güzeli olan her şey ise, vâcibtir. Bu, Allah'a davet etmenin vâcib olduğu neticesini verir.

Ezanın Hükmü

Sonra biz diyoruz ki, ezan da, Allah'a davettir. O'na davet ise, vâcibtir. Bu da, ezanın vâcib olduğu neticesini verir. Bilesin ki, fakîhlerin ekserisi, ezanın vâcib olmadığını iddia etmişlerdir. Ve bunlar, ezanın, bu ayetin muhtevasına dahil olmadığını söylemişlerdir. Kendisine, delilin kesinkes delâlet ettiği şey, bu ayetle kastedilen da'vetin sözlerin en güzeli olduğudur. Ezanın, sözlerin en güzeli olmadığı sabittir. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın dinine, yakînî deliller ile davette bulunmak, ezandan daha güzeldir. Bu da, yani ikinci şekil de, bu ayetin muhtevasına giren şeyin, ezan olmadığı neticesini verir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
"İnşâallah Mü'minim" Demek Hakkında

Alimler, kişinin, "Ben müslümanım" veya, "İnşâallah ben müslümanım" gibi sözlerinden hangisinin daha evlâ olduğu hususunda, ihtilaf etmişlerdir. Birincisini benimseyenler, görüşlerinin doğruluğuna bu ayetle istidlâl etmişlerdir. Çünkü ayetin takdirî manası, "Ben müslümanlardanım diyenden daha güzel sözlü kim vardır?" şeklindedir. Böylece Allah, bu sözün, sözlerin en güzeli olduğuna hükmetmiştir. Şayet, sözlerin en güzeli olma hususunda, bizim, "İnşaallah" demeniz muteber olsaydı, o zaman bu ayetin zahirinin delâlet ettiği şey, bâtıl olmuş olurdu.

BEŞİNCİ MESELE Ayet, sözlerin en güzelinin, şu üç hasleti bir arada bulunduran kimsenin sözü olduğuna delâlet etmektedir:
a) Allah'a davet.

b) Amel-i sâlih.

c) Müslümanlardan olma. Allah'a davete gelince, biz bunu biraz önce açıkladık ki, bu, yakınî deliller ve kesin deliller getirmek suretiyle, Allah'a davet etmekten ibarettir.

Ayetteki, وَعَمِلَ صَالِحاً *"Salih amel işleyen"* ifadesine gelince, bil ki, amel-i salih, ya kalbin ameli olur, ki bu, marifetullahtır, yahut da, uzuv ve organların ameli olur ki, bu da, diğer taatlardır.

Ayetteki, وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ *"Ve "Ben, şüphesiz müslümanlardanım" dedi"* sözü, kalb ile uzuv ve organların ameline, dilin amelini de eklemek demektir. Böylece bu kimse, şu dört hasletle tavsif edilmiş olur.

1) Dil ile ikrâr.

2) Uzuvlarla salih amel.

3) Kalb ile, hakiki itikâd ve inanç.

4) Allah'ın dini hususunda deliller getirmekle iştigal etmek. Bu dört hasleti taşıyan kimsenin, insanların en kerimi ve en üstünü olduğunda şüphe yoktur. Bu dört mertebedeki derecelerin en mükemmeli, ancak, Hz. Peygamber (s.a.s) için söz konusudur.

İyilik-Kötülük Mukayesesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلاَ تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلاَ السَّيِّئَةُ *"İyilik ve kötülük bir olmaz"* buyurmuştur. Bil ki biz, ilgili sözün, bu sûrenin başından, ta Allah Teâlâ'nın, o müşriklerin, *"Bizi kendisine davet edegeldiğin şeyden kalblerimiz örtüler içindedir"* (Fussilet, 5) dediklerini nakledişinden itibaren başladığını beyan etmiştik. Böylece Böylece bu müşrikler, kendilerini, eski dinlerinde alabildiğine ısrar edeceklerini, Hz. Muhammed (s.a.s)'in delillerinden etkilenmeyeceklerini ortaya koymuşlardır. Daha sonra Cenâb-ı Hakk, onların bu sözlerine cevap verme hususunda geniş açıklamalarda bulunmuş, pekçok izahlar yapmış, bunun peşinden de va'd ve va'îdini getirmiştir. Derken, onların, *"Bu, Kur'ân'ı dinlemeyin. Onun hakkında manasız yaygaralar yapın"* (Fussilet, 26) şeklindeki başka bir sözlerini de nakletmiş, buna da çeşitli açıklamalarla cevap vermiş, daha sonra da o şüpheleri cevaplandırma hususunda, tafsilata girmiş, Hz. Muhammed (s.a.s)'i, Allah'a daveti terketmeme hususunda, teşvik etmiş, böylece de Hz. Muhammed (s.a.s) işe, ilk önce *"Gerçekten, "Rabbimiz Allah'tır" deyip de sonra doğruluğu iltizâm edenler (yok mu?) (...) İşte onlar için büyük bir mükâfaat vardır"* (Fussilet, 30) diyerek başlamış, daha sonra bu safhadan yükselerek bir başka safhaya geçmiştir ki, bu da, Allah'a davetin, derecelerin en büyüğü olduğunu bildirmektir. Böylece ilgili söz, sûrenin başından buraya kadar, en güzel bir tertib içinde gelivermiştir.

Derken, adeta birisi, "Allah'a davet etmek her ne kadar yüce bir taat ise de, ancak ne var ki, bu kâfirlerin beyinsizliklerine karşı sabretmek, bizim güç yetiremeyeceğimiz derecede, ileri, şiddetli bir şeydir" demiş de, işte o zaman da Cenâb-ı Hak, bu müşkülâtı bertaraf etmeye muvafık olan ifadeyi getirerek, *"İyilik, ve kötülük bir olmaz (...)"* buyurmuştur. Buradaki "iyilik" ile, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, hak dine daveti; kâfirlerin cehaletlerine karşı sabrı, intikam almayı düşünmemesi ve onlara iltifât etmemeleri kastedilirken; **seyyie**, "kötülük" ile de, o müşriklerin, *"Bizi kendisine davet edegeldiğin şeyden, kalblerimiz örtüler içindedir"* (Fussilet, 5) şeklindeki sözlerindeki boşluk ve manasızlık ile, *"Bu Kur'ân'ı dinlemeyin. Onun hakkında manasız yaygaralar yapın"* (Fussilet, 26) şeklindeki sözlerinde ifade ettikleri husus kastedilmiştir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk sanki, "Ey Muhammed, senin hareketin güzel, onlarınki ise çirkindir, kötüdür. Güzel ile çirkin müsavî değildir" demek istemiştir ki bu da, "Sen, dünyada büyük bir saygı ve tazimi; ahirette de, ödül ve mükâfaatı gerektirecek olan bu güzel ameli yaparken, onlar bunun zıddını yaptılar. Binâenaleyh onların, bu kötü şeylere yeltenip onları yapmaları, senin bu güzel şeyle meşgul olmana engel olmaması gerekir" demektir.

En Güzel Tarzda Mukabele

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِدْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ *"Sen en güzel olanla karşılık ver..."* buyurmuştur ki, bu da, "Onların beyinsizliklerini, cehâletlerini, en güzel yol ile savuştur, sav. Çünkü sen, onların, defaatla her zaman, bu gayri ahlâkî tutumlarına sabırla karşılık verip, onların beyinsizliklerine, öfke ile; zarar vermelerine de eziyyet etmek ve korkutmak yoluyla mukabelede bulunmazsan, onlar bu kötü huylarından vazgeçecekler ve bu kötü fiillerini terkedeceklerdir" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ *"O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse bile sanki yakın dost olur"* buyurmuştur. Yani, "Onların kötülüklerine, iyilikle; kötü fiillerine de, güzel fiillerle mukabelede bulunursan, onlar, o kötü fiillerini bırakırlar, böylece düşmanlıktan muhabbete, buğz ve kinden de mevaddete (dostluğa) geçmiş olurlar" demektir.

Sabrın Güzel Akıbeti

Cenâb-ı Hak, din, dünya ve ahiret hususunda bu faydalı metoda, Hz. Peygamber (s.a.s)'i ve onun şahsında insanlığı) irşad edince, وَمَا يُلَقَّاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يُلَقَّاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ *"Buna sabredenlerden başkası kavuşmaz. Buna ancak büyük bir hazza sahip olan erişebilir"* buyurmuştur. **Zeccâc** şöyle der: "(Bunlardan birinci ifâde), bu hareket tarzına, kötülüklere göğüs germeye, sıkıntılara katlanmaya; öfkeyi yutkunmaya ve intikam duygusunu terketmeye karşı sabredenlerden başkası ulaşamaz; (ikincisi de), buna, ancak, ruhanî faziletlere ve ruhanî kuvvet bakımından yüksek derecelere dair büyük bir haz ve hisse sahibi olanlardan başkası ulaşamaz. Çünkü, intikam alma ve onu savuşturma ile meşgul olma işi, ancak, rûhun etkilenmesinden sonra söz konusu olabilir. Ruhun, hariçten gelenlerden etkilenmesi ise, ancak, o rûhun zayıf olması halinde olabilir. Ama, rûhun cevheri kuvvetli olursa,

bu haricî etkenlerden müteessir olmaz. O bunlardan etkilenmeyince de, za'fa düşmez, sıkıntı duymaz, intikam alma peşinde koşmaz" demektir." Böylece, açıkladığımız bu hareket tarzına, ancak, rûh kuvveti, rûh cevherinin duruluğu ve zât temizliği gibi hususlarda büyük bir pay sahibi olanların ulaşabileceği, ancak onların bunu elde edeceği sabit olmuş olur. İkinci ifadedeki, "büyük haz, pay" tabiri ile, ahiret mükâfaatının kastedilmiş olması da muhtemeldir. Bu izaha göre de, bu iki ifadeden birinci kısım ile, sabretmek işi medhedilmiş olur; ikinci ifade de, en büyük mükâfaatın verileceği hususunda bir vaad olmuş olur.

Vesveseye Karşı Sığınak

Cenâb-ı Hak, gazab ve öfkeyi, intikam duygusunu yenme ve düşmanlığı terketme hususunda bu mükemmel metodu zikredince, bunun peşinden, yine bu konuda faydası büyük olan bir başka metodu da getirerek, وَإِمَّا يَنزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ *"Eğer seni şeytandan bir dürtüş fitlerse, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, hakkıyla işiten, çok iyi bilendir"* buyurmuştur. Bu ayet, ihtiva ettiği bu üstün manalar ve inceliklerle birlikte, A'râf Sûresi'nin sonlarında, A'râf, 200 ayetinin tefsirinde, tafsilatlı biçimde tefsir edilmişti. **Keşşâf sahibi** şöyle der: " النَّزْغُ ve النَّسْغُ **(nezğ ve neseğ)** aynı manaya olup, **neseğ**, (النَّخْسُ) **(nesh)**'in benzeri olan bir kelimedir. *"Şeytan, insanları dürtüyor"*ifadesi, o şeytanın adeta, insan, yapılmaması gereken şeylere teşvik etmesi suretiyle, çarpması ve dürtmesi demektir. Bu ayetteki نَزْغٌ kelimesi ism-i fâil manasında olup, adeta, جَدَّ جِدُّهُ (gayreti gayrete geldi) denilmesi gibidir. Yahut da, bu ifadeyle, şeytanı masdar ile niteleme manası düşünülerek, ism-i fail kastedilmiştir. Kısaca, ayetin maksadı, "Şeytan seni, kötülükleri en güzel yolla savuşturmaya dair meşru kılınan yoldan alıkorsa, onun şerrinden Allah'a sığın, işine devam et, sakın ha, ona itaat edip onun sözünü dinleme" şeklindedir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Gökte ve Yerde Tevhid Delilleri

وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿٣٧﴾ فَإِنِ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِندَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ ﴿٣٨﴾ وَمِنْ آيَاتِهِ أَنَّكَ تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ إِنَّ الَّذِي أَحْيَاهَا لَمُحْيِي الْمَوْتَىٰ إِنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٣٩﴾

"Gece, gündüz, güneş, ay, (hep) O'nun ayetlerindendir. Siz, ne güneşe, ne aya secde etmeyin, bunları yaratan Allah'a secde edin, eğer O'na ibadet edeceksenız. Eğer (buna karşı) kibirlenmek isterlerse, Rabbinizin nezdinde bulunanlar, onlar hiç usanmayacak, (zaten) kendisini gece gündüz tesbih edip duracaklardır. Senin, hakikaten boynunu bükmüş gördüğün arz da, O'nun ayetlerindendir. Fakat biz, üzerine suyu indirdiğimiz vakit o, harekete gelir, kabarır. Ona muhakkak can veren, elbet ölüleri de diriltıcidir. Çünkü O, herşeye hakkıyla kâdirdir"

(Fussilet, 37-39).

Bil ki Allah Teâlâ, önceki ayette, amellerin ve sözlerin en güzelinin Allah'a davet olduğunu beyan buyurunca, Allah'a davetin, zâtına ve sıfatlarına delâlet eden delilleri izah etmekten ibaret olduğuna dikkat çekmek için bunun peşinden Allah'ın varlığına, kudret ve hikmetine delâlet eden delilleri getirmiştir. Bu, bu ayetler arasındaki münasebetten elde edilen, kıymetli bir dikkat çekiştir. İşte bu sebeple, bu incelikleri bilmek, Kur'ân ilimlerinin en güzeli olmuştur. Bu yüce neticelere, (bilgilere) delâlet eden delillerin, cüz ve parçalarıyla beraber, bu âlemin tamamı olduğunu öğrenmiştin. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak burada, felekiyyâtla (göksel varlıklarla) işe başlamıştır ki, bu da gece ve gündüzdür. Cenâb-ı Hak, karanlığın yokluk; nûrun (aydınlığın) da varlık olduğuna; ve yokluğun, varlıktan önce olduğuna dikkat çekmek için, geceyi gündüzden önce zikretmiştir ki, bu da bütün bu şeylerin sonradan olduğuna dikkat çekmektedir. Güneşin, ayın, feleklerin ve diğer yıldızların bir yaratıcının varlığına delâlet etmeleri hususunu ise, biz bu eserimizde defalarca açıkladık. Özellikle اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (Fatiha, 1) ve اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ (En'âm, 1) ayetlerinin tefsirinde...

Güneşin Rabbine Kulluk Edin

Kendileri, kâdir bir ilâhın varlığına dair birer delil oldukları halde, Cenâb-ı Hak, güneş ve ayın iki "muhdes" varlık olduklarını beyan edince لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ *"Siz, ne güneşe, ne aya secde etmeyin.."* buyurmuştur, ki bu, "Bu ikisi, Allah'ın varlığına delil olan iki kuldur.." demektir. Secde, sonsuz derecede tazimde bulunma demektir. Dolayısıyla secde, ancak, varlıkların en kıymetlisi olana uygun düşer. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, *"Güneşe ve aya secde etmeyiniz"* buyurmuştur. Çünkü bunlar, yaratılmış iki kul ve mahlûkturlar. Binâenaleyh وَاسْجُدُوا لِلّٰهِ الَّذِى خَلَقَهُنَّ *"Onları yaratan, kâdir ve hakîm olan zâta, yani Allah'a secde edin"* buyurmuştur. خَلَقَهُنَّ kelimesindeki هُنَّ zamiri, "gece gündüz ve ay" ifadelerine racidir. Çünkü, akıllı olmayan çoğullar, müennes ve müennesler hükmündedir. Nitekim Arapça'da, "Kalemleri açtım" denilir ve bu, بَرَيْتُهَا ve بَرَيْتُهُنَّ ifadeleriyle anlatılır. Hak Teâlâ, وَمِنْ آيَاتِهِ buyurunca, gece, gündüz ve ay, dişil (müennes) hükmünde oldular. İşte bu sebeple de, akabinde, خَلَقَهُنَّ buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ *"Eğer O'na ibadet edeceksenız"* buyurmuştur. Çünkü, meselâ sabîlîlerin yıldızlara tapması gibi, bazı kimseler, güneşe ve aya secde ediyor ve bunun, aslında, Allah'a secde etmek olduğunu iddia ediyorlardı. Böylece onlar, bu aradaki vasıtadan men edildiler ve doğrudan doğruya, eşyayı yaratan Allah'a secde etmekle emrolundular. Eğer: "Namazda mutlaka, muayyen bir kıblenin gözetilmesi gerekir. Binâenaleyh, şayet biz, güneşi, secde ederken muayyen bir kıble kabul edersek, bu daha uygun olur" denilirse, biz deriz ki: Güneş, derecesi yüksek, makamı büyük ve aydınlatıcı bir cevherdir. Binâenaleyh, şayet şeriat güneşin namazlarda kıble edinileceğine işâret etmiş olsaydı ve güneşin tarafına doğru secde etmek alışkanlık haline gelmiş olsaydı, bu secdenin, Allah'a değil de güneşe yapıldığı vehmi ağır basardı. İşte bu mahzurdan dolayı, Şârî-i Hakîm olan Allah, güneşi secde için kıble edinmekten nehyetmiştir. Ama belli bir hücre, oda (Beytullah, Kâbe)'nin kıble kabul edilmesinde, onun ulûhiyyetini zannettirecek herhangi bir durum yoktur. Böylece, kıbleden istenilen maksat hasıl olmuş olur. Bahsedilen mahzur da, bertaraf olmuş olur. Binâenaleyh bu, (Kâ'be'nin kıble kabul edilmesi) daha evlâ olmuştur. Bil ki **Şâfiî** (r.a)'ye göre, bu ayetteki secdenin yapılma yeri (secdeyi icâb ettiren ifâde), ayetin sonundaki تَعْبُدُونَ ifadesidir. Çünkü, aynı ayetteki, وَاسْجُدُوا *"secde ediniz..."* ifadesi, bununla münasebet halindedir. **Ebû Hanîfe**'ye göre bunu gerektiren ifade, وَهُمْ لَا يَسْئَمُونَ ifadesidir. Çünkü, ilgili mana, bu ifade ile tamamlanmaktadır.

Cenâb-ı Hak, secde etmeyi emredince, daha sonra: فَإِنِ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْئَمُونَ *"Eğer (buna karşı) kibirlenmek isterlerse, Rabbinin nezdinde bulunanlar, onlar hiç usanmayacaklar, (zaten) kendisini gece gündüz tesbih edip duracaklardır"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili şöyle birkaç soru vardır:

İstikbarın Manası

Birinci Soru: Güneşe ve aya secde edenler, "Bizim, doğrudan doğruya Allah'a kulluk etme ehliyetimiz yoktur. Biz, zelil, kusurlu ve aciz kimseleriz. Ne var ki biz, Allah'ın iki kulu olan güneşe ve aya ibadet ediyoruz" diyorlardı. Bunların bu sözü bu şekilde olunca, daha onların Allah'a secde etmekten tekebbür etmiş olduklarının söylenmesi nasıl uygun düşer?

Cevap: Ayetteki, "**istikbâr**"lafzından, sizin bahsettiğiniz şey kastedilmemiştir. Tam aksine ayetten kastedilen, "Ey Muhammed, şayet onlar, senin, güneşe ve aya secde etmekten nehyedişini kabul etmez de tekebbür ederlerse.." manasıdır.

"İnde Rabbik" Tabiri

İkinci Soru: Allah'ın bir mekânda ve bir cihette olduğunu söyleyen **Müşebbihe**, bu hususta, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinin nezdinde bulunanlar.."* ifadesine tutunmuşlardır.

Cevap: Bu, tıpkı, "hükümdarın yanında şu kadar asker vardır" denilip, buradaki "yanında" ifadesiyle, mekânca bir yakınlığın kastedilmeyişi kabilindendir. Bunun

böyle oluşunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي وَأَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ لأَجْلِي *"Ben, kulumun benim hakkımdaki zannı yanındayım. Ben, benden ötürü kalpleri mahzun olanların yanındayım"*(43) kutsî hadisi ile, فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ *"Hak meclisinde (ve) kudret sahibi, mülkü çok yüce olan (Allah)'ın yanındadırlar"* (Kamer, 55) ayetidir. Yine örfte, "Şafiî (r.a)'nin yanında, nezdinde, ona göre, müslüman bir kimse, zımmî mukabilinde kısâsen öldürülmez" denilir.

Melâikenin Efdaliyeti

Üçüncü Soru: Bu ayet, meleklerin beşerden üstün olduğuna delâlet eder mi?

Cevap: Evet. Çünkü, üstün olanın durumu ile daha düşük olanın durumu hakkında istidlâlde bulunulur da, "Bu kimseler, her ne kadar falancaya itaattan yüz çevirip büyüklük taslasalar bile, büyüklük ona hizmet ediyor ve onun önderliğini kabul ediyorlar" denilir. Böylece, bu tür bir istidlâlin, yüksek olanın durumu ile düşük olanın durumuna istidlâlde bulunulması halinde güzel olacağı sabit olmuş olur.

Melâikenin Nevileri

Dördüncü Soru: Cenâb-ı Hak burada, meleklerin vasıflarıyla ilgili olarak, *"(zaten) kendisini gece gündüz tesbih edip duracaklardır"* buyurmuştur ki bu, onların daima tesbihatta bulunduklarına; bundan bir an olsun dahi ayrılmadıklarına delâlet eder. Halbuki onların, bu işle devamlı bir biçimde meşgul olmaları, Cenâb-ı Hakk'ın da, *"Onu senin kalbine, Ruhu'l-emîn indirdi"* (Şuarâ, 193-194), *"Onlara, İbrahim'in müsafirinden haber ver.."* (Hicr, 51) buyurduğu gibi, meselâ o meleklerin yeryüzüne inmeleri gibi, diğer işlerle meşgul olmalarına mani olur. Yine Cenâb-ı Hak, *"Onun üzerinde görevli, katı ve zorba melekler vardır"* (Tahrim, 6) buyurmuştur. (Ne dersin?)

Cevap: Cenâb-ı Hakk'ın burada, tesbihata devam ettiklerini bildirdiği bu melekler, meleklerin muayyen bir kesimi olup, bunlar, diğerlerinden daha yüce ve daha üstün olanlarıdır. Çünkü Allah Teâlâ, bunları, "yanında olmak"la vasfetmiştir. "Yanında" ifadesiyle, şerefce ve mertebece mükemmel olmaları kastedilmiştir. Ki bu, diğer bir kısım meleklerin, başka şeylerle meşgul olmalarına ters düşmez.

Onlar, "Farzedelim ki, durum senin yaptığın bu izah gibi olsun. Ancak ne var ki, o meleklerin mutlaka nefes almaları gerekir. Binâenaleyh, onların bu teneffüsüyle meşgul olmaları, tesbihatta bulunmalarına mani olur" derlerse, biz deriz ki: Beşere nisbetle nefes alıp vermek, hayatiyyetin mümkin olabilmesi için bir vesile olduğu gibi, Allah Teâlâ da, onların hayat hallerinin mümkün olmasının vesilesini zikretmiştir ki, bu da onların tesbihatta bulunmalarıdır. Cevherleri alabildiğine saf ve temiz zâtları aydınlık olan ve marifetullah basamaklarına yücelme içine dalmış bulunan meleklerin hallerini, beşerin haline kıyaslamak, insaflı bir kimsenin işi değildir. Çünkü bu iki durum arasında, doğu ile batı arasındaki uzaklık kadar mesâfe bulunur.

---

43) **Keşfü'l-Hafâ**, 1/203; Kısmen; Buhari, tevhid, 15.

Kuru Arzın Canlanması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمِنْ اٰيَاتِهٖٓ اَنَّكَ تَرَى الْاَرْضَ خَاشِعَةً *"Senin, hakikaten boynunu bükmüş gördüğün arz da, O'nun ayetlerindendir"* buyurmuştur. Bil ki Allah Teâlâ, bu dört felekiyyât, yani gece, gündüz, güneş ve aydan bahsedince, bunun peşinden yer ile ilgili ayeti getirerek, *"Senin, hakikaten boynunu bükmüş gördüğün arz da, O'nun ayetlerindendir"* buyurmuştur. Huşû, kişinin zelilliğini, Allah karşısındaki tevâzûu ve alçaklığını kabul etmesi demektir. Dolayısıyla bu ifade, yerin, yağmurdan ve bitkilerden uzak kaldığı zamanki durumunu anlatmak için, teşbihen kullanılmış olan bir ifadedir.

Cenâb-ı Hak, فَاِذَآ اَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَآءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ *"Fakat biz, üzerine suyu indirdiğimiz vakit o, harekete gelir, kabarır"* buyurmuştur. Bu ayetteki, اهْتَزَّتْ kelimesinin manası, "yer, bitkilerle harekete geçti"; رَبَتْ kelimesinin manası ise, "şişti, kabardı" şeklindedir. Çünkü bitki, yeryüzüne çıkması yaklaştığında, toprak ondan ötürü kabarır, şişer, daha sonra da, bitkiden ötürü çatlar, yarılır.

Ölen İnsanlar da Dirilecek

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِنَّ الَّذِيْٓ اَحْيَاهَا لَمُحْيِ الْمَوْتٰى *"Can veren, elbet ölüleri de dirilticidir"* buyurmuştur. Yani, "ölümünden sonra diriltmeye kâdir olan, ölümlerinden sonra bu bedenleri yaratmaya da kâdirdir" demektir ki biz, bu delilin izahını defalarca yaptık.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِنَّهٗ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ *"Çünkü O, her şeye hakkıyla kâdirdir"* buyurmuştur. Bu da, (bu konuda) temel bir delil olup, izahı şöyledir: Bu parçalanmış, dağılmış cüzleri yeniden bir araya getirmek, telif etmek, zâtı gereği mümkin bir iştir. Hayatın, aklın ve kudretin, bu parçalar bir araya getirildikten sonra, bunlara yeniden verilmesi de, aynı şekilde zâtı gereği mümkin şeylerdir. Allah Teâlâ da, mümkinâta kâdirdir. Binâenaleyh, Allah'ın, bu parçaları bir araya getirmeye ve bunlara hayat, kudret, akıl ve anlayış vermeye kâdir olması gerekir. Ki, bu, bedenlerin yeniden haşrinin, kendisinde asla hiçbir imkânsızlığın olmadığına ve mümkin bir iş olduğuna çok net bir biçimde delâlet eder. Allah, en iyisini bilendir.

★ ★
★

Kur'ân'ın Hakkaniyeti

اِنَّ الَّذِيْنَ يُلْحِدُوْنَ فِيْٓ اٰيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا ۭ اَفَمَنْ يُّلْقٰى فِي النَّارِ خَيْرٌ اَمْ مَّنْ يَّاْتِيْٓ اٰمِنًا يَّوْمَ
الْقِيٰمَةِ ۭ اِعْمَلُوْا مَا شِئْتُمْ ۙ اِنَّهٗ بِمَا تَعْمَلُوْنَ بَصِيْرٌ ﴿٤٠﴾ اِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاۗءَهُمْ ۚ
وَاِنَّهٗ لَكِتٰبٌ عَزِيْزٌ ﴿٤١﴾ لَّا يَاْتِيْهِ الْبَاطِلُ مِنْۢ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهٖ ۭ تَنْزِيْلٌ مِّنْ حَكِيْمٍ حَمِيْدٍ ﴿٤٢﴾

"Bizim ayetlerimiz hakkında sapkınlık edenler şüphesiz bize gizli kalmazlar. O halde, ateşin içine atılacak olan kimse mi hayırlıdır, yoksa, Kıyamet günü korkusuzca gelecek olan kişi mi? Siz, dilediğinizi yapın. Çünkü O, ne yapıyorsanız, hakkıyla görendir. (Bunlar), Kur'ân'a -ki O, kendilerine gelince- küfredenlerdir. Halbuki o, cidden azîz (ve galip) bir kitaptır ki, ne önünden ne ardından ona hiçbir bâtıl, (yanaşıp) gelemez. (O), bütün kâinatın hamdettiği, yegâne hüküm ve hikmet sahibi (Allah)'dan indirilmedir"

(Fussilet, 40-42).

İlhadın Manası

Bil ki Allah Teâlâ, dinine davet etmenin, en büyük makam, en kıymetli mertebe olduğunu beyan edip, sonra da bunun, tevhidin, adaletin, dirilişin ve Kıyametin hak oluşunun delillerini anlatmak suretiyle olacağını bildirince, yeniden bu deliller hususunda münakaşa edip, şüpheler atma çabasına girenleri tehdide yönelerek, إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا *"Bizim ayetlerimiz hakkında sapkınlık edenler..."* buyurmuştur. Arapça'da, dosdoğru çizgiden sapıp bir yarıkta, bir hendek eştiğinde, أَلْحَدَ الْحَافِرُ وَلَحَدَ denilir. Binâenaleyh mülhid, sapan demektir. Bu kelime daha sonra örfen (ıstılahen), özellikle haktan meyledip, bâtıla sapan hakkında kullanılır olmuştur. لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا *"Şüphesiz bize gizli kalmazlar"* cümlesi bir tehdid olup, tıpkı, heybetli bir kralın, "Benim mülkümde bana karşı çıkanları biliyorum" dediğinde, bu sözün bir tehdid oluşu gibidir.

Daha sonra Allah Teâlâ أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِناً يَوْمَ الْقِيَامَةِ *"O halde ateşin içine atılacak olan kimse mi hayırlıdır, yoksa Kıyamet günü korkusuzca gelecek olan kişi mi?"* buyurmuştur. Buradaki istifham (soru) istifham-ı takrirî olup maksadı, ayetler hakkında sapkınlık edenlerin, ateşe atılacaklarına; ayetlere iman edip, onları tasdik edenlerin ise, Kıyamet günü emin olacaklarına dikkat çekmektir.

Müteakiben Hak Teâlâ, اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ *"Siz dilediğinizi yapın. Çünkü O, ne yapıyorsanız hakkıyla görendir"* buyurmuştur. Bu bir üçüncü tehdid (va'îd) olup, bunun bir benzeri de, heybetli bir padişahın, çok kızgınken, bazı kölelerini soruşturmaya tâbî tutup, sonra onlara, "istediğinizi yapın" demesi gibidir. Çünkü bu ifade, ileri derecede bir tehdiddir.

Daha sonra Allah Teâlâ, إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ *"Bunlar zikri, o kendilerine gelince inkâr edenlerdir"* buyurmuştur ki bu da bir tehdiddir. Bunun cevabı hususunda şu iki izah yapılmıştır:

1) Bu cevap, Kur'ân-ı Kerim'de vasfedilmiş, diğer cevaplar gibi mahzûf olup, takdiri, "Kur'ân kendilerine geldiğinde, Kur'ân'ı inkâr edenler, bu inkârları yüzünden cezalandırılırlar" şeklinde veya benzer bir şekildedir.

2) Bu لَمَّا 'nın cevabı ileride gelen, *"Onlar uzak bir yerden çağrılıyorlar"* (Fussilet, 44) ayetidir. Birinci izah daha doğrudur.

Kur'ân'ın Galibiyeti

Allah Teâlâ, Kur'ân'ın ayetleri hususunda ileri-geri konuşanları alabildiğine tehdid edince, bunun peşinden Kur'ân'ın büyüklüğünden bahsederek, وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ *"Halbuki O, cidden aziz ve galip bir kitaptır"* buyurur. Buradaki **"azîz"**in şu iki manası vardır:

a) Galip, kâhir (üstün),

b) Eşi-benzeri bulunmayan...

Kur'ân'ın gâlip (üstün) manasında **"azîz"** oluşu, belirtildiği gibidir. Çünkü Kur'ân hüccetlerinin kuvvetli oluşu sayesinde, kendi dışındaki herşeye gâlib gelmiştir. Kur'ân'ın, eşi-benzeri olmayan manasında **"azîz"** oluşu da böyledir. Çünkü evvelki ve sonraki bütün insanlar, ona muâraza etmekten, bir benzerini getirmekten âciz kalmışlardır.

Bâtıl Ona Yanaşamaz

Cenâp-ı Allah sonra, لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ *"Ne önünden, ne ardından ona hiçbir bâtıl (yanaşıp) gelemez"* buyurur. Bu ifadeyle ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

a) Tevrat, Zebûr ve İncil gibi, daha önce gelmiş kitaplar, Kur'ân'ı yalanlamadığı gibi, bundan sonra da onu yalanlayacak bir kitap gelmeyecektir.

b) Kur'ân'ın hak olduğunu bildirdiği hiçbirşey bâtıl olmaz; bâtıl olduğunu söylediği hiçbirşey de hak olmaz.

c) Kendisine herhangi bir noksanlığın ârız olması, böylece de "önünden" ona bâtılın yol bulmasından, yahut da kendisine ilavede bulunulmasından, böylece de "ardından" ona bâtılın yol bulmasından o mahfuzdur (korunmuştur). Bunun manasının böyle oluşunun delili, *"Hiç şüphesiz biz, onu koruyucularız"* (Hicr, 9) ayetidir. Bu izaha göre, ayetteki "bâtıl" kelimesi, fazlalık ve noksanlık olmuş olur.

d) Bu ifadeden kastedilen mananın, "Gelecekte ona muaraza edebilecek bir kitabın bulunması mümkün değildir. Geçmişte de ona muaraza edecek, onunla boy ölçüşebilecek bir kitap bulunmamıştır" şeklinde olması da muhtemeldir.

e) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu bir teşbih (benzetme)dir ve teşbih ile anlatılmak istenen şudur: Ona bâtıl ârız olamaz ve bâtılın ona girmek için bulabileceği hiçbir yol yoktur.

Bil ki **Ebû Müslim el-İsfehânî**, Kur'ân'da neshin olmadığı görüşüne bu ayeti şöyle delil getirebilirdi: Çünkü "nesh" ibtâl etmek demektir. Binâenaleyh bu mana da, Kur'ân'a nesh girmiş olsaydı, ona, bu ifadede bahsedilen bâtıl, ardından gelmiş olurdu. Bu da, bu ayetin manasının zıddına bir durum olurdu.

Hak Teâlâ sonra da تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ *"O, bütün kâinatın hamdettiği, yegâne hüküm ve hikmet sahibi (Allah'dan) indirilmedir"* buyurmuştur. Bu, "Ben (Allah),

bütün hallerim ve fiillerimde hakîm, nimetlerimin çokluğu sebebiyle de, bütün mahlûkâtın yanında hamîdim" demektir. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Allah, Kur'ân'ın başına, "Elhamdülillah" cümlesini koymuş ve cennetliklerin söyleyecekleri en son sözün yine bu söz olduğunu haber vermiştir.

★ ★
★

Nübüvvet Davetinin Aynılığı

مَا يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِن قَبْلِكَ ۚ إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ ﴿٤٣﴾
وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَّقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ ۖ أَأَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ ۗ قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى
وَشِفَاءٌ ۖ وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى ۚ أُولَٰئِكَ يُنَادَوْنَ مِن مَّكَانٍ
بَعِيدٍ ﴿٤٤﴾ وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ ۗ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ لَقُضِيَ
بَيْنَهُمْ ۚ وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مُرِيبٍ ﴿٤٥﴾ مَّنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا ۗ وَمَا رَبُّكَ
بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ ﴿٤٦﴾

"Sana, senden evvelki peygamberlere de söylenmiş olandan başka birşey söylenmiyor. Şüphe yok ki senin Rabbin, hem mağfiret sahibi, hem elîm azab sahibidir. Eğer biz onu, yabancı (dilde) bir Kur'ân yapsaydık, muhakkak ki "Ayetleri açıklanmalı değil miydi? Arap muhatablara, Arapça olmayan bir Kur'ân mı?" diyeceklerdi. Onlara söyle ki o Kur'ân, iman edenler için bir hidayet ve şifadır. İman etmeyenlerin ise kulaklarında bir ağırlık vardır. Kur'ân bunlara karşı bir körlüktür. (Sanki) onlar uzak bir yerden çağrılıyorlardı. Andolsun ki biz Musa'ya kitabı verdik, onda da ihtilaf edildi. Eğer Rabbin tarafından geçmişte verilmiş bir hüküm (kader) bulunmasaydı, aralarındaki iş şimdi olup bitmişti (halledilmişti). Şüphesiz onlar bunun hakkında şüpheci bir tereddüd içindedirler. Kim iyi amel ve hareket ederse, bu kendisi içindir; kim de kötülük ederse, bu da kendi aleyhinedir. Yoksa Rabbin, kullarına zerre miktarı zulmedici değildir"

(Fussilet, 43-46).

Bil ki Allah Teâlâ, ayetleri hakkında ileri geri konuşanları tehdid edip, ayetlerinin kıymetli, Kitabullah'ın derecesinin yüce olduğunu bildirince, Hz. Peygamber (s.a.s)'e kavminin eziyetlerine karşı sabretmesini ve bu sûrenin başında, *"Onlar, "Bizi*

kendisine davet edegeldiğiniz şeye karşı kalbimiz örtülüdür ... derler" (Fussilet, 5) ayetinde haber verdiği bu sözden ötürü kalbinin sıkılmamasını tavsiye ederek, *"Sana, senden evvelki peygamberlere de söylenmiş olandan başka birşey söylenmiyor"* buyurur. Bu ifade ile ilgili olarak şu iki izah yapılabilir:

a) Doğruya en yakın izaha göre bununla, "Kavminin kâfirlerinin sana söylediği sözler, tıpkı geçmiş peygamberlerin kâfir kavimlerinin, o peygamberlere söylediği üzücü sözler ve onlara indirilen kitapları tenkid eden sözler gibidir. Senin Rabbin, hakkı savunanlar için mağfiret sahibi, batıldan yana olanlar için de, elîm bir azab sahibidir. Binâenaleyh sen bu işi Allah'a havale et ve emrolunduğun, davet ve tebliğ işiyle meşgul ol" manası kastedilmiştir.

b) Bununla, "Allah, sana, tıpkı diğer peygamberlerine söylediği şeyleri söylemektedir. Çünkü O, sana da, diğer bütün peygamberlere de, kavimlerinin beyinsizliklerine karşı sabretmelerini emretmiştir. Binâenaleyh itaat edenlerin ümid içinde bulunmaları, O'na isyan edenlerin de, O'ndan korkup çekinmeleri gerekir" manası kastedilmiştir. Bu sûrenin tefsirindeki sözlerimizden, sûrenin gayesinin, müşrik ve kâfirlerin, *"Bizi kendisine davet edegeldiğiniz şeye karşı, kalblerimiz örtülüdür..."* şeklindeki sözlerine cevap vermek olduğu ortaya çıkar. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, böyle bir metodun yanlışlığına dikkat çekerek, bazan bu Kur'ân'a iman edenler için vaadde, yüz çevirenler için va'idde (tehdidde) bulunmuş ve ilgili söz, tâ sûrenin başından buraya kadar güzel bir tertib ve mükemmel bir nizâm içinde uzayıp gelmiştir. Derken Cenâb-ı Hak onların bu sözlerine karşı, yeni bir cevap vererek, وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْاٰنًا اَعْجَمِيًّا لَّقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ اٰيٰتُهٗ ءَاَعْجَمِيٌّ وَّعَرَبِيٌّ *"Eğer biz onu, yabancı (dilde) bir Kur'ân yapsaydık, muhakkak ki, "Ayetleri açıklanmalı değil miydi? Arap olan muhataplara, Arapça olmayan bir Kur'ân mı?" diyeceklerdi"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza, Kisâî, Asım'ın ravisi Ebu Bekir, bir istifham olmak üzere, iki hemze ile اَاَعْجَمِيٌّ şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları bunun gibi, اَاَنْذَرْتَهُمْ ve benzeri ifadelerde, yine istifham olmak üzere, tek hemze ile ve bir prensipleri olarak, medd ile okumuşlardır. **İbn Abbas** (r.a)'ın bunu tek hemzeyle okuduğu rivayet edilmiştir. İki hemzeyle okuma durumunda, bunlardan birincisi, istifham-ı inkâr hemzesi olup, manası, "Onlar bunu yadırgadılar ve, ya "Arap olan bir peygambere, yabancı dilde bir Kur'ân mı?" yahut da, "Arap olan muhataplara, yabancı dilde bir Kur'ân" dediler" şeklinde olur. Bunu, yine istifham olarak, tek hemzeyle okuma durumunda, bu ifadeyle, muhatapları Arap olduğu halde, Kur'ân'ın yabancı dilde olması manası kastedilmiş olur.

İKİNCİ MESELE
Sûrenin Bütünlüğü

Alimler, bu ayetin sebeb-i nüzûlü hakkında şunu nakletmişlerdir: Kâfirler, işi yokuşa sürmek ve sarpa sardırmak için, "Kur'ân yabancı bir dilde inseydi ya..." dediler. İşte bunun üzerine bu ayet nazil oldu." Bence sebeb-i nüzûl olarak bu gibi şeylerin söylenmesi, Kur'ân'a karşı yapılmış büyük bir

haksızlık olur. Çünkü bu, bu birbiriyle alakası olmayan ayetlerin gelmiş olduğunu düşündürür. Bu ise, Kur'ân hakkında en büyük ta'n (tenkid) sebebidir. Binâenaleyh böyle bir tenkid kabullenildiğinde, Kur'ân'ın mûcize olduğunu iddia etmek şöyle dursun, onun muntazam bir kitap olduğunu iddia etmek bile mümkün olmaz. Bence gerçek olan, bu sûrenin başından sonuna kadar, *"Kalblerimiz örtülüdür"* (Fussilet, 5) ayetinde nakledilen şüpheye cevap veren, bir bütün olmasıdır. Tefsir ettiğimiz ayetteki söz de yine, aynı konuyla ilgili olup o iddiaya cevaptır. Buna göre ayetin manası, "Eğer biz bu Kur'ân'ı yabancı bir dilde indirmiş olsaydık, o zaman onlar, "Arap bir topluma, yabancı dilde bir kitab nasıl indirilir?" diyebilirlerdi ve onlara yine "Senin bizi kendisine davet ettiğin söz hususunda kalblerimiz örtülüdür, yine o sözü duyma hususunda kulaklarımızda ağırlık var. Çünkü biz onu (yabancı dilde olduğu için) anlayamıyoruz" deme hakkı doğardı. Fakat biz bu kitabı Arapça ve sizin kelimelerinizle indirip, siz de bu dili konuşup anlayan kimseler olunca, "Kalblerimiz bu söze karşı örtülüdür ve kulaklarımızda bundan ötürü ağırlık var" diye iddiada bulunmanız nasıl mümkün olur?" şeklindedir. Binâenaleyh bizim bu ayetin ifadesini de, müşriklerin o (Fussilet, 5. ayetindeki) sözlerine bir cevap kabul etmemiz halinde, sûre, başından-sonuna, en güzel bir münasebet ve uyum içinde olmuş olur. Binâenaleyh sebeb-i nüzûl olarak bunun zikredilmesi, cidden şaşılacak şeydir.

Kur'ân Mü'minlere Şifadır

Cenâb-ı Hak sonra قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَشِفَاءٌ وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى *"Onlara söyle ki o Kur'ân iman edenler için bir hidayet ve şifâdır, iman etmeyenlerin ise kulaklarında bir ağırlık vardır. Kur'ân bunlara karşı bir körlüktür"* buyurmuştur. Bil ki bu söz de yine onların, *"Bizi kendisine davet edegeldiğin şeye karşı kalblerimiz örtülüdür"* sözleriyle ilgilidir. Buna göre Cenâb-ı Hak, sanki, "Size gönderdiğim bu kelâm (bu Kur'ân), başka bir dilde değil, sizin dilinizdedir. Binâenaleyh artık sizin, "Bunun dilini bilmediğimiz için, kalblerimiz buna karşı örtülüdür" demek mümkün değildir" demek istemiştir.

Bütün bunlardan sonra geriye şöyle demek kalır: "Allah'ın, hakka meyleden bir karakter, doğruluğa meyleden bir kalb ve dini taleb hususunda gücünü-kuvvetini sarfetmeye sevkedecek olan bir himmet verdiği herkes için, hiç şüphesiz bu Kur'ân bir hidayet ve şifadır. Kur'ân'ın bu kimse hakkında hidayet olması, Kur'ân, onu hayırlara sevkeden bir delil, bütün mutluluklara götüren bir kitap oluşundan ötürüdür. Şifa oluşu da şöyledir: Kişinin hidayete ermesi mümkün olduğunda, hidayet gerçekleşir. İşte bu hidayet o kimsenin küfür ve cehalet hastalığına bir şifa olur.

Ama hızlân denizinde boğulmuş, mahrûmiyet sahrasında şaşırmış ve kalbi şeytana tâbi olma hisleriyle dopdolu olan kimse için bu Kur'ân, kulağında bir ağırlık olur. Nitekim Hak Teâlâ, onların, *"Kulaklarımızda bir ağırlık var"* (Fussilet, 5) dediklerini haber vermiştir. Yine bu Kur'ân, onlar için bir körlük olur. Nitekim Cenâb-ı Hakk, onların, *"Bizimle senin aranda bir perde var"* (Fussilet, 5) dediklerini bildirmiştir. Kur'ân'ın beyanı ile bu beyandan faydalanma arasına girmiş olan bu perde yüzünden onlar, *"Sanki onlar uzak bir yerden çağrılıyor"* gibidirler. İnsaflı olup da zorlanmayan

herkes, bizim bu ayeti, bahsettiğimiz manada tefsir ettiğimiz zaman, sûrenin başından-sonuna dek bir gayeye, tek bir konuya dâir, muntazam bir tek söz olduğunu anlar. Binâenaleyh yapılan bu tefsir, diğer müfessirlerin yaptıkları tefsirden daha uygun olur. Kıraat âlimlerinin çoğu, ayetteki عَمًى kelimesini, bu şekilde masdar olarak okumuşlardır. **İbn Abbas** (r.a) ise, bunu na't (sıfat) olarak عَمٍ şeklinde okumuştur. **Ebû Ubeyde**, birincisinin esas kıraat olduğunu söyler ve şöyle der: "Ayetteki, **hüda** ve **şifâ** kelimeleri birer masdardırlar. Binâenaleyh bu kelimenin de onlar gibi bir masdar olması gerekir. Eğer önceki bu kelimeler, **hâdî** ve **şâfi** olsaydı, o zaman bu kelimenin meksur olarak عَمٍ şeklinde böylece onlar gibi ism-i fâil olması uygun düşerdi.

Cenâb-ı Hak, أُولَٰئِكَ يُنَادَوْنَ مِن مَّكَانٍ بَعِيدٍ *"(Sanki) onlar uzak bir yerden çağrılıyorlar"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), "Cenâb-ı Hak bu ifadeyle, onların sözden, sadece bir ses ve uğultu hisseden hayvanlar gibi olduklarını kastetmiştir" derken, yine bunun, "Kim uzaktan çağrılırsa duymaz, duysa bile ne söylendiğini anlamaz. Dolayısıyla bunların durumu da böyledir" manasında olduğu da söylenmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ *"Andolsun ki biz Musa'ya kitap verdik, onda da ihtilaf edildi"* buyurmuştur. Ben derim ki, bu da yine önceki ifadeyle ilgilidir. Buna göre sanki, "Biz **Musâ**'ya o kitabı (**Tevrat**'ı) verdiğimizde, onlar onun hakkında ihtilaf edip, kimisi onu kabul etti, kimi etmedi. İşte tıpkı bunun gibi sana da bu kitabı (Kur'ân'ı) verdik. Bazı insanlar onu kabul ettiler ki bunlar senin ashabındır. Bazıları bunu kabul etmediler. Bunlar da, *"Bizi kendisine davet edegeldiğin şeye karşı kalblerimiz örtülüdür"* diyenlerdir" denilmektedir.

Daha sonra Allah Teâlâ, وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ *"Eğer Rabbin tarafından geçmişte verilmiş bir hüküm bulunmasaydı"* yani "onlardan azabı belli bir güne, yani Kıyamet gününe kadar tehir etme hükmü (kaderi) olmasaydı, ki Cenâb-ı Hak, *"Kıyamet günü, onlara vaadolunan (belirlenmiş olan) gündür"* (Kamer, 46) buyurmuştur. لَّقُضِيَ بَيْنَهُمْ *"Aralarındaki iş şimdi olup bitmişti"* yani "tasdik eden ile, başlarına gelecek o azabı yalan sayanlar arasındaki iş, şimdi halledilmişti. *"Şüphesiz onlar bunun hakkında şüpheci bir tereddüt içindedirler"* yani onlar, senin ve kitabının doğruluğu hususunda bir şek ve şüphe içindedirler. Binâenaleyh onların, *"Davet edegeldiğin şeye karşı kalblerimiz örtülüdür"* (Fussilet, 5) şeklindeki sözlerinden fazla rahatsız olmaman gerekir.

Daha sonra Allah Teâlâ, مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا *"Kim iyi amel işler ve iyi hareket ederse bu kendisi içindir; kim de kötülük ederse, bu da kendi aleyhinedir"* buyurmuştur ki bu, "Onların yüz çevirişlerine fazla aldırma. Çünkü onlar eğer iman ederlerse, bu imanlarının faydası kendilerine dönecektir. Yok eğer inkâr ederlerse, inkârlarının zararı da yine kendilerinedir. Hak Sübhânehû ve Teâlâ, herkese yaptığı amele uygun karşılık verecektir. Çünkü *"Rabbin kullarına zerre miktarı zulmedici değildir"* demektir.

★ ★
★

İnkârın Batıllığı

إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ وَمَا تَخْرُجُ مِن ثَمَرَاتٍ مِّنْ أَكْمَامِهَا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أُنثَىٰ وَلَا تَضَعُ
إِلَّا بِعِلْمِهِ ۚ وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِي قَالُوا آذَنَّاكَ مَا مِنَّا مِن شَهِيدٍ ﴿٤٧﴾ وَضَلَّ
عَنْهُم مَّا كَانُوا يَدْعُونَ مِن قَبْلُ وَظَنُّوا مَا لَهُم مِّن مَّحِيصٍ ﴿٤٨﴾ لَّا يَسْأَمُ الْإِنسَانُ مِن دُعَاءِ
الْخَيْرِ وَإِن مَّسَّهُ الشَّرُّ فَيَئُوسٌ قَنُوطٌ ﴿٤٩﴾ وَلَئِنْ أَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِّنَّا مِن بَعْدِ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ
لَيَقُولَنَّ هَٰذَا لِي وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِن رُّجِعْتُ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّ لِي عِندَهُ لَلْحُسْنَىٰ ۚ
فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا وَلَنُذِيقَنَّهُم مِّنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ ﴿٥٠﴾ وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنسَانِ
أَعْرَضَ وَنَأَىٰ بِجَانِبِهِ ۖ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ ﴿٥١﴾ قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِن كَانَ مِنْ عِندِ
اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُم بِهِ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ ﴿٥٢﴾ سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ
وَفِي أَنفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ ۗ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴿٥٣﴾ أَلَا إِنَّهُمْ فِي
مِرْيَةٍ مِّن لِّقَاءِ رَبِّهِمْ ۗ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ ﴿٥٤﴾

"Kıyametin (ne zaman kopacağı) bilgisi O (Allah'a) havale edilir. O'nun bilgisi olmaksızın, hiçbir meyve tomurcuk(larından) çıkamaz, hiçbir dişi gebe kalmaz ve doğurmaz. O (müşriklere), "Benim ortaklarım nerede?" diye nidâ edileceği gün "Sana arzettik. Bizden hiçbir şâhid yok" diyecekler. Önceden tapmış oldukları şeyler, onlardan uzaklaşıp kaybolmuştur. Onlar kendileri için, kaçıp kurtulacak hiçbir yer olmadığını anlarlar. İnsan hayır istemekten usanmaz. Eğer ona bir şer dokunursa, bakarsın ki o hemen ümidini kesip, ümidsizliğini açığa vurmuştur. Yemin olsun ki, eğer ona dokunan sıkıntıdan sonra, kendisine tarafımızdan bir rahmet tattırırsak, mutlaka, "Bu benim hakkımdır. Kıyametin kopacağını da zannetmiyorum. Andolsun ki Rabbime döndürülsem bile, şüphesiz O'nun katında benim için daha güzel bir hal vardır" der. Fakat biz, yemin olsun ki, o kâfirlere, neler yaptıklarını elbette haber vereceğiz. Andolsun ki onlara, en çetin bir azab tattıracağız. İnsana nimet verdiğimiz zaman yüz çevirir ve bir tarafa çekilir. Ona bir şer dokunduğu zaman ise,

artık o uzun uzun yakarır. De ki: "Eğer o Kur'ân Allah katından gelmiş de, siz onu inkâr etmişseniz, bana haber verin. Hakdan uzak bir muhalefette bulunanın tâ kendisi olan kimseden daha sapık olan kimdir? Gerek dış dünyada, gerek öz benliklerinde, biz onlara ayetlerimizi (delillerimizi) göstereceğiz, ta ki onun (Kur'ân'ın) gerçek olduğunu onlar da bilecekler. Rabbinin herşeye hakkıyla şâhid olması sana kâfî değil mi? Gözünü aç, muhakkak onlar Rablerine kavuşma hususunda bir şüphe içindedirler. Gözünü aç (bak), O gerçekten herşeyi çepeçevre kuşatandır"

(Fussilet, 47-54).

Kıyamet Vaktini Allah Bilir

Bil ki Allah Teâlâ kâfirleri bir önceki ayette, *"Kim iyi amel ve hareket ederse, bu kendisi içindir; kim de kötülük ederse, bu da kendi aleyhinedir"* ifadesiyle tehdid edip, bu ifade de, "Herkesin hakettiği şey, Kıyamet günü kendisine verilecektir" demek olunca, sanki birisi "O Kıyamet günü ne zaman?" demiş de, Cenâb-ı Hak, "Mahlûkatın, o günün ne zaman olacağını bilme imkânı yoktur. Onu ancak ben bilirim" manasında olarak, إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ *"Kıyametin bilgisi O (Allah'a) havale edilir"* buyurmuştur. O ifade, hasr (sadece) manasını taşır ve Kıyametin ne zaman olacağını ancak Allah'ın bileceğini bildirmektedir. Bunun bilgisi sadece Allah katında olduğu gibi, ileride, belirli zamanlarda meydana gelecek şeylerin meydana geleceğini bilme işi de yine ancak Hak Sübhânehû ve Teâlâ'ya âittir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu iki hususun misallerinden olarak, şu iki konuyu zikretmiştir: *"Onun bilgisi olmaksızın, a) Hiçbir meyve tomurcuklarından çıkamaz, b) Hiçbir dişi gebe kalmaz ve doğurmaz."* **Ebû Ubeyde, "ekmâm"** (tomurcuklar) kelimesinin meyvelerin kabı (kapçığı) ve meyvenin içinde olduğu şey manasına olduğunu, müfredinin, كِمٌّ ve كِمَّةٌ olduğunu söylemiştir. **Nâfi, İbn Âmir, Âsım'ın, râvisi Hafs**, elif ile cemî olarak ثَمَرَاتٍ şeklinde okurlarken, diğerleri elifsiz-müfred olarak ثَمَرَةٍ şeklinde okumuşlardır.

Gaybın Bazan Bilinme İmkânı

Bil ki bu ayetin bir benzeri de, *"O Kıyametin ilmi şüphesiz ki Allah nezdindedir. Yağmuru O indirir"* (Lokman, 34) ayetidir. İmdi eğer, "Müneccimler, âlemin çeşitli halleri hakkında bazı şeyleri biliyorlar. Aynen bunun gibi, insanların doğum burçlarından, yine onların bazı hallerini (önceden) biliyorlar. Ayrıca da **ilm-i remi** adı verilen bir diğer konu daha var. Bu da çoğu kez isabet kaydeder. Yine "ilmü tâ'bîr" (rüya yorumlama ilmi) de bazan, bil-ittifak gaybî halleri, istikbaldeki şeyleri gösterebilir. Binâenaleyh bu bilinen ilimlerle, bu ayet nasıl bağdaştırılabilir?" denilirse, biz deriz ki, bu ilimlerin sahibleri, hiçbir zaman bilinmesi istenilen şey hakkında kesin ve kati hükümde (iddiada) bulunamazlar. Bunların varacakları en ileri nokta, zayıf bir zan ve tahminden ibarettir. Halbuki bu ayette, *"Kıyametin ilmi ancak Allah katındadır"* diye ifade edilmiştir. İlim ise, kesinlik ve katiyyet ifade eder. İşte bu izah ile, bu iki durum arasında tezat gibi görünen şeyler ve zorlamalar bertaraf edilir. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Allah, Kıyametten bahsedince, bunun peşisıra Kıyametin hallerinden birini zikretmiştir. Burada ele aldığı bu şeyde, sûrenin başı ile son derece ilgilidir. Zira sûrenin başı, o kâfirlerin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in kendilerini tevhide ve putlardan ve heykellerden uzak olmaya davet etmiş olmasından ötürü, onların Kur'ân'ı dinlemekten şiddetle nefret ettiklerine delâlet eder. Bunun böyle oluşunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, sûrenin başında, *"De ki: "Ben ancak sizin gibi bir insanım. Fakat bana, sizin tanrınızın bir tek tanrı olduğu vahyolunuyor"* (Fussilet, 6) buyurmuş olmasıdır. Cenâb-ı Allah aynı şekilde sûrenin sonunda da, kendisinin ortakları ve benzerleri olduğunu söyleyenlere yönelik va'îdini (tehdini) getirerek, *"O (müşriklere), "Benim ortaklarım* yani *sizin iddiâ ve inancınıza göre benim ortaklarım nerede?" diye nidâ edileceği gün, "Sana arzettik. Bizden hiçbir şâhid yok" diyecekler"* buyurmuştur. İbn Abbas, buradaki آذَنَّاكَ kelimesinin, "Sana duyurduk" manasında olup, tıpkı, وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ (İnşikak, 2) ayetindeki benzeri kelimenin, "işitti" manasına oluşu gibi olduğunu söylerken, Kelbî buna, أَعْلَمْنَاكَ *"Sana bildirdik"* manasını vermiştir ki, Kelbî'ninki uzak bir görüştür. Çünkü Kıyamettekiler Allah'ı ve Allah'ın herşeyi ilm-i vâcib ile (kesin bilgi ile) bildiğini bilirler. O halde Allah'a birşeyi bildirmek ve öğretmek imkânsızdır.

Allah Teâlâ sonra, onların مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ *"Bizden hiçbir şahid yok"* diyeceklerini haber verir. Bu ifadeye şu manalar verilmiştir:

1) "Hiçbirimiz, senin ortağın bulunduğunu söylememiştir." Bu manaya göre, bu sözden çıkarılan netice, müşriklerin Kıyamet günü, Allah'a şirk koşma işinden tamamen berî olduklarını iddiâ edecekleridir.

2) "Bizden hiç kimse, o şirk koşulanları görmedi." Çünkü onlar onlardan, putları ve taptıkları diğer şeyler de onlardan sıvışıp uzaklaşmışlardır. Dolayısıyla onlar, putlarını, ilahî azaba muhatap oldukları bu esnada göremeyecekler.

3) Ayetin bu ifadesi, putların sözüdür. Çünkü Allah, Kıyamette onlara can verecek, onlar da, "Bizden hiçbiri, putperestlerin bize nisbet ettikleri ortaklığın doğruluğunu onaylamamıştır" diyecekler. İfadenin bu manada olması halinde, putların onlara fayda vermeyecekleri ve âdetâ onlardan kaçıp uzaklaşacakları anlatılmak istenmiştir.

Cenâb-ı Allah sonra, وَظَنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ *"Onlar kendileri için kaçıp kurtulacak hiçbir yer olmadığını anlarlar"* buyurmuştur. Bu, Allah'ın yeni başlayan bir sözüdür. Çünkü Allah Teâlâ buyuruyor ki, kâfirler önce bunu zannen bildiler, sonra da o ateşten ve azabtan kurtuluşlarının olmadığını kesinkes anladılar. Bazıları bu ifadeye, "Onlar önce, kendilerinin o ateşten kurtuluşları olmadığını zannettiler, sonra bunun kesin olduğunu bildiler" manası vermişlerdir ki, bu zayıf bir görüştür: Çünkü cehennemlikler azablarının devamlı olduğunu bilmektedirler. Allah Teâlâ o kâfirlerin durumlarının, Allah'a ortak koşma ve Allah'ın benzerlerinin olduğu hususunda dünyada diretip ısrar ettikten sonra, âhirette o ortaklardan berî olduklarını söylediklerini beyan buyurunca, insanın her zaman hallerinin değiştiğini, metodunun tutarlı olmadığını, eğer iyilik ve kudret hissederlerse, gururlanıp-büyüklük tasladıklarını, yok eğer bir belâ ve sıkıntı hissederlerse, sararıp solduklarını beyan

etmiştir ki, bu tıpkı bir darb-ı meselde, "Bu tıpkı bir kırillâ (balıkçıl) kuşu gibidir, eğer denizde bir hayr (av) görürse alçalıp iner, eğer bir kötülük (görürse) kaçıverir" denilmesi gibidir. İşte bu sebeple, لَا يَسْئَمُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ وَإِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيَئُوسٌ قَنُوطٌ *"İnsan hayır istemekten usanmaz. Eğer ona bir şer dokunursa, bakarsın ki, o hemen ümidini kesip, ümitsizliğini açığa vurmuştur"* buyurmuştur. Yani, "insan, talim yerine gidip, maksatlarına ulaştığında, bu manada bir noktada durmak istemez, ille de daha fazlası olsun der ve daha fazlasını elde etmeyi ister. Ama işi ters gidip de mahrum oluş başladığında ise, ümitsizliğe kapılır. Binâenaleyh, insanın, sonu olmayan bu sonsuz ümidinden genel bir ümitsizliğe geçmesi, onun sıfatının ve halinin devamlı değiştiğine delâlet eder.

"Bakarsın ki, o hemen ümidini kesip, ümitsizliğini açığa vurmuştur" (فَيَئُوسٌ قَنُوطٌ) cümlesinde, şu iki açıdan tam bir mübalağa ve tekid bulunur:

a) "Feûl" vezninden dolayı,

b) Tekrardan dolayı... **Ye's**, kalbin sıfatlarındandır. **Kunût** ise, yüzde ve müşahede edilen hallerde, bu ümitsizliğin alametlerinin belirmesi demektir.

Nimete Nankörlük

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu ümitsizliğe kapılan kimseye, nimet ve lütuflarının yeniden avdet etmesi halinde, -ki bu Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yemin olsun ki, eğer ona dokunan sıkıntıdan sonra, kendisine tarafımızdan bir rahmet tattırırsak..."* ifadesinden kastedilmiş-, bu kimsenin, şu üç tür bozuk sözü söyleyeceği ve kendisinin Allah'dan uzaklaşmış olmasını gerektiren bâtıl inanca kail olacağını beyân buyurmuştur:

a) O, "Bu, zâten her halükârda benim içindi, benimdir" der. Bu söz hususunda da şu iki izah yapılır:

1) "Bu benim hakkımdı; gelip beni buldu. Çünkü ben bunu, bendeki çeşitli faziletler, iyi ameller ve Allah'a olan yakınlığım sebebiyle hak etmiştim" der. Halbuki bu sefil varlık bilmez ki, hiç kimse için, Allah'a hiçbir şey vacib olmaz. Bu böyledir, zira, bu şahsın, sayılan bu faziletlerden uzak olması halinde de, bu şeyler ona verilmiş olabilir. Binâenaleyh bu sözün yanlışlığı açıktır. Yok eğer, bu kimse, çeşitli faziletler ve övgüye değer sıfatlarla mevsuf ise, bilmelidir ki, bütün bunlar, onun için, Allah'ın lütfu ve ihsanı sayesinde tahakkuk etmiştir. Dolayısıyla Allah, bir kuluna lütufta bulunduğunda, O'nun bu kimseye, o bahşişi lutfedip vermesinin, bu kimsenin Allah üzerinde başka bir şeye de müstehak olmasına sebep olması imkânsız olur. Böylece, bu kimsenin, "Bütün bu iyilikler, benim müstehak olmamdan dolayıdır" şeklindeki sözünün yanlışlığı sabit olmuştur.

2) "Bu benim içindir, yani, o hep böyle devam edecek; bu şey, hem benim, hem evlâtlarım hem de zürriyetimde olarak devam eder" demektir.

b) Bu kimsenin, وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً *"Kıyametin kopacağını da zannetmiyorum..."* demesidir. Yani, bu kimse, dünyaya alabildiğine arzulu iken, o nisbette de ahiretten

nefret eden kimsedir. Binâenaleyh, dünya hallerini ilgilendirdiğinde, *"Bu benimdi, benim içindi"* der, ahiret ile alâkalı olduğunda ise, *"Kıyametin kopacağını da zannetmiyorum"* der.

c) Bu kimsenin, وَلَئِنْ رُجِعْتُ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَىٰ *"Andolsun, Rabbime döndürülsem bile, şüphesiz O'nun katında benim için daha güzel bir hal vardır"* demesidir. Yani, "O, zann-ı gâlibi ile, öldükten sonra dirilmenin ve Kıyametin hak oluşu inancının bâtıl olduğuna hükmeder. Hak olmasının farzedilmesi durumunda da, yine, Allah katında cennetin de, yine kendisi için olacağını iddia eder" demektir. Ki bu ifade, o kimselerin, kesinkes mükâfaat elde edecekleri inancını taşıdıklarına, şu bakımlardan delâlet etmektedir:

a) Bu ifadenin başında **inne** edâtının bulunması,

b) **Lî** kelimesinin, önce zikredilmiş olması,

c) **İndehû** kelimesinin, bütün o hayırların, Allah katında, o kimse için hazır ve müheyyâ olduğuna delâlet etmesi.. Çünkü sen, لِي عِنْدَ فُلَانٍ كَذَا مِنَ الدَّنَانِيرِ "Benim, "Benim falanca yanında, şu kadar dinarım var" dediğinde bu, o dinarların, o kimsenin yanında, mevcût ve hazır olduğunu ifade eder. Binâenaleyh, şayet sen, إِنَّ لِي فُلَانٍ كَذَا مِنَ الدَّنَانِيرِ "Benim falanca üzerinde, şu kadar dinarım var" dediğinde, bunu ifade etmez.

d) لَلْحُسْنَىٰ 'nın başındaki lâm,

e) لَلْحُسْنَىٰ ifadesinin, güzellikteki mükemmelliği ifade etmesi...

Cenâb-ı Hak, onların bu üç bozuk görüşünü nakledince, فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا *"Fakat biz, yemin olsun ki, o kâfirlere, neler yaptıklarını elbette haber vereceğiz"* buyurmuştur. Yani, "Biz onlara, durumun, onların inandıklarının aksine; tasavvur ettiklerinin tersine olduğunu açıklayacağız" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak onların, *"Şüphesiz O'nun katında benim için daha güzel bir hal vardır"* demelerine mukabil, *"Biz, onların herhangi bir amel yaptılarsa, önüne geçtik de bunları saçılmış zerreler yaptık"* (Furkân, 23) ve *"Andolsun ki onlara, en çetin bir azabtan tattıracağız"* (Fussilet, 50) buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, belâlara düştükten sonra, kendilerine in'âmda bulunduğu kimselerin bu sözlerini nakledince, fiillerini de nakledererek, وَإِذَآ أَنْعَمْنَا عَلَى ٱلْإِنسَٰنِ أَعْرَضَ وَنَـَٔا بِجَانِبِهِۦ *"İnsana, nimet verdiğimiz zaman, Allah'ın emrine saygı duymaktan ve mahlûkatına şefkat etmekten yüz çevirir, ki kenara sıvışır, böbürlenir, büyüklük taslar. Ama daha sonra, onu, fakirlik ve sıkıntılar yakalarsa, talebini devam ettirmeye yönelir, yalvarıp yakarmaya başlar"* buyurmuştur. Bu ifadede, ayetin sonundaki عَرِيضٍ *"geniş, uzun"* kelimesi, duânın çokluğunu ve devamlılığını ifâde için istiâre yoluyla kullanılmış bir kelimedir. "Genişlik" kavramı, maddî varlıkların sıfatlarından olmakla birlikte, bu manevî niyaz halini ifade etmek için istiare edilmiştir, zira burada da uzun uzun süren ve devam eden gözyaşları sözkonusudur. Azâbın şiddetini ifade etmek için **galîz** (kalın, kaba) kelimesinin istiâre yoluyla kullanılması gibi duâyı ifade için **tûl** (uzunluk) kavramı da bazan kullanılabilir.

Bil ki Allah Teâlâ, şirk koşmaya dair büyük tehdîdini zikredip, müşriklerin, kıyamet gününde şirklerinden döneceklerini; o korkunun kendilerini sarması sebebiyle, zillet ve tevâzûlarını izhar edeceklerini beyan edip; yine insanın, hep değişkenlik üzere yaratıldığını, şayet kendisinde kuvvet görürse, alabildiğine kibirlenip büyüklük tasladığını, eğer bir zayıflık, kuvvetsizlik ve gevşeklik hissederse, o zaman da iyice, zillet ve miskinliğini izhâr ettiğini bildirince, bunun peşinden o kâfirlerin, Cenâb-ı Hakk'ın birliğini kabul hususunda duydukları nefrette ve Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı düşmanlıkta ileri gitmemelerini gerektiren bir ifadeyi getirerek, قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ مَنْ اَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِى شِقَاقٍ بَعِيدٍ *"De ki: "Eğer o Kur'ân Allah katından gelmiş de, siz onu inkâr etmişseniz, bana haber verin: Haktan uzak bir muhalefette bulunanın ta kendisi olan sizden daha sapık olan kimdir?"* buyurmuştur. Bu sözü, şu şekilde izah edebiliriz: "Siz, her ne zaman bu Kur'ân'ı dinlerseniz, ondan yüz çevirirseniz, onun hakkında düşünmezsiniz. Ve, *"Bizi kendisine davet edegeldiğin şeyden, kalblerimiz örtüler içindedir. Kulaklarımızda bir ağırlık ... vardır"* (Fussilet, 5) diyecek kadar, ondan aşırı biçimde nefret edersiniz. Ama, Kur'ân'ın bâtıl olduğuna dair olan bilginin, bedihî bir bilgi olmadığı ve Cenâb-ı Hakk'ın birliğinin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin yanlışlığına dair bilginizin de, aynı şekilde bedihî ve kesin bir bilgi olmadığı zorunlu olarak bilinen bir hususdur. Onlara şöyle denilmiş oluyor: Delilin sıhhatli (geçerli) olması gibi, fasid olması ihtimali de vardır. Doğru olması halinde, sizin o delili reddetme hususundaki ısrarınız, sizin cezâlandırılmanızı gerektiren en büyük sebeplerden olacaktır. İşte böylece bu izah, sizin bu dar yolu bırakmanızı düşünmeye ve istidlâle başvurmanızı gerektirir. Eğer, o delil onun doğruluğuna delâlet ediyorsa, o zaman onu kabul edersiniz; yok, yanlışlığını gösteriyorsa, bırakırsınız. Ama, delilden önce, onu kabul etmeme ve ondan yüz çevirme, akla uygun bir şey değildir. Ayette yer alan مِمَّنْ هُوَ فِى شِقَاقٍ بَعِيدٍ *"Haktan uzak bir muhalefette bulunan kimseden"* ifadesi, مِنْكُمْ yani "sizden" manasına kullanılmıştır. Zamir yerine bu şekilde ifade etmekten maksad, onların haktan uzaklık vasıflarını iyice ortaya koymak içindir.

Âfak ve Enfüsteki Ayetler

Tevhîd ve nübüvvetin izahı hususunda, bu uzun açıklamalarda bulunup, müşriklerin şüphelerini ve sapıtanların göz boyamalarını ve yanıltmalarını cevaplayınca, سَنُرِيهِمْ اٰيَاتِنَا فِى الْاٰفَاقِ وَفِى اَنْفُسِهِمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّ *"Gerek dış dünyada gerek kendi benliklerinde ayetlerimizi (delillerimizi) onlara göstereceğiz, ta ki onun hak olduğunu kendileri de bilecekler"* buyurmuştur. Vahidî, "Afâk" kelimesinin müfredi "ufuk" kelimesi olup, bu kelime, "yeryüzünün bir köşesi, tarafı" anlamındadır. اٰفَاقُ السَّمَاءِ ifadesi de, "semânın çeşitli tarafları, ufukları" anlamındadır.

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Gerek âfâkda, gerekse kendi nefislerindeki ayetlerimizi onlara göstereceğiz..."* ayetinin tefsiri hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci Görüş: "Afâktaki ayetler" ile, felekin, yıldızların, gece-gündüzün, ışıkların, saptırmanın, karanlıkların, "anâsır-ı erbea - dört unsur'un ve "üç kaynak"ın (mevâlîd-i

selâse), ayet olmaları kastedilmiştir. Ki, Cenâb-ı Hak, bunlara, Kur'ân'da çokça yer vermiştir. وَفِي أَنفُسِهِمْ *"gerekse kendi öz benliklerinde"* ifadesinden de, "yavruların, cenînlerin, ana rahminin karanlıkları içerisinde nasıl oluştuklarından ve o enteresan uzuvların ve akıl almaz terkiblerinin nasıl meydana geldiklerinden çıkarılan deliller kastedilmiştir. Ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Kendi nefislerinizde dahi (nice ayetler var). (Bunları) görmüyor musunuz?"* (Zâriyât, 21) ayetindeki mana gibidir. Yani, "Biz onlara, kalblerinden o şüpheleri giderip, böylece kâdir, hakîm, alîm ve ortaklardan, eşlerden ve benzerlerden münezzeh bir ilâhın varlığına dair, o kalblerde kesin bir inanç, bir hüküm meydana gelinceye değin, bu delilleri defâlarca gösterdik" demelidir. İmdi eğer: "Bu izah zayıftır. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"göstereceğiz"* ifadesi, onları, şu ana kadar bu ayetlere muttali kılmadığını, bundan sonra, onları bu ayetlere muttali kılacağını gerektirir. Halbuki Cenâb-ı Hak, gerek ulvî alemde, gerekse süflî alemde var olan ayetlere, onları, daha önce muttali kılmıştır. Binâenaleyh böylece, bu ifâdeyi biraz önce geçen o manaya hamletmenin imkânsız olduğu sâbit olmuş olur" denilirse, biz deriz ki: Bu kimseler her ne kadar bu şeyleri görmüşlerse de, ancak ne var ki Cenâb-ı Hakk'ın varlıklara yerleştirdiği akılları hayrette bırakacak durumlar sonsuzdur. O halde bu demektir ki, Cenâb-ı Hak, onları bu tür enteresan durumlara, zaman zaman muttali kılmaktadır. Bunu, şöyle bir misâlle açıklayabiliriz: Herkes, gözü ile insanın bünyesini görüp müşahede etmektedir. Ancak ne var ki, Allah'ın, bu bedenin terkibine yerleştirdiği enteresanlıklar pekçoktur. İnsanların pekçoğu bunları bilemez. Bunlardan birisine muttali olan kimse de, her ne zaman bu konudaki tefekkürünü arttırırsa, onun, bu akıl almaz ilginç şeylere vukûfiyyeti de o nisbette artar. Binâenaleyh, yaptığımız bu izahla, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Gerek âfâkda, gerekse kendi nefislerindeki ayetlerimizi yakında onlara göstereceğiz..."* ifâdesinin yerinde olmuş olduğu anlaşılmış olur.

İkinci Görüş: *Afâktaki deliller* ile kastedilen, Mekke'yi çepeçevre kuşatan beldelerin fethi ve yine, "nefislerindeki ayetler" ifadesi ile de, Mekke'nin fethi kastedilmiştir. Bu görüşte olanlar, Cenâb-ı Hakk'ın *"göstereceğiz"* ifadesinin bu izaha uygun düşüp, birincisine uygun düşmemesinden hareketle, bu görüşü ilk görüşe tercih etmişlerdir. Ancak ne var ki, biz bunu, Cenâb-ı Hakk'ın, biraz önce de izah ettiğimiz gibi, "göstereceğiz" ifadesinin, birinci izaha da uygun düştüğünü belirterek cevaplamış olduk.

Denilebilir ki: "Bu ayeti bu manaya hamletmek uzaktır. Çünkü, bu konuda söylenebilecek en nihaî söz şudur: **Hz. Muhammed** (s.a.s) Mekke'yi kuşatan beldelerin bir kısmına hükümran olmuş, daha sonra da Mekke'yi fethetmiştir. Ancak ne var ki bir kısım beldelere hükümran olmak, hükümran olanın haklı olduğunu göstermez. Çünkü biz, kâfirlerin de bazen, İslâm beldelerine ve oranın yöneticilerine hükümran olduklarını görmekteyiz. Halbuki bu, kâfirlerin haklı ve hakkı savunan olduklarını göstermez." Evet, böyle denilebileceği içindir ki, biz, ayetin birinci manaya hamledilmesinin daha doğru olduğunu söylüyoruz. Sonra da diyoruz ki, eğer biz bu ikinci izahı doğru kabul edersek meseleye bakışımız şöyledir: Biz, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, sadece o beldelere hükümran olmasıyla, onun, nübüvvet iddiasında haklı

olduğuna istidlâl etmiyor, tam aksine biz bununla, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, Mekke'ye hükümran olacağını, oraları hükümranlığı altına alacağını, ashabının düşmanlarına galip geleceğini haber vermiş olup, bu ihbarın da gerçekleşmiş olması yönünden istidlâl ediyoruz. Çünkü bu, gaybtan haber vermedir. Haberini verdiği o şey de, verdiği habere uygun olarak tahakkuk etmiştir. Binâenaleyh bu, gayba dair verilmiş olan doğru bir haber verilmiş olur. Gaybden haber verme işi ise, mucizedir. İşte bu izahla, bu hükümranlığın tahakkuk etmesiyle, bu dinin hak olduğu hususunda istidlâl edilir" denilir.

Daha sonra أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ *"Rabbinin her şeye hakkıyla şâhit olması sana kâfî değil mi?"* buyurmuştur. Ayetteki يَكْفِ ifâdesi, يَلْفِي fiilinin faili; *"... her şeye hakkıyla şâhit olması..."* ifadesi de, failden bedel olarak merfû mahallinde olup, ifâdenin takdirî manası "Senin Rabbinin herşeye şahit olması onlara yetmedi mi?" şeklinde olur. Allah Teâlâ'nın, "eşyâya şahit olması" ise, O'nun, eşyâya delâlet edecek olan delilleri yaratmasıdır ki, biz bu hususu, قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ (En'âm, 19) ayetinin tefsirinde tafsilatlı olarak anlatmıştık. Buna göre mana, "Onlara, Allah Teâlâ'nın bu sûrede ve Kur'ân'ın, Allah'ın birliğine, herşeyden münezzeh olduğuna, adâletine ve nübüvvet müessesesinin hak olduğuna delâlet eden bütün sûre (ve ayetlerde) açıkladığı bu deliller yetmedi mi?" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu sûreyi, أَلَا إِنَّهُمْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ *"Gözünü aç, muhakkak onlar Rablerine kavuşma hususunda bir şüphe içindedirler"* diyerek hitâma erdirmiştir ki, bu, "kâfirler, öldükten sonra dirilmenin ve Kıyametin vukûunun hak olduğu hususunda, büyük bir şek ve aşırı bir şüphenin içindedirler" demektir. Ayetteki mirye kelimesi, damme ile murye şeklinde de okunmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ *"Gözünü aç (bak), O, gerçekten herşeyi çepeçevre kuşatandır"* buyurmuştur. Bu, "O, sınırı olmayan malûmatın tamamını bilendir. Binâenaleyh O, bu kâfirlerin içlerini de dışlarını da bilir ve herkesi, yaptığına mukabil, ona uygun şeyle cezâlandırır. Eğer, yaptığı kötü ise, karşılığı da kötüdür" demektir.

Buna göre şayet, "Ayetin أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ ifadesi, Allah Teâlâ'nın ilimlerinin, bildiklerinin sonlu ve nihayetli olmasını gerektirir" denilirse, biz deriz ki: Ayetteki بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ ifadesi, O'nun, yani Allah'ın ilminin, herşeyi ihata etmiş olduğunu gösterir. Binâenaleyh bu, onların toplamının sonlu olmasını değil, tek olarak düşünüldüğünde herbirinin sonlu olmasını iktizâ eder. Doğruyu en iyi bilen Allah'tır.

Bu sûrenin tefsiri, (hicrî) 603 yılının Zilhicce ayının Çarşamba günü öğlen vaktinde tamamlandı. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a; salât ve selâm da, peygamberlerin sonuncusu, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, O'nun âline ve ashâbına olsun... (Amin).

★ ★
★

ŞÛRÂ SÛRESİ

•

Elliüç ayet olup, Mekkî'dir.

•

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Yücelerden Vahy

حٰمٓ ﴿١﴾ عٓسٓقٓ ﴿٢﴾ كَذٰلِكَ يُوحِيٓ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكَ ۙ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٣﴾ لَهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ
وَمَا فِي الْأَرْضِ ۚ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ ﴿٤﴾ تَكَادُ السَّمٰوٰتُ يَتَفَطَّرْنَ مِن فَوْقِهِنَّ وَالْمَلٰٓئِكَةُ
يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَن فِي الْأَرْضِ ۗ أَلَآ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿٥﴾ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا
مِن دُونِهِ أَوْلِيَآءَ اللَّهُ حَفِيظٌ عَلَيْهِمْ وَمَآ أَنتَ عَلَيْهِم بِوَكِيلٍ ﴿٦﴾

"Hamîm. Ayn, Sîn, Kâf... O, mutlak gâlib, O hüküm ve hikmet sahibi Allah, sana da, senden evvelkilere de, işte böyle vahyediyor. Göklerde ne var, yerde ne varsa O'nundur. O, çok yüce, çok büyüktür. Gökler nerdeyse, tepelerinden çatlayacaklar. Melekler Rablerine, hamd ile tesbih ederler. Yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını isterler. Gözünüzü açın, Allah, af ve merhamet sahibi, Gafûr ve Rahîmdir. O'ndan başka hâmîler edinenlere gelince, Allah onların üzerinde daima görüp gözetleyicidir. Sen, onların üzerinde bir vekil değilsin..."

(Şûrâ, 1-6).

Fevatih (Başlangıç Harfleri)

Bil ki, bu gibi fevâtihussuver (hurûf-i mukatta'a) hakkındaki söz, malumdur. Ancak ne var ki, burada, şöyle iki ilâve soru sorulabilir:

a) Bu yedi sûre, hep **hâ, mîm** ile başlamaktadır. Bu sûrenin başına عٓسٓقٓ (ayn, sîn, kâf) ifadesinin ilave edilmesinin sebebi ne olabilir?

b) Alimler, كٓهٰيٰعٓصٓ (Meryem, 1) ifâdesinin birleşik yazılacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Halbuki burada, حٰمٓ ifadesi ile, عٓسٓقٓ ifâdesi, birbirinden ayrıdır. Acaba bunun sebebi nedir?

Bil ki, bu gibi ifadeler hakkında söz söylemek bir hayli zordur. Bu konuda tahminî konuşma kapısını açmanın ise, imkânı yoktur. Dolayısıyla, evlâ olan, bu konudaki ilmin, Allah'a havale edilmesidir. **İbn Abbas** ve **İbn Mes'ûd**, işte bu şekilde, (ayrı oldukları halde) okumuşlardır.

Vahyin Devamlılığı

Cenâb-ı Hakk'ın, كَذٰلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ *"Allah, sana da, ... işte böyle vahyediyor..."* beyanına gelince, bu ifadenin başındaki **kâf, misal** anlamındadır. **Zâ** ise, daha önce bahsi geçmiş olan bir şeye işarettir. Buna göre kelâmın takdiri مِثْلَ حٰمٓ عٓسٓقٓ كَذٰلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ *"Hâ, mîm, ayn, sîn, kâf gibi olanları, Allah, sana da, (...) işte böyle vahyediyor.."* şeklinde olur. İşte bu noktada, şöyle iki görüş ortaya çıkmaktadır:

1) **İbn Abbas** (r.a)'ın, "Kitab sahibi her peygambere, hâ, mîm, ayn, sîn, kâf ifadesi vahyolunmuştur" dediği nakledilmiştir ki, bu, bence uzak bir ihtimaldir.

2) Manânın, "hâ, mîm, ayn, sîn, kâf diye adlandırılan kitâp kitapları, Allah sana ve senden öncekilere vahyetmiştir" şeklinde olması. Buradan kastedilen, "gibilik, benzerlik" Allah'ın birliğine, adaletine, nübüvvet müessesesinin haklığına, âhirete, dünyanın hallerini takbîhe ve âhirete yönelmeyi teşvik etmeye davet hususundaki benzerliktir. Bu hususu, bizim, A'lâ Sûresi'nde, bu sûrenin başının, tevhîdin; ortasının, nübüvvet müessesesinin sonunun da ahiretin izahı hakkında olduğunu beyan etmiş olmamız da tekîd eder. Cenâb-ı Hak o sûrede, bu üç gayeyi iyice anlatınca, *"Bunlar elbette, evvelki sahifelerde, İbrahim ile Musa'nın sahifelerinde de vardır"* (A'lâ 18-19) buyurmuştur ki, bu, "Bütün ilahî kitapların indirilmesinin maksadı, sadece ve sadece bu üç gayedir" demektir. Burada da böyledir. Yani, "Hâ, mîm, ayn, sîn, kâf adını alan, her kitabı Allah sana ve senden önceki peygamberlere vahyetmiştir" demek olup, bu "gibilik, benzerlik"le kastedilen ise, bu yüce gayelere ve ilahî mukaddes mevzûlara davettir. **Keşşâf sahibi**, "Bu tür şeyleri vahyetmenin, O'nun kanunu ve örfü olduğuna delâlet etsin diye, mazî sigasıyla أَوْحَى إِلَيْكَ "sana vahyetti" dememiş, tam aksine, muzari sigasıyla يُوحِي إِلَيْكَ "sana vahyediyor" buyurmuştur. **İbn Kesîr**, meçhul sigasıyla يُوحَى إِلَيْكَ "sana vahyolunuyor" şeklinde okumuştur ki, **Ebû Amr**'dan gelen iki rivayetten birisi de böyledir. Bazıları da, nûn ile, نُوحِي "vahyediyoruz.." şeklinde okurlarken, geriye kalan kıraat imamları, hâ'nın kesresiyle (malûm sigasıyla), يُوحِي "vahyediyor" şeklinde okumuşlardır.

Farklı Kıraat ve Manalar

Buna göre şayet, "Birinci kıraate, (bu fiilin meçhûl okunmasına) göre, ayette geçen lafzatullahı ne ref etmiştir?" denilirse, biz deriz ki: يُوحِي fiilinin delâlet ettiği şey...

Sanki birisi, "Vahyeden kimdir?" diye sormuş da, bunun üzerine, ...اَللّٰهُ "Allah..." denilmiştir. Bu kıraatın bir benzeri de, Sülemî'nin وَكَذٰلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ اَوْلاَدِهِمْ شُرَكَآؤُهُمْ (En'âm, 137) ayetini, fiili meçhûl شُرَكَاؤُهُمْ ifâdesinin de merfû okuyuşudur.

"Ayetl nûn ile, نُوحِي şeklinde okuyanlara göre, lafzatullahı ref eden şey nedir?" diye sorulacak olursa, biz deriz ki, Lafzatullah, mübtedâ olarak merfû, الْعَزِيزُ kelimesiyle ondan sonra gelenler de haberleridir. Yahut, الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ifadeleri, lafzatullahın sıfatı, zarf, yani مِنْ قَبْلِكَ ifadesi ise, haberidir.

Cenâb-ı Hakk, bu kitabın vahiy ile husûle geldiğini belirtince, bunu vahyedenin kim olduğunu da beyan ederek, الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *"O, mutlak galib, O, hüküm ve hikmet sahibi..."* buyurmuştur. Biz, Mü'min Sûresi'nin başında, Allah'ın azîz olmasının, O'nun sonsuz şeylere kadir olmasına; hakîm oluşunun da, O'nun, bütün malûmatı bildiğine, her türlü ihtiyaçtan azâde ve müstağnî olduğuna delâlet ettiğini açıklamıştık.. Böylece (burada), bizim için, O'nun azîz ve hakîm olmasından, O'nun, "Bütün makdûrâta kadir, bütün malûmâtı bilen ve her türlü ihtiyaçtan müstağnî olan bir zât olması hakikati tahakkuk etmiş olur. Böyle olan kimsenin fiilleri ve sözleri, bir hikmet, salt doğru; kusurlardan, anlamsız şeylerden uzak ve berî olmuş olur. Bu kitabın musannifi (ben), bir kasîdede şöyle dedim:

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ لِلآلاَءِ وَالنِّعَمِ / وَالْفَضْلِ وَالْجُودِ وَالإِحْسَانِ وَالْكَرَمِ

مُنَزَّهُ الْفِعْلِ عَنْ عَيْبٍ وَعَنْ عَبَثٍ / مُقَدَّسُ الْمُلْكِ عَنْ عَزْلٍ وَعَنْ عَدَمِ

"Sayısız nimetleri, inâmları, lutfu, cömertliği, ihsan ve kereminden ötürü, (en kâmil anlamda) hamd Allah'a mahsustur. O'nun işleri, kusur ve anlamsızlıktan münezzeh olup, mülkü de, zevâl ve yok bulmaktan berî ve müteâldir."

Bu ayetlerde bahsedilen sıfatlardan bir üçüncüsü de, لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ *"Göklerde ne var, yerde ne varsa O'nundur"* ayetinin ifade ettiği husus olup, bu, Celâl'ın zirvesinde, şu iki gayeye delâlet eder:

1) O'nun, onca büyüklüklerine ve genişliklerine rağmen, göklerin ve yerin bütün cüzlerinde, var etme, yok etme, tekvîn ve iptâl etme yoluyla tâm ve geçerli, nüfuzlu bir kudret ile vasfedilmiş olması..

2) Hak Teâlâ, *"Göklerde ne var, yerde ne varsa O'nundur"* ifadesiyle, göklerde ve yerde olan her şeyin, kendisinin mülkü ve mülki olduğunu beyân edince, kendisinin, göklerde ve yerde olmaktan, (orada mekân tutmaktan) münezzeh olması gerekmiştir. Aksis halde,Kendisinin mâliki olması gerekir.O'nun, göklerin hiçbirinin şeyinde olmadığı sabit olunca da, O'nun, Arş'da olması da imkânsız olur. Çünkü senin üzerinde olan herşeye, "semâ" denilir. Binâenaleyh Arş, göklerin en üzerinde bulunduğuna göre, gerçek anlamda yegâne "semâ" o olmuş olur. Bu sebeple de, Arş'da bulunan her şeyin, O'nun mülkü ve milki olması gerekir. Böyle olunca da,

O'nun Arş'da bulunmaktan münezzeh olması gerekir. Eğer karşı taraf, "Cenâb-ı Hak, bu ayette, مَا فِي السَّمٰوَاتِ buyurmuştur. Mâ lafzı ise, akıllı olanları kapsamaz" derlerse, biz deriz ki: Bu da, şu iki bakımdan kabul edilmez..

a) Mâ lafzı, Cenâb-ı Hak için kullanılmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَالسَّمَآءِ وَمَا بَنٰيهَا وَالْأَرْضِ وَمَا طَحٰيهَا *"Göğe ve onu binâ edene, yere ve onu yayıp döşeyene.."* (Şems, 5-6) buyurmuştur. Ve yine, لَآ أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ وَلَآ أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَآ أَعْبُدُ *"Ben, sizin taptıklarınıza tapmam.. Siz de, benim ibadet ettiğime tapıcı değilsiniz.."* (Kâfirûn, 2-3) buyurmuştur.

b) مَنْ lafzı da, bu gibi sûrelerde gelmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّآ آتِي الرَّحْمٰنِ عَبْدًا (Meryem, 93) buyurmuştur. مَنْ kelimesinin, Allah hakkında kullanıldığı hususunda ise, hiçbir şüphe yoktur. Binâenaleyh bu ayet (Meryem, 93), göklerde ve yerde olan her şeyin Allah'ın kulu olduğunu göstermektedir. Bu sebeple Allah, şayet göklerde, yerde ve Arş'da olan bir zât olmuş olsaydı, o zaman O, göklerdekiler zümresinden olmuş olurdu ve böylece de, kendi kendinin kulu olmuş olması gerekirdi. Bu ayetle, göklerde, Arş'da mevcût olan her şeyin Allah'ın kulu olduğu sabit olduğuna göre, kibriyâsı, kulluk töhmetinden münezzeh olanların, bir mekânda, bir cihette, Arş'da ve kürsîde olmaktan münezzeh olmaları gerekir.

Dördüncü ve beşinci sıfatlar da, وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ *"O, çok yüce, çok büyüktür"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Buradaki yüce olma (**ulüv**) ile yanlış olduğu delil ile sabit olduğu için, cihet ve mekân açısından bir yüceliğin; "büyük olma" ile de, cüsse bakımından, kütlesinin büyüklüğünün kastedilmiş olması caiz değildir. Çünkü bu, O'nun, cüzlerden ve parçalardan meydana gelmiş olmasını gerektirir ki, bu da, *"Allah, tektir..."* (İhlâs, 1) ifadesinin zıddı bir mana olmuş olur. Binâenaleyh, buradaki "yüce olma" ile, O'nun, mümkinata benzemekten ve muhdes varlıklarla (cins) münasebetinden münezzeh olması; **el-Azîm** ifadesinden de, kudret bakımından büyüklüğü ile, hükümranlık bakımından eziciliği ve ulûhiyyetinin mükemmel oluşunun kastedilmiş olması gerekir.

Şirk Gökleri Çatlatır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ *"Gökler nerdeyse, tepelerinden çatlayacaklar..."* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Ebû Amr** ile **Ebû Bekr**'in rivayetine göre **Asım**, tâ ile تَكَادُ; yâ ve nûn ile يَتَفَطَّرْنَ şeklinde okurlarken; **İbn Kesîr, İbn Âmir, Asım**'ın ravisi **Hafs** ve **Hamza**, tâ ile تَكَادُ ; yâ ve tâ ile, يَتَفَطَّرْنَ – تَتَفَطَّرْنَ şeklinde okumuşlardır. **Nâfi** ve **Kisâî**, yâ ile يَكَادُ، يَتَفَطَّرْنَ ve tâ ile تَتَفَطَّرْنَ şeklinde okumuşlardır. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**Yûnus, Ebû Amr**'ın, iki tâ ve nûn ile birlikte, تَتَفَطَّرْنَ şeklinde okuduğunu söyleyen, garip bir rivayette bulunmuştur. Böyle bir kıraat, pek duyulmamış bir kıraattir (harf). **İbnu'l-Arâbî**'nin, "**Nevâdir**" adlı eserinde, تَتَشَمَّسُ الْإِبِلُ "develer güneşleniyorlar" şeklinde bir ifadenin bulunduğu rivayet edilmişti:.

İKİNCİ MESELE

Ayetteki مِنْ فَوْقِهِنَّ kelimesinin ne demek olduğu hususunda, şu izahlar yapılmıştır:

1) **İkrime, İbn Abbas**'ın, bu ifadenin manasının, "Gökler, Allah'ın, onların üzerlerindeki (manevî) ağırlığından dolayı, neredeyse çatlayacak..." şeklinde olduğunu söylediğini rivayet etmiştir. Bil ki, bu görüş, cılız bir görüştür. **İbn Abbas**'ın, bundan, kesinkes uzak ve berî olduğuna hükmetmek gerekir. Bunun yanlış olduğunun delilleri şunlardır:

a) مِنْ فَوْقِهِنَّ ifadesinden, "o göklerin üstünde olanlardan" şeklinde bir mana anlaşılmaz.

b) Farzedelim ki, bu ifade buna hamledilebiliyor.. Ne var ki, siz niçin, bu durumun ancak, Allah'ın o gökler üzerindeki (manevî) ağırlığından ötürü meydana geldiğini söylediniz?. Bu durumun, meleklerin o gökler üzerindeki ağırlığından ötürü meydana gelmiş olduğu niçin söylenilmez? Nitekim, hadis-i şerifte, Hz. Peygamber (s.a.s) أَطَّتِ السَّمَاءُ وَحَقَّ لَهَا أَنْ تَئِطَّ مَا فِيهَا مَوْضِعُ شِبْرٍ إِلاَّ وَفِيهِ مَلَكٌ قَائِمٌ أَوْ رَاكِعٌ أَوْسَاجِدٌ *"Gökler gıcırdadı. Gıcırdaması hakkıdır. Çünkü orada, her karış yerde mutlaka, kıyamda veya rükuda veya secdede bulunan bir melek bulunur"* buyurmuştur.

c) Bu ifade ile, göklerin üzerindekinin, ulûhiyyet, kahr ve kudret açısından olan üstünlüğünün heybetinden dolayı, bu göklerin neredeyse çatlamış olmalarının kastedilmiş olması niçin söylenemesin? Yaptığımız bu izahlarla, onların ileri sürdüğü görüşün, son derece bozuk ve çarpık olduğu sabit olmuş olur.

2) **Keşşâf sahibi**nin ileri sürmüş olduğu şu husus. "İnkâr, göklerin altındakiler tarafından yapılmıştır. Buna göre normalde, "Neredeyse o gökler, altlarında bulunanlardan, yani inkârın geldiği taraftan ötürü neredeyse çatlayacaktı" denilmeli. Fakat bu hususta iyice mübalağa edilmiş, ifade ters çevrilmiş, böylece inkâr sözü üst taraftan tesir etmiş gibi söylenmiş ve sanki, "Gökler alt yanlarını bir tarafa bırak, neredeyse üst taraflarından çatlayacaklardı" denilmiştir ki bunun mübalağa olarak bir benzeri de, *"Başlarının üzerinden kaynar su dökülecek onların. Bununla karınlarının içinde ne varsa hepsi ve derileri eritilecektir"* (Hac, 19-20) ayetidir. Böylece burada da, ateş, karın parçalarında müessir kabul edilmiştir.

3) Ayetteki "**bu**" bu ifadesi, *"yerlerin üstünden"* manasına alınabilir. Çünkü Hak Teâlâ bu ayetten önce, *"Göklerde ne var, yerde ne varsa O'nundur"* buyurmuştur. Daha sonra da *"Gökler neredeyse tepelerinden, yerlerin üstünden çatlayacaklar"* buyurmuştur.

4) Bu ifadenin manası, "göklerin bulunduğu taraflar cihetinden çatlayacaklar" demek olup, o taraf da üst taraftır. O halde bu ifadelerin manası, "göklerin kendisinde bulunduğu şeyin üst tarafından.." şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, bunun niçin olduğu hususunda değişik izahlar yapmışlardır. Bu hususta şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Allah Teâlâ bu kitabı vahyedenin, azîz ve hakîm zâtı olduğunu bildirince, celâl ve kibriyasını da anlatarak, *"Gökler neredeyse üstlerinden, yani Allah'ın heybet ve celâlinden ötürü çatlayacaktı"* buyurmuştur.

b) Bunun sebebi, insanların Allah'ın çocuğu bulunduğunu söylemeleridir. Çünkü Allah Teâlâ, *"Gökler neredeyse, bundan ötürü çatlayacaktı"* (Meryem, 90) buyurmuştur. O halde bu ayettekinin sebebi de, onların Allah'a şirk koşmalarıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak bu ifadenin hemen peşinden, *"O'ndan başka hâmîler edinenler"* buyurmuştur. Doğru olan, birinci izahtır.

Meleklerin Mü'minler İçin Duaları

Allah Teâlâ daha sonra وَالْمَلٰٓئِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِى الْأَرْضِ *"Melekler Rablerine hamdile tesbih eder ve yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını isterler"* buyurmuştur. Bil ki Allah'ın mahlûkatı iki çeşittir:

a) Maddeler âlemi ki, bunların en büyüğü göklerdir.

b) Manalar (ruhlar) âlemi ki bunların en büyüğü de meleklerdir. O halde Allah Teâlâ, kudret ve heybetinin, maddeler âlemindeki tesirinden ötürü azametinin mükemmelliğini ifade etmiş. Bunun peşinden de manevî âlemler üzerindeki kudretinin nüfuzunun ve heybetinin hükümranlığını ifade eden sözü getirmiştir. Bunun delili, Hak Teâlâ'nın, *"Biribirlerine hangi şeyi soruyorlar?"* (Nebe, 1) ayetidir. Hak Teâlâ, azamet ve kibriyasını anlatmak isteyince, işe maddeler âlemini zikrederek *"Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin Rabbi, Rahman (Allah)'a hitab etmeye kâdir olamazlar"* (Nebe, 37) buyurmuş, daha sonra da manalar âlemini anlatmaya geçerek, *"O gün rûh (Cebrâil) ve melekler saf halinde ayakta duracaklar Rahmân'ın izin verdiği kimselerden başkası konuşamaz. Onlar ancak doğruyu söyleyecekler"* (Nebe, 38) buyurmuştur. Binâenaleyh tefsir ettiğimiz ayetlerdeki durum da aynıdır. Cenâb-ı Hak, heybetinin maddeler âlemine hükümran oluşu ile, azametinin mükemmelliğini anlatarak, *"Gökler neredeyse tepelerinden çatlayacaklar"* buyurmuş; daha sonra da manalar âlemine geçerek, *"Melekler Rablerine, hamd ile tesbih ediyorlar"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, güzel bir tertip, net bir açıklamadır.

Mevcûdat İki Kısımdır

Bil ki mevcudat (varlıklar) üç kısımdır:

1) Tesir eder, ama tesir almaz. Bu, sadece Allah Teâlâ'dır. Binâenaleyh o, bu kısımların en kıymetlisidir.

2) Tesir altında kalır, ama kendisi tesir edemez ki bu, maddedir. Bu da, bu kısımların en değersizidir.

3) Birincisinden tesir alır, ikincisine tesir eder ki bunlar da mukaddes ruh cevherleridir. Bu kısım, orta dereceyi işgal eder.

Bunu iyice kavradığına göre diyoruz ki, ruh cevherlerinin iki tür alaka ve münasebeti vardır:

a) Celâl ve kibriyâ âlemiyle ilgili olan münâsebet. Bu, kabullenme ilgi ve münasebetidir. Çünkü kudsî cilalar ve samediyyet ışıkları, ruhânî cevherlere doğduğunda, onların cevherleri aydınlanır, mahiyetleri nurlanır. Sonra bu ruh

cevherleri, bu manevî kuvvetten istifâde ettiği zaman, bu sayede maddeler âlemine hükümran olma kuvvetini kazanırlar. Durum böyle olunca, bu ruh cevherlerinin, birisi kibriyanın tarafına ve celâlin huzuruna yönelik, diğeri de maddeler âlemine yönelik, iki yönü vardır ki bunlardan birincisi, ikincisinden daha kıymetlidir.

Bunu da iyice kavradığına göre diyoruz ki: Hak Teâlâ'nın, *"Melekler Rablerine hamd ile tesbih ediyorlar"* ifadesi, meleklerin celâl ve kibriyâ âlemine yönelik tarafına, *"Yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını istiyorlar"* ifadesi de onların, maddeler âlemine yönelik yüzlerine bir işarettir. Bu ne güzel incelik, bu ne kadar kıymetli bir şey?! Bu ruhların, beşer ruhlarını mahlûkat (madde) çukurundan, marifetullah'ın zirvesine çekip çıkarmadaki ne müthiş tesiri..

Bunu da iyice kavradığın zaman, biz diyoruz ki: Birinci yöne, yani Allah'ın celâline yönelik ulvî taraf, iki şeyi, tesbihî ve tahmîdi (hamdi) ihtiva etmektedir. Çünkü Hak Teâlâ'nın *"Melekler Rablerine, hamd ile tesbih ediyorlar"* ifadesi, işte bu iki şeyi anlatır. Tesbih, tahmidden öncedir. Çünkü tesbih, Allah'ı, O'na yakışmayan şeylerden tenzih etmek; tahmîd (hamd) ise, O'nu bütün hayırları veren olarak nitelemek demektir. Hak Teâlâ'nın zâtı hususunda, yakışmayan şeylerden münezzeh olması, önem bakımından, bütün hayırların ve saadetlerin kaynağı olmasından önce gelir. Çünkü birşeyin var oluşu, başkasını varetmeden önce gelir. O halde O'nun aslında var oluşu, başkasını meydana getirmeye tesirli oluşundan öncedir. İşte bundan ötürü tesbih, tahmidden önce gelir ve bundan ötürü, *"Melekler Rablerine hamd ile tesbih ediyorlar"* buyurulmuştur. İkinci yöne, yani o kudsî ruhların, madde âlemine yönelik tarafına da, *"Yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını isterler"* cümlesiyle işâret edilmiştir ki bundan maksad da, o ruhların bu âlemin hallerinin nizamındaki ve âlemdeki en uygun, en doğru yol ve yöntemlerin meydana gelmesindeki tesirleridir. Bu, bu yüce ayetlerde yer almış, ilahî-ulvî konulara bir bakıştı.

Melekler Kâfirler Hakkında İstiğfar Ederler mi?

Şimdi yine, tefsir ilmine uygun şeylere dönelim: Eğer, "O meleklerin, yerdekilerin içinde kâfirler de bulunduğu halde, bütün *"yerdeki kimselere"* istiğfar etmeleri nasıl doğru olur? Üstelik Cenâb-ı Hak, onlar için, *"Allah'ın ve meleklerin laneti onlar üzerinedir"* (Bakara, 161) buyurmuştur. Şu halde, melekler, nasıl olur da onlar için hem istiğfar, hem lanet ederler?" denilirse, biz deriz ki buna şu birkaç açıdan cevap verebiliriz:

1) Ayetteki, *"yerdeki kimseler.."* ifadesi, umûmî değildir. Çünkü hem "Onlar yerdekilerin hepsine istiğfar ederler" denilebilir, hem de, "O melekler, yerdekilerin bir kısmına istiğfar ederler" denilebilir. Eğer ayetteki, *"yerdeki kimseler"* ifadesi, açık ve kesin olarak umûmiliği anlatmış olsaydı, o zaman böyle bir tahkimât yapılamaz, böyle bir ihtimalden bahsedilemezdi.

2) Farzedelim ki bu nass umûmî manadadır. Fakat Cenâb-ı Hak, Mü'min Sûresi'nde, *"Melekler mü'minlerin bağışlanmasını (şöylece) isterler: "Ey Rabbimiz, Senin rahmetin ve ilmin herşeyi kuşatmıştır..."* (Mü'min, 7) buyurmuştur.

3) Buradaki istiğfardan murad, Allah Teâlâ'dan, onlara hemen ceza vermemesini istemektir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Allah gökleri ve yeri, yıkılmasın diye tutar..."* (Fâtır, 41) buyurmuştur.

4) O meleklerin, yeryüzünde bulunan herkes için mağfiret talebinde bulundukları da söylenebilir: Kâfirler hakkında, imân etmelerine vâsıta olsun diye; mü'minler hakkında ise, günahlarının bağışlanması için... Çünkü, *"Allah'ım, kâfirlere hidayet ver. Kalblerini iman nuruyla süsle, gönüllerinden küfür vahşetini kaldır"* diye duâ ediyoruz ki bu da gerçekte bir istiğfardır.

Bil ki, *"Yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını istiyorlar (onlar için istiğfar ediyorlar)"* ifadesi, meleklerin, kendileri için mağfiret talebinde bulunmadıklarını gösterir. Eğer melekler, günahta ısrar etmiş, yani günah işlemiş olsalardı, onların yerdekilerden önce, kendileri için mağfiret talebinde (istiğfarda) bulunmaları gerekirdi. Allah Teâlâ, meleklerin kendileri için istiğfar ettiklerinden bahsetmeyince, meleklerin bütün günahlardan berî olduklarını anlıyoruz. Peygamberlerin ise zelleleri (küçük hata ve kusurları) olabilir. Hiç günahı olmayan, mutlaka günahı olandan daha üstündür. Binâenaleyh ayetteki, *"(Melekler) yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını istiyorlar"* ifadesi, o meleklerin, peygamberler için de istiğfar ettiklerine delâlet eder. Çünkü peygamberler de, *"yerdeki kimseler"* ifadesine dahildirler. Onlar, peygamberler için de bağışlanma (mağfiret) talebinde bulunduklarına göre, meleklerin, peygamberlerden üstün oldukları açıkça ortaya çıkar.

·Allah Teâlâ, meleklerin tesbîh, hamd ve istiğfarda bulunduklarını nakledince, أَلَآ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ *"Gözünüzü açın, şüphesiz Allah gafûrdur, rahîmdir"* buyurmuştur. Bu ifadenin anlatmak istediği, şu hususa dikkat çekmektir: Melekler her ne kadar insanlar için istiğfar ediyor iseler de, esasında mutlak bağışlama ve rahmet, Allah Sübhânehû ve Teâlâ'ya aittir. Bunu şöyle birkaç yönden izah ederiz:

a) Meleklerin, insanlar için, mağfiret istemeleri de ancak Allah Teâlâ'nın, onların kalblerinde istiğfar etme duygusunu yaratmış olmasından ötürüdür. Eğer Hak Teâlâ, meleklerin kalbinde bu duyguyu yaratmamış olsaydı, onlar böylesi bir istiğfara yönelemezlerdi. Durum böyle olunca da, mutlak manada yani esas rahîm ve gafûr, Hak Teâlâ olmuş olur.

b) Melekler işin başında, *"Yeryüzünde fesad çıkarıp kan dökecek kimseler mi yaratacaksın. Halbuki biz sana hamdile tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz"* (Bakara, 30) demişler, ama işin sonunda, yerdekiler için istiğfar etmişlerdir. Ama Hak Teâlâ'nın rahmeti ve ihsanı başlangıçta ve sonuçta hep mevcud olunca, mutlak gafûr ve rahîm olanın Allah Teâlâ olduğu sâbit olur.

c) Cenâb-ı Allah, o meleklerin, yeryüzündeki bütün insanlar için istiğfar talebinde bulunduklarını bildirmiş, ama onların yerdekiler için, rahmet talebinde bulunduklarını söylememiş, ama, *"Gözünüzü açın, şüphesiz Allah gafûrdur, rahîmdir"* buyurmuştur ki bu, "Allah, meleklerin yeryüzündekiler için istedikleri mağfireti verecek, buna da tam ve mükemmel rahmetini ekleyecektir" demektir.

Cenâb-ı Allah daha sonra وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ *"O'ndan başka hâmiler edinenlere gelince..."* buyurmuştur. Bu "Allah'a ortaklar ve eşler koşanlara gelince, اَللّٰهُ حَفِيظٌ عَلَيْهِمْ *"Allah onların üzerinde dâima görüp gözetleyicidir"*; yani onların hallerini ve amellerini gözetlemektedir, amellerinin hiçbiri Allah'ın gözünden kaçmaz ve Allah onları amellerinden ötürü hesaba çeker. İnsanlar üzerindeki gerçek murakıb (gözetleyici), bir Allah'dır. Ey **Muhammed**, onların işi ve onları imana zorlama sana havale edilmemiştir. Sen sadece ve sadece bir inzarcısın (uyarıcı-tebliğ edicisin)" demektir.

★ ★
★

Kur'ân'ın Evrensel Çağrısı

وَكَذٰلِكَ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا لِّتُنذِرَ أُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لَا رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ
فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ ﴿٧﴾ وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلٰكِن يُدْخِلُ مَن يَشَآءُ فِي رَحْمَتِهِ
وَالظَّالِمُونَ مَا لَهُم مِّن وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿٨﴾ أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَآءَ فَاللّٰهُ هُوَ الْوَلِيُّ وَهُوَ يُحْيِ
الْمَوْتٰى وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٩﴾ وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِن شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللّٰهِ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبِّي
عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ ﴿١٠﴾ فَاطِرُ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ جَعَلَ لَكُم مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا
وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴿١١﴾ لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوٰتِ
وَالْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَآءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿١٢﴾

"Böylece "Anakente ve oranın etrafında bulunanlara, gelecek tehlikeleri haber vermen için ve hakkında hiçbir şüphe bulunmayan o toplanma gününün dehşetiyle korkutman için, (sana) Arapça bir Kur'ân vahyettik. (İnananların) birtakımı cennette, birtakımı cehennemdedir. Eğer Allah dileseydi, onları elbet bir tek ümmet yapardı. Fakat O, dilediğini rahmetine sokar. Zâlimlere gelince, onların ne bir dostu, ne bir yardımcısı vardır. Yoksa onlar Allah'dan başkasını dostlar mı edindiler? İşte Allah, asıl dost O'dur. Ölüleri O diriltir. O, herşeye kâdirdir. İhtilaf ettiğiniz her şey hakkında hüküm verme işi Allah'a aittir. İşte benim Rabbim, O hâkim olan Allah'dır. Ancak O'na güvenip dayanırım. Yalnız O'na dönerim. O, gökleri ve yeri yaratandır. Size, hem kendi cinsinizden eşler, hem davarlardan çiftler verdi. Sizi bu

sûretle üretiyor. O'nun, benzeri gibisi bile yoktur. O, semî ve basîrdir. Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur. Dilediğinin rızkını genişletir, dilediğininkini de kısar. Çünkü O, herşeyi hakkıyla bilendir"
(Şûrâ, 7-12).

Bil ki ayetteki **zâlike** kelimesi, bahsi geçen birşeye işarettir. O halde كَذٰلِكَ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ قُرْاٰناً عَرَبِيّاً ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın Kur'ân'ı vahyetmesinin, burada bahsi geçen bir şeye benzetilmesini gerektirir. Halbuki burada, *"O'ndan başka hamîler edinenlere gelince..."* (Şûrâ, 6) ifadesinden başka, Allah'ın Kur'ân'ı vahyedişinin benzetilebileceği, daha önce bahsi geçmiş bir şey yoktur. Buna göre mana, "Sana, "onların üzerinde daima görüp gözeten değilsin. Sen, onların üstünde bir vekil değilsin" diye vahyettiğimiz gibi, onlar için bir nezîr (uyarıcı) olasın diye, aynı şekilde sana Arapça Kur'ân'ı vahyettik." demektir.

Anakent: Mekke

Ayetteki *"Anakent ahalisini ve etrafındaki kimseleri uyarman için"* ifadesi, "Anakentin ahâlisine, tehlikeleri haber vermen için" manasındadır. Çünkü şehrin kendisi, inzâr edilebilecek akıl sahibi bir mantık değildir. Bu tıpkı, *"O köye sor"* (Yusuf, 82) ayeti gibidir. Bu ayet de, "O köyün halkına sor" manasındadır. "Ümmü'l-Kura" (Anakent) tabiri, şehirlerin aslı, temeli manasına olup, bununla Mekke kastedilmiştir. Bu ad Mekke'ye, ona duyulan saygıdan ötürü verilmiştir. Çünkü Mekke'de Beytullah ve Makam-ı İbrahim vardır. Araplar herşeyin temelini, aslını ve en önemlisini, "o şeyin anası" olarak adlandırırlar. Meselâ, "Bu kasîde, falancanın kasidelerinin ümmühâtından (analarındandır), yani en önemlilerindendir" denilir. Ayetteki وَمَنْ حَوْلَهَا *"ve etrafında bulunanlar"* tabiriyle de, Mekke etrafında bulunan bedeviler, mukîmler ve çadırda değil de evlerde kalanlar kastedilmiştir. "**İnzâr**" korkutmak demektir.

Risâletin Sınırı

İmdi eğer, "Ayetin lafzı, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e Mekkelileri ve Mekke'yi çepeçevre kuşatan diğer kentleri inzâr için vahyettiğini gösterir. Bu da, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in bütün âlemlere değil de, sadece onlara gönderilmiş bir peygamber olmasını gerektirir" denilirse, buna şu şekilde cevap verebiliriz. Birşeyin özellikle zikredilmesi, bahsedilen hususun, o şeyin dışında kalanlar için söz konusu olmadığını göstermez. Binâenaleyh bu ayet, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in sadece bunlara gönderilmiş bir peygamber; *"Seni ancak bütün insanlara peygamber gönderdik"* (Sebe, 28) ayeti de onun, bütün âleme peygamber olarak gönderildiğine delâlet eder. Hem sonra onun, Mekkelilere gönderilmiş bir peygamber olduğu sâbit olduğuna göre, doğru sözlü olmuş olması gerekir. Daha sonra bize onun, kendisinin bütün âleme peygamber olarak gönderildiğini iddiâ ettiği tevatüren nakledilmiştir. Doğru söyleyen birisi birşeyi haber verdiğinde, onun o şey hakkında da doğru söylediğini kabul etmek gerekir. Böylece de onun (s.a.s) bütün âlemlere gönderilmiş bir peygamber olduğu sâbit olur.

Cenâb-ı Allah daha sonra وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ *"O toplanma gününün (dehşetiyle) korkutman için..."* buyurmuştur. Normalde Arapçada **inzâr** (uyarma) fiili, bâ harf-i cerriyle kullanılır. Dolayısıyla burada da اَنْذَرْتُهُ بِهِ denilmeliydi.

Toplanma Günü

Hem sonra burada, *"Ümmü'l-Kurâ ahalisini, o toplanma gününün azabıyla* (بِعَذَابِ) *korkutman için..."* şeklinde bir takdir var. O güne *"toplanma (cem) günü"* denmesi hususunda şu izahlar yapılabilir:

1) İnsanlar o gün toplanacaklar. Nitekim Hak Teâlâ, *"(Allah) sizi o toplanma günü için toplar, biraraya getirir"* (Teğâbün, 9) buyurmuştur. Dolayısıyla o gün, göktekiler ile yerdekiler bir araya gelmiş olur.

2) O gün, ruhlar bedenleriyle birleştirilir.

3) O gün, her amel eden, amelleriyle biraraya gelir.

4) O günde, zalimle mazlum biraraya toplanır.

Ayetteki, لَا رَيْبَ فِيهِ *"Hakkında hiçbir şüphe bulunmayan"* kaydı, "toplanma günü"nün sıfatı olup, "Meydana geleceği hususunda hiçbir şüphe olmayan o toplanma günü..." manasındadır.

Cenâb-ı Allah, فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ *"(İnsanların) birtakımı cennette, birtakımı cehennemdedir"* buyurmuştur. Bunun takdiri, "Niteliği, kendisinde bütün kavimlerin ikiye ayrılıp, bir grubu cennete, bir grubu cehenneme girecek olmaları olan o toplanma günü..." şeklindedir.

Ayrılma Ne Zaman?

Eğer, "Ayetteki *"toplanma günü"* tabiri, insanların biraraya geldiklerini, *"birtakımı cennette, birtakımı cehennemdedir"* ifadesi de, insanların bölük bölük olacaklarını gösterir. Binâenaleyh bu iki özelliğin bir arada bulunması imkânsızdır" denilirse, biz deriz ki: İnsanlar önce hep bir araya toplanacak, daha sonra böyle iki guruba ayrılacaklar.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً *"Eğer Allah dileseydi, onları elbet bir tek ümmet yapardı"* buyurmuştur. Bundan maksad, Hak Teâlâ'nın *"Onlardan (Allah'ı bırakıp) başka veliler edinenlere gelince, Allah onların üzerinde dâima görüp gözetendir..."* (Şûrâ, 6) ayetini takrir etmektir. Yani: "Onları imana sevk, senin kudretin dahilinde değildi. Eğer Allah, isteseydi bunu yapardı. Çünkü O, senden daha kudretlidir. Fakat O, kimilerini mü'min, kimilerini de kâfir yapmıştır. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah dilediğini rahmetine sokar"* ifadesi mü'minleri iman ve taata sokanın Allah Teâlâ olduğuna; *"Zalimlere gelince onların ne bir dostu, ne bir yardımcısı vardır"* ifadesi de, Allah Teâlâ'nın kâfirleri rahmetine uğratmadığına delâlet eder ki, bu da, evvelkilerin, kendilerini o rahmete sokan bir dostları ve bir yardımcıları olduğu için o rahmete girebildiklerine; berikilerin de, kendilerini o rahmete sokan bir yardımcıları ve dostları olmadığı için giremediklerine delâlet eder.

Allah Teâlâ sonra, أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ *"Yoksa onlar Allah'dan başkasını hâmî mi edindiler?"* buyurmuştur. Bu, "Allah Teâlâ önce onların, kendisinin dışında dostlar

edindiklerini nakletmiş; sonra da **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, "Sen onlar üzerinde bekçi değilsin. Yine onlar üzerinde bir kontrolcü de değilsin. İsteseler de, istemeseler de, onları imana sevketmen gerekmez. Çünkü eğer bu bir görev olmuş olsaydı, Allah onu yapardı. Çünkü O, senden daha kudretlidir" demiş" manasınadır. Daha sonra da, bu hususu, inkârî bir soru üslûbuyla tekrarlamıştır. Çünkü, *"Yoksa onlar Allah'dan başkasını dostlar mı edindiler"* sûâli bir istifham-ı inkârîdir.

Asıl Hâmî Allah'dır

Cenâb-ı Allah sonra, فَاللّٰهُ هُوَ الْوَلِيُّ *"İşte Allah, asıl hâmî O'dur"* buyurmuştur. Bunun başındaki fâ edatı, bunun, mukadder şart cümlesinin cevabı olduğunu gösteren fâ edatıdır. Buna göre Allah Teâlâ sanki, "Eğer onlar gerçek manada bir hâmî edinmek istiyorlarsa, bilsinler ki gerçek hâmî Allah'dır. O'nun dışında gerçek dost yoktur. Çünkü O, ölüleri diriltir ve O herşeye kâdirdir. Binâenaleyh hâmî edinilmeye layık ve uygun olan O'dur, yoksa hiçbirşeye kâdir olmayanlar değil..." demek istemiştir.

İhtilafta Hakem Kur'ân

Daha sonra da, وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللّٰهِ *"İhtilaf ettiğiniz herşey hakkında hüküm verme işi Allah'a âittir"* buyurmuştur. Bu ayetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE
Önceki Kısımla Münasebet

Ayetin, önceki kısımla münasebeti şöyledir: "Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i, kâfirleri imana zorla sevketmekten menettiği gibi, mü'minleri de kâfirlerle münakaşa ve mücâdeleye girişmekten menetmiş ve *"İhtilaf ettiğiniz herşey hakkında hüküm verme işi Allah'a âittir"* buyurmuştur. Bu hüküm de, o hususta hakka isabet edenlere mükâfaat verme, bâtılı savunanları ise cezalandırma hükmüdür. Bu ifadenin manasının, "Hakkında münakaşa edip ihtilafa düştüğünüz şeylerde, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in hükmüne başvurun. Başkalarının hükmünü onun hükmüne tercih etmeyiniz" şeklinde olduğu söylendiği gibi, "Rûhun hakikatını bilme gibi, mükellef olmadığınız ve bilemeyeceğiniz şeyler hususunda, aranızda bir ihtilaf meydana gelirse, "Bunu en iyi Allah bilir" deyiniz" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Sana "Rûh"u sorarlar. De ki: "Rûh, Rabbime (âit) emirlerden(işlerden)dir"* (İsrâ, 85) buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Ayetin takdiri, "Allah sanki "Ey **Muhammed** de ki: "İhtilaf ettiğiniz şeylerin hükmü Allah'a âittir" demektedir" şeklindedir. Ayetin bu manada oluşunun delili ise, *"İşte benim Rabbim. O, hakîm olan Allah'dır. Ancak O'na güvenip dayanırım. Yalnız O'na dönerim"* ifadesidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Kıyas Aleyhindekilere Cevap

"Kıyas"ı kabul etmeyenler, bu ayeti delil getirerek şöyle derler: "Ayetteki bu ifâde ile, ya "onun hükmü, Allah'ın o hususdaki nassından elde edilir" manası, ya da, "Onun hükmü, hakkında Allah'ın nassı bulunan şeye kıyasla

elde edilir" manası kastedilmiştir. Bu ikinci mananın kastedilmiş olması batıldır. Çünkü bu bütün ahkâmın, bâtıl olan birşeye kıyasla elde edilmiş olmasına yol açar. Dolayısıyla birinci mananın kastedilmiş olması gerekir. Böylece de bütün ahkâmın nass ile elde edilmiş olmasını gerektirir ki, bu da, kıyas ile hüküm çıkarmayı ortadan kaldırır." Birisi, "Bu ifade ile, "Onun hükmü, ister bu açıklaması nass ile, ister kıyas ile olsun, Allah'ın açıklamasıyla bilinir" manasının kastedilmiş olması niçin câiz olmasın?" diyebilir? Buna da şu şekilde cevap verilir: Allah'ın hükmüne başvurmaktan maksad, ihtilafı sona erdirmektir. Kıyasa başvurmak ise, ihtilâfı artırır, ihtilafı çözmez. Dolayısıyla Allah'ın nasslarına başvurmak gerekir."

Cenâb-ı Allah sonra da, Nebîsinin dilinden "aranızda hükmedecek olan O yüce zat, benim Rabbimdir. Ben, düşmanlarımın fenalıklarını bertaraf etme ve hertürlü hayrı elde etme hususunda O'na güvenip dayanırım ve ben, bütün işlerimde O'na yönelirim" buyurmuştur. Buradaki, *"O'na güvenip dayanırım"* (tevekkül ederim) ifadesi, "hasr" (sadece) manasına olup, "Ben ancak ve ancak O'na güvenirim" demektir ki bu da, Allah'dan başkasını dost edinenlerin yolunun yanlışlığını ortaya koymaya bir işarettir.

Allah Teâlâ sonra, فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ *"O, gökleri ve yeri yaratandır"* buyurmuştur. **"Fatır"** kelimesi hem merfû, hem mecrûr okunmuştur. Merfû (ötürelî) okuyuşu, ya **zâlikum** ifadesinin haberi; yahut mahzûf bir **"hüve** (o)" mübtedâsının haberi oluşundan ötürüdür. Mecrûr (kesreli) okunuşu ise, kelâmın takdirinin, وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ... *"Göklerin ve yerin yaratıcısı Allah'a aittir..."* şeklinde olmasından ötürüdür. Bu durumda, ذٰلِكُمُ اللَّهُ رَبِّي ifadesi ise, sıfat ile mevsûf arasına girmiş bir ara cümledir.

Cenâb-ı Allah جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجاً وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجاً يَذْرَؤُكُمْ yani *"Allah size hem kendinizden, yani kendi cinsinizden eşler, hem de davarlardan çiftler verdi. Sizi bu sûretle üretip çoğaltıyor"* buyurmuştur. *"Davarlardan çiftler..."* ifadesi, "davarlara, davarların kendi cinsinden eşler.." manasınadır. Arapça'da, "Allah mahlûkatı çoğalttı" manasında, ذَرَأَ اللَّهُ الْخَلْقَ ifadesi kullanılır. Ayetteki, فِيهِ ifadesi "bu tedbir (düzen) ile.." demek olup, buradaki tedbir de, çiftler halinde yaratma olup, bu da, Allah Teâlâ'nın, insanları ve davarları, erkekleriyle-dişileri arasında bir üreme meydana gelsin diye, çiftler halinde (erkekli-dişili) yaratmasıdır.

Ayetteki, *"sizi"* kelimesi, muhataplara râcîdir ki burada insanların şu iki yönden "tağlîb" edilmiş (hitapta esas alınmıştır):

a) Burada akıllılar tarafı, akıllı olmayanlar tarafına tağlib edilmiş,

b) Yine muhatablar tarafı, gâib olanlar tarafına tağlib edilmiştir. Buna göre eğer, يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ ne demektir? Cenâb-ı Hak niçin, bunun yerine يَذْرَؤُكُمْ بِهِ demeniştir?" denilirse, biz deriz ki: "Allah Teâlâ bu tedbiri (düzeni), bu çoğalmanın kaynağı, merkezi, madeni kılmıştır. (Bundan dolayı zarf manasındaki fî harf-i cerrini kullanmıştır.) Baksana, "canlılar için eşler yaratılmasında, çoğaltma yatmaktadır" denilir ki, bu tıpkı, *"Kısasta sizin için hayat vardır"* (Bakara, 179) denilmesi gibidir;

Allah'a Benzer Yoktur

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ *"O'nun benzeri gibisi bile yoktur. O, semî ve basîrdir"* buyurmuştur. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Eski ve yeni kelâm alimleri, Allah'ın, uzuvlardan, cüzlerden meydana gelmediği ne bir mekânda ne bir cihette bulunmadığı hususunda bu ayetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Şayet O, bir cisim olsaydı, diğer cisimlerin misli ve benzeri olurdu. Böylece de, O'nun için birtakım misil ve benzerlerin bulunmuş olması gerekirdi ki, bu husus, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O'nun benzeri gibisi bile yoktur"* ayetinin sarih beyanıyla bâtıldır. Bu delili şu şekilde ifade etmek de mümkündür: Bu ayetle ya Cenâb-ı Hakk'ın, zâtların mahiyetleri açısından hiçbir şeyin misli olmadığı manası kastedilmiştir; veyahut da, sıfatları açısından, O'nun benzeri gibisi olmadığı manası kastedilmiştir.

İkincisi bâtıldır; çünkü kulları da, âlim ve kâdir olmakla nitelenebiliyorlar. Ki, Cenâb-ı Hak da, bu sıfatlarla mevsûftur. Yine kullar, Allah'ın da bu şekilde tavsîf edilmesinin yanısıra, malûm ve mezkûr olmakla da nitelenebiliyorlar. Böylece, ayetteki "misillik, benzerlik" ile, zâtın hakîkati açısından eşitliğin nefyedilmesinin kastedilmiş olduğu sabit olmuş olur. Buna göre de mana, "Zâtlardan hiçbiri, zâtı bakımından, Allah'a denk olamaz..." şeklinde olur. Binâenaleyh, Allah şayet bir cisim olmuş olsaydı, O'nun cisim olması, sıfat değil, zât olmuş olurdu. Diğer alimler, cisim olma bakımından, yani, bir mekân tutma, uzunluğa, derinliğe ve bir eve sahib olma açısından, O'na eşit olacak olursa, bu durumda, diğer cisimler, bir zât olması açısından Allah'ın zâtına denk olmuş olurlardı. Halbuki, ayetin nassı bunu nefyetmektedir. Bu sebeple, Cenâb-ı Hakk'ın cisim olmaması gerekir.

İbn Huzeyme'ye Reddiye

Bil ki, **Muhammed İbn İshak İbn Huzeyme, "et-Tevhîd"** adını verdiği, halbuki, gerçekte bir şirk kitabı olan eserinde, âlimlerimizin, bu ayetle istidlâl etmelerini ele almış ve bu hususta itirazlarda bulunmuştur. Ben, birtakım uzun uzadıya açıklamalarını bir kenara bıraktıktan sonra, -çünkü bu kimse, ifadesi son derece bozuk, anlayışı kıt, aklı da noksan bir kişidir!-, onun sözlerinin özetini vermeye çalışacağım. Bu cümleden olarak o, şöyle demiştir: "Biz, Allah'ın bir vechi olduğunu kabul ediyor ve şöyle diyoruz: Rabbimizin vechinde, nûr, ziyâ ve aydınlık vardır. Şayet O, yüzündeki hicâbı, perdeyi kaldıracak olsaydı, O'nun yüzünün celâl ve azâmeti, gözü kendisine ulaşan herşeyi, muhakkak ki yakıp kül ederdi. Helâk olma, yok olma gibi şeyler, O'nun vechinden kaldırılmıştır." Biz diyoruz ki: Allah'ın insanoğlunda, helâk olacaklarını ve son bulacaklarını takdir ettiği; kendilerinden, celâl ve kerem vasıflarını kaldırdığı; hür, ziya ve parlaklıkla tavsif etmediği yüzler vardır. Şayet, sırf Allah'ın yüzünün olduğunu kabul etmek bir teşbihi ve benzetmeyi gerektirmiş olsaydı, o zaman "İnsanoğlunun, domuzların, maymunların ve köpeklerin yüzleri vardır"diyen herkes, şüphesiz ki, insanoğlunun yüzünü, maymunların, domuzların ve köpeklerin yüzüne benzetmiş olurdu!..

Daha sonra, bu kimse, "Bunun, **Cehmiyye**'nin inancı olduğu hususunda şüphe yoktur" demektedir. Şayet bu kimseye, "senin yüzün, domuzların, maymunların yüzüne benziyor" denilecek olsaydı, son derece öfkelenir ve kötü bir ağızla buna mukabelede bulunurdu. Böylece biz, vechin (yüzün) mevcûdiyetini kabul etmekten, Allah ile mahlûkatı arasında bir benzetmenin kabul edilmesi gerekmediğini anlamış bulunuyoruz.

Bu zât, kitabın bir başka bölümünde de şunları söylemektedir: "Kur'ân-ı Kerim, pekçok sıfat hususunda, Cenâb-ı Hakk'ın zâtı ile mahlûkatı arasında bir eşitlik ve müsâvâtın bulunduğuna delâlet etmektedir. Bundan, bunu söyleyenin **Müşebbihe** olması gerekmediğine göre, burada da, (bizim söylememiz halinde de) böyledir."

Bu Zatın Teşbihe Kaçan İfadeleri

Biz, onun ele aldığı bu misalleri tafsilatlı biçimde ele alacağız. O şöyle demiştir:

1) "Allah Teâlâ bu ayette, (kendisi hakkında), *"O, semî ve basîrdir"* demiş, insan hakkında da, aynı şekilde, *"Ve onu, semî ve basîr kıldık"* (Dehr, 2) buyurmuştur.

2) Cenâb-ı Hak, *"De ki: "Yapın. Çünkü hareketinizi Allah da, Resûlü de (...) görecektir"* (Tevbe, 105) buyurmuş, mahlûkatı hakkında da, *"Yerle gök arasında râm (ve) müsahhar olan kuşları görmediler mi?.."* (Nahl, 79) buyurmuştur.

3) Cenâb-ı Hak, *"Bizim nezâretimiz ... ile gemi yap"* (Hûd, 37) ve *"Sen Rabbinin hükmüne sabret. Çünkü muhakkak sen bizim gözlerimiz (önün)desin.."* (Tûr, 48) buyurmuş, mahlûkatı hakkında da, *"... hakkı tanıdıklarından dolayı gözlerinin yaşla dolup taştığını görürsün onların..."* (Maide, 83) demiştir.

4) **İblis**'e, *"Ey İblis, iki elimle yarattığıma secde etmenden seni hangi şey men etti?.."* (Sâd, 75) ve *"Hayır, (Allah'ın) iki eli de açıktır"* (Maide, 64) buyururken, mahlûkatı hakkında da, *"Bu, sizin ellerinizin yapıp önden gönderdikleri yüzündendir"* (Enfâl, 51), *"Bu, iki elinin yaptığı şey yüzündendir.."* (Hac, 10) ve *"Gerçek, sana biat edenler, aslında Allah'a biat etmiş olurlar. Allah'ın eli onların elleri üstündedir"* (Fetih, 10) buyurmuştur.

5) Cenâb-ı Hak, *"Rahman, Arş'a istivâ etti"* (Tahâ, 5) buyurmuş, hayvanlara binenler hakkında da, *"Ta ki sırtlarında karar kılasınız...diye.."* (Zuhruf, 13) ve yine **Nûh** (a.s)'un gemisi hakkında, *"Cûdî üzerinde istivâ etti, karar kıldı..."* (Hûd, 44) buyurmuştur.

6) Cenâb-ı Hak, kendisini "**azîz**" olarak adlandırmış ve *"O, azîzdir, cebbârdır"* (Haşr, 23) buyurmuştur. Daha sonra bu ismi, mahlûkatı hakkında da, *"Ey azîz, dediler, doğrusu bunun ihtiyar bir babası var.."* (Yusuf, 78) ve *"Ey azîz, bizi de âilemizi de kıtlık sardı..."* (Yusuf, 88) demiştir.

7) Cenâb-ı Hak, kendisini "Melîk" diye adlandırmıştır. Bazı kullarını da, "melik" diye adlandırarak, meselâ, *"Melik dedi ki: "Onu bana getirin"* (Yusuf, 50) buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak, kendisini, "Azîm" diye adlandırmış, daha sonra bu ismi mahlûkatı hakkında da kullanarak, *"Büyük arşın Rabbidir.."* (Mü'minûn, 86) buyurmuştur.

Yine Cenâb-ı Hak, kendisini Cebbâr ve Mütekebbir diye adlandırmış, bu ismi mahlûkatı için de kullanarak, *"Allah, büyüklük taslayan her zorbanın kalbini işte böyle mühürler"* (Mü'min, 35) buyurmuştur."

Bu zât, bu tür misalleri uzun uzadıya sıraladıktan sonra, "Kim, bizim bahsettiğimiz bu misallere vâkıf olur, onları iyice anlarsa, bu kimse, bu misalleri dilerse çoğaltabilir" demiştir! Bu, bu kimsenin bu kitabında ele aldığı hususlardır.

Ben derim ki: Bu cahil ve miskin, bu tür hurafelere, "misl"in ne demek olduğunu bilmediği için düşmüştür. Kelâm alimleri, "misl"in ne demek olduğu hususunu iyice incelemiş, daha sonra bu ayetle istidlâli, buna dayandırmışlardır.

Razî'nin Cevabı

Şimdi biz diyoruz ki: "**Misl**" olan iki şey, hakikati ve mahiyeti hususunda, her birinin diğerinin yerini alıp tuttuğu iki şey demektir.

Bu konudaki sözün özünden önce, şöylesi diğer bir mukaddimeyi ele alıyor ve şöyle diyoruz: Her şey hususunda nazar-ı dikkate alınan, ya o şeyin mahiyetinin tamamı, ya mahiyetinin parçalarından bir parçası, yahut mahiyetinin dışında, ama o mahiyetin vasıflarından ayrılmaz bir şey, veyahut da mahiyetinin dışında, ama o mahiyetin ayrılmaz vasıflarından olmayandır. Bu taksimat, bir şeyin zâtı ile, o şey ile kaim olan sıfatlar arasındaki farka dayandırılmış olup, bu, bedâhetle bilinen bir husustur. Çünkü biz, olmamış ve olgunlaşmamış olan üzüm tanelerinin son derece yeşil ve ekşi olduğunu, daha sonra alabildiğine siyah ve tatlı hale geldiğini görmekteyiz. Şimdi burada, bu şeyin zâtı bakî, değişen şey ise, sıfatlarıdır. Bakî olan zâtlar ise, değişen sıfatlarından başkadır..

Yine biz, saçları, alabildiğine simsiyah görmekteyiz.. Derken daha sonra, onların, alabildiğine aklaştıklarını görmekteyiz. O halde bu demektir ki, zât devam ediyor, sıfatlar ise devamlı değişiyor. Devam eden ise, değişenden başka. Böylece, anlattıklarımızla, zâtların sıfatlardan başka olduğu ortaya çıkmış oldu..

Bunu iyice kavradığında şimdi biz diyoruz ki: Sıfatların değişmesi, asla zâtların değişmesini de gerektirmez. Çünkü biz, tek bir cismi, önce sâkin, daha sonra hareket halinde, en nihayet de yine hareketsiz olarak görmekteyiz. O halde bu demektir ki, zâtlar, bütün hallerinde aynı minvâl ve aynı tarz üzere devam etmekte; sıfatlar ise, birbirini izlemek sûretiyle kaybolup gitmektedir. Yaptığımız bu izahla da, sıfatların ve arazların değişmesinin, zâtların değişmesini gerektirmediği sabit olmuş olur.

Bunu da iyice anladıysan, şimdi biz diyoruz ki: Nesnelerden, hem köpeğin, hem maymunun yüzü, insanın ve atın yüzünün meydana geldiği maddelere eş ve müsavidir. Farklılık ise, o maddelerle kaim olan arazlar, yani renkler, şekiller; sertlik-yumuşaklık, kendisinde kılların bulunup bulunmaması vb. sebebiyle olur. O halde farklılık, sıfat ve arazlardaki farklılık ve sebebiyle meydana gelmiştir. Maddelerin zâtları (cevherleri) ise, (et, kemik, kan, sinir, vs. olmak üzere) birbirlerine müsavidirler. Ancak ne var ki, avâm, zâtlarla sıfatlar arasındaki farkı göremezler. İşte bu sebeple, insanın sebeb olması hiç şüphesiz, "İnsanın yüzü eşeğin yüzünden farklıdır" derler.

Andolsun ki onlar, doğru söylemişlerdir, çünkü bu farklılık şekil, renk ve diğer sıfatlar sayesinde olmuştur. Ama, maddelere gelince, madde olmaları açısından, birbirine eşit ve denktirler. Böylece, bu adamın zikrettiği bu sözleri, o ancak, avâmdan olduğu; eşitlikte ve farklılıkta nazar-ı dikkate alınan şeyin, zâtlarla kaim olan ârazlar ve sıfatlar değil de, eşyânın hakikati ve mahiyeti olduğunu bilmediği için söylediği sabit olmuş olur. Burada geriye şöyle denilmesi durumu kalmıştır: Peki, maddelerin hepsinin, eşit ve denk olduklarına dair delil nedir? Şimdi biz diyoruz ki, burada iki makam vardır:

Birinci Makam: Bu mukaddime, ya müsellemdir (kabul edilmiştir) ya da müsellem değildir. Eğer müsellem ise, maksadımız hasıl olmuş demektir. Yok eğer müsellem değil ise, şimdi biz diyoruz ki: "Alemin ilâhı, güneştir veya aydır, veya felektir, veya arşdır, veya kürsîdir" denilmesi niçin caiz olmasın?.. Böylece (ilah olan) bu cisim, diğer cisimlerin mahiyetinden başka olur, böylece de, kadîm, ezelî ve vâcibü'l-vücûd olmuş olur. Diğer maddeler ise, muhdes ve mahlûk olmuş olurlar. Şayet, evvelkiler ve sonrakiler böyle bir itzâmı, Mücessimeden kaldırmak için bir araya gelseler, buna güçleri yetmez. Şayet onlar, "Olmaz böyle şey! Çünkü Kur'ân, güneşin, ayın ve feleklerin tamamının muhdes ve mahlûk olduklarına delâlet etmektedir" derlerse, (buna mukabil), "Bu, ileri derecede ahmaklık türünden bir şeydir" denilir. Çünkü, Kur'ân'ın ve peygamberlerin nübüvvetinin sıhhati, Allah'ın bilinip tanınmasına bağlı bir şeydir. Binâenaleyh, ilahın tanınmasını Kur'ân ile peygamberlerin sözü vasıtasıyla ispat etmeyi, ne söylediğini bilen hiçbir kimse söylemez.

Allah Cisim Olamaz

İkinci Makam: Kelâm alimleri, maddelerin, zâtları ve hakikatleri bakımından eşit ve denk olduğuna dair kesin aklî deliller getirmişlerdir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, şayet bu âlemin ilâhının bir cisim olması halinde, onun zâtının, maddelerin zâtlarına eşit olacağı ortaya çıkmış olur. Ancak ne var ki bu husus, hem aklen hem de naklen geçersizdir. Aklen geçersiz olmasına gelince, şayet âlemin ilâhının zâtı, diğer maddelerin zâtlarına eşit olsaydı, bu durumda diğer maddeler için söz konusu olan her şeyin onun için de söz konusu olması gerekirdi. Bu durumda da, âlemin ilâhının muhdes, mahlûk, yok olmayı, dağılıp parçalanmayı kabul eden olması gerekirdi.

Naklî delile gelince, bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onun benzeri gibisi bile yoktur"* ifadesidir. Bu delilin izahı hususundaki sözümüzün tamamı bundan ibarettir. İşte bu noktada bizim, "Sıfat açısından her ne zaman bir denklik meydana gelirse, mahiyetin tamamı hususunda da bir eşitliğin bulunması gerekir" demediğimiz, ancak ne var ki, "Cisimlerin, mahiyetlerinin tamamı bakımından birbirlerine denk oldukları sabit olup, şayet O'nun zâtı bir cisim olsaydı, bu cisim, mahiyetinin tamamı bakımından diğer cisimlere eşit olurdu. Bu durumda da, her cisim, O'nun bir misli ve dengi olması gerekirdi." Çünkü biz, eşitliğin tahakkukunda nazar-ı dikkate alınanın, zâtlarla kaim olan sıfatlar değil, bizzat hakikatler olması açısından, "hakîkatler, yani cevherler" olduğunu beyan etmiştik. Böylece, yaptığımız bu izahlarla, ehl-i tevhidin, (ehl-i sünnetin) delilinin son derece kuvvetli olduğu; bu şahsın ileri sürdüğü bu sözlerin

ise, o bunları hakikatleri bilmekten uzak olduğu söylendiği ve böylece de, avâmın metoduna göre hareket ettiği, derken bahsettiği bu sözlere aldandığı ortaya çıkmış olur. Biz, Allah'dan hüsn-i hâtimeler dileriz.

İKİNCİ MESELE

Bu ayetin zâhiri itibariyle, burada bir problem vardır. Çünkü şöyle denilebilir: Bu ayetin maksadı, Allah'ın eşi ve benzeri olmadığını belirtmektir. Zâhiri ise, Allah için bir "misl"in mevcûdiyetini gerektirir. Çünkü ayetin zahiri, Cenâb-ı Hakk'ın kendisinden değil, O'nun mislinden misli nefyetmeyi gerektirmektedir. Ki bu da, Allah'ın bir "misl"inin olmasını gerektirir. Ulemâ buna şöyle diyerek cevap vermişlerdir: "Araplar, "Sen cimri olamazsın" anlamında, مِثْلُكَ لَا يَبْخَلُ "Senin gibiler cimri olmaz" der, böylece, aslında, cimriliği o şahıstan nefyetmeyi kastettikleri halde, cimriliği onun mislinden nefyetmiş olurlar. Yine birisi, "Benim için böyle söylenemez" manasında, هٰذَا الْكَلَامُ لَا يُقَالُ لِمِثْلِي *"Böylesi sözler, benim gibi birisi için söylenmez"* der. Nitekim şair de,

* وَمِثْلِي كَمِثْلِ جُذُوعِ النَّخِيلِ *

"Benim mislim ve benzerim, hurma ağacı dallarının benzeri ve misli gibidir" demiştir ve bununla, mübalağayı kastetmiştir. Çünkü bu hüküm, ona benzediği için, benzeyenden nefyedildiğine göre, o şeyin kendisinden haydi haydi nefyedilmiş olur. Bunun bir benzeri de, Arapların, "Selâm, yüce meclise olsun!" şeklindeki sözleridir ki, bu sözün maksadı, "Allah'ın selâmı, selâmın verildiği meclislerde yerini bulduğuna göre, burada yerini bulması haydi haydi evlâ olur" demektir. Binâenaleyh, burada da, لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ ifadesinin manası, bahsettiğimiz biçimde mübalağa kastedilerek, "O'nun gibi hiçbir şey yoktur" demektir. Takdir böyle olduğuna göre, bu lafız, yani **kâf** (teşbih edatı), gereksiz ve anlamsız olmamıştır. Tam aksine, bahsettiğimiz tarzda bir mübalağa manasını ifâde etmiştir.

Cehm ve **Safvân**, bu ayetin maksadının, Allah hakkında "şey" denilemeyeceğini beyan etmek olduğunu iddiâ ederek şöyle demiştir: "Çünkü her şey, kendi zâtının mislinin bir mislidir. O halde, لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ ifadesinin manası, "O'nun mislinin misli, "şey" değildir" şeklindedir. Ki bu da, Cenâb-ı Hakk'a, "şey" denilmemesini gerektirir."

Buna göre burada, bir başka izah şekli de şudur: "Bu iki teşbih harfi (**kâf** ile "**misl**" kelimesi)nin, bir arada getirilmesinin gayesi, Allah'ın "**misl**"den münezzeh olduğuna delâlet etmek olup izahı şöyle yapılabilir: Şayet O'nun bir misli olsaydı, o "misl", O'nun zâtının "misl"i olurdu. Halbuki bu, imkânsızdır. O halde O'nun "misl"inin olduğunu söylemek imkânsızdır. "O'nun bir "misl"inin olması halinde, o "misl" O'nun zâtının aynı olur" ifadesinin açıklamasına gelince, bu gayet açıktır. Bu işin imkânsız olduğunun beyânı ise, şöyledir: Şayet, O'nun zâtının misli gibi bir başka "misl" olsaydı, o zaman bu "misl", mahiyeti açısından O'nun "misl"ine denk, bizzat kendisi açısından ise, O'na muhaliftir. Halbuki, sayesinde müşareket ve ortaklığın meydana geldiği şey, sayesinde farklılığın meydana geldiği şeyden farklıdır.

Binâenaleyh, bunların herbirinin zâtı, mürekkeb olmuş olur. Her mürekkeb ise, "mümkin" varlıktır. Böylece, Vâcibü'l-Vücûd için bir "misl"in bulunması halinde, o "misl" aslında, Vâcibü'l-Vücûd olamaz.

Bunu iyice kavradığına göre, ayetteki, "O'nun misl'inin misl'i, "şey" değildir" ifadesi, "Şayet O'nun hakkında, "O, kendi zâtının misl'inin, misl'idir" denilmesinin doğru olması halinde, yukardaki beyanımıza binâen, O'nun şey olmayacağına bir işaret olmuş olur. Çünkü, şayet Vâcibü'l-Vücûd'un bir "misl"i olmuş olsaydı, o zaman, O, Vâcibü'l-Vücûd olmazdı" diye açıklamıştık. İşte bu, bu lafzın muhtemel olduğu manadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Misl İle Mesel'in Farkı

Bu ayet, Cenâb-ı Hakk'ın "misl"inin olmadığını göstermektedir. Halbuki, ...وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى *"Göklerde ve yerde en yüce sıfat(mesel)lar O'nun. O, Azîz (mutlak galib) ve Hakîmdir"* (Rum, 27) ayeti, Allah'ın bir meselinin olduğunu gösterir. Şu halde, bu iki tabir arasında mutlaka bir farkın bulunması gerekir. Biz diyoruz ki, **"misl"**, bir şeye, onun mahiyetinin tamamı açısından denk olandır. **"Mesel"** ise, her ne kadar mahiyetin tamamı açısından o şeye muhalif ise de, mahiyetinin dışındaki bazı sıfatlar açısından, o şeye denk olan şeydir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Allah'ın İşitme ve Görme Sıfatı

Ayetteki, *"O, semîdir, basîrdir"* ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın, duyulabilen her şeyi, duyan; görülebilen her şeyi de gören bir zât olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh, buna göre şayet, "Bu lafzı, zahirî manasında almak imkânsızdır. Çünkü, bir vuruş ve bir kabarma meydana geldiğinde, bu iki nesnenin arasındaki hava, basınç neticesinde, şiddetli bir biçimde dönüşüme uğrar, bu sayede bu hava, dalgalanır ve bu dalgalanmayı, kulak deliğinin sathına (yani kulak zârına) götürür. İşte, işitme ve duyma budur. Görme ise, gözbebeğinin görülen şeyin şeklinden müteessir olmasından ibârettir. Böylece, duyma ve görmenin, duyu organlarının etkilenmesinden ibaret olduğu sabit olmuş olur ki, bu, Allah hakkında imkânsızdır. O halde, duyma ve işitme işlemlerini, Allah Teâlâ'nın, duyulabilen ve görülebilen şeyleri bilme manasına almanın caiz olamayacağı sabit olmuş olur" denilirse, buna şu şekilde cevap verebiliriz:

Duymanın, duyu organlarının etkilenmesinden başka olduğunun delili şudur: Biz, o sesi duyduğumuzda, onun hangi taraftan geldiğini anlarız. Böylece de biz, o sesi, o ses aslında nasıl ise öylece idrâk ettiğimizi anlamış olduk. Ki bu, o sesi anlamanın, kulak deliği (zarı)nın, o havanın dalgalanmasından müteessir olmasından başka bir hal olduğuna delâlet eder. Görmeye gelince, bunun da, gözbebeğinin müteessir olmasından başka bir hal oluşunun delili şudur: Bakan kimsenin bakan bu gözbebeği, küçücük bir cisimdir. Binâenaleyh, büyük bir şeklin küçük bir cisimde şekillenmesi, imkânsızdır. O halde biz diyoruz ki, şekillenen bu şekil küçük, âlemin bizzat kendisinde görülen o biçim ve şekil ise büyüktür. Binâenaleyh, işte bu da, görmenin, o şekillenmenin bizzat kendisinden başka bir durum olduğuna delâlet eder.

Durum böyle olduğu sabit olduğuna göre şimdi biz diyoruz ki: Allah'ın, etkilenmesi imkânsız olduğundan, O'nun hakkında, görme ve işitmenin imkânsız olduğu neticesi çıkmaz.

İmdi, şayet onlar, "Farzedelim ki, duyma ve işitme, duyu organlarının müteessir olmalarından başka olan, iki durumdur. Ancak ne var ki, duyma ve işitmenin tahakkuk etmesi, bu etkilenmenin meydana gelmesine bağlıdır. Binâenaleyh, böyle bir etkilenmenin tahakkuku Allah hakkında imkânsız olduğuna göre, O'nun hakkında duyma ve görmenin tahakkuk etmesinin de, imkânsız olması gerekir" derlerse, biz deriz ki: Cenâb-ı Hakk'ın, وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ifadesinin zâhiri, Hak Teâlâ'nın duyan ve gören bir zât olduğuna delâlet etmektedir. Dolayısıyla bizim, ayetin zahirinden kaçmamız caiz olmaz. Ancak ne var ki, "duyma ve görme" diye isimlendirilen istidât ve hassenin tahakkuku, etkilenmenin gerçekleşmesine bağlı olduğuna ve Allah hakkında da böylesi bir etkilenmenin imkânsızlığına dair delil bulununca, duyma ve görme diye isimlendirilen hâssenin tahakkuku imkânsız olur. Halbuki siz, böyle bir şartı öne sürüp duruyorsunuz. Binâenaleyh, sizin, onun tahakkuk ettiğine dair delil getirmeniz gerekir. Siz, ayetin zâhirinden sapmayı gerektiren şeyi bulup getirinceye kadar, biz, ayetin lafzının zahirine tutunacağız.

Buna göre şayet birisi, "Cenâb-ı Hakk'ın, وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ifadesi hasr ifade eder. Kullar da, "duyanlar, görenler" diye tavsif edildiğine göre, bu hasrın manası nedir?" derse, biz deriz ki: "**Semî ve basîr**", bu iki sıfatın tastamam ve mükemmel anlamda (O'nda) tahakkuk edip bulunduğunu iş'âr eden iki lafızdır. Bütün sıfatlar hususundaki mükemmellik ise, sadece ve sadece Cenâb-ı Hakk için söz konusudur. Binâenaleyh, işte bu "hasr"ın manası işte budur.

Göklerin ve Yerin Anahtarları O'nundur

Cenâb-ı Hakk'ın, لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ *"Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur"* ifadesine gelince, bil ki, bu ifadenin maksadı, Allah Teâlâ'nın, göklerin ve yerin yaratıcısı olduğunu; putların ise, böyle olmadıklarını ve yine Allah Teâlâ'nın, bizim ve eşlerimizin yaratıcısı, çocuklarımızın, bizden ve eşlerimizden halkedicisi olduğunu, ama putların ise böyle olmadığını anlatmaktır. Hem, "Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur. Putlar ise böyle değildir. O halde, bütün bu ifadelerin maksadı, kâdir, in'âmda bulunan, kerîm ve rahîm bir zâtın bulunduğunu açıklamaktır. Binâenaleyh, birer cansız varlıklar olan o putları, "mabûd olma" hususunda, O'na eş ve denk tutmak, nasıl caiz olur?" Cenâb-ı Hak, bu ifadesiyle, göklerdeki ve yerdeki rızık anahtarlarını kastetmiştir. Binâenaleyh, "göklerin anahtarları" yağmurlardır; "yerin anahtarları" ise bitkilerdir. Biz **makâlîd**in ne demek olduğunu, Zümer Sûresi'ndeki, يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَآءُ وَيَقْدِرُ (Zümer, 52) ayetini tefsir ederken anlatmıştık. Çünkü, rızkın anahtarları O'nun elindedir ve O, bol ve kıt vermek gibi, her şeyi hakkıyla bilendir.

★ ★
★

Dinin Temeli

شَرَعَ لَكُمْ مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ
وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ
مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَن يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَن يُنِيبُ ﴿١٣﴾ وَمَا تَفَرَّقُوا
إِلَّا مِن بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ إِلَىٰ أَجَلٍ
مُّسَمًّى لَّقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِن بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مُرِيبٍ ﴿١٤﴾ فَلِذَٰلِكَ فَادْعُ
وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَقُلْ آمَنتُ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ مِن كِتَابٍ وَأُمِرْتُ
لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ لَا حُجَّةَ
بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ ﴿١٥﴾ وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ
مِن بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِندَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ
﴿١٦﴾ اللَّهُ الَّذِي أَنزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ ﴿١٧﴾
يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا وَيَعْلَمُونَ أَنَّهَا الْحَقُّ أَلَا إِنَّ الَّذِينَ
يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ ﴿١٨﴾ اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَن يَشَاءُ وَهُوَ الْقَوِيُّ
الْعَزِيزُ ﴿١٩﴾

"O, "Dini doğru tutun, onda ayrılığa düşmeyin" diye, din(in aslın)dan, hem Nûh'a tavsiye ettiğini, hem sana vahyedegeldiğimizi, hem İbrahim'e, Musâ'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi, sizin için de şeriat yaptı. Senin, kendilerini davet etmekte olduğun bu şey, müşriklerin gözlerinde büyüdü (ağır geldi). Allah, kimi dilerse, buna onu seçer. (Ancak kendisine itaatla) dönmekte olanları buna muvaffak eder. Onlar, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki ihtiras yüzünden ayrılığa düştüler. Eğer Rabbinden, belirlenmiş

bir vadeye kadar bir söz geçmiş olmasaydı, aralarında muhakkak ki hüküm verilmişti bile.. Onlardan sonra kitaba mirasçı yapılanlar da, ondan mutlaka şüphe edici bir tereddüt içindedirler. İşte bunun için sen, onları (tevhide) davet et. Emrolunduğun veçhile, dosdoğru harekette sebât kıl. Onların, hevâlarına uyma ve de ki: "Ben, Allah'ın indirdiği her kitaba iman ettim. Aranızda adalet etmekle emrolundum. Allah, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz de size aittir. Bizimle sizin aranızda hiçbir husûmet yoktur. Allah hepimizi biraraya toplayacak. Dönüş ancak O'nadır. Allah hakkında, kendisine icâbet edilen şeyin ardından, münakaşa edenlerin hüccetleri, Rableri indinde boştur. Onların üzerlerine, hem bir gazâb, hem kendilerine çetin bir azâb vardır. Allah, hakkın ikamesine sebep olmak üzere, kitab ve mizanı indirendir. Ne biliyorsun, belki o saat, yakındır!? Buna inanmayanlar, onun çabucak gelmesini ister. İnananlar ise, ondan, korku içinde titrerler. Bilirler ki o, şüphesiz haktır. Gözünüzü açın ki, o saat hakkında mücadele edenler, muhakkak ki, hakikatten uzak bir sapıklık içindedirler. Allah, kullarına çok lütufkârdır. Kimi dilerse, onu rızıklandırır. O, kavîdir, yegâne galibtir"

(Şûrâ, 13-19).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil-ki Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e olan vahyini, *"O mutlak galib, o hüküm ve hikmet sahibi Allah sana da, senden evvelkilere de işte böyle vahyeder"* (Şûrâ, 3) beyanıyla yüceltince, bu ayetlerde de, bunu detaylıca anlatarak, شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا *"Din(in aslın)dan, hem Nûh'a tavsiye ettiğini ... sizin için de şeriat yaptı..."* buyurmuştur. Bu, "Ey **Muhammed** ashabı, Allah size, **Nûh**'a, **Muhammed**'e, **İbrahim**'e, **Musâ**'ya ve **İsâ**'ya tavsiye ettiği (emrettiği) dini, bir şeriat kıldı" demek olup, ayetin lafzından kastedilen mana budur. Cenâb-ı Allah burada özellikle bu beş peygamberden bahsetmiştir. Çünkü bunlar peygamberlerden, ulu olan, büyük şeriat sahibi ve çokça tâbîleri bulunanlardır. Geriye ayetin lafzıyla ilgili şöyle birkaç müşkil var:

a) Allah Teâlâ ayetin başında, مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا *"(Allah) Nûh'a tavsiye etti"* buyurmuş, sonunda وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ *"İbrahim'e tavsiye ettiğimizi"* buyurmuş; ortasında da, وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ *"Sana vahyedegeldiğimizi"* buyurmuştur. Bu farklılığın hikmeti nedir?

b) Allah Teâlâ, **Hz. Nûh** (a.s)'dan bahsederken, gayb (üçüncü şahıs) sîgasıyla ifâde ederek, *"Nûh'a tavsiye etti"* buyurmuş; diğer ikisinde ise, mütekellim (bizzat konuşan) sîgasıyla ifade ederek, *"tavsiye ettiğimiz!"*, *"vahyedegeldiğimiz!"* buyurmuştur.

c) Ayetin manası, "Allah size, bizim (Allah'ın) sana (**Muhammed**'e) vahyettiğimiz dini şeriat yaptı" şeklindedir. شَرَعَ لَكُمْ *"sizin için şeriat kıldı"* ifadesi, gayba (orada olmayan insanlara); *"sana vahyettiğimiz..."* ifadesi ise, hâzıra (orada bulunana) bir hitabtır. Binâenaleyh ayetin bu ifadesi, aynı söz ve manada, gâibe olan

hitab ile hâzıra olan hitabın birlikte yapılabileceğini göstermektedir. Bu bir işkâldir. Dolayısıyla bu müşkili çözmek gerekir. Müfessirler, bu konuyla ilgilenmemişlerdir. Velhasıl ayetin maksadı şudur: "Allah size doğruluğu hususunda peygamberlerin ittifak ettiği bir dini şeriat yapmıştır." Ben derim ki bu din ile kastedilenin, mükelleflyet ve ahkâmdan başka bir şey olması gerekir. Çünkü (her peygamberin) şeriatında mükelleflyet ve ahkâm farklı farklıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sizden herbiriniz için bir yol ve şeriat verdik"* (Mâide, 48) buyurmuştur. Binâenaleyh bu ayetten, şeriatların farklılığı ile değişmeyen, bazı şeylerin kastedilmiş olması gerekir ki bunlar da, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, âhirete yönelmeyi, güzel ahlâk için gayret göstermeyi ve kötü ahlâktan sakınmayı gerektirir.

Bana göre Hak Teâlâ'nın, *"Onda (o dinde) ayrılığa düşmeyin"* emri ile, "çok tanrılar edinerek ayrılığa düşmeyin" manası kastedilmiş olabilir. Nitekim **Hz. Yûsuf** (a.s), *"Ayrı ayrı tanrılar mı, yoksa bir ve kahhar olan (Allah) mı iyi"* (Yûsuf, 39) demiştir. Keza Cenâb-ı Hak: *"Senden önce gönderdiğimiz her peygambere, "Benden başka ilah yoktur. Öyleyse bana kulluk edin" diye vahyettik"* (Enbiya, 25) buyurmuştur. Bazıları, *"... Nûh'a tavsiye ettiğimiz (dini) sizin için de şeriat yaptı"* ifadesiyle, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, işin başlangıcında, **Nûh** (a.s)'un şeriatı ile gönderilmiş olduğuna istidlâl etmişlerdir. Ama buna, bizim şu izahımız cevap teşkil eder: Allah Teâlâ, "**Nûh**" ismine, diğer peygamber isimlerini atfetmiştir ki bu, bu ayetle anlatılmak istenen şeyin, bütün peygamberlerin üzerinde ittifak ettiği (yani şeriatlarının müşterek noktalarına) yapışma manası olduğuna delalet eder. Ayetteki, *"Dini ikâme edin (doğru tutun)"* emri, ya شَرَعَ (şeriat yaptı) fiilinin mef'ûlünden ve mef'ûle atfedilen şeylerden bedel olarak mahallen mansubtur, yahut da müste'nef bir cümle olarak merfûdur. Bu ikinci ihtimâle göre, sanki, "Bu şeriat yapılan şey nedir?" diye sorulmuş da, buna cevaben, "Bu, dinin doğru tutulması işidir" denilmiştir.

Cenâb-ı Hak كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ buyurmuştur ki bu, *"Senin müşrikleri, Allah'ın dininin, peygamberlerce üzerinde ittifak ve icma edildiği şekliyle dosdoğru tutup muhafaza etmeye davetin, onların gözlerinde büyüdü, onlara ağır geldi"* demektir. Mananın bu şekilde oluşunun delili, kâfirlerin, *"(O Muhammed), ilahları teke indiriyor öyle mi? Bu, çok şaşılacak bir iş!"* (Sâd, 5) demeleridir. Burada şöyle birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE
Asıl Meselelerde Kıyasa Red

"Kıyas"ı kabul etmeyenler, bu ayetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir:" Allah Teâlâ, büyük peygamberlerin, dini, ihtilafa ve çekişmeye götürmeyecek bir biçimde ikâme etmek gerektiği hususunda ittifak ettiklerini haber vermiştir. Allah Teâlâ, insanları, bölünüp parçalanmaktan ve muhâlefetten uzak bir dine götürdüğü için, bu hususu, onlara bir minnet sadedinde zikretmiştir. Kıyas kapısını açmanın ise, bölünmenin ve münakaşanın en büyük çeşitlerine götüreceği malumdur. Çünkü hisler (duyular), dinlerini kıyasa binâ eden kimselerin Kıyamete kadar, aralarında bir ittifak için hiçbir ümid olmaksızın, bölünüp-parçalanmış olduklarına şâhidlik ediyor. Binâenaleyh kıyasın haram ve yasak olması gerekir."

İKİNCİ MESELE
Nesihe Konu Olmayan Hükümler

Bu ayet, dinin esaslarının şu iki kısma ayrıldığını gösterir: a) Neshin ve değişikliğin söz konusu olmadığı, bütün şeriat ve dinlerde aynı kalan şeyler.. Meselâ, doğru söylemenin, adaletli olmanın, iyilikte bulunmanın güzel; yalan söylemenin, zulmün, işkencenin ve eziyetin kötü olması bu gibi şeylerdendir.

b) Şeriatların ve dinlerin değişmesiyle değişen şeyler. Bu ayet, birinci kısmı anlatma hususunda, şeriatın ihtimamının, ikinci kısmı anlatma ve ortaya koymadan daha ileri olduğuna delâlet eder. Çünkü birinci kısmı sürdürmek ve onu korumak, âhiret yurdunda mutluluğun elde edilmesini sağlayacak hallerin ve huyların kazanılması için çok mühimdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
İttifakın Faydaları

Ayetteki, *"Dini doğru tutun. Onda ayrılığa düşmeyin"* emri, gerçek dinler arasında bir muvafakat ve uyumun, şer'an ve aklen matlub olan bir şey olduğunu hissettirmektedir. Böyle bir uyumun sağlayacağı faydaları şu şekillerde izah edebiliriz:

1) İnsanların nefislerinin tesirleri vardır. Binâenaleyh birçok insan birşey hususunda ittifak edip, görüş birliğine vardığında, bunun başkaları üzerinde tesiri fazla olur.

2) Bu nefisler (yani birçok insan) ittifak edince, herbiri o belli maksad hususunda diğerine destek vermiş olur. Yardımcıların çokluğu, maksadın tahakkukunu gerektirir. Fakat insanlar ayrılığa düşüp, birbiriyle çekiştiklerinde, tesirleri azalır. Dolayısıyla da maksadları hâsıl olmaz.

3) Ortada bir mücâdele ve münakaşanın bulunması, âlemin faydasına olan şeyin zıddınadır. Çünkü bu, birtakım karışıklıklara, öldürmelere ve yağmalara (anarşiye) sebebiyet verir. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ bu ayette, dinin ayrılığa, bölünüp parçalanmaya götürmeyecek bir şekilde ikâme edilmesini, dosdoğru ortaya konulmasını emretmiştir. Bir başka ayetinde de, *"Nizalaşmayın, yoksa kuvvetiniz zayıflar (gevşersiniz)"* (Enfâl, 46) buyurmuştur.

Resûlün Seçilmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَللّٰهُ يَجْتَبِىٓ اِلَيْهِ مَنْ يَشَآءُ وَيَهْدِىٓ اِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ *"Allah kimi dilerse, buna onu seçer. (Ancak kendisine itaatla) dönmekte olanları buna muvaffak eder"* buyurmuştur. Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i, üzerinde ittifak edilen dine tutunmaya irşâd edince, onları, bu hayra kendisinin irşâd ettiğini; o peygamberleri bizzat kendisinin seçtiğini ve onlara bol bol rahmeti ile ikramını verdiğini bildirmiştir.

b) Müşriklere, peygamberlerin bu çağrısı ağır gelmiştir. Çünkü bu çağrıda, onların ister istemez ve kibirlerine rağmen, o peygamberlere boyun eğmeleri söz konusudur. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, peygamberliği, seçtiği kimselere verdiği ve insanların onlara boyun eğmeleri gerektiğini, bu hususta, soy, sop ve zenginlik gibi şeylerin nazar-ı dikkate alınmayacağını; aksine herkesin, Allah'ın seçtiği o peygamberlere

boyun eğmeleri gerektiği hususunda aynı olduklarını beyan etmiştir. "İctibâ" (seçme) kelimesi, "bir araya gelme, eklenme, birleşme" manasından iştikâk eder (türer). جَبَى الْخَرَاجَ "O, haracı topladı"; وَاجْتَبَاهُ "Onu tapladı"; جَبَى الْمَاءَ فِي الْحَوْضِ "Suyu havuzda topladı" ifadeleri de bu köktendir. Binâenaleyh ayetteki bu tabirin manası, "Allah peygamberi kendisine çeker ve onu kendisine, ikram ve rahmet yaklaştırmasıyla yaklaştırır. Ayetteki, *"kimi dilerse"* ifadesi, tıpkı, *"Allah dilediğine azab eder, dilediğine ise rahmet eder"* (Ankebût, 21) ayeti gibidir.

Allah Teâlâ sonra da, *"(Allah, ancak Kendisine itaatla) dönmekte olanları buna muvaffak eder"* buyurmuştur ki, bu tıpkı şu hadis-i kudsîde ifade edildiği gibidir: مَنْ تَقَرَّبَ مِنِّي شِبْراً تَقَرَّبْتُ مِنْهُ ذِرَاعاً وَمَنْ أَتَانِي يَمْشِي أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً *"Kim bana bir karış yaklaşırsa, ben de ona bir kulaç yaklaşırım. Kim bana yürüyerek gelirse, ben de ona koşarak giderim."*(44) Bu, "Kim bana (Allah'a) taat ve ibadetler yaparak yönelirse, ben de ona göğsünü açmak ve bu işini kolaylaştırmak suretiyle hidayet ve irşâd ederek yönelirim" demektir.

Din Hususunda İhtilaf

Bil ki Allah Teâlâ bütün peygamberlere ve ümmetlere, üzerinde ittifak edilen o dine sarılmalarını emrettiğini bildirince, sanki birisi, "O halde daha niçin biz inananları bölük pörçük görüyoruz?" demiş gibi, Allah Teâlâ şu cevabı vermiştir: وَمَا تَفَرَّقُوٓاْ إِلاَّ مِنْ بَعْدِ مَاجَآءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْياً بَيْنَهُمْ *"Onlar, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki ihtiras yüzünden ayrılığa düştüler."* Bu, "Onlar, ayrılığın bir sapıklık (dalalet) olduğunu bile bile ayrıldılar ve onlar bunu, hased ile ihtirastan ve reislik elde etmek için yaptılar. Böylece onları, nefsânî hamiyyetleri, tabiatlarında bulunan taassub, herbir grubu ayrı bir yola girmeye, insanları o yola davet etmeye ve nâm elde etmek, reis olmak uğruna, kendi yolu dışında kalanların hepsini kötülemeye sevketmiştir. Dolayısıyla bu, böylesi bir ihtilafın (ayrılığın) doğmasına sebeb olmuştur.

Cenâb-ı Allah daha sonra, onların bu hareketleri sebebiyle bu azabı hakettiklerini, fakat bunu bir müddet tehir ettiğini, çünkü katında her azabın belli bir zamanı olduğunu haber vermiştir. Bu belli zamanın bulunması ise, ya biz ehl-i sünnetin inancına göre, sırf Allah'ın meşietinden (iradesinden) ötürüdür, yahut da Mu'tezile'ye göre, Cenâb-ı Hakk'ın, aslah (uygun) olanın böyle bir zaman belirlemek olduğunu bilmesinden ötürüdür. İşte bu, ayetteki, *"Eğer Rabbinden belirlenmiş bir vâdeye (zamana) kadar, bir söz (hüküm) geçmemiş olsaydı, aralarında muhakkak ki hüküm verilirdi (iş hemen bitirilirdi)"* buyruğunun anlattığı manadır.

"Ecel-i müsemmâ" (belirlenmiş o zaman) ise, bazan Kıyamette, bazan dünyada olur. Alimler, *"ayrılığa düşenler"* ifadesiyle kimlerin kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Alimlerin çoğu, bunların yahudî ve hristiyanlar olduğunu, bunun delilinin ise, *"Kendilerine kitap verilmiş olanlar, onlara ilim (gerçek) geldikten sonra, aralarındaki hasedden ötürü ihtilafa düştüler"* (Âl-i İmrân, 19) ayeti ile, *"Ehl-i kitap, kendilerine beyyine (delil-açıklama) geldikten sonra, ayrılığa düştüler"* (Beyyine, 4) ayeti olduğunu, bir de buradaki, *"Kendilerine ilim geldikten sonra..."* ifadesinin,

44) Buhari, tevhid, 50; Müslim, zikr, 2-3 (4/2061).

ehl-i kitaba uygun düştüğünü söylemişlerdir. Diğer âlimler ise, bu ifadeyle kastedilenlerin Araplar olduğunu söylemişlerdir. Ama bu görüş, daha önce geçen izahlardan anlaşılacağı gibi, yanlıştır. Çünkü hemen bunun peşisıra gelen, *"Onlardan sonra kitaba mirascı yapılanlar da.."* ifadesi, Arapların durumuna uygun düşmemektedir. Çünkü *"onlardan sonra kitaba vâris olanlar"*, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındaki ehl-i kitaptır.

Daha sonra Allah Teâlâ, لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ *"(O kitaba mirascı olanlar), ondan (yani kitapları hususunda, kesin bir şüphe edici bir tereddüt içindedir." Onlar kitaplarına gerçek olarak inanmıyorlar"* buyurmuştur.

Semavî Kitapların Hepsine İman

Hak Teâlâ sonra, فَلِذَٰلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ *"İşte bunun için sen, onları (tevhide) davet et Emrolunduğun şekilde dosdoğru harekette sebat kıl"* buyurmuştur. Bu, "Bu ayrılık (tefrika) ve dindeki ihtilaflardan ötürü hanif (tevhid) dini üzere ittifaka, onda ve ona davette, tıpkı Allah'ın sana emrettiği bir biçimde dosdoğru ol, onların bâtıl ve farklı arzularına uyma" demektir. Cenâb-ı Allah وَقُلْ آمَنتُ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ مِن كِتَابٍ *"ve de ki: "Ben, Allah'ın indirdiği her kitaba iman ettim"* yani "Allah'ın indirdiği kesin olarak bilinen her kitaba inanırım" buyurmuştur. Bu da, indirilmiş ilahî kitaplara bütün olarak iman demektir. Çünkü ayrılığa düşenler, kitabın bir kısmına iman etmiş, bir kısmını ise inkâr etmişlerdir. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın, *"(Onlar), "Biz bazısına inanır, bazısını inkâr ederiz" (derler) ve böylece bu ikisi arası (kendilerince) orta bir yol tutmak isterler. İşte bunlar gerçek kâfirlerin tâ kendileridir.."* (Nisâ, 150-151).

Daha sonra, وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ *"Aranızda adalet etmekle emrolundum" (de)"* buyurulmuştur. Bu, "Münakaşa edip, benim hükmüme başvurduğunuzda, adaletle hükmetmem emrolundu" demektir. **Kaffâl** bunun, "Rabbim bana, yapmadığım şeyleri size emretme, sizi nehyettiğim şeylerde size muhalefet etme (aksini yapma) sûretiyle kendim ile sizin aranızda fark gözetmememi emretti. Ben, sizinle aramda bir eşitlik gördüğüm gibi, Allah'ın hükmünü ilgilendiren hususlarda, sizin büyükleriniz ile küçükleriniz, soylu ve avam olanınız arasında da eşit davranırım" manasında olduğunu söylemiştir.

Nefsî Islah

Daha sonra Cenâb-ı Allah, اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ *"Allah, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size âittir. Bizimle sizin aranızda hiçbir husumet (hüccet) yoktur. Allah hepimizi toplayacak. Dönüş ancak O'nadır"* buyurmuştur. Bu, "Herkesin ilahı birdir ve herkes kendi ameliyle başbaşadır. Binâenaleyh herkesin dünyada,kendisiyle uğraşması gerekir. Çünkü Allah Teâlâ, Kıyamet günü herkesi biraraya getirecek ve herkese yaptığına göre karşılık verecektir" demektir. Bu ayetin maksadı, herkesin başkalarıyla uğraşmayı bırakıp, kendi derdi ve mesûliyetiyle meşgul olmasıdır.

Eğer: "Onlara karşı işlenen, öldürme, evlerini harab etme, hurmalarını (ağaçlarını) kesme ve yurtlarından sürme gibi cürümlere karşı, böyle şeyleri bırakıp, uğraşmama nasıl uygun düşer?" denilirse, biz deriz ki, bu bırakma (aldırmama) işi, onların, bütün peygamberlerce doğruluğu hususunda ittifak edilmiş dini kabul etmeleri, tevhide girmeleri, putperestliği bırakmaları, peygamberlerin nübüvvetini, diriliş ve Kıyametin doğruluğunu ikrar etmiş olmaları şartına bağlıdır. Binâenaleyh o kâfirler, bu dini kabul etmediklerinde, bu şart tahakkuk etmemiş olur, şart bulunmayınca da, buna bağlı olan şey de söz konusu olmaz.

Hüccet ve Delili Getirme

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sizinle bizim aramızda hiçbir husumet (hüccet) yoktur.."* ifadesinden, onlarla mücadele etmenin haram oluşu kastedilmemiş olup, bunun delilleri şunlardır:

1) Bu söz, karşılıklı delil getirme sadedinde zikredilmiş olan bir ifadedir. Binâenaleyh, şayet bu ayetten, karşılıklı olarak delil getirmenin haram olduğu kastedilmiş olsaydı, o zaman bu karşılıklı delil getirmenin, linefsihi (bizzat) haram olması gerekirdi. Halbuki bu, bir çelişkidir.

2) Şayet deliller olmasaydı, (mükelleflere) tekîf yönelmezdi.

3) Delil, ilim ifade eder. Bunun ise, haram kılınmış olması mümkün değildir. Tam aksine, bu ayetten kastedilen, o müşriklerin, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in doğruluğunu delil ve hüccet ile bilmiş olmalarıdır. Onlar onu, sırf haset ve inatlarından dolayı tasdik etmemişlerdir. Böylece de Allah Teâlâ, onlarla mücadele edip delil getirmeye lüzum kalmadığını; zira onların, delil ile **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in doğruluğunu bildiklerini, işte bu yüzden, onlarla hüccetleşmeye asla bir ihtiyaç olmadığını beyan buyurmuştur. Bizim, "Bu ifade ile, hüccet getirmenin haram kılınmasının kastedilmesi caiz değildir" şeklindeki sözümüzü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlarla mücadeleni en güzel (yol) hangisi ise onunla yap.."* (Nahl, 125); *"Rabbinin yoluna hikmetle... davet et..."* (Nahl, 125); *"..ehl-i kitab ile en güzel (tarzdan) başka bir sûretle mücadele etmeyin.."* (Ankebût, 46), ; *"Dediler: "Ey Nûh, bizimle cidden uğraştın. Bizimle olan bu mücadelende ileri de gittin.."* (Hûd, 32) ve *"İşte bunlar kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz hüccetlerdi.."* (En'âm, 83) ayetleri de destekler.

Yahudilerin Çelişkisi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالَّذِينَ يُحَآجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ *"Allah hakkında*, yani O'nun dini hakkında, *kendisine icâbet edilen şeyin ardından*, yani, insanların o dine icâbet etmesinden sonra, *münakaşa edenlerin hüccetleri, Rableri indinde boştur*, yani batıldır" buyurmuştur. Bu hüccetleşme, yahudilerin şöyle demeleridir: "Sizler, ittifak edilen şeyi almanın, ihtilâf edileni almaktan daha evlâ olduğunu söylemiyor musunuz? Bu sebeple, **Musâ** (a.s)'nın nübüvveti, **Tevrât**'ın hak oluşu, bilittifak malumdur. Halbuki, **Muhammed** (s.a.s)'in nübüvveti ise, sizce üzerinde ittifak edilmiş olan bir husus değildir. Binâenaleyh siz, bu ayet hakkındaki sözünüzü "üzerinde ittifak edileni almanın, ona sarılmanın evlâ olduğu.." esasına

bina ettiğinize göre, Yahudîliğe sarılmanın evlâ olması gerekir.." Böylece Cenâb-ı Hak, bu hüccetin, boş ve bâtıl olduğunu beyan etmiştir. Bu böyledir, zira yahudiler, **Hz. Musa** (a.s)'nın getirdiği mucizeler, söylediği söze uygun olarak zuhur ettiği için, **Hz. Musa** (a.s)'ya iman etmenin vacib olduğu hususunda mutabıktırlar. Burada da, getirdiği mucizeler onun, yani **Muhammed** (s.a.s)'in söylediğine uygun olarak zuhur etmiş, yahudiler, bu mucizeleri görüp müşahede etmişlerdir. Binâenaleyh, mucizelerin zuhûru, getiren şahsın sıdkına ve doğruluğuna delâlet ediyorsa, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in nübüvvetini de kabul ve itirâf etmek gerekir. Yok eğer, doğruluğuna delâlet etmiyorsa, onların, **Hz. Musa** (a.s) hakkında da, onun nübüvvetini kabul ve ikrâr etmemeleri gerekir. Ama, mucizelerin zuhuru hususunda, her ikisinin de eşit ve denk olmalarına rağmen, **Hz. Musa** (a.s)'nın nübüvvetini kabul, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in nübüvvetini inkârda ısrar etmek bir çelişki olur.

Kıyamet Yakın Olabilir

Cenâb-ı Hak, bu delillerini izah edince, münkirleri kıyamet azâbıyla korkutmak üzere; اَللّٰهُ الَّذِىٓ اَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ *"Allah, hakkın ikamesine sebep olmak üzere, kitâp ve mizanı indirendir. Ne biliyorsun, belki Kıyamet saati yakındır"* buyurmuştur. Ki bu, "Allah, çeşitli deliller ve beyyineleri ihtivâ eden kitâbı, mizânı, yani en doğru kıstas olan "fasl"ı indirmiş ve onların, Kıyametin ne zaman geleceğini bilmediklerini de beyan etmiştir. Durum, her ne zamah böyle olursa, aklı başında olan kimseye düşen, tefekkür ve istidlâl hususunda, ciddiyet götürmesi, gayret sarfetmesi, cehâlet ve taklid ehlinin yolunu terketmesidir" demektir.

Hz. Muhammed (s.a.s), yahudileri Kıyametin geleceği hususuyla tehdit edip, bu hususta çokça durup, onlar da, buna dair herhangi bir emâre ve işâret görmeyince, istihzâ yollu, *"Kıyamet ne zaman kopacak?! Ah, keşke bir kopsa da, böylece biz, hak olan şeyin, bizim tuttuğumuz yol mu, yoksa, Muhammed ve ashabının üzerinde olduğu şey mi olduğunu görüversek.."* dediler. İşte onların bu şekildeki şüphelerini bertaraf etmek için, Cenâb-ı Hak, يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا *"Buna inanmayanlar, onun çabucak gelmesini ister. İnananlar ise, ondan, korku içinde titrerler"* buyurmuştur. Ki bunun manası açıktır. Mü'minler, Kıyamet koptuğu zaman tevbe etmenin imkânsız olduğunu bildikleri için, ondan dolayı tir tir titremiş ve korkmuşlardı. Ama, öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlere gelince, onlar için böyle bir korku söz konusu değildir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَلَآ اِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِى السَّاعَةِ لَفِى ضَلَالٍ بَعِيدٍ *"Gözünüzü açın ki, o saat hakkında mücadele edenler, muhakkak ki, (hakdan) uzak bir sapıklık içindedirler"* buyurmuştur. **Mümârat**, mücadeleye dalmak anlamındadır. **Zeccâc**, bu hususta şöyle demiştir: "Kıyametin vukûu hususunda, içlerine şek ve şüphe girmiş olan, böylece de bu hususta mücadele edip inkâra düşenler, gerçekten uzak bir sapıklık içindedirler. Çünkü, mazlûmun hakkını zalimden tastamam almak, adâletin (Cenâb-ı Hakk'ın adâlet vasfının) gereğidir. Binâenaleyh, şayet Kıyamet tahakkuk etmeyecek olsaydı, Allah'a zulûm isnât edilmesi gerekirdi ki bu, muhâl olan şeylerin en muhâl olanlarındandır! Şu halde, hiç şüphesiz, Kıyameti inkâr etmek, uzak ve derin bir sapıklık olmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَللّٰهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ *"Allah, kullarına çok lütufkâr"* olan, yani ihsanı bol olandır" buyurmuştur. Bu ifadenin burada yer alması güzel ve yerindedir. Zira, Allah Teâlâ onlara, bu latîf ve güzel delilleri kapsayan bir kitâp indirmiştir. Dolayısıyla bu, Allah'ın kullarına olan lûtuflarından biri olmuştur. Hem, ayrılığa düşenler, şiddetli bir azâbı hak etmişlerdir. Ama Cenâb-ı Hak, onlardan bu azâbı tehîr etmiştir. Binâenaleyh bu da, Allah'ın lûtuflarındandır. Bu sebeple, daha önce onlara menfaatlerin en büyüğünün ulaştırılmasından ve zararların da en büyüğünün onlardan savuşturulmasından bahsedilince, hiç şüphesiz ki burada bu ifâdenin zikredilmesi, yerinde ve güzel olmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ *"O, kavi, yani dilediği herşeye kâdir;* buyurmuştur. Bu, "Temel iyilik ve lûtuflar, bütün kullar hakkında, genel (herkes için söz konusu) olup, bu da insana hayatı, aklı, anlayışı gerekli olan rızkı vermek ve afet ve belaların ekserisini onlardan savuşturmaktır. Ama, ihsanın ve saâdetin derece ve oranlarına gelince, bunlar farklı farklıdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ *"O, kavi, yani dilediği herşeye kâdir; azîz, yani mağlub olmayan ve karşı konulmayandır"* buyurmuştur.

★ ★
★

Niyet ve İradenin Önemi

مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ
مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ ﴿٢٠﴾ اَمْ لَهُمْ شُرَكٰٓؤُا شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ
مَا لَمْ يَاْذَنْ بِهِ اللّٰهُ وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَاِنَّ الظّٰلِمِينَ لَهُمْ
عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿٢١﴾ تَرَى الظّٰلِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ
وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنّٰتِ لَهُمْ مَا يَشَٓاءُونَ عِنْدَ
رَبِّهِمْ ذٰلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ ﴿٢٢﴾ ذٰلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللّٰهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا
الصّٰلِحٰتِ قُلْ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبٰى وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ
فِيهَا حُسْنًا اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ شَكُورٌ ﴿٢٣﴾ اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا فَاِنْ يَشَاِ اللّٰهُ يَخْتِمْ عَلٰى
قَلْبِكَ وَيَمْحُ اللّٰهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمٰتِهِ اِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٢٤﴾ وَهُوَ الَّذِي

يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّاٰتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ ﴿٢٥﴾ وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ اٰمَنُوا
وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَالْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ ﴿٢٦﴾

"Kim, âhiret mahsûlünü dilerse, onun mahsûlünü arttırırız. Kim de, (sadece) dünya ekinini isterse, ona da, (yalnız) bundan veririz. Ahirette ise, onun hiçbir nasibi yoktur. Yoksa onların, Allah'ın izin vermediği şeyleri din olarak kendilerine yasa yapan ortakları mı var? Eğer, o "fasl" kelimesi (karar) olmasaydı, aralarında mutlaka (dünyada icrâ) edilmiş, (işleri bitirilmişti) bile... Şüphesiz ki, o zalimler için, elîm bir azâb vardır. Sen, o zalimlerin, (dünyada) işleyip kazandıkları kötülükler yüzünden, (Kıyamet gününde nasıl) korkulara duçar olacaklarını -ki, bu onların başına gelecektir- göreceksin. İman edip de, salih amellerde bulunanlar ise, cennetlerin (has) bahçelerindedirler. Rableri huzurunda, ne dilerlerse, (hepsi) onlarındır. İşte bu, büyük fazlın ta kendisidir. İşte bu, Allah'ın, -iman edip iyi amellerde bulunan- kullarına müjdelemekte olduğudur. De ki: "Ben, bu (tebliğime) karşı akrabalıkta sevgiden başka hiçbir mükâfaat istemiyorum." De ki: "Kim bir iyilik kazanırsa, biz onun bu hususdaki iyiliğini arttırırız. Çünkü Allah, çok affedicidir, mükâfaat ile mükabele edicidir. Yoksa o, Allah'a karşı bir yalan düzdü mü?" derler. Fakat, eğer Allah dilerse, senin kalbini mühürler. Allah, bâtılı mahveder. Sözleriyle hakkı yerine getirir. Şüphesiz ki O, kalblerde olanları dahi bilendir. O, kullarının tevbesini kabul eden, kötü hareketlerini bağışlayan, ne işlerseniz bilendir. İman edip de, iyi iyi amellerde bulunanlara icâbet eder. Onlara, fazlından artırır da. Kâfirlere gelince, onlar için de çok çetin bir azâb vardır"

(Şûrâ, 20-26).

Bil ki Allah Teâlâ, kendisinin kullarına lûtufkâr olduğunu, onlara çokça ihsanda bulunduğunu beyân edince, onların da, hayırları isteme, kötülüklerden sakınma hususunda mutlaka sa'y û gayret göstermeleri gerektiğini beyân buyurarak, مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ *"Kim, ahiret mahsûlünü dilerse, onun mahsûlünü arttırırız..."* buyurmuştur. Keşşâf sahibi, "Allah Teâlâ, çalışan kimsenin, kendisiyle bir fayda elde ettiği şeyi, mecazî olarak, "hars-mahsûl" diye adlandırmıştır" demiştir. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Ahiret Veya Dünyayı Dileyenin Farkı

Allah Teâlâ, bu ayette, ahireti isteyen ile dünyayı isteyen arasında, şu bakımlardan fark olduğunu ortaya koymuştur: a) Cenâb-ı Hak, ahiret ekinini isteyeni, bu ayette dünya ekinini isteyenden önce zikretmiştir ki bu, bir üstün kılma (ve iltifatın) emâresidir. Çünkü, Cenâb-ı Hak ahiret ekinini ahiret diye tavsif etmiş, daha sonra da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in نَحْنُ الْاٰخِرُونَ السَّابِقُونَ *"Biz, öne geçmiş olan sonrakileriz...* **(sonradan gelip de herkesi geçmiş olan, ahireti kazanmış olan kimseleriz)" şeklindeki sözüne dikkat çekmek için, ayette önce zikretmiştir.**

b) Cenâb-ı Hak, ahiret ekinini isteyen kimse hakkında, *"onun ekinini arttırırız"* buyurmuş, dünya ekinini murad eden hakkında da, *"ona da, (yalnız) bundan veririz.."* buyurmuştur. Bu ifadedeki "bundan" ifadesi, kısmîlik ifade eder. Buna göre mana, "Ona, onun istediği şeylerin hepsini değil, bir kısmını verir" şeklinde olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, İsrâ Sûresi'nde, *"Kim bu çarçabuk geçen (dünyayı) dilerse biz de burada ona, (evet) kimi dilersek ona, dileyeceğimiz şeyi çarçabuk veririz"* (İsrâ, 18) buyurmuştur.

Ben derim ki: Akîl delil ile bu iki hususu açıklamak mümkündür: Çünkü âhiret için çalışıp, bu işe devam eden herkesin, bu hususta yaptığı amellerin çokluğu, o kimsede birtakım melekelerin meydana gelmesine sebeb olur. Binâenaleyh bu amellere çokça devam eden her insanın, ahireti istemeye kalbinin meyli daha fazla olur. Durum böyle olunca da mutluluklar ve sevinçler o nisbette büyük ve çok olur. İşte ayetteki, *"Onun mahsûlünü arttırırız"* ifadesiyle bu kastedilmiştir. Ama dünyayı isteyen kişi, bu isteğinde ne kadar ısrarlı ve devamlı olursa, dünyayı elde etme hususundaki arzusu da o nisbette çoğalır ve dünyaya meyli o nisbette kuvvetlenir. Meyil, hep artmakta olup, elde edilmek istenen şey de aynı halde kalınca, mahrumiyyet de şüphesiz o nisbette gerekli ve elzem olur.

c) Allah Teâlâ, âhiret ekinini isteyenler hakkında, *"onun mahsûlünü arttırırız"* buyurmuş. Bu kimseye, dünyayı (dünya hayır ve menfaatlerini) nasib edip etmeyeceğinden bahsetmemiş, bu konuda ne müsbet ne menfî bir şey bildirmeyip meskût bırakmıştır. Fakat dünya ekinini isteyen kimseye, Allah Teâlâ çok açık ve net bir biçimde âhiret payından hiçbirşey vermeyeceğini beyan buyurmuştur. Ki işte bu, bu hususta büyük bir farkın bulunduğuna delâlet eder. Cenâb-ı Hak sanki, "Ahiret asıl, dünya ise ona tabîdir, ikinci derecededir. Binâenaleyh aslı elde eden, ihtiyacı kadarıyla ikinciyi de elde etmiş olur" demek istemiştir. Fakat Hak Teâlâ, dünyadan bahsedilen yerde ahiretin adının anılmayacak derecede değerli olduğuna dikkat çekmek için, bu hususu zekretmemiştir.

d) Allah Teâlâ, âhireti isteyenin, istediği şeyin fazla fazla verileceğini beyan buyurmuş; dünyayı isteyenin isteklerinin ise ancak bir kısmının verilip, artık ahirette onun için hiçbir pay olmadığını bildirmiştir. Böylece Cenâb-ı Hak ilk cümle ile, âhireti isteyenin halinin hep terakkî ve artışa doğru tırmandığını; ikinci cümleyle de, dünyayı isteyenin durumunun, birinci makamda (dünyada), noksanlıkta; ikinci makamda (ahirette) de tam bir butlan (yokluk) içinde olduğunu beyân etmiştir.

e) Ahiret veresiye, dünya ise peşindir. Peşin olan, veresiye olana tercih edilir. Çünkü insanlar, "peşin, veresiyeden daha iyidir" demektedirler. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk işte bu kaziyyenin (mantıkî hükmün), âhiret ve dünya halleri bakımından, tam tersi olduğunu beyân buyurmuştur. Ahiret her ne kadar veresiye (sonradan elde edilecek) ise de, hep artmaya ve sürekliliğe yöneliktir. Binâenaleyh daha efdal ve mükemmeldir. Dünya ise, her ne kadar peşinse de, önce noksanlığa ve sonra tamamen yok olmaya mahkûmdur. Dolayısıyla daha değersiz ve düşük olmuş olur. Binâenaleyh bu, âhiretin durumunun, dünyanın durumuna asla uymadığına; İbn Abbas (r.a)'dan da rivayet edildiği gibi, dünyada âhiret hallerinin sadece isimlerinin (kelimelerle anlatımının) bulunduğuna delâlet eder.

f) Ayet, gerek âhiret ve gerekse menfaatlerinin hemencecik hazır (çantada keklik) olmayıp, aksine her iki konuda da mutlaka bir "ekim" (ön hazırlık) yapmanın gerekli olduğuna delalet etmektedir. Ekim ise, ancak ekme ile ilgili birtakım güçlüklere katlanma, sonra sulama, sonra büyütme, hasad etme, daha sonra da temizleme ve seçme ile elde edilir. Cenâb-ı Hak, bu ikisine de "ekin" adını verince, herbirinin, birtakım zorluklara ve güçlüklere göğüs germe ile elde edileceğini anlıyoruz. Hak Teâlâ sonra, âhiretin artmaya ve hep kemâle doğru yükselmeye, dünyanın ise, önce noksanlaşmaya, sonra da yok olmaya mahkûm olduğunu beyan buyurmuştur. Binâenaleyh âdeta, "Bu iki kısmın herbirinde de ekimin, sulamanın, büyütmenin, hasadın ve ayıklamanın yorgunluk ve sıkıntılarına her halükârda göğüs gerildiğine göre, bu yorgunluk ve argınlıkları, hep artışa ve sürekliliğe doğru gidene yöneltmek; noksanlığa ve yokluğa gidene yöneltmekten daha evlâdır" denilmek istenmiştir.

İKİNCİ MESELE
Ahireti Arzulayan Bereket Bulur

Hak Teâlâ'nın, *"Onun ekinini arttırırız"* ifadesinin tefsiri hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Mana, "Biz onu, ona muvaffak kılma, yardım etme ve bütün hayır ve taat yollarını ona kolaylaştırma hususunda artırmada bulunuruz" şeklindedir.

2) **Mukâtil** buna, "Onun, mükâfaatını kat kat vererek, ekinini (âhiret gayretini) arttırırız" manasını vermiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah onların ücretlerini eksiksiz öder. Onlara, fazlından ziyâdesini de verir"* (Fâtır, 30) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de, مَنْ أَصْبَحَ وَهَمُّهُ الدُّنْيَا شَتَّتَ اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ هَمَّهُ وَجَعَلَ فَقْرَهُ بَيْنَ عَيْنَيْهِ وَلَمْ يَأْتِهِ مِنَ الدُّنْيَا إِلاَّ مَا كُتِبَ لَهُ وَمَنْ أَصْبَحَ هَمُّهُ الآخِرَةُ جَمَعَ اللَّهُ هَمَّهُ وَجَعَلَ غِنَاهُ فِي قَلْبِهِ وَأَتَتْهُ الدُّنْيَا وَهِيَ رَغِمَةٌ عَنْ أَنْفِهَا *"Kim, aklı-fikri dünya olduğu halde sabahlarsa, Allah onun aklını-fikrini dağıtır, fakirliğini onun iki gözü arasında kılar (iyice yaklaştırır). Bunca çabasına rağmen dünyalık olarak ona yine sadece, mukadder olan kadar şey verilir. Kim de aklı-fikri âhiret olduğu halde sabahlarsa, Allah onun aklını fikrini derli toplu kılar, kalbine bir zenginlik verir, dünya(lık)da o kimseye, ister istemez gelir"*[45] buyurmuştur. Yahut da bu manada buna yakın lafızlarla bunu anlatmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE
İhlas ve Kulluk Tohumu

Ayetin lafzının zâhiri, mükâfaat elde etmek, yahut da cezayı, yani cehennem azabını defetmek için namaz kılan kimsenin namazının sahih olacağına delâlet etmektedir. Ama âlimler, bu namazın sahih olmayacağı hususunda ittifak etmişler, (buna ne dersiniz)?

Cevap: Allah Teâlâ, *"Kim âhiret ekinini dilerse..."* buyurmuştur. "**Hars**" (ekin) ise ancak sağlam bir tohumun ekilmesiyle olur. Bütün hayırlar ve mutluluklar için sağlam tohum da ancak Allah'a kulluktur.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Niyetsiz Abdest ve Öbür Taatler

Âlimlerimiz (Şâfiî fakîhleri), bir kimsenin, niyet etmeksizin abdest alması durumunda, bu abdestin sahih olmayacağını ileri sürerek şöyle demişlerdir: "Çünkü bu insan, bunu yaparken, âhiret ekinini kastetmemiştir. Zira ayet, kişinin,

45) Benzeri hadis Tirmizî, kıyame 30 (4/632).

Allah'ı ve ahireti hatırlamaktan gafil olmasından bahsetmektedir. Böyle olunca, niyetten gafil olanın, âhiretle ilgili mükâfaatlardan bir payının olmaması gerekir. Namazın sorumluluğundan, edâ edip kurtulmak da âhiret menfaatlerindendir. Binâenaleyh bu menfaatin, niyetten uzak olarak alınan bir abdestte bulunmaması gerekir."

Allah'ın Hükmüne Zıt Yasa

Bil ki Allah Teâlâ âhiret ve dünya ameller hususunda en büyük kanunu ve en sağlam kıstası beyan edince, bunun peşinden dalâlet ve şekâvet konusunda asıl ve temel olan şeye dikkat çekerek, أَمْ لَهُمْ شُرَكَٰٓؤُا شَرَعُوا لَهُم مِّنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَن بِهِ اللَّهُ *"Yoksa onların, Allah'ın izin vermediği şeyleri din olarak kendilerine yasa yapan ortakları mı var?"* buyurmuştur. Ayetin başındaki (أَمْ) lafzının hemzesi, takrir (iyice anlatma) ve tefrî içindir. *"Ortakları"* ifadesiyle, onların, kendilerine şirki, ba'si (dirilişi) inkârı ve dünyadan başkasını bilmedikleri için, ancak dünya için çalışmayı onlara süslü gösteren şeytanları kastedilmiştir. *"Ortaklar"* kelimesiyle, onların putlarının kastedildiği de ileri sürülmüştür. Çünkü müşrikler, putlarını Allah'ın ortakları olarak kabul ettikleri için, "ortakları" denilmiştir. Bu iş, onların sapmalarına sebeb olduğu için, sapıklık dinini meşrû kılan (yasa haline getiren) şey kabul edilmiştir. Nitekim **Hz. İbrahim** (a.s) da *"Rabbim onlar, insanlardan çoğunu saptırdılar"* (İbrahim, 36) demiştir. Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın izin vermediği şeyleri din olarak kendilerine yasa yapan"* yani "Bu sahte dinlerin ve yasaların hepsi de Allah'ın istemediği şeylerdir" denip, sonra da وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ *"Eğer o "fasl" kelimesi olmasaydı..."* yani "Hakedilen bu cezanın ertelenmesine dâir önceden verilmiş bir karar olmasaydı", yahut da, "Fasılın (ayırımın-hükmün) Kıyamet gününde olacağına dâir vaadimiz olmasaydı", لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ *"Onların"* yani, "Kâfirler ile mü'minlerin, yahut da "müşriklerle ortaklarının (ortak koştukları) şeylerin" arasında hüküm verilirdi" buyurmuştur.

Sonra da, وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ *"Şüphesiz ki o zâlimler için elim bir azab vardır"* buyurmuştur. Bazıları bunu, ayetteki **"kelimetü'l-fasl"**a atfederek, إِنَّ الظَّالِمِينَ şeklinde, fethayla okumuşlardır. Buna göre mana,"Eğer o fasıl" kelimesi, yani âhirette zâlimlere azab söz konusu olmasaydı, onların arasında, şimdiden dünyada iken hüküm verilirdi" şeklinde olur.

Yaptıklarından Kaçanlar

Daha sonra Allah Teâlâ, cehennemliklerle cennetliklerin hallerini şu şekillerde anlatmıştır:

1) تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ *"Zalimleri, kazandıkları o günahlardan ötürü, alabildiğine korkmuş bir vaziyette görürsün. Halbuki, onlar korksalar da, korkmasalar da, yaptıklarının vebal ve günahı onları gelip bulacaktır."*

Cennetlikler

2) Allah Teâlâ, cennetliklerin halini de, *"İman edip de salih amellerde bulunanlar ise, cennetlerin (has) bahçelerindedirler"* ifadesiyle anlatmıştır. Çünkü cennet "ravza"sı, cennetin en güzel yerleridir. Ayette, günahkâr müslümanların hepsinin neticede cennete gireceklerine bir işaret vardır. Fakat Cenâb-ı Hak, iman edip sâlih amellerde bulunanlara, cennetin "ravza"larını, yani has bahçelerini verecektir. Binâenaleyh o has bahcelerin dışında kalan mıntıkaların da, mutlaka ve mutlaka, iman edip, salih ameilerde bulunanların dışındakilere verilmiş olması gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَهُمْ مَا يَشَآؤُنَ عِنْدَ رَبِّهِمْ *"Rableri huzurunda ne dilerlerse, hepsi onlarındır"* buyurmuştur. Bu, bütün herşeyin, onlar için mevcud ve hazır olduğunu gösterir. Hak Teâlâ daha sonra, bunun yüce bir derece olduğunu belirterek, *"İşte bu büyük fazlın tâ kendisidir"* buyurmuştur.

Alimlerimiz bu ayetle, kullara mükâfaat vermenin, Allah üzerinde bir borç ve vazife olmadığına, bunun ancak Allah'ın lütfu neticesi olduğuna istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Çünkü Allah Teâlâ, *"İman edip de sâlih amellerde bulunanlar ise, cennetlerin (has) bahcelerindedirler. Rableri huzurunda ne dilerlerse, hepsi onlarındır"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, cennetin has bahçelerini ve arzu ettikleri herşeyi yanlarında hazır bulmalarının, ancak iman ve salih amellerine karşılık bir mükâfaat olduğuna delâlet eder. Daha sonra Hak Teâlâ, *"İşte bu büyük fazlın tâ kendisidir"* buyurmuştur ki bu da, yapılan amellere karşılık verilen bu mükâfaatın, hakedilme ile değil, lütuf yoluyla verildiği hususunda açık bir ifadedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak ذٰلِكَ الَّذِى يُبَشِّرُ اللّٰهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصّٰلِحَاتِ *"İşte bu, Allah'ın iman edip, iyi amellerde bulunan kullarına müjdelemekte olduğu mükâfaattır"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: Bu kelime **yebşuru, yubşiru** ve **yubeşşiru** şeklinde okunur.

Ahiret Ödülünün Değeri

Bil ki bu ayetler şu bakımlardan mükâfaatın kıymetinin büyüklüğüne delâlet etmektedir:

a) Allah Sübhânehû ve Teâlâ, iman edip, sâlih amelde bulunmaya karşılık cennetin has bahçelerini vermiştir. Mevcûdâtın en büyüğü ve en kerimi olan Sultan (c.c), zor işlere mukabil bir mükâfaat verdiğinde bu, o mükâfaatın, künhünü ancak Allah'ın bilebileceği bir dereceye çıktığını gösterir.

b) Allah Teâlâ, *"Rableri huzurunda, ne dilerlerse hepsi onlarındır"* buyurmuştur. Hak Teâlâ'nın bu beyanı sınırsızlığı ifade eder. Çünkü hiçbir derece yoktur ki, insan ondan daha yücesini istemesin.

c) Allah Teâlâ, *"İşte bu büyük lütfun tâ kendisidir"* buyurmuştur. Kibriya ve azamet vasfı bulunan Zat'ın, mutlak (kayıtsız şartsız) büyüklüğüne hükmettiği şey, son derece büyük demektir.

d) Hak Teâlâ, ta'zim yoluyla müjde işini tekrarlayarak, *"İşte bu, Allah'ın ... müjdelemekte olduğu ödüldür"* buyurmuştur ki bu ifade de, son derece büyüklüğü gösterir. Allah'tan, bizi bunlara ulaştırmasını ve bunları elde etmemizi niyaz ederiz.

Akrabalık Hakkı

Bil ki Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, bu yüce ve kıymetli kitabı vahyedip, bu kitapta üç çeşid delil yerleştirip, mükelleflyetin çeşitlerini anlatıp, taata ödûl verip, masiyete karşılık da ceza vereceğini bildirince, bir câhil, **Muhammed** (s.a.s)'in, bu tebliğden gayesinin mal ve makam olduğunu zannetmesin diye, "Ben bu tebliğim ile sizden peşin (dünyevî) bir menfaatı ve mevcud bir şeyi istemiyorum" demesini emrederek, قُل لاَّ أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْراً إِلاَّ الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى *"De ki: "Ben bu (tebliğime) karşı akrabalıkta sevgiden başka hiçbir mükâfaat istemiyorum"* buyurmuştur. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Alimler bu ayet hakkında şu üç görüşü ileri sürmüşlerdir:

Birinci Görüş: Şa'bî şöyle der: "İnsanlar bu ayet hakkında bize çok sordular. Biz de bunun üzerine, bunun manasını sormak için **İbn Abbas** (r.a)'a yazdık. **İbn Abbas** (r.a) da, "Allah'ın Resûlü **Hz. Muhammed** (s.a.s), Kureyş'in nesebinin merkezini teşkil eder. Kureyş'in her batını (her boyu) mutlaka ona dayanır. İşte ondan dolayı Cenâb-ı Hakk, "De ki: Sizi davet ettiğim şeye karşılık, size olan yakınlığımdan ötürü, beni sevmenizden ve bana sempati duymanızdan başka herhangibir ücret istemiyorum" buyurdu ki bu, "Siz, benim kavmimsiniz. Sözlerimi dinlemeye ve bana itaat etmeye daha layıksınız. Dolayısıyla eğer siz bundan imtinâ ederseniz, hiç olmazsa akrabalık hakkını gözetin, bana eziyet etmeyin ve bana karşı çıkmayın" demektir" diye cevap vermiştir.

İkinci Görüş: Kelbî, İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet eder: "Hz. Peygamber (s.a.s), Medine'ye gelince, başına birtakım görevler, mesûliyetler ve haklar ârız oldu. Eli de dar idi. Bunun üzerine ensâr, "Allah sizi işte bu peygamber sayesinde hidayete kavuşturdu. Bu sizin kızkardeşinizin oğludur ve şimdi şehrinizde komşunuzdur. Dolayısıyla malınızdan onun için birşeyler toplayın" dediler. Onlar da bunu yaptılar ve sonra topladıkları malı Hz. Peygamber (s.a.s)'e getirdiler. Ama o bunu kabul etmedi. İşte bunun üzerine, bu ayet nâzil oldu. Bu, "Ben, sizin iman etmenize karşılık, akrabalarımı sevmenizden başka bir ücret istemiyorum" demektir. Binâenaleyh **Hz. Muhammed** (s.a.s) onları akrabalarını sevmeye teşvik etmiştir.

Üçüncü Görüş: Bu, **Hasan el-Basrî**'ye âit olup, o şöyle demiştir: "Ben, sizden ücret istemiyor, sadece sizi Allah'a yaklaştıracak şeyleri yani amel-i salih işleme arzusunu taşımanızı istiyorum."

Birinci görüşe göre ayetteki, "**kurbâ**" ifadesinden, "**rahm**" manasındaki akrabalık; ikinci görüşe göre, "akrabalar" manasındaki yakınlık kastedilmiştir. Üçüncü görüşe göre ise bu kelime, "**kurb**" ve "**takrîb**" köklerinden olarak, "**fu'lâ**" vezninde bir kelime kabul edilmiştir.

Tebliğden Ötürü Ücret

İmdi, eğer, "Ayet bir müşkillik arzeder. Çünkü vahyin tebliğine karşılık ücret talebinde bulunmak câiz değildir. Delilleri ise, şunlardır:

1) Allah Teâlâ, peygamberlerin ekserisinin ücret talebinde bulunmadıklarını açıkca söylediklerini nakletmiştir. Meselâ, **Hz. Nûh** (a.s) kıssasında, onun, *"Bundan dolayı sizden bir ücret istemiyorum. Benim ücretim, ancak Âlemlerin Rabbine aittir"* (Şuarâ, 109) dediğini bildirmiştir. Yine **Hz. Hûd, Hz. Sâlih, Hz. Şuayb** ve **Hz. Lût** (a.s) kıssalarında da, onların aynı şeyi söylediklerini haber vermiştir. Bizim peygamberimiz **Hz. Muhammed** (s.a.s), diğer peygamberlerden daha üstündür. Binâenaleyh nübüvvet ve risâletine karşılık ücret isteğinde bulunmamış olması daha uygundur.

2) Hz. Peygamber (s.a.s), diğer ayetlerde, böyle bir ücret talebinde bulunmadığını açıkca ifade etmiş ve *"Sizden istediğim ücret, sizin içindir"* (Sebe, 47) ve *"Sizden hiçbir ücret istemiyorum ve ben işi zorlaştıranlardan değilim"* (Sâd, 86) demekle emrolunmuştur.

3) Akıl da bunun böyle olması gerektiğini gösterir. Zira bu tebliğ, Hz. Peygamber (s.a.s)'in üzerinde bir farz ve bir vâcib (görev)di. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sana Rabbinden indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, peygamberlik (vazifesini) yerine getirmemiş olursun"* (Maide, 67) buyurmuştur. Vazifeyi yerine getirmeye karşılık bir ücret istemek, âlimler âlimi (peygamber) şöyle dursun, insanların en düşüğüne bile uygun düşmez.

4) Nübüvvet, hikmetten daha üstündür. Nitekim Hak Teâlâ hikmeti anlatırken, *"Kime hikmet verilmiş ise, şüphesiz ki ona çok hayır verilmiş demektir"* (Bakara, 269) buyurmuş; dünyadan bahsederken de, *"De ki: "Dünya metâı, azdır"* (Nisa, 77) buyurmuştur. Binâenaleyh eşyanın en kıymetlisine, yine eşyanın en değersizi ile karşılık (ücret-fiat) vermek nasıl uygun ve yerinde olabilir.

5) Ücret istemek, bir töhmet sebebi olur ki, bu da nübüvvetin doğruluğunun kesinliğine gölge düşürür, ters düşer. Binâenaleyh yapılan bu izahlarla, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, tebliğ ve risâletine karşılık, herhangi bir ücret talebinde bulunmasının kesinkes câiz olmayacağı sâbit olmuş olur. Halbuki ayetin zâhiri, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, tebliğ ve risâletine (peygamberliğine) karşılık, insanlardan bir ücret talebinde bulunduğu manasını vermektedir. Bu ücret de, *"akrabalıkta sevgi"* isteğidir. İşte soru budur" denilirse, buna şöyle cevap veririz: Hz. Peygamber (s.a.s)'in, tebliğ ve risaletine karşılık herhangi bir ücret istemesinin câiz olmadığı hususunda bir münakaşa yok. Geriye ayetteki, *"akrabalıkta sevgiden başka hiçbir mükâfaat"* ifadesi kalmaktadır. Bunu şu iki açıdan izah ederek cevap veririz:

a) Bu, şâirin وَلاَ عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ اَنَّ سُيُوفَهُمْ / بِهَا مِنْ قِرَاعِ الدَّارِعِ الدَّارِ فُلُولُ "Onların, kılıçlarında, zırhlara çarpmadan ötürü meydana gelen kırıklardan başka bir kusuru yoktur" (Bu ise, aslında kusur değil şereftir)" şeklindeki ifadesi kabilindendir. Bu, "Ben sizden bunun dışında birşey istemiyorum. Bu ise gerçekte bir ücret değildir. Çünkü müslümanlar arasında bir sevgi ve sempatinin meydana gelmesi, zaten mecbûrî birşeydir" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Mü'minler ve mü'mineler, biribirlerinin dostlandırlar"* (Tevbe, 71) buyururken, Hz. Peygamber (s.a.s) de, اَلْمُؤْمِنُونَ كَالْبُنْيَانِ يَشُدُّ بَعْضُهُ بَعْضاً *"Mü'minler, tıpkı (taşları) birbiriyle kenetlenmiş bir duvar gibidirler"*[46] demiştir. Bu konuda ayet ve haberler (hadisler) çoktur.

Müslümanların ekserisi arasında böyle bir sevgi ve sempatinin bulunması inkâr olunca, bunun müslümanların en kıymetlisi ve büyüğüne karşı bulunması, daha lüzumlu ve uygun olur. Binâenaleyh ayetteki, *"Ben bu (tebliğime) karşı, akrabalıktaki sevgiden başka hiçbir mükâfaat istemiyorum"* ifadesi, "Akrabalıktaki sevgi ise bir ücret sayılmaz" demektir. Dolayısıyla netice, ortada istenen bir ücretin olmadığına varıp dayanır.

b) Ayetteki bu ifade, "istisnâ-ı munkatı" olup, söz **"ecr"** ifadesinde tamamlanmış ve **illâ** ile yeni bir söz başlamıştır ki bu, "Ancak ben size, size olan akrabalığımı hatırlatırım. Sözümde bir "ücret" lafzı geçmektedir. Ama bu aslında bir ücret değildir" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşâf sahibi, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَنْ مَاتَ عَلَى حُبِّ آلِ مُحَمَّدٍ مَاتَ شَهِيداً أَلاَ وَمَنْ مَاتَ عَلَى حُبِّ آلِ مُحَمَّدٍ مَاتَ مَغْفُوراً لَهُ... *"Kim, Muhammed âilesinin sevgisi üzere (yani onları severek) ölürse, şehid olarak ölmüş olur. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin (soyunun) sevgisi üzere ölürse, bağışlanmış olarak ölür. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, tevbe eden birisi olarak ölmüş olur. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, imanı kemâle ermiş bir mü'min olarak ölür. Dikkatedin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, önce ölüm meleği, sonra da münker ve nekir onu cennet ile müjdeler. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, cennete tıpkı bir gelinin, kocasının evine göçtüğü gibi göçer. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, kabrinde cennete doğru iki kapı açılır. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, Allah onun kabrini, rahmet meleklerinin ziyaretgâhı kılar. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, ehl-i sünnet ve'l-cemâat üzere ölür. Dikkat edin; kim Muhammed âilesine buğzederek ölürse, Kıyamet günü iki başı arasına, "Allah'ın rahmetinden ümitsiz" diye yazılmış olarak gelir. Dikkat edin; kim, Muhammed âilesine buğzederek ölürse, kâfir olarak ölür. Dikkat edin; kim Muhammed âilesine buğzederek ölürse, cennet kokularından mahrum kalır"* dediğini rivayet etmiştir. İşte bu, **Keşşâf sahibi**nin rivayet ettiği şeydir.

Âl-i Resûl Terimi

Ben de şöyle diyorum: **Muhammed** (s.a.s)'in âli (âilesi), işleri, idaresi ve geçimi **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e varıp dayanan kimselerdir. Binâenaleyh işleri, en mükemmel ve ileri derecede ona varıp dayanan herkes, O'nun âli (âilesi)dir. **Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hasan** ve **Hz. Hüseyin** ile, Hz. Peygamber (s.a.s) arasındaki ilgi ve yakınlığın, son derece ileri olduğunda bir şüphe olmayıp, bu âdeta, tıpkı mütevatir bir haber ile bilinen bir husustur. Binâenaleyh **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in "âl"inin öncelikle onlar olması gerekir.

Özel ve Genel Anlamda Âl

Hem sonra, insanlar bu "âl" (âile)nin kimler olduğu hususunda, ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bunların Hz. Peygamber (s.a.s)'in akrabaları olduğu söylendiği

gibi, bunların, onun ümmeti olduğu da ileri sürülmüştür. Dolayısıyla biz, bu kelimeyi, "yakınlık" (akrabalık) manasına alırsak, "âl" bunlar olur. Eğer bu kelimeyi, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in davetini kabul eden insanlar manasına alırsak, bu sayılan **Hz. Ali, Fatıma, Hasan** ve **Hüseyin** (r.a), yine O'nun âli olur. Böylece her iki takdire göre de, bunlar onun âli'dirler. Onların dışında kalanlara gelince onlar, **"âl"** lafzının muhtevasına girip girmedikleri hususu ihtilaflıdır. **Keşşâf sahibi**, şunu rivayet etmiştir: Bu ayet nâzil olunca, "Ya Resûlellah, sevmemiz vâcib olan bu akrabaların (âlin) da kimlerdir?" diye soruldu, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Ali, Fatıma ve iki oğludur"* cevabını verdi. Böylece bu dört şahsın, Hz. Peygamber (s.a.s)'in akrabası oldukları sâbit olur. Bu sâbit olunca da, bunlara alabildiğine saygı göstermek gerekir. Ki bunun böyle oluşunun delilleri şunlardır:

1) Bu ayetteki, *"Akrabalıkta sevgiden başka hiçbir mükâfaat..."* ifadesi... Bu ifade ile nasıl istidlâl edildiği biraz önce anlatıldı.

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Hz. Fatıma** (r.aha)'yı sevdiğinde şüphe yoktur. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) فَاطِمَةُ بِضْعَةٌ مِنِّي يُؤْذِينِي مَا يُؤْذِيهَا *"Fatıma benden bir parçadır. Onu üzüp, ona eziyet veren herşey, bana da eziyet eder ve beni üzer"*[47] buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Hz. Ali, Hz. Hasan** ve **Hz. Hüseyin**'i sevdiği de, ondan mütevatir bir nakil (hadis) ile sâbittir. Bu sâbit olduğuna göre, *"O (peygambere) uyun ki, hidayet bulasınız."* (A'raf, 158); *"Onun emrine muhalefet edenler sakınsınlar.."* (Nur, 63); *"De ki:" Eğer Allah'ı seviyorsanız, bana uyun ki, Allah da sizi sevsin..."* (Âl-i İmrân, 31) ve *"Andolsun ki Allah'ın Resûlünde sizin için güzel bir örnek vardır"* (Ahzâb, 21) ayetlerinden ötürü, bütün ümmete aynısı vâcibtir.

3) Hz. Peygamber (s.a.s)'in "âl"ine duâ etmek, yüce bir makamdır. Bundan ötürü, bu dua, namazda tahiyyatın sonunda yapılmaktadır ve **"Allahümme salli alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammedin verham Muhammeden ve âle Muhammedin"** *"Allah'ım, Muhammed'e ve âline salât (rahmet) et. Muhammed'e ve âline merhamet et"* şeklindedir. Böyle bir saygı, Hz. Peygamber (s.a.s)'in "âl"inden başkası için söz konusu değildir. Binâenaleyh işte bütün bunlar, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in "âl"ini sevmenin vâcib olduğunu gösterir. **Şâfii** (r.a) de şöyle demiştir:

يَارَاكِباً قِفْ بِالْمُحَصَّبِ مِنْ مِنًى ... وَاهْتِفْ بِسَاكِنِ خَيْفِهَا وَالنَّاهِضِ

سَحَراً إِذَا فَاضَى الْحَجِيجُ إِلَى مِنًى ... فَيْضاً كَمَا نَظَمَ الْفُرَاتُ الْفَائِضُ

إِنْ كَانَ رَفْضاً حُبُّ آلِ مُحَمَّدٍ ... فَلْيَشْهَدِ الثَّقَلاَنِ أَنِّي رَافِضِي

"Ey binitli kişi, Minâ'daki o taşlıklı yerde dur ve oranın taşlı yerlerinde oturanlar ile, kalkıp gidenlere kulak ver. Seher vaktinde, tıpkı taşan Fırat ırmağının ahengiyle, hacılar Minâ'ya doğru dolup taştığında, bil ki eğer Muhammed (s.a.s)'in âilesini sevmek bir Rafizîlik (taşkınlık ve sapıklık) ise, ins ve cin âlemi şehâdet etsin ki, (o halde ben) bir rafizîyim."

---

47) **Buhari**, fezailü's-Sahâbe, 12.

İKİNCİ MESELE
Ayet Sahâbenin Faziletine Delildir

Ayettekî *"Akrabalıkta sevgiden başka hiçbir mükâfaat"* ifadesinde, sahabe için de büyük bir değer vardır. Çünkü Hak Teâlâ, *"Yarışlarında öne geçip kazananlara gelince, onlar öncüdürler. İşte onlar (Allah'a) en çok yaklaştırılmış olanlardır"* (Vâkıa, 10-11) buyurmuştur. Binâenaleyh Allah'a itaat eden herkes, Allah katında mukarreb (yakın olanlar)lerden olmuş olur. Böylece de إِلاَّ الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى istisnasının muhtevasına girmiş olur. Velhasıl bu ayet, Hz. Peygamber (s.a.s)'in âlini ve ashabını sevmenin vücûbiyyetine delâlet eder. Böyle bir makam ve şeref ise, ancak, Hz. Peygamber (s.a.s)'in nesli ile sahâbesini sevmeyi birleştiren ehl-i sünnet ve'l-cemâatin görüşüne göre kabul edilebilir. Bir vâizden, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle demiş olduğunu dinlemiştim: *"Benim ehl-i beytimin misâli, tıpkı, Nûh (a.s)'un gemisinin misali gibidir. Kim o gemiye binerse, kurtulur."* Yine Hz. Peygamber (s.a.s) أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِمْ اقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ *"Ashâbım, yıldızlar gibidir. Onların hangisine uyarsanız, hidâyete erersiniz..."*[48] buyurmuştur. Şu anda biz, mükellefiyetler deryası içindeyiz. Şüphe ve şehvet dalgaları, bize zarar verebilir. Denizde hareket eden ise, şu iki şeye muhtaçtır:

a) Bütün kusurlardan ve çatlaklardan uzak ve berî olan bir gemi;

b) Aydınlatıcı, parlak ve apaçık görünen yıldızlar.. Binâenaleyh, bir kimse böyle bir gemiye biner ve bakışları da, o apaçık yıldızlar üzerine düşer, onları izlerse kurtuluş sahiline kavuşma ümidi, o nisbette çok ve baskın olur. İşte aynen bunun gibi, ehl-i sünnet alimlerimiz de, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in âlinin, soyunun sevgisinin gemisine binmiş, gözlerini ve bakışlarını, sahâbe yıldızlarına dikmiş, böylece de, Allah'dan hem dünya hem de âhiret hususunda selâmet ve saadeti elde etmeyi ummuşlardır.

Biz yine tefsire dönelim: **Keşşâf sahibi**, kendi kendine bir soru sorarak "Ayette, ya إِلاَّ مَوَدَّةَ الْقُرْبَى yahut da, إِلاَّ الْمَوَدَّةَ لِلْقُرْبَى denilmeli değil miydi? Öyleyse, إِلاَّ الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى denilmesinin hikmeti nedir?" der ve buna yine şöyle diyerek cevap verir: "Tıpkı bir kimsenin, "Ben onları seviyorum. Onlar, benim sevgimin odak noktası ve mahallidir" manasını kastederek, لِي فِي آلِ فُلاَنٍ مَوَدَّةٌ *"Benim, falancanın âline karşı bir muhabbetim ve sevgim vardır.."*; وَلِي فِيهِمْ هَوًى وَحُبٌّ شَدِيدٌ *"Benim, onlar hususunda bir tutkum ve aşırı bir sevgi ve muhabbetim vardır"* demesi gibi, bunlar, bu sevginin odak noktası ve merkezi, mahalli kabul edilmişlerdir."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا *"Kim bir iyilik kazanırsa, biz onun bu hususlaki iyiliğini arttırırız"* buyurmuştur. Bu ayetin **Hz. Ebû Bekir** (r.a) hakkında nâzil olduğu ileri sürülmüştür ama, zahir olan, bunun hangi güzellik olursa olsun, umumîliği ifade etmesidir. Ancak ne var ki bu ifade, *"akrabalıkta sevgi"* ifadesinin peşinden zikredilince bu maksadın o sevgiyi tekîd etmek olduğuna delâlet etmiştir.

---

48) **Keşfu'l-Hafa**, 1/132.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ *"Çünkü Allah, çok affedici, mükâfaat ile mukabele edicidir"* buyurmuştur. Allah hakkında, **"şekûr"** kelimesinin kullanılması mecazî olup, mana, "Allah Teâlâ, kendilerine mükâfaat verme ve pekçok lütfunu arttırma hususunda, kendisine itaat edenlere ihsanda bulunur" şeklindedir.

Vahyi Yalanlama

Cenâb-ı Hak, أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِباً *"Yoksa, "O, Allah adına bir yalan düzdü mü derler?"* buyurmuştur. Bil ki, bu sûrenin başında söz, bu kitabın, ancak Allah'ın vahyi ile meydana geldiğini anlatma hususu ile başlamıştır -ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O mutlak gâlib, O hüküm ve hikmet sahibi Allah sana da, senden evvelkilere de işte böyle vahyeder"* (Şûrâ, 3) ayetinden anlaşılan hususdur-, ilgili söz, bu noktaya gelinceye kadar, aynı hususu izah sadedinde devam etmiş ve birbiriyle münasebet örgüsü içinde gelmiştir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, burada, bu müşriklerin, "Bu, Allah'dan olan bir vahiy değildir" şeklindeki şüphelerini nakledererek, *"Yoksa, "O, Allah'a karşı bir yalan düzdü" mü derler?!"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu ifadenin başındaki **em** edatı, munkatıa olan **em**'dir. Hemzenin manası ise tenbîh ve kınamanın bizzat kendisidir. Buna göre adeta sanki, "Böylesi bir kimseyi, yalanların en çirkini ve en aşırısı olan Allah'a iftirada bulunmaya nisbet etmeyi, onların kalblerinde bulunur, dillerine de bunu alabilirler mi?! (Bu, mümkün müdür? Asla!.)" denilmek istenmiştir. Daha sonra Cenâb-ı Hak buna, فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ *"Fakat, eğer Allah dilerse, senin kalbini mühürler"* diyerek cevap vermiştir ki, bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) **Mücâhid**, "Allah, senin kalbine, onların eziyyetlerine karşı sabretme gücü verir; kalbini sabitleştirir. Böylece de sana, onların, "O, yalancı bir iftiracıdır" şeklindeki sözleri, zor gelmez" şeklinde açıklamıştır.

b) Yani Cenâb-ı Hak bu söz ile, "Eğer Allah dileseydi, seni, kalblerine mühür basılmış kimselerden kılardı. Böylece de O'na yalanlar uydururdun.. Çünkü, Allah'a yalanlar düzmeye, ancak böylesi kimseler cüret edebilir" manasını kastetmiştir ki, bu sözün zikrediliş gayesi, bunun uzak bir şey olduğunu tam anlamıyla ifade etmektir. Bunun bir misali, bir kimsenin, emîn, güvenilir birisini hıyânet etmekle itham ettiğinde, o emîn, güvenilir kimsenin, hîzlânı (ilahî yardımcısı bulunmayışını) ve kalbinin kör olduğunu kastetmeyip, sadece, kendisinden böyle bir hiyanetin sudûr etmesinin imkânsız bir şey olduğunu kastederek, "Belki de Allah, beni kendi başıma bıraktı, (benden yardımı kesti), belki de Allah, benim kalbimi köreltti!.. (Öyle mi?!) Bu mümkün mü?" demesidir.

Allah Hakkın Yardımcısıdır

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ *"Allah, bâtılı mahveder... hakkı yerine getirir"* buyurmuştur. Ki bu, "Allah'ın sünneti ve yasası, bâtılı çürütmek, hakkı ise iyice sağlamlaştırmaktır. Demek ki, şayet **Hz. Muhammed** (s.a.s), bâtılı savunan bir yalancı olsaydı, Allah onu rezil rüsvay eder, onun savunduğu o bâtılın içyüzünü ortaya döker ve onu, maddî-manevî bakımlardan desteklemezdi. Durum

böyle olmadığına göre, biz, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, Allah'a karşı yalanlar uyduran yalancılardan olmadığını anlamış bulunuyoruz" demektir. Bu ifadenin, Allah'ın, peygamberine, onların üzerinde bulundukları o iftira, yalan ve yalanlama ... gibi bâtıl hallerini mahvedeceğine; **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in üzerinde bulunduğu o hakikatı sağlamlaştıracağına dair bir vaadi olması da mümkündür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ *"Şüphesiz ki O, kalblerde olanları dahi bilendir"* buyurmuştur. Ki bu, "Allah, senin ve onların sinelerindeki şeyleri bihakkın bilendir ve bu iş de, işte bu şekilde cereyân etmektedir" demektir. **Katâde**'den, bu ayetin manasının, "Şayet, **Hz. Muhammed** (s.a.s), Allah'a karşı yalan uydurmuş olsaydı, Allah mutlaka ona karşı bu tehdidini yerine getirirdi" manasında olmak üzere, "Senin kalbini mühürler, sana Kur'ân'ı unutturur ve senden vahyini keser..." şeklinde olduğu rivayet edilmiştir.

Bil ki Allah Teâlâ, *"Yoksa, "O, Allah'a karşı bir yalan düzdü" mü derler?!"* buyurup, sonra da, peygamberlerini o müşriklerin kendisine isnad ettikleri bu şeyden tebrie edip, aklayıp ve onların da bu yalan ve iftiraları sebebiyle büyük bir cezâyı hakettikleri malûm olunca, hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak onları tevbe etmeye teşvik etmiş ve onlara, kötülükleri her ne kadar büyük olsa da, her kötülük yapanın tevbesini kabul edeceğini bildirmiş ve وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ *"O, kullarının tevbesini kabul eden, kötü hareketlerini bağışlayan...dır.."* buyurmuştur. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Tevbenin Kabûlü

Keşşâf sahibi şöyle der: "Arapça'da, hem قَبِلْتُ مِنْهُ الشَّيْءَ hem de وَقَبِلْتُهُ عَنْهُ "Ondan o şeyi kabul ettim" deyimleri kullanılır. Binâenaleyh, قَبِلْتُهُ مِنْهُ deyiminin manası, "Onu ondan aldım ve onu, kabûlün başlangıcı ve kaynağı kıldım"; قَبِلْتُهُ مِنْهُ ifadesinin manası ise, "Onu ondan aldım, bunu onun namına kaydettim..." şeklindedir."

Tevbe'nin ne demek olduğuna dair genişçe incelememiz, Bakara Sûresi'nde geçmişti. Tevbede, en az mutlaka bulunması gereken şey, geçen günahtan dolayı pişmanlık duymak; bulunduğu anda günah işlememek; işlediği o günahlara, ilerde bir daha dönmemeye kararlı ve azimli olmaktır.

Câbir şunu rivayet etmiştir: *"Bir bedevî, Hz. Peygamber (s.a.s)'in mescidine girdi ve "Allah'ım, ben senden affını istiyor ve sana tevbe edip iltica ediyorum" dedi ve tekbir aldı. Namazını bitirince, Hz. Ali (r.a) ona, "Ey adam, lisânın yaptığı istiğfâr yalancıların tevbesidir. Senin tevben de ayrıca bir tevbeye muhtaçtır" deyince, o bedevî, "Ey mü'minlerin emîri, o halde tevbe nedir ve nasıl yapılır?" dedi; bunun üzerine Hz. Ali (r.a), "Tevbe, şu altı şeyi kapsar: Geçmiş günahlara pişman olmak; yapılmayan, ifa edilmeyen farzları iade etmek; haksız yere alınan şeyleri geri vermek; nefsi, canı, Allah'a isyan hususunda terbiye edip eğittiğin gibi, O'na tâat hususunda da eritmek; nefse, günah lezzetini taddırdığın gibi, nefse, tâatın acılarını da taddırmak; güldüğün her gülüşe bedel olarak, ağlamaktır"* dedi.

İKİNCİ MESELE
Tevbeyi Kabul Vacip Değil

Mu'tezile, "Tevbeleri kabul etmek, akien Allah'a vaciptir" derken, ehl-i sünnet alimlerimiz, "Allah'a hiçbir şey zorunlu ve vacip değildir. Yaptığı herşeyi O, kerem ve lütfu gereği yapar" demişlerdir. Ehl-i sünnet, görüşlerinin doğruluğuna dair, bu ayetle istidlâlde bulunarak şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ, tevbeleri kabul etmekle övünmüştür. Binâenaleyh, tevbeleri kabul etmek şayet vacib olsaydı, bu denli bir övünme (anlamlı) olmazdı. Baksana, bir kimse kendisini, insanları haksız yere dövmemek ve onları, öfkesinden dolayı öldürmemek ile medhederse, bu pek güçlü bir medih olamaz.. (Çünkü, zaten yapmaması gereken budur..) Ama, "Aslında benim görevim olmadığı halde, ben onlara iyilik ve ihsanda bulunuyorum" dediğinde, bu bir medh ve övgü olmuş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ ifadesiyle, ya Cenâb-ı Hakk'ın, tevbesi yapıldıktan sonra, büyük günahları affetmesi, yahut küçük günahları affetmesi, veyahut da, tevbesi yapılmadan önce, büyük günahları affetmesi kastedilmiştir. Birincisi bâtıldır, aksi halde, وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ cümlesi, tıpkı وَهُوَ الَّذِى يَقْبَلُ التَّوْبَةَ cümlesinin aynısı olur. Halbuki tekrar, aslolanın hilâfına bir harekettir. İkincisi de olamaz, çünkü bu, zaten olması gerekendir, bir görevdir. Görevi ifâ ile de övünme olmaz. Geriye üçüncü şık kalmıştır. Buna göre mana, "O, bazan, tevbeyi kabul etmeyi vasıta kılarak; bazan da, tevbesiz, doğrudan doğruya affeder" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ "*... ne işlerseniz bilendir*" buyurmuştur. **Hamza, Kisâî ve Asım'ın ravisi Hafs,** tâ ile, muhatap sîgasında تَفْعَلُونَ şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, yâ ile, gâib sîgasında olarak, يَفْعَلُونَ şeklinde okumuşlardır ki, buna göre mana, "Allah onların yaptıklarını bilir; onların, hasenâtlarına mukabil onlara mükâfaat verir, seyyiâtlarına karşı da, onları cezâlandırır" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ "*İman edip de, iyi iyi amellerde bulunanlara icâbet eder.. Onlara, fazlından arttırır da...*" buyurmuştur ki, bu ifadeyle ilgili olarak şu iki görüş vardır:

a) "*İman edip salih ameller işleyenler..*" ifadesi, fail durumunda, mahallen merfû olup, buna göre mana, "Mü'minler, Allah'ın onları kendisine davet ettiği şey hususunda, Allah'a icâbet ederler" şeklinde olur.

b) Bu ifâde, mahallen mansub olup, fiilin fâili ise, mukadder olup, Cenâb-ı Hak'tır. Buna göre ifadenin takdiri, وَيَسْتَجِيبُ اللَّهُ لِلْمُؤْمِنِينَ şeklinde olur. Ancak ne var ki lâm tıpkı وَإِذَا كَالُوهُمْ (Mutaffifin, 3) ayetinde hazfedildiği gibi, (yani ifadenin aslı, وَإِذَا كَالُوا لَهُمْ 'dır; لَهُمْ 'deki lâm, düşürülmüştür), hazfedilmiştir. Bu ikinci takdir, daha evlâdır; çünkü, bu ifadenin hem öncesindeki hem de sonrasındaki sözler, Allah'a ait olan sözlerdir. Çünkü bu ifadeden önce, "*O, kullarının tevbesini kabul eden, kötü hareketlerini bağışlayandır..*" ifadesi; sonrasında da, "*onlara, fazlından arttırır da..*" cümlesi yer alır. Böylece, يَزِيدُ "*arttırır...*" fiiline atfedilmiş olur. Halbuki, birinci takdire göre, icâbet eden kul olurken, fazlı arttıran da Allah olmuş olur.

İcabet Mü'minlere Ait

Bu icâbet işinin, iman edenlerin işi olduğunu söyleyenlere gelince, bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Mü'minler Rablerine, Rablerinin, onları kendisine davet ettiği şey hususunda icâbet ederler.

b) Mü'minler, Rablerine, Rablerinin kendilerine emrettiği şeyler hususunda itâat ederler. İkinci izâha göre, يَسْتَجِيبُ fiili, itaat etmek anlamına alınmıştır.

İcabet Allah'a Ait

Fiilin Allah'a ait olduğunu söyleyenlere gelince, onlar bu hususta ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak mana, "Allah, mü'minlerin duasına icâbet eder ve onlara, onların istemiş olduğu şeyi, lütfu gereği arttırır" şeklinde olur, denilmiştir.

Kâfirin Duasına İcabet?

Buna göre şayet insanlar, "Duâya icâbet etme halinin mü'minlere tahsis edilmesi, Cenâb-ı Hakk'ın, kâfirlerin duasına icabet etmeyeceğini gösterir mi?" derlerse, biz deriz ki: Bazı kimseler, kâfirlerin duasına icabetin caiz olmayacağını; zira, duaya icabet etmede, bir tazim anlamı bulunduğunu; bunun ise, kâfirlere uygun düşmeyeceğini söylemişlerdir. Bazı şeyler hususunda, kâfirlerin duasına da icabet etmenin caiz olacağı da ileri sürülmüştür. Buna göre ayetteki tahsisin faydası şu olmuş olur: Mü'minlerin duasına icabet etmek, bir şereflendirme manasında olurken, kâfirlerin duasına icabet etmek ise, bir istidrâc (kâfirin, küfründe ilerlemesine mühlet tanıma) manasında olmuş olur. Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَيَزِيدُهُم مِّن فَضْلِهِ ۖ وَالْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ *"Onlara, fazlından arttırır;* yani, onlara, o duaları sebebiyle talep ettikleri şeyi verir ve arttırır. *Kâfirlere gelince, onlar için de çok çetin bir azab vardır"* buyurmuştur ki, bu ifadenin maksadı, bir tehdittir.

* *
*

Allah'ın Hikmetli Yönetimi

وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَٰكِن يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَّا يَشَاءُ ۚ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ
خَبِيرٌ بَصِيرٌ ﴿٢٧﴾ وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِن بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنشُرُ رَحْمَتَهُ ۚ وَهُوَ الْوَلِيُّ
الْحَمِيدُ ﴿٢٨﴾ وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِن دَابَّةٍ ۖ وَهُوَ عَلَىٰ جَمْعِهِمْ
إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ ﴿٢٩﴾ وَمَا أَصَابَكُم مِّن مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُو عَن كَثِيرٍ ﴿٣٠﴾ وَمَا أَنتُم
بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ ۖ وَمَا لَكُم مِّن دُونِ اللَّهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿٣١﴾

"Eğer Allah, kullarına (eşit bir şekilde) bol bol rızık verseydi, yeryüzünde muhakkak ki taşkınlık ederler, azarlardı. Fakat O, ne mikdar dilerse, (rızkı o kadar) indirir. Şüphe yok ki O, kullarının her (halinden) hakkıyla haberdardır, (her şeyi) kemâliyle görendir. O, (insanlar) ümitlerini kestikten sonra, yağmuru indirmekte, rahmetini yapmakta olandır. O, hakiki yâr ve her hamde lâyık olandır. Göklerin, yerin ve bunların içinde yayıp ürettiği canlıların yaratılışı, O'nun ayetlerindendir. O, bütün bunları toplamaya da, dileyeceği zaman hakkıyla kâdirdir. Sizi çarpan her musibet, kendi ellerinizin işleyip kazandığı (günahlar) yüzündendir. (Bununla beraber Allah), birçoğunu da affeder. Siz, yerde (Allah'ı) aciz bırakabilecekler değilsiniz. Sizin, Allah'tan başka ne bir hamîniz, ne de bir yardımcınız vardır.."

(Şûrâ, 27-31)

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bil ki, Allah Teâlâ, önceki ayette, kendisinin, mü'minlerin duasına icabet ettiğini söyleyince, bu hususta şöyle bir soru varid oldu: Mü'min, bazan bir sıkıntı, belâ ve fakirlik içinde bulunabiliyor, sonra da dua ediyor, ama duasının kabul olunduğuna dair herhangi bir emâre ve iz göremiyor. Şu halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"İman edenlere ... icabet eder..."* ifadesiyle bu durum nasıl bağdaştırılabilir? Cenâb-ı Hak, işte bu soruya, *"Eğer Allah, kullarına (eşit bir şekilde) bol bol rızık verseydi, yeryüzünde muhakkak ki taşkınlık ederler, azarlardı.* Yani, masiyetlere yönelir ve yeltenirlerdi" diyerek cevap vermiştir. Bu bir mahzûr olunca, Allah'ın onlara, talep ettikleri şeyi vermemesi gerekir. **Cübbâî** şöyle der: "Bu ayet, şu iki bakımdan, **Cebriyye**'nin (Ehl-i sünnetin) görüşünün bâtıl olduğuna delâlet eder:

1) Hasılı kelâm, Allah Teâlâ, şayet, kullarına bolca rızık vermiş olsaydı, onlar yeryüzünde taşkınlık yapar, azarlardı. Halbuki, yeryüzünde taşkınlık yapma, asla istenen bir şey değildir. O halde bu demektir ki, bol bol rızık verilmesi de, mevcut değildir, murad edilmemiştir. Binâenaleyh bu söz, ancak biz, "Allah Teâlâ, yeryüzünde taşkınlık yapılmasını murad etmiştir" dediğimizde tam ve anlamlı olur. Ki, işte bu, **Cebriyye**'nin görüşünün bozuk olmasını gerektirir.

2) Allah Teâlâ, rızkı bol bol vermeyi murad etmediğini; zira bunun, fesat ve fitnelere yol açtığını beyan buyurmuştur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, fasit şeylere götüren şeyi murad etmediğini beyân ettiğine göre, mefsedetin bizzat kendisini murad etmemesi öncelikle gerekir."

Ehl-i sünnet alimlerimiz, buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Azmaya, katı kalpliliğe ve kahredip ezip geçmeye karşı duyulan aşırı meyil, o yok iken meydana gelmiştir. Binâenaleyh, bunun mutlaka bir failinin bulunması gerekir. Bu gibi hallerin faili, ya kuldur, yahut Allah'tır. Birincisi batıldır, çünkü kişi, bu şeyleri ancak tabiatı ve karakteri bunlara meylettiği zaman yapar ve işler. Böylece de, aynı soru, bu ikinci meyli kimin meydana getirdiği hususunda da sorulabilir. Bu ise, teselsülü gerektirir. Hem zulme, katı kalpliliğe ve acımasızlığa karşı duyulan aşırı meyil, bir kusurdur,

noksanlıktır. Aklı olan kimse, kendisinde bu tür noksanlıkları gerektirecek şeylerin bulunmasına razı olmaz. Bu bâtıl olunca, bu meyil ve arzuyu icad edip var edenin, Allah olduğu sabit olmuş olur."

Azanlara Niçin Servet Veriliyor?

Daha sonra **Cübbâî**, tefsirinde, kendi aleyhine bir soru irad ederek, şöyle der: Şayet, "Allah, bir taşkınlık olmasına rağmen, kullarından bazılarına rızkını bol bol vermemiş midir?" denilirse, (ne dersin bakalım?)." **Cübbâî** sorduğu bu soruya da şu şekilde cevap verir: Kendisinde rızkın ve taşkınlığın bulunduğu kimsenin, kendisine o rızık verilse de verilmese de, her halükârda taşkınlık yapacağı onun hal ve durumundan anlaşılmaktadır."

Ben derim ki: Bu cevap bozuktur. Bunun delili ise, hem Kur'ân, hem de akıldır. Kur'ân'a gelince,bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sakın! Çünkü insan, kendisini ihtiyaçtan vareste gördü diye, muhakkak azar.."* (Alak, 6-7) ayetidir. Cenâb-ı Hak bu ayetinde, zenginliğin, tuğyanın ve taşkınlığın tahakkukuna sebep olacağına, mutlak ve kayıtsız şartsız olarak hükmetmiştir. Akıldan delile gelince, kişinin nefsi, kötülüklere meyleder de, ancak ne var ki, o kötülükleri işlemek için gerekli alet ve vasıtaları bulamazsa, yapacağı kötülük ve şer, o nisbette azalır. Ama, onları ifa etmek için, gerekli alet ve vasıtaları elde eder ise, işleyeceği o kötülük de o nisbette çoğalır. Böylece, mal elde etmenin, tuğyan ve azgınlığa sebebiyet vereceği sabit olmuştur.

İKİNCİ MESELE
Mutlak Eşitlik İmkânsız

Bu mesele, malî imkânın, bir taşkınlığı hangi sebepten dolayı gerektirdiğinin beyânı ve izahı hakkındadır. Alimler bu hususta da, şu izahları yapmışlardır:

1) Allah Teâlâ, rızık bakımından herkesi eşit tutmuş olsaydı, bir kısmının bir kısmına hizmet etmesi imkânsız olurdu. Eğer durum da böyle olsaydı, o zaman alem harap olur, beşerî maslahat ve işler atâlete uğrardı.

2) Bu ayet, özellikle Araplara hastır. Çünkü onlar, her ne zaman, malî bir imkâna kavuşur, iyice ekinlerini kandırıp doyuran yağmuru ve onları doyuran (yaş kuru) sebze ve meyveleri bulduklarında, talan ve yağmalama gibi fiillere yönelir, azarlardı.

3) İnsan karakteri gereği, büyüklenir, büyüklük taslar. Binâenaleyh o, bir zenginlik ve bir iktidar elde ettiğinde, asıl yaratılışının gereği olan şeye dönmüş olur. Ama, bir sıkıntı, bir belâ ve istenmeyen bir durumun içine düştüğünde, inkisârı kalbe düşer mahzunlaşır da, böylece itâate ve tevâzu haline döner..

ÜÇÜNCÜ MESELE
Nüzul Rivayeti

Habbâb İbnu'l-Eret, "Bu ayet, bizim hakkımızda nazil oldu. Çünkü biz, **Kurayza, Nadîr** ve **Kaynukaoğullarının** mallarına gözümüzü diktik ve o malların, bizim olmasını arzuladık" derken, bu ayetin, rızıklarının geniş, bol ve zenginliğini temenni eden ehl-i suffe hakkında nazil olduğu da ileri sürülmüştür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَلٰكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَآءُ *"Fakat o ne mikdar dilerse, (rızkı o kadar) indirir"* buyurmuştur. **İbn Kesir** ve **Ebû Amr**, fiili şeddesiz olarak يُنْزِلُ **(yunzilu)**, diğerleri şeddeli olarak, **yunezzilu** şeklinde okumuşlardır. Biz diyoruz ki: "Ayette geçen بِقَدَرٍ kelimesi, "takdir ile" manasınadır. Nitekim Arapça'da قَدَرَهُ – قَدْراً وَقَدَراً denilir.

Hak Teâlâ, إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ *"Şüphe yok ki O, kullarının her halinden hakkıyla haberdârdır (herşeyi) kemâliyle görendir"* buyurmuştur ki bu, "O, insanların hallerini, karakterlerini ve işlerinin âkıbetini bilir, buna göre de, maslahatlarına uygun olarak rızıklarını takdir eder" demektir.

Ümitsizlikten Sonra Yağmur

Cenâb-ı Allah, fazla fazla vermenin, dinleri açısından zarar vereceğini bildiği için, onlara ihtiyaçlarından fazlasını vermeyeceğini beyan buyurunca, onların rızka ihtiyaçları olduğunu, kendisinin bu rızkı onlara vermemezlik etmeyeceğini beyan ederek وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا *"O, (insanlar) ümitlerini kestikten sonra, yağmuru indirmekte olandır"* buyurmuştur. **Nâfi, İbn Âmir ve Âsım**, fiili, şeddeli olarak **yunezzilu**; diğerleri, şeddesiz olarak **yunzilu** şeklinde okumuşlardır. **Keşşâf sahibi**, diğer fiilin, nûnun fethası ve kesresiyle, قَنَطُوا ve قَنِطُوا şekillerinde okunduğunu söylemiştir. Ümid kesildikten sonra yağmuru yağdırmak, insanları daha fazla şükre sevkedicidir. Çünkü bir belaya uğradıktan sonra, ilgili nimeti elde etmekten duyulacak sevinç, daha tam ve mükemmel olur. Böylece o nimete ulaşanın, buna şükretmesi daha fazla olur.

Allah Teâlâ, وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ *"O, rahmetini yayar"* buyurmuştur ki bu, "Allah rahmetini, yani, bereketli yağmurları, onun sağladığı menfaatleri ve sayesinde bolluk ile bereketin olduğu şeyleri yayar, bolca verir" demektir.

Hz. Ömer (r.a)'den rivayet edildiğine göre, kendisine, "Kıtlık had safhaya vardı. İnsanlar artık ümitsizliğe düştü" denildiğinde o, bu ayeti kastederek, "İşte şimdi yağmura kavuşurlar" demiştir. Allah Teâlâ'nın, bu beyanı ile, bütün herşey hakkındaki o bol rahmetini murad etmiş olması da mümkündür. Buna göre sanki "O, yağmur demek olan rahmetini indirir ve diğer rahmet çeşitlerini yaygın olarak verir."

Cenâb-ı Allah وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ *"O hakîkî yârdır ve her hamde lâyık olandır"* buyurmuştur. **"Velî"**, kullarına lutfetmeyi üstlenen; **"hamîd"** ise, mahlûkatına her türlü rahmetini ulaştırdığı için, hamde layık olan demektir.

Gökler, Yer, Canlıların Delili

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ulûhiyyetine delâlet eden bir başka ayetini getirerek, وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَآبَّةٍ *"Göklerin, yerin ve bunların içinde yayıp ürettiği canlıların yaratılışı da O'nun ayetlerindendir"* buyurmuştur. Şimdi diyoruz ki: Göklerin ve yerin yaratılışının, hikmetli bir tanrının varlığına delil oluşunu daha önce anlatmıştık. Canlıların varlığının, hikmetli bir ilahın varlığına delil oluşu da böyledir. Buna göre eğer, **dâbbe** (canlı) lafzı, melekler hakkında nasıl kullanılabilir?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

1) Fiil, her nekadar onu onlardan birisi yapsa bile, bazan bir topluluğa nisbet edilir. Nitekim Arapça'da mesela, bu fiili içlerinden sadece biri yaptığı halde, "Falancaoğulları şöyle şöyle yaptı" denilir ki *"O iki (denizden) inci ve mercan çıkar"* (Rahmân, 22) ayeti de böyledir.

2) "**Debîb**" hareket demektir. Melekler için de hareket söz konusudur.

3) Şöyle de denebilir: Allah Teâlâ, göklerde, tıpkı insanların yeryüzünde yürüyüp gezdikleri gibi yürüyen çeşitli canlılar yaratmıştır.

Dilediği Zaman Mahşerde Toplar

Daha sonra Hak Teâlâ, وَهُوَ عَلٰى جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَآءُ قَدِيرٌ *"O, bütün bunları toplamaya da dileyeceği zaman hakkıyla kâdirdir"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: **İzâ** edatı mazi fiilin başına geldiği gibi, muzarî fiilin de başına gelir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشٰى (Leyl, 1) buyurmuştur. Bu ayetteki إِذَا يَشَآءُ ifadesi de böyledir. Bu ifadenin anlatmak istediği şey, Cenâb-ı Hakk'ın, bütün bunları ayrı ayrı yaratmasının, bir acziyyetten ötürü değil, (maslahattan (hikmetten) ötürü oluşunu beyân etmektir. İşte bundan dolayı, *"O, bütün bunları toplamaya da, dileyeceği zaman hakkıyla kâdirdir.."* Yani, "haşri ve hesâbı birlikte yapmaya kâdirdir" buyurmuştur. Bu toplamanın maksadı, hesâba çekmek olduğu için, عَلٰى جَمْعِهَا demeyip, عَلٰى جَمْعِهِمْ (bunları toplamaya) buyurmuştur. Buna göre sanki, "dilediğimde akıllı varlıkları biraraya getirmeye kâdirim" demek istemiştir.

Mescit Hakkında Cübbâî'nin Dergahı

Cübbâî, Hak Teâlâ'nın meşîetinin (iradesinin) muhdes (sonradan meydana gelme) olduğuna, ayetteki *"dileyeceği zaman"* ifadesini delil getirerek şöyle der: "**İzâ** kelimesi, zarf-ı zamandır. *"Dileyeceği..."* kelimesi ise, muzarî (gelecek zaman) kalıbıdır. Binâenaleyh eğer, Allah'ın meşîeti kadîm (ezeli) olsaydı, bu meşieti, gelecek zaman ile ilgili belli bir vakte nisbet etmesinin bir manası olmazdı. Ayetteki bu ifade, böyle bir nisbete delâlet edince, Hak Teâlâ'nın meşîetinin muhdes olduğunu anlıyoruz." Buna şu şekilde cevap verebiliriz: "Bu iki kelime, meşîete (Allah'ın meşietine) dahil oldukları gibi, "**kadîr**" lafzına yani, Allah'ın kudretine de dâhil olmuş olurlar. O zaman buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin de muhdes (sonradan) olması gerekir. Bu söz konusu olamayacağına göre, aynı durum **Cübbâî**'nin ileri sürdüğü husus için de geçerli olur.

Daha sonra Hak Teâlâ, وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ *"Size çarpan her musibet, kendi ellerinizin işleyip kazandığı günahlar yüzündendir"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Nâfi ve İbn Âmir,** "fâ"sız olarak ...بِمَا şeklinde okumuşlardır ki bu, Şâm ve Medine mushaflarında da böyledir. Diğer kıraat imamları da fâ ile okumuşlardır ve bu onların mushaflarında böyle fâ iledir. Birinci okuyuşa göre ifadenin başındaki **mâ,** اَلَّذِى manasında mübteda, ...بِمَا كَسَبَتْ ifadesi ise onun haberidir. Buna göre mana, "Sizin başınıza gelen şeyler, ellerinizin kazandığı (günahlar) yüzünden olmuştur" şeklindedir. İkinci kıraata göre ise, baştaki **mâ,** şart manası taşımıştır.

İKİNCİ MESELE
Musibetten Maksad

Bu musibetler ile, ağrılar, acılar, hastalıklar, kıtlıklar, boğulmalar, yıldırım çarpması ve benzeri hoşa gitmeyen herşey kastedilmiştir. Alimler, ağrı, sızı ve benzeri, bu şeylerin, daha önce işlenmiş birtakım günahlara karşılık verilmiş bir cezâ olup, olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir:

Bazıları, şu sebeplerden ötürü bunun böyle olduğunu kabul etmemişlerdir:

a) Cenâb-ı Hak, *"Bugün, her nefis, kazandığına (yaptığına) göre cezalandırılır"* (Mü'min, 17) buyurmuş ve bu cezanın Kıyamet gününde olacağını beyan buyurmuştur. Yine, Fatiha Sûresi'nde *"O, din gününün (Kıyametin) sahibidir"* buyurmuştur. Âlimler bununla, Kıyamet gününün kastedildiği hususunda müttefiktirler.

b) Dünyadaki musibetler konusunda, zındık da, sıddîk da ortaktırlar. Böyle olan şeyin ise, daha önce işlenmiş günahlara bir ceza olarak verildiğini kabul etmek imânsızdır. Aksine istikrâ (derinlemesine araştırma), bu musibetlerin, günahkârlardan daha ziyade, sâlih ve muttakilerin başına geldiğini göstermektedir. İşte bundan ötürü, Hz. Peygamber (s.a.s) حُمِّيَ الْبَلاَءُ بِالأَنْبِيَاءِ ثُمَّ الأَوْلِيَاءِ ثُمَّ الأَمْثَلِ فَالأَمْثَلِ *"Bela ve musibetler öncelikle peygamberlere, sonra velilere, sonra derece derece daha aşağı olanlara verilmiştir"*[49] buyurmuştur.

c) Dünya, mükellefiyet yurdudur. Binâenaleyh eğer işlenen günahlara burada karşılık verilmiş olsaydı, o zaman dünya aynı anda, hem mükellefiyet, hem de cezâ yurdu olmuş olurdu.

Günahlara [Musibetler Birer Cezadır]

Bu tür belâ ve musibetlerin işlenmiş günahlara karşılık birer ceza olduğunu söyleyenler de, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivayet edilen şu hadis-i şerife tutunmuşlardır: لاَ يُصِيبُ اِبْنَ آدَمَ خَدْشُ عُودٍ وَلاَ غَيْرُهُ اِلاَّ بِذَنْبٍ *"İnsanoğluna bir ağaç çiziği (diken batması) veya benzeri (küçük) bir şey (bile), ancak onun günahı sebebiyle isâbet eder."*[50] Hadis, bu manada bir başka lafızla da rivayet edilmiştir. Bu görüşte olanlar, hem tefsir ettiğimiz ayete, hem de, *"Yahûdilerden kaynaklanan bir zulüm sebebiyledir ki, helâl ve hoş şeyleri onlara haram kıldık"* (Nisa, 160) ayetine tutunmuşlardır. Bu görüşte olanlar yine, tefsir ettiğimiz ayetin peşisıra gelen, *"Kazandıkları (günahlar) yüzünden, onları helâk eder"* (Şûrâ, 34) ayetini de delil getirirler. Bu ayet, o helâkin, insanların yaptıkları şeyler yüzünden olduğu hususunda açık bir ifadedir. Birinci görüşü benimseyenler, bunların bu ayeti delil getirmelerine karşılık şöyle derler: "Bu tür musibetlerin meydana gelmesi, peygamberler ve veliler hakkında olduğu gibi, bir cezâ kabilinden olmayıp, mükellefiyette imtihan etme kabilindendir. Buna göre, *"kendi ellerinin işleyip kazandığı (günahlar) yüzünden..."* ifadesi, "Sizler bunları işlediğinizde, en uygun düşen, bu musibetlerin size verilmesidir" manasına gelmiş olur. Diğer delillere verilecek cevab da böyledir. Allah en iyi bilendir.

---

49) Benzeri hadis; Buhari, mardâ ve tıb, 3.

50) **Müsned**, 6/261 (Benzeri Hadis).

ÜÇÜNCÜ MESELE
Tenasüh İddiası

Hem tenâsühcüler (ruhların bir bedenden başka bir bedene geçtiğini savunanlar), hem de, "Çocuklar ve hayvanlar acı duymazlar (ceza görmezler)" diyenler, "Bu ayet, musibet ve belaların ancak daha önce işlenmiş suçlardan ötürü insanların başına geldiğine delâlet etmektedir" diyerek istidlâl ederler. Daha sonra tenasühcüler, "Fakat bu musibet ve belalar çocuklar ve hayvanlar için de söz konusudur. Binâenaleyh bunların, eskiden işlenmiş günahlardan ötürü meydana gelmiş olması gerekir" demişlerdir. Çocuklar ve hayvanlar için acı duymanın söz konusu olmadığını savunanlar ise şöyle demişlerdir: "Bu çocuk ve hayvanların, başka bir bedende olmadıkları sabittir. Çünkü tenasüh görüşü yanlıştır. Binâenaleyh çocukların ve hayvanların acı duymayacaklarına kesin olarak hükmetmek gerekir. Çünkü elem ve acı bir musibettir." Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Ayetteki, *"Size çarpan her musibet, kendi ellerinizin işleyip kazandığı (günahlar) yüzündendir"* cümlesi, anlayan ve akledebilenler için bir hitabtır. Binâenaleyh bu ifadeye, hayvanlar ile çocuklar girmez. Üstelik Allah Teâlâ da, "Canlılara isâbet eden her musibet, daha önceden işlenmiş bir günahtan ötürüdür" buyurmamıştır. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Müteşabihler

Ayetteki, *"ellerinizin işleyip kazandığı (günahlar) yüzündendir"* ifadesi, **kesbin** (kazanılan şeyin), **"el"e** nisbet edilmesini gerektirir. Halbuki **"kesb"**, el ile değil, elde bulunan kudret sayesinde olur. Halbuki burada "el" kelimesiyle kastedilen, kudret olup ve böyle bir mecaz da yaygın olarak kullanıldığı için, Cenâb-ı Hak için kullanılmış olan "el" lafzını, Allah'ı uzuvlardan ve parçalardan tenzih edebilmek için, "kudret" manasına hamletmek gerekir. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ *"Birçoğunu da affeder"* buyurmuştur ki bu, "Allah, pek çok musibet ve belayı, kendi fazlı ve rahmeti ile yürürlüğe koymaz" demektir.

Hasan el-Basrî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: Şiddetli ağrı içinde kıvranan **İmran b. Husayn**'ın yanına gittik. Ona, "Senin bu haline üzülüyoruz" denildi. O, "Böyle yapmayın. Çünkü Allah'a yemin olsun ki, onun sevip verdiği şeyleri ben de severim" ve bu ayeti okuyup, "İşte bu (acı), benim ellerimin kazandığı şeyler yüzündendir. Bana, Rabbimin affı ulaşacaktır" dedi."

Ebû Sahle, Hz. Ali (r.a)'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu ayeti okuyarak şöyle dediğini rivayet etmiştir: مَا عَفَى اللّٰهُ عَنْهُ فَهُوَ اَعْزُو اَكْرَمُ مِنْ اَنْ يَعُوْدَ اِلَيْهِ فِى الْاٰخِرَةِ وَمَا عَاقَبَ عَلَيْهِ فِى الدُّنْيَا فَاللّٰهُ اَكْرَمُ مِنْ اَنْ يُعِيدَ الْعَذَابَ عَلَيْهِ فِى الْاٰخِرَةِ *"Allah, bir kere affettiği bir şeyi ahirette yeniden söz konusu etmeyecek kadar yüce ve kerîmdir. Yine Allah dünyada iken cezalandırdığı bir suça karşı, ahirette tekrar azab etmeyecek kadar kerimdir."*[51] Bunu **Vâhidî, el-Bâsît**'inde zikrederek, "Durum böyle olduğuna göre, Allah'ın kitabındaki en ümit verici ayet budur. Çünkü Allah Teâlâ, mü'minin günahlarını ikiye ayırmış. Onların bir kısmını, dünyada iken insana verdiği belâ ve musibetlerle affedip silmiş, bir kısmını da yine dünyada iken, belâ bile vermeden affetmiştir. Allah Teâlâ

51) Aynı manada başka hadis için bkz. Tirmizi, İman 11 (5/16).

ise, affından dönmeyen bir kerimdir. Bu, Allah'ın mü'minlere karşı davranış metodu (sünnetullahı)dır. Kâfirlere gelince, onlar Kıyamet günü, Rableri ile yüz yüze gelinceye kadar, Allah onların günahlarının cezasını vermez, bu hususta acele etmez.

Daha sonra Allah Teâlâ, وَمَآ أَنتُم بِمُعْجِزِينَ فِى ٱلْأَرْضِ *"Siz yeryüzünde Allah'ı âciz bırakabilecekler değilsiniz"* buyurmuştur ki bu, "Ey müşrikler topluluğu sizler, yeryüzünde beni âciz bırakamazsınız. Nerede olursanız olunuz, beni âciz bırakamaz ve yerde, kaçıp saklanarak, beni aşıp elimden kurtulamazsınız" demektir. وَمَا لَكُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ مِن وَلِىٍّ وَلَا نَصِيرٍ *"Sizin, Allah'dan başka ne bir hâminiz, ne de bir yardımcınız vardır."* Bununla da putlara ibadet edenler kastedilmiştir. Cenâb-ı Hak, böylece, putlara ibadette asla bir fayda bulunmadığını beyân etmiştir. Gerçek **nasîr** (yardımcı), Allah Teâlâ'dır. Binâenaleyh hiç şüphesiz O, kendisine ibadet edilmesi güzel ve yerinde olan bir zattır.

★ ★
★

Allah'ın Ayetleri ve Mü'minler

وَمِنْ ءَايَٰتِهِ ٱلْجَوَارِ فِى ٱلْبَحْرِ كَٱلْأَعْلَٰمِ ﴿٣٢﴾ إِن يَشَأْ يُسْكِنِ ٱلرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلَىٰ ظَهْرِهِۦٓ ۚ
إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَءَايَٰتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ ﴿٣٣﴾ أَوْ يُوبِقْهُنَّ بِمَا كَسَبُوا۟ وَيَعْفُ عَن كَثِيرٍ ﴿٣٤﴾ وَيَعْلَمَ
ٱلَّذِينَ يُجَٰدِلُونَ فِىٓ ءَايَٰتِنَا ۚ مَا لَهُم مِّن مَّحِيصٍ ﴿٣٥﴾ فَمَآ أُوتِيتُم مِّن شَىْءٍ فَمَتَٰعُ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا ۖ
وَمَا عِندَ ٱللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٣٦﴾ وَٱلَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٰٓئِرَ ٱلْإِثْمِ
وَٱلْفَوَٰحِشَ وَإِذَا مَا غَضِبُوا۟ هُمْ يَغْفِرُونَ ﴿٣٧﴾ وَٱلَّذِينَ ٱسْتَجَابُوا۟ لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَأَمْرُهُمْ
شُورَىٰ بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَٰهُمْ يُنفِقُونَ ﴿٣٨﴾ وَٱلَّذِينَ إِذَآ أَصَابَهُمُ ٱلْبَغْىُ هُمْ يَنتَصِرُونَ ﴿٣٩﴾

"Denizde, dağlar gibi akıp giden gemiler de O'nun ayetlerindendir. Eğer O dilerse, rüzgârı durdurur da, (o gemiler) denizin üstünde kalıverirler. Şüphesiz bunda, çok sabreden ve şükreden herkes için kesin ayetler vardır. Yahut kazandıkları (işledikleri) şeyler yüzünden insanları helâk eder, bir çoğunu da bağışlar. Ayetlerimiz hakkında mücadele etmekte olanlar, kendileri için kaçacakları hiçbir yer olmadığını bilsinler. Size verilen şey, dünya hayatının (geçici) birer faydasıdır. Allah katında olan ise, daha hayırlı ve daha devamlıdır. İman edip, ancak Rablerine tevekkül etmekte, büyük günahlardan ve fahiş kötülüklerden kaçınmakta, öfkelendikleri zaman bağışlamakta olanlara, Rablerine icâbet edenlere, namazlarını dosdoğru

kılanlara -ki bunlar işlerini aralarındaki müşavere ile yaparlar-, rızık olarak verdiğimiz şeylerden infak edenlere ve kendilerine karşı bir zulüm ve taşkınlık yapıldığı zaman, biribirine destek ve yardımcı olanlara mahsustur (bu sevaplar)"

(Şûrâ, 32-39).

Farklı Kıraatler

Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfi ve **Ebû Amr**, hem vasıl hem de vakıf halinde, yâ ile, اَلْجَوَارِى şeklinde okumuşlardır. Binâenaleyh okuyuşta yâ'nın gösterilmesi, kelimenin aslı üzere okunuşundan ötürüdür, hazfi ise, kolaylık olsun içindir.

İKİNCİ MESELE

Gemilerdeki Nimet

Cevâr kelimesi اَلسُّفُنُ الْجَوَارِ *"Akıp giden gemiler"* takdirindedir. Anlaşılmasında bir karışıklık olmadığı için, mevsûf durumunda olan **"süfün"** (gemiler) kelimesi hazfedilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bil ki Allah Teâlâ, rüzgâr estiğinde, suyun yüzünde hareket eden o koca koca gemileri de, ayetlerinden (delillerinden) biri olarak zikretmiştir. Yine bil ki bundan bahsedişinin maksadı şu iki şeydir:

a) Bununla, kâdir ve hakîm bir zatın varlığına istidlâl edilmesi,

b) Allah'ın, kulları üzerindeki büyük nimetlerinin farkedilmesi...

Birincisi: Alimler, ayetteki **"a'lâm"** kelimesi ile dağların kastedildiğinde ittifâk etmişlerdir. **Şâire Hansâ**, kardeşine yaktığı ağıtta, وَإِناً صَخْراً لَتَأْتَمُّ الْهُدَاةُ بِهِ / كَأَنَّهُ عَلَمٌ فِي رَأْسِهِ نَارٌ *""Kardeşim Sahr, öncülerin kendisine uydukları bir öncü idi. Âdeta o, başında ateş bulunan bir dağ idi."*

Rivayet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) bu kasidenin okunmasını istemiş, râvî bu beyte gelince, Hz. Peygamber (s.a.s) قَاتَلَهَا اللّٰهُ مَا رَمَيْتَ بِتَشْبِيهِهَا لَهُ بِالْجَبَلِ حَتّٰى جَعَلْتَ عَلَى رَأْسِهِ نَاراً *"Bakın şu kadındaki belâğata: Kardeşini dağa benzetmekle yetinmedi de bir de da onun tepesine ışık yerleştirdi!"* buyurmuştur. Bunu iyice anladığına göre, şimdi diyoruz ki: Dağ gibi olan bu koca koca gemiler, rüzgâr estiğinde, en hızlı bir şekilde denizin yüzünde gidiyor; rüzgâr dindiğinde ise, kalıveriyorlar. Nahl Sûresi'nde, rüzgârları hareket ettiren ve durduranın Allah Teâlâ olduğunu delillerle açıklamıştık. Çünkü hiçbir insan, onları ne harekete, ne durdurmaya kâdir değildir. Bu durum ise, kâdir bir ilâhın varlığına delâlet eder. Hem sonra bu gemiler alabildiğine ağırdırlar. Buna rağmen suyun üstünde batmadan durmaktadırlar. Bu da ayrı bir delildir.

İkincisi: Bu, bunlardaki büyük faydaların farkedilip anlaşılmasıdır. Allah Teâlâ, yeryüzünün herbir mıntıkasına, faydalanılacak değişik şeyler vermiştir. İşte bu gemiler

sayesinde, bir mıntıkada bulunan fayda ve hususiyetler, diğer bir mıntıkaya; o mıntıkadakiler de bu mıntıkaya taşınınca, ticaret yoluyla büyük faydalar sağlanmış olur. İşte bu sebeplerden ötürü, Cenâb-ı Hak, gemilerin bu özelliğine de işaret etmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلَىٰ ظَهْرِهِ *"Eğer O dilerse, rüzgârı durdurur da, (o gemiler) denizin üstünde kalıverirler"* buyurmuştur. **Ebû Amr** ve birçok kıraat imamı, hemze ile fiili يَشَأْ şeklinde okumuşlardır. Çünkü hemzenin sükûnu, fiilin meczûm oluşunun alâmetidir. **Verş**'in rivayetine göre Nâfi bunu hemzesiz olarak okumuştur. Yine sadece **Nâfi, rîh**'i cemî olarak **riyâh** okumuştur. Diğerleri müfred olarak okumuşlardır. **Keşşâf sahibi, hem yazillu** hem de **yazallu** tarzında, bu fiilin lâm'ın fethası ve kesresiyle okunduğunu söyler.

Ayetteki, **"revâkid"** kelimesi **"revâtib"** (durgun ve hareketsiz olan şeyler) manasında olup, "o gemiler, suyun üstünde hareketsiz öylece dururlar" demektir.

Mü'mine Yakışan Tavır

Cenâb-ı Allah, إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ yani, *"Bütün bunlarda, Allah'ın belâlarına sabredip, nimetlerine şükredenler için ayetler (deliller) vardır"* buyurmuştur. Bunun anlatmak istediği, mü'minin Allah'ı bildiren delillerden asla ve kat'â gâfil olmaması gerektiğine dikkat çekmektir. Çünkü mü'min olan, mutlaka yâ belâ ve musîbetler içinde, yahut da nimetler içindedir. Eğer bir belâya dûçâr ise, sabreder; nimet içinde ise şükreder. Böyle olunca da o, aslâ gâfillerden olmamış olur.

Daha sonra Allah Teâlâ, أَوْ يُوبِقْهُنَّ بِمَا كَسَبُوا *"Yahut kazandıkları (işler) şeyler yüzünden (Allah), insanları helâk eder"* buyurmuştur. Arapca'da, "helâk etti" manasında أَوْبَقَ fiili kullanılır. Yine, "Günahları onu helâk etti, mahvetti" manasında, günahkâr kimse hakkında, أَوْبَقَتْهُ ذُنُوبُهُ denilir. Buna göre mana, "Allah isterse, denizde yolculuk edenleri şu iki belaya dûçâr kılabilir. Ya rüzgârları dindirir, böylece gemiler, denizin üstünde durgun-hareketsiz kalıverir. Yahut da rüzgârları, kasırga ve fırtınaya çevirir. Böylece gemiler batar, yolcuları boğulurlar" şeklinde olur. Bu durumda, ayetteki أَوْ يُوبِقْهُنَّ ifadesi, يُسْكِنْ fiiline atfedilmiş olur. Çünkü ayetin takdirî manası, "Eğer Allah dilerse rüzgârları dindirir, böylece gemiler kalıverir. Yahut da o rüzgârları kasırga biçiminde estirir, böylece de gemiler batar" şeklinde olur.

Hak Teâlâ, وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ *"Birçoğunu da bağışlar"* buyurmuştur ki bu da, "Allah isterse, bir kısmını helâk eder; bir kısmını da affetmek suretiyle kurtuluşa erdirir" demektir. Buna göre eğer, "Aynen kendisi gibi meczûm kılınarak, يَعْفُ fiilinin, يُوبِقْهُنَّ fiili hükmünde sayılmasının sebebi nedir?" denilirse biz deriz ki: Bu, "Eğer Allah isterse, bir kısmını helâk eder, bir kısmını da affetmek suretiyle kurtarır" demektir. Ama bu kelimeyi, vâv ile يَعْفُو şeklinde okuyanlara göre, bu kelime ile yeni bir cümle başlamaktadır.

Ayetlere Karşı Çıkanlar Kaçamazlar

Daha sonra Cenâb-ı Allah وَيَعْلَمَ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِنَا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ *"Ayetlerimiz hakkında mücâdele etmekte olanlar, kendileri için kaçacakları hiçbir yer olmadığını*

bilsinler" buyurmuştur. **Nâfi ve İbn Âmir, müste'nef (yeni başlayan) bir cümle olarak, fiilî ref' ile (ötüreli) okurlarken; diğer kıraat imamları nasb ile** يَعْلَمَ **şeklinde okumuşlardır. Binâenaleyh ref' ile okunması müste'nef oluşundan ötürüdür. Nasb ile okunması ise, mahzûf bir illete (sebebe) atfedilmesinden ötürüdür ve takdiri,** لِيَنْتَقِمَ مِنْهُمْ وَيَعْلَمَ... **"Allah onlardan intikam alsın ve onlar da şunu bilsinler için..." şeklindedir. Mahzuf bir illete atıfta bulunmak ise, Kur'ân'da, nadir olan şeylerden değildir. Meselâ, Cenâb-ı Hakk'ın,** وَلِنَجْعَلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّا *"Çünkü biz onu insanlara bir ayet ve bizden bir rahmet kılacağız"* (Meryem, 21) **ve** وَخَلَقَ اللَّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ *"Allah, gökleri ve yeri adaletle ve gerçek bir gaye ile ve herkesin kazandığı ne ise; ... onunla mukabele edilmesi için yaratmıştır"* (Casiye, 22) **ayetleri böyledir. Keşşâf sahibi şöyle der: "Kim, meczum olarak** وَيَعْلَمْ **şeklinde okursa, bu kimse adeta, "Eğer Allah dilerse, şu üç şeyi, yani, birtakım kimseleri helâk etmeyi, birtakım kimseleri kurtarmayı ve birtakım kimseleri de sakındırmayı birlikte yapar.." demiş olur.**

Bunu iyice kavradığına göre şimdi biz diyoruz ki: Ayetin manası, "o yalanlamaya dalarak çekişen kimseler, gemiler durduğunda ve rüzgârlar kasırga biçiminde estiğinde, kendileri için bir kurtuluş ve çarenin olmadığını bilmeleri ve böylece de bu, onların Allah'tan başka, fayda ve zararı dokunan bir ilâhın olmadığını itiraf etmelerine sebep ve vesile olması içindir.." şeklinde olur.

Dünya Zevklerinin Önemsizliği

Bil ki Allah Teâlâ, kendisinin birliğinin delillerini getirince bunun peşinden, dünya hayatının mahiyeti ve önemsizliğini beyan eden ifadelere yer vermiştir. Çünkü bu delilleri kabulden alıkoyan şey, riyâset ve makâm elde etme duygusu sebebiyle, dünyaya duyulan arzu ve istektir. Binâenaleyh dünya, kişinin gözünde önemsizleştiğinde, kişi dünyaya iltifat etmeyecek ve böylece de, delillerden yararlanmış olacaktır. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, فَمَآ أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"Size verilen şey, dünya hayatının (geçici) birer faydasıdır"* **buyurmuştur. Allah Teâlâ, dünyanın değersizliğine ve önemsizliğine dikkat çekmek için, onu, "metâ-bir geçimlik" olarak isimlendirmiştir. Nitekim duyular da, dünya ile ilgili olan her şeyin, çok çabuk ve hızlı bir biçimde sona erip son bulduğunu görüp müşahede etmektedir.**

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقٰى *"Allah katında olan ise, daha hayırlı ve daha devamlıdır"* **buyurmuştur ki, bu, "Dünyevî arzu ve istekler, sonlu olan kıymetsiz şeylerdir.." demektir. Allah bu tür şeylerin değersizliğine, onlara "metâ-geçimlik" adını vermekle; sona erdiklerine de, onları "dünya"dan addetmek suretiyle dikkat çekmiştir. Ahiret ise, daha hayırlı ve daha sürekildir. Halbuki, aklın sarîh delâleti, hayırlı ve sürekli olanı, fanî ve kıymetsiz olana tercih etmeyi gerektirir.**

Saîdlerin Sıfatları

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu hayırlı olan şeyin, kendisinde şu nitelikler bulunan kimseler için tahakkuk edeceğini beyân buyurmuştur.

1- İman

Birinci Sıfat: Bu kimsenin, mü'minlerden olması.. Bunun böyle olduğunun delili Cenâb-ı Hakk'ın اَلَّذِينَ آمَنُوا *"İman edip..."* ifadesidir.

2- Tevekkül

İkinci Sıfat: Bu kimsenin, Allah'ın lütfuna ve fadlına tevekkül edip güvenenlerden olması.. Bunun böyle oluşunun delili وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ *"... ancak Rablerine tevekkül de etmekte..."* ifadesidir. Ama, "Taat"ın, mükâfaatı gerektirdiğini, dolayısıyla kişinin Allah'a değil, bizzat yaptığı amele tevekkül ettiğini, güvendiğini" iddia edenlere gelince, böyle olan kimse, bu ayetin muhtevasına girmez.

3- Öfkeyi Yenme

Üçüncü Sıfat: Bu kimselerin, büyük günahlar ile hayasızlıklardan uzak olmuş olmaları.. **İbn Abbas**'tan, ayetteki كَبَائِرَ الْإِثْمِ ifadesinin manasının, "Allah'a ortak koşma, şirk" olduğu rivayet edilmiştir. Ki bunu, **Keşşâf sahibi** nakletmiştir. Ama, bu bence akıldan uzak bir görüştür. Çünkü imanın şartı, daha önce zikredilmişti... Ki bu zaten müşrik olmamayı gerektirir.. Ayetteki bu ifadeyle bid'atler ve şüpheler ortaya atma ile ilgili olan şeylerin; **"fevâhiş"** ifâdesiyle, şehevî kuvvetlere alâkalı olan şeylerin ve وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ *"Öfkelendikleri zaman bağışlamakta olanlar..."* ifadesiyle de, gazabla alâkalı olan şeylerin kastedildiği de ileri sürülmüştür. Cenâb-ı Hak, **"gufrân"** lafzıyla beraber, özellikle **"gadab"** kelimesini zikretmiştir. Çünkü **"gazab"**, ateş karakterindedir. Ona galib gelmek ise, zor, çetin ve ona karşı durmak da meşakkatlidir. İşte bundan dolayı, **gufran** kelimesiyle birlikte, özellikle **gadab** kelimesini zikretmiştir. Allah en iyisini bilendir.

4- Rabbe İcabet ve Şûrâ

Dördüncü Sıfat: وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ *"Rablerine icâbet edenlere..."* ayetinin ifâde ettiği husus olup, bununla, tam ve mükemmel manada teslimiyet kastedilmiştir. Buna göre şayet karşı taraf, "Allah bu hususta imanı şart koşunca, iman'ın içine Allah'a icabet etme de girmiş olmaz mı?" derlerse, biz deriz ki: Bence doğruya en yakın olan, bu ifâdenin, samimi bir kalble Allah'ın kaderine razı olunması ve kişinin kalbinde, herhangi bir şey hakkında herhangi bir mücadele duygusunun yer almaması, manasına alınmasıdır.

Cenâb-ı Hak bu şartı da beyan edince, وَأَقَامُوا الصَّلَوٰةَ *"Namazlarını dosdoğru kılanlara..."* buyurmuştur ki, bununla da, farz namazlar kastedilmiştir. Çünkü mükâfaatın tahakkuk etmesinin şartı budur.

Ayet-i kerimedeki وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ *"ki bunlar işlerini aralarındaki müşavere ile yaparlar"* cümlesine gelince, bu, "onların arasında bir hâdise meydana geldiğinde, bir araya gelir ve karşılıklı meşverette bulunurlar" demektir ki, Allah, böyle davrananları övmüştür. Yani, "Onlar kendi başlarına hareket etmez. Hatta,

anlaşamadıkları sürece, o işi yapmazlar" demektir. **Hasan el-Basrî**'nin, "Müşavere eden her topluluk, yapacakları işin en doğrusuna ulaşırlar" dediği rivayet edilmiştir. **eş-Şûrâ**, tıpkı "**el-fütyâ**" kelimesi gibi, "karşılıklı müşavere etmek" anlamında bir masdardır. Cenâb-ı Hakk'ın, وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ ifadesinin manası, *"İşleri, müşavereli, meşveretlidir"* şeklindedir.

5- Tecavüze Mukabele

Beşinci Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنتَصِرُونَ *"ve kendilerine zulüm ve taşkınlık yapıldığı zaman, biribirine destek ve yardımcı olanlara..."* ayetinin ifade ettiği husus olup bu, "onlar, zalimin zulmüne, birlikte karşı koyma hususunda, Allah Teâlâ'nın kendilerine tanıdığı çizgide hareket eder, onun dışına çıkmazlar" demektir. **Nahaî**'nin bu ayeti okuduğunda şöyle deyip açıkladığı nakledilir: *"Sahabe-i kiram, kendini bilmezlerin yüz bulup da kendilerine hücûma fırsat verecek şekilde kendi nefislerini zelil kılmalarını kerîh görürlerdi."*

Af Konusundaki İşkâl

İmdi, şayet "Bu ayet, şu iki sebepten dolayı bir işkâl arzeder:

1) Cenâb-ı Hak daha önce, *"öfkelendikleri zaman bağışlamakta olanlar.."* buyurunca, daha nasıl bununla beraber, buna adeta zıt gibi olan, *"ve kendilerine karşı bir zulüm ve tecavüz yapıldığı zaman, biribirine destek ve yardımcı olanlara..."* ifadesini zikretmesi uygun düşer?

2) (İlgili) bütün ayetler, affetmenin daha güzel olduğuna delâlet etmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"ve affetmeniz takvâya daha yakındır"* (Bakara, 237), *"boş ve kötü lakırdıya rastladıkları vakit, şerefli (insanlar) olarak geçerler.."* (Furkan, 72), *"Sen kolaylığı tut, iyiliği emret. Cahillerden yüz çevir.."* (A'râf, 199) ve *"Eğer herhangi bir cezâ ile mukabele edecek olursanız, ancak size revâ görülen ukûbetin misillemesiyle cezâ yapın. Sabrederseniz, andolsun ki bu, tahammül edenler için elbet daha hayırlıdır"* (Nahl, 126) buyurmuştur ki, işte bütün bu ayetler, mevzûbahs ayetin manasına zıt olurlar.

Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Affetmek iki şekilde olur:

a) Affın, fitnenin, suçlunun, suçunun yatışmasına ve onun suçundan vazgeçmesine bir vesile olması..

b) Yapılacak affın, suçlunun suçunun artmasına; öfke ve kininin kuvvetlenmesine sebep olması.. İşte, af konusunda varid olan mezkûr ayetler, birinci kısımdandır. Bu ayet ise, ikinci kısım affı ifâde etmektedir. (Kötülüğü artıracak affa yer yoktur.) Böylece, var gibi görünen böyle bir tezât, ortadan kalkmış olur. Allah en iyisini bilendir.

Baksana, suçunda ısrar edeni affetmek, hem onu hem de başkalarını suça teşvik gibi olmuş olur. Binâenaleyh bir kimse, kölesini cariyesi ile ısrarlı bir biçimde zina ettiğini bilse de, şayet onu affetse, bu mazmûm olur, kınanır. Rivayet olunduğuna göre, **Zeyneb Hz. Aişe**'ye yöneldi de, ona hakaret etti. Hz. Peygamber (s.a.s) de, **Hz. Zeyneb**'i bundan men etti, ama o bundan vazgeçmedi. Bunun üzerine Hz.

Peygamber (s.a.s), Hz. Aişe'ye: فَانْتَصِرِي ذُونَكِ *"İşte sana fırsat, hakkını almaya çalış!"* buyurdu. Hem Allah Teâlâ, intikam almaya teşvik etmemiş, tam aksine bunun, sadece meşrû olduğunu beyan buyurmuş, daha sonra bunun meşrû oluşunun, mümaselə (misli ile mukabele) şartına bağlı olduğunu açıklamış, daha sonra da, *"... Fakat kim affeder, barışı sağlarsa mükâfaatı Allah'a aittir"* (Şûrâ, 40) ifadesiyle, afvetmenin daha evlâ olduğunu beyan buyurmuştur. Binâenaleyh, mezkûr soru, böylece zâil olmuş olur. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Hak Esasını Kabul

وَجَزَٰٓؤُا۟ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا ۖ فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُۥ عَلَى ٱللَّهِ ۚ إِنَّهُۥ لَا يُحِبُّ ٱلظَّٰلِمِينَ ﴿٤٠﴾ وَلَمَنِ
ٱنتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِۦ فَأُو۟لَٰٓئِكَ مَا عَلَيْهِم مِّن سَبِيلٍ ﴿٤١﴾ إِنَّمَا ٱلسَّبِيلُ عَلَى ٱلَّذِينَ يَظْلِمُونَ ٱلنَّاسَ
وَيَبْغُونَ فِى ٱلْأَرْضِ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ ۚ أُو۟لَٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٤٢﴾ وَلَمَن صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَٰلِكَ
لَمِنْ عَزْمِ ٱلْأُمُورِ ﴿٤٣﴾ وَمَن يُضْلِلِ ٱللَّهُ فَمَا لَهُۥ مِن وَلِىٍّ مِّنۢ بَعْدِهِۦ ۗ وَتَرَى ٱلظَّٰلِمِينَ لَمَّا رَأَوُا۟ ٱلْعَذَابَ
يَقُولُونَ هَلْ إِلَىٰ مَرَدٍّ مِّن سَبِيلٍ ﴿٤٤﴾ وَتَرَىٰهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَٰشِعِينَ مِنَ ٱلذُّلِّ يَنظُرُونَ
مِن طَرْفٍ خَفِىٍّ ۗ وَقَالَ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ إِنَّ ٱلْخَٰسِرِينَ ٱلَّذِينَ خَسِرُوٓا۟ أَنفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ
ٱلْقِيَٰمَةِ ۗ أَلَآ إِنَّ ٱلظَّٰلِمِينَ فِى عَذَابٍ مُّقِيمٍ ﴿٤٥﴾ وَمَا كَانَ لَهُم مِّنْ أَوْلِيَآءَ يَنصُرُونَهُم مِّن
دُونِ ٱللَّهِ ۗ وَمَن يُضْلِلِ ٱللَّهُ فَمَا لَهُۥ مِن سَبِيلٍ ﴿٤٦﴾

"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür. Fakat kim affeder ve durumunu düzeltirse onun ecri Allah'a aittir. Şüphe yok ki O, zalimleri asla sevmez. Kim kendisine, (yapılan) zulmün ardından hakkını alırsa, bunlar aleyhinde bir yol yoktur. O yol ancak, insanlara zulmetmekte, yeryüzünde haksız olarak teğallübe kalkışmakta olanlara karşıdır. İşte bunlar (yok mu), bunların hakkı, pek acıklı bir azâbtır. Bununla beraber kim sabreder, bağışlarsa, işte bu, şüphesiz ve elbet azmolunacak işler cümlesindendir. Allah, kimi şaşırtırsa, bundan sonra onun hiçbir hâmîsi yoktur. O zalimleri göreceksin ki, onlar azâbı gördükleri zaman, "(Dünyaya) geri dönmenin bir yolu var mı?" diyeceklerdir. Onların, (ateşe) arzolunurlarken, zilletten boyunlarını büke büke göz ucuyla (nasıl) bakacaklarını göreceksin. İman

etmiş olanlar şöyle diyeceklerdir: "Gerçekten hüsrana düşenler, Kıyamet günü kendilerini de, taraftarlarını da hüsrana uğratanlardır." Gözünüzü açın ki, zalimler, muhakkak sürekli bir azâb içindedirler. Onların Allah'tan başka, kendilerine yardım edecek hiçbir dostları yoktur. Allah, kimi sapıklıkta bırakırsa, ona hiçbir yol bulunamaz!"

(Şûrâ, 40-46).

Bil ki Allah Teâlâ, *"Ve kendilerine karşı bir zulüm ve taşkınlık yapıldığı zaman, birbirine destek ve yardımcı olanlar..."* (Şûrâ, 39) buyurunca, bunun peşinden, bu intikam almanın, misli ve dengi bir biçimde olması şartı ile kayıtlı olması gerektiğine delâlet eden şeyi getirmiştir. Çünkü, noksan yapma da, fazla yapma da, bu konuda bir zulüm; ama misli ile karşılık ise, adâlettir. Ki, işte bu adâlet sayesinde, yerler ve gökler ayakta durmaktadır. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Mukabeleye "Seyyie" Denilmesinin İzahı

Bir kimse, "Yapılan kötülüğe karşılık vermek meşrûdur ve müsaade edilmiştir. Binâenaleyh, buna daha nasıl, "**seyyie-kötülük**" adı verilmiştir" diyebilir. **Keşşâf sahibi** buna şu şekilde cevap vermiştir: "Her iki fiil de, yani ilk fiil ve ona verilen karşılık da, kötülüktür. Zira isabet ettiği kimseyi üzmüştür. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer onlara bir "seyyie" isâbet ederse, "Bu, sendendir" derler"* (Nisâ, 78) ayetinde, onları sıkan musîbet ve belaları kastetmiştir.

Başkaları da bu hususu şöyle cevaplamıştır: Cenâb-ı Hak, bu iki şeyden birini mecazî manada; diğerini mukabilinde getirince, bunlardan birinin ismini diğeri için de kullanmıştır. Ama doğru olan, **Keşşâf sahibi**nin yaptığı açıklamadır.

İKİNCİ MESELE

Bu ayet, fıkıh ilminde, büyük bir temel teşkil eden bir ayettir. Çünkü bu ayetin muktezâsı, her suça dengi ile mukabelede bulunmayı gerektirir. Bu böyledir, zira hakları zayi etmek, şer ve düşmanlık kapılarının açılmasına müncer olur. Çünkü, herkesin tabiatında ve yapısında, zulmetme, taşkınlık yapma ve düşman olma duyguları vardır. İnsan, bunlardan men olunmazsa, bunları yapmaya yeltenir ve bunların peşini bırakmaz. İşlenen suçun miktarından fazla bir mukabelede bulunmak da zulümdür. Halbuki, şer'î hükümler ve şeriat, zulmetmekten münezzeh ve berîdirler. Binâenaleyh, geriye ancak, işlenen suça, misliyle mukabelede bulunmak kalır. Hem sonra bu nass, diğer şu ve benzeri nasslarla da desteklenir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Eğer herhangi bir cezâ ile mukabele edecek olursanız, ancak size revâ görülen ukubetin misillemesiyle cezâ yapın..."* (Nahl, 126), *"Kim bir kötülük işlerse, ona, bunun benzerinden başkasıyla karşılık verilmez"* (Mü'min, 40), *"... Maktüller hakkında size kısas yazıldı..."* (Bakara, 178) -halbuki kısas, eşitlik ve denklikten ibarettir-, *"... Yaralar birbirine kısastır..."* (Mâide, 45) ve *"Kısasta sizin için bir hayat vardır"* (Bakara, 179) buyurmuştur. Binâenaleyh, bütün bu nasslar, bir şeye misliyle mukabele etmeyi gerektirmektedir.

Burada şöyle bir incelik de vardır: Hakkı tam olarak almak, ancak, fazlayı tam yapmakla mümkün olunca, burada, suçluya fazla zarar verme ile, kendisine karşı suç işlenilen kimseyi, hakkını tam almaktan men etme arasında bir teâruz ve çelişki meydana gelir. Binâenaleyh, bu ikisinden hangisi daha evlâdır? İşte burası, müştehitlerin içtihatlarının mahalli olup, bu, durumlarının değişmesine göre değişir.

Bu temel kaideye, geriye kalanlara dikkat çekme bakımından, bazı meseleler dayanır:

Müslim'in Kâfire Bedel Kısas'ı

Birinci Misâl: Şâfiî (r.h), müslüman kimsenin, zimmîye mukabil; hür kimsenin de, köleye mukabil (öldürülemeyeceğine-kısas edilemeyeceğine) dair istidlâlde bulunarak şöyle der: "Kısasın olabilmesi için, "mümâselet-denklik" şarttır. Halbuki bu denklik, bu iki meselede söz konusu değildir, bulunmaz. Binâenaleyh, bu ikisi arasında kısasın olmaması gerekir. Kısasın olabilmesi için, denkliğin şart oluşunun izahına gelince, bu, bahsedilen bu nasslar sebebiyledir.

Bu nasslardan nasıl istidlâl edildiğine gelince, biz şöyle diyoruz: Biz, bu nasslarda bahsedilen "denklik, mümaselet" ifadesini, delilin tahsis ettiği durumlar hariç, ya her bakımdan denkliğe, yahut da, belli bir konudaki denkliğe hamlederiz.. Tercihe şayan olan, birincisidir. Çünkü, belli ve muayyen husus, ayet-i kerimede yer almamıştır. Binâenaleyh, biz, ayeti bu belli hususa hamledersek, o zaman ayet mücmelleşir. Ama, birinci kısma hamledersek, bu durumda da, tahsisi üstlenmek gerekir. Halbuki mücmelliği bertaraf etmenin, tahsisi bertaraf etmekten daha evlâ olduğu malûmdur. Böylece ayetin, aklî ve ayrı bir naklî delilin tahsis etmiş olduğu durumlar hariç, bütün hususlarda bir denkliğin gözetilmesini gerektirdiği sabit olmuş olur.

Bunun böyle olduğu da sabit olduğuna göre, şimdi biz diyoruz ki: Müslümanı zimmîye; hürrü de köleye mukabil öldürmede (kısas etmede) denkliği gözetmek mümkün değildir. Çünkü şeriat, katlin, kısasın farz olmasında İslâmiyet'e, müslüman oluşa, -ya bizzat kâfir hakkında olduğu gibi-, bulunmadığı durumda onu, yani İslâmiyet'i gerçekleştirmek için; yahut da, -mürted hakkında olduğu gibi- İslâmiyet'i sürdürmek için itibar etmiştir. Ayrıca, hürriyet de, şeriatın, yargı, imâmet ve şehâdet hususlarında nazar-ı dikkate aldığı bir sıfattır. Böylece, kısasın olabilmesi için, denkliğin şart olduğu sabit olmuş olur ki, bu denklik burada bulunmamıştır. Binâenaleyh kısasın yapılmaması gerekir.

Bir Ele Mukabil Çok Elin Kısası

İkinci Misal: Şâfiî (r.h), tek bir elin kesilmesine mukabil, ellerin (birçok elin) kesileceği hususunda istidlâl ederek şöyle der: Kesmenin tamamının veya bir kısmının, bu kesenlerin tamamından veya bir kısmından kaynaklanmış olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh, işte bu nasslardan dolayı, aynı şeyin, bu kesenlerin tamamı hakkında meşrû ve yasal olması gerekir. Hepsini veya bir kısmını kesmenin,

hepsi veya bir kısmı hakkında meşru olduğunu söyleyen herkes, bu kesmenin hepsi hakkında da meşru olduğunu söylemiş olur. Geriye, "Bu durumda bu meseleden, suçludan daha fazlasının alınması neticesi çıkar. Halbuki, yasaktır" denilmesi kalır. Ancak ne var ki, biz diyoruz ki: Suçlu ile, kendisine karşı suç işlenilen kimse arasında bir çatışma meydana geldiğinde, kendisine karşı suç işlenilenin tarafını gözetmek daha evlâ olur.

Üçüncü Misal: Babanın ortağı (evlâdını öldürmesi halinde ona yardım eden) hakkında kısas meşrudur. Bunun delili, bu kimseden, yaralamanın sudûr etmiş olmasıdır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, *"yaralamalar birbirine kısastır..."* (Mâide, 45) ayetinden dolayı, misliyle mukabele edilmesi gerekir. Bu sabit olunca, kısasın tamamı da sabit olmuş olur. Çünkü, aralarında fark olduğunu söyleyen kimse yoktur.

Misliyle Mukabele Caizdir

Dördüncü Misâl: Şafiî (r.h) şöyle der: "Yakanı yakarız, boğanı boğarız. Bunun delili, her şeye misliyle mukabele etmek gerektiğine delâlet eden bu nasslardır".

Kısasta Şahitlik

Beşinci Misâl: Kısas (yapılması gerektiğine dair) şahitlik edenler, bu şehâdetlerinden geri dönüp de, "kasten yalan söyledik" dediklerinde, bunlara kısas gerekir. Çünkü bunlar, bu şehâdetleriyle, o kimsenin kanının akıtılmasına sebep olmuşlardır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* ifâdesinden dolayı, bunların da kanlarının akıtılması gerekir.

[Mükrehe Kısasın Hükmü]

Altıncı Misâl: Şafiî (r.h) şöyle der: **Mükrehe** (zor altında bir işi yapana) kısasın uygulanması gerekir. Çünkü bu kimseden, o öldürme işi, zulmen sudur etmiştir. Binâenaleyh, aynısının bu kimseye de farz olması gerekir. Bu kimseden, öldürmenin sâdır olduğu duyularla sabittir. Bu kimsenin zulmen öldürdüğüne gelince, müslümanlar, bu kimsenin, Allah tarafından adam öldürmemekle mükellef kılındığı ve yine bu kimsenin buna mukabil, büyük bir günaha ve çetin bir azâba müstehak olacağı hususunda müttefiktirler. Bu sabit olunca, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* hükmünden dolayı, bu kötülüğe, misliyle mukabelede bulunulması gerekir".

Yedinci Misâl: Şafiî (r.h) şöyle der: "Ağır bir şeyle öldürmek, kısası gerektirir. Bunun delili, şudur: Suçlu, o kimsenin hayatına son vermiştir. Dolayısıyla, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* hükmünden dolayı maktûlün velisinin, katilin hayatını sona erdirme imkânını elde etmesi gerekir".

Hürrün Köleye Mukabil Kısası

Sekizinci Misâl: Hür kimse, köleye mukabil kısâsen öldürülmez. Biz bu meseleyi, her ne kadar birinci misâlimizde ele aldıysak da, ancak ne var ki burada biz, bir başka açıdan bunu izah ediyor ve şöyle diyoruz: Katil, kölenin sahibine ait, meselâ on dinara denk bir şeyi telef etse, bu durumda katilin, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı,*

ona denk bir kötülüktür" ayetinden dolayı, on dinar ödemesi gerekir. Tazmîn vacib olunca, kısasın vâcib olmaması gerekir. Çünkü, bu ikisi arasında bir fark olduğunu söyleyen yoktur.

Dokuzuncu Misâl: Gasbdan elde edilen menfaatlar, **Şafiî** (r.h)'ye göre, tazmin edilir. Bunun delili şudur: Gasbeden kimse, örfte, meselâ bir dinâra eş değerdeki menfaatleri, mâlikin elden kaçırmasına, yitirmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* hükmünden dolayı, gasb edenin de, dengi bir malı, elden çıkarması gerekir. Gasbeden kimseye, bu kadar şeyin elden çıkarmasını gerekli gören herkes, bunun malı gasbedilen kimseye verilmesi gerektiğine hükmetmiş olur.

Bir Ele Mukabil Çok Elin Kısası

Onuncu Misâl: Hür kimse, köleye mukabil kısas edilemez. Çünkü eğer hür kimse köleye mukabil kısas edilmiş olsaydı, o zaman bu hür kimse, hem *"Kim bir kötülük işlerse, ona bunun benzerinden başkasıyla karşılık yapılmaz.."* (Mü'min, 40) ayetinden, hem de, yukarda yazmış olduğumuz diğer nasslardan dolayı, kısası gerektiren durumlar hususunda, köleye denk olmuş olurdu. Sonra hür kimsenin kölesi bizzat kendisinin kölesine mukabil olarak kısasen öldürülür. Binaenaleyh, başkasının kölesinin bizzat bahsettiğimiz bu nasslardan dolayı, kısası gerektiren durumlar hususunda kendisinin kölesine denk olması gerekir. Böyle olması halinde, kendisinin kölesi, kısası gerektiren durumlar hususunda başkasının kölesine denk olmuş olur. Böylece de, kendisinin kölesi, kendisinin misli için, (yani öldürülen köle için) bir misil olmuş olur. Mislin misli de, misildir. Binâenaleyh, kendisinin kölesinin kısası gerektiren durumlar hususunda, kendisi için bir misil olması gerekir. Şimdi hür bir kimse, başkasının kölesine karşı (kısasen) öldürülecek olsaydı, o zaman bu hür kimse, yaptığımız bu izahlardan anlaşıldığı üzere, bizzat kendisi kölesine mukabil öldürülmüş olurdu. Halbuki, hür bir kimse kendi kölesine mukabil öldürülemez. Binâenaleyh, başkasının kölesine mukabil de öldürülmemesi gerekir.

Böylece biz, bu on misâli, bu ayete dayanarak zikrettik. Zekâsı elinden tutan herkese, işte bu temel esasa dayanarak, pekçok şer'î meseleler çıkarması kolaydır. Allah en iyisini bilendir.

Ayrıca burada şöyle bir bahis daha vardır: **Ebû Hanîfe** (r.h), (bir ele mukabil), ellerin kesilmesi hususunda şöyle der: "Kesmenin tamamının veya bir kısmının, kesenlerin hepsinden veya bir kısmından sudûr etmiş olduğunda şüphe yoktur. Ancak ne var ki, bu hakkı tastamam alabilmek, ancak bu ziyadeyi yerine getirmekle mümkün olur. Çünkü, (meselâ), on eli elden çıkarmak, telef etmek, tek bir eli telef etmekten daha fazladır. Binâenaleyh bunun, aslolan haram oluş hali üzere kalması gerekir."

Buna mukabil **Şafiî** (r.h) de şöyle der: "Şayet tek bir ele mukabil, on eli telef etmek haram olmuş olsaydı, tek bir cana mukabil on canı telef etmek de haram olmuş olurdu. Çünkü, canı telef etmek, eli telef etmeyi de kapsar.. Binâenaleyh, bir tek cana mukabil on canı telef etmek, tek bir ele mukabil on eli telef etmeyi gerektirir. Bu

sebeple, tek bir can mukabil on eli telef etmek haram olmuş olsaydı, o zaman, tek bir candan dolayı on canı telef etmek de haramı kapsamış olurdu. Haramı kapsayan her şey ise, haramdır. Bu durumda, tek bir cana mukabil on can öldürmenin haram olması gerekirdi.. Halbuki biz, bunun haram olmayacağı hususunda ittifâk edince, ziyade durum hakkında, ileri sürdüğümüz hususun, (ey Hanefî'ler) şer'an sakıncalı olmadığını anlamış bulunuyoruz.. Allah, en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Aynıyla Karşılık Delille Kayıtlı

Biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* ifadesinin, delilin tahsis etmiş olduğu durumlar hariç, bütün hallerde mutlak manada denkliğin gözetilmesinin vücûbiyyetini gerektirdiğini açıklamıştık. Halbuki fukaha, bu hususa, pekçok misallerde tahsisi sokmuş, bu hususu tahsis etmiştir. Bu bazan, daha düşük bir nassa, bazan da kıyasa binâen böyle yapılmıştır. Tahsisi iddia edenin, bu hususta açıklamada bulunması gerektiğinde hiçbir şüphe yoktur. Mükellefe, bütün meselelerde, bu nassa tutunması kâfidir. (Bu manada) **Mücâhid** ve **Süddî** şöyle demişlerdir: "Birisi birisine, "Allah onu rezil rüsvay etsin!" dediğinde, o da ona aynısıyla mukabelede bulunsun. Ama, birisi birisine haddi gerektiren bir iftira attığında, iftira atılana, aynı şeyi söylemek değil, tam aksine, iftira atan kimseye, Allah'ın emrettiği had cezâsı gerekir".

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ *"Kim affetmek ve göz yummak suretiyle, kendisiyle hasmı arasını ıslah eder de bağışlarsa, -ki, nitekim Cenâb-ı Hak da, böyle yapılması halinde-, "O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse bile sanki yakın dosttur"* (Fussilet, 34) ayetinde belirttiği gibi dost olacağını buyurmuştur. فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ *"Mükâfaatı Allah'a aittir."* Bu, yücelik ve ululukta, bir başkasının kendisine kıyaslanamayacağı derecede kapalı ve dopdolu bir vaaddir.

Affın Mükâfaatı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ *"Şüphe yok ki o, zalimleri asla sevmez..."* buyurmuştur. Bu hususta şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu cümlenin maksadı, suça maruz kalan kimsenin, zalimden fazlasını talep etmesinin caiz olamayacağına dikkat çekmektir. Çünkü zalim kimse, zulmünün dışında, masumdur. Zalimin zulmüne birlikte karşı koymada (intisâr) ise, özellikle harb esnasında ve izzeti nefsi korumanın doruk noktaya çıktığı durumlarda, denkliği muhafaza etme ve aşırı gitmeme hususunda, hemen hemen, emin olunamaz, bu konuda güvence verilemez. Böylece, mazlum olan kimse çoğu kez, kısasa (hakkını tastamam almaya) yöneldiğinde, zalim durumuna düşmüş olur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ نَادَى مُنَادٍ: مَنْ كَانَ لَهُ عَلَى اللَّهِ أَجْرٌ فَلْيَقُمْ فَيَقُومُ خَلْقٌ فَيُقَالُ لَهُمْ: مَا أَجْرُكُمْ عَلَى اللَّهِ؟ فَيَقُولُونَ: نَحْنُ الَّذِينَ عَفَوْنَا عَمَّنْ ظَلَمَنَا فَيُقَالُ لَهُمْ: اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ بِإِذْنِ اللَّهِ تَعَالَى *"Kıyamet günü olduğunda, bir münadî şöyle nidâ eder: "Allah Teâlâ'dan alacağı olanlar, ayağa kalksın.." Bunun üzerine, birtakım kimseler ayağa kalkar da, bunun üzerine onlara, "Sizin, Allah'ta olan alacağınız nedir?" denilir. Onlar, "Biz, bize zulmeden kimseleri bağışlayan kimseleriz..." derler de, onlara, "Allah'ın izniyle cennete giriniz" denilir."*

b) Allah Teâlâ, zalimi affetmeye teşvik edince, buna rağmen, zalimleri sevmediğini de haber vermiştir. Bu, Cenâb-ı Hak zalimleri sevmediği halde buna rağmen, o, zalimleri affetmeye teşvik edince, imanı sebebiyle Allah'ın sevgilisi olan mü'mini haydi haydi affedeceğine dikkat çekmektir...

Hakkını Almanın Meşrûluğu

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ *"Kim kendisine, (yapılan) zulmün ardından hakkını alırsa..."* buyurmuştur. Ki bu, "zâlimin ona zulmetmesinden sonra.." demek olup, bu, masdarın, (yani "zulm" kelimesinin) mef'ûlüne muzâf kılınması kabilindendir. فَأُولَٰئِكَ مَا عَلَيْهِم مِّن سَبِيلٍ *"İşte bunlara, yani zalimin zulmüne birlikte karşı koyanlara cezâ vermek ve sorumlu tutmak gibi, herhangi bir yol yoktur. Çünkü bunlar, zalimin zulmüne birlikte karşı koyma gibi, kendilerine mübâh kılınanı yapmışlardır".*

Şafiî (r.h), kısasta aşırı gitmenin, ziyan edilmiş, heder edilmiş bir şey olduğunu beyan hususunda bu ayete tutunarak şöyle der: "Şeriat bu kimseye, hakime, kesmek hususunda, ya mutlak manada müsaade etmiştir, yahut da, ileri geçmeme, aşırı gitmeme şartıyla müsaade etmiştir. Bu ikincisisi batıldır. Çünkü, kesmede asl olan, haramlıktır. Binâenaleyh, kesebilmek ileri gitmeme şartına bağlanıp, ve bu şart da belirsiz olunca, kesmenin asıl haramlık üzere kalması gerekir. Çünkü bu hususta asl olan, haramlıktır. Helâl oluş ise, meçhûl bir şarta bağlı olarak tahakkuk etmektedir. Binâenaleyh, bu asıl haramlığın sürmesi gerekir. Bu böyle olmadığına göre, şeriatın bu kimseye, ister ileri gitsin ister gitmesin kesme hususunda müsaade etmiş olduğunu anlamış oluyoruz. Durum böyle olunca da, bu ileri gitmenin tazmîni gerektirmemesi gerekir. Çünkü, bu kimse, zâlimin kendisine zulmünden sonra hakkını almıştır. Binâenaleyh, bu konuda o kimsenin hiç mesûl tutulmaması, (bu konuda hiç kimsenin yol bulamaması) gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ *"O yol ancak, insanlara zulmedenlere, yani zulmü başlatanlara, yeryüzünde haksız olarak teğallübe kalkışmakta olanlara karşıdır. İşte bunlar (yok mu), bunların hakkı, pek acıklı bir azabtır"* buyurmuştur. Daha sonra da, buyurmuştur ki bu, "Kısas talebinde bulunmayıp وَلَمَن صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ sabreden ve affedenlere gelince, onların bu sabrı ve affedişleri, azmolunacak işler cümlesindendir." Yani يَعْنِي أَنَّ عَزْمَهُ عَلَى تَرْكِ الِانْتِصَارِ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ Zâlimden intikam almamaya azmetmek, özenilecek güzel işlerdendir" demektir. Burada "azm" kelimesinin muzaf olduğu huve zamiri, tıpkı Arapların, اَلسَّمْنُ مَنَوَانِ بِدِرْهَمٍ "Yağın iki batmanı bir dirheme" şeklindeki sözlerinde, مِنْهُ (bu yağın) ifadesinin hazfi gibi, manadan anlaşıldığı için, hazfedilmiştir. Nakledildiğine göre, **Hasan el-Basrî**'nin meclisinde, birisi birisine hakaret etmiş, hakarete uğrayan kimse ise, öfkesini içinde tutup sabretmiş, terlemiş, terini silmiş ve meclisden kalkıp bu ayeti okumuştur. Bunun üzerine **Hasan el-Basrî**, "Vallahi cahillerin anlamadığını, bu adam anlamış ve içine sindirmiş" dedi.

Cenâb-ı Allah daha sonra, وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ *"Allah kimi şaşırtırsa, bundan sonra onun, hiçbir hâmisi yoktur"* buyurmuştur. Bu, "Hızlarından yani Allah'ın onu saptırmasından sonra, artık ona yardım işini üstlenecek hiçbir yardımcısı yoktur" demektir ki bu, dalâletin Allah'dan olduğu ve hidayetin, Allah'ın dışında hiçbir kimsenin kudreti dâhilinde olmadığı hususunda çok açık bir ifadedir.

Kâdî "Bunun manası, "Allah kimi cennet yolundan idlâl eder (saptırırsa), artık o kimseye yardım edebilecek bir dost yoktur" şeklindedir" der. Buna şöyle cevap veririz: Ayette bahsedilen saptırma işini, belli bir misâl (iş) ile yani cennet yolundan saptırma manası ile sınırlandırmak, delilin aksine bir harekettir. Hem üstelik sizi (**Mu'tezile**'nin) görüşüne göre, o kimseyi cennetten saptıran da Allah değil, aksine o kimsenin bizzat kendisidir.

Kâfirlerin Pişmanlığı

Cenâb-ı Allah sonra, وَتَرَى الظَّالِمِينَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ يَقُولُونَ هَلْ إِلَى مَرَدٍّ مِنْ سَبِيلٍ *"O zâlimleri göreceksin ki, onlar azâbı gördükleri zaman, "(Dünyaya) geri dönmenin bir yolu var mı?"* buyurmuştur. Bu, "Onlar görüp müşâhede ettikleri o azabın dehşetinden ötürü, dünyaya geri dönme talebinde bulunacaklardır" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Allah, onların, cehennem üzerlerine salındığındaki durumlarını da beyan buyurarak, *"Onların (ateşe) arzolunurlarken, zilletten boyunlarını büke büke göz ucuyla (nasıl) bakacaklarını göreceksin"* demiştir. Yani başlarına gelen o zilletten ötürü, onları hakîr, zelîl ve perişan bir halde görürsün. Onların bakışları, göz kapaklarını, karşı tarafın dalgın ve gâfil vaktini gözeterek, çok sinsi ve belli belirsiz bir şekilde hareket ettirirler. Bu tıpkı, kendisinin öldürüleceğini yakînen bilen kimsenin o kılıca göz ucuyla bakışı gibidir. Böyle olan kimse sanki göz kapaklarını açamıyor ve gözlerini, tıpkı sevdiği şeylere dolu dolu bakışı gibi dikemiyor.

Kâfirlerin Körlüğündeki İşkâl

Eğer, Allah Teâlâ kâfirlerden bahsederken, onların kör olarak haşrolunacaklarını söylememiştir. Binâenaleyh burada, onların göz ucuyla baktıklarını nasıl belirtebilir?" denilirse, biz deriz ki: Belki de kâfirler, başlangıçta bu şekilde bakabiliyorlardı, daha sonra kör kılındılar. Belki de bakabilenler bir topluluk, kör olarak haşredilenler de başka bir kâfir grubudur.

Cenâb-ı Allah, kâfirlerin durumundan bahsedince, mü'minlerin kâfirler için söyleyecekleri sözleri de haber vererek, وَقَالَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ *"İman etmiş olanlar şöyle diyeceklerdir: "Gerçekten hüsrana düşenler Kıyamet günü kendilerini de, taraftarlarını da hüsrana uğratanlardır"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Ayetteki "Kıyamet günü" kelimesi, ya "hüsrana uğratma"ya taalluk eder, onunla ilgilidir, ki bu durumda mü'minlerin bu sözü dünyada söylenmiş bir söz olur, yahut da, "diyeceklerdir" fiiline taalluk eder, yani "mü'minler, kâfirleri bu halde görünce, Kıyamet günü böyle söylerler" demektir.

"Zalim" Kâfir Manasına

Daha sonra Allah Teâlâ, أَلَآ إِنَّ الظَّٰلِمِينَ فِى عَذَابٍ مُّقِيمٍ *"Gözünüzü açın ki, zâlimler, muhakkak sürekli bir azab içindedirler"* buyurmuştur. Kâdî, "İşte bu ayet, kâfir ve fasıkların (günahkârların) azabının ebedî olacağına delâlet eder" der. Buna şu şekilde cevap veririz: Kur'ân'da mutlak (sıfatsız) olarak geçen zâlim kelimesi, kâfir manasındadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kâfirler, zâlimlerin tâ kendileridir"* (Bakara, 254) buyurmuştur. Bu hususu, Hak Teâlâ'nın bu ayetten sonraki, *"Onların Allah'tan başka kendilerine yardım edecek hiçbir dostları yoktur"* ifadesi de te'kid eder ki bu, "Allah yanında onlara şefaatçi olacakları kuruntusuyla taptıkları o putlar, bu şefaati yapamayacaklardır" demektir. Bu mananın ise, ancak kâfirler için söz konusu olabileceği malumdur. Hak Teâlâ bundan sonra da, *"Allah kimi sapıklıkta bırakırsa, ona hiçbir yol bulunamaz"* buyurmuştur ki, bu dalâlete sevkedenin de, hidayet edenin de, biz ehli sünnetin görüşünde olduğu gibi, Allah Teâlâ olduğuna delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Def'i Mümkün Olmayan Gün

اسْتَجِيبُوا لِرَبِّكُم مِّن قَبْلِ أَن يَأْتِىَ يَوْمٌ لَّا مَرَدَّ لَهُۥ مِنَ اللَّهِ ۚ مَا لَكُم مِّن مَّلْجَإٍ يَوْمَئِذٍ وَمَا لَكُم
مِّن نَّكِيرٍ ﴿٤٧﴾ فَإِنْ أَعْرَضُوا۟ فَمَآ أَرْسَلْنَٰكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا ۖ إِنْ عَلَيْكَ إِلَّا ٱلْبَلَٰغُ ۗ وَإِنَّآ
إِذَآ أَذَقْنَا ٱلْإِنسَٰنَ مِنَّا رَحْمَةً فَرِحَ بِهَا ۖ وَإِن تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌۢ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَإِنَّ ٱلْإِنسَٰنَ
كَفُورٌ ﴿٤٨﴾ لِّلَّهِ مُلْكُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ۚ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ ۚ يَهَبُ لِمَن يَشَآءُ إِنَٰثًا
وَيَهَبُ لِمَن يَشَآءُ ٱلذُّكُورَ ﴿٤٩﴾ أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَٰثًا ۖ وَيَجْعَلُ مَن يَشَآءُ عَقِيمًا ۚ
إِنَّهُۥ عَلِيمٌ قَدِيرٌ ﴿٥٠﴾

"Allah'dan, geri çevrilmesi asla mümkün olmayacak bir gün gelmezden evvel, Rabbinize icâbet edin. O gün, sizin için ne bir sığınak, ne de bir inkâr imkânı vardır. Eğer onlar, (imandan) yine yüz çevirirlerse, biz seni, onların üzerine (zaten) bir bekçi olarak göndermedik. Sana düşen, tebliğden başka birşey değil. Gerçekten biz insana, katımızdan bir nimet tattırdığımız vakit o, bununla fenâlanır. Eğer onlara, kendi ellerinin öne sürdükleri şeyler yüzünden bir fenâlık isabet ederse, o zaman, insan gerçekten bir nankör olur.

Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. O, dilediğini yaratır. Dilediğine kız (çocuklar), dilediğine erkek (çocuklar) lûtfeder. Yahut erkekler ve kızlar olarak, çift (cinsten de) verir. Dilediğini de kısır bırakır. Şüphesiz O, hakkıyla bilendir ve herşeye kâdirdir"

(Şûrâ, 47-50).

Bu Gün Hangi Gündür?

Bil ki Allah Teâlâ, vaad ve va'ldinden uzun uzun bahsettikten sonra, esas maksaddan bahsetmek üzere: *"Allah'dan geri çevrilmesi asla mümkün olmayacak bir gün gelmezden evvel, Rabbinize icâbet edin"* buyurmuştur. Ayetteki, *"Allah'dan"* ifadesinin, *"geri çevrilmesi asla mümkün olmayacak"* ifadesinin sılâsı, yani onunla ilgili olması, dolayısıyla da, "Allah o hususta karar verdikten sonra, engellenmesine çâre olmayan" manasında olması mümkün olduğu gibi; yine "Allah'dan" ifadesinin, "gelme" fiilinin sılası, yani onunla ilgili olması ve "Reddine hiç kimsenin kâdir olamayacağı bir gün, Allah'dan gelmezden önce" manasında olması da mümkündür. Alimler, bu "gün" ile, hangi günün kastedildiği hususunda değişik izahlarda bulunmuşlar: Bunun, insanın ölümünün geldiği gün veya Kıyamet günü olduğu ileri sürülmüştür. Çünkü Cenâb-ı Hak bunu, "engellenemez" bir gün olarak nitelemiştir. Böyle bir sıfat ise, her iki gün için de söz konusudur. *"Geri çevrilmesi asla mümkün olmayan"* ifadesinin, "öne alınamaz ve geri bırakılamaz" manasında olması ve "O günde, telafi yapılabilsin diye, mükellefiyete döndürülme söz konusu olamaz" manasında olması mümkündür.

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, bu günü nitelerken, مَا لَكُمْ مِنْ مَلْجَإٍ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ *"O gün ne sizin için, o azabtan kurtulmanızda faydalı olacak bir sığınak, ne de herhangi bir kimsenin reddetmesi sebebiyle değişecek bir durum yoktur"* buyurmuştur. Ayetteki **"nekîr"** kelimesi ile, **"inkâr"** manası da kastedilmiş olabilir. Buna göre ifade, "işlediğiniz o amellerden hiçbirini inkâr edemeyeceksiniz" manasında olur: Eğer onlar, yani "kendilerine imânı icâbeti emrettiğim bu kimseler, yine yüz çevirir, yani bu emri kabullenmezlerse, biz seni, onların üzerine, işlerini kontrol etmen için, amellerini zabt-u rabt altına alman için, bir bekçi olarak göndermedik. (Ey Peygamber), sana düşen sadece tebliğdir." Bu, Allah'ın, Hz. Peygamber (s.a.s) için bir teselliside.

Nimete Aldanma

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların bu bâtıl inançlarında ısrarlarının sebebini de beyan etmiştir. Çünkü onlar dünyada bir saadet ve ikrama nâil olmuşlardır. Dünyalık elde etmek ise, aldanmaya, azmaya, kibirlenmeye ve hakka boyun eğmemeye sebep olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, وَإِنَّآ إِذَآ أَذَقْنَا ٱلْإِنسَـٰنَ مِنَّا رَحْمَةً فَرِحَ بِهَا *"Gerçekten biz insana, katımızdan bir nimet tattırdığımız vakit o, bununla ferahlanır"* buyurmuştur. Allah'ın dünyadaki nimetleri ne kadar büyük olursa olsun, yine de, âhirette hazırlanan mutlulukların yanında, denize nisbetle bir katre gibidirler. İşte bundan ötürü Hak Teâlâ bu nimetleri, "tadma" ile ifade etmiş ve böylece "insanoğlu,

dünyada bulunan, aslında önemsiz olan bu nimetleri elde ettiğinde alabildiğine sevinip gururlanır, ucbe ve kibre kapılır; bütün arzuları elde ettiğini, en yüce mutluluklara ulaştığını sanır ki bu, âhiret saadetleri hususundaki inancı zayıf olanların düşecekleri bir hal, takib ettikleri bir yol olup, bu yol, dünya nimetlerini âdetâ âhiret nimetlerine ulaştıran bir vasıta kabul eden, mü'minlerin yoluna ters olan bir yol ve tutumdur.

Musîbet Sırasında Nankörlük

Allah Teâlâ, daha sonra, hastalık ve fakirlik gibi, hoşlanmadıkları ve üzüldükleri şeyler isabet ettiğinde, onların hemen nankörlüğü ortaya koyacaklarını beyan buyurmuştur ki bu, إِنَّ ٱلْإِنسَانَ كَفُورٌ *"İnsan gerçekten bir nankör olur"* cümlesinin anlattığı hususdur. **"Kefûr"**, nankörlükte zirvede olan demektir. Cenâb-ı Hak, insanın tabiatının, tabiatı, Allah'ın gösterdiği terbiye metodlarıyla terbiye etmediği müddetce, bu nankörlüğü gerektireceğini anlatmak için, "O nankördür" dememiş de, *"insan nankördür"* demiştir.

Allah, insana, rahmetini tattıracağını ve onun başına rahmetinin zıddını da getirebileceğini beyân edince, bunun peşisıra, *"Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır"* buyurmuştur. Bu ifadenin anlatmak istediği şey, insanın, elde ettiği mal ve makam ile aldanmaması ve herşeyin, Allah'ın mülkü ve miliki olduğunu, elde ettiği bu kadarcık malın, Allah'ın kudret elinde olduğunu; çünkü bunu ona Allah'ın verdiğini bilmesini sağlamaktır. İşte böyle bir inanç, insanı daha fazla ibadet ve itaata sevkeder. Ama insan, bu nimetlerin, kendi aklı, gayreti ve çalışması sayesinde olduğuna inandığında, kendi kendini beğenir ve Allah'a itaatten yüz çevirir.

Daha sonra Allah Teâlâ, Kendisinin bu alemdeki çeşitli tasarruflarından da bahsetmiştir. Çünkü O, kimine kız; kimine erkek; kimine kız-erkek karışık çocuklar verir, kimini de hepsinden mahrum eder ki işte bu mahrum edişi, *"Dilediğini de kısır bırakır"* cümlesiyle anlatmıştır. Bil ki tabiatcılar, çocuğun doğmasının babanın nutfesinin ve ana rahminin, bu işe elverişli olmasına bağlı olduğunu; çocukların erkek olmasının sebebinin hararetin; kız olmasının sebebinin de soğukluğun hâkim olması olduğunu söylemişlerdir. Biz bu hususu, tam ve uzun bir şekilde, Nahl Sûresi'nde ele aldık ve tabiatcıların bu görüşünü yakînî delillerle çürüttük. Böylece, bütün bunların, tabiattan, yıldızlardan ve feleklerden değil, ancak Allah'dan olduğu ortaya çıkar.

Bu ayetle ilgili şöyle birkaç soru söz konusudur.

1- Bazı Sorular

Birinci Soru: Allah Teâlâ bu ayette, kızı, erkekten önce zikrederek, *"Dilediğine kızlar, dilediğine erkek (çocuklar) verir"* buyurmuştur. Bundan sonraki ifadede ise, erkeği kızdan önce zikrederek, *"Yahut erkekler ve kızlar olarak, çift (cinsten) de verir"* buyurmuştur. Bu önce ve sonra zikretmenin sebebi nedir?

İkinci Soru: Allah Teâlâ, "kız" (dişi) kelimesini nekire **"inâsen"**; "erkek" kelimesini de marife olarak getirerek, **"ez-Zükûr"** buyurmuştur. Bu farkın sebebi nedir?

Üçüncü Soru: Cenâb-ı Hak, sırf kızları verişinden ve sırf erkek (çocuklar) verişini belirtirken niçin hibe (lûtfetme) lafzını kullanmış; ikisini birlikte verişinden bahsederken, bu lafzı kullanmayarak, *"Yahut erkekler ve kızlar olarak, çift (cinsten de) verir"* buyurmuştur?

Dördüncü Soru: Çocuğun meydana gelişi, Allah'tan bir hibe olduğuna göre, meydana gelmemesi hususunda hibe etmeyişi yeter sebebtir. Binâenaleyh çocuğun meydana gelmeyişini anlatmak için, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Dilediğini de kısır bırakır"* demesine ne lüzum vardı?

Beşinci Soru: Ayetin ifade ettiği bu hükümlerle, belli kimseler mi kastedilmiştir, yoksa mutlak olarak herkes mi kastedilmiştir?

1- Kız-Erkek Sıralaması

Birinci soruya, birkaç şekilde cevap verebiliriz:

1) Kerîm olan zat, neticenin hayır, rahat, sürûr ve neş'e üzere son bulması için gayret eder. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, önce kız çocuğu verip, sonra da o kimseye erkek çocuk verince, sanki o kimseyi gamdan sürûra geçirmiş olur ki bu, son derece keremli bir iştir. Ama önce erkek çocuk, sonra kız çocuk verince, sanki o kimseyi, sürûrdan kedere geçirmiş olur. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, kız çocuğu vermeyi önce zikretmiş, ikinci olarak da erkek çocuğun hibe edilişinden bahsetmiştir. İşte böylece Allah, o kimseyi kederden sevince geçirmiş olur. İşte kereme uygun düşen de budur.

2) Cenâb-ı Hak, önce kız çocuğu verdiğinde, insan Allah'a itiraz edilemeyeceğini anlar, böylece de buna razı olur. Daha sonra bu kimseye erkek çocuk verdiğinde, o, bu yeni çocuğun Allah'ın kendisine bir lütfu ve ihsanı olduğunu anlar. Böylece daha fazla şükür ve itaatta bulunur, bunun sırf Allah'ın lütfu ve keremi ile olduğunu anlar.

3) Bir vâiz şöyle demişti: "Kız çocuğu zayıftır, noksandır, âcizdir. Binâenaleyh her ne zaman ihtiyaç ve acziyet fazla olursa, Allah'ın ona inayet ve dikkati de o nisbette çok olduğu hususuna dikkat çekmek için, Cenâb-ı Hak burada önce kız çocuğunu zikretmiştir."

4) Bununla sanki "Ey zayıf ve âciz kız, baban ve annen, dünyaya gelmenden hoşlanmadılar. Her ne kadar onlar senin varlığından rahatsız oldularsa da, sen, ihsan eden ve lutfedenin Allah olduğunu bilesin diye, önce seni zikrettim" denilmek istenmiştir. Binâenaleyh bu kız, durumun böyle olduğunu anlayınca, taat ve ibadetini artırır, tenkid ve kınamayı gerektiren şeylerden daha çok uzak durur. Kızın, erkekten önce zikredilmesinin sebebleri işte bunlardır.

Ayetteki ikinci cümlede ise Allah, erkekleri önce zikretmiştir. Çünkü erkekler, kadınlardan daha kâmil ve efdaldirler. Kâmil ve efdal olanlar ise, daha ez değerli olandan önce zikredilirler. Velhasıl çocuğun kız veya erkek oluşuna bakıldığında, bu durum, erkeğin kızdan önce zikredilmesini gerektirir. Ama yukarıda bahsettiğimiz gibi, haricî ve sonradan olma bazı sebepler nazar-ı dikkate alındığında bu durum,

kızın erkekten önce zikredilmesini gerektirir. Dolayısıyla her iki hususta da, önce zikredilmesi, sonra zikredilmeyi gerektiren sebepler bulunduğu için, Cenâb-ı Hak bir defasında şunu, diğer defasında ötekini önce zikretmiştir. Allah en iyi bilendir..

2- Marife-Nekire Farkı

İkinci soruya, yani Cenâb-ı Hakk'ın niçin kızları nekire, erkekleri marife olarak zikrettiği sorusunun cevabı da şöyledir: Bundan murad, erkeğin kadından daha efdal olduğuna dikkat çekmektir.

3- Verme Hakkında Ayrı Fiiller

Üçüncü soruya, yani Cenâb-ı Hakk'ın her iki cinsten evlad verişini, *"Yahut erkekler ve kızlar olarak, çift (cinsden) de verir"* diye ifade edişi hususuna da şöyle cevap verilir: Biri diğeriyle birlikte zikredilen her iki şey çifttirler ve bunlardan herbirine "çift" denir. يُزَوِّجُهُمْ ifadesindeki هُمْ zamiri, birinci ifadede geçen, kızlara ve erkeklere râcîdir. Buna göre mana, "Allah, kız ve erkeği birlikte verir ve böylece onları çift kılar" şeklinde olur.

4- Üslup Değişikliğinin Sebebi

Dördüncü sorunun cevabı da şöyledir: Akîm, çocuğu olmayan demektir. Nitekim Arapça'da, "Doğurmayan (çocuğu olmayan) akîm erkek ve doğurmayan akîm kadın" denilir. " 'Ukm" kelimesi, kesmek-sona erdirmek demektir. "Mülk (krallık) akîmdir" darb-ı meseli de bu kabildendir; zira saltanatta bazan öldürme veya hukuku çiğneme gibi durumlarla akrabalık bağları kesilir.

5- Burada "İnsan"dan Maksad?

Beşinci sorunun cevabına gelince, İbn Abbas, "Cenâb-ı Hak, *"dilediğine kız çocuklar lutfeder"* cümlesiyle, Lût ve Şuayb (a.s)'ı kastetmiştir. Çünkü bunların sadece kız çocukları vardı. *"Dilediğine erkek çocuklar lutfeder"* cümlesiyle, Hz. İbrahim (a.s)'i kastetmiştir. Çünkü bunun sadece erkek çocukları vardı. *"Yahut erkekler ve kızlar olarak, çift (cinsten de) verir"* cümlesi ile, Hz. Muhammed (s.a.s)'i kastetmiştir. Çünkü O'nun (a.s), Kâsım, Tâhir, Abdullah ve İbrahim adlarında dört oğlu, Zeyneb, Rukiyye, Ümmü Gülsüm ve Fatıma adlarında da dört kızı vardı. *"Dilediğini de kısır bırakır"* ifadesiyle de Hz. İsâ ve Hz. Yahya (a.s)'yı kastetmiştir" demiştir. Fakat müfessirlerin çoğu bu hükümlerin, bütün insanlar hakkında genel olduğunu, çünkü bu ayetlerin maksadının, Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin eşyanın yaratılışında, istediği ve dilediği gibi nüfuz ettiğini anlatmak olduğu, dolayısıyla da ayetleri tahsis etmenin (sınırlandırmanın) bir manası olmadığını söylemişlerdir. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, bu ayeti, إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ *"Şüphesiz O, hakkıyla bilendir ve herşeye kâdirdir"* buyurarak sona erdirmiştir. İbn Abbas (r.a) buna, "O, yarattıklarını hakkıyla bilen, yaratmak istediğine de bihakkın kâdir olandır" manasını vermiştir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Vahy Nevileri

وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ
رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ ۚ إِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ ﴿٥١﴾ وَكَذَٰلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ
رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا ۚ مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَٰكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ
عِبَادِنَا ۚ وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٥٢﴾ صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ
وَمَا فِي الْأَرْضِ ۗ أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ ﴿٥٣﴾

"Bir vahy ile veya bir perde arkasından, yahut bir elçi gönderip de, izni ile dilediğini vahyetmesi dışında, Allah'ın hiçbir insana konuşması söz konusu değildir. Şüphesiz O, çok yücedir ve hakîmdir. İşte biz, sana da böylece emrimizden bir rûh vahyettik. Önce sen, kitab nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz o (kitabı) bir nûr yaptık ve bununla, kullarımızdan dilediğimize hidayet ederiz. Şüphesiz ki sen, mutlaka doğru bir yolun rehberliğini yapıyorsun. Göklerde ne var, yerde ne varsa, hepsi kendisinin olan Allah yolunu gösteriyorsun. Gözünüzü açın (bütün) işler ancak Allah'a dönüp dayanır"

(Şûrâ, 51-53).

Bil ki Allah Teâlâ kudretinin, ilminin ve hikmetinin mükemmelliğini bildirince, bunun peşinden peygamberlere nasıl konuşup vahyettiğini anlatmıştır. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ayetin manası şöyledir: "Allah, insanlar ile ancak şu üç şekilde konuşur:

a) Vahy yoluyla, ki bu vahyden maksad, kalbe atılan ilham, yahut da rüyadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'nın annesine ve oğlunu kesmesi için **Hz. İbrahim** (a.s)'e bu şekilde vahiyde bulunmuştur." **Mücâhid**'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allah Teâlâ Zebûr'u, **Dâvud** (a.s)'a, kalbine vahyederek indirmiştir."

b) Allah, kelâmını herhangibir elçiyi vasıta kılmaksızın, peygambere doğrudan doğruya duyurur ki bu da vahiydir. Bunun delili, Hak Teâlâ'nın **Hz. Musa** (a.s)'ya vasıtasız olarak duyurduğu kelamına "**vahiy**" demiş olmasıdır. Çünkü Allah Teâlâ, *"Vahyolunana kulak ver, dinle"* (Tâhâ, 13) buyurmuştur.

c) Allah'ın, peygambere, melek bir elçi gönderir ve bu melek, Allah'ın vahyini, insan olan peygambere tebliğ eder, ulaştırır. Bu hususu hasr yoluyla ifade edersek

şöyle denilebilir: "Allah'dan olan vahyin insana ulaşması, ya bir tebliğ edici vasıta kılınmaksızın, yahut böyle bir tebliğ edici, vasıta kılınarak olur.

Birincisi, yani Allah'ın vahyinin bir aracı vasıta kılınmaksızın peygambere ulaşması hakkında şu denebilir: O peygamber, ya bizzat Allah'ın kelamını ya duymamıştır, yahut duymuştur. Bunlardan birincisine, yani, o peygambere, vahy-i ilahinin herhangi bir şahıs vasıta kılınmaksızın ulaşıp da, peygamberin, bizzat Allah'ın kelamını duymayışına gelince, bu, إِلَّا وَحْيًا *"vahy ile"* ifadesinden; ikincisine, yani ilahî vahyin peygambere bir şahıs (melek) vasıta kılınmaksızın ulaşıp, ama peygamberin Allah'ın kelâmının bizzat kendisini duymasına gelince, bu da, أَوْ مِنْ وَرَآئِ حِجَابٍ *"bir perde arkasından..."* ifadesinden; üçüncüsüne, yani peygambere ilahî vahyin bir aracı vasıtasıyla ulaşmasına gelince, bu da, *"Yahut bir elçi gönderip de, izni ile dilediğini vahyetmesi..."* ifadesinden anlaşılmaktadır.

Bil ki bu üç kısımdan her biri vahiydir. Fakat Cenâb-ı Hak, birincisine "**vahiy**" ismini vermiştir. Çünkü kalbte ilham yoluyla meydana gelen şey, bir anda meydana gelir. Dolayısıyla vahiy lafzını bunun için kullanmak daha evlâdır. İşte bu kısımları biribirinden ayırıp ortaya koyma hususundaki sözümüz bundan ibarettir.

İKİNCİ MESELE
Allah Mekândan Münezzeh

Allah Teâlâ'nın bir mekânda bulunduğunu söyleyenler, bu ayetteki, *"Bir perde arkasından..."* ifadesini delil getirmişlerdir. Çünkü ayetin takdirî manası, "Allah, insan ile, ancak şu üç şekilde konuşur:

a) Bir perde arkasında olarak... şeklindedir. Bu söz, Allah Teâlâ'nın, ancak belli bir yer ve yönde bulunması halinde doğru olur. Buna şu şekilde cevap verilir: Ayetin zâhiri, her ne kadar siz (mücessimenin) ileri sürdüğü manayı akla getirse bile, aklî ve naklî deliller, Allah Teâlâ'nın bir yer ve yönde bulunmasının imkânsızlığına delâlet etmektedir. Binâenaleyh ayetin bu ifadesini, buna göre te'vil etmek gerekir. Bu şu manadadır: Bir kimse, konuşanı görmediği halde, sözünü duyup dinlediğinde, bu durum o kimsenin sanki bir perde arkasından konuşmasına benzer. İşte bu mecâzî mananın söz konusus olmasının sebebi, böyle bir benzerliktir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Ayet Rü'yetullahı Menetmez

Mu'tezile şöyle der: "Bu ayet, Allah Teâlâ'nın görülemiyeceğine delâlet eder. Çünkü Allah Teâlâ, vahyinin işte bu üç şekilde olduğunu bildirmiştir. Binâenaleyh eğer Allah, görülebilseydi, kulu O'nu gördüğü halde, Allah'ın kullarıyla konuşması mümkün olurdu. Böylece de bu, üç çeşide ilave, dördüncü bir (vahiy) çeşidi olmuş olurdu. Halbuki Allah Teâlâ, böyle bir dördüncü kısmın, *"Ben, insanlar ile ancak şu üç şekilde konuşurum..."* demek suretiyle, bulunmadığını bildirmiştir."

Buna şu şekilde cevap verilir: Biz (ehl-i sünnet), ayetin lafzına bir kayıt koyuyoruz. Bu durumda ayetin manası, "Allah dünyada insanlarla ancak şu üç tarzda konuşur" şeklinde olur. Buna göre de, sizin ileri sürdüğünüz şeye mahal kalmaz. Böyle bir kayıt koyma, her ne kadar ayetin ifade ettiği mananın aksine ise de, bu ayetler ile Cenâb-ı Hakk'ın Kıyamet günü görülebileceğini ifade eden ayetlerin arasını te'lif edip, uyuşturmak için, gereklidir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Allah'ın Kelâm Sıfatı

Ümmet-i Muhammed, Allah Teâlâ'nın kelâm (konuşma) sıfatı bulunduğu hususunda ittifak etmişlerdir. **Eş'ârî** ve taraftarlarının dışındakiler, Allah'ın kelâmının, işte bu duyulan harfler ve birleştirilmiş sesler olduğu hususunda müttefiktirler. Ama **İmam-ı Eş'ârî** ve taraftarları, Allah'ın kelâmının, işte bu (bildiğimiz) harfler ve sesler ile ifade edilen, kadîm bir sıfat olduğunu söylemişlerdir.

Birinciler, yani Allah'ın kelâmının bu harfler, kelimeler ve seslerden ibaret olduğunu söyleyenler de, kendi içlerinde iki grupturlar:

a) Bu harflerin ve seslerin de kadîm olduğunu söyleyen **Hanbelî**'ler, ki bunları akıllılardan saymaya değmez. Bir gün onlardan birine tesadüf ettim ve şöyle dedim: "Allah Teâlâ'nın bu harfleri, ya tek bir defada, yahut da ard arda konuşmuş olduğunu farzedelim. Birinci ihtimal söz konusu olamaz. Çünkü bütün bunları tek bir defada konuşmak, terkib edilmiş-dizilmiş olan nazmı ifade etmez. Binâenaleyh işte ard arda olan harf ve seslerden mürekkeb (meydana gelmiş) bu nazmın, Allah'ın kelâmı olmaması gerekir. İkinci ihtimal de bâtıldır. Çünkü Cenâb-ı Hak eğer bu harfleri ard arda konuşmuş olsaydı, bunlar muhdes (mahluk) olmuş olurlardı." O (**Hanbelî**) bu sözü duyunca, "Bize düşen, inanıp geçmektir, yani Kur'ân'ın kadîm olduğunu kabul edip, duyduğumuza uygun olarak inanıp, bu söz üzerinde durmamaktır" dedi. Böylece bunu söyleyen kimsenin, kalbinin teslimiyetine hayran kaldım.

Bu işin ehli olan kimselere gelince, onlar, bu harflerin ve seslerin, mevcut değilken, yok iken meydana geldikleri hususunda mutabıktırlar. Onların, "Bu harfler mahluk mudur, yoksa böyle denilmeyip de, tam aksine, bunlar hâdistir mi, denilir. Yahut, bunlar, başka bir ifâdeyle mi ifâde edilebilir?" şeklinde, bu husûsta farklı farklı ifadeler kullanmışlardır. Yine bunlar, "Bu harfler, Cenâb-ı Hakk'ın zâtıyla kâim midir? Yoksa, Allah bu harfleri, başka bir cisimde mi yaratmıştır?" şeklinde de ihtilaf etmişlerdir. Birincisi, **Kerrâmiye**'nin, ikincisi, **Mu'tezile**'nin görüşüdür. Allah'ın kelâmının, bu lafız ve ibârelerin kendisine delâlet ettiği kadîm bir sıfat olduğunu iddiâ eden **Eşârîler**, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bir perde arkasından..."* ifadesinden, melek ile peygamberin, harflerden ve seslerden münezzeh olan o kelâmı, bir perde arkasından duyduğu hususunda ittifak ederek şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hakk'ın zâtının bir cisim olmadığı ve bir mekânda bulunmadığı halde, zâtının görülmesi imkânsız bir şey olmadığına göre, harf ve ses olmadığı halde, kelâmullahın duyulup işitilmesinde, hangi imkânsızlık söz konusu olabilir?

Ebû Mansûr el-Matûrîdî es-Semarkandî de, Cenâb-ı Hakk'ın zâtıyla kaim olan bu sıfatın duyulmasının imkânsız olduğunu; duyulan şeyin, Cenâb-ı Hakk'ın o ağaçta yarattığı harfler ve sesler olduğunu iddia etmiştir ki, bu görüş, **Mu'tezile**'nin görüşüne yakın bir görüştür. Allah en iyisini bilendir.

BEŞİNCİ MESELE
Kelâm Hakkında Mu'tezile'nin İddiası

Kadî, bu ayetin, şu bakımlardan kelâmullahın hâdis olduğuna delâlet ettiğini söylemektedir:

a) Ayetteki أَنْ يُكَلِّمَهُ اللهُ fiili buna delâlet etmektedir. Çünkü, أَنْ ile kullanılan muzarî fiil, istikbâl ifâde eder.

b) Cenâb-ı Hak, kelâmını, "vahiy" olarak vasfetmiştir. Çünkü "vahiy" sözü, bu işin, en hızlı bir biçimde meydana geldiğini ifade eder.

c) *"Yahut bir elçi gönderip de, izni ile dilediğini vahyetmesi..."* ifadesi, meleğin, beşer olan peygambere tebliğ ettiği bu kelâmın, tıpkı, o peygamberin, doğrudan doğruya Allah'tan duyduğu kelâm gibi olmasını gerektirir. Meleğin, beşer olan peygambere tebliğ ettiği şey ise, hâdis'tir. Binâenaleyh, o peygamberin doğrudan doğruya Allah'tan duyduğu o kelâm, meleğin beşer olan peygambere tebliğ ettiğine denk bir kelâm olup, meleğin, beşer olan peygambere tebliğ ettiği kelâm hâdis olup, hâdise denk olan da yine hâdis olunca, o zaman, "Peygamberin doğrudan doğruya Allah'tan dinlediği o kelâmın da, hâdis olduğunun söylenilmesi gerekir.

d) Ayetteki, *"Yahut bir elçi gönderip de (...) vahyetmesi"* cümlesi, bu vahyin, "irsâl-peygamber olarak gönderme"den sonra olmasını gerektirir. Mevcûdiyeti, bir başkasının mevcûdiyetinden sonra olan ise, hâdis olur.

Kadî'nin bu görüşlerine şu şekilde cevap veririz: "Biz ehl-i sünnet, sizin öne sürdüğünüz bu izahların tamamını, harfler ve sesler manasına alıyor, biz de, bunların, yok iken meydana gelerek hâdis olduklarını kabul ediyoruz. Aklın bedâheti de, durumun böyle olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh, doğruluğu, aklın bedâheti ve Kur'ân'ın zahiri ile bilinen bir neticeyi ispat etmeye ne gerek var? Allah en iyisini bilendir.

ALTINCI MESELE

(Doğrudan) Allah'tan olan vahyin, bir başka şahsın vasıtasıyla olmadığı sabit olup, her vahyin bir başka şahıs vasıtasıyla meydana gelmiş olması da imkânsızdır. Aksi halde, ya "teselsül" ya da, "devr-i fasit" gerekir ki her ikisi de muhaldir. Binâenaleyh, bir başka şahıs vasıta olmaksızın da, vahyin meydana gelebileceğini mutlaka kabul etmek gerekir. Şimdi burada, şöylesi birkaç bahis ortaya çıkmaktadır:

Peygamberin Sesi Teşhisi

Birinci Bahis: Bir başka şahis vasıta olmaksızın, Allah'ın vahyini dinleyen bu peygamber, dinlediği o kelâmın, "Kelâmullah" olduğunu nasıl ayırdedecektir? İmdi eğer biz, "O, harf ve sesten münezzeh olan o kadîm sıfatı duymuştur" dersek, o peygamber bu kelâmı dinlediğinde, onun Kelâmullah olduğunu zarûrî olarak bilmiş olması imkânsız olmaz. Yine, "O, bundan sonra bir başka delile muhtaçtır.." da denilebilir. Ama biz, duyulanın harfler ve sesler olduğunu söylersek, bu duyulanın Kelâmullah olduğuna delâlet eden bir delilin bulunması durumu hariç, onun Kelâmullah olduğu hususunda kesin bir karar vermek imkânsız olur.

Vahyin Tamamlanma Mertebeleri

İkinci Bahis: İlgili peygamber bu vahyi melekten dinlediğinde, bu sözü tebliğ edenin, saptıran şeytan değil de, mâsûm olan melek olduğunu nasıl bilir? Gerçek şudur ki, o peygamber, bunu, kesin bir biçimde ancak, ona vahyi tebliğ edenin habîs şeytan değil de, mâsûm bir melek olduğuna delâlet eden bir mucizeye binâen bilebilir. Böyle olması durumunda ise, Allah'tan olan ilahî vahiy, ancak, mucize zuhûrundaki şu üç mertebe ile tamamlanır:

Birinci Mertebe: Melek, o kelâmı Allah'dan aldığında, melekler için bu kelâmın, "Kelâmullah" olduğuna delâlet eden bir mucizenin tahakkuk etmesi gerekir.

İkinci Mertebe: Bu melek peygambere vâsıl olduğunda, yine peygamber için, mutlaka bir mucizenin bulunması gerekir.

Üçüncü Mertebe: İlgili peygamber o vahyi, ümmetine ulaştırdığında, yine o peygamber için bir mucizenin olması gerekir. Böylece, mükellefiyetin, insanlara, ancak mucizelerdeki bu üç mertebeden sonra teveccüh ettiği sabit olmuş olur.

Vahy Meleği Cebrail

Üçüncü Bahis: Meleklerden herhangi birisinin, bu vahyi, doğrudan doğruya Allah'tan aldığında şüphe yoktur. O halde bu melek, **Cebrail** (a.s)'dir. **Cebrail** (a.s)'in bu vahyi, bir başka melekten aldığı da söylenebilir. Velev ki, arada bir vasıta bulunsun, bütün bunlar ihtimal dahilindedir. Bunlardan herhangi birisinin kesin olduğuna delâlet eden herhangi bir şey yoktur.

Vasıtasız Vahy

Dördüncü Bahis: Beşer arasında, herhangi bir vâsıta olmaksızın, doğrudan doğruya Allah'tan vahiy alan var mıdır? Meşhûr olan **Musa** (a.s)'nın, Kelâmullah'ı, arada herhangi bir vasıta olmaksızın dinlemiş ve duymuş olmasıdır. Bunun delili, *"Vahyolunana kulak ver.."* (Tâhâ, 13) ayetidir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Derken, kuluna, vahyettiğini vahyetti..."* (Necm, 10) ayetine dayanılarak, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in de, doğrudan doğruya vahiy aldığı ileri sürülmüştür.

Beşinci Bahis: Melekler, kendilerini, farklı farklı şekillere sokup öyle gösterebiliyorlar. Peygamberin, her seferinde, o meleği gördüğünün kabul edilmesi halinde, bu defada gördüğünün, ilk defada gördüğünün aynısı olduğunu bilebilmesi için, bir mucizeye ihtiyaç duyulur. Eğer, peygamber onun şahsını görmezse, **sesteki** bir benzerliğin meydana gelmiş olması ihtimalinden dolayı, bu durumda, mu'cizeye duyulan ihtiyaç, daha fazla olur. Ancak ne var ki, her defasında mu'cizenin izhâr edilmesine duyulan ihtiyaç konusunda bir problem olduğunu da hiç kimse söylememiştir.

YEDİNCİ MESELE
Allah'ın Şeytana Hitabı

Kur'ân'da, Allah ile **İblis** arasında geçtiği zikredilen münazara, Allah Teâlâ'nın, herhangi bir vasıta olmaksızın **İblis** ile konuştuğuna delâlet etmektedir. O halde bu durum, Allah'dan **İblis**'e bir vahiy olarak isimlendirilebilir mi, isimlendirilemez mi? Görünen odur ki, buna vahiy denilemeyeceğidir. Bu konuda mutlaka, derin ve mükemmel bir araştırma yapmak kaçınılmazdır.

SEKİZİNCİ MESELE

Nafi, lâm hafinin ref'i ile, **yursilu** ve فَيُوحِيَ takdirinde olmak üzere, mahallen merfû olarak yâ'nın sükûnu ile, **fe yûhî** şeklinde okurken, diğer kıraat imamları, masdar te'vîlinde (manasında) olmak üzere, nasb ile **fe yûhiye** şeklinde okumuşlardır. Buna göre sanki, "Allah Teâlâ beşer ile ancak, vahiy veya kelâmını bir perde

arkasından duyurmak (إِسْمَاعاً) yahut da elçi gönderme ile... konuşur" denilmek istenmiştir. Ancak ne var ki, bu konuda bir problem söz konusudur. Çünkü, وَحْياً أَوْ إِسْمَاعاً kelimeleri isim, yursile ise fiildir. Halbuki, fiilin isme atfı ise, hoş değildir... Buna şu şekilde cevap verilir: Kelâmın takdiri, "Cenâb-ı Hak, beşer ile ancak, ona vahyetmek, yahut, perde arkasından ona vahyi duyurmak (...أَوْيُسْمِعَ), yahut da elçi göndermek (يُرْسِلَ رَسُولاً) sûretiyle konuşur" şeklindedir.

DOKUZUNCU MESELE
Şeytan Vahyde Parazit Yapamaz

Ehl-i hakka (ehl-i sünnete) göre, doğru olan şudur: "Melek, ilgili vahyi ilgili peygambere tebliğ ettiğinde, şeytan, bu vahiy arasına bâtıl şeyler sokmaya muktedir olamaz." Bazıları, *"Biz, senden evvel hiçbir resûl, hiçbir nebî göndermedik ki, o, arzu ettiği zaman şeytan onun dileği hakkında ille (bir fitne ortaya) atmış olmasın"* (Hacc, 52) ayetine dayanarak, bunun olabileceğini ileri sürmüş ve "Şeytan, Necm Sûresi'nin ayetleri arasına, "Bunlar (putlar) yüce kuğulardır. Onlardan şefaat beklenir" ibaresini soktuğunu söylemişlerdir. Dostumuz **Melik Sâm İbn Muhammed**, -ki, saltanat erbâbından kendileriyle karşılaştıklarımın en efdalidir- şöyle derdi: "Çok güçlü delillerin mevcûdiyetinden sonra, böylesi bir söz, şu iki bakımdan batıldır:

a) Hz. Peygamber (s.a.s) مَنْ رَآنِي فِي الْمَنَامِ فَقَدْ رَآنِي فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لاَ يَتَمَثَّلُ بِصُوَرِتِي *"Kim rüyasında beni görürse, o gerçekte beni görmüştür. Çünkü şeytan, benim sûretime giremez..."*[52] buyurmuştur. Binâenaleyh şeytan, rüyada, peygamberin kılığına girmeye muktedir olamadığına göre, daha nasıl, Allah'ın vahyini tebliğle meşgul olduğu bir sırada **Cebrail** (a.s)'e benzemeye muktedir olabilecektir?

b) Hz. Peygamber (s.a.s), مَا سَلَكَ عُمَرُ فَجّاً إِلاَّ وَسَلَكَ الشَّيْطَانُ فَجّاً آخَرَ *"Ömer bir yola girmeye dursun; şeytan, mutlaka yolunu değiştirir, başka bir yola girerdi"*[53] buyurmuştur. Binâenaleyh şeytan, aynı yolda **Hz. Ömer** (r.a)'le birlikte bulunmaya muktedir olmadığına göre, daha nasıl, Allah'ın vahyini tebliğ ettiği bir yerde, **Cebrail** (a.s) ile bulunabilir, buna güç yetirebilir?!"

ONUNCU MESELE

Ayetteki يُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَآءُ *"Bu melek, Allah'ın izni ile, Allah'ın dilediklerini vahyeder"* demektir, ki bu ifade, güzelin kendi zatında (lizatihi) güzel; çirkinin ise kendi zatında çirkin olmayıp tam aksine, herhangi bir tahsis yapmaksızın, Allah'ın, dilediği şeyleri emretme; yine herhangi bir tahsis söz konusu olmaksızın istediği şeylerden de nehyetme yetkisine sahip olmasını iktizâ eder. Çünkü, eğer durum böyle olmasaydı, o zaman, Cenâb-ı Hakk'ın *"dilediğinizi"* ifadesi yerinde ve doğru olmazdı. Allah en iyisini bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ayetin sonunda, إِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ buyurmuştur ki bu, "O, mahlûkatın sıfatlarından münezzeh; fiillerini, hikmetinin gereğine göre icrâ eden,

---

52) İbn Mâce, rûyâ, 2 (2/1284).

53) Buhârî, fezâilûs-sahabe, 6.

böylece de, bazan arada bir vasıta olmaksızın ilhâm yoluyla; bazan sözünü duyurmak sûretiyle; bazan da, kerîm meleğini vasıta kılmak sûretiyle konuşan bir hakîmdir'' demektir.

Kur'ân'ın ''Rûh'' Vasfı

Cenâb-ı Hak, peygamberlerine olan vahyinin kısım ve keyfiyetlerini beyan edince, وَكَذٰلِكَ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنَا *"İşte biz, sana da böylece emrimizden bir rûh vahyettik.."* buyurmuştur ki, buradaki ''rûh'' kelimesiyle, Kur'ân kastedilmiştir. Kur'ân'a ''rûh'' vasfı, o, cehâlet veya küfür ölümlerine karşı hayatı sağladığı için verilmiştir.

Vahyden Önce Peygamber

Daha sonra Cenâb-ı Hak, مَا كُنْتَ تَدْرِى مَا الْكِتَابُ وَلاَ الْإِيمَانُ *"Önce sen, kitap nedir, iman nedir bilmezdin"* buyurmuştur. Ulemâ, "Peygamberler, kendilerine vahiy gelmezden önce küfür üzere idiler'' denilemeyeceği hususunda icmâ etmelerinin yanısıra, bu ayetin ne demek istediği hususunda ihtilaf etmiş ve buna cevap olmak üzere, şu izahları yapmışlardır:

a) "Kitâp, yani Kur'ân nedir? İman, yani namaz nedir bilmezdin'' demektir. Bu görüşe göre, buradaki ''iman'' kelimesi, *"Allah imanınızı, yani namazlarınızı zayi edici değildir"* (Bakara, 143) ayetinden dolayı namaz manasına alınmıştır.

b) Burada bir muzaf hazfedilmiş olup, kelamın takdiri, ''sen, kitap nedir, iman ehli kimlerdir; yani, iman edecekler ve etmeyecekler kimlerdir, bilmezdin'' şeklindedir.

c) Sen, beşikte bir çocuk iken, "kitap nedir, iman nedir bilmezdin."

d) İman, Allah Teâlâ'nın, kendisiyle mükellef tuttuğu bütün şeyleri ikrar etmekten ibârettir. Halbuki **Hz. Muhammed** (s.a.s), peygamberliğinden önce, Allah'ın mükellef tuttuğu şeylerin tamamını bilmiyor, tam aksine o, (sadece) Allah'ı tanıyıp biliyordu. Bu, bizim bahsettiğimiz şeye aykırı değildir.

e) Allah'ın sıfatları ikiye ayrılır:

1) Sırf aklî delillerle bilinebilenler;

2) Sadece, naklî delillerle bilinebilenler.. Binâenaleyh, bu ikinci kısmın, peygamberlikten önce bilinmesi mümkün değildir.

Kur'ân'ın ''Nûr'' Vasfı

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَلٰكِنْ جَعَلْنَاهُ نُوراً نَهْدِى بِهِ مَنْ نَشَآءُ مِنْ عِبَادِنَا *"Fakat biz, o (kitabı) bir nûr yaptık ve bununla, kullarımızdan dilediğimize hidâyet ederiz..."* buyurmuştur. Alimler, ayetteki جَعَلْنَاهُ *"onu ... yaptık"* kelimesindeki ''onu'' zamirinin neye râcî olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, kimileri bunun, ayetteki ''iman'' lafzına değil de, ''kitab''a, yani "Kur'ân'a râcî olduğunu; zira, sayesinde ahkâmın bilindiği şeyin Kur'ân olduğunu; dolayısıyla da, hiç şüphesiz

böylece, sayesinde hidâyete erilen, yol bulunan nûr'a benzetildiğini söylerlerken, kimileri de, bu zamirin, hem "**kitap**" hem "**iman**" lafzına ikisine birden raci olduğunu söylemişlerdir. Bu güzeldir, zira bunların ikisi de aynı şey demek olup, tek zamirin, aynı anda iki şeye raci olması, tıpkı, *"Onlar bir ticaret, yahut bir oyun, bir eğlence gördükleri zaman dağılıp oraya yöneldiler"* (Cum'a, 11) -(ki burada, إِلَيْهِمَا buyurulmamış da, إِلَيْهَا buyurulmuştur)- ayetinde olduğu gibidir.

Kur'ân'ın Rehberliği

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"ve bununla, kullarımızdan dilediğimize hidayet ederiz..."* buyurmuştur. Bu, Allah Teâlâ'nın, Kur'ân'ın bizzat kendisini, hidâyetin ta kendisi kıldıktan sonra -nitekim bir ayette, *"O, müttakiler için hidâyet rehberidir"* (Bakara, 2) buyurmuştur- O'nun, bu Kur'ân sayesinde bazılarını hidayete erdirip bazılarını erdirmediğine delâlet eder. Bu ayette ele alınan hidâyet, ancak davetten ve ilgili delillerin izahından ibarettir. Çünkü Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i vasfederken, *"Şüphesiz sen, sırat-ı müstakîm'e hidayet edersin.."* (Şûrâ, 52) buyurmuştur. Ki bu, herkes ve herşeye nisbetle, umumîliği ifade eder. Halbuki, *"Bununla, kullarımızdan dilediğimize hiyadet ederiz"* cümlesi ise, hususîliği ifade eder. Böylece "davet" manasında olan hidâyetin, umumîliği; *"ve bununla, kullarımızdan dilediğimize hidayet ederiz.."* cümlesindeki hidâyetin ise, hususîliği ifade ettiği sabit olur. Hususî olan hidayet ise, umumî olan hidayetten başkadır. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bununla, kullarımızdan dilediğimize hidayet ederiz.."* cümlesinden kastedilen şeyin, delillerin ortaya konulması ve özürlerin izâle edilmesi (manasına gelen) hidayetten başka bir şey anlamına gelmesi gerekir. Bu hidayetin, cennet yoluna iletme manasında olması da mümkündür. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Fakat biz onu bir nûr yaptık ve bununla, kullarımızdan dilediğimize hidayet ederiz..."* buyurmuştur ki bu, "Biz, Kur'ân'ı, sayesinde dilediğimiz kimseleri hidayete erdirdiğimiz bir nûr yaptık" demek olup, bu ancak, dünyada tahakkuk eden hidayete uygun düşer. Hem size (**Mu'tezile**'ye) göre, bazıları hakkında cennete hidayet etmek vacib, diğer bazıları hakkında ise yasaktır. Her iki duruma göre de artık, ayetteki *"kullarımızdan dilediğimize"* ifadesinin bir mana ve anlamı kalmaz. Böylece bu ayetle, Cenâb-ı Hakk'ın, dilediği kimseleri hidâyete erdirdiği ve dilediği kimseleri de saptırdığı, bu hususta kendisine itiraz edilemeyeceğinin kastedildiği sabit olmuş olur.

Hz. Muhammed (s.a.s)'in Rehberliği

Daha sonra Cenâb-ı Hak **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ *"Şüphesiz ki sen, mutlaka doğru bir yolun rehberliğini yapıyorsun"* buyurmuş, böylece Allah Teâlâ, Kur'ân'ın hidayete erdirmesi gibi, Hz. Peygamber (s.a.s)'in de hidayete erdireceğini; Peygamberin dosdoğru yola sevkedeceğini ve bu dosdoğru yolun da صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ *"Göklerde ne var, yerde ne varsa, hepsi kendisinin olan Allah'ın yolu..."* olduğunu beyan etmiş ve böylece

de, kendisine ibadet edilebilecek olan zâtın, göklerin ve yerin mâliki olan zât olduğuna dikkat çekmiştir ki, bundan maksadı da, Allah'tan başkasına ibadet edenlerin görüşünü iptal etmektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أَلَآ إِلَى ٱللَّهِ تَصِيرُ ٱلْأُمُورُ *"Gözünüzü açın, (bütün) işler ancak Allah'a dönüp dayanır..."* buyurmuştur ki, bu, bir tehdit ve caydırıcılık özelliği taşımaktadır. Böylece Cenâb-ı Hak, bu mükellefiyetleri kabul etmeyenlerin işlerinin, Allah'a, yani kendisinden başka bir hâkimin olmadığı o yüce makama varıp dayanacağı, böylece de o hâkimin bütün insanlığı, hak ettikleri mükâfaat ya da cezâ ile, mükâfaatlandıracağını ya da cezalandıracağını açıklamıştır.

Müellif (r.h) şöyle der: "Bu sûrenin tefsiri, Hicrî 603 senesinin Zilhicce ayının sekizinci cuma gününün sonunda tamamlanmıştır. Ey işleri idâre eden! Ey, zamanları evirip çeviren! Ey, hertürlü hayrı, sürûru ve neş'eyi veren! Ve, ey, belâları, şerleri savuşturan, def eden! Ey, Erhamerrahimîn! Fazlın ve rahmetinle, bizi kabirlerin karanlıklarında, nûrlu mekânlara ulaştır!.."

(Amin).

* *
*

ZUHRUF SÛRESİ

Bu sûre Mekkî olup, seksendokuz ayettir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

Kur'ân Dersi

حٰمٓ ﴿١﴾ وَالْكِتَابِ الْمُبِيْنِ ﴿٢﴾ اِنَّا جَعَلْنٰهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ ﴿٣﴾ وَاِنَّهٗ فِيْٓ اُمِّ الْكِتٰبِ
لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَكِيْمٌ ﴿٤﴾ اَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا اَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُّسْرِفِيْنَ ﴿٥﴾ وَكَمْ اَرْسَلْنَا
مِنْ نَّبِيٍّ فِي الْاَوَّلِيْنَ ﴿٦﴾ وَمَا يَاْتِيْهِمْ مِّنْ نَّبِيٍّ اِلَّا كَانُوْا بِهٖ يَسْتَهْزِءُوْنَ ﴿٧﴾ فَاَهْلَكْنَآ
اَشَدَّ مِنْهُمْ بَطْشًا وَّمَضٰى مَثَلُ الْاَوَّلِيْنَ ﴿٨﴾

"Hâ Mîm. (Hidayet yolunu) apâşikâr gösteren bu kitaba yemin ederim ki gerçekten biz onu, anlayasınız diye Arapça bir Kur'ân yaptık. Şüphesiz o Kur'ân, katımızdaki ümmü'l-kitâp (anakitapta) sâbit, yüce ve çok kıymetli bir kitaptır. Siz, haddi aşan bir topluluksunuz diye, o dersi (Kur'ân'ı) sizden uzaklaştırıp, vaz mı geçeceğiz? Halbuki biz, evvelki ümmetlere de nice peygamberler gönderdik. Onlar da kendilerine bir peygamber geldiğinde mutlaka onunla istihzâ ederlerdi. Bundan dolayı biz, kuvvet bakımından bunlardan daha çetin (ümmetleri) helâk ettik. Nitekim o evvelki ümmetlerin misalleri geçmiştir"

(Zuhruf, 1-8).

Bil ki ayetteki حٰمٓ. وَالْكِتَابِ الْمُبِيْنِ ifadesi şu iki takdirdedir:

1) Takdiri, هٰذِهِ حٰمٓ وَالْكِتَابِ الْمُبِيْنِ "Bu, Hâ Mîm'dir. Kitab-ı Mübîn'e yemin ederim ki..." şeklindedir. Bu takdire göre kasem (yemin), bu sûrenin "Hâ Mîm" Sûresi oluşuna yapılmıştır. Bu durumda da, bundan sonraki ifade, yeni bir cümle olur.

2) Bunun takdiri, هٰذِهِ حٰمٓ وَالْكِتَابِ الْمُبِيْنِ اِنَّا جَعَلْنٰهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا *"Bu Hâ Mîm (Sûresi'dir). Kitab-ı Mübîn'e yemin ederim ki Biz onu, Arapça bir Kur'ân yaptık"* şeklindedir. Bu durumda yemin edilen husus, bu kitabın Arapça bir Kur'ân yapılışıdır.

Kitap'dan Makasd

Ayetteki **kitab** ile ne kastedildiği hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bununla Kur'ân-ı Kerîm kastedilmiştir. Buna göre, Allah Teâlâ Kur'ân'ı Arapça kıldığına yemin etmiştir.

b) Bununla, kitâbet (yazı) kastedilmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak, çok büyük faydalarından ötürü "yazı"ya yemin etmiştir. Çünkü ilimler, yazı sayesinde gelişir-yükselir. Zira önceden geçen bir ilmi ortaya koyup onu yazar, kitab haline getirir; sonra gelenler de ona vâkıf olursa, bu sonrakilerin o ilmi daha ileri götürmesi mümkün olur. İşte bu sayede de, faydalar çoğalır ve doruğa ulaşır.

Mübîn'in Manası

Cenâb-ı Allah'ın bu kitabı, "**mübîn**" (açık ve açıklayıcı) olarak vasfetmesinin sebepleri şunlardır:

1) Bu kitap, kendilerine indirildiği kimseler için mübîndir, açık ve açıklayıcıdır. Çünkü bu, onların dilleri ve lehçeleri ile inmiştir.

2) Mübîn, hidayet yolunu, dalâlet yolundan ayıran ve her konuyu, o konu dışındakilerden ayırıp, herbirini apaçık ve mufassal hale getiren demektir. Bil ki Hak Teâlâ'nın, Kur'ân'ı "**mübîn**" (açıklayıcı) olarak nitelemesi, mecâzdır. Çünkü gerçekte bu açıklayıcı, Allah Teâlâ'nın kendisidir. Kur'ân bu adı, kendinde bulunan beyanlardan (açıklamalardan) dolayı, mecâzî olarak almıştır.

Kur'ân'ın Arapça Yapılması

Ayetteki إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ *"Gerçekten Biz onu, anlayasınız diye Arapça bir Kur'ân yaptık"* ifadesiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kur'ân'ın muhdes (mahluk) olduğunu ileri sürenler, bu ayeti şu bakımlardan delil getirmişlerdir:

1) "Ayet, Kur'ân'ın "kılınmış" olduğunu göstermektedir. "Kılınmış" ise, yaratılmış ve yapılmış manasınadır. Eğer bu görüşe muhalif olanlar, "kılma" ile, "Allah Teâlâ'nın Kur'ân'a "Arapça" adını vermesi" manası niçin kastedilmiş olmasın?" derlerse, biz deriz ki: "Bu, şu iki bakımdan kabul edilmez:

a) Eğer buradaki "kılma" ile, "bu ismi verme" manası kastedilmiş olsaydı, o zaman, her ne kadar Arapça olsa da, Kur'ân'â "a'cemî" (yabancı dilde bir kitap) diyene göre, Kur'ân'ın "a'cemî" olması gerekirdi. Bunun olamayacağı malumdur.

b) Eğer buradaki "kılma" işi, isim verme manasına olsaydı, o zaman "isim verme" işi de "kılınmış" birşey olurdu. Halbuki "isim verme" işi de Allah'ın kelâmıdır. Bu ise, Allah Teâlâ'nın kelâmının bir kısmını, "kılmış" olmasını gerektirir. Kılmak-yapmak, Allah'ın kelâmının bir kısmı için söz konusu olunca, bütünü hakkında da doğru olur.

2) Cenâb-ı Allah, bu kitabı "Kur'ân" diye isimlendirmiştir. Buna, bir kısmı bir kısmına yaklaştırılıp bir araya getirildiği için, "Kur'ân" adı verilmiştir. Böyle olan herşey ise, "yapılmış", "işlenmiş" ve "kılınmış" olur.

3) Allah Teâlâ bu kitabı, "Arapça" olarak tavsif etmiştir. Kur'ân, bu lafızlar Arapların koyup kullanmalarına göre, manalarına ve ıstılahlarına tahsis edildikleri için "Arapça" olmuştur. Bu da, yine o Kur'ân'ın, "yapılmış", "kılınmış" ve "mahlûk" (yaratılmış) olduğuna delâlet eder.

4) Bilindiği gibi, Allah'dan başkasına yemin etmek câiz değildir. Buna göre bu ayetin takdiri, "Hâ Mîm, bu Kitab-ı Mübîn'in Rabbine yemin olsun ki..." şeklindedir. Bunu, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivayet edilen, *"Ey Tâhâ ve Yâsîn (sûrelerinin) Rabbi; Ey Kur'ân-ı Azîm'in Rabbi..."* şeklindeki dua da delâlet eder."

Bütün bunlara şöylece cevap veririz: Söylediğiniz şeyler doğrudur. Çünkü siz bütün bu deliller ile, (Kur'ân okuduğunuzda) birbirini takibeden bu harf ve kelimelerin muhdes ve mahluk olduğuna istidlâl ettiniz. Bu ise, zaten açıkça bilinen birşeydir. Sizinle bu konuda münakaşa eden kim ki?.. Sizin yaptığınız, olsa olsa, sözlerinizin neticesi, kesinlikle böyle olduğu bilinen bir hususta, delil getirip durmaktan ibarettir. Buna lüzum yok.

İKİNCİ MESELE
Leallе Terecci Edatının İzahı

Ayetteki لَعَلَّ (umulur ki) kelimesi, temennî ve ümid ifade eder. Bu ise, işlerin neticesinin nereye varıp dayanacağını bilen bir zata uygun düşmez. Binâenaleyh bununla burada, «كَيْ» (için ... diye) manası kastedilmiştir, yani, "Biz onu, manasını akledesiniz, muhtevasını kavrayasınız diye, biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik" demektir. **Mu'tezile** şöyle der: "Binâenaleyh bu ifadenin özü, "Biz onu, manasını iyice anlayasınız diye Arapça olarak indirdik" şeklinde olur ki, bu da şu iki şeyi ifade eder:

a) Allah'ın fiillerinin, birtakım maksat ve gayelere bağlı olduğunu gösterir.

b) Allah Teâlâ bu Kur'ân'ı, insanlar onunla hidayet bulsun diye indirmiştir. Bu ise, Allah Teâlâ'nın, her insanın hidayete ermesini ve kendisini tanımasını istediğine delâlet eder. Böylece de bu husus, Allah Teâlâ'nın birtakım kimselerden, kendisini inkârı ve Allah'ı tanımamalarını irade ettiğini söyleyenlerin görüşünün aksine bir görüş olur."

Bil ki **Mu'tezile**'nin bu tür istidlâlleri meşhurdur. Biz ehl-i sünnetin bunlara cevapları da meşhurdur. Binâenaleyh bu cevapları tekrarlamaya gerek yok. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Kur'ân, Anlaşılmak İçindir

Ayetteki, *"(Kur'ân'ı) anlayasınız diye"* ifadesi, Kur'ân'ın anlaşılacağına; "Bazısı anlaşılır, bazısı anlaşılamaz" diyenlerin aksine, Kur'ân'da kapalı, ne manaya olduğu anlaşılmayan ayetlerin bulunmadığına delâlet eder.

Cenâb-ı Allah daha sonra, وَإِنَّهُ فِيٓ أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَكِيمٌ *"Şüphesiz o Kur'ân, katımızdaki ümmü'l-kitabta sâbit, yüce ve çok kıymetli bir kitabtır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birçok mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Hanna ve Kisâ'î, "ümmü'l-kitâb" ifadesini, elifin kesresiyle **İmmü'l-kitab**; diğerleri, zammesiyle **Ümmü'l-kitab** şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE
Ümmü'l-Kitâb

إِنَّهُ deki **"hû"** (o) zamiri, ümmü'l-kitâb" (kitabın anası) ifâdesindeki kitaba; râcîdir.
Alimler, **"ümmü'l-kitâb"** ile ne kastedildiği hususunda şu iki değişik görüşü ileri sürmüşlerdir.

Levh-i Mahfuz'un Sıfatları

Birinci Görüş: Hak Teâlâ'nın, *"Aksine o Kur'ân-ı Mecîd'dir. Levh-i Mahfûz'dadır"* (Burûc, 21-22) ayetinden ötürü, bu, Levh-i Mahfuz'dur. Bil ki bu görüşe göre, ayette geçen şu sıfatların hepsi de, Levh-i Mahfuz'un sıfatları olur.

Birinci Sıfat: **"Ümmü'l-kitâb"** (kitabın anası)... Onun böyle adlandırılmasının sebibi şudur: Herşeyin temeline ve esasına, o şeyin anası denir. Kur'ân da, Allah katında, Levh-i Mahfûz'da sâbit olup, daha sonra en yakın semâ'ya (göğe) indirilmiş, oradan da insanların ihtiyaçlarına uygun olarak, parça parça (dünyaya) indirilmiştir.

İbn Abbas (r.a)'dan şu rivayet edilmiştir: "Allah önce (kader) kalemini yaratmıştır. Allah Kalem'e, yaratmak istediği bütün şeyleri yazmasını emretmiştir. O halde bu kitap, Allah'ın katındadır."

Levh-i Mahfuz'un Varlık Sebebi

İmdi eğer "Allah, **"allamü'l-guyûb"** (gaybleri en iyi şekilde bilen) iken ve unutması-yanılması imkânsızken, Levh-i Mahfûz'u yaratmasındaki hikmet nedir?" denilirse biz deriz ki: Allah Teâlâ, Levh-i Mahfuz'da, mahlûkatla ilgili hadiselerin hükümlerini kaydedip, melekler de o hâdiselerin, oradaki yazılı şekillerine uygun olarak meydana geldiğini görünce, Allah'ın hikmetinin ve ilminin mükemmelliğini böylece anlarlar.

İkinci Sıfat: Bu, ayetteki لَدَيْنَا *"katımızda bulunan"* kelimesidir. Bunu **İbn Abbas** (r.a) zikretmiştir. Buna, bu pâyenin verilmesi, onun bütün mahlûkatın hallerini ihtivâ eden bir kitap oluşundan ötürüdür. Buna göre sanki o, Allah'ın mülkü ve melekûtunda meydana gelecek, bütün herşeyi ihtiva eden bir kitaptır. İşte bundan ötürü, ona böyle bir pâye verilmiştir. **Vâhidî**, bu kelimenin, Kur'ân'a sıfat olduğunu ve takdirinin, "O, Kur'ân katımızdadır, ümmü'l-kitaptadır" şeklinde olmasının muhtemel olduğunu söylemiştir.

Üçüncü Sıfat: Onun " **'aliyy**" (yüce) oluşudur. Bu, onun bütün yanlışlardan ve batıllardan yüce ve uzak olmasıdır. Bunun, "her zaman bir mûcize olarak kaldığı için, bütün kitaplardan yüce olan" manasında olduğu da söylenmiştir.

Dördüncü Sıfat: Onun **"hakîm"** yani, "belaget ve fesahat bakımından muhkem (sapasağlam) olmasıdır. Bu **"hakîm"**in,"üstün hikmetli" manasına olduğu da ileri sürülmüştür.

Bütün bu sıfatların, bu manalarda, Levh-i Mahfuz'un değil de, Kur'ân'ın sıfatları olduğu da söylenmiştir.

"Ümmü'l-Kitâb" ile ilgili ikinci görüş, bununla, *"O (Allah), sana o kitabı indirendir. O kitabta, muhkem ayetler vardır ve bunlar ümmü'l-kitabtır, yani kitabın esasıdır"* (Âl İmrân, 7) ayetinden hareketle, muhkem ayetlerin kastedilmiş olmasıdır. Buna göre ifadenin manası, "Hâ Mîm Sûresi, Kur'ân'ın esası olan, muhkem ayetler ihtivâ eder" şeklindedir.

Uyarmadan Vazgeçilmez

Daha sonra Cenâb-ı Hak أَفَنَضْرِبُ عَنكُمُ الذِّكْرَ صَفْحاً أَنْ كُنتُمْ قَوْماً مُسْرِفِينَ *"Siz, haddi aşan bir topluluksunuz diye, o zikri (Kur'ân'ı) sizden uzaklaştırıp, vaz mı geçeceğiz?"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Kıraat Farkı

Nâfi, Hamza ve Kisâî, elif'in kesresiyle, ...إِنْ كُنتُمْ şeklinde okumuşlardır. Buna göre mana, "Eğer siz haddi aşanlar olursanız, zikri (Kur'ân'ı) sizden uzaklaştırıp, inzalinden vazgeçmeyiz" şeklinde olur. Bu إِنْ edatının, tıpkı ...وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَوٰاْ إِن *"Faizden artakalanları bırakın, çünkü siz mü'minsiniz"* (Bakara, 278) ayetinde olduğu gibi إِذْ (çünkü) manasına olduğu da söylenmiştir. Binâenaleyh bu ayette cezâ (cevap) kısmı, şart cümleciğinden önce gelmiştir. Diğer kıraat imamları, لِأَنْ (için) takdirinde olarak, bir illet (sebep) manasıyla, fethalı olarak, أَنْ كُنتُمْ .... şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE
Sathen Deyimi

Ferrâ ve Zeccâc, "Onu terkettim, ondan vazgeçtim, onu bıraktım" manasında olmak üzere, Arapça'da, أَضْرَبَ وَضَرَبَ عَنْ fiilinin kullanıldığını ve صَفْحاً kelimesinin, "yüz çevirerek, uzaklaşarak" manasında olduğunu söylemişlerdir. Bu kelimenin aslı, "Sen boynunu yana çevirdin" ifadesine dayanır. Binâenaleyh bu ifadenin takdiri, ya إِضْرَاباً ... نَضْرِبُ yahut صَفْحاً ... نَصْفَحُ şeklinde olur (ve bu kelime mef'ûl-ü mutlak olur).

Alimler, ayette geçen "zikr"in ne demek olduğu hususunda da ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bu ifadenin manasının, "Biz sizden, Allah'ın azabının zikrini çevirir miyiz?" şeklinde olduğu ileri sürüldüğü gibi, bunun manasının, "Biz, sizden nasihat ve öğütlerimizi geri çevirir miyiz?" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür. Yine bunun manasının, "Biz sizden Kur'ân'ı geri çevirip, (çeker miyiz?)" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür. Binâenaleyh, ifadedeki istifhâm, istifhâm-ı inkârî olup, "Biz, haddi aşan kimseler olmanız sebebiyle, mazeretleri ortadan kaldırmayı ve uyarmayı ihmal etmeyiz" demektir.

Katâde şöyle demiştir: "Şayet bu Kur'ân, bu ümmetin evvelkileri kabul etmediği zaman kaldırılmış olsaydı, o zaman onlar helâk olurlardı. Ancak ne var ki Allah, rahmeti sebebiyle, bu Kur'ân'ı onlara indirmeyi sürdürmüş ve onları, bu Kur'ân'a, yirmi sene boyunca sürekli davet etmiştir."

Bu Ayetten Maksad

Bunu iyice kavradığına göre, şimdi biz diyoruz ki, ayetin bu ifadesi, şu iki manaya gelebilir:

1) Rahmet... Buna göre mana, "Biz, sizin kötü tercihinizden dolayı, sizi ihmal etmeyeceğiz. Tam aksine, hak yola dönmenize değin, size hatırlatmalarda bulunacağız ve size öğüt vereceğiz" şeklinde olur.

2) Bu, olabildiğince bir tehdit ifade eder. Yani, "Siz, istediğinizle başbaşa bırakılacağınızı mı sanıyorsunuz?! Hayır, hayır.. Biz size, amelde bulunma mecburiyetini getiriyor, sizi dine çağırıyoruz; görevinizi ihmal edip kötü şeylere yöneldiğinizde de, sizi muâheze edeceğiz.." demektir.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, أَفَنَضْرِبُ ifadesindeki fâ'nın, bu ifâdeyi, takdiri أَنُهْمِلُكُمْ فَنَضْرِبُ takdiri "Biz sizi ihmal edip de, böylece sizden zikri kaldırır mıyız?" şeklinde olan, bir mahzûfa atfetmek için olduğunu söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَكَمْ أَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيٍّ فِي الْأَوَّلِينَ وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ *"Halbuki biz, evvelki ümmetlere de nice peygamberler gönderdik. Onlar da kendilerine bir peygamber geldiğinde muhakkak onunla istihzâ ederlerdi.."* buyurmuştur ki bu, "Geçmiş ümmetlerin, kendilerini hak dine davet eden peygamberlerine karşı takındıkları tavır, hep yalanlama ve alay etmek olmuştur. Binâenaleyh, kavminin, yalanlama ve istihzâya yönelmeleri sebebiyle, üzülmemen gerekir. Çünkü musibet genelleştikçe, kişiler üzerindeki tesiri ve baskısı hafifler" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَأَهْلَكْنَا أَشَدَّ مِنْهُمْ بَطْشًا *"Bundan dolayı biz, kuvvet bakımından bunlardan daha çetin ümmetleri helâk ettik"* buyurmuştur. Bu, "Allah'ın, kendilerine peygamberler gönderdiği o önceki kavimler, Kureyş'ten daha çetin, yani sayıca ve kuvvetçe daha ileri idiler.." demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمَضَى مَثَلُ الْأَوَّلِينَ *"O evvelki ümmetlerin misalleri geçmiştir..."* buyurmuştur. Bu, "Mekke kafirleri, küfür ve yalanlama hususunda, kendilerinden öncekilerin yoluna girmiş, o yolu takib etmekteler. Binâenaleyh, onların başına gelen şeyin zillet ve rüsvaylığın kendilerinin de başına geleceğinden sakınsınlar. Çünkü biz onlar gibi olanların halini kendilerine anlattık... Nitekim Cenâb-ı Hak *"Biz (onlardan) her birine misaller îrâd ettik..."* (Furkan, 39)ve *"Siz, nefislerine zulmedenlerin diyarlarına da yerleştiniz. Onlara neler yaptığımız sizi için apaçık meydana çıktı... Size bir çok misaller de gösterdik..."* (İbrahim, 45) buyurmuştur. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Hayat Seyri

وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ ﴿٩﴾

الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَجَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿٩﴾
وَالَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَنْشَرْنَا بِهِ بَلْدَةً مَيْتًا كَذَٰلِكَ تُخْرَجُونَ ﴿١١﴾ وَالَّذِي خَلَقَ
الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ ﴿١٢﴾ لِتَسْتَوُوا عَلَىٰ ظُهُورِهِ ثُمَّ
تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَٰذَا وَمَا كُنَّا
لَهُ مُقْرِنِينَ ﴿١٣﴾ وَإِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ ﴿١٤﴾

"Celalim hakkı için, eğer onlara, "Gökleri, yeri kim yarattı?" (diye) sorarsan, "Elbette, onları, o mutlak galib, o her şeyi hakkıyla bilen yarattı" derler. (O Allah ki), yeri sizin için bir beşik yaratmış, onda, sizin için, doğru gidesiniz diye yollar açmıştır. Gökten, bir ölçü ile su indirmiştir. İşte biz bu su ile, ölü bir memlekete can verdik. Siz de böylece, çıkarılacaksınız! Bütün (mahlûkları), sınıf sınıf yaratmış, sizin için gemilerden, hayvanlardan bineceğiniz şeyleri halketmiştir. Ta ki, sırtlarında karar kılasınız, sonra üzerlerine yerleşince, Rabbinizin nimetini iyice düşünesiniz ve "Bunları bize râm eden Allah'ın şânı ne yücedir, münezzehtir, yoksa biz bunlara güç yetiremezdik. Biz mutlaka, neticede ancak Rabbimize döneceğiz" diyesiniz"

(Zuhruf, 9-14).

Bil ki, biraz önce, hem müsriflerden, yani müşriklerden, hem de peygamberlerden bahsedilmişti.. Dolayısıyla, *"şayet onlara sorsan.."* ifadesindeki, *"onlara"* zamirinin, hem peygamberlere hem de kâfirlere râci olması ihtimal dahilindedir. Ancak ne var ki, doğruya en yakın olan, bu zamirin kâfirlere râci olmasıdır. Böylece Allah Teâlâ bu kâfirlerin, göklerin, yerin ve ikisi arasında olanların yaratıcısının, Aziz ve Hakîm olan Allah olduğunu ikrar ve kabul ettiklerini beyan buyurmuştur ki, bundan da maksadı, onların buna rağmen, yine de, Allah'ın yanısıra başkasına ibadet edip, O'nun öldükten sonra diriltmeye kadir olacağını inkâr ettiklerini belirtmektir. Onlar hakkındaki haber ve açıklama, daha önce de geçmişti. Cenâb-ı Hak şimdi, yarattığı şeyleri tekrar zikretmek suretiyle, kendisine delâlet eden delilleri ortaya koymaya başlayarak, الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا *"(O Allah ki), yeri sizin için bir beşik yaratmış..."* buyurmuştur. Şayet bu ifade, kâfirlerin sözünün devamı olan bir ifâde olmuş olsaydı, o zaman, onların, "Yeri bizim için bir beşik kılan.." demeleri gerekirdi. Bir de, bu sözün arasındaki, *"İşte biz bu su ile, ölü bir memlekete can verdik"* ifadesi, ancak Allah'ın kelâmı olmaya uygun düşer. Bu ifâdenin, halk dilindeki bir benzeri de, bir kimsenin birisinin, "Bu meecidi yapan alim falancadır" dediğini duyup, bu sözü duyan bu kimsenin de, "Zahit ve kerim olan..." demesidir. Buna göre sanki, bu sözü duyan

kimse, "Ben onu, senin onu tarif ettiğin sıfatın ötesinde, daha güzel sıfatlarla tanıyor ve biliyorum.. Böylece de, onun vasfı hususunda ilâvede bulunuyorum.." demiş olur. Böylece de, o iki adam tarafından ifade edilen bu iki sıfat, tek bir şahıs için olmuş olur.

Bu Ayetteki İlahî Sıfatlar

Bu ayetteki nazmın keyfiyyetini anladığına göre, şimdi biz diyoruz ki: Bu ayet, Allah'ın şu çeşitli sıfatlarına delâlet eder:

Birinci Sıfat: Allah'ın, göklerin ve yerin yaratıcısı olması.. Kelâmcılar, Allah'ı bilmenin başında, O'nun, bu âlemin yaratıcısı ve fâili olduğunu bilmenin geldiğini söylemişlerdir. İşte bundan dolayı da, bu ayette, Cenâb-ı Hakk'ın hâlik (yaratıcı) olmasıyla, söze ve kelâma başlanmıştır. Ki bu mana ancak biz, ayetteki "**halk**-yaratma" kelimesini "yaratma, yoktan var etme, îcâd etme" manasına aldığımızda tam ve uygun olur.

İkinci Sıfat: Ayette geçen **el-Azîz** kelimesinin ifade ettiği hususdur. "**el-Azîz**" gâlib, anlamındadır. Sayesinde üstünlük ve galebenin elde edildiği şey ise, kudrettir. O halde, buradaki **el-Azîz** kelimesi, Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin mükemmel oluşuna bir işârettir.

Üçüncü Sıfat: Ayetteki **el-Alîm** kelimesinin ifade ettiği husus olup, bu da Allah'ın, ilminin mükemmel olduğuna bir işârettir. Bil ki, ilim ve kudretin en mükemmel hali bir zatta mevcut olduğunda, o zât, bütün mümkinâtı yaratmaya kâdir olur. İşte bu incelikten dolayı Cenâb-ı Hak, bu iki sıfatın kendisinde mevcut olduğunu önce belirtmiş, daha sonra diğer ayrıntıları buna dayandırmıştır.

Dördüncü Sıfat: *"Yeri sizin için bir beşik yaratmış.."* ayetinin ifade ettiği husus.. Biz, bu kitabımızda, yerin bir "**mehd-beşik**" oluşunun ancak onun durgun, hareketsiz olduğu; ziraatçılık ve binâ yapmanın ancak onlara riâyetle mümkün olabileceği birtakım hususî sıfatlarla muttasıf olduğu ve onun, ölülerin ve dirilerin kusur ve ayıplarını örtücü ve gizleyici olduğu için olduğunu belirtmiştik. Beşik, çocuk için bir istirahat mahalli olunca, yer de, kendisindeki pekçok rahatlık sebebiyle, "beşik" olarak nitelenmiştir.

Yerde Hazırlanan Geçitler

Beşinci Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, وَجَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا *"Orada, sizin için, yollar açmıştır.."* ayetinin ifade ettiği hususdur. Ki bu ifadenin maksadı, insanların mükemmel anlamda istifade edebilmelerini, ancak herkesin bir beldeden diğer bir beldeye, bir mıntıkadan diğer bir mıntıkaya geçmeye kâdir olduğunda söz konusu olacağını; Allah'ın eğer, bu geçitleri, işte bu şekilde hazırlamamış ve üzerlerine birtakım hususî alamet ve ipuçları koymamış olması halinde bu yararlanmanın mümkün olamayacağını bildirmektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ *"... doğru gidesiniz diye..."* buyurmuştur ki, bu ifâdenin manası:

a) Bu yolları koymanın maksadı, sizin yol bulabilmeniz içindir;

b) Dinde, hakka ulaşasınız diye.." şeklindedir.

Gökten Yağmur İndirmesi

Altıncı Sıfat: وَالَّذِى نَزَّلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً بِقَدَرٍ فَأَنشَرْنَا بِهِ بَلْدَةً مَّيْتًا *"Gökten, bir ölçü ile su indirmiştir. İşte biz, bu su ile, ölü bir memlekete can verdik"* ayetinin beyan ettiği hususdur. Burada, şöyle birkaç bahis vardır:

1) Bu ifadenin zahiri, suyun (yağmurun) gökten indiğini göstermektedir. Binâenaleyh durum, gerçekten böyle midir, yoksa, o yağmurun buluttan indiğini; zira, insanın üzerinde bulunan her şeye "semâ" dendiği için, "semâdan inen" şeklinde adlandırıldığı da söylenebilir mi?

Cevap: Bu konu, tafsilatlı bir biçimde daha önceleri ele alınmıştı.

2) Ayetteki, بِقَدَرٍ tabirinin manası, "o bölgenin halkının, ihtiyaç duyduğu kadar; ne fazla, ne de noksan olmaksızın gökten iner.." demektir. Yoksa bu ifade, "Nûh'un kavmine ölçüsüz bir biçimde indirilip, onları boğması" anlamında değildir.. Tam aksine, "sizin ve hayvanlarınızın geçimini temin edecek kadarıyla indirmiştir" demektir.

3) Ayetteki, "ölü bir memleket" ifadesi, "bitki bulunmayan belde" demek olup, **enşemâ** fiili de, "Biz, onu dirilttik" anlamındadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, كَذَٰلِكَ تُخْرَجُونَ *"Siz de böylece çıkarılacaksınız"* buyurmuştur ki bu, "Bu delil, Allah'ın kudret ve hikmetine delâlet ettiği gibi, O'nun öldükten sonra diriltmeye ve Kıyameti gerçekleştirmeye de kâdir olacağına delâlet eder. Buradaki, vech-i şebeh (benzetme yönü) Cenâb-ı Hakk'ın, ölü halde iken bir beldeye can vermesi gibi, insanları da ölümlerinden sonra, onları canlılar ve hayat sahibi varlıklar haline getirmesidir. Bazıları, "Hayır, buradaki "vech-i şebeh" Allah'ın yağmur suyuyla yeryüzünde bitki bitirmesi gibi, tıpkı, menî gibi bir su ile, onları, yani insanları yerden çıkarması ve onları yeniden yaratmasıdır" demişlerdir. Ama, bu izah zayıftır. Çünkü lafzın zâhirinde, bu ilâve açıklamalar değil, sadece yeniden yaratmanın isbâtı yer almıştır.

Her Nev'in Çift Özelliği

Yedinci Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِى خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا *"Bütün (mahlûkları) sınıf sınıf yaratmış..."* ayetinin ifade ettiği husus.. İbn Abbas, "Ayetteki, "**ezvâc**" kelimesiyle, tıpkı, tatlı-ekşi, beyaz-siyah ve erkek-dişi gibi çeşitler, türler kastedilmiştir" derken, bazı muhakkik alimler, "üst-alt, sağ-sol, ön-arka, mazi-müstakbel, zât-sıfat, yaz-kış ve ilkbahar-sonbahar gibi, Allah'ın dışında her şey çifttir" demişlerdir. Bunların çift oluşu, mümkinü'l-vücûd olduklarına, yoktan var edildiklerine delâlet eder. Hak Sübhânehû ve Teâlâ ise, zıddan, eşten, mukâbil ve ona destek veren minhden (nevâdıd) münezzeh olan tek bir varlıktır. İşte bundan dolayı O, *"Bütün (mahlukları), sınıf sınıf yaratmış.."* buyurmuştur ki, "Çift olan her şey, yaratılmış, mahlûktur" demektir. Böylece bu, bunları yaratanın, çift olmaktan münezzeh olan mutlak, tek ve vâhid (Allah) olduğuna delâlet eder.

Tek'in Çift'ten Efdal Olması

Ben de şunu ekliyor ve diyorum ki: Hesap ilmini bilenler, şu bakımlardan, "tek" olanın "çift"den daha üstün olduğunu söylemişlerdir:

1) Çift'in en azı, ikidir. Ki "iki" de ancak, iki tane bir bulunduğunda meydana gelir. O halde bu demektir ki, çift, tek'e muhtaçtır. Tek ise, çift olmaktan müstağni olan, "birlik, bir" demektir. Halbuki, müstağni olan, muhtaç olandan daha üstündür.

2) Çift, eşit olarak, ikiye bölünebilir. Tek ise, bölünmeyen demektir. Bölünmeyi kabul etmek, (bölünebilmek), bir etkilenmedir, teessürdür. Halbuki, bölünmeyi kabul etmemek, kuvvettir, çetin oluştur ve karşı koymadır. Dolayısıyla tek, çiftten daha üstündür.

3) Tek olan sayının mutlaka, iki kısmından birisi çift, diğeri ise, tekdir. O halde, bu demektir ki tek sayıda, aynı hem çift, hem de tek vardır. Halbuki, çift olan sayıda, iki kısımdan her biri, mutlaka çifttir. (İki değişik kısmı) ihtiva eden ise, böyle olmayandan daha üstündür.

4) Çift olma, iki kısmından her birinin, diğerine, zât, sıfat ve mikdar bakımından denk olması demektir. Bütün mükemmellikler bunun için bulunmakta olup, aynısı, başkası için de söz konusu olunca, bu mutlak anlamda mükemmellik olmuş olmaz. Ama, tek olana gelince, tek oluş sadece ona ait olup, ondan başkasında ve benzerinde söz konusu değildir. O halde bu demektir ki, bu anlamdaki mükemmellik, başkasına değil, sadece ona aittir. Dolayısıyla da, tek oluş, daha üstün olmuş olur.

5) Çift sayıda, mutlaka iki kısımdan her biri, diğerine, bazı bakımlardan denk, bazı bakımlardan ise ayrıdır. Sayesinde denkliğin, ortaklığın meydana geldiği şey, sayesinde farklılık ve başkalığın meydana geldiği şeyden başkadır. O halde, bu demektir ki, her çift, zâtları gereği, mümkinü'l-vücutturlar (var olmaları başkasına bağlıdır). Her mümkin varlık ise, muhtaçtır. Böylece, çift olmanın, muhtaç oluşun kaynağı olduğu sabit olmuş olur. Tek oluş ise, müstağni ve müstakil olmanın kaynağıdır. Çünkü çift sayı, bu teklerden her birine muhtaçtır. Ama, bu tek sayılardan her birisi, çift sayılardan müstağnidir. Böylece, çift sayıların, mümkin, muhdes ve mahlûk oldukları, tek'in ise, kendi başına, müstakil olarak kalın olabilen, kendisi dışındaki her şeyden müstağni olduğu ortaya çıkar. İşte bundan dolayıdır ki, Cenâb-ı Hak, *"Bütün (mahlûkları), sınıf sınıf yaratmış.."* buyurmuştur.

Gemi ve Binekler

Sekizinci Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ *"Sizin için gemilerden, hayvanlardan bineceğiniz şeyleri halketmiştir.."* ayetinin beyan ettiği hususdur. Çünkü yolculuk, ya deniz ya da kara yolculuğu şeklinde olur. Deniz yolculuğunda taşıyan, gemidir, kara yolculuğunda taşıyan ise, hayvanlardır. Burada, şöyle iki soru sorulabilir:

Zamirin Müzekker Yerine Müennes Olması

Birinci Soru: Cenâb-ı Hak ayetteki, عَلٰى ظُهُورِهٖ yerine, niçin عَلٰى ظُهُورِهَا demeмiştir? Alimler buna birkaç bakımdan cevap vermişlerdir:

a) **Ebû Ubeyde,** "Ayetteki zamirin müzekker getirilişi, Cenâb-ı Hakk'ın, مَا lafzından dolayı olup, ifadenin takdiri, مَا تَرْكَبُونَ (عَلٰى ظُهُورِ) şeklindedir" demiştir.

b) **Ferrâ** şöyle der: "Cenâb-ı Hak, buradaki عَلٰى ظُهُورِهٖ kelimesini, tıpkı **ceyş, cünd** kelimeleri gibi, kendisinde, çoğulluk anlamı bulunan müfred'e muzaf kılmıştır. İşte bundan dolayı zamir, müzekker kılınmış; "**zuhûr**" kelimesi de çoğul getirilmiştir.

c) Buradaki müenneslik, hakiki müenneslik değildir. İşte bundan dolayı buradaki lafız, farklı olabilmiştir. Ki bu tıpkı, عِنْدِي مِنَ النِّسَاءِ مَنْ يُوَافِقُكَ "Benim yanımda, sana muvafakat eden kadınlar vardır" denilmesi gibidir.

İkinci Soru: Arapça'da, رَكِبُوا الْأَنْعَامَ "hayvanlara bindiler" ve رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ "gemilere bindiler" denilir. Halbuki, ayette Cenâb-ı Hak, her iki cinsi de zikretmiştir. O halde daha nasıl, sadece تَرْكَبُونَ buyurmuştur?

Cevap: Kuvvetinden dolayı, vasıtasız, yani harf-i cersiz müteaddi olan taraf, vasıta ile (harf-i cer ile) müteaddi olan tarafa üstün tutulmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ "... *sonra üzerlerine yerleşince, Rabbinizin nimetini iyice düşünesiniz... diye..*" buyurmuştur. Allah'ın nimetlerini anmak demek, o kimselerin o nimetleri kalblerinden çıkarmamaları demek olup, bu zikir, anış, kişinin, Allah Teâlâ'nın denizin sathını, rüzgârları ve geminin kütlesini, insanın, o gemiyi istediği ve dilediği tarafa evirip çevirebileceği bir biçimde yaratmış olduğunu bilmesi demektir. Binâenaleyh, insanlar, denizin, rüzgârların ve geminin, insanın istediği tarafa evirip çevireceği bir biçimde yaratılmasının, insanın tedbirinden değil, tam aksine Hakîm, Alîm ve Kâdir olan Allah'ın yönetimi ile olduğunu bildiğinde, bunun Allah'tan kaynaklanan yüce bir nimet olduğunu anlar da, işte bu durum, insanı, Allah'a boyun eğmeye, O'na itaata ve O'nun sonsuz nimetlerine şükretmeye sevkeder.

Binite Binişteki Dua

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هٰذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ *"Bunları, bize râm eden Allah'ın şânı ne yücedir, münezzehtir! Yoksa biz bunlara güç yetiremezdik.." diyesiniz..*" buyurmuştur. Bil ki, Cenâb-ı Hak, gemiye binmek için, muayyen, belli bir zikir tayin etmiştir ki, bu, *"Onun akması da, durması da Allah'ın adıyladır"* (Hûd, 41) ifadesidir.

Hayvanlara binmek için de, bir başka zikir belirlemiştir ki, bu da, *"Bunları bize musahhar, hizmetçi eden Allah'ın şânı ne yücedir, münezzehtir!"* ifadesidir. Evlere, konak yerlerine girerken de, bir başka ifadeyi belirlemiştir ki, bu da, Cenâb-ı Hakk'ın *"Rabbim, beni bereketli bir menzile kondur.. Sen konaklatanların en hayırlısısın..."* (Mü'min, 29) ifadesidir.

Bu hususdaki sözün özü şudur: İnsanın üzerine bindiği o hayvan, mutlaka ve mutlaka, insandan çok çok kuvvetlidir. Üstelik, kendisinin insana boyun eğmeye sevkeden bir aklı da yoktur. Ancak ne var ki, Cenâb-ı Hak, o hayvandan böylesi bir yararlanmanın olabilmesi için, hem dış yaratılışı, hem de iç yaratılışı açısından o hayvanı, hususî birtakım özelliklerle donanmış olarak yaratmıştır. Onun dış yaratılışına gelince, o, dört ayağı üzerinde yürür. Böylece de onun dışı, insanın üzerinde durmasının çok güzel ve uygun olan bir yer gibi olur. İç yaratılmasına gelince, o hayvan, onca kuvvetine rağmen, Allah Teâlâ onu, insanın emrine amâde kılıp inkiyad eder bir biçimde yaratmıştır. İnsan işte bu enteresanlıklar hususunda iyice düşünüp, aklıyla, bu sırlar denizine dalınca, işte bu sonsuz ve ezici kudret ve hikmetinden ötürü duyduğu hayret büyür de, işte o zaman mutlaka, *"Bunları bize râm eden Allah'ın şânı ne yücedir, münezzehtir! Yoksa, biz bunlara güç yetiremezdik.."* der. **Ebû Ubeyde**, "O, onu hakimiyeti altına almıştır" anlamında, Arapça'da فُلَانٌ مُقْرِنٌ لِفُلَانٍ ifadesinin kullanıldığını söylerken, **Vahidî**, bu ifadenin iştikâkının, Arapların ضَرَبَ لَهُ قِرْناً deyimlerinden olduğunu söyler. Yine, "Güç kuvvet bakımından onun dengiyim" anlamında, أَنَا قِرْنٌ لِفُلَانٍ deyimi kullanılır. Buna göre, ayetin anlamı, "Biz insanlarda, bu hayvanı ve bu gemiyi, zapt ve rabt altına alabilecek kudret ve kuvvet yoktur. Binâenaleyh, ilmi, hikmeti ve mükemmel kudretiyle bunları bizim emrimize amâde kılan Allah'ı takdis ederiz.." şeklindedir. **Keşşâf sahibi**, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, ayaklarını özengiye koyduğunda, "Bismillâh" dediğini, hayvanın üzerine dimdik oturduğunda da, **"el-Hamdu lillâhi alâ kûlli hâlin; sübhânellezî sehhara lenâ hâzâ... Ve mâ künnâ lehû mukrinîn ve innâ ilâ Rabbinâ le munkalibûn.."** dediğini rivayet etmiştir. **Kadî**, tefsirinde, **Ebû Muhled**'den, **Hz. Hasan İbn Ali** (r.a)'nin, şöyle dediğini rivayet etmiştir: **Hz. Hasan**, hayvana binip de, **"Sübhanellezî sehhara lenâ hâzâ..."** diyen birisini gördü, bunun üzerine ona, "Bununla emrolunmadın, sen **"el-Hamdülillâhi'llezî hedânâ li'l-İslâmi, el-Hamdülillahi'llezî menne aleynâ bi Muhammedin (s.a.s), ve'l-hamdu lillâhillezî cealena min hayri ümmetin uhricet linnâsi.."** demek, daha sonra da, **"Sübhanellezî sehhara lenâ hâzâ.."** söylemekle emrolundun..." dedi.

Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'den şu rivayet edilmiştir: O yolculuğa çıkmak isteyip de, binitine bindiğinde, üç defa tekbir alır, sonra **"Sübhanellezî sehhara lenâ hâzâ..."** der, daha sonra da, *"Allah'ım, bu yolculuğumda senden, iyiliği, takvayı ve razı olacağın amelleri yapmaya beni muvaffak kılmanı istiyorum! Allah'ım, bu yolculuğu bize kolaylaştır; yerin uzaklığını bize yakınlaştır! Allah'ım, bu yolculuğumda sen yoldaşım ve ehlime bıraktığım halifemsin. Allah'ım, yolculuğumuzda bize yoldaş ol ve ehlimiz hususunda da bize halef ol!"* derdi. Evine döndüğünde de, *"Bizler, Rabbimize, tevbe ediciler, dönücüler ve hamdedicileriz.."* derdi.

Zemahşerî'nin İddiasına Cevap

Keşşâf sahibi şöyle der: "Bu ayet, şu bakımlardan, Cebriyye (ehl-i sünnet)nin görüşünün aksine delâlet eder:

1) Allah Teâlâ, لِتَسْتَوُۥا عَلَىٰ ظُهُورِهِۦ buyurmuş, bu ifadenin başına, كَيْ "için" anlamına gelen lâm'ı getirmiştir ki, bu Allah Teâlâ'nın, bizden, bu fiili yapmamızı istediğine delâlet eder. Ki bu da, **Cebriyye (ehl-i sünnet)'nin, Allah Teâlâ, insanlardan küfrü de, inkârı da ısrarı da,murad etmiştir" şeklindeki görüşlerinin bâtıl olduğuna delâlet eder.**

2) لِتَسْتَوُۥا ifadesi, Allah Teâlâ'nın, fiillerinin, birtakım maksat ve gayelere bağlı olduğuna delâlet eder.

3) Allah Teâlâ'nın bu hayvanları bu vasıflarda yaratmasının sebebi, sırf kullarından şükür sâdır olması içindir. Binâenaleyh, şayet kulun fiilini Allah Teâlâ yaratmış olsaydı, o zaman ayetin manası, "Ben bu hayvanları, kulumun lisânında, dilinde, **"Sübhanellezî sahhara lenâ..."** ifadelerini yaratmam için halkettim.." şeklinde olurdu. Halbuki bu, bâtıldır. Çünkü Allah Teâlâ, bu vasıtalar olmadan da bu lafızları kulunun dilinde yaratmaya kâdirdir.

Bil ki, bu izahlara karşı verilecek cevap malumdur, bunları tekrar etmenin bir anlamı yoktur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَإِنَّآ إِلَىٰ رَبِّنَا لَمُنقَلِبُونَ *"Biz mutlaka neticede Rabbimize dönüp gidicileriz..." (diyesiniz)"* buyurmuştur. Bil ki bu sözün, daha öncekilerle ilgisi şudur: Gemiye binmek tehlikelidir. Bazan gemi parçalanıp yolcuları helâk olabilir. Hayvana binmek de böyledir. Çünkü hayvan için de, binicisinin helâkine sebep olacak umulmadık şeyler olabilir. Durum böyle olunca da, gemiye binmek de, hayvana binmek de insanın kendini tehlikeye atmasını gerektirir. Binâenaleyh binenin, ölümü hatırlaması ve şüphesiz (bir gün) yok olacağını, Allah'a döneceğini ve Allah'ın kaza ve kaderinden bir kurtuluşun olmadığını hatırlaması gerekir. Öyle ki bu sakıncalar onun başına tesadüfen gelecek olsa, ölüme hazırlanmış ve ölümü gönlüne yerleştirmiş olur,

★ ★
★

Allah'a Kız İsnadı

وَجَعَلُوا لَهُۥ مِنْ عِبَادِهِۦ جُزْءًا ۚ إِنَّ ٱلْإِنسَـٰنَ لَكَفُورٌ مُّبِينٌ ﴿١٥﴾ أَمِ ٱتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَأَصْفَىٰكُم بِٱلْبَنِينَ ﴿١٦﴾ وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَـٰنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُۥ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ ﴿١٧﴾ أَوَمَن يُنَشَّؤُا۟ فِى ٱلْحِلْيَةِ وَهُوَ فِى ٱلْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ ﴿١٨﴾ وَجَعَلُوا۟ ٱلْمَلَـٰٓئِكَةَ ٱلَّذِينَ هُمْ عِبَـٰدُ ٱلرَّحْمَـٰنِ إِنَـٰثًا ۚ أَشَهِدُوا۟ خَلْقَهُمْ ۚ سَتُكْتَبُ شَهَـٰدَتُهُمْ وَيُسْـَٔلُونَ ﴿١٩﴾

"Böyle iken kullarından kiminin, O'ndan bir parça olduğunu iddia ettiler. Gerçekten insan açıkça "kefûr"dur. Yoksa O, yaratmakta olduklarından, kızlar edindi de, oğulları size mi ayırıp seçti? Onlardan biri, benzerini Rahman'a isnâd ettiği şeyle müjde verildiği zaman, o insan, gamla dolar ve âdeta dilsiz halde, yüzü kapkara kesilir. (Onlar) süs içinde yetiştirilmekte olup da, mücâdeledeki (hüccetini) açıklayamayan kişiyi mi (Allah'a nisbet ediyorlar?) Onlar, O Rahman'ın bizzat kulları olan meleklerin de dişi olduğunu söylediler. Onların yaratılışında hazır mı idiler?! Onların, (bu yalan) şâhidlikleri kaydedilecek ve onlar (bu hususta) sorguya çekileceklerdir"

(Zuhruf, 15-19).

Allah'a Cüz' İsnadı

Bil ki Allah Teâlâ, *"Eğer onlara, "Gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorarsan, elbette ... "Allah yarattı" derler"* (Zuhruf, 9) buyurunca, onların bunu kabul etmelerine rağmen, Allah'ın kimi kullarını onun bir parçası saydıkların anlatmıştır. Bundan maksadı da, onların akıllarının azlığına ve tutarsızlığına dikkat çekmektir. Ayetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE Ebû Bekr'in rivayetine göre Âsım, Kur'ân'ın her yerinde, zâ'nın ve hemzenin zammesiyle جُزْءٌ şeklinde okumuştur. Kelimenin her iki şekli de kullanılan lehçelerdir. Hamza ise, vakf yaptığında (bu kelimede durduğunda), hemzesiz olarak, جُزًا (cüzâ) şeklinde durur.

İKİNCİ MESELE *"Kullarından kimini O'na bir cüz (parça) isnâd ettiler"* ifadesiyle ne kastedildiği hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Meşhur olan görüşe göre, bu ifade ile, müşriklerin, Cenâb-ı Hakk'ın çocuğu olduğunu söylemeleri kastedilmiştir ki, bunu şu şekilde izah edebiliriz: İnsanın çocuğu, onun bir parçasıdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), فَاطِمَةُ بِضْعَةٌ مِنِّي *"Fatıma benden bir parçadır"* buyurmuştur. Aklen de böyledir. Çünkü babadan bir parça (nutfe) ayrılır, sonra bu parça ana rahminde büyür ve bundan, aynen asıl olan, baba gibi olan bir insan meydana gelir. Durum böyle olunca da, kişinin çocuğu, kendisinin bir parçası demektir. Binâenaleyh ayetteki جَعَلُوا *"kıldılar"* ifadesi, "isnâd ettiler, böyle olduğunu söylediler" demektir. Buna göre mana, "Onlar, Allah'ın bir parçası olduğunu söylediler. Bu parça da, O'nun kullarından bir kuldur" şeklindedir.

Bil ki eğer Allah Teâlâ, وَجَعَلُوا لِعِبَادِهِ مِنْهُ جُزْءاً *"Kulları için, O (Allah'dan) bir parça kıldılar, isnâd ettiler"* demiş olsaydı, bu, onların, bazı insanlarda, Allah'ın bir parçasının bulunduğunu söylediklerini ifade ederdi ve bu parça da, çocuk olmuş olurdu. O halde ayetteki bu ifadenin manası, "Onlar, Allah'a bir parça isnad ettiler

ve bu parça O'nun kullarından bir kuldur" şeklindedir. Velhasıl, o müşrikler, Allah'ın çocukları bulunduğunu söylediler. Bunu izah için alimler birtakım izahlar yapıp şöyle dediler: "Arapça'da "cüz", "dişi" demektir." Bunu söyleyenler, görüşlerini isbat için, şu iki beyti delil getirdiler.(54)

* إِنْ أَجْزَأَتْ حُرَّةٌ يَوْماً فَلاَ عَجَبَ / قَدْ تُجْزِىءُ الْحُرَّةُ الْمِذْكَارُ اَحْيَاناً *

"Eğer, bir hür kadın bir gün, kız çocuğu doğurmuşsa, buna şaşmamalı.. (Zira), zeki bir hür kadın da bazen kız çocuğu doğurur"

* زُوِّجْتُهَا مِنْ بَنَاتِ الْأَوْسِ مُجْزِئَةً / لِلْعَوْسَجِ اللَّدْنِ فِي أَيْدِيهَا غَزَلُ *

"Evs kabilesi kızlarından, hep kız doğuran biriyle evlendirildim.. Ki, o kızlar evlerinde hep, yumuşak böğürtlen ağacından yapılmış eğerceklerle ip bükerler.."

Zeccâc, Ezherî ve Keşşaf sahibi (Zemahşerî), bu kelimenin bu manada olduğunu söylemenin yanlış ve bu beyitlerin uydurma olduğunu iddia etmişlerdir.

2) "Ayetteki bu ifade ile, Allah'a ortak koşma (şirk) kastedilmiştir. Çünkü o müşrikler, Allah'ın ortakları bulunduğunu söylerlerken, bütün kızların Allah'ın değil, bazısının da başka (tanrıların) kızları olduğunu iddia etmişlerdir. Binâenaleyh bu müşriklerin, kulların hepsinin Allah'a ait olmadığını, bir kısmının Allah'ın, bir kısmının başkalarının olduğunu söylemişlerdir." Ayetin bu manada olduğunu söyleyenler, "Bu görüşün birincisinden daha evlâ oluşunun delili şudur: Eğer bu ayeti, Allah'ın ortakları olmadığı manasına alır, bundan sonraki ayeti de, Allah'ın çocukları olmadığı manasına alırsak, ayet, bütün bâtıllara karşı toptan bir reddiye olmuş olur" dediler.

Kızlar Allah'ın, Oğullar Sizin Mi?

Daha sonra Cenâb-ı Allah, أَمِ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَأَصْفَيكُمْ بِالْبَنِينَ *"O, yaratmakta olduklarından, kızlar edindi de, oğulları size mi ayırıp seçti?!"* buyurmuştur. Bil ki Allah Teâlâ bu münazarayı, en güzel bir şekilde sıralamıştır. Çünkü o, kendisinin çocuğu bulunamayacağını anlatmış, çocuğunun olmasının farzedilmesi halinde bu çocuklarının kız olmasının imkânsızlığını beyân etmiştir. Çocuğunun bulunamayacağının izahı şöyle yapılabilir: Çocuk, hiç şüphe yok ki babadan bir parçadır. Parçası bulunan şey ise, "mürekkeb" varlıktır. Her mürekkeb ise, "mümkin" varlıktır. Hem sonra, böyle olan şey, birleşmeyi, ayrılmayı, biraraya gelmeyi ve dağılmayı kabul eder demektir. Bunları kabul eden şey ise, sonradan var olmuş ve yaratılmış bir (kuldur). Dolayısıyla böyle olan, kadîm ve ezelî bir ilah olamaz.

İkinci hususa, yani Allah'ın çocuğu olduğu farzedilmesi durumunda, bu çocuğun kız olmasının imkânsızlığının izahı da şöyledir: Çünkü oğlan, kızdan daha üstündür. Binâenaleyh kalkıp, Allah'ın, kendisi için kız çocuklar edinip, erkek çocukları kullarına nasip ettiğini söylersek, kulların durumunun, Allah'ın durumundan daha mükemmel ve üstün olması gerekir ki bu, aklın bedâheti ile reddedilen bir durumdur. Arapça'da,

54) Lisanü-l-Arap 1/47.

"Onun için, bu, o hususta bir ortağı bulunmaksızın tahakkuk etmiştir", "Falanca için şunu seçtim" manasına: اَصْفَيْتُ فُلَانًا بِكَذَا denilir ki bu tıpkı, *"Rabbiniz oğulları size mi seçip verdi"* (İsra, 40) ayetinde olduğu gibidir.

Daha sonra Hak Teâlâ, kızların noksan olduklarını şöylece beyan etmiştir:

1) وَاِذَا بُشِّرَ اَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمٰنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيْمٌ *"Onlardan birine, Rahman'a isnâd ettiği şeyin bir benzeri müjde verildiği zaman, o insan gamla dolar ve (adetâ) dilsiz halde, yüzü kapkara kesilir."* Bu, "Noksanlıkta bu derece olan bir şeyi, aklı olan insanın Allah'a nisbet etmesi nasıl uygun olabilir?" demektir.

Kız Doğuran Kadın

Anlatıldığına göre bir Arabın hanımı kız doğurmuş. Bunun üzerine adam, hanımının bulunduğu evi terkedince hanımı şu beyti söylemiş:

مَا لِاَبِى حَمْزَةَ لَا يَأْتِيْنَا / يَظَلُّ فِى الْبَيْتِ الَّذِى يَلِيْنَا / غَضْبَانَ اَنْ لَا نَلِدَ الْبَنِيْنَا لَيْسَ لَنَا مِنْ اَمْرِنَا مَا شِئْنَا / وَاِنَّمَا نَأْخُذُ مَا اُعْطِيْنَا

"Ebû Hamza'ya da ne oluyor, oğlan doğurmadık diye öfkelenerek, yanıbaşımızdaki evde yatıp kalkıyor da yanımıza uğramıyor. Dilediğimizi yapmak (elde etmek) elimizde değil. Biz ancak, bize verileni alıyoruz."

Ayetteki ظَلَّ kelimesi, ef'âl-i nakısanın (noksan fiillerin) pek çoğunun da aynı manaya geldiği gibi, صَارَ (oldu) manasındadır. **Keşşâf sahibi**, mübtedâ-ı mahzûfun haberi olarak مُسْوَدٌّ ve مِسْوَادٌّ şeklinde okunuşu da söylemiştir. Buna göre bu cümle, haber mevkiinde olur.

2) اَوَمَنْ يُّنَشَّؤُا فِى الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِى الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِيْنٍ *"(Onlar) süs içinde yetiştirilmekte olup da, duruşmada (hüccetini) açıklayamayan kişiyi mi (Allah'a nisbet ediyorlar)"* ayetinin ifade ettiği husus... Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE **Hamza, Kisâî ve Âsım'ın ravisi Hafs**, fiili, yâ'nın zammesi, nûn'un fethası ve şın'ın şeddesiyle, meçhûl olarak يُنَشَّؤُ şeklinde okurlarken; diğerleri, yâ'nın zammesi, nûn'un sükûnu ve şın'ın fethasıyla يُنْشَؤُ şeklinde okumuşlardır. **Keşşâf sahibi** bunun, يُنَاشَأُ şeklinde de okunduğunu söyleyerek, "**İnşâ**" manasına olarak "**münâşe'e**" şeklinde kullanılması tıpkı, "**mugâlât**" fiilinin, "**iglâ**" manasında kullanılması gibidir" demiştir.

İKİNCİ MESELE Ayetteki bu ifade ile, yine kızların eksikliğine dikkat çekilmek istenmiştir. Şöyle ki birtakım süsler içinde büyütülen, aslında noksandır. Çünkü eğer onun kendinde böyle bir noksanlık olmasaydı, süsle-püsle tezyine ihtiyaç duymazdı.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onun durumunun eksikliğini, *"Duruşmada (hüccetini) açıklayamayan"* ifadesiyle belirtmiştir. Bu, "Kız-kadın, mücâdele ve çekişme ihtiyaç duyduğu zaman bunu hakkıyla yapamaz ve delilini ortaya koyamaz. Çünkü dili tutuk, aklı kıt ve tabiatan biraz ahmaktır. Nitekim, "Kadın, hüccetini ortaya koymak isteğiyle konuştuğunda, çoğu zaman aleyhine hüccet olacak şeyleri söyler" denilir. İşte bütün bu izahlar, kadının ileri derecede eksik olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh bunların, Allah'ın çocukları olduğunu söylemek nasıl uygun düşer.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu ayet, süslenmenin kadınlar için mübah, erkekler için haram olduğuna delâlet eder. Çünkü Allah Teâlâ, bunu ayıp ve noksanlığın gerekçelerinden kabul etmiştir. Binâenaleyh erkeğin buna yönelmesi, kendisini zillete düşürmesi demektir ki bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in لَيْسَ لِلْمُؤْمِنِ اَنْ يُذِلَّ نَفْسَهُ *"Mü'minin kendisini rezil-rüsvay etmesi câiz değildir"* hadisinden ötürü haramdır. Erkeğe uygun olan süs, Allah'a taat yolunda sabır ve takva zineti ile süslenmektir. **Şâfiî** şöyle der:

تَدَرَّعْتُ يَوْماً لِلْقُنُوعِ حَصِينَةً أَصُونُ بِهَا عِرْضِي وَأَجْعَلُهَا ذُخْراً
وَلَمْ أَحْذَرِ الدَّهْرَ الْخَؤُونَ وَإِنَّمَا فُصَارَاهُ أَنْ يَرْمِي بِيَ الْمَوْتُ وَالْفَقْرَا
فَأَعْدَدْتُ لِلْمَوْتِ إِلَالَهَ وَعَفْوَهُ وَأَعْدَدْتُ لِلْفَقْرِ التَّجَلُّدَ وَالصَّبْرَا

"Bir gün, koruyucu olarak kanaatkârlık zırhını giydim. Onunla hem şeref ve haysiyetimi korurum, hem de onu, azık edinirim. Vefâsız felekten, (onun musibetlerinden) hiç çekinmedim. Onun en fazla yapacağı şey, benim üzerime ölümü ve fakirliği fırlatması olabilecektir. Binâenaleyh ben, ölüm için, Allah (a olan imanımı) ve O'nun affını, fakirlik içinse, sabır ve katlanmayı hazırladım."

Meleklerin Dişiliği İddiası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَجَعَلُوا الْمَلٰٓئِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ إِنٰثاً *"Onlar, O Rahman'ın bizzat kulları olan meleklerin de dişi olduğunu söylediler"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Buradaki جَعَلُوا *"kıldılar"* fiili ile de, "hükmettiler, öyle olduğuna karar verdiler, söylediler" manası kastedilmiştir ki bunun peşisıra Cenâb-ı Hak, *"Onların yaratılışında hazır mı idiler?"* buyurmuştur. Bu ifadedeki soru, istifham-ı inkârî olup, "Onlar, melekler yaratılırken orada değillerdi, dolayısıyla bunun aklî deliller ile bilinmesine imkân yoktur. Naklî delillerin hepsi de, nübüvvet müessesesinin kabul edilmesine varıp dayanır. Halbuki bu kâfirler nübüvveti de kabul etmemektedirler. Dolayısıyla böyle bir netice ve hükme, naklî delillerle de varmak mümkün değildir" manasındadır. Böylece o kâfirlerin bu iddiayı, ne kesin, ne zarurî bir delil ile ileri sürmedikleri ortaya çıkar.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, onları tehdit ederek, سَتُكْتَبُ شَهَادَتُهُمْ وَيُسْئَلُونَ *"Onların (bu yalan) şâhidlikleri kaydedilecek ve onlar (bu hususta) sorguya çekileceklerdir"* buyurmuştur ki bu, delilsiz iddianın kötü bir şey olduğuna, taklidin de büyük bir kınama ile çetin bir azabı gerektireceğine delâlet eder. Muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "Kâfirler, böyle söylemekle, şu üç bakımdan kâfir olmuşlardır:

a) Allah'a çocuk isnâd etmek suretiyle,

b) Bu çocuğun kız olduğunu söylemek suretiyle,

c) Meleklerin dişi olduğunu iddia etmek suretiyle..."

İKİNCİ MESELE
Farklı Kıraat

Nafi, İbn Kesir ve İbn Âmir, nûn ile, عِبَاد kelimesini عِنْدَ الرَّحْمٰنِ (Rahman'ın yanındadırlar) şeklinde okumuşlardır. Bu, **Ebû Hatîm**'in tercih ettiği kıraattır. **Ebû Hatim,** bunun tercih delillerini şöyle sıralar:

a) Böyle okuma, إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ (A'raf, 206) ve وَمَنْ عِنْدَهُ (Ra'd, 43) ayetlerine uygun düşer.

b) Bütün mahlûkat, zaten Cenâb-ı Hakk'ın ibâdı (kulları)dır. Binâenaleyh bunun **"ibâdu'r-rahmân"** şeklinde okunuşunda, melekler için bir medih söz konusu olmaz.

c) İfadenin takdiri, "melekler, o kâfirlerin yanında değil, Rahman'ın yanında (katında)dırlar. Binâenaleyh bu kâfirler, o meleklerin dişi olduklarını nasıl bilebilirler?" şeklindedir.

Diğer kıraat imamları ise, bunu عِبَادٌ (kullar) şeklinde okumuşlardır ki bu, ya **abd** veya **âbid**'in çoğulu olup, tıpkı **kâim, kıyam:** ayakta duran, **sâim, siyâm:** oruç tutanlar ve **nâim-niyâm** (uyuyanlar) kelimeleri gibidir. Bu kıraat da, **İbn Abbas** (r.a)'ın kıraat olup, **Ebû Ubeyd**'in tercihidir. **Ebû Ubeyd** bu tercihin gerekçesini şöyle açıklamıştır: "Çünkü Cenâb-ı Hak o kâfirlerin *"Melekler Allah'ın kızlarıdır"* şeklindeki sözlerini reddetmiş ve meleklerin kendisinin ancak kulları olduğunu haber vermiştir. Bu kıraati de بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ *"Aksine o (melekler) şereflendirilmiş kullardır"* (Enbiyâ, 26) ayeti destekler.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Sadece **Nâfi,** bundan sonra şeddesiz, yumuşak ve zammeli hemze ve med ile أَأُشْهِدُوا **"eüşhidû** şeklinde okumuştur ki bu, "Onlar, meleklerin yaratılışında hazır mı edildiler?" demektir. Yine **Nâfi**'nin bunu medsiz ve meçhul olarak, أُشْهِدُوا (e üşhidû) diye okuduğu rivayet edilmiştir. Diğer kıraat imamları ise, elif'in fethasıyla أَشَهِدُوا şeklinde okumuşlardır ki bu, "Onlar orada mıydılar?" demektir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Melek-İnsan Efdaliyeti

Meleklerin insanlardan üstün olduğunu söyleyenler bu ayeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Ayetteki **"ibâd"** (kullar) kelimesini **"ind"** (yanında) şeklinde okuduğumuzda, bu yanında oluşla, şüphe yok ki, taatları sebebi ile Allah'a

olan yakınlıkları ve fazîletleri kastedilmiş olur. Üstelik ayetteki **hüm** (onlar) lafzı da, hasr (sadece) manasını ifade edip, "Bu yanında oluş, sadece meleklere hastır" demek olur. Binâenaleyh "hasr" manasına delâlet eden bu lafız nazar-ı dikkate alındığında, meleklerin, kendileri dışındaki mahlûkattan daha üstün olmaları gerekir. Bu kelimeyi **abd** (kul) kelimesinin çoğulu olarak "**İbâd**" şeklinde okuyanların kıraatine gelince, daha evvel, Kur'ân'da geçen "**İbâd**" kelimelerinin, hep mü'minler için kullanılan bir lafız olduğunu belirtmiştik. Binâenaleyh bu ayette geçen, *"Onlar Rahman'ın kullarıdır"* ifadesi, kulluğun sadece o meleklerin alt olduğunu ifade eder. Dolayısıyla, kulluğa delâlet eden bu lafız, aynı zamanda üstünlük ve şerefe de delâlet edince, kulluğun meleklere hasr edildiğini gösteren bu ifade, aynı zamanda, fazilet ve şerefin de o meleklerin hasrına delâlet eder. Bu da meleklerin, diğer mahlûkattan daha üstün olmalarını gerektirir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Hakka Karşı Durmanın Sonu

وَقَالُوا لَوْ شَآءَ الرَّحْمَٰنُ مَا عَبَدْنَٰهُم ۗ مَّا لَهُم بِذَٰلِكَ مِنْ عِلْمٍ ۖ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ ﴿١٩﴾
أَمْ ءَاتَيْنَٰهُمْ كِتَٰبًا مِّن قَبْلِهِۦ فَهُم بِهِۦ مُسْتَمْسِكُونَ ﴿٢١﴾ بَلْ قَالُوٓا إِنَّا وَجَدْنَآ ءَابَآءَنَا
عَلَىٰٓ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰٓ ءَاثَٰرِهِم مُّهْتَدُونَ ﴿٢٢﴾ وَكَذَٰلِكَ مَآ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ فِى قَرْيَةٍ مِّن نَّذِيرٍ
إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَآ إِنَّا وَجَدْنَآ ءَابَآءَنَا عَلَىٰٓ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰٓ ءَاثَٰرِهِم مُّقْتَدُونَ ﴿٢٣﴾ قَٰلَ
أَوَلَوْ جِئْتُكُم بِأَهْدَىٰ مِمَّا وَجَدتُّمْ عَلَيْهِ ءَابَآءَكُمْ ۖ قَالُوٓا إِنَّا بِمَآ أُرْسِلْتُم بِهِۦ كَٰفِرُونَ
﴿٢٤﴾ فَٱنتَقَمْنَا مِنْهُمْ ۖ فَٱنظُرْ كَيْفَ كَانَ عَٰقِبَةُ ٱلْمُكَذِّبِينَ ﴿٢٥﴾

"Dediler ki: "Eğer Rahman dileseydi, biz bunlara tapmazdık." Onların bu hususta hiçbir bilgileri yok. Onlar, yalandan başka hiçbirşey söylemiyorlar. Yoksa biz, onlara bundan evvel bir kitap verdik de, şimdi ona mı tutunuyorlar. (Buna karşı şöyle) dediler: "Biz, atalarımızı bir ümmet (din) üzerinde bulduk ve biz, onların izleri üzerinde doğru yolda bulunmaktayız." Senden önce, herhangi bir memlekette, fena akıbetleri haber verici bir peygamber gönderdiğimizde, oranın refah erbabı mutlaka, "Biz atalarımızı bir (din) üzerinde bulduk. Biz de onların izlerine uyduk" demişlerdir. O peygamberlerden herbiri şöyle dediler: "Ben atalarınızı üstünde bulduğunuz

dinden daha doğrusunu size getirdimse, (o zamanda mı) atalarınızın dinine uyacaksınız." Onlar da, "Biz, o sizin gönderildiğiniz şeyleri inkâr ediyoruz" dediler. Bunun üzerine biz de onlardan intikam aldık. İşte bak, yalanlayanların akıbeti nice oldu!"

(Zuhruf, 20-25)

Bil ki Allah Teâlâ o kâfirlerin küfür ve şüphelerinden bir başka çeşidini de nakletmiştir. Bu, o kâfirlerin, *"Eğer Rahman dileseydi, biz bunlara tapmazdık"* deyişleridir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE
Kader Hakkında

Mu'tezile şöyle der: "Bu ayet, Cebriyye'nin (yani ehl-i sünnet'in), "kâfirin küfrü de Allah'ın iradesiyle meydana gelir" şeklindeki görüşlerinin yanlışlığına şu iki bakımdan delâlet etmektedir:

1) Allah Teâlâ müşriklerin *"Eğer Rahman dileseydi, biz bunlara tapmazdık"* dediklerini nakletmiştir ki bu Cebriyye'nin görüşünün açıkça aynısıdır. Fakat Cenâb-ı Hak, kâfirlerin bu sözlerini, *"Onların bu hususta hiçbir bilgileri yok. Onlar, yalandan başka hiçbirşey söylemiyorlar"* buyurarak yanlış olduğunu söylemiştir. Böylece Cebriyye'nin görüşünü sanki önce nakletmiş, peşisıra da bu görüşün fasit ve bâtıl olduğunu beyan etmiştir. Binâenaleyh Cebriyye'nin görüşünün bâtıllığı sabit olur. Bunun bir benzeri de, En'âm Sûresi'ndeki, *"Müşrikler diyecekler ki: "Eğer Allah dileseydi, ne biz, ne de babalarımız müşrik olmazdık." De ki: "Yanında (bu hususta) bir bilgi (ve delil) var mı? (Varsa), haydi onu bize getirin. Sizler sadece zannınıza tâbi oluyor ve sadece yalan söylüyorsunuz"* (En'âm, 148) ayetidir.

2) Allah Teâlâ, bu ayetten önce, o müşriklerin, küfür ifade eden şu söz ve işlerini de nakletmiştir:

a) *"Kullarından kimini, O (Allah'a) bir parça isnâd ettiler..."* (Zuhruf, 15).

b) *"O Rahman'ın bizzat kulları olan meleklerin de dişi olduğunu söylediler"* (Zuhruf, 19).

c) *"Eğer Rahman dileseydi, biz bunlara tapmazdık"* (Zuhruf, 20) dediler. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, bu üç hususu ard arda nakledip, ilk iki sözün kesin küfür olduğu sâbit olduğuna göre, bu üçüncü sözün de küfür olması gerekir."

Bil ki **Vâhidî, el-Basît**'inde bunlara şu iki şekilde cevap vermiştir:

1) **Zeccâc**'ın ifadesine göre, Hak Teâlâ'nın, *"Onların bu hususta hiçbir bilgileri yok"* sözü, müşriklerin, *"melekler dişidirler"* ve *"melekler Allah'ın kızlarıdır"* şeklindeki sözleriyle ilgilidir.

2) Kâfirler, *"Eğer Rahman dileseydi, biz bunlara tapmazdık"* şeklindeki sözleri ile, *"Biz böyle emrolunduk, Allah buna razı oldu, bizim böyle yapmamızı emretti, aksini yapmamızı hoş görmedi"* manasını kastetmişlerdir." Bunlar, **Vâhidî**'nin, **Mu'tezile**'ye karşı verdiği cevaptır.

Bence bu iki izah zayıftır. Birincisinin zayıflığı şöyledir: Allah Teâlâ, önce müşriklerin iki bâtıl iddialarını nakletmiş, bunların bâtıl oluşlarının sebebini izah etmiş, daha sonra da ilk ikisinden tamamen ayrı bir meselede, üçüncü bir görüşü nakletmiş ve bunun da bâtıl olduğunu beyan edip, bu hususta ki tehdidini (va'dini) bildirmiştir. Binâenaleyh ilk iki görüşün hemen akabinden gelen bu bâtıllık hükmünü, daha önce geçmiş ve bununla ilgisi olmayan bir söze vermek, son derece uzak bir şeydir.

İkinci izah da zayıftır. Çünkü, *"Eğer Rahman dileseydi, biz bunlara tapmazdık"* ifadesindeki bu dilemenin ne ile ilgili olduğu açıkca bildirilmemiştir. Mücmellik delilin hilafınadır. Binâenaleyh ayetin takdirinin, "Eğer Rahman, bizim onlara tapmamızı dileseydi, biz bunlara tapmazdık" şeklinde olması gerekir. Halbuki لَوْ (eğer) kelimesi, bir şeyin (hususun) bulunmayışından ötürü, bir diğer şeyin yokluğunu anlatır. O halde ayetteki bu ifade, Allah Teâlâ'nın, onların putlara ibadet etmelerine dâir bir meşietinin (dilemesinin) olmadığına delâlet eder ki, bu **Cebriyye**'nin görüşünün aynısıdır. Binâenaleyh Allah'ın fasit ve batıl olduğunu bildirdiği husus, bu hususdur.

Bazı kimseler, **Mu'tezile**'nin bu istidlâline şu şekilde de cevap vermişlerdir: Kâfirler bu sözü, istihzâ ve alay yollu söylemişlerdir. Dolayısıyla ayetteki tenkid ve kınamayı haketmişlerdir.

(**Mu'tezilî** olan) **Keşşâf sahibi**, bu istidlâle karşı şu iki şekilde cevap vermiştir:

a) Ayetin lafzında, kâfirlerin bunu istihzâvârî söylediklerini gösteren birşey yoktur. Hakkında delil bulunmayan şeyi iddia etmek, bâtıldır.

b) Allah Teâlâ, o müşriklerin şu üç şeyi iddia ettiklerini nakletmiştir:

1) Kullarından kimini, Allah'ın bir parçası (çocuğu) olduğunu iddia ettiklerini,

2) Meleklerin dişi olduğunu söylediklerini,

3) *"Eğer Rahman dileseydi, biz bunlara tapmazdık"* dediklerini... Binâenaleyh kalkar da, "Ayetteki kınama sadece üçüncü söz ile ilgilidir. Çünkü onlar bunu istihzâvârî değil de, ciddî olarak söylemişlerdir" dersek, o zaman aynı kınamanın, ilk iki husus hakkında da söz konusu olması gerekir. Bu durumda da, onların bu şeyleri ciddî olarak söylemiş olmaları halinde, haklı olduklarına inanarak söylemiş olmaları gerekir. Halbuki bunun küfür olduğu malumdur. Ama ilk iki hususta ki tenkidin, bizzat sözün kendisine, üçüncü görüşte ise, sözün kendisine değil de, istihzâvârî söylenmiş oluşuna yöneltildiğini söylemek, ifâdenin, karışık olması demek olur ki, böyle birşey Allah'ın kelâmı hakkında câiz olmaz."

Bil ki bu söze karşı, bence verilecek gerçek cevap, En'âm Sûresi'nde de ifade ettiğimiz şu hususdur: O müşrikler, Allah'ın insanların küfrünü dilemesiyle, iman etmeyi emretmenin doğru olmayışına istidlâlde bulunup, böylece de "emir" ile "irade" (dileme)nin aynı şey olması gerektiğine inandıkları için, bu sözü söylemişlerdir. Biz (ehl-i sünnete) göre bu bâtıldır. Binâenaleyh, o müşrikler bu kınamayı, sırf "Allah kâfirin küfrünü de irade eder" şeklindeki inançlarından ötürü değil, aksine, "kâfirin

küfrünü Allah irade ettiğine göre, kâfire imanı emretmesinin kabîh olması gerekir" diye inandıkları için müstehak olmuşlardır. İşte biz, bu ayetlerde söz konusu olan kınama ve tenkidi bu manada alırsak, **Mu'tezile**'nin bu ayetle istidlâli düşer. Bu izahın tamamı En'âm Sûresi'nde geçmiştir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Allah Teâlâ, müşriklerin bâtıl inançlarını nakledince, *"Onların bu hususta hiç bir bilgileri yok. Onlar, yalandan başka hiçbir şey söylemiyorlar"* buyurmuştur. Bunu şöyle izah ederiz: Sanki şöyle denilmek istenmiştir: "Müşrikler, "Allah kâfirin küfrünü murad edip, kâfirde, buna sebep olan şeyleri yaratınca, kâfire imanı emretmesinin çirkin olması gerekir. Çünkü böylesi bir emir ve tehdit, şu görünür âlemde (dünyada, insanlar arasında) bile çirkin kabul edilir. Binâenaleyh bunun, gayb âleminde de kabîh (çirkin) olması gerekir" demektedirler. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Onların bu hususta hiçbir bilgileri yok"* buyurmuştur ki bu şu manayadır: "Onların, bu kıyasın doğruluğuna dair bir bilgileri yok. Çünkü insanlardan birisinin fiil ve hükümleri, Allah'ın dışında kalan herşeyin maslahatların (iyiliklerin, faydaların) bulunmasından istifade ettiği, fasit (kötü) şeylerin bulunmasından zarar gördüğü için, maslahatların ve mefsedetlerin nazar-ı dikkate alınmasına bağlıdır. Binâenaleyh insanın tabiatı ve aklı, hüküm ve fiillerini, maslahatların gözetilmesine dayamaya sevkeder. Fakat Allah Sübhanehû ve Teâlâ, hiçbirşeyden istifade etmez ve hiçbirşey O'na zarar veremez. Arada böylesine büyük bir farkın bulunuşu aşikâr iken, Allah'ın, hüküm ve fiillerini maslahatların (menfaatlerin) gözetilmesine dayandırdığı nasıl söylenebilir? O halde, *"Onların bu hususta hiçbir bilgileri yok"* ayeti, "Onların, gayb âleminin, dünyaya kıyasının doğruluğu hususunda bir bilgileri yok (yani bu iki âlem, birbirine kıyas edilemez)" manasınadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِنْ هُمْ إِلاَّ يَخْرُصُونَ *"Onlar yalandan başka hiçbirşey söylemiyorlar"* buyurmuştur ki bu, "Bu kıyasın doğru olup olmadığını kesin bilmediklerine göre, kesin aklî delil ile, onların bu kıyasta yalancı ve uydurmacı oldukları anlaşılır. Çünkü her bakımdan menfaat ve zarardan münezzeh olan zatı, bazı şeylerden istifade eden ve bazı şeylerden zarar gören muhtaç bir varlığa kıyas etmek, aklın açıkça bâtıl olduğunu gösterdiği yanlış bir kıyastır" demektir.

Müşriklerin İstinadsızlığı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَاباً مِنْ قَبْلِهِ فَهُمْ بِهِ مُسْتَمْسِكُونَ *"Yoksa biz, onlara bundan evvel bir kitap verdik de, şimdi ona mı tutunuyorlar?"* buyurmuştur. Bu, "Cenâb-ı Hakk'ın, onlardan naklettiği bu bâtıl görüşün doğruluğunu, onlar akıl ile ya da nakil ile anladılar" demektir. Bu işin akıl ile isbât edilmesine gelince, bu bâtıldır; zirâ, Cenâb-ı Hak, *"Onların bu hususta hiçbir bilgileri yok. Onlar, yalandan başka hiçbir şey söylemiyorlar"* buyurmuştur. Bunu nakil ile isbat etmek de, batıldır. Zira Cenâb-ı Hak, *"Yoksa biz, onlara bundan önce bir kitap verdik de, şimdi ona mı tutunuyorlar?"* buyurmuştur. مِنْ قَبْلِهِ ifadesindeki -hû zamiri, ya Kur'ân'a ya da

peygambere râcî olup, buna göre mana, "Onlar, bu batıl şeyi, Kur'ân'dan önce indirilmiş olan kitapta buldular mı ki, böylece onların buna dayanmaları, buna tutunmaları caiz olabilsin?!" şeklinde olup, bundan maksat da, bunun, bir inkâr ve yadırgama sadedinde zikredilmesidir. Buna ne aklî delilin, ne de naklî delilin delâlet etmediği sabit olunca, bu hükmün, böyle bir şeyin bâtıl olması gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, بَلْ قَالُوٓا إِنَّا وَجَدْنَآ ءَابَآءَنَا عَلَىٰٓ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰٓ ءَاثَٰرِهِم مُّهْتَدُونَ *"(Buna karşı şöyle) dediler: "Biz, atalarımızı bir ümmet (din) üzerinde bulduk. Ve biz, onların izleri üzerinde doğru yolu bulmuşuzdur"* buyurmuştur. Ki bu, "Allah Teâlâ, onların, bu görüşlerinin doğruluğuna dair asla bir delillerinin bulunmadığını beyan edince, onları buna sevkeden sebebin, sadece katıksız taklid olduğunu da beyan buyurmuştur" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, cahillerin, taklid yoluna tutunmalarının ta eskilerden beri sürüp gelen bir iş olduğunu beyân etmek üzere: وَكَذَٰلِكَ مَآ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ فِى قَرْيَةٍ مِّن نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَآ إِنَّا وَجَدْنَآ ءَابَآءَنَا عَلَىٰٓ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰٓ ءَاثَٰرِهِم مُّقْتَدُونَ *"Senden evvel herhangi bir memlekete, fenâ akıbetleri haber verici bir peygamber gönderdiğimizde, oranın refah erbâbı mutlaka, "Biz atalarımızı bir ümmet (din) üzerinde bulduk. Biz de onların izlerine uyduk..." demişlerdir"* buyurmuştur. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "Ayetteki أُمَّةٍ kelimesi, kesre ile إِمَّةٍ (immetin) şeklinde de, okunmuştur ki, her ikisi de, kastetmek anlamında olan **umum** kökündendir. O halde **ümmet**, tıpkı "kendisine doğru seyahat edilen şey" hakkında kullanılan **rihle** gibi, "kastedilen yol" anlamındadır. **İmme** kelimesi ise, kastedilen kimsenin üzerinde bulunduğu hâl, durum demektir.

İKİNCİ MESELE

Taklid

Allah'ın kitabında, taklidin yanlış olduğu hususunda sadece bu ayet bulunmuş olsaydı bile, yeterdi. Çünkü Allah Teâlâ, bu kâfirlerin benimsedikleri görüşü ortaya koymaları hususunda, ne aklî ne de naklî herhangi bir delile tutunmadıklarını beyan etmiş, bunun peşinden de, bunların bu görüşü, geçmişlerini ve atalarını taklid etmek suretiyle benimsediklerini belirtmiştir. Allah bütün bu hususları kınamak için zikretmiştir ki, işte bu, taklide tutunmanın bâtıl olduğuna delâlet eder. Aklî bakımdan da, taklidin kötü bir şey oluşunun delili şudur: Taklid, bâtılı savunan ile haktan yana olan arasında ortak bir noktadır. Çünkü, bâtılı savunanlar içinde mukallitler bulunabileceği gibi, hakkı savunanlar içinde de mukallitler bulunabilir... Binâenaleyh, taklit hakka ileten bir yol olmuş olsaydı, bir şeyin hem kendisinin hem de o şeyin zıddının hak olması gerekirdi.. Halbuki bunun bâtıl olduğu malumdur.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Dünya Zevkleri

Allah Teâlâ, kişiyi taklide yöneltenin, dünyadaki lezzetlerden yararlanma, tenbellik ve çalışmama tutkusu ile, istidlâlde bulunma, tefekkür etmenin zorluklarına katlanma konusunda duyulan öfke olduğunu beyan buyurmuştur. Zira Cenâb-ı Hak, "... *oranın refah erbabı mutlaka, "Biz atalarımızı bir ümmet (din) üzerinde bulduk.." demişlerdir"* buyurmuştur. **Mutrefûn**, nimet ve refahın, kendilerini şımarttığı kimseler, demektir. Binâenaleyh, bunlar ancak şehevî ve eğlendirici şeyleri severler; hakkı talep etme yolundaki sıkıntılara katlanmadan da hiç hoşlanmazlar.

Bunu iyice kavradığına göre, şimdi sen, bütün belâların başının, dünyayı ve maddî lezzetleri sevmek olduğunu; bütün hayır ve güzel şeylerin başının da, Allah ve ahiret yurdunu sevmek olduğunu anlamış oldun.. İşte bundan dolayıdır ki, Hz. Peygamber (s.a.s) حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ *"Dünya sevgisi, her günahın başıdır"*[55] buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, peygamberine, وَلَوْ جِئْتُكُمْ بِأَهْدَىٰ مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ *"Ben atalarınızı üstünde bulduğunuz dinden daha doğrusunu size getirdimse (o zamanda mı) atalarınızın dinine uyacaksınız.."* demesini emretmiştir. Ki bu, "Sizin atalarınızın dininden daha güzelini de mi getirsem?!.." demektir. İşte bu noktada, Cenâb-ı Hak onların, "Biz, atalarımızın dini üzere kalacağız. Ondan ayrılmayacağız. Sen bize, ondan daha doğru olanını getirsen bile, قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ *"biz, seninle gönderilen şeyleri inkâr ediyoruz.."* Bu, her ne kadar, bizim üzerinde bulunduğumuzdan daha doğru olsa bile..." dediklerini beyan buyurmuştur. İşte bu noktada, artık onlar için, herhangi bir mazeret, tutunacakları herhangi bir delil kalmadığı için, Cenâb-ı Hak, فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ *"Bunun üzerine biz de, onlardan intikam aldık. İşte hak, yalanlayanlarının akibeti nice oldu!"* buyurmuştur ki, bununla, kâfirleri tehdit kastedilmiştir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

İbrahim (a.s)'in Tebliği

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ ﴿٢٦﴾ إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ ﴿٢٧﴾
وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٢٨﴾ بَلْ مَتَّعْتُ هَٰؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ
حَتَّىٰ جَاءَهُمُ الْحَقُّ وَرَسُولٌ مُبِينٌ ﴿٢٩﴾ وَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ قَالُوا هَٰذَا سِحْرٌ وَإِنَّا بِهِ كَافِرُونَ ﴿٣٠﴾

55) Keşfu'l-Hafâ, 1/334.

"Bir zaman da İbrahim, babasına ve kavmine, "Ben, gerçekten sizin tapmakta olduklarınızdan uzağım, yalnız beni yaratan müstesnâ. Şüphe yok ki O, beni doğru yola muvaffak edecektir" demişti. (İbrahim) bunu, rücû etsinler diye, zürriyeti arasında bakî bir kelime yaptı. Daha doğrusu ben, onları da, atalarını da, kendilerine hakkı açıklayan bir peygamber gelinceye kadar faydalandırdım. (Fakat) kendilerine o hak gelince onlar, "Bu, sihirdir. Biz onu inkâr ediyoruz..." demişlerdir"

(Zuhruf, 26-30).

Bil ki, Allah Teâlâ bir önceki ayette, o kâfirleri, bu bâtıl sözleri söylemeye davet eden şeyin, sırf atalarını, geçmişlerini taklit etmek duygusu olduğunu, bu yolun bâtıl bir yol, yanlış bir metod olduğunu ve delile müracaat etmenin taklide tutunmaktan daha evlâ olduğunu beyan buyurunca, bunun peşinden işte bu ayetleri de getirmiştir ki, bundan maksat, taklid görüşünün yanlışlığına delâlet eden diğer bir hususu belirtmektir. Bu hususu şu iki bakımdan izah edebiliriz:

1) Allah Teâlâ, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, delile istinaden, müdellel olarak, atalarının dininden kendisini tebrie edip uzak gördüğünü anlatmıştır. Şimdi biz diyoruz ki, dinler hususunda ataları taklid etmek, ya haram olur, ya da caiz. Eğer bu haram ise, taklid görüşü bâtıl olmuş olur. Eğer çaiz ve mümkün ise, Arapların atalarının en şereflisinin **İbrahim** (a.s) olduğu malûmdur. Çünkü Arapların, **İbrahim** (a.s)'in zürriyetinden olmaları dışında, başka herhangi bir övgü ve şeref vesileleri yoktur.

Durum böyle olunca da, ataların en şereflisi olan bu atayı, **Hz. İbrahim** (a.s)'i taklit etmek, diğerlerini taklit etmekten daha yerinde ve uygun olur. **Hz. İbrahim** (a.s)'i taklit etmenin, başkalarını taklit etmekten daha evlâ olduğu sabit olduğuna göre şimdi biz diyoruz ki, **Hz. İbrahim** (a.s), babalarının dinini terkedip, delile tutunmanın, atalara uymaktan daha evlâ olduğunu söylemiştir. Durum böyle olduğuna göre, hem ataları taklit etmeyi terketme, hem de delili taklide tercih etme hususunda, **Hz. İbrahim** (a.s)'i taklit etmek gerekir.

Bunun da böyle olduğu sabit olunca, şimdi biz diyoruz ki: Taklidin vücûbiyyetine dair olan görüş, (**Hz. İbrahim** (a.s)'in dışındakileri) taklitten men etmeyi gerektirir. Varlığı, yokluğuna götüren şey ise, bâtıldır. Binâenaleyh (mutlak anlamda), taklid görüşünün bâtıl olması gerekir. İşte bu anlattığımız, taklidin bâtıl olduğunu gösterme hususunda, ince bir yoldur ki, bu ayetle kastedilen de budur.

2) Gerek dinî gerekse dünyevî hususlarda taklidi bırakıp delile tutunmaya yönelmenin daha evlâ olduğu hususundaki ikinci delilimiz de şudur: Allah Teâlâ, **Hz. İbrahim** (a.s), atalarının yolunu bırakıp delile uyduğu için, hiç şüphesiz **Hz. İbrahim** (a.s)'in dinini ve yolunu, zürriyeti arasında, Kıyamete değin baki bırakacağını beyân buyurmuştur. Atalarının dinleri ise, sona ermiş ve bâtıl olmuştur. Böylece, delile tâbi olmaya yönelmenin, Kıyamete değin, eseri ve izi medholunmuş olarak kalacağı; taklid ve taklîdde ısrarın eserinin ise, son bulacağı, dünyada ondan hayır namına, eser ve

iz namına hiçbir şeyin kalmayacağı sabit olmuş olur. Böylece de, bu iki izah sayesinde, delile tabi olmanın ve taklidi terketmenin daha evlâ olduğu ortaya çıkmış olur ki, işte bu ayetin asıl maksadı da budur. Şimdi biz, ayetin lafızlarının tefsirine geçelim.

Ayetteki, إِنَّنِي بَرَآءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ *"Ben, gerçekten, sizin tapmakta olduklarınızdan uzağım"* cümlesine gelince, **Kisâî, Ferrâ, Müberred** ve **Zeccâc**, bu ayetteki **berâ** kelimesinin, tıpkı, عَدْلٌ ve رِضًا kelimeleri gibi, tesniye ve çoğul olmayan bir masdar olduğunu, zira Arapların أَنَا الْبَرَاءُ مِنْكَ وَالْخَلَاءُ مِنْكَ وَنَحْنُ الْبَرَاءُ مِنْكَ وَالْخَلَاءُ مِنْكَ "Ben, senden berî ve uzağım; biz senden berî ve uzağız.." dediklerini, ama, اَلْبَرَاءَانِ (ikil, tesniye olarak) ve اَلْبَرَاؤُنَ (çoğul olarak) demediklerini, zira bu durumda, mananın ذَوَا الْبَرَاءِ (uzaklık sahibi iki kişi) ve ذَوُو الْبَرَاءِ (uzaklık sahibi ikiden fazla kimse) şeklinde olacağını, ama بَرِيءٌ ve خَلِيٌّ demen halinde ise, bu kelimeleri tesniye ve çoğul yapabileceğini söylemişlerdir.

Daha sonra **Hz. İbrahim** (a.s), kendisini yaratanı bu uzak kalıştan istisna ederek, إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي *"Beni yaratan müstesna"* demiştir ki bu, "Ben, Allah'tan değil, sizin taptıklarınızdan berîyim, uzağım.." demektir. Buradaki **illâ** edatının, لَكِنْ **(lâkin)** manasında olması ve mananın da, "Ancak ne var ki, beni yaratan müstesnâ. Çünkü O, beni dinine iletmiş, kendisine itaata muvaffak kılmıştır.." şeklinde olması da caizdir.

Bil ki, Allah Teâlâ, **Hz. İbrahim** (a.s)'in bir başka ayette, *"Beni yaratan alemlerin Rabbi müstesnâ... O halde O, beni hidayete iletir..."* (Şuarâ, 77-78) şeklinde söylediğini, burada ise, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, سَيَهْدِينِ *"Beni, hidâyete iletecek..."* dediğini nakletmiş, böylece bu iki şeyi cem ettiğini ve kelamın takdirinin adeta فَهُوَ يَهْدِنِي وَسَيَهْدِينِ "O, beni hidâyete iletir ve o, beni hidayete iletecek" şeklinde olduğunu belirtmiştir ki, böylece bu ifade, bu hidayetin hem o anda, hem de ilerde devam edeceğine delâlet eder. وَجَعَلَهَا Yani, **İbrahim**, konuştuğu o tevhîd kelimesini, yani, *"Ben, gerçekten sizin tapmakta olduklarınızdan uzağım.."* ifadesini, لَا إِلَٰهَ *"Tanrı yoktur"* yerine; إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي *"Beni yaratan müstesnâ..."* ifadesini de إِلَّا اللَّهُ *"Ancak Allah vardır"* yerine koymuştur. Böylece, إِنَّنِي بَرَآءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي ifadesi, adeta **"La ilâhe illâllâhu..."** *"Allah'tan başka tanrı yoktur"* cümlesi yerine kullanılmış olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, bu kelimeyi, kendi zürriyeti arasında bakî olan ve devam eden birşey kıldığını ve zürriyeti arasında her zaman, mutlaka, Allah'ın bir olduğuna inanan ve O'nun birliğine çağıranların bulunacağını, لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ; böylece, umulur ki, onlardan müşrik olanların, Allah'ın; birliğini savunanların çağrısı ile dönebileceklerini, beyan buyurmuştur. **Ceale** (جَعَلَ) fiilinin failinin Allah olduğu da ileri sürülmüştür. كَلِمَةً ifadesi tahfif ile كَلْمَةً **(kelmeten)** ve فِي عَقِبِهِ kelimesini de فِي عَقِبِهِ şeklinde okunmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, بَلْ مَتَّعْتُ هَٰؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ *"Daha doğrusu ben, onları da, atalarını da, ... faydalandırdım"* buyurmuştur. Yani, "**Hz. İbrahim**'in torunları olan Mekkelileri uzun ömürlü kılmak ve nimetlere gark etmek suretiyle, faydalandırdım da, böylece onlar benim mühlet verişime aldandılar; nimetlere dalmak, şehevî arzulara tâbi olmak ve şeytana boyun eğmek suretiyle de, tevhîd kelimesini ihmâl ettiler.." demektir.. Ta ki, onlara "hak", yani Kur'ân ve "açıklayıcı bir resûl" geldi.. Bu resûl, risâletini açıkladı, yanındaki ayetleri, mucizeleri ve delilleri izah etti, ama, onlar o Resûlü yalanladılar, ona sihirbaz; getirdiğine de sihir adını taktılar ve böylece onu inkâr ettiler.

Önceki Kısımla Münasebet

Ayetin kendinden öncekilerle münasebeti de şudur: Bu Mekke müşrikleri babalarını taklide yönelip, hüccet ve deliller hakkında tefekkürde bulunmayınca, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine uzun süre mühlet verişi ve onları dünya nimetleriyle faydalandırmasına aldandılar da, haktan ve hakikatten yüz çevirdiler.

Keşşâf sahibi şöyle der: "Şayet, bu ifadeyi tâ'nın fethasıyla مَتَّعْتُ **(metta'te)** şeklinde okuyanların bu okuyuşlarının sebebi nedir?" denilecek olsa, biz deriz ki, Cenâb-ı Hak adeta, *"... bunu, dönsünler diye, zürriyeti arasında bakî bir kelime yaptı"* ayetinin ifade ettiği mana hususunda kendi zâtına âdeta itirazda bulunarak, "Evet, sen onları uzun ömür ve bol rızkla faydalandırırsan, onlara bunu verirsen, bu onları işte kelime-i tevhidden alıkor" demek istemiş ve bununla onları iyice ayıplamak istemiştir. Çünkü, Allah onları böylesine bol nimetlerden yararlandırınca, onlara düşen, onlara yapması gereken, bunu, O'na şirk koşmaya ve eşler tanımaya değil de, daha fazla şükretmeye ve tevhid inancında sebata vesile edinmeleri idi.. Bunun misâli, kendisine iyilik ettiği kimsenin kötülüğünden yakınan kimsenin, kendisine dönerek, "Yaptığın iyilik ve ihsanlarla, buna sebep olan sensin!" demesidir ki, bu kimsenin bu sözünden maksadı, kendisinin yaptığını kötülemek değil, iyiliğe kötülükle mukabele eden kimseyi kötülemektir.

★ ★
★

Allah Risaleti Dilediğine Verir

وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَٰذَا الْقُرْآنُ عَلَىٰ رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ ﴿٣١﴾ أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ ۚ نَحْنُ قَسَمْنَا
بَيْنَهُم مَّعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ۚ وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُم بَعْضًا
سُخْرِيًّا ۗ وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ ﴿٣٢﴾ وَلَوْلَا أَن يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَّجَعَلْنَا
لِمَن يَكْفُرُ بِالرَّحْمَٰنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقُفًا مِّن فِضَّةٍ وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ ﴿٣٣﴾

"Bir de (şunu) söylediler: "Şu Kur'ân, iki şehirden birindeki büyük bir adama indirilmeli değil miydi?"" Rabbinin rahmetini onlar mı paylaştırıyorlar? Dünya hayatında onların maîşetlerini bile aralarında, (onlar değil), biz taksim ettik. Kimini, derece derece kiminin üstüne çıkardık ki, bir kısmı bir kısmını çalıştırsın. Rabbinin rahmeti, onların toplayageldiklerinden daha hayırlıdır"

(Zuhruf, 31-32).

Zengin ve Nüfuzlu Resul İstekleri

Bil ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın bu sûrede, o müşriklerden naklettiği küfürlerinin dördüncüsüdür. Bu miskinler şöyle demişlerdir: "Allah'ın risâlet makamı, kıymetli bir makamdır. Binâenaleyh bu makam ancak, şerefli bir kimseye yakışır." Onların bu sözü doğrudur, ancak ne var ki onlar bu sözle, şöylesi yanlış bir mukaddime eklemektedirler: "Şerefli, kıymetli kimse, malı ve makamı çok olan kimsedir. Halbuki **Muhammed**, böyle değildir. Dolayısıyla, Allah'ın risaleti, ona uygun düşmez. Bu makam ancak, şu iki şehrin birinde, yani Mekke ve Taif'te malı çok ve makamı büyük olan birisine uygun düşer."

Müfessirler, Mekke'dekinden maksadın **Velid ibn Muğire**; Taif'tekinden maksadın ise **Urve İbn Mesûd es-Sekafî** olduğunu söylemişlerdir.

Bu İsteğin Tutarsızlığı

Cenâb-ı Hak, onların bu şüphelerini, şu iki bakımdan çürütmüştür:

a) أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَةَ رَبِّكَ *"Rabbinin rahmetini onlar mı paylaştırıyorlar?! "* ayetinin ifade ettiği husus.. Cenâb-ı Hakk'ın bu cevabını şu bakımlardan açabiliriz:

1) "Biz dünyadaki makamları da farklı farklı kıldık.. Ve hiç kimse, onları değiştiremedi.. Böyle olunca, din ve nübüvvet makamlarındaki farklılığı, onlar, haydi haydi değiştiremezler."

2) "Bu zenginliğin, falancaya tahsis edilmesi, bizim hükmümüz ve o kimseye olan lütfumuz ve ihsanımızdan dolayıdır. Peki, bu serveti ihsan ettik diye nübüvveti de ihsan etmemiz gerektiği nereden çıkarılıyor? Hiç akıl bunu gerektirir mi?"

3) "Biz, daha önce geçmiş herhangi bir sebep olmaksızın, insanlara farklı farklı derecelerde dünya makamlarını ihsan edince, aynı şekilde daha önce geçmiş bir sebep bulunmaksızın dînî makamları vermede de, farklı farklı ihsanlarda bulunmamız niçin caiz olmasın?.." İşte, verilen cevabın izahı bundan ibarettir.

Şimdi biz, ayetin lafızlarını tefsire yöneliyor ve şöyle diyoruz. أَهُمْ يَقْسِمُونَ ifadesindeki hemze, istifham; karşı tarafı cehâlete nisbet etmeye ve onların hak'dan yüz çevirişlerinden, tahakküm sevdalarından ve nübüvvet gibi en ciddi bir işi çekip çevirme iddialarından dolayı taaccüb etmeye delâlet eden inkarî (red ifade eden) bir hemzedir.

Maişetleri Taksim

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu hususa bir misal getirerek, نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ *"Dünya hayatında onların maişetlerini bile aralarında, (onlar değil), biz taksim ettik. Kimini, derece derece kiminin üstüne çıkardık ki (...)"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Eşitlik Hukuktadır, Maişette Değil

"Biz kullar arasındaki bu farklılığı, kuvvetlilik-zayıflık, ilim -cehâlet, maharetlilik-aptallık ve şöhretlilik-şöhretsizlik... gibi hususlarda meydana getirdik. Biz, böyle yaptık, zira bütün bu hususlarda herkesi müsavî kılsaydık, hiç kimse hiç kimseye çalışmaz ve hiç kimse bir başkasının emri altına girmezdi. Böyle olması halinde ise bu durum, dünyanın harab olmasına, onun nizamının bozulmasına müncer olurdu. Böyle olmamıza rağmen, hiç kimse bizim hükmümüzü değiştirmeye ve yargımızın sınırlarının dışına çıkmaya kâdir olamamıştır. Binâenaleyh insanlar, az ve değersiz olmasına rağmen dünya halleri hususunda hükmümüzden kaçamadığına göre, nübüvvet ve risâlet makamını belli kimselere tahsis etmemiz hususunda, onların hüküm ve yargımıza itiraz etmeleri nasıl mümkün olabilir?!" demektir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Dünya hayatında onların maişetlerini bile aralarında, (onlar değil), biz taksim ettik"* buyruğu, onların hertürlü maişetlerinin, ancak Allah'ın hükmü ve takdiri ile meydana gelmiş olmasını iktiza eder ki, bu, haram ve helâl rızkın hepsinin Allah'tan olmasını gerektirir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ *"Rabbinin rahmeti, onların toplayageldiklerinden daha hayırlıdır.."* ifadesinden ne kastedilmiştir? Bu şu şekilde izah edilebilir: Allah Teâlâ, dini bakımdan bazı lütuf ve rahmetini kullarından bazısına tahsis edince, işte bu rahmet, o insanların toplayıp bir araya getirdikleri mallarından daha hayırlı olur. Çünkü dünya, son bulma ve sona erme ile yüzyüzedir.. Halbuki, Allah'ın lütuf ve rahmeti ise, ebediyen ve daima kalıcıdır.

★ ★
★

Allah'ı Bulmak ... Asıl Mesele

وَلَوْلَآ أَن يَكُونَ ٱلنَّاسُ أُمَّةً وَٰحِدَةً لَّجَعَلْنَا لِمَن يَكْفُرُ بِٱلرَّحْمَٰنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقُفًا
مِّن فِضَّةٍ وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ ﴿٣٣﴾ وَلِبُيُوتِهِمْ أَبْوَٰبًا وَسُرُرًا عَلَيْهَا يَتَّكِـُٔونَ ﴿٣٤﴾ وَزُخْرُفًا
وَإِن كُلُّ ذَٰلِكَ لَمَّا مَتَٰعُ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا ۚ وَٱلْـَٔاخِرَةُ عِندَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ ﴿٣٥﴾ وَمَن يَعْشُ عَن ذِكْرِ
ٱلرَّحْمَٰنِ نُقَيِّضْ لَهُۥ شَيْطَٰنًا فَهُوَ لَهُۥ قَرِينٌ ﴿٣٦﴾ وَإِنَّهُمْ لَيَصُدُّونَهُمْ عَنِ ٱلسَّبِيلِ وَيَحْسَبُونَ

أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ ﴿٣٧﴾ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَنَا قَالَ يَا لَيْتَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَبِئْسَ الْقَرِينُ ﴿٣٨﴾
وَلَن يَنفَعَكُمُ الْيَوْمَ إِذ ظَّلَمْتُمْ أَنَّكُمْ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ ﴿٣٩﴾

"Eğer (bütün) insanlar, (küfre imrenecek) bir tek ümmet haline gelmeyecek olsaydı, Rahman'ı inkâr eden kimselerin evlerinin tavanlarını, üstünden çıkacakları merdivenlerini, odalarının kapılarını, üzerine yaslanacakları tahtlarını hep gümüşten yapardık!.. (Onları) altın zinetler(e boğardık). Bunların hepsi, dünya hayatının geçici metâından başka şeyler değildir. Ahiret (saadeti) ise, Rabbiniz katında, (ancak küfür ve günahlardan) kaçınanlara mahsustur. Kim Rahman'ın zikrinden yüz çevirirse, biz ona, şeytanı musallat ederiz. Artık bu, onun bir arkadaşıdır.. Şüphesiz ki bunlar, onları yoldan çıkarırlar. Onlar da, kendilerinin hidâyete erdirilmiş olduklarını zannederler.. Nihayet o bize geldiği zaman der ki: "Keşke seninle benim aramda, gün doğusu ile gün batısı arası kadar uzaklık olsaydı.. (Sen) ne kötü arkadaşmışsın!. (Bütün temennî ve pişmanlığınız) bugün size asla fayda vermez. Çünkü zulmettiniz. Muhakkak siz de, azâbta ortaklarsınız.."

(Zuhruf, 33-39).

Bu ifadelerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bil ki Allah Teâlâ, onların, zenginin fakire tercih edilmesi gerektiği fikrine binâen, ileri sürdükleri o şüphelerine bir üçüncü şeyle de cevap vermiştir ki, o da şudur: Allah Teâlâ, dünya menfaatlerinin ve lezzetlerinin, kendisi katında önemsiz ve değersiz olduklarını beyan etmiş ve bunların değersizliğini, وَلَوْ لاَ أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً *"Eğer, (bütün) insanlar, (küfre imrenecek) bir tek ümmet haline gelmeyecek olsaydı..."* diye beyan etmiştir ki bu, "Şayet insanlar, kâfir kimseyi bol rızık ve refah içinde gördüklerinde, küfre arzu duymayacak olsalardı, hiç şüphesiz nimetlenmeyi sağlayan pekçok şeyi onlara verirdim. Bu nimetler de:

a) Onların evlerinin tavanlarının gümüşten olması,

b) Üzerine basıp çıktıkları merdivenlerin gümüşten olması,

c) Evlerinin kapılarının ve üzerine yaslanıp oturdukları divanlarının da gümüşten olması.. dır.." demektir.

Zuhruf

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَزُخْرُفاً *"(Onları) altın zinetler(e boğardık)..."* buyurmuştur. Bu kelime iki manaya gelir:

a) Altın.

b) (Genel anlamda) zinet.. Ki, bunun böyle oluşunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın *"Tam yer, zinet ve ihtişamını takıp süslendiği zaman.."* (Yunus, 24) ayetidir. Birinci takdire göre mana, "Biz onlara, bunun yanısıra pekçok altın da verirdik..."; ikinci takdire göre ise mana, "Biz onlara her konuda çok ve büyük zinetler verirdik.." şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bütün bunların, dünya hayatının metâı olduğunu beyan etmiştir. Allah bunlara, "**metâ**" adını vermiştir; zira insan, bunlardan kısa bir müddet istifade eder, sonra da bu şeyler yok olur giderler.. Ahiret ise, devamlı ve sürekli olup, o, Allah katında ve O'nun hükmünde, dünyaya muhabbetten kaçınıp da Mevlâ'yı sevmeye yönelenler içindir. Sözün özü şudur: O cahil kimseler, peygamberlik makamının, fakirliğinden dolayı **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e verilmeyip, zengin kimseye verilmesinin daha uygun olacağını sanmışlardır. İşte böylece de Allah Teâlâ, mal ve makamın kendisi katında önemsiz olduğunu ve bunların, daima son bulmakla karşı karşıya bulunduğunu; bu iki şeyin bulunmasının, bir şeref ve kıymet ifâde etmeyeceğini beyan buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

İbn Kesîr ve Ebû Amr, cins manasını murad ederek, müfret olarak, sin'in fethası ve kâf'ın sükûnu ile **sakfen** şeklinde okumuşlardır ki, Cenâb-ı Hakk'ın, فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ (Nahl, 26) ayetinde de böyledir.. Diğer kıraat imamları ise, çoğul sîgasıyla **sukufen** şeklinde okumuşlardır. Bunun neyin çoğulu olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bu kelimenin, tıpkı رَهْنٌ (c. رُهُنٌ) (rehin bırakılan şey) kelimelerinde olduğu gibi, **sakf** kelimesinin çoğulu olduğu ileri sürülmüştür. **Ebû Ubeyd**, "Bu ikisinin bir üçüncü örneği yoktur" derken, bunun, tıpkı رُهُنٌ kelimesinin çoğulunun رُهُونٌ; زُبْرٌ kelimesinin çoğulunu da زُبُرٌ olmaları gibi, سُقُوفٌ kelimesinin çoğulu olduğu da ileri sürülmüştür. Bu durumda bu kelime, çoğulun çoğulu olmuş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمٰنِ لِبُيُوتِهِمْ *"Rahman'ı inkâr eden kimselerin evlerinin tavanlarını (...)"* buyurmuştur. Ayetteki, لِبُيُوتِهِمْ kelimesi, لِمَنْ يَكْفُرُ den bir "bedel-i iştimâl" dir. **Keşşâf sahibi**, مَعَارِجُ kelimesinin مَعَارِيجَ şeklinde okunduğunu da söylemiştir. مَعَارِجُ ya مَعْرَجٌ kelimesinin çoğuludur; yahut da, مِعْرَاجٌ 'ün çoğuludur ki, مَعَارِجُ tıpkı, merdiven, iskele vb. şeyler gibi, yüksek yerlere çıkma aleti, demektir. عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ Yani, "Onlar, o merdivenler üzerine çıkarlar, yükselirler.." demektir. Ayette وَزُخْرُفاً kelimesinin mansûb oluşu hakkında şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu kelimenin manası, "Biz onların evleri için, gümüşten tavanlar ve onlar için de zinetler yapardık.." şeklindedir.

b) Kelamın takdiri, "Gümüşten ve zinetlerden, yani مِنْ زُخْرُفٍ şeklindedir. Harf-i cer hazfedilince, mecrûr mansûb kılınmıştır.

Farklı Kıraat

Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِنْ كُلُّ ذٰلِكَ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"Bunların hepsi, dünya hayatının geçici metâından başka şeyler değildir"* ayetine gelince, **Asım** ve **Hamza**,

mîm'in şeddesi ile, **lemmâ** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları şeddesiz olarak **lemâ** diye okumuşlardır. **Hamza**'nın bu ifadeyi şeddeli olarak **lemma** okumasına gelince, bu kelimeyi, bu okuyuşuyla **illâ** anlamına almaktadır. Nitekim **Sîbeveyh**, لَمَّا فَعَلْتَ إِلاَّ فَعَلْتَ "yapsanal" manasında olmak üzere Arapların, نَشْدُكَ بِاللّٰهِ لَمَّا فَعَلْتَ "Allah aşkına senden, mutlaka yapmanı isterdim.." dediklerini nakletmiştir. Ki bu kıraati, **Übeyy** (r.a)'in, وَمَا ذٰلِكَ إِلاَّ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا şeklindeki kıraati de destekler. Bu kıraat, bu ayetteki لَمَّا'nın, إِلاَّ anlamında olduğunu göstermektedir.

Bu kelimeyi şeddesiz olarak okuyanların kıraatine gelince, **Vahidî**, "Bu kıraata göre, **mâ** zâiddir; kelamın takdiri, لَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا şeklindedir" demiştir. **Ebu'l-Hasen** de "Uygun olan, bunun şeddesiz kıraatidir. Çünkü, لَمَّا 'nın, إِلاَّ anlamına geldiği, pek bilinen birşey değildir" demiştir. **Kisâî**'nin de, "Ben, bunun şeddeli olmasının izahını bilemiyorum.." dediği nakledilmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Mu'tezile şöyle demektedir: "Bu ayet, onlara böyle davranması halinde, bu davranışın onları küfre sevkedeceği için, Allah Teâlâ'nın insanlara dünya nimetlerini vermediğine delâlet eder. Öyleyse bu demektir ki Allah Teâlâ'nın onlara bunu vermeyişinin sebebi, onları küfre götürmemektir. Yaptığımız bu izah şöyle birtakım hükümlerin çıkarılabileceğine delâlet eder:

1) Allah Teâlâ, o insanlara, kendilerini küfre sevkedecek şeyleri vermediğine göre, insanlarda küfrü de yaratmamıştır.

2) Lütuf fiillerinin, birtakım mazeretlerin ve bahanelerin kaldırılmasının yerine geçtiği sâbittir. Binâenaleyh Allah Teâlâ, onların mazeret ve bahanelerini ortadan kaldırmak için bunu yapmadığına göre, bu, Cenâb-ı Hakk'ın, o insanlara verip lutfettiği o şeylerin, onları imana sevkedici olmasını gerektirir. Binâenaleyh ayet işte bu bakımdan, Allah Teâlâ'nın lütuf fiillerini yaratmasının vâcib olduğuna delâlet eder.

3) Bu ayet ile, Allah Teâlâ'nın yaptığı ve yapmadığı her şeyin, bir hikmet ve maslahattan ötürü olduğu anlaşılır. Bu ise, Allah'ın hüküm ve fiillerinin birtakım maslahat, maksad ve gayelere bağlı olduğuna delâlet eder.

İmdi eğer, "Cenâb-ı Hakk, kâfirlere nimet kapılarını açması halinde, bunun insanların küfürde toplanmalarına sebep olacağını; bu yüzden de, insanların imanda toplanmalarına sebep olması için, müslümanlara bunu vermediğini bildirmiştir" denilirse, biz (**Mu'tezile**) buna karşı deriz ki: Böyle olması halinde insanlar, dünyalık elde etmek maksadıyla İslâm ve imanda birleşmiş olurlardı. Böyle iman ise, münafıklara yakışır. Dolayısıyla en doğru olan, işin müslümanlara zorlaştırılmasıdır. Ki böylece İslâm'a giren herkes, İslâm'a, delillere dayandığı ve Allah'ın rızasını elde etmeye vesile olduğu için girmiş olur. Dolayısıyla da işte bundan ötürü mükâfaatı büyük olur.

Rahman'dan Uzak Olanın Arkadaşı Şeytan

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمٰنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَاناً فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ

"Kim Rahman'ın zikrinden yüz çevirirse biz ona, şeytanı musallat ederiz." Artık bu, onun bir arkadaşıdır" buyurmuştur. Bununla Cenâb-ı Hak, dünya âfetlerine dikkatimizi çekmek istemiştir. Çünkü mal ve makam elde eden kimse, Allah'ın zikrine karşı kör gibi olmuş olur. Böyle olan kimse ise, sapan ve saptıran şeytanların arkadaşlarından, onlarla oturup kalkanlardan olmuş olur. İşte bu ayetin, kendisinden önceki ayetlerle münasebetinin izahı böyledir.

Keşşâf sahibi şöyle der: Ayetteki, يَعْشُ fiili, şîn'ın fethasıyla da okunmuştur. Bu iki okuyuş arasındaki mana farkı şudur: İnsanın gözünde bir hastalık bulunduğunda, عَشِيَ – يَعْشَى babı kullanılır. İnsan, gözünde bir hastalık olmadığı halde, sanki kör imiş gibi baktığında, عَشِيَ – يَعْشَى babı kullanılır. Bunun bir benzeri de, topal olan kimsenin yürüyüşünün عَرَجَ – يَعْرَجُ fiilinin; aslında topal olmadığı halde, topal gibi yürüyen kimsenin yürüyüşünün عَرِجَ – يَعْرَجُ fiilinin kullanılmasıdır. Nitekim **Hutay'e:**

* مَتَى تَأْتِهِ تَعْشُو / إِلَى ضَوْءِ نَارِهِ *

"Sen ne zaman ona gelirsen, onun ateşinin ışığına kör bakarsın" yani o ateşin büyüklüğünden ve ışığının yayıldığı alanın genişliğinden ötürü, gözün zayıfladığı için, kör gibi bakarsın" demiştir. Ayetteki bu fiil, يَعْشُو şeklinde de okunmuştur. Buna göre, ayetin başındaki **men** edatı, şart manasını ifade etmeyen bir isim-i mevsûl olmuş olur. Böyle okuyan kimse, ayetteki **nukayyıd** fiilini de, **nukayyidu** şeklinde ref ile okuyabilir. Şîn'ın fetha ile okunması halinde, ayetin manası, "Kim Rahman'ın zikrine, yani Kur'ân'a karşı kör olursa..." şeklinde olur.

Buradaki "zikir" kelimesine "Kur'ân" manasını verişimiz, *"O (münafıklar) sağırlar, dilsizler ve körlerdir..."* (Bakara, 18) ayetinden ötürüdür. Şîn'ın zammeyle okunması halinde ise, ayetin manası, "Kim Kur'ân'a karşı körlük taslarsa, yani "Bu Kur'ân'ın gerçek olduğunu bile bile, cahilce ve körce davranırsa..." şeklinde olur. Bu da, *"Vicdanları buna tam bir kanaat hasıl ettiği halde zulm ve kibir ile yine bunları inkâr ettiler"* (Neml, 14) ayetinin anlattığı manaya işaret etmektedir. **Mukâtil:** "Ayetteki, فَنُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَاناً ifadesi, "Biz ona şeytanı ekleriz, böylece bunlar birbirlerinin ayrılmaz arkadaşları olurlar" manasındadır" demiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَإِنَّهُمْ لَيَصُدُّونَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ *"Şüphesiz ki bunlar, onları yoldan çıkarırlar"* yani "şeytanlar o kimseleri, hak ve hidayet yolundan çıkarırlar" buyurmuştur. Buradaki "bunlar" ve "onlar" zamirleri, insanlar ve şeytanlar manasında olduğu için, cemî (çoğul) getirilmişlerdir. Çünkü *"Kim Rahman'ın zikrinden yüz çevirirse..."* ayetindeki lafızlar her nekadar müfred ise de, cemî manasındadırlar. وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ *"Onlar da kendilerinin hidayete erdirilmiş olduklarını zannederler"* yani, "Şeytanlar kâfirleri yoldan çıkarırlar; kâfirler de kendilerinin hidayete ermiş olduklarını sanırlar." demektir.

Cenâb-ı Hak, yine müfred ifade ile, حَتّٰى إِذَا جَآءَنَا *"Nihayet o bize geldiğinde..."* buyurmuştur ki bu, "O kâfir bizim huzurumuza geldiğinde..." demektir. Fiil, جَاءَانَا **(câânâ)** şeklinde de okunmuştur ki bu, "Kâfir ve onu yoldan çıkaran şeytan bize geldiklerinde..." demektir. Rivayete göre kâfir, Kıyamet günü, kabrinden dirilip kalktığında, şeytanı onun elinden tutar, ondan ayrılmaz, böylece Cenâb-ı Hak ikisini birlikte cehenneme atar. İşte bu kâfirin, *"Keşke seninle benim aramda, gün doğuşu ile gün batışı arası kadar uzaklık olsaydı"* deyişinden anlaşılmaktadır. Bu, "Keşke benimle senin aranda, mümkün olan en büyük uzaklık bulunsaydı" demektir.

"İki Maşrık Arası" Tabiri

Alimler, بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ ifadesinin tefsirini şu değişik şekillerde yapmışlardır:

1) Ekserî âlimler, bu ifade ile, "doğu ile batı arasındaki uzaklık" manasının kastedildiğini; Arapların bir gelenek olarak, iki zıt şeyden birinin ismini diğeri yerine de kullandıklarını; nitekim **Ferezdak**'ın da, "güneş ve ay" manasında, لَنَا قَمَرَاهَا وَالنُّجُومُ الطَّوَالِعُ "Onun iki kameri (ayı) ve doğan yıldızları bizimdir" dediğini; Arapların, "Kûfe ve Basra" manasında **Basratân** (iki Basra); kuşluk ve ikindi vakti için, **el-Asrân** (iki ikindi); **Hz. Ebû Bekir** ile **Hz. Ömer** için, **el-Ömerân** ve su ile hurma için, **el-Esvedân** (iki siyah şey) dediklerini söylemişlerdir.

2) Astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: "Doğudan batıya doğu olan hareket, Felek-i A'zamîn (en büyük feleğin) hareketidir. Batıdan doğuya doğru olan hareket ise, hem sâbit yıldızların, hem de ay dışındaki gezegen yıldızlara eş olan feleklerin hareketleridir. Durum böyle olunca da, "doğu" ve "batı" ifadelerinden herbiri, izâfî olarak (başka şeylere nisbetle), "doğu" ve "batı" olmuş olur. Böylece bu iki yönden herbiri için "doğru" (meşrık) kelimesinin kullanılmasının, mecaz değil hakikat olduğu anlaşılır."

3) Bu ifade, yaz mevsiminin doğusu ile, kış mevsiminin doğusu (yani güneşin doğuş noktası) manasına da alınmıştır. Bu iki nokta arasında da büyük bir uzaklık vardır. Bence bu, uzak bir ihtimaldir. Çünkü ayetteki bu ifadeden, mümkün olan en büyük uzaklık kastedilmiştir ki bu, ancak dahası bulunamayan bir uzaklıkta söz konusu olur. Halbuki güneşin yaz doğum noktası ile kış doğum noktası arasındaki uzaklık böyle değildir. Dolayısıyla ayeti bu manaya almak, doğru olmaz.

4) Biz, güneşin günlük hareketinin doğudan doğup, batıdan batması şeklinde olduğunu gözümüzle görüyoruz. Hilâl ise, aybaşında, batı tarafında gözükür ve sonra yavaş yavaş doğuya kayar ki bu da, ayın hareketinin doğusunun (yani doğuş yerinin) batı tarafı olduğunu gösterir. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, "doğu" denen taraf, güneşin doğusu, fakat ayın batısı; "batı" da, ayın doğusu, fakat güneşin batısı olmuş olur. Bu durumda da, "doğu" ve "batı" için, meşrikayn (iki doğu) denmesi doğru olur. Yaptığım bu izah belki de, ayetin lafzına uygun ve maksadına mutabık olma açısından, doğruya diğerlerinden daha yakındır. Allah en iyi bilendir.

Şeytan Ne Kötü Arkadaş!

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَبِئْسَ الْقَرِينُ *"(Sen) ne kötü arkadaşmışsın" (der)"*

buyurmuştur. Yani kâfir o şeytana, "Keşke seninle benim aramda, gün doğuşu ile, gün batışı arası kadar (iki doğu arası kadar) uzaklık olsaydı. Sen ne kötü arkadaşmışsın meğer" der. Bu, ayetin lafızlarının tefsiriyle ilgili husustur. Ama bu sözün maksadı, dünyanın önemsizliğini ve mal ile makamdaki büyük zararları anlatmaktadır. Bu böyledir. Çünkü mal çokluğu ve makam büyüklüğü, insanı Rahman'ı zikretmekten, Allah'ın Kur'ân'ını mütalaa etmekten kör gibi yapar. Böyle olan ise şeytanlarla oturup kalkan kimse olmuş olur. Şeytanlarla oturup kalkan da, hak ve hidayet yolunu şaşırmış ve kaybeder. Böylece de hem dünyada, hem âhirette şeytanların yâr ve yarânı olmuş olur. Şeytanlarla oturup kalkmak ise, kâfirin *"Keşke seninle benim aramda, gün doğuşu ile, gün batışı arası kadar (iki doğu arası kadar) uzaklık olsaydı. Sen ne kötü arkadaşmışsın!"* şeklindeki sözünden ötürü Kıyamet gününde, alabildiğine büyük bir zarar sebebidir. Anlattıklarımız ile, mal ve makam çokluğunun, hem dinî hem de dünyevî bakımdan, büyük bir noksanlık ve mahrumiyete sebep olduğu sâbit olur. Bu sâbit olunca da, *"Bu Kur'ân, iki şehrin birindeki büyük (ve zengin) bir adama indirilmeli değil miydi?"* (Zuhruf, 31) diyenlerin, fasit bir söz söyleyip, bâtıl bir şüphe ortaya attıkları ortaya çıkar.

Azapta Beraberlik Fayda Vermez

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَلَنْ يَنْفَعَكُمُ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنَّكُمْ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ *"(Bütün temennî ve pişmanlığınız) bugün size asla fayda vermez. Çünkü zulmettiniz. Muhakkak siz de, azabta ortaklarsınız"* buyurmuştur. Ayetteki أَنَّكُمْ ve cümlesi, fâil olarak mahallen merfû olup, "Size o gün, azabta ortak olmanız da fayda vermeyecektir" manasındadır. Bunun bu şekilde ifade edilmesinin sebebi, insanların, "Musibet (belâ) herkese geldiğinde, normal olur (yani insana fazla ağır gelmez)" demelerinden ötürüdür. Nitekim, **Hansâ** bu manada şöyle der:

وَلَوْلاَ كَثْرَةُ الْبَاكِينَ حَوْلِي ... عَلَى إِخْوَانِهِمْ لَقَتَلْتُ نَفْسِي
وَلاَ يَبْكُونَ مِثْلَ أَخِي وَلَكِنْ ... أُعَزِّي النَّفْسَ عَنْهُ بِالتَّأَسِّي

"Şayet, etrafımda kardeşlerine ağlayanların o kalabalık ve çoklukları olmasaydı, derdimden dolayı kendimi öldürecektim. Fakat ne var ki, ben de herkese uyarak, ondan yana nefse taziyede bulunuyorum". Binâenaleyh Allah Teâlâ, bu azabta müşterek oluşlarının, dünyada olduğu gibi, bir rahatlama (bir kolay geliş) sebebi olamayacağını ve bunun şundan dolayı olduğunu beyan buyurmuştur:

a) Bu azab, çok çetindir. Dolayısıyla onların herbirinin kendi derdine düşmesi, diğerinin durumunu görmelerine fırsat vermez. Dolayısıyla da bu azabta ortak oluş, bir hafifleme ve rahatlama (teselli) sebebi olamaz.

b) Başlarına aynı belâ ve musibet gelen kimselerden herbiri (dünyada), biribirine ellerinden geldiğince yardımda bulunur. Böylece de bir tür rahatlama meydana gelir. Bu husus, Kıyamet günü imkânsızdır.

c) İnsanın, eş ve ahbabı ile oturup kalkması, pek çok yönden teselliyi ifade eder. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ, şeytan her nekadar kâfir için de bir eş ve dost ise

de, onunla oturup kalkmanın Kıyamette bir teselli ve cezayı hafifletme vasıtası olmayacağını beyân buyurmuştur. İbn Mücâhid'in kitabında, İbn Âmir'in, elif'in kesresi ile innekûm; diğer kıraat imamlarının ise, elif'in fethasıyla ennekûm şeklinde okudukları yazılmıştır. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Risâletin Doğru Yolu

أَفَأَنتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ أَوْ تَهْدِي الْعُمْيَ وَمَن كَانَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٤٠﴾ فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ
فَإِنَّا مِنْهُم مُّنتَقِمُونَ ﴿٤١﴾ أَوْ نُرِيَنَّكَ الَّذِي وَعَدْنَاهُمْ فَإِنَّا عَلَيْهِم مُّقْتَدِرُونَ ﴿٤٢﴾
فَاسْتَمْسِكْ بِالَّذِي أُوحِيَ إِلَيْكَ إِنَّكَ عَلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴿٤٣﴾ وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ
وَسَوْفَ تُسْأَلُونَ ﴿٤٤﴾ وَاسْأَلْ مَنْ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رُّسُلِنَا أَجَعَلْنَا مِن دُونِ الرَّحْمَٰنِ آلِهَةً
يُعْبَدُونَ ﴿٤٥﴾

"Artık (Resûlüm), o sağırlara sen mi duyuracaksın, yahut o körlere, o apaçık bir dalalette bulunan kimselere sen mi yol göstereceksin! Eğer seni kesin olarak vefat ettirsek, şüphe yok ki onlardan biz intikam alırız, yahut vaadettiğimiz (azabı), behemehal onlara gösteririz. Çünkü biz, onların üstünde iktidâr sahipleriyiz. Binâenaleyh sen, sana vahyolunana kuvvetle sarıl. Muhakkak ki sen, dosdoğru bir yol üzerindesin. Şüphesiz o Kur'ân senin için de, kavmin için de bir zikir (hatırlatma)dır. Siz ondan sorumlu olacaksınız. Senden evvel gönderdiğimiz peygamberlere, biz o Rahmân'dan başka tapılacak tanrılar yapmış mıyız bir sor"

(Zuhruf, 40-45).

İnatçı Müşriklerin Körlüğü

Bil ki Allah Teâlâ, önceki ayette onları kör gibi davranan kimseler olarak niteleyince, bu ayette de sağırlar ve körler olarak nitelemiştir. Bu ne güzel bir sıralamadır. Çünkü insan, ilk defa dünyayı elde etme çabasına girdiğinde, tıpkı gözünde hafif bir pus meydana gelmiş gibi olur. Sonra her nezaman bu işlerle iştigali artarsa, maddeye olan meyli de o nisbette çoğalır, manevî şeylerden yüz çevirişi doruk noktasına ulaşır. Çünkü aklî ilimlerde şöyle bir kural vardır: Birşeyi çokça yapmak, insanda o hususta köksalmış birtakım melekelerin oluşmasına sebep olur. Böylece bu insan, o hafif pustan, kör gibi bakmaya geçer. Aynı hali günlerce devam ettirdiğinde de, kör gibi olma durumundan, bizzat körlüğe geçer. Binâenaleyh ayetteki tertib, yakinî ve aklî delillerle sâbit olan şeye uygun ne güzel bir sıralamadır.

Rivayet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s), kavmini dine çağırmaya gayret gösteriyor, ama onlar bundan dolayı küfürde ısrara kesin olarak karar veriyor ve azgınlıklarını sonuna kadar sürdürme niyeti içine giriyorlardı. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, أَفَأَنتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ أَوْتَهْدِى الْعُمْىَ *"Artık (Resûlüm), o sağırlara sen mi duyuracaksın, yahut o körlere sen mi yol göstereceksin?"* buyurmuştur. Bu, "Onlar senden ve senin dininden öylesine nefret etmişlerdir ki, sen onlara Kur'ân'ı duyurmaya çalıştığında âdeta sağır gibi, mucizelerini gösterdiğinde de sanki kör gibi oluverdiler" demektir. Cenâb-ı Allah, bunun peşisıra, onların sağırlıklarının ve körlüklerinin, ancak apaçık bir sapıklık içinde bulunmalarından ötürü olduğunu bildirmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.s)'i Teselli

Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'in davetinin, onların kalplerine müessir olmadığını anlatınca, فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُم مُّنتَقِمُونَ *"Eğer seni kesin olarak alıp götürürsek*, yani onların başına o belâ gelmezden önce seni *öldürür*, içlerinden alırsak, *"şüphe yok ki (senden sonra) onlardan biz intikam alırız"* buyurmuştur. Yahut da bu ifade, "Sana senin hayatında, onlara vaadettiğimiz zillet ve öldürülmeyi göstereceğiz. Çünkü biz bunu yapmaya muktediriz" demektir. Bil ki, bu söz, Hak Teâlâ'nın, Hz. Peygamber (s.a.s)'i alabildiğine teselli ettiğini göstermektedir. Çünkü Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'in davetinin onlarda tesirli olmadığını beyân buyurmuştur. Ümit kesmek, iki rahatlıktan biridir. Hak Teâlâ bunun peşisıra da, onlardan, Hz. Peygamber (s.a.s)'in intikamını, o hayatta iken veya öldükten sonra olacağını belirtmiştir ki, bu da bir teselli vesilesidir.

Cenâb-ı Allah daha sonra, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, emirlerine sımsıkı sarılmasını ferman buyurarak, فَاسْتَمْسِكْ بِالَّذِى أُوحِىَ إِلَيْكَ *"Haydi sen*, bunun hak olduğuna inanarak ve gereğince amel ederek, *sana vahyolunana kuvvetle sarıl."* Çünkü bu, ancak dinde sapanların saptığı doedoğru bir yoldur" demiştir.

Cenâb-ı Hak, dinî menfaatler hususunda dine sarılmanın tesirini beyan edince, dünyevî menfaatler hususunda bunun tesirini de anlatarak, وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ *"Şüphesiz o Kur'ân, senin için de kavmin için de bir zikirdir"* yani "Bu, hem senin için, hem de, "Allah'ın bu büyük kitabı indirdiği kişi, falan soy ve kabiledendir" denileceği için, kavmin için büyük bir şereftir" buyurmuştur. Bil ki bu ayet, insanın mutlaka güzel övgü ve iyi nam bırakmaya rağbet göstermesi gerektiğine delâlet eder. Eğer iyi nâm, teşvik edilen bir husus olmasaydı, Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz bu Kur'ân, senin için de kavmin için de bir zikirdir (şereftir)"* demek suretiyle, bunu Hz. Muhammed (s.a.s)'e bir nimet olarak zikretmezdi; Hz. İbrahim (a.s) de, *"Benden sonraki (insanlar) arasında, benim için güzel bir nâm bırak"* (Şuarâ, 84) diye duâ ederek bunu istemezdi. Bir de güzel nâm, şerefle geçirilmiş bir hayatın yerini tutar, hatta böylesi bir hayattan daha üstündür. Çünkü hayatın tesiri, ancak o insanın bulunduğu yerde olur. Ama güzel nâmın iz ve tesirleri, her yerde ve her zamanda görülür.

Sorgu

Allah Teâlâ sonra da وَلَتُسْـَٔلُنَّ *"Siz ondan sorumlu olacaksınız"* buyurmuştur. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) **Kelbî**, "Bu, "Bizim size, bu güzel nâmı in'âmımızın şükrünü yerine getirip-getirmediğiniz sorulacak" manasındadır.." derken,

2) **Mukâtil**, "Bununla, "Kim yalan söylerse, niçin yalan söylediği sorulacak ve bu soru, onu azarlamak ve utandırmak için sorulacak" manası kastedilmiştir.

3) Bu, "Sizler, mükellef olduğunuz şeyleri yerine getirip-getirmediğinizden hesaba çekileceksiniz" demektir.

Bil ki kâfirlerin, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in peygamberliğini inkâr edip, ona buğzetmeleri hususundaki en kuvvetli sebep, onun putperestliği yadırgaması ve kabullenmemesidir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, putlara ibadeti yadırgamanın, sadece onun dininin özelliklerinden olmayıp, bütün peygamberlerin de, putperestliği yadırgamada müttefik olduklarını beyân ederek, *"Senden evvel gönderdiğimiz peygamberlere, biz o Rahman'dan başka tapılacak tanrılar yapmış mıyız bir sor?"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili şu görüşler ileri sürülmüştür:

Birinci Görüş: Bu, "Ehli kitabîn, **Tevrât** ve **İncil**'e mensup olmuşlardan mü'minlerine sor, onlar sana, hiçbir peygamberin dininde putlara tapmanın yer almadığını söyleyeceklerdir. Binâenaleyh bu husus bütün peygamberlerin ittifak ettiği bir husus olduğuna göre, müşriklerin bunu, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e bir buğz sebebi kılmamaları gerekir" demektir.

İkinci Görüş: Atâ, İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) Miraç için Mescid-i Aksâ'ya götürülünce, Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s) için, **Hz. Âdem** (a.s)'i ve zürriyetinden gelen bütün peygamberleri dirilitti. **Cebrâil** (a.s) ezân okudu, sonra da kâmet getirdi, *"Ey Muhammed, öne geç ve onlara namaz kıldır.."* dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) namazı bitirince, **Cebrâil** (a.s) ona, *"Ey Muhammed, "Senden evvel gönderilen peygamberlere, o Rahman'dan başka tapılacak tanrılar yapılmış mı sor?"* dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de, *"Hiçbirşey sormuyorum, çünkü bunda şüphem yok"* cevabını verdi.

"Sor" Burada "Araştır, Düşün" Manasınadır

Üçüncü Görüş: Sorma mümkün olmayan bir hususta, "sor" demek ile, "Bak, araştır, istidlâlde bulun" manası kastedilir ki, bu tıpkı bir kimsenin, "Yeryüzüne, "nehirlerini kimin kazdığını, ağaçlarını kimin diktiğini ve meyvelerini kimin topladığını sor. Eğer o sana diliyle cevap vermezse bile, lisan-ı hâliyle cevap verir" demesi gibidir. İşte burada, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, kendinden önce geçmiş peygamberlere birşeyler sorması (aklen) imkânsızdır. Dolayısıyla bu ifade, "Bu meseleyi aklınla araştır, anlayışınla incele.." manasınadır. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Tebliğ Karşısında: Firavun

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَإِيْهِ فَقَالَ إِنِّي رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٤٦﴾ فَلَمَّا جَاءَهُمْ
بِآيَاتِنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَضْحَكُونَ ﴿٤٧﴾ وَمَا نُرِيهِمْ مِنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتِهَا وَأَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ
لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٤٨﴾ وَقَالُوا يَا أَيُّهَ السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ إِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ
﴿٤٩﴾ فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الْعَذَابَ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ ﴿٥٠﴾ وَنَادَىٰ فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ قَالَ
يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهَٰذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي أَفَلَا تُبْصِرُونَ ﴿٥١﴾
أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَٰذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَلَا يَكَادُ يُبِينُ ﴿٥٢﴾ فَلَوْلَا أُلْقِيَ عَلَيْهِ أَسْوِرَةٌ مِنْ
ذَهَبٍ أَوْ جَاءَ مَعَهُ الْمَلَائِكَةُ مُقْتَرِنِينَ ﴿٥٣﴾ فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ
كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ ﴿٥٤﴾ فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٥٥﴾ فَجَعَلْنَاهُمْ
سَلَفًا وَمَثَلًا لِلْآخِرِينَ ﴿٥٦﴾

"Andolsun ki biz, Musâ'yı da ayetlerimizle, Firavun'a ve idare kadrosuna peygamber olarak gönderdik de, o, "Ben âlemlerin Rabbinin elçisiyim" dedi. Fakat onlara ayetlerimiz gelince, bir de ne görsünler; onlar bunlara gülüyorlar. Biz onlara herhangi bir ayet gösterdiğimizde bu mutlaka öbürlerinden daha büyük olurdu. Onlar belki dönerler diye azab ile yakaladık. Dediler ki: "Ey sihir yapan, bizim için, Rabbine, sana vaadettiği şekilde dua et. Muhakkak ki (o zaman) doğru yola kavuşturuluruz". Fakat biz onlardan azabı giderince, bir de bakarsın ki, verdikleri sözü bozmuşlar! Firavun, kavmi içinde haykırdı ve "Ey kavmim, Mısır mülkü ve altımda akan şu ırmaklar benim değil mi? Hâlâ gözünüzü açmayacak mısınız? Yoksa ben, o (Musa'dan) hayırlı değil miyim? O, değersizdir. Neredeyse meramını bile ifade edemiyor. Öyle ya onun üstüne altın bilezikler atılmalı, yahut beraberinde, peşpeşe gelen ve (onu tasdik eden) melekler bulunmalı değil miydi?" dedi. Böylece kavmini küçümsedi. Onlar da ona itaat ettiler. Doğrusu, onlar fâsıklar gürûhu idiler. Nihayet onlar bizi gazablandırınca, onlardan intikam aldık ve hepsini suda boğduk. Onları, bu halleriyle sonradan gelen ümmetler için ibret verici bir selef ve bir misal yaptık"

(Zuhruf, 46-56).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE Bil ki burada, Hz. Musâ (a.s) ile Firavun kıssasının yeniden ele alınmasının maksadı, daha önce geçen o sözü anlatmaktır. Çünkü Kureyş kâfirleri, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini, fakir olması ve mal-makamı olmaması sebebiyle tenkid etmişlerdi. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, doğru oluşunda hiçbir akıllının şüphe etmeyeceği o net ve kesin mûcizeleri Hz. Musâ (a.s)'ya verdikten sonra, tıpkı Kureyş kâfirlerinin ileri sürdüğü şüpheleri Firavun'un da ona karşı ileri sürdüğünü ve "Ben malı çok ve makamı yüksek bir zenginim. Baksanıza, Mısır'ın padişahı benim. Şu çaylar ve nehirler, ayaklarımın altından akıyor. Musâ (a.s) ise, fakirdir, önemsiz kişidir. Üstelik dili kekemedir, meramını ifade edemez. Fakir olan, nasıl Allah tarafından, zengin ve büyük bir hükümdara elçi olarak gönderilmiş olabilir?" dediğini belirtmiştir. Böylece Firavun'un ileri sürdüğü bu şüphenin, Mekke kâfirlerinin ileri sürdüğü, *"Bu Kur'ân, iki şehrin (Mekke ve Tâif'in) birindeki büyük bir adama indirilmeli değil miydi?"* (Zuhruf, 31) şeklindeki iddialarının aynısı olduğu görülür. Bu şüpheyi Firavun, Hz. Musâ (a.s)'ya karşı ileri sürmüştür.

Resûle Karşı Çıkmak Nafile

Cenâb-ı Hak, *"Daha sonra onlardan intikam aldık ve hepsini suda boğduk"* buyurmuştur. Allah Teâlâ'nın burada da kıssayı anlatmasının maksadı, şu iki hususu ortaya koymaktır:

1) Kâfir ve câhil kimseler, hep bu tutarsız iddia ve çarpık şüphe ile peygamberlere karşı çıkmışlardır. Dolayısıyla buna iltifat edilmez ve buna aldırış edilmez.

2) Firavun, dünyada eriştiği bunca güce ve kudrete rağmen, ezilmiş ve yerle bir edilmiştir. Binâenaleyh senin düşmanlarının durumu da böyle olacaktır. Böylece, bu kıssanın burada yeniden anlatılışının maksadının, daha evvel geçtiği yerdeki maksadın aynısı olmadığı; aksine burada, bununla müşriklerin o şüphelerine cevap verme maksadı güdüldüğü anlaşılır. Demek ki kıssa burada tekrar edilmiş değildir. Bu, güzel inceliklerden birisidir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE Bu, ayetin lafızlarının tefsiriyle ilgilidir. Allah Teâlâ, Hz. Musâ'yı ayetleriyle, yani ona verdiği mucizelerle, Firavun'a ve Firavun'un idare kadrosuna gönderdiğini; böylece Hz. Musâ (a.s)'nın, *"Ben, âlemlerin Rabbinin elçisiyim"* dediğini, onlara bu mûcizeleri getirince, onların bu mûcizelere güldüklerini bildirmiştir.

Denildiğine göre, Hz. Musâ (a.s) asâsını atınca, o bir ejderhâ oluverip, onu eline alınca da, yine asâ olunca, onlar güldüler. Yine Hz. Musâ (a.s) onlara elini, yed-i beyzâ (parıl parıl parlayan bir el) olarak gösterip, sonra eski haline çevirince, gülüverdiler.

Eğer لَمَّا edatına, "sürpriz durum, ansızın olma" manasını ifade eden إِذَا ile nasıl cevap verilebilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu müfâcee (sürpriz) bildiren fiil ile birlikte, mukadder (mahzûf) bir şey vardır. Buna göre sanki, "o, ayetlerimizi onlara getirdiğinde, tam güldükleri sırada susup kaldılar" denilmektedir.

Birbirinden Büyük Mûcizeler

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا نُرِيهِم مِّنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتِهَا *"Biz onlara herhangi bir ayet getirdiğimizde, bu mutlaka öbürlerinden daha büyük olurdu..."* buyurmuştur. Buna göre şayet, "Bu ifadenin zahiri, bunlardan herbirinin diğerinden daha üstün olduğunu göstermektedir; oysa ki bu, imkânsızdır" denilirse biz deriz ki, bu şeylerden her birinin, fazilet bakımından doruk noktada bulunduklarını ifade etme hususunu iyice anlatmak kastedildiğinde, insanlar arasında o mûcizelere bakıp da, "Bu, berikinden daha üstündür" denildiğinde, ikinci şahsın, "Hayır, ikincisi daha üstündür"; üçüncüsünün, "Hayır, üçüncüsü daha üstündür!" diyebileceklerin bulunması anlamında olmak üzere, bu söz zikredilmiş olabilir. Bu durumda bu şeylerden her biri hakkında, "Bu, berikilerden daha üstündür" ifadesi kullanılmış olur.

Dönüş Ümidiyle Cezalandırma

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَأَخَذْنَاهُم بِالْعَذَابِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ *"Onları, belki dönerler* yani küfürden imana dönerler *diye, azab ile yakaladık"* buyurmuştur. Mu'tezile şöyle der: "Bu ayet, Allah Teâlâ'nın, herkesin iman etmesini istediğine ve bu kesin mucizeleri, küfürden imana dönmelerini istediği için göstermiş olduğuna delâlet eder." Müfessirler, ayetteki, "azâb" kelimesine, Allah Teâlâ'nın, tûfan, çekirge, bit, kurbağa istilâsı, kan ve biçim değiştirme... gibi, onlara musallat kıldığı şeyler kastedilmiştir, demişlerdir.

Hz. Musâ (a.s)'ya "Büyücü!" Hitabı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَقَالُوا يَا أَيُّهَ السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِندَكَ إِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ *"Dediler ki: "Ey büyücü, bizim için Rabbine sana vaadettiği şekilde dua et. Muhakkak biz (o zaman) doğru yola kavuşturuluruz"* buyurmuştur. Buna göre şayet, "Onlar bir yandan, *"Muhakkak biz (o zaman) doğru yola kavuşturuluruz.."* derlerken, daha nasıl, Hz. Musâ (a.s)'ya, *"Ey büyücü..."* diyebilmişlerdir?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) Onlar, mahir, alim ve bilgin bir kimseye, sihirbaz diyebiliyorlardı. Çünkü onlar, sihirî, gözlerinde çok büyütmüşlerdi. Ki bu tıpkı, zamanımızda, kâmil ve ileri derecedeki bir âlim hakkında, "O, adeta büyüledi..." denilmesi gibidir.

b) Bu ifâde, insanların iddiasına ve Firavun'un kavmince inanıldığı şekilde söylenmiş bir ifade olup, tıpkı başka bir ayetteki "(kendi iddiân ve inancına göre), kendisine zikrin indirildiği şahsı! *"Muhakkak ki sen, mecnûnsun"* (Hicr, 6) ifadesi gibidir.

c) Onların, إِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ şeklindeki sözleri, aksine karar vermiş ve inanmış oldukları halde söylenmiş bir sözdür. Baksana, Cenâb-ı Hak, *"Fakat biz onlardan azabı giderince, bir de bakarsın ki, verdikleri sözü bozmuşlar..."* buyurmuştur. Binâenaleyh, onların, o kelamı sihir diye nitelemeleri, *"Onların, biz hidayete erdirilmişleriz..."* şeklindeki sözlerine ters düşmez. Daha sonra Cenâb-ı Hak, onlardan o azabı giderince, onların o ahdi bozduklarını da beyân etmiştir.

Birbirinden Büyük Mûcizeler

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا نُرِيهِم مِّنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتِهَا *"Biz onlara herhangi bir ayet getirdiğimizde, bu mutlaka öbürlerinden daha büyük olurdu..."* buyurmuştur. Buna göre şayet, "Bu ifadenin zahiri, bunlardan herbirinin diğerinden daha üstün olduğunu göstermektedir; oysa ki bu, imkânsızdır" denilirse biz deriz ki, bu şeylerden her birinin, fazilet bakımından doruk noktada bulunduklarını ifade etme hususunu iyice anlatmak kastedildiğinde, insanlar arasında o mûcizelere bakıp da, "Bu, berikinden daha üstündür" denildiğinde, ikinci şahsın, "Hayır, ikincisi daha üstündür"; üçüncüsünün, "Hayır, üçüncüsü daha üstündür!" diyebileceklerin bulunması anlamında olmak üzere, bu söz zikredilmiş olabilir. Bu durumda bu şeylerden her biri hakkında, "Bu, berikisinden daha üstündür" ifadesi kullanılmış olur.

Dönüş Ümidiyle Cezalandırma

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَأَخَذْنَاهُم بِالْعَذَابِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ *"Onları, belki dönerler* yani küfürden imana dönerler *diye, azab ile yakaladık"* buyurmuştur. **Mu'tezile** şöyle der: "Bu ayet, Allah Teâlâ'nın, herkesin iman etmesini istediğine ve bu kesin mucizeleri, küfürden imana dönmelerini istediği için göstermiş olduğuna delâlet eder." Müfessirler, ayetteki, "**azâb**" kelimesine, Allah Teâlâ'nın, tûfan, çekirge, bit, kurbağa istilâsı, kan ve biçim değiştirme... gibi, onlara musallat kıldığı şeyler kastedilmiştir, demişlerdir.

Hz. Musâ (a.s)'ya "Büyücü!" Hitabı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَقَالُوا يَا أَيُّهَ السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِندَكَ إِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ *"Dediler ki: "Ey büyücü, bizim için Rabbine sana vaadettiği şekilde dua et. Muhakkak biz (o zaman) doğru yola kavuşturuluruz"* buyurmuştur. Buna göre şayet, "Onlar bir yandan, *"Muhakkak biz (o zaman) doğru yola kavuşturuluruz.."* derlerken, daha nasıl, **Hz. Musâ** (a.s)'ya, *"Ey büyücü..."* diyebilmişlerdir?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) Onlar, mahir, alim ve bilgin bir kimseye, sihirbaz diyebiliyorlardı. Çünkü onlar, sihiri, gözlerinde çok büyütmüşlerdi. Ki bu tıpkı, zamanımızda, kâmil ve ileri derecedeki bir âlim hakkında, "O, adeta büyüledi..." denilmesi gibidir.

b) Bu ifâde, insanların iddiasına ve **Firavun**'un kavmince inanıldığı şekilde söylenmiş bir ifade olup, tıpkı başka bir ayetteki "(kendi iddian ve inancına göre), kendisine zikrin indirildiği şahıs! *"Muhakkak ki sen, mecnûnsun"* (Hicr, 6) ifadesi gibidir.

c) Onların, إِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ şeklindeki sözleri, aksine karar vermiş ve inanmış oldukları halde söylenmiş bir sözdür. Baksana, Cenâb-ı Hak, *"Fakat biz onlardan azabı giderince, bir de bakarsın ki, verdikleri sözü bozmuşlar..."* buyurmuştur. Binâenaleyh, onların, o kelamı sihir diye nitelemeleri, *"Onların, biz hidayete erdirilmişleriz..."* şeklindeki sözlerine ters düşmez. Daha sonra Cenâb-ı Hak, onlardan o azabı giderince, onların o ahdi bozduklarını da beyân etmiştir.

Firavun'un Kavmine Hitabı

Cenâb-ı Hak, **Firavun**'un, **Musâ** (a.s)'ya olan davranışını nakledince, kavmine karşı olan davranışını da naklederek, وَنَادٰى فِرْعَوْنُ فِى قَوْمِهٖ *"Firavun, kavmi içinde haykırdı..."* buyurmuştur. Ki bu, **Firavun** bu şekilde haykırdı ve "Ey kavmim, Mısır mülkü ve altımdan akan şu ırmaklar, yani Nil'den, kollar halinde akıttığımız şu çaylar benim değil mi?" dedi. Bu nehirlerin büyükleri dört tane olup, bunlar Melik Nehri, Tolon Nehri, Dimyât ve Tınnîs nehirleridir. Bu nehirlerin, onun köşkünün altından aktığı söylenmiştir. Sözün özü şudur: **Firavun**, malının çokluğu ve makamının kuvvetli oluşu ile, kendisinin üstünlüğüne istidlâlde bulunmuş ve أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هٰذَا الَّذِى هُوَ مَهِينٌ وَلَا يَكَادُ يُبِينُ *"... Yoksa ben, o (Musâ'dan) hayırlı değil miyim? O, değersizdir. Neredeyse meramını bile ifâde edemiyor.."* demiştir. **Firavun**, مَهِين *"değersiz"* sözü ile, **Hz. Musâ** (a.s)'nın fakir oluşunu, durumunun ve hâlinin zayıflığını; وَلَا يَكَادُ يُبِينُ ifadesiyle de, dilindeki peltekliği kastetmiştir.

Alimler, bu ifadenin başındaki أَمْ edâtının hangi manaya geldiği hususunda ihtilaf etmişlerdir: Bu cümleden olarak **Ebû Ubeyde**, bu ifadenin mecazî manasının, بَلْ أَنَا خَيْرٌ "Hayır, doğrusu ben daha hayırlıyım.." şeklinde olduğunu söylemiştir. Buna göre önceki söz, *"Halâ gözünüzü açmayacak mısınız?"* sözünün sonunda tamamlanmış; daha sonra da, söze yeniden başlanarak بَلْ أَنَا خَيْرٌ anlamında أَمْ أَنَا خَيْرٌ denilmiştir. Diğerleri ise, buradaki أَمْ edatının "muttasıl" أَمْ olduğunu, çünkü takdirin, أَفَلَا تُبْصِرُونَ أَمْ تُبْصِرُونَ "gözünüzü açmayacak mısınız, yoksa açacak mısınız?" şeklinde olduğunu; ancak ne var ki, أَنَا خَيْرٌ ifadesinin تُبْصِرُونَ yerinde getirildiğini; zira, Arapların bir kimseye, أَنْتَ خَيْرٌ *"Sen hayırlısın"* dediklerinde, bundan, o kimsenin yanında basîretli kimselerin bulunduğunun anlaşıldığını söylerlerken, bir üçüncü grup da, ilgili sözün, أَمْ sözünün sonunda tamamlandığını, أَنَا خَيْرٌ ifadesiyle ise, yeni bir söze başlandığını; zira ifâdenin takdirinin, "Gözünüzü açmayacak mısınız, yoksa açacak mısınız?" şeklinde olduğunu; ancak ne var ki, sadece أَمْ lafzının zikredilmesiyle yetinildiğini ve bunun, senin tıpkı bir başkasına, "bilecek misin, yoksa yemeyecek misin?" anlamında olmak üzere, "Yiyecek misin, yoksa?!.." demen gibi olduğunu, kısaltma yapmak için, sadece أَمْ kelimesini zikretmekle yetindiğini; ayette de, işte böyle olduğunu söylemişlerdir.

İfadesinin Düzgünlüğü

Buna göre şayet, "**Hz. Musa** (a.s), *"Dilimden de düğümü çöz ki, sözümü iyi anlasınlar.."* (Tahâ, 27-28) diyerek, Cenâb-ı Hakk'tan, dilindeki o peltekliği gidermesini istememiş midir? Allah bunu ona verdiğini, *"Ey Musâ, istediğin sana verilmiştir.."* (Tahâ, 36) sözüyle belirtmemiş midir? Dolayısıyla, **Firavun** daha ne hakla, bu peltеklikten dolayı onu ayıplayıp kınıyor?!." denilirse, buna şu iki bakımdan cevap verebiliriz:

a) **Firavun**, وَلَا يَكَادُ يُبِينُ sözüyle, "O, iddia ettiği şeyde doğru olduğuna dair delilini bile, neredeyse açıklayamıyor..." manasını kastetmiştir; yoksa, "o, konuşamıyor, söz söyleyemiyor.." manasını kastetmemiştir.

b) **Firavun, Hz. Musâ** (a.s)'yı önceki haline bakarak ayıplamıştır. Çünkü, **Hz. Musâ** (a.s), dilinde böyle bir tutukluk olduğu halde, **Firavun**'un yanında uzun zaman kalmıştır. **Firavun, Hz. Musâ** (a.s)'yı, daha önce bildiği peltekliğe müsbet etmiştir. Zira **Firavun**, Allah'ın, bu kusuru ondan izâle ettiğini bilmiyordu..

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَلَوْ لَآ أُلْقِيَ عَلَيْهِ أَسْوِرَةٌ مِّن ذَهَبٍ *"Öyle ya, onun üstüne altın bilezikler atılmalı ... değil miydi?"* buyurmuştur. Bu ifadeyle, şu kastedilmiştir: O kavmin örfü şu idi: Onlar birisini lider ve reis yaptıklarında, onu altın bilezikler ve gümüş halkalarla süslerlerdi. **Firavun** da, **Musâ** (a.s)'dan, işte böylesi bir durum talep etmiş ve bunu görmeyi arzulamıştır.

Kıraat imamları, ayetteki أَسْوِرَةٌ kelimesinin okunuşu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bir kısmı **esvire**, diğerleri **esâvire** şeklinde okumuşlardır. O halde **esvire, sivâr** kelimesinin çoğulu olup, "cem-i kıllet" veznidir. Bu tıpkı, senin حِمَارٌ (c. أَحْمِرَةٌ) (eşekler) غُرَابٌ (c. أَغْرِبَةٌ) (kargalar) demen gibidir. Bunu, أَسَاوِرَة esâvire okuyanlara gelince, bu, **esâvir** kelimesinin, **isvar** kelimesinin çoğulu olmasından dolayıdır. Bu da, bilezik anlamına gelmektedir. O halde, أَسَاوِرَة kelimesindeki tâ, أَسَاوِيرُ kelimesindeki yâ'dan bedel tutulmuş olup, bu tıpkı, بَطَارِقَةٌ (c. بِطْرِيقٌ), (lider, papaz - liderler..) زَنَادِقَةٌ (c. زِنْدِيقٌ) (zındıklar) ve قَرَازِنَةٌ (c. قِرْزِينٌ) kelimeleri gibidir. Böylece, أَسَاوِرَةٌ kelimesi, إِسْوَارٌ kelimesinin çoğulu olmuş olur..

Sözün özü şu tek noktaya varıp dayanır: Bu da, **Firavun**'un, "Ben mal ve makamca daha ileriyim; binâenaleyh, benim ondan daha üstün olmam gerekir. Dolayısıyla, **Musâ**'nın Allah'ın elçisi olması imkânsızdır. Zira, nübüvvet makamı, hizmet edilmeyi gerektirir. Şerefli olansa, bayağı olana nasıl hizmet edebilir?!" demiş olmasıdır. Sonra, bu yanlış mukaddime, yani, "mal ve makamca ileri olan daha üstün olur.." şeklindeki söz, Mekke müşriklerinin, *"Şu Kur'ân, iki memleketin birindeki büyük bir adama indirilmeli değil miydi?"* (Zuhruf, 31) şeklindeki sözlerinde kendisine tutundukları mukaddimenin bizzat aynısıdır.

Daha sonra **Firavun**, أَوْ جَآءَ مَعَهُ الْمَلَٰٓئِكَةُ مُقْتَرِنِينَ *"... yahut beraberinde, peşpeşe gelen (ve onu tasdik eden) melekler bulunmalı değil miydi?"* demiştir. Ayetteki مُقْتَرِنِينَ kelimesiyle مُقَرِّنِينَ بِهِ manasının kastedilmiş olması ve bu ifadenin senin, قَرَّنْتُهُ بِهِ فَاقْتَرَنَ *"Onu ona yaklaştırdım, o da yaklaştı"* şeklindeki sözünden iştikak etmiş olması muhtemel olduğu gibi, Arapların تَقَارَنُوا "Birbirlerine yaklaştılar" şeklindeki sözlerinden de iştikak etmiş olması mümkündür. **Zeccâc**, bu ifadenin de, onun nübüvvetinin doğruluğunu teyit etmiş olurlar.." şeklinde olduğunu söylemiştir.

Halka Kendini Empozesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ *"Böylece kavmini küçümsedi. Onlar da ona itaat etti.."* buyurmuştur ki, bu, "**Firavun**, kavminden **Hz. Musa**'nın kendilerine emrettiği şeyleri hafife almalarını ona aldırmamalarını istedi de, onlar da ona uydular, **Firavun**'a itaat ettiler. Zira onlar, "fâsık bir topluluk idiler." Çünkü onlar, bu fâsık câhile itaat etmiş, onun sözünü dinlemişlerdi.

Firavun'un Cezalandırılması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَلَمَّآ اٰسَفُونَا انتَقَمْنَا مِنْهُمْ *"Nihayet onlar bizi gazablandırınca, onlardan intikam aldık.."* buyurmuştur. Anlatıldığına göre **İbn Cüreyc**, bir şeye kızmış ve kendisine, "Ey **Ebû Hâlid**, sen de öfkelenir misin?.." denildiğinde, o, "Sabırları, vakarı ve ağırbaşlılığı yaratan (Allah) da öfkelenmiştir. Zira Allah, *"Nihayet onlar bizi gazaplandırınca.."* buyurmuştur" dedi.

Bil ki, gerek "öfkelenme" gerekse "intikam alma" ifadelerinin Allah hakkında kullanılması imkânsız olan şeylerdendir. Bu demektir ki, bu iki ifadeden herbiri, kendileri hakkında te'vîle başvurulması gerekli olan müteşabih lafızlardandır. Allah hakkında "öfke"nin kullanılması, "cezâlandırmayı dilemesi"; "intikâm" ise, geçmiş bir suçtan dolayı, cezâlandırmayı istemesi anlamındadır.

Selef

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفاً وَمَثَلاً لِّلْاٰخِرِينَ *"Onları, bu halleriyle sonradan gelen ümmetler için, ibret verici bir selef ve bir misal yaptık.."* buyurmuştur. **Selef**, amel-i salih, ya da güzel borç gibi, daha önce yapmış olduğun her şeye denilir. Yine **"selef"**, "gelmiş geçmiş atalar, akrabalar" demek olup, müfredi **"sâlifun"**dur. **Tufeyl**'in, kavmine ağıt yakarken söylediği şu beyit de bu anlamdadır:

مَضَوْا سَلَفاً قَصْدَ السَّبِيلِ عَلَيْهِمُ / وَصَرْفُ الْمَنَايَا بِالرِّجَالِ تَقَلَّبُ

"Onlar, en doğru ve müstakim yol üzere oldukları inancı üzere, atalarımız olarak gelip geçtiler.. Zamanın, insanların başına getirdiği musibetler ise, (bazan) her şeyi altüst eder."

Bu izaha göre **Ferrâ** ve **Zeccâc**, "Sonrakiler, sayesinde öğüt alsınlar diye, onları önce geçenler kıldık. Yani, "Biz onları, ümmet-i Muhammed'in kâfirleri için bir selef kıldık..." demektir" demişlerdir.

Kıraat imamlarının ekserisi, fetha ile, سَلَفاً **(selefen)** şeklinde okumuşlardır ki, bu, daha önce söylediğimiz gibi, **sâlif** kelimesinin çoğuludur. **Hamza** ve **Kisâî** ise lâm'ın ve sîn'in dammesiyle, **sülüfen** diye okumuşlardır. Bu da, **selef** kelimesinin çoğuludur. **Leys**, Arapların, "önce geçmiş, yaşamış" anlamında olmak üzere, lâm harfinin dammesiyle سَلَفَ–يَسْلُفُ–سُلُوفاً–سَلَفاً kelimesini kullandıklarını söylemişlerdir.

Mesel

Cenâb-ı Hak, *"ve bir misal yaptık"* buyurmuştur ki, O, bununla, "Onlardan sonra gelenler için bir öğüt, bir ayet ve bir ibret vesilesi..." manasını murad etmiştir. **Ebû Ali el-Farisî** şöyle der: "Buradaki **mesel** kelimesi, kendisinden çoğul manasının kastedildiği tekil bir kelimedir. İşte bundan dolayı, **selefen** kelimesine atfedilebilmiştir. **Mesel** kelimesinden, birden fazla sayıdaki şeylerin kastedilebileceğinin delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah şöyle bir mesel irâd etti: Hiçbir şeye gücü yetmeyen memlûk bir kul, bir de (hür) bir zât ki, kendisine tarafımızdan güzel bir rızk nasip etmişiz de (...)"* (Nahl, 75) ayetidir. Çünkü Cenâb-ı Hak, buradaki **"mesel"** kelimesinin muktezasına, iki şeyi sokmuştur. Allah en iyisini bilendir.

Hz. İsa (a.s) ve Müşrikler

وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ ﴿٥٧﴾ وَقَالُوا ءَأَلِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ
مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ ﴿٥٨﴾ إِنْ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ
مَثَلًا لِبَنِي إِسْرَائِيلَ ﴿٥٩﴾ وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُفُونَ ﴿٦٠﴾
وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِلسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا وَاتَّبِعُونِ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ ﴿٦١﴾ وَلَا يَصُدَّنَّكُمُ
الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿٦٢﴾

"Meryem oğlu bir misâl olarak (öne) atılınca, hemen senin kavmin bundan, yüz çevirirler. Dediler ki: "Bizim tanrılarımız mı iyi, yoksa o mu?" Bunu sana, bir mücadeleden başka bir (maksatla) irâd etmediler. Daha doğrusu onlar, çok düşman bir topluluktur. O, İsrailoğullarına bir misal yaptığımız bir kuldan başka bir şey değildi. Eğer biz dileseydik, sizin yerinize, yeryüzünde yerinizi alacak melekler yaratırdık. Şüphe yok ki, o, saatin ilmidir. Artık buna karşı, sakın şüpheye düşmeyin. Bana tâbi olun. Bu, doğru bir yoldur. Sakın sizi şeytan çevirmesin. Çünkü o, gerçekten sizin apaçık bir düşmanınızdır"
(Zuhruf, 57-62).

Ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Müşriklerin Delilleri

Bil ki Allah Teâlâ bu sûrede, o müşriklerin pekçok çeşitli küfürlerinden bahsetmiş ve onlara pekçok yönden cevap vermiştir. Onların küfürleri şunlardır:

1) *"Kullarından kimi O'na bir cüz isnât ettiler"* (Zuhruf, 15) ayetinin ifade ettiği husus.

2) *"Onlar, Rahman'ın bizzat kulları olan melekleri de dişiler yaptılar..."* (Zuhruf, 19) ayetinin ifade ettiği husus..

3) *"Eğer Rahman dileseydi, biz bunlara tapmazdık"* (Zuhruf, 20) ayetinin ifade ettiği husus..

4) *"Şu, Kur'ân, iki şehrin birindeki büyük bir adama indirilmeli değil miydi?.."* (Zuhruf, 31) ayetinin ifade ettiği husus.

5) Tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayet (Zuhruf, 57)... Ayetin lafzı, sadece, Meryem oğlu bir misâl olarak getirilince, o kavmin bağırıp çağırmaya, gürültü yapmaya başladıklarına delâlet ediyor. Ama, bu misâlin nasıl olduğu, hangi şey hakkında olduğuna gelince, ayetin lafzı buna delâlet etmemektedir.

Nüzul Sebebi

Müfessirler bu hususta şunları ileri sürmüşlerdir ki, hepsi de ihtimâl dahilindedir:

1) Kâfirler, hristiyanların, **Hz. İsa** (a.s)'ya taptıklarını duyunca, "Onlar, İsâ'ya tapıyorlar; oysa, bizim ilâhlarımız, İsâ'dan daha iyidir" dediler. Onlar bu sözü, kendileri meleklere taptıkları için söylediler.

2) Rivayet edildiğine göre, *"Siz de, Allah'ı bırakıp tapmakta olduklarınız da hiç şüphesiz ki cehennem odunusunuz.."* (Enbiya, 98) ayeti nazil olunca, **Abdullah İbnu'z-Zibe'râ**, "Bu, bize ve ilâhlarımıza mı, yoksa bütün ümmetlere şamil bir hüküm mü?" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), *"Hayır, bütün ümmetlere şamil bir hüküm"* buyurdu. Bunun üzerine **Abdullah**, "Ben seni yendim; Kâbe'nin Rabbine yemin ederim ki sen, **Meryem oğlu İsâ**'nın peygamber olduğunu iddia etmedin mi? **İsa** ve annesini hayırla yâd etmiyor muydun? Sen, hristiyanların, **İsa** ve annesine; yahudilerin, **Uzeyr**'e taptıklarını ve meleklere de tapıldığını biliyorsun.. Binâenaleyh, eğer bunlar cehennemde olacaklarsa, biz, bizim ve ilâhlarımızın onlarla beraber olmasına çoktan razıyız..." dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) sustu, kâfirler gürûhu sevindiler, güldüler ve çığlıklar attılar. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Şüphe yok ki, kendileri için bizden en güzel (bir saâdet) sebkat etmiş olanlar, işte bunlar oradan (cehennemden) uzaklaştırılmışlardır"* (Enbiyâ, 101) ayetini indirdi. İşte bu ayet de (Zuhruf, 57) o zaman nazil oldu. Buna göre mana, "**Abdullah İbnu'z-Zibe'râ, Meryem oğlu İsâ**'yı bir misal getirip, hristiyanların **İsa**'ya ibadet etmeleri sebebiyle Hz. Peygamber (s.a.s)'le mücadele edince, إِذَا قَوْمُكَ "Bir de ne görelim, senin kavmin Kureyş, مِنْهُ يَصِدُّونَ bu meselden dolayı Hz. Peygamber (s.a.s)'in susturulmasını görmeleri sebebiyle sevinçlerinden çığlıklar attılar, büyüklendiler ve gülmeye başladılar. Çünkü örf, taraflardan birisi, davasını savunamayıp acze düştüğünde, ikinci tarafın çığlıklar atması ve bundan sevinç duyması şeklinde cereyan edegelmiştir. وَقَالُوٓاْ ءَالِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ *"Dediler ki: "Bizim tanrılarımız mı iyi, yoksa o mu?"* Yani, "Sence bizim ilâhlarımız (melekler) **İsa**'dan daha iyi değil midir? Binâenaleyh **İsa** cehennem odunu olduğuna göre, bizim ilâhlarımızın durumu ise, daha hafif ve daha ehven olur!.." demektir.

3) Hz. Peygamber (s.a.s), hristiyanların, **Hz. İsa**'ya taptıklarını ve O'nu, kendilerinin ilâhı kabul ettiklerini anlatınca, Mekke kâfirleri de, "**Muhammed**, tıpkı hristiyanların, **Mesih**'i kendilerinin ilâhı kabul etmeleri gibi, bizim de, kendisini bizim ilâhımız kabul etmemizi istiyor.." dediler ve işte bu durumda, "Bizim ilâhlarımız mı yoksa o mu?", yani, "Bizim ilâhlarımız mı yoksa, **Muhammed** mi daha hayırlıdır?" dediler ve bu sözü, "**Muhammed**, bizi, kendisine tapmaya davet ediyor; halbuki atalarımız ise, bu putlara tapmanın gerekli olduğunu iddiâ etmişlerdi. Bu iki şeyden birisinin mutlaka yapılması gerekli olduğuna göre, bu putlara tapmak daha uygun olur.. Çünkü, atalarımız ve geçmişlerimiz, putlara tapma hususunda mutabakata varmışlardı. Ama, **Muhammed** ise, bizim kendisine tapmamız hususunda ithâma maruz bir kişidir. Binâenaleyh, putlara tapmakla meşgul olmak daha evlâ olur.."

dedikleri için bu sözü söylediler. Cenâb-ı Hak ise, "Biz, İsa'ya tapmanın güzel bir yol olduğunu söylemedik.. Tam aksine bu, bâtıl ve yanlış bir yoldur.. Çünkü İsa, sadece, bizim kendisine in'âmda bulunduğumuz bir kuldur. Durum böyle olunca da, onların, "Muhammed, bizim, kendisine tapmamızı istiyor" şeklindeki sözleriyle ortaya attıkları bu şüphenin, zâil olduğu..." şeklinde beyanatta bulunmuştur. İşte bu üç açıklama, ayetin lafzının, bunlardan herbirine muhtemel olduğu şeyler cümlesindendir.

İKİNCİ MESELE

Nâfi, İbn Âmir, Kisâî ve Asım'ın ravisi Ebû Bekr, sad harfinin dammesi ile, يَصُدُّونَ **(yasuddûne)** şeklinde okumuşlardır ki, bu, **Ali İbn Ebî Talib**'in; diğer kıraat imamları ise, sad harfinin kesesi ile okumuşlardır ki, bu da **İbn Abbas**'ın kıraatidir. Alimler, bu kelimenin manası hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak **Kisâî**, bu iki okuyuşun, tıpkı يَعْرِشُونَ veya يَعْرُشُونَ (çardak kuruyorlar...) يَعْكِفُونَ veya يَعْكُفُونَ "kapanıyorlar, devam ediyorlar.." kelimelerinde olduğu gibi, aynı anlamda olduklarını söylerken, bazıları bu iki kullanış arasında fark bulunduğunu söylemişlerdir. Binâenaleyh, bu kelimenin sâd'ın dammesi ile okunması halinde, bu kelime اَلْصُّرُودُ masdarından olur ve mana, "İşte bu meselden dolayı haktan yüz çevirip dönüverdiler.." şeklinde olur. Ama, kesre ile okunması halinde, kelimenin anlamı "çığlık attılar, sevindiler, gürültü yaptılar.." şeklinde olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âsım, Hamza ve Kisâî, ikincisi uzatılmak suretiyle, iki hemze ile, istifham yaparak, ءَاَلِهَتُنَا **(e âlihetunâ)** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, tek hemze ve med ile istifham tarzında آلِهَتُنَا **(âlihetunâ)**, şeklinde okunmuşlardır.

Sırf Cedelleşme Maksadları

Daha sonra Cenâb-ı Hak, مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلاَّ جَدَلاً *"Bunu sana, bir mücadeleden başka bir (maksatla) irâd etmediler.."* buyurmuştur ki bu, "Onlar sana bu meseli, hak ile bâtılın arasındaki farkı öğrenmek maksadıyla değil, sırf cedelleşmek ve sözde, galip gelmek amacıyla zikretmişlerdir.." demektir. بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ *"Daha doğrusu onlar, düşmanlıkta çok ileri gitmiş bir topluluktur.."* Bu böyledir, zira Cenâb-ı Hakk'ın, *"Siz de, Allah'ı bırakıp tapmakta olduklarınız da..."* (Enbiyâ, 98) ifâdesi, melekleri ve Hz. İsa'yı şümulüne almaz. Bunun böyle olduğunu şu birkaç bakımdan izah edebiliriz:

1) مَا kelimesi, kesinlikle, akıllı varlıkları şümulüne almaz.

2) **Mâ** kelimesi, çok net bir biçimde, istiğrâk ve kapsamlılık anlamını ifade etmez. Bunun böyle oluşunun delili, كُلٌّ ve بَعْضٌ kelimelerinin başına getirilerek ve meselâ, "Siz ve Allah'ın dışında taptıklarınızın hepsi..." veyahut, "Siz ve Allah'ı bırakarak taptıklarınızın bir kısmı..." denilebilmesidir.

3) "Siz ve Allah'ın dışında taptıklarınızın hepsi..." yahut da, "Siz ve Allah'ın dışında taptıklarınızın bir kısmı..." şeklindeki sözler, karşı tarafa söylenmiş olan şifahî

sözlerdir. Binâenaleyh, belki de bu sözlerin kendilerine söylenmiş olduğu kimseler arasında, meleklere ve Hz. İsa (a.s)'ya tapan kimseler bulunmuyordu..

4) Farzedelim ki, *"Siz de, Allah'ı bırakıp tapmakta olduklarınız..."* ifadesi, genel (umûm) bir ifâde olsun.. Ancak ne var ki, meleklere ve İsa (a.s)'ya saygı duyulacağına, onların tazim edileceğine delâlet eden nasslar, hâs ifâdelerdir. Sınırlı kavrama (husûs), genel kavrama (umûm) tercih ve takdim olunur.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Mücadelenin İyi ve Kötüsü

Mücadele etmenin kötü olduğunu söyleyenler, bu ayete tutunmuşlardır. Ancak ne var ki, biz Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ın ayetleri hakkında, küfredenlerden başkası mücadele etmez.."* (Mü'min, 4) ayetinin tefsirinde, pekçok ayetin, cedelleşmenin övgüyü ve medhi gerektirdiğine dalâlet ettiğini söylemiştik. Binâenaleyh, bu iki ayetin arasını uzlaştırmanın yolu şudur: O ayetleri, hakkı ortaya koyan cedel anlamına; bu ayeti de, bâtılı ortaya koyan, onu izah eden cedel anlamına hamletmek...

İsa (a.s) Nimete Mazhar Kuldur

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنْ هُوَ إِلاَّ عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ *"O, bizim kendisine nimet verdiğimiz ... bir kuldan başka birisi değildir"* buyurmuştur ki bu, "İsa, ancak diğer kullarımız gibi bir kuldur. Tıpkı, Hz. Adem'i yaratmamız, ona nübüvvet vermek suretiyle şereflendirmemiz ve onu, olması gerektiği gibi, hayranlık uyandıran bir ibret vesilesi kıldığımız gibi, İsa'ya da lütufta bulunduk ve onu, babasız yaratmak sûretiyle, bir ayet ve mucize kıldık" demektir. وَلَوْ نَشَآءُ لَجَعَلْنَا مِنكُمْ مَلَٰٓئِكَةً فِى ٱلْأَرْضِ يَخْلُفُونَ *"Ey erkek, eğer biz dileseydik, tıpkı evlatlarınızı bize halef yaptığınız gibi, sizden, yeryüzünde size halef olacak melekler meydana getirir, yaratırdık."* Böylece bu husus, bizim, İsa (a.s)'yı, erkek olmaksızın sadece dişiden halketmemiz gibi olurdu. Böylece de sizler, bizim ne denli üstün bir kudreti haiz olduğumuzu; üretmenin ve üremenin, melekler hakkında mümkün şeyler olduğunu; Allah Teâlâ'nın ise, bundan yüce ve münezzeh olduğunu anlamış olurdunuz..."

Kıyamet İşareti

Cenâb-ı Hak, وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِّلسَّاعَةِ *"Şüphe yok ki o, yani Hz. İsa, saatin ilmidir.* Yani, sayesinde kıyametin bilindiği alametlerden bir alamettir." Böylece, bir şeye delâlet eden alâmet, sayesinde o şey bilinip anlaşıldığı için, "ilim" adını aldı (yani, ...لَعِلْمٌ buyuruldu). İbn Abbas da, bu ifadeyi لَعَلَمٌ (le alemün) şeklinde okumuştur ki, bu, alâmet, belirti demektir. Yine bu ifade, لَلِعْلْمٌ (lel'ılmu) şeklinde de okunmuştur. Ubeyy İbn Kâ'b ise, لَذِكْرٌ (le zikrun) şeklinde kıraat etmiştir. Konuyla ilgili hadiste şu yer almaktadır: أَنَّ عِيسٰى يَنْزِلُ عَلٰى ثَنِيَّةٍ فِى ٱلْأَرْضِ الْمُقَدَّسَةِ يُقَالُ لَهَا أُفِيْقُ وَبِيَدِهِ حَرْبَةٌ وَبِهَا يَقْتُلُ الدَّجَّالَ فَيَأْتِى بَيْتَ الْمَقْدِسِ فِى صَلَاةِ الصُّبْحِ وَالْإِمَامُ يَؤُمُّ بِهِمْ فَيَتَأَخَّرُ الْإِمَامُ فَيُقَدِّمُهُ عِيسٰى وَيُصَلِّى خَلْفَهُ عَلٰى شَرِيْعَةِ مُحَمَّدٍ ﷺ ثُمَّ يَقْتُلُ الْخَنَازِيْرَ وَيَكْسِرُ الْقَلِيْبَ وَيُخَرِّبُ الْبِيَعَ وَالْكَنَائِسَ وَيَقْتُلُ النَّصَارٰى إِلاَّ مَنْ آمَنَ بِهِ *"İsa, elinde mızrağı olduğu halde, Arz-ı Mukaddes'te, kendisine*

Efik adı verilen bir tepeye iner. Harbesi ile Deccâli öldürür, peşinden, imamın cemaate namaz kıldırdığı bir sırada, sabah namazında Beyt-i Makdis'e gelir. Bunun üzerine imam, geriye çekilir, fakat Hz. İsa onu yine ileri sürer ve o imamın arkasında, Hz. Muhammed'in şeriatine göre namaz kılar. Daha sonra, domuzları öldürür, haç'ı parçalar, havra ve kiliseleri tahrip eder ve kendisine inananlar hariç, hristiyanları da öldürür."

Cenâb-ı Hak, فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا وَاتَّبِعُونِ هَٰذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ *"Artık buna karşı, sakın şüpheye düşmeyin. Bana, yani benim hidâyet rehberi ve şeriatime tâbi olun. Bu, doğru bir yoldur, yani, sizi kendisine davet ettiğim bu şey, dosdoğru bir yoldur.."* buyurmuştur. Ayetteki, فَلَا تَمْتَرُنَّ ifadesi, şüphe etmek anlamında olan, **mirye** kökünden gelmektedir.

Cenâb-ı Hak وَلَا يَصُدَّنَّكُمُ الشَّيْطَانُ ۖ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ *"Sakın sizi şeytan yoldan çevirmesin. Çünkü o, gerçekten sizin apaçık bir düşmanınızdır"* buyurmuştur. Ki bu, "Atanızı cennetten çıkararak ve ondan, nûr elbisesini çekip alan o olduğu için, o şeytanın size olan düşmanlığı apaçıktır, aşikâr olmuştur.." demektir.

★ ★
★

İsa (a.s)'nın Tebliği

وَلَمَّا جَاءَ عِيسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُم بِالْحِكْمَةِ وَلِأُبَيِّنَ لَكُم بَعْضَ الَّذِي
تَخْتَلِفُونَ فِيهِ ۖ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ ﴿٦٣﴾ إِنَّ اللَّهَ هُوَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ ۗ هَٰذَا
صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ ﴿٦٤﴾ فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِن بَيْنِهِمْ ۖ فَوَيْلٌ لِّلَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابِ يَوْمٍ أَلِيمٍ
﴿٦٥﴾ هَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَن تَأْتِيَهُم بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٦٦﴾

"İsa, o apaçık delilleri getirdiği zaman (şöyle) demişti: "Ben size gerçek hikmeti getirdim. Bir de, hakkında ihtilaf edegeldiğiniz şeylerden bazısını size açıklayayım diye (geldim). Artık, Allah'tan korkun, bana tâbi olun. Şüphesiz Allah, benim de Rabbimdir, sizin de Rabbiniz. Haydi (hepiniz) O'na kulluk edin. Doğru yol budur. Sonra, aralarından hizipler (çıkıp) ihtilaf ettiler. Artık pek acıklı bir günün azabından, vay o zulmedenlere! Onlar, kendileri farkında olmayarak, (başlarına) ansızın gelecek o saatten başkasını mı gözetliyorlar?.."

(Zuhruf, 63-66).

Bil ki Allah Teâlâ, Hz. İsa (a.s)'nın mu'cizeleri ve apaçık vâzıh hükümleri ve kanunları getirdiği zaman قَدْ جِئْتُكُم بِالْحِكْمَةِ وَلِأُبَيِّنَ لَكُم بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلِفُونَ فِيهِ *"Ben size*

gerçek hikmeti, yani Allah'ın zâtının, sıfat ve fiillerinin bilgisini getirdim. Bir de, hakkında ihtilaf edegeldiğiniz şeylerden bazısını size açıklayayım diye geldim..." dediğini belirtmiştir. Bu, "**Musâ**'nın kavmi, mükellefiyete dair hükûmlerin bazısı hakkında ihtilaf, bazısı hakkında ittifak halinde idiler. Derken, **Hz. İsa** (a.s) onlara, o ihtilaf ettikleri meseleler hakkında doğruyu açıklamak için geldi..." demektir. Velhasıl, ayetteki **hikmet** kelimesi, usûlü'ddîni, yani, itikâd esaslarını; *"ihtilaf edegeldiğiniz şeylerden bazısı..."* ifadesi de, fürûu'd-dîni, yani, amelî hükümleri ifâde etmektedir.

Şayet, "**Hz. İsa, Musâ**'nın kavmine, ihtilâf ettikleri her şeyi niçin açıklamamıştır da, ("bazısını" demiştir?)" denilirse, biz deriz ki: Çünkü o insanlar, bilinmesine ihtiyaç duyulmayan birtakım şeyler hakkında ihtilaf etmişlerdi. Dolayısıyla peygamberin, bu tür şeyleri de beyan etmesi, ona vacib değildi.

Hz. İsa, usûl ve fürûu beyan edince, فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ *"O'nu inkâr etme ve O'nun dininden yüz çevirme hususunda Allah'dan korkun; benim size tebliğ ettiğim mükellefiyetler hususunda da, bana itaat edin. Şüphesiz Allah, benim de Rabbimizdir, sizin de Rabbiniz.."* demiştir.

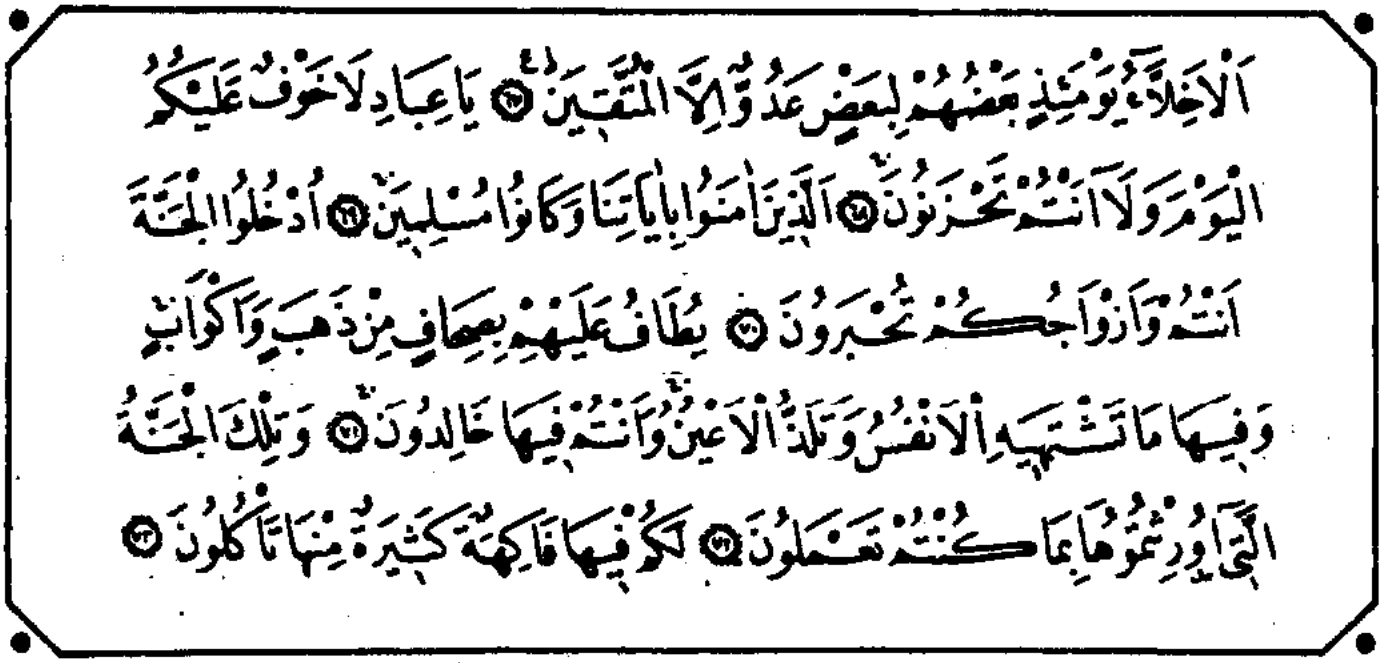
Hristiyanların Bölünmeleri

Cenâb-ı Hak, فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ *"Sonra, aralarından hizipler (çıkıp) ihtilâf ettiler"* buyurmuştur ki, bu, "**Hz. İsa**'dan sonra ortaya çıkan hizip ve gruplar, **Melkânîyye, Ya'kûbiyye** ve **Nestûriyye**'dir. Bu hiziplerin, yahudiler ve hristiyanlar olduğu da ileri sürülmüştür. فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابِ يَوْمٍ أَلِيمٍ *"Artık pek acıklı bir günün azabından, vay o zulmedenlere!..."* Buradaki, *"pek acıklı bir günün azâbı"* ifadesiyle, Ahzâb günü (MÖ'min. 30) ile ilgili vaîd kastedilmiştir. Buna göre şayet, مِنْ بَيْنِهِمْ ifadesindeki zamir kimlere râcidir?" denilirse, biz deriz ki bu, **Hz. İsa** (a.s)'nın, *"Ben size gerçek hikmeti getirdim"* diye hitapta bulunduğu kimselere racidir ki, bunlar, onun kavmidir.

Cenâb-ı Hak, هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً *"Onlar, ... (başlarına) ansızın gelecek o saatten başkasınımı gözetliyorlar?"* buyurmuştur. Ayetteki, أَنْ تَأْتِيَهُمْ ifadesi, السَّاعَةَ kelimesinden bedel olup, mana, "Onlar, sadece Kıyametin gelmesini bekliyorlar, gözetliyorlar" şeklinde olur. "Ayetteki بَغْتَةً ifadesi, yine ayetteki, وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ lafzının ifade ettiği şeyin aynısını ifâde eder. Öyleyse, bunun hikmeti, faydası nedir?" diye soranlara cevaben deriz ki: "Onlar, onun sebep ve alametlerini bilip müşâhede etmeleri sebebiyle, (bu sayede), onun alâmetlerini bilirlerken... o Kıyametin onlara ansızın gelmesi..." anlamında olması caizdir.

★ ★
★

Cennetlilerin Sevinci

الْأَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ ﴿٦٧﴾ يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ
الْيَوْمَ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ ﴿٦٨﴾ الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِمِينَ ﴿٦٩﴾ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ
أَنْتُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ ﴿٧٠﴾ يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ
وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ وَأَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٧١﴾ وَتِلْكَ الْجَنَّةُ
الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٧٢﴾ لَكُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ كَثِيرَةٌ مِنْهَا تَأْكُلُونَ ﴿٧٣﴾

"Dostlar o gün, biribirine düşmandır; takvâ sahipleri müstesnâ.. Ey,benim ayetlerime iman edip de müslüman olan kullarım! Bugün size hiçbir korku yoktur. Siz, mahzûn da olmayacaksınız. Sürûr ve ikrâma gark olmuş olarak siz de, eşleriniz de girin cennete. Onların çevresinde ikram için altın tabak ve kadehler dolaştırılıp duracak. Canlarının isteyeceği, gözlerinin hoşlanacağı ne varsa oradadır. Ve siz, burada ebedî kalacaksınız. İşte bu, yapageldiğiniz iyi amel ve hareketleriniz sayesinde, mirasçı kılındığınız cennettir. Burada sizin için birçok meyveler vardır. Onlardan yiyeceksiniz..."

(Zuhruf, 67-73).

Gerçek Dostluk

Bil ki Cenâb-ı Hak, *"Onlar, kendileri farkında olmayarak (başlarına) ansızın gelecek o saatten başkasını mı gözetliyorlar?"* buyurunca, bunun peşinden, Kıyametin halleriyle ilgili şu gibi hususlar da zikretmiştir:

1) الْأَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ *"Dostlar o gün birbirine düşmandır. Takva sahipleri müstesna..."* Bu, "Bu dünyada dost olanlar, o âhiret gününde biribirine düşman olacaktır" demektir. Dostluklar, günah ve küfür üzerine kurulunca, Kıyamet gününde düşmanlığa dönüşür. Müttakiler, yani biribirine karşı dostluklarını iman ve takva temeli üzerine binâ eden muvahhidlere gelince, bunların dostlukları o günde düşmanlığa dönüşmez.

Hükemâ, bu ayetin tefsiri hususunda şöyle güzel bir yol izleyerek demişlerdir ki: "Sevgi, ancak birtakım hayır ve menfaatların elde edilip, birtakım zararların da bertaraf edileceğine inanıldığında gerçekleşen bir şeydir. İşte böyle bir inanç bulununca dostluk olur. Her nezaman bu işin bir zarar getireceğine inanılırsa, o zaman da buğz ve nefret oluşur." Bunu iyice anladığına göre diyoruz ki: Gerçekleştiğinde

sevgiyi meydana getireceğine inanılan o iyi, güzel ve menfaatli şeyler, ya değişebilir türdendir, yahut böyle değildir. Eğer değişebilir türden olursa, bu sevginin de nefrete dönüşmesi mümkün olur. Çünkü bu sevgi, ancak birtakım hayır ve rahatlığa sebep olacağına inanıldığı için tahakkuk etmiştir. Ama böyle bir inanç zâil olup, peşinden meydana gelen şeyin zarar ve elem olacağına inanıldığında, bu sevginin yerini öfkeye bırakması gerekir. Çünkü illetin (sebebin) değişmesi, ma'lûlün (neticenin) değişmesini gerektirir. Ama sevgiye sebep olan iyi, güzel ve menfaatli şeyler, devamlı, ebedî ve değişmez şeyler olduğunda, bu sevgi de devamlı olur, değişmez ve sürer gider.

Bu prensibi iyice anladığına göre, şimdi diyoruz ki: Dünyada iken aralarında sevgi ve muhabbet bulunan kimselere gelince, eğer bu sevgileri, dünyalık ve dünyanın hoşluklarını elde etmek maksadıyla kurulmuşsa, bu arzu ve neticeler Kıyamette devam etmez, aksine orada birtakım elem ve belâların meydana gelmesine sebep olur. Böylece de dünyadaki bu sevgi, Kıyamette öfke ve nefrete dönüşür. Fakat dünyadaki sevgilerini gerçekleştiren sebep, muhabbetullah, Allah'a hizmet ve Allah'a itaattaki ortak nokta olursa, işte bu sebep değişmez ve yerini başka bir şeye bırakmaz. Böylece, Kıyamette de sürüp gider ve hatta dünyadakinden daha güçlü, daha temiz, daha mükemmel ve daha üstün olur. İşte Hak Teâlâ'nın, *"Dostlar o gün, birbirine düşmandır, takva sahipleri müstesna..."* ayetine uygun tefsir budur.

"Kullarım" Hitabının Güzelliği

2) يَاعِبَادِ لاَ خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلاَ أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ *"Ey kullarım, bugün size hiçbir korku yoktur. Siz mahzun da olmayacaksınız"* ayetinin ifade ettiği husus... Biz, Kur'ân örfünde ve kullanışında, **"ibâd"** (kullar) lafzının, hep "mü'min, itaatkâr ve muttakî" kimseleri tavsif ettiğini tekrar tekrar anlatmıştık. Dolayısıyla ayetteki *"Ey kullarım"* sözü Allah'a aittir. Buna göre Cenâb-ı Hak, sanki bizzat kendisi bu kullara hitab ederek, *"Ey kullarım, bugün size hiç bir korku yoktur. Siz mahzun da olmayacaksınız"* buyurmuştur. Bununla, şu gibi bir takım ferahlatıcı ve sevince sebep olucu incelikler vardır:

a) Cenâb-ı Hak bu kullarına vasıtasız olarak doğrudan hitabetmiştir.

b) Bunları, "kulluk" ile nitelemiştir ki, bu büyük bir şereftir. Bunun delili şudur: Hak Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i, Miraç gecesi şereflendirmek istediğinde, *"Kulunu gece yürüten Allah'ın şanı ne yücedir!"* (İsrâ, 1) buyurmuştur.

c) Ayetteki *"Bugün size hiçbir korku yok"* ifadesinin taşıdığı incelik... Cenâb-ı Hak bu ifade ile, Kıyamet günü onlardan korkuyu tamamen giderdiğini bildirmiştir ki, bu en büyük bir nimettir.

d) Cenâb-ı Hak, *"Siz mahzun da olmayacaksınız"* buyurmuş ve onlarda, dünyanın elden kaçmasıyla meydana gelecek hüznü gidereceğini bildirmiştir.

Allah Teâlâ daha sonra, الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِمِينَ *"Benim ayetlerime iman edip, müslüman olanlara (gelince)..."* buyurmuştur. Buradaki الَّذِينَ آمَنُوا ifadesinin, mübteda, haberinin mahzuf olduğu ve takdirinin, يُقَالُ لَهُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ bunlara, *"Haydi cennete girin" denilir"* şeklinde olduğu söylenmiştir. Bu ifadenin takdirinin, أَعْنِي الَّذِينَ آمَنُوا

"(Kullarım), yani benim ayetlerime iman edenler..." şeklinde olması da muhtemeldir. **Mukâtil** şöyle demiştir: Kıyamet günü ortalığı korku bürüdüğünde, bir ses, "Ey kullarım, artık bugün size hiçbir korku yok" diye nidâ eder. Mahşer halkı bunu duyunca, başlarını kaldırırlar. Bunun üzerine, *"yani "Benim ayetlerime iman edip, müslüman olan kullarım"* denilince, bâtıl dinlere mensub olanlar, başlarını eğerler.

3) Allah Teâlâ mü'min kullarını korku ve hüzûnden emin kılıp, onlara bu hususta teminat verdiğine göre, onların hesaplarının en kolay ve en güzel bir biçimde geçmesi gerekir. İşte bu yüzden onlara, اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ اَنْتُمْ وَاَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ *"Sürûr ve ikrama gark olmuş olarak, siz de eşleriniz de girin cennete..."* denilecektir. Ayetteki تُحْبَرُونَ fiili, güzel denilebilecek herşey hususunda ikrâma gark olma demektir. Binâenaleyh cennetlikler, dahası olmayan bir şekilde ikramlara nâil olurlar. Bu, Rum Sûresi'nde izahı geçen hususlardandır.

Hak Teâlâ daha sonra, يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَاَكْوَابٍ *"onların etrafın da, ikram için altın tabak ve kadehler dolaştırılıp duracak"* buyurmuştur. **Ferrâ "kûb"**, yuvarlak, kulağı olmayan baş" demektir." Binâenaleyh ayetteki يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ ifadesi yani "tabaklar" yenilen şeylere; **"ekvâb"** "kadehler" ise içilen şeylere işarettir" demiştir.

Cenâb-ı Hak, daha sonra tafsilatı bırakarak genel bir izahta bulunmuş ve وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْاَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْاَعْيُنُ وَاَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"Canlarının isteyeceği, gözlerinin hoşlanacağı ne varsa oradadır ve siz orada ebedî kalacaksınız"* buyurmuştur. Sonra da, *"İşte bu, yapageldiğiniz iyi amel ve hareketleriniz sayesinde, mirasçı kılındığınız cennettir"* buyurur. Cennete mirascı kılınmanın ne demek olduğunu, اُولٰئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ (Mü'minun, 10) ayetinin tefsirinde iki şekilde izah etmiştik.

Cenâb-ı Hak, biraz önce yeme-içmeden bahsedince, şimdi de meyvelerden bahsederek, لَكُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ كَثِيرَةٌ مِنْهَا تَاْكُلُونَ *"Burada sizin için birçok meyveler vardır. Onlardan yiyeceksiniz"* buyurmuştur.

Bil ki Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed (s.a.s)**'i öncelikle Araplara, sonra da bütün âleme peygamber olarak göndermiştir. Araplar, yeme, içme ve meyve bakımından sıkıntı içinde idiler. İşte bundan ötürü, onların arzularını iyice çekmek ve onları dine sevkedecek hususları kuvvetlendirmek için, onlara bu gibi nimetleri lutfedeceğini tekrar tekrar bildirmiştir.

★ ★
★

Cehennemdekilerin İsteği

إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابِ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ ﴿٧٤﴾ لَا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ ﴿٧٥﴾ وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ
وَلٰكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ ﴿٧٦﴾ وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ قَالَ إِنَّكُمْ مَاكِثُونَ ﴿٧٧﴾ لَقَدْ

جِئْنَاكُم بِالْحَقِّ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَكُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ ﴿٧٨﴾ أَمْ أَبْرَمُوا أَمْرًا فَإِنَّا مُبْرِمُونَ ﴿٧٩﴾ أَمْ يَحْسَبُونَ
أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُم ۚ بَلَىٰ وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ ﴿٨٠﴾

"Şüphe yok ki günahkârlar, cehennem azabında ebedî kalıcıdırlar. Bu azab onlardan hafifletilmeyecek. Onlar bunun içinde, ümitsiz susup kalacaklardır. Onlara biz zulmetmedik, fakat onların kendileri zâlimdiler. "Ey (cehennemin bekçisi) Mâlik, Rabbin bizim canımızı alsın" diye seslenirler. O da, "Siz hep burada kalacaksınız" der. Andolsun ki biz size hakkı getirdik. Fakat çoğunuz, hak (ve hakikatı) çirkin görüyordunuz. Yoksa onlar, işlerini sağlam mı tuttular? Biz de sağlam tutanlarız. Yahut biz, onların içlerinde gizlediklerini ve aralarındaki fısıltılarını işitmediğimizi mi sanıyorlar? Hayır, hayır, onların yanında bizim elçilerimiz var, (yaptıklarını) yazıyorlar"

(Zuhruf, 74-80).

Bil ki Allah Teâlâ vaadinden bahsedince, bunun peşinden Kur'ân'da sürüp gelen (genel) tertip ve metod üzere, va'dini de getirmiştir. Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE
"Mücrim" Kâfir Manasınadır

Kâdî, ayetteki, *"Şüphe yok ki günahkârlar, cehennem azabında ebedî kalıcıdırlar"* ayetini delil getirerek, fasıkların (günahkârların) da ebedî cehennemde kalacaklarını söyleyerek, şöyle demiştir: **"Mücrim"** (günahkâr suçlu) kelimesi, kâfiri de, fasığı da içine alan bir sözdür. Binâenaleyh bunların ikisinin de cehennemde ebedî olması gerekir. Ayetteki **"hâlidûn"** kelimesi, **"hulûd"a** delâlet eder. Ayetteki, *"Bu azab onlardan hafifletilmeyecek"* ifadesi de, yine **hulûda** (ebedîliğe) ve devama delâlet eder."

Buna şu şekilde cevap veririz: "Bu ayetin hem öncesi, hem sonrası **"mücrim"** (suçlu) lafzı ile, kâfirlerin kastedildiğini göstermektedir. Çünkü bu ayetten önceki ifadeler, *"Ey kullarım, bugün size hiçbir korku yoktur. Siz mahrum da olmayacaksınız"* şeklinde olup, Allah'ın ayetlerine iman edip, müslüman olan herkesin, bu ifadenin kapsamına girdiğini gösterir. Ehl-i kıblenin (Kâ'be'yi kıble kabul edenlerin) günahkârları, Allah'a ve ayetlerine iman edip, müslüman olmuş kimselerdir. Binâenaleyh bunların hepsinin, bu vaadin muhtevasına girip, sonra gelen va'dîn sınırları dışında kalmaları gerekir. Bu ayetten sonraki *"Andolsun ki biz size hakkı getirdik. Fakat çoğunuz hak (ve hakikatı) çirkin görüyordunuz"* ayetindeki **"hak"** sözü ile, ya İslâm, ya Kur'ân kastedilmiştir. Dolayısıyla mücrimlerden bahseden ayetin, hem öncesinin, hem sonrasının, bu "mücrimler" ile kâfirlerin kastedilmiş oluşunu gösterdiği anlaşılır. Allah en iyi bilendir".

İKİNCİ MESELE
Azabın Sıfatları

Allah Teâlâ, mücrimlerle ilgili cehennem azabını şu üç sıfatla nitelemiştir:

a) **Hulûd** (devamlılık) ile... Birçok yerde, bunun "uzun süre kalma" demek olduğunu, "ebedîlik" manasını ifade etme-

b) *"Hafifletilmeme"* ile.. Yani "bu, hafifletilmeyen, azaltılmayan ve eksiltilmeyen bir azabtır." Bu ateşli hastanın, harareti düştüğünde, فَتَرَتْ عَنِّي الْحُمَّى "Ateşi düştü" deyişlerinden alınmadır.

c) Ayetteki, *"Onlar, bunun içinde, ümitsiz susup kalacaklardır"* ifadesinin anlattığı sıfat ile... **"Müblis"**, feraha ermekten ümidini kesen kimsenin, sesinin soluğunun kesilmesi gibi, sesi soluğu kesilen demektir. **Dahhâk**'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: **"Mücrim, ateşten bir tabut içine konur ve sonra bu tabutun ağzı kapanır, kilitlenir. Mücrim** (kâfir) bunun içinde hiçbir tarafı görmeksizin ebedi kalır." **Keşşâf sahibi,** ayetteki, فِيهِ 'nin فِيهَا şeklinde de okunduğunu ve "cehennemde" manasında olduğunu söylemiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Mu'tezile'nin İtirazına Cevap

Kâdî, *"Onlara Biz zulmetmedik, fakat onların kendileri zalimdirler"* ifadesini delil getirerek şöyle demiştir: "Eğer Cenâb-ı Hak, kâfirlerin küfrünü onları cehenneme sokmak için yaratmış olsaydı, *"Onlara biz zulmetmedik"* ifadesiyle nefyettiği şey ne olurdu? Yani kendisinden nefyedip, onlara nisbet ettiği bu şey nedir? Yahut da, Allah'ın onlara zulmettiğini söylersek, o zaman bu, bu kâfirlerin ileri sürdüğü şeye birşey ilave etmemiş olur. Zaten onlar da bunu iddia ediyorlardı?

Eğer muarızlarımız "Bu fiil sadece Allah'ın kudretiyle meydana gelmemiştir. Aksine hem Allah'ın, hem kulun kudretiyle birlikte meydana gelmiştir. Binâenaleyh bu, Allah'dan olan bir zülüm olmaz" derlerse, biz (**Mu'tezile**) deriz ki: "Size göre zulme kâdir olmak zulmü gerektirir. O kudreti yaratan Allah'dır. Binâenaleyh Allah Teâlâ, sanki küfrü yaratmasının yanısıra, küfre kudreti de verirse, onlara zulmedici olmaktan çıkar. Bu ise imkânsızdır. Çünkü bir fiilde zâlim olan, bununla birlikte o fiili gerektiren şeyi de yapınca, "zâlim" denmeye daha müstehak olur."

Kâdî'ye şöyle cevap verilebilir: Kulun kudreti her iki taraf için (yapma ve yapmama için) elverişli midir, yoksa bu iki taraftan birisi için belirgin (kesin) hale mi gelmiştir? Eğer kulun kudreti her iki taraf için de elverişli ise ve bu iki taraftan birinin tercihi, bir mûreccih olmadan meydana gelmiş ise, bundan, bir yaratıcının bulunmadığı neticesi çıkar. Yok eğer bu tercih bir mûreccihe muhtaç ise, yine başa dönülmüş olur ve mutlaka bu iş, Allah'ın kulda yarattığı mûreccih (tercih ettirici) bir sebebe varıp dayanması gerekir. Yok eğer kulun kudreti iki taraftan birisi için belirlenmiş, sadece o taraf için olmuş olursa, bu durumda senin bize karşı ileri sürdüğün şey, senin için de söz konusu olur."

Bil ki (âlim) kişi, sadece istidlâl vechini görüp onu zikreden kimse değildir. Kişi o kimsedir ki, sözün öncesine ve sonrasına bakıp, bu sözün kendi görüşünün aleyhine olacağını gördüğünde, bunu zikretmeyen kimsedir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Terhîm (Kısaltma)

İbn Mes'ûd (r.a); kâfî hazfederek, terhîm ile, يَامَالِ şeklinde okumuştur. **İbn Abbas** (r.a), "**İbn Mes'ûd,** يَا مَالِ şeklinde okuyor" denildiğinde, **İbn Abbas**, "Cehennem ehlinin bu kısaltmayı yapmalarına sebep olacak fazla meşgu-

liyetleri ne olabilir ki?" demiştir. **İbn Abbas**'a şöyle cevap verilebilir: "Böyle bir terhîm (kelimelerin sonunu hazfetmek) güzel ve yerinde olur. Çünkü bu, zayıflık ve acizlik bakımından cehennem ehlinin, kelimelerin ancak bir parçasını söyleyebilecek bir durumda olacaklarını gösterir."

BEŞİNCİ MESELE

Alimler, cehennemliklerin *"Ey Mâlik, Rabbin bizim canımızı alsın"* diyerek, nasıl bir istekte bulundukları hususunda değişik izahlar yapmışlardır: Bazıları bunun bir temennî olduğunu söylerlerken, bazıları da, yardım dilemek maksadıyla söylendiğini, yoksa o cehennemliklerin bu azabtan kurtuluşlarının olmadığını zaten bildiklerini söylemişlerdir. Şöyle de denilebileceği ileri sürülmüştür: Bunlar, içine düştükleri o azabın şiddet ve dehşetinden ötürü, bunun böyle olduğunu unuttular da, gerçekten istediler.

Cenâb-ı Hak daha sonra, **Mâlik**'in onlara مَاكِثُونَ إِنَّكُمْ *"Siz hep (burada) kalacaksınız"* dediğini haber vermiştir. Kur'ân'da, **Mâlik**'in onlara ne zaman bu cevabı verdiği, o anda mı, yoksa uzun bir aradan sonra mı bunu söylediğinin açıklaması yoktur. Eğer onların sözü üzerine ise, onların sözünden az bir müddet sonra mı, yoksa uzun bir müddet sonra mı verildiği hususunda da bir açıklama yoktur. Binâenaleyh onları hafife almak ve onların kederlerini artırmak için, bu cevabın geciktirilmiş olması imkânsız değildir. **Abdullah b. Ömer** (r.a)'den, bu cevabın, kırk yıl sonra verileceği rivayet edilirken, başkaları, yüz yıl sonra; **İbn Abbas** (r.a) da, bin yıl sonra verileceğini rivayet etmişlerdir. Bu sürenin ne kadar olduğunu en iyi bilen Allah'dır.

Dinden Nefret Cehenneme Götürür

Cenâb-ı Allah, daha sonra cehennem bekçisi **Mâlik**'in onlara, *"Siz hep burada kalacaksınız"* diye cevap vermesinin peşisıra, bu cevabın, âdetâ sebebi olan hususu da zikredip, لَقَدْ جِئْنَاكُمْ بِالْحَقِّ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَكُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ *"Andolsun ki biz size hakkı getirdik. Fakat çoğunuz, hak (ve hakikatı) çirkin görüyordunuz"* dediğini beyân buyurmuştur. Bundan maksad, onların **Hz. Muhammed** (s.a.s)'den ve Kur'ân'dan nefret ettiklerini ve hak dini kabul hususunda iyice öfke dolu olduklarını anlatmaktır.

İmdi, eğer: "Allah Teâlâ onları "ümidsiz" olarak niteledikten sonra, onların artık nasıl, "Ey **Mâlik** ..." diye çağrıda bulunabileceklerini söylemiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bütün bunlar, uzun zaman ve yıllar içinde olacak şeylerdir. Dolayısıyla onların halleri, bu uzun zaman zarfında farklı farklı olacaktır. Dolayısıyla onlar iyice ümitsizliğe düştükleri için bazan susup kalırlar, zaman zaman da başlarındaki azabın şiddetinden ötürü yardım talebinde bulunabilirler. Rivayet edildiğine göre cehennemliklere öylesine bir açlık duygusu gelecektir ki bu, içinde bulundukları azaba denk olacak. Bunun üzerine onlar, "**Mâlik**'i çağırın" diye bağıracaklar, (**Mâlik** gelince de) "Ey **Mâlik**, Rabbin bizim canımızı alsın" diyecekler.

Tuzak Kurmalarının Cezası

Cenâb-ı Hak, onların âhirette ne şiddetli bir azaba düşeceklerini anlatınca, bunun peşisıra, onların dünyada iken, kalblerinin bozukluklarını ve nasıl tuzaklar kurup,

hileler yaptıklarını ifade ederek, أَمْ أَبْرَمُوا أَمْرًا فَإِنَّا مُبْرِمُونَ *"Yoksa onlar işlerini sağlam mı tuttular. Biz de sağlam tutanlarız"* buyurmuştur ki bu, "Mekke müşrikleri, Resûlullah'a hile yapıp tuzak kurmada, işlerini sağlama aldılarsa, onların tuzaklarını sapasağlam yapmaları gibi biz de tuzağımızı (cehennem azabımızı) sapasağlam yapıcılarız" demek olup, tıpkı *"Yoksa (o kâfirler) bir tuzak mı kurmak istiyorlar? (Bilin ki) tuzağa düşenler o kâfirlerin kendileridir..."* (Tûr, 42) ayeti gibidir. **Mukâtil**, bu ayetin, Mekke müşriklerinin, **Dâru'n-Nedve**'de (meclislerinde), Hz. Peygamber (s.a.s)'e tuzak kurmak için görüşmelerini anlatmak için indiğini söylemiştir ki bu, *"Hani kâfirler sana hile ve tuzak kuruyorlardı..."* (Enfâl, 30) ayetinde de anlattığı hususdur. Bu hadiseyi o ayetin tefsirinde anlatmıştık.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوٰىهُمْ *"Yahut biz, onların içlerinde gizlediklerini ve aralarındaki fısıltılarını işitmediğimizi mi sanıyorlar?"* buyurmuştur. **"Sırr"**, kişinin ya kendisine, yahut da hiç kimsenin bulunmadığı bir yerde bir başkasına söyleyip anlattığı şey; **"necvâ"** ise, insanların kendi aralarında fısıltıyla konuştukları şeydir. بَلَىٰ وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ *"Hayır, hayır, onların sandıkları gibi değil! Biz onları duyar, söylediklerine muttalî oluruz ve elçilerimiz, yani hafaza meleklerimiz, onların aleyhine kullanılmak üzere bütün hallerini ve konuştuklarını yazarlar"*. **Yahya b. Muâz**'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kim, işlediği günahları insanlardan saklar da, göklerde kendisine hiçbirşey saklı kalmayan o Zat'a açıklar, yani O'ndan gizlemeye çalışmazsa, bu kimse O zâtı, kendisini görenlerin en önemsizi yerine koymuş olur ki bu münafıklık alâmetidir."

★ ★
★

Allah Evlattan Münezzehtir

قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ ﴿٨١﴾ سُبْحَانَ رَبِّ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ رَبِّ
الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٨٢﴾ فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ ﴿٨٣﴾
وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلٰهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلٰهٌ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ ﴿٨٤﴾ وَتَبَارَكَ الَّذِي لَهُ مُلْكُ
السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٨٥﴾ وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ
يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٨٦﴾ وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ
لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ فَأَنّٰى يُؤْفَكُونَ ﴿٨٧﴾ وَقِيلِهِ يَا رَبِّ إِنَّ هٰؤُلَاءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٨٨﴾ فَاصْفَحْ عَنْهُمْ
وَقُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿٨٩﴾

"De ki: "O Rahman'ın bir çocuğu bulunsaydı, ben ona tapanların ilki olurdum". Hem sonra, göklerin ve yerin Rabbi, Arş'ın Rabbi, onların söyledikleri şeylerden münezzehtir. (Şimdilik) sen onları bırak, (bâtıla) dalsınlar, oynayadursunlar. Nihayet tehdid edilmekte oldukları günlerine kavuşturulacaklardır. O, gökte de tanrıdır, yerde de tanrı olandır. O, hakîm ve alîmdir. Göklerin, yerin ve ikisi arasındaki şeylerin mülkü O'nun olan Allah'ın şânı ne yücedir. Saatın (Kıyametin) bilgisi O'nun yanındadır. Ancak O'na döndürüleceksiniz. Allah'tan başka dua edip yalanladıkları nesnelerin şefaat yetkileri yoktur, ancak bilerek hak namına şehadet edenler müstesna. Andolsun ki kendilerini kimin yarattığını onlara sorsan, elbette "Allah" derler. O halde, nasıl (haktan) çevriliyorlar. Onun, "Ya Rab" demesi hakkı için, muhakkak ki onlar iman etmez güruhtur. Şimdilik sen onlardan yüz çevir. "Selâm!" de. Artık pek yakında bilip öğrenecekler"

(Zuhruf, 81-89).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Hamza ve Kisâî, وَلَدٌ **kelimesini vâv'ın zammesi ve lâm'ın sükunu ile vuld, diğer kıraat imamları her ikisinin fethasıyla veled şeklinde okumuşlardır. Nâfi',** فَأَنَـــا **kelimesini nûn'un fethasını uzatarak, fe enû, diğer kıraat imamları, medsiz olarak feene şeklinde okumuşlardır.**

İKİNCİ MESELE

Ayetteki Şartlı Önerme

Bil ki âlimler, *"De ki: "O Rahman'ın bir çocuğu bulunsaydı, ben ona tapanların ilki olurdum"* ifadesinin, zâhiri manaya almamız durumunda, Allah'ın bir çocuğu olabileceği hususunda bir şüpheyi gerektirdiğini, böyle birşeyin ise imkânsız olduğunu iddia etmişler, bundan ötürü de ayeti te'vil etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Halbuki bana göre, durum hiç de böyle değildir. Ayetin lafzında, zâhirî manayı bırakmayı (te'vil yapmayı) gerektiren hiçbirşey yoktur. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: "Ayetteki bu ifade, **kaziyye-i şartıyye** "şartlı önerme"dir. Şartlı önerme ise, birisine harf-i şartın (yani إِنْ (eğer) edatının), diğerine de cezâ (cevap) cümlesinin başına gelen fâ edatının dahil olduğu iki haberî cümleden meydana gelmiştir. Önce bu ikisinin toplamından, tek bir kaziyye (hüküm-cümle) meydana gelmiş olur. Bunun misâli işte bu ayettir. Çünkü ayetteki إِنْ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ ifadesi, iki kaziyyeden meydana gelmiş bir kaziyyedir ki, bunlardan biri إِنْ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ وَلَدٌ cümlesi; diğeri ise, فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ ifadesidir. Şart edatı yani (إِنْ) lafzı birinci kaziyyenin başına; cezâ edatı yani (فَ) lafzı da ikinci kaziyyenin başına getirilmiştir. Böylece bu iki kaziyyeden, tek bir kaziyye meydana gelmiştir ki, bu da, **kaziyye-yi şartiyye** (şartlı önerme)'dir.

Bunu iyice kavradığına göre, şimdi diyoruz ki: Kaziyye-yi şartiyye, sadece şartın, cezayı yani cevabı gerektirici olduğunu ifade eder. Yoksa kaziyye-yi şartiyyede, şartın

doğru veya yanlış, yahut da cezânın (cevaptaki hükmün) doğru veya yanlış olmasını ihsâs ettirecek herhangi birşey yoktur. Bundan da öteye, biz diyoruz ki: Gerçek kaziyye-yi şartiyye, bazan ya doğru iki kaziyyeden; yahut yanlış iki kaziyyeden; yahut yanlış şart, doğru cevaptan (cezadan) veyahut da, doğru şart, yanlış cevap cümlesinden meydana gelir. Dördüncü kısım, yani doğru (hak) kaziyye-yi şartiyyenin, hak (doğru) şarttan ve batıl (yanlış) cezâ cümlesinden meydana gelmiş olması muhaldir, böyle birşey imkânsızdır.

Şartlı Önermenin Çeşitleri

Şimdi bu dört kısmı misallerle açıklayalım:

1- "Eğer insan hayvan olursa, cisim olur" dediğimizde, bu kaziyyemiz, iki hak (doğru) kaziyyeden meydana gelmiş, doğru bir kaziyye-yi şartiyye olmuş olur ki, bunun iki kaziyyesinden birisini, "insan hayvandır (canlıdır)" hükmümüz, diğeri de, "insan cisimdir" şeklindeki hükmümüzdür.

2- Ama, "Eğer beş bir çift sayı ise, bu eşit olarak ikiye bölünür" dersek, bu, yine doğru şartlı bir önerme olmuş olur. Fakat bu da, "Beş bir çift sayıdır" şeklindeki sözümüz ile, "Bu, eşit olarak ikiye bölünür" şeklindeki sözümüzden meydana gelmiş bir şartlı önermedir. Halbuki bu iki husus da, yani beşin çift olması ve eşit olarak bölünmesi bâtıl (yanlış) şeylerdir. Bu ikisinin bâtıl (yanlış) olması, bunların diğeri için bir hakkı (bir doğruluğu) gerektirici olmasına mâni değildir.

Biraz önce, kaziyye-yi şartiyyenin sadece gerektirici olmayı ifade ettiğini söylemiştik.

3- "Eğer insan taş olursa, cisim olur" dediğimizde, bu da gerçek bir önermedir. Fakat bu önerme, bâtıl (yanlış) şart cümlesinden, yani, "İnsan taştır" şeklindeki cümlemiz ile, hak (doğru) cezâ cümlesinden, "insan cisimdir" şeklindeki sözümüzden meydana gelmiştir. Bu da caizdir. Çünkü bâtıl bazan farazî olarak vaki olmuş gibi mütalaa edilebilir. Çünkü mesela, insanın taş olduğunu farzetmemiz durumunda, insanın cisim olması gerekir. Binâenaleyh bu, doğru cezâyı (neticeyi) gerektiren bâtıl bir şarttır.

4- Dördüncü kısma, yani gerçek şartlı önermenin, gerçek şarttan ve batıl cezâdan meydana gelişine gelince, bu imkânsızdır. Çünkü bu terkibten, hakkın, bâtılı gerektirir olması neticesi çıkar ki bu, sözkonusu olamaz. Ama üçüncü kısım böyle değildir. Çünkü üçüncü kısım, bâtılın hakkı gerektirici olması neticesini verir ki, bu imkânsız değildir.

Bu esasları iyice kavradığına göre, şimdi ayetin tefsirine dönüyor ve diyoruz ki: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"O Rahman'ın bir çocuğu bulunsaydı, ben ona tapanların ilki olurdum"* cümlesi, bâtıl şart ve yanlış cezâdan meydana gelmiş gerçek bir "kaziyye-yi şartiyye"dir. Çünkü bizim, "Allah'ın çocuğu vardır" şeklindeki sözümüz bâtıl ve yanlıştır; ve yine bizim, "Ben, ona tapanların ilkiyim" şeklindeki sözümüz de yanlıştır. Ancak ne var ki, daha evvel de, "Beş, çift bir sayı olsaydı, eşit olarak bölünürdü.." şeklinde misalimizle açıkladığımız gibi, bunlardan birisinin batıl ve yanlış olmasının,

bunlardan birisinin, diğeri için bir hakkı gerektirici olmasına mani olmadığını beyan ettik... Böylece bu sözün, (ayet-i kerimenin) zahirî manasına göre anlamlandırılmasında bir sakınca olmadığı ve bundan maksadın, "Şayet Rahman olan Allah'ın bir çocuğu olsaydı, o çocuğa tapanların ilki ben olurdum.." olduğu; zira, hükümdarın, bir çocuğunun olması durumunda, kölesinin padişaha hizmet etmesi gerektiği gibi, çocuğuna da hizmet etmesinin gerekeceği sabit olmuş olur. Biz bu terkibin, bir çocuğu kabullenmeye veya kabullenmemeye delâlet etmediğini açıklamıştık.

Ayetin bu ifadesine yakın olan ifadelerden birisi de, Cenâb-ı Hakk'ın, لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلاَّ اللَّهُ لَفَسَدَتَا (Enbiyâ, 22) ayetidir. Bu söz de, bir "kaziyye-i şartiyye"dir. Burada şart, لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ cümlesi, cezâ da لَفَسَدَتَا cümlesidir. O halde, haddi zatında şart yanlıştır. Cezâ da yanlıştır. Çünkü, doğru olan, yer ile gökte başka ilahların bulunmayışıdır. Çünkü lev edatı, "bir başka şeyin olmayışı sebebiyle, bir şeyin yokluğu"nu ifade eder. Çünkü, yer ile gök, fesâda uğramamışlardır. Hem şartın hem de cezâ'nın yanlış ve batıl olmasına rağmen, bu şart, bu cezâ'ya bir doğruluk hakkı gerektirmiştir. İşte, tefsirini yapmakta olduğumuz ayette de durum böyledir.

İmdi, eğer onlar, "Bu ikisi arasında şöyle bir fark vardır: Zira Allah Teâlâ bu şartı, lev edatıyla getirmiş ve *"Şayet bu ikisinde başka ilâhlar bulunsaydı..."* buyurmuştur. لَوْ (-lev) edatı ise, bir başka şeyin olmaması sebebiyle, bir şeyin yokluğunu ifade eder. Ama, Cenâb-ı Hakk, tefsirini yapmakta olduğumuz ayette ise, إِنْ (-in) edatını kullanmıştır. Bu edat ise, başkası bulunmadığı için bir şeyin yokluğunu ifade etmez; tam aksine إِنْ edatı, şartın tahakkuk edip etmediği hususunda bir şüphe bulunduğunu ifade eder. Peygamberde böyle bir şüphenin bulunması ise, imkânsızdır" derlerse, biz deriz ki: Bahsettiğiniz fark, doğrudur. Ancak ne var ki bizim maksadımız, şartın, "kaziyye-i şartiyye"nin doğru olmasından, biraz önce de bahsettiğimiz gibi her iki tarafın doğru veya yanlış olmaları neticesinin çıkmayacağını beyan etmektir.

Karşı tarafın, "إِنْ lafzı, şartın tahakkuk edip etmediği hususunda, bir şüphe ifade eder" şeklindeki sözüne gelince, biz deriz ki, bu kabul edilemez. Çünkü إِنْ edâtı, şart harfidir; şart harfi ise, şartın sadece cezâ'yı gerektirici olmasını iktizâ eder.

Ama bu şartın meydana gelmesinin malûm ya da şüpheli olmasının beyanına gelince, lafızda (إِنْ lafzında), bunu ifade edecek bir mana yoktur.

Özetle bahsettiğimiz bu hususlardan, ayetin bu ifadesini, her bakımdan zahiri manasına almamız mümkün olduğu ve tefsire gitmeye asla lüzum kalmadığı ortaya çıkmış olur. Buna göre mana, "Ey **Muhammed** de ki: "Eğer Rahman olan Allah'ın bir çocuğu olsaydı, ona tapanların ve ona hizmet edenlerin ilki ben olurdum..." şeklinde olmuş olur ki, bu sözün maksadı da, şudur: "Ben, inat ve işi yokuşa sürmek için, O'nun çocuğu olmadığını söylemiyorum... Çünkü, O'nun çocuğu olduğuna dair bir delilin bulunması halinde, onu kabullenen ve ona hizmet etmenin gerekli olduğunu itiraf eden ben olurdum!.. Ancak ne var ki, ne böyle bir çocuk söz konusudur ne de

onun varlığına dair bir delil vardır. O halde, bunu ben daha nasıl söyleyebilirim? Tam aksine, çocuk olmadığına dair kesin deliller vardır. O halde, daha nasıl ben, bir çocuk olduğunu söyler, bunu benimserim?!.." İşte bu sözler, asla te'vîle ve zahirden sapıtmaya ihtiyaç bırakmayacak mükemmel ve son derece açık sözlerdir. Binâenaleyh, bu konuda söylenebilecek olan, bence budur. Müfessirlerden **Süddî**'nin, onun, "Bu ayeti, zahiri manasına almak mümkün olup, te'vîle gerek yoktur" dediği nakledilmiştir. Yapılan izah da, doğru olanın, **Süddî**'nin dediği şey olduğunu göstermektedir.

Te'vîli Gerekli Görenler

Bu ifâdenin mutlaka te'vîl edilmesi gerektiğini söyleyenler, şunları zikretmişlerdir:

1) **Vahidî** şöyle der: "Bu ayetin tefsiri hususunda pekçok izah vardır. En kuvvetli olanı ise, mananın şu şekilde olduğunun söylenmesidir: "Sizin iddianıza göre, şayet Rahman olan Allah'ın bir çocuğu olsaydı, فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ yani, "Allah'ı birleyenlerin ve sizin O'na çocuk nisbet etmenizi yalanlayanların ilki ben olurdum..." Bir kimse şöyle diyebilir: "(Bu durumda) ayetin takdiri, ya, "Eğer aslında, işin önünde Rahman'ın bir çocuğu olmuş olsaydı, onu inkâr edenlerin ilki ben olurdum!"; yahut da, "Eğer, sizin için, Rahman'ın bir çocuğu olduğu iddiası sabit olursa, onu inkâr edenlerin ilki ben olurum..." şeklinde olur. Birinci şık batıldır, olamaz! Çünkü, bir şeyin haddi zatında olması, bulunması, peygamberin onu inkâr edici olmasını gerektirmez. Çünkü peygamberin (faraza), "Eğer o şey, aslında var olsaydı bile, onu inkâr edenlerin ilki ben olurdum..." şeklindeki sözü, peygamberin yalan ve cehâlette ısrar etmesini, diretmesini gerektirir ki, bu, peygambere yakışmaz. İkincisi de bâtıldır, çünkü onlar, ister Allah'ın bir çocuğu olduğunu söylesinler isterse söylemesinler, peygamber bir çocuk olmadığını bilmektedir. Binâenaleyh, onların iddialarının, peygamberin bir çocuk olduğunu kabul etmeyişinde bir tesiri olamaz. Dolayısıyla da, onların bir çocuk bulunduğu şeklindeki iddialarını, peygamberin o çocuğu kabul etmeyişinde müessir kılmak uygun düşmez.

2) Bu ifadenin manasının, "O'nun bir çocuğu olduğunu kabul etmeyen, buna burun kıvıranların ilki ben olurdum" şeklinde olmasıdır. Bu durumda, ayette أَوَّلُ الْعَابِدِينَ ifadesi, bir kimsenin taassub ve kendini büyük görme duygusunun iyice kabardığı zaman kullanılan, عَبِدَ – يَعْبَدُ – فَهُوَ عَبِدٌ وَعَابِدٌ ifadesinden alınmış olur ki, bazıları bu kelimeyi أَوَّلُ الْعَابِدِينَ **(evvelu'l-abdîne)** şeklinde okumuşlardır..

Bil ki, yukardaki soru, burası için de söz konusudur. Çünkü eğer ayetten, "Şayet, Rahman'ın gerçekten çocuğu olsaydı bile, ben onu kabûle yanaşmayanların ilki olurdum, bundan yüz çevirir, burun kıvırırdım" manası olsaydı, bu, peygamberin cehâlet ve yalanda ısrar ediyor olmasını gerektirirdi. Yok eğer ayetten, "Şayet sizin iddia ve inancınıza göre, şayet Rahman'ın bir çocuğu olsaydı, onu kabullenmeyenlerin ilki ben olurdum" manası kastedilmiş ise, böyle bir ta'lîk (bir şeyi bir şeye bağlamak) fâsittir, yanlıştır. Çünkü zaten böyle bir kabullenmeme, böyle bir inanç ve itikad ister bulunsun isterse bulunmasın, zaten mevcuttur. Durum böyle olunca da, böyle bir ta'lîk caiz olmaz..

3) Bazıları da, buradaki إِنْ edâtının olumsuzluk edâtı olduğunu ve ifadenin manasının, "Rahman'ın çocuğu yoktur; O'nun çocuğu olmadığına dair, Mekkelilerden inanıp O'nu birleyenlerin iiki benim" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Bil ki, bu uzak birtakım izahları yapmak, ancak bir zarûret olduğu zaman söz konusu olabilir. Halbuki biz, burada böyle bir zarûretin kesin olarak bulunmadığını açıkladık. Binâenaleyh, buna başvurmak caiz değildir. Allah en iyisini bilendir.

Rabbü'l-alemîn Münezzehtir

Daha sonra Cenâb-ı Hak, سُبْحَانَ رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ *"Hem sonra, göklerin ve yerin Rabbi, Arş'ın Rabbi, onların söyleyegeldikleri şeylerden münezzehtir"* buyurmuştur ki bu, "Alemin ilâhının, zâtı gereği Vâcibü'l-Vûcûd olması gerekir. Böyle olan her şey ise, hiçbir bakımdan bölünmeyi, tecezziyi kabul etmeyen mutlak tek ve mutlak ferd'dir. Çocuk ise, bir şeyin parçalarından bir parçanın ayrılması ve o parçadan, o şey gibi, başka bir şahsın meydana gelmesi, üremesi demektir. Bu ise ancak, zâtı, bölünmeyi ve parçalanmayı kabul eden şeyler hakkında düşünülebilecek bir şeydir. Alemin ilâhı hakkında, bu, imkânsız olunca, O'nun çocuğu olduğunu söylemek de imkânsız olur.

Cenâb-ı Hak bu kesin ve aklî delili getirince, فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ *"(Şimdilik) sen onları bırak, (bâtıla) dalsınlar, oynayadursunlar. Nihayet, tehdit edilmekte oldukları günlerine kavuşturulacaklardır"* buyurmuştur ki, bundan maksadı, tehdittir. Yani, "Onların ileri sürdükleri şeyin yanlışlığı hususunda kesin hüccetler getirdim. Ama onlar, mal, makam ve riyâset elde etme hususuna öylesine bir dalmışlardır ki, bu hüccetlere dönüp bakmadılar bile.. Binâenaleyh onları, kendisinde, kendilerine yapılagelen tehdid ile karşılaşacakları güne ulaşıncaya kadar, o batıl işleri ve eğlenceleri içinde bırakıver..." demektir ki, bununla alabildiğine bir tehdit kastedilmiştir.

Gökte ve Yerde Mabud O'dur

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَآءِ إِلٰهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلٰهٌ *"O, gökte de tanrı, yerde de tanrı olandır"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Ebû Ali şöyle demiştir: "Ayetteki **ilâh** kelimesinin ne ile merfû olduğu hususunda düşündüm de, bunun merfû olmasının sebebinin, mahzûf mübtedânın haberi olduğunu gördüm. Ki, buna göre ifadenin takdiri, وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَآءِ هُوَ إِلٰهٌ *"Gökte olan O, ilâh odur..."* şeklindedir.

Allah Gökte Değildir

İkinci Bahis: Bu ayet, Cenâb-ı Hakk'ın, göklerde olmadığına delâlet eden delillerin başında gelir. Çünkü, Allah Teâlâ bu ayeti ile, ulûhiyyet vasfına haiz olarak kendisinin göğe nisbet edilmesinin, tıpkı yere nisbet edilmesi gibi olduğunu; binâenaleyh, kendisinin, yerde olmadığı halde, yerin ilahı olduğuna göre, yine, orada olmadığı halde, göğün de ilâhı olması gerektiğini beyân buyurmuştur.

Buna göre şayet, "Bu cümlenin, Cenâb-ı Hakk'ın çocuğu olmadığını ifade eden cümle ile ne alâkası vardır?" diye sorulursa, biz bu alâkanın şu şeklide olduğunu söyleriz: Allah Teâlâ, Hz. İsa (a.s)'yı, sadece "ol!" emriyle yaratmış, böylece de Hz. İsa (a.s), nutfe ve baba vasıtası bulunmaksızın oluvermiştir. Böylece, adeta sanki şu denilmek istenmiştir. "Bu kadar şey, Hz. İsa'nın, Allah'ın çocuğu olmasını gerektirmez. Çünkü bu mana aynı şey, burada bir babalık oğulluk ilişkisi bulunmamakla birlikte, Cenâb-ı Hakk'ın, gökleri, yeri ve ikisi arasındaki şeyleri yaratmasında da söz konusudur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ *"O, hakîm ve alîmdir"* buyurmuştur ki, biz, Allah'ın, Hakîm ve Alîm oluşunun, O'nun bir çocuğunun olmasına aykırı olacağını En'âm Sûresi'nde anlatmıştık.

Tebârake

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَتَبَارَكَ الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"Göklerin, yerin ve ikisi arasındaki şeylerin mülkü O'nun olan Allah'ın şanı ne yücedir! Saatın (Kıyametin) bilgisi O'nun yanındadır. Ancak O'na döndürüleceksiniz"* buyurmuştur. Bil ki, ayetteki تَبَارَكَ kelimesi, ya "sebât ve bekâ" manasını ifade eden kökten, yahut da, "bol hayır, çok hayır" manasını ifade eden kökten müştakdır. Her iki takdire göre de, bu her iki manadan her biri, Hz. İsa (a.s)'nın, "Allah'ın çocuğu" olmasına ters düşer. Çünkü, eğer bu ifadeden, "sebat, devam, bekâ, ebedilik" anlamı kastedilmişse, Hz. İsa (a.s) devamı ve bekâsı vâcib olan bir varlık değildir. Çünkü Hz. İsa (a.s), yok iken sonradan meydana gelmiştir. Hem, hristiyanlara göre o, öldürülmüş ve ölmüştür. Oysa, kim böyle olursa, böyle olan ile, ezelî, ebedî, bâkî olan arasında cins birliği ve bir benzerlik bulunamaz. Bu sebeple de, Hz. İsa (a.s)'nın, Allah'ın oğlu olması imkânsız olur.

Yok eğer, ayetin bu ifadesiyle, Cenâb-ı Hakk'ın, "Göklerin, yerin ve ikisi arasında kalanların yaratıcısı olması" gibi, çok lütuf ve iyiliklerde bulunması manası kastedilmişse, Hz. İsa (a.s), böyle de değildir. Tam aksine, yemeğe ihtiyaç duyan bir kimsedir. Yine hristiyanlara göre o, yahudîlerden korkmuş, sonunda da yahudiler onu yakalamış ve öldürmüşlerdir. Binâenaleyh, vasfı bu olan zât daha nasıl göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin yaratıcısı olan Allah'ın çocuğu olabilir?!.

Ayetteki, *"Saatın bilgisi O'nun yanındadır"* ifadesine gelince, bununla da şu kastedilmiştir: Cenâb-ı Hak, kudretinin mükemmel olduğunu açıklayınca, ilminin de mükemmel olduğunu açıklamıştır ki, bundan maksad da, bahsettiğimiz nitelikte zât, ilim ve kudret bakımından mükemmel olan zâtın çocuğunun, hristiyanların nitelediği biçimde, âciz ve âlemin durmlarına vukûfiyyet sahibi olamayışının imkânsız olduğuna dikkat çekmektir.

Cenâb-ı Hak, kendisinin bir çocuğunun olmadığını detaylı biçimde anlatınca, bunun peşinden, ortaklarının da olmadığını beyân eden ifadeyi getirerek, وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ *"Allahtan başka yalvardıkları nesnelerin şefaat yetkileri yoktur. Ancak bilerek, hak namına şehadet edenler müstesna"* buyurmuştur. Bu ayet hakkında müfessirler şu iki görüşü ileri sürmüşlerdir:

Müşriklere Şefaat Yok

Birinci Görüş: Buna göre bu ifadenin manası, "Allah'tan başka müşriklerin yalvardıkları melekler, **İsâ** ve **Uzeyr**..." demektir. Yani "Melekler, **İsa** ve **Uzeyr**, ancak hakka şehâdet eden kimselere şefaatçi olurlar.." demektir. Rivayet olunduğuna göre, **Nadr İbn el-Haris** ile bir grup kimse, şöyle demişlerdir: "Eğer **Muhammed**'in dediği doğru ise, biz, meleklere ibadet eden onları dost ediniriz. Çünkü melekler, şefaat etmeye **Muhammed**'den daha çok hak sahibidirler." İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, adeta şöyle dercesine bu ayeti inzâl buyurmuştur: "Bu kimseler hiç kimseye şefaat edemezler.. Ancak, hakka şehâdet edenler müstesna.." Bu görüşe göre ayetin manası, "Bunlar, ancak hakka şehâdet edenler لِمَنْ شَهِدَ için şefâatçi olurlar.." şeklinde olur. Böylece de, bir lâm (لِمَنْ -li men) takdir edilmiş olur. Veyahut da, ifadenin takdirinin, "Bu kimseler ancak, hakka şehâdet eden kimselere şehâdet etme yetkisine sahiptirler.." şeklinde olduğu da söylenebilir. Buna göre, مَنْ edatının başından, muzâfı olan شَفَاعَةَ (şefaate..) kelimesi hazfedilmiş olur. Bu, şefaat fiilini, lâm harf-i cerri olmaksızın müteaddi kılıp da, tıpkı, hem كَلَّمْتُهُ – كَلَّمْتُ لَهُ "onunla konuştum"; نَصَحْتُهُ – نَصَحْتُ لَهُ "ona nasihat ettim" demen gibi, شَفَعْتُ لَهُ "Ona şefaat ettim" takdirinde, شَفَعْتُ فُلاَناً "Falancaya şefaat ettim" diyen kimselerin kullanışına ve lehçesine göredir.

İkinci Görüş: "Allah'ın dışında taptıkları her ma'bûd..." demektir. Ayetteki, *"Gerçeğe bizzat bilerek şehadet edenler müstesna"* ifadesiyle, melekler, **İsa** (a.s) ve **Uzeyr** (a.s) kastedilmiştir. Buna göre mana, "Kâfirlerin kendilerine taptığı o şeyler, şefaat hakkına sahip değillerdir. Ancak hakka şehâdet edenler müstesnâ.. Bunlar da, melekler, **İsâ** (a.s) ve **Uzeyr** (a.s)'dir. Bunların, Allah'ın katında şefaat etme hakları ve selahiyetleri vardır" şeklinde olur. Ayetteki, مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ ifadesi, "Allah'tan başka ilâh olmadığına şehadet eden kimseler müstesnâ..." anlamındadır.

Taklidî İmânın Geçersizliği

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"bizzat bilerek"* buyurmuştur ki, bu kayd, (hakkında bilgisi olmaksızın), sadece dil ile yapılan şehâdetin kesinlikle hiçbir şey ifade etmeyeceğine delâlet eder. Mukallidin imanının, asla bir faydası olmadığını söyleyenler, bu ayetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ, şehâdetin, beraberinde o hususta bilgi ve ilim bulunması halinde kabûle şayan olacağını beyan buyurmuştur. İlim ise, o ilme sahip olana şüphe verilmek istenmesine rağmen onun şüphelenmesini anlayan **yakîn**, yani kesin bilgidir. Böyle bir ilim ise, ancak delil ile elde edilir. Böylece mukallit kimsenin imanının, asla kâfi gelmeyeceği sabit olmuş olur."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ فَأَنّٰى يُؤْفَكُونَ *"Andolsun ki, kendilerini kimin yarattığını onlara sorsan, elbette "Allah" derler. O halde, nasıl (haktan) çevriliyorlar?"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Allah'ı İnkâr İnancı

Bazı kimseler, Kur'ân'daki bu ve benzeri ayetlerin, o insanların, âlemin bir yaratıcısının bulunduğunu itiraf etmeye mecbur olduklarına delâlet ettiğini sanmışlardır. **Cübbâî** ise şöyle der: "Bu, doğru değildir. Çünkü, **Firavun**'un kavmi, **Firavun**'dan başka, kendilerinin bir ilâhı olmadığını söylemiş; **İbrahim** (a.s)'ın kavmi de, *"... biz sizin da'vet eder olduğunuz (din)den kat'î ve kocundurucu bir şek ve şüphe içindeyiz..."* (İbrahim, 9) demişlerdi." Onlara (**Cübbâî**'ye) şöyle denilir: "Biz, **Firavun**'un kavminin, Allah'ın varlığını inkâr ettiklerini kabul etmiyoruz. Görüşümüzün delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Vicdanları da bunlara tam bir kanaat hasıl ettiği halde, zulüm ve kibir ile yine bunları inkâr ettiler"* (Neml, 14) ayetidir.

Musa (a.s) da, **Firavun**'a, *"Andolsun, bunları, birer ibret olmak üzere göklerin ve yerin Rabbinden başkasının indirmediğini bilmişsindir"* (İsrâ, 102) demiştir. Dolayısıyla عَلِمْتَ ifâdesini, tâ'nın fethasıyla okumak, **Firavun**'un, Allah'ı bilip tanıdığına delâlet eder. **İbrahim** (a.s)'in kavminin, *"... biz sizin davet eder olduğunuz (din)den kat'î ve kocundurucu bir şek ve şüphe içindeyiz"* (İbrahim, 9) demeleri ise. Kıyametin, mükellef tutulmanın ve nübüvvetin isbâtı meselesine dairdir.

İKİNCİ MESELE

Bil ki, Allah Teâlâ bu ifadeyi, bu sûrenin hem başında hem de sonunda zikretmiştir. Bundan maksad, şu hususa dikkat çekmektir: "Onlar, âlemin ve bütün canlıların yaratıcısının Allah olduğuna inandıklarına göre, daha nasıl, bu inançlarının yanısıra, zarar veremeyen, faydaları dokunmayan; sadece cansız varlıklar olan bayağı birtakım nesnelere ve habîs putlara tapmaya yönelebiliyorlar?!.."

Ayetteki فَأَنَّىٰ يُؤْفَكُونَ cümlesine gelince, bu, "Niçin Allah adına, yalanlar uydurup da, "Allah bize, putlara tapmamızı emretti" diyorsunuz?" demektir. Alimlerimizden bazıları, Cenâb-ı Hakk'ın bu beyanına dayanarak, bunların döndürülüp, çevirilmelerinin, kendilerinden kaynaklanan bir şey olmadığını, tam aksine kendileri dışındaki başka şeylerden kaynaklandığını söylemişlerdir. **Kadî** bu görüşe şu şekilde cevap vermiştir: "Sözü anlama hususunda, ya da yolu bulma konusunda şaşıran kimseye, "Nereye gidiyorsun?!" anlamında, أَيْنَ يُذْهَبُ بِكَ "Nereye götürülüyorsun?.." denilir." Alimlerimiz de, "Nereye götürülüyorsun?!" ifadesinin zahirinin, bir başka götürücünün onu götürdüğüne delâlet ettiğini; binâenaleyh, sözü hakiki manasından uzaklaştırmanın zâhir ve aslolanın aksine bir hareket olduğunu; üstelik, onu götüren şeyin, onun kalbinde, o duyguyu yaratan Zât olduğunu, çok net aklî bir delille de, o duyguyu yaratanın Allah olduğunun sâbit olduğunu söyleyerek cevap vermişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَقِيلِهِ يَا رَبِّ إِنَّ هَٰؤُلَاءِ قَوْمٌ لَّا يُؤْمِنُونَ *"Onun, "Ya Rabb" demesi hakkı için muhakkak ki onlar iman etmez gürûhtur"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Farklı Kıraatler

Birinci Bahis: Kıraat imamlarının ekserisi, lâm'ın fethasıyla وَقِيلَهُ **(ve kîlehû)** okurlarken, **Asım** ve **Hamza**, lâm'ın kesresiyle **ve kîlihî** şeklinde okumuşlardır. **Vahidî**,

"Yedi kıraat imamının dışındaki bazı kimseler, bu ifadeyi ref' ile, **ve kîluhû...** şeklinde okumuşlardır" demiştir. Nasb ile okuyanlara gelince, **Ahfeş** ve **Ferrâ** bu hususta şu iki görüşü ileri sürmüşlerdir:

a) Bu ifade, شَكَا شَكْوَاهُ إِلَى رَبِّهِ ve وَقَالَ قِيلَهُ "Hz. Peygamber, sözünü söyledi, dileğini Rabbine iletti..." takdirinde olmak üzere, mef'ûl-ü mutlak olarak mansûbtur. Buna göre قِيلَهُ kelimesi, mukadder قَالَ fiili ile mansûb olmuştur.

b) Bu ifade, daha önce geçmiş olan, أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لاَ نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوٰيهُمْ (Zuhruf, 80) ayetindeki, سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ ifadelerine matuftur. Buna göre kelamın takdiri, "Yahut biz onların içlerinde gizlediklerini, aralarındaki fısıltılarını ve onun, yani peygamberin... sözünü işitmiyoruz mu sanıyorlar?.." şeklinde olur. **Zeccâc**, bu hususta bir üçüncü izah yaparak şöyle der: "Bu ifade, وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ *"Saatin bilgisi O'nun yanındadır"* (Zuhruf, 85) ayetindeki "**sâat**" kelimesinin mahalline nisbetle mansubtur. Çünkü bu ifadenin anlamı, عَلِمَ السَّاعَةَ *"O Allah, sâati bildi"* şeklindedir. Buna göre ifadenin takdiri, عَلِمَ السَّاعَةَ وَقِيلَهُ *"Sâati ve onun sözünü bildi"* şeklinde olmuş olur ki, bunun bir benzeri de senin, عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ وَعَمْراً "Ben, Zeyd'i ve Amr'ı dövmesine şaştım" şeklindeki sözüdür. (عَمْراً kelimesi, زَيْدٍ kelimesinin mahalline ma'tûftur). Bu kelimenin mecrûr okunmasına gelince, **Ahfeş, Ferrâ** ve **Zeccâc**, bu durumda bu kelimenin, وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ kelimesindeki السَّاعَةِ kelimesi üzerine atfedildiğini ve kelamın takdirini, وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَعِلْمُ قِيلِهِ يَارَبِّ *"Kıyamet saatinin ilmi ile, o peygamberin "Ey Rabbim..."* demesinin ilmi O'nun katındadır" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. **Müberred** de şöyle demiştir: "Her ne kadar matûf ile matûfun aleyh arası açılsa, musafe uzasa bile, mansûb olana atfetmek daha güzeldir. Çünkü mansub olanla onun amilinin arasını açmak caizdir. Bu husus, mecrûr olan kelâmda ise, hoş olmamakla beraber, caizdir.

Bu ifadenin merfû okunması hususunda da şu iki izah yapılabilir:

1) وَقِيلُهُ kelimesi mübtedâ, ondan sonra gelen ifade ise, haberdir.

2) Bu kelimenin, muzâfın hazfedilmiş olduğu takdir edilerek, عِلْمُ السَّاعَةِ 'deki عِلْمُ üzerine atfedilmiş olmasıdır. Buna göre kelamın takdiri وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَعِلْمُ قِيلِهِ şeklinde olur. (Bu durumda, عِلْمُ قِيلِهِ ifadesinden, muzâf olan عِلْمُ kelimesi hazfedilmiş, i'râbı ise قِيلِهِ kelimesine verilerek, قِيلُهُ -**kîluhû**- şeklinde olmuştur.)

Keşşâf sahibi, bütün bu izahların, mana bakımından kuvvetli olmadığını -özellikle, cümle-i itiraziyye olmaları güzel olmayan şeyler ile, mâtuf ile matûfun aleyhin arasının fasledildiği yerlerde- söyleyerek, bu hususta bir diğer izah yapar ve yaptığı bu izahın, öncekilerden daha kuvvetli olduğunu iddia eder. Onun yaptığı izah şudur: "Bu ifadenin mansûb veya mecrûr olması, kasem harfinin takdir edilmesi(bu durumda mecrûrdur) ve hazfedilmesi (bu durumda nasb okunur)ne göredir. Merfû okunuşu ise, Arapların, أَيْمُنُ اللّٰهِ، أَمَانَةُ اللّٰهِ şeklindeki kullanışlarına göredir. Bu izahlara göre, يَمِينُ اللّٰهِ cümlesindeki, kasemin cevâbı olmuş olur. Buna göre sanki, إِنَّ هٰؤُلاَءِ قَوْمٌ لاَ يُؤْمِنُونَ "Ben (Allah), o peygamberin, "Ya Rabbi" deyişine yemin ederim" denilmek istenmiş,

veyahut da وَقِيلُهُ يَارَبِّ قَسَمِي "O'nun, "Ya Rabb!" deyişi, benim kasemimdir, buna kasem derim..." demek istemiştir.

Ben de derim ki: **Keşşâf sahibi**nin ileri sürdüğü bu izahlar da birtakım zorakî açıklamalardır. Burada, Kur'ân'da çokça görülen bir takdir bulunmaktadır ki, bu da, اُذْكُرْ kelimesinin dakdir edilmesidir. Buna göre kelamın takdiri, اُذْكُرْ قِيلَهُ يَارَبِّ "Onun, Ya Rabb!" deyişini hatırla" şeklinde olur.

Mecrûr okunmasına gelince, bu durumda kelamın takdiri اُذْكُرْ وَقْتَ قِيلِهِ يَارَبِّ "Onun, "Ya Rabb!.." deme vaktini hatırla.." şeklinde olur. Mutlaka bir takdir yapmak gerekiyorsa, Kur'ân'da sürüp gelen şeyin takdir edilmesi, başkasının takdir edilmesinden daha evlâ olur.

İbn Abbas'ın, bu ifadenin tefsiri hususunda, "Bu ifadeyle, "Ya Rabb!" denildi" manasının kastedildiğini, bu kelamın sonundaki hâ'nın ziyâde olduğunu söylediği rivayet edilmiştir.

İkinci Bahis: قِيلٌ kelimesi de, tıpkı قَوْلٌ kelimesi gibi masdardır. Hz. Peygamber (s.a.s)'in نَهَى عَنْ قِيلٍ وَقَالٍ *"Peygamber, kîl u kâl'den, dedikodudan nehyetti"* şeklindeki açıklaması da böyledir. **Leys** de, şöyle der: "Araplar, كَثُرَ فِيهِ الْقِيلُ وَالْقَالُ "Bu hususta kîl u kâl çoktur" ifadesini kullanırlar." **Şemir, Ebû Zeyd**'den, şu deyimlerin kullanıldığını söylediğini rivayet etmiştir: مَا أَحْسَنَ قَوْلَكَ، وَقَوْلَكَ، قَالَكَ، مَقَالَتَكَ "Senin kîlün, kavlin, kâlin ve mekâlin (yani sözün...) ne güzeldir!"

Üçüncü Bahis: قِيلِهِ kelimesindeki **hâ** zamiri, Hz. Peygamber (s.a.s)'e râcidir.

Dördüncü Bahis: Hz. Peygamber (s.a.s), kavminden dolayı canı sıkılıp, onların küfürde ısrarlarını anlayınca, onların iman etmeyen bir toplum olduklarını haber vermiştir ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Nûh** (a.s)'un söylediğini naklettiği, *"Ya Rabbî! Gerçekten onlar bana isyan ettiler. Malı ve evlâdı, hüsrandan başka bir şey artırmayan kimselere uydular..."* (Nûh, 7) demesine yakın bir ifadedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, فَاصْفَحْ عَنْهُمْ *"Şimdilik sen onlardan yüz çevir, aldırma!"* demiş, böylece peygamberine, (şimdilik) onların yakasını bırakmasını emretmiştir ki, bu ifadenin zımnında, Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kavmine azâb ile beddûada bulunmaktan men ettiği hususu bulunur. **Safh**, yüz çevirmek, aldırmamak, vazgeçmek anlamındadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَقُلْ سَلَامٌ *"Selam, de"* demiştir. **Sîbeveyh**, bunun manasının "**mütareke**" olduğunu söylemiştir ki, bunun bir benzeri de, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, babasına, *"Selam sana. Senin için Rabbime istiğfar edeceğim"* (Meryem, 47) demesi ve *"Size selâm (olsun). Biz câhilleri aramayız" dediler"* (Kasas, 55) ayetidir.

Cenâb-ı Hak, فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ *"Artık pek yakında bilip öğrenecekler"* buyurmuştur ki, bundan maksat, tehdittir. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfi ve İbn Âmir, tâ ile ve muhatap sîgasıyla, تَعْلَمُونَ *"bileceksiniz..."* şeklinde okurlarken, diğerleri, bir önceki ayette geçen, "iman etmeyen kavim..." ifadesine râci olmak üzere, yâ ile يَعْلَمُونَ *"bilecekler"* şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE
Kâfire Selâm Vermek

Bazı kimseler kâfire selâm verilebileceği hususunda, bu ayetle istidlâl etmişlerdir. Ben derim ki: Eğer bu istidlâl doğru ise, bu, kâfire selâm verirken, sadece, "selâm.." sözüyle yetinilmesini; mü'min kimseye de, "selâmün aleyküm" denilmesini gerektirir ki, bundan maksad, müslüman ve kâfire verilebilecek selâmların ayrı olduğuna dikkat çekmektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

İbn Abbas, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sen onlardan yüz çevir, aldırma. "Selâm" de"* ayetinin, Seyf (yani Tevbe 5) ayetiyle mensûh olduğunu söylemiştir ki, bana göre, bu gibi yerlerde nesh bulunduğunu söylemek müşkil ve zordur. Çünkü emir, ilgili fiilin, sadece tek bir defa yapılmasını ifâde eder. Binâenaleyh, (memûr) o emri tek bir defa yerine getirdiğinde lafzın delâleti sâkıt olur. Şu halde, bu gibi yerlerde nesh bulunduğunu söylemeye ne hacet var?

Bunun bir benzeri de, "**Yemînu'l-fevr**" (dil alışkanlığıyla, acele yapılan yemin) olup, bu, fukahâ nezdinde meşhurdur. Bu yemin, lafzın, bazan örf karînesiyle kayıtlanabileceğine delâlet etmektedir. Durum böyle olunca, bu gibi yerlerde neshi iltizam etmeye ihtiyaç kalmadığı anlaşılır. Doğruyu en iyi bilen Allah'tır.

Rahmet ve rıdvân bulutları üzerine olsun, efendimiz müellif şöyle der: Bu sûrenin tefsiri, 603 H. senesinin Zilhicce ayının 11. günü olan Pazar günü tamamlanmıştır. Her şeyin evvelinde ve sonunda, açıktan ve gizlice yapılan hamdler Allah'a; salât ü selâm da, ebedîyyen ve daima mukarreb meleklerine, nebilerine ve resûllerine olsun... Bâhusus, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, O'nun âline, ashâbına, onların hepsine olsun...

★ ★
★

DUHÂN SÛRESİ

Bu sûre, ...إِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابِ ayeti hariç,
Mekkî olup, 59 ayettir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

Vahy Gerçeği

حٰمٓ ﴿١﴾ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ ﴿٢﴾ إِنَّا أَنزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةٍ مُّبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ ﴿٣﴾ فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ ﴿٤﴾ أَمْرًا مِّنْ عِندِنَا إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ ﴿٥﴾ رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٦﴾ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِن كُنتُم مُّوقِنِينَ ﴿٧﴾ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ ﴿٨﴾ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ يَلْعَبُونَ ﴿٩﴾

"Hâ Mîm. Bu Kitab-ı Mübîn'e yemin ederim ki, gerçekten Biz onu mübarek bir gecede indirdik. Gerçekten biz, inzâr edicileriz. Her hikmetli iş, katımızdan bir emir ile, o gece ayrılır. Gerçekten biz, Rabbinden bir rahmet olarak, peygamberler göndeririz. Şüphe yok ki O, hakkıyla işiten, kemâliyle bilenin tâ kendisidir. Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin Rabbinden olarak... Eğer inanacak kimseler iseniz (buna da inanmalısınız). O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur, diriltir ve öldürür. O, sizin de, geçmiş atalarınızın da Rabbidir. Hayır hayır, onlar, bir şüphe içinde oyalanıp duruyorlar"

(Duhân, 1-9).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE حٰمٓ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ **ifadesi hususunda şu ihtimaller vardır:** 1) Bunun takdiri, هٰذِهِ حٰمٓ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ *"Bu, Hâ Mîm'dir. Kitab-ı Mübîn'e yemin ederim ki..."* **şeklindedir. Bu durumda bu ifade, tıpkı, "Bu Zeyd'dir. Allah'a yemin ederim ki..." demen gibi olur.**

2) Cümle "Hâ Mîm" deyince tamamlanmış, daha sonra da *"Kitab-ı Mübîn'e yemin ederim ki, Biz onu indirdik"* **denilmiştir.**

3) Kelamın takdiri, "Hâ Mîm'e yemin olsun ki, Kitab-ı Mübîn'e yemin olsun ki, biz onu indirdik" şeklinde de olabilir. Böyle olması halinde bu, aynı şey için yapılmış iki yemin olur.

İKİNCİ MESELE
Kur'ân'ın Hudûsu Fikrine Cevap

Mu'tezile alimleri, bu ifadenin, Kur'ân'ın muhdes olduğuna şu bakımlardan delâlet ettiğini söylemişlerdir:

a) Ayetteki "**Hâ Mîm**" ifadesinin takdiri, "Bu, Hâ Mîm'dir" şeklinde olup, "Bu, şu harflerden meydana gelmiş bir şeydir" demektir. Ard arda gelen harflerden meydana gelen şey ise, muhdestir.

b) Bu gibi şeylere yemin etmenin doğru olmadığı, aksine bu gibi şeylerin ilâhına yemin edildiği sâbittir. Binâenaleyh ifadenin takdiri, "Hâ Mîm'in Rabbine ve Kitab-ı Mübîn'in Rabbine yemin ederim ki..." şeklinde olur. Rabbi bulunan herşey, muhdestir.

c) Cenâb-ı Hak, bunu bir "kitap" olarak nitelemiştir. Kitap ise, "cemetmek" manasında bir masdardan olup, "cemmedilmiş" manasınadır. Cemedilen şey ise, başkalarının üzerinde tasarrufta bulunduğu şey demektir. Böyle olan şey ise muhdestir.

d) Allah Teâlâ, *"Biz onu ... indirdik"* buyurmuştur. İndirilen şey ise, başkalarının tasarruf ettiği bir şey demektir. Böyle olan şey ise, muhdes (mahlûk)tur.

Biz (ehl-i sünnet), bütün bu delillerin, ardarda sıralanmış seslerden meydana gelen şeyin muhdes olduğuna delâlet ettiğini, bunun açıkça ve kesin olarak bilindiğini ve bu hususta ancak akılsız, "kadîm" ile "muhdes"in ne olduğunu bilmeyenlerin ancak münakaşa edeceklerini defalarca anlattık. Durum böyle olunca da, bu delillerin doğruluğu hususunda nasıl münakaşa edilebilir? Kadîm olduğu sâbit olan şeyin, bu harf ve seslerden meydana gelen şeyden başka birşey olduğu anlaşılır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Buradaki "**kitap**" ile, *"Andolsun ki biz peygamberlerimizi beyyinât (mucizeler) ile gönderdik ve onlarla birlikte kitap ve ölçü indirdik"* (Hadîd, 25) ayetinde buyurulduğu gibi, peygamberlere indirilmiş olan geçmiş semavî kitapların kastedilmiş olması mümkündür. Yine bu "**kitap**" ile, *"Allah dilediğini siler, dilediğini bırakır. Ümmü'l-kitap O'nun katındadır"* (Ra'd, 39) ayetinde ve *"Hiç şüphesiz bu, katımızdaki Ümmü'l-Kitap'tadır"* (Zuhruf, 4) ayetinde buyurulduğu gibi, "Levh-i Mahfuz" kastedilmiş olabilir. Bu "**kitap**" Kur'an da kastedilmiş olabilir. Bununla "Kur'ân'ın murad edilmesi halinde, Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı mübarek bir gecede indirdiğine dâir, Kur'ân'a yemin etmiş olur ki böylesi bir söz, Kur'ân'ın alabildiğine ululuğuna ve yüceliğine delâlet eder. Nitekim birisi, ihtiyaç duyduğu bir adamı ululamak ve yüceltmek istediğinde, "seni, sana aracı yapmak istiyorum ve senin adın üzerine sana yemin ediyorum ki..." der.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Mübîn Tabiri

"**El-Mübîn**", insanların, hem dinî, hem dünyevî meselelerinde ihtiyaç duydukları şeylerin açıklamalarını ihtivâ eden şey demektir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, açıklama bu kitap sayesinde olduğu için, aslında açıklayıcı olan Allah Teâlâ

ise de, kitabı "**mübîn**" (açıklayıcı) diye nitelemiştir. Bu tıpkı, *"Hiç şüphesiz bu Kur'ân, Benî İsrâil'e şunu anlatır..."* (Neml, 76); *"Biz sana, kıssaların en güzelini anlatacağız"* (Yusuf, 3) ve *"Yoksa biz onlara bir sultan (hüccet) indirdik de, şirk koştukları şeyi onlara bu mu telkin ediyor"* (Rum, 35) ayetlerinde olduğu gibidir. İşte bundan dolayı, Cenâb-ı Hak Kur'ân'ı, alabildiğine açık olduğu için, konuşan, açıklama yapan gibi tavsif etmiştir. Böylece Kur'ân, konuşan birşey olarak kabul edilmiştir. Bununla, o Kur'ân'ın bu vasfa, ileri derecede sahip olduğu anlatılmak istenmiştir.

Mübarek Gecenin Tayini

BEŞİNCİ MESELE

Âlimler, bu ayette geçen *"mübarek bir gece"* ile ne kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Kadir Gecesi

Bu cümleden olarak, ekserî âlimler bunun, Kadir gecesi olduğunu söylerlerken, **İkrime** ve bir başka grup, bunun Beraat gecesi, Şaban ayının 15'nci gecesi olduğunu söylemişlerdir. Birinci görüşte olanlar, görüşlerinin doğruluğuna şunları delil getirmişlerdir:

1) Allah Teâlâ, *"Şüphesiz biz, o (Kur'ân'ı) Kadir gecesinde indirdik"* (Kadr, 1) buyurmuştur. Burada da, *"Gerçekten biz onu mübarek bir gecede indirdik"* buyurmuştur. Dolayısıyla burada bahsedilen mübarek gecenin, bu iki ayet arasında bir tenâkuz olmaması için, Kadir gecesi denen o gece olması gerekir.

2) Cenâb-ı Hak, *"Ramazan ayı ki, onda Kur'ân indirildi..."* (Bakara, 185) ayetinde Kur'ân'ın Ramazan ayında indirilmeye başlandığını bildirmiştir. Burada ise, *"Biz onu mübarek bir gecede indirdik"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu mübarek gecenin Ramazan ayında olması gerekir. Bu mübarek gecenin Ramazan ayında bulunduğunu söyleyen herkes, bunun Kadir gecesi olduğunu söyler. Dolayısıyla bu mübarek gecenin, Kadir gecesi olduğu anlaşılır.

3) Allah Teâlâ, Kadir gecesinden bahsederken, *"Melekler ve Ruh, o gecede, Rablerinin izniyle her bir iş için iner de iner. O gece (...) bir selâmdır"* (Kadr, 4-5) buyurmuş, bu ayette ise, *"Her hikmetli iş, katımızdan bir emir ile, onda ayrılır"* buyurmuştur ki bu ifade, Kadr Sûresi'ndeki o ifadeye uygunluk arzeder. Cenâb-ı Hak burada, *"Katımızdan bir emir ile"*; orada ise, *"Rablerinin izniyle her bir iş için..."*; burada, *"Rabbinden bir rahmet olarak"*; orada ise, *"O gece bir selâmdır"* buyurmuştur. Bu vasıflar birbiriyle mukayese edildiğinde, bu iki gecenin aynı gece olduğunu söylemek gerekir.

4) **Muhammed b. Cerîr et-Taberî**, tefsirinde, **Katâde**'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "**İbrahim** (a.s)'in **suhufu** (sahifeleri), Ramazan ayının ilk gecesinde; **Tevrat** altıncı gecesinde; **Zebur** onikinci gecesinde; **İncil**, onsekizinci gecesinde, **Kur'ân** ise yirmidördüncü gecesinde indirilmiştir. İşte bu mübarek gece, Kadir gecesidir."

5) Kadir gecesi, Allah katında şeref ve kıymeti büyük olduğu için bu adı almıştır. Onun kadr-u kıymetinin, zamanından ötürü olmadığı malumdur. Çünkü zamanların

hepsi zât ve sıfatları bakımından aynıdır. Binâenaleyh onların bir kısmının, zatlarından ötürü, diğer bir kısmından daha kıymetli olması imkânsızdır. Dolayısıyla bu gecenin şeref ve kıymetinin, kendisinde büyük kıymete hâiz, yüksek dereceli birtakım yüce ve önemli şeylerin meydana gelmesi sebebiyle olduğu anlaşılır. Dinî makamların, dünyevî makamlardan daha yüce, daha büyük ve daha önemli olduğu malumdur. Dinî bakımdan, eşyanın ve makamların en şereflisi ise, sayesinde Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin sâbit olduğu ve diğer ilahî kitaplardaki hak ve bâtılın ortaya çıktığı Kur'ân'dır. Nitekim Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı vasfederken, *"Evvelki kitaplara bir müheymin (kontrolcü)"* (Maide, 48) buyurmuştur. İşte böylece, saâdet erbâbının dereceleri ve şekâvet erbâbının derekeleri ortaya çıkmış olur. Demek ki, hiçbirşey yoktur ki, Kur'ân ondan daha kıymetli ve daha şerefli ve daha üstün olmasın. Binâenaleyh eğer o Kur'ân'ın nüzûlü (inişi), Kadir gecesinin dışında bir başka gecede olsaydı, o zaman Kâdir gecesi, işte o gece olmuş olurdu. Alimler, Ramazan ayındaki mübarek gecenin, Kadir gecesi olduğu hususunda müttefik olduğuna göre, Kur'ân'ın bu gecede indirildiğini anlıyoruz.

Beraat Gecesi

Ayetteki *"mübarek bir gece"* ile, Şaban'ın ortasındaki Beraat gecesinin kastedilmiş olduğunu söyleyenlere gelince, ben onların bu hususta, dayandıkları bir delilleri olduğunu sanmıyorum. Onlar bu hususta, bazı kimselerden rivayet ettikleri şeyle yetinmişlerdir. Eğer bu hususta, Hz. Peygamber (s.a.s)'den gelen sahih bir söz varsa, artık bu hususta birşey söylenemez. Aksi halde, doğru olan, birinci görüştür. Bu ikinci görüşü savunanlar, Şaban'ın ortasındaki gecenin, Leyle-i Mübareke (Mübarek gece), Leyle-i berâe (Beraat gecesi), Leyle-i Sakk (Vesika gecesi) ve Leyle-i Rahmet (Rahmet gecesi) gibi dört adı olduğunu söylemişlerdir. Bu gecenin, gemilerden haraç alan memurun, haracı aldığına dair bir beraat (vesika-makbuz) yazıp vermesinde olduğu gibi, Allah Teâlâ'nın bu gecede mü'minler için, böyle bir vesika yazdığından dolayı, Leyle-i Berâat ve Leyle-i Sakk adını aldığı söylenmiştir. Bu geceye, şu beş özelliğin verildiği de söylenmiştir:

a) Bu gecede, *"her hikmetli iş"* ayrılır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Her hikmetli iş, katımızdan bir emir ile, o gece ayrılır"* belirlenir, ortaya konur, takdir edilir.." buyurmuştur.

b) Bu gecede yapılan ibadetler, faziletlidir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) مَنْ صَلَّى فِي هٰذِهِ اللَّيْلَةِ مِائَةَ رَكْعَةٍ أَرْسَلَ اللّٰهُ إِلَيْهِ مِائَةَ مَلَكٍ ثَلاثُونَ يُبَشِّرُونَهُ بِالْجَنَّةِ وَثَلاثُونَ يُؤْمِنُونَهُ مِنْ عَذَابِ النَّارِ وَثَلاثُونَ يَدْفَعُونَ عَنْهُ آفَاتِ الدُّنْيَا وَعَشَرَةٌ يَدْفَعُونَ عَنْهُ مَكَايِدَ الشَّيْطَانِ *"Kim bu gecede yüz rekat namaz kılarsa, Allah o kimseye; otuzu cennetle müjdeleyen, otuzu cehennem azabına karşı garanti veren; otuzu ondan dünya âfetlerini uzaklaştıran; onu da şeytanın tuzaklarına karşı onu koruyan yüz melek gönderir"*[56] buyurmuştur.

56) Kenzu'l-Ummal, 27/238.

c) Bu gecede, rahmet-i ilahiyye iner. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) إِنَّ اللَّهَ يَرْحَمُ أُمَّتِي فِي هٰذِهِ اللَّيْلَةِ بِعَدَدِ شَعْرِ أَغْنَامِ بَنِي كَلْبٍ *"Allah Teâlâ, bu gecede ümmetime, Kelboğulları kabilesinin koyunlarının kılları sayısınca rahmet eder"* buyurmuştur.

d) Bu gecede, mağfiret gerçekleşir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَغْفِرُ لِجَمِيعِ الْمُسْلِمِينَ فِي تِلْكَ اللَّيْلَةِ إِلاَّ لِكَاهِنٍ أَوْ مُشَاحِنٍ أَوْ مُدْمِنِ خَمْرٍ أَوْ عَاقٍّ لِوَالِدَيْنِ أَوْ مُصِرٌّ عَلَى الزِّنَا *"Allah Teâlâ bu gecede, kâhin, düşmanlıkta ileri giden, alkolik olan, ana-babasına âsî olan ve zinada ısrarlı olanlar hâriç, bütün müslümanları) affeder."*

e) Allah Teâlâ bu gecede peygamberine, şefaat yetkisinin tamamını vermiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), Şâban ayının onüçüncü gecesinde, ümmeti için şefaat yetkisi istedi ve kendisine, şefaatin üçte biri verildi. Ondördüncü gecesi, yine aynı istekte bulundu ve kendisine, şefaatin üçte ikisi verildi. Onbeşinci gecede de yine aynı istekte bulundu ve böylece, tıpkı ürkmüş develer gibi Allah'dan kaçanlar müstesna, bütün ümmete şefaat etme yetkisi verildi. Bunu **Keşşaf**'tan naklettim.

Şerefli Zaman ve Mekânın Gerekçesi

İmdi eğer, "Zamanın, miktarı feleklerin ve yıldızların hareketine göre belirlenmiş, uzayıp giden süre olduğunda ve aslında cüzleri (parçaları) içiçe olduğu için bir kısmının diğer kısmından üstün olmasının imkânsız olduğunda şüphe yoktur. Mekân da uzayıp giden, bomboş yer demektir. Binâenaleyh bunun parçalarının bir kısmının, bir kısmından daha kıymetli olması da imkânsız olur. Durum böyle olunca da, bunun kısımlarından bir kısmına daha fazla pâye verip diğerlerine vermemek, bir müreccih olmadan, mümkün varlığın iki tarafından birini diğerine tercih etmek olur ki, bu imkânsızdır" denilince, biz deriz ki: Bu âlemin muhdes (mahluk) olduğunu ve fâilinin (yaratıcısının) hür ve irâde sahibi bir fâil olduğunu isbat etmek şu metoda dayanır: Hür ve irade sahibi bir fâilin, bu âlemi varetmeyi, yarattığı o vakitten önce veya sonra değil de, bizzat o vakitte yaratmış olması akıldan uzak görülecek birşey değildir. Eğer bu esas bâtıl sayılacak olursa, o zaman bu âlemin muhdes olması da bâtıl olur ve hür irâde sahibi bir fâilin bulunduğunu savunmak da bâtıl (yanlış) olur. Bu durumda da, Kur'ân'ın tefsirine dalmanın, onun izahını yapmanın bir manası kalmaz. Eğer bu esas düstur doğru ise, ileri sürdüğünüz soru zâil olur. İşte bu hususta kabul edilebilecek cevap budur.

Hem sonra âlimler şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ'nın bazı zamanlara, daha fazla fazilet vermesi, böylece de bunun, mükellefi o vakitlerde taata yönelmeye sevkedici olması tuhaf görülecek birşey değildir. İşte bu sebepten ötürü Allah Teâlâ, bu faziletli, vakitlerde gizleyip, onu açıkça belirtmediğini beyân etmiştir. Çünkü bu vakitler belli olmazsa, mükellef o şerefli vaktin her vakitte olabileceğini düşüneceği için, bütün vakitlerde taata sevkedici olur. Bu temel düsturu anladığında, bazı zaman ve mekânlara, insana verilen değerden ötürü, birtakım faziletlerin verilmiş olduğunu anlarsın. Çünkü insan, temeldir, asıldır. Onun dışında kalan diğer bütün mahlûkat ise, ona tâbi olan ikinci derece şeylerdir. Allah en iyi bilendir.

ALTINCI MESELE
Nüzul Gecesindeki Müşkil

Rivayet olunduğuna göre, Atiyye el-Harûrî, İbn Abbas (r.a) şöyle bir soru sorar: "Cenâb-ı Hak, Kadr sûresinde, *"Şüphesiz biz onu (Kur'ân'ı) Kadir gecesinde indirdik"* (Kadr, 1) buyuruyor. Bu ayette de, *"Biz onu mübarek bir gecede indirdik"* buyurmuştur. Binâenaleyh Allah Teâlâ bu Kur'ân'ı, aylar boyunca indirdiğine göre, *"bir gecede"* denmesi nasıl doğru olur?" İbn Abbas (r.a) bunun üzerine şöyle der: "Ey İbnu'l-Esved, eğer ben ölseydim, bu soru senin kafana takılsaydı ve cevabını bulamasaydın, sen de öylece cevap bulamadan ölüp gidecektin. Kur'ân, toptan Levh-i Lahfuz'dan Beyt-i Ma'mûr'a indirilmiştir. Beyt-i Ma'mur da, birinci kat gökte, en yakın semâdadır. İşte bundan sonra Kur'ân, çeşitli hâdiseler hakkında, zaman zaman parça parça (dünyaya) inmeye başlamıştır.

YEDİNCİ MESELE

Bu mesele, ayetlerin biribiriyle ilgi ve münasebetinin nasıl olduğu hakkındadır: Bil ki bu ayetlerin maksadı, Kur'ân'ı şu üç bakımdan yüceltmek, ululamak ve ona saygıyı öğretmektir:

a) Kur'ân'ın zâtının ululuğunu göstermek.

b) Kur'ân'ın nâzil olduğu vaktin şerefi sebebiyle Kur'an'ın yüceliğini göstermek.

c) Nâil olduğu yerin fazileti sebebiyle, Kur'ân'ın yüceliğini göstermek.

Kur'ân'ın Şerefinin Tezahürleri

Bunlardan **birincisi**, yani zâtı sebebiyle Kur'ân'ın yüceliğinin beyanı şu üç bakımdan olur:

1) Allah Teâlâ, Kur'ân adına yemin etmiştir ki bu, onun ne derece kıymetli olduğunu gösterir.

2) Allah Teâlâ, Kur'ân'ın mübarek bir gecede nazil oluşu üzerine yemin etmiştir. Az önce söylediğimiz gibi, herhangi bir şeyin, kendisine ait hallerinden birisi üzerine kasem etmek, onun son derece şerefli olduğuna delâlet eder.

3) Allah Teâlâ, Kur'ân'ı, **"mübîn"** (açık ve açıklayıcı) diye nitelemiştir ki, bu da Kur'ân'ın zâtî bakımdan yüceliğine delâlet eder.

İkincisi, yani nâzil olduğu vakit itibariyle Kur'ân'ın şerefli oluşunun izahı, ayetteki, *"Biz onu mübarek bir gecede indirdik"* cümlesinden anlaşılmakta olup, bu onun mübarek bir gecede indirilmesinin, Kur'ân'ın şerefini ve yüceliğini gerektirir. Hem sonra biz diyoruz ki: Ayetteki bu ifade, şu iki hususu da göstermektedir:

a) Onu Allah Teâlâ'nın indirdiğini...

b) O gecenin mübarek bir gece oluşunu... Böylece Cenâb-ı Hak, bu ifadenin peşinden, bu iki hususun herbirinin izâhı yerine geçecek şeyi zikretmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, bunu niçin indirdiğinin açıklanması, إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ *"Çünkü biz inzâr edicileriz"* ifadesi ile anlatılmaktadır. Bu, "Bu sûrenin indirilişinin hikmeti, mahlûkatın inzârının (uyarılmasının) ancak bununla tamam olmasıdır" demektir. O gecenin *"mübarek"* oluşunun izahı da, şu iki hususdur:

a) Allah Teâlâ'nın o gecede, bütün hikmetli işleri ayırıp, takdir etmesi.

b) Bu hikmetli işlerin, Allah katından olma şerefine sahip olması.. Bu hususa ayette, *"katımızdan bir emir ile"* ifadesiyle işaret edilmiştir.

Üçüncüsünün, yani indiği yerin şerefinden ötürü Kur'ân'ın yüce oluşunun izahı da, ayetteki, إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ *"Biz, peygamberler göndericileriz"* ifadesiyle yapılmaktadır. Cenâb-ı Hak bu ifade ile, bu **inzâr** (uyarma ve **irsâl** (elçi gönderme) işinin kendisi tarafından olduğunu bildirmiştir.

Cenâb-ı Allah, daha sonra, bu **irsâl** (gönderme) işinin de, rahmetini tamamlamak için olduğunu beyan edip, رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ *"Rabbinden bir rahmet olarak..."* buyurmuştur. Aslında bu ifadenin, *"Bizden bir rahmet olarak..."* denilmesi beklenirdi. Fakat "Rab" oluşunun, terbiye edilen ve yaratılanlara rahmeti gerektirdiğini ortaya koymak için, zamir yerine zâhir isim getirilmiştir.

Hak Teâlâ daha sonra, bu rahmetin, ihtiyaçlar içinde kıvrananların ihtiyaçlarına uygun olarak meydana geldiğini; çünkü kendisinin onların yalvarıp-yakarmalarını duyduğunu, çeşitli ihtiyaçlarını bildiğini" beyan buyurmuş ve إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ *"Şüphe yok ki O, hakkıyla işiten, kemâliyle bilendir"* demiştir. İşte bu ayetlerin, birbirleriyle ilgi ve münâsebetinin nasıl olduğunu izah için akıma gelenler bunlardır.

SEKİZİNCİ MESELE
Ayetin Lafızlarının Tefsiri

Bu mesele, ayetlerin lafızlarının tefsiri hususundadır: Ayetteki, *"Biz onu mübarek bir gecede indirdik"* cümlesiyle ilgili olarak şunlar söylenmiştir: Allah Teâlâ, Kur'ân'ın tamamını Levh-i Mahfuz'dan, en yakın semâya (birinci göğe) bu gecede indirmiştir. Daha sonra da, mükellef insanların ihtiyaç duyduğu hüküm ve esasları bütün nüzul zamanı içinde (yirmi üç senede) parça parça indirmiştir. Yine denilmiştir ki: Kur'ân'ın, Levh-i Mahfuz'dan istinsâhına Berat gecesinde başlanıp, Kadir gecesinde bitirilmiş; müteakiben rızıklarla ilgili nüshanın **Hz. Mikâil**'e; harb, zelzele, yıldırım ve yere geçirmek hadiseleriyle ilgili nüsha, **Hz. Cebrâil**'e, âmellerle (yani yapılacak işlerle) ilgili nüsha en yakın göğün vazifelisi olan **İsmafil**'e[57]; musibetlerle (ölümlerle) ilgili nüsha, ölüm meleği (olan **Azrâil**'e) verilmiştir.

Kıraat Farkları

Ayetteki يُفْرَقُ فِيهَا *"O gece (...) ayrılır"* cümlesi, "O mübarek gecede ayrılır, takdir edilir" manasında olup, فَرَقْتُ الشَّيْءَ – أَفْرُقُهُ – فَرْقًا وَفُرْقَانًا ifadesine dayanır. **Keşşâf sahibi** şöyle der: Bu fiil şedde ile **yuferreku** okunduğu gibi, malum olarak ve كُلُّ kelimesini de mansub kılarak, **yuferriku** şeklinde okunmuştur. Bu kıraata göre, ayırıp takdir eden Allah Teâlâ'dır. **İbn Zeyd** bunu, nûn ile **nuferriku** *"Biz ayırırız"* şeklinde okumuştur.

Ayetteki كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ *"her hikmetli iş"* ifadesindeki "**hakîm**", hikmetli manasınadır. Çünkü Allah Teâlâ'nın herkese ömür, rızık, ecel, mutluluk ve mutsuzluk gibi

57) Kitapta böyledir. Doğrusunun İsrafil olduğunu zannediyorum. (ç.)

belli birtakım şeyleri vermesi, üstün hikmetine delâlet eder. Bu fiiller ve bu hükümler, bunları yapanın hikmetine delâlet edince, bizzat bu fiillerin kendisi, "**hakîm**" (hikmetli) diye tavsif edilmişlerdir ki bu, mecâzî bir nitelemedir. Çünkü **hakîm** gerçekte, bu işleri yapıp takdir edenin sıfatıdır. Binâenaleyh işlerin kendisinin bu sıfatla nitelenmesi, mecâzdır.

Allah Teâlâ sonra da, أَمْرًا مِّنْ عِنْدِنَا *"katımızdan bir emir ile"* buyurmuştur. Buradaki "**emr**" kelimesinin mansub oluşu hususunda şu iki izah yapılır:

a) Bu kelime "ihtisas"dan ötürü mansubtur. Çünkü Allah Teâlâ, bu hüküm ve işlerinin şerefinin, "**hakîm**" (hikmetli) olmalarından ötürü olduğunu beyân buyurmuş; bunların kıymetli oluşlarını da "Ben bu emr (iş) ile, katımızda olan, yanımızdan çıkan, ilmimizin ve yönetimimizin gerektirdiği gibi olan emri (işi) kastediyorum" demek suretiyle iyice anlatmıştır.

b) Bu kelime, "hal" olarak mansubtur. "Hal" oluşuna göre de şu üç izah yapılabilir:

1) Bu, أَنْزَلْنَاهُ (Biz (onu indirdik) ifadesindeki "biz" ve "onu" zamirlerinden birinden haldir. Fail zamiri "biz"den "hal" olması durumunda, manası "Biz onu, emrediciler olarak indirdik" şeklindedir.

2) Mef'ul zamiri olan, "Onu biz, yapılması gerekli olan şeyleri gösteren bir emir olarak indirdik" şeklindedir.

3) **Ebû Alî el-Fârisî, Ebu'l-Hasan** (r.h)'ın, "**emr**" kelimesini "hal"; nekire olan كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ ifadesini de "zi'l-hâl" olarak kabul ettiğini nakletmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ "yani *"O peygamberleri gönderenler biz olduğumuz için, bu inzâr (uyarıyı) biz yaptık"* buyurmuştur. Daha sonra da, *"Rabbinden bir rahmet olarak"* buyurmuştur. Buradaki rahmet olarak, لِلرَّحْمَةِ yani "rahmet olsun diye" manasındadır. Binâenaleyh bu, mef'ûl-ü leh olarak mansubtur.

Hak Teâlâ daha sonra, *"Şüphe yok ki O, hakkıyla işiten, kemâliyle bilendir"* buyurmuştur. Bu, "O rahmet, hakikaten rahmettir. Çünkü muhtaç kimseler, ihtiyaçlarını dilleriyle ya ifade ederler, ya etmezler. Eğer dilleriyle ifade ederlerse, Allah Teâlâ onları duyar ve bilir. Eğer kendileri dile getirmezlerse Allah Teâlâ onların ihtiyaçlarını yine bilir. Böylece Allah Teâlâ'nın Semî ve Alîm oluşunun, rahmetinin kullara indirilmesine sebep olduğu anlaşılır.

Allah Teâlâ sonra da رَبِّ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا *"Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin Rabbinden olarak ..."* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âsım, Hamza ve **Kisâî**, bâ'nın kesresiyle, مِنْ رَبِّكَ ifadesine atfederek رَبِّ şeklinde okurlarken; diğerleri هُوَ السَّمِيعُ 'ye atfederek, رَبُّ şeklinde ötüreyle okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Bu ifadenin anlatmak istediği, "Kur'ân'ı indiren, böylesine celâl ve kibriya sıfatlarına sahip olduğuna göre, o Kur'ân da son derece yüce ve kıymetlidir" manasıdır

ÜÇÜNCÜ MESELE إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ *"Eğer inanacak kimseler iseniz"* ifadesinin, burada zikredilişinin faydası şunlardır:

a) **Ebû Müslim** bunun manasının, "Eğer yakîn (kesin bilgi ve inanç) araştırıyor ve onu elde etmek istiyorsanız, işin bizim dediğimiz gibi olduğunu biliniz" şeklinde olduğunu ve tıpkı, Arapların "falanca **Necid**'e gidiyor" manasına "**muncid**" "**Tîheme**'ye gidiyor" manasına "**müthim**" dedikleri gibi, o kabilden olarak da burada "**mûkın**" denildiğini söyler.

b) **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "Müşrikler, göklerin ve yerin bir Rabbi ve yaratıcısı bulunduğunu kabul ediyorlardı. Dolayısıyla onlara, önce, "Peygamberler göndermek, kitaplar indirmek, o Rab'dan bir rahmettir" denildi. Daha sonra da "Kendisini göklerin, yerin ve bunlar arasındaki herşeyin Rabbi olarak kabul ettiğiniz o yüce zat, eğer bu kabulünüz ilimden ve yakınî inançtan kaynaklanmış ise, bilin ki o semîdir, alîmdir" denilmiştir ki bu tıpkı, "Bu, eğer onun nâmını ve kıssasını işittiysen insanların, cömertliğini dilden düşürmedikleri **Zeyd**'in bir ikramıdır" demen gibidir.

Cenâb-ı Hak, daha sonra onların yakîn sahibi olmalarını, بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ يَلْعَبُونَ *"Hayır, hayır. Onlar bir şüphe içinde oyalanıp duruyorlar"* diyerek reddetmiş ve onların ikrarlarının (kabullerinin) ne ilimden, ne yakınî inançtan ve ne ciddiyetten ve hakikatten kaynaklanmadığını; aksine alay ve eğlence ile karışık bir söz olduğunu bildirmiştir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Azabı Görünce Pişmanlıkları

فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُبِينٍ ﴿١٠﴾ يَغْشَى النَّاسَ هَٰذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١١﴾ رَبَّنَا
اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ ﴿١٢﴾ أَنَّىٰ لَهُمُ الذِّكْرَىٰ وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُبِينٌ ﴿١٣﴾ ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ
وَقَالُوا مُعَلَّمٌ مَجْنُونٌ ﴿١٤﴾ إِنَّا كَاشِفُو الْعَذَابِ قَلِيلًا إِنَّكُمْ عَائِدُونَ ﴿١٥﴾ يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ
الْكُبْرَىٰ إِنَّا مُنْتَقِمُونَ ﴿١٦﴾

"O halde göğün, apâşikâr bir duman getireceği günü gözetle. O duman insanları saracaktır. "Bu, pek yaman bir azab. Ey Rabbimiz, bizden bu azabı açıp kaldır. Çünkü biz iman edeceğiz" (diyecekler). Onlar için, düşünüp ibret almak nerede...? Kendilerine, açıklayıcı bir peygamber geldiği halde, yine ondan yüz çevirdiler ve "Öğretilmiş bir mecnun!" dediler. Biz bu azabı biraz açıp kaldıracağız. Siz tekrar (küfre) dönersiniz. Çok büyük bir şiddet ve satvetle çarpacağımız gün ... işte o gün muhakkak ki intikam alıcılarız biz"

Duhân (Duman)'ın Mahiyeti

Bil ki, فَارْتَقِبْ emriyle "gözetle" manası kastedilmiştir ki bu, kötü şeyler hakkında kullanılan bir ifadedir. Buna göre mana, "Ey Resûlüm, onların azablarını gözetle..." demektir. Ayetten sonra gelen, *"Bu, pek yaman bir azab..."* ifadesi, kendisine delâlet ettiği için, bu (gözetleme) fiilinin mef'ûlü hazfedilmiştir. Ayetteki, *"göğün (...) getireceği günü..."* ifadesinin de, bu fiilin mef'ûlü olması mümkündür. Bu ayette geçen "**duhân**" kelimesi hususunda, şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci Görüş: Hz. Peygamber (s.a.s), kendisini yalanladıkları için, Mekke'de kavmine beddua ederek اَللّٰهُمَّ اجْعَلْ سِنِيهِمْ كَسِنِي يُوسُفَ *"Allah'ım, onların yıllarını, Yusuf'un yılları gibi kıl"*[58] buyurmuş. Bunun üzerine, yağmurlar kesilmiş, yeryüzünde kıtlık meydana gelmiş, Kureyş alabildiğine bir açlık içine düşmüş, böylece de, kemikleri, köpekleri ve leşleri yemişler... Derken, insanlar kendilerindeki açlıktan dolayı, göğe baktıklarında, kendileriyle semâ arasını, adeta bir duman gibi görmeye başlamışlar. Bu, -kendisinden yapılan rivayetlerin birinde **İbn Abbas** (r.a)'ın- **Mukatil** ve **Mücahid**'in görüşü olup, **Ferrâ** ve **Zeccâc**'ın da tercihidir. Aynı zamanda **İbn Mes'ûd** (r.a)'un da görüşüdür. **İbn Mes'ûd**, bu duhânın, açlığın şiddetinden ötürü ahalinin gözlerine ârız olan kararmadan başka birşey olacağını reddederdi.

İbn Kuteybe, ayetteki "**duhân**" kelimesinin, işte bu durum ile tefsir edilmesinin gerekçesi olarak, şu iki açıklamayı yapmıştır:

a) Kıtlık yılında, yağmurların kesilmesi sebebiyle, yeryüzünde kuraklık had noktaya varır. Böylece, alabildiğine toz duman yükselir. Derken, hava kararır. İşte bu durum, adeta bir dumana benzer. Bundan ötürüdür ki kıtlık yılına, bu anlamda **ğabrân** denilir.

b) Araplar, ileri derecedeki bir kötülüğe "**duhân**" adını verirler. Böylece de meselâ, "Aramızda, kendisi için bir dumanın yükseldiği bir iş vardır" derler. Bunun sebebi şudur: İnsanın korkusu veya acizliği artınca, gözleri kararır, böylece de dünyayı adeta dumanla dolmuş gibi görüverir.

Kıyâmet Alâmeti Duman

İkinci Görüş: Bu, alemde meydana gelen bir duman olup, Kıyamet alâmetlerinden biridir. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: İşte bu durum meydana geldiğinde, mü'minlerde, nezleye benzeyen bir hal; kâfirlerde de, kendisinden dolayı başlarının pişmiş gibi olacağı bir hal meydana gelir. Bu görüş, **Ali İbn Ebî Talib** (r.a)'den nakledilmiş bir görüş olup, bu aynı zamanda **İbn Abbas**'a ait meşhur görüştür. Bu görüşü savunanlar şunlarla istidlâl etmişlerdir:

a) Ayetteki, يَوْمَ تَأْتِي السَّمَآءُ بِدُخَانٍ ifadesi, semânın getirdiği bir duhân'ın, (dumanın) bulunmasını iktiza etmektedir. Halbuki, açlığın şiddetinden dolayı, gözlerde meydana gelecek karartı hakkında ileri sürdüğümüz şey ise, semânın getirdiği bir duhân değildir. Binâenaleyh, ayeti bu manaya almak, aynı bir delil bulunmaksızın, onun zahirinin ifade ettiği manadan dönmek, udûl etmek olur ki, bu caiz değildir.

58) Buhâri, ezân, 128. Maksad, nebevî Yusuf (a.s) döneminde Mısırlının maruz kaldıkları kıtlık yıllarıdır (ç.).

b) Cenâb-ı Hak, bu dumanı, "apaşikâr" olmakla tavsif etmiştir. Halbuki sizin ileri sürdüğünüz durum böyle değildir. Çünkü bu, bazı insanların beyinlerinde meydana gelen ârızî bir durumdur. Bu gibi şeyler, "apaçık bir duman" olmakla nitelenemezler.

c) Cenâb-ı Hak bu dumanı, "insanları bürüyen" olmakla tavsif etmiştir. Bu ifade ancak, o duman onlara gelip, onlara bitişerek onları sardığında söylenebilecek olan bir ifadedir. Halbuki, sizin ileri sürdüğünüz hal ise, "insanları sarmakla" ancak mecazî anlamda vasfedilebilir. Biz, hakiki anlamdan mecazî manaya geçmenin, ancak ayrı ber delil bulunması halinde caiz olacağını söylüyoruz.

d) Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Kıyamet alâmetlerinin ilki, dumandır. Meryem oğlu İsâ'nın inişidir ve insanları mahşer yerine süren Aden çukurlarından çıkacak olan bir ateştir." Bunun üzerine Huzeyfe, "Ey Allah'ın Resûlü, "duhân - duman" da nedir?" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s) bu ayeti okuyarak, "Bu, doğu ile batı arasını dolduran bir dumandır. Kırk gün ve kırk gece kalır.. Mü'mine gelince, bu ona işaret ettiğinde, onu nezleye tutulmuş kimse gibi yapar. Kâfire gelince de, kâfir sarhoş gibi olur ve bu duman, onun burun deliklerinden, kulaklarından ve dübüründen (girer ve) çıkar.."* Bunu, **Keşşâf sahibi** rivayet etmiştir.

Kadî, Hasan el-Basrî'den Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini nakletmiştir: بَادِرُوا بِالْأَعْمَالِ سِتًّا ذَكَرَ مِنْهَا طُلُوعَ الشَّمْسِ مِنْ مَغْرِبِهَا وَالدَّجَّالَ وَالدُّخَانَ وَالدَّابَّةَ *"Şu altı şey gelmeden önce hayırlı işlerinizi vakti vaktine yapmaya bakın. Bunlardan, güneşin batıdan doğmasını, Deccâl'i, duhânı ve Dâbbetu'l-arzı zikretmiştir"*[59].

Birinci görüşü savunanlara gelince, bu görüşün, ayetin lafzını, hakiki manasından alıp mecazî manaya taşımayı gerektirdiğinde şüphe yoktur. Bu ise ancak, bunu hakiki manasına almanın imkânsız olduğuna delâlet eden bir delilin bulunması halinde mümkün olur. Halbuki bu görüşte olanlar, bu görüşü zikretmemişlerdir. Binâenaleyh, onların ileri sürdüğü şeyi benimsemek cidden zordur.

İmdi eğer şöyle bir soru sorulursa: "Bizim bahsettiğimiz şeyin delili, Allah Teâlâ'nın, onların söylediğini naklettiği, *"Ey Rabbimiz, bizden bu azabı açıp kaldır. Çünkü biz iman edeceğiz"* şeklindeki sözleridir. Bu, biz bunu Mekke'de meydana gelen kıtlık anlamına aldığımızda doğru olan bir sözdür. Çünkü, nakledildiğine göre Mekke'deki kıtlık, had noktaya varınca, **Ebû Süfyan**, Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanına geldi ve ondan, Allah, akrabalar aşkına, bunun kaldırılmasını istedi; Peygamberin onlara duâ etmesi ve onlardan o belâyı Allah'ın kaldırması halinde, iman edecekleri vaadinde bulundu. Allah onlardan bu kıtlığı kaldırınca da, onlar yine şirklerine döndüler. Ama biz, ayetin bu ifadesini, "Bununla, Kıyamet alametlerinden bir alametin zuhûr etmesi kastedilmiştir" anlamına alırsak, bu doğru ve yerinde olmaz. Çünkü, Kıyamet alâmetlerinin zuhûr etmesi halinde, hem onların, *"Ey Rabbimiz, bizden bu azabı gider. Çünkü biz, iman edeceğiz.."* demeleri mümkün olmaz, hem de onlara, *"Biz bu azabı biraz açıp kaldıracağız. Siz şüphe yok ki tekrar (küfre) dönersiniz"* denilmesi mümkün olmaz." Evet, böyle sorulacak olursa, buna şu şekilde cevap

59) Müslim, fiten, 128-129 (4/2267)

verebiliriz: "Bu alâmetlerin zuhûrunun, mükellefiyetin sona ermediğini, böylece de bu halin meydana geldiğini, derken insanların, cidden korkup, böylece de yalvarıp yakardıkları, bu hadise kalkınca da, küfür ve günahlarına geri dönme hususunda, diğer Kıyamet alametlerinin yerine geçmiş olması niçin caiz olmasın? Böyle bir ihtimal söz konusu olduğuna göre, onların ileri sürmüş oldukları şey düşer.. Allah en iyisini bilendir."

Dumanın "Aşikâr" Vasfı

Şimdi biz ayetlerin tefsirine dönüyor ve şöyle diyoruz: Cenâb-ı Hak, يَوْمَ تَأْتِي السَّمَآءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ buyurmuştur. Yani, "Durum açıkca şunu gösteriyor ki, bu duman, insanları bürüyen, onları kapsayan bir dumandır; bunda kimse şüphe de etmez.. Bu ifade, mecrûr mahallinde olup, "**duhân**" kelimesinin sıfatıdır.

Yaman Azap

Ayetteki, هٰذَا عَذَابٌ اَلِيمٌ *"Bu, pek yaman bir azabtır"* ifadesi hakkında şu iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu ifade mukadder bir fiil ile, mahallen mansubtur. Bu mukadder fiil de, يَقُولُونَ *"derler..."* kelimesidir. يَقُولُونَ fiili de hâl olarak mansub olup, mana, "onlar bunu der oldukları vaziyette..." biçiminde olur.

b) **en-Nazım** adlı eserin sahibi **Cürcanî** şöyle der: "Ayetteki هٰذَا sözü, "**duhân**"a işaret etmekte ve onun yaklaştığını haber vermektedir. Nitekim Arapça'da, "işte düşman.. Onu karşıla!.." denilir ki, bundan maksat, düşmanın gelişinin yakın olduğuna dikkat çekmektir.

Allah'a Yalvarmaları

Daha sonra ayette, رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ *"Ey Rabbımız, bizden bu azâbı gider"* buyurulmuştur. Şimdi biz, ayetin takdirinin, "Onlar, "Bu pek yaman bir azabtır.. Ey Rabbimiz, bizden bu azâbı gider" derler.." şeklinde olduğunu söylersek, mana açıktır. Yok eğer **kâle** maddesi orada takdir edilmezse, biz onu, burada takdir ederiz.. Birinci görüşe göre azab, şiddetli kıtlık manasına; ikinci görüşe göreyse, helâk eden, öldürücü duman anlamındadır.

اِنَّا مُؤْمِنُونَ *"Çünkü biz, iman edeceğiz"* yani, "**Muhammed**'e ve Kur'ân'a inanacağız" demek olup, bununla, kendilerinden bu azâbın kaldırılması halinde, iman edeceklerini vaadettikleri kastedilir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَنّٰى لَهُمُ الذِّكْرٰى *"Onlar için, düşünüp ibret almak nerede?.."* buyurmuştur. Yani, "Onlar bu durumdan nasıl öğüt ve nasihat alacaklardır. Çünkü onlara, itaatta bulunmalarının farz olduğunu gösteren daha büyük ve daha müessir ayetler gelmişti ki, bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in elinde zuhûr eden kesin mucizeler ve apaçık delil ve beyyinelerdir.

Hz. Peygamber Hakkında Saçmalama

ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَقَالُوا مُعَلَّمٌ مَّجْنُونٌ *"Yine ondan yüzçevirdiler,* ona iltifat etmediler ve *"öğretilmiş bir mecnûn!" dediler."* Çünkü, Kur'ân'ın **Hz. Muhammed** nezdinde

zuhûru hususunda, Mekke kâfirleri şu iki sözü söylemişlerdir:

a) Kimileri, "**Muhammed**, bu kelimeleri bazı kimselerden öğreniyor" demiştir. ki, Cenâb-ı Hak bu hususu, *"Andolsun ki biz onların, "Bunu mutlaka bir beşer öğretiyor" diyeceklerini biliyoruz. Haktan sapmak suretiyle kendisine nisbet edecekleri şahsın lisânı yabancı, bu ise açık bir Arapça'dır.."* (Nahl, 103) ve *"O kâfirler, "... Bu hususta diğer bir zümre de ona yardım etmiştir" dediler"* (Furkan, 4) ifadesiyle anlatmıştır.

b) Kimileri de, "Bu, bir mecnûndur ve kendisine baygınlık geldiğinde, ona bu sözleri cinler telkin ediyor" demişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابِ قَلِيلاً إِنَّكُمْ عَآئِدُونَ *"Biz bu azâbı biraz açıp kaldıracağız. Siz şüphe yok ki, tekrar (küfre) dönersiniz"* buyurmuştur ki bu, "O azâb sizden kaldırıldığında, o esnâda, daha önce üzerinde bulunduğunuz şirke geri dönersiniz" demek olup, bu sözün maksadı, onların ahitlerine riâyet etmediklerine, acze düştüklerinde Allah'a yalvarıp yakardıklarına; ama korku ve sıkıntıları kalkınca, yine küfürlerine ve seleflerinin yollarını taklit etmeye döndüklerine dikkat çekmektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَى إِنَّا مُنتَقِمُونَ *"Çok büyüktür, şiddet ve şehvetle çarpacağımız gün... İşte o gün muhakkak ki intikam alacağız"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi**, tîn'in dammesi ile, **nebtuşu** şeklinde okunduğunu da söylemiştir. **Hasan el-Basrî** de, nûn'un dammesiyle **nubtuşu** şeklinde okumuştur ki, bu okuyuşa göre, mana, "Allah, meleklere onları yakalamalarını emreder..." şeklinde olur. **Batş** şiddetli, kıskıvrak yakalamak demektir. Ve o, çoğu kez ardarda peşpeşe vurarak, döverek meydana gelir. Daha sonra bu kelime, peşpeşe elem verme, acılar tattırma anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

"Gün"den Maksad

Bu ayetteki, "gün" sözüyle neyin murad edildiği hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci Görüş: Bu, Bedir günüdür. Bu, **İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Mücâhid, Mukâtil ve Ebu'l-Aliye** (r.a)'nin görüşleri olup, onlar şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hak, Mekke kâfirlerinden o kıtlığı kaldırınca, onlar, yeniden yalanlamaya başlamışlardır. İşte bu sebeple Allah onlardan, Bedir gününde intikam almıştır."

İkinci Görüş: Bu, Kıyamet günüdür. **İkrime, İbn Abbas** (r.a)'nın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "**İbn Mes'ûd**, "en büyük yakalama günü"nün Bedir günü olduğunu ileri sürdü, ben ise, bu günün Kıyamet günü olduğunu söyledim." Bu ikinci görüş, daha doğrudur. Çünkü "Bedir günü" böylesi bir büyük vasıfla nitelenecek bir dereceye ulaşmamıştır. Ayrıca, tam ve kusursuz bir intikam, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bugün herkes ne kazandıysa onunla karşılanacak..."* (Mü'min, 17) ayetinden dolayı, Kıyamet gününde olacaktır. Bir de, bu yakalama işi, mutlak sûrette "büyük" olarak nitelendiğine göre, bunun, yakalama çeşitlerinin en müthişi olması gerekir. Bu ise

ancak, kıyamette olacaktır. Cenâb-ı Hak için "İntikam" sözcüğünün kullanılması, tıpkı, "öfke" "haya" ve "taaccüb" kelimeleri gibi müteşâbihattan olup, manası malumdur. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Musa (a.s)'nın Mısır'dan Çıkışı

وَلَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ وَجَاءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ ﴿١٧﴾ أَنْ أَدُّوا إِلَيَّ عِبَادَ
اللَّهِ إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ ﴿١٨﴾ وَأَنْ لَا تَعْلُوا عَلَى اللَّهِ إِنِّي آتِيكُمْ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ ﴿١٩﴾ وَإِنِّي عُذْتُ
بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ أَنْ تَرْجُمُونِ ﴿٢٠﴾ وَإِنْ لَمْ تُؤْمِنُوا لِي فَاعْتَزِلُونِ ﴿٢١﴾ فَدَعَا رَبَّهُ أَنَّ هَؤُلَاءِ قَوْمٌ
مُجْرِمُونَ ﴿٢٢﴾ فَأَسْرِ بِعِبَادِي لَيْلًا إِنَّكُمْ مُتَّبَعُونَ ﴿٢٣﴾ وَاتْرُكِ الْبَحْرَ رَهْوًا إِنَّهُمْ جُنْدٌ مُغْرَقُونَ
﴿٢٤﴾ كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ ﴿٢٥﴾ وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ ﴿٢٦﴾ وَنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ ﴿٢٧﴾
كَذَٰلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا قَوْمًا آخَرِينَ ﴿٢٨﴾ فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنْظَرِينَ ﴿٢٩﴾

"Celalim hakkı için, biz bunlardan evvel Firavun kavmini de imtihan ettik. Onlara da, çok şerefli bir peygamber gelmişti: "Bana, Allah'ın kullarını teslim edin. Çünkü ben size (gönderilmiş) emin bir peygamberim.." diye. Ve, "Allah'a karşı büyüklük taslamayın.. Zira ben size, apaçık bir bürhan getiriyorum" diye (söylemişti). "Şüphesiz ki ben, beni taşlamanızdan, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a sığındım. Eğer bana iman etmezseniz, (bari), benden uzaklaşıp çekilin" (demişti). Nihayet Rabbine, "Bunlar, gerçekten günahkârlar gürûhudur" diye dua etti. Cenâb-ı Hak da), "Öyleyse kullarımı geceleyin götür. Muhakkak siz, takip olunacaksınız" buyurdu. Denizi, durgun ve açık bırak. Çünkü onlar, boğulacak bir ordudur. Onlar, bağlardan, pınarlardan, ekinlerden, güzel konaklardan, içinde nâz ve naîm ile yaşadıkları ihtişamlardan neler bıraktılar neler! İşte, (emir) böyledir. Biz, bunları başka başka kavimlere miras verdik. Ne gök ne yer onların üstüne ağladı. Onlara (emân ve) mühlet de verilmedi"

(Duhân, 17-29).

Bil ki, Allah Teâlâ, Mekkeli kâfirlerin, küfürlerinde ısrar ettiklerini beyan buyurunca, öncekilerin pekçoğunun da, böyle olduklarını açıklamıştır. Böylece de, işte bu sıfatın ve özelliğin, Firavun'un kavminin çoğunda da mevcut olduğunu beyan etmiştir. **Keşşâf sahibi**, tekîd maksadıyla, şeddeli olarak, **fettennâ** şeklinde de okunduğunu

söylemiştir. İbn Abbas, bunun manasının اِبْتَلَيْنَا "imtihan ettik, mübtelâ kıldık" şeklinde olduğunu söylerken, Zeccâc, bu kelimenin manasının, بَلَوْنَا "denedik, sınadık" şeklinde olduğunu söylemiştir ki, buna göre ayetin manası, "Biz, onlara, kendilerine o peygamberleri göndermek suretiyle, denemeye tâbi tutulan kimselere yapılan muamele gibi bir muâmele yaptık..." şeklindedir.

Cenâb-ı Hak, وَجَآءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ *"Onlara da çok şerefli bir peygamber gelmişti"* buyurmuştur ki, bu Resûl, Hz. Musa (a.s)'dır. Alimler, "kerîm"in ne demek olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak Kelbî, "Rabbime karşı, kerîm, yani Rabbinin nezdinde pekçok ikram çeşidine müstehak olmuş olan.." derken, Mukâtil, "Güzel huylu" anlamını vermiştir. Ferrâ da şöyle der: "Arapça'da, "Falan, kavminin kerîmidir" ifâdesi kullanılır. (Bu da, bu anlamdadır). Çünkü, her peygamberin, kavmini ileri gelenlerinden ve kavimlerinden (zenginlerden) olması hususu nâdirdir.

Mü'minleri Bana Bırakın

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَنْ اَدُّوٓا اِلَيَّ عِبَادَ اللّٰهِ *"Bana Allah'ın kullarını teslim edin" diye.."* buyurmuştur. Bu ifadenin başındaki en edatı hususunda, şu iki görüş ileri sürülmüştür.

a) Bu, müfessire en'idir. Bu böyledir, zira peygamberlerin, kendilerine peygamber olarak gönderilen kimselere gelmeleri durumu bir "kavl" (demek, söylemek) maddesinin anlamı ihtivâ eder. Çünkü o peygamber onlara, ancak bir müjdeleyici, uyarıcı ve Allah'a davet eden olarak gelmektedir.

b) Bu, şeddeli olan enne'den tahfif edilmiş olan en'dir. Buna göre mana, "O, onlara geldi ve dikkat, hişt.. Onları bana getirin.." şeklinde olur. عِبَادَ اللّٰهِ *"Allah'ın kullarını..."* ifadesi ise, mef'ûlün bih olup, bunlar, İsrâiloğullarıdır. Buna göre (mana), "Hz. Musa geldi ve "Onları bana teslim edin ve onları benimle beraber salın" diye.." şeklinde olur ki, o zaman bu mana tıpkı, *"Artık İsrailoğullarını bizimle gönder. Onlara işkence etme.."* (Taha, 47) ifadesi gibi olmuş olur.

Bunun, o İsrâiloğullarına karşı yapılmış bir nidâ olması ve mananın, "Ey Allah'ın kulları, size vâcib olan imanı, davetimi kabûlü ve yoluma uyma işini, bana ifâ edip yapın.." şeklinde olması da mümkündür. Hz. Musa (a.s), bunun sebebini de, kendisinin, رَسُولٌ اَمِينٌ *"onun bir peygamber ..."* olması olduğunu belirtmiştir. Yani, "Ben, Allah'ın, vahyine ve risâletine karşı güven duyduğu bir zâtım" demektir.

Cenâb-ı Hak, وَاَنْ لَا تَعْلُوا *"... yücelik taslamayın..." diye"* buyurmuştur. Bu ifadenin başındaki en edatı da, yukarda izah edilen iki hususta, tıpkı yukardaki en ve Resûlüne ihanet etmek suretiyle, O'na karşı büyüklük taslamayın." اِنِّيٓ اٰتِيكُمْ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ Çünkü ben size, doğruluğunu, her akıl sahibinin kabul edeceği çok net hüccetler getirdim. وَاِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ اَنْ تَرْجُمُونِ *"Şüphesiz ki ben, beni toplamanızdan, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a sığındım"* şeklinde olur. Buradaki اَنْ تَرْجُمُونِ ifadesinin manasının, "Beni öldürmenizden" şeklinde olduğu ileri sürüldüğü gibi, bunun manasının "Beni sözle taşlamanızdan, böylece de, "Yalancı bir sihirbaz.."

demenizden (...)" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür. وَإِنْ لَمْ تُؤْمِنُوا لِي فَاعْتَزِلُونِ *"Eğer bana iman etmezseniz,* yani size getirdiğim hüccetlerden dolayı beni tasdik etmez ve Allah'a iman etmezseniz, *benden uzaklaşıp çekilin"* yani, "benim yolumdan, ne benim lehime ne de benim aleyhime olmaksızın, çekilin" لِي (-li) ifâdesindeki lâm, لِأَجْلِ manasına olup "için" anlamına gelen lâm'dır.

İ'tizal Kelimesi

Bu kitabın musannifi şöyle der: "**Mu'tezile**, laf atar ve övünerek, "Kur'ân'da gelen "**itizâl**" sözüyle, haktan değil de, bâtıldan yüz çevirme... manası kastedilmiştir" der. Onlardan biri ile bir seferinde bir mecliste beraber bulundum. Onlardan birisi, bu sözü açınca, ben ona bu ayeti hatırlattım ve dedim ki: Bu ayetteki "**itizâl**" kelimesiyle, **Hz. Musa** (a.s)'nın dininden ve onun yolundan ayrılma anlamı kastedilmiştir. Bunun ise, "haktan ayrılma" olduğunda şüphe yoktur." Böylece de adam, diyecek bir şey bulamadı.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَدَعَا رَبَّهُ *"Nihayet Rabbine (...) diye duâ etti"* buyurmuştur. Bu cümlenin başındaki fâ bu ifadenin kendinden önce bulunan ve hazfedilmiş olan bir şey ile ilgili olduğuna delâlet eder. Buna göre kelamın takdiri, "Onlar küfrettiler, iman etmediler de, bunun üzerine **Musa** (a.s) Rabbine أَنَّ هَؤُلَاءِ قَوْمٌ مُجْرِمُونَ *"Bunlar, gerçekten günahkârlar gürûhudur"* diye duâ etti..." şeklinde olur.

Mücrim Tabiri

Eğer onlar, "Küfür, en büyük suçtur. Binâenaleyh, onları iyice zemmetmenin kastedildiği bir yerde, kâfirlerin "**mücrim**" diye vasfedilmelerinin sebebi nedir?" derlerse, ben derim ki: "Çünkü kâfir, dini hususunda bazan âdil, bazan mücrim, bazan da fâsık olur. Böylece de insanların en bayağısı olmuş olur. **Keşşâf sahibi**, "**kavl**" kelimesinin takdir edilmesi sûretiyle, kesre olarak, إِنَّ هَؤُلَاءِ şeklinde de okunduğunu, kelâmın takdirinin, "Rabbine dua etti de, "Şüphesiz bunlar günahkârlar gürûhudur.." dedi" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Daha sonra فَأَسْرِ بِعِبَادِي لَيْلًا إِنَّكُمْ مُتَّبَعُونَ *"(Cenâb-ı Hak da): "Öyleyse kullarımı geceleyin götür. Muhakkak siz, takip olunacaksınız"* buyurmuştur. **İbn Kesîr** ve **Nâfi**, elif-i mevsûle ile, فَاسْرِ **(fesri)** okurlarken, diğer kıraat alimleri, elif-i maktûa ile, فَأَسْرِ **(fe esri)** şeklinde okumuşlardır. Çünkü سَرَى ve أَسْرَى aynı anlamda iki kullanılış olup, bu ifadenin anlamı, "Biz **Musâ**'ya, "geceleyin kullarımı götür. Muhakkak ki siz, takip olunacaksınız." Yani, "**Firavun** ve kavmi, sizi takip edecek ve bu da onların helâkine sebep olacak..." diye vahyettik.." şeklinde olur.

Açılan Denizin Kapanması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاتْرُكِ الْبَحْرَ رَهْوًا *"Denizi, durgun ve açık bırak..."* buyurmuştur. رَهْوٌ **(rehv)** kelimesinin ne demek olduğu hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) Yani, "onu sakin olarak bırak.." Nitekim Arapça'da, geçim ve yaşantı hoş olduğu zaman, عِيشٌ رَاهٍ deyimi kullanılır. Yine, "sıkıntıya düşmeden, huzur ve sükûn içinde yap.." anlamında, اِفْعَلْ ذٰلِكَ سَهْواً رَهْواً denmiştir. Cenâb-ı Hak bu tabirle şunu kastetmiştir. **Hz. Musa** (a.s) o denizi geçince, ona, asâsıyla vurmayı ve böylece de denizin eskisi gibi olup kapanmasını istedi. Bunun üzerine Allah ona, Kıptîler oraya girinceye kadar, o denizi, suyun ayrıldığı ve yolların kuru kaldığı hal üzere, ziftlenmiş bir biçimde, olduğu gibi bırakmasını emretti. Onlar oraya girince de, Allah o denizi onların üzerine kapattı.

b) "**Rehv**" geniş boşluk demektir. Buna göre mana, ذَا رَهْوٍ "Boşluk ve genişlik sahibi olarak, geniş ve boşluk halinde..." şeklinde olur. Yani, Cenâb-ı Hakk'ın, denizin arasından açtığı yolu bu şekilde olduğu gibi bırak. Çünkü onlar, boğulacak bir ordudur" demektir. Bu da, "O yolu, olduğu gibi bırak da girsinler ve böylece de boğuluversinler.." anlamındadır. Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'ya bunu, kalbi onların kötülüklerinden ve eziyyetlerinden azâde kalsın diye haber vermiştir.

Sahipsiz Kalan Mallar

Daha sonra Cenâb-ı Hak, كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ *"Onlar bağlardan, pınarlardan, ekinlerden, güzel konaklardan, neler bıraktılar neler!"* buyurmuştur ki, bu ayet, Allah Teâlâ'nın onları boğduğuna, bundan sonra böyle dediğine delâlet etmektedir. Allah Teâlâ o Kıbtîlerin geride şu beş şeyi, yani bağları, pınarları, ekinleri, güzel konakları ve içinde naz ve naîm ile yaşadıkları ihtişamları bıraktıklarını beyan buyurmuştur. Buradaki, "Makam-ı Kerîm" deyimi ile, onların oturdukları güzel yerler ve güzel evler kastedilmiştir. Bu ifade ile, onların üzerlerinde, **Firavun**'u medhedip övdükleri kürsülerin de kastedildiği ileri sürülmüştür.

وَنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ *"İçinde nâz ve naîm ile yaşadıkları ihtişamları da bıraktılar"* buyurmuştur. Dil alimleri şöyle demişlerdir: "Nûn'un fethasıyla نَعْمَةُ الْعَيْشِ deyimi "yaşantının güzel ve hoş olması" manasını; نِعْمَةُ اللّٰهِ ifadesi ile de, "Allah'ın ihsan ve bağışını ifâde eder. **Keşşâf sahibi** de, "Bu kelime, nûn'un fethasıyla, "refah içinde olma" anlâmını; nûn'un kesresiyle, "in'âm etme, lütufta bulunma" anlamını ifade eder" demiştir. فَاكِهِينَ kelimesi, فٰكِهِينَ **(fekihîne)** şeklinde de okunmuştur.

Başka Varisler

Cenâb-ı Hak كَذٰلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا قَوْماً آخَرِينَ *"İşte, (emir) böyledir. Biz, bunları başka başka kavimlere miras verdik"* buyurmuştur. كَذٰلِكَ tabirinin başındaki kâf, ya, "İşte böylesi bir çıkarışla onları oradan çıkardık ve onlara, başka kavimleri vâris kıldık.." anlamında olmak üzere mahallen mansubtur; veyahut da takdirin, "iş, durum böyledir" şeklinde olmasına göre, mahallen merfûdur. Yani, "Onlar, İsrâiloğulları ne akrabalık, ne din, ne de dostluk bakımından onlardan (Kıptîlerden) değildi. O İsrâiloğulları, o Kıptîlerin elinde köle idiler. Böylece Allah, o Kıbtîleri İsrâiloğulları vasıtasıyla imha etti ve İsrâiloğullarını, o Kıptîlerin memleket ve mülklerine varis kıldı" demektir.

Gök ve Yer Onlar İçin Ağlamadı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَآءُ وَالْأَرْضُ *"Ne gök, ne yer onların üstüne ağlamadı"* buyurmuştur. Bu deyim hakkında şu izahlar yapılabilir:

Birinci Görüş: Vahidî, **Basît** adlı eserinde şöyle der: "**Enes İbn Mâlik**, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَا مِنْ عَبْدٍ إِلاَّ وَلَهُ فِي السَّمَاءِ بَابَانِ بَابٌ يَخْرُجُ مِنْهُ رِزْقُهُ وَبَابٌ يَدْخُلُ فِيهِ عَمَلُهُ فَإِذَا مَاتَ فَقَدَاهُ وَبَكَيَا عَلَيْهِ *"Her kulun, gökte, birinden rızkının çıktığı, diğerinden de amelinin girdiği iki kapısı vardır. Kul öldüğünde, bu iki kapı onu kaybeder ve ona ağlarlar"*[60] dediğini ve bu ayeti okuyarak şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Çünkü onlar Kıbtîler, yeryüzünde salih bir amel yapmadılar ki, o amel-i salih onlara ağlasın; ve onlar namına semâya, ne güzel bir söz, ne de salih bir amel yükselmedi ki, onlara ağlasın!.." Bu, müfessirlerin ekseriyetinin görüşüdür.

İkinci Görüş: Kelamın takdiri, "Onlara, ne göktekiler, ne de yerdekiler ağladı.." şeklindedir. Buna göre buradan bir muzâf hazfedilmiş olup, mana, "Onlara, ne melekler ne de mü'minler ağlamadı. Tam aksine, onların helâk olmalarından sevindiler" şeklinde olur.

Üçüncü Görüş: İnsanlar, bir gelenek olarak, tanınmış ve büyük bir kimsenin ölmesi durumunda, "Onun ölümünden dolayı dünya karardı; güneş ve ay tutuldu, rüzgâr, gök ve yer ağladı.." tabirlerini kullanırlar. Dolayısıyla bunlar bu sözleriyle bu lafızların ifade ettiği hakiki manayı değil de, o musibetin büyüklüğünü kastederler.

Keşşâf sahibi de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in مَا مِنْ مُؤْمِنٍ مَاتَ فِي غُرْبَةٍ غَابَتْ فِيهَا بَوَاكِيهِ إِلاَّ بَكَتْ عَلَيْهِ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ *"Kendisinde, ona ağlayanların kullanmadığı yabancı bir evde ölen mü'minkimseye, gökle yer ağlar"* dediğini naklederken, **Cerîr** de bir şiirinde şöyle demiştir: الشَّمْسُ طَالِعَةٌ لَيْسَتْ بِكَاسِفَةٍ – تَبْكِي عَلَيْكَ نُجُومُ اللَّيْلِ وَالْقَمَرُ *"Güneş doğmuştur, tutulmamıştır. Ama sana, gecenin yıldızlarıyla ay ağlamaktadır.."*

Ayetin bu ifadesinde, onlarla istihzâ etmeye benzer bir edâ bulunmaktadır. Yani, "Onlar, kendilerinin çok büyük kimseler olduğunu sanıyor ve ölmeleri halinde, göğün, yerin kendilerine ağlayacaklarına inanıyorlardı. Ne var ki onlar, bu noktada değil de, çok aşağı mertebede idiler" demek olup, bu söz ancak, "tehakküm" (alay ve tehakküm) için söylenmiştir.

Daha sonra Cenab-ı Hak, وَمَا كَانُوا مُنْظَرِينَ *"Onlara, (emân ve) mühlet de verilmedi"* buyurmuştur ki, bu, "Onların helâk vakitleri gelince, tevbe etmeleri, [illegible] bulunmalarına kusurlarını telafi etmeleri için onlara mühlet tanınmadı..." [illegible]dir.

★ ★
★

60) Tirmizi, tefsir, 46 (5/390).

Münkir Mücrimler

وَلَقَدْ نَجَّيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنَ الْعَذَابِ الْمُهِينِ ﴿٣٠﴾ مِن فِرْعَوْنَ إِنَّهُ كَانَ عَالِيًا مِّنَ الْمُسْرِفِينَ ﴿٣١﴾
وَلَقَدِ اخْتَرْنَاهُمْ عَلَىٰ عِلْمٍ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿٣٢﴾ وَآتَيْنَاهُم مِّنَ الْآيَاتِ مَا فِيهِ بَلَاءٌ مُّبِينٌ ﴿٣٣﴾
إِنَّ هَٰؤُلَاءِ لَيَقُولُونَ ﴿٣٤﴾ إِنْ هِيَ إِلَّا مَوْتَتُنَا الْأُولَىٰ وَمَا نَحْنُ بِمُنشَرِينَ ﴿٣٥﴾ فَأْتُوا بِآبَائِنَا
إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴿٣٦﴾ أَهُمْ خَيْرٌ أَمْ قَوْمُ تُبَّعٍ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ أَهْلَكْنَاهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا
مُجْرِمِينَ ﴿٣٧﴾ وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ ﴿٣٨﴾ مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ
وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٩﴾

"Celalim hakkı için biz, İsrailoğullarını, o zillet verici azabtan, Firavun'dan kurtardık. Hakikaten o, haddi aşanlardan bir mütekebbir idi. Celalim hakkı için biz onlara, -hallerini bilerek- (zamanlarındaki) âlemlerin üstünde bir imtiyaz vermiştik. Bir de onları, ayetlerden, herbirinde açık birer imtihan bulunan şeyler verdik. Onlar derler ki: "O (ölüm), ilk ölümümüzden başka bir şey değildir. Biz, yeniden diriltilip kaldırılacak da değiliz. Eğer, davanızda doğru kimseler iseniz, şimdi atalarımızı dirilterek getirin.." Bunlar mı hayırlı, yoksa Tübba kavmi ve onlardan evvelkiler mi?.. Biz onları bile imha ettik.. Çünkü onlar da mücrim idiler. Biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri, eğlenenler olarak yaratmadık. Biz bunları, hakkın ikamesine vesile olmaktan başka (bir hikmetle) yaratmadık. Fakat onların çoğu, (bunu) bilmezler"

(Duhân, 30-39).

Bil ki Allah Teâlâ, Firavun ve kavmini nasıl imha ettiğini beyân buyurunca, Hz. Musâ (a.s) ve kavmine nasıl ihsanda bulunduğunu da beyan etmiştir. Bil ki zararı defetme, fayda ulaştırmaktan daha önce ve daha önemlidir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak söze, Hz. Musa (a.s) ile kavminden zararı defedişinden bahsederek başlamış ve *"Andolsun ki biz, İsrailoğullarını o zillet verici azabtan*, yani "erkek çocuklarının öldürülüp, kız çocuklarının sağ bırakılıp, hizmetçi olarak çalıştırılması ve hepsinin zor işlere koşulmak suretiyle olan zilletten *kurtardık"* buyurmuştur. Daha sonra, *"Firavun'dan kurtardık"* buyurmuştur.

Bu hususta da şu iki izah yapılmıştır:

a) Bunun takdiri, "Firavun'dan kaynaklanan o zillet verici azabtan kurtardık" şeklindedir.

b) "**Firavun**" kelimesi, "azab-ı muhîn" (zillet verici azab)tan bedel tutulup, sanki **Firavun**'un bizzat kendisinin, onlara işkence etmekte ve zillet içine düşürmekte çok ileri derecede olduğu için, bizzat kendisi "**azab-ı mühîn**" kabul edilmiştir. **Keşşâf sahibi**, bunun مِنْ عَذَابِ الْمُهِينِ şeklinde de okunduğunu söylemiştir ki, bu kıraate göre, "**mühîn**" (hor kılıcı, zillete düşürücü) **Firavun** olmuş olur. Çünkü **Firavun**, inananları hor ve hakîr kılmak için elinden gelen gayreti sarfediyordu. **İbn Abbas** (r.a) da ayeti مَنْ فِرْعَوْنُ (**Firavun** kim?) şeklinde okumuştur. Buna göre مَنْ istifham (soru edatı) olur, peşisıra gelen إِنَّهُ كَانَ عَالِياً مِنَ الْمُسْرِفِينَ *"Hakikaten o, haddi aşanlardan bir mütekebbir idi"* ifadesi, bu sorunun cevabı olur. Takdiri de şöyle olur: "Bu isyan içinde ve şeytanlığı içinde olan kimdir biliyor musunuz?" diye sorulmuş, daha sonra da onun durumu, "Hakikaten o, haddi aşanlardan bir mütekebbirdir" yani "Müsrifler tabakasında derecesi ileri olanlardandır" ifadesiyle anlatılmıştır. Buradaki, *"Hakikaten o haddi aşanlardan bir mütekebbir idi"* ifadesiyle, *"Firavun yeryüzünde büyüklenmeye kalkıştı"* (Kasas, 4) ayetinde anlatılmak istenen şeyin kastedilmiş olması da mümkündür. **Firavun** gerçekte bir "müsrif" idi. Âdiliğine ve basitliğine rağmen, uluhiyyet (tanrılık) iddiasında bulunuşu da onun müsrif (haddi aşan) birisi oluşunun delilidir.

Beni İsrail'e Lütuf

Cenâb-ı Hak, İsrailoğullarından zararı nasıl defettiğini beyan edince iyilikleri ve güzel şeyleri onlara nasıl verdiğini de anlatarak, وَلَقَدِ اخْتَرْنَاهُمْ عَلَى عِلْمٍ عَلَى الْعَالَمِينَ *"Andolsun ki biz onlara, hallerini bilerek, (zamanlarındaki) âlemlerin üstünde bir imtiyaz vermiştik"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili olarak şu iki konu var:

Birinci Konu: Ayetteki عَلَى عِلْمٍ "bilerek" ifadesi "hâl"dir. Bunun "hal" oluşuna göre şu iki izah yapılabilir:

a) "Biz, onların seçilmeye, başkalarına tercih edilmeye müstehak olduklarını bilen olarak..."

b) "Onların bazan haktan sapacaklarını ve kendilerinden, bazı konularda kusurların sudûr edeceğini bilmemize rağmen..."

İkinci Konu: Bu ayetin zâhiri, onların bütün âlemlerden üstün oldukları manasına gelir. İşte bundan ötürü, bu ifadeyle, "Kendi zamanlarında mevcut olan âlemlere, diğer insanlara üstün kıldık" manasının kastedildiği söylendiği gibi, bu ifadenin (başka ifadelerle) tahsis edilmiş (sınırlandırılmış) genel bir tabir olduğu da ileri sürülmüştür. Bu durumda bu ayet, tıpkı *"Siz (ey ümmet-i Muhammed), insanlar için çıkarılmış on hayırlı bir ümmetsiniz"* (Âl-i İmran, 110) ayeti gibi olmuş olur.

Onlara Gösterilen Mûcizeler

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَآتَيْنَاهُمْ مِنَ الْآيَاتِ "Onlara, denizin yarılması, bulutun gölgelemesi, üzerlerine kudret helvası ile bıldırcın etinin indirilmesi ve onların dışındaki hiçbir millete gösterilmemiş olan diğer kesin mûcizelerin verilmesi gibi, kendisinde "apaçık belânın" yani nimetlerin bulunduğu ayetlerimizi verdik" buyurmuştur.

("**Bela**"ya, "**nimet**" manası verdik)" çünkü Allah Teâlâ, sıkıntıyla imtihan ettiği gibi, bazan da sıddîk (samimi) olan zındıktan ayrılsın ortaya çıksın diye, apaçık seçkin nimetleriyle de imtihan eder. **Hz. Musa** (a.s) kıssası hakkındaki sözün sonu burada noktalanır.

Esas Konu: Kur'ân Muhatapları

Cenâb-ı Hak bundan sonra yine Mekke kâfirlerinden bahsetmeye başlıyor. Çünkü esas konu onlarla ilgilidir. Zira Hak Teâlâ, *" Hayır, hayır. Onlar bir şüphe içinde oyalanıp duruyorlar"* (Duhân, 9) buyurmuştur ki bu, "Onlar, diriliş ve Kıyamet hususunda bir şüphe içindedirler" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların inkârda nasıl ısrar ettiklerini anlatmış ve bu arada, **Firavun**'un kavminin de, aynı şekilde küfürde ısrar ettiklerini, bundan dolayı onları nasıl imha ettiğini ve İsrailoğullarına nasıl lûtufta bulunduğunu beyân etmiş; daha sonra yine ilk konuya, yani Mekke müşriklerinin, dirilişi inkâr edişlerine dönerek, إِنْ هِيَ إِلَّا مَوْتَتُنَا الْأُولَىٰ وَمَا نَحْنُ بِمُنْشَرِينَ *"Onlar derler ki: "O (ölüm), ilk ölümümüzden başka birşey değildir. Biz, yeniden diriltilip, kaldırılacak da değiliz..."* İmdi eğer, "Mekke kâfirleri, âhiret hayatını (dirilişi) kabul etmiyorlardı. Binâenaleyh onların, "Bu (yaşadığımız hayat), bizim ilk ve yegâne hayatımızdır. Biz, yeniden diriltilip kaldırılacak da değiliz" demeleri gerekirdi?" denilirse, biz deriz ki: O müşriklere, "Birer nutfe iken, ölüler olduğunuz halde ve bunu bir hayatın takib etmesi gibi, ki bunu Hak Teâlâ, *"Sizler ölüler idiniz, O (Allah) sizi diriltti, sonra sizi öldürdü, sonra yeniden diriltti (diriltecek)"* (Bakara, 28) ayetiyle anlatmaktadır, sizler, peşisıra başka bir hayatın geleceği bir ölümle ölüp gideceksiniz" denilmiş de, onlar da, "Peşisıra bir hayatın geldiği ölüm ilk ölümdür, ikinci ölüm değildir" manasında, ayette nakledilen sözlerini söylemişlerdir, yani, "peşisıra bir hayatın daha olacağını söylediğiniz ölüm, sadece ilk ölümdür (yani nutfe halinde iken olan ölümdür)" demişlerdir. Binâenaleyh müşriklerin bu sözüyle, "Bu dünyadaki hayatımız, ilk ve yegâne hayatımızdır" ifadesi arasında manaca bir fark yoktur. Bu izah **Keşşâf sahibi**'ne aittir.

Bu konuda şöyle bir başka izah da yapılabilir: Ayetteki bu ifadenin manası, "Başımıza, bahsedilen bu hallerden, sadece ilk ölüm gelir" şeklindedir. Bu söz ise, onların başına ikinci hayatın kesinlikle gelmeyeceği manasındadır. Kâfirler, bu ifadeleriyle rumuzlu olarak söyledikleri bu hususu, açıkça ortaya koyarak, *"Biz yeniden diriltilip kaldırılacak da değiliz"* demişlerdir. Binâenaleyh mananın böyle oluşuna göre, **Keşşâf sahibi**'nin, bu zorlanmasına gerek kalmaz.

Cenâb-ı Hak, وَمَا نَحْنُ بِمُنْشَرِينَ *"Biz yeniden diriltilip kaldırılacak da değiliz"* dediklerini bildirmiştir. Arapça'da, "Allah ölüleri yeniden diriltti" manasında نَشَرَ اللَّهُ الْمَوْتَى وَالنَّشْرُ هُمْ denilir. Bu kâfirler, şöyle diyerek, haşri ve neşri (Kıyameti ve dirilişi) inkâr etmişlerdir: "Eğer öldükten sonra dirilme, haşir ve neşir, mümkin ve makûl ise, peygamberlik ve diriliş hakkındaki iddialarınızın doğruluğuna, bizce delil olabilmesi için, Rabbinizden isteyerek, atalarımızdan ölenleri, hemen bu dünyada

diriltiniz." Kâfirlerin, Hz. Peygamber (s.a.s)'den duâ etmesini ve peygamberliğinin ve dirilişin doğruluğu hususunda, kendisiyle müşaverede bulunmak için, (ataları) Kusayy b. Kilâb'ı diriltmesini,böylece Allah'ın ona yeniden can vermesini istedikleri ileri sürülmüştür.

Tübbâ' Kavminin İmhası

Cenâb-ı Allah, onlardan bunu nakledince أَهُمْ خَيْرٌ أَمْ قَوْمُ تُبَّعٍ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ أَهْلَكْنَاهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ *"Bunlar mı hayırlı, yoksa Tübbâ' kavmi mi ve onlardan evvelkiler mi? Biz onları bile imha ettik. Çünkü onlar, günahkârdılar"* buyurmuştur. Bu, "Mekke kâfirleri, "haşr" ve "neşr" hususunda bir şüphe ileri sürmediler ki onların bu şüphesine cevap verilsin. Fakat onlar, bu inkârları hususunda cehalet ve taklidde ısrar edip durdular. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, sadece bu tehdit ile yetinerek âdeta şöyle demek istedi: "Önceki kâfirler, bunlardan daha güçlü ve kudretliydiler. Ama ben (Allah), onları da imha ettim. Binâenaleyh bunları da helâk edebilirim." Ayetteki, *"Bunlar mı hayırlı, yoksa Tübbâ' kavmi mi"* cümlesindeki istifham (soru), istifham-ı inkârîdir. **Ebû Ubeyde** şöyle demiştir: "Yemen krallarından her birine, bütün dünyadaki insanlar, onlara tâbî olmak durumunda kaldıkları için, "Tübbâ' "ın durumu, İslâm dönemindeki "halife"nin durumu gibidir. Bunlar, en büyük Arap kralları dır." **Hz. Aişe** (r.anha) ise, **"Tübbâ'** "ın, sâlih bir adam olduğunu söylemiştir. **Ka'b** da, "Allah bu ayette, **Tübbâ'** ı değil, kavmini zemmetmektedir" der. **Kelbî**, bunun, **Ebû Küre b. Esad** olduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'den, *"Tübbâ'a sövmeyin. Çünkü o müslüman olmuştur. Tübbâ'ın bir peygamber olup olmadığını bilmiyorum"* dediği rivayet edilmiştir. Buna göre eğer, "Her iki grupta da bir hayır olmadığı halde, ayette, *"Bunlar mı hayırlı, yoksa Tübbâ' kavmi mi?"* denilmesinin manası nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bu, "Kuvvet ve saltanat bakımından, bunlar mı daha ileri, yoksa **Tübbâ'** kavmi mi ileri idi?" demek olup, tıpkı, **Firavun hânedanından** bahsettikten sonra, *"Sizin kâfirleriniz bunlardan daha mı hayırlı (yani ileri)"* (Kamer, 43) denilmesi gibidir.

Ba's'ın Delili

Allah Sübhanehû ve Teâlâ, ba's'ın (dirilişin) ve Kıyametin kesin delilini getirmek üzere وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ *"Biz, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri eğlence olsun diye yaratmadık"* buyurmuş ve âdetâ şöyle demek istemiştir: "Eğer öldükten sonra diriliş olmasaydı, bu yaratmamız bir eğlence, boş ve abes olurdu." Bu delil yolu, Yunûs Sûresi'nin başında ve Mü'minûn Sûresi'nin sonunda iyice anlatılmıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak Mü'min Sûresi'nde, *"Sizi, boş (abes) olarak yarattığımızı mı zannettiniz?"* (Mü'minûn, 115) buyurmuştur. Bu husus Sâd Sûresi'nin sonunda da ele alınmıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak burada da, *"Göğü, yeri ve ikisi arasında olan şeyleri bâtıl olarak (boşu boşuna) yaratmadık"* (Sâd, 27) buyurmuştur.

Daha sonra Hak Teâlâ, مَا خَلَقْنَا هُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *"Biz bunları, hakkın ikâmesine vesile olmaktan başka (bir hikmetle) yaratmadık. Fakat onların*

çoğu bunu bilmezler" buyurmuştur. Buradaki, *"onların çoğu"* ifadesiyle, Mekkeli müşrikler kastedilmiştir. Mûtezile'nin, "Allah Teâlâ, küfrü ve fıskı (günahı) ne yaratır, ne de irâde eder" şeklindeki görüşlerine, bu ayeti de delil getirişleri, cevabıyla birlikte malumdur. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Mücrimlerin Cehennem Hayatı

إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ مِيقَاتُهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٤٠﴾ يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلًى عَن مَّوْلًى شَيْئًا وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ
﴿٤١﴾ إِلَّا مَن رَّحِمَ اللَّهُ إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ﴿٤٢﴾ إِنَّ شَجَرَتَ الزَّقُّومِ ﴿٤٣﴾ طَعَامُ الْأَثِيمِ ﴿٤٤﴾ كَالْمُهْلِ
يَغْلِي فِي الْبُطُونِ ﴿٤٥﴾ كَغَلْيِ الْحَمِيمِ ﴿٤٦﴾ خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ إِلَىٰ سَوَاءِ الْجَحِيمِ ﴿٤٧﴾ ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ
مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ ﴿٤٨﴾ ذُقْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ ﴿٤٩﴾ إِنَّ هَٰذَا مَا كُنتُم بِهِ تَمْتَرُونَ ﴿٥٠﴾

"Şüphe yok ki o ayırdetme günü onların hepsinin vâdeleridir. Şüphe yok ki o gün dost dostuna hiç bir şekilde fayda veremez. Onlara yardım da edilmez. Allah'ın rahmet ettikleri böyle değil. Çünkü O, aziz ve rahimdir. Şüphesiz o zakkûm ağacı, günaha düşkün olanın yiyeceği şeydir. O, sıcak suyun kaynayışı gibi, karınlar içinde kaynayacaktır, erimiş madenler gibidir. (Zebânîlere) "Tutun onu ve sürükleyerek cehennemin tâ ortasına götürün. Sonra başından aşağı kaynar su azabından dökün" (denilir). (Ona da) "Tad, bu azabı. Hani sen, çok ulu ve şerefliydin! Şüphesiz bu da, hakkında şüphe ve mücâdele edip durduğunuz şeydir denilir"

(Duhân, 40-50).

Bil ki Hak Teâlâ'nın, *"Biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri eğlence olsun diye yaratmadık"* (Duhân, 39) ifadesi ile, dirilişin ve Kıyametin isbatı kastedilmiştir. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ, bunun peşinden, *"Şüphe yok ki o ayırdetme günü onların hepsinin (randevu) vakitleridir"* buyurmuştur.

Yevmu'l-Fasl'ın Manası

Kıyamet gününe, **"yevmü'l-fasl"** (ayırdetme) günü denilmesinin sebepleri şunlardır:

1) **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "Allah Teâlâ o gün cennetliklerle cehennemlikleri birbirinden ayırır."

2) O gün hüküm (netice) ve kazâ (muhakeme) bakımından kulların arası ayırdedilir.

3) Bu gün, mü'minler hakkında, Allah'ın, mü'minler ile mü'minlerin hoşlanmadıkları herşeyin arasını ayırması, onları mü'minlerden uzaklaştırması

manasında; kâfirler hakkında da, Allah'ın, kâfirler ile kâfirlerin elde etmek istediği bütün şeylerin arasını ayırması manasında, "**yevmü'l-fasl**"dır.

4) Allah Teâlâ, herkesin durumunu bu günde olduğu gibi ortaya kor. Dolayısıyla herkes için, hiçbir şüphe ve ukde kalmaz. Böylece de bütün hayaller ve şüpheler, belirsizlikler ve adatmacalar bertaraf edilmiş olur, sadece gerçekler ve deliller kalır. **İbn Abbas** (r.a) bu ayetin manasının, "Rahman bütün kullarının arasında, onların randevu vakitlerini ayırır-belirler. Böylece iyi olanları kötülerden (yani kâfir ve günahkârlar)dan ayırır" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu günü tavsif ederek, يَوْمَ لاَ يُغْنِي مَوْلًى عَنْ مَوْلًى شَيْئاً وَلاَ هُمْ يُنصَرُونَ *"Şüphe yok ki o gün dost dostuna, hiçbir akraba hiçbir akrabasına hiçbir şekilde fayda vermez. Onlara yardım edilmez"* yani onlara yardım edebilecek kimseler yoktur" buyurmuştur ki, bu: "Kendisinden yardım beklenen, ya din ya neseb bakımından yakın olanlardır, yahut da azad edilmiş kölelerdir. İşte bütün bunlara, "mevlâ" denir. Binâenaleyh bunlardan böylesi bir yardım sâdır olamayacağına göre, bunların dışındakilerden yardım hiç sâdır olmaz" demektir. Bu ayet, *"Hiçbir canın hiçbir cana hiçbir şekilde fayda vermeyeceği günden sakının"* (Bakara, 48) ayetine benzer. **Vâhidî**, ayetteki "**mevlâ manasına**" (**dost dostuna fayda vermez**) **cümlesiyle** kâfirlerin kastedildiğini söyleyerek, "Baksana Allah Teâlâ, mü'minleri, *"Allah'ın rahmet ettikleri böyle değil..."* diyerek istisnâ etmiştir" der. **İbn Abbas** (r.a) ise o ifadeyle mü'minlerin kastedildiğini, çünkü mü'minlere, peygamberler ve meleklerin şefaat edeceklerini söylemiştir.

Zakkum: Mücrimlerin Yiyeceği

Bil ki Allah Teâlâ, Kıyametin hak olduğuna delil getirip, sonra da o Kıyameti anlatınca, daha sonra da kâfirlerle ilgili tehdidini bildirip, peşinden **ebrâr** (iyiler) için olan vaadine yer vermiştir. Kâfirlerle ilgili olan tehdidi ise إِنَّ شَجَرَتَ الزَّقُّومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ *"Şüphesiz o zakkûm ağacı, günaha düşkün olanın yiyeceği şeydir"* ifadesi olup, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "Bu ifade, şîn'ın kesresiyle شِجَرَةَ şeklinde de okunmuştur. Bu kelimenin şu üç değişik şekli vardır:

a) Şîn'ın fethası ve kesresiyle **şecere** ve **şicere**;

b) Yâ ile شِيَرَةَ ve شَيَرَةَ ;

c) bâ ile شِبَرَةَ ....

İKİNCİ MESELE

"**Zakkûm**" kelimesinin hangi kökten türetildiğine dair açıklamalar, Sâffât Sûresi'nde geçmiş olup, tekrar etmeye gerek yok.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Mu'tezile'nin Vaîd Hakkında İddiasına Cevap

Mu'tezile şöyle demiştir: "Ayet, bu şiddetli va'îd'in günahkârlar için de söz konusu olduğuna delâlet etmektedir. "**Esîm**", kendisinden günah sâdır olan kimse demektir. Dolayısıyla ayetin bu va'îdinin fâsıklar için de söz konusu olduğu açıktır." Buna şöyle cevap verilir: Biz, Fıkıh

Usûlü'nde, başına harf-i tarif gelmiş olan müfred (tekil) isimde, asiolanın önceden bahsi geçen birşeye hamledilmesi ve umumî (genel) manada olmadığını anlatmıştık. Burada önceden bahsi geçen şey ise, kâfirlerdir. Dolayısıyla, "**el-esîm**" (o günahkâr) kelimesinin, kâfirler manasına alınması gerekir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ebû Hanîfe'ye göre Kur'ân'ı manası ile kıraat etmek câizdir.[61] **Ebû Hanîfe**, bu hususta şunu delil getirmiştir: Rivayet edildiğine göre **İbn Mes'ûd** bu ayeti birisine öğretiyordu. Bu kişi, **ta'âmu'l-esîm** diyemiyor, **ta'âmu'l-le'îm** diyordu. **İbn Mes'ûd** (r.a), "Hiç olmazsa, (aynı manaya gelen) "**ta'âmu'l-fâcir**" de" dedi. Bu delil, Usûl-ü Fıkıh'da anlattığımız gibi, son derece zayıf bir delildir.

Daha sonra كَالْمُهْلِ *"erimiş madenler gibi"* buyurulmuştur. Bu kelime, mîm'in zammesi ve fethasıyla okunmuş olup, ne manaya geldiği Kehf Sûresi'nde geçmiştir. Allah Teâlâ, günahkârın (cehennemdeki) yiyeceğini, "**mühl**"e benzetmiştir. **Mühl** ise, zeytinyağının ve katranın tortusu; bakır ve benzeri madenlerin eriyiği demektir. Söz bu kelimeyle tamamlanmış ve daha sonra Cenâb-ı Hak, bu yiyeceğin kâfirlerin karınlarında kaynadığını bildirerek, يَغْلِي فِي الْبُطُونِ buyurmuştur. Bu fiil, tâ ile de okunmuştur. Bunu tâ ile okuyanlar, bunun fâili olan "**şecere**" kelimesinin müennes oluşundan ötürü; yâ ile okuyanlar da, "**ta'âm**" kelimesini fâili kabul ederek okumuşlardır. Çünkü "**ta'âm**" (yiyecek) de, mana bakımından "o ağacın meyvesi" demektir. **Ebû Ubeyd**, bunun yâ ile okunuşunu tercih edip şöyle demiştir: "Çünkü daha önce bahsi geçen kelime, yani "**mühl**" kelimesi, fiilin peşisıra geldiği kelimedir. Binâenaleyh fiilin müzekker (yâ'lı) olması evlâdır." Ama bil ki bu fiilin fâilini "**mühl**"e götürmek câiz değildir. Çünkü "**mühl**", burada müşebbehün bih (kendisine benzetilen)dir. **Mühl** gibi kaynayan şey ise, **mühl**'e benzeyen şeydir. Çünkü iyice kaynadığında ona "**hamîm**" denir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ *"Tutun o günahkârı ve sürükleyip götürün"* buyurmuştur. **Leys**, "Bu kelime, insanın yakasından tutup, onu kendine doğru çekip, hapse veya istemediği bir işe götürmendir. Arapça'da, أَخَذَ فُلَانٌ بِزِمَامِ النَّاقَةِ يَعْتِلُهَا denir ki, bu, "bir kimsenin, hayvanın yularının dibinden yakalayıp, hayvanı zorla çekip götürdüğünde kullanılır" demiştir. **İbn Sikkît** ise, "Birisini zorla çekip hapsetmek istediğinde عَتَلْتُهُ إِلَى السِّجْنِ وَاعْتَلَتْهُ dersin" demiştir. Bu, bu kelime hakkındaki bütün dilcilerin görüşüdür. Dilciler, tıpkı يَعْكِفُونَ – يَعْكُفُونَ ve يَعْرِشُونَ – يَعْرُشُونَ fiillerinde olduğu gibi, bu fiilin de tâ'nın kesresi ve zammesiyle kullanılabileceğini söylemişlerdir. Her ikisi de doğru kullanıştır.

إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ *"Cehennemin tâa ortasına sürükleyin. Sonra da başından aşağı kaynar su azabından dökün"* denilmiştir. Bu ifadede asiolan, ya, "Başından aşağı kaynar suyu dökün" denilmesi; yahut da, "Başlarının üstünden kaynar sular dökülür" denilmesiydi. Fakat ayetteki teşbih, daha

61) Bu hüküm, Hanefi mezhebinde mutlak değil, çok kayıtlıdır. Aslında okumaktan aciz olan kimse hakkında sırf namaz farizasını ifa için ve muvakkaten olmak kayıtları ile mukayyettir. Yoksa hanefiler tercümeye "Kur'ân" denilemeyeceğinde müttefiktirler (M. kuttan, Mesahis, s. 320) (ç.).

ileri ve mükemmel bir manayı ifade eder. Buna göre Cenâb-ı Hak âdeta, "o kimsenin üzerine bu kaynar suyun azabını dökün" demiştir ki bu, tıpkı, *"Ya Rabbî, bize bol bol sabır ver"* (Bakara, 250) denilmesi gibidir.

Cenâb-ı Hak, ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ *"Tad bu azabı. Hani sen, çok ulu ve şerefli idin(!)"* buyurmuştur. Âlimler bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) O günahkâra (kâfire), cehennemde istihzavârî böyle hitab edilmiş olup, "Aslında sen böyle değilsin" manası kastedilmiştir.

2) Ebû Cehil, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Onun soyu içinde, benden daha ulu ve şerefli kimse yoktur. Allah'a yemin ederim ki, sen ve Rabbin, bana hiçbirşey yapamazsınız" demiştir.

3) Bu, "Sen (Ey kâfir), izzetin (ululuk ve şerefin) Allah ile olmada değil, başka şeylerde olduğunu sanıyor ve onlarla şeref bulmak istiyordun. Şimdi içine düştüğün şeye bak" demektir. Ayetteki إِنَّكَ، لَأَنْتَ şeklinde de okunmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِنَّ هٰذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ *"Bu azab sizin şüphe edip durduğunuz şeydir"* buyurmuştur ki bundan maksad, O'nun, bu sûrenin başında, *"Hayır, onlar bir şüphe içinde oyalanıp duruyorlar"* (Duhân, 9) ifadesiyle anlattığı şüpheleridir.

★ ★
★

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ ﴿٥١﴾ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ ﴿٥٢﴾ يَلْبَسُونَ مِنْ سُنْدُسٍ
وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَ ﴿٥٣﴾ كَذٰلِكَ وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ
﴿٥٤﴾ يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَاكِهَةٍ آمِنِينَ ﴿٥٥﴾ لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ
الْأُولَىٰ وَوَقَاهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ ﴿٥٦﴾ فَضْلًا مِنْ رَبِّكَ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿٥٧﴾
فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴿٥٨﴾ فَارْتَقِبْ إِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ ﴿٥٩﴾

"Muttakîler ise, gerçekten emin bir makamda, cennetlerde, pınarların başındadırlar. İnce, nazik ve kalın ipeklerden, atlaslardan giyecekler ve karşı karşıya oturup muhabbet edeceklerdir. İşte iş böyledir. Onlara, bembeyaz şâhin gözlü hûrileri eş yaptık. Orada güvenli olarak (hizmetçilerden), her türlü meyve isterler. Orada, ilk ölümden başka ölüm tatmazlar. (Allah) onları cehennem azabından korumuştur. Rabbinden bir fazl-u kerem olarak (verilmiştir bunlar). İşte, en büyük saadet budur. Biz onu (o dersi), ibret alsınlar diye, senin dilinle kolaylaştırdık. Artık bekle, çünkü onlar da bekliyorlar"

Bil ki Allah Teâlâ önceki ayetlerde va'dinden bahsedince, bu ayetlerde de vaadinden bahsedip, *"Müttakiler ise..."* buyurmuştur. Ehl-i sünnet âlimlerimiz, "şirkten ittikâ eden (sakınan-korunan) herkese "müttakî" denir. Binâenaleyh günahkâr mü'min de bu vaadin sınırlarına girer" demişlerdir.

Güzel Meskenler

Bil ki Allah Teâlâ, onların cennetteki refahlarının sebebi olarak şu dört şeyi zikretmiştir:

a) Meskenleri (evleri-yerleri)... Bu hususta Cenâb-ı Hak, *"Emin bir makamda..."* buyurmuştur. Bil ki mesken, ancak şu iki şartın ve özelliğin bulunmasıyla güzel olur:

1) Korkulup-sakınılacak her türlü şeyden emin oluşu... Bu, ayetteki *"emin bir makamda"* ifadesiyle anlatılmaktadır. Ekseri kıraat âlimleri, mîm'in fethasıyla **"mekâm"** şeklinde okurlarken, **Nafi ve İbn Âmir**, mîm'in zammesiyle **mukam** şeklinde okumuşlardır. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu kelimenin, mîm'in fethasıyla olan **"makam"** şekli, "durma yeri" manasına olup, bununla mekân manası kastedilir ki, bu kelime umumî manada kullanılan hususi kelimelerdendir. Zammeli şekli ise, "beldetme yeri" manasınadır. **"Emîn"** kelimesi de, أَمِنَ–أَمَانَةً أَمِينٌ fiilinden olup, **"hâin"**in zıddıdır. Makâm kelimesinin, *"emin"* olarak tavsif edilişi, bir istiâredir. Çünkü "korkutan yer", sahibinin insanı korkutması manasındadır.

2) O yerde, gezinti şartlarının bulunması... Bunlar da, bağ-bahçe (yeşillik), gözeler ve sulardır. Cenâb-ı Hak, cennetliklerin meskenlerinde (yerlerinde) bu şartın bulunduğunu belirtince, daha güzeli olmayacak şekilde tavsif etmiş olur.

İpek Hil'at

b) Giyim - kuşamları... Cenâb-ı Hak, bu hususta يَلْبَسُونَ مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ *"İnce, nâzik ve kalın ipeklerden, atlaslardan giyecekler onlar"* buyurmuştur. **"Sündüs"**ün, ince ipek; **"İstebrâk"**ın da kalın ipek olduğu söylenmiştir. "İstebrâk" kelimesi, إِسْتَبْرَكَ kelimesinden Arapçalaşmış bir kelimedir.

Kur'ân'da Arapça Olmayan Kelime

İmdi eğer, "Kur'ân'da, Arapça olmayan bir kelime nasıl bulunabilir?" denilirse, biz deriz ki: "Bu kelime Arapçalaşınca, artık Arapça olmuş olur."

c) Karşı karşıya oturup muhabbet etmeleri... Bu, cennetliklerin biribirleriyle dostluk edişleridir. Buna göre eğer, "Bu şekilde oturmak bir ürküntü (rahatsızlık) verir. Çünkü, bu durumda onlardan herbiri, diğerinin yaptıklarını görür. Bir de sevabı-mükâfaatı az olan, mükâfaatı çok olanın durumunu gördüğünde, huzuru kaçar" denilirse, biz deriz ki: Âhiret halleri, dünya hallerine benzemez.

d) Eşleri, hanımları... Bu hususta Cenâb-ı Allah, كَذٰلِكَ وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ *"İşte böyledir, onlara bembeyaz şâhin gözlü hûrileri eş yaptık"* buyurmaktadır. Bu ifadenin başındaki "kâf" ile ilgili şu iki izah yapılabilir:

1) Takdiri, اَلْأَمْرُ كَذٰلِكَ *"İş böyledir"* şeklinde olarak, mahallen merfûdur.

2) Takdiri, "Onlara işte böylesini verdik" şeklinde olarak, mahallen mansubtur. **Ebû Ubeyde**, "Ayetteki زَوَّجْنَاهُمْ ifadesi, tıpkı, eşin eşi ile çift teşkil etmesi gibi, "Onları çiftler yaptık, yani ikişer ikişer kıldık" demektir" der. Âlimler, bu ifadenin cennette bir evlendirme akdinin (nikâhın) bulunduğuna delâlet edip etmediği hususunda ihtilaf etmişlerdir. **Yunûs**, bu ifadenin, "Biz onları onlara yaklaştırdık" demek olduğunu, **"tezvic bihâ"**'nın evlendirme manasına gelmediğini, çünkü Arabın, bu manada تَزَوَّجْتُ بِهَا demeyip de, تَزَوَّجْتُهَا dediğini söylemiştir. **Vâhidî** (r.h) de şöyle demişti: "Kur'ân-ı Kerîm de, **Yûnus**'un dediğini destekler. Bunun delili Hak Teâlâ'nın, فَلَمَّا قَضَىٰ زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا *"Zeyd ondan tamamen boşanınca, biz onu sana nikâhladık"* (Ahzab, 37) ayetidir. Binâenaleyh eğer, maksad, تَزَوَّجْتُ بِهَا şeklinde ifade edilseydi, bu ayette de, زَوَّجْنَاكَ بِهَا denilirdi. Dolayısıyla bir kimsenin, زَوَّجْتُهُ بِهِ deyişi, "O tek ile, onu bir başkasıyla çift yaptım" manasına gelir. Bu tıpkı شَفَعْتُهُ بِآخَرَ denilmesi gibidir.

Hürr Kelimesi

"Hürr" kelimesi hakkında vâhidî, "Bu kelime beyaz manasınadır ve "tahrîr" beyazlatmak demektir" der. Biz bu kelimeyi Mâide 111. ayetin tefsirinde inceledik. Gözün beyazının alabildiğine beyaz, siyahının da alabildiğine siyah olduğunu ifade etmek için, عَيْنٌ حَوْرَاءُ denilir. Gözlerinin beyazı, teninin renginde olmadıkça kadına **"havrâ"** (bembeyaz) denilmez. Bu ayetteki **"hur"** ile beyazlığın kastedilişinin delili, **İbn Mes'ûd** (r.a)'un bunu, بِعِيسٍ عِينٍ şeklinde okumuş olmasıdır. **"İys"** da, beyazlık manasınadır.

Ayetteki, عِينٍ kelimesi, عَيْنَاءَ kelimesinin çoğulu olup, **"aynâ"**, iri gözlü kadın demektir. **Cübbâî**, gözleri iri ve büyük olduğunda erkek için رَجُلٌ أَعْيَنُ; kadın için اِمْرَأَةٌ عَيْنَاءُ ifadesinin kullanıldığını ve bu iki kelimenin cemisinin de عِينٌ kelimesi olduğunu söylemiştir.

Âlimler, ayette geçen **"hûrl-ıyn"**ın kimler olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak **Hasan el-Basrî**, "Bunlar sizin o dişi dökülmüş ihtiyar karılarınızdır. Allah onları yeniden yaratmıştır" derken, **Ebû Hureyre** (r.a), "Bunlar, dünya kadınları değildir" demiştir.

İtminanla Yiyecek Yemeleri

e) Yiyecekleri... Cenâb-ı Hak bu hususta, يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَاكِهَةٍ آمِنِينَ *"Orada, güvenli olarak (hizmetçilerden), her türlü meyve isterler"* buyurmuştur. Âlimler, bunun, "Onlar, sınırlanmadan ve hastalıklardan emin oldukları için, hertürlü meyveden yerler" manasında olduğunu söylemişlerdir.

Cenâb-ı Hak, o cennetliklerin içinde bulundukları bolluk ve rahatlıkları ifade edince, لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ *"Orada, ilk ölümden başka ölüm tatmazlar"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili olarak, şöyle iki soru bulunmaktadır:

İlk Ölüm Azabı

Birinci Soru: Onlar ilk ölümü cennette tadmadılar. Öyleyse, daha nasıl böyle bir istisnâ yapılabilmiştir? Buna şu şekilde cevap verilmiştir:

1) **Keşşâf sahibi**, "Bununla, "Onlar orada ölümü kesinlikle tadmazlar" denilmek istendiğini; işte bunu ifade için de, *".. ilk ölümden başka"* ifadesine yer verildiğini; zira, geçmiş bir ölümü, gelecekte tadmanın imkânsız olduğunu; böylece bu ifadenin, muhâl olana bağlanmış şeyler türünden olduğunu; buna göre adeta sanki, "Eğer ilk ölümün gelecekte tadılması mümkün olsaydı, muhakkak ki o cennetlikler onu tadarlardı.." şeklinde olduğunu" söylemiştir.

2) Ayetteki إِلاَّ **(illâ)** edatı lâkin anlamında olup, ifadenin takdiri, "onlar orada ölümü tadmazlar; ne var ki, onlar, ilk ölümü tadmışlardır" şeklindedir.

3) Hakiki cennet, nefsin, marifetullah, tâatullah ve muhabbetullah ile huzur bulması ve manevî bir neşeye kavuşmasıdır. Bu demektir ki, bu saâdeti elde eden kimse, dünyada da cennette, ahirette de cennettedir. Durum böyle olunca da, ilk ölüm, insanın, gerçek cennet olan marifetullah ve muhabbetullah cennetinde iken tahakkuk etmiş olur. Binâenaleyh bu istisnâ bizim, "Gerçek cennet, yeme içme yurdu olan bu yurt değil, işte bu halin tahakkuk etmesidir" şeklindeki sözümüze adeta bir dikkat çekmek için söylenmiştir. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْاَنْبِيَاءُ اللّٰهِ لاَ يَمُوتُونَ وَلٰكِنْ يُنْقَلُونَ مِنْ دَارٍ اِلٰى دَارٍ *"Peygamberler ölmezler, ancak onlar, bir evden başka bir eve naklolunurlar"* buyurmuştur.

4) Bir şeyi deneyip ona muttali olan kimse hakkında, "O, onu taddı.." denilmesi doğru olur. "Bilme"yi tadma" ile adlandırmak sahih olunca da, onu hatırlamanın da "zevk" (tadma) şeklinde adlandırılması doğru olur. Buna göre, لاَيَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ اِلاَّ الْمَوْتَةَ الْاُولٰى ifadesinin manası, "Onlar ancak, ilk ölümü hatırlamaları sebebiyle meydana gelen zevki tadarlar..." şeklinde olur.

İkinci Soru: Cehennemlikler de, ahirette ölmeyeceklerdir. Şu halde, herkes bu hususta müşterek iken, daha niçin bu müjde cennetliklere verilmiştir?

Cevap: Müjde, hayatın devamı hakkında vâki olmayıp, tam aksine bu müjde, o hayatın, daha önce dünyada yapılan hayır ve mutlulukların tahakkuku ile birlikte devam edeceği hususunda olmuştur. Böylece, fark anlaşılmış olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَوَقٰيهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ *"(Allah) onları, cehennem azabından korumuştur"* buyurmuştur. Şedde ile **vakkâhum** şeklinde de okunmuştur. Buna göre onlar şayet, "Delil, cehennemden korunmanın, cenneti kazanmış olmanın bildirilmesinden önce bildirilmesini gerektirir. Çünkü, cehennem azabından korunan kimse, kurtarabilir de, kurtaramaz da... Binâenaleyh, işte bundan sonra, o kimsenin cenneti elde ettiği hususuna yer verilirse, o zaman bir mana ifade edilmiş olur. Ama cennetin iyiliklerini elde eden kimse, hiç şüphesiz, zaten Allah'ın ukûbetinden kurtulmuş olur. Böylece de, cennet mükâfaatını elde etmenin bildirilmesinden sonra, cehennem azabından kurtulmuş olmadan bahsetmek bir şey ifade etmez" derlerse,

biz deriz ki: Kelamın takdiri, Cenâb-ı Hakk'ın adeta, "Allah onları, evvelemirde cehennem azâbından korumuştur" demiş olması biçimindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَضْلاً مِنْ رَبِّكَ *"Rabbinden bir fazl-u kerem olarak (verilmiştir)"* buyurmuştur ki, bu "Müttakîlerin, cehennemden kurtulma, cenneti de elde etme namına ulaştıkları her şey, ancak Allah'ın lûtfu ile tahakkuk etmiştir" demektir. Alimlerimiz, "Mükâfaat, hak edip müstehak olma yoluyla değil, Allah'ın bir lûtfu olarak tahakkuk eder" şeklindeki görüşlerine bu ayetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Çünkü Allah Teâlâ, müttakîlerin mükâfaatlarının kısımlarını sayınca, bütün bunların, kendisinden olan bir lûtuf ve ihsan ile tahakkuk ettiğini beyan buyurmuştur."

Kadî ise şöyle demiştir: "Cennetlikler, bu şeylerin pekçoğuna, her ne kadar kendi amelleri sayesinde müstehak olmuşlar ise de, bu, (cehennemden korunma işi), Allah'ın mahzâ lûtfu iledir. Çünkü Allah, mükellef tutmak suretiyle lûtfetmiştir ki, bundan maksadı, O'nun, cennetlikleri işte bu makama erdirmesidir. Binâenaleyh bu tıpkı, sayesinde bir eşyanın mülkiyetini elde edebilmesi için, başkasına mal veren kimsenin haline benzer.. Çünkü, bu elde edilen mülk hakkında, "Bu mülk, falancanın lûtfu sayesindedir" denilir."

Biz diyoruz ki: Ey **Mu'tezile**, size göre, mükâfaat vermek, Allah üzerinde bir borçtur. Bunu ihlâl etmesi halinde, hafif meşrep ve cahil olur, ulûhiyyet vasfından çıkar. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın cennetlikleri cehennemden koruma işini, "Allah'dan bir lûtuftur" diye nasıl vasfedebiliyorsunuz?..

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ *"İşte, en büyük saâdet budur"* buyurmuştur. Alimlerimiz, "tafdîl-lûtfetmenin, hakedilen, mükâfaattan daha üstün bir derece olduğu hususunda bu ayetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Çünkü, Allah Teâlâ bunu, ilk önce, "kendisinden bir fadl, lûtuf" olmakla tavsif etmiş, daha sonra da, "Kendisinden olan bu fadl'ı, lutf'u", büyük bir saâdet olarak nitelemiştir. Buna, şu da delâlet etmektedir. Büyük bir hükümdar, ücretle çalıştırdığı işçiye ücretini verip, daha sonra bir başka kimseye, elbisesini vermesi halinde, bu elbise, durum bakımından, o ücreti vermekten daha hoş ve güzel olur..

Cenâb-ı Hak, delillerini beyân edip, vaad ve va'îdini de açıklayınca, فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ *"Biz onu, ibret alsınlar diye, senin dilinle kolaylaştırdık"* buyurmuştur. Bu, "Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı, bu sûrenin başında, **"Kitâb-ı Mübîn** -yani açıklaması ve faydası bol" diye vasfedip, sonunda da bu hususu tekîd eden şeyi getirerek, "Bu faydası bol, apaçık kitabı, biz senin lisanınla kolaylaştırdık" yani "Onu, senin dilinle, Arapça olarak indirdik.. Ta ki onlar, öğüt alsınlar.." buyurmuştur" demektir.

Kâdî, "Bu, Allah Teâlâ'nın, herkesin iman etmesini, kendisini tanımasını istediğine ve hiç kimsenin kâfir olmasını istemediğine delâlet eder" demiştir. Alimlerimiz (ehl-i sünnet) ise, buna, لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ifadesindeki zamirler, hususî, muayyen kimselere ait zamirlerdir. Dolayısıyla biz, bu zamirleri mü'minlere racî kılıyoruz.." diyerek cevap vermişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَارْتَقِبْ إِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ *"Onların başına gelecek olan şeyi, bekle.. Çünkü onlar da, senin başına gelecek olan şeyleri bekliyor, başına felâketler gelmesi ümidi ve beklentisi içindeler"* buyurmuştur. Allah en iyisini bilendir.

Musannif (r.h) şöyle der: "Bu sûrenin tefsiri, 603 H. yılının Zilhicce ayının 12. gününün gece yarısı olan Salı günü gecesi tamamlanmıştır.

"Ey lûtfu ve iyiliği, devamlı ve kadîm olan Allahl Sana, Arşın aydınlığı, kürsînin ziyâsı, göklerin basamakları, yörüngeleri üzere, en üst noktaya çıkmış ve yap-boz (kevn ü fesad) aleminin tozlarından münezzeh olan yücelikler üzerinde bulunan gerek sabit gerekse gezegen yıldızların nûrları şehâdet etmektedirler ki, Evvel, Hak ve Ezelî olana, aklın kuracağı ilgilerden, hatıra gelecek şeylerden ve muhdesât alemiyle ilgili olanlardan hiçbir şey uygun ve münasip düşemez..

Işığı giderilen ay noksanlığını itiraf eder. Güneş de, burçlardaki hareketinin şehadetiyle, kendisinin, Rahman olan Allah'ın yönetimine muhtaç olduğunu itiraf etmekte... Tabiatlar da, üstün kudretin altında ezilip gitmektedir. O halde bu demektir ki, Allah, yücelerin yücesinde, gayb perdeleri arkasındadır. Değişen şeyler ise, O'nun değişmediğine şehâdet etmekte; birbirini izleyerek yok olan şeyler, O'nun sermediyesinin devamını dile getirmektedir. Kendisine, "geçmiştir" "gelecektir" hükmünü yönelttiğimiz her şeyin yaratıcısı O'dur ve O, ondan yücedir. O'nun vücuduyla vücud (varlık) icâd edilmiştir. Yokluk ve yıkılış da, yine O'nun yok etmesiyledir. O'nun dışında kalan her şey, O'nun ceberrûtuna şaşırmıştır; melekûtunun nûru doğduğunda, aydınlatıcı ve nûrdur. Mahlûkatının aklında, ancak, O Allah'ın yarattığı her şeyden başka, onların dışında olduğu fikri vardır. İzzet-celâl, kudret-kemâl, cûd-ihsan... hep O'nun'dur. Ey, bizim ve bizim ecdadımızın Rabbi! Ancak seni arzular, senin için namaz kılar ve oruç tutarız. Dayanılacak, ancak sensin. Sen, ilk mebde'sin, evvelsin. Seni, noksan sıfatlardan tenzih ederiz, takdis ederiz!

★ ★

★

CÂSİYE SÛRESİ

Onyedi ayet olup, Mekkî'dir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

Tenzîlî ve Tekvînî Ayetler

حٰمٓ ۝١ تَنزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ۝٢ إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ ۝٣ وَفِي خَلْقِكُمْ
وَمَا يَبُثُّ مِن دَابَّةٍ آيَاتٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ ۝٤ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا أَنزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ
مِن رِّزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ آيَاتٌ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ۝٥ تِلْكَ
آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَآيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ ۝٦

"Ha Mîm. (Bu) kitabın indirilişi, mutlak kâdir, yegâne hüküm ve hikmet sahibi Allah'tandır. Şüphe yok ki, göklerde ve yerde, mü'minler için kat'î ayetler vardır. (Allah'ın) sizi yaratmasında ve yeryüzüne yayıp üretmekte olduğu herbir canlıda, sağlam bilgi edinecek bir zümre için ayetler vardır. Gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, Allah'ın gökten rızık indirip, onunla yere, ölümünden sonra can vermesinde, rüzgârları evirip çevirmesinde, akıllarını kullanacak kimseler için ayetler vardır. İşte bunlar, Allah'ın ayetleridir ki, sana bunları, gerçeğe mutabık olarak okuyoruz. Artık onlar, Allah'ın ayetlerinden sonra, hangi söze inanırlar?"

(Câsiye, 1-6).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
İ'rab

Bil ki, حٰمٓ تَنزِيلُ الْكِتَابِ ifadesinin tahlili hakkında şu izahlar yapılabilir:

1) حٰمٓ mübtedâ, تَنزِيلُ الْكِتَابِ ifadesi, onun haberi. Böyle olması halinde, takdiri, تَنزِيلُ الْكِتَابِ حٰمٓ تَنزِيلُ "Hâ Mîm'i

indirmek, Kitâb'ı indirmektir..." şeklinde olan bir muzaf hazfedilmiş olur. مِنَ اللّٰهِ kelimesi de تَنْزِيلُ kelimesinin sılası, (yani mütealiakı)dır.

2) حٰمٓ kelimesinin takdiri, هٰذِهِ حٰمٓ "Bu Hâ Mîm'dir" şeklinde olarak (mahzuf mübtedânın haberidir). Daha sonra söze, biz yeniden başlayarak, تَنْزِيلُ الْكِتَابِ ifadesini mübteda, مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ifadesini de haber tutarız.

3) حٰمٓ kelimesinin kasem (yemin), تَنْزِيلُ الْكِتَابِ ifadesinin kasemin sıfatı, إِنَّ فِي السَّمٰوَاتِ ifadesi de, kasemin cevâbı olması... Buna göre mana, "Kitâbı indirmek demek olan Hâ Mîm'e yemin ederim ki, göklerde ve yerde..." şeklinde olur.

İKİNCİ MESELE
el-Azîzu'l-Hakîm'in İzahı

Ayetteki, الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ifadesini, hem "**kitâb**" sözünün hem de Lafzâ-i celâlin sıfatı tutmak mümkündür. Ne var ki, ikincisi daha uygun olup, bunun delilleri şunlardır:

1) Biz, bu iki kelimeyi, Lafzatullah'ın sıfatı kabul edersek, ifâde, "**hakikat**", kitabın sıfatı kabul edersek, "**mecâz**" olmuş olur. Halbuki hakikat, mecâz'dan daha evlâdır.

2) Daha fazla yakın olmak, daha fazla tercih edilmiş olmayı gerektirir.

3) Biz, el-Azîz ve el-Hakîm kelimelerini, Cenâb-ı Hakk'ın sıfatı olarak kabul edersek, bu, Kur'ân'ın hak olduğuna delâlet eden delile bir işaret olmuş olur. Zira Cenâb-ı Hakk'ın "Aziz" olması, O'nun bütün mümkinâta kâdir olduğuna; "Hakîm" olması da, O'nun bütün herşeyi bildiğine, her şeyden müstağnî olduğuna delâlet eder. Böylece, Cenâb-ı Hakk'ın Azîz ve Hakîm olmasının yekûnundan, bizim için, O'nun bütün mümkinata kâdir, bütün maîûmatı bilen, herşeyden müstağnî olan bir zât olduğu; böyle olan her şeyden ise, abes ve bâtıl şeylerin sudûr etmesinin imkânsız olduğu hakikati tahakkuk etmiş olur. Durum böyle olduğunda da, mu'cizelerin zuhûru, peygamberin doğruluğuna delil olmuş olur. Böylece, bizim "Azîz ve Hakîm" kelimelerini, (ayette) Allah'ın sıfatı kabul ettiğimizde, işte böyle bir faydanın ortaya çıktığı sabit olmuş olur.

Ama biz bu iki kelimeyi, "**kitâb**" lafzının sıfatı kabul edersek, bundan yukardaki mâna meydana gelmez. Binâenaleyh, birincisi daha evlâ olur. Allah en iyisini bilendir.

Mü'minlere Deliller

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ *"Şüphe yok ki, göklerde ve yerde, mü'minler için kati ayetler vardır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Ayetin bu ifadesini zahirî manasına almak mümkündür. Çünkü miktarları, keyfiyetleri ve hareketleri gibi, göklerin ve yerin bizzat kendilerinde, Allah'ın varlığına delâlet eden birtakım haller mevcuttur. Hem güneş, ay, yıldızlar, dağlar ve denizler, gökler ile yerde bulunup, bunların her biri birer ayettir. Bu ayetin manasının, Bakara Sûresi'nde de, *"Muhakkak ki, göklerin ve yerin yaratılmasında, ... ayetler vardır"* (Bakara, 164) biçiminde açıkça ifade edildiği gibi, "Göklerin ve yerin yaratılmasında..." şeklinde olması da mümkündür ki, bu da, bizim *"Hamd, gökleri*

ve yeri yaratan ... Allah'a mahsustur" (En'âm, 1) ayetinin tefsirinde de söylediğimiz gibi, hür ve irâde sahibi olan kâdir bir zâtın bulunduğunu gösterir.

İkinci Bahis: Biz, En'âm 1 ayetinin tefsirinde, göklerde ve yerde olan pekçok hususun, hür ve irâde sahibi kâdir bir ilâhın bulunduğuna delâlet ettiğini söylemiştik. Bunların bir kısmını tekrarlamada herhangi bir mahzur yoktur. Bu sebeple biz diyoruz ki: Bütün bunlar, işte şu bakımlardan, bir yaratıcının bulunduğuna delâlet eder:

1) Bunlar, hâdis olmaktan hali olmayan birtakım maddelerdir. Hâdis olmaktan uzak olmayan her şey ise, hâdistir. Binâenaleyh bu demektir ki, bu maddeler hâdistir. Her hâdis olan şeyin ise, bir muhdis'i (yaratıcısı) vardır.

2) Bunlar, birtakım cüzlerden, kısımlardan meydana gelmiş olan mürekkeb şeylerdir. Maddelerin birbirlerine benzediklerini daha önce açıkladığımız üzere, bu mucizeler birbirlerinin eşi ve dengidirler. Ama bu cüzlerin bir kısmı yüzeyde değil, içlerde yer almış iken, diğer bir kısmı ise, bir kısımlarda değil satıhta bulunmaktadır. Binâenaleyh, bu cüzlerin her birinin, şu anda bulundukları o yerde bulunmaları mümkün şeylerden olmuş olur. Her mümkün için ise, bir müreccih bulunmaktadır.

3) Feleklerin ve unsurların, maddî olan mahiyetlerinin bütünü açısından birbirlerine benzemelerine rağmen, ısı, soğukluk (rutûbet), felekî ve unsurî letâfet ve kesâfetler gibi, bunlardan herbirinin hususî ve belli sıfatları bulunmaktadır. Böylece bu iş, mümkin bir iş olmuş olur ki, her mümkin için ise, mutlaka bir müreccih gerekir.

4) Yıldızlar kütleleri, renkleri açısından farklı farklıdırlar. Meselâ, Zuhal (Satürn) yıldızı soluk; Müşteri beyaz; Merîh kırmızı, Güneş, tam beyaz; Zühre, inci beyazlığında, Utarid sarı ve ay da yumurta akı beyazlığında, yani solgun beyazdır. Hem bunların bir kısmı uğurlu; bir kısmı uğursuz; bir kısmı gündüzcü erkek, bir kısmı da gececi dişidir. Halbuki biz, maddelerin, zatları açısından birbirlerinin dengi olduklarını kabul etmiştik. Binâenaleyh, bu farklı farklı sıfatların hür, irâde sahibi, kâdir bir ilâhın, bunlardan her birine belli sıfatları tahsis etmiş olmasından dolayı olmuş olması gerekir.

5) Her felek, belli bir yöne doğru sürat ve yavaşlık açısından, muayyen bir miktar ile hareket etmektedir. Bütün bunlar, mümkin olan hususlardır. Binâenaleyh, bunları böyle yaratan, hür ve irade sahibi bir failin bulunması gerekir.

6) Her feleğin belli bir hususiyeti vardır. Ki bunlar da, caiz ve mümkün olan şeylerdendir. Binâenaleyh, her feleğe o belli hususiyeti veren, hür ve irâde sahibi bir failin bulunması gerekir. Bu manadaki izahların tamamı, En'âm 1'deki ayetin tefsirinde mevcuttur.

Delîller Mü'minlere mi Mahsus?

Üçüncü Bahis: Ayetteki, *"...mü'minler için, kat'î ayetler..."* ifadesi, bu ayetlerin (delillerin) sadece mü'minlere tahsis edilmiş olmasını gerektirir. **Mu'tezile** şöyle demiştir: "Bunlar, hem mü'minler hem de kâfirler için birer delîldirler. Ancak ne var ki, bunlardan kâfir değil de mü'min istifâde edince, bunlar, *"mü'minler için... birer ayet"* olarak ifade edilmiştir. Bunun bir benzeri de, هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (Bakara, 2) ayetidir. Çünkü Kur'ân, bütün insanlar için bir hidâyet rehberidir. Nitekim Cenâb-ı Hak,

"İnsanlar için bir rehberdir.." (Bakara, 185) buyurmuştur. Ancak ne var ki, ondan sadece ve hasseten mü'minler istifade edince, pek yerinde olarak, *"müttakiler için bir rehberdir..."* denilmiştir. İşte burada da böyledir."

Alimlerimiz ise, "Delil ve ayet, bir şeyin bilgisinin, kendisinin bilinmesine dayandığı şeydir. Bu bilgi ise, o delil gereği değil de, Allah Teâlâ'nın yaratmasıyla meydana gelir. Allah bu bilgiyi ise, kâfir hakkında değil, mü'min hakkında yaratmıştır. Bu sebeple bu, kâfir hakkında değil de, mü'min hakkında bir delil olmuş olur" demişlerdir. Allah en iyisini bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُثُّ مِنْ دَآبَّةٍ آيَاتٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ *"(Allah'a) sizi yaratmasında ve yeryüzüne yayıp üretmekte olduğu herbir canlıda, sağlam bilgi edinecek bir zümre için, ayetler vardır"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili olarak şöyle birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Keşşâf sahibi şöyle der: وَمَا يَبُثُّ ifadesi, خَلْقِكُمْ ifadesindeki muzâfun ileyh durumunda olan zamire değil de, muzâf olan خَلْق (yaratmak) kelimesine âtıftır. Çünkü, muzâfun ileyh olan كُمْ, zamîr-i mecrûr-i muttasıldır. Zamir-i mecrûr-i muttasıl üzerine atfetmek ise, kabîh addedilmiştir. Binâenaleyh Arapça'da, مَرَرْتُ بِكَ وَزَيْدٍ "Sana ve Zeyd'e uğradım" denilmez. İşte bundan dolayı, **Hamza**'nın تَسَآءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ (Nisa, 1) ayetindeki وَالْأَرْحَامَ kelimesini, cer ile وَالْأَرْحَامِ **(ve'l-erhâmi)** şeklinde okumasını eleştirmişlerdir. Bu atfı çirkin addedenler, مَرَرْتُ بِكَ أَنَا وَزَيْدٍ şeklinde bir ifâde de kullanmazlar (bunu da çirkin addederler)."

Kıraat Farkı

İkinci Bahis: Hamza ve Kisâî, hem bu ayetteki آيَاتٌ kelimesini, hem de bundan sonra gelen وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ آيَاتٌ (Casiye, 5) ifadesindeki آيَاتٌ kelimesini tâ'nın kesresi ile آيَاتٍ **(âyâtin)** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, her ikisini de merfu olarak, آيَاتٌ **(âyâtun)** şeklinde okumuşlardır. Merfû okunması, **Müberred, Zeccâc** ve **Ebû Ali**'nin ileri sürdüğü şu iki yöndendir:

a) Bu, إِنَّ ve onun dahil olduğu cümlenin mahalline atfa göredir (ona nisbetledir). Çünkü, إِنَّ ve kendisinde amel ettiği şeyin (isminin) mahalli, mübtedâ olmakla merfûdurlar. Binâenaleyh buradaki merfûluk mahalle hamledilmiştir. Nitekim sen, إِنَّ زَيْداً مُنْطَلِقٌ وَعَمْرٌو "Muhakkak ki Zeyd yola çıkmıştır, Amr da..." dersin. Cenâb-ı Hak da, أَنَّ اللَّهَ بَرِيٓءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ *"Allah, müşriklerden beridir, Resûlü de..."* (Tevbe, 3) buyurmuştur. Çünkü أَنَّ اللَّهَ بَرِيٓءٌ ifâdesinin anlamı, kişinin, "Allah müşriklerden uzaktır; Resûlü de..." demesidir.

b) وَفِي خَلْقِكُمْ ifadesinin, müste'nef bir cümle oluşudur. Bu durumda söz, cümlenin cümleye atfı şeklinde olmuş olur. Nitekim sen, إِنَّ زَيْداً مُنْطَلِقٌ وَعَمْرٌو كَاتِبٌ "Muhakkak ki Zeyd, yola çıkıcıdır; Amr da, yazıcıdır" dediğinde, "Amr da yazıcıdır" ifadesini, müstakil bir kelam kılmış olursun ki, bu da, senin tıpkı, زَيْدٌ فِي الدَّارِ وَأَخْرُجُ غَداً إِلَى بَلَدِ كَذَا "Zeyd evdedir. Ben yarın falan şehre çıkacağım" demen gibidir ki, sen böylece

burada iki ayrı şeyden bahsetmiş, bu iki şeyden her birini diğerine vâv ile bağlamış olursun. Bu izah, **Ebu'l-Hasan** ve **Ferrâ**'nın tercih etmiş olduğu izahtır.

Bu ifadelerin mansûb okunuşlarının izahına gelince, إِنَّ فِي خَلْقِكُمْ لَآيَاتٍ *"Sizin yaratılmanızda da ayetler vardır.."* takdirinde olmak üzere, إِنَّ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ ifadesine atfedilmiş olması sebebiyledir. Bu görüşte olanlar, bu kıraatin, **Ubeyy İbn Kâ'b** ile **Abdullah İbn Mes'ûd**'un kıraatinde de aynen (لَآيَاتٍ) şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bu kıraate göre, bu ifadenin (آيَاتٍ) başına lâm'ın gelmesi, bu sözün إِنَّ nin başına geldiği cümlenin lafzına atfedildiğini göstermektedir.

Üçüncü Bahis: Ayetteki وَفِي خَلْقِكُمْ *"ve sizi yaratmasında..."* ifadesinin manası, "insanları yaratmasında" şeklindedir. O halde, ayetteki وَمَا يَبُثُّ مِنْ دَآبَّةٍ ifadesi, diğer canlıların yaratılmasına bir işaret olmuş olur. Bu ifadenin hûr, irade sahibi bir kâdir ilâhın varlığına delâlet etmesinin izahı da şudur: Maddeler (mahiyetce) birbirlerine eşittirler. Binâenaleyh, bu maddelerden herbirisine belli bir cüz'ün, belli bir sıfatın, belli bir şeklin verilmiş olmasının mutlaka, hûr, irade sahibi olan kâdir bir varlığın tahsisi ile olmuş olması gerekir ki, bu hususa, o canlının bir yaştan diğer yaşa, bir halden diğer hale geçişi de dahildir. Bu konudaki tafsilat daha evvel geçmişti.

Gece İle Gündüzün İhtilafı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ *"Gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde..."* buyurmuştur. Bu "ardarda geliş" **(İhtilâfu'l-leyl...)** şu şekillerde olabilir:

a) Gündüzün gece ile, gecenin de gündüz ile yer değiştirmesi.

b) Bazan gündüzün uzunluğunun gecenin uzunluğundan fazla olması, bazan da aksi olması.. Ve, yazın günlerin uzaması oranına göre, kışın gecelerin uzaması..

c) Senenin günlerinde, güneşin doğuş noktalarının değişmesi.

Ölmüş Yerin Diriltilmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَآ أَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَآءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا *"Allah'ın gökten rızık indirip, onunla yere, ölümünden sonra can vermesinde..."* buyurmuştur ki, bu da, hûr, irade sahibi bir fâilin bulunduğu görüşüne şu bakımlardan delildir:

a) Bulutların inşâsı ve onlardan yağmurun indirilmesi..

b) Yere düşen daneden, bitkilerin meydana gelmesi..

c) Farklı farklı bitkilerin meydana gelmesi.. Bu farklılık, çeşitlilik, ağacın gövdesi, dalları, yaprakları ve meyveleridir. Sonra o meyvelerden, ceviz ve badem gibi, kabuğun, özü (içi) kuşatmış olduğu türler vardır; kayısı ve şeftali gibi, özün çekirdeği kuşattığı türler vardır; incir gibi, kabuğu (çekirdeği) olmayan türler de vardır. Binâenaleyh, bunca çeşidine rağmen, muhtelif bitkilerin meydana gelmesi, Hakîm Rahîm, irâde sahibi bir failin bulunduğu görüşünün doğruluğuna delâlet eder.

Rüzgârlar

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ *"rüzgârları evirip çevirmesinde..."* buyurmuştur ki rüzgârlar da, farklı taksimatlara göre, pekçok kısımlara ayrılırlar. Meselâ, doğu-batı, kuzey-güney şeklinde kısımlara ayrıldığı gibi; sıcak soğuk, faydalı ve zararlı diye de kısımlara ayrılır.

Cenâb-ı Hak, bu pekçok çeşit delillerden bahsedince, لَآيَاتٌ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ *"Bunda, akıllarını kullanacak bir kavim için ayetler vardır"* buyurmuştur.

Benzer Ayetle Mukayese

Bil ki, Cenâb-ı Hak, bütün bu delilleri, **Bakara Sûresi**'nde bir arada zikrederek, *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar şeyleri denizde akıtan gemilerde, Allah'ın yukardan indirip yeryüzünü, ölümünden sonra dirilttiği suda, deprenen her hayvanı orada üretip yaymasında, gökle yer arasında bulunan itaatkâr rüzgârlar ve bulutları evirip çevirmesinde, düşünen kimseler için nice ayetler vardır"* (Bakara, 164) buyurmuştur. Böylece Allah Teâlâ, bu sekiz çeşit delili burada zikretmiştir. Bu iki yer arasındaki farklılık şu bakımlardandır:

1) Cenâb-ı Hak, **Bakara Sûresi**'nde, *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında..."* buyurmuş, burada ise, *"şüphesiz, göklerde ve yerde..."* buyurmuştur. Alimlerimiz nezdinde doğru olan görüş, "halk-yaratma"nın "mahluk-yaratıcının" aynısı olduğudur. (Delili ise şudur): Cenâb-ı Hak, *"göklerde, yerde..."* denilmesi ile, *"göklerin ve yerin yaratılmasında..."* denilmesi arasında bir farkın bulunmadığına dikkat çekmek için, **Bakara Sûresi**'nde, *"yaratılmasında..."* buyurmuş, bu sûrede ise, böyle dememiştir. Böylece bu, "halk" (yaratma)'nın, "mahlûk-yaratılan"ın aynısı olduğuna bir delil olmuş olur.

2) Cenâb-ı Hak, **Bakara Sûresi**'nde sekiz çeşit delilden bahsetmiş, burada ise bunlardan altısına yer vermiş, gemiler ve bulutlardan bahsetmemiştir. Bunun sebebi şudur: Geminin ve bulutun hareketinin dayandığı şey, farklı farklı rüzgârlardır. Binâenaleyh, adetâ bir sebep gibi olan "rüzgârlar"dan bahsetmek, gemiyi ve bulutu zikretmeye gerek bırakmamıştır.

3) Cenâb-ı Hak **Bakara Sûresi**'nde, bu delillerin tümümü birleştirmiş ve hepsine birden tek bir durak yapmıştır. Burada ise bu delilleri üç ayete yerleştirmiştir. Bundan maksat, bunların herbirine, müstakil olarak tam ve mükemmel bir nazarla bakmanın gerekli olduğuna dikkat çekmektir.

4) Cenâb-ı Hak burada, üç duraktan bahsetmiş, ki bunların ilki يُؤْمِنُونَ; ikincisi, يُوقِنُونَ; üçüncüsü ise, يَعْقِلُونَ ifadeleridir. Öyle sanıyorum ki, bu tertibin sebebi, adeta şöyle denilmek istenmiş olmasıdır: "Mü'minlerden iseniz, bu delilleri anlayınız. Yok eğer mü'minlerden değil de, tam aksine hakkı ve yakîni araştıranlardan iseniz, o zaman yine bu delilleri anlayınız. Yok eğer ne mü'minlerden, ne de yakîni araştıranlardan iseniz, en azından sizler, akıllılar sınıfındansınız. Binâenaleyh, bu delilleri anlama ve tanıma hususunda gayret gösteriniz.

Kur'ân'da Akaid

Bil ki pek çok fukahâ şöyle demişlerdir: "Kur'ân'da, kelamcıların bahsettiği ilimler yoktur. Aksine Kur'ân'da, ahkâm ve fıkıhla ilgili şeyler vardır." Bu, büyük bir gaflettir. Çünkü Kur'ân'da, sadece ahkâmlardan bahseden uzun bir sûre yoktur ama özellikle Mekkî sûreler başta olmak üzere, içerisinde tevhidin, nübüvvetin, öldükten sonra dirilişin ve Kıyametin delillerinin yer aldığı pek çok sûre vardır. Bütün bunlar, akâidin (kelâmın) konularındandır. Düşünüp inceleyen her insan, akaid (usûl) alimlerinin meşgul oldukları ilmin, Kur'ân-ı Kerîm'in mücmel (özet) olarak ihtiva ettiği ilmin tafsil edilmiş şeklinden başka bir şey olmadığını anlarlar.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ *"İşte bunlar, Allah'ın ayetleridir ki, sana bunları gerçeğe mutabık olarak okuyoruz"* buyurmuştur. Buradaki *"hak"* ile, bu ayetlerin doğruluğunun aklen malum oluşu kastedilmiştir. Bu böyledir, çünkü bu ayetlerin doğru olduklarının bilinmesi, ya naklen, ya aklen olabilir. Birincisi söz konusu olamaz. Çünkü naklî delillerin doğruluğu, hakîm, kâdir ve âlim bir ilahın olduğunu bilmeye, nübüvvet müessesesini tanımaya ve mûcizelerin o nübüvvetin doğruluğuna nasıl delâlet ettiklerini anlamaya dayanır. Binâenaleyh bu itikâdî hususları, naklî delillerle isbata kalkışırsak, devr-i fasit (kısır döngü) gerekir. Bu ise bâtıldır. Bu bâtıl olunca, bu delillerin hakikatını bilmenin, ancak sırf akıl ile, aklî delillerle olacağı anlaşılır. Durum böyle olunca da, Hak Teâlâ'nın, *"İşte bunlar, Allah'ın ayetleridir ki, sana bunları hak olarak okuyoruz"* ifadesi, akâid ilmine ve aklî izahlara teşvik eden, en büyük delillerden biri olmuş olur.

Daha sonra Allah Teâlâ, فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَآيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ *"Onlar, Allah'ın ayetlerinden sonra artık hangi söze inanırlar?"* buyurmuştur. Bu, "Kim bu ayetlerden istifade etmezse, artık bundan sonra onun istifade edebileceği hiçbirşey yoktur" demektir. Cenâb-ı Allah, bu beyanla taklîdî imanın yeterli olacağını iddia edenlerin görüşünün yanlışlığını bildirmiş ve mükellefe, Allah'ın dininin delillerini düşünmesinin vâcib olduğunu beyân etmiştir. Ayetteki fiil, tâ ile تُؤْمِنُونَ *"inanırsınız"* şeklinde de okunmuştur. Ebû Ubeyde, yâ'lı okunuşu tercih ederek şöyle der: "Ayetteki bu ifadeden önce لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ve لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (inanan, akleden kavim için) ifadeleri geçmiştir. Bu fiiller gâib sîgası olduklarına göre, buradaki fiilin de gâib sîgasıyla olması gerekir."

Eğer, "Bu ifadeden önce muhatab sîgası olan, *"Allah'ın sizi yaratmasında..."* ifadesi de vardır?.." denilirse, biz deriz ki: Bahsettiğimiz gâib sîgalar, ihtilaf edilen bu fiile daha yakındır. Daha yakın oluş ise, tercih sebebidir. Bu ifadeyi muhatab sîgasıyla okuma durumunda şu izah yapılır: "Bunun başına bir قُلْ (de) kelimesi takdir edilir ve "Onlara de ki "bundan sonra artık hangi söze inanacaksınız?" manasında olur."

★ ★
★

Bilerek İnkâr Edenler

وَيْلٌ لِّكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ ۝٧ يَسْمَعُ آيَاتِ اللَّهِ تُتْلَىٰ عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا
فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ۝٨ وَإِذَا عَلِمَ مِنْ آيَاتِنَا شَيْئًا اتَّخَذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ
۝٩ مِّن وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ وَلَا يُغْنِي عَنْهُم مَّا كَسَبُوا شَيْئًا وَلَا مَا اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ وَلَهُمْ
عَذَابٌ عَظِيمٌ ۝١٠ هَٰذَا هُدًى وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَهُمْ عَذَابٌ مِّن رِّجْزٍ أَلِيمٌ ۝١١

"Yalana, günaha dadanan herkesin vay haline! Kendisine Allah'ın ayetleri okunurken, işitir ama sonra büyüklük taslayarak, bunları hiç işitmemiş gibi (küfründe) ısrar eder. İşte onu çok elem verici bir azab ile müjdele! O, ayetlerimizden bir şeye muttali olduğu zaman, bunu eğlence edinir. İşte onlar böyledir. Onlar için zillet verici bir azab vardır. Önlerinde cehennem, onların ne kazandıkları şeyler, ne de Allah'ı bırakıp dost edindikleri şeyler, onlardan hiçbirşeyi uzaklaştıramaz. Onların hakkı büyük bir azabtır. Bu Kur'ân bir hidayettir. Rablerinin ayetlerini inkâr edenler için, elem verici bir azab çeşidinden bir azab vardır"

(Câsiye, 7-11).

Effâkû Esîm

Bil ki Allah Teâlâ, kâfirlere, ayetlerini beyân edip, onca açıklığına rağmen bu ayetlere iman etmedikleri için, artık daha hangi söze inanacaklarını sorunca, bunun peşisıra onlara büyük bir tehdidde bulunarak, *"Yalana, günaha dadanan herkesin vay haline..."* demiştir. **"Effâk"**, yalancı demek olup, **"esîm"** de, günahlara dadanan, çok çok işleyen demektir. Bil ki **"esîm"** (günahkâr) için şöyle iki durumu vardır:

Birinci Durum: İnkârında ve büyüklük taslayışında ısrar etmesi... İşte bu durumu ifade için Cenâb-ı Hak, *"Kendine Allah'ın ayetleri okunurken, işitir ama, sonra* kendi fikirlerini ve aklını beğenerek, Allah'ın ayetlerine iman etme hususunda *büyüklük taslar ve küfründe ısrarla devam eder" buyurmuştur.*

*Bu ayetin **Nadr b. Haris** hakkında nâzil olduğu ve onun, acemlerin (İranlıların) efsanelerini ve masallarını satın alıp, böylece onları anlatarak, insanları Kur'ân'ı dinlemekten alıkoymaya uğraşması hakkında nâzil olduğu ileri sürülmüştür. Halbuki ayet, bu sıfatları taşıyan herkes hakkında geneldir. Buna göre birileri, "Ayetteki, "Sonra büyüklük taslayarak ... ısrar eder"* ifadesindeki "sonra" **(sümme)** kelimesinin manası nedir?" derlerse, biz deriz ki: Bunun bir benzeri de, *"Hamd, gökleri ve yeri yaratan Allah'a âittir. Sonra (bir de) kâfirler kalkmışlar Rablerine*

şirk koşuyorlar" (En'âm, 1) ayetindeki *"sonra"* kelimesidir. Bu *"sonra"* şu manaya gelir: "Allah göklerin ve yerin yaratıcısı olunca, bu putları O'na, ibadet hususunda eş tutmak, akıldan uzak ve mantıksız bir iş olur." Burada da, Allah'ın ayetlerini bunca kuvvetine ve açıklığına rağmen, dinledikten sonra, inkâr ve yüzçevirme ile karşılık vermek aynı şekilde uzak ve mantıksız bir iştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا *"Bunları hiç işitmemiş gibi..."* buyurmuştur. Bunun aslı, كَأَنَّهُ لَمْ يَسْمَعْهَا şeklindedir. Buradaki "hû" zamiri, zamir-i şân olup, cümle "hal" olarak mahallen mansubtur. Buna göre mana, "O, sanki bu ayetleri duymamış gibi olur" şeklindedir.

Kâfirin Ayetlerle Alay Etmesi

İkinci Durum: Günahkârların, ısrar ve kibirlenme merhalesinden, istihzâ (alay) haline geçmesidir. Cenâb-ı Allah bunu ifade için de, *"O, ayetlerimizden bir şeye muttalî olduğu zaman, bunu eğlence edinir"* buyurmuştur. Aslında ilgili sözün, "O bunu alay edinir" manasında, اِتَّخَذَهُ هُزُواً şeklinde olması gerekirdi, ama Cenâb-ı Hak, bu günahkârın, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e indirilen ayetlerden hangi sözü duysa, bu vesileyle bütün ayetlerle istihzâya dalıp, sadece birisiyle alay etmekle yetinmediğini bildirmek için, çoğulu gösteren müennes zâmiriyle اِتَّخَذَهَا buyurmuştur.

Cenâb-ı Allah daha sonra, أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ *"Onlar için zillet verici bir azab vardır"* buyurmuştur. Buradaki, أُولَٰئِكَ (Onlar) kelimesi, bütün böyle yalancı ve günahkârların içine aldığı için, ayetteki, لِكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ *"Yalana, günaha dadanan herkes"* ifadesine işarettir.

Cenâb-ı Allah daha sonra bu zillet verici azabın nasıl olduğunu anlatmak üzere ...مِنْ وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ *"Arkalarında cehennem..."* buyurmuştur. Bu, "Onların önünde cehennem var" demektir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: **"Verâ"**, ön veya arkadan, insanı perdeleyen şeye denir."

Daha sonra, onların dünyada sahip oldukları şeyin kendilerine fayda vermeyeceğini beyan ederek, وَلَا يُغْنِي عَنْهُمْ مَا كَسَبُوا شَيْئًا *"Onların ne kazandıkları şeyler, onlardan birşeyi defedebilir"* buyurmuştur. Daha sonra putlarının da onlara fayda vermeyeceğini bildirmek üzere: وَلَا مَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ *"Ne de Allah'ı bırakıp dost edindikleri şeyler, onlardan birşeyi defedebilir"* وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ *"Onların hakkı büyük bir azabtır"* buyurmuştur.

Eğer, "Bu ayetten önce, *"Onlar için, zillet verici bir azab vardır"* denilmiştir. Öyleyse, daha sonra yeniden, *"Onların hakkı büyük bir azabtır"* denilmesinin hikmeti nedir? denilirse, biz deriz ki: Azabın muhîn olması, ihânetin (hor ve hakir kılmanın, zillet vermenin) bu azab ile olduğuna; büyük olması da, zarar vermesi bakımından en son noktaya vardığına delâlet eder.

Daha sonra Cenâb-ı Hak هٰذَا هُدًى وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزٍ أَلِيمٌ *"Bu (Kur'ân) bir hidayettir"* yani "Hidayete erdirmede en ileri derecededir." *"Rablerinin ayetlerini inkâr edenler için, elem verici bir azab çeşidinden bir azab vardır"* buyurmuştur. **"Ricz"**, azabın en şiddetlisi demek olup, delili, *"Zalimlerin üzerine gökten bir ricz indirdik"* (Bakara, 59) ayeti ile, *"Eğer bizden bir riczi giderirsen... (dediler)"* (A'raf, 134) ayetidir. **"Elîm"** kelimesi, hem cer ile (kesreli) hem de ref ile (ötüreli) okunmuştur. Cer ile okunuşu, مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ takdirinden dolayıdır; onların azabları, elîm azab cinsinden olunca, azabları **"elîm"** olmuş olur. Ref ile okunuşa göre mana, "Onlar için bir azab-ı elîm vardır" şeklinde olur ve **"ricz"**den murad da, "pislik" manasındaki **"ricz"** olur. Bu azabın pis oluşu, *"Onlara irinli su içirilir"* (İbrahim, 16) ayetinden anlaşılmaktadır. Buna göre sanki mana "Onlar için, pisliği yudumlama, yahut içme azab ve işkencesi vardır" şeklinde olur ve مِنْ رِجْزٍ deki **"min"** edatı, azabı açıklayan min-i beyâniyye olur.

★ ★
★

Âhiret

اَللّٰهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لِتَجْرِيَ الْفُلْكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٢﴾ وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١٣﴾ قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللّٰهِ لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿١٤﴾ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ ﴿١٥﴾

"Allah, emri ile, içinde gemilerin akıp gitmesi için, fazlından nasib arayasınız diye, denizi sizin emrinize âmâde kıldı. Umulur ki şükredersiniz. Göklerde ne var, yerde ne varsa, O, hepsini kendi tarafından olarak size âmâde kıldı. Şüphe yok ki bunda, tefekkür eden kimseler için ayetler vardır. İman edenlere, Allah'ın günlerini (ahireti) ümit etmeyenleri bağışlamalarını söyle. Çünkü Allah, bir kavme, kazandıklarına göre karşılık verir. Kim salih amel işlerse, bu kendi lehine, kim de kötülük ederse, bu da aleyhinedir. Nihayet, hepiniz ancak Rabbinize döndürüleceksiniz"

(Câsiye, 12-15).

Bil ki Allah Teâlâ, gemilerin suyun üstünde hareket edişlerini delil getirmiştir: Bu hareket ancak şu üç şeyin, emre âmâde kılınması sayesinde gerçekleşir:

a) İstenilene uygun olarak hareket eden rüzgârlar,

b) Suyun yüzünün, gemilerin hareket edebileceği düzlükte yaratılmış olması,

c) Ağacın suyun üstüne çıkan ve batmayan bir şekilde yaratılması... Bu üç şey, hiçbir insanın gücü dahilinde değildir. Binâenaleyh bunlara kâdir olan bir mûcidin bulunması gerekir ki, bu da Allah Sübhânehû ve Teâlâ'dır. Ayetteki, *"Fazlından nasib arayasınız diye..."* ifadesi, "Üzerinde ticaret yapmak, yahut inci-mercan çıkarmak için denize dalmanız, yahut ondan taptaze (balık) etleri elde etmeniz sayesinde..." demektir.

Herşeyi Katından İndirmesi

Hak Teâlâ daha sonra, وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ *"Göklerde ne var, yerde ne varsa, O, hepsini kendinden size bir rahmet olarak âmâde kıldı"* buyurmuştur. Bu, "Eğer Allah, göklerin ve yerin kütlelerini şimdi bulundukları yerde ve bu yörüngelerinde durdurmasaydı (yaratmamış olsaydı), bahsedilen bu faydalar sağlanamazdı. Çünkü yeryüzünün, devamlı düşen, yahut yükselen bir nesne olması durumunda, o faydalar tahakkuk etmezdi. Yerin, altın, gümüş veya demirden olması durumunda da yine bahsedilen istifâde elde edilemez. Bütün bu hususları daha önce beyân etmiştik.

İmdi eğer, "Ayetteki مِنْهُ kelimesinin cümle içindeki yeri nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bu "hâl" mevkiinde olup, mana, "Allah, bütün bu şeyleri katından olarak, emre âmâde kılmıştır, yani, bunları kudret ve hikmetiyle varedip, mahlûkatının emrine âmâde kılan Allah Teâlâ'dır" şeklindedir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**Seleme b. Muhârib**, bu ifadeyi, ya mecâzî olarak, **Sahhare** fiilinin fâili olarak, yahut mahzuf bir mübtedanın haberi olarak, مَنُّهُ (Allah'ın lutfu ve ihsanı) şeklinde okumuştur ki, bunun, mahzuf mübtedânın haberi olması durumunda takdiri, ذٰلِكَ مَنُّهُ veya هُوَ مَنُّهُ (Bu, veya O, Allah'ın lütfudur)" şeklinde olur.

Bil ki Allah Teâlâ kullarına, tevhidinin, kudretinin ve hikmetinin delillerini bildirince, bunun peşinden قُلْ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ اَيَّامَ اللّٰهِ *"İman edenlere, Allah'ın günlerini ümid etmeyenleri bağışlamalarını söyle"* buyurarak, üstün ahlâkı ve güzel fiilleri öğretmeye başlamıştır. *"Allah'ın günlerini ümid etmeyenler"* ifadesiyle, kâfirler kastedilmiştir.

Âlimler bu ayetin sebeb-i nüzûlü hususunda ihtilaf etmişlerdir: **İbn Abbas** (r.a), ayetin manasının, "İman edenlere, yani **Ömer**'e söyle, Allah'ın günlerini ümid etmeyenleri, yani **Abdullah b. Übey**'i bağışlasın" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Bu böyledir, çünkü onlar, Benî Mustalik savaşında, **Müreysî** adındaki bir kuyunun yanında konakladılar. Derken **Abdullah b. Übey**, su getirmesi için kölesini gönderdi, fakat kölesi geç kaldı. Kölesi yanına gelince de ona, "Seni geciktiren nedir?" dedi. Köle de, "**Ömer**'in kölesi, kuyunun kenarına oturdu. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Ebû Bekr**'in ve kölesinin kırbalarını doldurıncaya kadar, kimseye sıra vermedi" dedi. Bunun üzerine **Abdullah** bizim ve bu adamların misali, tıpkı, "Besle köpeğini yesin seni" denilmesine benzer" dedi. Bu söz, **Hz. Ömer** (r.a)'e ulaşınca, **Abdullah**'a gitmek için kılıcını taktı. Bunun üzerine Allah Teâlâ, bu ayeti indirdi.

Mukâtil de şöyle demiştir: Kureyş kâfirlerinden biri, Mekke'de **Hz. Ömer** (r.a)'e sövdü. **Hz. Ömer** (r.a) onun yakasına yapışmaya koştu. Bunun üzerine Allah Teâlâ, bu ayeti indirerek ona, affetmesini emretti. **Meymun b. Mihran** da şunu rivayet etmiştir: Yahuti **Finhans**, Hak Teâlâ'nın, *"Kim Allah'a güzel bir borç verirse..."* (Bakara, 245) ayeti nâzil olunca, "Muhammed'in Rabbi, muhtaç duruma düşmüş" dedi. **Hz. Ömer** (r.a) bunu duyunca, kılıcını kuşandı ve onu aramaya çıktı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), **Hz. Ömer**'i bulup, geri çevirmesi için adam gönderdi. Çünkü bu ayet inmişti.

İbn Abbas (r.a) *"Allah'ın günlerini ümid etmeyenler"* ifadesine, "Allah'ın mükâfaatlarını ummayan, ikâbından korkmayan ve geçmiş ümmetlerin başına gelenlerden çekinmeyenler" manasını vermiştir. Biz, *"Allah'ın günleri"*nin ne demek olduğunu, (İbrahim, 5) ayetinin tefsirinde anlatmıştık. Müfessirlerin çoğu bu ayetin mensuh olduğunu ileri sürerek: "Çünkü bu bağışlamaya kâfirlerin öldürülmemesi de girer. Binâenaleyh Allah kâfirlerle savaşı emredince, bu mensûh olmuştur" demişlerdir. Doğruya en yakın olan şöyle demektir: "Bu ifade, önemsiz konularda ve hususlarda, onlarla çekişmemeye; onlardan kaynaklanan eziyet verici sözlere ve işlere aldırmama manasına hamledilir."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لِيَجْزِيَ قَوْماً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ *"Ta ki Allah birtakım kimselere, kazandıklarına göre karşılık versin"* buyurmuştur ki, bu "Allah, bu mağfiret sebebiyle, hayır işleyen bir ümmete mükâfaat versin diye..." demektir.

Eğer "Kendisiyle, *"iman edenlere söyle"* ifadesinde bahsi geçen mü'minler kastedildiği halde, *"bir kavm"* ifadesinin, böyle nekire getirilmesinin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bu nekirelik, o kavmin şanlarının yüceliğine delâlet eder. Buna göre sanki, "Bir kavme, yani işleri, kötülükleri bağışlamak, eziyetlere aldırmamak ve vahşete katlanmak ve kötülüklere göğüs germek olan o kavme mükâfaat versin diye..." denilmiştir. Bazı kimseler de ayetin manasının şöyle olduğunu söylemişlerdir: "Allah'ın, o kâfirlerin işledikleri günahlara karşılık (ceza) vermesi için, mü'minlere söyle, kâfirlere aldırmasınlar." Buna göre sanki mü'minlere, "O kâfirlere sizler karşılık vermeyin, Biz veririz" denilmektedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak genel hükmünü bildirmek üzere: مَنْ عَمِلَ صَالِحاً فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَآءَ فَعَلَيْهَا *"Kim sâlih amel işlerse, bu kendi lehinedir"* buyurmuştur. Bu ayet, Allah'ın o bağışlayanlara işaret ettiğini bildirdiği ifadedir. Kim de kötülük ederse, bu da aleyhinedir", bu ifade de, Hz. Peygamber (s.a.s)'e ve mü'minlere eziyete ve helâl olmayan şeyleri yapmaya yeltenen o kâfirlere bir işarettir. Böylece Allah Teâlâ, amel-i salihin, büyük bir fayda ile kendisini yapana; kötü amelin de bir zararla kendisini yapana yönelik olduğunu beyân buyurmuş ve kendisine yönelik bir faydadan ötürü değil de, sırf kuldan ötürü, amel-i salihi emretmiş, kötü ameli de yasaklamıştır ki bu, Cenâb-ı Hak tarafından, amel-i salihe bir teşvik ve kötü amelden bir men ediştir.

* *

وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ ٱلْكِتَٰبَ وَٱلْحُكْمَ وَٱلنُّبُوَّةَ وَرَزَقْنَٰهُم مِّنَ ٱلطَّيِّبَٰتِ وَفَضَّلْنَٰهُمْ
عَلَى ٱلْعَٰلَمِينَ ﴿١٦﴾ وَءَاتَيْنَٰهُم بَيِّنَٰتٍ مِّنَ ٱلْأَمْرِ فَمَا ٱخْتَلَفُوٓا۟ إِلَّا مِنۢ بَعْدِ مَا جَآءَهُمُ
ٱلْعِلْمُ بَغْيًۢا بَيْنَهُمْ ۚ إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِى بَيْنَهُمْ يَوْمَ ٱلْقِيَٰمَةِ فِيمَا كَانُوا۟ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١٧﴾
ثُمَّ جَعَلْنَٰكَ عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِّنَ ٱلْأَمْرِ فَٱتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَآءَ ٱلَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٨﴾ إِنَّهُمْ لَن يُغْنُوا۟
عَنكَ مِنَ ٱللَّهِ شَيْـًٔا ۚ وَإِنَّ ٱلظَّٰلِمِينَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَآءُ بَعْضٍ ۖ وَٱللَّهُ وَلِىُّ ٱلْمُتَّقِينَ
﴿١٩﴾ هَٰذَا بَصَآئِرُ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿٢٠﴾ أَمْ حَسِبَ ٱلَّذِينَ ٱجْتَرَحُوا۟
ٱلسَّيِّـَٔاتِ أَن نَّجْعَلَهُمْ كَٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَعَمِلُوا۟ ٱلصَّٰلِحَٰتِ سَوَآءً مَّحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ ۚ
سَآءَ مَا يَحْكُمُونَ ﴿٢١﴾

"Andolsun ki biz, İsrâiloğullarına Kitap, hüküm ve peygamberlik vermiş, onlara tertemiz rızıklar ihsan etmiş ve onları âlemlerin üstüne çıkarmıştık. Onlara, (din) emrinden açık açık deliller verdik. Şimdi onların kendilerine bilgi geldikten sonra, ihtilafa düşmeleri, ancak ihtirasdan dolayıdır. Şüphesiz Rabbin, onların ihtilaf ettikleri şeyler hakkındaki hükmünü, Kıyamet günü aralarında verecektir. Sonra seni de, emrinden bir şeriat üzerine görevlendirdik. Binâenaleyh sen ona tâbî ol. Cahillerin hevâ-ü heveslerine uyma. Çünkü onlar, (Allah'ın iradesinden) hiçbirşeyi senden katiyyen defedemezler. Şüphe yok ki zâlimler, biribirlerinin dostlarıdır. Allah ise müttakîlerin dostudur. Şu Kur'ân, insanlar için besâir, yakînî imân edecek kimseler için de bir hidayet ve rahmettir. Yoksa o kötülükleri kazananlar, kendilerini, iman edip salih ameller işleyenler gibi yapacağımızı mı, dirimleri ile ölümlerinin bir mi olacağını sandılar? Böyle düşünmeleri ne kötü!"

(Câsiye. 16-21).

Bil ki Allah Teâlâ, hased ve ihtirasdan ötürü aralarında ihtilaf bulunmasına rağmen İsrâiloğullarına pek çok nimetler verdiğini beyan etmiştir. Bunu zikretmedeki maksadı, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in kavminin yolunun, geçmiş kavimlerin yolu gibi olduğunu beyan etmektir. Bil ki nimetler, dinî ve dünyevî olarak ikiye ayrılır. Dinî nimetler, dünyevî nimetlerden daha üstündür. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak işe, dinî nimetleri zikrederek başlamış ve "*Andolsun ki biz, İsrâiloğullarına, kitap, hüküm ve peygamberlik vermıştık*" buyurmuştur.

Doğruya en yakın olan, şöyle demektir: Sayılan bu üç şeyden herbiri, ayrı bir şeydir. Bu kitap, **Tevrat**'tır. "Hüküm" ile ilgili olarak da şu izahlar yapılabilir:

a) Bununla, ilim ve hikmet murad edilmiş olabilir.

b) Bununla, davaların nasıl halledileceğini bilme kastedilmiş olabilir.

c) Bununla, Allah'ın ahkâmını yani fıkıh ilmini bilme kastedilmiş olabilir. Peygamberliğin ne demek olduğu ise malumdur.

Dünya nimetlerine gelince, bu da, *"Onlara tertemiz rızıklar (tayyibât) ihsan ettik"* ayetiyle ifade edilmiştir. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hak, dünyada bol rızık vererek, onları **Firavun**'un kavminin mallarına ve yurtlarına mirasçı kılmış, daha sonra da onların üzerine, bıldırcın etiyle kudret helvası indirmiştir.

Cenâb-ı Hak, onlara dinî ve dünyevî nimetleri bol bol ihsan ettiğini beyân buyurunca, وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ *"Onları, âlemlerin üstüne çıkarmıştık"* demiştir ki bu, "Onlar, derece ve fazilet bakımından, devirlerindeki insanlardan daha ileri ve yüce oldular" demektir. İşte bundan ötürü müfessirler, bu ifadeye, "Biz onları, zamanlarında bulunan bütün insanlara üstün kıldık, faziletli kıldık" manasını vermişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَآتَيْنَاهُمْ بَيِّنَاتٍ مِنَ الْأَمْرِ *"Onlara (din) emirinden, açık açık deliller vermiştik"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili şu izahlar yapılabilir:

a) Allah onlara, iş ile yani dünya işiyle ilgili beyyineler, yani deliller vermiştir.

b) **İbn Abbas** şöyle der: "Bu, "Allah onlara, Peygamber (s.a.s)'in işiyle ilgili olarak, onun **Tihame**'den (**Mekke**'den), **Yesrib**'e (**Medine**'ye) hicret edeceğini ve **Yesrib** halkının ona yardımcı olacaklarını bildirmişti" manasınadır.

c) Biz onlara beyyineler, yani peygamberlerin nübüvvetlerinin doğruluğuna dâir kesin mucizeler vermiştik. Bu **beyyinât** ile kastedilen, **Musâ** (a.s)'nın mûcizeleridir.

Psikolojik Günah İşleyenler

Allah Teâlâ daha sonra, فَمَا اخْتَلَفُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ *"Şimdi onların kendilerine bilgi geldikten sonra ihtilafa düşmeleri, ancak ihtirasdan dolayıdır"* buyurmuştur.

Bu ayet, Şûra Sûresi'nde tefsir edilmiş olup, burada yeniden zikredilmesinin maksadı, onların bu halinin, şaşılacak birşey olduğunu göstermektir. Çünkü ilmin-bilginin bulunması, ihtilafın ortadan kalkmasını gerektirir. Halbuki burada, bunlar arasında, ilmin gelişi, ihtilafın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü bunların ilimden (bilmeden) maksadları, ilmin bizzat kendisi değil, ancak başkanlık elde etmek ve lider olmaktır. Burada şu gibi ihtimaller var:

1) Cenâb-ı Hak bu ifadeyle, onların bildiklerini, fakat inad ettiklerini anlatmak istemiştir.

2) Buradaki "**ilim**" ile, esas ilim değil de, ilme götüren işaretler ve ipuçları kastedilmiş olabilir. Buna göre mana, "Allah Teâlâ, üzerinde düşünmeleri halinde,

sayesinde hakkı tanıyıp bilecekleri beyyineler ve deliller vermiştir. Ama onlar hasedleri ve inadları yüzünden ihtilaf etmiş, münakaşa çıkarmışlardır" şeklinde olur.

Allah Teâlâ sonra da إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ *"Şüphesiz Rabbin onların ihtilaf ettikleri şeyler hakkındaki hükmünü, Kıyamet günü aralarında verecektir"* buyurmuştur ki bu, "Bâtıldan yana olanın, dünya nimetlerine aldanmaması gerekir. Çünkü bu nimetler, her nekadar hakkı savunanların nimetlerine denk ve hatta daha fazla bile olsa, bâtılcı, âhirette hoşuna gitmeyecek şeyler görecektir" demek olup, bu âdetâ onlar için bir zecr (caydırıcı şey)dir.

Cenâb-ı Hak, bâtılı savunanların, sırf hasedleri ve azgınlıkları yüzünden haktan yüz çevirdiklerini beyan buyurunca, peygamberine, o yola iltifat etmeyip, hakka sımsıkı sarılmasını ve kendisi için, hakkı ortaya koymak ve doğruyu anlatmaktan başka bir maksadının olamayacağını bildirerek, ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِنَ الْأَمْرِ... *"Sonra seni de emrinden bir şeriat*, yani dinî işlerde bir yol ve metod üzere *görevlendirdik.* Binâenaleyh, delil ve beyyinelerle sâbit olan şeriatına uy, hakkında hiçbir hüccet bulunmayan, cahillerin hevâlarına ve sırf hevâ-ü cehâlet üzerine kurulmuş dinlerine uyma" buyurmuştur.

Kelbî şöyle der: "Kureyş'in ileri gelenleri, Hz. Peygamber (s.a.s)'e **Mekke**'de, "Atalarının dinine dön. Çünkü onlar, senden daha efdal ve daha yaşlı (tecrübeli) idiler" dediler. İşte bunun üzerine Allah Teâlâ bu ayetini indirdi.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّهُمْ لَنْ يُغْنُوا عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا *"Çünkü onlar, (Allah'ın iradesinden) hiçbirşeyi senden katiyyen defedemezler"* buyurmuştur ki bu, "Eğer sen, onların bâtıl dinlerine meyledecek olsan, azaba müstehak olursun ve onlar, Allah'ın azabını senden savuşturmaya kâdir olamazlar" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, zalimlerin dünyada da, âhirette de biribirlerini dost edindiklerini, ama kendilerine mükâfaat verme ve başlarındaki cezayı kaldırmada, faydalı olabilecek bir dostları bulunmadığını; hidayeti bulmuş müttakîlere gelince, onların dostlarının kendisi olduğunu ve onların da zaten Allah'ı dost edindiklerini ve bu iki dost edinme arasındaki büyük farkın ortada olduğunu beyan buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, bu kalıcı ve faydalı delilleri izah edince, هٰذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ *"Şu Kur'ân, insanlar için besâir, yakînî iman edecek bir kavim için de bir hidayet ve rahmettir"* buyurmuştur ki, biz bunun tefsirini, **A'râf Sûresi**'nin sonunda yapmıştık. Manası ise, "Bu Kur'ân, insanlar için besâirdir..." şeklindedir. Cenâb-ı Hak, Kur'ân'daki, bu anlamdaki şeyleri diğer ayetlerde, bir "rûh" ve bir "hayat" olarak ifade ettiği gibi, Kur'ân'daki kâfi olan ve de şifâ verici açıklama ve beyyineleri, kalblerdeki basîretler mertebesinde kabul etmiştir ki bu Kur'ân, iman edip yakîn sahibi olan kimseler için dalâletten hidâyete, azâbtan da rahmete bir yoldur, vesiledir.

Cenâb-ı Hak, zalimlerle müttakîler arasındaki farkı, biraz önce geçen şekliyle beyan buyurunca, bu iki zümre arasındaki farkı, bir başka yönden de beyan ederek, أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ *"Yoksa o kötülükleri*

kazananlar, kendilerini, iman edip salih ameller işleyenler gibi yapacağımızı mı ... sandılar?" buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Bu ifadenin başındaki أَمْ edatı, bir başka şeye atfedilmesi halinde, bir şey sormak için kullanılmakta olan kelimedir. Bu atfedilen şeyin, mezkûr olup olmadığı farketmez. Buna göre buradaki ifadenin takdiri, "Müşrikler bunu biliyorlar mı, yoksa bizim, kendilerini, tıpkı müttakileri dost edindiğimiz gibi, dost edineceğimizi mi sanıyorlar?" şeklinde olur.

İkinci Bahis: İctirâh, kazanmak, iktisâb etmek olup, **"el-cevârih"** kelimesi de bu köktendir. Yine, Arapça'da, "Onların, ailenin geçimini sağlayan" anlamında, فُلَانٌ جَارِحَةُ أَهْلِهِ ifadesi kullanılır. Cenâb-ı Hak da, bir başka ayetinde, *"gündüzün ne elde edeceğinizi de bilir..."* (En'âm 60) buyurmuştur.

Üçüncü Bahis: Kelbî şöyle der: "Bu ayet, **Ali, Hamza** ve **Ebû Ubeyde İbnu'l-Cerrâh** ile müşriklerden **Utbe, Şeybe** ve **Velîd İbn Utbe** gibi üç kişi hakkında nazil olmuştur. Zira bu üç müşrik, adı geçen mü'minlere, "Vallahi, siz hiçbir hak ve hakikat üzere değilsiniz. Sizin söylediğiniz hak olsa bile, dünyada bizim durumumuz nasıl sizden üstün ve ileri ise, ahirette de ileri olacaktır" dediler.

Ahiretteki Mükâfaatlar

Bunun üzerine Allah, onların bu sözünü kabul etmediğini; sevap dereceleri ile mutluluk makamları açısından, itaatkâr mü'minin âsî kâfire denk olmayacağını beyan buyurmuştur.

Bil ki, حَسِبَ **(hasibe)** fiili, iki mef'ûl gerektirir. Bunlardan birisi, أَنْ نَجْعَلَهُمْ ifadesindeki zamir (yani نَجْعَلَهُمْ ifadesi), ikincisi كَالَّذِينَ آمَنُوا ifadesindeki kâf'dır. Buna göre mana, *"Günah kazanan bu kimseler, bizim, kendilerini, iman edenler gibi yapacağımızı mı zannediyorlar?!"* şeklinde olur ki, bu ifadenin benzeri ifadeler ise şunlardır: *"Öyle ya, mü'min olan kimse, imandan hariç kişi gibi midir? Onlar müsavi olmazlar"* (Secde, 18); *"Şüphesiz biz peygamberliğimize ve iman edenlere hem dünya hayatında, hem şâhidlerin dikileceği gün elbette yardım edeceğiz. O gün özür dilemeleri zalimlere asla fayda etmeyecektir. Lanet onların, fenâ yurt da onlarındır"* (Mü'min, 51-52); *"Öyle ya, biz müslümanları o günahkârlar gibi yapar mıyız hiç? Size ne oluyor? Nasıl böyle hükmediyorsunuz?"* (Kalem, 35-36) ve *"Yoksa biz iman edip de güzel güzel amel edenleri yeryüzünde fesat çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yahut, korkanları doğru yoldan sapanlar gibi mi sayacağız?"* (Sad, 28).

Daha sonra Cenâb-ı Hak, سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ *"Dirimleri ile ölümlerinin bir mi olacağını..."* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Hamza, Kisâî** ve **Asım'ın ravisi Hafs**, nasb ile سَوَاءً **(sevâen)** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları ref' ile okumuşlardır. **Ebû Ubeyd**'in tercihi ise, nasb ile okumadır. Bu ifadenin ref ile okunmasının izahı şudur: مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ ifadesi mübtedâ olup, müfret hükmünde olan cümle mahallen mansub olarak, أَمْ نَجْعَلُ ifadesinin ikinci

mef'ûlünden, yani كَالَّذِينَ آمَنُوا ifadesindeki kâf'dan bedel olarak, mahallen mansûb olup, bu ifadenin bir benzeri de, ظَنَنْتُ زَيْداً أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ "Zeyd'in babasını, gidici sandım..." ifadesidir.

Bu ifadeyi سَوَآءً şeklinde nasb okuyan kıraatın izahına gelince, **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Buradaki سَوَاءً kelimesi, مُسْتَوٍ **(mustevin)**- anlamındadır. İşte bu sebeple مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ kelimeleri, fâiliyet üzere merfû olmuşlar, böylece de meydana gelen ifade, cümle değil, müfret (mürekkeb) olmuş olur.. مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ ifadelerinin mahallen mansub olmasına göre okuyanlara gelince, bunlar bu ifadeleri, tıpkı, مَقْدَمَ الْحَاجِّ "Hacının gelişinde..." ve خُفُوقَ النَّجْمِ "Yıldızın batışında..." ifadeleri gibi iki zarf kabul etmişlerdir ki, bu durumda ifadelerin takdiri, فِي مَحْيَاهُمْ وَفِي مَمَاتِهِمْ şeklinde olur. **Ebû Ali** ise, şöyle demiştir:"سَوَاءً kelimesini mansûb okuyanlar, مَحْيَى ve مَمَاتٌ kelimelerini, نَجْعَلَهُمْ ifadesindeki mansûb olan هُمْ zamirinden bedel tutmuşlardır. Buna göre ifadenin takdiri, "Bizim, onların dirimlerini ve ölümlerini denk kılmamızı..." şeklinde olur." **Ebû Ali**, sözüne devamla şöyle demiştir: "Bizim, bu ifadeleri hâl kabul etmemiz de mümkündür. Bu durumda ikinci mef'ûl, كَالَّذِينَ ifâdesindeki kâf olmuş olur.

İKİNCİ MESELE
Hayat İçin "Sağlıklı Gerçek" Tabiri Kullanılmıştır

Alimler, مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ ifâdeleriyle neyin kastedildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak **Mücâhid, İbn Abbas**'ın şöyle dediğini söylemiştir:"Onlar, hayatlarının ve ölümlerinin, mü'minlerin hayatı ve ölümleri gibi olduğunu mu zannederler? Hayır, hayır! Onlar, kâfir olarak yaşar, kâfir olarak ölürler. Mü'minler ise, mü'min olarak yaşar, mü'min olarak ölürler. Bu böyledir, zira mü'min, dünyada olduğu sürece onun dostu Allah, yardımcıları mü'minlerdir; Allah'ın hücceti de onunla beraberdir. Kâfir ise, bunun tam tersinedir..." Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Şüphe yok ki zalimler, birbirlerinin dostlarıdır..."* (Câsiye, 19) buyurduğu gibidir. Ölüme yaklaşıldığında, mü'minin durumu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ki bunlar, meleklerin pâk ve âsûde olarak canlarını alacakları kimselerdir. "Selâm size. İşlemekte olduğunuz (amellerin) karşılığı olmak üzere girin cennete" derler"* (Nahl, 32) ayetinde bahsettiği gibi; Kâfirin durumu ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Melekler, kendilerine (küfürleri sebebiyle, zulmedenlerin canlarını alacakları zaman, onlar: "Biz hiçbir fenâlık yapmazdık" (diye diye) teslim (oldular). Hayır, Allah sizin neler işler olduğunuzu elbette ki çok iyi bilendir"* (Nahl, 28) ayetinde bahsettiği gibi olur. (Bu iki sınıfın) Kıyametteki durumu hakkında ise, Cenâb-ı Hak, *"O gün yüzler vardır; parıl parıl parlayıcıdır. Gülüşleri sevinçlidir. Gülücüdür, sevinicidir. O gün yüzler de vardır; üzerlerini toz toprak (bürümüştür). Onu (da) bir karanlık ve siyahlık kaplayacaktır"* (Abese, 38-41) buyurmuştur ki bu, bu iki durum arasında bir farklılığın bulunacağına bir işârettir. Ayetin te'viliyle ilgili olarak bir ikinci izah da, mananın, "Onların hayatlarında bir eşitliğin bulunmasına mukabil, ölümlerinde bir eşitliğin olmayacağını belirtmek" şeklinde olmasıdır. Bu böyledir, zira mü'min ve kâfirin yaşayışları, bazan sıhhat, rızık ve kendi kendine yetme hususlarında eşit olabilir; hatta bazan kâfir, mü'minden daha iyi durumda bulunabilir. Bu ikisi arasındaki fark ancak ölümleri hususunda ortaya çıkar.

Bir üçüncü izah da şudur: Ayetteki سَوَآءً مَّحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ ifadesi, "Günahkârların yaşayışlarıyla ölümleri eşit olduğu gibi, itâatkâr ve salih kimselerin yaşayış ve ölümleri eşittir, yani herkes yaşadığı gibi ölür..." anlamında olmak üzere, yeni başlayan bir kelâmdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, böyle bir eşitliğin olamayacağını açıkça belirtmek için; سَآءَ مَا يَحْكُمُونَ *"Böyle düşünmeleri ne kötü!"* buyurmuştur ki, bunun ne demek olduğu gayet açıktır.

★ ★
★

Maddeci Zihniyete Reddiye

وَخَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٢٢﴾
أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَٰهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَىٰ سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَىٰ بَصَرِهِ غِشَاوَةً
فَمَن يَهْدِيهِ مِن بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿٢٣﴾ وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا
وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُم بِذَٰلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ ﴿٢٤﴾ وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ
مَّا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَن قَالُوا ائْتُوا بِآبَائِنَا إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴿٢٥﴾ قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ
ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٢٦﴾

"Allah, gökleri ve yeri, hakkı ikâme etmek ve bir de, herkesin kazandığı ne ise, kendilerine asla haksızlık edilmeyerek, onunla mukabele edilmesi için yaratmıştır. Şimdi bana haber ver: Hevâ ü hevesini tanrı edinen, Allah'ın kesin bir bilgiye dayanarak şaşırttığı, kulak ve kalbini mühürleyip, gözüne de bir perde gerdiği bir adama Allah'tan başka kim hidâyet edebilir? Halâ iyi düşünmeyecek misiniz?

Dediler ki: "Bu (hayat), dünya hayatından başka bir şey değildir; ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi, o sürekli zamandan başkası helâk etmez.." Halbuki onların, buna dair de, hiçbir bilgisi yoktur. Onlar, sadece (böyle) sanıyorlar.

Karşılarında açık açık ayetlerimiz okunduğu zaman, onların "Eğer iddianızda doğru kimseler iseniz, ölmüş atalarımızı diriltip getirin.." demelerinden başka hiçbir tutanakları yoktur. De ki: "Sizi, Allah diriltiyor, sonra sizi O öldürüyor. Bilâhare, yine sizi, hakkında hiçbir şüphe bulunmayan Kıyamet gününe o getirip toplayacaktır. Fakat, insanların çoğu bunu bilmezler.."

(Câsiye, 22-26).

Hakkı Gerçekleştirme Gayesi

Bil ki Allah Teâlâ, mü'minin, mutluluk mertebeleri açısından kâfirle bir olmayacağına dair hükmünü verince, bu hükmünün doğruluğuna çok net bir biçimde delâlet edecek olan delili de getirmek üzere: وَخَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ *"Allah, gökleri ve yeri, hakkı ikame etmek (...) için yarattı"* buyurmuştur. Şayet, öldükten sonra dirilme olmasaydı, bu, hakkın ikâmesine bir vesile olmaz, tam aksine, bâtılın ikamesine bir sebep olmuş olurdu. Çünkü Allah Teâlâ, zâlimi yaratıp, bu güçsüz ve aciz mazlûma musallat kılıp, sonra da mazlûmun hakkını zalimden almasaydı, o zaman zalim olurdu. Zalim olması halinde de, O'nun, gökleri ve yeri hakkı ikame etmek için yaratmış olması bâtıl, temelsiz bir iddia olurdu. Bu delillerin izahının tamamı, Yunus Sûresi'nin başlarında ifade edilmiştir.

Kâdî şöyle der: "Bu ayet, Allah'ın kudreti dahilinde, tahakkuk etmesi durumunda, mutlaka bir zulüm olabilecek şeylerin bulunduğuna delâlet eder. Bu ise ancak, "O, istediği her şeyi yapmış olsaydı, zulüm olmazdı..." diyen **Cebriyenin** mezhebi ile, "Allah, zulme kâdir olmakla nitelenemez.." diyen kimselerin görüşüne göre doğru olur." Alimlerimiz buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Bu ifâde ile, "Allah, başkasının yapması halinde mutlaka bir zulüm olabilecek şeyleri yapmıştır" manası kastedilmiş olup, bu tıpkı, "**İbtilâ**" ve "**İmtihân**" ifadelerinden, "O, şayet başkası yapmış olsaydı, mutlaka bir imtihan ve deneme diye nitelenecek olan şeyleri yapmıştır..." manasının kastedilmesine benzer.

Cenâb-ı Hak, وَلِتُجْزٰى *"ve herkesin kazandığı ne ise onunla mukabele edilmesi için..."* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili olarak şu iki izah yapılır:

a) Bu cümle, ayetteki, بِالْحَقِّ kelimesine atfedilmiş olup, böylece kelamın takdiri: "Allah, gökleri ve yeri, hakkı ortaya koymak için ve bir de, her nefsin, yaptığına mukabil karşılık görmesi için yaratmıştır..." şeklinde olur.

b) Bu ifadenin mahzûf bir şeye atfedilmiş olması.. Buna göre kelamın takdiri, "Allah, gökleri ve yeri, bu ikisi vasıtasıyla kudretine işâret etmek için, bir de, her nefis, yaptığının karşılığını görmesi için, hakkın ikamesi için yaratmıştır" şeklinde olur. Ki, buna göre mana, "Bu âlemin yaratılış gayesi, ilahî adalet ve rahmetin izhâr edilmesidir. Bu ise ancak, öldükten sonra dirilme ve Kıyametin varlığı; hakkı savunanlarla bâtılı savunanlar arasında, derece ve dereke bakımlarından bir farklılığın tahakkuk etmesiyle tamamlanır" şeklinde olur.

Hevâsını Tanrı Edinen

Daha sonra Cenâb-ı Hak, kâfirlerin hallerini ve yollarının çirkin oluşunu izaha geçerek, اَفَرَءَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوٰىهُ *"Şimdi bana haber ver: Hevâ ü hevesini tanrı edinen (...)"* buyurmuştur ki, bu, "Onlar, hidayete tabi olmayı bırakıp hevâlarına uymaya yöneldiler. Böylece de, bir kimsenin, tanrısına tapışı gibi, hevâ ve heveslerine tapar oldular" anlamındadır. Ayetteki, اِلٰهَهُ kelimesi, اٰلِهَتَهُ (ilâhları...) şeklinde de okunmuştur. Buna göre mana, "Her ne zaman onun tabiatı bir şeye meylederse, o ona tâbi olmuş ve o onun ardından gitmiştir. Böylece de o, adetâ, hevâsını, her vakit, onlardan birisine taptığı muhtelif ilâhlar haline getirmiştir" şeklinde olur.

وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ Tabirinin Anlamı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ buyurmuştur ki, bu, "onun ruh cevherinin düzelmesinin kabil olmayacağına dair kesin bilgiye dayanarak onu şaşırtmıştır" demektir. Bunun olumlu anlamdaki zıt mukabili, *"Allah, elçiliğini nereye vereceğini çok iyi bilendir"* (En'âm, 124) ayetinin ifade ettiği hususdur.

Bu konuda sözün özü şudur: Beşerî rûhların cevherleri farklı farklıdır. Kimileri aydınlık, nuranî, ulvî ve ilahî karakterli iken, kimileri de bulanık, karanlık, süflî ve maddî şehvetlere alabildiğine meyyaldirler. O halde bu demektir ki, Allah Teâlâ, bu ruhların sahiplerinden her birine, rûh cevherine ve mahiyetine uygun olan şeye göre mukabelede bulunuyor. İşte, kovulmuşlar hakkında ifâde buyurulan, *"kesin bir bilgiye dayanarak Allah'ın şaşırttığı"* ifadesinden kastedilen budur. *"Allah, elçiliğini nereye vereceğini çok iyi bilendir"* ayeti de kabul görmüş kimseler hakkındadır.

Kulak ve Kalbin Mühürlenmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَخَتَمَ عَلَىٰ سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَىٰ بَصَرِهِ غِشَاوَةً *"Kulağını, kalbini mühürlemiş, gözüne de bir perde germiş..."* buyurmuştur. Binâenaleyh, bu ayetteki *"... kesin bir bilgiye dayanarak Allah'ın şaşırttığı..."* ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sen muhakkak ki, küfredenleri uyarsan da onlarca bir, kendilerini inzâr etmesen, uyarmasan da, onlar inanmazlar"* (Bakara, 6) ayetinde bahsedilen kimseleri; buradaki *"Kulağını, kalbini mühürlemiş, gözüne de bir perde germiş..."* ifadesi de, Bakara Sûresi'ndeki *"Allah, onların kalblerine de, kulaklarına da mühür basmıştır. Gözlerinin üzerinde bir de perde vardır.."* (Bakara, 7) ifadesiyle anlatılanları anlatmakta olup, bütün bunların tefsiri Bakara Sûresi'nde tafsilatlı bir biçimde geçmişti.

Benzeri Yerle Mukayese

Bu, iki ayet arasındaki farklılık şudur: Cenâb-ı Hak bu ayette *"... kulağını"* kelimesini, *"kalbini..."* kelimesinden önce getirmiş; Bakara Sûresi'nde ise, *"kalb"* kelimesini, *"kulak"* kelimesinden önce zikretmiştir ki, buna göre bu ikisi arasındaki fark şudur: İnsan bazan bir söz duyar, böylece, o sözden dolayı kalbinde bir tesir hasıl olur ki, bunun misali şudur: Bir grup kâfir, insanlara Hz. Peygamber (s.a.s)'in şâir olduğunu, kâhin olduğunu; krallık ve önderlik peşinde gezdiğini telkin ediyorlardı. Dinleyen kimseler bu sözü dinleyip duyduklarında, Hz. Peygamber (s.a.s)'e buğzediyor, kalbinde nefret hasıl oluyordu. Mekke kâfirlerine gelince, onlar, çok şiddetli olan hasetleri sebebiyle, kalben Hz. Peygamber (s.a.s)'e buğzediyor, onun sözünü dinlediklerinde o sözden faydalı bir şey anlamasalar bile, onun sözüne en azından kulak veriyorlardı. Birinci durumda, tesir, bedenden rûh ve nefis cevherine doğru yükseliyor; ikinci durumda ise, tesir ve etki, ruh cevherinden beden cevherine doğru iniyor... Binâenaleyh, bu iki kısım farklı farklı olunca, pek yerinde olarak Cenâb-ı Hak, bu iki kısma dikkatlerimizi çekerek, bu iki tertib ve tanzim ile iletmişti.

Cenâb-ı Hak bu sözü beyan edince, فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ *"Artık kim, Allah'tan başka, yani Allah'ın o kimseyi saptırmasından sonra onu hidâyete*

erdirecektir. Ey insanlar, tezekkür edip düşünmez misiniz?" buyurmuştur. **Vâhidî** şöyle der: "Bu ayet var iken Kaderiyye (Mu'tezilîler) için artık bir mazeret kalmamıştır. Çünkü Allah, o kâfirin kulağını, kalbini ve gözünü mühürlediğini haber verdiğinde, onları, kendisinin hidâyetten açıkça men ettiğini ifade etmiştir." Ben de diyorum ki, bu bahis, Bakara Sûresi'nin başında ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

Maddeci Zihniyet

Bil ki Allah Teâlâ, bundan sonra, onlardan, hem Kıyametin hem de kâdir bir ilâhın inkâr edilmesi hususundaki şüphelerini de nakletmiştir. Onların, Kıyametin inkârı konusundaki şüphelerine gelince bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَالُوا مَا هِيَ إِلاَّ حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا *"Dediler ki: "Bu (hayat), dünya hayatımızdan başka bir şey değildir; ölüyoruz, yaşıyoruz..."* ayetinin beyan ettiği hususdur.

Hayattan Önce Ölüm

İmdi eğer; "Dünyada hayat, ölümden öncedir. Binâenaleyh, Kıyâmeti inkâr edenlerin, "yaşarız ve ölürüz" demeleri gerekirdi. O halde, ayette ölümün, hayattan önce zikredilmesinin sebebi nedir?" diye sorulacak olursa, biz deriz ki, bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) (Onlar), "Biz ölürüz" cümlesiyle, "kendilerini, babalarının sülblerinde ve annelerinin rahimlerinde (önceden) bir nutfe oluşlarını"; "biz yaşarız" demekle de, bundan sonra dünyadaki yaşayışı kastetmişlerdir..

b) "Biz ölürüz. Evlâtlarımızın geride kalmaları vasıtasıyla da yaşarız.."

c) Bu, "Bazımız ölür, bazımız yaşar.." anlamındadır.

d) Bu, burada, bu konuyu yazarken hatırıma gelen husus olup şöyledir: "Allah Teâlâ burada, önce hayattan bahsederek, *"Bu (hayat), dünya hayatımızdan başka bir şey değildir"* demiş, daha sonra da, *"ölüyoruz, yaşıyoruz"* buyurmuştur. "Bu hayatın, kendisine ölümün arız olup ölümle neticelenen kısmı vardır ki, bu ölüp gidenler için vaki olan hâdisedir. Kendisine ölümün arız olmadığı hayat da vardır ki, bu da henüz ölmemiş olan diriler hakkındaki hayattır.." demektir.

Dehriyye İddiası

Mekke müşriklerini, hür irâde sahibi, fâil bir ilahı inkâr etme hususundaki şüphelerine gelince, bu da onların, وَمَا يُهْلِكُنَآ إِلاَّ الدَّهْرُ *"Bizi, o sürekli zamandan başkası helâk etmez.."* şeklindeki sözlerinden anlaşılan hususdur ki, bu da, "Şahısların üremesi, tabiatların kaynaşmasını gerektiren feleklerin hareketi sebebiyle olur. Binâenaleyh bu kaynaşma, hususî bir biçimde tahakkuk ettiğinde hayat başka bir tarzda tahakkuk ettiğinde ise ölüm hadisesi tahakkuk eder. Binâenaleyh, hayatı ve ölümü gerektiren, tabiatların tesiri ve feleklerin hareketleridir. Bu konuda, hür ve irâde sahibi bir fâilin bulunduğunu kabule hacet yoktur" demektir. Bu demektir ki bu grup, hem ilâhı, hem de öldükten sonra dirilmeyi ve Kıyameti inkâr etmişlerdir.

Sırf Zanna Dayanmaları

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلاَّ يَظُنُّونَ *"Halbuki onların,*

buna dair de, hiçbir bilgisi yoktur. Onlar, sadece (böyle) sanıyorlar" buyurmuştur. Bu, "Düşünmeden, tefekkür etmeden ve delili tanımadan önce, ilgili ihtimallerin hepsi söz konusudur. Binâenaleyh, onların ileri sürdükleri şey muhtemel olduğu gibi, onun aksi de, yani, öldükten sonra dirilmenin, Kıyametin ve hakîm bir ilâhın mevcûdiyeti görüşünün hak ve gerçek olması da muhtemeldir. Çünkü onlar, bu ikinci ihtimalin bâtıl ve temelsiz olduğuna dair, ne zayıf ne de kuvvetli herhangi bir şüphe dahi öne süremediler. Ne var ki onların hâtırına, sadece bu ikinci ihtimal geldi de, böylece onlar bu ihtimalin kesin olduğuna inandılar ve herhangi bir hüccet ve delil olmaksızın, bunda saplanıp kaldılar. Böylece, hiçbir gerekçe olmaksızın, sadece zanları, öyle sanmaları ve kalblerinin buna meyletmiş olması sebebiyle, tercih etmiş oldukları bir görüşün doğruluğu hususunu da, kendilerinde ne bir ilmin, ne bir kesinliğin, ne de bir yakînin olmadığı sabit olmuş olur" demektir.. Binâenaleyh bu ayet, hüccetsiz ve delilsiz görüş belirtmenin batıl, fâsit olduğuna ve zanna tâbi olmanın, Allah katında çirkin bir şey olduğuna delâlet eden delillerin en kuvvetlisinden olmuş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَّا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَن قَالُوا ائْتُوا بِآبَائِنَا إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ *"Karşılarında açık açık ayetlerimiz okunduğu zaman, onların "Eğer iddianızda doğru kimseler iseniz, ölmüş atalarımızı diriltip getirin.." demelerinden başka hiçbir tutanakları yoktur"* buyurmuştur ki, bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

كَانَ'nin haberinin, öne alınması ya da sona bırakılmasına göre, nasb ve ref' ile حُجَّتَهُمْ ve حُجَّتُهُمْ şeklinde okunmuştur.

İKİNCİ MESELE
Kâfirlerin "Hüccet"i Olur Mu?

Cenâb-ı Hak, şu sebeplerden dolayı onların sözlerini "hüccet" olarak isimlendirmiştir:

1) Bu, onların iddialarına göre bir hüccettir.

2) Bu ifadeyle, "Hüccet böyle olan kimseler (bilsinler ki), onların asla ve kesinlikle hüccet yok demektir" manası kastedilmiş olup, bu tıpkı, Arapların "Onların aralarındaki selâmları ancak, vuruşma ve döğüşmedir.." sözleri gibi olup, bu da, "Aralarında, hiçbir selâm sabah yoktur" demektir. Çünkü, selâm ile vuruşup döğüşme birbirinin zıddıdır.

3) Bu, "onlar bu ifâdeyi, kendisiyle ihticâc etme, hüccet getirme sadedinde getirmişlerdir" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Kâfirlerin Boş İddiaları

Onların öldükten sonra dirilmeyi kabul etmeyişleri hususundaki delilleri, "Şayet bu doğru ise, bize, öldükten sonra dirilmenin doğru olduğuna şahitlik yapabilmeleri için, ölmüş gitmiş olan atalarımızı getirin!" şeklindeki sözleridir. Ne var ki, bil ki bu şüphe, cidden zayıftır. Çünkü, şu anda mevcut olmayan herşeyin, ilerde mevcut olmasının imkânsız olması gerekmez. Çünkü, bizden herbirimizin mevcut oluşu, ezelden başlayarak, kendisinden vücut bulduğumuz zamana kadar mevcut değildi. Binâenaleyh, belli bir zamanda mevcut olmama, o şeyin mevcut olmasının imkânsız olduğuna delâlet etmiş olsaydı, bizim mevcut olmayışımız da işte böyle olurdu. Halbuki bu, bilittifak bâtıldır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قُلِ اللّٰهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ *"De ki: "Sizi, Allah diriltiyor, sonra bizi o öldürüyor. Bilâhare, yine sizi, ... Kıyamet gününe o bir araya getirip toplayacaktır"* buyurmuştur. Buna göre şayet, "Bu ifade, *"Bu (hayat), dünya hayatımızdan başka bir şey değildir; ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi, o sürekli zamandan başkası helâk etmez"* diyenlere bir cevap olmak üzere zikredilmiştir. Halbuki, bunu söyleyenler, bir ilâhın varlığını ve Kıyamet gününün mevcûdiyetini kabul etmeyen kimselerdir. Binâenaleyh, bu kimselerin sözlerini, *"De ki: "Sizi, Allah diriltiyor, sonra sizi o öldürüyor.."* ifadesiyle çürütmek istemek nasıl caiz olabilir? Ve bu ancak, bir şeyi yine kendisiyle isbat etmek olmaz mı? Halbuki bu, bâtıldır.." denilirse, biz deriz ki, Allah Teâlâ, canlıların ve insanın yaratılmasını, hakîm bir fâilin varlığına dair, Kur'ân'da defalarca ve zaman zaman delil getirmiştir. Binâenaleyh, buradaki, *"De ki: "Sizi, Allah diriltiyor..."* cümlesi, defalarca beyan edip açıkladığı işte o delillere bir işâret olup, bu sözün getiriliş maksadı, Allah'ı, yine Allah'ın sözüyle isbât etmek olmayıp, tam aksine bu sözün maksadı, aslında, kesin ve gerçek olan o delillere dikkat çekmektir. Dirilme işinin Allah'tan olduğu; "iâde-yeniden diriltme"nin de, ilk defa diriltme gibi olduğu ve bir şeye kâdir olanın, o şeyin misline de haydi haydi kâdir olacağı sabit olduğuna göre, Cenâb-ı Hakk'ın öldükten sonra dirilmeye kâdir olacağı kesinleşmiş olur. Ve yine, yeniden diriltmenin, aslında mümkin olan bir husus olduğu sabit olduğu gibi, hakîm ve kâdir olanın, onun ne zaman meydana geleceğini de haber verdiği de sabit olmuş olur. Böylece "iâde"nin hak olduğuna kesinkes hükmetmek gerekir.

Cenâb-ı Hakk'ın, لَا رَيْبَ فِيهِ... sizi *"Bilâhare sizi, hakkında hiçbir şüphe bulunmayan Kıyamet gününe o bir araya getirip toplayacaktır"* ifadesi de, bir önceki ifâdede bahsi geçen hususa işâret olup, bu da, Allah Teâlâ'nın âdil, hak ile yaratıcı, zulüm ve işkenceden münezzeh olmasının, öldükten sonra dirilme ile Kıyametin gerçek olmasını gerektirici olmasıdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ *"Fakat, insanların çoğu, bunu bilmezler"* buyurmuştur ki, bu, "Ne var ki insanların pekçoğu, insanların hayvanların ve bitkilerin muhdes oluşlarının, hakîm ve kâdir bir ilâhın varlığına delâlet ettiğini bilmezler. Ve yine onlar, Allah Teâlâ'nın, doğrudan doğruya (asıl madde bulunmaksızın) yaratmaya kâdir olduğuna göre, ikinci kez yaratmaya haydi haydi kâdir olması gerektiğini bilmezler" demektir.

★ ★
★

Mü'min ve Kâfirlerin Akıbetleri

وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ ۚ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يَوْمَئِذٍ يَخْسَرُ الْمُبْطِلُونَ ﴿٢٧﴾ وَتَرَىٰ كُلَّ أُمَّةٍ جَاثِيَةً
كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَىٰ إِلَىٰ كِتٰبِهَا ۖ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٢٨﴾ هٰذَا كِتٰبُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ ۚ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ

مَّا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٢٨﴾ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُدْخِلُهُمْ رَبُّهُمْ فِي رَحْمَتِهِ ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ
الْمُبِينُ ﴿٢٩﴾ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا أَفَلَمْ تَكُنْ آيَاتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَاسْتَكْبَرْتُمْ وَكُنتُمْ قَوْمًا مُّجْرِمِينَ ﴿٣١﴾

"Göklerin ve yerin mülkü, Allah'ındır. Bâtıla sapanlar, Kıyametin kopacağı gün, işte o gün, hüsrana düşecektir. Ve sen, her ümmeti diz çökmüş bir halde göreceksin. Her ümmet, kitabına çağrılacak. Bugün yapmış olduklarınızın karşılığı verilecek. Karşınızda hakkı söyleyip duran bu (kitap), bizim kitabımızdır. Şüphe yok ki, neler yapıyor idiyseniz, biz yazdırıyorduk. Artık iman edip de iyi amel işleyenleri, Rableri rahmetine sokacaktır. İşte bu, apaçık murada gelince, (onlara da şöyle denilecek): "Karşınızda ayetlerim okunurken büyüklük taslayanlar, günahkârlar gürûhu olanlar sizler değil miydiniz?.."

(Câsiye, 27-31).

Bil ki Allah Teâlâ, önceki ayetlerde, kendisinin ilk defa yaratmaya, diriltmeye ve ikinci kez diriltmeye kâdir olduğuna dair deliller getirince, ilgili delili daha şümullü yaparak, وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَٰوَاتِ وَالْأَرْضِ *"Göklerin ve yerin mülkü, Allah'ındır"* buyurmuştur ki, bu, "İster göklerden, isterse yerden olsun, bütün mümkinâta kâdir olma vasfı, ancak Allah'a aittir. Cenâb-ı Hakk'ın, bütün mümkinâta kâdir olduğu ve bu hayatın da, zâtta yeniden meydana gelmesinin (iâde) mümkün olduğu, -çünkü, şayet bu mümkün olmasaydı, bu hayat (o zâtta) ilk kerresinde de bulunamazdı- sabit olunca, bu iki mukaddimeden, Allah'ın, diriltmeye ikinci kez de kâdir olacağı neticesi çıkar" demektir.

Cenâb-ı Hak, işte bu iki yol ile, haşr ve neşrin mümkün olduğunu beyân edince, Kıyametin hallerinin ayrıntılarından bahsetmiştir ki, bunlardan ilki وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يَوْمَئِذٍ يَخْسَرُ الْمُبْطِلُونَ *"Bâtıla sapanlar Kıyametin kopacağı gün, işte o gün hüsrana düşecektir"* ifadesidir. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: يَوْمَ تَقُومُ ifadesindeki **"yevm"** kelimesinin nasb âmili, يَخْسَرُ fiili olup, يَوْمَئِذٍ ifadesi de, birinci **"yevm"**den bedeldir.

İkinci Bahis: Bu tefsirin pek çok yerinde, hayat, akıl ve sıhhatin, sermayesi, onları ahiret mutluluğunu elde etme hesabına kullanıp değerlendirmenin kâr gayesiyle çalışan tüccarın yaptığı işe benzediğini söylemiştik. Kâfirler, kendilerini bu tasarruflar hususunda yormuşlar, ama bunlar, neticesinde sadece mahrumiyyet ve hızlân, (ilâhi yardımdan uzaklaşmayı) elde edebilmişlerdir. Binâenaleyh gerçekte bu, sınırsız bir hüsrân (zarar-ziyan) olmuş olur.

Diz Çökme Vaziyeti

Kıyametin hallerinden ikincisi de, وَتَرَىٰ كُلَّ أُمَّةٍ جَاثِيَةً *"Ve sen her ümmeti, diz çökmüş bir halde göreceksin"* cümlesi ile bildirilir. **Leys, "Câsiye**, tıpkı kişinin,

hâkimin huzurunda çökmesi gibi, diz üzere oturan demektir" der. **Zeccâc**, جَذَا - يَجْذُوا جَذْواً ve جُذُوّاً fiilinin de bu manaya geldiğini söyler. **Keşşâf sahibi**, bu kelimenin جَاذِيَةً şeklinde de okunduğunu söyler. Dilciler, "**cezv**" masdarının, kurtuluşu sağlama bakımından, "**cesv**"den daha ileri manada olduğunu, zira "**câzî**"nin, ayak parmaklarının uçları üzerinde oturan manasına olduğunu söylemişlerdir. **İbn Abbas** (r.a) da, "**câsiye**" kelimesine, "Bir araya gelmiş ve yaptıkları şeyi gözetleyiciler, bekleyiciler olarak..." manasını vermiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعٰى إِلٰى كِتَابِهَا *"her ümmet kitabına çağrılacak"* buyurmuştur. Buradaki "**küllü** (her..) kelimesi mübtedâ ve cümlenin hepsi birden, bundan önceki كُلَّ أُمَّةٍ ifadesinden bedeldir. إِلٰى كِتَابِهَا ifadesi, "amel sahifelerine..." manasınadır. Dolayısıyla burada "**kitap**", bir cins isim olarak kullanılmıştır. Bu tıpkı, *"Kitap konur ve mücrimleri, onda olan şeyden dolayı korkmuş olarak görürsün"* (Kehf, 49) ayetinde ifade edildiği gibidir. Hak Teâlâ'nın bundan sonra gelen, *"Artık iman edip de salih amel işleyenler..."* ifadesine ve *"küfredenlere gelince..."* ifadesine binâen, öyle görülüyor ki, kitabına çağrılan *"her ümmet"* ifadesine hem mü'minler, hem kâfirler girmektedir.

Mü'min Kıyamette Korkar Mı?

Eğer, "Diz üstü çöküp kalmak, ancak korkan kimseler için sözkonusu olur. Ama mü'minler için Kıyamet günü korku olmayacaktır?" denilirse, biz deriz ki: Emin olan ve hakkı savunan kimseler de bazan, bu gibi durumlarda, kendisinin ehl-i haktan olduğu bilfiil tahakkuk edinceye kadar, bâtılı savunanlarla aynı korkuyu taşır.

Amel Defterini Okuyuş

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ *"Bugün yapmış olduklarınızın karşılığı verilecek"* buyurmuştur. Bu, "Onlara böyle denilecek" takdirindedir. Eğer, "Kitap, nasıl olur da hem onlara, hem Allah'a nisbet edilir?" denilirse, biz deriz ki: Bu iki husus arasında bir tezad yoktur. Çünkü bu kitap, onların amellerini ihtiva eden, kaydetmiş olan kitap manasında "onların kitabı"dır; Meleklere bunların yazılmasını emreden Allah Teâlâ olduğu için de, "Allah'ın kitabı"dır.

Cenâb-ı Hak هٰذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"O kitap size konuşur, yani hiçbirşey katmadan ve eksiltmeden sizin için şahitlik yapar. Çünkü biz meleklere, sizin yaptığınız şeylere istinsah ettiririz, yani sizin amellerinizi yazmalarını emrederiz"* buyurmuştur. Daha sonra da, itaatkâr insanların hallerini belirterek, *"Artık iman edip de iyi amel işleyenleri, Rableri rahmetine sokacaktır. İşte bu apaçık murâda erişmenin tâ kendisidir"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak bunların mü'min olduğunu belirttikten sonra, sâlih ameller işlediklerini de bildirmiştir. Binâenaleyh sâlih amellerde bulunmanın, imandan başka ve ona ilave birşey olması gerekir.

İKİNCİ MESELE
Amel-i Salih

Mû'tezile şöyle der: "Allah Teâlâ, rahmetine girme işini, insanın imanla birlikte salih ameller yapmasına bağlamıştır. İki şeyin toplamına bağlanılan bir husus ise, bu iki şeyden biri olmadığında meydana gelmez. Binâenaleyh kişinin imanı olup da, sâlih ameli (ibadetleri) bulunmadığında, cennete girememesi gerekir."

Buna şu şekilde cevap veririz: "Bir hükmün bir vasfa dayandırılması, o vasıf bulunmadığında, o hükmün olmadığına (her zaman) delâlet etmez."

Cennet, Rahmet Eseridir

ÜÇÜNCÜ MESELE
Cennet, Rahmet Eseridir

Hak Teâlâ, sevaba (mükâfaata) bu ayette "rahmet" demiştir. Mükâfaatın, rahmet adını alabilmesi ise ancak, vâcib (mutlaka verilmesi gereken bir şey) olmadığı zaman doğru olur. Binâenaleyh Allah Teâlâ'nın, kullarına mükâfaat vermesi, kendisine vâcib olmaması gerekir.

Münkirlere İtab

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا أَفَلَمْ تَكُنْ آيَاتِي تُتْلَى عَلَيْكُمْ فَاسْتَكْبَرْتُمْ وَكُنْتُمْ قَوْماً مُجْرِمِينَ *"Küfredenlere gelince, (onlara da şöyle denilecek): "Karşınızda ayetlerim okunurken büyüklük taslayanlar, günahkârlar gürûhu, onlar sizler değil miydiniz?"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Menziletevn Arası

Allah Teâlâ mü'minlerden ve kâfirlerden bahsetmiş, bir üçüncü kısımdan bahsetmemiştir. Binâenaleyh bu durum **Mu'tezile**'nin **"el-menziletü beyne'l-menzileteyn"** prensiblerinin (görüşlerinin) bâtıl olduğuna delâlet eder.

İKİNCİ MESELE
Akli Vücub?

Allah Teâlâ, ilahî cezaya müstehak oluşu, ayetleri okunduğu halde onların bunu kabul etmeyişlerine bağlamıştır ki bu, ilahî cezayı haketmenin, ancak şeriat geldikten sonra olabileceğini gösterir. Bu da farzların, ancak şeriat ile farz olacaklarına delalet eder. **Mu'tezile** ise bunun aksini savunur. Çünkü onlara göre, birtakım şeyler, aklen de farz olabilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu ayetin başındaki **emmâ** şart edatının cevâbı mahzûf olup, takdirî manası, "Kâfirlere gelince, onlara, "Ayetlerim sizlere okunmadı mı ki, sizler hakkı kabul etmediniz ve mücrim bir gürûh oldunuz?" denilecek" şeklindedir.

Eğer, "Kınama ve tenkid etme sadedinde, kâfirleri "mücrim (suçlu)" diye nitelemek nasıl doğru olabilir?" denilirse, biz deriz ki: Bu, "Onlar kâfir olmalarının yanısıra, biz zat dinleri hususunda âdil olmayıp, aksine fâsık (günahkâr) da oldular" demektir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Kâfirler ve Kıyamet

وَإِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُم مَّا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِن نَّظُنُّ
إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُسْتَيْقِنِينَ ﴿٣٢﴾ وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِم مَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ﴿٣٣﴾
وَقِيلَ الْيَوْمَ نَنسَاكُمْ كَمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا وَمَأْوَاكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُم مِّن نَّاصِرِينَ ﴿٣٤﴾ ذَٰلِكُم بِأَنَّكُمُ
اتَّخَذْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا وَغَرَّتْكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فَالْيَوْمَ لَا يُخْرَجُونَ مِنْهَا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ
﴿٣٥﴾ فَلِلَّهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَرَبِّ الْأَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٣٦﴾ وَلَهُ الْكِبْرِيَاءُ فِي السَّمَاوَاتِ
وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٣٧﴾

"(Ey kâfirler size), "Şüphesiz Allah'ın va'di haktır. O Kıyametin geleceğinde asla şüphe yoktur" denildiği zaman, siz, "O Kıyamet de ne imiş, bilmiyoruz, o hususta ancak bir zan sahibiyiz. Biz kesin olarak inanan ve yakînen bilenler değiliz" dediniz. Onların yaptıkları amellerin kötülükleri kendilerine âid olduğu, onlarca da anlaşılmıştır. İstihzâ edip durdukları şey, onları çepeçevre kuşatmıştır.

Şöyle denilir: "Bu gününüze kavuşmayı nasıl unutmuş iseniz, bugün Biz de sizi öyle azabta unutacağız, (bırakacağız). Sizin yeriniz, cehennemdir. Sizi kurtaracak hiçbir yardımcınız da yoktur. Bunun sebebi şudur: Çünkü siz, Allah'ın ayetlerini bir eğlence edindiniz. Sizi dünya hayatı aldattı. İşte bugün onlar, artık buradan çıkarılmayacaklar, onların tarziyeleri de kabul edilmeyecektir. Demek ki bütün hamd, göklerin Rabbi, yerin Rabbi ve âlemlerin Rabbi olan Allah'a âittir. Göklerde ve yerde kibriyâ (büyüklük) O'na mahsustur. O, azîz ve hakîmdir"

(Câsiye, 32-37).

Bu ayetlerle ilgili bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **"es-Saat"** kelimesi, merfu (ötüreli) olarak da, mansub (fethalı) olarak da okunmuştur. **Zeccâc** şöyle der: "Bu kelimeyi mansûb okuyan kıraat **"va'dallah"** üzerine atfederek böyle okumuştur. Merfû kıraat ise, kelimenin ...وَقِيلَ السَّاعَةُ *"Denildi ki Kıyamet (...)"* takdirinde oluşuna göredir. **Ahfeş,** إِنَّ edatının haberinden sonra, ismine ma'tûf bir ifade geldiğinde, bunu merfû okumak manaca daha güzel ve Arap dilinde daha yaygın olduğunu; çünkü bunun, birinci cümle tamamlandıktan sonra, gelen yeni bir cümle (söz) olduğunu söylemiştir.

İKİNCİ MESELE
Kâfir Çeşitleri

Allah Teâlâ, kâfirlere, "Allah'ın mükâfaat ve cezâ sözü haktır. Kıyamet ise, hiç şüphesiz gelecektir" denildiğinde, onların, *"O Kıyamet de ne imiş, bilmiyoruz. (O hususta) ancak yakînen bilenler değiliz"* dediklerini nakletmiştir. Ben derim, bana öyle geliyor ki, o kâfirler bu meselede iki grupturlar: Bir kısmı, öldükten sonra dirilişin ve Kıyametin olmayacağını kesinkes savunurlar. Bunları, Allah Teâlâ'nın, daha önceki ayetlerde, *"Dediler ki: "Bu (hayat), dünya hayatımızdan başka (bir şey) değildir"* (Câsiye, 24) beyanıyla anlattığı kimselerdir. Bir kısmı da, bu hususta şüpheli ve şaşkın olan (kesin bir fikri olmayan) kimselerdir. Çünkü onlar, hem Hz. Peygamber (s.a.s)'den duydukları şeylerin çokluğu, hem de dirilişin doğruluğu hususundaki delillerin çokluğu sebebiyle bu hususta şüphe edenlerdir. İşte bunlar Cenâb-ı Allah'ın bu ayette anlattığı kimselerdir.

Bu izâhın delili şudur: Allah Teâlâ, önce diriliş ve Kıyametin yok olduğuna kesin olarak inanan kâfirlerin; daha sonra da bu kâfirlerin görüşlerini anlatmıştır. Binâenaleyh bu kâfirlerin, o kâfirlerden başka olması gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا *"Ahirette, dünyada iken güzel sayıp yaptıkları amellerin kötü olduğu taraflarından anlaşılacak ve bu, onlar için ilk hüsran olacak.* وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ *"ve istihza edegeldikleri o şey onların başına gelecek, onları çepeçevre saracak"* buyurmuştur. İşte bu, bu grup kâfirlerin, *"(O hususta) ancak bir zan sahibiyiz"* sözünü, alay ederek, söylediklerine bir delil gibidir. Böyle olması halinde de bu grup, birincilerden daha şerli ve kötüdür. Çünkü birinciler, inkâr ediyorlar ama istihzâ etmiyorlardı. Ama bunlar, inkârlarına bir de istihzâ eklemişlerdir.

Ahireti Unutanların Unutulması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَقِيلَ الْيَوْمَ نَنسَاكُمْ كَمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ *"Şöyle denilir: "Bu gününüze kavuşmayı nasıl unutmuş iseniz, bugün biz de sizi öyle azabta unutacağız (bırakacağız)"* buyurmuştur. Bu ifadede geçen, "unutma"nın ne demek olduğu hususunda şu iki izah yapılmıştır:

1) Bu, "Tıpkı âhiret için bir azık demek olan taat ve ibadetleri terketmeniz gibi, biz de sizi azab içinde terkediyoruz" demektir.

2) Bu, "Tıpkı bu gün ile karşılaşacağınıza aldırmayıp, ona hiç önem vermeyip, aksine bunu, adı-sanı anılmaz bir şey haline getirmeniz gibi, biz de sizi, anılmaya değmez, aldırılmayan, unutulmuş bir şey gibi kabul ediyoruz" demektir. Böylece Allah Teâlâ, onlar için şu üç şiddetli azabın olacağını bildirmiştir:

a) Allah'ın rahmetinin onlardan tamamen kesilmesi,

b) Varacakları yerin cehennem olması,

c) Onlar için, hiçbir yardımcı ve avânelerinden hiçbir ücret (fidye) tahakkuk etmemesi...

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onlara şöyle denildiğini beyan buyurmuştur: "Siz şu üç çeşit kötü ameli işlediğiniz için, bu üç tür şiddetli azaba müstehak oldunuz. Yaptığınız kötü amelleri:

a) Hak dini inkârda ısrar etmeniz,

b) O dinle alay etmeniz ki bu iki husus, "Bunun sebebi şudur: *"Çünkü siz Allah'ın ayetlerini bir eğlence edindiniz"* ifadesiyle anlatılmıştır.

c) Ahiretten tamamen yüz çevirip, dünya sevgisine gark olmanız ki, bu da, *"Sizi dünya hayatı aldattı"* ifadesi ile anlatılmıştır."

Cenâb-ı Allah daha sonra, فَالْيَوْمَ لاَ يُخْرَجُونَ مِنْهَا *"İşte bugün onlar, artık buradan çıkarılmayacaklar"* buyurmuştur. **Hamza ve Kisâî**, fiili yâ'nın fethasıyla يَخْرُجُونَ şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları zamme ile يُخْرَجُونَ şeklinde okurlar.

Rabbülâlemîn'e Hamd

Cenâb-ı Hak, وَلاَ هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ *"Artık onlardan, Rablerini râzı etmeleri de istenmez"* buyurmuştur. Bu manevî ve kıymetli konularla ilgili söz tamamlanınca, Cenâb-ı Hak bu sûreyi kendisine hamd emriyle sona erdirmiş ve فَلِلَّهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَرَبِّ الْأَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Demek ki bütün hamd, göklerin Rabbi, yerin Rabbi, ve âlemlerin Rabbi olan Allah'a âiddir"* buyurmuştur. Göklerin, yerin, hatta bundan öteye âlemdeki bütün madde, ruh, zat ve sıfatın yaratıcısı olan zata hamdediniz. Çünkü rubûbiyyet (yani bunların yaratıcısı ve sâhibi) olmak, yaratılan, sahip olunan ve eğitilen her varlığın, hamd-ü senâsını gerektirir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَهُ الْكِبْرِيَآءُ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ *"göklerde ve yerde kibriya (büyüklük-yücelik) O'na mahsustur"* buyurmuştur. Bu ifade, şu iki hususu ihsâs ettirmektedir:

a) Tekbirin mutlaka hamdden sonra olması gerektiğini. Bu, hamdedenlerin hamdde bulundukları zaman yaptıkları hamdin O'nun kendilerine olan ihsanına layık olmaktan çok üstün ve yüce olduğunu, hatta O'nun, hamdedenlerin hamdinden daha büyük ve nimetleri de, şükredenlerin şükründen daha büyük olduğunu bilmeleri gerektiğine bir işarettir.

b) Bu Kibriya, başkasına değil, sadece O'na âittir. Çünkü zatı gereği var olan sadece O'dur.

Cenâb-ı Allah sonra da, وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *"O, azîz ve hakîmdir"* yani, "Kudreti mükemmel olduğu için, istediği herşeyi yaratmaya kâdir ve hikmeti mükemmel olduğu için de, mahlûkatının her bir çeşidine, hikmetini, rahmetini, fazlını ve keremini verendir" buyurmuştur. Bu, hasr (sadece) manası ifade eder, binâenaleyh, "Kudret, hikmet ve rahmette zirvede olan, sadece O'dur" manasına gelir. Bu da, yaratan ilahın sadece O, yine ihsanda ve lütufta bulunanın sadece O olduğunu gösterir.

Allah kendisinden razı olsun, üstadımız der ki:[62] Bu sûrenin tefsiri, 603 yılının zilhicce ayının onbeşinci günü olan Cum'a günü namazdan sonra tamamlanmıştır. Hamd, şânının yüceliğine, bürhanlarının galebesine ve ihsanının büyüklüğüne yakışır şekilde, devamlı, güzel, mübarek ve ebedî olarak Allah'a aittir. Salat'u selâm da, göklerin zirvesinde yaşayan tertemiz ruhlar ve yeryüzünün nişanları olan meleklere, peygamberlere, velilere, mü'minlere ve özellikle Efendimiz Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.s)'e, âline, ashabına olsun.

Amin.

★ ★
★

62) Bu kayıt Râzî'nin tefsiri yazdığını (imlâ) dikte ettirdiğini düşündürmektedir (ç.).

İÇİNDEKİLER

SAFFÂT 114-122. ÂYETLERİN TEFSİRİ 5
Hz. Mûsa ile Harun (a.s)'un Kıssası 5
Onlara Yapılan İhsan 5
İmanın Ehemmiyeti 6
İlyas (a.s)'ın Kıssası 7
SAFFÂT 123-132. ÂYETLERİN TEFSİRİ 7
İlyas'ın Kim Olduğu? 7
Kul ve Fiiller 8
Farklı Kıraat 9
Lût (a.s)'un Kıssası 10
SAFFÂT 133-138. ÂYETLERİN TEFSİRİ 10
Yûnus (a.s)'un Kıssası 10
SAFFÂT 139-148. ÂYETLERİN TEFSİRİ 11
Gemiye Binmesi 11
Kur'anın Kendisine Çıkması 12
Tesbih İlhâm Edilmesi 13
Yaktîn Bitkisi .....
Yûnus (a.s)'un Görev Yeri 15
Allah'a Kız Evlat İsnadının Bâtıllığı 16
SAFFÂT 149-160. ÂYETLERİN TEFSİRİ 16
Bilgi Kaynakları Yönünden Bâtıllığı 17
Allah'a Cinler Arasında Akrabalık İddiaları 18
İstisnanın İzahı 19
Melekler 19
SAFFÂT 161-170. ÂYETLERİN TEFSİRİ 20
Şeytanın Nüfuzu Yok 21
Kader Hakkında Âdem ve Mûsa (a.s) Hadisi 21
Kaderi Deddeden Kâdî'ye Reddiye 22
Meleklerin Sözü 22
Allah'ın Resûllere Vâdi 23
SAFFÂT 171-182. ÂYETLERİN TEFSİRİ 24
Galibiyetin Mahiyeti 24
Bekleyiş Sûresi 24
Hâkime 25

SÂD SÛRESİ

SÂD 1-3. ÂYETLERİN TEFSİRİ 29
Hurûf-u Mukatta'a 29
Kasemin Konusu 30
Bel Edatı ile Giderilen Mana 30
Sad Harfinin Telâffuzu 30
Zikrin Manası 31
Mu'tezile'ye Devam 31
Mütekebbirleri Tehdit 32

Kelimesi 32
Müşriklerin Tevhidden Rahatsızlıkları 33
SÂD 4-7. ÂYETLERİN TEFSİRİ 33
Resulü Dedilerindeki Manasızlık 34
Resule Yalan İsnadının Bâtıllığı 34
Şirk Saiklerinden Bazıları 35
Vahy İnkârcılarına Red 37
SÂD 8-11. ÂYETLERİN TEFSİRİ 37
Mekke Fethinin Beşareti 40
Önceki Münkirlerin Akıbeti 40
SÂD 12-15. ÂYETLERİN TEFSİRİ 40
Zil Evtâd Firavun 41
Sayhanın Manası 42
Fevak'ın Manası 43
Dâvud (a.s)'un Saltanatı 44
SÂD 16-20. ÂYETLERİN TEFSİRİ 44
Üçüncü Şüpheleri: Be's 44
Dâvud (a.s)'ın Kıssası 46
Duha Namazı 46
Hikmet 50
Fasl-ı Hitab 50
Dâvud (a.s)'un Huzurunda Duruşma 51
SÂD 21-25. ÂYETLERİN TEFSİRİ 51
Vaki Olan Hata 52
Dâvud (a.s)'a İftira 52
Dâvud (a.s)'un On Sıfatı 53
Küçük Günah İhtimali 57
Kıssanın Ona Övgü Olması 58
Cem'in En Azı 61
Dâvud)a.s)'un Telâşının Sebebi 61
Gelenlerin Melen Veya İnsan Olduğu 62
Beğy 63
Ortağın Tek Koyunu İstemesi 64
Dâvud (a.ş)'un Ona Deddetmesi 64
Sadece Dâvûd'a Dayanarak Hükmetmesi 64
Ortaklıktaki Güçlük 65
İyilerin Azlığı 65
Zan ve İlim 66
Dâvud (a.s)'un İstiğfarının Sebebi 66
Müteferrik Meseleler 67
Halifeliğin Manası 68
SÂD 26-29. ÂYETLERİN TEFSİRİ 68
Dâvud (a.s)'un Halifeliği 69
Hevâ Yoldan Çıkarır 70
Yoldan Çıkmak Azaba Götürür 70
Raşid Halifeden Ders 70
Ef'al İbad 71
Âyetin Haşre DElâleti 71

Kur'ân'ı Düşünme Görevi 72
Âyetler Arası Münasebet 72
Süleyman (a.s) ve Atlar 74
SÂD 30-33. ÂYETLERİN TEFSİRİ 74
Övülen Kulun Kim Olduğu? 74
Fani Varlıklara İlgi 75
Zamirlerin Mevcii 76
Mercilin "Güneş" Olmayacağı 76
Atları Okşamadan Maksat 79
Râzî'nin Farklı Tefsirinin İzahı 79
Süleyman (a.s)'a Yapılan İhsanlar 80
SÂD 34-40. ÂYETLERİN TEFSİRİ 80
Onun İmtihanına Dair Asılsız Hikâyeler 80
Bunların Asılsızlığının İsbatı 81
Âyetin Makbul Tefsiri 82
Havanın Onun Hizmetine Verilmesi 84
Şeytanları Ona Âmade Kılması 85
Cinler Maharetlerini Niçin Göstermiyorlar? 86
Eyüb (a.s)'un Sabrı 86
SÂD 41-44. ÂYETLERİN TEFSİRİ 87
Eyüb (a.s)'un Kıssası 88
Şeytanın Etkisizliği 89
Vesvesenin Çeşitleri 89
Ayağıyla Göze Fışkırtması 91
Ailesine Kavuşması 91
Yeminini Tutması 92
Destanlaşan Sabır 93
Resûllerin Yolu 94
SÂD 45-48.ÂYETLERİN TEFSİRİ 94
Farklı Kıraat 94
Yed ve Basar'ın Delâleti 94
Yurdunu Hatırlama 95
Adn Cennetleri 96
SÂD 49-54. ÂYETLERİN TEFSİRİ 96
Ruhların Kıdemi İddiasına Red 97
Açılan Cennet Kapıları 97
Cennetliklerin Rahatı 98
Cennet Zevkleri 99
Etrâb 99
Azgınların Akıbeti 99
SÂD 55-64. ÂYETLERİN TEFSİRİ 100
Cehennemliklerin Bazı Halleri 100
Başka Azaplar 102
Kur'ân Mühim Haberdir 105
SÂD 65-70. ÂYETLERİN TEFSİRİ 106
Buradaki İlâhî Vasıflar 106
Niçin Mühim Haber 107
Mele-i A'lâdaki Tereddüt 108

Âdem (a.s)'in Yaratılışı 109
SÂD 71-88. ÂYETLERİN TEFSİRİ 110
Çamurdan Beşer 110
Secde Emrinin Kapsamı 112
Müteşabihlerin Yorumu 115
Yed'in te'vilinin Tenkidi 115
İblisin Gururu 116
Ateşin Üstünlüğü 118
Hatanın Cezasının Büyüklüğü 119
İblis Bile Yalandan Kaçınır 121
İblis'e Tabi Olanların Asıbeti 121
Kader'e Delil 122
Tebliğ Ücretsizdir 122
SÂD 86-88. AYETLERİN TEFSİRİ 123
Külfetsizlik Nedir? 123
Allah'ın Birliği 127

ZÜMER SÛRESİ

ZÜMER 1-4 ÂYETLERİN TEFSİR 127
Kur'ân Mahlûk Değil 128
Kur'ân'ın Mahiyeti 129
İnzal ve Tenzil 129
İhlâs-İhlâs'ın Şartları 130
İhlâsa Aykırı Şeyler 131
İhlâsın Başı Tevhit 131
Mu'tezile'nin Amel Anlayışı 132
Putlaştırılan Nesneler 133
Şirk'e Red 134
Hidayetten Mahrum Olanlar 134
Allah'ın Evladı Yoktur 135
Yaratıcı Kudret 136
ZÜMER 5-7. ÂYETLERİN TEFSİRİ 137
Ulûhiyetin Delilleri 137
Helâl Kılınan Şekiz Eş 138
Ana Karnında Yaratılış 139
Üç Karanlık 139
Allah'ın İhtiyaçsızlığı 140
Küfre Razı Olur 141
Suçun Şahsiliği 143
Dönüş Allah'adır 143
Farz Olan Bilgi 144
ZÜMER 8-9. ÂYETLERİN TEFSİRİ 144
Musibet Zamanında Rabb'e Dönüş 144
Nisyandan Maksat 145
Gece İbadetinin Fazileti 147
Âyetteki Bazı Sırlar 147
Recâ'nın Havf'a Galibiyeti 148

İlmin Önemi 148
İhlâs ..... 14'
ZÜMER 10-16. ÂYETLERİN TEFSİRİ 149
Hasebe (İyilik) 150
Allah'ın Arzı Geniştir 151
Hesapsız Mükâfat 152
İlk Müslümanın Manası 153
Kıyamet Korkusu 154
Asıl Hüsrân 155
Alttan Üstten Ateşin Sarması 156
Müttakilerin Güzel Akıbeti 157
ZÜMER 17-20. ÂYETLERİN TEFSİRİ 158
..... 158
Bütün Varlığı ile Allah'a Dönme 159
Allah'ın Yaratma Mekanizması 159
Müjdelenenlerin Sıfatı 162
Sözün En Güzeli 162
Akıl-Hidâyet İlişkisi 163
Büyük Günahs Şefaat 165
Cennette Yüksek Konaklar 165
Vaad ile vaid'in Farkı 166
Kaynaklar ve Bitkiler 167
ZÜMER 21. ÂYETLERİN TEFSİRİ 167
Bitkilerdeki Ders 167
Kur'ân Hidâyeti 168
ZÜMER 22-26. ÂYETLERİN TEFSİRİ 170
Göğsü Açmanın Manası 171
Allah'a İmanın Kapsamı 172
Kur'ân'da Mevcut Sıfatları Bilme 173
Allah'ın Fillerini Bilme 173
Allah'ın Hükümlerini Bilmek 175
Meleklere İman 175
Kitaplara İman, Resullere İman 176
Ahiret Hakkında Bilgi, Müteşabih 177
Kur'ân ve şiirin Etkisi 179
Âhiret Azabı Daha Büyük 182
Halku'l Kur'ân İddiası 183
Şirkteki Çelişki 184
ZÜMER 29-37. ÂYETLERİN TEFSİRİ 185
Dönüşün Hâli 187
ZÜMER 34-37. ÂYETLERİN TEFSİRİ 189
Rabb'i Görmek İsteyenler 189
Allah, Kuluna Yeter 191
Allah, Hâkim-i Mutlak'tır 192
ZÜMER 38-40. ÂYETLERİN TEFSİRİ 192
Allah'ın Varlığındaki İttifak 192
Hayatın Kıymeti 193
ZÜMER 41-44. ÂYETLERİN TEFSİRİ 194

Ruh-Beden Münasebeti 195
Şirkin Masum Yüzü 196
Şefaat, Yalnız Allah'ındır 196
Allah'ın Hükümranlığı 196
Alay Edilen Gerçek'in Onları Sarması 197
ZÜMER 45-48. ÂYETLERİN TEFSİRİ 197
Kâfirlere Tehditler 198
İnsanın Yersiz Gururu 199
ZÜMER 49-52. ÂYETLERİN TEFSİRİ 199
Kibirden Kurtulma Gereği 201
Rızık Allah'ın Elinde 201
Affın Genişliği 202
ZÜMER 53-59. ÂYETLERİN TEFSİRİ 203
Büyük Günahların Affı 203
Af İçin Tevbe Şart Mı? 203
Dinle Alayın Sonu 208
Mu'tezile'nin Kader Hakkındaki İddiası 210
Allah Adına Yalan Uyduranlar 211
ZÜMER 60-61. ÂYETLERİN TEFSİRİ 214
Göklerin ve Yerin Anahtarları 214
ZÜMER 62-66. ÂYETLERİN TEFSİRİ 214
Kulların Fiilleri 215
Kıyamet ve Diriliş 219
ZÜMER 67-70. ÂYETLERİN TEFSİRİ 220
Önemli Sorular 224
Sûr'a Üflenmesi 225
Cehenneme Sevkiyat 229
ZÜMER 71-72. ÂYETLERİN TEFSİRİ 229
Cennete Sevkiyat 230
ZÜMER 73-75. ÂYETLERİN TEFSİRİ 231
Meleklerin Yeri 233
Melekler Hakkındaki Hüküm 234
Kitabın Sahibi 239

MÜ'MÜN SÜRESİ

MÜ'MİN 1-6. ÂYETLERİN TEFSİRİ 239
Allah'ı Bilmenin Manası 240
Allah'ın Altı Sıfatı 241
Âyetlerle Mücadele Edenler 245
Mühlet Aldatmasın 246
Resullere Karşı Çıkanların Sonu 246
Meleklerin Mü'minler İçin Duası 247
MÜ'MİN 7-9. ÂYETLERİN TEFSİRİ 248
Arş'ı Taşıyan Melekler 248
Allah'ın Arşta Oturmadığının Delilleri 249
Melek-Beşer Üstünlüğü 250
Şefaat Hakkında 251

Dua Âdabı 254
Rahmete Mazhar Olmayanlar Yok Mu? 255
İzzet ve Hekmet Dengesi 257
Allah'ın Şirke Buğzu 257
MÜ'MİN 10-12. ÂYETLERİN TEFSİRİ 258
Kabir Azâbı 259
Hayat ve Ölüm Nevileri 263
Allah'a Yönelen Muhlisler 263
MÜ'MİN 13-14. ÂYETLERİN TEFSİRİ 263
Hakesizlik Olmayan Gün 264
MÜ'MÜN 15-17. ÂYETLERİN TEFSİRİ 264
Ruh Kelimesinin Manası 267
Kıyamet: Kavuşma Günü 268
İnsanın Kesb'i 271
Allah'ın Çarpması 273
MÜ'MİN 18-22. ÂYETLERİN TEFSİRİ 274
İbret İçin Seyahat 279
Firavun'un Telâşı 280
MÜ'MİN 23-27. ÂYETLERİN TEFSİRİ 280
Hz. Mûsa'yı Öldürme Teşebbüsü 281
Cin ve İns Şeytanlarından Sığınma 283
Cemaattaki Kuvvet 284
Hükûmetteki Gizli Mü'min 285
MÜ'MİN 28. ÂYETLERİN TEFSİRİ 286
Münazarada İnsaf Prensibi 288
Mü'min Zât'ın Nasihati 289
MÜ'MÜN 29-33. ÂYETLERİN TEFSİRİ 289
Kibirli Kalplerin Mühürlenmesi 294
Kule Veya Piramit Yaptırması 296
MÜ'MÜN 36-37. ÂYETLERİN TEFSİRİ 296
MÜ'MÜN 38-44. ÂYETLERİN TEFSİRİ 298
Kâfir ile Fâsıkın Farkı 303
Hesapsız Rızık 304
Putların Daveti Yoktur 306
Allah'a Tevekkül 307
Firavun'un Feci Akıbeti 308
MÜ'MİN 45-50. ÂYETLERİN TEFSİRİ 309
Kabir Azâbı 309
Resûllere Nusret 312
MÜ'MİN 51-55. ÂYETLERİN TEFSİRİ 313
Hakîkara Yardımın Mahiyeti 315
Beni İsrâîl'in Misyonu 316
Dünya, Ahiretsiz Olamaz 317
MÜ'MİN 56-59. ÂYETLERİN TEFSİRİ 318
Ahiretin İsbatı 318
Kıyametin Vuku Bulması 319
Dua ve İbadet 320
MÜ'MİN 60-63. ÂYETLERİN TEFSİRİ 320

İcâbetsiz Dua Var Mı? 321
Tevhid'in Gökteki Delilleri 322
İnsan, Medenidir 323
Şükür Hakkında 324
İnsanın Yaratılışı 325
MÜ'MİN 64-67. ÂYETLERİN TEFSİRİ 325
Yapraktan Yaratma 327
Hayat Safhaları 328
Allah'ın mutlak Kudreti 328
MÜ'MİN 68. ÂYETLERİN TEFSİRİ 329
Müşriklerin Feci Âkıbeti 329
MÜ'MİN 69-76. ÂYETLERİN TEFSİRİ 330
Hz. Peygamber'i Teselli 331
MÜ'MİN. 77-81. ÂYETLERİN TEFSİRİ 332
Hayvanların Verdiği Hizmet 333
MÜ'MİN 79-81. ÂYETLERİN TEFSİRİ 333
Ders Almayanlara Azap 334
MÜ'MİN 82-85. ÂYETLERİN TEFSİRİ 335
Resûllere Müstehzi Davrananlar 336
İmanın Fayda Vermediği Gün 337

FUSSULET SÛRESİ

FUSSİLET 1-8 ÂYETLERİN TEFSİRİ 341
Kur'ân'ın İndirilmesi Rahmettir 342
Kur'ân Mahluktur İddiası 344
Kur'ân'dan Yüz Çevirenler 347
Zekât'ın Manası 350
Yer ve Göğün Yaratılışı 351
FUSSİLET 9-12. ÂYETLERİN TEFSİRİ 352
Âd'a Gelen Azabın Benzeri 366
Âd Kavminin Felâketi 366
Semûd Kavmi 371
Âsîlerin İtirafları 372
FUSSİLET 19-24. ÂYETLERİN TEFSİRİ 373
Allah Hakkında Hüsn-i Zan 376
Kur'ân'ı Susturma Çabaları 377
FUSSİLET 25-29. ÂYETLERİN TEFSİRİ 378
Cehennemlik Hükmü 378
Rabb'im Allah Diyen Dürüstler 382
FUSSİLET 30-32. ÂYETLERİN TEFSİRİ 382
En Makbul Kişi 386
FUSSİLET 33-36. ÂYETLERİN TEFSİRİ 388
Alimlerin Takdiri 388
Ezanın Hükmü 389
Gökte ve Yerde Tevhid Delilleri 392
FUSSİLET 37-39. ÂYETLERİN TEFSİRİ 393
Melâikenin Nevileri 395

Kur'ân'ın Hakkaniyeti 396
FUSSİLET 40-42. ÂYETLERİN TEFSİRİ 397
Nübüvvet Davetinin Aynılığı 399
FUSSİLET 43-46. ÂYETLERİN TEFSİRİ 399
Kur'ân Mü'minlere Şifadır 401
İnkârın Bâtıllığı 403
FUSSİLET 47-54. ÂYETLERİN TEFSİRİ 404
Kıyamet Vaktini Allah Bilir 404
Nimete Nankörlük 406
Yücelerden Valiy 413

ŞÛRA SÜRESİ

ŞÛRA 1-6. ÂYETLERİN TEFSİRİ 413
Şirk, Gökleri Çatlatır 416
Melekler Kâfirler Hakkında İstiğfar Ederler Mi? 419
Kur'ân'ın Evrensel Çağrısı 421
ŞÛRA 7-12. ÂYETLERİN TEFSİRİ 422
Allah'a Benzer Yoktur 426
Allah Cisim Olamaz 429
Allah'ın İşitme ve Görme Sıfatı 431
Dinin Temeli 433
ŞÛRA 13-19. ÂYETLERİN TEFSİRİ 434
Din Hususunda İhtilaf 437
Nefsi Islah 438
Niyet ve İradenin Önemi 441
ŞÛRA 20-26. ÂYETLERİN TEFSİRİ 442
Allah'ın Hükmüne Zıt Yasa 445
Cennetlikler 446
Akrabalık Hakkı 447
Âl-i Resul Terimi 449
Tevbeyi Kabul Vacip Değil 454
Allah'ın Hikmetli Yönetimi 455
ŞÛRA 27-31. ÂYETLERİN TEFSİRİ 456
Azanlara Niçin Servet Veriyor? 457
Tenasuh İddiası 461
Müteşabihler 461
Allah'ın Ayetleri ve Mü'minler 462
ŞÛRA 32-39. ÂYETLERİN TEFSİRİ 463
Dünya Zevklerinin Önemsizliği 465
Saîdlerin Sıfatları 465
Hak Esası'nı Kabul 466
ŞÛRA 40-46. ÂYETLERİN TEFSİRİ 469
Müslimin Kâfire, Bedel Kısas'ı 470
Affın Mükâfatı 473
Hakkını Almanın Meşruluğu 475
Def'i Mümkün Olmayan Gün 476
ŞÛRA 47-50. ÂYETLERİN TEFSİRİW 477

Nimete Aldanma 477
Musibet Sırasında Nankörlük 478
Vahiy Nevileri 481
ŞÛRA 51-53. ÂYETLERİN TEFSİRİ 481
Allah Mekândan Münezzeh 482
Allah'ın Kelâm Sıfatı 483
Kur'ân'ın Rehberliği 488
Hz. Muhammed (S.A.S)'in Rehberliği 488
Kur'ân Dersi 493

ZUHRUF SÛRESİ

ZUHRUF 1-8. ÂYETLERİN TEFSİRİ 493
Kur'ân'ın Arapça Yapılması 494
Ümmü-l Kitap 495
Levh-i Mahfûz'un Sıfatları 496
Hayat Seyri 496
9-14. ÂYETLERİN TEFSİRİ 499
Gökten Yağmur İndirmesi 501
Tek'in Çift'ten Efdal Olması 502
Allah'a Kız İsnadı 505
ZUHRUF 15-19. ÂYETLERİN TEFSİRİ 506
Meleklerin Dişiliği İddiası 509
Hakka Karşı Durmanın Sonu 511
Kader Hakkında 512
Dünya Zevkleri 516
İbrahim (a.s)'ın Tebliği 516
ZUHRUF 26-30. ÂYETLERİN TEFSİRİ 517
Allah, Risaleti Dilediğine Verir 519
ZUHRUF 31-32. ÂYETLERİN TEFSİRİ 520
Allah'ı Bulmak Asıl Mesele 521
ZUHRUF 33-39. ÂYETLERİN TEFSİRİ 522
Rahman'dan Uzak Olanın Arkadaşı Şeytan 524
Şeytan Ne Kötü Arkadaş 526
Azapta Beraberlik Fayda Vermez 527
Risaletin Doğru Yolu 528
ZUHRUF 40-45. ÂYETLERİN TEFSİRİ 528
Hz. Peygamber (S.A.S)'i Teselli 529
Tebliğ Karşısında Firavun 531
ZUHRUF 46-56. ÂYETLERİN TEFSİRİ 531
Firavun'un Cezalandırılması 536
Hz. İsa (a.s) ve Müşrikler 537
ZUHRUF 57-62. ÂYETLERİN TEFSİRİ 537
İsa (a.s) Nimete Mazhar Kul'dur 540
İsa (a.s)'ın Tebliği 541
ZUHRUF 63-68. ÂYETLERİN TEFSİRİ 541
Cennetliklerin Sevinci 543
ZUHRUF 67-73. ÂYETLERİN TEFSİRİ 543

Cehennemliklerin İsteği 546
ZUHRUF 74-80. ÂYETLERİN TEFSİRİ 546
Azabın Sıfatları 546
Dinden Nefret Cehenneme Götürür 548
Allah Evlattan Münezzehtir 549
ZUHRUF 81-89. ÂYETLERİN TEFSİRİ 550
Şartlı Önermenin Çeşitleri 551
Tebareke 556
Allah'ı İnkâr İnancı 557
Kâfire Selâm Vermek 560
Vahiy Gerçeği 565

DUHÂN SÜRESİ

DUHÂN 1-9 ÂYETLERİN TEFSİRİ 565
Kur'ân'ın Hudûsu Fikrine Cevap 566
Kadir Gecesi 567
Ber'at Gecesi 568
Şerefli Zaman ve Mekan'ın Gerekçesi 569
Kur'an'ın Şerefinin Tezahürleri 570
Azâbı Görünce Pişmanlıkları 573
DUHAN 10-16. AYETLERİN TEFSİRİ 573
Duhan (Duman)'ın Mahiyeti 574
Musa (a.s)'ın Mısır'dan kaçışı 576
DUHAN 17-29 AYETLERİN TEFSİRİ 578
Açılan Denizin Kapanması 581
Gök ve Yer Onlar İçin Ağlamadı 582
Münkir Mücrimler 583
DUHAN 30-39. AYETLERİN TEFSİRİ 583
Beni İsrail'e Lûtuf 584
Tübbâ Kavminin İmhası 586
Mücrimlerin Cehennem Hayatı 587
TUHAN 40-50. AYETLERİN TEFSİRİ 587
Yevmu'l-Fasl'ın Manası 587
DUHAN 51-59. AYETLERİN TEFSİRİ 590
İlk Ölüm Azabı 593
Tenzilî ve Tekvinî Ayetler 596
CASİYE 1-6. AYETLERİN TEFSİRİ 599
Mü'minlere Deliller 600
Gece ile Gündüzün İhtilafı 603
Kur'an'da Akaid 605
Bilerek İnkâr Edenler 606
CASİYE 7-11. AYETLERİN TEFSİRİ 606
Kâfirlerin Ayetlerle Alay Etmesi 607
Ahiret 608
CASİYE 12-15. AYETLERİN TEFSİRİ 608
Her Şeyi Katından İndirmesi 609
CASİYE 16-21. AYETLERİN TEFSİRİ 611

Psikolojik Günah İşleyenler 612
Ahiretteki Mükâfâatlar 614
Maddeci Zihniyete Reddiye 616
CASİYE 22-26. AYETLERİN TEFSİRİ 616
Hakkı Gerçekleştirme Gayesi 617
Kulak ve Kalbin Mühürlenmesi 618
Heyattan Önce Ölüm 619
Mü'min ve Kâfirlerin Akibetleri 621
CASİYE 27-31. AYETLERİN TEFSİRİ 622
Diz Çökme Vaziyeti 622
Mü'min Kıyamette Korkar mı? 623
Kâfirler ve Kıyamet 625
CASİYE 32-37. AYETLERİN TEFSİRİ 625
Kâfir Çeşitleri 626
Ahireti Unutanların Unutulması 626
Rabbülâlemîn'e Hamd 627

